

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Р. АЧАРЯНА

С. Г. АБРААМЯН, И. А. ПАРНАСЯН,
А. А. ОГАНЯН, Х. Г. БАДІКЯН

СОВРЕМЕННЫЙ АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

Т О М 3

СИНТАКСИС

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1976

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ

ՀԷ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶԻԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ս. Դ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ, Ն. Ա. ՊԱՌՆԱՍՅԱՆ,
Հ. Ա. ՕՀԱՆՅԱՆ, Խ. Գ. ԲԱԴԻԿՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ

ՀԱՏՈՐ 3

ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

A 58933
A 53602

«Նախադասություն» ևատորը գրել են Ս. Դ. ԱՐԻԱՆՍՅԱՆԸ (սխաղասությունը որպես շարահյուսական միավոր», «Թերի նախադասություն», «Միակազմ նախադասություն», «նախադասության տեսակներստ երանդի», «Բարդ նախադասություն», «նախադասությունների պակցություն»), Ն. Ա. ՊԱՌՆԱՍՅԱՆԸ (սխաղասություն», «սխաղասություն», «սխաղասություն», «սխաղասություն»), Զ. Ա. ՈՋՆՅԱՆԸ (սխաղասություն», «սխաղասություն», «սխաղասություն», «սխաղասություն»), «Տրոփոդ լրացումներ», «Սաղմակի անդամներ», «նախադասության մեջ զործածվող, բայց նախադասության անդամ չհանդիսացող բառեր» սխաղասության անդամների շարահյուսություն» հատվածը գրել է Ն. ՐԱԿԻՎՅԱՆԸ:

Ե մ ր ա գ ի ր Վ. Ա. ՔՈՍՅԱՆ

Ժ $\frac{071}{703(02)-76}$ 68--74

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ. Նրատարակչություն, 1976.

ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ

§ 1. Շարահյուսությունը քերականության երկու բաժիններից մեկն է: Թեև քերականության մյուս բաժնի՝ ձևաբանության համար բառն ու բառաձևը հարաբերականորեն ինքնուրույն միավոր են, սակայն դրանք լեզվի համար սոսկ միջոց են հաղորդակցական ղերի իրացման առումով: Քանի որ մտքերի կառուցման ու հաղորդման հիմնական միավորը նախադասությունն է, ուստի այն եղել և մնում է շարահյուսության ուսումնասիրության առանցքային առարկան: Շարահյուսությունն ուսումնասիրում է նախադասությունը որպես լեզվական միավոր, նրա տեսակները, կառուցվածքը: Քերականության այս բաժնին է վերաբերում նաև այն եղանակների, միջոցների ուսումնասիրումը, որոնց շնորհիվ ձևավորվում է մտքի այդ միավորը:

Շարահյուսությունն ուսումնասիրում է բառակապակցությունները, այսինքն՝ բառերի այնպիսի կապակցությունը, որը ստորոգում չունի ու միտք չի արտահայտում, բայց հանդես է գալիս որպես նախադասության բաղադրյալ բաղադրիչ, իսկ անկախ էլ դիտվում է որպես բաղադրյալ անվանողական արժեք ունեցող միավոր:

Քանի որ շարահյուսությունն առհասարակ զբաղվում է մըտքերի ձևավորման կառուցքներով, ուստի այս տեսակետից քերականության այդ բաժնի համար կարևոր է նախադասությունների կապակցության ուսումնասիրումը: Շարահյուսությունը քննում է նախադասությունների շարահյուսական հարաբերությունները և վերջիններիս ձևավորման միջոցները:

ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՐՈՇՈՒՄԸ ԵՎ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

§ 2. Հեղվի համակարգում բառերը իրար նկատմամբ գտնվում են որոշակի հարաբերության մեջ, որ խոսողության ընթացքում զրանորվում է բառերի կապակցությամբ: Խոսողը ստեղծում է բառերի կապակցված շղթա, որով և իրացվում է հաղորդակցումը: Բառերի կապակցությունը կատարվում է երկու եղանակով՝ համադասությունում և ստորադասությունում: Համադասական կապակցությամբ միանում են շարահյուսորեն հավասարաթեք, իրար նկատմամբ կախման մեջ չգտնվող բառերը ինչպես՝ Արամը, Աշոտը և Կարենը եղբայրներ են: Բարի, ազնիվ, հավատարիմ ընկեր, փոքր. բայց արժեքավոր և այլն:

Ստորադասական կապակցության ժամանակ կապակցվող բառերից մեկը շարահյուսորեն գերադաս է, թելադրում է կապվող բառի որոշակի ձև՝ պայմանաւորված տվյալ լեզվում բառերի կապակցելիության յուրահատկություններով և օրինաչափություններով:

Ժամանակակից հայերենում գործառում է բառերի ստորադասական կապակցության երեք եղանակ՝ համաձայնություն (Արամը գնաց: Նա նամակ ստացավ ընկերոջից՝ Արամից), առդրություն (բարի մարդ, գեղեցիկ աղջիկ) և խնդրառություն (հեռանալ փողֆից, նամակ գրել)¹:

§ 3. Բառերի կապակցությունը, ինչպես ասվեց, իրացվում է նախադասության մեջ, հաղորդակցման ընթացքում: Սակայն բա-

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս «Կապակցություն» գլխում:

ուերի ստորագրատական կապակցության մեծ մասը ունենալով անվանողական արժեք, դորժառուժ է սրպես շարահյուսական առանձին միավոր, որ բերականագիտության մեջ կոչվում է բառակապակցություն:

Ընդունված է բառակապակցություն համարել տվյալ լեզվի օրինաչափություններով իրացված երկու կամ ավելի լիմասա բառերի կապակցությունը, որը ծառայում է ցույց տալու համար մեկ միասնական, թեև բարդ, անդամազատված հասկացություն: Օրինակ՝ գեղեցիկ ծաղիկ, կարմիր գլխարկ, անտառի տնակ, շափազանց մեծ, բարձր որակի աշխատանք, հոգով հաբուստ, զգուշորեն մոտենալ մեկին, գիրք կարդալ, բաղաժից հեռանալ և այլն:

§ 4. Բառակապակցության հիմքում ընկած է երկու և ավելի բառերի միջև եղած ստորագրատական հարաբերությունը, որն արտահայտվում է ստորագրատական կապակցությամբ: Այսպես՝ մեծ տուն, հոտավետ ծաղիկ կապակցությունները ցույց են տալիս առարկայի (տուն, ծաղիկ) և նրա հատկանիշի (մեծ, հոտավետ) հարաբերությունը. մի հարաբերություն, որը ժամանակակից հայերենում արտահայտվում է առդրության միջոցով:

Արագ բալլել, գեղեցիկ գրել բառակապակցությունները ցույց են տալիս դորժողության և նրա հատկանիշի հարաբերությունը, որը նույնպես դրսևորվել է առդրությամբ, իսկ վախճնալ մեկից, ջուր խմել բառակապակցությունների հիմքում ընկած գործողության և նրա հետ կապված առարկայի հարաբերությունը դրսևորվել է խնդրառություն ստորագրատական կապակցությամբ:

§ 5. Բառերի համադրատական կապակցությունը բառակապակցություն չի կազմում, որովհետև այդ միջոցով չի արտահայտվում մեկ միասնական (թեկուզ բարդ) հասկացություն, օրինակ՝ գեղեցիկ, բարեկազմ և շնորհալի, Գուրգենը, Սուրենը և Աշոտը, վազել, հասնել և անցնել կապակցությունները արտահայտում են այնքան հասկացություն, որքան բաղադրիչ որ ունեն, հետևաբար սրանք բառակապակցություններ կոչվել չեն կարող:

Ճիշտ է, ժամանակակից հայերենում կան համադրատական հարաբերությամբ մի շարք, հատկապես անվանական, կապակցություններ, որոնք արտահայտում են մեկ միասնական հասկացություն, սակայն դրանք ունեն հիմնականում հարադրության, այսինքն՝ բարդ բառի արժեք, այսպես՝ գիշեր-ցերեկ, հայր ու մայր,

գիր ու գրականություն, տուն ու տեղ, օր ու զիշեր, տուն ու դուռ, սար ու ձոր և այլն:

Բառակապակցություն պետք է համարել միայն վերնագրային-անվանողական արժեք ունեցող համադասական հարաբերությունամբ կապակցված մի շարք անվանական կապակցություններ, ինչպես՝ «Գիտությունը և կյանքը», «Գպրոցը և արտադրությունը», «Բնօտխոտը և հասարակական կազմակերպությունները» և այլն:

§ 6. Բառակապակցության կարևոր հատկանիշներից մեկն այն է, որ առարկաների, առարկայի և հատկանիշի, հատկանիշների հարաբերությունները ցույց տալու հետ մեկտեղ, այն հանդես է գալիս անվանողական դերով (ունի անվանողական արժեք)․ այսինքն՝ անվանում, մատնանշում է որևէ առարկա կամ հատկանիշ իր որևէ բնորոշ կամ ժամանակավոր հարաբերությամբ: Այսպես՝ վերևում բերված բառակապակցությունները՝ առագ բայել, գեղեցիկ ծաղիկ, անառի տնակ, ջուր խմել և այլն ցույց են տալիս ոչ միայն շարահյուսական հարաբերություններ, այլ նաև անվանում են առարկա, գործողություն, հատկանիշ: Իրենց անվանողական արժեքով բառակապակցությունները առնչակցվում են բառերին, հատկապես բարդ բառերին (վերջիններին հիմքում ևս ընկած են բաղադրիչների միջև եղած շարահյուսական հարաբերությունները):

§ 7. Լինելով շարահյուսության ուսումնասիրության առարկա՝ բառակապակցությունը և նախադասությունը որակապես տարբերվում են իրարից: Նախադասությունը, որպես հաղորդակցման միավորի, հատուկ են որոշակի քերականական կարգեր. այն է՝ եղանակավորում, ստորոգում ու հատուկ հնչերանգ: Հիշյալ կարգերի միջոցով է, որ հնարավոր է լինում իրացնել հաղորդակցումը: Բառակապակցությունը, որպես լեզվական առանձին միավոր, զուրկ է հիշյալ կարգերից:

Ճիշտ այնպես, ինչպես բառը, բառակապակցությունը ևս հաղորդակցման գործընթացին մասնակցում է միայն նախադասության միջոցով՝ որպես վերջինիս բաղադրիչ: Նախադասությունից դուրս այն ունի միայն անվանողական արժեք: Օրինակ՝ սեղանի ուր բառակապակցությունը նախադասությունից դուրս հանդես է գալիս իր անվանողական արժեքով՝ մատնանշում է առարկան իր հատկանիշով (հատկանիշի հետ ունեցած հարաբերությամբ): Իսկ հետևյալ նախադասության մեջ՝ «Սեղանի ոտքը ջարդվեց» այն

արդեն նախադասության միջոցով մասնակցում է հաղորդակցման գործընթացին, որոշակի միտք հաղորդելուն:

Իհարկե, շատ հաճախ, բառակապակցությունը, ձևեր բերելով նախադասությանը հատուկ կարգերը, անմիջաբար մասնակցում է հաղորդակցմանը, սակայն այդ դեպքում այն դադարում է բառակապակցություն (որպես լեզվական հատուկ միավոր) լինելուց և վերածվում է նախադասության: Օրինակ՝ Ջարդե¹լ սեղանը: Անմիջապես հետևա²լ փաղափց: Աշնանային խաղաղ երեկո:

§ 8. Բառակապակցության կառուցվածքային առանձնահատկությունն այն է, որ այն կազմավորվում է մեկ լիմաստ բառի շուրջը՝ նրա իմաստային ծավալման միջոցով: Վերջինս հանդիսանում է բառակապակցության առանցքը՝ գերադաս անդամը: Դա վերաբերում է բառակապակցության թե՛ բովանդակային-իմաստային, թե՛ ձևական-կառուցվածքային կողմերին: Այսինքն՝ բառակապակցության արտահայտած հիմնական իմաստը նույնանում է տվյալ առանցքային բառի իմաստի հետ. մյուս բառերը ծառայում են միայն տվյալ բառի իմաստը ավելի որոշակի դարձնելուն, ամբողջացնելուն, լրացնում են նրան: Օրինակ՝ անտառային զովաշունչ փամի կապակցության հիմնական իմաստը փամի հասկացության դրսևորումն է, իսկ անտառային և զովաշունչ բառերով արտահայտված հասկացությունները միայն օժանդակում են հիշյալ իմաստը կոնկրետացնելուն, ավելի որոշակի դարձնելուն, այլ կերպ ասած՝ գործածվել են փամի բառի իմաստային ծավալման հետևանքով: Զևական-կառուցվածքային տեսակետից փամի բառը հանդիսանում է կապակցության գերադաս անդամը, իսկ նրա նկատմամբ ստորադասական հարաբերության մեջ գտնվող անտառային և զովաշունչ բառերը կապակցված են առգրություն ստորադասական կապակցությամբ:

§ 9. Հայտնի է, որ բառերի կապակցությունը ժամանակակից հայերենում իրացվում է երեք եղանակով՝ համաձայնություն, առդրություն և խնդրառություն (տե՛ս «Կապակցություն» գլուխը): Այս եղանակներից բառակապակցության մեջ գործառում են միայն երկուսը՝ առգրությունը և խնդրառությունը: Համաձայնությունը, որով իրացվում է ենթակայի և ստորոգյալի, ինչպես նաև բացահայտչի և բացահայտյալի կապը, հատուկ է միայն նախադասությանը, գործառում է նախադասության մեջ: Բացառություն են

միայն մի շարք անվանական բառակապակցություններ, որոնց բաղադրիչների կապը, առդրության հետ մեկտեղ, իրացվում է նաև մասնակի թվային համաձայնությամբ: Այսպես՝ թվական ստորագասական անդամը ըստ իմաստի հաճախ թեկադրում է գերադաս անդամի հոգնակի թիվ. օրինակ՝ հինգ աշակերտներ. երեք տղաներ. յոթ մատիտներ և այլն: Սակայն այսպիսի համաձայնությունը կա ավելի հատուկ է նախադասությանը: Նախադասությունից դուրս հիշյալ բառակապակցություններում գերադաս անդամը զրվում է եզակի թվով (հատկապես, երբ իրի անվանում է), ինչպես՝ հինգ աշակերտ. երեք տղա, յոթ մատիտ: Նախադասության մեջ ևս հիշյալ կապակցությունների գերադաս անդամը կարող է զրվել եզակի թվով՝ առաջինների հետ կազմելով համանիշական շարք (համառ. Հինգ աշակերտ սովորում են գերադասաց և Հինգ աշակերտներ սովորում են գերադասաց):

Հոգնակի գերադաս անդամ են պահանջում նաև մի շարք ածականներ, ինչպես՝ տաբեր մատիտներ, գույնզգույն ծաղիկներ. զանազան իրեր և այլն:

§ 10. Բառակապակցության կառուցվածքը պայմանավորված է գերադաս՝ առանցքային բառի ձևաբանական-կապակցելիության առանձնահատկություններով: Այսպես՝ գոյական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները ժամանակակից հայերենում պահանջում են հիմնականում առդրությամբ կապակցված բաղադրիչ-լրացում (կարմիր ծաղիկ, հինգ աշակերտ, խաղացող երեխա, զբոս կազմ, տաշած բուր, ոսկե մատանի, բար սիրտ և այլն), իսկ բայ գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունը կազմավորվում է հիմնականում խնդրառությամբ, նաև առդրությամբ. ըստ որում բառակապակցության կառուցվածքի համար խիստ կարևոր նշանակություն ունեն գերադաս բառերի իմաստային խմբավորումները (նամակ գրել, գիրք կարդալ, վախենալ մեկից, ձանձրանալ մեկից, մոտենալ մեկին, տալ մեկին, արագ վճռել, աստիճանաբար հաշվել, հուզմունքից կարմրել, հաջողություններով հպարտանալ և այլն):

§ 11. Բառակապակցության կառուցման մեջ հիմնականը գերադաս՝ առանցքային բառի խոսքի մասային պատկանելությունն է, նրան հատուկ կարգային-քերականական նշանակությունը, նրա իմաստային ծավալման հատկությունը՝ արժույթայնությունը

(валентность), կախյալ՝ ստորադասվող բառերի հետ միանալու եղանակների կաղապարները, որոնք պատմականորեն ամրացված են տվյալ բառին (հմմտ. վերևի օրինակները):

§ 12. Հաճախ տարբեր խոսքի մասերի պատկանող գերադասանդամ ունեցող բառակապակցությունները ունենում են նույն կառուցվածքը, կազմվում են նույն կաղապարով. մի բան, որ բացատրվում է տվյալ բառակապակցությունների գերադաս և ստորադաս անդամների միջև եղած նույն հարաբերությամբ՝ պայմանավորված հիշյալ կապակցությունների գերադաս անդամների միջև առկա բառակազմական կապերով: Հմմտ. կառուցել բաղաձուլ—կառուցում բաղաձուլ, հպարտանալ հերոսներով—հպարտ հերոսներով, մտֆեռ փոխանակել տվյալ հարցի շուրջը—մտֆերի փոխանակում տվյալ հարցի շուրջը. մեկնել կեսգիշերին—մեկնում կեսգիշերին և այլն:

Ժամանակակից հայերենում հատկապես տարածված է բայական բառակապակցությունների կաղապարների տարածումը գոյականական և ածականական բառակապակցությունների վրա: Բայական բառակապակցությունների կաղապարների տարածումը անվանականների վրա նկատվում է հիմնականում այն դեպքերում, երբ նրանցում առկա են պարագայական հարաբերություններ, այն էլ հատկապես երբ վերջիններս արտահայտված են կապերով (տե՛ս վերևի օրինակները): Մնացած դեպքերում բայը և բայանունը, լինելով տարբեր խոսքի մասեր և ունենալով տվյալ խոսքի մասին (բային և գոյականին) հատուկ քերականական կարգերն ու առանձնահատկությունները, հիմնականում տարբերվում են նաև նույն հարաբերություններն արտահայտող բառակապակցությունների կաղապարներով՝ կառուցվածքով: Այսպես, գործողության և գործողությունը կրող առարկայի հարաբերությունը բայ գերադաս անդամի առկայության դեպքում արտահայտվում է գոյականի (դերանվան) ուղղական հոլով+բայ կաղապարով (տուն կառուցել), այդ նույն հարաբերությունը բայանվան առկայությամբ արտահայտվում է գոյականի (դերանվան) տրական (սեռական) հոլով+բայանուն կաղապարով (տան կառուցումը): Չնայած կառուցել և կառուցում բառերը իմաստային և բառակազմական կապերին, նրանցից յուրաքանչյուրը թեև պատկանում է բառակապակցության որոշակի՝ իրարից տարբեր կառուցվածք: Հմմտ. նաև՝ մտֆեռ

փոխանակել—մաքերի փոխանակություն, բննություն հանձնել—
բննության հանձնում, տունը վերանորոգել—տան վերանորոգում,
հյուրեր ընդունել—հյուրերի ընդունելություն, երկիր կառավարել—
երկրի կառավարում, փայտով հարվածել—փայտի հարված և
այլն:

§ 13. Առվից, որ բառակապակցությունը հաղորդակցման
զործրնթացին մասնակցում է նախադասության միջոցով, որպես
վերջինիս բաղադրիչ: Ընդ առնալիս, ինչպես բառերը նախադա-
սության կազմում կարող են ենթարկվել որոշակի ձևափոխության
և բառ այդ ունեն ձևերի որոշակի համակարգ, այդ նույն ձևով
բառակապակցությունը ևս նախադասության կազմում շատ հա-
ձախ ենթարկվում է ձևափոխության: Այսինքն՝ բառակապակցու-
թյունը ևս, բառերի նման, ունի ձևերի որոշակի համակարգ՝ հա-
րացույց:

Ժամանակակից հայերենում բառակապակցությունների մեջ
ձևափոխության է ենթարկվում միայն գերադաս՝ առանցքային
բառը. այդ իսկ պատճառով բառակապակցության հարացույցը
համընկնում է գերադաս անդամի հարացույցին. օրինակ՝

կարմիր ծաղիկ	արագ քայլել
կարմիր ծաղիկի	արագ քայլած
կարմիր ծաղիկից	արագ քայլող
կարմիր ծաղիկով	արագ քայլելիս և այլն:
կարմիր ծաղիկի մեջ	

գիրքը սեղանից վերցնել
գիրքը սեղանից վերցրած
գիրքը սեղանից վերցնող
գիրքը սեղանից վերցնելիս և այլն:

Բայ գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցության հարա-
ցույցի մեջ մտնում են նաև նրա խոնարհված (գիմափոր) ձևերը՝
մոտենալ սեղանին—մոտենում եմ սեղանին—մոտեցա սեղանին—
կմոտենամ սեղանին և այլն: Սակայն այս ձևերը հարացույցի մեջ
գեղեկ նախադասություն չեն, այլ նյութ են վերջինիս համար:
Նրանք նախադասության են վերածվում միայն խոսքի մեջ՝ հատուկ
հնչերանգի միջոցով:

§ 14. Բառակապակցություններն ունեն գործառության Երկու հիմնական ոլորտ. 1) հանդիսանում են նախադասության բաղադրիչ և նախադասության միջոցով մասնակցում հաղորդակցման գործընթացին. ըստ որում պարզ բառակապակցությունները կարող են լինել կամ տնտեսական նախադասության բաղադրիչ և կամ մեկ այլ բարդ բառակապակցության բաղադրիչ, որի միջոցով էլ մտնել նախադասության կազմի մեջ. 2) գործածվում են որպես վերնագիր, այսինքն՝ ունեն վերնագրային-անվանողական արժեք: Այս դեպքում ևս նրանք կարող են լինել պարզ, բարդ, ինչպես նաև մեկ այլ բարդ բառակապակցության ստորադաս բաղադրիչ:

Ըստ գերագույն անդամի հարացուցային ձևերի բաղմամբության և շարահյուսական առանձնահատկությունների, բառակապակցությունը նախադասության մեջ կարող է հանդես գալ ամենատարբեր պաշտոններով. օրինակ՝ Պարտեզում կար կարմիր ծաղիկ: Սա պոկեցի կարմիր ծաղիկը: Կարմիր ծաղիկի ցողունը շատ երկար էր: Կարմիր ծաղիկից նուրբ հոտ էր գալիս: Նա հիացավ կարմիր ծաղիկով: Կամ՝ Նրա Մոսկվա գնալը որոշված էր: Նրա Մոսկվա գնալու հարցը դեռևս չի լուծված: Նրա Մոսկվա գնալու մասին ևս երեկ լսեցի: Նրա Մոսկվա գնացած օրը շատ ցուրտ էր: Նրա Մոսկվա գնալով ոչինչ չի փոխվի և այլն:

§ 15. Նախադասությունը լեզվական այն միավորն է, որտեղ առաջանում, կազմավորվում են բառերի կապակցության կառուցվածքային նոր տեսակներ և տիպեր: Առաջանալով նախադասության մեջ կատարած որոշակի ֆունկցիայի հիման վրա և առանցքային՝ գերագույն բառի որոշակի ձևի մոտ, որոշ կաղապարներ աստիճանաբար ազատվում են ֆունկցիոնալ պայմանավորվածությունից, տարածվում առանցքային բառի բոլոր ձևերի վրա՝ կազմելով հարացուցային շարք: Հենց այսպիսի կաղապարների համար է բնորոշ բառիմաստային կաշուկացումը, որպես գործողության, առարկայի, հատկանիշի բարդ-անդամաղատված անվանում հանդես գալու հատկության դարդացումը, այսինքն՝ տնտեսական ֆունկցիայի առաջացումը: Այդպիսին են բայ և դոշական գերագույն անդամ ունեցող բառակապակցությունների մեծ մասը:

Կան որոշ տիպի բառակապակցություններ, որոնք առաջանալով դարձյալ նախադասության կազմում, կապված են առանց-

քային բառի որոշակի շարահյուսական ֆունկցիայի հետ և այդ պատճառով նրանց համար անվանողական ֆունկցիայով հանդես գալը բնորոշ է (թեև բացառված էլ չէ). օր.¹ աշխերը սև (աղջիկ), հասակը բարձր (տղան), միջին տարիքի (մարդ) և այլն:

§ 16. Բառակապակցության կազմավորման մեջ կարևոր նշանակություն ունի նաև բաղադրիչների շարադասությունը, որը այստեղ ավելի կայուն է, քան նախադասության մեջ: Այսպես՝ ածական, թվական կամ դերբայ ստորագաս անդամով գոյականական բառակապակցություններում ստորագաս բաղադրիչը միշտ գրվում է գերադասից առաջ (ունի առաջադաս շարադասություն). օրինակ՝ երկու սեղան, խաղացող երեխա, քնած աղջիկ. վարդագույն զգեստ, վազող տղա, հաստավոր գիրք, բարեկազմ օրհորդ, հինավուրց մաղախ և այլն: Ժամանակակից հայերենում չկան (գոյություն չունեն) տղա վազող, զգեստ վարդագույն, աղջիկ քնած բաղադր հինավուրց և նման շարադասությամբ բառակապակցություններ: Իհարկե, նախադասության մեջ երբեմն հիշյալ կապակցությունները ոճական նկատառումներով փոխում են իրենց շարադասությունը: Ստորագաս անդամի տրոհվելու դեպքում նրանք դադարում են որպես բառակապակցություն դիտվելուց համառ., օրինակ, «Հպարտ և զեղեցիկ աղջիկը քայլում էր փողոցով» և «Աղջիկը, հպարտ և զեղեցիկ, քայլում էր փողոցով»:

ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

§ 17. Բառակապակցությունների դասակարգումը ընդունված է կատարել երեք սկզբունքով՝ 1) ըստ գերադաս անդամի խոսքի մասային պատկանելության, 2) ըստ բաղադրիչների կապակցելիության (կապակցվածության) աստիճանի և 3) ըստ բաղադրիչների քանակային կազմի:

1. Ըստ գերադաս անդամի խոսքի մասային պատկանելության ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները բաժանվում են հետևյալ խմբերի՝ ա) գոյական անդամ ունեցող բառակապակցություններ, բ) բայական անդամ անդամ ունեցող բառակապակցություններ, գ) ածական անդամ անդամ ունեցող բառակապակցություններ և դ) մակբայ գերադաս անդամ

ունեցող բառակապակցություններու Ավելի կարճ այդ խմբերը կարելի է անվանել գոյականական, բայական, ածականական, մակբայական բառակապակցություններու նրբաման հանդիպում են նաև թվական և դերանուն գերադաս անգամ ունեցող բառակապակցություններ, սակայն ժամանակակից հայերենում դրանք որակ չեն կազմում:

Ահա օրինակներ յուրաքանչյուր տեսակի բառակապակցություն համար.

ա) գոյականական բառակապակցություն—սեղանի վարդ, գրեկու թուղթ, իսկական ընկեր, անասնի տանջանք և այլն.

բ) բայական բառակապակցություն—անհանդիստ քնել, արագ վազել, զնալ տուն, հաց ուտել, հինգ օր չքնել, գիշերով դալ. առանց պատճառի հուզվել, քաղաքը կանաչադարձել և այլն.

գ) ածականական բառակապակցություն—չափազանց զեղեցիկ, հասակով բարձր, շատ խելոք, գործի մեջ հմուտ, գիտելիքներով հարուստ, գործին տեղյակ և այլն.

դ) մակբայական բառակապակցություն—չափազանց դանդաղ, իսկապես բարեկամաբար, ամենից արտոգ և այլն:

Թվականական և դերանվանական բառակապակցություններ—Մի ֆանի հագաբ, նրանցից մի ֆանիսը, օտարականներից մեկը, սսածներից բոլորը, ժամը երեքը, առնվազն չորս, ամսի հինգը և այլն:

Քանի որ բառակապակցությունը կազմավորվում է մեկ լիմաստ բառի՝ գերադաս անդամի ծավալմամբ, հետևաբար հենց այդ բառի խոսքի մասային պատկանելությամբ և դրա հետ կապված քերականական-շարահյուսական առանձնահատկություններով էլ հենց պայմանավորված է բառակապակցության կառուցվածքը:

2. Ըստ բաղադրիչների կապակցելիության աստիճանի բառակապակցությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ ազատ և կաշյուն:

Ազատ են կոչվում այն բառակապակցությունները, որոնք նախադասության մեջ տարրալուծվում են, այսինքն՝ բաղադրիչները նախադասության կազմում հանդես են գալիս որպես առանձին անդամներ: Այսպես՝ «Եվ ամեն տարի ծառերի ճյուղերը ծանրանում էին խնձորից ու տանձից» (ԱԲ, Մայրը) նախադասության

կազմում ծառերի նյութերը բառակապակցությունների բաղադրիչները հանդես են եկել որպես նախադասության առանձին անդամներ (նյութեր՝ ենթակա, ծառերի հատկացուցիչ): Այստեղ բառակապակցության մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ նրա գերադաս անդամը նախադասության անդամ կարող է լինել նաև առանց լրացման (ինչպես՝ ...Ամեն տարի նյութերը ծանրանում էին խնձորից ու տանձից), կամ՝ ստանալ նաև մեկ այլ լրացում (ծառերի կանաչ նյութեր): Հմմտ. նաև՝ Արագ վազելով գնաց—վազելով գնաց:

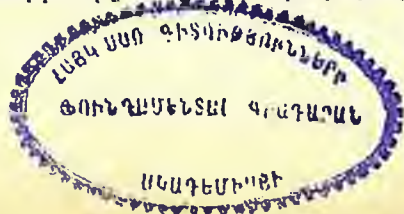
Կայուն են կոչվում այն բառակապակցությունները, որոնք նախադասության կազմում հանդես են գալիս ձույլ կերպով: որպես մեկ անդամ: Այդպիսին է, օրինակ, ամեն տարի բառակապակցությունը վերևում բերված օրինակում: Կայուն են հատկապես չափ, կշիռ, տարիք, քանակ ցույց տվող դոշականական գերադաս անդամ տնեցող բառակապակցությունների մեծ մասը (միջին աարիքի, բարձր հասակով, վեց հոգի, հինգ ամիս, երկու կիլոգրամ, բաժնի անգամ, մի քանի օր, երեք մեքսիկացի), գոյական լրացումով ածականական բառակապակցությունները (հասակը բարձր, մազերը սև, աչքերը կապույտ, խելիք պակաս, հոգիները հաստ և այլն):

Մանր.— Կայուն բառակապակցությունների հիմքի վրա են առաջացել մի շարք հարադրություններ և դարձվածքներ, որոնց ստանդարտությունը դրսևում է բառագիտությունը (ձեռքից զալ, գլուխ տալ, աչքով անել, զննելու ընկնել, խելիք պակաս, գլուխ շարդել և այլն):

3. Հստ բաղադրիչների քանակային կազմի բառակապակցությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ պարզ և բարդ:

ա) Պարզ են այն բառակապակցությունները, որոնք բաղկացած են երկու բաղադրիչներից՝ գերադաս անդամից և նրան ստորադաս՝ լրացնող մեկ անդամից: Այսպես՝ կարմիր ծաղիկ, վազելով գնալ, չափազանց գեղեցիկ, աշխատանքի եղանակ, հուզմունքից կարմրել և այլն:

Մանր.— Բառակապակցությունները ըստ քանակային կազմի դասակարգելիս հաշվի չեն առնվում կապերն ու կապական բառերը, որոնք կառարում են միայն քերականական դեր՝ ցույց են տալիս բաղադրիչների միջև եղած հարաբերությունը, օրինակ՝

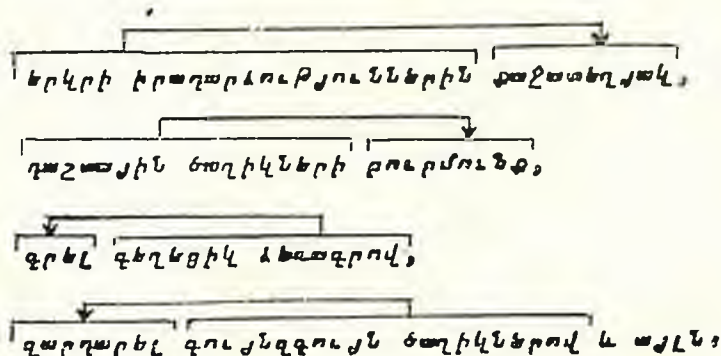

վիճել հարցի շուրջը պարզ բառակապակցություն է, որովհետև շուրջը կապական բառ է և ցույց է տալիս վիճել և հարց բառերի միջև եղած խնդրային հարաբերությունը:

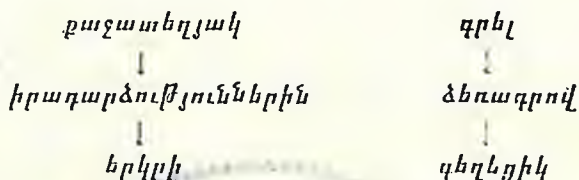
բ) Բարդ ևն այն բառակապակցությունները, որոնք բաղկացած են երեք և ավելի լիմաստ բառերից, ինչպես՝ հեռվից երևացող տնակ, ուրախությունից փայլող դեմք, տրված նյութի համաեղծմանի ուսումնասիրություն, հուզմունքից և շտապելուց շփոթել փաստերը և այլն:

§ 18. Այս բաղադրիչների միջև եղած հարաբերությունների բնույթի բարդ բառակապակցությունները կարելի է բաժանել հետևյալ հիմնական ենթախմբերի.

1) Ստորադաս անդամ բառակապակցություն-գերադաս անդամ և գերադաս անդամ-բառակապակցություն կառուցվածքով բառակապակցություններ, երբ գերադաս անդամին լրացնող բաղադրիչը իր հերթին բառակապակցություն է. օրինակ՝

Այս տիպի բառակապակցությունների բաղադրիչների միջև գոյություն ունի ենթաստորադասություն հարաբերություն, այսինքն՝ գերադաս անդամին ստորադասված բաղադրիչը իր հերթին հանդիսանում է մեկ այլ բառակապակցության գերադաս անդամ: Այդ բառակապակցությունների պատկերը կարելի է տալ հետևյալ սխեմայով՝

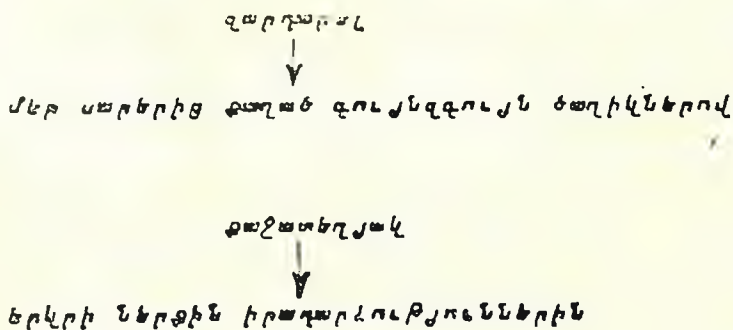

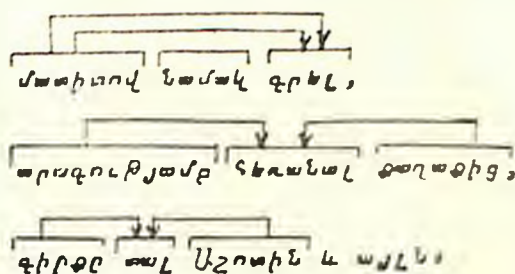
Այս կառուցվածքի բառակապակցությունները կարող են լինել ոչ միայն հոանդամ, ինչպես վերևի օրինակներում է, այլ նաև բառանդամ, հինգանդամ և այլն, սակայն բոլոր դեպքերում բառակապակցության հիմքում ընկած է նույն կաղապարը՝ գերադասանդամ-բառակապակցություն.

Օրինակ՝

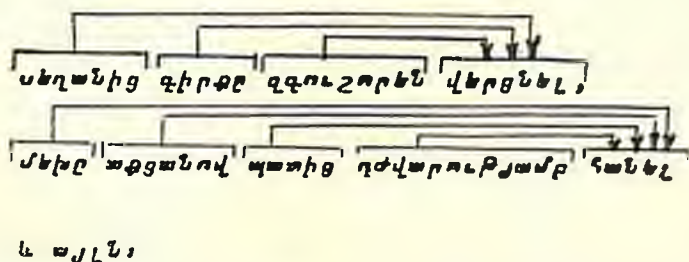
դաշտային գեղեցիկ ծաղիկների բուրմուռք,

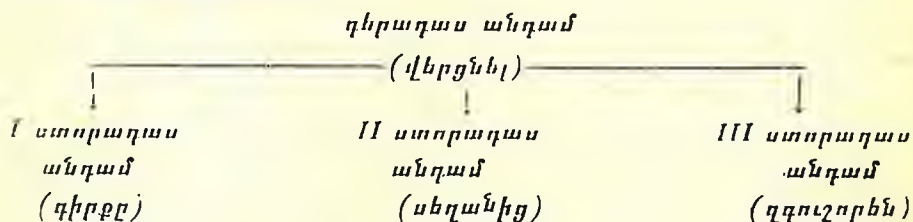
2) Գերադասանդամ + I ստորադասանդամ + II ստորադասանդամ կառուցվածքով բառակապակցություններ: Այս դեպքում գերադասանդամին լրացնում, ստորադասավորում են երկու կամ ավելի լի լիմաստ բառեր, որոնք առանձին-առանձին ստորադասավելով գերադասանդամին՝ իրար հետ շարահյուսական կապի մեջ չեն, անկախ են իրարից: Այսինքն՝ այս դեպքում առկա է համաստորադասություն հարաբերություն. օրինակ՝

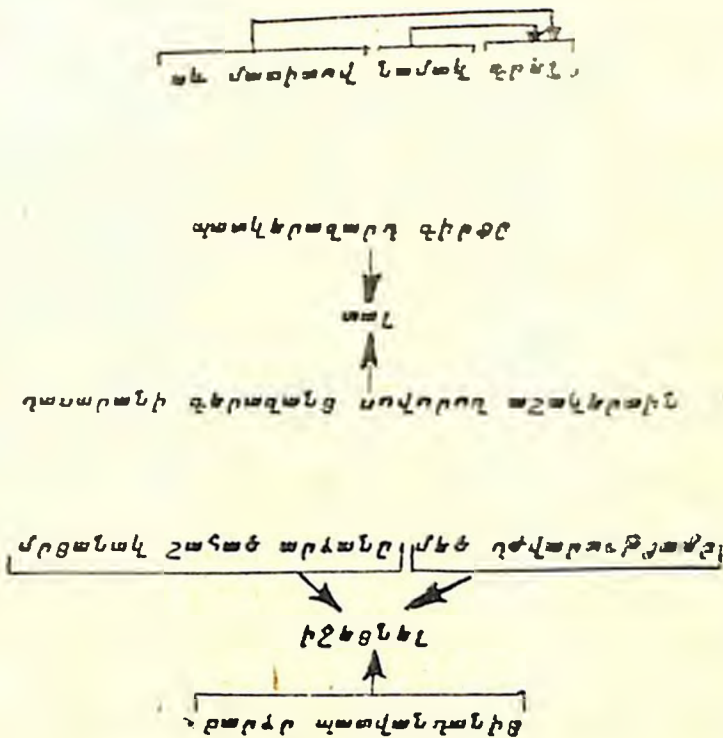
Այս կառուցվածքն ունին հատկապէս բայական բառակապակցութիւնները: Բայական գերադաս անդամին կարող են ստորադասիկ նաեւ երկր և ավելի՛ իրարից շարահյուսորեն կախման մեջ չգտնվող անդամներ, ինչպիսի՝

Ահա այս բառակապակցութիւններում երևան եկող ստորադաս կարգութեան սխեման՝

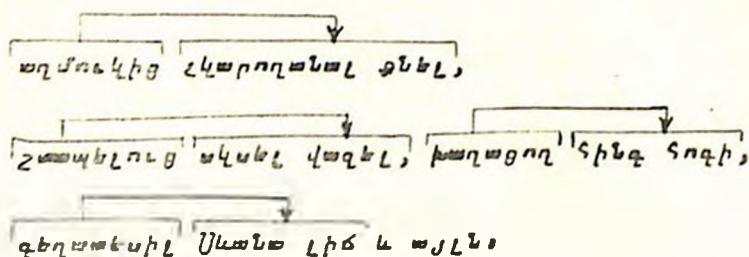
Այս կառուցվածքի բառակապակցութիւններում ևս ստորադաս լուրաքանչյուր անդամ իր հերթին կարող է ծափալվել՝ կազմելով հիմնական առանցքային բառին ստորադասվող բառակապակցութիւն, օրինակ՝

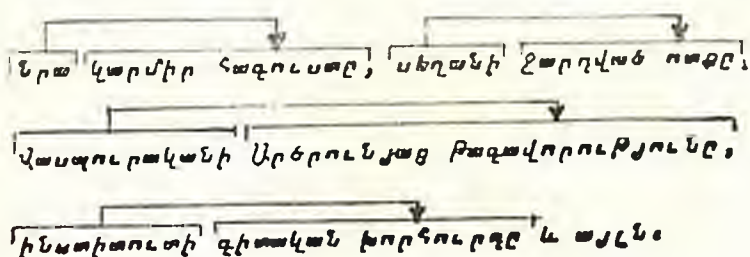
և այլն:

Իհարկէ, բառակապակցութեան ծավալումը անսահմանափակ լինել չի կարող: Այն կախած է մի քանի գործոններից՝ բառի կապակցելիութեան ունակութիւնից՝ արժույթայնութիւնից և առարկայի, գործողութեան, երևույթի տեղանքում լինելու կարողութիւնից:

3) Բառակապակցութիւնը գերադաս անդամ + ստորադաս անդամ կառուցվածքով բարդ բառակապակցութիւններ: Հաճախ բարդ բառակապակցութիւններում ստորադաս անդամը լրացնում է ոչ թե առանձին բառի, այլ բառակապակցութեան: Վերջինս հանդիսանում է ամբողջ բարդ բառակապակցութեան գերադաս բաղադրիչը: Որպես այդպիսին հանդես են գալիս հիմնականում կաշտի բառակապակցութիւնները. օրինակ՝

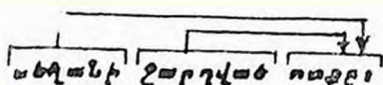

Այդպիսին են նաև զոյականական այն բառակապակցությունները, որոնք սենն որոշչային և պատկանելության հարաբերությամբ կապված ստորադաս անդամներ. օրինակ՝

Բերված բառակապակցություններում պատկանելության հարաբերությամբ կապված ստորադաս անդամը լրացնում է ոչ թե միայն դերադաս անդամին, այլ ընդգծված բառակապակցություններին: Դա բացատրվում է նրանով, որ հատկանիշ ցույց տվող բառի կապը դերադաս անդամի հետ ավելի սերտ է, քան պատկանելության հարաբերությամբ կապված բառինը:

Վերջին տիպի բառակապակցությունները կարելի է դիտել նաև որպես գերադաս անդամ-երկու իրարից շահանջուսուրեն կախման մեջ չգտնվող ստորադաս անդամներ կառուցվածքի բառակապակցություն. ինչպես՝

Այստեղ ևս հնարավոր է ստորադաս անդամի ծավալում. ինչպես՝

ԽԵՂՈՆՈՒՄ ԳՐՎԹ ՍԵՂԱՆԻ ԶԱՐՎԹ ՌԹՔՐ:

Ահա այս կառուցվածքի բառակապակցությունների սխեման:

գերադաս անդամ բառակապակցություն
(չկարողանալ քնել)

ստորադաս անդամ (բառ կամ բառակապակցություն)
(աղմուկից, հեռվից, եկող աղմուկից)

§ 19. Բոլոր բարդ բառակապակցությունների հիմքում ընկած է երկանդամ բառակապակցության կաղապարը: Կարելի է ասել, որ բարդ բառակապակցությունները երկանդամ՝ պարզ բառակապակցությունների գումար են (օրինակ՝ սեղանից գիրքը զգուշությամբ վերցնել = սեղանից վերցնել + գիրքը վերցնել + զգուշությամբ վերցնել, դրքի նկարավարդ կաղմը = գրքի կաղմը + նկարավարդ կաղմը և այլն): Բնականաբար բարդ բառակապակցությունների միջև առկա շարահյուսական հարաբերությունները վերլուծելիս հիմնվում ենք նրանց բաղադրիչ երկանդամ բառակապակցությունների միջև առկա շարահյուսական հարաբերությունների վրա, իհարկե, հաշվի առնելով գերադաս անդամի՝ ծավալվելու, լրացումներ առնելու հատկությունը, որով և հիմնականում պայմանավորվում է բառակապակցության կառուցվածքը:

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 20. Ժամանակակից հայերենում մեծ տարածում ունեն գոյական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները: Գոյականի լրացում կարող են լինել դոշականը, ածականը, գերբայը, թվականը, դերանունը, մասամբ նաև մակբայը: Հիշյալ խոսքի մասերից յուրաքանչյուրը, կապակցվելով դոշական գերադաս անդամի հետ, կազմում է տարբեր կառուցվածքի դոշականական բառակապակցություններ, որոնք արտահայտում են բազմազան շարահյուսական հարաբերություններ:

**ԴՈՅԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԳԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՐԵՆՅՈՂ ԴՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

21. Զոյա՛կան ստորագաս անդամ ունեցող գոյականական բառակապակցութիւնները կարելի է բաժանել երկու խմբի. ա) բառակապակցութիւններ, որոնց գերագաս անդամը բառակազմութեան և իմաստով չի հարարերակցում այլ խոսքի մասի, ինչպես սեղանի գինի, Բար սիրտ, կոլաճեսուրջան ալգի, վալաից զոյալ և այլն: Այս կապակցութիւնները, ինչպես կտեսնենք, ունեն իրենց որոշուն կառուցվածքը՝ պաշմանաւորված գերագաս անդամի՝ գոյականի խոսքի մասալին և կապակցելիութիւնն առանձնահատկութիւններով: Այս գեղարւմ գերագաս գոյականի կապը ստորագասի հետ իրացվում է առդրութեամբ: Բ) Բառակապակցութիւններ, որոնց գերագաս անդամը հարարերակցում է այլ խոսքի մասերի, հատկապէս բաշի (երբեմն նաեւ ածականի). այդ իսկ պատճառով նրա կազմած բառակապակցութիւնը հաճախ կրկնում է բաշական (կամ ածականական) բառակապակցութեան կառուցվածքը (բառակապակցութիւն է կազմում նույն կազապարով): Գրինակ՝ կառուցում Աւանի ալիին—կառուցել Աւանի ալիին, ուսուցում հայերեն լեզվով—ուսուցանել հայերեն լեզվով, վախ ցրտից—վախենալ ցրտից, վերադարձ կեսգիշերին—վերադառնալ կեսգիշերին և այլն: Այս գոյականների կապը ստորագաս անդամի հետ կարող է իրացվել ոչ միայն տարրեր հորովների, այլ նաեւ կապերի միջոցով. օրինակ՝ հաւաքում Բաղաւի վրա (հարձակվել քաղաքի վրա), սեր մեկի նկատմամբ, հանդիպում ժողովից հետո (հանդիպել ժողովից հետո), քոիչք գետի վրայով (թռչել գետի վրայով) և այլն: Ինչպես երեւում է օրինակներից, այս գեղարւմ արդեն դործում է ոչ միայն առդրութիւն շարահյուսական կապը, այլ նաեւ խնդրառութիւնը: Իհարկէ, հիշյալ գոյականները կարող են կազմել նաեւ միայն գոյականին հաւաստ բառակապակցութիւնները՝ պաշմանաւորված իրենց խոսքի մասալին առանձնահատկութիւններով. ինչպես շենքի կառուցում (հնարավոր չէ շենքի կառուցել), դասի ուսուցում (չկա դասի ուսուցանել), մրսելու վախ և այլն:

§ 22. Գոյական գերագաս անդամի կապը ստորագաս անդամի հետ, ինչպես ասվեց, իրացվում է առդրութեան, մասամբ նաեւ խնդրառութեան միջոցով: Ստորագաս գոյականը, ըստ բաղադրիչների իմաստալին փոխհարաբերութեան, կարող է դրվել ուղղա-

կան, արական, բացառական, գործիական, ինչպես նաև ներգոյական հոլովներով: Երբեմն սրպես կապակցություն միջոց հանդես են գալիս կապերը: Ըստ այդմ կազմվում են տարրեր կառուցվածքի գոյականական բառակապակցություններ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի նաև իր իմաստային և գործառական առանձնահատկությունները:

ՏՐԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՎ ՍՏՈՐԱԿԱՆ ԱՆԿՈՄ ՈՒՆԵՅՈՎ ԿՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 23. Գոյականական բառակապակցությունների մեջ իրենց տարածվածությամբ և արտահայտած հարաբերությունների բազմազանությամբ ուրույն տեղ են զբաղում գոյականի տրական հոլով¹ գոյական գերադաս անդամ կաղապարով կազմված բառակապակցությունները: Դա պայմանավորված է ժամանակակից հայերենի այն առանձնահատկությամբ, որ երկու առարկաների միջև եղած կապին հարաբերությունները վերացարկվում և արտահայտվում են հիմնականում տրական հոլովի միջոցով (հատկացուցչային տրական): Այս կառուցվածքի բառակապակցությունները կարող են արտահայտել ամենաբազմազան հարաբերություններ: Ահա դրանցից կարևորները:

ա) Պատկանելություն — Այս հարաբերությամբ կապակցությունները հիշյալ բառակապակցությունների ամենատարածված տեսակն են: Տրական հոլովը (ստացական սեռական)² ցույց է տալիս այն անձը, առարկան, որին պատկանում է գերադաս անդամով արտահայտված առարկան: Օրինակներ՝ Աշոտի գիրքը, տղայի կոշիկները, աշակերտի տետրը, Աբամի հագուստը և այլն: Պատկանելության հարաբերությունը կարող է լինել ինչպես նյութական (առն փրեկի օրինակները), այնպես էլ հոգևոր որեէ հատկության, ունակության և այլն. օրինակ՝ մարդու խելքը, Աշխենի սովորությունը, Սուրենի աշխատանքը և այլն:

2 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1956, Վ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Երևան, 1957, էջ 72, Վ. Քոսյան, Սեռական հոլովի իմաստները և շարահյուսական կիրառությունը, ՀՊՄԻ գիտական աշխատություններ, Հայոց լեզվի բաժին, 1965, № 1:

Պատկանելության հարաբերություններն ավելի կոնկրետ, որոշակի դարձնելու համար ստորագրած անդամը իր ներքին կարող է ծավալվել (ընդունել լրացումներ՝ վերածվելով բառակապակցության), ինչպես նաև ընդունել ցուցա-ստացական հոդ. Օրինակ՝ եղբորս մեկնեան. մեր հարեանի ալգին, փոքր բռնջ հովանոցը, երկար մսգերով գեղեցիկ աղջկա հագուստը և այլն:

Այս բառակապակցություններն ունեն նաև այն կառուցվածքային առանձնահատկությունը, որ գերադաս անդամը միշտ ունենում է որոշյալ առում (տե՛ս վերևի օրինակները): Անորոշ առմամբ գործածվելու գեպքում բառակապակցությունը կորցնում է կոնկրետ պատկանելության հարաբերությունը՝ արտահայտելով վերաբերության որակալին հարաբերություն: Այսպես՝ եթե աշակերտի տետրը կապակցությունը ցույց է տալիս կոնկրետ պատկանելության հարաբերություն (տետրը պատկանում է աշակերտին), ապա աշակերտի տետր կապակցությունն արդեն ցույց է տալիս վերաբերական հարաբերություն և համանիշ է աշակերտական տետր կապակցությանը: Նույն ձևով՝ երեխայի խելփերեխայական խելք, քաղալորի պալատ—թագավորական պալատ և այլն:

Այս ենթատեսակի մեջ պետք է դասել այն բառակապակցությունները, որոնց գերադաս անդամը, լինելով որակական ածականներից բաղադրված գոյական, որևէ որակական հատկանիշի անվանում է, իսկ ստորագրած անդամը ցույց է տալիս այն կոնկրետ առարկան, որին պատկանում, վերաբերում է տվյալ հատկանիշը, որը օժտված է տվյալ հատկանիշով. օրինակ՝ կնոջ գեղեցկությունը, սենյակի բարձրությունը, դեմքի կարմրությունը, զինվորի ֆաջությունը, թևի սևությունը և այլն: Այս դեպքում որպես գերադաս անդամ կարող է հանդես գալ նաև փոխանուն ածականը, ինչպես՝ գիշերվա խավարը, աչքերի մուրը և այլն: Նույն ձևով նաև՝ աշխատանքի նշառությունը, բռնիքի բարձրությունը (արագությունը), մտքի նկունությունը, սիրո վեհությունը և այլն: Այս բառակապակցությունները իմաստային հարաբերությունների բնույթով մոտենում են ածական-գոյական կաղապարով բառակապակցություններին, կարելի է ասել, որ նրանց փոխակերպությունն են. (գեղեցիկ կին — կնոջ գեղեցկությունը, բարձր թռիչք — թռիչքի բարձրությունը, վեհ սեր — սիրո վեհությունը, քաջ

դինվոր — դինվորի բաշտթյունը, սե թեկ — թեկի սեռությունը և այլն):

բ) Մասի և ամբողջի հարաբերություն — Այս հարաբերությունը բառակապակցություններում տրական հոլովով (մասնական սեռական)՝ դրված ստորագրա անդամը ցույց է տալիս այն առարկան, որի բաղկացուցիչ մասն է գերազանց անդամով արտահայտված առարկան:

Օրինակ՝ գրապահարանի դարակ, գրքի էջեր, դռան բռնակ, տան տանիք, սարի զագար, հանապարհի եզր, օրվա երկրորդ կեսը, ծառի նյութերը և այլն:

Բառակապակցության և՛ գերազանց, և՛ ստորագրա անդամը կարող են ծավալվել, որով ամբողջ բարդ բառակապակցությունը արտահայտված առարկայական հասկացությունը ավելի որոշակի, կոնկրետ է դառնում: Այս դեպքում գերազանց անդամը միշտ դրվում է որոշյալ առումով: Օրինակ՝ անկյունում դրված գրապահարանի վերին դարակը, դրսի դռան մետաղյա բռնակը, դեպի գյուղ տանող հանապարհի եզրը, մեր տան թիթեղյա տանիքը և այլն:

Մասի և ամբողջի հարաբերություն կարող է լինել ինչպես կոնկրետ նյութական առարկաների միջև (գրքի քերք, սեղանի ոտ, մատիտի ծայր և այլն), այնպես էլ տարածական, ժամանակային և այլ միավորների միջև (հանապարհի կեսը, ամսի հինգր, օրվա կեսը, տարվա երկու ամիսը և այլն): Ժամանակային մասնական հարաբերություն ցույց տվող բառակապակցություններն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ նախադասության կազմում հանդես են գալիս որպես մեկ անդամ: Օրինակ՝ Տարվա երկու ամիսը նա գտնվում է Մոսկվայում: Օրվա կեսը նա շնչ է կացնում պրագարաններում:

Մանր. — Մասի և ամբողջի հարաբերություն ցույց տվող մի շարք բառակապակցություններ, զործածվելով փոխաբերաբար, վերածվել են դարձվածային միավորների, օրինակ՝ օձի լեզու, սոխի գլուխ, աչքի լույս, դժոխքի դուռ, կյանքի արշալույս, կյանքի մայրամուտ, մահվան դուռ և այլն:

գ) Մագման, սկզբնավորման հարաբերություն — Այս դեպք-

քում տրական հոյովով զրված ստորադաս անդամը ցույց է տալիս:

1) Այն առարկան (իր, անձ), որից առաջանում, սկզբնավորվում, ծագում է մի այլ առարկա: Օրինակ՝ ծաղկի բույր, արևի շող, լամպի լույս, ծիրանի հյութ, երեխայի ծիծաղ, աղջկա ժպիտ, եղբոր գավակները, բռն ուղին և այլն:

2) Այն անձը, որը ստեղծել է որևէ գործ, ստեղծագործություն⁴: Օրինակ՝ Թումանյանի երկերը, Տերյանի բանաստեղծությունները, Չարենցի գիրքը, Բակունցի պատմվածքը, Մ. Սարյանի նկարը և այլն: Այս կապակցություններում գերադաս անդամը գործառու է միայն որոշյալ առումով: Հիշյալ բառակապակցությունները բաղմիմաստ են. նրանք կարող են արտահայտել և պատկանելության, և՛ ծագման, հեղինակության հարաբերություններ. Չարենցի գիրքը կապակցությունը նշանակում է. ա) գիրք, որ գրել է Չարենցը (ծագման հարաբերություն) և բ) գիրք, որ պատկանում է Չարենցին: Նույն ձևով՝ Սարյանի նկարը = ա) Սարյանին պատկանող նկար, բ) Սարյանի նկարած նկար և այլն:

3) Այն առարկան, որը սկզբնապատճառ է հանդիսացել գերադաս անդամով զրված առարկայի առաջացման, իրևան գալու համար. օրինակ՝ բաժանման վիշտ (= բաժանումից առաջացած վիշտ), ուրախության արցունք (= ուրախությունից առաջացած արցունք), ծերության կնճիռ (= ծերությունից առաջացած կնճիռ), հիվանդության հետևանք (= հիվանդությունից առաջացած հետևանք) և այլն:

Այստեղ ևս գերադաս և ստորադաս անդամների ծավալումը, չազդելով բառակապակցության արտահայտած հիմնական հարաբերության բնույթի վրա, ավելի որոշակի, կոնկրետ է դարձնում այն: Օրինակ՝ դեռահաս աղջկա գեղեցիկ ժպիտ, հայ մեծ բանաստեղծ Թումանյանի ամնամ ստեղծագործությունները և այլն:

դ) Նյութի, բաղկացության հարաբերություն — Այս հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցություններում տրականով զրված ստորադաս անդամը այն նյութի անվանումն է, որից բաղադրված, կազմված, շինված է գերադաս անդամով ար-

⁴ Հեղինակության սեռական (տե՛ս նույն տեղում):

տաճառատու առարկան: Օրինակ՝ գրանիտի արձան, Լեկաքի դուռ, մսի կերակուր, ցորենի ալյուր և այլն:

Այս բառակապակցությունները ժամանակակից հայերենում համեմատաբար սակավ են գործածվում: Հիշյալ հարաբերությունն արտահայտելու համար ավելի հաճախ գործածվում են հարաբերական ածական—գոյական կամ գոյականի բացառական հոլով—գոյական կառուցվածքի համանիշ բառակապակցությունները. *ինչպես՝* Լեկաքի (Լեկաքյա) դուռ · Լեկաքից դուռ, գրանիտե արձան · գրանիտից արձան և այլն:

Այս խմբի մեջ են մտնում նաև այն բառակապակցությունները, որտեղ գերադաս անդամով ցույց է արվում ամբողջական առարկան (Երբեմն հավաքական նշանակությամբ), իսկ ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այն առարկան կամ առարկաները, որոնցից բաղկացած է հիշյալ առարկան: Այս դեպքում ստորադաս անդամը սովորաբար գրվում է հոգնակի թվով: Օրինակ՝ ոչխարների հոտ, դեֆինների խումբ, մարդկանց բազմություն, բարերի կույտ, ծաղիկների փունջ, սոնիների պուրակ, բանվորների կոլեկտիվ և այլն:

Այս հարաբերությունը երբեմն կարելի է արտահայտել ածական—գոյական համանիշ բառակապակցությամբ, *ինչպես՝* մարդկանց բազմություն — մարդկային բազմություն, բանվորների կոլեկտիվ — բանվորական կոլեկտիվ և այլն:

Ե) Հատկացական-որակային հարաբերություն — Այս դեպքում գերադաս անդամով արտահայտված առարկան կոնկրետանում, որոշակի է դառնում որակային որևէ կողմը մասնանշելու միջոցով. ըստ որում այն կարող է լինել՝ 1) հատկացում՝ երբեմն նպատակի իմաստային երանգով, *ինչպես՝* ծախսի դրամ, բառրոնի շենք, կաթի աման, գինու բաժ, լվացփի տաշտ, քեյի գդալ, ծիծաղի Լեեկո, շախմատի տուն, հացի հերթ, կուլտուրայի պալատ և այլն: Սրանց մեծ մասը այժմ ընկալվում է որպես առարկայի բարդ անվանում (կուլտուրայի պալատ, շախմատի տուն, քեյի գդալ և այլն), 2) որևէ հատկանիշի որոշակի չափով՝ աստիճանով դրսևորում: Այս դեպքում որպես ստորադաս անդամ հանդես են գալիս տեսակ, որակ, չափ, աստիճան և այլ բառեր, *ինչպես* նաև հատկանիշի անվանում հանդիսացող գոյականներ, որոնք իրենց հերթին տնեւում են լրացում. *այսինքն՝* ստորադաս

անդամը իր հերթին բառակապակցություն է: Օրինակ՝ բաճառակի աշխատանք, միջին մեծության գիրք, սև գույնի բանաֆ, մեծ չափսերի կահույք, միջին տարիքի կին և այլն: Այստեղ ստորադաս բառակապակցությունները համանիշ են ունեցող գերադաս անդամով բաղական բառակապակցություններին. ինչպես միջին տարիք ունեցող կին, սև գույն ունեցող բանաֆ, մեծ չափսեր ունեցող կահույք և այլն: Այդ նույն իմաստային հարաբերությունն արտահայտելու համար կարող է գործածվել նաև գոյականի գործիական հոլովը, օրինակ՝ մեծ չափսերով կահույք, բաճառակով աշխատանք, միջին մեծությամբ գիրք և այլն:

դ) Տեղային հարաբերություն— Այս դեպքում գերադաս անդամը զբաղում է մեծ մասամբ որոշյալ առումով: Օրինակ՝ մատի մատանին. ականջի օղը, հագի վերարկուն, ռոֆի կոշիկը, տանիքը, սեղանի գիրքը (=սեղանի վրայի գիրքը), փողոցի բազմությունը (=փողոցում գտնվող բազմությունը), մեր սարերի ծաղիկները, արևելի երկրները, պատի ժամացույցը (=պատից կախված ժամացույցը) և այլն: Այս տիպի բառակապակցություններում ստորադաս անդամը հաճախ հանդես է գալիս տեղ ցույց տվող կապական բառով, որը զբաղում է նույնպես տրական հոլովով, ինչպես՝ սեղանի վրայի գիրքը, զրֆի տակի բուրդը, Գուրգենի մոտի նամարուկը, ռոֆի տակի հոլը, նաճապարհի վրայի ֆարը, դռան ետևի այգին և այլն:

Չիշյալ կապակցությունները հրեհմն կորցնում են կոնկրետ տեղային հարաբերություն արտահայտելու իմաստը, ցույց են տալիս հատկանշային-որակային հարաբերություն՝ վերածվելով իրի, տոարկայի բարդ անվանման: Այս դեպքում գերադաս անդամը կարող է գործածվել նաև առանց հոդի: Օրինակներ՝ սեղանի գիրք, սեղանի ժամացույց, պատի ժամացույց, բլի ժամացույց, սարի ծաղիկ և այլն: Իհարկե, որոշակի խոսքային միջավայրում և որոշյալ առումներ նրանք արտահայտում են նաև կոնկրետ տեղային հարաբերություններ:

է) Ժամանակային հարաբերություն— Ժամանակային հարաբերություն են արտահայտում հիմնականում ժամանակ ցույց տվող ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ գիշերվա ֆամի, ցերեկվա շոգ, ամառվա երկար գիշերներ, օրվա իրադարձություններ և այլն: Ժամանակային հարաբերություն

ավելի որոշակի է դառնում, երբ ժամանակ ցույց տվող բառը իր հերթին ունենում է լրացում: Օրինակ՝ անցյալ գիշերվա ֆամին. այս նման ցուրտը և այլն:

Մանր.— Երբ ժամանակ ցույց տվող բառն ունենում է թվական լրացում, ժամանակային հարաբերությունը ձևոր է բերում չափի և սահմանափակման իմաստ: Օրինակ՝ հինգ օրվա նախապահ, երկու ամսվա պաշար, երեք ժամվա անձրևներ, երեք ամսվա գործուղում և այլն:

Ժամանակային-հատկացական հարաբերություն են արտահայտում այն բառակապակցությունները, որոնցում գերադաս անդամը ժամանակ ցույց տվող բառ է, իսկ պոչականի տրական հոլովով դրված անդամը ցույց է տալիս այդ ժամանակահատվածում երևան եկած, այդ ժամանակահատվածի համար նախատեսված երևույթ, գործողություն, առարկա: Օրինակ՝ ֆեոդալիզմի դարաշրջան, հանգստի ժամ, լուսյան բույն, նաշի ժամ, հրաժեշտի բույներ, մեծ սխրանքների տարի և այլն:

Այս հարաբերությամբ բառակապակցություններում ավելի հաճախ գործածվում է անորոշ դերբայի տրական հոլովը. ինչպես՝ ֆենելու ժամ, խոսելու պահ, աշխատելու ժամ, գործելու ամիս և այլն:

բ) Գործողության և գործողություն կատարողի հարաբերություն— Երբ բառակապակցության գերադաս անդամը գործողության անվանում է, նրա՝ տրական հոլովով դրված լրացումը կարող է ցույց տալ այն առարկան, երևույթը, որ տվյալ գործողության տերն է՝ կատարողը կամ որեէ վիճակի դրույթան մեջ եղողը: Օրինակ՝ գնացքի ժամանում, ներվերի ֆայլայում, ամպրոպի որոտ, ջրի կարկաչ, տերեւների շրջում, կնոջ երգում, բնկերների զբույց, օգնություն և այլն: Այս բառակապակցությունները համանիշ են նույն հարաբերությունն արտահայտող անորոշ դերբայ գերադաս անդամ ունեցող բայական բառակապակցություններին, ինչպես՝ ամպրոպի որոտը -- ամպրոպի որոտալը, կնոջ երգումը -- կնոջ երգվելը, բնկերների օգնությունը -- բնկերների օգնելը, գնացքի ժամանումը -- գնացքի ժամանելը և այլն:

թ) Գործողության և օբյեկտի խնդրային հարաբերություն— Երբ գործողության անվանում հանդիսացող գերադաս պոչականը հարաբերակցում է ներգործական սեռի բայի, նրա՝ տրականով

լրացումը կարող է ցույց տալ այն առարկան, որ գործողության անմիջական օրվական է: Օրինակներ՝ գրքի ընթերցում, շենքի կառուցում, ցուցակների կազմում, հիվանդների բնդունելություն, ժողովրդի ազատագրում, սահմանի խախտում, աշխատանքի բնդնատում և այլն:

Հիշյալ բառակապակցությունները, գերադաս անդամի բերականական առանձնահատկություններով պայմանավորված⁵, կարող են արտահայտել և՛ ենթակայական, և՛ խնդրային հարաբերություններ: Այսինքն՝ սեռականով ստորադաս անդամը կարող է ընկալվել և՛ որպես գործողության ենթակա, և՛ որպես խնդիր. օրինակ՝ սահմանի խախտումը կարող է հասկացվել և՛ սահման խախտելը, և՛ սահմանի խախտվելը, աշխատանքի բնդհատումը՝ աշխատանքն բնդհատելը և աշխատանքի բնդհատվելը, շենքի կառուցումը՝ շենք կառուցելը և շենքի կառուցվելը և այլն: Այդ իմաստները որոշակի են դառնում խոսքային կոնկրետ միջավայրում:

Խնդրային հարաբերությունն արտահայտող գոյականական բառակապակցությունները համանիշ են անորոշ դերբայ գերադաս անդամ ունեցող բայական բառակապակցություններին, որոնք գործողության առարկան ցույց տվող ստորադաս անդամը դրվում է ուղղական-հայցական հոլովով. ինչպես՝ հիվանդների բնդունելություն → հիվանդներ բնդունելը, գրքի ընթերցում → գիրք ընթերցելը, փառքի տեղն → փառք տեղնալը, ծրագրի կազմում → ծրագիր կազմելը, մտքերի փոխանակություն → մտքեր փոխանակելը, դրան քակց → դուռ քակելը և այլն:

ժ) Վերաբերության խնդրային հարաբերություն — Ասացական, նաև զգացական բայերին հարաբերակցող գերադաս գոյականների տրականով լրացումը կարող է ցույց տալ այն առարկան, որին վերաբերում է տվյալ գործողությունը: Օրինակ՝ սիրունի գովք, գեղեցկության համբավ. սիրո գույց, հայրենիքի սեր, կովի լուր, հեռոսի պատմություն և այլն: Այս իմաստային հարաբերությունն արտահայտելու համար գործածվում են նաև մասին կամ

⁵ Ներգործական սեռի բայերին հարաբերակցող բայանունները, որպես գոյական, չունենալով սեռի կարգ, պոտենցիալ կերպով կարող են արտահայտել և՛ ներգործական, և՛ կրավորական սեռի իմաստ (լրացողում = բացատրել, բացատվել, կառուցում = կառուցել, կառուցվել):

նկատմամբ կապով կապակցությունները, ինչպես՝ պատմվածք իսկական մաքուր մասին, կովի մասին լուր, զրույց սիրո մասին. բոք մանվան մասին, սեր հայրենիքի նկատմամբ և այլն (§ 53):

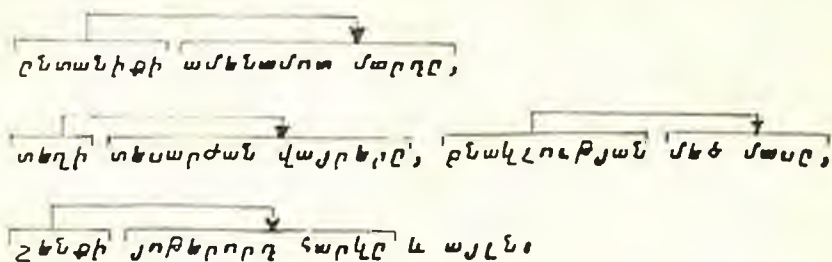
Ի) Չափի և սահմանափակման հարաբերություն— Այս հարաբերությունն են արտահայտում շափ, կշիռ, ժամանակ ցույց տվող գոյականների տրական հոլովով դրված ստորադաս անդամ ունեցող գոյականական բառակապակցությունները: Սրանք ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ ստորադաս անդամը իր հերթին ունենում է լրացում (մեծ մասամբ թվական): Օրինակներ՝ հինգ ռուրլու խնձոր, վեց ռուրլու շամիչ, երկու ժամվա գործ, յոթ օրվա հանապարհ, տասը մետրի արժեք, նաև՝ երկու ձիու ուժ, հինգ հոգու կարողություն:

§ 24. Գոյականի տրական հոլով + գոյական բառակապակցությունները կարող են արտահայտել նաև այլ հարաբերություններ, ինչպես՝ 1) համեմատություն, գերազրություն՝ արևաների արևա. հրաշքների հրաշք, իղձերի իղձ, 2) ուղղություն՝ գյուղի հանապարհ (գեպի դյուղ տանող ճանապարհ), Մոսկվայի գնացք (գեպի Մոսկվա գնացող գնացք), 3) համապատասխանություն՝ Արամի ռոփի կոշիկ, մեկի շափսի հագուստ, 4) միջոց՝ ձեռքի գործ, նավթի լամպ, ձեռքի աշխատանք և այլն:

§ 25. Տարածված է արական հոլովով ստորադաս անդամի դործառությունը բաղադրյալ հատուկ անունների մեջ, ինչպես՝ Սևանա լիճ, Լենինի հրապարակ, Շահումյանի շրջան, Լենինի պողոտա, մետաքսի գործարան, կոշիկի ֆաբրիկա, Կոմիտասի վաղոց և այլն:

§ 26. Հաճախ միևնույն գերադաս անդամն ունենում է մեկից ավելի տրական հոլովով լրացում: Այս դեպքում լրացումներից յուրաքանչյուրն արտահայտում է տարբեր իմաստային հարաբերություն: Օրինակ՝ հինգ օրվա գնացքի հանապարհ բառակապակցության գերադաս անդամն ունի երկու տրական հոլովով ստորադաս անդամ՝ հինգ օրվա և գնացքի: Առաջինը ցույց է տալիս ժամանակային սահմանափակության հարաբերություն, իսկ երկրորդը՝ միջոցի:

Երբեմն լրացումը վերաբերում է ոչ թե առանձին գոյականի, այլ գոյականին իր մեկ այլ լրացման հետ, որոնք միասին դիտվում են որպես կաշուն կապակցություն: Օրինակ՝

Երբ զերազատ անդամը բարդ բառ է, ստորադաս անդամը կարող է վերաբերել նրա առաջին բաղադրիչին, ինչպես՝ համերգի հրավիրատուս = համերգ հրավիրելու տուս, որևէ բանի պահանջագիր = որևէ բան պահանջելու գիր, կյանքի ու մահվան սահմանագիծ = կյանքի ու մահվան սահմանի գիծ և այլն:

§ 27. Գոյականի տրական հոլով + գոյական կադապարով կազմված բառակապակցությունների հիման վրա ժամանակակից հայերենում կազմվել և այժմ էլ կազմվում են գոյական + գոյական կադապարով բաղադրիչներ, որոնց բաղադրիչների միջև կարող են լինել այն նույն հարաբերությունները, ինչ բառակապակցության բաղադրիչների միջև: Օրինակներ՝ սարի լանջ → սառլանջ, ծաղիկների փունջ → ծաղկեփունջ, նավթի հոտ → նավթահոտ, նավթի լամպ → նավթալամպ, բառի ձև → բառաձև, խոտի դեզ → խոտապեզ, գաշի գործարան → գաշագործարան և այլն:

§ 28. Նախադասության մեջ գոյականի տրական հոլով + գոյական կադապարով բառակապակցության բաղադրիչները հիմնականում հանդես են գալիս որպես նախադասության առանձին անդամներ: Գոյական զերազատ անդամը, ենթարկվելով ձևաբանական փոփոխության, կարող է լինել նախադասության տարբեր անդամներ (ենթակա, խնդիր, ստորոգելիական վերագիր, հատկացուցիչ և այլն), իսկ ստորադաս անդամը կարող է կատարել երկու պաշտոն՝ հատկացուցիչ և սրբշի: Ստորադաս անդամը հատկացուցիչ է լինում այն դեպքերում, երբ բառակապակցությունն արտահայտում է պատկանելության, մասի և ամբողջի, ծագման, վերաբերության, տարածական, ժամանակային, խրոնոլոգիան, ենթակայական հարաբերություններ. օրինակներ՝ Ու հեռուններից լսում էի դեռ անցնող քաղաքների զոդանջը անուշ (Իս.): Սվագի հետ հասնում ենք հնձած արտերի սահմանին (ԱԲ, Սև ցե-

լերի սերմնացանք): Մղոտների արանում մի սե բզեղ գլորում է ազրի գունդը (ն. տ.): Մկանների խաղից սուր խտուտ եմ զգում (ՊՍ):

Ստորադաս անդամը որոշիչ է լինում այն դեպքում, երբ բառակապակցությունն արտահայտում է հատկացական-որակային, նյութի և բաղկացության, սահմանափակման, անվանողական հարաբերություններ. օրինակներ՝ Նազելիս տեսա ուրախ, շոգշողուն, հարսի բոգերով, ոսկի շորերով (Իս.): Աճի գիշերներ, բոնավայր, վախ, կողոպուտ (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանք): ... Ծանոթ արագիլը նորոգում էր բույնը և պառավ Նրանի համար բերում զարնան խնդուրյուն (ն. տ.):

§ 29. Երբ բառակապակցությունը, կայունանալով և հաճախ ձևեր բերելով փոխաբերական իմաստ, զործածվում է որպես առարկայի, հրեռնի բարդ անվանում, նախադասության մեջ հանդես է գալիս որպես մեկ անդամ: Օրինակ՝ Հին քարանձավում ձերի հրազի յուսար ճոճովում էր սեացած պատերի վրա (ԱԲ, Բրուտի սղան): Հնուց բերդ է եղել Հյումբարի ձորում (ԱԲ, Հյումբարի ձորը):

§ 30. Գոյականի տրական հոլով+գոյական կառուցվածքի բառակապակցություններն ունեն որոշակի կայուն շարադասություն. այն է՝ ստորադաս անդամը միշտ գրվում է գերադասից առաջ: Այդ շարադասությունը հիմնականում պահպանվում է նաև նախադասության մեջ: Սակայն երբեմն նախադասության կազմում, հաղորդման նպատակից ելնելով, ոճական նկատառումներով կամ նախադասության կառուցվածքով պայմանավորված, բառակապակցությունը փոխում է իր շարադասությունը: Ստորադաս անդամը գրվում է գերադասից հետո. եթե ստորադաս անդամը բառակապակցություն է, ապա գերադասից հետո է գրվում ամբողջ բառակապակցությունը: Այսպիսի շրջուն շարադասություն հանդիպում է հատկապես բանաստեղծական լեզվում: Օրինակներ՝ Գագաթներին մով սարերի թափառեցի սերս լալով. Լացս քամին զով սարերի Լսեց, տարավ թևին տալով (Իս.): Դու կգաս ու կրկին հեքիաթով կզյուլես, Լուսերես կցրես մառախտոյն իմ հոգու (ՎՏ):

Արձակ խոսքում շրջուն շարադասություն նկատվում է նաև այն դեպքերում, երբ ստորադաս անդամը ունի երկրորդական նախադասության լրացում. օրինակ՝ Թշնամու թիկունքում պայթեց

ապստամբությունը, որպես արձագանք այն առաջին որոտի, որ խրճիթներին ավետեց ազատություն դաշնակցական գերությունից (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը)։

Նախադասության մեջ երբեմն բառակապակցության գերադաս և ստորադաս բաղադրիչները անջատվում են իրարից նախադասության այլ անդամներով, սակայն զրանով նրանց իմաստային ամբողջությունը չի խախտվում։ Օրինակ՝ Դուռը չեմ բախի մարդու նենգավոր (Բս.)։

§ 31. Նախադասության մեջ տրականով զրված ստորադաս անդամը այլ ձևաբանական փոփոխության չի ենթարկվում։ Այն գրվում է եզակի կամ հոգնակի թվով՝ կախված բառակապակցության արտահայտած հարաբերության բնույթից և անկախ գերադաս անդամի՝ նախադասության մեջ կատարած պաշտոնից։ Այսինքն՝ եթե ստորադաս անդամը ունի հոգնակի թիվ, այն պահպանվում է բառակապակցության հարացուցային բոլոր ձևերում։

§ 32. Տրականով զրված ստորադաս անդամը ունի ձևաբանական այն առանձնահատկությունը, որ կարող է ընդունել ցուցա-ստացական և և դ հոգերը։ Այս դեպքում այն համանիշ է լինում անձնական դերանվան սեռական հոլով + գոյականի տրական հոլով բառակապակցության։ Օրինակ՝ զլխիդ զլխարկը = եո զլխի զլխարկը, ընկերուհուս գիրքը = իմ ընկերուհու գիրքը և այլն։

§ 33. Վերնադրային-անվանողական գործառության դեպքում հիշյալ բառակապակցություններն ունեն կայուն շարադասություն, այսինքն՝ ստորադաս անդամը միշտ գրվում է գերադասից առաջ։ Մյուս կառուցվածքային առանձնահատկությունն այն է, որ գերադաս անդամը առավելապես գրվում է որոշյալ առումով։ Այս դեպքում ևս բառակապակցությունը կարող է կազմությունաբար բարդ լինել, այսինքն՝ ստորադաս անդամը կարող է ունենալ որեւէ լրացում, այլ լրացում կարող է ունենալ նաև փերադաս անդամը։ Օրինակներ՝ «Ժողովրդի նյութական բարեկեցության և կուլտուրական մակարդակի բարձրացումը», «Պասախոսների անհետաձգելի խընդիրները», «Հայաստանի նկարիչների համագումարը», «Շիրականքի» ակումբի ծնունդը», «Աշխարհի նոր շեմպիոնը» և այլն։

§ 34. Բառակապակցության գերադաս անդամը վերնադրային-անվանողական գործառության ժամանակ սովորաբար գրվում է ուղիղ ձևով (տե՛ս վերևի օրինակները)։ Սակայն երբեմն այն կարող է

գրվել թեք հոլովներով և կապական բառերի հետ: Այս դեպքում աչն պետք է դիտել որպես մեկ այլ բառակապակցության բաղադրիչ, որի գերադաս անգամը զեղչվել է: Օրինակ՝ «1972 թ. պետական պլանի կատարման արդյունքի մասին» վերնագրում արդյունքի մասին գերադաս անգամի ձևը պայմանավորված է «հաղորդում» զեղչված անգամով (հաղորդում արդյունքի մասին): Այլ օրինակներ՝ «Կուրսնականությանների միջոցներով», «Հոլովյան պատենշի միջով», «Երևանի կապաղորի առօրյայից», «Երթևեկության կազմակերպման հարցի շուրջը», «Պատասխանատվության զգացումով» և այլն:

ԲՈՒՆ ՏՐԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎՈՎ ՍՏՈՐԱԳԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՅՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 35. Հայտնի է, որ բուն տրական հոլովը ժամանակակից հայերենում հիմնականում բայական լրացման հոլով է: Սակայն հաճախ, հատկապես լեզվի զարգացման վերջին շրջանում, այդպիսի տրականով լրացում է ստանում նաև գոյականը: Դա լինում է երկու դեպքում՝

ա) Երբ գոյականը բայանուն է (ունի բայական ծագում): Այս դեպքում գոյականական բառակապակցությունը կրկնում է բայական բառակապակցության կառուցվածքը. օրինակ՝ (նրա) մասնակցությունը պատերազմին—մասնակցել պատերազմին, պատասխան հարցին—պատասխանել հարցին, նվեր մեկին—նվիրել մեկին, ընդունելությունը դեսպանատանը—ընդունել դեսպանատանը, նախապատրաստություն տոնակատարությանը—նախապատրաստվել տոնակատարությանը, համակերպություն վիճակին—համակերպվել վիճակին, ուղևորություն կեսգիշերին—ուղևորվել կեսգիշերին և այլն:

բ) Երբ գոյականի և տրական հոլովով ստորադաս անգամի միջև զեղչված է մեկ բայական անգամ, որին էլ հենց անմիջապես լրացնում է ստորադաս բաղադրիչը: Օրինակ՝ լուրջ քայլ (արված) հաշտության նախապահին, բարձրորակ սարքեր (տանք) ժողովրդական տնտեսությանը, մրցանակ (տրված) կոնստրուկտորին, նամակ (գրված) ռուսաց քաղալորին, խոսք (ասված) աշ-

խարհին. խորհուրդ (տրված) ընկերոջս, ձյուն (եկած) լուսարագին. փալար (բռնած) ձեռքին և այլն:

§ 36. Եթե բալական բառակապակցություններում տրական հոլովի օգնությամբ արտահայտվում են ամենաբազմազան հարաբերություններ, ապա նրանց համապատասխան գոյականական բառակապակցություններում այն ունի սահմանափակ կիրառություն: Բնականաբար սահմանափակ են նաև նրանով արտահայտված հարաբերությունները: Դրանցից կարելի է նշել՝ 1) հանգում, մատուցում (նվեր մեկին. փառք հերոսներին, պարգև առաջավորներին), 2) վերաբերություն (նամակ ընկերոջս, պատասխան դիմորդներին), 3) տեղի (բնդունելություն դեսպանատանը, հանդիպում նախապահին, փալար ձեռքին), 4) ժամանակի (պայքուն կեսգիշերին, վերաճնություն աշնանը, ժամանում լուսադեմին, հանդիպում հունիսի 5-ին):

Այս բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ դերադաս անդամը միշտ լինում է առաջադաս, իսկ տրականով ստորադաս անդամը զրվում է նրանից հետո: Այս շարադասությունը խիստ կայուն է և պահպանվում է բոլոր կիրառություններում: Բառակապակցության երկու անդամներն էլ կարող են ծավալվել՝ ստեղծելով բարդ բառակապակցություն: Օրինակ՝ ուժեղ պայքուն կեսգիշերին, պարգև արտադրության ստաջավորներին, պաշտոնական բնդունելություն սովետական դեսպանատանը և այլն:

§ 37. Դոյական + գոյականի տրական հոլով կառուցվածքի բառակապակցություններն ունեն հիմնականում վերնադրային անվանողական արժեք, ինչպես՝ «Նամակ ուսաց թագավորին», «Պայքուն կեսգիշերին», «Առաջին մրցանակ «Հաղթանակին», «Գվարդիական նշան՝ արվեստագետին», «Պարգևներ զրոյներին» և այլն: Այս դեպքում դերադաս անդամը զրվում է ուղիղ ձևով՝ եզակի կամ հոգնակի. շարադասությունը, ինչպես ասվեց, կայուն է (տե՛ս վերևի օրինակները):

Որպես նախադասության բաղադրիչ հիշյալ բառակապակցությունները քիչ են հանդիպում, այն էլ հիմնականում թարգմանական գրականության լեզվում: Հստ որում գրանք դիտվում են որպես նախադասության մեկ անդամ. Օրինակ՝ Յուպր ձեռքին, պարկը մեջքին դանդաղ դնում էր: Նույն ամակնկալ ժամանումը լուսադեմին

հուզեց բոլորին: Նախատեսված է հանդիպում հունիսի 5-ին: Կատարվել են լուրջ բալլեր հաշտության համապարհին:

Այս բառակապակցություններն ունեն կիրառական այն առանձնահատկությունը, որ նախադասության կազմում ևս գերադաս անդամը հանդես է գալիս ուղիղ ձևով (տե՛ս վերևի օրինակները): Երբ անհրաժեշտ է լինում գերադաս անդամը զործածել թեք խոլովներով, փոխվում է բառակապակցության կառուցվածքը (հմտ. նշանակված է հանդիպում հունիսի հինգին—հունիսի հինգի հանդիպմանը եկել էին շատերը):

ՈՒՂԱԿԱՆ ՀՈՒՎՈՎ ՍՏՈՐԱԳԱՍ ԱՆԳԱՐ ՈՒՆՅՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 38. Այս բառակապակցությունների բաղադրիչների միջև կարող են լինել հետևյալ իմաստային հարաբերությունները.

ա) Ստորադաս անդամը ցույց է տալիս գերադասի հատկանիշը՝ համեմատելով ստորադաս անդամով արտահայտված գոյականին բնորոշ հատկանիշի հետ: Օրինակ՝ զոհար ասաղեր, լույս մանկիկ, ֆար սիրտ, ոսկի բնավորություն, խոզ մարդ, երազ երգ և այլն: Այս բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ ստորադաս անդամը սովորաբար լրացումներ չի բնորոշում:

բ) Ուղղականով է դրվում գրադմունք, մասնագիտություն, կոչում, ազգակցություն ցույց տվող բառը, որը լրացնում է հատուկ անուն գերադաս անդամին: Օրինակ՝ սպարապետ Վասակ, զենեալ Բադրամյան, ուսուցիչ Պետրոսյան, բժիշկ Այբոլիտ, հորեղբայր Թորգոմ և այլն: Այս բառակապակցությունների կառուցվածքային առանձնահատկությունն այն է, որ ի տարբերություն առաջին խմբի բառակապակցությունների, ստորադաս անդամը շատ հաճախ ունենում է լրացումներ, այսինքն՝ լինում է մեկ այլ բառակապակցության գերադաս անդամը: Օրինակներ՝ Սովետական Միության մարշալ Բադրամյանը, Աշոտի հորեղբայր Թորգոմը, հայոց լեզվի ուսուցիչ Պետրոսյանը, Ց-րդ դասարանի աշակերտ Արամը, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ազարյանը և այլն: Վերջիններս հաճախ հանդես են գալիս որպես գրադմունքի, կոչման, մասնագիտության բարդ անվանումներ (հմտ. Սովետական Միության

մարշալ, բանակի գեներալ, տեխնիկական գիտությունների դոկտոր և այլն):

Հանդիպում են նաև հակառակ հարաբերությամբ բառակապակցություններ. այսինքն՝ ուղղական հոլովով ստորադաս անդամ է լինում հատուկ անունը, իսկ գերադաս անդամը լինում է հասարակ անունը, որը ցույց է տալիս ուղղակիցական կապ, կոչում, զբաղմունք և այլն: Այս կառուցվածքի բառակապակցություններն առկա են տարածված էին հին հայերենում, որտեղից էլ անցել են արգի հայերենին (հմմտ. Վարդան զորավար, Մխիթար սպարապետ, Ներսէս իշխան, Բաղդասար զպիր, Պապ թագավոր և այլն): Ժամանակակից հայերենում շատ են հանդիպում հասկապես ուղղակցություն ցույց տվող հասարակ գոյական գերադաս անդամ և ուղղականով հատուկ անուն ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ: Օրինակ՝ Մուկուշ քեփ, Անուշ մորաքույր, Ներսէս պապ, Շուշան տատիկ և այլն:

Հատուկ անունը կարող է լրացնել նաև աշխարհագրական տեղանունների. ինչպես՝ Արախ գետ, Կամո քաղաք, Արարատ լեռ, Ան լիճ. Հայաստան աշխարհ և այլն: Սրանց մեծ մասը գիտվում են որպես տեղանունների բաղադրյալ անվանումներ (հմմտ. Արովյան փողոց, Այդր լիճ, Թմուկ բերդ և այլն):

Մանր.— Հատուկ անունը կարող է լրացնել նաև ուղղանվան, ինչպես՝ Հովհաննես Թումանյան, Մանուկ Աբեղյան, Հրաչյա Աճառյան, Գրիգոր Ղափանցյան և այլն: Սրանք ես գիտվում են որպես բաղադրյալ հատուկ անուններ:

Հիշյալ բառակապակցությունների բաղադրիչների փոխհարաբերության համար կարևոր, որոշիչ նշանակություն ունի նրանց շարադասությունը: Ստորադաս անդամը միշտ գրվում է գերադասից առաջ: Շարադասության փոփոխմամբ փոխվում է նաև բաղադրիչների հարաբերությունը: Այսպես՝ սպարապետ Մխիթար բառակապակցության գերադաս անդամն է Մխիթար, իսկ նրան լրացնող ստորադաս անդամը՝ սպարապետ: Երբ փոխում ենք բառակապակցության բաղադրիչների շարադասությունը՝ Մխիթար սպարապետ, փոխվում է ամբողջ բառակապակցության կառուցվածքը: Այստեղ արդեն գերադաս անդամն է սպարապետը:

§ 39. Մի շարք բառակապակցություններում ուղղականով ստորադաս անդամ են լինում ժամանակ ցույց տվող գոյականներ՝

ամիս, տարի, օր, ժամ և այլն, որոնք, սակայն, պարտադիր կերպով ունենում են որևէ (հատկապես թվական) լրացում և արտահայտում են ժամանակային սահմանափակության և չափի ու քանակի իմաստ: Օրինակ՝ վեց ամիս արձակուրդ, հինգ օր հանգիստ, երկու ժամ աշխատանք, մեկ տարի ախոր՝ հինգ բույե լոուրյուն:

Նույնպիսի կառուցվածք ունեն նաև իմ բաժին ջուրը, նրա բաժին հացը, երկու բաժակ ջուր, հինգ կիլոգրամ հաց, տաս մետր կտոր, մի կարիկ մեղր, վեց տոննա հացահատիկ և այլն, որոնք ունեն չափի, քանակի, հատկացման սահմանափակության նշանակություն:

Մանր.— Ժողովրդական-խոտակցական լեզվում տարածված են հաստ կաշի մարդ, ծովի գույն հագուստ և այլ բառակապակցություններ, որոնց ստորադաս անդամը երկանդամ է՝ ուղղական հոլովով գոյական գերադաս անդամով և ցույց է տալիս մի բան ունենալու, մի բանով օժտված լինելու իմաստային հարաբերություն: Գրական լեզվում այսպիսի ձևերին համապատասխանում և զործածվում են կամ բարդ բառեր, կամ ունեցող, տեղ գերադաս անդամներով բառակապակցություններ և կամ սեռական հոլովով գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ: Օրինակ՝ ծովի գույն → ծովագույն → ծովի գույնի → ծովի գույն ունեցող հագուստ:

Երբեմն ուղղականով ստորադաս անդամը արտահայտում է ինչ նյութից բաղկացած լինելու, ինչով բնորոշ լինելու հատկանշային հարաբերություն, ինչպես՝ մարմար արձան, պողպատ դուռ, ցուրեն հաց, արև օր, լուսնյակ գիշեր, ձյուն ձմեռ և այլն: Այս տիպի բառակապակցությունները ավելի հաճախ զործածվում են ժողովրդական-խոտակցական լեզվում և գեղարվեստական գրականության մեջ: Գրական լեզվում նույն իմաստով ավելի զործածական են ածական կամ գոյականի թեք հոլովով ստորադաս անդամ ունեցող գոյականական կապակցություններ (մարմարյա արձան, պողպատե դուռ, ցուրենի հաց, արևոտ օր, ձյունոտ ձմեռ և այլն):

§ 40. Բայանուն գոյականների մոտ ուղղականով դրված ստորադաս անդամը երբեմն ցույց է տալիս տեղային հարաբերություն. ինչպես՝ ժամանում Մոսկվա, վերադարձ Երևան, մուտք կլնաքաւրոն և այլն: Տեղային հարաբերություն արտահայտելիս ուղղական հոլովը ավելի հաճախ զործածվում է բացառականի հետ՝

ցույց տալով տեղային սահմանափակման վերջնակետը: Օրինակ՝ ժամանում Մոսկվայից Երևան, շինարարություն Երևանից Սևան, շրջագայություն երկրից երկիր և այլն:

§ 41. Գոյականի ուղղական հոլով — գոյական կառուցվածքի բառակապակցության բաղադրիչները նախադասության կազմում հանդես են գալիս որպես առանձին անդամներ: Գերադաս անդամը կարող է կատարել ամենաբազմազան պաշտոններ (ենթակա, խնդիր, հատկացույցիչ, պարագա և այլն) և բոլոր այդ ենթարկվել հարացուցային փոփոխության: Իսկ ստորագրաս անդամը միշտ մնում է անփոփոխ և նախադասության մեջ կատարում է որոշչի պաշտոն. օրինակ՝ Ճեղքելով կապույտ անաստան անհուն, Ոսկի քարավաններն անցում են կրկին (ՎՏ):

§ 42. Եթե նախորդ կառուցվածքի բառակապակցություններում ստորագրաս անդամի տրական հոլովածիքը արդեն ենթադրել է տալիս գոյական գերադաս անդամի գոյությունը, և այդ պատճառով հնարավոր է լինում գերադաս և ստորագրաս անդամների անշատումը նախադասության այլ անդամներով, ապա այստեղ աղապիսի անշատում հնարավոր չէ, որովհետև դրանով կմթազնի գերադաս և ստորագրաս անդամների շարահյուսական կապը:

Նախադասության մեջ այս բառակապակցությունները հիմնականում պահպանում են նաև իրենց շարադասությունը: Միայն երբեմն ստորագրաս անդամը, տրոհվելով, զրվում է գերադասից հետո: Այս դեպքում այն ձևեր է բերում որոշակի ստորագային հատկանիշ, մոտենում է երկրորդական նախադասությանը, և բառակապակցությունը դադարում է այդպիսին լինելուց: Օրինակ՝ Իրիցկինը շատ սիրուն էր, թույլ մազերը՝ ծամավոր, վառ աչքերը՝ աստղոտ գիշեր, քշիկները՝ հուր խնձոր (Իս.):

Այս կառուցվածքի այն բառակապակցությունները, որոնք ունեն բաղադրյալ հատուկ անվան արժեք, նախադասության մեջ հանդես են գալիս որպես մեկ անդամ: Օրինակ՝ Մեծ հաճույքով լսեցինք Լուսինե Զաֆարյանի համերգը:

§ 43. Անվանողական-վերնագրային կիրառությամբ այս կառուցվածքի բառակապակցություններից հանդես են գալիս հատկապես հատուկ անուն գերադաս անդամ և կամ հատուկ անուն ստորագրաս անդամ ունեցողները, ինչպես՝ «Մխիթար սպարապետ», «Պապ քաղափոր», «Իմ ընկեր Նեստն» և այլն:

ԲԱՅԱՌԱԿԱՆ ՀԱՆՈՎՈՎ ՍՏՈՐԱԿԱՆ ԱՆԳԱՐ ՈՒՆԵՑՈՎ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

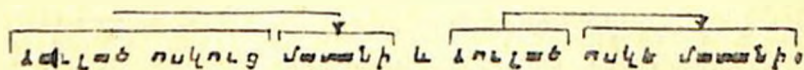
§ 44. Այս բառակապակցությունները բաժանվում են երկու խմբի. 1) բառակապակցություններ, որոնց գերադաս անդամն առարկա ցույց տվող գոյական է և 2) բառակապակցություններ, որոնց գերադաս անդամը բայանուն է:

§ 45. 1. Երբ գերադաս անդամը ցույց է տալիս որևէ առարկա, բառակապակցությունն արտահայտում է հիմնականում երկու տիպի հարաբերություն:

ա) Միասնական հարաբերություն: Օրինակ՝ զորագնդից մի ջոկատ, աշակերտներից մի ֆանիսը, սեղաններից ամենամեծը, տներից ամենաբարձրը, շափարից մի կտոր և այլն: Այս դեպքում, ինչպես երևում է նաև օրինակներից, գերադաս անդամը շատ հաճախ լինում է գոյականաբար գործածված թվական, ածական, դերանուն: Երբ գերադաս անդամը գոյականաբար գործածված ածական է (հատկապես գերադրական աստիճանի), բառակապակցությունը, մասնականության հետ միասին, արտահայտում է նաև համեմատության հարաբերություն. օրինակ՝ աղջիկներից գեղեցիկը, տղաներից ամենախելոքը, ֆաղաֆներից ամենաբազմամարդը, փողոցներից ամենաբաճուկը և այլն: Այս դեպքում ստորադաս անդամը միշտ զրվում է հոգնակի թվով, իսկ գերադասը կարող է լինել և՛ եզակի, և՛ հոգնակի: Այս բառակապակցություններում ստորադաս անդամը միշտ լինում է առաջադաս:

բ) Նյութի, բաղկացության հարաբերություն: Օրինակ՝ աղյուսից տուն, փայտից սեղան, ծղոտից գլխարկ, ոսկուց մատանի, կավից աման և այլն: Այս հարաբերությունն արտահայտելու համար ժամանակակից հայերենում ավելի հաճախ գործածվում են ածականներ, երբեմն նաև՝ գոյականի սեռական հոլովը (աղյուսից — աղյուսե — աղյուսի տուն, փայտից — փայտյա — փայտի սեղան): Բացառական հոլով է գործածվում մեծ մասամբ այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ է լինում շեշտել տվյալ նյութի որակալին որևէ հատկանիշը, այսինքն՝ ծավալել ստորադաս անդամը. օրինակ՝ կաբմիւ աղյուսից տուն, կաղնու փայտից սեղան, ձուլած ոսկուց մատանի և այլն: Հնարավոր չէ կաբմիւ աղյուսե տնակ, կաղնու փայտե սեղան, ձուլած ոսկե մատանի և այլն: Եթե գոր-

ձածենք այսպիսի բառակապակցություններ, ապա առաջին բաղադրիչը կվերադրվի հաջորդ ամբողջ բառակապակցությանը, այսինքն՝ կիսիսվի հարաբերության բնույթը: Հմմտ.

Այս դեպքում ես ստորագրում անգամ միշտ առաջագահ է լինում:

2. Երբ գերադաս անգամը բայանուն է, բառակապակցությունը կարող է արտահայտել հետևյալ հարաբերությունները.

ա) Անհամաման հարաբերություն: Օրինակ՝ ղզգոնություն վիճակից, փախուստ բախտից, հեռացում մտերիմներից, հիասթափություն մեկից, օտարացում իրարից, հրաժարում բարիքներից, մեկուսացում բնկերներից և այլն: Սրանք ծագումով հարաբերակցում են անջատման հարաբերություն արտահայտող բայական բառակապակցություններին (ղզգոհել վիճակից, փախչել բախտից, հեռանալ մտերիմներից, օտարանալ իրարից և այլն): Այս բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ գերադաս անգամը սովորաբար լինում է առաջագահ (տե՛ս օրինակները): Գերադաս և ստորագրում անգամները այս բառակապակցություններում ես կարող են ծավալվել: Օրինակ՝ անաղի ղզգոնություն ստեղծված վիճակից, ինքնակամ հրաժարում եղած բարիքներից և այլն:

բ) Պատճառային հարաբերություն: Օրինակ՝ առնչում ցավից, հուզում ուրախությունից, ձանձույթ անգործությունից, ցավ հարվածից, շփոթ անակնկալից, մահ կարվածից և այլն: Այս դեպքում ես գերադաս անգամը առաջագահ է, բառակապակցության բաղադրիչները կարող են ծավալվել:

գ) Ներգործող խնդրային հարաբերություն: Այս դեպքում ըստ ստորագրում անգամը մեծ մասամբ անձ ցույց տվող գոյական է և գրեթե ունի բայանուն ցույց տված գործողության կատարողը: Օրինակ՝ ձեռք բնկերներից, հարված բռնամուտ, հարգանք մեծերից և այլն: Այս իմաստային հարաբերությունն արտահայտելու համար ավելի հաճախ գործածվում է կողմից կապական բառը գոյականի տրական հոլովի հետ, ինչպես՝ հարված բռնամուտ կողմից, հարգանք մեծերի կողմից:

դ) Տեղային հարաբերություն: Օրինակ՝ վերադարձ գյուղից, հեռացում աշխատավայրից, ելք անտառից, գալուստ արտասահմանից, լուրեր Մոսկվայից, արձագանք անտառից և այլն:

Այս հարաբերությունն արտահայտելու դեպքում ևս զերադասանդամն ունենում է առաջադաս շարադասություն: Բացառական հոլովի հետ հաճախ զործածվում է նաև ուղղական հոլովով ստորադաս անդամ, որով ցույց է տրվում զործողության վախճանակետը (վերադարձ Մոսկվայից երևան, հեռացում գյուղից բազմ և այլն):

և) Ժամանակային հարաբերություն: Օրինակ՝ մտերմություն մանկությունից, աղփառություն ծնված օրից, խնջույք՝ կեսօրից, աշխատանքային դադար ժամը հինգից և այլն: Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցություններում զերադաս անդամը բառակազմական կապի մեջ կարող է լինել ոչ միայն բայերի, այլև ածականների հետ (մտերմություն, աղքատություն, թշվառություն և այլն):

դ) Վերաբերության հարաբերություն: Օրինակ՝ զրույց բազմաֆակնությունից, գանգառ ընկերոջից, տեղեկություն բեռուց, դասախոսություն հայ գրականությունից: Այս իմաստն արտահայտելու համար բացառական հոլովի փոխարեն հաճախ զործածվում են շուրջը, վերաբերյալ, մասին կապերով համանիշ ձևերը (համտ. զրույց բազմաֆակնության մասին, տեղեկություն բեռու վերաբերյալ, մասին):

§ 46. Բացառական հոլովով ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները, ըստ իրենց արտահայտած հարաբերությունների բնույթի և ըստ զերադաս անդամի բառակազմական առանձնահատկությունների, ունեն կիրառության տարբեր ոլորտներ:

§ 47. Նյութի, բաղկացության հարաբերություններ արտահայտող բառակապակցությունների զերադաս անդամը, ենթարկվելով հարացուցային փոփոխության, կարող է կատարել նախադասության տարբեր անդամների պաշտոններ, իսկ նրան լրացնող բացառականով ստորադաս անդամը նախադասության մեջ այլ ձևափոխության չի ենթարկվում և բոլոր դեպքերում կատարում է որոշչի պաշտոն՝ պահպանելով իր առաջադաս շարադասությունը: Օրինակ՝ Կարմիր փայտից գդալը դրված էր սեղանին: Կարմիր

փաշտից գլխի պոչը նկարագրված էր: Նա ճաշը խառնում էր կարմիր փաշտից գլխով: Երբեմն բացառականով լրացումը, արո՜ւ՜վելով գերադաս անդամից, փոխում է իր շարագասությունը (ղրրվում է լրացյալից՝ հետո): Այս դեպքում բառակապակցությունը դադարում է որպես այդպիսին լինելուց: Ստորագաս անդամը ձևեր է բերում զեղչված գերբայական դարձվածի կամ երկրորդական նախադասության արժեք (հմմտ. Սեղանը՝ փաշտից, դրված էր անկյունում — Սեղանը, որ փաշտից էր...):

§ 48. Մասնական հարաբերությունն արտահայտելիս բառակապակցությունը նախադասության մեջ հանդես է գալիս որպես մեկ անդամ, ըստ որում այն ունենում է զործառույթյան համեմատաբար սահմանափակ ոլորտ: Օրինակներ. Աշակերտներից հինգ հոգի լավ պատասխանեցին: Հացից մի կտոր բնկած էր զետնին:

Երբ մասնական հարաբերությունն ունենում է համեմատության իմաստային երանդ, բառակապակցությունն ունենում է ազդի լի լայն զործառույթուն: Օրինակ՝ Ծաղիկներից ամենագեղեցիկից ողորմը ջարդվեց: Եվ կանչեց նա իր բաջերից բաջին (Շ): Նա առավել զո՜հ էր աշակերտներից ամենախելովից:

§ 49. Բայանուն գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններում բացառականով ստորագաս անդամը դրվում է գերադասից հետո: Սրանք հիմնականում զործառույթուն են վերնադրային-անվանողական արժեքով. օրինակ՝ «Հիշողություններ հայրենիք», «Պատվիրակության վերադարձը Գրանսիայից», «Վերադարձ Վոլգոգրադից», «Վառ ապավորություններ կիսվայից» և այլն:

Որպես նախադասության բաղադրիչ այս բառակապակցությունները համեմատաբար քիչ են զործածվում, այն էլ հանդես են գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ: Գերադաս անդամը սովորաբար ձևափոխության չի ենթարկվում (ընդունում է միայն հոգնակերտ մասնիկ և որոշիչ հոդ), այդ իսկ պատճառով նախադասության մեջ կատարում է ենթակայի կամ ուղիղ խնդրի պաշտոն: Օրինակներ՝ Նրա վերադարձը հեռավոր հանապարհորդությունից ուրախացրեց բոլորին: Գուրգենը պատմում էր հիշողություններ մանկությունից: Բոլորին կաշկանդել էր սաբսափրցաահարությունից:

երբ գերադաս անդամը հանդես է գալիս թեք հոլովներով, փոխվում է բառակապակցության կառուցվածքը (հմմտ. Յրտահարության հանդես ունեցած սարսափից բոլորը կարկամել էին):

ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՎ ՍՏՈՐԱԳԱՍ ԱՆԳԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ՐԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 50. Գոյականի գործիական հոլով+գոյական կառուցվածքն ունեցող բառակապակցությունները կարող են արտահայտել հետևյալ իմաստային հարաբերությունները.

ա) Մի բան ունենալու, մի բանով օժտված լինելու հարաբերություն: Օրինակներ՝ մորուքով մարդ, շերտերով կտոր, տաբլետով տղամարդ, խելով երեխա, հանգերով ուտանալու, որմնակարներով պատ, ծոպերով շալ և այլն: Այս իմաստն արտահայտելու համար ժամանակակից հայերենում գործածվում են նաև հարաբերական ածական+գոյական, գոյական+ունեցող+գոյական կառուցվածքի համանիշ բառակապակցություններ, այսպես՝ մորուքով մարդ → մորուքավոր մարդ — մորուք ունեցող մարդ, շերտավոր կտոր — շերտերով կտոր → շերտեր ունեցող կտոր և այլն:

Գործիական հոլովաձևերը ածականների համեմատությամբ ունեն այն առանձնահատկությունը, որ օժտված են ծավալվելու լրացում առնելու հատկությամբ: Այդ պատճառով, երբ անհրաժեշտ է լինում ընդգծել ստորադաս գոյականով արտահայտված առարկայի որևէ հատկանիշը, գործածվում է գործիական հոլովաձևը: Օրինակ՝ երկար մորուքով երիտասարդ, գույնզգույն շերտերով կտոր, սև թիկնոցով մարդ, բարձր հասակով, գեղեցիկ կազմվածքով աղջիկ և այլն:

Երբ գործիականով ստորադաս անդամը ունենում է որևէ լրացում, այն կարող է ցույց տալ որևէ բան որոշակի ձևով, որոշակի չափով ունենալու հարաբերություն. օրինակ՝ մեծ գլխով երեխա, բարձր որակով աշխատանք, երկու փեղկով լուսամուտ, սև աչքերով աղջիկ և այլն: Այդ հարաբերությունը հաճախ արտահայտվում է բարդ հարաբերական ածականի միջոցով, ինչպես՝ բարձրորակ աշխատանք, սևաչյա աղջիկ, երկփեղկանի լուսամուտ և այլն:

բ) Ասանականական, մասնավորման հարաբերություն: Օրինակներ՝ բնավորությամբ երեխա, ազգությամբ հայ, դեմքով հրեշտակ և այլն:

Այս բառակապակցություններում բաղադրիչները սովորաբար չեն ծավալվում:

դ) Նյութի, բաղկացության, պարունակության հարաբերություն: Օրինակներ՝ րփով տոլմա, պոմիդորով ձվածեղ, մսով փլավ, ջրով բաժակ և այլն: Այս հարաբերությունն արտահայտելիս ստորադաս անդամը կարող է ծավալվել (սխառի մսով փլավ, խաղողի թփով տոլմա և այլն):

դ) Հաճախ գործիականով լրացում են ունենում բայանուն գոյականները: Այս դեպքում գոյականական բառակապակցությունը հարաբերակցում է բայական բառակապակցությանը և կարող է արտահայտել միջոցի, ձևի, տեղային և այլ հարաբերություններ: Օրինակներ՝ շրջագայություն ավտոմեքենայով (միջոց), երթևեկություն փողոցով (տեղ), կառուցում նոր մեքուղներով (ձև), նշաններով ակնաճի (ձև), ուղղում Սևանի ջրով (միջոց), հարված փայտով (միջոց), պարզաստություն մեղալով (միջոց) և այլն:

Գործիականով ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններում ստորադաս անդամը, ըստ գերադաս անդամի բնույթի, ունենում է տարբեր շարադասություն: Երբ գերադաս անդամը բայանուն է, ստորադասը սովորաբար դրվում է նրանից հետո: Մնացած բոլոր դեպքերում այն ունենում է առաջադաս շարադասություն (տե՛ս վերևի օրինակները):

§ 51. Գոյականի գործիական հոլովով ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները ևս ըստ գերադաս անդամի բնույթի և արտահայտած հարաբերության ունեն կիրառական առանձնահատկություններ:

Մի բանով օժտված լինելու, մի բան որոշակի չափով, ձևով ունենալու հարաբերություն ցույց տալու դեպքում բառակապակցությունն առավելապես հանդես է գալիս որպես նախադասություն բաղադրիչ: Ըստ որում գերադաս անդամը կարող է լինել նախադասության տարբեր անդամներ, իսկ ստորադաս անդամը, լրացնելով նրան, միշտ կատարում է որոշիչ շարահյուսական պաշտոն: Գերադաս անդամը շատ հաճախ ունենում է այլ որոշիչներ ևս: Օրինակ՝ Դա բարձրահասակ, առողջակազմ, ալեխառն մոբուֆով

և քաղցրադեմ մի Բահանա էր (Մուր., 2, 25): Երբ գերադաս անդամը ունենում է այլ որոշիչներ ևս և կամ գործիականով ստորադաս անդամը ծավալված է (իր հերթին բառակապակցության գերադաս անդամ է), այն նախադասության մեջ հաճախ փոխում է իր սովորական շարադասությունը և դրվում գերադաս անդամից հետո: Օրինակներ՝ Պատի տակ դրված էր երկարավուն սեղան՝ իրարից հեռու, մաշված ապխտակներով (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Մյուսը վաղաժամ ծերացած մի երիտասարդ էր՝ աշխարհի հանույժներից հոգնած դեմքով (Շիրվ., Քառոս):

Մավալված ստորադաս անդամը նախադասության մեջ կատարում է որոշիչ պաշտոն (հանդես է գալիս որպես կաշյուն բառակապակցություն), որը և հիմք է հանդիսացել մի շարք բարդ ածականների առաջացման (հմմտ. բարձր սրակով — բարձրորակ, սև աչքերով — սևաչյա, երկու փեղկով — երկփեղկյա, երկար վզով — երկարավզ և այլն):

Մանր.— Որևէ բան ունենալու, որևէ բանով օժտված լինելու, ինչպես նաև նյութի, բաղկացության հարաբերությունն արտահայտող մի շարք բառակապակցություններ վերածվել են կաշյուն կապակցությունների. ինչպես՝ Երեսով մածուկ, Չեղով Օհան, Երեսով պանիր, բաճով ապուր և այլն: Այսպիսիները նախադասության մեջ հանդես են գալիս որպես մեկ անդամ:

Սահմանափակման, մասնավորման հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցությունները նախադասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն: Սրանք ունեն հիմնականում ածականական կիրառություն, այսինքն՝ լինում են մեծ մասամբ որոշիչ կամ ստորոգյիական վերագիր: Օրինակներ՝ Նա ծագումով հայ է: Նա դեմքով հրեշտակ է, սակայն չար բնավորություն ունի:

Երբ գործիականով ստորադաս անդամը լրացնում է բայանվան, այսպիսի բառակապակցությունները հիմնականում ունենում են վերնագրային-անվանողական արժեք: Օրինակ՝ «Անսամբլի ելույթը հեռուստատեսությամբ», «Կառուցում նոր մեթոդներով», «Ստուգայց կիբոկամեռայով» և այլն:

Որպես նախադասության բաղադրիչ նրանք հանդես են գալիս հիմնականում մամուլի լեզվում: Այս դեպքում ստորադաս անդամը, որ կատարում է որոշիչ պաշտոն, կարող է դրվել նաև գերադասից առաջ: Օրինակներ՝ Նոր մեթոդներով կառուցումը իրեն

արդարացրեց (ՍՀ): Անսամբլի ելույթը հետուստատեսությամբ դիտվեց հետաքրքրությամբ (ԵԵ): Սկսվել է կոշիկի՝ նոր եղանակով արտադրությունը:

ՆԵՐԳՈՅՆԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎՈՎ ՍՏՈՐԱԳԱՍ ԱՆԳԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԴՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 52. Գոյականական բառակապակցություններում ներգոյական հոլովով ստորադաս անդամ զրվում է միայն այն դեպքում, երբ դերագոս անդամը ունի բայական ծագում: Այս դեպքում բառակապակցությունը արատհայտում է հիմնականում տեղային հարաբերություն: Օրինակներ՝ խորհրդակցություն Ակադեմիայում, վաճառք խանութում, անցողաբաժնի փողոցում, խնջույթ դաշտում, աշխատանքի դադարում, քննադատություն ժողովում, հրավառություն հրապարակում և այլն:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս բառակապակցություններում ստորադաս անդամը միշտ ունենում է վերջադաս շարադասություն: Սրանք ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ դերագոս անդամը միշտ գործածվում է ուղիղ ձևով: Երբ բայ կիրառության անհրաժեշտ է լինում այն ձևափոխել, փոխվում է ամբողջ բառակապակցության կառուցվածքը (հմմտ. խորհրդակցություն Ակադեմիայում—Ակադեմիայում կայացած խորհրդակցությունը և այլն):

Այս տիպի բառակապակցությունները սկսվել են գործածվել լեզվի զարգացման համեմատաբար վերջին շրջանում: Նրանք ունեն հիմնականում վերնադրային-անվանողական արժեք. հանդիպում են նաև թարգմանական գրականության և մամուլի լեզվում: Ահա վերնադրային գործառության օրինակներ. «Ներհաշարժ Իրանում», «Սովետական նավը Կարտախենա նավահանգստում», «Ջրհեղեղ Թուրքիայում», «Հանդիպում Միևիստոնեի սովետում», «Համամիութենական կոնֆերանս Երևանում» և այլն:

Նախադասության մեջ սրանք կարող են գործառել միայն ուղիղ ձևով, ինչպես՝ Այդ ծրագիրն ընդգրկում է օվկիանոսագրական հետազոտություններ Կարիբյան ծովի ավազանում (ՍՀ): Հիշվում էին բնակավայրեր՝ հյուսիսում, արևմուտքում, հարավում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Այստեղ ստորադաս անդամը, որ կատա-

րում է, հտադաս որոշչի պաշտոն, լրացնում է ոչ թե անմիջաբար որոշչալին, այլ բացակա, բայց մաքով հասկացվող բային:

Նախադասության կազմում այսպիսի հարարերությունն արտահայտելու համար առավելագույնս գործածվում են հատկացական տրականով առաջադաս ստորադաս անդամով գոյականական համանիշ բառակապակցություններ («Նրեանի համամիտլենական կոնֆերանսը ավարտեց իր աշխատանքները») կամ ղերբայական շարժված ստորադաս անդամով գոյականական բառակապակցություններ (Նրեանում կայացած (տեղի ունեցած) կոնֆերանսը ավարտեց իր աշխատանքները):

Գոյական և գոյականի ներգոյական հոլով կառուցվածքի մի շարք կապակցություններ արտահայտում են գրովյուն, իրավիճակ, հոգեկան վիճակ և գործառնելով որպես նախադասության բաղադրիչ՝ կատարում են ձևի պարագայի պաշտոն. օրինակ՝ Մուխրված քայլով և մահն աչքերում, Ահաբեկ ու որբ փախչում է հետուն (ՎՏ): Նա հեռացավ կսկիծը սրտում:

ԿԱՊԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 53. Ժամանակակից հայերենում գործառում են նաև այնպիսի գոյականական բառակապակցություններ, որոնց գոյական ստորադաս անդամը կապակցվում է ղերբադասին կապերի և կապական բառերի միջոցով⁶: Կապերի և կապական բառերի գործածությունը գոյականական բառակապակցություններում պայմանավորված է մի շարք գործոններով՝

ա) Կապերի ծագմամբ: Ածականական ծագում ունեցող կապերը հեշտությամբ կապակցում են գոյականը գոյականի հետ: Դրանք հիմնականում համեմատության, համապատասխանության, հակադրության հարաբերությունն արտահայտող կապերն են, ինչպես՝ նման, համաձայն, համապատասխան, մոտ, առնչքեր, հակառակ և այլն: Օրինակներ՝ Աբամի նման ընկեր, ժամանակի ոգուն համապատասխան որոշում, կոչումին, դիրքին հսկառակ վարվելան, դպրոցի շենքին կից կառույց, վարդի նման աղջիկ,

6 Տե՛ս Վ. Քոչյան, Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները, Երևան, 1975:

խելի մոտ առաջարկ, բնկերոջ հավասար անձնավորություն և աշխատանք:

Գոյական յոյականները գոյական գերազանց անդամին կարող են կապել նաև գոյականական ծագում ունեցող չափ, պես կապերը, որոնք արտահայտում են չափի, համեմատության հասկացությունները: Օրինակներ՝ Գուրգենի պես բնկեր, վարդի պես ծաղիկ, սառի չափ կույտ, առյուծի պես կենդանի և այլն:

Այս բառակապակցություններում ստորագույն անդամը միշտ լինում է առաջագույն (տե՛ս վերևի օրինակները):

բ) Գերազանց գոյականի բառակապակցական կապերով: Բայանուն գոյականները (բայերին հարաբերակցվող գոյականներին), ինչպես ասվել է, հաճախ կապվում են աշխարհի բառակապակցություններ, ինչպես բայերը: Նույն ձևով ածականներից բաղադրված մի շարք գոյականներ կապվում են հարաբերակցից ածականներին հատուկ կառուցվածքի բառակապակցություններ: Սրանք արտահայտում են նույն հարաբերությունները, ինչ համապատասխան բայական և ածականական բառակապակցությունները: Փամանակակից հաշիւներն զարգացման արդի շրջանում հատկապես տարածվում են բային հարաբերակցից գերազանց անդամ ունեցող և կապերով ստորագույն անդամ ունեցող բառակապակցությունները⁷. ինչպես ուղեգրություն դեպի Մոսկվա, ձգտում դեպի ուսումը, անցում դեպի վրայով, վե՛ն հաճի շուրջը, հանդիպում էլրայի վրա, թո՛ւզ դեպի լուսին, բուսականություն ջրի տակ և այլն:

Այս բառակապակցություններն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ արտահայտում են հիմնականում պարագայականորոշչային հարաբերություններ: Ահա դրանցից ամենատարածվածները:

1) Գոյական + մինչև + տեղ ցույց տվող գոյական կառուցվածքն ունեցող բառակապակցություններն արտահայտում են տեղային սահմանափակության հարաբերություններ: Օրինակներ՝ շինարարություն մինչև Սևան, շրջագայություն մինչև Թբիլիսի, վերելք մինչև Բյուրական և այլն:

Գոյական + մինչև + ժամանակ ցույց տվող գոյական կառուց-

⁷ Այսպիսի բառակապակցությունները հատկապես տարածված են ուսերինում, որով և պետք է մասամբ բացատրել նրանց տարածումը նաև հայերենում (Թարգմանական դրականության և մամուլի լիզվում):

վածքի բառակապակցությունները ցույց են տալիս ժամանակային սահմանափակության հարաբերություն: Օրինակներ՝ կերուխում մինչև լուսարաց, ընդմիջում մինչև ժամը մեկը, արձակուրդ մինչև օգոստոս, ընդունելություն մինչև երեկո և այլն: Այս երկու դեպքում էլ հաճախ գերադաս գոյականը ունենում է նաև բացառականով ստորադաս անդամ, որը ցույց է տալիս ժամանակային կամ տեղային սկզբնակետը: Այսպես՝ շինարարություն երևանից մինչև Սևան, ջրանցի Սևանից մինչև Հրազդան, գեկուցում ժամը 1-ից մինչև 3-ը, դադար ժամը 5-ից մինչև 9-ը և այլն:

Այս բառակապակցությունները համանիշ են բառացի կապի ձևերին, ինչպես՝ արձակուրդ հունիսից օգոստոս, նաևապարհ Աշտարակից Էջմիածին և այլն: Մինչև կապի տակալության դեպքում սահմանափակման իմաստային երանդը առավել ընդգծվում է:

2) Տեղային հարաբերություն են արտահայտում տակ, վրա, կողքին, մոտ կապական բառերով ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ դռնը բարձունքի վրա, տնակը նաևապարհի վրա (կողքին, մոտ), նակատամարտ Մոսկվայի տակ և այլն: Ինչպես երևում է օրինակներից, գերադաս անդամը կարող է լինել նաև կոնկրետ առարկա նշանակող գոյական, որը միշտ զրվում է որոշյալ առումով: Այս դեպքում ստորադաս անդամը լրացնում է ոչ թե անմիջաբար գոյականին, այլ զեղյաված գերբային (հմմտ. տնակը ճանապարհի վրա-ճանապարհի վրա գտնվող տնակը): Երբ ստորադաս անդամը լինում է առաջադաս, այս դեպքում կապական բառը զրվում է սեռական հոլովով, օրինակ՝ նաևապարհի վրայի (մոտի) տնակը, բարձունքի վրայի դռնը, տան մոտի այգին և այլն:

3) Գոյական գերադաս անդամ+դեպի+գոյական կառուցվածքն ունեցող բառակապակցություններն արտահայտում են՝ առողջության, ուղևորման տեղային հարաբերություն. օրինակ՝ նաևապարհ դեպի Արտաշատ, թոիչի դեպի Մարս, ուղևորություն դեպի Մոսկվա և այլն. բ) վերաբերության խնդրային հարաբերություն: Այսպիսի հարաբերություն են արտահայտում այն բառակապակցությունները, որոնց գերադաս անդամը ցույց է տալիս հոգեկան վիճակ, զգացում. օրինակ՝ հարգանք դեպի մեծերը, սեր դեպի գիտությունը, ատելություն դեպի բջնամին, վստահություն դեպի րեկերը, ակնածանք դեպի մեծերը և այլն: Սրանք համանիշ

են նկատմամբ կապով բառակապակցություններին (հարգանք մեծերի նկատմամբ, վստահություն բնկերոջ նկատմամբ, առելություն թշնամու նկատմամբ և այլն): Այս բառակապակցություններն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ չեն կրկնում հարաբերակից բաշական բառակապակցության կառուցվածքը (հմտ. սիրել, հարգել մեծերին--սեր, հարգանք դեպի մեծերը, առել թշնամուն -- առելություն դեպի թշնամին, վստահել բնկերոջը → վստահություն բնկերոջ նկատմամբ, վախենալ թշնամուց → վախ դեպի թշնամին և այլն):

Այս կառուցվածքի բառակապակցություններից տարածված են հատկապես նրանք, որոնց գերադաս անդամը բառակապակցական կապի մեջ է ածականների հետ. *այսպես՝* պահանջկոտ դեպի աշակերտներ -- պահանջկոտություն դեպի աշակերտներ, ուշադիր դեպի աշխատակիցներ -- ուշադրություն դեպի աշխատակիցներ, անտարբեր դեպի բերություններ -- անտարբերություն դեպի բերություններ և այլն:

4) Դոշական գերադաս անդամ+գոյականի տրական հոլովով վերաբերյալ, շուրջը, մասին կառուցվածքն ունեցող բառակապակցություններն արտահայտում են վերաբերության խնդրային հարաբերություն: Օրինակներ՝ վիճարանություն հարցի շուրջը, պատմություն իսկական մարդու մասին, մոտերի փոխանակություն հարցի վերաբերյալ (շուրջը), կարծիք աշխատանքի մասին (վերաբերյալ), վեպ հայրենական պատերազմի մասին և այլն:

5) Վերաբերության, մասնավորման իմաստային հարաբերություն են արտահայտում գոյական գերադաս անդամ+գոյականի տրական հոլովով+գծով, ուղղությամբ կառուցվածքն ունեցող բառակապակցությունները. օրինակ՝ ասպիրանտ լեզվաբանության գծով, աշխատանք այդ ուղղությամբ, մասնագիտացում հիշյալ աշխատանքների ուղղությամբ, տեղակալ գիտական գծով և այլն:

6) Դոշական գերադաս անդամ+գոյականի տրական հոլովով+համար կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են նպատակային, հատկացման իմաստային հարաբերություններ: Օրինակներ՝ պայքար կրակի համար, սենյակ երկու հոգու համար, մեքենա մեկ տեղի համար, ներդրում շինարարության համար և այլն: Այս կառուցվածքի բառակապակցությունները կարող են արտահայտել նաև պատճառային հարաբերություն, ինչպես՝ նկատմամբ

առողւորքուն վատ արարքի համար, անհանգստութիւն ուշացման համար և այլն:

7) Գոյական գերադաս անդամ+գոյականի տրական հոլով+մեջ կառուցվածքի բառակապակցութիւններն արտահայտում են տեղային հարաբերութիւններ և համանիշ են գոյական գերադաս անդամ+գոյականի ներգոյական հոլով բառակապակցութիւններին: Օրինակներ՝ բուսականութիւն ջրի մեջ (=բուսականութիւն ջրում), հուզում ուսանողութեան մեջ, անհանգստութիւն աշակերտների մեջ: Այսպիսի կառուցվածք ունեն այն բառակապակցութիւնները, որոնց ստորագրաս անդամ գոյականը ներգոյական հոլով չի ունենում: Այս կառուցվածքի բառակապակցութիւնները կարող են արտահայտել նաև սահմանափակման, մասնավորման հարաբերութիւն. ինչպես՝ առաջադիմութիւն ուսման մեջ:

8) Գոյական գերադաս անդամ+գոյականի հոգնակի տրական հոլով+միջև կառուցվածքի բառակապակցութիւններն արտահայտում են փոխադարձ գործողութեան հարաբերութիւն: Օրինակներ՝ բանակցութիւն երկու տերութիւնների միջև, հաշտութիւն թշնամիների միջև, զինադադար հակառակորդ բանակների միջև, անհամաձայնութիւն կողմերի միջև և այլն:

9) Առանց+գոյականի տրական հոլով+գոյական գերադաս անդամ կառուցվածքի բառակապակցութիւններն արտահայտում են որակային-հատկանշային հարաբերութիւններ՝ ցույց տալով որեւէ բան չունենալու, որեւէ բանով օժտված չլինելու իմաստային հարաբերութիւն: Օրինակներ՝ առանց հույզերի կյանք, առանց զարդի հագուստ, առանց առիթի բարկութիւն, առանց կրակի օջախ: Այս իմաստային հարաբերութիւնն արտահայտելու համար դրական լեզվում ավելի հաճախ գործածվում են ան յայտական նախածանցով ածականներ՝ ինչպես անհույզ կյանք, անզարդ հագուստ, անառիթ բարկութիւն, անկրակ օջախ և այլն: Այս բառակապակցութիւններում, ի տարբերութիւն նախորդների, կապով ստորագրաս անդամը դրվում է գերադասից առաջ, Դա բացառորդում է նրա՝ ածականական արժեք ունենալով:

§ 54. Կապական ստորագրաս անդամ ունեցող գոյականական բառակապակցութիւնները ըստ կառուցվածքի ունեն գործառութեան տարբեր շրջանակներ: Համաձայն, նման, պես, համապատասխան, չափ, հակառակ, ինչպես նաև՝ առանց կապերով բա-

առկապակցությունների գերազաս անդամը նախադասության մեջ կարող է կատարել տարբեր անդամների պաշտոններ, իսկ ստորադաս անդամը բոլոր դեպքերում հանդես է գալիս որպես որոշիչ: Օրինակներ՝ Կայացվեց ժամանակի ոգուն համապատասխան բռնչում (ԱԶ): Առանց սանձի, սռանց համեաի, հլու ու հնազանդ անասունները...

Ածականի հարաբերակից գոյական գերազաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները գործառուում են հիմնականում որպես նախադասության մեկ անդամ: Օրինակներ՝ Պետր է ցուցաբերել պահանջկոտություն դեպի աշակերտներ: Նրան խիստ խանդարում է ամառը բուրյունը դեպի աշխատակիցները:

Բայական բառակապակցություններին հարաբերակցող գոյականադան կապական բառակապակցությունները ժամանակակից հայերենում առավելապես գործածվում են վերնագրային անվանողական արժեքով. ինչպես՝ «Հանդիպում էլրայի վրա», «Հալքանակ Մոսկովայի տակ», «Պալբար կրակի համար», «Մրցույթ բալուռ տեղի համար» և այլն: Այս բառակապակցությունները, ինչպես ասվել է, ունեն սովորաբար տառադաս գերադաս անդամով շարադասություն: Սակայն գործառույթյան ընթացքում, հատկապես նախադասության մեջ, նրանք կարող են փոխել իրենց շարադասությունը. այսպես՝ «Ծավալվել է պալբար բարձր առաջադիմության համար», սակայն նաև՝ «Բարձր առաջադիմության համար պալբարին մասնակցում են գրեթե բոլոր աշակերտները»: Նախադասության մեջ հիշյալ բառակապակցությունները պետք է դիտել որպես նախադասության մեկ անդամ, թեև բաղադրիչների որոշչային-պարադայական կամ որոշչային-խնդրային հարաբերությունը ակնառու է երևում:

Նկատելի է մեկ երևույթ. բայանուն գերադաս անդամ ունեցող կապով գոյականական բառակապակցությունները սովորաբար չեն ունենում գերադաս անդամի հարացուցային բոլոր ձևերը:

Այսպես, եթե ժամանակակից հայերենում տարածվել և գործառուում է «Հանդիպում էլրայի վրա» կառուցվածքի բառակապակցությունը, սպա չկան հանդիպման էլրայի վրա, հանդիպումից էլրայի վրա ձևերը: Երբ ըստ նախադասության մեջ կատարած պաշտոնի անհրաժեշտ է լինում ձևափոխության ենթարկել գերադաս անդամը, փոխվում է ամբողջ բառակապակցության կառույց-

վածքը. աշակետ՝ էլրալի վրա տեղի ունեցած հանդիպման (հանդիպումից), էլրալի վրալի հանդիպման (հանդիպումից), կամ՝ վիճարանություն ընկերների միջև — ընկերների միջև տեղի ունեցած վիճարանությունից, վիճարանության մասին, ընդմիջում մինչև ժամը 5-ը — մինչև ժամը 5-ը տեղի ունեցած (ընդմիջմանը) հաշիվ:

Նույն ձևով՝ սենյակ երկու հոգու համար — երկու հոգու հատկացված սենյակի — երկու հոգիանոց սենյակից, սեւ պեպի ուսումը — ուսման հանդեպ ունեցած սիրուց հաշիվ:

Այլ խոսքով՝ հիշյալ բառակապակցությունները նախադասություն մեջ կատարում են միայն աշակերտի պաշտոններ, որոնք չեն պահանջում գերադաս անդամի հարացույցային փոփոխություն, աշխերն՝ ենթակալի, ուղիղ խնդրի, ստորոգելիական վերադրի: Մնացած դեպքում զործածվում են համանիշ բառակապակցություններ:

Երբ կապով գոյականական բառակապակցությունը կատարում է ստորոգելիական վերադրի պաշտոն, այն տարրալուծվում է: Գերադաս անդամը օժանդակ բայի հետ կատարում է ստորոգյալի պաշտոն, իսկ ստորադաս անդամը կատարում է պարագայի կամ խնդրի պաշտոն (համառ. Դա պալբար էր առաջադիմության համար, նկարագրածը նշանավոր հաշտությունն էր երկու պետությունների միջև):

ԱՄԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 55. Ժամանակակից հայերենում խիստ տարածված են ածական+գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունները: Դա բխում է ածականի խոսքի մասային առանձնահատկությունից: Քանի որ այն ցույց է տալիս առարկայի հատկանիշ, բնականաբար խոսքի մեջ առաջին հերթին կապակցվում է գոյականին, որպես նրա լրացում (զործառում է գոյականի իմաստային ծավալման հետևանքով):

Ածականի կապակցելիությունը գոյականների հետ պայմանավորված է ինչպես ածականների, այնպես էլ գոյականների բառիմաստով:

կապակցելիություն լայն ոլորտ ունեն հատկապես որակական ածականները, որոնք ամենատարբեր կողմերով կարող են բնութագրել առարկան: Օրինակներ՝ կարմիր գգեստ, գեղեցիկ ծաղիկ, սև մատիտ, ուրախ երեկո, նիշտ կանխագուշակում, հետաքրքիր գիրք, բարձր սար և այլն: Իհարկե, այս դեպքում ես ածականների կապակցելիությունը գոյականների հետ անմիջաբար կապված է գոյականի և ածականի բառիմաստների հետ (հմմտ. բարձր սար, բաց ոչ՝ երկար սար, կանաչ տերև, բաց ոչ՝ կանաչ բնավորություն, ուրախ բնավորություն, բաց ոչ՝ ուրախ տերև և այլն):

§ 56. Հայտնի է, որ հարաբերական ածականները ցույց են տալիս առարկայի հատկանիշը միջնորդավորված, մեկ այլ առարկայի հարաբերությամբ: Այդ իսկ պատճառով գոյականներից կերտված հարաբերական ածականներով կազմված գոյականական բառակապակցությունները հաճախ համանշական շարք են կազմում գոյականի բև հոլով + գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունների հետ: Ահա օրինակներ՝ երկաթուղային կայան — երկաթուղու կայան, զաղուրային բնակչություն — զաղուրի բնակչություն, երևանյան արև — երևանի արև, Ստալինգրադյան նավատամարտ — Ստալինգրադի նավատամարտ, ծովափնյա ֆաղափ — ծովափի ֆաղափ, ասկյա մատանի — ոսկուց մատանի, մոռուֆավոր մարդ — մոռուֆով մարդ, սևաչյա աղջիկ — սև աչքերով աղջիկ, ծովալուր շալ — ծովերով շալ, բարձրորակ աշխատանք — բարձր որակի աշխատանք և այլն⁸:

§ 57. Ածականներն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ նրանց մի մասը, ըստ բառիմաստի, պահանջում է գերադաս անդամի հոգնակի թիվ⁹: Հոգնակի թիվ են պահանջում՝

ա) Բազմազանություն իմաստ արտահայտող ածականները՝ զանազան, բազմաթիվ, բազմապիսի, տարբեր և այլն (զանազան կարծիքներ, բազմաթիվ զբեք, բազմապիսի ծաղիկներ, տարբեր բնավորություններ և այլն):

բ) Կրկնավոր ածականները, հրք ունեն հոգնակիություն իմաստ (հին-հին դարեր, մեծ-մեծ աչքեր, սուտ-սուտ խոսքեր, անշնորհք-

⁸ Վերջին երկու օրինակում բարդ ածականը տարրալուծվել է:

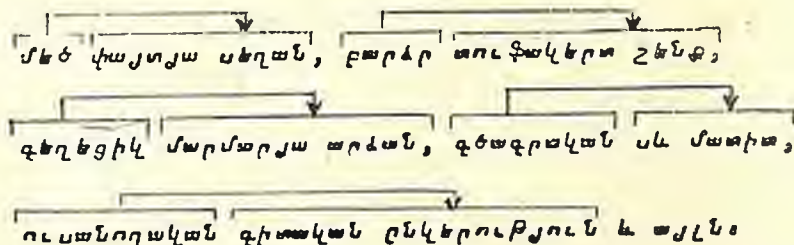
⁹ Տե՛ս Հ. Սևանյան, Ածական անունը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1962, էջ 132—133:

անշնորհ շարժումներ, սուր-սուր հզուներ, տաք-տաք հացիկ և այլն), ինչպես նաև գոյակահի կրկնությամբ կերտված ածականները (խումբ-խումբ աղջիկներ, տեսակ-տեսակ զրբեր, գույնզգույն ծաղիկներ և այլն):

§ 58. Գերազանց անդամը սովորաբար կարող է ունենալ և՛ անորոշ առում, և՛ որոշյալ առում: Սակայն երբ որակական ածականը զրկում է ամենա ածանցով կերտված գերադրական աստիճանով, գերազանց անդամը միշտ լինում է որոշյալ. օրինակ՝ ամենամեծ տունը, ամենագեղեցիկ աղջիկը, ամենուրեքից լավագույնը և այլն¹⁰:

Հաճախ գերազանց անդամը իմաստային ծավալման հետևանքով ստանում է մեկից ավելի ածական լրացում, որոնք իրար նկատմամբ շարահյուսական կապի մեջ չեն, այլ առանձին լրացնում են գերադասին: Սրանք իրարից անջատվում են ստորակետով, իսկ հաճախ միանում են և կամ ու շաղկապներով: Օրինակներ՝ զեղեցիկ, մեծ-մեծ աչքեր, սուր ու ծանր նիզակ, սպիտակ և փափուկ ձյուն, նեղ ու ծուռ փողոց, զարմանալի, անջնջելի, անմահ վավերագիր և այլն:

§ 59. Երբ գերազանց անդամն ունի մեկ հարաբերական և մեկ որակական ածական, ապա նրանցից մեկը կարող է դիտվել որպես ածական-գոյական բառակապակցության լրացում, ինչպես՝

Այս դեպքում բառակապակցության ստորադաս անդամները ստորակետով չեն անջատվում, չեն միանում նաև և կամ ու շաղկապներով:

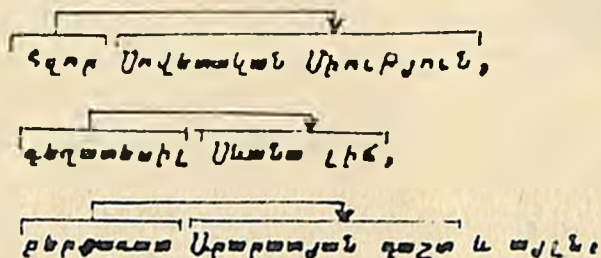
§ 60. Երբ գոյականն ունենում է մեկից ավելի ածական ստորադաս անդամ, մերջիններիս շարահյուսությունը պայմանավորվում է ածականի իմաստով. իհարկե, սովորաբար գոյականին ավելի

¹⁰ Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի որոշիչ հոգը, ԳԱ տեղեկագիր, 1960, № 1:

մոտ է դրվում որակական ածականը. օրինակ՝ Գաբնանային պալ-
ծառ առափոտ. աշնանային մոռյլ օր, տուֆակերտ գեղեցիկ շենք,
մանկական զվարթ երգեր և այլն¹¹:

Երբ որակական ածականը դրված է լինում հարաբերական
ածականից առաջ, այն կարող է լրացնել վերջինիս հիմքում ըն-
կած գոյականին. ինչպես՝ սև մարմարյա արձան (= սև մարմարից
արձան), երկար մորուքավոր մարդ (= երկար մորուքով, երկար
մորուք ունեցող մարդ): Սակայն այս դեպքում ավելի հաճախ
գործածվում են համանիշ գոյական ստորագրաս անդամով բառա-
կապակցությունները (տե՛ս փակագծերի մեջ):

Բաղադրյալ անվան վրա դրվելու դեպքում ածականը լրացնում
է ամբողջ բաղադրյալ անվանը. Օրինակներ՝

և այլն: Հնարավոր է նաև ածականի միջադաս շարադասու-
թյունը, ինչպես՝ Սևանա գեղատեսիլ լիճը, սովետական հզոր բա-
նակը, Արարատյան արգավանդ դաշտը և այլն: Մյս դեպքում պե-
րագրաս անդամը միշտ դրվում է որոշյալ առումով:

§ 61. Ածական-գոյական բառակապակցությունները, ինչ-
պես ասվեց, ունեն զործառության շատ մեծ ոլորտ: Նրանք կարող
են հանդես գալ և՛ վերնագրային-անվանողական արժեքով, և՛
առավելապես որպես նախադասության բաղադրիչ: Վերնագրերում
նրանք հանդես են գալիս և՛ անկախ, և՛ որպես մեկ այլ բառակա-
պակցության բաղադրիչ: Առաջին դեպքում գերադաս անդամը
կարող է գործածվել որոշյալ կամ անորոշ առումով: Հստ որում
այն մեծ մասամբ հանդես է գալիս ուղիղ ձևով: Երբ այս կառուց-
վածքի բառակապակցությունը վերնագրերում հանդես է գալիս
որպես այլ բառակապակցության բաղադրիչ, նրա զերադաս ան-

¹¹ Տե՛ս Վ. Քոչյան, նույն տեղում:

դամը կարող է դրվել զանազան հոլովներով՝ կախված արտահայտած հարաբերությունների բնույթից: Բերենք օրինակներ՝ ածական+գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունների վերնագրային դործառության համար. «Սև կակաչ», «Սպիտակ շուշաններ», «Ալպյան մանուշակ», «Խոնարհ աղջիկը», «Սպիտակ ձին», «Սև ցեկերի սերմնացանք», «Փոփրիկ հայելու մեծ աշխարհը», «Ֆիլմ գյուղացիական պայքարի մասին», «Բարձր ցուցանիշներով» և այլն:

§ 62. Նախադասության մեջ ածական+գոյական գերադասանդամ կառուցվածքն ունեցող բառակապակցությունների բաղադրիչները հանդես են գալիս որպես առանձին անդամներ: Գերադասանդամը կարող է կատարել ամենատարբեր պաշտոններ, իսկ ստորադաս անդամը բոլոր դեպքերում կատարում է որոշչի պաշտոն: Նախադասության մեջ բառակապակցությունը սովորաբար պահպանում է իր շարադասությունը, այն է՝ ածական ստորադասանդամը (որոշիչը) դրվում է գոյական գերադասանդամից (որոշյալից) առաջ: Օրինակներ՝ Գահի վրա երիտասարդ էլ-Սաման Մեղմ գրկել է հրաշագեղ բամբիշին (Իս.): Սակայն հաճախ, հատկապես բանաստեղծական խոսքում, ոճական նկատառումներով, խոսքին պատկերավորություն, արտահայտչականություն տալու համար բառակապակցությունը փոխում է իր սովորական շարադասությունը. ստորադաս անդամը դրվում է գերադասից հետո: Օրինակ՝ Հրեշտակ մափուր, լուսաթև, իջիր երկնից հեռավոր, Երգով անուշ ու քեթև, նվագներով մեղմօրո (ՎՏ):

Ստորադաս անդամի շրջուն շարադասություն հանդիպում է հատկապես այն դեպքերում, երբ բառակապակցությունը բարդ է. այսինքն՝ գերադաս անդամը ունի երկու և ավելի ածական լրացումներ (նաև գոյական ստորադաս անդամ): Այս դեպքում ստորադաս անդամներից՝ որոշիչներից մեկը, կամ երկուսը կարող են տրոհվել՝ դրվելով որոշյալից հետո: Օրինակ՝ Եվ, ահա, ներս մտավ Բաճաճյա մի պատանի՝ բարձրահասակ, գեղեցկադեմ, վառվռուն աչքերով (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

§ 63. Բառակապակցության ածական անդամը իր հերթին կարող է ծավալված լինել (հասակը բարձր, մահվան պես անխուսափելի և այլն): Այն իր լրացման հետ հանդես է գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ՝ որոշիչ, որը ևս հաճախ տրոհվում է՝

գրվելով որոշյալից հետո, ինչպես՝ Նա ուներ խորունկ երկնագույն աչքեր. Բնիշ ու տրտում, որպես իրիկուն (ՎՏ):

§ 64. Ժամանակ կամ տեղ ցույց տվող մի շարք գոյականներ՝ ժամանակ, օր, պահ, տեղ, կողմ և այլն, իրենց ածական լրացումով նախադասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն, ինչպես՝ Քո ուրախ պահին հիշիր, որ ես կամ (ԳՍ): Հարձակում կազմակերպվեց բերդի արևմտյան կողմից:

Բառակապակցությունը նախադասության մեջ կատարում է մեկ անդամի պաշտոն նաև այն դեպքերում, երբ դերագաս անդամը գործիական կամ սեռական հոլովով է գրված և արտահայտում է որևէ բան որոշակի չափով՝ ձևով ունենալու հատկանշային հարաբերություն: Այս դեպքում ամբողջ բառակապակցությունը կատարում է որոշչի պաշտոն: Օրինակ՝ բարձր որակով աշխատանք, բարձր որակի աշխատանք, սև աչքերով աղջիկ, կարմիր շորով աղջիկ, ծանոթ ձայնով մարդ, միջին տարիքի մարդ, նահապետական բարձրով գյուղացի, մեծ չափի կոշիկ, սպիտակ գույնի թիկ և այլն:

Նախադասության մեջ մեկ անդամի պաշտոն են կատարում նաև ածական-գոյական կառուցվածքի այն բառակապակցությունները, որոնք առարկայի, երևույթի, տեղի բարդ անվանումներ են, ինչպես՝ Արևմտյան Բեռլին, Հյուսիսային բևեռ, Սև ծով, Գիտական խորհուրդ, պատվավոր նախագահություն, կենտրոնական կոմիտե, ակադեմիական ժամ, հայրենական պատերազմ, Երևանի պետական համալսարան և այլն:

ԹՎԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 65. Թվական ստորադաս անդամ ունեցող գոյականական բառակապակցությունների բաղադրիչների միջև առկա են թվական-հատկանշային հարաբերություններ, այսինքն՝ ստորադաս անդամը բնորոշում է դերագաս անդամը նրա քանակական կողմը ընդգծելու, քանակային հատկանիշը մատնանշելու (քանակական թվականներ), առարկայի դասը, կարգը ուրիշ առարկաների շարքում ցույց տալու (դասական թվականներ), առարկայի թվային բաշխումը ցույց տալու (բաշխական թվականներ) միջոցով:

Այս բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ թվական ստորադաս անդամը գրվում է գերադաս անդամից առաջ: Մեկից բարձր քանակական թվականները բաց խմաստի կարող են պահանջել գերադաս անդամի հոգնակի թիվ, սակայն նախադասություններից դուրս այն սովորաբար գրվում է եզակի թվով (հինգ աղջիկ, երկու արոս, վեց բաժակ, տաս ուսանող, հարյուր տետր և այլն): Դասական և բաշխական թվականների մոտ գերադաս անդամը սովորաբար գրվում է եզակի թվով (առաջին շաբաթ, հինգերորդ օրը, մեկական խնձոր, տասական տետր և այլն):

§ 66. Քանակական թվականների մոտ գերադաս անդամը կարող է գրվել և՛ անորոշ, և՛ որոշյալ առումով (երեմ աշակերտ—երեմ աշակերտ, հարյուր տետր—հարյուր տետր և այլն): Դասական թվականը սովորաբար պահանջում է գերադաս անդամի որոշյալ առում (առաջին շաբաթ, հինգերորդ օրը, քսաներորդ մարտի, երկրորդ հիվանդը և այլն): Բաշխական թվականների մոտ գերադաս անդամը սովորաբար գրվում է անորոշ առումով (հնգական տետր, մեկական մատիտ, վեցական գրիչ և այլն):

§ 67. Բառակապակցության կազմում թվականները հանդես են գալիս ուղիղ ձևով (տե՛ս վերևի օրինակները):

Քանակական թվական ստորադաս անդամը կարող է ստանալ մոտ, մոտավորապես, գրեթե, համարյա, մինչև լրացումները՝ ցույց տալով քանակային մոտավոր հատկանիշ: Օրինակ՝ մոտ հարյուր հոգի, գրեթե տասնհինգ օր, մոտավորապես տաս հոգի, համարյա վեց կիլոգրամ և այլն: Թվականների այսպիսի ծավալում լինում է հատկապես այն դեպքերում, երբ գերադաս անդամը չափի, կշռի, ժամանակի և այլնի միավոր է:

Դասական թվականը ևս կարող է ծավալվել, այսինքն՝ ստանալ գոյական լրացում, որը սովորաբար գրվում է բացառական հոլովով (ստորադաս գոյականը սովորաբար տեղ է ցույց տալիս): Օրինակ՝ վերևից հինգերորդ տողը, վերջից երկրորդ կարգը, փողոցի անկյունից հաշված հինգերորդ տունը և այլն:

Ի տարբերություն առաջինների, բաշխական թվական ստորադաս անդամը չունի ծավալվելու հատկություն:

§ 68. Թվական ստորադաս անդամով բառակապակցություն են կազմում հիմնականում թանձրացական գոյականները, որոնք

ցույց են տալիս հաշվելի առարկա (գիրք, մատիտ, տետր, ասեղ, աղ-
ջիկ, տղա, ուսանող և այլն): Առարկայական հասկացություն արտա-
հայտող վերացական գոյականները սովորաբար թվականով բառա-
կապակցություն չեն կազմում (ժամանակակից հայերենում հնա-
րավոր չէ երկու ուսանողություն, հինգ իրավաբանություն, տաս
հուզում, յոթերորդ անհանգստություն, երկուական հուզմունք և
այլն): Թվականով բառակապակցություն են կազմում նաև շափի,
կշռի, բանակի, ժամանակի միավոր ցույց տվող գոյականները
(ռուբլի, մետր, գրամ, կիլոգրամ, կոպեկ, ժամ, օր, ամիս և այլն),
որոնք հիշյալ կապակցություններում սովորաբար գործածվում են
եզակի թվով: Հոգնակի թիվ գործածվում է միայն այն դեպքում,
երբ գերադաս անդամն ունի ժամանակը, շափը, քանակը մեծաց-
նող, սաստկացնող այլ լրացում: Ինչպես՝ հինգ երկար ու ձիգ աարի-
նեք, յոթ հավերժություն քվացող բոլեմեք, երեսուն անվերջա-
նալի կիլոմետրեր և այլն:

§ 69. Ըստ իրենց կիրառական առանձնահատկությունների
սրանք բաժանվում են երկու խմբի:

1) Բառակապակցություններ, որոնց բաղադրիչները նախա-
դասություն մեջ կատարում են առանձին շարահյուսական պաշ-
տոններ: Այդպիսին են հաշվելի առարկա ցույց տվող գոյական-
գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները: Գերադաս
անդամը կատարում է նախադասության տարբեր անդամների
պաշտոններ, իսկ առաջադաս թվականն ստորադաս անդամը բոլոր
դեպքերում կատարում է որոշչի պաշտոն: Օրինակ՝ Ասատուրի
նոր տունը բաղկացած է երեք սենյակից և մեկ զոմից (ՆՁ, Հացա-
վան):

Երբ բառակապակցության թվական անդամը ծավալված է, այն
իր լրացման հետ կատարում է նախադասության մեկ անդամի
պաշտոն. օրինակներ՝ Ներքևից երբորդ տողում կար վրիպակ: Մո-
տավորուպես հիսուն բանվոր ստացան պարգևներ: Կարգացվել է
ավելի քան հինգ հազար հինգ հարյուր դասախոսություն (ՆԵ):

2) Բառակապակցություններ, որոնք նախադասության մեջ
կատարում են մեկ անդամի պաշտոն: Այդպիսին են շափի, կշռի,
տարածություն, ժամանակի միավոր ցույց տվող գոյական գերա-
դաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները: Օրինակ՝ Վեյ
օրվա լարված աշխատանքից հետո նրանք վաստակեցին քսանա-

կան ռուրի: Այսօր նրանք անցան Բաճաճի կիլոմետր ճանապարհ: Նրանք արտագրանքի իրացման պլանը կատարել են 103 տոկոսով (ՍՀ):

Այդպիսին են նաև տեսակ, կարգ, շարք գոյականներով այն բառակապակցությունները, որոնց մեջ վերջիններս դրվում են տրական հոլովով, ինչպես՝ առաջին տեսակի ալյուր, վեցերորդ կարգի տոմս, հինգերորդ շարքի աշակերտ, երեք տեսակի տետր և այլն:

Եթե թվական ստորադաս անդամը ունի լրացում, ապա նախադասության մեկ անդամի պաշտոն է կատարում ամբողջ բարդ բառակապակցությունը: Օրինակ՝ Հեկտարից ստացվեց մոտավորապես երեսուն տոննա խաղող (ԵԵ):

Հանդիպում են նաև թվական լրացումով հետևյալ կարգի բառակապակցություններ՝ հինգ լիբր բաժակ, Բաճաճի Բաճաճի մետր, երկու ռուրի տաս կոպեկ և այլն: Սրանք ևս նախադասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն:

ԴԵՐԱՆՈՒՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՅՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 70. Դերանուն ստորադաս անդամ+գոյական գերադաս անդամ բառակապակցությունները ըստ դերանվան խոսքի մասային հարաբերակցության լինում են տարբեր կառուցվածքի և արտահայտում են տարբեր հարաբերություններ:

1. Անձնական դերանվան սեռական հոլովածները, դրվելով գոյականի վրա՝ արտահայտում են պատկանելություն, ստացականություն հարաբերություններ: Սրանք պահանջում են գերադաս անդամի որոշյալ առում: Օրինակներ՝ իմ գիրքը, քո տետրը, մեր տունը, նրանց երազանքը և այլն:

Այս բառակապակցությունները համանիշ են ս, դ ստացական հոդեր ունեցող բառաձևերին, ինչպես՝ իմ գիրքը—գիրքս, քո կարծիքը—կարծիքդ, ձեր տետրերը—տետրերդ և այլն:

Բայանուն դերադաս անդամը կարող է ունենալ նաև այլ հոլովներով, ինչպես նաև՝ կապական բառերով անձնական դերանուն ստորադաս անդամ, ինչպես՝ սեր քո նկատմամբ, վախ նրանից, անհանգստություն քո պատճառով, ակնարկ նրանց մասին և այլն:

Նախադասութեան կազմում այս բառակապակցութիւնները բաղադրիչները հանդես են գալիս որպէս առանձին անդամներ:

Նույնպիսի կառուցվածք ունեն նաեւ սա, դա, նա ցուցական գերանունների սեռական հոլովով բաղադրված գոյականական բառակապակցութիւնները, որոնք, սակայն, ունեն գործածութեան նեղ ոլորտ:

2. Յուցական գերանունների մեծ մասը հարաբերակցում է ածական խոսքի մասին, այդ իսկ պատճառով, նրանցով բաղադրված գոյականական բառակապակցութիւնները կառուցվածքով նման են ածական + գոյական կաղապարով կազմված բառակապակցութիւններին:

Այս, այդ, այն, սույն, նույն, միևնույն գերանունները, արտահայտելով ցուցականութեան իմաստ և բնորոշելով առարկան տարածական և ժամանակային առումով, ինչպիսի նաեւ համեմատութեամբ, պահանջում են գոյականի որոշյալ առում (այս գիրքը, այն տետրը, այդ օրը, սույն որոշումը, նույն միտքը, միևնույն պատասխանը և այլն):

Մյուս ցուցական գերանունների մոտ գոյական գերադաս անդամը սովորաբար դրվում է անորոշ առումով (այսպիսի գիրք, այսֆան խնձոր, այնպիսի կարծիք, նույնպիսի որոշում և այլն): Իհարկե, բացառված չեն նաեւ որոշյալ առման գործածութեան դեպքերը (օրինակ՝ այսպիսի գիրքը, այսֆան խնձորը և այլն):

3. Հարցա-հարաբերական ուլ, ինչ և ուր գերանունների սեռական հոլովաձևերը կարող են լինել գոյականական բառակապակցութեան բաղադրիչ: Սրանք միշտ ունենում են առաջադաս շարադասութիւն: Օրինակներ՝ ո՞ւմ գիրքը, որի՞ մատիւրը, ինչի՞ մասը և այլն: Մյուս հոլովաձևերով և կապական բառերով սրանք հանդես են գալիս հիմնականում բայանունների մոտ. օրինակ՝ հեռացում ումի՞ց, սեւ ո՞ւմ նկատմամբ, հաղորդում ինչի՞ մասին և այլն:

Ածականներին հարաբերակցող հարցա-հարաբերական գերանունները կազմում են ածական + գոյական կառուցվածքի բառակապակցութիւնների նման բառակապակցութիւններ: Օրինակներ՝ ինչպիսի՞ ծաղիկ, ինչֆա՞ն գիրք, ֆանի՞ տետր և այլն: Այս դեպքում ևս գերադաս գոյականը սովորաբար դրվում է անորոշ առումով:

4. Որոշյալ գերանունները կարող են կազմել և՛ գոյական +

գոյական, և՛ ածական—գոյական կառուցվածքի բառակապակցութ-
յուններին հարաբերակից բառակապակցություններ: Այսպես՝
բոլորի կարծիքը, յուրաքանչյուրի տեսքը, ամեն մեկի որոշումը և
այլն ցույց են տալիս պատկանելության՝ վերաբերության հարա-
բերություններ: Այս դեպքում գերադաս անդամը միշտ դրվում է
որոշյալ առումով:

Յուրաքանչյուր, ամեն մի, ամբողջ դերանունները, ածականա-
կան արժեքով զործածվելիս, պահանջում են գերադաս անդամի ե-
զակի թիվ. ինչպես՝ ամեն մի որոշում, ամբողջ աշխարհը, յուրա-
քանչյուր աշակերտ և այլն:

Բոլոր գերանունը պահանջում է գերադաս անդամի հոգնակի
թիվ և որոշյալ առում. օրինակ՝ բոլոր տները, բոլոր գրքերը, բո-
լոր ծաղիկները և այլն:

5. Անորոշ գերանունները գոյականական բառակապակցու-
թյուններում հարաբերակցում են գոյականի (մի ֆանիսի կարծիքը,
ինչ—որ մեկի վերաբերում, ուրիշի կոշիկ, մեկն ու մեկի գիրքը) և
ածականի (ինչ—որ գրիչ, ինչ—ինչ պատնառներ, ում գրող, մի ֆանի
տեսք, ուրիշ որոշում և այլն): Կրկնորդ դեպքում գերադաս ան-
դամը միշտ դրվում է անորոշ առումով:

6. Ժխտական գերանուններից ոչ ոք և ոչ մեկը հարաբերակ-
ցում են գոյականների և գոյականական բառակապակցություննե-
րում հանդես են գալիս հիմնականում տրական հոլովով՝ ցույց տա-
լով պատկանելության հարաբերություն, օրինակ՝ ոչ ոքի կարծի-
քը, ոչ մեկի հայտարարությունը և այլն: Սրանց մոտ գերադաս
անդամը միշտ դրվում է որոշյալ առումով: Ոչ մի գերանունը հա-
րաբերակցում է ածականի և բառակապակցության մեջ պահան-
ջում է գերադաս գոյականի եղակի թիվ և անորոշ առում. օրի-
նակ՝ ոչ մի տեսք, ոչ մի տարակարծություն, ոչ մի գրիչ և այլն:

§ 71 Դերանուն—գոյական գերադաս անդամ կառուցվածքի
բառակապակցությունները զործառում են հիմնականում որպիս
նախադասության բաղադրիչ: Անվանողական արժեքով նրանք
գրեթե չեն հանդիպում: Դա բխում է գերանունների խոսքի մասա-
յին առանձնահատկությունից: Յույց շտալով տարբերակված ա-
ռարկա, հատկանիշ, նրանցով արտահայտված հարաբերություն-
ները ևս նախադասությունից դուրս կոնկրետ, որոշակի չեն: Նրանք
այդպիսին են դառնում միայն խոսքի մեջ: Այս բառակապակցու-
թյունների բաղադրիչները խոսքի մեջ հանդես են գալիս որպես

նախադասությունն տարբեր անդամներ: Գերադաս անդամը կատարում է նախադասության տարբեր անդամների պաշտոններ, իսկ ստորադաս անդամը կատարում է հատկացուցչի (եթե գոյականական արժեք ունի), կամ որոշչի (եթե ածականական արժեք ունի) պաշտոն: Օրինակներ՝ Ամեն տեսակ երգ երգեցի, ամենից լավ տաղն է էլի (եՁ): Ամեն հոգի մի վիշտ ունի, ամեն մի ցավ՝ ամոքում (եՁ): Իմ իշխանները թողեցին ինձ միայնակ և ամոթահար (Մ., Իեսուս Մարգարետունի): Իմ կարոտած սրտի համար ոչ մի ուրիշ հեփիար չկա (եՁ):

**ԳԵՐԲՈՒՅ ՍՏՈՐԱԳԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՅՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 72. Գոյական գերադաս անդամը բառակապակցություն կարող է կազմել նաև գերբայների հետ: Այս դեպքում նրա իմաստը կոնկրետանում, ավելի որոշակի է դառնում նրան առնչվող, հատուկ, բնորոշ որևէ գործողություն մատնանշելու միջոցով: Օրինակ՝ գրելու թուղթ, հոսող ջուր, հոգնած մարդ և այլն:

Ստորադաս անդամ կարող են լինել ինքնուրույն կիրառություն ունեցող կամ բուն դերբայները, բացառությամբ զուգընթացականի, այսինքն՝ անորոշը, հարակատարը, ենթակայականը և 2-րդ ապառնին:

§ 73. Անորոշ գերբայը գոյականական բառակապակցություններում սովորաբար հանդես է գալիս տրական հոլովաձևով և ցույց է տալիս հատկացական-վերաբերության հարաբերություն, օրինակ՝ սպասելու պահ, վազելու ցանկություն, վառելու փայտ, հաճիկալու անհրաժեշտություն, ուտելու պահանջ, սովորելու մտադրություն և այլն: Այս դեպքում ստորադաս անդամը միշտ առաջադաս է լինում:

Անորոշ գերբայ լրացում կարող են ունենալ միայն որոշակի խմբի գոյականներ: Դրանք հիմնականում վերացական գոյականներն են, որոնք ունեն եղանակավորող նշանակություն (ցույց են տալիս կամք, ցանկություն, հնարավորություն, հիմունք և այլն) և հարաբերակցում են նույն նշանակությամբ բայի կամ ածականի. օրինակ՝ գրոհելու հրաման. սովորելու ձգտում, աշխատելու հնարավորություն, ֆնելու անհրաժեշտություն, հեռանալու մտադրություն, կարգալու սեր, աշխատելու իրավունք, հաճիկալու

հույս, ապրելու կամք, խոսելու պահանջ, վիճելու սովորություն, ամուսնանալու առաջարկ և այլն:

Անորոշի տրական հոլովով լրացում կարող են ունենալ նաև մի շարք թանձրացական գոյականներ: Այս դեպքում բառակապակցությունն արտահայտում է որակային-հատկացական հարաբերություն: Օրինակներ՝ խմելու ջուր, վառելու փայտ, ուտելու հաց, գրելու րուգր, վառելու հող և այլն:

Այսպիսի լրացում կարող են ունենալ նաև ժամանակ ցույց տվող մի շարք գոյականներ: Օրինակ՝ աշխատելու ամիս, հանգրստանալու ժամ, սպասելու պահ, ծնվելու օրը և այլն:

§ 74. Բայերին կամ ածականներին հարաբերակցող գերադաս անդամի պահանջով անորոշ դերբայ ստորադաս անդամը կարող է զրվել նաև այլ հոլովներով, ինչպես նաև միանալ կապական բառերով՝ արտահայտելով որոշչային-խնդրային կամ որոշչային-պարագայական հարաբերություններ: Օրինակներ՝ հրաման աշխատելու վերաբերյալ, խոսք գնալու մասին, շփոթություն շտապելուց, կարմրություն (հոգնածություն) արագ վազելուց, առաջափնդություն սովորելու բնագավառում, որոշում դպրոց կառուցելու մասին, անհմտություն հուզվելուց, վազելով հեռացում, անփութություն գրելու մեջ և այլն: Այս բառակապակցություններում ստորադաս անդամը ունենում է համեմատաբար ազատ շարադասություն: Այն սովորաբար զրվում է գերադաս անդամից հետո, սակայն կարող է լինել նաև առաջադաս: Բառակապակցության թե՛ գերադաս և թե՛ ստորադաս անդամները կարող են ծավալվել, ստեղծելով բարդ բառակապակցություններ, ինչպես՝ համալսարանում սովորելու մեծ ցանկություն, քշհամու վրա գրոհելու անհապաղ հրաման, նամակ գրելու փայլուն քոպր և այլն:

§ 75. Անորոշ դերբայի տրական հոլով+գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունները նախադասության մեջ հանդես են գալիս որպես առանձին անդամներ: Գերադաս անդամը կարող է կատարել գոյականին հատուկ բոլոր պաշտոնները, իսկ ստորադաս անդամը՝ հատկացուցչի պաշտոն, երբ ցույց է տալիս վերաբերության հարաբերություն (գրոհելու հրաման, կարգալու ցանկություն) և կամ որոշչի պաշտոն, երբ ցույց է տալիս հատկացական-որակային հարաբերություն (խմելու ջուր, կարգալու գիրք, ուտելու հաց և այլն): Օրինակներ՝ Վարձով ապրու սենյակ չունե՞մ

(նՁ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները)... Գիտեմ այն, որ սուր շինելու երկարք որքան արագ են ծեծում, նա այնքան ավելի կուռ է դառնում (ՎՓԲՆ, 617): Արաքներ որոշել էր զյուզին լույս տալու օրը... (ԳԲՆ, 5):

Այլ հոլովներով և կապական բառերով միացած ստորագաս անդամը ևս կատարում է որոշչի պաշտոն, թեև ակներախ է խընդրային կամ պարագայական հարաբերություն ցույց տալը (տե՛ս վերևի օրինակները):

Մանոր.— Ժամանակ, պահ, պատճառով բառերը անորոշ դերբայի արական հոլովի մոտ այժմ ստանձնել են կապական բառի արժեք, այդ իսկ պատճառով հիշյալ կապակցությունները նախադասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն. օրինակ՝ ելույթ ունենալու ժամանակ նա խիստ հուզվում է: Շտապելու պատճառով նա մոռացավ գիրքը վերցնել:

Այս բառակապակցությունները ունեն նաև վերնադրային-անվանողական արժեք: Այս դեպքում գերադաս անդամը գերազանցապես զրվում է ուղիղ ձևով (անորոշ կամ որոշյալ առումով):

§ 76. Հարակատար դերբայ-գոյական գերադաս անդամ կառուցվածքի բառակապակցություններն իրենց արտահայտած հարաբերությունների բնույթով մոտենում են անվան-գոյական գերադաս անդամ բառակապակցություններին. այն է՝ ցույց են տալիս հատկանշային-որակային հարաբերություններ (բնորոշում են առարկան նրա կատարած որևէ գործողությունը մատնանշելու, որևէ դրույթյան մեջ եղած լինելը ցույց տալու միջոցով): Օրինակներ՝ հոգնած մարդ. բնած երեխա, կարգացած գիրք, կերած հաց և այլն: Այս դեպքում գերադաս և ստորադաս անդամների միջև կարող է լինել գործողություն կատարողի և գործողության հարաբերություն (հոգնած մարդ, քափված խոտ, փակված դուռ և այլն), կամ՝ գործողության և գործողության օբյեկտի հարաբերություն (կարգացած գիրք, կտակած ժառանգություն, ունեցած տետր և այլն): Վերջին դեպքում ստորադաս անդամը սովորաբար ունենում է արականով լրացում, որը ցույց է տալիս գործողություն կատարողը, իսկ գերադաս անդամը, որ մատնանշում է գործողության առարկան, զրվում է որոշյալ առումով (նրա կարգացած գիրքը, Ալիմյանի կտակած հաբստուրյունը, Սեդայի տված մատիար և այլն):

Երբ հարակատար դերբայը վերացական բայ է, այն որպես ստորագոյս անգամ հանդես է գալիս միայն որևէ լրացման հետ (վերջինս նյութական բովանդակություն է տալիս բային), ինչպես՝ յըջանառությամբ մեջ եղած գիրք. տարակարծությունների առիթ հանդիսացած ելույթ. անհանգստություն պատճառած դիպված և այլն: Ներդործական սեռի բայերը ևս հաճախ գոյականի լրացում կարող են լինել միայն ծավալված ձևով. ինչպես՝ մագերը կտրած աղբիկ, զնդակը կորցրած տղա, դասը սովորած աշակերտ, հագուստը պատած երեխա, 150 կգ բարձրացրած մարզիկ և այլն:

§ 77. Նախադասության մեջ այս բառակապակցությունների գերագոյս անգամը կատարում է տարբեր պաշտոններ, իսկ հարակատար ստորագոյս անգամը բոլոր դեպքերում հանդես է գալիս որպես նրա որոշիչը (եթե այն ծավալված է, ապա որոշչի պաշտոն է կատարում ամբողջ բայական բառակապակցությունը): Օրինակ Չլինի* թե հաղթահարված, հարը հատած քշնամին դավ է զնուծ մոլին ու մեռած կես գիշերվա էս ժամին (ՀԹ):

Երբ բառակապակցության գերագոյս անգամը դրվում է գործիական հոլովով և կատարում է որոշչի կամ պարագայի պաշտոն, այն իր լրացման հետ հանդես է գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ. ինչպես՝ խորտակված սրտով հեռանալ, հոգնած լեմբով մարդ, ներկած պատերով խրճիթ, սեպած պատերով տուն և այլն:

§ 78. Ներակայական դերբայ-գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունները ևս արտահայտում են հատկանշային-որակային հարաբերություններ, այսինքն՝ ենթակայական դերբայը բնորոշում է գերագոյս անգամով արտահայտված առարկան նրա որևէ գործողությունը, որևէ դրության մեջ լինելը նկարագրելու միջոցով: Օրինակներ՝ զնացող տղան, վագող աղբիկ, փորձարկվող մեքենա, ֆանդվող տուն, մոլեգնող ֆամի, զննող հայացք և այլն:

Այս բառակապակցությունների բաղադրիչները ևս նախադասության մեջ հանդես են գալիս որպես առանձին անդամներ, ըստ որում ենթակայական դերբայը կատարում է որոշչի պաշտոն: Երբ այն ծավալված է, որոշչի պաշտոն է կատարում ամբողջ դերբայական դարձվածք: Ենթակայական դերբայ ստորագոյս անգամը սովորաբար ունենում է առաջագոյս շարահասություն: Սակայն նա-

խաղասության մեջ այն ևս, հարակատար զերբայի նման, կարող է գործածվել ետադաս շարադասությամբ, արոհվել, անջատվել գերադասից նախադասության այլ անդամներով: Օրինակներ՝ *Լոռւմ են լեռան սառույցներից իջնող այդ առունները (ԱԲ, Միրանի փող): Վախով փառարանեմ այն պատանու ձեռքը և՛ դողացող, և՛ տախ... (ՊՍ): Ֆետրե գլխարկով մարդուն օջախի մոտ նստած կինը... թվում էր Բրմունի՝ Լոռասնու սուաջ ծխի շաւոմները գուշակող (ԱԲ, Ալպիական մանուշակ):*

Երբ գերադաս անդամը դրվում է գործիական հոլովով, ենթակայական զերբայով բառակապակցությունը նախադասության մեջ կատարում է մեկ անդամի պաշտոն. ինչպես՝ դողացող ձեռքերով վերցրեց գիրքը: Ձեռքացող ձայնով, փայլատակող լույսով և այլն:

§ 79. Ասլաունի դերայւ—գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունները, նախորդների համեմատությամբ ունեն այն առանձնահատկություններ, որ բնորոշում են առարկան նրա հետ առնչվող ապառնի ժամանակամիջոցում կատարվելիք գործողության միջոցով: Ըստ որում բազադրիչների միջև սովորաբար լինում է գործողության և գործողության առարկայի (օբյեկտի) կամ կատարողի հարաբերություն: Օրինակներ՝ կառուցվելիք տուն, գալիք օր, հասանելիք գումար, ուղարկելիք ծանրոց, գրելիք նամակ, ջաղղվելիք փայտ և այլն:

Սրանք ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ ստորադաս անդամը և՛ նախադասությունից դուրս, և՛ նախադասության կազմում միշտ ունենում են առաջադաս շարադասություն: Նախորդների համեմատությամբ սրանք ունեն գործառություն համեմատաբար նեղ ոլորտ:

Նախադասության մեջ այս բառակապակցությունների բաղադրիչները ևս կապվում են որոշիչ-որոշյալի հարաբերությամբ:

ՄԱԿԲԱՅ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՅՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 80. Մակրայւ—գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունները ժամանակակից հայերենում համեմատաբար քիչ են հանդիպում: Սրանց առկայությունը պայմանավորված է երկու գործոնով. 1) գերադաս անդամի բայական կամ ածականական

ծագմամբ, երբ գոյականական բառակապակցությունը կրկնում է հարաբերակից գոյական կամ ածականական բառակապակցության կառուցվածքը (շաապ կառուցել—շտապ կառուցում, արագ բնքանալ—արագ բնքացք, ակամա զարմանալ—ակամա զարմանք, անհարկի որոշել—անհարկի որոշում, արտաբուստ հանգիստ—արտաբուստ հանգստություն, ի ծնե կաղ—ի ծնե կաղություն և այլն, 2) գոյականին լրացնող և մակբայ ստորադաս անդամ ունեցող գերբայի գեղջումով (զուր նույս—զուր ունեցած նույս, ցպահանջ նամակ—ցպահանջ ուղարկված նամակ, անտեղի նկատություն—անտեղի արված նկատողություն և այլն):

Գոյականին կարող են լրացնել հիմնականում ձևի և ժամանակի մակբայները, ինչպես՝ անակնկալ հանդիպում, արագ բայլ, շտապ գործ, բարձրաձայն խոսակցություն, առավոտյան մարմնամարզություն, ի ծնե բույություն, հավերժ պայքար և այլն:

Սրանք արտահայտում են որոշչային-պարագայական հարաբերություններ:

Ածականներին հարաբերակցող գոյական գերադաս անդամը կարող է ունենալ նաև չափի, քանակի մակբայ լրացում, ինչպես՝ չափազանց գեղեցկություն, սաստիկ անհանգստություն, բիշ հավանականություն, առավել աղփատություն, շատ նարստություն և այլն: Հանդիպում են նաև շատ զարմանք, շատ աշխատանք, սաստիկ հոգնածություն, բիշ հոգս և այլն:

Բայերին կամ ածականներին հարաբերակցող գերադաս գոյականը կրբեմն ունենում է նաև տեղի և ընդհանրական մակբայ ստորադաս անդամ. օրինակ՝ արտաբուստ հանգստություն, վերուստ պարգև, անընդհատ վեճ, շարունակ կռիվ, ներքուստ անհանգստություն և այլն:

§ 81. Մակբայ ստորադաս անդամը, ի տարբերություն բայական և ածականական հարաբերակից բառակապակցությունների, գոյականական բառակապակցություններում ձևը է բերում ածականական արժեք, այդ իսկ պատճառով նախադասության մեջ կատարելով առանձին անդամի պաշտոն, հանդես է գալիս որպես որոշիչ:

Երբ գերադաս գոյականը գրվում է գործիական հոլովով, բառակապակցությունը նախադասության մեջ հաճախ կատարում է մեկ անդամի պաշտոն (ձևի պարագայի կամ որոշչի). օրինակներ՝

Նա գրում էր դանդաղ շարժումներով: Շենքը կառուցեցին արագ քափով:

Մանոր.— Ձևով և կերպով Եդուվածները այսպիսի կիրառություններում ձևեր են բերել կապական արժեք և կատարում են նույն գերը, ինչ — արաբ. — ուրեմն ածանցների (հմմտ. միանամուռ ձևով, արագ կերպով — արագորեն, դանդաղ կերպով (ձևով) — դանդաղորեն):

Ի տարբերություն ածական ստորագրատանդամի, մակբայնիցը այս կիրառություններում պահպանում են իրենց հիմնական առաջադաս շարադասությունը:

ԱՄԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 82. Ժամանակակից հայերենում գործառում են նաև ածական գերադաս տնդամ ունեցող բառակապակցությունները: Սրանք իրենց տարածվածությամբ թեև զիջում են գոյականական և բայական բառակապակցություններին, սակայն ունեն բավականին լայն կիրառություն: Սրանց գործածությունը հատկապես ընդարձակվել է լեզվի զարգացման վերջին շրջանում:

Ածականական բառակապակցություններն ունեն իրենց կառուցվածքային և կիրառական առանձնահատկությունները՝ կախված գերադաս տնդամի՝ ածականի խոսքի մասային և շարահյուսական առանձնահատկություններից:

§ 83. Հայտնի է, որ ածականը, որպես խոսքի մաս, ցույց է տալիս առարկայի հատկանիշը, բնորոշում է այն և այդ պատճառով երևան է գալիս հիմնականում վերջինիս իմաստային ծավալման հետևանքով: Այդ իսկ պատճառով ածականական բառակապակցությունները լեզվում շատ հաճախ գործառում են որպես գոյականական բառակապակցությունների ստորագրատանդամից անկախ պաշտոն, այն է՝ ստորոգելիական վերադրի և պարագայի (օրինակ՝ բոլորին հայտնի միտք, անցյալ տարվանից հիվանդ երեխա, իր գործի մեջ հմուտ մասնագետ և այլն): Իհարկե, նախագասություն մեջ նրանք կարող են կատարել նաև գոյականից անկախ պաշտոն, այն է՝ ստորոգելիական վերադրի և պարագայի (օրինակ՝ Դա նրանց համար մաաշելի չէ: Ու հավիտյան էլ մնացին բնած՝ զավին անտեղյակ. ցավին անտաբեր (ՀԹ):

§ 84. Ածականական բառակապակցությունների բնորոշ գծե-

րից մեկն ալն է, որ գերադաս անդամի դերով կարող են հանդես գալ ոչ բոլոր ածականները: Ժամանակակից հայերենում տարածված են հատկապես որակական ածական գերադաս անդամ ունեցող ածականական բառակապակցությունները: Սրանց մեջ գերակշիռ մաս են կազմում նրանք, որոնք հարաբերակցում են բայի: Այդ իսկ պատճառով վերջիններս կազմված ածականական բառակապակցությունները շատ հաճախ կրկնում են հարաբերակից բայական բառակապակցության կառուցվածքը (կառուցվում են նույն կազմապարով): Իսկ եթե տարբերվում էլ են կառուցվածքով, ասոյա արտահայտում են նույն կամ նման հարաբերություններ (հմմտ. հայարտանալ մեկով—հարտ մեկով, կարեկցել ժողովրդին—կարեկից ժողովրդին, գեղեցկանալ իր գործերով—գեղեցիկ իր գործերով և այլն):

Որակական ածական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունների մի մասը ունի ձևաբանական արժեք, այն է՝ արտահայտում է ածականի համեմատություն աստիճանները (ավելի գեղեցիկ, ամենից գեղեցիկ, բոլորից լավ, պակաս նշանավոր և այլն):

Համեմատաբար քիչ են հարաբերական ածականների ծավալման դեպքերը. զրանցից կարելի է նշել զուտ ոսկյա, սև ակնոցավոր, սպիտակ բեղավոր և այլն:

§ 85. Իրենց կառուցվածքով և արտահայտած հարաբերությունների բնույթով ածականական բառակապակցությունները խիստ բազմազան են: Ածականի լրացում կարող են լինել գոյականը, ածականը, մակբայը, թվականը, դերբայը, դերանունը, որոնք իրենց հերթին կարող են ծավալվել՝ կազմելով բարդ ածականական բառակապակցություններ:

Ածականական բառակապակցություններում գործառում են շարահյուսական կապակցության հրկու եղանակ՝ խնդրառութային և առդրութային: Ստորադաս գոյականները ածականներին կապակցվում են խնդրառութային (կապերով կամ առանց կապերի). ըստ որում ածականները ըստ իրենց բառիմաստի, կարող են ստանալ տարբեր հոլովներով կամ կապերով խնդիրներ, ինչպես՝ հոգով մաքուր, բոլորին սիրելի, սիրուց խելագար, աշխատանքում բարեխիղճ, բոլորի համար ընդունելի և այլն:

Առդրութային միանում են մակբայները և ածականները, ինչ-

պէս՝ չափազանց գեղեցիկ, սարսափելի հիմար, համեմատաբար խելոք և այլն:

ԳՈՅԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՅՈՂ ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 86. Ածականական բառակապակցութիւնների համակարգում զգալի տեղ են զբաղում գոական ստորադաս անդամ ունեցողները: Ածականը գոյական խնդիր կարող է ընդունել տրական, բացական, գործիական, ներգոյական և ուղղական հոլովներով, որոնցից յուրաքանչյուրը արտահայտում է իմաստային ուրույն հարաբերութիւններ:

§ 87. Ժամանակակից հայերենում հատկապես տարածված են տրական ստորադաս անդամ ունեցող ածականական բառակապակցութիւնները:

Տրական հոլովով ստորադաս անդամ կարող են ունենալ բազմաթիւ սրականական ածականներ, ինչպես՝ լսելի, սիրելի, համապատասխան, ծանոթ, հարմար, մոտ և այլն: Սրանց մեջ զգալի թիւ են կազմում բայերին հարաբերակից -ի (ելի, ալի) ածանցով ածականները (սիրելի, ընդունելի, մատչելի և այլն):

Գոյականի (ղերանվան) տրական հոլով+ածական կառուցվածքի բառակապակցութիւնները, ըստ ածականի բարիմաստի, կարող են արտահայտել հետևյալ իմաստային հարաբերութիւնները:

ա) Հանգում—գործին հմուտ, բոլորին մատչելի, պատվին նախանձախնդիր, դահլիճին կից, ինձ հավատարիմ, նրանց հայտնի, մեծերին հնազանդ և այլն: Այս հարաբերութիւնը լեզվում շատ հաճախ արտահայտվում է կապերի միջոցով, որով ստեղծվում է ածականական բառակապակցութիւնների համադիշական շարք (բոլորին հայտնի → բոլորի համար հայտնի, գործին հմուտ → գործի մեջ հմուտ, ինձ անհայտ → ինձ համար անհայտ, մեկին մտերիմ → մեկի հետ մտերիմ և այլն):

բ) Վերաբերութիւն—իրադարձությանը տեղյակ, նրանց փառհայտ, այդ բոլորին անտեղյակ և այլն:

գ) Նմանութիւն, համապատասխանութիւն—մեկին հավասար, մի բանի հարմար, որոշմանը համապատասխան, ժամանակի:

հարմար, մեկին ներդաշնակ և այլն: Այս հարաբերությունը ևս երբեմն կարող է արտահայտվել կապերի միջոցով, հատկապես երբ գոյականը անձ է ցույց տալիս. ինչպես՝ մեկի հետ հավասար, մեկի հետ ներդաշնակ և այլն:

դ) *Ենթակայական հարաբերություն*—մեկին սիրելի, ինձ ցանկալի, բոլորին լսելի և այլն:

Այս հարաբերությունը կարելի է դիտել նաև որպես հանգման հարաբերություն: Այն արտահայտվում է նաև համար կապի օգնությամբ (ինձ համար ցանկալի, բոլորի համար սիրելի, նրանց համար լսելի և այլն):

ե) *Սահմանափակման հարաբերություն*—գործին հմուտ, աշխատանքին սովոր և այլն: Այս հարաբերությունը ավելի հաճախ արտահայտվում է ներգոյական հոլովով կամ մեջ կապով (գործի մեջ հմուտ, աշխատանքում ձեռներեց և այլն):

§ 88. Գոյականի (դերանվան) բացառական հոլով+ածական գերադաս անդամ կառուցվածքի բառակապակցությունները արտահայտում են հիմնականում հետևյալ հարաբերությունները.

ա) *Համեմատություն*—առյուծից ուժեղ, նրանից խելացի, մեկից գեղեցիկ և այլն: Այս դեպքում ստորադաս անդամը կարող է լինել նաև գոյականաբար գործածված նույն ածականը (եղակի կամ, ավելի հաճախ, հոգնակի). օրինակ՝ քաջերից քաջ, խելոքներից խելոք, ուժեղից ուժեղ, մեծերից մեծ և այլն:

բ) *Անշատման խնդրային հարաբերություն*—մի բանից ազատ, մեկից դժգոհ, ունեցվածքից զուրկ, նրանցից գաղտնի, բերություններից զերծ և այլն:

գ) *Պատճառահետևանքային հարաբերություն*—վշտից խելագար, աշխատանքից վաստակաբեկ, այդ լուրից անաբեկ, ամոքից կարմիր, հիվանդությունից ուժասպառ և այլն:

դ) *Սահմանափակում*—մաքեմատիկայից ուժեղ, պատմությունից թույլ, բնականից սև, վերևից լայն և այլն:

ե) *Վերաբերություն*—դրանից անտեղյակ, այդ գործից տեղյակ և այլն:

§ 89. Գոյականի (դերանվան) գործիական հոլով+ածական գերադաս անդամ կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են հետևյալ հարաբերությունները:

ա) Սահմանափակում, մասնավորում—տարիքով փոքր, բնավորությամբ բարի, խոհեմով հստակ, մտքով պայծառ, հույզերով մեծ, շնորհքով հարուստ, տեսքով առույշ, բերքով առատ, գործերով հայտնի և այլն: Այս բառակապակցությունները սահմանափակման հետ միասին ունեն միջոցի խնդրային հարաբերության իմաստային երանդ:

բ) Միջոցի, նյութի խնդրային հարաբերություն—գինով լի. սիրով լեցուն, սովորական աչքով տեսանելի, անակնկալներով լեցուն. սարսափներով հղի և այլն:

§ 90. Գոյականի (դերանվան) ներգոյական հոլով + ածական գերադաս անդամ կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են հիմնականում հատկանիշի սահմանափակման հարաբերություն, ինչպես՝ կյանքում ժլատ, այդ հարցում նիշտ, գործում անընդունակ, այդ բանում իրավացի, աշխատանքում ծուլ և այլն: Այս հարաբերությունն արտահայտելու համար հաճախ գործածվում է սեռական հոլովը՝ մեջ կապի հետ. օրինակ՝ ուսման մեջ գերազանց, աշխատանքի մեջ ծուլ, գործի մեջ անընդունակ, ծախսերի մեջ շոտյալ և այլն:

§ 91. Ժամանակակից հայերենում զործառում են նաև գոյականի ուղղական հոլով + ածական կառուցվածքի ածականական բառակապակցությունները: Սրանք ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ ստորադաս գոյականը միշտ դրվում է առաջադաս և լինում է որոշյալ առումով: Օրինակ՝ աչքերը սև, հասակը բարձր, հակառը պայծառ, սիրտը սև և այլն: Սրանք ցույց են տալիս որևէ բան որոշակի հատկանիշով ունենալու հարաբերություն, մի հարաբերություն, որ արտահայտվում է նաև ածական ստորադաս անդամ + գերադաս գոյականի գործիական հոլով համանիշ բառակապակցությամբ. ինչպես՝ հասակը բարձր → բարձր հասակով, աչքերը սև → սև աչքերով, հագուստը շքեղ → շքեղ հագուստով և այլն:

Այս բառակապակցությունները, նախորդների համեմատությամբ, ունեն այն առանձնահատկությունը, որ խիստ մոտենում են երկրորդական նախադասություններին, այսինքն՝ ղգացվում է ստորոգման առկայությունը (աչքերը սև—աչքերը սև են, տունը

երկհարկանի—տունը երկհարկանի է, անունը գեղեցիկ—անունը գեղեցիկ է և այլն)։

§ 92. Ածականի գոյական լրացումները կապերով—գոյական (դերանուն) ստորադաս անդամը միանում է ածականին նաև կապերով։ Այս դեպքում ածականական բառակապակցությունը, ըստ կապի բնույթի, արտահայտում է զանազան հարաբերություններ։

ա) Ժամանակակից հայերենում հատկապես ստրածված են պես, նման, չափ կապերով գոյական, ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները։ Սրանք արտահայտում են համեմատություն՝ հավասարության, համապատասխանության հարաբերություններ։ Օրինակներ՝ Աբաբաթի նման ներմակ, մանվան պես հզոր, բամբակի նման փափուկ, վարդի չափ գեղեցիկ, մեկի նման բարի, արձանի նման անշարժ, ջրի պես հստակ և այլն։ Ստորադաս գոյականը կապի հետ սովորաբար ունենում է առաջադաս շարադասություն։ Այսպիսի հարաբերություն է արտահայտվում նաև ինչպես, որպես կապերի միջոցով, որոնք, սակայն, ունեն գործառություն ավելի նեղ ոլորտ (հանդիպում են առավելապես գրավոր խոսքում)։ Այս դեպքում ստորադաս անդամը ունենում է վերջադաս շարադասություն։ Օրինակներ՝ ծանր ինչպես արեփն, սև ինչպես ածուխ, սպիտակ որպես ձյուն և այլն։

բ) Նկատմամբ, դեպի, հանդեպ կապերով ստորադաս գոյական անդամ ունեցող ածականական բառակապակցություններն արտահայտում են վերաբերության հարաբերություն՝ սահմանափակման իմաստային հրահրով։ Օրինակներ՝ ընկերոջ նկատմամբ ուշադիր, ուշադիր դեպի մայրը, երեխաների նկատմամբ հոգատար, ոխերիմ դեպի բշտամին, սիրալիր դեպի մեկը, բշտամու հանդեպ անողոք և այլն։ Նկատմամբ և հանդեպ կապերի դեպքում ստորադաս անդամն ունենում է առաջադաս շարադասություն, իսկ դեպի կապի դեպքում՝ վերջադաս (տե՛ս օրինակները)։

գ) Համար կապով ստորադաս անդամը բայերին հարաբերակցող -ի-ով դերագրան ածականների մոտ ցույց է տալիս հանգման և ներգործող խնդրային հարաբերություն։ Սրանք միաժամանակ ունենում են մասնավորման, սահմանափակման իմաստային երանգ։ Այլ ածականների մոտ համար կապով լրացումը ցույց է տալիս միայն մասնավորման, սահմանափակման հարաբերություն։ Օրինակներ՝

մեկի համար սիրելի, նրա համար ատելի. բոլորի համար ընդունելի. նրա համար անսպասելի, տղայի համար հանելի, ինձ համար անտանելի, առողջության համար վնասակար. նրա համար գեղեցիկ, ինձ համար նոր, մեծամասնության համար անսպասելի, նրա համար դժվար և այլն:

Այս կառուցվածքի բառակապակցությունները երբեմն ունենում են նաև նպատակի, հատկացման երանգ. ինչպես՝ շինարարության համար պիտանի, վերանորոգման համար անհրաժեշտ և այլն:

Ներգործող խնդրային հարաբերությունը կարելի է արտահայտել նաև կողմից կապական բառի օգնությամբ (նրա կողմից ընդունելի, բոլորի կողմից սիրելի և այլն):

դ) Մեջ կապով ստորադաս անդամի առկայության գեպքում, ինչպես ասվել է, բառակապակցությունն արտահայտում է սահմանափակման հարաբերություն. ինչպես՝ գիտելիքների մեջ հրմուտ, կարծիքի մեջ հաստատ, աշխատանքի մեջ նարպիկ, սիրո մեջ համարձակ, խոսքերի մեջ ժլատ և այլն:

Երբ ստորադաս անդամը դոյականաբար զործածված և հոգնակի թվով դրված նույն ածականն է, բառակապակցությունն արտահայտում է համեմատության հարաբերություն (գերազրական աստիճանի իմաստ). ինչպես՝ սիրունների մեջ սիրուն, գեղեցիկների մեջ գեղեցիկ, անմահների մեջ անմահ և այլն:

և) Հետ կապով ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններն արտահայտում են միասնության խնդրային հարաբերություն՝ սահմանափակման երանգով. օրինակ՝ ընկերոջ հետ սիրալիր, նրանց հետ զգույշ, մեկի հետ անկեղծ և այլն:

ը) Երբեմն դոյական ստորադաս անդամը միանում է ածականին մինչև կապի միջոցով: Այս դեպքում բառակապակցությունը, դոյականի բառիմաստին համապատասխան, արտահայտում է ժամանակային կամ տեղային սահմանափակության հարաբերություն: Օրինակներ՝ մինչև մահ հավատարիմ, մինչև լույս ցուրտ, մինչև ծնկները քաց, մինչև գոտկատեղը մերկ, մինչև բերանը լիք և այլն:

ՄԱԿԻՍՅ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 93. Հայտնի է, որ մակբայը, որպես խոսքի մաս, ցույց է տալիս հատկանիշի հատկանիշ: Այդ իսկ պատճառով այն հանդես է գալիս բայի և ածականի իմաստային ծավալման հետևանքով՝ ստեղծելով մակբայ-բայ կամ մակբայ-ածական կառուցվածքի բառակապակցություններ: Ինչպես բայի, այնպես էլ ածականի հետ մակբայը միանում է առդրությունն ստորադասական կապակցությամբ: Որպես դերադաս անդամ հանդես են գալիս հիմնականում որակական ածականները: Վերջիններիս լրացում կարող են լինել չափի ու քանակի, ձևի, ժամանակի մակբայները:

ա) Չափի ու քանակի մի շարք մակբայներ, կապակցվելով ածականին, ցույց են տալիս նրա արտահայտած հատկանիշի դրսևորման չափը, աստիճանը: Դրանցից են՝ ալելի, առավել, նվազ, պակաս, քիչ, բավականին, ամբողջովին, մասամբ, փոքր-ինչ, չափազանց, միանգամայն և այլն: Օրինակներ՝ ալելի հաճելի, չափազանց գեղեցիկ, միանգամայն բավարար, մասամբ նիշտ, փոքր-ինչ զուևատ, ամբողջովին սև և այլն:

Ծանոթ.— Հիշյալ մակբայներից ալելի-ն, մասամբ նաև առավել-ը, նվազ-ը և պակաս-ը ձևեր են բերել ձևաբանական արժեք և արտահայտում են ածականի բաղդատական աստիճանի իմաստը (ալելի-ն և առավել-ը՝ առավելական բաղդատական աստիճանի, նվազ-ը և պակաս-ը՝ նվազական բաղդատականի):

բ) Մի շարք ձևի մակբայներ, հատկապես —պես, —որեն, —ուստ ածանցներով կազմվածները, դրվելով որակական ածականների վրա, ցույց են տալիս հատկանիշի դրսևորման որոշակի ձևը՝ սահմանափակման իմաստային երանգով: Օրինակներ՝ ֆիզիկապես առողջ, հոգեպես աղքատ, արտաքինապես գեղեցիկ, քերականորեն նիշտ, անձնապես ծանոթ, խորապես հմուտ, նյութապես ապահով, ներհուստ զոհ, քաղաքականապես պատրաստ, տեսականորեն նիշտ և այլն:

գ) Ժամանակի մակբայները, դրվելով ածականների վրա, արտահայտում են հատկանիշի դրսևորման ժամանակը, դարձյալ սահմանափակման իմաստային երանգով (հատկանիշը սահմանափակվում է մակբայի ցույց տված ժամանակամիջոցում): Օրին-

նականեր՝ միշտ գեղեցիկ, հավերժ անմահ, երբեմն հիվանդ, մերք ընդ մերք լայն, ի ծնե կաղ, տակավին երիտասարդ, արդեն ծեր, մանկուց հիվանդ, դեռևս կանաչ և այլն:

Մյուս մակբայները ածականի լրացում լինում են միայն առանձին դեպքերում: Այսպես՝ մի քանի տեղի մակբայներ, զրվելով որակական ածականների վրա, ցույց են տալիս հատկանիշի երևան դալու տեղային սահմանափակում. օրինակ՝ տեղ-տեղ կարմիր, արտաբուստ գեղեցիկ և այլն:

*ԱՄԱԿԱՆ, ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՅՈՂ ԱՄԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ*

§ 94. Երբեմն ածական գերադաս անդամը լրացում է ընդունում մեկ այլ ածական: Ածական լրացում կարող են ունենալ և՛ որակական, և՛ հարաբերական ածականները: Ածականի լրացում կարող են լինել սահմանափակ թվով որակական ածականներ, ինչպես՝ անսահման, արտակարգ, բացառիկ, ծայրահեղ, խիստ, բացարձակ, տարօրինակ, անտանելի, ֆաջ, լավ, դժվար, միատեսակ, հազվագյուտ և այլն:

Երբ ածականը լրացնում է որակական ածականի, այն ցույց է տալիս հատկանիշի զրահորման չափը, աստիճանը. օրինակներ՝ արտակարգ գեղեցիկ, անհամեմատ բարի, միատեսակ համեղ, անսովոր քափանցիկ, ծայրահեղ վախկոտ, զարմանալի գեղեցիկ, դժվար հասկանալի, ֆաջ հայտնի, անասելի դժվար և այլն:

Հարաբերական ածականներին լրացնող որակական ածականները ավելի հաճախ վերաբերում են բառահիմքի գոյականին. ինչպես՝ սպիտակ քիթեղյա (տուփ), սև բավշյա, սպիտակ ծուպավոր, թույս մազավոր, երկար մորուփավոր, լայն գծավոր և այլն:

§ 95. Ածական ստորադաս անդամի կապը գերադաս ածականի հետ իրացվում է առդրություն ստորադասական կապակցությամբ: Շարադասությունը այս բառակապակցություններում կապվում է. ստորադաս անդամը միշտ լինում է առաջադաս (տե՛ս վերևի օրինակները):

**ԹՎԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 96. Թվական ստորագաս անդամով ածականական բառակապակցությունները ժամանակակից հայերենում խիստ սակավաթիվ են: Դրանք հիմնականում ամսական, օրական, տարեկան, զույգ, ինչպես նաև՝ անի ածանցով կազմված մի շարք ածականներով բառակապակցություններն են, որոնք ունեն կայուն բառակապակցության արժեք և նախադասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն: Ահա օրինակներ՝ եփնգ ամսական, երկու տարեկան, վեց օրական, յոթ զույգ, երկու հարկանի, չորս ոտանի, երեք գլխանի և այլն:

Ստորագաս թվականը, ինչպես երևում է նաև օրինակներից, միշտ ունենում է առաջադաս շարադասություն և միանում է գերադաս ածականին առդրություն: Այս բառակապակցությունները հիմք են հանդիսացել մի շարք բարդությունների առաջացման համար, ինչպես՝ երկհարկանի, երկհատորանի, եռոտանի և այլն:

**ԴԵՐԲԱՅ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 97. Ժամանակակից հայերենում հորձառում են նաև դերբայ ստորադաս անդամ+ածական կառուցվածքի բառակապակցությունները, ըստ որում ածականի լրացում կարող է լինել միայն անորոշ դերբայը, այն էլ խիստ սահմանափակ կիրառություն:

Անորոշ դերբայի ներգոյական հոլովը կամ տրականը մեջ կապի հետ, դրվելով անձի հատկանիշ ցույց տվող որակական ածականների վրա, ցույց է տալիս հատկանիշի սահմանափակման հարաբերություն տվյալ գործողության սահմաններում: Օրինակներ՝ գրելու մեջ (գրելում) թույլ, վազելու մեջ ուժեղ, աշխատելու մեջ ընդունակ, կրակելու մեջ անհաջողակ և այլն: Ներգոյական հոլովաձևերը ունեն խոսակցական երանգավորում: Սահմանափակ թվով ածականներ (սպառաստ, ընդունակ և այլն) կարող են ընդունել նաև տրականով անորոշ դերբայ լրացում, որոնք ևս արտահայտում են հատկանիշի սահմանափակման հարաբերություն. ինչպես՝ կովելու սպառաստ (բանակ), լավուրյուն անելու ընդունակ (մարդ), իրեն գոհելու սպառաստ և այլն:

§ 98. Ածականական բառակապակցությունները վերնագրային-անվանողական արժեքով հանդես են գալիս հիմնականում որպես զոյականական բառակապակցության բաղադրիչ: Օրինակներ՝ գովասանքի արժանի արար, դարի ոգուն համապատասխան ուղղում, բոլորի համար ընդունելի առաջարկ և այլն: Սակայն հանդիպում են նաև անկախ կիրառության դեպքեր, որտեղ, սակայն, զգացվում է զեղչված գոյականի առկայությունը, կամ կապակցության՝ զեղչված նախադասության մաս լինելը: Օրինակներ՝ կյանքի պահանջներին համահունչ, իմ հոգուն հարգատեղ, մարտական ավանդներին հավատարիմ, մահվան պես ուժեղ և այլն:

§ 99. Ածականական բառակապակցություններն ունեն կիրառական այն առանձնահատկությունը, որ ի տարբերություն մյուս բառակապակցությունների, նախադասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն:

Նրանք գործառում են երեք հիմնական պաշտոններով՝ որոշչի, ձևի պարագայի և ստորոգելիական վերագրի: Ահա որոշիչ ածականական բառակապակցությունների օրինակներ՝ Աղջիկ էր մեծը, անունը՝ Արեգ... Աչքերը սև-սև, մազերը գանգուր (ՀԹ): Աշխարհ անցիր, Արաբադի նման ներմակ դադաթ չկա (ԵԶ): Ես սիրում եմ բոլոր մեղավոր աշքերը խոր, գիշերի պես խորհրդավոր (ՎՏ):

Ածականական բառակապակցությունը նախադասության պարագա է հետևյալ օրինակում. Դուք, զոկտոր, խոսում եք չափից դուրս շիտակ և կտրուկ (ԳՍ, Թեհրան, 2):

Ածականական բառակապակցությունները շատ հաճախ հանդես են գալիս ստորոգելիական վերագրի պաշտոնում: Կարելի է ասել, որ ածականական բառակապակցությունների մի մասը, հատկապես սահմանափակման հարաբերությունն արտահայտողները, առաջացել են հենց այս կիրառության հետևանքով: Հիշյալ բառակապակցությունները այս կիրառությամբ ունեն այն առանձնահատկությունը, որ հաճախ ստորադաս անդամը բաժանվում է զերադասից հանդույցով կամ նաև նախադասության այլ անդամներով և կատարում է առանձին անդամի պաշտոն: Բերենք մեկ-երկու օրինակ՝ Դա բազ հայտնի է նաև իրեն՝ Արփենիկին (ՍԽ, Հոգը): Մուշեղ, դու ավելի հմուտ ես պատերազմի գործերում (Բ, Սամվել): Շահենը ուժեղ էր մաքեմատիկայից, Արամը՝ գրականությունից (ՆԶ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները):

ԹՎԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲՍՈՒԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 100. Ժամանակակից հայերենում երբեմն հանդիպում են նաև թվական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ, որոնք վերնադրային-անվանողական արժեքով սովորաբար հանդես չեն գալիս: Սրանք հիմնականում գործառում են որպես գոյականական բառակապակցության բաղադրիչ, իսկ նախադասութան մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն:

Քանակական թվականները կարող են ունենալ մոտ, մոտավորապես, զրեք, շուրջ, համարյա, մի, մինչև լրացումները, որոնք ցույց են տալիս թվային մոտավորություն: Օրինակներ՝ մոտ հարյուր, զրեք հազար, մոտավորապես հինգ, զրեք հազար, համարյա հիսուն, մի տասը (կգ), մի յոթ (մետր) և այլն:

Քանակական թվականի լրացում կարող են լինել նաև նիշտ, ուղիղ, ընդամենը մակբայները, որոնք ընդգծում են թվականի ցույց տված քանակային հատկանիշի որոշակիությունը. ինչպես՝ նիշտ երեք, նիշտ հարյուր (կգ), ուղիղ տաս (հատ), ընդամենը երկու (օր) և այլն:

Հատուկ կայուն բառակապակցություններ են ամսվա օրեր և ժամ ցույց տվող բառակապակցությունները, որտեղ որպես ստորադաս անդամ հանդես են գալիս ամիս, ժամ, նաև ամսվա ամսուն հանդիսացող գոյականների տրական հոլովաձևերը: Ժամ գոյականը դրվում է նաև ուղղական հոլովով (որոշյալ առումով): Օրինակներ՝ ժամը հինգը, ամսի վեցը, մայիսի մեկը, հունվարի տասը, հունիսի երկուսին և այլն: Թվական գերադաս անդամը այս դեպքում միշտ գործածվում է որոշյալ առմամբ: Ամբողջ բառակապակցությունը նախադասության մեջ կատարում է տարբեր անդամների պաշտոն (ենթակա, ժամանակի պարադա, հատկացուցիչ): Օրինակներ՝ Մայիսի մեկը համաժողովրդական տոն է: Հունիսի մեկին սկսվում են բնությունները: Ժամը վեցին գնացքը մեկնեց: Ապրիլի վեցի իրադարձությունների մասին իմացանք շատ ուշացումով:

Փոխանվանաբար գործածված քանակական թվականը կարող է ունենալ գոյականի բացառական հոլովով և հոգնակի թվով դրված լրացում: Այս դեպքում բառակապակցությունը արտահայտում է մասնական հարաբերություն. օրինակ՝ աշակերտներից հինգը, բանվորներից տասը, ներկաներից երկուսը և այլն: Այս դեպքում

շերադաս անդամը կարող է լինել նաև դասական թվական, ինչպես՝ ուսանողներից առաջինը, նստածներից վեցերորդը և այլն:

Փոխանվանաբար գործածված դասական թվականը կարող է ունենալ նաև տեղի մակրայ լրացում, որով բառակապակցությունը արտահայտում է տեղային սահմանափակման, մասնավորման հարաբերություն: Օրինակ՝ վերևից հինգերորդը, ներքևից երկրորդը, աջից երկրորդը և այլն:

ԲԱՅԱԿԱՆ, ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 101. Ժամանակակից հայերենում իրենց տարածվածությամբ հատկապես աչքի են ընկնում բայական բառակապակցությունները: Այս բառակապակցություններն ունեն հարացուցային այն բոլոր ձևերը, ինչ գերադաս բայը: Սակայն հոր գերադաս անդամը բայի խոնարհված ձևն է, ապա խոսքի մեջ հատուկ հընչերանդի միջոցով այն վերածվում է նախադասության: Որպես ելուկետային ձև, սկզբնաձև, դիտվում են այն բառակապակցությունները, որոնց գերադաս անդամը անորոշ դերբայն է: Այդ իսկ պատճառով մենք այստեղ քննության կառնենք հենց այդ բառակապակցությունները:

§ 102. Բայական բառակապակցությունները իրենց կառուցվածքով և արտահայտած հարաբերությունների բնույթով խիստ բազմազան են: Բային կարող են ստորադասվել զոյականները, ածականները, մակբայները, դերանունները, դերբայները:

Ստորադաս անդամի կապը գերադաս բայի հետ իրացվում է խնդրառությամբ և առդրությամբ: Կալուն շարադասություն բայական բառակապակցություններում չկա: Ստորադաս անդամը կարող է լինել և՛ առաջադաս, և՛ վերջադաս:

Բայական բառակապակցություններն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ օժտված են շատ ծավալվելու հատկությամբ. նրանք հաճախ ունենում են երկու և ավելի համաստորադաս անդամներ (նամակ գրել մատիտով, մատիտը սեղանից արագ վերցնել), ստորադաս բաղադրիչները իրենց հերթին կարող են լինել ծավալված (սենյակի անկյունում դրված սեղանից վերցնել կարմիր մատիտը) և այլն:

Բայական բառակապակցությունների կառուցվածքը պայմանավորված է հիմնականում երկու գործոնով՝ բայի սեռով և բառիմաստով: Հայտնի է, որ բայերը ըստ սեռի պահանջում են որոշակի խնդիրներ (գրել նամակ, գրվել մեկի կողմից, կարդացնել մեկին մի բան)՝ կերտելով սեռային տվյալ խմբերին հատուկ բառակապակցություններ: Որոշակի խնդրառություն ունեն նաև բայական առանձին իմաստային խմբեր, որով ևս կերտվում են նույն կառուցվածքի բառակապակցություններ (հարցնել մեկի մասին, պատմել մեկի մասին, վախենալ մեկից, սարսափել մեկից և այլն):

§ 103. Բայական բառակապակցությունների արտահայտած հարաբերությունները խիստ բազմազան են: Դրանք կարող են լինել գործողության և առարկայի, գործողության և միջոցի, հանդաման, վերաբերության, պարագայական և այլն: Ցուրաքանչյուր բառակապակցության արտահայտած կոնկրետ հարաբերությունը պայմանավորված է նրա կառուցվածքով, գերադաս բայի բառիմաստով, ինչպես նաև՝ ստորադաս անդամի խոսքի մասային և բառիմաստային առանձնահատկություններով (հմմտ. գրել մատիտով և անցնել փողոցով նույն կառուցվածքն ունեցող բառակապակցությունները):

§ 104. Բայական բառակապակցության կառուցվածքը և արտահայտած հարաբերությունները պահպանվում են հարացուցային բոլոր ձևերում (հմմտ. դաս սովորել—դաս սովորած—դաս սովորող, դաս սովորելիս, դաս եմ սովորում): Նախադասության մեջ գերբայական գերադաս անդամն ունեցող բառակապակցությունները, որոնք կոչվում են գերբայական դարձվածներ, կատարում են մեկ անդամի դեր, որի մեջ սակայն տարբերակվում են խնդրային և պարագայական պաշտոնները: Երբ գերադաս անդամը խոնարհված ձև է, նախադասության մեջ բառակապակցությունը դադարում է որպես այդպիսին լինելուց: Խոնարհված բայը կատարում է ստորոգյալի պաշտոն, օբյեկտային հարաբերություն արտահայտող գոյականը՝ ուղիղ խնդրի, ժամանակային հարաբերություն արտահայտողը՝ ժամանակի պարագայի, տեղային հարաբերություն արտահայտողը՝ տեղի պարագայի, չափի, կշռի հարաբերություն արտահայտողը՝ չափի պարագայի պաշտոն և այլն:

**ԳՈՅԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԲԱՅԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 105. Այս կառուցվածքն ունեցող բառակապակցություններն արտահայտում են երկու բնույթի հարաբերություններ՝ խնդրալին և պարադայական: Գոյական ստորադաս անդամը կարող է զրվել տարբեր հոլովներով, կապվել գերադաս անդամին կապերով: Յուրաքանչյուր առանձին դեպքում խնդրային և պարադայական հարաբերությունները ունենում են իրենց ուրույն իմաստալին երանգավորումը: Քննենք դրանք առանձին-առանձին:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՈՒՂՂԱԿԱՆ—ՀԱՅՑԱԿԱՆ ԿԱՄ ՏՐԱԿԱՆ—ՀԱՅՑԱԿԱՆ ՀՈՂՈՎ
+ ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱՆԲԻ ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 106. Խնդրային հարաբերությունները այս կառուցվածքի բառակապակցություններում օբյեկտային են, այսինքն՝ արտահայտվում է դործողության և նրա անմիջական ոլորտի մեջ բնկած առարկայի հարաբերությունը: Այսպիսի ստորադաս անդամ են ունենում անցդական, այն է՝ ներդրածական և պատճառական բայերը, որոնք ըստ իրենց սեռի պահանջում են առարկա, որին անցնի դործողությունը: Օրինակներ՝ գիրք կարդալ, նամակ գրել, դաս սովորել, տուն կառուցել, ծառ տնկել, հաց կեռցնել, դաս սովորեցնել, քառ բարձրացնել, վալստ ջարդել, ծաղիկ փաղել, լույս արծակել և այլն:

§ 107. Գործողության և առարկայի միջև եղած ընդհանուր օբյեկտային հարաբերությունը, գերադաս բայի բայիմաստով պայմանավորված, կարող է ունենալ տարբեր իմաստային երանգավորումներ: Այսպես՝

ա) Ստորադաս անդամով արտահայտված առարկան, կրելով իր վրա գերադաս անդամի ցույց տված գործողությունը, որևէ փոփոխության, ազդեցության չի ենթարկվում. օրինակ՝ տեսնել սառը, դիտել կինոնկարը, լսել երաժշտություն, սիրել մեկին, շրջապատել փաղաք, հրավիրել մեկին, լուր բերել, դաս սովորել, փառայանել մեկին և այլն:

բ) Ստորադաս անդամով արտահայտված առարկան, կրելով գործողությունը, ենթարկվում է որոշակի փոփոխության (մասնակի կամ ամբողջական). օրինակ՝ ջարդել մատիտը, այրել բերքը.

պատր ներկել, վառել փայտը, սպանել մեկին, կոտրել ապակին, ծռել երկաթը, զարդարել սենյակը, հացը կտրատել և այլն:

դ) Ստորագաս անդամով արտահայտված առարկան կարող է առաջանալ որպես հետևանք կատարված գործողության, օրինակ՝ հաց բխել, գործարան կառուցել, գիրք գրել, երգ հորինել, ջրանցք փորել, խմորեղեն պատրաստել և այլն:

դ) Ստորագաս անդամով արտահայտված առարկան կարող է գործողության հետևանքով տեղաշարժ կատարել տարածության մեջ, օրինակ՝ ֆուրը նետել, նետ արձակել, բեռը տեղափոխել, նամակ ուղարկել, փայտը վերցնել և այլն:

ե) Երբ դերագաս անդամով տրված գործողությունը կոնկրետ նյութական չէ, այլ կապված է մարդու հոգեկան, մտավոր, զգացական գործունեության հետ, ստորագաս անդամը ցույց է տալիս այդ հոգեոր, զգացական, մտավոր գործունեության արդյունքը, օրինակ՝ ցավ զգալ, հավատ ներշնչել, սեռ տածել, ատել բշտամուն, որոշում կայացնել, սխալ գործել, բերությունները բացահայտել, խնդիրը լուծել, հարց բարձրացնել, հարցը ֆննսրկել և այլն:

Երբեմն ուղղական-հայցական հոլովով ստորագաս անդամ են ունենում մի շարք շեղոք բայեր, այս դեպքում գոյականը և բայը ունենում են նույն արմատը: Այսպիսի լրացումը հայ քերականագիտության մեջ կոչվում է ներքին խնդրի հայցական¹²: Օրինակներ՝ խաղ խաղալ, լաց լացել, պար պարել, ողբ ողբալ, կոխվ կովել և այլն:

Մանր.— Օբյեկտային հարաբերությունն արտահայտող գոյականի ուղղական-հայցական հոլով + դերբայ կառուցվածքի բառակապակցությունների հիման վրա ժամանակակից հայերենում առաջացել են բազմաթիվ կայուն բառակապակցություններ, որոնցից շատերը վերածվել են հարադրությունների: Օրինակներ՝ գլուխ տալ, ձեռք բերել, հայացք նետել, ձեռք զարկել, հագի տալ, գլուխ բերել, սխալ գործել, համբերությունը կորցնել, վիրավարանք հասցնել, հարց բարձրացնել, ուժ հավաքել, խելք հավաքել և այլն:

§ 108. Բուն պատճառական բայերով կազմված բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ, բացի ուղղական-հայցականով դրված ստորագաս

12 Տե՛ս Մ. Աբելյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1956, էջ 417:

անդամից, սովորաբար ունենում են նաև բուն տրականով լրացում, որով դրսևորվում է բայաճիմքի ցույց տված զործողություն կատարողը. օրինակ՝ երեխային ջուր խմեցնել, կերցնել մեկին մի բան, աղշկան գեղեցիկ հագուստ հագցնել, պատմել տալ աշակերտին դասը և այլն:

§ 109. Մի շարք ներգործական բայեր բոլոր բայիմաստի պահանջում են օբյեկտային հարաբերությունն արտահայտող երկու խնդիր. այդ բայերից են՝ անվանել, համարել, կոչել, բնտրել, կարծել և այլն: Օրինակներ՝ տղային Արամ կոչել, այդ երևույթը հետաքննել անվանել, մեկին դեպուտատ Բնտրել, մեկին հետոս կարծել և այլն:

§ 110. Ուղղական-հայցականով ստորադաս անդամ + բայ կառուցվածքի բառակապակցությունները կարող են արտահայտել նաև պարագայական հարաբերություններ: Այս դեպքում բայը կարող է լինել և՛ անցողական, և՛ անանցողական: Բառակապակցության արտահայտած հարաբերության բնույթը կախված է լինում բայի և ստորադաս գոյականի իմաստներից: Այս բառակապակցությունները կարելի է բաժանել հետևյալ ենթախմբերի:

ա) Ժամանակային հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցություններ—ստորադաս անդամը լինում է ժամանակ ցույց տվող գոյական և նշում է այն ժամանակամիջոցը, որի ընթացքում կատարվում է զործողությունը: Ստորադաս անդամը շատ հաճախ լինում է ծավալված (ունենում է թվական, դերանուն, ածական լրացում), որով հարաբերությունը դառնում է ժամանակային սահմանափակման: Օրինակներ՝ մեկ բոլոր լուր, հինգ օր զնալ, վերադառնալ գիշերը, ամբողջ օրը աշխատել, երկու ժամ բնել և այլն:

Երբեմն ստորադաս անդամը ցույց է տալիս ժամանակային հանգում, այսինքն՝ այն ժամանակակետը, երբ ավարտվում է զործողությունը: Այս դեպքում զերադաս անդամը ունենում է նաև բացառական հոլովով լրացում, որով ցույց է տրվում գործողության կատարման ժամանակային սկզբնականություն: Բառակապակցությունն ունենում է հետևյալ կառուցվածքը՝ բայ + գոյականի բացառական հոլով + գոյականի ուղղական հոլով: Օրինակներ՝ առավոտից երեկո աշխատել, հունիսից սեպտեմբեր հանգստահալ: Ավելի հաճախ այս դեպքում ուղղական-հայցական հոլովը գործածվում է մինչև կապի հետ, ինչպես՝ հունիսից մինչև

սեպտեմբեր հանգստանալ, առավոտից մինչև ուշ գիշեր աշխատել և այլն.

բ) Տեղային հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցություններ— ուղղական-հայցականով զրված ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այն տեղը, դեպի որը ուղղված է, որին հանգում է զործողությունը: Գերադաս անդամը շարժում ցույց տվող բայ է: Օրինակներ՝ զնալ Մոսկվա, ուղևորվել Կիև, ժամանել Նրևան, զալ դպրոց, վերադառնալ հայրենիք, մտնել տուն, բնկնել փոսք, բարձրանալ սարը և այլն:

գ) Չափի, սահմանափակման հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցություններ — հաճախ ստորադաս անդամը ցույց է տալիս զործողության զրսևորման չափի, ժամանակային կամ տարածական սահմանափակման հարաբերություն: Ժամանակային սահմանափակման հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցությունների մասին խոսվեց առաջին ենթակետում:

Տարածական սահմանափակություն և չափի հարաբերությունն են արտահայտում այն բառակապակցությունները, որոնց ստորադաս անդամը տարածության չափի միավոր-գոյական է (մետր, կիլոմետր, սանտիմետր և այլն): Վերջինս սովորաբար ունենում է թվական լրացում, որով հենց բառակապակցությունը ձեռք է բերում չափի իմաստ. օրինակ՝ հինգ կիլոմետր վազել, երեք մետր փորել, յոթ սանտիմետր կտրել և այլն: Հաճախ հիշյալ կապակցությունները լրացնում են տարածություն ցույց տվող գոյականի: Վերջինս իր լրացման հետ ստորադասվում է բային, օրինակ՝ յոթ կիլոմետր հանապարհ անցնել, երեսուն մետր խրամուղի անցկացնել և այլն:

Արժեքնալ, կշռել բայերի պահանջով ուղղական-հայցական հոլովով են դրվում և չափի, արժեքի հարաբերությունն են արտահայտում կշռի, գնի միավոր ցույց տվող գոյականները, որոնք իրենց հերթին ունենում են թվական կամ դերանուն լրացում. օրինակ՝ արժեքնալ հինգ ռուբլի, արժեքնալ տաս կոպեկ, կշռել երկու կիլոգրամ, կշռել վեց հարյուր գրամ, հինգ տոննա և այլն:

§ 111. Բայական գերադաս անդամը սեռի և բառիմաստի պահանջով կարող է ունենալ տարբեր հարաբերություններ արտահայտող, սակայն ուղղական-հայցական հոլովով զրված երկու և ավելի ստորադաս անդամներ, որոնք առանձին-առանձին

լրացնելով քային, իրար հետ շարահյուսական կապի մեջ չեն (համաստորադասություն): Ահա օրինակներ. գիշերը Մոսկվա մեկնել. երեք օր աշխատանք վնտրել. երկու ժամ դառ սովորել. ձեռքը բերանը տանել. քաղը ձորը գլորել և այլն:

ԿՈՅԱԿԱՆԻ ՏՐԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎ + ՐԱՅ ԿԱՌԻՅՎԱՆՔԻ ԲԱՌԱՎԱՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 112. Այս բառակապակցությունների խնդրային հարաբերությունները լինում են՝

ա) Հանգման հարաբերություն: Օրինակ՝ նայել ծովին, հպվել պատին, կպչել րդրին, հանդիպել ընկերոջը, կցել վագոնին և այլն:

Հանգման հարաբերության ենթատեսակ պիտի համարել մատուցման, ուղղվածության, շահի տրականները, որոնք ընդհանուր հանգման հարաբերության հետ ունեն իմաստային տարբեր երանգավորումներ:

Հանգման-մատուցման հարաբերություն են արտահայտում տալ. մատուցել, առաջարկել, պարգևել, վնարել, կտակել և այլ բայերի իմաստային ծավալմամբ առաջացած բառակապակցությունները: Վերջիններիս ունեն կառուցվածային այն առանձնահատկությունը, որ սովորաբար լինում են եռանդամ՝ գոյականի ուղղական հոլով + բայ + գոյականի տրական հոլով: Ուղղական հոլովով ստորադաս անդամը, որը հիմնականում իր է մատնանշում, ցույց է տալիս գործողությունը կրող առարկան, իսկ տրականով ստորադաս անդամը՝ այն առարկան, որին հանգում է գործողությունը (տրվում, մատուցվում է մի բան): Տրականով ստորադաս անդամը սովորաբար անձ է ցույց տալիս: Օրինակներ՝ տալ մեկին մի բան. առաջարկել մեկին մի բան, արժեքը վնարել գործակատարին, մեկին մի բան պարգևել, բանվորներին սնունդ մատակարարել. նամակը հանձնել հասցեատիրոջը և այլն:

Ուղղվածության-հանգման հարաբերության դեպքում տրականով զրված ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այն առարկան, որին ուղղվում-հանգում է գործողությունը: Օրինակներ՝ նայել մի բանի. դիմել հանդիսատեսներին, այցելել ընկերոջը և այլն: Երբ գերադաս անդամը ներգործական սեռի է, բառակապակցությունը դարձյալ սովորաբար լինում է եռանդամ, ինչպես՝ նամակ ուղարկել ընկերոջը, ձեռքը պարգևել ծաղկին, հայացքը ուղղել սարին

և այլն: Ուղղվածության—հանգման հարաբերությունը հաճախ արտահայտվում է ղեպի+ուղղական հոլով ձևով, որը համանիշ է տրական հոլովաձևին. ինչպես՝ նայել ղեպի սարը — նայել սա-
րին, հայացքն ուղղել ղեպի նա — հայացքն ուղղել նրան և այլն:

Ուղղվածության-հանգման հարաբերություն են արտահայտում նաև ձգտել, կարոտել, տենչալ, ծարավել և հոգեկան վիճակ արտահայտող այլ բայ-գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները. օրինակ՝ ձգտել մի բանի, կարոտել մորը, սպասել ընկերոջը, տենչալ ուսման և այլն:

Հաղորդման-հանգման հարաբերություն են արտահայտում աստղական բայերով և գոյականի տրական հոլովով կազմված բառակապակցությունները, ըստ որում գոյականը սովորաբար անձ է ցույց տալիս: Քանի որ աստղական բայերը հիմնականում ներգործական սեռի են, այս բառակապակցությունները ևս սովորաբար լինում են հռանդամ. օրինակ՝ տեսել մեկին մի բան, պատմել ուսուցչին դասը, հաղորդել ընկերոջը այդ լուրը, խնդրել ընկերոջը մի բան, հայտնել ընկերներին նորությունը, առաջարկել մեկին մի բան և այլն:

Որևէ մեկի, որևէ բանի օգտին կամ վնասին կատարվող գործողության հարաբերություն են արտահայտում ծառայել, բերել, կարգել, սահմանել, սեփականել, գնել, հայցել, մնալ, պատրաստել և այլ բայերով ու գոյականի տրական հոլովով կազմված բառակապակցությունները. օրինակներ՝ ծառայել ժողովրդին, բաժին ընկնել մեկին, օգուտ տալ հասարակությանը և այլն: Այս դեպքում ևս բառակապակցությունը հաճախ լինում է հռանդամ (կյանքը գոնել հայրենիքին, խնձոր բերել որդուն): Այս բառակապակցությունները ունեն նպատակային հարաբերության իմաստային երանգավորում: Վերջինս ավելի է ընդգծվում, երբ տրական հոլովի փոխարեն գործածվում է համանիշ տրական հոլով+համար կապակցությունը (խնձոր բերել որդու համար, ծառայել ժողովրդի համար և այլն):

Վերածման, փոխարկման հարաբերություն են արտահայտում վերածել, փոխարկել, բաժանել, կտրատել, թարգմանել, փոխադրել, նեղել, տարրալուծել և այլ բայերով կազմված բառակապակցությունները: Այս դեպքում գերադաս անդամը ունենում է նաև ուղղականով ստորադաս անդամ, որը ցույց է տալիս այն

առարկան, որ վերածվում, փոխարկվում է որևէ բանի (վերջինս տրվում է տրական հոլովով ստորադաս անդամի միջոցով): Օրինակներ՝ հացը բաժանել մասերի, ջուրը վերածել գոլորշու, գյուղը բաժանել երկու բանակի, շենքը վերածել ավերակների, ջուրը տառալուծել բաղադրիչ մասերի և այլն:

Բայ—գոյականի տրական հոլով բառակապակցությունների կարող են արտահայտել նաև համապատասխանության, համեմատության, փոխադարձ գործողության, վերաբերության և այլ հարաբերություններ, որոնց համար ևս ընդհանուրը հանգումն է: Օրինակներ՝ կասկածել մեկին, հանդիպել մեկին, հարմարվել մեկին, համեմատվել մեկին, ծանոթանալ գործին, ներդաշնակել ժամանակին, ընկերակցել մեկին, ուղեկցել ընկերոջը և այլն:

բ) Գործողության և գործողություն կատարողի հարաբերություն—բուն պատճառական սեռի բայերը ունեն ալն առանձնահատկությունը, որ գործողության անմիջական ոլորտի մեջ են առնում երևը առարկա՝ գործողության սկզբնապատճառը, բայահիմքի գործողությունը կատարողը և գործողություն կրողը, որոնցից բառակապակցության մեջ զրահորվում են վերջին երկուսը: Ինչպես սովել է, բառակապակցությունը այս դեպքում լինում է սովորաբար եռանդամ: Բայահիմքի գործողությունը կատարող առարկան ժամանակակից հայերենի բայական բառակապակցություններում դրսևորվում է տրական հոլովով դրված ստորադաս անդամով: Ուղղական հոլովով տրվում է գործողությունը կրող առարկան: Օրինակներ՝ Երեխային հաց կերցնել, ցորենը ջրաղացսանին աղալ տալ, հիշեցնել նրան իր արարքները, այդ բանը ասել տալ ընկերոջը, բեռը բարձրացնել տալ տղային և այլն:

Երբեմն գործողություն կատարողը տրական հոլովով է դրսևվորվում նաև կրավորական սեռի բայերի պահանջով. ինչպես՝ խարվել մեկին, գերվել երգին, կախարդվել երգին (ՀԹ): Սակայն այս կիրառությունը ժամանակակից դրական հայերենին բնորոշ չէ: Գործողություն կատարողը կրավորական սեռի բայերի մոտ դրսևորվում է սովորաբար բացառական հոլովով կամ կողմից, ձեռքից կապերով:

գ) Գործողության և կրող առարկայի հարաբերություն—ժամանակակից հայերենում որոշ բայերի մոտ, որոնց գործողությունը կատարելու համար անհրաժեշտ է անմիջական օբյեկտ, վերջինս

վերացարկվում և զրսևորվում է տրական հոլովով, իսկ երբեմն՝ և՛ տրական, և՛ ուղղական հոլովներով, ինչպես՝ հաղթել քչնամում, տիրել երկրին (երկիրը) և այլն¹³:

§ 113. Տրական հոլովով գոյական + բայ կառուցվածքի բառակապակցությունները արտահայտում են հետևյալ պարագայական հարաբերությունները.

ա) նպատակային հարաբերություններ — գնալ ջրի, ուղարկել հացի, դուրս գալ գրոսանքի, նստել ժողովի, պատրաստվել հարսանիքի, հրավիրել նաչի, կանչել զրույցի և այլն:

բ) Տարածական՝ տեղային հարաբերություններ — նստել Բաբին, կանգնել սարի գագաթին, հայտնվել սարի գլխին, դեմքին ստվեր գցել, ծանրանալ սրտին և այլն: Այս հարաբերությունը շատ հաճախ արտահայտվում է տրական հոլով + վրա կապակցությամբ, նաև՝ ներգործական հոլովով: Հմմտ. նստել թախտի վրա, տեղալ ուսերի վրա, կանգնել բարձունքի վրա, կանգնել պատըշգամբում, երևալ բեմում և այլն:

Երբեմն շարժում ցույց տվող բայերի մոտ տրական հոլովով տրվում է այն առարկան, որին ուղղվում է գործողությունը. սրանք ընդհուպ մոտենում են հանգման հարաբերություններին. հմմտ. ձեռքը մեկնել թվին, մոտենալ սեղանին և այլն:

գ) Ժամանակային հարաբերություններ — ամռանը հանգստանալ, զարնանը ծաղկել, ժամը հինգին վերջացնել գործը, ժամանել կեսօրին, արձակուրդներին գնալ գյուղ, շոգին շաշխատել, ցրտին գնալ և այլն:

դ) Ձևի և վիճակի հարաբերություններ — ձեռքը նակատին կանգնել, աչքը համփին մնալ, քի տակին փնթփնթալ, գլխարկը գլխին հեռս մտնել, ժպիտը դեմքին հեռանալ, ծիծաղն աչքերին կանգնել, քաղը գլխին նստել և այլն: Այս դեպքում ստորադաս անդամը սովորաբար ունենում է ուղղականով լրացում (տե՛ս օրինակները), որի հետ նախադասության մեջ հանդես է գալիս որպես մեկ անդամ:

ե) Չափի հարաբերություն — երկու ռուբլու գնել, վեց կոպեկի առնել, հարյուր ռուբլու վանառել և այլն:

¹³ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1962:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ ՀՈՂՈՎ + ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱՆՔԻ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՆՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 114. Այս կառուցվածքի բառակապակցություններով արտահայտվող խնդրային և պարագայական բաղմադան հարաբերությունները ունեն մեկ իմաստային երանգավորում՝ անջատման, սկզբնակետային, ելակետային. մի իմաստ, որ բխում է բացառական հոլովի իմաստային առանձնահատկությունից¹⁴:

§ 115. Դոյակաճի բացառական հոլով+բայ կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են խնդրային հետևյալ հարաբերությունները.

ա) Անջատման հարաբերություն— Բաբերից մաբբել, անջատվել ընկերոջից, ազատել ստրկությունից, բաֆնվել մեկից, հեռանալ սիրած աղջկանից, զգուշանալ վտանգից, հրաժարվել պարզեփից, բուժվել հիվանդությունից, խնդրել մեկից, սպասել մեկից և այլն:

Անջատման հարաբերությունը կարող է կապված լինել ինչպես ֆիզիկական (պոկել թփից, խլել տղայից), այնպես էլ վերացական գործողության հետ (խուսափել ընկերոջից, զգուշանալ վտանգից, վախենալ մեկից և այլն): Բոլոր դեպքերում ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այն առարկան, որից անջատվում, հեռանում է գործողությունը: Նթև բայը ներգործական սեռի է, ասլա բացառականով ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այն առարկան, որից անջատվում, պոկվում, հեռանում է մեկ այլ առարկա, կամ տվյալ առարկայի մի մասը: Վերջինս արտահայտվում է ուղղական (կամ տրական) հոլովով դրված անդամով, այսինքն՝ բառակապակցությունը լինում է եռանդամ: Օրինակ՝ վաբդը թփից պոկել, լուրը թափցնել թագոմուց, տետրը վերցնել տղայից, օգնություն խնդրել ընկերոջից, մեկին ազատել (դուրս բերել) դժվար կացությունից և այլն:

Անջատման հարաբերությունը կարող է լինել ելակետային, այսինքն՝ ստորադաս անդամը կարող է ցույց տալ այն առարկան

¹⁴ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1956, Վ. Առաֆելյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Երևան, 1957, Վ. Քոսյան, Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները, Երևան, ՄԻԳԱ, 1967, № 2:

(իրը կամ անձը), որից, որպես ելակետից, սկսվում է գործողությունը: Օրինակ՝ մեկից ժառանգություն ստանալ, արքնանալ քրեից, ուշֆի գալ քմրությունից, քարից հաց քամել, իմանալ հարևանությունը, լսել ուրիշներից և այլն:

Անշատման հարաբերության տարատեսակ պետք է համարել սերման, ծագման հարաբերությունը, երբ քացառական հոլովով զրված անդամը ցույց է տալիս այն առարկան, որից ծագում, առաջանում է մի բան. ինչպես՝ սերել նախնիներից, առաջանալ հին տեսակներից, ստեղծվել խաչավորումից, առաջանալ կապից և այլն: Այս հարաբերությունն է արտահայտվում ծագման, սերման իմաստ արտահայտող սահմանափակ թվով բայերի պահանջով (ծագել, սերել, առաջանալ, ծնվել և այլն):

բ) Նյութի և բաղկացության հարաբերություն—Այս դեպքում քառակապակցությունը սովորաբար լինում է եռանդամ: Ուղղական հոլովով ստորադաս անդամով տրվում է այն առարկան, որ առաջացել, կերտվել է որպես գործողության արդյունք, կամ որը բաղկացած է տվյալ նյութից, առարկաներից: Օրինակներ՝ կավից աման շինել, ալյուրից խմոր հունցել, ոսկուց մատանի պատրաստել, վարդերից փունջ կապել, մարմարից արձան կերտել և այլն:

գ) Մասնական հարաբերություն—Այս դեպքում առկա է գործողության և գործողության առարկայի հարաբերություն՝ վերջինիս մասնական ընդգրկումով: Օրինակներ՝ խմել ջրից, ուտել մրգից, ունենալ գրքից, նվագել ստեղծագործություններից, կարգալ աշխատություններից և այլն: Հարաբերության բնույթը չի փոխվում, երբ բայը գործածվում է կրավորական սեռով. ինչպես՝ վաճառվել գրքից, քարգմանվել ստեղծագործություններից և այլն: Մական նախադասության մեջ քացառականով դրված ստորադաս անդամը, ըստ քայի սեռի, կատարում է տարբեր պաշտոններ: Ներդրածական սեռի մոտ այն կատարում է մասնական ուղիղ խնդրի պաշտոն («նա նվագեց Ռախի ստեղծագործություններից»), իսկ կրավորական սեռի քայի մոտ՝ մասնական ենթակայի («Համերգում կատարվեցին նրա ստեղծագործություններից»):

դ) Վերաբերության հարաբերություն—Այս դեպքում գերադաս անդամը սովորաբար լինում է ասացական բայ: Օրինակ՝ պատմել դեպքերից, հաղորդել լուրերից, հարցնել իրադարձություններից, խոսել նորություններից և այլն: Այս հարաբերություն-

նր ավելի հաճախ արտահայտվում է մասին, վերաբերյալ, շուրջը կապերով (սլատմել դեպքերի մասին, մտեր փոխանակել հարցի շուրջը):

և) Երբեմն (հազվագեպ) բացառական հոլովով բայական բառակապակցություններն արտահայտում են հանդման հարաբերություններ: Որպես գերադաս անդամ հանդես են գալիս սահմանափակ թվով բայեր՝ կառչել, կապել, կախել, ձգել, Բաշել և այլն: Բացառական հոլովը այս կապակցություններում համանիշ է տրականին (հմմտ. կառչել մեկից—մեկին, կախել պատից—պատին, կաշել օձիֆից—օձիֆին, կապել ծառից—ծառին և այլն):

դ) Ներգործող խնդրի կամ գործողության և գործողություն կատարողի հարաբերություն—կրավորական սեռի բայերի պահանջով հաճախ գործողություն կատարող առարկան գրեթե ուղիղ է բացառական հոլովով. օրինակ՝ սպանվել Գրիգորից, գրավվել թըշնամուց, սիրվել ամուսնուց, հարստահարվել հարուստներից և այլն: Այսպիսի բացառականով դրվում են առավելապես անձ ցույց տվող գոյականներ: Այս հարաբերությունը ժամանակակից հայերենում ավելի հաճախ արտահայտվում է կողմից, նաև ձեռքից, ձեռքով կապերի օգնությամբ (հմմտ. սպանվել մեկի կողմից, սիրվել մեկի կողմից, սպանվել մեկի ձեռքով և այլն):

Երբ կրավորական սեռի բայի մոտ բացառական հոլովով դրվում է իր ցույց տվող գոյական, բառակապակցությունը ձեռք է բերում պատճառային հարաբերության իմաստային երանգավորում, ինչպես՝ խաբվել արտաքին տեսքից, հուզվել Ելույթից, ազդվել վատ վերաբերմունքից, շարժվել քամուց և այլն:

Բացառական հոլովը գործողության և գործողություն կատարողի հարաբերություն կարող է ցույց տալ նաև լինել, կրել և այլ բայերով կազմված և կրավորական սեռի իմաստ ունեցող մի շարք հարադրական բայերի մոտ, ինչպես նաև՝ մի շարք շեղոք բայերի մոտ (սպիտակել, արժանանալ, սևանալ, չորանալ, փայլել, խոնավանալ և այլն): Օրինակ՝ պարտություն կրել թշնամուց, ոտնատակ լինել ռուսներից, ազդեցություն կրել ուժեղներից, կուրանալ փեսայից, բարձր գնահատականի արժանանալ մասնագետներից և այլն¹⁵:

¹⁵ Տե՛ս Ա. Քոսյան, նշվ. աշխ., էջ 117:

Հոգեկան տարբեր վիճակ ցույց տվող չհզոք սեռի բայերի մոտ զրված բացառականը, որը ներգործման իմաստի հետ ունի պատճառային հարաբերության իմաստային երանգավորում, հայ քերականագիտության մեջ կոչվում է պասիվ ներգործության բացառական¹⁶։ Ինչպես՝ դժգոհել ընկերոջից, հոգնել խաղալուց, ամաչել անվորձուքյունից, ձանձրանալ ընկերներից, խորշել վատ առարկից և այլն։

§ 116. Բայ-գոյականի բացառական հոլով կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են հետևյալ պարագայական հարաբերությունները.

ա) Տեղային սկզբնավորման և ընթացքային հարաբերություն— վերադառնալ գյուղից, գնալ ֆաղափից, հեռանալ պուրակից, անցնել սարերից, կարգադրել Մոսկվայից, նայել դիտակետից, հսկել պահակակետից և այլն։ Այս դեպքում հաճախ բայը ունենում է նաև ուղղականով լրացում, որը ցույց է տալիս գործողության վախճանակետը. օրինակ՝ գնալ Երևանից Կիև, գյուղից վերադառնալ ֆաղափ և այլն։

Տեղային հարաբերությունը երբեմն կարող է ունենալ սահմանափակման և ձևային իմաստային երանգավորում, ինչպես՝ զբլխից վիրավորվել, կեսից պատուվել, հոգու խորքից հուզվել, հիմքից ֆանդվել, արմատից հանել և այլն։

բ) Ժամանակային սկզբնավորման կամ ժամանակային հաջորդականության հարաբերություն— լուսաբացից աշխատել, գիշերվանից սպասել, երեկվանից անձրև գալ, աշնանից սկսվել և այլն։

Երբ ժամանակ ցույց տվող գոյականը ունենում է թվական լրացում, բառակապակցությունը ձեռք է բերում ժամանակային սահմանափակության և չափի իմաստային երանգ. օրինակ՝ աշխատանք կատարել հինգ օրից, գրելը ավարտել երեք ժամից, վերադառնալ երկու ամսից և այլն։

դ) Պատճառային և հիմունքի հարաբերություններ. օրինակներ՝ մեռակությունից վախենալ, ուրախությունից չֆնել, սարսափից դողալ, շփոթվելուց մոռանալ, ձանձրությանից հորանջել, վշտից խմել, ձայնից նանաչել, վարվելաձևից գուշակել, գույցից պարզվել և այլն։

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԴՈՐՄԻԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎ + ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ
ԲԱՌԱԿԱԼՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 117. Այս կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են հետևյալ խնդրային հարաբերությունները:

ա) Միջոցի և նյութի հարաբերություն. օրինակներ՝ բանով փոքել, գրիչով գրել, գեմելով կովել, բաժակով խմել, ծաղիկներով զարդարել, պաստառով պատել, սրբիչով սրվել, ֆաբերով լցնել, արտասուելով լցվել, վաղաջրով ցողել, ֆաբերով պատ շարել և այլն: Ինչպես երևում է օրինակներից, այս բառակապակցություններում և՛ բայը, և՛ գոյականը սովորաբար արտահայտում են կոնկրետ գործողություն և առարկա: Անձ ցույց տվող գոյականների գործիական հոլովաձևերը միջոցի հարաբերություն սովորաբար չեն արտահայտում: Այսպիսի հարաբերություն արտահայտելու համար վերջիններիս հետ սովորաբար գործածվում են միջոցով կամ ձեռքով կապերը (ուղարկել մեկի միջոցով, գործը անել նրա ձեռքով):

Երբեմն գործիական հոլովաձևը համատեղում է միջոցի խրնդրային և ձևի պարադայական, միջոցի և սահմանափակման հարաբերությունները. օրինակ՝ սեփական ուժերով գործը զլույս բերել, խոսքերով գովել, հարցերով պարզել, համով որոշել, հասակով տարբերվել և այլն:

բ) Սահմանափակման հարաբերություն—այսպիսի հարաբերություն են արտահայտում հիմնականում ածականական ծագում ունեցող գերադաս բայով բառակապակցությունները: Օրինակ՝ բնավորությամբ մեղմանալ, հոգով թեթևանալ, տարիքով մեծանալ, ուժով գերազանցել, հոգով ու սրտով ամբանալ և այլն: Սրանք հարաբերակից են համապատասխան ածականական բառակապակցություններին (տարիքով մեծ, բնավորությամբ մեղմ, ուժով գերազանց և այլն):

գ) Ներգործող խնդրային հարաբերություն—երբեմն կրավորական սեռի բայերի մոտ գործողություն կատարողը արտահայտվում է գործիական հոլովով. օրինակ՝ գրավվել գեղեցիկ աչքերով, կախարդվել երգով, գերվել գեղեցկությամբ, ողորկվել ջրով, լուսավորվել լուսնի լույսով և այլն: Սակայն այս կիրառությունը սովորաբար համատեղում է պատճառի ու միջոցի իմաստային երանդների: Բուն ներգործական հարաբերության իմաստով ժամանակակից հայերենում գործածվում են առավելապես բացառական հո-

լովածները և կապական կապակցություններ (հմտ. կախարդվել աղջկանով և կախարդվել աղջկա կողմից):

դ) Միասնության հարաբերությունն—մի շարք՝ հատկապես շարժում ցույց տվող բայերի մոտ անձ ցույց տվող գոյականների գործիական հոլովածը ցույց է տալիս այն անձերը, որոնք մասնակցում են գործողությանը: Այս դեպքում գոյականը դրվում է հոգնակի թվով, կամ ունենում է հավաքական իմաստ: Օրինակ՝ րնկերներով զնալ, տղաներով խաղալ, ընտանիքով մեկնել, գլուղով վար անել, գործով կովի դուռս զալ, աղջիկներով զրուցել և այլն: Երբ գործողության մասնակիցը մեկ հոգի է, այսինքն՝ գոյականն ունի եզակի թիվ, այս հարաբերությունն արտահայտելու համար գործածվում է տրական հոլովածը հետ կապի հետ. ինչպես՝ րնկերոջ հետ զնալ, Գրիգորի հետ ժամանել և այլն: Կապական ձև կարող է գործածվել նաև գոյականի հոգնակի թվի դեպքում (ընկերների հետ զնալ, աղջիկների հետ զրուցել և այլն):

Գործողության կատարմանը մասնակից առարկաները կարող են լինել նաև ոչ անձ. օրինակ՝ հոտ ու նախիրով սար բարձրանալ, ուսի շներով զնալ և այլն: Այսպիսի հարաբերություն հանդիպում է հատկապես այն դեպքերում, երբ գերադաս բայը նախադասության մեջ կատարում է ստորոգյալի պաշտոն. օրինակ՝ Ահցավ ձմեռը յուր մահաբեր սառնամանիքներով (Բ, Սամվել):

Երբ գործիականով դրված գոյականը թանձրացական է, ապա այն ցույց է տալիս գործողությանը ուղեկցող առարկա և համատեղում է առարկայական միասնության ու ձևի պարագայական հարաբերությունները. օրինակ՝ ավառով վերադառնալ, ծաղիկներով ներս մտնել, նվերով գալ, հաղթանակով վերադառնալ, թաքմ լուրերով հայտնվել և այլն:

§ 118. Դոյականի գործիական հոլով+բայ կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են հետևյալ պարագայական հարաբերությունները.

ա) Տեղային հարաբերություն—գործիականով դրված գոյականը ցույց է տալիս այն տեղը, որի միջով, որի վրայով կատարվում է գործողությունը: Դերադաս անդամը հիմնականում լինում է շարժում ցույց տվող բայ: Օրինակներ՝ անցնել գետով, զնալ փողոցով, քափառել այգիներով, վազել դաշտով, սլանալ ճանապարհով և այլն:

Տեղային հարաբերություն ցույց տվող գործիականը երբեմն կարող է ունենալ պարառական նշանակություն. ինչպես՝ փաթար-վել վզով. ձեռքը ուսովը գցել:

Մանր.— Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում և դարձվածք-ների մեջ գործիականը կարող է արտահայտել տեղային հանգման հարաբերություն. օրինակ՝ գլխովը տալ, գլուխը փառովը տալ, պա-տովը տալ և այլն: Այս դեպքում գործիական հոլովածներ ստանում է որոշիչ ող, որ պրական լեզվին խորթ ձև է (տե՛ս օրինակները):

բ) Ժամանակային հարաբերություն— ժամանակ ցույց տվող գոյականների գործիական հոլովածները ցույց են տալիս այն ժա-մանակամիջոցը, երբ կատարվում է գործողությունը, ինչպես՝ գի-շերով տեղ հասնել, ցերեկով գնալ, օր-ցերեկով խաբել և այլն: Այս դեպքում ժամանակ ցույց տվող գոյականը սովորաբար ունենում է որևէ լրացում (հիմնականում- թվական), որով բառակապակցու-թյունն ստանում է ժամանակային սահմանափակման, ժամանա-կային չափի իմաստ, նրանց: Այսպիսի իմաստային հարաբերու-թյուն են արտահայտում նաև ժամանակ ցույց տվող գոյականների հոգնակի գործիականները. օրինակ՝ հինգ օրով գնալ, երեք ամսով հեռանալ, զործուղել երկու տարով, ժամերով քալառել, օրերով սոված մնալ և այլն:

գ) Չափի, քանակի հարաբերություն— չափ, քանակ ցույց տվող գոյականների գործիական հոլովածները որևէ թվական լրացման հետ ցույց են տալիս գործողության հետ կապված չափի— քանակի հարաբերություն: Վերջինս կարող է լինել ժամանակային չափ (հինգ օրով գնալ), տարածային չափ (վեց կիլոմետրով ա-ռաջ անցնել, երկու սանտիմետրով քերաչափել), գնի քանակային չափ (հինգ ռուբլով գնել, երեք ռուբլով ծախել, հազար ռուբլով տալ), ծավալային չափ (լիտրերով գինի խմել):

դ) Համապատասխանություն հարաբերություն. օրինակներ՝ մեկի նաշակով զարդարել, կոմունիզմի ոգով դաստիարակել, ժա-մանակակից մոդայով հագնվել և այլն:

ե) Ձևային հարաբերություն: Այս հարաբերությունն են արտա-հայտում հատկապես ածականներից ուրյուն ածանցով կերտված գոյականների գործիական հոլովածները: Օրինակ՝ ուրախությամբ համաձայնվել, հեշտությամբ լուծել, արագությամբ հեռանալ և այլն: Հանդիպում են նաև՝ սիրով կատարել, հերթով մոտենալ, ա-

խորժակով ուսել, կարոտով սպասել, շարժով փայլել, բարձր ձայնով երգել և այլն: Այս դեպքում գոյականը հաճախ ձևի հարաբերությունն է արտահայտում իր որևէ լրացման հետ¹⁷, ինչպես՝ տխուր գույներով նկարագրել, բարձր ձայնով խոսել, անբարբ հայացքով նայել, զգույշ փայլերով հեռանալ և այլն:

Երբեմն ձևային հարաբերությունն է արտահայտում բայահիմքից կազմված գոյականի գործիական հոլովածներ որևէ լրացման հետ: Օրինակ՝ խորը ֆնով ֆնել, բնական մահով մեռնել, անկրկնելի բույրով բուրել, բարձր զնգոցով զնգալ և այլն:

Ձևային հարաբերություն կարող է արտահայտել նաև անորոշ դերբայի գործիական հոլովածներ. ինչպես՝ երգելով կովել, վազելով զնալ, շրխկացնելով բացել և այլն:

Ձևային հարաբերությանն է մոտենում վիճակային հարաբերությունը, երբ գործիականով դրված գոյականը ցույց է տալիս գործողություն կատարողի որևէ վիճակի մեջ լինելը: Օրինակ՝ հագուստով ֆնել, դառը մտքերով հեռանալ, վերաբերվումներով նստել և այլն:

դ) Հիմունքային հարաբերություն: Այս հարաբերությունն են արտահայտում օրեֆ, հրաման, որոշում, կարծիք, իրավունք, առաջարկ, բույլտվություն, ցուցում, վկայություն և այլ գոյականներ, որոնք իրենց հերթին սովորաբար ունենում են որևէ լրացում. այսպես՝ գնդապետի հրամանով հալածակման անցնել, մեկի առաջարկով հեռանալ, դիրեկտորի բույլտվությամբ զնալ, օրենքով շարժվել և այլն:

ե) Պատճառային հարաբերություն. օրինակ՝ Մեկի ազդեցությամբ գործել, մեկի մեղքով տուժել: Այս հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցության հիման վրա է առաջացել պատճառով կապական բառը (հմմտ. մեկի պատճառով տուժել):

ը) Նպատակային հարաբերություն: Այս հարաբերությունը տվյալ կառուցվածքով քիչ է արտահայտվում: Ահա մի քանի օրինակ՝ այդ մտքով ուղարկել, ինչ-որ միսիայով շրջել, ինչ-որ նպատակով լսել և այլն:

Այս կառուցվածքի բառակապակցության հիման վրա է առաջացել նպատակով կապական բառը:

ԳՈՅՍԿԱՆԻ ՆԵՐՔՈՅԱԿԱՆ ՀՈՂՈՎ + ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ
ԲԱՌԱՍԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 119. Այս կառուցվածքի բառակապակցությունները, նախորդների համեմատությամբ, արտահայտում են համեմատաբար սահմանափակ հարաբերություններ, որ պայմանավորված է ներդրական հոլովի առանձնահատկությամբ (հայտնի է, որ այն ունի իմաստային և կիրառական սահմանափակություն):

Խնդրային հարաբերություն այս բառակապակցությունները չեն արտահայտում: Պարագայական հարաբերություններից սրանց հատուկ են հետևյալները.

ա) Տեղային հարաբերություն. օրինակներ՝ աշխատել գործարանում, գտնվել ֆաղափում, երևալ երկնքում, նախապահորդել արտասահմանում, ապրել գյուղում, անել դաշտերում և այլն:

Տեղային հարաբերությունը երբեմն ստանում է ձևի պարագայական հարաբերության հրանդ. ինչպես՝ մտնում արտասահման, բարկությունն աչքերում խոսել, հոգու խորքում արգարացնել, աչքում բարձրանալ և այլն (սրանց հիման վրա առաջացել են մի շարք դարձվածքներ. ինչպես՝ մնալ երկու բարի արանքում, աչքում բարձրանալ, ուղտի ականջում բնել, մտնում դնել և այլն):

բ) Ժամանակային հարաբերություն. ժամանակ ցույց տվող դոյականների ներդրական հոլովաձևերը, որևէ լրացման հետ, ցույց են տալիս այն ժամանակահատվածը, որի ընթացքում կատարվում-ավարտվում է գործողությունը: Այսինքն՝ այս կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են ժամանակային սահմանափակության հարաբերություն: Օրինակներ՝ հինգ օրում կարդալ, մեկ ամսում ավարտել աշխատանքը, երկու տարում վարպետանալ, մեկ վայրկյանում լցվել, կես ժամում հասնել և այլն:

Ժամանակային հարաբերություն են արտահայտում նաև երկարատև-անորոշ ժամանակ նշանակող մի շարք դոյականների ներդրական հոլովաձևերը, ինչպես՝ անցյալում երևան գալ, ապագայում կատարել, անցյալ դարում տեղի ունենալ, երիտասարդ հասակում տեսնել, հասուն տարիքում հասկանալ, ապագայում լուծվել, անցած ժամանակաշրջանում երևան գալ և այլն:

ԻՌԱՅԱԿԱՆ ՍՏՈՐԻԱԿԱՆ ԱՆԻՄԱԿԱՆ + ԿԱՊ + ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԻ
ԲԱՌԱԿԱԳԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 120. Ժամանակակից հայերենում շատ տարածված է գոյականների կապակցությունը գերազաս բայի հետ կապերի և կապական բառերի միջոցով: Վերջիններս հնարավորություն են ընձեռում արտահայտելու խնդրային և պարագայական ամենաբազմազան հարաբերություններ: Այդ հարաբերությունների մի մասը արտահայտվում է նաև հոլովների միջոցով, իսկ մի մասը հատուկ է միայն կապական բառակապակցություններին:

§ 121. խնդրային հարաբերություններից կապերի միջոցով կարող են արտահայտվել հետևյալները՝ ներգործող խնդրային, վերաբերության, միջոցի, հանգման, միասնության, սահմանափակման, բացառման:

ա) ներգործող խնդրային կամ գործողության ու գործողություն կատարողի հարաբերություն են արտահայտում ձեռքով, կողմից կապական բառերը գոյականի տրական հոլովածևի հետ: Օրինակներ՝ սպանվել մեկի կողմից (ձեռքով), կատարվել աշակերտների կողմից, հարցը լուծվել մինիստրության կողմից և այլն: Այս հարաբերությունը, ինչպես ասվեց, կարող է արտահայտվել նաև գոյականի բացառական, մասամբ նաև գործիական հոլովածևերով (§ 116, 117):

բ) վերաբերության հարաբերություն է արտահայտվում հետևյալ կապերի միջոցով՝ մասին, վերաբերյալ, վերաբերմամբ, նկատմամբ, առթիվ, կապակցությամբ, շուրջը, նաև ուղղությամբ, որոնք նույնպես դրվում են տրական հոլովածևի վրա: Օրինակներ՝ հաղորդել դեպի մասին, մտքեր փոխանակել հարցի շուրջը, համակրանք տածել մեկի նկատմամբ, տարակարծություն ունենալ այդ խնդրի վերաբերյալ և այլն: Հիշյալ կապակցություններից ընդհանրական են մասին կապով բառակապակցությունները: Մյուսներն ունեն ոճական-կիրառական որոշակի սահմանափակություն (գործածվում են առավելապես գրավոր խոսքում):

Մանրթ.— Ժողովրդական խոսակցական լեզվում հաճախ վերաբերության հարաբերություն է արտահայտվում վրա կապի միջոցով, որը գրական լեզվի համար հանձնարարելի չէ (հմմտ. խոսել գրքի վրա):

Գրավոր խոսքում այս հարաբերությունը երբեմն արտահայտվում է նաև դեպի և առ կապերի միջոցով. ինչպես՝ սեր տաձել առ հայրենիք—դեպի հայրենիք:

դ) Միջոցի խնդրային հարաբերությունն են արտահայտում միջոցով, ձեռնով երբեմն նաև հետ կապերը: Օրինակներ՝ քնկերոջ միջոցով հայտնել, որդու ձեռնով (որդու հետ) ուղարկել, պարանների միջոցով դուրս բաշել և այլն: Սրանցից ձեռնով և հետ կապերը միջոցի հարաբերությունն են արտահայտում միայն անձ ցույց տվող գոյականների հետ, այն էլ հիմնականում առարձման իմաստ արտահայտող բայերի մոտ (ուղարկել մեկի հետ, ստանալ մեկի ձեռնով):

Միջոցի հարաբերությունը ժամանակակից հայերենում ավելի հաճախ արտահայտվում է գոյականի գործիական հոլով+բայ բառակապակցությամբ:

դ) Հանգման խնդրային հարաբերությունը ժամանակակից հայերենում արտահայտվում է հիմնականում տրական հոլով+բայ բառակապակցություններով: Սակայն այն երբեմն կարող է արտահայտվել նաև վրա, դեպի կապերով բառակապակցություններով. ինչպես՝ ուշադրություն շղարձել մոր արտասուքի վրա, կասկածել քնկերոջ անկեղծության վրա, հսկել սահմանների վրա, ձեռք պարզել դեպի որդին, հալացն ուղղել դեպի լուսինը, հարգանքով վերաբերվել դեպի մեծերը և այլն: Դեպի կապի գործածության դեպքում բառակապակցությունն ունենում է տեղային հանգման իմաստային երանգ:

Երբեմն հանգման հարաբերությունն են արտահայտում նաև համար, հետ կապերը: Առաջինը համանիշ է շահի տրականով բառակապակցություններին: Օրինակ՝ բերել մեկի համար — բերել մեկին, խոստանալ մեկի համար — խոստանալ մեկին, օգտակար լինել մեկի համար, սիրելի լինել մեկի համար և այլն: Երկրորդը արտահայտում է փոխադարձ գործողության իմաստային երանգ, օրինակ՝ հաճողիպել մեկի հետ, բարեկամանալ մեկի հետ, քնկերանալ մեկի հետ և այլն:

Հանգման հարաբերությունն է արտահայտում նաև դեմ կապը հետևյալ բառակապակցություններում՝ կովել մեկի դեմ, պայքարել անտարբերության դեմ, պատերազմել թշնամու դեմ և այլն: Այդ նույն իմաստային հարաբերությունն է արտահայտում նաև

ընդդեմ կապը, որը, սակայն, ունի կիրառական սահմանափակություն (հանդիսում է հիմնականում դրավոր խոսքում)։ օրինակ՝ պայքարել ընդդեմ թշնամիների։ Վերջին կապը ավելի հաճախ դործառում է հարաբերակից գոյականական բառակապակցություններում (պայքար ընդդեմ թշնամի)։

և) Միասնության հարաբերությունն են արտահայտում հետևյալ հանդերձ կապերը։ Օրինակներ՝ ընկերոջ հետ գնալ, ընտանիքով հանդերձ հեռանալ, Աշոտի հետ աշխատել, երեխաների հետ գետում լողանալ և այլն։ Այս իմաստը, ինչպես ասվեց, արտահայտվում է նաև գործիական հոլով-բայ բառակապակցությամբ (§ 117)։

զ) Սահմանափակ թվով բայերի մոտ (աշխատանք ծավալել, միջոցառումներ մշակել, աշխատանք տանել և այլն), սահմանափակման խնդրային հարաբերությունն են արտահայտում ուղղությամբ, գծով կապերը։ ինչպես՝ աշխատանք ծավալել երիտասարդության կրթության գծով-ուղղությամբ, միջոցառումներ մշակել այդ գծով-ուղղությամբ և այլն։

է) Բացառման խնդրային հարաբերությունն են արտահայտում բացի, զատ, չհաշված կապերը։ Սրանցով կազմավորված բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ սովորաբար լինում են եռանդամ։ ինչպես՝ բացի Աշոտից բոլորին տեսնել, բացի աղջկանից մնացածներին հանաչել, բացի պատերից ոչինչ չտեսնել, նրա սիրուց զատ ոչինչ չհանաչել և այլն։ Զատ կապով բառակապակցությունները ունեն ժողովրդական խոսակցական երանգավորում։

§ 122. Գոյական-կապ-բայ բառակապակցությունները արտահայտում են հետևյալ պարագայական հարաբերություններ՝ ժամանակային, տեղային-տարածական, ձևային, պատճառահետևանքային։

ա) Ժամանակ ցույց տվող, ինչպես նաև գործողության անվանում հանդիսացող գոյականների տրակտն հոլովաձևերը ժամանակ, ընթացքում, միջոցին¹⁸ կապերի հետ ցույց են տալիս այն ժամանակամիջոցը, որի ընթացքում կատարվում է գերադաս անդամի ցույց տված գործողությունը։ Օրինակներ՝ հինգ օրվա ընթացքում շարադրել, ամառվա ընթացքում հանգստանալ, քննարկ-

¹⁸ Միջոցին կապի այս կիրառությունը արդեն հնացել է։

ման ժամանակ ելույթ ունենալ, աշխատանքի ժամանակ խոսել, գրույցի միջոցին ներս մտնել և այլն:

Նույն գոյականների բացառական կամ ուղղական հոլովածները հետո կապի հետ ցույց են տալիս այն ժամանակահատվածը, որից հետո կատարվում է գերադաս բայի ցույց տված գործողությունը: Օրինակներ՝ նաշից հետո հանգստանալ, հինգ օր հետո գնալ, երկու ամսից հետո վերադառնալ և այլն: Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում, ինչպես նաև գեղարվեստական գրականության մեջ ժամանակային անմիջական հաջորդում է ցույց տալիս վրա կապը. ինչպես՝ այդ խոսքի վրա ներս մտնել, րնբրի՛քի վրա խմել և այլն:

Առաջ, մինչև, նախքան կապերը ժամանակ ցույց տվող գոյականների և բայանունների հետ ցույց են տալիս այն ժամանակամիջոցը, որից առաջ կատարվում է գերադաս բայի ցույց տված գործողությունը: Օրինակներ՝ քննություններից առաջ պարապել, հինգ օր առաջ հեռանալ, նախքան ձմեռը վերջացնել, մինչև ժողովը հարցը լուծել, մինչև արձակուրդները (նախքան արձակուրդները) չհանգստանալ և այլն:

Մինչև կապով գոյականը հաճախ գործածվում է ժամանակ ցույց տվող մեկ այլ գոյականի բացառական հոլովածի հետ, այսինքն՝ բառակապակցությունը լինում է եռանդամ: Այսպիսի բառակապակցություններն արտահայտում են ժամանակային սահմանափակության հարաբերություն. օրինակ՝ առավոտից մինչև երեկո աշխատել, գարնանից մինչև աշուն անձրև չգալ և այլն: Գրասենյակային, մամուլի լեզվում մինչև կապի իմաստով հաճախ գործածվում է առ-ը, ինչպես՝ առ մեկը հունվարի ավարտել, առ 15-ը հունիսի կատարել պլանները և այլն:

Ժամանակային սահմանափակում են նշանակում նաև մեջ: ընթացքում կապերը գոյականի տրական հոլովածի հետ. օրինակ՝ հինգ օրվա մեջ վերջացնել, երկու ամսվա մեջ (ընթացքում) սովորել և այլն: Այս իմաստով ժամանակակից հայերենում գործածվում են նաև ժամանակ ցույց տվող գոյականների ներգոյական հոլովածները (§ 119):

բ) Տարածական հարաբերություններ են արտահայտում վրա, մեջ, մինչև, առաջ, տակ, մոտ, դեպի, ուղղությամբ, դեմ և այլ կապեր, որոնցից յուրաքանչյուրը բառակապակցությանը տալիս

է տարածական տարբեր հարաբերության իմաստային երանգ: Այսպիս՝ դեպի կապով խնդիրը, զրվելով շարժում ցույց տվող բայերի պահանջով, ցույց է տալիս գործողության տեղային ուղղվածության հարաբերություն (գնալ դեպի տուն, շարժվել դեպի Սևան, հեռանալ դեպի գյուղ և այլն): Այդ նույն իմաստն են արտահայտում նաև ուղղությամբ և կողմը կապական բառերը գոյականի տրական հոլովածեի հետ (գնալ տան ուղղությամբ, գնալ տան կողմը):

Մինչև կապը տեղի իմաստ ունեցող գոյականի հետ ցույց է տալիս տարածային սահմանափակություն, օրինակ՝ վազել մինչև անտառ, գնալ մինչև գետը: Այս դեպքում բառակապակցությունը հաճախ լինում է եռանդամ, ինչպես՝ տարածվել կենտրոնից մինչև ծայրամաս, փորել փողոցի մի մայրից մինչև մյուսը, երկու ժամում գնալ Երևանից մինչև Սևան և այլն:

Վրա, մեջ, տակ, մոտ կապերը ցույց են տալիս գործողության՝ որևէ տեղի մակերեսի տարբեր կողմերում կատարվելու հարաբերություն: Նրանց բացառական հոլովածեերը ցույց են տալիս այդ գործողության (շարժման)՝ տվյալ տեղի մակերեսի որևէ մասից սկսվելը, իսկ գործիական հոլովածեերը՝ մակերեսի որևէ մասով անցնել-կատարվելը: Օրինակներ՝ կանգնել ֆարի վրա, գտնվել պայուսակի մեջ, քաֆցնել ֆարի տակ, փորել անտառի մոտ, վերցնել սեղանի վրայից, հեռանալ սեղանի մոտից, հանել պայուսակի միջից, երևալ սփռոցի տակից, անցնել անտառի միջով, վազել տան մոտով, հոսել գետնի տակով, անցնել գետի վրայով և այլն:

դ) Զեի և իրավիճակային հարաբերություն են արտահայտում ներքո, տակ, մեջ, առանց կապերով բայական մի շարք բառակապակցություններ: Օրինակներ՝ բռնելի ազդեցության տակ հրաժարվել, հնչյունների ներքո ֆայել, տարակարծությունների մեջ տանջվել, առանց պատասխանի հեռանալ և այլն:

Ընդհանուր ձևային հարաբերություն են արտահայտում համեմատության իմաստ ունեցող ինչպես, պես, նման, որպես կապերով բայական բառակապակցություններ: Օրինակներ՝ ֆամու նման սլանալ, ինչպես մրրիկ շաչել, շառաչել, աղջկա նման կարմրել, մանկան պես հեկեկալ, գազանի պես ոռնալ և այլն:

դ) Պատճառահետեանքային հարաբերությունները լինում են պատճառի, հիմունքի, նպատակի, պայմանի, զիջման: Սրանցից պատճառի, հիմունքի, նպատակի հարաբերություններն արտահայտվում են և՛ միայն հոլովների, և՛ կապերի օգնությամբ, իսկ պայմանի և զիջման հարաբերություններն արտահայտվում են միայն կապերի միջոցով:

Պատճառի հարաբերությունն են արտահայտում պատնառով, շնորհիվ, հետևանքով կապերով բայական բառակապակցությունները: Այս դեպքում ստորադաս գոյականը սովորաբար լինում է վերացական: Օրինակներ՝ անհագության պատնառով տուժել, մեկի օգնության շնորհիվ (նաև՝ մեկի շնորհիվ) հասնել հաջողությունների, անզուլության հետևանքով վնասվել և այլն: Ժողովրդական խոսակցական լեզվում այդ հարաբերությունն արտահայտելու համար գործածվում են նաև երեսից, ձեռքից կապական բառերը. ինչպես՝ մեկի երեսից տուժել, անհագության ձեռքից վնասվել և այլն (սրանք ցույց են տալիս միայն բացասական պատճառ):

Երբեմն պատճառային հարաբերություն կարող են արտահայտել նաև համար, վրա, տակ, ներքո կապերը, ինչպես՝ գործել մեկի ազդեցության տակ, ծովել ձյան ծախության տակ, այդ արարքի համար պատժվել, բռնել ազդեցության ներքո կատարել որևէ բան, ձայնի վրա դուրս գալ և այլն:

Պատճառական հարաբերությունը ժամանակակից հայերենում արտահայտվում է նաև գոյականի բացասական հոլովաձևով (տե՛ս § 116):

Հիմունքային հարաբերություն են արտահայտում ըստ, համաձայն, նաև համապատասխան, համեմատ, հիման վրա կապերով և կապական բառերով բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ Ըստ օրենքի պատժել, համաձայն կանոնադրության պարգևատրել, ըստ պայմանաւորվածության հավաքվել որևէ վայրում, որոշման համապատասխան վարվել, ծագքի հիման վրա մշակել և այլն:

Նպատակային հարաբերություն են արտահայտում համար, հանուն կապերով (վերջինս գործածվում է հիմնականում հրապարակախոսության լեզվում) բայական բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ հավաքվել կարևոր գործի համար, պայքարել խաղաղության համար, հանուն ժողովուրդների բարեկամության գործել և այլն:

Պայմանային հարաբերությունն են արտահայտում դեպքում, պարագայում, պայմանով կապական բառերով բայական բառակապակցությունները: Այս դեպքում ստորագաս անդամը սովորաբար լինում է անորոշ դերբայ, կամ այս, այդ, այն դերանունները, ևսկալն երբեմն կարող է լինել նաև գոյական (հասկապիս բայանուն): Օրինակներ՝ դիմել դժվարությամբ դեպքում, նեղության պարագայում օգնության հասնել, աշխատել պարգևատրության պայմանով և այլն:

Զիջական հարաբերություններ են արտահայտում հիմնականում շնայած (շնայելով), հակառակ, հանդերձ կապերով բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ շնայած հոգնածությանը գնալ, շնայած շոգին աշխատել, սովորությանը հակառակ շուտ վերադառնալ և այլն: Հանդերձ կապը այս իմաստով գործածվում է հիմնականում անորոշ դերբայի գործիական հոլովաձևի հետ (իմանալով հանդերձ գնալ):

ՄԱԿԲԱՅ + ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 123. Այս բառակապակցություններն արտահայտում են միայն պարագայական հարաբերություններ, այն է՝ ժամանակի, տեղի, ձևի, չափի հարաբերություններ:

ա) Ժամանակային հարաբերությունն են արտահայտում ժամանակի մակրայ + բայ կառուցվածքի բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ միշտ աշխատել, հավիտյան շնոռանալ, ընդմիշտ հեռանալ, օրքսօրե նիհարել, հավետ հիշել, գիշեր-ցերեկ մտածել, երբեք չհուզվել, վերջերս տեղի ունենալ և այլն:

բ) Տեղային հարաբերությունն են արտահայտում տեղի մակրայ + բայ կառուցվածքի բառակապակցությունները. օրինակ՝ ամենուրեք անձրև տեղալ, տեղից-տեղ տեղափոխվել, դեմառդեմ հանդիպել, ընդառաջ գնալ, ձեռքից-ձեռք անցնել և այլն:

գ) Զեային հարաբերությունն են արտահայտում ձևի մակրայ + բայ բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ կամաց խոսել, արագ ֆայլել, դանդաղ գրել, աստիճանաբար հեռանալ, տնտեսապես հզորանալ, տեսականորեն լուծել, քննամաբար վարվել, եղբայրաբար օգնել, հերոսաբար զոհվել և այլն:

դ) Զաւիի-բանակի հարաբերություն են արտահայտում չափի մակբայ+բայ կառուցվածքի բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ հանախ այցելել, բազմիցս զգուշանալ, իսպառ վերացնել, ամբողջովին վերցնել, հիմնականում լուծել, փոքր-ինչ հոգնել, ավելի հուզվել, լիովին բավարարել, փոքր ի շատե հասկանալ և այլն:

Հայտնի է, որ մի շարք մակբայներ ժամանակակից հայերենում ունեն ընդհանրական իմաստ: Այդպիսի մակբայներով բաղադրված բայական բառակապակցություններից շատերը համատեղում են ձևի ու չափի, ժամանակի ու չափի, տեղի ու ձևի իմաստային հարաբերությունները: Ահա մի քանի օրինակ՝ անընդհատ անձրևել, անդադար խոսել, արտաֆուստ շնուզվել, մերթընդմերթ փայլատակել և այլն:

ԱՄԱԿԱՆ+ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 124. Ժամանակակից հայերենում դործառում են նաև ածական+բայ կառուցվածքի բառակապակցությունները: Որպես բայի լրացում հանդես են գալիս միայն որակական ածականները, որոնք այս կիրառությունում ձեռք են բերում մակբայական արժեք և արտահայտում են ձևի սլարագայական հարաբերություններ: Օրինակներ՝ լավ խոսել, վատ ֆնել, խաղաղ ննչել, սաստիկ հոգնել, մեղմ օրորել, գեղեցիկ նկարել, զգույշ հեռանալ և այլն: Հաճախ որպես ստորադաս անդամ հանդես են գալիս ածականական բառակապակցություններ. ինչպես՝ չափազանց գեղեցիկ հագնվել, անսպասելի լավ ելույթ ունենալ, հասակը ձիգ կանգնել, գլուխը կախ հեռանալ և այլն:

ԴԵՐԲԱՅ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ+ ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 125. Բայական բառակապակցություններում որպես բաղադրիչ հաճախ հանդես են գալիս նաև անորոշ, զուգընթացական և հարակատար դերբայները:

1. Անորոշ դերբայը, որպես բայական բառակապակցության ստորադաս բաղադրիչ, կարող է դրվել տարբեր հոլովներով՝ արտահայտելով խնդրային և սլարագայական զանազան հարաբերու-

թյուններ: Այսպես՝ անորոշ դերբայի տրական հոլովը շարժում ցույց տվող բայերի մոտ ցույց է տալիս նպատակային հարաբերություններ. օրինակ՝ գնալ աշխատելու, հավաքվել զվարճանալու, մեկնել հայրենիքը պաշտպանելու, ուղարկել սովորելու, հրավիրել նաշելու, գալ աղջիկ տեսնելու և այլն: Հաճախ այս իմաստային հարաբերությունն արտահայտելու համար գործածվում են համար, նպատակով կապերը (մեկին էլ հայրենիքը պաշտպանելու համար, գնալ հանգստանալու նպատակով):

Անորոշ դերբայի ուղղական հոլովաձևը մի շարք անցողական բայերի մոտ ցույց է տալիս ուղիղ խնդրային հարաբերություն. օրինակ՝ սովորել գրել, առաջարկել մեկնել, թույլ տալ գնալ, օգնել իրագործել, հրամայել հեռանալ, պարտավորեցնել աշխատել, ցանկանալ ուտել, սկսել գրել և այլն: Նախադասության մեջ սրանք գործառուժ են որպես մեկ անդամ (տե՛ս § 177—178):

Անորոշ դերբայի ուղիղ ձևով լրացում են պահանջում նաև պատրաստվել, դադարել, խուսափել բայերը: Օրինակ՝ պատրաստվել էմել, պատրաստվել հեռանալ, դադարել աշխատել, խուսափել հանդիպել և այլն: Սրանք ևս նախադասության մեջ գործառուժ են որպես մեկ անդամ: Այս բայերից առաջինը (պատրաստվել) լրացում է ընդունում նաև տրական հոլովով՝ արտահայտելով նպատակային հարաբերություններ (պատրաստվել մեկնելու), մյուսները՝ բացառական հոլովով՝ արտահայտելով անջատման հարաբերություններ (դադարել գրելուց, խուսափել հանդիպելուց):

Անորոշ դերբայի բացառական հոլովաձևով բառակապակցությունները ցույց են տալիս պատճառային հարաբերություններ: Օրինակ՝ մրսելուց դողալ, վախենալուց կակազել, շտապելուց մոռանալ, ամաչելուց կարմրել և այլն: Սրանք համանիշ են պատճառով, հետևանքով կապերով ձևերին (մրսելու պատճառով դողալ, վախենալու հետևանքով կակազել):

Անորոշ դերբայի գործիական հոլովաձևերը արտահայտում են մի շարք հարաբերություններ. այն է՝ միջոցի (գրելով սովորել), կրկնելով անգիր անել, արտագրելով պատրաստել, պատճառի (մեկի ասելով որոշել), ձևի (վագելով հեռանալ, մոտենալով կանգ առնել, հեկալով վագել):

Անորոշ դերբայի ներգոյական հոլովաձևը հանդիպում է սակավ, այն էլ հիմնականում ժողովրդական-խոսակցական լեզվում

և ցույց է տալիս սահմանափակման հարաբերություններ. օրինակ՝ վագելում հաղթել, նվագելում աչքի ընկնել և այլն: Այս հարաբերությունն արտահայտելու համար ավելի հաճախ գործածվում է մեջ կապով ձևը (վագելում մեջ հաղթել) :

§ 126. Կապերից անորոշ դերբայի հետ հանդիպում են հատկապես հետևյալները՝ համար, նպատակով, պատճառով, պես, հետո, առաջ, ժամանակ, ընթացքում, առանց, պեպքում, չնայած, շնորհիվ և այլն: Սրանցից յուրաքանչյուրը բառակապակցությունը տալիս է հատուկ իմաստային հարաբերության հրահանգ: Ահա օրինակներ՝ մրենկում պես հեռանալ, մրենլուց հետո հեռանալ, գնալուց առաջ հեռագրել, առանց հանգստանալու աշխատել, պարգևատրվել լավ աշխատելու դեպքում, չնայած հոգնելուն շարունակել և այլն:

2. Հարակատար դերբայը, գործառնելով որպես բայական բառակապակցությունների ստորադաս բաղադրիչ, արտահայտում է հիմնականում ձևի պարագայական հարաբերություն, ցույց տալով այն դրությունը, վիճակը, որի մեջ կատարվում է գործողությունը: Օրինակներ՝ նստած աշխատել, կանգնած նայել, հոգնած և գլուխը խոնարհած հեռանալ, զարմացած հարցնել և այլն: Այս իմաստային հարաբերությունը երբեմն կարող է արտահայտվել նաև կերպով կապի միջոցով. ինչպես՝ զարմացած կերպով նայել:

3. Զուգընթացական դերբայը ցույց է տալիս դերադաս բայի գործողությանը զուգընթաց կատարվող գործողություն և արտահայտում է ժամանակային հարաբերություններ: Օրինակներ՝ գրելիս գլուխը կախել, ուտելիս շխտել, բնելիս լույսը հանգցնել, աշխատանքի գնալիս հանդիպել ընկերոջը, մեկնելիս հրաժեշտ տալ և այլն:

ՄԱԿԲԱՅԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 127. Մակբայական բառակապակցությունները ժամանակակից հայերենում ունեն համեմատաբար սահմանափակ կիրառություն: Մի բան, որ պայմանավորված է մակբայի խոսքի մասային առանձնահատկությամբ: Ծավալվելու հատկությունն ունեն հիմնականում ձևի մակբայները, մասամբ նաև ժամանակի և տեղի մակբայները:

Հայտնի է, որ ձևի մակբայները ցույց են տալիս հատկանիշի որակային հատկանիշ, դրանով հարաբերակից լինելով որակական ածականներին: Վերջիններիս նման, նրանցից մի մասը նույնպես կարող է ունենալ համեմատության աստիճաններ, որոնք արտահայտվում են սուսվեապես հենց բառակապակցությունների միջոցով: Համեմատության աստիճան կարող են ունենալ նաև որոշ ժամանակի և տեղի մակբայներ: Բաղդատական աստիճանը դրսևորվում է ավելի+մակբայ, պակաս+մակբայ, առավել+մակբայ բառակապակցություններով: Օրինակներ՝ ավելի արագ, ավելի դանդաղ, առավել ուժգնաբար, ավելի ուշ, պակաս հեռու, պակաս (նվազ) դանդաղ և այլն: Այս բառակապակցությունները դիտվում են որպես կայուն բառակապակցություններ, որոնք ունեն ձևաբանական արժեք:

Գերադրական աստիճանի իմաստ են արտահայտում ամենից+մակբայ, բոլորից+մակբայ բառակապակցությունները. ինչպես՝ ամենից արագ, բոլորից ուշ, ամենից վաղ, բոլորից դանդաղ, բոլորից մեծ և այլն:

Մակբայի ցույց տված հատկանիշի դրսևորման աստիճանն ու չափն են ցույց տալիս նաև չափազանց, բացարձակապես, շատ, քիչ մակբայները, անսահման, անչափ, բացարձակ ածականները: Ահա օրինակներ՝ չափազանց ուշ, շատ հաճախ, բացարձակապես ուշ, անչափ դանդաղ, անսահման դանդաղ, քիչ ուշ, բացարձակ միաձայն, անսահման հեռու, շատ մոտ և այլն:

Մակբայի ցույց տված հատկանիշի աստիճանը կարող է դրսևորվել նաև համեմատության իմաստ ունեցող կապերի օգնությամբ, ինչպես նաև գոյականի բացառական հոլովով: Օրինակ՝ հողմի պես արագ, քամու նման սրընթաց, երգի պես ցնծագին, կրիայի նման դանդաղ, դանդաղ ինչպես կրիա, հողմից արագ. կրիայից դանդաղ և այլն:

Այս նույն մակբայները կարող են ունենալ նաև այսպես, այդպես, այնպես ցուցական դերանուն լրացումներ: Օրինակ՝ այսպես դանդաղ, այդպես ուշ, այնպես արագ և այլն: Սրանցից այնպես դերանվամբ մակբայական բառակապակցություններն ունեն կիրառական այն առանձնահատկությունը, որ իրենցից հետո պահանջում են երկրորդական նախադասություն, որով կոնկրետանում է բառակապակցության իմաստը. օրինակ՝ Գնացքն այնպես դանդաղ էր գնում, որ բոլորը վախենում էին ուշանալ:

Դոյականի բացառական հոլով-մակբայ կառուցվածքի բա-
ռակապակցութիւնները կարող են արտահայտել նաև սահմանա-
փակման և անջատման հարաբերութիւններ. օրինակ՝ ժողովրդից
գաղտնի, ընկերոջից ծածուկ, ընկերներից հեռու և այլն:

Մակբայի ցույց տված հատկանիշի սահմանափակում են
արտահայտում նաև արտաբնուտ, ներբնուտ մակբայները. օրինակ՝
արտաբնուտ բարեկամաբար, ներբնուտ թշնամաբար, արտաբնուտ
բարեհոգաբար և այլն:

Ժամանակի մակբայները հաճախ ունենում են ժամանակի
մեկ այլ մակբայ լրացում և կամ ժամանակ ցույց տվող գոյականի
լրացում, որով ավելի ճշգրտվում է նրա արտահայտած ժամանա-
կը: Օրինակներ՝ Երեկ երեկոյան, առավոտ շուտ, տարիներ հետո,
անցյալ տարի աշնանը, հինգ տարի առաջ, բավական առաջ, վաղ
առավոտյան, այսօր արշալույսին, ժամկետից հինգ օր շուտ և այլն:

Բառակապակցութեան գերադաս անդամ կարող են լինել նաև
մի շարք տեղի մակբայներ. ինչպես՝ մեզանից հեռու, երկու փայլ
հեռու, զյուրից ներքև և այլն:

Մանր.— Ժամանակի և տեղի մակբայ գերադաս անդամ
ունեցող բառակապակցութիւնների հիմքի վրա են առաջացել
առաջ, հետո, շարունակ, ներքև կապական բառերը (հմմտ. Երկու
օր հետո մեկնեցին: Դեպքը տեղի ունեցավ մեկ ժամ առաջ: Տարի-
ներ շարունակ զրում են այդ մասին):

Մակբայական, բառակապակցութիւններն ունեն կիրառական
այն առանձնահատկութիւնը, որ նախադասութեան մեջ հանդես
են գալիս որպէս մեկ անդամ՝ կատարելով պարագայի շարահյու-
սական սլաշտոյն:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐ

§ 128. Լեզվական յուրաքանչյուր միավոր իր ուրույն աւելն ունի լեզվի կառուցվածքում և յուրահատուկ դեր է կատարում նրա հաղորդակցական գործառության մեջ: Այսպես, հնչույթը արտասանական (նյութական) միավոր է, բառը՝ իմաստային, նախադասությունը՝ մտքի:

Լեզվի կառուցվածքի տարրեր մակարդակներն ուսումնասիրվում են առանձին-առանձին, ըստ հնարավորին անկախաբար, բայց իրականում լեզվի ամեն մի հաջորդ մակարդակ ու նրա ուսումնասիրության հիմնական միավորը ներառում են նախորդ մակարդակներն ու նրանց հիմնական միավորները: Դա վերաբերում է նաև շարահյուսական կառուցվածքին և նախադասությանը, որպես նրա միավորի: Թեև նախադասությունը դիտվում է որպես մեկ ինքնուրույն միավոր, և որպես այդպիսին հակադրվում է մյուս միավորներին, բայց բուն լեզվի մեջ նա ոչ թե մյուսների կողքին, նրանցից դուրս և նրանց ղուգահեռ գոյություն ունեցող միավոր է, այլ նա ներառում է լեզվի կառուցվածքի նախորդ բոլոր աստիճանները, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով, առանց միջնորդավորման կամ միջնորդավորված՝ դեր կատարում են նախադասության մեջ, ձևավորելով այն միավորը, որով իրացվում է լեզվի խոսողական, հաղորդակցական դերը:

§ 129. Նախադասությունը պատրաստի մտքերը խոսակցին (կամ ընթերցողին) սոսկ հաղորդելու միջոց չէ: Քանի որ լեզուն մտածողության միջոց է, և նա իր այդ հասարակական դերը կատարում է հենց նախադասության միջոցով, նախադասությունների ձևով, ուստի և միտքը կարող է ձևավորվել միայն նախադասու-

թյունների մեջ, եթե նույնիսկ դա ներքին միտք է և չի հաղորդվում: Այնպես որ, նախադասությունը ոչ թե լոկ մտքի հաղորդման միավոր է, այլև մտքի ձևավորման միավոր, մտքի միավոր:

Նախադասությունը կարելի է համարել մտքի նվազագույն միավոր: Դրան չի խանգարում այն իրողությունը, որ որոշ տիպի նախադասությունների (սլարդ բնդարձակ, բարդ) առանձին անդամներ, մասեր հանելով և միայն ենթակառուցում ստորոգյալը թողնելով՝ ևս արտահայտվում է միտք: Օրինակ, «Երևելք մեր դասարանի աշակերտները մեկնեցին ճամբար» նախադասությունից, իսկապես կարելի է հանել մի քանի անդամներ, թողնել միայն «աշակերտները մեկնեցին», որը ևս միտք է արտահայտում, թեև նախադասությունից մի քանի բառեր պակասեցին, բայց դրանով նախադասությունը չբաժանվեց միտք արտահայտող մեկից ավելի միավորների. այդ և նման նախադասություններում միտք արտահայտող մեկ միավոր կա միայն: Իսկ սա նշանակում է, որ բերված և նման փաստերը չեն բացառում նախադասության՝ մտքի նվազագույն միավոր լինելը:

Ինչ վերաբերում է բարդ նախադասության մեջ մեկից ավելի միտք լինելուն, ապա պետք է նկատի ունենալ, որ միեւնոյն բարդ նախադասության կազմի մեջ մտնող բաղադրիչ նախադասությունները չեն արտահայտում ինքնուրույն մտքեր, դրանք առանձին միավորներ չեն, և ամեն մեկը առանձին ամփոփ միտք չի արտահայտում: Այդպիսի բաղադրիչ նախադասությունները քերականական ու իմաստային տեսակետից միաձուլված են ամբողջի մեջ և պայմանավորում են այդ ամբողջը: Ուստի բարդ նախադասության, որպես մեկ ամբողջության համար կարևոր են ոչ թե բաղադրիչ նախադասություններն առանձին վերցրած, այլ նախադասություններն իրենց փոխադարձ կապի մեջ, կարևոր է նրանց միմյանց նկատմամբ ունեցած հարաբերությունը: Չէ՞ որ հենց այդ կապով, հարաբերությամբ է որոշվում բարդ նախադասության տեսակային հատկանիշը, իսկ վերջինս էլ նրա էություն արտահայտությունն է: Բարդ նախադասության բաղադրիչների կապն այնքան էական է, որքան որ սլարդ նախադասության համար նրա անդամների կապը:

Այս տեսակետից տեղին է նկատի ունենալ հնչույթի, որպես լեզվական-նյութական նվազագույն միավորի, համանման հատ-

կանիշը: Խոսքը վերաբերում է բարդ հնչյունների յուրահատկությանը: Բարդ հնչյունները որքան էլ բաղկացած լինեն մեկից ավելի հնչյունական բաղադրիչներից, այնուամենայնիվ չեն դադարում միավոր լինելուց: Ի վերջո, նվազագույն միավոր լինելու տեսակետից որքան էլ բարդ հնչյունները առաջին հայացքից տարակուսանքի տեղիք տան, այնուամենայնիվ, քանի որ հնչյունից փոքր լեզվական-նյութական նվազագույն միավոր չկա, ուստի որպես այդպիսին, պետք է համարել և համարվում է հնչյունը: Նույնը և պետք է ասել նախադասության վերաբերյալ: Քանի որ նախադասությունից ավելի փոքր միավորով միտք արտահայտել հնարավոր չէ, ուստի նախադասությունը պետք է դիտել որպես մտքի ամենափոքր կամ նվազագույն միավոր:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՐՈՇ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

§ 130. Ինչպե՞ս է ձևավորվում նախադասությունը, որպես մտքի նվազագույն միավոր: Միտքը կարելի է արտահայտել մեկ բառով և մեծ մասամբ բառերի կապակցությամբ, սակայն ամեն մի բառ կամ բառերի ամեն մի կապակցություն չի կարող միտք արտահայտել: Այսպես, մեծ ֆաղաֆ, գեղեցիկ այգի, բաճառ լեռ և նման բառակապակցությունները, իհարկե, իմաստ ունեն, բայց միտք չեն արտահայտում: Դրանք չի կարելի գործածել առանձին և որևէ մեկին հաղորդել իր մտածածը: Ուրեմն՝ դրանք նախադասություններ չեն: Սակայն ֆաղաֆը մեծ է, այգին գեղեցիկ է, լեռը բաճառ է կապակցությունները կարելի է գործածել առանձին, քանի որ դրանք միտք են արտահայտում. հետևապես դրանք նախադասություններ են:

Ինչո՞վ են երկրորդ շարքի կապակցությունները հանդիսանում մտքի միավորներ, և ո՞րն է այդ երկու շարքի կապակցությունների էական տարբերության պատճառը: Վերը բերված առաջին շարքի բառակապակցությունների միջոցով փաստը չի արձանագործում, դրանով ոչինչ չի հաստատվում կամ ժխտվում: Մինչդեռ երկրորդ շարքի կապակցություններում խոսողը մեծ հատկանիշը վերադրում է ֆաղաֆին, գեղեցիկ հատկանիշը՝ այգուն, բաճառ հատկանիշը՝ լեռանը, դրանով իսկ հավաստում, հաստատում քաղաքի մեծ լինելը, այգու գեղեցիկ լինելը, լեռան բարձր լինելը: Եվ

այսպես, թե՛ արձանագրվում է փաստը և թե՛ դրանով իսկ խոսողի վերաբերմունքն է արտահայտվում (տվյալ դեպքում հաստատական վերաբերմունքը) երևույթի նկատմամբ: Հատկանիշի այդպիսի վերագրումը առարկային կոչվում է ստորոգում, որը նախադասություն կազմելու, միտք արտահայտելու ամենահիմնական միջոցներից մեկն է: Նշենք, որ ստորոգման էությունը ակնհայտորեն դրսևորվում է հատկապես երկկազմ նախադասություններում, ուր կան ենթական ու ստորոգյալը, որպես իրար հակադրվող բեռներ:

Վերը բերված նախադասություններում խոսողի վերաբերմունքը հաստատական է, սակայն այն կարող է տարբեր լինել տարբեր դեպքերում, նայած թե նախադասության բովանդակությունը ինչպես է հարաբերում իրականությանը ըստ խոսողի հայեցակետի: Նախադասությամբ արտահայտվածը կարող է ոչ միայն հաստատվել խոսողի կողմից, այլև վերջինի համար անհատ լինելու կամ այլ պատճառով հարցվել, կարող է դա լինել մի չկատարված գործողություն և հրամայվել, պարտադրվել կատարելու համար, այն կարող է լինել խոսողի հիացմունքի, զարմանքի առարկա և արտահայտվել բացականչումով և այլն: Այսպես՝ Ես հայ ուսուցիչ եմ: Դուք ո՞վ եք: Ա՛խ, ինչքա՛ն ես երջանիկ կլինեի իմ սիրովս, ինչքա՛ն երջանիկ: Իշխանուհի՛, իշխանուհի՛... օգնեցե՛ք ինձ, օգնեցե՛ք (ՆԴ):

Անկախ նախադասությունների կառուցվածքի տարբերությունից, նրանց բոլորի մեջ առկա է խոսողի վերաբերմունքը և դրանով իսկ նախադասության մտքի հարաբերումը իրականությանը:

§ 131. Ստորոգումն արտահայտվում է տարբեր միջոցներով:

Ստորոգման դերը և արտահայտությունը առավել որոշակիությամբ երևում են բաղադրյալ ստորոգյալների մեջ, ինչպես և բայի վերլուծական կազմությամբ ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալներում: «Ծաղիկը հոտավետ է», «Գնացքը մեկնում է» նախադասություններում է բաղադրիչով հոտավետ և մեկնել հատկանիշները վերագրվում են համապատասխանաբար ծաղիկ և գնաց՜

առարկաներին: Ստորոգումը կարող է արտահայտվել ոչ միայն օժանդակ բայով, այլև բայի քերականական վերջավորությունների միջոցով: Օրինակ՝ Ծառը ծաղկեց: Դաշտը կկանաչի և այլն: Այս երևույթը

լինում է բայի համադրական ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալների մեջ, երբ և՛ հատկանիշը, և՛ ստորոգումը արտահայտվում են մեկ բառով, ըստ որում վերագրվող հատկանիշը արտահայտվում է բառի հիմքով, իսկ ստորոգումը բայական վերջավորությամբ:

Ո՞վ իմանա՝ ո՞ւր ընկանք. Քանի՞ օրվա հյուր ընկանք,

Սերն ու սիրտն էլ երբ չրկա՝ Կրրակ ընկանք. Կո՞ւր ընկանք (ՀԹ):

Եվ տեսավ նույնպես, որ սատանան գրկած Լիլիթին մխրճվեց երկրի մեջ... Եվ կուրացան Ադամի աչքերը, և այլևս ոչինչ չտեսավ (Իս., Լիլիթ):

Ստորոգումը կարող է արտահայտվել նաև վերացական բայների միջոցով, ինչպես՝ հեղուկը գոլորշի վարձավ (հմմտ. Հեղուկը գոլորշիացավ): Իր հերթին էլ վերացական բայը կարող է դրսևվորվել ոչ միայն համադրական, այլև վերլուծական ձևով:

Անկախ նրանից, թե ստորոգումն ինչպիսի ձևերով ու միջոցներով է արտահայտվում, նրա էությունը և դերը միշտ նույնն են:

§ 132. Նախադասությունների ճանշող մեծամասնությունն մեջ լեզվականորեն տարրորոշված կերպով արտահայտվում են թե՛ գործող կամ եղող առարկան (քերականորեն ենթական), թե՛ նրան վերագրվող հատկանիշը և թե՛ հատկանիշը առարկային վերագրող միջոցը՝ հանդույցը կամ քերականական վերջավորությունը¹: Դրանք երկկազմ նախադասություններ են, որոնցում ստորոգումը իր հետ կապված բոլոր բաղադրիչներով իրեն որոշակիորեն զգալ է տալիս, և դժվար չէ դրանք դիտել, վերլուծել:

Միակազմ նախադասություններն այսպիսին չեն: Մանրամասնությունները թողնելով համապատասխան բաժնին, այստեղ նշենք, որ միակազմ նախադասությունները այդպես են կոչվում այն պատճառով, որ նրանցում երկկազմ նախադասությանը հատուկ երկու բևեռներ չկան. այդպիսի նախադասություններն ունեն մեկ մաս, անկախ այն բանից՝ նրանք մեկ, թե՛ մեկից ավելի բառերից են կազմված, ինչպես՝ Լուսացալ: Ինչի՞ց սխեմ: Պահպանե՛լ

¹ Այս միտքը չի հակասում զեղչված անդամներով նախադասությունների. այլև որոշ թերի նախադասությունների (որոնք գործածվում են հատկապես երկխոսությունների ժամանակ) գոյության փաստին, քանի որ տվյալ նախադասության մեջ զեղչված անդամը մեծ մասամբ արտահայտված է լինում կից նախադասության մեջ և կամ, համեմատ դեպք, որոշակիորեն հասկացվում է:

պետական գույ՛ր: Բարձրացնե՛լ աշխատանքի արտադրողականու-
թյունը:

Սրանք և սրանց նմաններն, անշուշտ, լիարժեք նախադասու-
թյուններ են, բանի որ մտքի ինքնուրույն միավորներ են, արտա-
հայտում են ավարտված միտք. դրանցով մենք հաստատում ենք
մի բան, մեր վերաբերմունքն ենք արտահայտում եղած, լինելիք
իրողության նկատմամբ: Սակայն այստեղ մտքի ձևավորումը,
ստորոգումը այլ կերպ է կատարվում: Միակիպմ նախադասու-
թյուններում թե՛ եղող առարկան, թե՛ հատկանիշը, թե՛ ստորոգող
քերականական բաղադրիչը կարող են արտահայտվել մեկ բառով:
Օրինակ՝ Լուսացավ: Դադարեց Արտակի զիշերամարտը (ԴԴ, Վար-
դանանք): Մթնեց: Անտառի խորքում մի թռչուն սկսեց տխուր կան-
չել (ՎԱ):

Երբ միակիպմ նախադասությունն արտահայտված է խոնարհ-
վող բայով կամ իր կազմի մեջ ունի խոնարհվող բայ, բնականա-
բար նայած բայը ո՛ր ժամանակով է գործածված, ստորոգումը
կարող է արտահայտվել օժանդակ բայով: Օրինակ՝ Լուսանում է,—
հանկարծ շնչաց Արտակը (ԴԴ, Վարդանանք): Այս և վերը բերված
միակիպմ նախադասություններում ստորոգումն ունի իր քերակա-
նական դրսևորումը, այն է՝ մի դեպքում արտահայտվում է խո-
նարհման վերջավորությամբ (մթնեց, լուսացավ քայաձևերում),
մյուս դեպքում՝ է օժանդակ բայով: Այդ այդպես է անենթակա նա-
խադասություններում:

Որքան էլ ստորոգման ձևավորման միջոցները իրենց դրսևոր-
մամբ տարբեր են, այնուամենայնիվ դրանց միջև կա շատ էական
ընդհանրություն, այն է՝ դրանք բոլորն էլ բայական ձևեր են: Եթե
սովորաբար նախադասության մեջ արտահայտվում է, որ մի
առարկա մի բան կատարում է, լինում է և այլն, այդ նշանակում
է, որ նախադասության մեջ արտահայտվում է առարկայի գործո-
ղության, հղելության գաղափար, սրանք էլ հատկանիշներ են,
որոնք հատուկ են բային, որպես խոսքի մասի:

Ավելին, գործողության, հղելության որոշ (թեկուղև տարտամ)
իմաստ կա նույնիսկ միակիպմ անվանական նախադասություն-
ներում, թեև վերջիններիս մեջ բայ չկա: Օրինակ՝ Փարիզ: Մշուշ
ու ահ: Ես պոետս, Լենինյան բոլշևիկս՝ պատին կոթնած ահա լսում
եմ նրանց ձայնը, շշուկը (ԵԶ):

Ընդգծված նախադասություններում ենթադրվում է գործողութ-
յան կամ եղելության իմաստ, թեև նրանցում բայական բա-
ղադրիչ չկա: Այդ իմաստը կարելի է արտահայտել մոտավորապես
հետևյալ կերպ. «Այդ փարիզն էր», «Փարիզում էր», «Մշուշ ու ահ
է տիրում», «Մշուշ ու ահ կա» և այլն, որոնք, իհարկե, կազմու-
թյամբ տարբեր են նախորդներից:

Որքան էլ բայի գործողության իմաստը կարևոր է ստորոգման
համար, այնուամենայնիվ միայն այդ իմաստը ինքնին չկրցրած
ստորոգում չի ձևավորում: Դրա լավագույն ավացույցը բայական
միակազմ նախադասությունն է, որը կամ որի գերադաս անդամն
արտահայտվում է բայով, բայց այնուամենայնիվ այդ բայով
ստորոգում չի արտահայտվում:

Օրինակ՝ Կանգնել, — դուռում է հրամանատարը ցնցվելով (ԴՍ):
Ինչպե՞ս սկսել նոր ուսումնական տարին, ինչպիսի՞նք նոր միջոց-
ներ ու ձևեր կիրառել քաղաքական ուսուցումը ներկա խնդիրների
մակարդակին բարձրացնելու համար (ՍՀ):

Ստորոգումը սերտորեն կապված է բայի քերականական կար-
գերի հետ, բայց ոչ բոլոր: Այսպես, բայի սեռի կարգը ստորոգման
ձևավորման համար կարևոր չէ: Ստորոգման համար կարևոր են
բայի մասնավորապես հղանակային ձևերին հատուկ քերականա-
կան կարգերը, որոնք են՝ եղանակ, դեմք, ժամանակ, թիվ: Եվ
ստորոգումը, որպես շարահյուսական կարգ, ձևավորվում է բայի
ձևաբանական այս հատկանիշների հիմքի վրա: Բերենք մի քանի
օրինակներ:

Կատարվել էր նրա ցանկությունը (Սև, Հողը, 1): Ծաղիկը
եկավ: Ինձ համար տեղ պահիր: Գինին խանութից կրե՞րեմ: Ոմանք
կնախանձեն, ոմանք էլ կշաբախոսեն: Թող այնքան չաբախոսեն,
որ տրավեն: Այդ առաջուց պիտի ասե՞իր (ն. տ.):

Կասկածի ենթակա չէ, որ բայի եղանակի, ժամանակի, թվի,
դեմքի կարգերը կան հիշյալ նախադասություններում՝ դրսևորված
ժամանակային ձևերի մեջ: Այդ կարգերը, որոշ չուրահատկու-
թյամբ, հատուկ են նույնիսկ անվանական ստորոգյալներին և ար-
տահայտված են նրանց հանգուցի մեջ: Մարգարյանը լուռ էր
(Սև, Հողը, 1): Դա հին, շատ հին պատմություն է (ն. տ.): Դա մի
մեծ ու երկարատև ծես էր (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Նա բավական
խելացի էր (ն. տ.):

Նախադասության մեջ ստորոգման մշտական ղուգակցումը բայի դիմալին ձևերի կարգերին պատահական չէ: Վերջիններս ձևաբանական միջոց են ստորոգման ձևավորման համար: Սակայն պետք է ասել, որ դրանք բոլորը հավասար դեր չունեն: Այս հարցում առավել զգալի դերը պատկանում է եղանակի կարգին:

«Այն (եղանակի կարգը—Ո. Ո.) արտահայտում է յործողության և նրա սուբյեկտի կապի ռեալության գնահատականը խոսողի տեսակետից կամ խոսողի կամքը՝ այդ կապի իրականացման կամ ժխտման նկատմամբ: Այսպիսով, եղանակի կարգը քրականական կարգ է բայի համակարգում, որը որոշում է գործողության եղանակացնությունը (модальность), այսինքն՝ ցույց է տալիս գործողության հարաբերությունը իրականությանը, որը որոշվում է խոսողի կողմից»²:

Եվ իրոք, եղանակի կարգով արտահայտվող խոսողի վերաբերմունքը գործողության, եղելության նկատմամբ շատ կարևոր է՝ ստորոգման և դրանով իսկ նախադասության ձևավորման ու նրանով արտահայտվող վերաբերմունքի համար: Սակայն այդ ձևաբանական կարգի և ստորոգման շարահյուսական կարգի միջև հավասարության նշան դնել չի կարելի:

Եվ այդ՝ հետևյալ պատճառներով:

Նախ, նախադասության մեջ վերաբերմունքը ավելի բարդ է ու բաղմաղան ձևերով է արտահայտվում, քան թե բայի եղանակային ձևերին հատուկ վերաբերմունքը: Ստորոգման կամ, ավելի ընդհանուր ձևով ասած, նախադասության մեջ արտահայտվող վերաբերմունքը զրոյանում է տարբեր ու բաղմաղան միջոցներով ու ձևերով՝ նախադասության հնչերանգով (որն իր հերթին ունենում է բաղմաղան երանգներ), եղանակավորող բառերով, այդպիսի դեր կատարող բառակապակցություններով և այլն:

Հմտ. եկել է եղանակային ձևը հետևյալ օրինակներում:

Նա եկել է: Դուք եկել է: Ըստ երևույթին եկել է: Երևի եկել է: Ենթադրենք եկել է: Նա եկել է: Նա եկել է:

Այնուհետև, ստորոգման ձևավորման հարցում, բայի եղանակի կարգից բացի, դեր ունեն նաև դեմքի, թվի, ժամանակի կարգերը, որոնք տարբեր կողմերով կոնկրետացնում են տվյալ գործո-

² В. В. Виноградов, Русский язык, Учпедгиз, 1947, стр. 581.

ղության կամ հատկանիշի կապը սուբյեկտի հետ, հետևապես և որոշ դեր կատարում են ստորոգման, ուրեմն և նախադասության ձևավորման խնդրում:

Այսպիսով, երկկազմ նախադասության, ինչպես և անենթակա նախադասության մեջ ստորոգումը ձևավորվում է բայի եղանակային ձևերին հասուկ կարգերի հիմքի վրա:

§ 133. Նախադասության հիմնական հատկանիշներից մեկն էլ, բացի ստորոգումից, հասուկ հնչերանգն է: Եթե ստորոգումը հատկանիշը վերադրում է առարկային, ապա նախադասության հնչերանգը ձևավորում է մտքի ավարտվածությունը: Չէ՞ որ կարող է մի հատկանիշ վերագրվել որևէ առարկայի, բայց դեռ դրանով չավարտվել խոսողի միտքը: Ուղեծրի բառերի տվյալ կապակցությունը ամփոփ միտք արտահայտի, այսինքն՝ լինի ինքնուրույն նախադասություն, այն պետք է նաև ավարտված լինի. դա ցույց տանք պատմողական նախադասության վրա: Վերցնենք այսպիսի օրինակ:

Աշտուր ուսման առաջավոր է: Սա, անշուշտ, մի ավարտված նախադասություն է, որովհետև ե՛ւ ստորոգում ունի, ե՛ւ պատմողական նախադասությանը հասուկ՝ բարձրացող-իջնող հնչերանգ, որը կարելի է ներկայացնել հետևյալ ձևով.

Բառերի այդ նույն կապակցությունը արտաբերենք այլ հնչերանգով, ասենք, ոչ թե բարձրացող-իջնող, այլ միայն բարձրացող.

Աշտուր ուսման առաջավոր է,

Այստեղ թեև կա ստորոգում, բայց նախադասությունն ավարտված չէ, այն մտքի ինքնուրույն միավոր չէ, բարձրացող հնչերանգը ցույց է տալիս, որ բառերի այդ կապակցությունը ամփոփ նախադասության վերածվելու համար դեռ պետք է շարունակվի, և բարձրացած հնչերանգը պետք է իջնի ու հանգի դադարի: Շարունակենք այդ կիսադասությունը.

Աշտուր ուսման առաջավոր է, որովհետև նա բարեխիղճ է: Կամ՝ Աշտուր ուսման առաջավոր է սկսած առաջին դասարանից:

Եվ այսպես, երբ ստորոգմանն ավելանում է նաև նախադասության հատուկ հնչերանգը, դրանով ավարտվում է նախադասության ձևավորումը, այն դառնում է ավարտված: Համեմատենք հետևյալ նախադասությունների հնչերանգը:

Արամը վերադառնալ:

Արամը վերադարձավ, որ զբաղվի այդ հարցով:

Թեև երկու նախադասություններում էլ, հայերենի բառական շեշտի գործողության օրենքի համաձայն, «վերադարձավ» բառի վերջին վանկը շեշտված է, բայց դրա հետ միասին, նախադասության ընդհանուր հնչերանդը առաջին նախադասության մեջ իջնում է վերադարձավ բառի վերջում ու հանգում դադարի, իսկ երկրորդ նախադասության մեջ նույն բառի (վերադարձավ) վրա տոնը, ընդհակառակը, բարձրանում է: Այս վերջին նախադասության մեջ տոնի իջեցումը բնականաբար ընկնում է վերջին բառի վրա: Եթե փորձելու լինենք «հարցով» բառով չվերջացնել նախադասությունը, այլ շարունակել այն, համապատասխանաբար կփոխվի նախադասության այդ հնչերանդը. իջնումը և դադարը կտեղափոխվեն նոր նախադասության վերջին մասը: Այսպես՝

Արամը վերադարձավ, որ զբաղվի այդ հարցով և անպայման լուծի այն: Հնչերանդը այնքան կարևոր նշանակություն ունի նախադասության համար, որքան բառի համար՝ բառական շեշտը: Վերջինս հանդիսանում է բառի ամբողջականությունը միասնական, միաձույլ դարձնող և պահպանող լեզվական կարևոր միջոց: Նույնպիսի կարևոր դեր ունի հնչերանդը նախադասության ամբողջականության ձևավորման համար:

Հնչերանդ ասելով պետք է հասկանալ ամբողջ նախադասության արտաբերման ընթացքում արտասանական ելեէջների (այդ թվում նաև տրամաբանական շեշտի) ամբողջությունը, որը մի յուրահատուկ ներգաշնակություն է կազմում:

Այսպիսով, հաստուկ հնչերանդը նախադասության հիմնական հատկանիշներից է, որ կարևոր է նախադասության ամբողջականությունը և մտքի ավարտվածությունը ձևավորելու համար:

§ 134. Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր նախադասություն ունի իր արամաբանական շեշտը: Տրամաբանական շեշտը կարելի է համարել նախադասության հնչերանգի ամենաբարձր տոնը և որպես այդպիսին հնչերանգի կենտրոնական առանցքը, որի շուրջը ծավալվում են մյուս առավել ցածր ելեէջները: Սովորական շարադասություն ունեցող պատմողական նախադասության տրամաբանական շեշտը գրվում է ստորոգյալի վրա:

Պատմողական հնչերանգով կարդանք հետևյալ նախադասությունները: Աշակերտները հավաքվել են ժողովի: Սովետական

տիեզերաճավը վերադարձավ երկիր: Սովորական լսողության համար էլ զգալի է, որ այս նախադասություններից յուրաքանչյուրի մեջ ստորոգյալը համեմատաբար ավելի է շեշտված, արտասանվում ավելի բարձր տոնով (հավաքվե՛լ են, վերադարձա՛վ), քան սրե՛է այլ անդամ:

Բայց, իհարկե, տրամաբանական շեշտը կարող է փոփոխվել նախադասության մեջ, և շրջուն շարադասության դեպքում այն կարող է զրվել տարբեր անդամների վրա, նայած խոսողի նպատակին: Այսպես, Աշակերտնե՛րն են հավաքվել ժողովի (և ոչ թե ուսուցիչները): Աշակերտները ժողովի՛ր են հավաքվել (և ոչ թե դասի): Որոշ դեպքերում նախադասության շարադասությունը կարող է պահպանվել սովորականի պես, բայց տրամաբանական շեշտը կարող է փոխել իր տեղը: Օրինակ, վերոհիշյալ նախադասության մեջ կարող է չփոխվել «ժողովի» բառի տեղը, և հենց այդտեղ էլ այն կարող է ստանալ տրամաբանական շեշտ: Այսպես՝ Աշակերտները հավաքվել են ժողովի՛ր (և ոչ թե դասի): Այս դեպքում «ժողովի» բառը համեմատաբար պակաս շեշտված է, քան թե նույն բառը «Աշակերտները ժողովի են հավաքվել» շարադասական տարբերակի մեջ: Այդ պատճառով էլ նման դեպքերում, եթե անհրաժեշտ է հատկապես խիստ շեշտել տվյալ բառը, փոխվում է նրա շարադասությունը և դրա հետ կապված նաև ամբողջ նախադասության շարադասությունը:

Հրամայական, հարցական և բացականչական նախադասությունների շեշտը և ընդհանրապես հնչերանգը իրենց բնույթով ունեն և՛ նմանություններ պատմողական նախադասության նույն հատկանիշի հետ, և՛ տարբերություններ նրանից: Իրենց տարբերություններով հանդերձ յուրաքանչյուր նախադասության հատուկ է անդամների շեշտերի ներդաշնակ համակարգ, ամբողջ նախադասության հնչերանգի ներդաշնակություն:

§ 135. Անդեմ նախադասությունների ձևավորման գործում դիսալոր դերը պատկանում է հնչերանգին: Երկկազմ նախադասություններին հատուկ քերականական ձևավորում՝ ստորոգում չունենալով, բայց ունենալով նախադասության հատուկ հնչերանգ, վերջինս բառերի կապակցությանը կամ բառին տալիս է ամփոփ, ավարտված լինելու հատկանիշ, մի բան, որ հատուկ է նախադասությանը, և այդպիսով ձևավորում նախադասությունը: Օրինակ՝

Կանխե՛լ զեպֆերը, տոա՛ջ բնկնել, զլխավորե՛լ նրան (= յողովրդին) և հարվածե՛լ թշնամուն (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Հիմա նրանք լուռ էին: Լուռ էինք մենք էլ: Ոչ մի հառաչանք, ոչ մի տընքոց (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին): Ամեն մի անդամ նախադասության արտահայտած միտքը, վերաբերությունը որոշակիորեն հասկացվում է: Բայց ստորոգման արտաքին ձևային կողմը չկա, քերականորեն ձևավորված, որոշակիորեն տարրորոշված ստորոգում նրանում չկա: Այնուամենայնիվ անդամ նախադասությունների մեջ կա այն, ինչին որ ծառայում է ստորոգումը:

Համեմատենք հետևյալ նախադասությունները. Լոն՝... ձայններդ կտրե՛ք (Մ. Մանվելյան): «Լոն» նախադասությունը նույն հաջողությամբ է արտահայտում խոսողի միտքը, թեև քերականորեն արտահայտված ստորոգում չունի, որքան որ ստորոգում ունեցող «ձայններդ կտրեք» նախադասությունը, որն, ըստ էության, հանդիսանում է նախորդի յուրահատուկ կրկնությունը և միայն ոճական՝ միտքը շեշտելու նպատակով է գործածված, առանց որի էլ խոսողի միտքը հասկանալի ձևով արտահայտված է առաջին՝ անդամ նախադասության մեջ: Այդ նախադասություններում ինչպես և ամեն մի նախադասության մեջ կա ստորոգում: Հարց կարող է առաջանալ ստորոգման արտահայտության, նրա ձևավորման վերաբերյալ միայն: Պետք է ընդունել, որ անդամ նախադասությունները ամբողջական ամփոփ նախադասության հատուկ հնչերանդաննալով՝ դրանով իսկ տվյալ բառակապակցությանը կամ բառին օժտում են նախադասության հատկանիշով, և ստորոգումն արտահայտվում է առանց քերականական հատուկ վերջավորության: Հնչերանգը, ուրեմն, այդպիսի նախադասություններում պայմանավորում է ոչ միայն մտքի ավարտվածություն, այլև անուղղակի կերպով՝ ստորոգում: Ինչպես երևում է, եթե հնչերանգը առհասարակ նախադասության ձևավորման գործում էական դեր ունի, ապա անդամ նախադասության մեջ նրա դերը բացառիկ է:

Այսպիսով, նախադասությունը ստորոգումով և հնչերանգային ավարտվածությամբ ձևավորված լեզվական հաղորդակցման հիմնական նվազագույն միավորն է:

Միակազմ և մասնավորապես անդամ նախադասությունների, որպես ինքնուրույն նախադասությունների, ընկալման հարցում անհրաժեշտ է նշել նաև խոսքի և խոսելու պայմանների դերը:

§ 136. Նախադասութեան էութիւնը ճիշտ հասկանալու, այն, որպէս շարահյուսութեան ուսումնասիրութեան առարկա, ճիշտ գնահատելու համար անհրաժեշտ է գոնէ համառոտակի համեմատել նախադասութիւնը և դատողութիւնը: Այս երկու կարգերը անցյալում երբեմն նույնացիւի են մասնագետների կողմից կամ համեմատյալ դեպս որոշակիորեն շէն սահմանազատվել միմյանցից:

Նախադասութիւնն ու դատողութիւնն ունեն և՛ ընդհանրութիւններ, և՛ տարբերութիւններ: Այդ ընդհանրութիւններն ու տարբերութիւնները ուղիղ համեմատական են գիտութեան այն բնագավառների ընդհանրութիւններին ու տարբերութիւններին, որոնց ուսումնասիրութեան առարկան են դրանք: Գիտութեան այդ բնագավառներն են քերականութիւնը և տրամաբանութիւնը:

Բոլորովին պատահական չէ, որ տրամաբանութեան կարեւորագույն կարգերն ունեն իրենց համապատասխանութիւնները քերականութեան և ընդհանրապէս լեզվաբանութեան մեջ: Այս տեսակետից կարևոր են հատկապէս հետևյալ համապատասխանութիւնները. հասկացութիւն—բառ, սուբյեկտ—ենթակա, պրեդիկատ—ստորոգյալ, դատողութիւն—նախադասութիւն: Այդ ընդհանրութեան հիմքն այն է, որ տրամաբանութիւնն ուսումնասիրում է մարդկային մտածողութեան օրենքները, իսկ մտածողութիւնը կատարվում, դրսևորվում է լեզվի միջոցով, լեզվական կարգերի միջոցով: Այս դուգահեռ կարգերի և մասնավորապէս նախադասութեան ու դատողութեան յուրահատկութիւնները ճիշտ հասկանալու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ ի տարբերութիւն տրամաբանութեան, որն ուսումնասիրում է մտածողութեան օրենքները, քերականութիւնն ուսումնասիրում է բառերի քերականական հատկանիշները, բառերի փոփոխութիւնները, բառերի միջոցով կապակցութիւններ կազմելը միտք արտահայտելու նպատակով:

Մասնավորելով մեր խոսքը նախադասութեան ու դատողութեան հարաբերութեան և նախադասութեան յուրահատկութիւնների վերաբերյալ՝ նշենք, որ նախ դրանք սերտորեն կապված են միմյանց հետ: Լեզվից դուրս, առանց լեզվական միջոցի, դատողութիւն գոյութիւն չունի: Դատողութիւնն արտահայտվում է հենց նախադասութեան միջոցով, նախադասութեան մեջ: Նշանակում է՝ նույն օբյեկտը (բառերի այն կապակցութիւնը, որ միտք է արտահայտում) իր տարբեր կողմերով կարող է վերաբերել և՛ քերական-

նությանը, և՛ տրամաբանությունը, այլ կերպ՝ բառերի միեկնույն կապակցությունը, որ բննվում է տրամաբանության կողմից որպես դատողություն, կարող է բննվել նաև քերականության կողմից, որպես նախադասություն: Քերականության համար նախադասության մեջ կարևոր է մտքի ոչ թե հատկապես ընդհանուր տրամաբանական կողմը, այլ ամենից առաջ կարևոր են մտքի արտահայտման լեզվական կողմը, մտքի ձևավորման լեզվական միջոցները: Իհարկե, տրամաբանությունն էլ բննում է դատողության կառուցվածքը: Սակայն դատողության կառուցվածքի քննությունը սահմանափակվում է նրանով, որ տրամաբանությունը որոշում է նրա բնդամենը երկու անդամները, քանի որ դատողությունը, որպես տրամաբանական կարգ, երկու անդամից է կազմված, անկախ այն բանից, թե նրանում քանի բառ կա: Այդ անդամներն են սուբյեկտը և պրեդիկատը, ըստ որում սրանցից յուրաքանչյուրը կարող է կազմված լինել մեկ բառից կամ մի քանի բառերից: Նշենք նաև, որ տրամաբանությունը չի բննում թեկուզ և այդ երկու անդամների կապակցման միջոցները: Մինչդեռ նախադասության կառուցվածքը քննելիս որոշվում է յուրաքանչյուր բառի տեղն ու դերը՝ նախադասության մեջ, այդ բառերի կապակցությունները, վերջիններիս քերականական հատկանիշները:

Բերենք մեկ օրինակ: Երեք միլիոն աշխատավորներ անհնարին տանջանքներով, իրենց արյունով, մկաններով և ոսկորներով շինեցին Շանգ-Շենգը, հաստախարիսխ հիմքերով և ամեհի վիմերով, խողական Շանգ-Շենգը (Իս., Չինական մեծ պարսպի երգը):

Թեև այս դատողությունը կազմված է 19 բառից, այնուամենայնիվ տրամաբանությունը նրա մեջ ճանաչում է երկու անդամ՝ սուբյեկտ, որն է՝ երեք միլիոն աշխատավորներ, և պրեդիկատ՝ անհնարին տանջանքներով, իրենց արյունով, մկաններով և ոսկորներով շինեցին տիտանյան Շանգ-Շենգը, հաստախարիսխ հիմքերով և ամեհի վիմերով, խողական Շանգ-Շենգը: Ի՞նչ միջոցներով են կապվում դատողության այդ երկու մասերն իրար հետ, ի՞նչ հարաբերություններ կան յուրաքանչյուր մասի բաղադրիչ բառերի միջև. դրանք տրամաբանությանը չեն հետաքրքրում:

Մինչդեռ այս նախադասության կառուցվածքը քննելու դեպքում նրանում մենք տեսնում ենք 17 անդամ: Քերականությունը բննում է նաև այդ անդամների կապակցման քերականական եղա-

նակներն ու միջոցները: Կառուցվածքային հիշյալ տարբերությունն ստեղծում է ենթակայի ու ստորոգյալի և սուբյեկտի ու պրեդիկատի միջև նաև ծավալի տարբերություն:

Այս տարբերությունից բացի ենթական ու ստորոգյալը սուբյեկտից ու պրեդիկատից հաճախ տարբերվում են նաև իրենց էությունամբ: Դատողության մեջ սուբյեկտը այն առարկայի, երևույթի և այլնի հասկացությունն է, որը դարձնում ենք մեր դատողության օբյեկտը: Իսկ դատողության այդպիսի օբյեկտը, թեև կարող է հաճախ համընկնել ենթակային, այնուամենայնիվ, որպես կանոն, չունի քերականական որոշակի ձև: Այն կարող է արտահայտվել տարբեր խոսքի մասերով, երբեմն էլ թեք հոլովներով, որոշ դեպքերում նույնիսկ բայի դիմավոր ձևով: Քննվող կարգերի տարբերության տեսակետից առանձնապես հետաքրքրական է այս վերջին ձևն ունեցող սուբյեկտներով դատողության և նախադասության համեմատությունը:

Պրոֆ. Գ. Բրուսյանը, խոսելով դատողության և նախադասության տարբերության մասին, բերում է հետևյալ օրինակը: «Սրվակը ջարդվեց» նախադասության ենթական բոլոր դեպքերում «սրվակ» բառն է, իսկ ստորոգյալը՝ «ջարդվեց» բառը: Մինչդեռ կախված տրամաբանական շեշտից՝ փոխվում են «Սրվակը ջարդվեց» դատողության սուբյեկտը և պրեդիկատը: «Սրվակը ջարդվեց» դատողության սուբյեկտը «սրվակ» հասկացությունն է, պրեդիկատը՝ «ջարդվեց» հասկացությունը: «Սրվակը ջարդվեց» դատողության սուբյեկտը «ջարդվեց» հասկացությունն է, պրեդիկատը՝ «սրվակ» հասկացությունը³:

Տրամաբանական շեշտը, որ կարևոր դեր է կատարում սուբյեկտի և պրեդիկատի որոշման խնդրում, ունի իմացաբանական հիմք, պայմանավորված է նրանով, թե ո՞ր հասկացությունը նախապես կա խոսողի մտածողության մեջ, և ո՞ր հասկացությունն է, որ նորություն է հաղորդում խոսողի մտածողության մեջ նախապես եղած այդ առարկայի մասին և վերագրվում նրա հասկացությանը:

3 Գ. Ա. Բրուսյան, Զանգեզուրի տրամաբանության դասընթաց, Երևան, 1967, էջ 209:

Նախադասության, որպես լեզվական միավորի, էությունը բացահայտող մի այլ արտահայտություն է միևնույն դատողությանը տարբեր լեզուներով և վերջինների յուրահատկությամբ պայմանավորված, տարբեր կառուցվածքի նախադասություններով արտահայտելու փաստը: Մտածողության օրենքները, որոնք տրամաբանության ուսումնասիրության առարկան են, այդ թվում նաև դատողության վերաբերյալ օրենքները, բնդհանուր են, համամարդկային, մինչդեռ յուրաքանչյուր լեզու ունի իր բերականական, այդ թվում և շարահյուսական կառուցվածքը:

Նախադասության և դատողության միջև կա մի շատ էական տարբերություն: Դա այն է, որ բոլոր նախադասությունները չեն, որ դատողություն են: Դատողությունն արտահայտում է հաստատում կամ ժխտում, ավելի կոնկրետ՝ դատողությունը հաստատում և կամ ժխտում է առարկայի՝ հատկանիշ ունենալը: Սակայն կան շատ նախադասություններ, որոնք ոչ ավելիսի հաստատում են արտահայտում, ոչ էլ ժխտում, ուրեմն և դատողություններ չեն:

Անմիջականորեն որպես դատողություններ են հանդես գալիս պատմողական նախադասությունները և հարցական ու բացականչական նախադասությունների որոշ կիրառություններ, իսկ հրամայական նախադասությունները, հարցական ու բացականչական նախադասությունների մեծ մասը դատողություն չեն: Սա նշանակում է, որ նախադասությունն ավելի մեծ ընդգրկում ունի, քան դատողությունը, տրամաբանության տերմինով ասած, նախադասությունն ավելի լայն հասկացություն է, քան դատողությունը:

Այսպիսով, նախադասությունը և դատողությունը իրենց ընդհանրություններով հանդերձ ունեն լեզվական տարբերություններ, դրանք տարբեր կարգեր են իրենց առանձնահատուկ հատկանիշներով:

§ 137. Վերևում խոսվեց այն մասին, որ նախադասությունը ավարտված միտք է արտահայտում և այդ պատճառով էլ, որպես կանոն, կարող է գործածվել ինքնուրույն կերպով, խոսքից դուրս՝ խոսքի մեջ նախադասությունների ինքնուրույնությունը, սակայն, բացարձակ չէ, այլ այս կամ այն չափով հարաբերական: Այլ կերպ լինել չի էլ կարող: Չէ՞ որ նախադասությունը խոսքի միավոր է, իսկ ամբողջի բաղկացուցիչ մասերը չեն կարող բացարձակ ինքնուրույն լինել: Խոսքը չի կարող կաղմվել միմյանց հետ տրամա-

բանական կապ շունեցող նախադասությունների գումարից: Այդ պատճառով էլ խոսքի մեջ նախադասությունը կապված է լինում մյուս և հատկապես կից նախադասությունների հետ, որոնց հետ միասին կազմում է մեկ ամբողջություն:

Նախադասությունների մաքի կապը բազմապիսի դրսևորումներ ունի, և յուրաքանչյուր դրսևորում յուրահատուկ կերպով է ազդում ինքնուրույնության վրա:

Օրինակ՝ Հին, վաղ ժամանակներում, պարսկական Շիրաք քաղաքի մեջ, Արտաշիր անունով հարուստ մի իշխան էր կենում:

Շատ հարուստ էր. նա ուներ մեծ հողեր, այգի և տներ, բաղամաթիվ ծառա, առատ եկամուտ:

Որդի էլ ուներ: Երեք հատ էին: Երկուսը տղա, երրորդը աղջիկ: Մեկը մյուսից երկու տարով մեծ էր: Աղջիկը ամենափոքրն էր (Վֆ, Փիրուզի):

Այս հատվածում ամեն մի նախադասություն մտքով սերտորեն կապված է նախորդի հետ և, առանց նախորդ նախադասության կամ նախորդ նախադասությունների, որոշակի ճշտությամբ չի հասկացվի տվյալ նախադասության միտքը: Այսպես կազմվում է նախադասությունների մեկ շղթա, որի ամեն մի օղակը անմիջականորեն կապված է նախորդի հետ և նրա անմիջական շարունակությունն է:

ՆԱԽԱԴԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

§ 138. Նախադասությունները դասակարգվում են տարբեր հիմունքներով և ըստ այդմ լինում են տարբեր տեսակի:

Նախադասությունները դասակարգվում են ըստ կազմության և լինում են պարզ ու բարդ:

Պարզ նախադասությունը կազմված է նախադասության կամ մտքի մեկ նվազագույն միավորից և այլևս հնարավոր չէ բաժանել բաղադրիչ նախադասություն-միավորների: Քանի որ նախադասության բնորոշ հատկանիշներն են ստորոգումը և հնչերանգային ավարտվածությունը, ուստի բաղադրիչ նախադասությունները որոշելիս պետք է դիմել այդ հատկանիշներին: Բաղադրիչ նախադասության որոշման մեջ հնչերանգային ավարտվածության հարցը, որպես այդպիսին վերանում է, քանի որ բարդ նախադասու-

թյունը, որպես մեկ ամբողջություն, բնականաբար, պետք է ունենա մեկ ընդհանուր հրնչերանդ՝ իր ավարտվածությունամբ հանդերձ։ Ուստի բաղադրիչ նախադասությունների քանակի հարցի լուծման բերականական միջոցն ու շափանիշը մնում է ստորոգումը։

Այսպես, «Ժողովուրդները պայքարում են խաղաղությունը պաշտպանելու համար» և «Ժողովուրդները պայքարում են, որպեսզի պաշտպանեն խաղաղությունը» նախադասություններն արտահայտում են միևնույն միտքը, բայց մեկը (առաջինը) պարզ է, մյուսը՝ բարդ։ Եվ դրանց քերականական տարբերությունն այն է, որ առաջինն ունի մեկ ստորոգում, երկրորդը՝ երկու։

Դիտենք ևս երկու օրինակ. «Գնում է հոսանքի հակառակ մինչև գետի ափունքները՝ ցրված-փոված խոր ձորերում, լեռների վրա, մինչև բարձր զագաթների սառն աղբյուրները» (Ա.Բ. Անձրեք)։ «Կային, որ չէին հավատում» (ն. տ.)։

Առաջին նախադասությունը, անկախ իր բովանդակության հարատևությունից, պարզ է, իսկ երկրորդը, որ կազմված է ընդամենը երկու անդամից՝ բարդ է։ Պատճառը դարձյալ ստորոգումների քանակն է, որոնցից ամեն մեկը մեկ նախադասություն (ինքնուրույն կամ բաղադրիչ) ձևավորող միջոց է։ Այսպիսով՝ կառուցվածքային տեսակետից պարզ նախադասությունը բնորոշվում է մեկ ստորոգումով, իսկ բարդ նախադասությունը մեկից ավելի ստորոգումներով։

§ 139. Նախադասության մեջ հատկանիշը ստորոգումով վերագրվում է առարկային (§ 132)։ Այս երևույթը նախադասությունների մեծ մասում ունի իր տարբերակված դրսևորումը. այսինքն՝ նախադասությունը կազմված է լինում երկու բեռից կամ մասից, որոնցից մեկն արտահայտում է ստորոգվող հատկանիշն ու ստորոգումը, իսկ մյուսն արտահայտում է այն առարկան (կամ որպես այդպիսին մտածված երևույթը), որին վերագրվում է հատկանիշը։ Այսպիսի նախադասությունը կոչվում է երկկազմ, որը հակադրվում է միակազմ նախադասությանը։ Վերջինս չունի երկկազմին հատուկ, նշված երկբեռությունը, այլ կազմված է մեկ մասից, մեկ բեռից։

Երկկազմ նախադասության յուրաքանչյուր մասը կամ բեռը կարող է կազմված լինել թե՛ միայն զլխավոր անդամից (ենթակա,

ստորոգյալ) և թե՛ կարող է ունենալ նաև լրացումներ՝ այդպիսով կազմելով հնթակայի խումբ ու ստորոգյալի խումբ: Օրինակ՝ *Ճրագները / վառվեցին (ԱՔ, Անձրևը): Նախարարներն / սկսեցին ցրվել իրենց օթևանները (ԴԴ, Վարդանանք, Ջ): Հանավանքի քարերը / չեն պատմում այդ մասին (ԱՔ, Հանավանք): Աթանանց մեծ ընկուղենին / մեղմորեն օրորում է իր ճյուղերը Վանդունց խարխուլ խրճիթի վրա (ԱՔ, Վանդունց Բագին):*

Մինչդեռ միակազմ նախադասությունը կազմված է լինում և կարող է կազմվել միայն մեկ եզրից, մեկ մասից: Միակազմ նախադասությունը չունի երկկազմին հասուկ մասերի հակադրությունը: Օրինակ՝ *Ո՛ւր գնալ սովորելու (Ավանդ.): Ոչ ոքի չսպասել: Եղածով դիմադրել (ԴԴ, Վարդանանք, Ջ): Կռվով քաշվե՛լ աջակողմյան լեռնակիրճը (ն. տ.): Անձրևում է: Այս գիշեր ձյունել է:*

§ 140. Նախադասություններն ըստ անդամների առկայության լինում են լրիվ ու քերի: Երբ տվյալ միտքն արտահայտող բոլոր անդամներն առկա են նախադասության մեջ, այն կոչվում է լրիվ: Օրինակ՝ *Երկինքը պատած էր գորշագույն նոսր ամպի միապաղաղ շղարշով (ՆԴ, Ամիրջանի տրագեդիան): Արևն արդեն մայր էր մտել (ՆԴ, Նունե):*

Հաճախ նախադասության մեկ կամ մի քանի անդամները չեն գործածվում, զեղչվում են: Այդպիսի նախադասությունները թերի են: Օրինակ՝ —*Երե չեմ սխալվում, դուք գիմնազիայում եղել եք:*

—*Մինչև յոթերորդ դասատուն, — պատասխանեց քեռորդու փոխարեն Ջարգարյանը: — Բայց գիտե՛ ավելի, քան մի ուսումնավարտ: Տան ազատ ժամերը դատարկ չի անցկացնում (Շիրվ., Քառս):*

§ 141. Նախադասությունները տեսակների են բաժանվում նաև ըստ երանդի և լինում են՝ պատմողական, հարցական, բացականչական, հրամայական: Կան նախադասություններ, որոնցում համատեղում են երանդային տարբեր հատկանիշներ. դրանք կարելի է կոչել խառը երանդի նախադասություններ:

ՊԱՐՋ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 142. Պարզ նախադասությունը մտքի մեկ նվազագույն միավոր է, որ ձևավորվում է մեկ ստորոգումով: Օրինակ՝ *Հայ ճարտարապետությունը սքանչելիորեն ներդաշնակում է երկրի*

պեյզաժի հետ: Միջնադարյան զրականությունը հիմնականում լիրիկական է: Ես ծնվել եմ Հայաստանի պատմական Շիրակի գավառում: Նախելով Աթենքի սքանչելի կոթողներին՝ ես տեսնում էի միայն Անին (Իս.):

Լուսացալ: Ի՞նչ անել:

Պարզ նախադասությունները լինում են երկկազմ և միակազմ:

ԵՐԿԱԼՁՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

§ 143. Երկկազմ կոչվում է այն նախադասությունը, որի մեջ գործող կամ եղող առարկան և նրան վերագրվող հատկանիշը ունեն կամ կարող են ունենալ իրենց քերականական տարբերակված արտահայտությունը հանձինս ենթակայի և ստորոգյալի: Ենթական և ստորոգյալը կարող են հանդես գալ միայնակ, առանց լրացումների. այդպիսի նախադասությունը կոչվում է համառոտ: Օրինակ՝ Արամը ուսանող է: Անահիտը երգում է: Ծառերը կանաչել են: Ծիծեռնակները վերադարձան:

Իսկ այն պարզ նախադասությունը, որի զլխավոր անդամները կամ որևէ զլխավոր անդամն ունի լրացում կամ լրացումներ, կոչվում է պարզ ընդարձակ նախադասություն: Օրինակ՝ Արամը / լավ ուսանող է: Իններորդ դասուրանի աշակերտուհի Անահիտը / երգում է Կոմիտասի «Գարուն ա»-ն: Ծառերը / վաղուց կանաչել են: Ծիծեռնակները / վերադարձան տաք երկրներից:

Բերված օրինակներում ուղղահայաց գծերը ցույց են տալիս երկկազմ նախադասության երկու մասերի սահմանը:

Սակայն ոչ միշտ է, որ երկկազմ նախադասության բաղադրիչ երկու մասերը կարելի է նշված ձևով բաժանել իրարից՝ մեկ մասում ունենալով ենթական (կամ ենթակայի խումբը), մյուս մասում՝ ստորոգյալը (կամ ստորոգյալի խումբը): Դրա պատճառն այն է, որ քերականորեն մեկ խմբին պատկանող անդամը հաճախ կարող է գտնվել ոչ թե այն խմբի անդամների շրջանում, որին պատկանում է ինքը, այլ մյուս խմբին պատկանող անդամների շրջապատում: Օրինակ՝ Մի տարի մեծ դժբախտություն պատա-

հեց (Իս.) նախադասության երկու բաղադրիչ մասերն են՝ «մեծ դժբախտություն» և «մի տարի պատահեց»։ Ինչպես երևում է, ժամանակի պարագան (մի տարի) գտնվում է ոչ թե ստորոգյալի խմբի շրջանում, որին վերաբերում է, այլ ենթակայի խմբի շրջանում, որի հետ կապված չէ բերականորեն։

Մեկ այլ օրինակ՝ «Նրանց մետաքսե տերևների վրա մշտամըրմունջ շատրվաններից ցողեր էին շողշողում (Իս.)։ Այս նախադասության մեջ «Նրանց մետաքսե տերևների վրա» կապակցությունը թեև ընկած է ենթակայի խմբի շրջանում, բայց վերաբերում է ստորոգյալի խմբին։ Դա երևում է նույն նախադասության հետևյալ շարադասական տարբերակից. Մշտամըրմունջ շատրվաններից ցողերը/շողշողում էին նրանց մետաքսե տերևների վրա։

Այս երևույթը չի հակասում համապատասխան նախադասությունների երկկազմ կառուցվածքին, այլ խոսում է այդպիսի կառուցվածքի դրսևորման բաղմազանության մասին՝ կապված ոճական, շարադասական և այլ երևույթների հետ։

Երկկազմ նախադասության որևէ եզրը, մասնավորապես ենթակայի եզրը, կարող է ավելի դեպքում արտահայտված չլինել։ Դրանից երկկազմ նախադասությունը չի դադարում այդպիսին լինելուց. այն մնում է երկկազմ, բայց զեղչված անդամով կամ որպես թերի երկկազմ նախադասություն։ Օրինակ՝ «Հաջորդ գարնանը մեր արագիլը դարձավ եկավ մեն-մենակ։ Բույնը դիտելուց հետո գնաց կանգնեց նահիճը (Իս.)։ Այստեղ կա երկու երկկազմ նախադասություն. միայն թե ոճական նկատառումով երկրորդ նախադասության ենթական արտահայտված չէ նույն նախադասության մեջ, քանի որ հասկացվում է նախորդից. այն է՝ արագիլը։ Այդպիսի նախադասությունները էապես տարբեր են միակազմից։

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

§ 144. Նախադասությունը, իբրև լեզվական միավոր, կազմված է լինում մեկ կամ ավելի բառերից։ Երբ բառերը դրվում են քերականության տրամադրության տակ և որոշակի կապի ու հարաբերության մեջ են մտնում, որով էլ հենց ձևավորվում է նախադասությունը, նրանք վիր են անվում նախադասության անդամներ։

րի, դառնում են նաև նախադասության միավորներ⁴։ Նախադասությունը, այսպիսով, կազմվում է բառերից։ Սակայն պարտադիր չէ, որ նախադասության կազմում հանդես եկող ամեն մի բառ նախադասության առանձին անդամ լինի։ Կարող է նախադասության տվյալ անդամը արտահայտվել մեկից ավելի բառերով կամ բառակապակցություններով։ Նախադասության անդամի համար կարևոր է նրա՝ շարահյուսական ինքնուրույն պաշտոն կատարելը։ Այն կարող են կատարել ինչպես մեկ բառը առանձին վերցրած, այնպես էլ մեկից ավելի բառերն ու բառակապակցությունները։ Այլ կերպ ասած՝ նախադասության անդամը կարող է կազմված լինել ինչպես մեկ բառից, այնպես էլ մեկից ավելի բառերից ու կապակցություններից։ Այսպես, Սկսած հոկտեմբերի երկրորդ կեսից կարծես սպիտակ սավառն եմ հագնում Հայաստանի լեռներն ու սառեերը նախադասության մեջ ժամանակի պարագան արտահայտված է չորս բառով, իսկ կարծես եղանակավորող բառը և ու շաղկապը թեև նախադասության կազմի մեջ են մտնում, սակայն նախադասության անդամ չեն։ Մինչդեռ՝ Երեւան ֆաղափը օրեցօր բարեկարգվում է նախադասությունը բաղկացած 4 բառերից, որոնցից յուրաքանչյուրը շարահյուսական ինքնուրույն պաշտոն է կատարում, հետևաբար և նախադասության առանձին անդամ է։

Ելնելով այս ամենից՝ կարելի է տալ նախադասության անդամի հետևյալ բնորոշումը։ Նախադասություն կազմող այն բառերն ու բառակապակցությունները, որոնք շարահյուսական ինքնուրույն պաշտոն են կատարում, կոչվում են նախադասության անդամներ⁵։

§ 145. Նախադասության ձևավորման գործում բոլոր անդամները միատեսակ դեր ու նշանակություն չունեն։ Որոշ անդամներ էական դեր են կատարում մյուսների համեմատությամբ։ Այդ պատճառով էլ նրանց առկայությունը նախադասության ձևավորման համար անհրաժեշտ է ու պարտադիր։ Մինչդեռ մյուս անդամների առկայությունը այդպիսի անհրաժեշտություն չի ներկայացնում։

⁴ Հայերենի պարզ նախադասության շարահյուսությունը բավական հանդամանորեն քննության են ենթարկել պրոֆ. պրոֆ. Մ. Արեղյանը, Վ. Առաքելյանը և Ս. Արրահամյանը։

⁵ Այդ մասին ավելի հանգամանալից տես Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Երևան, 1969, էջ 285—288։

Նրանք կարող են և չլինել նախադասության կազմում: Սրանց դերը մի տեսակ երկրորդական է: Սա, իհարկե, չի նշանակում, թե այդ անդամները ավելորդ են և միշտ կարելի է դուրս գցել: Հաղորդակցման համար նրանք նույնպես կարևոր են, սակայն նախադասության ձևավորման մեջ վճռական դերը նրանց չի պատկանում: Բերված նախադասություններից առաջինում էական, գլխավոր դերը կատարում են Լևոններն ու սարերը և հազնում են անդամները, իսկ երկրորդում՝ փողոցները և բարեկարգվել են անդամներ: Առանց այդ անդամների առկայության, տվյալ նախադասությունները չեն կազմվի: Մինչդեռ մյուս անդամների բացակայությունը ոչնչով չի խանգարի այդ նախադասությունների ձևավորմանը: Սա նշանակում է, որ դրանք նախադասության կառուցվածքի համար էական նշանակություն ունեն:

Այսպիսով, ըստ նախադասության ձևավորման գործում կատարած դերի, նախադասության անդամները բաժանվում են երկու խմբի՝ զլխավոր և երկրորդական:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

§ 146. Նախադասության զլխավոր անդամներն են ենթական և ստորոգյալը: Նրանք, ինչպես նշվել է, էական դեր են կատարում նախադասության ձևավորման մեջ:

Ենթական և ստորոգյալը նախադասության մյուս անդամների նկատմամբ գերադասություն ունեն: Այսինքն՝ մտքի և շարահյուսական տեսակետից մյուս անդամները ստորադասվում, լրացնում են ենթակային կամ ստորոգյալին: Վերջիններս ոչ լրացնում են որևէ անդամի և ոչ էլ միմյանց: Ենթական և ստորոգյալը նախադասության առանցքն են:

ԵՆԹԱԿԱ

§ 147. Ենթական նախադասության զլխավոր անդամներից մեկն է, այն հավասարական հարաբերության մեջ է գտնվում՝ ստորոգյալի նկատմամբ, այսինքն՝ չի լրացնում վերջինիս, կախյալ կամ լրացական հարաբերության մեջ չի գտնվում նրա նկատմամբ: Այսպես՝

1. Բանվորը աշխատում է,
2. Երկինքը պայծառ է,
3. Մենք ուսանող ենք:
4. Հասմիկը գիրք ունի:
5. Լենինգրադը հիմնադրվեց Պետրոս Առաջինի կողմից:

Նշված նախադասություններում ենթակաները և ստորոգյալները հավասարազոր հարաբերության մեջ են, հետևաբար և իրար չեն լրացնում: Ընդ որում, եթե առաջին նախադասության մեջ ենթական հանդես է գալիս որպես գործողություն կատարող առարկա, այսինքն՝ ակտիվ դեր ունի, ապա 5-րդ օրինակում նրա դերը շահադանց պատասիվ է, այն գործողությունը իր վրա կրող առարկան է (գործողություն կատարողը Պետրոս Առաջինն է), մյուսներում ենթակաները սոսկ հատկանիշի կրողներ են կամ հատկանիշ ունեցող առարկաները: Այստեղից հետևում է, որ ենթական ոչ միայն գործողություն կատարող, այլ գործողությունը իր վրա կրող, հատկանիշ ունեցող առարկան է կամ հատկանիշի տերն ու կրողը:

Բոլոր ենթակաների համար, ինչպես տեսնում ենք, բնորոշ է այն, որ նրանք հատկանիշի կրող են, այսինքն՝ նրանց վերագրվել է որևէ հատկանիշ: Սակայն հատկանիշի ամեն մի վերագրում դեռևս ենթակա չի ձևավորում: Ենթակայի ձևավորման հիմնական պայմանը հատկանիշի վերագրումն է հավասարական հարաբերության մեջ կամ ստորոգումով: Այսպես՝ սև աչքեր, գեղեցիկ հագուստ և այլ կապակցություններում հատկանիշը վերագրվել է առարկային, բայց քանի որ հատկանիշի վերագրումը կատարվել է ստորադասական հարաբերությամբ, ուստի ենթակա չի ձևավորվել, իսկ վարուդը արգելակեց մեքենան, Երևանը գեղեցիկ է և այլ կապակցություններում քերականորեն ձևավորված ենթականեր կան: Դրան նպաստել է այն, որ հատկանիշի վերագրումը կատարվել է հավասարական հարաբերությամբ, ստորոգումով: Այսպիսով, ենթական նախադասության այն անդամն է, որին ստորոգումով վերագրվում է որևէ հատկանիշ⁶:

⁶ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ս. Արամյան, նշվ. աշ., էջ 288—290.

ԵՆԹԱԿԱՅԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 148. Իբրև ենթակա կարող են կիրառվել գոյականները, դերանունները, գոյականաբար գործածված մյուս խոսքի մասերը ու լեզվական ամեն մի արտահայտություն, այլև ամբողջական բառակապակցությունները:

Գոյականն իբրև ենթակա

§ 149. Հայերենում իբրև ենթակա ամենից հաճախագեպ գործածվում են գոյականները և դերանունների մի մասը (հատկապես առարկա կամ անձ ցույց տվող), մի բան, որ պայմանավորված է նրանց զրուստրած իմաստով: Ենթական, ինչպես նշվել է, ցույց է տալիս այն առարկան, որին որևէ հատկանիշ է վերագրվում:

Քանի որ գոյականները (այլև որոշ դերանուններ) առարկա են ցույց տալիս, ուստի հեշտությամբ կիրառվում են ենթակայի պաշտոնով: Այդ է պատճառը, որ մյուս խոսքի մասերը ենթակա են դառնում գոյականաբար կիրառվելով:

§ 150. Ենթական սովորաբար դրվում է ուղղական հոլովով, իհարկե կան դեպքեր, երբ վերջինս արտահայտվում է բացառական հոլովով:

Գոյականների, այլև դերանունների ճշող մեծամասնությունը ենթակա է դառնում բուն ուղղականով, ընդ որում, ենթակա կարող են դառնալ բոլոր կարգի գոյականները՝ հատուկ և հասարակ, եզակի և հոգնակի, որոշյալ և անորոշ: Օրինակ՝ Ասլանը գրպանից հանեց օղու շիշն ու ցուցադրաբար դրեց սեղանին (Սև, Հողը, 1): Այդ միջոցին հաչք և ուղի հանդարտ քայլերով անցնում էին փափուկ խոտերի վրայով... (Բ, Սամվել): Նայում է նրան ֆաբտաշը ալսօր... (ՍԿ): ... Ու օրեր անցան, անցան տաբինեք, Զահել լուսինը դարձավ ալեհեր (ՍԿ):

Հայերենում երբեմն իմաստի սաստկացման նպատակով ենթական կրկնվում է: Այդ դեպքում ավելի է ընդգծվում ու շեշտվում գործողություն կատարողը, հատկանիշի տերը կամ կողը:

Հաճախ գոյական ենթակայի հետ կիրառվում է անձնական դերանվան հրորդ դեմքը, որով ավելի հավաստի է դառնում ու ընդգծվում ենթակայի իմաստը. օրինակ՝ — Խմբագիրն ինձն ասաց,

թե կգա (ԲՀ, Սերմնացանները չվերագարձան): էլ կուժն ուսիգ՝ աղբյուր չես գա, Աղբյուրն ինքն է գիրկդ գալիս... (ՀՇ): Պարսկաստանում բանտարկված Արշակ թագավորի և նրա ավագանու փոխարեն, իշխում էր Մեհուժան Արծրունին ինքը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Գոյություն ունի և սրա շրջված ձևը, երբ դերանունն է նախորդում գոյականին. օրինակ՝ Այգակս է կառուցված նաև ինքը Մեղրին (ՀՄ, Նեղոսի ափին):

Իբրև ենթակա կիրառվում են բաղադրյալ հատուկ անունները: Այդ դեպքում ամբողջ կապակցությունը միասին պետք է վերցնել իբրև ենթակա, օրինակ՝ Սովետական Միությանը պայքարում է խաղաղության համար: Հին Բաշխենդը Հայաստանի հեռավոր գյուղերից է: Տիգրան Մեծը ընդարձակեց մեր երկրի սահմանները:

§ 151. ենթական կարող է արտահայտվել նաև գոյականի բացառական հոլովով, հատկապես, երբ ստորոգյալը կրավորական սեռի բայ է, իսկ բացառականով անդամը ներգործության իմաստ չունի: Օրինակ՝ Կատարվում են կոմիտասյան զոհաբերից... (ՍՀ, 29.3.1969): Կատարվեցին Բեթհովենի ստեղծագործություններից (ԵՆ, 7.12.1970): Այստեղ բացառական հոլովաձևերը անջատման հարաբերություն չեն դրսևորում, դրանք փաստորեն գործողության տերն են, հատկանիշի կրողը: Դրանք ըստ էության համարժեք են «կատարվում են կոմիտասյան գոհարները», «կատարվում են Բեթհովենի ստեղծագործությունները» կառուցվածքին: Տարբերությունը այն է, որ մի դեպքում ենթակա-առարկան վերցվում է ամբողջությամբ, մյուս դեպքում նկատի է առնվում նրա մի մասը, այսինքն՝ բացառականով արտահայտված ենթակայի դեպքում ենթադրվում է, որ ստորոգյալի հատկանիշը վերագրվում է նրա մեջ ներառված առարկաների մի մասին, իսկ ուղղական հոլովով դրվաձ ենթակայի դեպքում՝ առարկաների ամբողջությանը: Այսպես՝ «աբտասանվում են Չարենցի բանաստեղծությունները» կառուցվածքում ենթադրվում է, թե արտասանությունը, իբրև հատկանիշ, վերագրվում է նրա ամբողջ բանաստեղծություններին, այստեղ սահմանափակություն չկա, իսկ «աբտասանվում են Չարենցի բանաստեղծություններից» կապակցության մեջ հատկանիշը վերագրվում է բանաստեղծությունների որոշ մասին, ոչ բոլորին: Բացառականով ենթական կոչվում է մասնական ենթակա,

բանի որ նա իր ամբողջ ծավալով չի վերցվում, այլ միայն մի մասով⁷:

Բացառական հռչակով են արտահայտված ենթակաները հետևյալ օրինակում՝ Սարյանի նկարներից ցուցադրվում են Սովետական Միության բազմաթիվ ցուցահանդեսներում: Երեկոյին արտասանվեցին Պ. Սևակի բանաստեղծություններից: Վաճառվում են Լրևանյան սառնարաններից:

Մանոր.— Եթե նախադասությունը կրավորական կառուցվածքի է, և նրա մեջ առկա է հատկանիշի տերը, ապա բացառականով գրված անդամը ներգործող խնդիր է. օրինակ՝ Դասախոսը հարգվում է ուսանողներից: Մայրը սիրվում է աղջկանից: Եղնիկը սպանվեց ռուսոդից: Բերված օրինակներում թեև բացառականով գրված անդամները ավելի ափսիվ դեր ունեն, քան ուղղականով արտահայտվածները, քանի որ բուն գործողություն կատարողները նրանք են, որոնց գործողությունը անցնում է ուղղականով դրված անդամներին, սակայն դրանք ենթակա չեն, այլ ներգործող խնդիր: Քերականական ենթակաները, որոնց վերագրվում է հատկանիշը, կիրառված են ուղղական հռչակով: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ ներգործական կառուցվածքի նախադասություններում բացառականով արտահայտված անդամը ենթակա է լինում, երբ ատորոգյալը կրավորական բայ է և չեղոք սևռի իմաստով գործածված, իսկ գործողության տերը բացառականով գրված անդամն է, որին և վերագրվում է հատկանիշը:

§ 152. Ենթական կարող է արտահայտվել մի մասը, մեծ մասը, կես մասը, զգալի մասը, գերակշռող մասը և նման տիպի կապակցություններով: Մաս գոյականը այդ դեպքում չի կարելի առանձին ենթակա համարել, քանի որ հատկանիշը վերագրվում է ոչ միայն նրան, այլ նրա հետ միասին նաև նրանց լրացմանը: Ամբողջ կապակցությունը միասին է հանդես գալիս որպես հատկանիշի կրող: Նշված կապակցությունները սովորաբար ունենում են սեռականով լրացում, որով դրսևորվում են այն առարկաները, որոնց այս կամ այն մասը առանձնացվում է իբրև հատկանիշի տեր, իբրև գործողության կատարող: Օրինակ՝ ցավոք այդ հանձ-

⁷ Բացառականով արտահայտված ենթական առաջին անգամ դիտվել է պրոֆ. Ս. Սերաֆիմյանի կողմից (տե՛ս Ժամանակակից հայերենի շարահյուսության մի քանի հարցեր, Երևան, 1962):

նարարությունների գերակշռող մասը մնաց անկատար (ՍՀ, 9.9.1970): Սովորողների մի մասը շտապում է ուսումնական հաստատություն, իսկ մի մասն էլ դուրս է գալիս ընդարձակ բակը (ՍՀ, 21.2.1970): Որտեղ պարապուրդ են տալիս հաստոցների զգալի մասը (ԵԵ, 28.10.1970):— Մեր թագավորի հետ եկել է սակայն նրա սպասավորների մեծ մասը (ՍՀ, Պապ թագավոր):

Ենթակա է դառնում նաև կես զոյականը առանձին վերցրած, երբեմն էլ սեռական հոլովով արտահայտված իր լրացման հետ միասին, պայմանավորված նախադասության իմաստով. օրինակ՝ Զինվորների կեսը պառկեց փոսերում ու պատերի տակ (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1): Իսկ արեղանների կեսը զորքեր հավաքելու փոխարեն, կարող են մտնել բանակ... (ՍՀ, Պապ թագավոր):

§ 153. Հոգի և տոկոս զոյականները իբրև ենթակա կիրառվում են իրենց թվական կամ այլ խոսքի մասով արտահայտված լրացումների հետ միասին: Դա պայմանավորված է հիմնականում նրանց դրսևորած իմաստով: Հոգի բառի նյութական, առարկայական իմաստը բավական թույլ է, ուստի հատկանիշի տեր կամ կրող է դառնում, ակտիվ դեր է ստանում իր լրացման շնորհիվ: Այդ պատճառով էլ իբրև ենթակա վերցվում է լրացչալի հետ միասին: Տոկոս բառը միշտ ենթադրում է թվային մեծություն և կապվում է քանակի հետ, այն կարծես անկախ չի մտածվում, հետևաբար իր լրացման հետ է վերցվում իբրև ենթակա: Օրինակ՝ Էրեֆ հոգի բավական է (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Ներսում խավարի մեջ մի ֆանի հոգի ողբ ասող կանանց նման աղիողորմ հեծկլտում են (ԱԲ, Սաբու):

Դերանունն իբրև ենթակա

§ 154. Ենթական կարող է արտահայտվել դերանուններով: Իբրև ենթակա կիրառվում են հատկապես անձ կամ առարկա ցույց տվող դերանունները, մի բան, որ պայմանավորված է նրանց դրսևորած նշանակությամբ՝ անձի կամ առարկայի իմաստ արտահայտելու հանգամանքով: Ենթակայի պաշտոնով կիրառվում են՝

ա) անձնական դերանունների բոլոր դեմքերը թե՛ եղակի և թե՛ հոգնակի թվով, ընդ որում, նրանք սովորաբար դրվում են ուղղա-

կան հոլովով: Օրինակ՝ Ես երբեք, երբեք բախտ չեմ ունեցել... (ՀԹ, Անուշ): Նա մի ծեր հայր էր խնամում, Գյուլնարա էր անունը նրա (Գ. Սար.): Մենք գնում ենք դյուղերի միջով... (ԲՀ, Սերմնա-ցանները չվերադարձան):

§ 155. Հաճախ ես, դու, նա անձնական գերանունների հետ գործածվում է ինքը գերանունը, որը առաջին և երկրորդ դեմքերի հետ գործածվելիս ստանում է ա, ղ դիմորոշ հոդերը: Ստացվում են ես ինքա, դու ինքդ, նա ինքը բաղադրյալ ձևերը, որոնք միասնաբար հանդիս են գալիս որպես ենթակա: Դրանով ավելի է ընդգրծվում, շեշտվում, հավաստի դարձվում տվյալ դեմքի իմաստը, որի հետևանքով էլ հենց բացառվում է մյուս դեմքերի նշանակությունը: Այսպես՝ Ես ինքա ինձ նախատում եմ դրա համար... (ՍԽ, Հողը, 2): — Դու ինքդ ի՞նչ ես կարծում, ով կհաղթի (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1):

Գործածական են նաև սրանց հոգնակի ձևերը՝ մենք ինքներս, դուք ինքներդ, նրանք իրենք, որոնք նույնպես միասին են կիրառվում որպես ենթակա: Բայց մենք ինքներս ինչո՞վ պիտի պաշտպանվենք (ՍԶ, Պապ թագավոր): Դուք ինքներդ խոստովանեցիք... որ դյուղացիները կողոպտված են... (ԳՍ, Թեհրան, 2):

Ինքը երրորդ դեմքի գերանունը իբրև ենթակա կիրառվում է նաև առաջին և երկրորդ դեմքերով, ստանալով ա և դ դիմորոշ հոդերը. օրինակ՝ ինքա գնացի շրջկենտրոնից դեղ բերեցի ու սրսկեցի (ՍԽ, Հողը, 1): — Ինքդ էլ իսկի սափրված չես (ՆԶ, Հացավան): — Ինքներդ անալիզ արեք և տեսեք, ընկերներ... (Ն. տ.):

Երբեմն որպես ենթակա կիրառվող անձնական գերանունների հոգնակի ձևերի հետ գործածվում են ամենը, բոլորը որոշյալ գերանունները (մենք ամենքս, դուք ամենքդ, նրանք ամենքը, մենք բոլորս, դուք բոլորդ, նրանք բոլորը), որոնք անձնական գերանունների հետ համաձայնում են դիմորոշ հոդերով և նրանց հետ միասնաբար կատարում են ենթակայի պաշտոն: Օրինակ՝ Մենք ամենքս հյուր ենք կյանքում... (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը): — Դուք ամենքդ պիտի օգնեք ինձ մի այդպիսի զորություն ստեղծելու (ՍԶ, Պապ թագավոր): Մենք բոլորս էլ գիտենք, որ դու կարմիր պարտիզան ես... (ՆԶ, Հացավան):

Հիշյալ ենթակաները աչքի են ընկնում շեշտվածությամբ և ընդգծվածությամբ: Մենք ամենքս, դուք ամենքդ, մենք բոլորս.

նրանք բոլորը և այլ ձևերը իբրև ենթակա կիրառվելիս ցույց են տալիս, որ զործողության կատարմանը մասնակցում են տվյալ խմբի մեջ մտնող կամ ընդգրկված բոլոր անձերը անխտիր, առանց բացառություն:

Հանդիպում են դեպքեր, երբ հոգնակի անձնական գերանունների հետ իբրև ենթակա զործածվում են քանակական թվականներ, որոնք գեմքով համաձայնում են գերանունների հետ, ընդ որում, հաճախ դրանց հետ կապակցվում է էլ բառը: Այսպես՝ ՄԼՆԲ՝ ԵՐԷԲԱ էլ սխալ ենք... (ՍԽ, Հոդը, 2): Նրանք երկուսն էլ միջին տարիքի մարդիկ էին (ՍԶ, Պապ թագավոր): Այսպիսի կապակցություններում թվականները նշում են, թե տվյալ խմբի մեջ մտնող անձերից քանիսն են առանձնացվում իբրև զործողության կատարողներ կամ հատկանիշի կրողներ, այսինքն՝ կոնկրետացնում են այդ գերանուններով արտահայտված անձերի քանակը:

Իբրև ենթակա կիրառվում են անձնական գերանունների փոխանուն սեռականները, որոնք ցույց են տալիս այն անձը կամ իրը, որը պատկանում է տվյալ գերանվանը: Օրինակ՝ Վաղն իսկ զորքերը հանենք: Իմը պատրաստ է արշավի (ԴԴ, Վարդանանք): ...Մերք քար ու ձոր է... (ՍԽ, Հոդը, 1):

Ենթակայի պաշտոնով կիրառվում են մերոնք, ձերոնք գերանունները՝ կաղմված մեք, ձեք սեռականներից: Այսպես, օրինակ՝ Մերոնք անընդհատ նահանջում են... (ԲՀ, Սերմնաղանները չվերադարձան):

§ 156. Ենթական կարող է արտահայտվել ցուցական գերանուններով: Ցուցականներից ենթակա են լինում հատկապես առարկա ցույց տվող գերանունների եղակի և հոգնակի ձևերը՝ սա, դա, նա, սրանք, դրանք, նրանք: Օրինակ՝ Սա եկավ մեծ ուշացումով (ՍԽ, Հոդը, 2): —Դա քո իրավունքն է, իհարկե (ՍԽ, Հոդը, 1): Սրանք երաշտաբեր քամիներից պաշտպանում են սարերը (ՍԽ, Հոդը, 1):

Ենթական կարող է արտահայտվել սրանք, դրանք, նրանք ցուցական և բոլորը որոշյալ գերանունների կապակցությամբ: Այդ դեպքում բոլոր որոշյալ գերանվամբ ավելի է ընդգծվում, շեշտվում ցուցական գերանուններով զրուցողին առարկաների ամբողջությունը: Օրինակ՝ Սրանք բոլորը լուրհր էին... (ՍԶ, Պապ

թաղավոր): Ինչպես պարզվեց ղրանձ բոլորն էլ ղեռատի կույսեր էին... (ն. տ.):

Ծնթականի պաշտոնով հանդես են գալիս նաև այս, այդ, այն ցուցականները, որոնք նույնպես առարկա են մատնանշում: Սակայն սրանք ավելի պակաս հաճախականությամբ են կիրառվում, քան վերը նշվածները. օրինակներ՝ Այդ մեծահասակներն էին... (Գ. Բես, Խանդավաժ ճառը):

Ցուցական ղերանունների մի մասը իբրև ենթակա հանդես է գալիս գոյականաբար կիրառվելիս: Օրինակ՝ --Այդքանը ևս շատ բավական է (Բ, Սամվել): Այուսները նույնպես սպասում էին (ՍԽ, Հոգը, 2): Զևեր էին վերցնում նույնիսկ այնպիսիները, որոնք իրենց կյանքում հավ էլ չէին մորթել (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

§ 157. Ենթական կարող է արտահայտվել որոշյալ դերանուններով: Ընդ որում ամենքը, յուրաքանչյուր ոք, ամեն ոք, ամեն ինչ ղերանունները ենթակա են դառնում առանց գոյականաբար կիրառվելու, այսինքն՝ առանց որոշյալ հոդ ստանալու. օրինակ՝ Ամենքը ղուզվեցին (ԴԴ, Վարդանանք): Ամեն ոք յուր կյանքի մասին էր մտածում (Բ, Սամվել): Ամեն ինչ կարգադրված է (ն. տ.):

Բոլոր, յուրաքանչյուր, ամբողջ, ողջ, ամեն մի (ամեն մեկ) ղերանունները ենթակա են դառնում գոյականաբար կիրառվելով: Օրինակ՝ Բոլորը հոգնած ու լարված տրամադրությամբ գուրս եկան պարտքյուրոյի գրասենյակից (ՆԶ, Հացավան): Յուրաքանչյուրն իր հաշիվը գիտեր... (ՍԽ, Հոգը, 1):

Հաճախ ամենքը, յուրաքանչյուր, բոլոր ղերանունները ստանում են ս, դ գիմորոշ հոգերը (ամենքս, ամենքդ, յուրաքանչյուրս, բոլորս, բոլորդ), որով նրանք և՛ գոյականացվում են, և՛ ստանում դիմային համապատասխան նշանակություն, դրանք նույնպես կիրառվում են որպես ենթակա: Օրինակ՝ Ամենքս, իմացիր, տասը տեր ունենք (ՀԹ, Հառաչանք): ...Ամենքդ հրավիրվում եք պալատ... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ասես այդ հարցի պատասխանն եմք տալիս յուրաքանչյուրս (ՍԶ, 10.2.1971):

§ 158. Իբրև ենթակա կիրառվում են նաև որոշյալ դերանվան ժխտական ձևերը (ոչ ոք, ոչ մեկը, ոչինչ), ընդ որում ոչ ոք-ը կիրառվում է առանց որոշյալ հոդի, ոչ մեկը միայն հոդով, իսկ ոչինչ-ը թե՛ հոդով, թե՛ առանց հոդի. օրինակ՝ Ոչ ոք նրան չէր

հետապնդում... (ԳՍ, Թեհրան, 2): Բայց և այնպես ոչինչ, ոչինչ չօգնեց (ՆԴ, Սաքուլն ուխտ գնաց): Այս ոչինչը շատ ինչից շատ է (Շեքսպ., Համլետ):

Համախ որոշյալ դերանունների հաստատական և ժխտական ձևերի հետ կապակցվում է անձնական դերանվան բացառական հոլովը. ինչպես՝ մեզնից, ձեզնից, նրանցից, յուրաքանչյուրը (ամեն մեկը, ոչ մեկը և այլն): Նշված կապակցությունը միասին / կիրառվում իբրև նախադասության մեկ անդամ, քանի որ գործողություն կատարողը կամ հատկանիշի տերն ու կրողը ամբողջ բառակապակցությամբ է արտահայտված, և բացառական հոլովածիք չի լրացնում ոչ որոշյալ դերանվանը և ոչ էլ որևէ անդամի: Օրինակ՝ Նրանցից յուրաքանչյուրը կհետաքրքրվի անշուշտ և կուղի իմանալ սուրհանդակից, թե ինչու համար են հրավիրվում (ՍԶ, Պապ թագավոր): Սակայն մեզանից և ոչ մեկը դեռ հստակ չգիտե, թե ինչ բան է պատերազմը (ԲՀ, Սերմնացանները շվերադարձան):

Որոշյալ դերանվան հետ կապակցվում է նաև գոյականի բացառական հոլովը, որը դերանվան հետ միասին կիրառվում է իբրև ենթակա: Օրինակ՝ Բայց բյուրոյի անդամներից յուրաքանչյուրը զբաղված իր սեփական մտքերով՝ նրան չէր արձագանքում (ՆԶ, Հացավան):

Երբեմն դերանվան հետ կապակցվում է հոգի բառի բացառականն ու նրա թվական լրացումը՝ երեք հոգուց և ոչ մեկը շտեմալ իվան Բեյի ջրակալած աչքերը (ԱԲ, Իվան Բեյը):

§ 159. Իբրև ենթակա կիրառվում են նաև անորոշ դերանունները (Իհարկե ոչ բոլորը): Ընդ որում, դրանց մի մասը հանդես է գալիս գոյականական կիրառությամբ: Այսպես՝ Մի ֆանիսը բազմանշանակ նայեցին իրար (ՍԽ, Հողը, 1): Մեկը գնում է, տեղը մեկ ուրիշն է կանգնում (ն .տ.): Միանգամայն պարզ է, որ մեկն ու մեկը նրանց փոխարեն դրել էր (ՆԶ, Հացավան): Այդ բոլորը ավելի լավ, ավելի ճշգրիտ կպատմի այսինչը... (Գ., 1969, № 6): ... Անհայտ ոմն հանկարծ դեն է շարտում սև դոմինոն... (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Ոմն անորոշ դերանվան հոգնակին՝ ոմանք իբրև ենթակա կիրառվում է առանց որոշյալ հոգի. օրինակ՝ Ոմանք ուտում էին կանգնած, ոմանք նստած... (ՍԽ, Հողը, 2):

Անորոշ դերանվան հետ երբեմն կապակցվում է գոյականի և

դերանվան (հատկապես անձնական) բացառական հոլովածակը: Այսպիսի կապակցությունը միասին է ենթակա դառնում: Օրինակ՝ Դրանցից մի ֆանիսը փայտյա բներ էին... (ՎԱ, Լեոնեթ հայրենի): Եինականներից ոմանք երեսները թեքեցին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

§ 160. Ենթակա են դառնում հարցա-հարաբերական դերանունները ևս: Որպես ենթակա կիրառվում են հատկապես ով, ինչ, ֆանիսը, որ, որեքորդ, ինչպիսին, որպիսին, ինչքան և այլն: Հնդ որում ով-ը ենթակա է դառնում առանց որոշիչ հոդի, ինչ և որ դերանունները թե՛ հոդով, թե՛ առանց հոդի, իսկ մնացածները՝ միայն հոդով: Օրինակ՝ Խնչը կհաղթի կյանքում հերոսին, թե չլինին կինն ու գինին (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը): — Ո՞վ քեզ ծեծեց, Մարո ջան, ո՞վ անիծեց, Մարո ջան... (ՀԹ, Մարո): ...Որը միաժամանակ և՛ ճաշ էր և՛ ընթրիք... (Սիր., Նախօրյակին): ...Գիտե՞ս պարսիկ զորքերի թիվը, գիտե՞ս որքանը ձիավորներ են, որքանը հետևակներ են... (Բ, Սամվել):

Որպես ենթակա առանց հոդի է կիրառվում ով դերանվան հոգնակին՝ ովքեր. օրինակ՝ Ո՞վքեր են արել, — հարցրեց նա (ԳՍ, Թեհրան, 1):

Ածականն իբրև ենթակա

§ 161. Ածականները ենթակայի պաշտոն են կատարում գոյականաբար գործածվելիս, մի բան, որ կատարվում է որոշիչ հոդի միջոցով: Գոյականաբար գործածված ածականը արտահայտում է հատկանիշը և այն կրող առարկան միասին: Այդ դեպքում ածականը չի զրկվում խոսքի մասային իր արժեքից, այսինքնով իր նշանակությունը, այն ձևով է բերում նաև գոյականական իմաստ, մի բան, որ հնարավորություն է տալիս նրան հանդես գալու ենթակայի պաշտոնով: Գոյականաբար կիրառված ածականը, այսպիսով, ներառում է թե՛ որոշիչի, թե՛ նրա որոշյալի իմաստը. այսպես՝ նորը նշանակում է նոր առարկան, գեղեցիկը՝ գեղեցիկ առարկան և այլն:

§ 162. Ենթակա են դառնում թե՛ որակական և թե՛ հարաբերական ածականները. այսպես՝ Միշտ զորեղը ճնշում է, ոչնչացնում է անզորին (Բ, Սամվել): Ծառերի տակից շորից ելնում է վա-

լարը, դալարից չորը (ԳՍ, Թեհրան, 1): Յերեկային հարվածներին հաջորդեցին գիշերայինները (ԴԴ, Վարդանանք): Քաղաքում իրար էին խառնվել ասիականն ու եվրոպականը (ԳՍ, Թեհրան, 2):

Որպես ենթակա գործածվում են ոչ միայն որակական ածականները՝ դրական, այլև բաղդատական և գերադրական աստիճանները, որոնք նույնպես գոյականական կիրառություն են ստանում որոշիչ հոգի միջոցով. օրինակներ՝ ...Դժվարը և ազնվագույնը Արուսին երջանիկ դարձնելն է (ԵԶ, Հացապան): ... և ամենահավատարիմը դու ես, որ վայելում ես Շապուհի առանձին շնորհը (Բ, Սամվել): Ամենածանրը վարդանի համար իր մարտիկների մոտ լսելն էր (ԴԴ, Վարդանանք): Ավելի դժվարը երևալներին մեծացնելն էր:

Եթե գերադրական աստիճանը կազմվում էր ամենից, բոլորից բառածների և դրական կամ գերադրական աստիճանների կապակցությամբ (ամենից լավը, ամենից խելոքը, ամենից լավագույնը, բոլորից ծանրագույնը և այլն), ապա վերջինս միասնաբար է կիրառվում իբրև ենթակա: Բաղադրիչները այս դեպքում չեն մասնատվում: Նրանք միասին կատարում են մեկ անդամի, տվյալ դեպքում՝ ենթակայի պաշտոն. օրինակ՝ Ամենից լավն են թվում կյանքում, Ամենից բանկը և բաղձալին (Գէ): — Ամենից լավագույնը հենց ամենից թույլն է եղել (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

Եթե գերադրական աստիճանը ունի բացառականով լրացում, ապա այդ երկուսը միասին են հանդես գալիս իբրև ենթակա. օրինակ՝ Ու աշնուհետև կատարվել էր աղետներից ծանրագույնը (ՍԶ, Պապ Թադավոր): Այս, իմ երկերից ամենաշինջը Անգին մանկիկն է իմ սուրբ գրկի (ՀՇ): Եթե բաղդատական աստիճանը կազմված է գոյականաբար գործածված ածականի եզակի բացառականի ու նույն ածականի դրական աստիճանի կապակցությամբ, ապա ամբողջ կապակցությունը պետք է դիտել իբրև մեկ անդամ, տվյալ դեպքում՝ ենթակա: Բացառականով գրված բառը նախադասության առանձին անդամ չէ. օրինակ՝ Կա հզորից հզորը (ԴԴ, Վարդանանք):

Ենթակայի դերով կարող է հանդես գալ փոխանուն տրական ածականը. օրինակ՝ ...Ինչքան է փոխվել աշխարհը, բարձրներ ցած է բնկել, ցածրինը՝ բարձրացել... (Ար., Ընկեր Մուկուշը):

ԹՎԱԿԱՆՆ ԻՐՐԻ ԵՆԹԱԿԱ

§ 163. ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՆԹԱԿԱ ԵՆ ՂԱՌՆՈՒՄ զՈՅԱԿԱՆԱՔԱՐ զՈՐԾԱԾՎԵԼՈՎ: ԻՐՐԻ ԵՆԹԱԿԱ ԿԻՐԱՈՎՈՒՄ ԵՆ ՀԱՏԻԿԱՅԵԱ ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ, ՂԱՍԱԿԱՆ Ե ԿՈՏՈՐԱԿԱՅԻՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ: ԲԱՂԽԱԿԱՆՆԻՐԸ ՍԱԿԱՎԱՂԵԱՅ ԵՆ ՀԱՆՂԵԱ ՎԱՂԻՍ ԵՆԹԱԿԱՅԻ ԱՂԱՂՏՈՆՈՎ: ԴԱ ԱՆՂՈՂԱՔ, ԱՂԱՅՄԱՆԱՎՈՐՎԱԾ Է ՆՐԱՆՑ ԽՄԱՍՏԱՅԻՆ ԱՌԱՆՃՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՄՔ: ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ ՈՐԱՅԵԱ ԵՆԹԱԿԱ ՀԻՄՆԱԿԱՆՈՒՄ ԿԻՐԱՈՎՈՒՄ ԵՆ ՈՐՈՂՅԱՂ ՀՈՂՈՎ: ՍԱԿԱՅԵԱ ԲԱՑԱՈՎԱԾ ՀԵՆ ԱՌԱՆՑ ՀՈՂԻ զՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԵՆԹԱԿԱՅԻ ԱՂԱՂՏՈՆՈՎ ԿԱՐՈՂ ԵՆ ՀԱՆՂԵԱ ՎԱՂ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԵ՛ ԵՂԱԿԻ Ե ԹԵ՛ ՀՈՂՆԱԿԻ ձԵԵՐԸ: ՆԿԱՏԵՆՔ, ՈՐ ԹՎԱԿԱՆԻ ՀՈՂՆԱԿԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅԱՄՔ ԷՍ ՎԵՐՉԻՆՍ զՈՅԱԿԱՆԱՑՎՈՒՄ Է, ՈՐՈՎ Ե ՀՆԱՐԱՎՈՐ Է ՂԱՌՆՈՒՄ ՆՐԱ, ԻՐՐԻ ԵՆԹԱԿԱՅԻ, զՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆ:

§ 164. ԱՄԵՆԻՅ ՀԱՃԱԽԱՂԵԱՅ ԵՆԹԱԿԱ ԵՆ ՂԱՌՆՈՒՄ ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ, ՈՐՈՆՔ, ՈՐՈՂԻՂ ՀՈՂ ՍՏԱՆԱՂՈՎ, ԳՈՅԿ ԵՆ ՍԱԿԻՍ ԱՌԱՐԿԱՅԻ ԿՈՆԿՐԵԱ թԻՎԸ Ե ՍՎՅԱՂ ԱՌԱՐԿԱՆՆԵՐԻ ԱՄՔՈՂՋՈՒԹՅՈՒՆՐ ԸՆՂՀԱՆՈՐ ձԵՈՎ, ԱՅԱԽԻՆՔՆ՝ ՆՐԱՆՑՈՎ ՂՐԱԵՈՐՎՈՒՄ Է ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ՀԱՏԻԿԱՆԻՂԸ Ե ԱՅԵԱ ԿՐՈՂ ԱՌԱՐԿԱՆ. ՕՐԻՆԱԿ՝ ՆՍՏԱԾ ԵՆ յՈԹ ՀՈՂԻ, ՎԵՐՔ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՆԵՐ ԵՆ (ԲՂ, ՍԻՐՄՆԱՑԱՆՆԵՐԸ ՂՎԵՐԱՂԱՐՁԱՆ): ՉՈՐԱՆ ԷՂ ՂՈՐԱ ԵԿԱՆ ՂՐԱՍԵՆՅԱԿԻՅ ՈՒ ՂՆԱՑԻՆ ՂԵԱՂԻ ՂՈՄԵՐԸ (ՍԽ, ՀՈՂԸ, 1): ԽՈՒԹԵԿԻՆ ԱՍԱՑ, ԹԵ ԱՆԵԿ ԱԽԻՈՆՐ ՍՏԱՐ ՀԱՂԱՐ ԱԽԱՎՈՐ Է... (ԽԴ, ԽՈՂԵՂԱՆ): ԱՅՂ ՆԱԽԱՂԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԻՐՈՒՄ ԹՎԱԿԱՆ ԵՆԹԱԿԱՆԵՐԸ ՀՈՂՈՎ ԵՆ ԿԻՐԱՈՎԻԼ: ԳՈՐԾԱԾԱԿԱՆ ԵՆ ՆԱԵ ԱԽԻՈՆՆԵՐ ԾԱԽՍԱՎԵՑԻՆ, ԽԱՂԱՐՆԵՐ յՈՐԱՑՎԵՑԻՆ, ԽԱՐՅՈՐՆԵՐ ԵՆ ԽՆԱՅՎՈՒՄ Ե ԱՅԼ ձԵԵՐ, ՈՐ ԵՆԹԱԿԱՆԵՐԸ ԿԻՐԱՈՎՈՒՄ ԵՆ ԱՌԱՆՑ ՀՈՂԻ:

ՆՐԵԽՄՆ ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՐ ԵՆԹԱԿԱՅԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ Է ՍՏԱՆՈՒՄ ՈՂ ԹԵ ՈՐՈՂԻՂ, ԱՅԼ ՂԻՄՈՐՈՂ ՀՈՂՈՎ: ԱՅՂ ՂԵԱՂՈՒՄ ԷՍ ԸՆՂՂՎՈՒՄ Է ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ԽՄԱՍՏՐ, Ե ՎԵՐՉԻՆՍ զՈՐԾԱԾՈՒՄ Է ԱՆՁԻ ՆՂԱՆԱԿՈՒԹՅԱՄՔ. ՕՐԻՆԱԿ՝ — ՆՂԱՆԱԿՈՒՄ Է ԵՐԿՈՒՍԱ ԷՂ ՆՈՅՆ ԱՂԱՏՃԱՌՈՎ ՀԵՆՔ ՔՆԵԼ... (ՍԽ, ՀՈՂԸ, 2): ՄԵՐ ՍՏԱՆՐ ՂՈՐԱՍ ԱԻ ԿՈՂՄ ԵՆՔ ԵՂԵԼ, ՆԱ ԱԻ ԿՈՂՄ (Ն. Ս.): ԱՅԱՏԵՂ ԵՐԿՈՒՍԱ ՆՂԱՆԱԿՈՒՄ Է ԵՐԿՈՒ ԱՆՁ (ԽՈՍՏՈՂԸ Ե ԱԻ ԵՐԿՐՈՐՂ ԱՆՃՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ) ՂՈՐԱՍ՝ ՂՈՐԱ ԱՆՃՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ Ե ԱՅԼՆ:

§ 165. ԵՆԹԱԿԱՅԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅԱՄՔ ՀԱՆՂԵԱ ԵՆ ՎԱՂԻՍ ՆԱԵ ՂԱՍԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ, ՈՐՈՆՔ ՆՈՅՆԱՅԵԱ ՀՈՂ ԵՆ ՍՏԱՆՈՒՄ, ԱՅԱԽԻՆ-

քըն՝ առարկայացվում են: Որոշիչ հոդ ստանալով՝ դասական թվականները ցույց են տալիս ինչպես համասեռ առարկաների հաշորդական կարգը կամ շարքը, այնպես էլ զրանց տակ դասվող առարկաները: Օրինակ՝ Նրան հաջորդում է երկուրդը, երրորդը... իններորդը (ԲՀ, Սերմնացանները շվերադարձան): Սեկը բարձում, ճամփա էր դնում, երկուրդը, երրորդը, չորրորդը, հինգերորդն էին մոտենում... (ՍՀ, 24.1.1968):

Իբրև ենթակա կարող են հանդես գալ նաև հոդնակի թվականները. ինչպես՝ ... Ու թե առաջինները և թե երկուրդները, լույսը բացվելուն պես, վեր էին թռչում անկողիններից ու գիշերային սպիտակեղենով վազում զեպի լուսամուտները (ՍԶ, Հեղկոմի նախագահը):

§ 166. Ենթակայի կիրառություն են ստանում նաև կոտորակային թվականները, որոնք որպես ենթակա կիրառվում են որոշիչ հոդ ստանալով: Գրական լեզվում կոտորակային թվականով են թվականները ավելի քիչ են հանդիպում, քան թվականի մյուս երկու տեսակներով՝ քանակականով ու դասականով: Օրինակ՝ —Վարդանին ջախջախելու համար բավ էր այդ ուժերի մեկ Բառուղը (ԴԴ, Վարդանանք): Կերպարվեստի դասատուների երկու երրորդը մասնագետ չէ (ՍՀ, 26.6.1970):

Ենթական կարող է արտահայտվել թվականի և բացառական հոլովաձևի կապակցությամբ: Տարածված են հատկապես թվականի և անձնական ու ցուցական գերանունների բացառական հոլովաձևերի կապակցությունները (մեղնից, ձեղնից, նրանցից հինգը, սրանցից, դրանից, նրանցից ութը և այլն), որոնք կիրառվում են որպես ենթակա. օրինակ՝ Նրանցից 30-ը պատանի բռնցքամարտիկների զարույցի սաներն էին (ՀՖ, 10.10.1970): Տղաներից չորրորդը՝ Արամը, ևս արթնանալով, զարմացած նայում էր ընկերներին (ԳՍ, Թեհրան, 1): Այսօր հանրապետության պրոֆտեխնիկական կրթության սխտեմի 56 ուսումնաբաններից 18-ը գործում են Երեվանում (ԵԵ, 25.9.1970):

Դերբայներով արտահայտված ենթակա

§ 167. Ենթակայի պաշտոն են կատարում նաև բայի անդեմ կամ գերբայական ձևերը, հատկապես՝ անորոշը, հարակատարը և ենթակայականը: Դրանք ենթակա են դառնում հիմնականում

գոյականաբար գործածվելով՝ այսինքն՝ որոշիչ հոդ ստանալով, բացառված չեն նաև դրանց անհոդ գործածությունները:

§ 168. Ենթական կարող է արտահայտվել անորոշ դերբայով, որը իբրև գործողության անվանում հեշտությամբ գոյականական կիրառության է ստանում: Օրինակ՝ — Հրաժարվելը իմ իրավունքս է... (ՍԶ, Հայոց բերդը): Գնալն ավելի բաշտություն է, քան մնալը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Հույլ տալը նրա վարվեցողության հիմնական մեխոդն է (ՆԶ, Հացավան):

Անորոշ դերբայը իբրև ենթակա առանց հոդի շատ հազվադեպ է հանդիպում, այն էլ միայն հատուկ ախպի նախադասություններում. օրինակ՝ Հաստատել զժվարին է, արքա (ՍԶ, Հայոց բերդը):

Մանոր.— Անորոշ դերբայի հոգնակին իբրև ենթակա չի կիրառվում, որովհետև գործածական չեն անորոշի հոգնակի ձևերը. նրբ անորոշ դերբայը հոգնակի թվով է հանդես գալիս, այդ դեպքում հոգնակիությունը վերաբերում է ոչ թե դերբային, այլ նրա հատկացուցչին: Այսպես՝ մնալներս հաջողվեց նշանակում է մեր մնալը հաջողվեց: Խոսելներդ ավարտվեց՝ ձեր խոսելը ավարտվեց և այլն:

§ 169. Ենթական արտահայտվում է նաև հարակատար դերբայով, որը գլուխությամբ ենթակա է դառնում գոյականաբար գործածվելով: Իբրև ենթակա կիրառվում են հարակատարի թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի ձևերը:

Այսպես՝ — Սպանվածք երեք երեխա ուներ... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Մնացածները ուշացան (ՆԶ, Հացավան): Շղթայվածները չռած աչքերով նայեցին նրան (Սե, Մխիթար սպարապետ):

§ 170. Ենթակայական դերբայի մեջ առարկայական իմաստը ավելի շատ է զգացվում, քան վերը նշվածների մեջ: Իմաստային տեսակետից գոյականին շատ ավելի մոտ է կանգնած ենթակայականը: Այդ պատճառով էլ վերջինս առանց զժվարության հանդես է գալիս ենթակայի պաշտոնով: Հաճախ դերբայական այդ ձևերով դրսևորվում է ոչ միայն գործողության, այլև նրա կատարողի նշանակությունը (հմմտ. երգող, պարող ձևերը):

Իբրև ենթակա գործածվում են ենթակայական դերբայի թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի ձևերը, օրինակ՝ — Սա հո ձի չի, տեղովը

կրակ է, նստողը չի պատալի (ՍԽ, Հողը, 1): — Սպանվողը չի էլ իմանում, որ սպանվեց... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Գլուխ պահողները շուտ են սպանվում (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

Ենթակայական գերբայը կարող է ենթակա դառնալ առանց գոյականաբար գործածվելու, իր բուն նշանակությամբ: Օրինակ՝ ու անցնող դառնող թքում էր նրա պիղծ գերեզմանին (ՀՔ, Մեծ տան դավակներ, 1):

2թեքվող խոսքի մասերը իբրև ենթակա

§ 171. Իբրև ենթակա կարող են հանդես գալ նաև շաղկապները, ձայնարկությունները, հղանակավորող բառերը, մակբայները և այլն, որոնք հիմնականում ենթակա են դառնում, չպահպանելով իրենց խոսքի մասային նշանակությունը: Սրանք ի տարբերություն ածականների, թվականների և գերբայների, ենթակայի պաշտոն կատարելիս վերառվում են իրենց խոսքի մասային բուն իմաստից և հանդես գալիս իբրև բառանուն, այսինքն՝ իբրև տվյալ բառի անվանում. օրինակ՝ Անշուշտ, անպատկառ բառերը զրաբարում ածական և մակբայ են հղել, անկասկած-ը՝ ածական, անտառակույս-ը՝ մակբայ (ՍԱ, Ժամանակակից հայերենի քերականություն): Այստեղ անկասկած և անտառակույս հղանակավորող բառերը կիրառվել են որպես ենթակա՝ հանդես գալով իբրև բառանուն, այսինքն՝ տվյալ բառի անվանում: Դրանք սոսկ լեզվական միավորի՝ բառի անվանում են: Այստեղ առկա է անվանողական-ֆունկցիոնալ փոխանունությունը⁸:

Հիշյալ խոսքի մասերը որպես ենթակա կարող են կիրառվել թե՛ հղակի և թե՛ հոգնակի թվով. օրինակ՝ Այդ «այո»-ն նման էր միաժամանակ մուրճի հարվածի, որ իջավ կարծես վերջինի գրկին (ՍԶ, Հեղկոմի նախագահ): «Այո»-ն և «ոչ»-ը միաժամանակ լավ աստվածաբանություն չէր (Շեքսպ., Համլետ): Ահա-ն ավելի լայն տարածում ունի (ՍԱ, Ժամանակակից հայերենի քերականություն): ...Մինչև-ը բուն չափի իմաստ է արտահայտում առանց ժամանակային ու տարածական մասնավորման (ն. տ.): Մինչդեռ որովհետև-ը ավելի բուն դրական լեզվին հատուկ շաղկապ է և

8 Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 93—94:

դործածական է թե՛ գեղարվեստական, թե՛ գիտական գրականության մեջ (ն. ա.): ...Վալ-ը կարող է արտահայտել և՛ ուրախութիւն, և՛ դարձանքի, և՛ ցավի, և՛ վախի, և՛ զգլանքի և այլ զգացումներ (ն. ա.):

Այստեղ ընդգծված բառերը կիրառվել են իբրև ենթակայանք վերցվել են որպես բառական միավորի անվանում:

§ 172. Պետք է նկատել, որ սամեն մի լեզվական միավոր կամ արտահայտություն կարող է ենթակա դառնալ, հանդես գալով որպես անվանողական փոխանուն, այսինքն՝ որպես բառանուն, որպես անվանում. օրինակ՝ ...Ես զգում եմ, այդ «չէ»-ն «հա» չի դառնա (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Իսկ երբ հնչեց «տաւան հա»-ն, նրան փեսի տուն տարան (ՀԹ, Մարտ): Բոլոր փախան, մնացել են միայն ինձպեսները (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): «Բերել էմ»-ը դեռ ապացույց չի (ՎԱ, Հեռներ հայրենի):

Բացի վերը նշվածներից, ենթակա կարող են դառնալ այլևայլ կապակցություններ, որոնք առարկայացվում են և վերցվում իբրև մի ամբողջություն:

Ենթական կարող է արտահայտվել տարբեր տեսակի բառակապակցություններով. օրինակ՝ Բերդ գյուղում մեծից մինչև փոքր գիտին Օհան հայրիկի ողջ կյանքը (Արաքս, Օհան հայրիկը): Ապաստվորներից սկսած մինչև պալատականները, ճածիշտներից մինչև իշխանուհիներ անհանդիստ, հետաքրքրված անցնում էին սրահից սրահ... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ

§ 173. Ստորոգյալը նախադասության գլխավոր անդամներից մեկն է: Նախադասության ձևավորման դործում նա ենթակային հավասարարժեք դեր ունի և նրա նկատմամբ համապարհական հարաբերության մեջ է գտնվում: Ստորոգյալը հատկանիշը վերագրում է ենթակային: Սակայն ենթակային հատկանիշ կարող են վերագրել և այլ անդամներ (որոշիչ, հատկացուցիչ և այլն): Այս դեպքում հատկանիշի վերագրումը ենթակային կատարվում է լրացական, ստորադասական, կախյալ հարաբերությամբ և ոչ ստորոգումով, այդ պատճառով էլ դրանք հանդես են

գալիս որպես լրացյալներ, մինչդեռ ստորոգյալը հատկանիշը վերաբերում է ենթակային ոչ-լրացական, հավասարական հարաբերությամբ, ստորոգումով: Ահա թե ինչու նա հանդես է գալիս որպես հավասարազոր անդամ: Ստորոգյալը ունի ձևավորման իր առանձնահատկությունը: Այն արտահայտվում է կա՛մ բայի դիմիալոր ձևերով, կա՛մ էլ որևէ խոսքի մասի ու դիմալոր բայի (հանգուցի) բաղադրությամբ: Ընդ որում, երկու դեպքում էլ ստորոգյալը դրսևորում է դիմայնություն ու ժամանակայնություն: Այսպիսով, ստորոգյալի համար էական ու բնորոշ են նաև դիմայնությունն ու ժամանակայնությունը: Ելնելով վերոհիշյալից՝ կարելի է տալ ստորոգյալի հետևյալ բնորոշումը: Ստորոգյալը նախադասության այն անդամն է, որը հավասարական հարաբերությամբ, ստորոգումով հատկանիշը վերագրում է ենթակային և ունի դիմայնություն ու ժամանակայնություն⁹:

§ 174. Ստորոգյալը կարող է արտահայտել ենթակայի ամենատարբեր հատկանիշները: Հատկանիշ տերմինը այս դեպքում վերցվում է ամենալայն իմաստով: Այսպես՝ ստորոգյալով կարող է զրսևորվել՝ ա) ենթակայի կատարած գործողությունը: Օրինակ՝ Առաջավոր բանվորը բարձրացավ ամբիոն: Սունդուկյանի անվան թատրոնի կոլեկտիվը բեմադրեց ն. Զարյանի «Արա գեղեցիկ» ողբերգությունը:

բ) ենթակայի ով կամ ինչ լինելը: Օրինակ՝ Մարտիրոս Սարյանը ՍՍՀՄ ժողովրդական նկարիչ է: Իմ ամենասիրելի գրողը Ե. Չարենցն է: գ) ենթակայի ինչպիսի լինելը, նրա որակական հատկանիշը: Օրինակ՝ Հ. Թումանյանի պոեմները հետաքրքիր են: Հասմիկի աչքերը չափազանց գեղեցիկ են:

Պետք է նկատել, որ բոլոր դեպքերում ստորոգյալին բնորոշ է՝ ա) ենթակայի հատկանիշ արտահայտելը, բ) այդ հատկանիշը ստորոգումով ենթակային վերագրելը:

§ 175. Ստորոգյալները ըստ կազմության լինում են պարզ և բաղադրյալ, իսկ ըստ բաղադրիչների՝ բայական և անվանական:

Պարզ է այն ստորոգյալը, որը արտահայտվում է բայի խոնարհված ձևով (Օգանավը բարձրացավ երկինք: Կոլտնտեսությունը շուտով կսկսի գարնանացանք):

Բաղադրյալ է այն ստորոգյալը, որը կազմվում է՝ ա) որևէ

9 Այդ մասին տե՛ս Ս. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 288—291:

խոսքի մասով և օժանդակ բաշով (Ճանապարհը մեկ էր: Օլիյակում նստածը կլին էր), բ) եղանակավորիչ բաշով և անորոշ գերբաշով (Նա փորձում է համոզել ընկերոջը: Հասմիկը ցանկանում է շահունակել ուսումը):

Բայական ստորոգյալները կազմվում են բաշով, անվանականները՝ որևէ խոսքի մասով և օժանդակ բաշով: Այսպես՝ Հոտորը ավարտեց իր ճառը: Գործարանը կկատարի իր պլանները: Դատավորը շահունակում էր հարցաֆննել մեղադրյալին նախադասությունների ստորոգյալները դրսևորվել են բաշով, հետևաբար բայական են: Իսկ Երևանի փողոցները լայն են ու զեղեցիկ: Հասմիկը և Գալանեն դասընկերներ են նախադասություններում՝ անվանական մասով (դոյական, ածական) և դիմավոր բաշով՝ հանդուցյով, ուստի անվանական են: Այսպիսով, անվանական բոլոր ստորոգյալները բաղադրյալ են, իսկ բայականների մի մասը բաղադրյալ է, մյուս մասը՝ պարզ:

ՐԱՅԱԿԱՆ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ

§ 176. Բայական ստորոգյալը ըստ կազմության լինում է պարզ և բաղադրյալ¹⁰:

Բայական պարզ ստորոգյալը դրսևորվում է բայի խոնարհված ձևերով: Ընդ որում նրա կազմում կարող են հանդես գալ երկու և ավելի բաղադրիչներ, ինչպես՝ ցույց է տալիս. ման է գալիս, գրելիս է լինում և այլն¹¹, բայց դրանք բաղադրյալ ստորոգյալ չեն, քանի որ բառական մեկ միավորի արժեք ունեն, և ամ-

10 Հայերենի ստորոգյալը հանգամանորեն ըննության են ենթարկել պրոֆ. պրոֆ. Մ. Աբեղյանը (Հայերենի շարահյուսություն, 1912), Վ. Առաքելյանը (Հայերենի շարահյուսություն, հ. 1, 1958) և Ս. Արախամյանը (Ժամանակակից հայերենի բերականություն, 1969):

11 Ինչպես տեսնում ենք, պարզ ստորոգյալ են կազմում նաև հարադրական բայերը, որոնք այդ տեսակետից չեն տարբերվում համադրական բայերից: Նկատենք, սակայն, որ զուգադրական բայերով արտահայտված ստորոգյալները որոշ չափով տարբերվում են հարադրավոր և տալ բաշով կազմված պատճառական բայերով դրսևորվող ստորոգյալներից: Եթե զուգադրական բայերի բոլոր բաղադրիչները խոնարհվում են առանձին-առանձին, ապա հարադրավորների բաղադրիչներից միայն բայական բաղադրիչն է խոնարհվում, իսկ տալ բաշով կազմված պատճառականների բաղադրիչներից խոնարհվում է տալ բայը, մյուսը մնում է անփոփոխ:

բողջ բաղադրությունը միասին է դրսևորում ենթակայի գործողությունը և այն վերացրում վերջինիս:

Պարզ ստորոգյալ են կազմում՝

ա) Հայերենի բայի բոլոր եղանակների բոլոր գլխավոր վերլուծական և պարզ ժամանակները:

Օրինակ՝ ...Հիշում է, կնոջը, երեխաներին (եջ, երկիր նախ): — Բայց մենք շտապում ենք (Սջ, Պապ թագավոր): Մկրտումը կանգնել էր սանդուղքի գլխին ու նայում էր գյուղին (ԱԲ, Կարմրաքար): Ուրեմն կժելով պիտի ջուր բերեն (ն. ա.):

բ) Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները: Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները, ինչպես հայտնի է, կազմվում են լինել բայի խոնարհված ձևերով և ապառնի, հաճախաբար ու իս վերջավորություններ հաճախակի գերբայնորով և ցույց են տալիս առական, կրկնվող գործողության կամ եղելության պարտադար, որոնց կատարման իսկությունը հաստատապես հայտնի չէ խոսողին: Այդ ժամանակները հավասարաչափ գործածական չեն գրական հայերենում: Կան այնպիսիները, որոնք կամ հազվադեպ են գործածվում, կամ էլ բոլորովին չեն կիրառվում: Այսպես՝ քիչ են գործածվում հարակցական գերբայով և լինել բայով կազմված սահմանականի անցյալ կատարյալ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակը, հրամայական ձևերը: Սակավ են հանդիպում նաև հիշյալ եղանակով կազմված սահմանականի անցյալ վաղակատար, հարկադրականի ապառնին և անցյալ ապառնին, այլև ապառնի գերբայով և լինել բայով կազմված ժամանակների մեծ մասը և այլն: Բնականաբար զբաղվելով արտահայտված ստորոգյալները կամ քիչ են հանդիպում, կամ էլ տիպական չեն, ուստի այդպիսի օրինակներ չեն բերվում: Մնացած երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներով դրսևորված բայական պարզ ստորոգյալները բավական շարածված են արդի հայերենում: Դրանք ավելի հաճախադեպ են կիրառվում հատկապես 19-րդ դարի հեղինակների մոտ: Այսպես՝ և ամեն բան կատարվում է էնպես, ինչպես գուշակած է լինում... կախարհը (ՀԹ, Որոտ թագավորը): ...Երբ որ իր տատի համար թխվածք է եղել տաճիկս, մի ուրիշ գեղ է ուղեցել նրան համոզի, որ ճամփիցը դուրս գա (ՀԹ, Կարմրիկը): Տասներկու տարվա պսակված է լինում (ՀԹ, Գեղեցկուհի Վասիլիսյան): Մի պատված քուրք հագին, մի ալրոտ փոստալ գլխին ապրելիս է լինում գետի ափին...

(ՀԹ, Չախչախ թագավորը): ...Որքան էլ որ ինքը քաղցնելու լինե՛ր, վերջապես Սամվելը կասեր նրանց (Ր, Սամվել): Գոնե Սամվելը մի անգամ նայելու լինե՛ր խեղճ պատանու վրա, իսկույն կնկատեր նրա անհանգիստ դրությունը (ն. տ.):

ԲԱՅԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ

§ 177. Հայերենում որոշ դիմավոր բայեր, անորոշ գերբայի հետ համադրվելով, կազմում են բայական բաղադրյալ ստորոգյալ: Այդ դիմավոր բայերը հանդես են գալիս մի տեսակ եղանակավորիչ կերպավորիչ դերով, իսկ անորոշ գերբայը դրսևորում է բուն գործողությունը: Դիմավոր բայերը այդ դեպքում դրսևորում են գործողության հնարավորությունը, կարելիությունը, հարկադրվածությունը, սկիզբը, ընթացքը, ավարտը և այլն: Դրանց մեջ թեև կան նաև ներգործական բայեր, սակայն անորոշ գերբայը նրանց համար ուղիղ խնդիր չի դառնում, այլ երկուսը միասին բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում, որոնց մեջ դիմավոր բայն ունի կերպավորման արժեք, իսկ անորոշը՝ գործողության իմաստ: Այսպես՝ շարունակել բայը ներգործական է, ուստի պահանջում է ուղիղ խնդիր (շարունակում եմ գործս, զրույցս, բարեկամությունս և այլն): Սակայն երբ նա հարադրվում է անորոշի հետ, դադարում է ստորոգյալ լինել՝ առանձին վերցրած, ինչպես՝ շարունակում եմ դրել (գովել, ընթերցել): Այս դեպքում միայն կերպավորում է այդ գործողությունը, վերջինիս հաղորդելով առականության, շարունակականության իմաստ, իսկ անորոշ գերբայն էլ նրա համար ոչ թե ուղիղ խնդիր է, այլ գործողության դրսևորողը: Որ իսկապես այդ դիմավոր բայերը ստորոգյալ չեն առանձին վերցրած, և անորոշն էլ ուղիղ խնդիր չէ նրանց համար, հաստատվում է նաև նրանով, որ դրանց մեջ կան նաև չեղոք բայեր, ինչպես՝ կարողանալ, ճգնել, պատրաստվել, համարձակվել, գտարել, աշխատել, հակվել, վախենալ, հարկադրվել և այլն, որոնք բնականաբար չեն կարող ուղիղ խնդիր առնել:

§ 178. Բաղադրյալ ստորոգյալ կազմող եղանակավորիչ բայերը կաթելի է բաժանել մի քանի խմբերի:

ա) Բայեր, որոնք արտահայտում են գործողության սկիզբը, ընթացքը, ավարտը, այլև մի բան անելու ցանկություն, հնարավորություն, կարողություն և այլն: Այդպիսիք են՝ սկսել, շարունակել, դա-

դարել, պատրաստվել, ցանկանալ, մտադրվել, փափագել, ուզել, կամենալ, երագել, կարողանալ և այլն: Օրինակ՝ Մի քիչ հանգստանալուց հետո սկսում էի աշխատել... (Իս., Սղափոր արագիլը): ...Բայց երբեք չեմ դադարել նախքան մեծ մարդու ամենաբարձր հատկությունները (ն. տ.): Պատրաստվում է պատերազմել հայրենիքի փրկության համար (ն. տ.): Նա ցանկանում էր ունենալ յուր մարդիկը, յուր հավատարիմները (ն. տ.): ...Նա անհանգիստ էր եղել, չէր կարողացել բնել (Բ, Սամվել):

բ) Բայեր, որոնք արտահայտում են մի բան անելու ձգտում, վճիռ, հրաման, հակում, որոշում, խոստում և այլն: Դրանք են՝ ձրգտել, աշխատել, փորձել, ջանալ, վնոել, հրամայել, հակվել, որոշել, ուխտել, խոստանալ, մոռանալ և այլն: Սրանք, ինչպես արդեն նշվել է, նույնպես անորոշ դերբայի հետ բայական բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում. ինչպես՝ Այդ ո՞ւմ է, որ չի ձգտում բարձրանալ, փայլել, հռչակվել աշխարհով մեկ (ԱՍ, Ամառնամուտ): ...Որ փորձում էր երգել գլուխը տարուբերելով... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նա վնոել էր բաց դաշտում նակատ շտալ Աբդուլլահին... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...Հրամայել էր իսկույն իրենց սայլերն ուղարկել (ԴԴ): — Ես էլ հակված եմ կարծել, թե դուցե ճշմարիտ լինի... (Բ, Սամվել): ...Մտադրվեցի սկսել մանկամիտ աղջիկներին և կանանց հատուկ քթից քաշելու հայտնի խաղը (ԳՍ, Մովսեսյան):

Շանոթ.— Երբեմն որոշել բայի դիմավոր ձևերի հետ բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում երկու անորոշ դերբայներ, որոնցից առաջինը սովորաբար լինում է շարունակել բայը. օր՝ Մենք որոշեցինք շարունակել զարգացնել սոցիալիստական ղեմավարտիան (ՍՀ, 19.4.1969): Այս կառուցվածքը, որ հանդիպում է հատկապես մամուլի լեզվում, այնքան էլ խրախուսելի չէ:

գ) Բայեր, որոնք արտահայտում են որևէ բան անելու հարկադրվածություն, պարտավորվածություն, համարձակություն, համաձայնություն և այլն: Այդպիսիք են՝ ստիպել, հարկադրվել, պարտավորվել, համարձակվել, համաձայնվել և այլն: Այդ եղանակավորիչ բայերով և անորոշ դերբայով կազմված բաղադրյալ ստորոգյալները նույնպես լայն տարածում ունեն գրական հայերենում: Այսպես՝ Ստիպված էր որդուն էլ ծախել (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Կոնկրետիվը պարտավորվել է նաև մեքենայացնել և ավտոմատացնել մի շարք արտադրապրոցեսներ (ՍՀ, 6.2.1970): Ինչ

ի վայր, թե նա կհամարձակվի համբուրել ինձ... (ԳՍ, Ծովահարսը):

դ) Բայեր, որոնք զրսևորում են մտածություն, վախ, իմացություն, խնդրանք և սրանց նշանակություններին առնչվող իմաստներ: Դրանցից են՝ մտածել, վախենալ, սարսափել, խնդրել, իմանալ, սիրել և այլն:

Օրինակներ՝ Մուշեղը մտածում էր ...կարգի դնել յուր ընտանեկան գործերը... (Բ, Սամվել): Սարսափում էր նայել ամուսնու զայրացած աչքերի մեջ (ն. տ.): Սիրում էր միայն հրամաններ լսել (ն. տ.): Գործածական են՝ ամաչում էր ելույթ ունենալ, խընդրում եմ ընդառաջել, զգուշանում էր հանդիմանել և այլն ձևերը, որոնք բայական բաղադրյալ ստորոգյալներ են:

ե) Բայական բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում նաև գերադասել, սպառնալ, աատանվել, դժվարանալ, սպասել, շտապել և այս կարգի որոշ հղանակավորիչ բայեր անորոշ դերբայի հետ: Օրինակ՝ ...Գերադասում եմ մի քաշ լեշի միս, քան երեք հազար դուկատ ստանալ (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): ...Սպասում է արատավորել մեր բոլոր սրբությունները (Բ, Սամվել):

§ 179. Բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում պարտավորական, անհրաժեշտական, կտրելիական կամ հնարավորական և այլ նշանակություն արտահայտող պեստ է, պիտի, անհրաժեշտ է, կարելի է, անկարելի է, անհնար է, անհնարին է, կարող է, դժվար է, հեշտ է, պատրաստ է, ապարդյուն է և այլն ձևերը անորոշ դերբայի հետ: Սրանք, որ կազմված են ածականից, մակբայից կամ մի այլ խոսքի մասից և բայական հանդույցից, հարադրվելով անորոշ դերբային, արտահայտում են մեկ գործողություն, հանդես գալով որպես բաղադրյալ ստորոգյալ անդեմ նախադասությունների համար: Սրանց արտահայտած գործողությունը կապվում է ոչ թե որևէ ղեմքի հետ, այլ վերաբերում է ընդհանուրին: Օրինակ՝ Պեստ է ուրանալ սեփական անձը, իրը, երջանկությունը... (ԴԴ, Վարդանանք): ...Անկարելի է պատմել Մարիի վիշտն ու հուսահատությունը... (Իս., Սրտի դատողությունը): ...Իսկ վստահ լինելու համար հարկավոր է լավ մտածել (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): Այլևս անհնար է շարունակել ճանապարհը... (Սե, Մխիթար սպարապետ): ...Բոլորովին ապարդյուն է քրքրել այդ թերթերը (Բ, Սամվել):

Մանոր.— Պետք է, կարող է և այլն ձևերի հետ բաղադրյալ ստորոգյալ կարող է կազմել տալ բայով արտահայտված պատճառական բայի անորոշ զերբայը: Այս զեպքում ևս բուն զործողությունը դրսևորվում է անորոշ զերբայով, իսկ պետք է, կարող է և նման ձևերը անհրաժեշտության կամ կարելիական խմատ են հաղորդում զործողությանը: Այսպես՝ —էզուց կարող ես հարել տալ եզիպտացորենը (Սև, Հողը 1): —Ասլանի եզիպտացորենը հենել տալ շեմ կարող... (ն. տ.): —Վաղը, կարծում եմ, պետք է հենել տալ Ասլանի եզիպտացորենը... (ն. տ.):

Բաղադրյալ ստորոգյալ պետք է դիտել նաև հարակատար զերբայի և լինել բայի անորոշի ու կարող ես ձևի կապակցությունը միասին, օրինակ՝ —Դու կարող ես հավատացած լինել, նազելի Սամվել, որ Շապուհը այդ ձեռնարկության մեջ... կամենում է բնդմիշտ վճռել մի քաղաքական ծանր խնդիր (Բ, Սամվել):

Բաղադրյալ ստորոգյալ կարող է կազմվել անհրաժեշտ է ձևի ու հարադիր բայի անորոշ զերբայի բաղադրությամբ: Այսպես՝ Անհրաժեշտ է շատ կարճ ժամկետում բնութայան առնել հունվարի պլանը թերակատարելու պատճառները (ՍՀ, 17.2.1970):

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՍՏՈՐՈԴՅԱԼ

§ 180. Անվանական ստորոգյալը, ինչպես նշվել է, կազմվում է որևէ խոսքի մասով և բայական հանգուցով: Ընդ որում, անվանական մասը արտահայտում է ենթակայի որևէ հատկանիշը, իսկ հանգուցը այդ հատկանիշը վերագրում, ստորոգում է ենթակային: Անվանական ստորոգյալը, այսպիսով, կազմվում է երկու բաղադրիչներից՝ ստորոգելիական վերագրից և հանգուցից:

Ստորոգելիական վերագրի բաղադրիչները կարող է արտահայտվել զոյականով, ածականով, զերանունով, զերբայով, մակբայով, զոյականաբար զործածված այլ խոսքի մասերով, կապի ու նրա խնդրի միջոցով և այլն:

Գոյականն իբրև վերագիր

§ 181. Իբրև ստորոգելիական վերագիր կարող է հանդես գալ գոյական անունը, Գոյականը ստորոգելիական վերագրի պաշտոնով հիմնականում կիրառվում է ուղղական, որոշ զեպքերում նաև

թեք հոլսվներով: Օրինակ՝ Արտավազդն արդեն կարգին տղամարդ էր (Սե, Մխիթար սպարապետ): Հավատը սրտի համոզմունքն էր... (Իս., Սրտի դատողությունը) ...Հիմա նա այլևս աղախին չէ (ն. տ.): Գոյական վերադրի հետ հանգույցի դերով կիրառվում են եմ և լինել բայերը: Ընդ որում, եմ բայով արտահայտվում է ենթակային վերագրվող համեմատաբար կայուն, իսկ լինել-ով՝ ոչ հաստատուն, փոփոխվող հատկանիշ: Այսպես՝ Մի ուրույն աշխարհ և Մթնածորը (ԱԲ, Մթնածոր): —Ձէ՞ որ դու և Երվանդը լավ ընկերներ եմ... (Իս., Գերեզմանի վրա): —Դու ամենի ոռմանտիկ տղա ես, քան ես. իրավ, որ բանաստեղծ ես եղել... (ն. տ.): Փամանակով մի մեծահարուստ մարդ է լինում (Իս., Մեծ ճշմարտությունը): Բերված օրինակներում գոյականը իբրև վերագիր հանդես է եկել ուղղական հոլովով:

§ 182. Վերագրի պաշտոնով կարող են հանդես գալ նաև տրական, բացառական և ներգոյական հոլովաձևերը, ընդ որում իբրև վերագիր կիրառվում է ինչպես բուն տրականը, այնպես էլ փոխանուն տրականը: Այսպես՝ ...Ոտի փաթաթանը այս կողմի մարդու էր (ԴԴ, Վարդանանք): Սուրն էլ այս կողմի էր (ն. տ.): Խանութը կոշկակարի էր... (ԵԶ, Երկիր Նաիրի): Հասմիկ դու ի՞նչ կարծիքի ես Մացակ Ավագյանի մասին (ՆԶ, Հացավան): ...Կարծես նրանք ինչ-որ լուրջ բանի են... (ԱԲ, Կյորես): Բայց նրան չճանաչելն առաջին վայրկյանին էր... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Վերագրի պաշտոնով հանդես է գալիս նաև փոխանուն տրականը: Տրական հատկացուցիչները իրենց մեջ ներառելով հատկացյալների նշանակությունը և վերցնելով վերջիններիս ֆունկցիան, հանդես են գալիս իբրև փոխանուն և ստանում վերագրի պաշտոն: Այսպես՝ Հասմիկը պնդեց որ չալ ճակատով գառը Հացավանին է... (ՆԶ, Հացավան): Կարող է պատահել, որ մյուս ոչխարներն էլ Հացավանինը լինեն (ն. տ.): —Ձէ, վարդինն է, — մեջ է մտնում հողատերը (ՀԹ, Ոսկու կարասը): ...Մեկը Կորյունինն էր, մյուսը՝ Տիգրանինը (ԴԴ, Վարդանանք): ...Ինչքան էլ ղենքերը իրար զարկեն՝ հաղթանակը հացինն է (ն. տ.): Այստեղ Հացավանինն, վարդինն, Կորյունինն, Տիգրանինն, հացինն ուղղականի ձևերը առաջ են հանել Հացավանի, վարդի, Կորյունի և այլն տրականներից և իբրև փոխանուն հանդես են եկել վերագրի պաշտոնով:

Այդպիսի գործածությունները շնայած իրենց ոչ շատ տարածվածությանը, խորթ չեն հայերենի ոգուն:

Պետք է նկատել, որ երբ տրականով գոյականը տեղի իմաստունի, այլևս վերադիր չէ: Այդ դեպքում հանդույցը անկախ ստորոգյալ, իսկ գոյականը տեղի պարագա է: Օրինակ՝ Վարդը նա-նապարհին է, սոխակը՝ հետևից (ԴԴ, Վարդանանք): ...Նետածիր հեղեղատի մյուս ավիճն էր... (Ն. տ.): Հողը և աղատությունը տե-րերի և իշխանների ձեռքին են... (Իս., Սիրո երգը): Բացառու-թյուն են կազմում դարձվածքներն ու դարձվածքային արտահայ-տությունները, ուր տրականով գոյականը կարող է ըմբռնվել վե-րադրի իմաստով. օրինակ՝ Մխիթարի աչքը Հալիձոր բերող նա-նապարհին էր (Սև, Մխիթար սպարապետ):

§ 183. Բացառականով վերադիրները ևս տարածված են գրա-կան հայերենում: Դրանց հետ որպես հանդույց հիմնականում հան-դես է գալիս եմ բայը: Օրինակ՝ Արսենը ըստ երևույթին այն տան սպասված հյուրերից էր (ԴԴ, Վարդանանք): Կիլածեն մեր լավա-դույն բանվորներից է (Սիր., Նախօրյակին): Դվինի ոսկերիչնե-րից էր (ՍԶ, Պապ թագավոր): Մեռան հինգ երեխա, որից երկուսը մի տնից էին (ԱԲ, Եղբայրության ընկուզենիները): Դրա զգալուն վկայություններից են Երևանի քիմիական ռեակտիվների երիտա-սարդ գործարանի հաջողությունները (ՍՀ.1.1970): Հայրենի սպորտի պատիվը բարձրացնողներից է Գեղամ Վարդանյանը (ՀԶ, 28.12.1969):

§ 184. Հատուկ կառուցվածքի նախադասություններում ստո-րոգելիական վերադիրը կարող է արտահայտվել նաև ներգոյական հոլովով: Այդ դեպքում ներգոյական հոլովաձևը սովորաբար դրու-թյուն, վիճակ և այլ իմաստ է դրսևորում: Այսպես՝ Նույն տաղ-նապալի վիճակում էր նաև Գոհարը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Մեր տնտեսությունը ֆինանսական ծանր վիճակում է (ՍՀ, 9.2. 1967): Նրանք էլ մի լավ օրում չեն (Սև, Հողը, 2): Ընդգծված ձևե-րը հանդես են եկել իբրև վերադիր:

Երբ գոյականը տեղի իմաստ է արտահայտում, այդ ժամա-նակ ներգոյական հոլովաձևը ոչ թե վերադրի, այլ պարագայի պաշտոնով է կիրառվում: Օրինակ՝ Ճաշից հետո նորից իմ սեն-յակումն էինք (Իս., Գեհեղմանի վրա): Այն ժամանակ Շենն այ-ժմվա ձորում չէր, այլ ավելի հյուսիս... (ԱԲ, Կյորես): Փոքր

Գորգին ... Բողոքիկումն է (Սև, Մխիթար սպարապետ): Այդ նախա-
դասությունների մեջ սենյակում, ձորում, Բողոքիկում ձևերը տեղի
պարագա են, իսկ բայերը (էինք, չէր, է)՝ անկախ ստորոգյալներ:
Պետք է նկատել, որ ներգոյականով արտահայտված վերադիրներ-
ը հազվագեղ են հանդիպում: Այդ հոլովածները հիմնականում
հանդես են գալիս որպես տեղի պարագաներ: Առհասարակ եթե
եմ, լինել բայերը, որ նախապես ունեցել են նյութական նշանա-
կություն, այն է՝ լինել, գոյություն ունենալ, պահպանում են ի-
րենց նյութական նախկին իմաստը, ապա հանդես են գալիս որ-
պես անկախ ստորոգյալներ (ոչ իբրև հանգուցյաներ), իսկ նրանց
հետ գործածվող թեք հոլովածները դառնում են զանազան պա-
րագաներ կամ խնդիրներ: Հիշյալ բայերի նյութական նշանակու-
թյունը, ինչպես տեսանք, հաճախ թուլանում է, և նրանք թեք հո-
լովների հետ կազմում են բաղադրյալ ստորոգյալ, կիրառվելով
որպես հանգուց:

§ 185. Գոյական վերադրի հետ եմ և լինել բայերից բացի,
իբրև հանգուց, կարող են կիրառվել նաև՝

ա) 'Իսոնալ, քվալ, երևալ, ձևանալ, մնալ, հաշվել և այս
կարգի որոշ բայեր: Հանգուցի դերով կիրառվող հիշյալ վերա-
ցական բայերը իմաստային (այլև ձևային) որոշ տարբերություն
են հանդես բերում եմ բայի նկատմամբ: Դա ամենից առաջ ար-
տահայտվում է նրանց քերականական ձևերի բաղմանաբանությամբ
ու հարստության և գրահորած իմաստային նրբերանգների մեջ:
Այսպես՝ դառնալ, ձևանալ, քվալ և այլն բայերը ավելի շատ քե-
րականական ձևեր ունեն, քան եմ-ը: Եթե վերջինս ունի սահմա-
նական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակների հ-
զակի և հոգնակի թիվ, ապա նշված վերացական բայերը բացի
սահմանական եղանակի պարզ և բաղադրյալ բոլոր ժամանակ-
ներից, ունեն նաև մյուս եղանակների ժամանակային ձևերը
(երևում է, երևում էր, երևացել է, երևացել էր, երևալու է, կերե-
վայի, պիտի երևա, պիտի երևայի և այլն): Բացի այդ, դրանց մեջ
վերացականությունը ավելի քիչ է, քան եմ-ի մեջ, հետևաբար
դրանք որպես հանգուց եմ բայի համեմատությամբ ավելի սահ-
մանափակ կիրառություն ունեն: Հիշյալ վերացական բայերը,
իբրև հանգուց կիրառվելիս, հատկանիշը առարկային վերագրե-

ու հետ միասին, գրսևորվում են վերածման, փոփոխության, բավարարության, ձևացողության և այլ նրբիմաստաներ¹²:

Բնագրային օրինակներ՝ Գառնիկն անմիջապես ղարձավ կամերիտական (ՍՀ, 6.1.1967): Պատերազմը քվում էր խնդոր առասպել, մղձավանջ... (ԴԴ, Վարդանանք):

§ 186. Հիշյալ բայերից բացի հանգույցի դերով երբեմն կիրառվում է հանդիսանալ բայը. օրինակ՝ եթե նա ապրեր... հավանական է, որ մեծ քաղավոր կհանդիսանար (Շեքսպ., Համլետ): ...որը հանդիսանում է հանրապետության գոնավոր մետալուրգիայի շտեմարանը (ՍՀ, 6.4.1969): Այդ կիրառությունը խրախուսելի չէ, բանի որ այնքան էլ հարադատ չէ մեր լեզվի ոգուն: Հանդիսանում է ձեր մեր լեզվի մեջ առաջ է եկել սուսերեն ЯВЛЯЕТСЯ բայի ընդօրինակմամբ (Он является великим поэтом = նա հանդիսանում է մեծ բանաստեղծ): Սա բառացի թարգմանություն է և ոչնչով չի արդարացվում: Դրանով նախ՝ մի տեսակ կարծես կասկածի տակ է առնվում ենթակային վերագրվող հատկանիշը, ապա՝ անտեղի գործածվում է ավելորդ մի բառ, որով և առաջանում է հրկարաբանություն ու իմաստի թուլացում: Հանդիսանում է ձեր կիրառությունը զնալով սահմանափակվում է: Նրա փոխարեն գործածվում է եմ օժանդակ բայը, որը և՛ կարճ է, և՛ նպատակահարմար (հմմտ. Հ. Հակոբյանը հանդիսանում է պրոլետարական գրականության հիմնադիրը մեր իրականության մեջ և Հ. Հակոբյանը պրոլետարական գրականության հիմնադիրն է... ձևերը):

§ 187. Գոյական վերադիրների հետ հանգույցի դերով կարող են հանդես գալ համարվել, կոչվել, անվանվել, հռչակվել, նշանակվել, առաջադրվել և այլ ածանցավոր և համապատասխան ոչ ածանցավոր որոշ բայեր: Այսպես՝ ...Որին իսրայելցիք իրենց նահապետն են համարում և խիստ մեծարում են (Իս., Ռաբբի Հիլլելը): ...Որ կոչվում է հիմա վարդանի կամուրջ (ԵԶ, Նրկիր Նաիրի): Միր Մահմուդն իրեն շահ է հռչակել (Սև, Մխիթար սպարապետ): Վոյկովյան ընտրական օկրուգում դեպուտատության քեկնաձու առաջադրվեց այդ դպրոցի մանկավարժ Ն. Վ. Կրասիլշչիկովան (ՍՀ, 18.8.1966):

¹² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, էջ 294—295:

Վերը նշված բայական հանգույցների մի մասը ստորոգելիական վերադրի հետ երբեմն կարող է կապակցվել որպես, ինչպես կապերով: Օրինակ՝ ...Որը բաղաբույժ հոշակված էր որպես փիլիսոփա... (ԱԲ, Կյորեսա):

Ածականն իբրև վերադիր

§ 188. Իբրև ստորոգելիական վերադիր հանդես են գալիս նաև ածականները, որոնք արտահայտում են ենթակայի հատկանիշը: Վերադրի պաշտոնով կարող են կիրառվել և՛ որակական, և՛ հարաբերական ածականները: Օրինակ՝ Առանց այն էլ վատասողը էր, իսկ այսօր անձրևի տակ բնկավ (Սև, Մխիթար սպարապետ): Լիլիթը գոցել էր աչքերը, և հեզ էր, և խոնարհ... (Իս., Լիլիթ): Եվ նա այնպես զոռոզ էր, այնպես աստվածային (ՆՁ, Արա Գեղեցիկ): Արևը աշնանային է, բայց էլի հանելի չէ, տա՛մ է (ՎՊ, Ճանապարհհին): ...Կենտրոնը փառ է, զրանիտե (ՆՁ, Երկիր Նաիրի): Պետք է նկատել, որ որակական ածականները իբրև վերադիր ավելի հաճախակի են գործածվում, քան հարաբերականները: Ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով կիրառվում են ոչ միայն որակական ածականի դրական, այլև բաղդատական և զերադրական աստիճանները: Օրինակ՝ Եվ նա Արփենիկից ավելի հմայիչ է (ՆՁ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները): Գարնան ուժն առավել ևս զգալի էր, արևի ճառագայթները ավելի ևս ախորժելի էին, օդն առավել ևս քառմ էր... (ՆԴ, Զագուհյան): — Դու՛ք չափազանց զեղեցիկ եմ... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): ...Որ ամենից փաղցրահամեմեքն են, ամենից սփանշելիները (Իս., Մեծ ճշմարտություն): Նկատենք, որ ամենա- մասնիկով կազմված զերադրականը իբրև վերադիր միշտ որոշյալ առումով է դրվում, այսինքն՝ ստանում է փոխանվանական կիրառություն, այսպես՝ Հացավանի կոլխոզն ամենամեծն է Հալաստանում (ՆՁ, Հացավան): Բոլոր աղջիկների մեջ դու ամենաբախտավորն ես (Վ. Ալ., Հյուսիսային աստղ):

§ 189. Ածականները բաղադրյալ ստորեղյալ են կազմում սովորաբար եմ և լինել բայերի հետ, որոնք հանդես գալով բայական հանգույցի դերով, ածական վերադրով արտահայտված հատկանիշը վերադրում կամ ստորոգում են ենթակային:

Ածական վերադիրները այդ բայերի հետ ցույց են տալիս ենթակայի վիճակը, ինչպիսին լինելը, ընդ որում, եմ բայը կիրառ-

վում է միայն ներկա և անցյալ անկատար ժամանակներով, իսկ լինել-ը զործածվում է նաև մյուս ժամանակներով: Այսպես՝ Ա՛խ, ինչքան լավ է, վե՛ն է կու՛նել հայրենիքի համար... (Իս., Գարիբալ-դիականը) ...Մայիկերը բավականին դատարկ են լինում... (ԵԶ, Երկիր Նաիրի): ...Եվ պետք է լինես ավելի համառ, ավելի զգաստ, ավելի արքուն (ԵԶ):

§ 190. Ածական վերադրով բաղադրյալ ստորոգյալի հան-գույցի դերով եմ և լինել բայերից բացի, կիրառվում են նաև րվալ, երևալ, դառնալ, ձևանալ, մնալ, համարել, հանդիսանալ, գտնել, կարծել, հուշակել, զգալ, ցույց տալ և այլն բայերը, որոնց մի մասը հիմնականում հանդես է գալիս որպես վերացական բայ, իսկ մյուսները մեծ մասամբ պահպանում են իրենց նյութական նշա-նակութունը և հազվադեպ են վերացականանում: Ածական վե-րադիրները այդ բայերի հետ ցույց են տալիս, որ ենթական այդ հատկանիշը կրում է կա՞մ առերևույթ, կա՞մ էլ դա նրա մնայուն կամ ժամանակավոր հատկանիշն է, այլև արտահայտում են այն հատկանիշը, որ ներկայացնում է ենթական¹³: Օրինակ ...Որոնց հնչյունները հարազատ թաղավորին, այնքան և հավատարիմ կմնան բեղ... (Բ, Սամվել): —Ես իմ տոհմի մեջ ամենադժբախտն եմ հա-մարում ինձ, բնդունելով այդ սուրը (ն. տ.):

Եթե այդ բայերը պահպանում են իրենց նյութական իմաստը, ապա ածականը հանդես է գալիս ոչ թե վերադրի, այլ պարագա-յական կամ այլ կարգի լրացման դերով: Հաճախ գծվար է լինում որոշել, թե տվյալ բայը լիովին է կորցրել իր նյութական նշանա-կությունը, թե մասամբ: Եթե նույնիսկ ամբողջովին չի վերացականացել, այլ միայն կիսով չափ, ապա նրա հետ կիրառվող ածականը կա-րող է ըմբռնվել թե՛ իբրև վերադր և թե՛ պարագայական կամ այլ կարգի լրացում: Երկդիմութուն է նկատվում հատկապես մնալ բայի դեպքում: Այսպես՝ ...Բայց հիշողության մեջ հավիտյան առ-ջինը մնաց Սոնան (Ա.Բ, Միրհալ): Բայց Օհանը մնաց մե՛նակ և ա՛ն-սասան (Իս., Համբերանքի չիբուխը): Այստեղ ընդգծված ձևերը կարելի է դիտել իբրև պարզ ստորոգյալի ու նրա լրացման (ձևի

¹³ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսութուն, հ. 1, էջ 164—165:

պարագայի) կապակցություն, այսինքն՝ դրանք կազմովյաժմբ բա-
ղադրյալ ստորոգյալ չեն:

Դերանունն իբրև վերադիր

§ 191. Իբրև ստորոգելիական վերադիր կիրառվում են նաև
դերանունները: Ընդ որում, նրանք գերազանցապես հանդես են
գալիս ուղիղ ձևով: Անձնական դերանունները կարող են կիրառ-
վել նաև թեք հոլովով, հատկապես սեռականով ու բացառակա-
նով:

Անձնական դերանունները ուղղական հոլովով վերադրի պաշ-
տոն կատարելիս ցույց են տալիս ենթակայի ով լինելը: Օրինակ՝
...Մենակ զու շես, որի ամուսինը ռազմաճակատում է (ՍՀ, 6.1.
1967): ...Որպեսզի կարողանամ ապացուցել, թե ես եմ... (ՍՀ,
25.12.1966): Մեր ուրախությունն ու սփոփանքը նա է (ՍԽ, Նխի-
թար սպարապետ):

§ 192. Անձնական դերանունները բաղադրյալ ստորոգյալ են
կազմում եմ և լինել բայերի հետ: Այսպես՝ Ինձ խայթող օձը նա է,
որ հիմա իմ թագն է կրում (Շեքսպ., Համլետ): Իր տերը ինքն է
(Շեքսպ., Լիր արքա): —Այո, մենք՝ մենք՝ չենք (ԴԴ, Վարդա-
նանք):

Երբեմն վերադրի պաշտոնով հանդես են գալիս նույն դեմքի
երկու դերանունները միասին, որով ավելի է շեշտվում և ընդգծվում
ենթակայի ով լինելը, այսինքն՝ վերադիրը: Այսպես՝ Այո, նա ինքն
է, սրիկա Ռոմեոն (Շեքսպ., Ռոմեո և Ջուլիետա): Եթե ընդունի,
որ կես-տարիածունն նա ինքն է եղել... (Շեքսպ., Օթելլո): Այստեղ
սաստկացվում է դերանուն վերադրի նշանակությունը և ավելի
կոնկրետացվում:

Անձնական դերանունների սեռական հոլովը իբրև վերադիր
հանդես է գալիս փոխանվանական գործածությամբ. այսինքն՝ վե-
րադրի պաշտոնով կիրառվում են փոխանուն սեռական դերանուն-
ները, ընդ որում, իբրև վերադիր գործածական են այդ դերանուն-
ների և՛ եղակի, և՛ հոգնակի ձևերը: Դրանք բաղադրյալ ստորոգ-
յալ են կազմում եմ և լինել բայերի հետ և ցույց տալիս ենթակա-
յին պատկանող հատկանիշ: Օրինակ՝ —Տունը իմն էր և իմն էլ
կլինի (ՆԴ, Վերջին մոհիկեյնը): ...Հայաստանի բոլոր կարմիր կա-

կաշները Բոնը կլինեն և Աբովյանինը (ԳՄ, Կարմիր կակաշներ)։
—Տունը խո ձեռք չէ ալլես (ՆԴ, Վերջին մոհիկանը)։

Իբրև վերադիր կարող է հանդես գալ նաև անձնական ղերան-
վան բացառական հոլովածեր, այսպես՝ Սա էլ մեզանից է (Շեքսպ.,
Օթելլո)։ Սա նրանցից է (ն. տ.)։ Այսպիսի կիրառությունները
լայն տարածում չունեն գրական հայերենում։

§ 193. Վերադրի պաշտոնով կիրառվում են ցուցական ղերա-
նունները։ Ընդ որում, առարկա ցույց տվող ցուցականները վե-
րադրի պաշտոն են կատարում իրենց բուն նշանակությամբ (ոչ
իբրև փոխանուն)։ Օրինակ՝ Իմ կամբը այս է... (Շեքսպ., Ռոմեո և
Ջուլիետա)։ Կարևորն այդ է (Շեքսպ., Լիր արքա)։ Սաույզն այն է,
որ էրզրումում հազիվ տասը հազար զորք կա միայն (Սև, Մխի-
թար սպարապետ)։ Ռազավորը սա է (ՍԶ, Պապ թագավոր)։

Իբրև վերադիր կիրառվում են նաև սա, դա, ճա դերանուննե-
րի հոգնակի ձևերը (սրանք, դրանք, նրանք)։ Օրինակ՝ Իմ բնկեր-
ները սրանք են։ Անահիտի գնած իրերը դրանք են։ Զորակոչիկնե-
րը նրանք են։ Իբրև վերադիր իրենց բուն՝ ղերանվանական նշանա-
կությամբ են հանդես գալիս նաև քանակ և ձև ցույց տվող այս-
ֆան, այդֆան, այնֆան, այսչափ, այդչափ, այնչափ, այսպես այդ-
պես, այնպես ցուցական ղերանունները. օրինակ՝ Ուղիղ այդֆան
եմ (Շեքսպ., Լիր արքա)։ Խնդրում եմ ասա սրան, որ իր կալ-
վածքների հասույթը նույնֆան է (ն. տ.)։ Բայց մենք այսպես եմք
(Շեքսպ., Համլետ)։ Զորական զործը այդպես է (ԴԴ, Վարդու-
նանք)։

Այստեղ, այդտեղ, այնտեղ ցուցական ղերանունները եմ և լի-
նել բայերի հետ ոչ թե բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում, հան-
դես գալով իբրև վերադիրներ, այլ հիշյալ բայերի համար դառնում
են պարագա։ Այդ դեպքում եմ և լինել բայերը կիրառվում են իրենց
նյութական նշանակությամբ, ոչ որպես վերացական բայեր։ Օրի-
նակ Մի՞թե նա այստեղ չէ (ԴԴ, Վարդանանք)։ Նա կարծում է, թե
ինքը այնտեղ է (Շեքսպ., Լիր արքա)։

Ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով իբրև փոխանուն հիմ-
նականում կիրառվում են առարկայի հատկանիշ ցույց տվող այս-
պիսի, այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի ղերանունները, Այդ դեպ-
քում նրանց հատկանիշային նշանակության վրա առարկայական
իմաստ է ավելանում. օրինակ՝ Այդպիսին էր Օհանը իր ջահել ժա-
մանակ (Արաքս, Օհան հայրիկը)։ Պարզվում է, որ ընկեր ներսիս-
170

յանը ալիսիսին չէ, ինչպիսին ինքն է պատկերացրել (ՍՀ, 2.4 1969),

Իբրեւ վերադիր փոխանվանական կիրառությամբ են հանդես գալիս նաեւ առարկայի հասկացությունն արտահայտող նույն եւ մյուս գերանունները. օրինակ՝ Այս ապարանքների գինը նույնն է, ինչ երեկ, մյուս օրը, երեք տարի առաջ (Սե, Մխիթար սպարապետ): Հարկ է նկատել, որ միևնույն գերանունը իբրեւ վերադիր կարող է կիրառվել թե՛ իր բուն նշանակությամբ, թե՛ իր փոխանվանական գործածությամբ: Օրինակ՝ Դա միևնույնն է, ինչ որ դուրս գալ ավազակության մեծ ճանապարհ (Շիրվ., Վարդան Ահրումյան): Տամ թե չտամ միևնույն է, ես երկու դեպքում էլ հանցանք եմ գործելու (Շեքսպ., Հիր արքա):

§ 194. Հարցա-հարաբերական դերանունները ստորոգելիական վերագրի պաշտոնով հանդես են գալիս ուղիղ ձևով և կարող են կիրառվել թե՛ իբրև փոխանուն, թե՛ իրենց դերանվանական նշանակությամբ։ Գերազանցապես ոչ գոյականական կիրառություն են դրվում ով, ինչ, որքան, որչափ, ինչչափ, ուր, ինչքան, ինչպես և այլն դերանունները։ Այսպես՝ ...Ո՞վ էր նրա հառաչանքի տերը... (ԴԴ, վարդանանք)։ Մեր ապրուստն ի՞նչ է.— մի կտոր չոր հաց... (ՀԹ, Հառաչանք)։ Ո՞ւր է ռուսը, ո՞ւր եմ դուք, դուք... (Սև, Մխիթար սպարապետ)։ —Ինչպես էր մարզպանի տրամադրությունը... (ԴԴ, վարդանանք)։

Մանոր.— Ինչ դերանունը վերադրի պաշտոնով կարող է կիրառվել նաև իբրև փոխանուն, այսինքն՝ որոշիչ հոդ ստանալով. օրինակ՝ Ի՞նչն է ճամարիտը, Ի՞նչն է սուտը (Իս., Անանդան և մահոյ):

Իբրև վերադիր ոչ գոյականական կիրառությունք են հանդես գալիս նաև ով և ու դերանունների հոգնակիները. այսպես՝ Սրանք ովքեր են (ՍԶ, Պապ թագավոր), Որոնք են աստղերը և որոնք են ժիրանիները (Թոթ., Ծիրանի ծառ): Վերադրի պաշտոնով որպես փոխանուն են հանդես գալիս ու, որպիսի, ինչպիսի, քանի, քանիք, որքան, որքան և այլն դերանունները: Օրինակ՝ Հայր ուն է, թուրքը ուն է, դաշնակցականը ուն է, մուսավաթը ուն է,— դու չէիր իմանա (ԱՌ, Նղբայրություն քնկուղենիները): Ինչպիսին է նրա գնած մեքենան:

§ 195. Իբրև ստորոգելիական մերագիր կիրառվում են նաև

որոշյալ և անորոշ դերանունները (իհարկե, ոչ բոլորը): Օրինակ՝ նա հիմա ոչինչ է (Իս., Սրտի դատողությունը): Չէ՞, մեր Ռուզանը ուրիշ է, ուրիշ: Նրա խելքն էլ ուրիշ է (ՔԹ, Ոսկե հովիտը): Այլ էր Արշակի արամադրությունը (Շիրվ., Վարդան Ահրումյան): — Բայց այդ դեռ բոլորը չէ (Բ, Սամվել): ... Դուստրը պատմել է, որ անհայտ ոմն է համալսարանի ուսանող Ֆրիդրիխ անունով (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան):

Թվականն իբրև վերադիր

§ 196. Թվական անունները իբրև վերադիր հիմնականում կիրառվում են ուղիղ ձևով և կարող են դրվել թե՛ հոգով, թե՛ առանց հոգի: Անհոգ. կիրառվելիս թվական վերադիրը պարզապես ցույց է տալիս իբրև ենթակա հանդես եկող առարկաների քանակը, հոգով դրվելիս՝ արտահայտում է կա՛մ տվյալ թվանշանը, կա՛մ էլ նրա միջոցով դրսևորվող առարկաները: Այս դեպքում առկա է փոխանունությունը: Այսպես՝ — Մենք յոթն էինք, հիմա երեքն ենք (ԲԶ, Սերմնացանները չվերադարձան): — Դե որ էդ դիտես, Արթեն քեռի... արյուններս մեկ է, հողներս մեկ, ցավներս մեկ, թշնամիներս մեկ (ԴԴ, Վարդանանք): Մենք թվով շատ չէինք... բայց թիվս որն է, մեր մի տղան հաբյուր էր, հազար էր (Իս., Դաբալդիականը):

§ 197. Դասական թվականները մեծ մասամբ հոգով են դրվում, իհարկե կարող են կիրառվել նաև առանց հոգի: Առաջին դեպքում դրսևորվում է առարկան ու նրա հաջորդական կարգը միաժամանակ: Այսինքն՝ թվականը ստանում է գոյականական կիրառություն: Օրինակ՝ Այսօր հինգ հազարերորդն է (ԵԵ, 9.3. 1967): Իր տեսակի մեջ նա միակն էր և առաջինը թե ուտելիքների ու ըմպելիքների բաղմատեսակությամբ և թե նրանց շնորհալի ճաշակով ու գրավիչ դասավորությամբ (Շիրվ., Վարդան Ահրումյան):

Մակբայն իբրև վերադիր

§ 198. Մակբայները ստորոգելիական վերադրի դերով կիրառվում են իրենց բուն նշանակությամբ, առանց գոյականաբար դորժածվելու: Ընդ որում, իբրև վերադիր հանդես են գալիս հատկապես տեղ, չափ, ժամանակ և այլ իմաստ ունեցող մակբայները:

Այսպես՝ ...Մատույլ ցույց տվեց մի շենք, որ այնքան էլ հեռու չէր (ԱԲ, Վանդունց Բաղին): ...Կտեսնես, որ սակավ է, սակավ է (Ն. տ.): — Արդեն ստորացրին մեզ, ուշ է, իշխան... (Ն. տ.): Վաղուց էր, ինչ Օհան հայրիկին այդպես աշխույժ չէին տեսել (Արաքս, Օհան հայրիկը):

Գերբայն իբրև վերադիր

§ 199. Հայերենում ենթակայական և անորոշ գերբայները կղանակային ձևերի կազմությանը շեն մասնակցում, ուստի գոյականի և ածականի նման բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում եմ և լինել բայերի հետ գործածվելիս: Ենթակայական գերբայը իբրև վերադիր կիրառվելիս ցույց է տալիս գերբայով արտահայտվող հատկանիշը, որ հանդուցի միջոցով վերագրվում է ենթակային: Հիշյալ գերբայը ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով կարող է հանդես գալ թե՛ հոգով և թե՛ առանց դրան: Առաջին դեպքում այն պործածվում է իր բուն նշանակությամբ: Օրինակ՝ ...Նա ինձ կասի դու հարբեցող ես (Շեքսպ., Օթելլո): Այո, տիկին, բաց խոսող է (Շեքսպ., Օթելլո): Դու, որ ավելի սպառնացող ես, քան խոստացող (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): ...Հո հրամայող չէր, այլ մեր ընկերն էր, մեր հավասարը... (Իս., Գարիբալդիականը):

Հոգ կամ հոգնակերտ մասնիկները ստանալով՝ ենթակայական գերբայը հանդես է գալիս փոխանվանաբար, ոչ իր գերբայական բուն նշանակությամբ, այսինքն՝ նրա գերբայական իմաստի վրա ավելանում է առարկայական նշանակություն: Օրինակ՝ Մենք կընվողը չենք... (Իս., Աղա նազարը): — Թող ամբողջ աշխարհը դա ինձ վրա, ես վախեցողը և վախշողը չեմ (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի): Նրանք գինի խմողներ էին... (ԱԲ, Կյորես):

§ 200. Անորոշ գերբայը իբրև վերադիր հիմնականում կիրառվում է հոգով: Այդ դեպքում նա հանդես է գալիս որպես փոխանուն: Անորոշ գերբայը բաղադրյալ ստորոգյալ է կազմում մեծ մասամբ եմ և լինել բայերի հետ, որոնք գերբայով դրսևորվող գործողության հատկանիշը վերագրում են ենթակային: Այսպես՝ Մարդ մեկ օր ծնվել է, մեկ օր էլ պիտի մեռնի, բանը իգիթի անուն քողնելն է (Իս., Բայրամ Ալին): Բայց իմ ամենալավ հատկությունը պարտաճանաչ ծառայելն է (Շեքսպ., Լիր արքա):

Երբեմն անորոշ ղերբայը ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով կիրառվում է առանց հոգի: Այդ դեպքում հանդես է գալիս ղերբայական իր բուն նշանակությամբ. օրինակ՝ Եվ նպատակդ ամուսնանալ է... (Շեքսպ., Ռոմիո և Ջուլիետա): Այդ բանն ասելը ապացուցել չէ (Շեքսպ., Օթելլո): Իբրև վերադիր կարող է հանդես գալ նաև հարակատար ղերբայը փոխանվանական գործածության դեպքում. օրինակ՝ Ոչ, սա իմ բռնածն է, չեմ տա... (ՎԱ, Սևանի ամիին):

Կապը և կապի խնդիրը որպես վերադիր

§ 201. Կապերը, ինչպես հայտնի է, նախադասության առանձին անդամ չեն դառնում, որովհետև զուրկ են նյութական իմաստից: Նրանք հիմնականում իրենց խնդրի հետ միասին են հանդես գալիս այս կամ այն անդամի պաշտոնով: Կապերն իրենց խնդրներով կարող են կիրառվել որպես ստորոգելիական վերադիր: Վերադրի պաշտոնով հանդես են գալիս թե՛ իսկական և թե՛ անիսկական կապերը (իհարկե ոչ բոլորը): Օրինակ՝ ...Եվ ըստ երևույթին, որոշ շափով զրանց ազդեցության տակ էր (ՎԱ, Սևանի ամիին): Վտանգը հասնելու վրա է (Բ, Սամվել): ...Իսկ վասյայի ջահը դարձյալ մաքելու վրա էր (ԳՍ, Ծովահարսը): Խոսքը գերեզմանատանը վաղուց հանդիպող... Ալեքսանի մասին է (ՍՍ, Փղթոսի ընկուղենին): Սյունաշար ճեմելիքում նա ևս պալատականների հետ էր... (ՍԶ, Պասյ թագավոր): Այդ կարծիքը նշմարության մոտ է... (ԱԲ, Կյորես): ...Դա գլխի համար է (Շեքսպ., Համլետ): Իբրև վերադիր հաճախադեպ է հանդես գալիս հատկապես պես կապը իր խնդրի հետ, որոնցով զրահորվում է ենթակայի վիճակը, ինչպիսին կամ մի բանի նման լինելը՝ պայմանավորված կապի նշանակությամբ: Օրինակ՝ Նա արդեն մեռածի պես է... (Շեքսպ., Ռոմիո և Ջուլիետա): Հաթամի աղջիկը ցնորվածի պես էր (ԱԲ, Հյուսիսաթի ձորը): Եթե տարածական նշանակություն արտահայտող կապի ու նրա խնդրի մեջ իշխում է տեղի իմաստը, ապա զրանք պետք է համարել տեղի պարագա և ոչ վերադիր: Իսկ եթե միասին զրահորում են ենթակայի վիճակը, զրոպյունը, ապա պետք է համարել վերադիր: Այսպես՝ Մուշեղը զորագնդի մոտ էր արդեն (ՍԶ, Պասյ թագավոր): Քաղաքում արդեն պարխպների վրա էին բոլորը...

(Սև, Մխիթար սպարապետ): ...Նրա տունը վերին հանգը տանող նավթի վրա էր... (ԱԲ, Վանդունց Բաղին): ...Արևը ամպերի տակ է (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): Ընդգծված կապակցությունների տեղի պարագա են, որովհետև դրանց մեջ իշխողը տարածական իմաստն է, ստորոգյալը եմ բայն է, որ հանդես է եկել իբրև էական (ոչ վերացական) բայ, այսինքն՝ կիրառվել է իր նյութական նշանակությամբ:

Բաղմամբիվ են այն դեպքերը, երբ տարածական նշանակություն ունեցող մեջ կապը ու իր խնդիրը բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում եմ բայի հետ: Կապն ու իր խնդիրը այդ դեպքում դասվորում են ենթակայի ինչ վիճակում կամ գրություն մեջ, այլև ինչպիսին լինելը: Օրինակ՝ Նրկիրը ընդհանուր հուզման մեջ էր... (Բ, Սամվել): Գյուտը խառնակ մտքերի մեջ էր (ԴԴ, Վարդանանք): Հայ հանքատերերը սաբսափի մեջ էին (Շիրվ., Վարդան Ահրումյան): Բնչպես տեսնում ենք, կապի ու նրա խնդրի մեջ իշխում է ոչ թե տարածական հարաբերությունը, այլ այս կամ այն վիճակի արտահայտությունը, հետևաբար դրանք ոչ թե տեղի պարագա են, այլ վերադիր:

Ծանոթ.— Կապերը առանձին, առանց իրենց խնդիրների կառուց են կիրառվել որպես վերադիր: Այս դեպքում առկա է նրանց անվանողական-ֆունկցիոնալ փոխանունությունը: Այսպես՝ միասնության հարաբերություն արտահայտող մյուս կապը հանդերձ-ն է... (Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն): Բերված նախադասության մեջ հանդերձ կապի նշանակության վրա որևէ նոր իմաստ չի ավելացվել, պարզապես այն վերցվել է որպես լեզվական միավոր՝ բառ, որի հետևանքով էլ հանդես է եկել ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով:

Ձայնարկությունը, եղանակավորող բառերը և շաղկապն իբրև վերադիր

§ 202. Ձայնարկությունը, եղանակավորող բառերն ու շաղկապը նույնպես կարող են կիրառվել իբրև ստորոգելիական վերադիր: Ընդ որում, այդպիսի պաշտոն կատարելը հատուկ է հիմնականում նրանց փոխանվանական կիրառությունը: Այսպես՝ Առաջին բառը բայց է, երկրորդը՝ որպեսզի: Մոր արտասանածը օխ էր,

աղջկանը՝ վալյ: Իմ սիրած բառը այժ-ն է, նրանը՝ ոչ-ը: Ընդգծված բառերը վերադիրներ են: Անհրաժեշտ է նկատել, որ այս դեպքում առկա է բառի ոչ թե իմաստային, այլ անվանողական փոխանունությունը, քանի որ այստեղ շաղկապի, եղանակավորող բառերի և ձայնարկության նշանակության վրա ոչ թե նոր իմաստ է ավելացվում կամ նրանց ունեցածի մեջ նոր առարկայական նշանակություն ներառվում, այլ պարզապես անվանվում են դրանք իբրև լեզվական միավորներ: Շաղկապը, ձայնարկությունը և այլն իբրև վերադիր կիրառվելիս նշում են տվյալ բառի անվանումը և ոչ ավելին, ինչպես՝ Երկրորդական նախադասության սկզբում դրվածը եթե է: Իմ իմացածը սակայն է: Նրանց գործածածը հեյ է: Նրա դրածը գուցե է: Այստեղ միայն անվանվել են երե, սակայն, հեյ, գուցե շաղկապներն, ձայնարկությունները և այլն որպես բառեր: Շաղկապի, եղանակավորող բառերի և ձայնարկության ստորոգելիական վերադիր կիրառությունները լայն տարածում չունեն զրական հայերենում, որովհետև այդպիսի գործածությունների անհրաժեշտությունը շատ քիչ է զգացվում:

§ 203. Իբրև վերադիր կարող են հանդես գալ բառակապակցությունները: Այս դեպքում, անշուշտ, առկա է լինում անվանողական-ֆունկցիոնալ փոխանունությունը: Այսպես՝ Անհասկանալի !, մնում, թե ինչու ենթական «շինվարչության կողմից»-ը չէ (Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն): Այստեղ «շինվարչության կողմից»-ը դիտվում է որպես լեզվական մեկ միավորի անվանում, որը անվանողական-ֆունկցիոնալ փոխանունության հետևանքով կիրառվել է վերադրի պաշտոնով:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

§ 204. Նախադասության անդամները բաժանվում են երկու խմբի՝ գլխավոր և երկրորդական: Գլխավոր անդամները, ինչպես հայտնի է, ենթական և ստորոգյալն են: Գլխավոր անդամներին լրացնող, պարզաբանող անդամները կոչվում են երկրորդական անդամներ: Դրանք իրենց հերթին կարող են ունենալ լրացումներ: Այդպիսիք կոչվում են լրացման լրացումներ: Երկրորդական անդամները բաժանվում են երկու խմբի: Մի խումբը լրացում է դառնում զոյականի կամ զոյականական անդամի համար, մյուս խումբ-

բը լրացնում է բայական անդամին: Այսպիսով, երկրորդական անդամները լինում են գոյականական և բայական անդամի լրացումներ:

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄԻ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

Գոյականական անդամի լրացումներն են՝ որոշիչը, հատկացուցիչը և բացահայտիչը:

ՈՐՈՇԻՉ

§ 205. Որոշիչը նախադասության այն երկրորդական անդամն է, որը լրացնելով գոյականական որևէ անդամի, ցույց է տալիս նրա որպիսությունը, որակը, չափն ու քանակը կամ որևէ այլ հատկանիշը: Այսպես՝ Որոշ ընկերներ չեն սիրում քննադատությունը (Սև, Հողը, 1): Մոտենում էր Հասրաթյանի համար ամենացանկալի պահը (ն. տ.): Երկրորդ հարձակումը կատարվեցավ ավելի սաստիկ կատաղությամբ (Բ, Սամվել): Ընդգծված անդամները որոշիչներ են: Նրանք արտահայտում են իրենց որոշյալների որպիսությունը և չափն ու քանակը:

Հայերենում իբրև որոշիչ կիրառվում են ածականները, գոյականները, թվականները, դերանունները (ուչ բոլորը), դերբայները, բառակապակցությունները և այլն: Ընդ որում, դրանք որոշիչի պաշտոն են կատարում հիմնականում իրենց բուն նշանակությամբ, առանց փոփոխության, իրենց սկզբնական կամ ուղիղ ձևով, բացառությամբ գոյականների, որոնք կարող են որոշիչ դառնալ նաև թեք ձևերով՝ գործիականով, բացառականով և այլն: Մյուս խոսքի մասերը որոշիչ են դառնում իրենց անվանողական-Ֆունկցիոնալ նշանակությամբ:

Ածականն իբրև որոշիչ

§ 206. Ամենից հաճախ որոշիչ են դառնում ածականները: Դա պայմանավորված է նրանց խոսքի մասային առանձնահատկությամբ՝ առարկայի որակական հատկանիշ արտահայտելու հանդամանքով: Դրվելով գոյականական որևէ անդամի վրա, ածականները ցույց են տալիս նրա որպիսությունը, այսինքն՝ կիրառվում են որպես որոշիչ:

Որոշիչը կարող է արտահայտվել թե՛ որակական և թե՛ հարաբերական ածականներով. օրինակ՝

Ես իմ անուշ Հայաստանի արևահամ բարն եմ սիրում,
Մեր հին սալի ողբանվագ, լացակումած լարն եմ սիրում,
Արևանման ծաղիկների ու վարդերի բոլորը վառման,
Ու նախրյալն աղջիկների հնգակնուն պա՛րն եմ սիրում (ԵԶ):

Վարդանը մոտեցավ ժողովրդական ղեկերին (ԴԴ, Վարդանանք):
Դաշտային խոհանոցը չի գործում (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

Երբեմն ածական որոշիչը կրկնվում է: Այդ դեպքում իմաստային նրբերանգ է հաղորդվում որոշյալին. օրինակ՝ Իսկ երբ տարված կրկնով նստում եմ ես անքուն, Քնքուն, քնքուն խոսքերով ինձ նախատում ես դու (ԳՍ):

Պեսք է նշել, որ բառակրկնությունը կազմված ածական-որոշիչներով սաստկացվում է որոշյալի նշանակությունը. օրինակ՝ ...Սուր-սուր խճաքարերը ծակում են շուրիկ-մուրիկ ոտները (ՆԴ, Սև փողերի տոկոսը): Անց ենք կացնում մեր սև-սև օրերը... (ՀԲ, Հառաչանք): Նրա վրա կախված էին բարձր-բարձր ժայռեր (ՍԽ, Լալ Համազը): Իմաստային սաստկություն, այլև բազմակիություն են հաղորդում որոշյալներին նաև գոյականների կրկնությամբ կազմված ածական-որոշիչները: Այսպես՝ Փունջ-վունջ աղջիկներ սարերը ելան... (ՀԹ, Անուշ): Պարարտ թագավորը և նրա նիհար մուրացկանը տեսակ-տեսակ կերակուրներ են... (Շեքսպ., Համլետ): Դործածական են նաև տեսակ-տեսակ գրեթե, վունջ-վունջ ծաղիկներ, խումբ-խումբ երեխաներ և այլ ձևեր: Նկատենք, որ նման որոշիչների որոշյալները հիմնականում հոգնակի են կիրառվում:

§ 207. Իբրև որոշիչ կիրառվում են նաև որակական ածականների համեմատության աստիճանները՝ բաղդատականը և գերադրականը: Օրինակ՝ Լուրը Արուսիկն հասել էր ամենամոռայլ գույններով (ՆԶ, Հացավան): Ամենից մեծ գոնով մտնելով, Թագուհին անցավ երկու փոքրիկ սենյակներ... (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Մի մոռանա, որ նա ամենից ոխերիմ թշնամի է Բագրատունի և Մամիկոնյան տոհմին... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Տես զրեւ են դեռ շատացած մի նոր նամակ ահավոր: — Արյունարբու նոր հոսներից

դժնիններից դժնագույն... (ՍՏ): Սովետական ժողովրդի առջև էլ ավելի հույակապ, հեռանկարներ են բացվում (ՍՀ, 19.7.1962): Նա ղեռ պատած էր ձյունի պես նեւմակ մշուշով (Բ, Սամվել):

Երբեմն տվյալ որոշյալը ունենում է երկու կամ ավելի ածականներով արտահայտված որոշիչներ, որոնք տարբեր կողմերից բնութագրում են որոշյալը: Ընդ որում, այսպիսի որոշյալների որոշիչները կարող են արտահայտվել՝ ա) որակական և հարաբերական ածականներով, բ) երկու որակական ածականներով, գ) երկու հարաբերական ածականներով: Օրինակ՝ Նա հագել էր աշնանային քեքե վերարկու, գլխին դրել պողպատագույն լայնեզր գլխարկ (ԳՍ, Թեհրան, 1): Ամառային սև մետաքսե շորերը գրկել են նրա ղեռ քարեձև մարմինը... (ԳՄ, Կարմիր կահալներ): — Այստեղ է գորակոչային գավառական ատյանը (ԵԶ, Երկիր Նաիրի): Այստեղ մենք գործ չունենք բազմակի որոշիչների հետ, այսինքն՝ ածականներից յուրաքանչյուրը առանձին-առանձին չի որոշում տվյալ որոշյալը, այլ նրանցից առաջինը վերաբերում է իր որոշյալին և վերջինիս հետ սերտորեն կապված որոշիչն միաժամանակ: Ավելի ճիշտ կլինի նշել, որ երբեմն միևնույն որոշյալը ունենում է տարբեր կողմերից բնութագրող մեկից ավելի ածական որոշիչներ:

Որոշ ղեպերում ածականին, իբրև գերադաս անդամի, ստորադասվում է գործիական հոլովաձևը: Այդպիսի կապակցությունները պետք է միասին վերցնել իբրև նախադասության մեկ անդամ: Օրինակ՝ Բնավորությամբ ըմբոստ և ազատամիտ Երուսանը չէր կարող հանդուրժել որևէ բռնություն (ՍՀ, 20.9.1970), Բնավորությամբ անհանգիստ այդ մարդը իր ձիրքն ու ճաշակը յուրովի է զրոտորել նաև ձևավորման աշխատանքներում (ՍՀ, 20.9.1970): Վեր կացա հրաժեշտ տվի աշխարհին ու քույնով լի սրվակը դատարկեցի մինչև հատակը (ՎԱ, Լեռներ հայրենի):

Ածականի համար լրացում կարող են լինել ոչ միայն գործիական, այլև բացառական և բուն տրական հոլովաձևերը: Այդպիսի կապակցությունները ևս միասնաբար են կիրառվում իբրև որոշիչ: Օրինակ՝ Իգիթին վայել սրտառուչ ողբով լաց ու կոծ արին ձեն ձենի տված... (ՀԹ, Անուշ): Սևադան էլ գործել է այս պատժին արժանի մի հանցանք... (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի): Նրա խրճի-քին կից մի մեծ բակում որոճում էին ոչխարները (Իս., Արևի մոտ):

Որոշիչ կարող է դառնալ ածականի և կապի ու նրա խնդրի կապակցությունը. օրինակ՝ Իր ֆիզիկական ուժի վրա վստահ մարդու հանգստությունը նա մոտեցավ... (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին):

Գոյականն իբրև որոշիչ

§ 208. Որոշիչը կարող է արտահայտվել գոյականով: Իբրև որոշիչ հանդես են գալիս գոյականի ուղղական, տրական, բացառական և զործիական հոլովաձևերը, որոնք զրվելով մի այլ գոյականի վրա, շնորհիվ իրենց առանձնահատուկ իմաստի՝ բնորոշակ են բնութագրելու այդ առարկան որևէ կողմից: Ընդ որում, այդ գոյականները իբրև որոշիչ կարող են կիրառվել, թե՛ ուղղակի, թե՛ փոխաբերական իմաստով: Որոշչային կիրառությամբ հանդես են գալիս հատկապես հրաշք, լույս, երազ, մշուշ, ծով, ծաղիկ, փուն, խոզ, փրփուր, շուշան, գարուն, փունջ, անապատ, ցնորք, սրտուղ, կախարդ, առլաս, փուշ, արև, այլև ոսկի, բար, պողպատ, գմրուխա, փրփուր, զսհար, մարմար, արծաթ և նման տիպի բաղմամբով գոյականներ:

Օրինակ՝ Բալես ունի հնդու-մաթա, Ոսկի օրոցը, առլաս ծածկոցը (Իս.): Կախարդ հորիզոն... ինչու ես հնծում (Իս.): Ձեր թուլ-չանքին չեմ դիմանա, Ծավի աչքեր, ծով աչքեր... (Իս.): Խաղում էինք մենք երազ հովտում... (ՀԹ, Դեպի անհունը): Աստղերի ուղին մշուշ ծովերում—Դու իմ հեռավոր որոնումներում... (ՎՏ):

Գործածական են նաև բար սիրտ, պողպատ կամք, հերոս մարդ, խոզ բնավորություն և այլն կապակցությունները, ուր որոշչալները որևէ կողմից նմանեցվում են իրենց որոշիչներին, սիրտը իր անզգայությամբ, անտարբերությամբ, կամքը՝ անասանությամբ, բնավորությունը՝ անտանելիությամբ և այլն:

Ուղղականով իբրև որոշիչ կարող են կիրառվել հասարակ առնունները հատուկ անունների համար: Օրինակ՝ Մի քանի հոգու հետ աչքալուսանքի եկավ հաշվապահ Հովսեփը (Սև, Հողը, 1): Հեղհական դիտողություններից խոր հուզվեց կոմերիտական կազմակերպության բարտուղար Վասակ Զոբանյանը... (ՆԶ, Հացավան): Գործածական են նաև տիկին Օֆելյա, օրհորդ նունե, խոհարար Արուս, վարպետ Մացակ, վարորդ Գոբրգեն և այլն:

Որոշիչ կարող են դառնալ հատուկ անունները հասարակ անունների համար, ինչպես՝ Մասիս սար, Երևան քաղաք, Նեմրուր լեռ, Սահականուշ թագուհի, Աշոտ թագավոր և այլն:

§ 209. Որոշիչը կարող է արտահայտվել գոյականի տրական հոլովով: Տրականը բացի իր հիմնական պաշտոնից՝ հատկացուցչից ու հանդման խնդրից, կարող է կիրառվել որպես որոշիչ:

Որոշիչ կարող են դառնալ հատկապես տեղի, ժամանակի, նյութի և այլ իմաստ արտահայտող գոյականների տրական հոլովաձևերի մի զգալի մասը՝ օրինակ՝ Ինչ լավ է, որ ձվեռվա վերարկու եր վերցրել (ՆԳ, Պայքար և մահ): Ռայկոմի քարտուղարը իր մեքենայի լույսով ճեղքում է գիշերվա խավարը և սլանում ռաջոնական կենտրոն (ՆՁ, Հացավան): ...Հովը սառնություն էր բերում ցերեկվա շոգից խանձված դաշտերին... (ԱԲ, Հառ Մարգար):

Գործածական են սառի ծաղիկ, դաշտի շուշան, անառի սունկ, սառի մարալ, Բաբի դար, բոնգի դար, քեյի բաժակ, նաչի գդալ, գիճու գավ, ծիրանի ծառ, ներսի պառ, դրսի պահարան, պառի ժամացույց և այլն, ուր տրական հոլովաձևերը կիրառվել են որպես որոշիչ՝ արտահայտելով որոշյալների որակական հատկանիշը: Պետք է նկատել, սակայն, որ դրանց մեջ զգալի է նաև պատկանելության, վերաբերության, այսինքն՝ հատկացուցիչային նշանակությունը: Բայց հիմնականը, իհարկե որոշչային իմաստն է: Որոշիչը կարող է արտահայտվել հատուկ անվան տրական հոլովաձևով: Օրինակ՝ Աբովյանի շրջանի Հացավանի սովխոզի կոլեկտիվը պարտավորվել է այս տարի ընդարձակել ցանքատարածությունը (ՍՀ, Ե.Բ.1968): Լենինի շքանշանը հո ամեն մարդու շեն տալիս... (ՍԽ, Հողը, 1): Գործածական են նաև Հ. Բեկնազարյանի անվան կինոստուդիա, Թումանյանը անվան տուն-բանգարան, Ստեփանավանի շրջան, Հրազդանի կիրճ, Սունդուկյանի քառոց, Աբովյանի անվան զրոսայգի և այլն կապակցություններ, ուր դրսևորվում է որոշչային հարաբերություն, մի բան, որ ավելի հստակ է արտահայտված հատկապես այն կապակցություններում, որտեղ գործածված է անուն բառի տրական հոլովաձևը (Թումանյանի անվան տուն-բանգարան, Աբովյանի անվան զրոսայգի և այլն): Երբեմն իբրև որոշիչ կիրառվում է գոյականի տրական հոլովաձևը իր ածական վերադրի հետ միասին, օրինակ՝ միջին տա-

րիֆի մարդ, ցածր դասաւանդի աշակերտ, բարձր կուրսի ուսանող, մեծ մասշտաբի գործ և այլն¹⁴։

§ 210. Որոշիչ կարող է դառնալ գործիական հոլովածէր, որով բնութագրւում է ավելի առարկան և զանազանւում նույն տեսակի մյուս առարկաներից։ Օրինակ՝ Հետո կեալ տիրացուն—տերտերից շատ հասակով մի մարդ... (ՆԴ, Պաշար և մահ)։ ...Քարաւանապետը նայեց գրողակին, զարմացալ, լսեց նրա ուժով ձայնը... (Իս., Աղա Նազար)։ Համով կարագ է... (Վ. Փափ., Հետագարձ հայացք, 1)։

Գործածական են յուղով կաւկանդակ, մսով փլալ, խալով տղա, ծամով աղջիկ, մորուֆով մարդ, ձեռնափայտով ծերունի կապակցությունները, ուր գործիական հոլովով բառերը հանդես են եկել որոշիչի պաշտոնով։

§ 211. Որոշիչը կարող է արտահայտւել գոյականի գործիական հոլովածի և ածականի կապակցութեամբ։ Նման կապակցություններում թեև ածականը կարող է ըմբռնւել իբրև որոշիչ գոյականի գործիական հոլովի համար, սակայն երկուսը միասին են հանդես գալիս իբրև մեկ անդամ՝ որոշիչ։ Նկատենք, որ գործիական հոլովածէր այս դեպքում առանձին վերցրած որոշիչի պաշտոն չի կատարում, նրանով չի որոշւում գոյականական անդամը։ Այսպես՝ երկար հասակով, ազնիւ, լայն նակատով մի աշխատասեր ու շիտակ մարդ էր (ՎԱ, Լեւոնի հայրենի)։ Այստեղ թեև երկար-ը կարող է որոշիչ դառնալ հասակով, լայն-ը՝ նակատով բառի համար, բայց գոյականները առանց ածականների չեն բնութագրում որոշյալը (համա. հասակով մարդ, նակատով մարդ), ահա թե ինչու ամբողջ կապակցութեան է հանդես գալիս իբրև որոշիչ, ցույց տալով որոշյալի որակիւթյունը, բնութագրելով վերջինս։ Իհարկէ, կան դեպքեր, երբ գոյականի գործիական հոլովածէր առանձին վերցրած, առանց իր ածական վերադրի կարող է բնութագրել որոշյալը և հանդես գալ որոշիչի պաշտոնով։ Ինչպես՝ բարձր որակով աշխատանք, երկար մորուֆով մարդ և այլն, ուր ոչ միայն բարձր որակով և երկար մորուֆով կապակցությունները կարելի է դիտել որոշիչ, այլ միայն գործիական հոլովածէրը (որակով աշխա-

¹⁴ Հայերենի բառակապակցութեան հանգամանորեն բնւել են պրոֆ. Վ. Քոսյանի կողմից։

տանք, մոռումով մարդ): Այդ դեպքում ածական վերադիրները հանդես կգան որոշիչի պաշտոնով գործիական հոլովով արտահայտված անդամների համար: Գործիական հոլովածեքի ուղղաչյախն կիրառությունը այդ դեպքում պայմանավորվում է նրանց իմաստով, իրենց մեջ ներառված հատկանշաչյախն որոշակի նշանակությամբ:

Գործիական հոլովի և ածականի կապակցությամբ որոշիչները բավական տարածված են գրական հայերենում. օրինակ՝ մի փոքրիկ խալաբղետ քներով մոշահավ լիսեկ էր արևի ճառագանջներով օծված մոշի թփին (Սև, Հողը, 1): Ահագին փափախով, կարմիր երեսով մի ծերունի գուրս եկավ խոճիթից (ՎԱ, Լեռներ յայրենի): Ինչպես տեսնում ենք, ածականը գործիական հոլովածեքի հետ միասին է կիրառվել որոշիչի պաշտոնով, մի բան, որ անշուշտ պայմանավորված է գործիական հոլովածեքի և նրա ածական վերադրի միջև եղած լրացում-լրացյալի հարաբերության լույս լինելով:

§ 212. Նրբեմն որոշիչ է դառնում գոյականի ոչ թե գործիական, այլ ուղղական հոլովածեքի ու ածականի կապակցությունը: Գոյականը նախադասվում է ածականին: Այգսիսի կապակցությունները մեծ մասամբ համապարհ են լինում ածականով և գոյականի գործիական հոլովածեքով կազմված կապակցություններին: Այսպես՝ հոնքեր կեռ-կեռ աղջիկ = կեռ-կեռ հոնքերով աղջիկ, աչքեր սև-սև երեխա = սև-սև աչքերով երեխա և այլն: Նշենք, որ նման դրսևորում ունեցող որոշիչները բավական տարածված են հայերենում: Օրինակ՝ Ձեր էն կորը կարն բահը տուր... (ԱԲ, Կարմրաքար): Աղջիկ էր մեծը, անունը Արեգ... Աչքեր սև-սև, մազերը գանգուր (ՀԹ):

Գործածական են կյանքը կարն, մեջքը երկար, դեմքը արնոտ, սիրտը քախճոտ, նակառը պայծառ, քիկունքը լայն և այլ կապակցությունները, որոնք կիրառվում են որոշիչի պաշտոնով:

§ 213. Որոշաչյախ կիրառությամբ հանդես են գալիս նաև բացառական հոլովածեքները, մի բան, որ հատուկ է հատկապես նյութի ու ծագման բացառականին, այսինքն՝ այն գոյականներին, որոնց ցույց տված նյութից կարելի է պատրաստել կամ ստեղծել մի այլ առարկա: Բացառականի որոշաչյախ գործածությունը, վերը նշված հոլովական ձևերի համեմատությամբ, սահմանափակ է:

Դա թերևս բացատրվում է նրանով, որ որոշչային կիրառության ղեկավար բացառականը չի զրկվում իր հոլովական իմաստից: Այսպես՝ կապրոնից գուլպա, մափուղից վերաբկու, սատինից վզկապ, բետինից գնդակ, ոսկուց բաժակ, մոեքուց գլխաբլ և այլ կապակցություններում բացառական հոլովածեքը հանդես են եկել որպես որոշիչ՝ պահպանելով իրենց հոլովական նշանակությունը՝ անջատման, բաժանման իմաստը: Դրանք որոշչային կիրառություն են ստացել հարակատար դերբայով արտահայտված որոշիչների ղեկչման հետևանքով, որոնց ֆունկցիան անցել է բացառական հոլովածեքին: Մափուղից վերաբկու կապակցության մեջ ղեկչվել է կարած (պատրաստած) հարակատար դերբայ որոշիչը (ենթադրվում է, որ նախապես եղել է մափուղից կարած (պատրաստած) վերաբկու կապակցությունը): Նույն ձևով էլ մյուս կապակցություններում հարակատար դերբայի որոշչային ֆունկցիան անցել է բացառական հոլովին: Որոշիչ կարող են դառնալ այնպիսի բառակապակցություններ, որոնց ստորադաս անդամը դերանուն է:

§ 214. Որոշչային կիրառությամբ հանդես են գալիս այս, այդ, այն ցուցական, նաև բոլոր որոշչալ դերանունների և տեսակ, ձև, կարգ, գույն և այլ գոյականների տրական (երբեմն նաև ուղղական) հոլովի կապակցությունները. օրինակ՝ էն տեսակ կին, ես իմ հոգին, թե աշուղն էլ ունենար... Շահերի դեմ կզնար (ՀԹ, Թըմկաբնդի առումը): Այս կարգի թերությունները հետևանք են արտադրության անբավարար կազմակերպման ու ղեկավարման (ՍՀ, 1.11.1970): Ավելացավ բոլոր տեսակի անասունների գլխաքանակը (ՍՀ, 25.2.1971): Գործածական են այս տեսակի ապրանք, այդ տեսակի կոստյում, այդ կարգի աշխատանք, այն գույնի վերաբկու և այլ կապակցությունները, ուր դերանունն ու գոյականի տրական հոլովածեք միասին կիրառվում են իբրև որոշիչ:

§ 215. Որոշիչ կարող են դառնալ թվականով, անորոշ ու հարաբերական դերանուններով և տեսակ ու գույն բառերի ուղղական (նաև տրական) հոլովածեքով կազմված կապակցությունները. օրինակ՝ ...Քանի-քանի տեսակ փոփոխություն է հանդիպել նրա բախտը... (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի): Հազար գույնի ու տեսակի ծաղիկները փաթաթվում էին ոտքերիս (Գ., 1969, № 2): Գործածական են նաև մի քանի տեսակի ապրանքներ, որևէ տեսակի դինի, հինգ տեսակի կոստ, երկու տեսակի մոտեցում և այլն կապակցու-

թյունները, որ տեսակ բառը գերաճում ու թվական վերադիրներով հանդես են եկել իբրև որոշիչ:

Պետք է նկատել, որ տեսակ բառը առանձին վերցրած նախադասության խնդրություն անգամ չի լինում, վերջինս այդպիսին է դառնում այլ բառերի հետ կապակցվելով:

§ 216. Որոշչային կիրառություն են ստանում նաև ածականով և գույն. կարգ բառերի տրական հոլովով կազմված կապակցությունները: Այդ դեպքում տրականով դրված անգամը հատկացական կամ վերաբերական հարաբերություն չի դրսևորում, այն ածականի հետ միասին հանդես է գալիս որոշչի պաշտոնով, բնութագրելով որոշյալ առարկայի որպիսությունը: Օրինակ՝ Գրչամանի տարբեր գույնի ու հասառլքյան մատիաները հանելով՝ մեկնեց քարաուղարուհուն (ՍԽ, Հողը, 1): Գլխներին բռնել էին կարմիր ու այլ գույների հովանոցները (ՎԱ, Լեւոնի հայրենի): Այս և նման կարգի սխալները աններելի են (ՍՀ, 1.11.1970):

§ 217. Որոշիչ կարող է դառնալ ժամանակային հարաբերության տարաձայնող գոյականի տրական հոլովածեր իր թվական վերադիր հետ միասին: Բնեկ թվականը կարող է որոշիչ դիմել տրականով դրված գոյականի համար, բայց քանի որ գոյականը առանձին վերցրած հատկացուցչային կամ որոշչային հարաբերություն չի դրսևորում և նախադասության խնդրություն անգամ չէ և թվականի հետ է բնութագրում լրացյալը, ուստի ամբողջ կապակցությունը միասին է վերցվում որպես որոշիչ: Այսպես՝ հինգ տարվա գինի, երկու օրվա աշխատանք և այլ կապակցություններում առավա, օրվա բառերը նախադասության առանձին անգամ չեն, նրանք այդպիսին են դառնում թվական վերադիրներով: Անիմատ և անգործածական են տարվա գինի, օրվա նախադաս կապակցությունները: Վերջիններս իմաստակիր են դառնում թվականների հետ միասին: Օրինակ՝ Հինգ օրվա ճանապարհը երկու օրում պետք է կտրել (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Հազար տարվա կարոտ ունի իմ երազը հաղարաթե... (ՀՇ):

§ 218. Որոշիչ կարող է դառնալ չափի իմաստ ունեցող գոյականների ուղղական հոլովածեր թվական վերադիր հետ միասին. օրինակ՝ Երկու բաժակ ջուր, հինգ կիլոգրամ խնձոր, տասը մետր կտոր, երեք տոննա խաղող, հինգ հարյուր լիտր կաթ, երեսուն քա-

ռակյաւի մնաւ տարածութիւն, հարչուր հեկտար ցանքս, վեց խո-
րանարդ մետր փայտ և այլն: Որոշչային կիրառութեամբ կարող են
հանդէս գալ ածականի նշանակութիւն ունեցող մի խումբ, մի շարք
և այլ կապակցութիւններ, որոնք արտահայտում են որոշչալի քա-
նակային հատկանիշը. օրինակ՝ մի խումբ լրացրողներ հավաքվել
էին որոնման համալիրի հրամանատարական կետում (ԵՆ, 25.2.
1970): Մի շարք տվյալներով աշխատել է ապացուցել, որ... (ՍՀ,
23.2.1971):

Դերանունն իբրև որոշիչ

§ 219. Որոշչային կիրառութիւնը հատուկ է նաև դերանուն-
ներին: Ընդ որում, իբրև որոշիչ կիրառւում են հատկապես ցուցա-
կան, որոշչալ, անորոշ և հարցա-հարաբերական դերանունների մի
ղղալի մասը: Որոշչային կիրառութեամբ հանդէս չեն գալիս անձ-
նական և փոխադարձ դերանունները, սա. դա. նա ցուցականները,
յուրաքանչյուր ու. ամեն ու. ամենք, ամեն ինչ որոշչալ դերա-
նունները և այլն: Դա պայմանավորված է նրանց խոսքի մասային
չորահատուկ իմաստով: Նրանք արտահայտում են բնդհանուր,
չտարբերակված իմաստ, որը որևէ ձևով չի կոնկրետացվում, իսկ
դա հնարավոր չի դարձնում նրանց որոշչային գործածութիւնը:

§ 220. Որոշիչ են դառնում ցուցական դերանունների մեծ մա-
սը, որոնք զբղւելով նախադասութեան այս կամ այն անդամի վրա,
ցույց են տալիս նրա որակական կամ քանակական հատկանիշը
բնդհանուր, չտարբերակված ձևով կամ էլ որոշում են տվյալ ա-
ռարկան տարածական հարաբերութեամբ: Որոշչային կիրառու-
թեամբ հանդէս եկող այս, այդ, այն, սույն, նույն, միևնույն և մյուս
ցուցական դերանունների լրացչայինները որոշիչ հոգով են կիրառ-
վում, մի բան, որ պայմանավորված է այդ դերանունների դրսևո-
րած իմաստով: Նրանք որոշակիացնում, կոնկրետացնում են այն
առարկաները, որոնց հետ գործածվում են: Դրանցով որոշչալու-
թեան հարաբերութիւն է արտահայտվում ը կամ ն՝ որոշիչ հոգերի
նման: Այսպէս՝ այս գիրք, այդ գիրք, նույն մարդը և այլ կա-
պակցութիւնները չի կարելի գործածել առանց հոգի (հմմտ. այս
գիրք, այդ մարդ, նույն ֆաղաֆ, մյուս բաժակ և այլն): Դրանք,
իբրև կանոն, պահանջում են, որ իրենց լրացչայինները որոշիչ հո-

դով կիրառվեն (ԻՆԱՐԿԵ, ԷՔԵ ԽՎՅԱԼ լրացյալ բառը բերանական իր բնույթով տեսակ է հոգ ստանալու):

Իսկ ստորկալի որակական կամ քանակական հատկանիշ մատնանշող այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի, այսքան, այդքան, այնքան, նույնքան, այսչափ, այդչափ, այնչափ, նույնչափ գերանունների որոշյալները գործածվում են թե՛ հոգով, թե՛ առանց հոգի: Օրինակ՝ Այսպիսի դեպքեր ես շատ եմ տեսել... (ՍԽ, Հոգր, 1): Այսպիսի բառերն անհետևանք չեն մնում... (ԳՍ, Թեհ-բան, 1.): Այդպիսի հարսանիք Թեհրանը դեռ չէր տեսել (ԳՍ, Թեհ-բան, 2.):

Որոշիչ կարող են դառնալ այս, այն ցուցական գերանունների կառավարությունները՝ կամ, և, ու շաղկապներով. օրինակ՝ Այս ու այն հոգածածկ, տափակ կտուրներին ծերեր, կանաչք... ձյուն էին բերում ու լիսվում ցած (ՔԹ, Պատերազմ, 4): Ուրբեր իրենց ավանդն են պնում այս կամ այն մարդածի պատմամատյանում (ՀՖ, 23.2.1971):

§ 221. Որոշչալին կիրառությամբ հանդես են գալիս ամեն, բոլոր, ամբողջ, ողջ, լուրաֆանչյուր, ամեն մի որոշյալ գերանունները, որոնք բնութագրում են իրենց լրացյալների քանակալին հատկանիշը ընդհանուր ձևով: Օրինակ՝ Ամեն աղջիկ սրտում թաքուն քեզ պես սիրահար է ուզում... (ՍԿ): Բոլոր պատուհաններում հանդել էին լույսեր, բացի մեկից (ՆԶ, Հացավան): Ողջ գյուղը սաքի վրա էր (ՍԽ, Հոգր, 1): Յուրաֆանչյուր նստարանի վրա դրված էր գոկաուր Շամս Աղադիի «Ֆիզիկա» դասագիրքը (ԳՍ, Թեհրան, 1):

Իմաստի ստատկացման նպատակով երբեմն որոշյալ ամեն, բոլոր գերանուն որոշիչները կրկնվում են: Այս դեպքում առաջ են գալիս միևնույն խոսքի մասով արտահայտված բաղմակի որոշիչներ. օրինակ՝ ...Բոլոր, բոլոր ճամփեքը բերում են Կարմիր հրապարակ (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի): Եվ ամեն, ամեն, ամեն լուսաբաց կյանքը լցրել է նորոգ հույսերով (ՍՀ, 25.2.1971):

Որոշյալ գերանվան ժխտական ձևերից որոշիչի պաշտոնով կիրառվելը բնորոշ է ոչ մի գերանվանը, որը արտահայտում է լրացյալի ամբողջությամբ ժխտվող քանակալին հատկանիշը. օրինակ՝ Ու ոչ մի, ոչ մի ոտնահետք չկար (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի), Բայց մեր մոտերքում դեռ ոչ մի ռումբ, ոչ մի արկ չի ընկել (ԲՀ, Մերմնացանները չվերադարձան):

§ 222. Րոտշաչին կիրառությունը հատուկ է նաև անորոշ դերանուններին, որոնցից որոշիչ են դառնում հատկապես ինչ-որ. ինչ-ինչ, մի ֆանի, մի. ուրիշ, որոշ, որևէ, որևիցե, այլ, այսինչ. այնինչ ն այլ դերանունները, որոնք գրվելով նախադասության ողև, անգամի վրա, ցույց են տալիս նրա այն հատկանիշը, որը անորոշ է, որոշակի չէ. օրինակ՝ Ինչ-որ տանջող մուսկուլյուն էր պատել նրան (Սև, Հողը, 1): Մի ֆանի աղջիկներ զնացին աղբյուրը ջուր բերելու (ն. տ.): Ինչ-ինչ անուններ հիշվում են հերթական գրքերի առիթով (ՍՀ, 21.11.1970): Ուրիշ բամբներ են սարից թևահարում, ուրիշ ծաղիկներ են բացվել սարին... (ՀՍ):

§ 223. Որոշաչին կիրառություն ունեն նաև հարցա-հարաբերական դերանունները. հատկապես քանակական կամ որակական հատկանիշ գրեկորողները՝ որ, ֆանի, որֆան, ինչֆան, որպիսի, ինչպիսի, ֆանիերորդ, որերորդ և այլն: Օրինակ՝ Ես հարցրի, թե ո՞ր բամբն է շարտել հետո ձորերում ընկած այն դյուղը (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկ): Որպիսի տնհաջողություններ են շրջապատել նրան (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Ո՞վ դիտե արդյոք նա իր մարի մեջ մեցած կյանքի ո՞ր պարունն է հիշում (ՀՍ): Նա անվերջ խոսում էր այն մասին, թե ինչպիսի... ընկերներ են եղել ինքն ու Գարեգինը... (Սև, Հողը, 1):

Որոշիչ կարող են դառնալ նաև դերանուններով կազմված կրկնավոր բարդությունները, որոնք կիրառվում են բառիմաստը սաստկացնելու, հետևաբար և որոշաչին իմաստային նրբերանգ հաղորդելու նպատակով. օրինակ՝ Որ բոլոր-բոլոր մարդիկ իր վիշտը հասկանալին (ԳՍ): Քանի-քանի մարդ կորավ իր տնից, քանի-քանի մարդ դառավ մարդասպան (ՀԹ, Հառաչանք):

Թվականն իբրև որոշիչ

§ 224. Որոշիչ են դառնում թվականի բոլոր տեսակները, որոնք, գրվելով նախադասության այս կամ այն անդամի վրա, արտահայտում են նրա թվային հատկանիշը: Թվականները որոշիչ պաշտոնով կիրառվում են առանց զոչականաբար գործածվելու, ուղիղ ձևով և էզակի թվով:

Քանակական թվականները որոշաչին կիրառությամբ հանդես գալիս ցույց են տալիս լրացյալի քանակաչին հատկանիշը,

այսինքն՝ բնութագրում են որոշյալի քանակային կողմը, այլ կերպ
ասած՝ քանակական ի վական որոշիչը պարզաբանում, բացահայ-
տում, որոշում է իր լրացյալը քանակական տեսակետից՝ նշելով այն
իիւլը, որը վերագրվում է առարկային, որը ունի կամ որի հետ կապ-
ված է վերջինս. օրինակ՝ ...Դրա համար է, որ օրական հինգ հազա-
դանակ պակաս են լցնում (Սիր., նախօրյակին): Հազար չահիներ
վխտում են հիմի... (ՀԹ, Անուշ): Երեւ շուրթեր իրար բերող կով-
կասի չար, Սալաթ-նովա (ՀՇ):

Երբ մոտավոր քանակ նշող թվականը արտահայտվում է հարադրական բարդությունք, ապա որպես որոշիչ կիրառվում են նրա բաղադրիչները միասնաբար. օրինակ ...Այդ ժամանակամիջոցում տասը-տասնինից ձու էր ետ գցել թուխս նստեցնելու համար (ՆԴ, Սև փողերի տոկոսը): ...Նրան ուղեկցում էին տասն-հաճ ձիավորներ և նույնքան շներ (Բ, Սամվել): Երբեմն մոտավոր քանակը արտահայտվում է մոտ, շուրջ, չափ, մի և նման կարգի բառերի ու թվականի կամ էլ հարադրական բարդությունք կազմված թվականի ու մի բառի առդրմամբ: Այդ դեպքում ևս ամբողջ կապակցությունը միասնաբար պետք է վերցնել որպես որոշիչ, այսպես՝ Ինձ ուսումնարան տվին, ինձ հետ էլ մի քան-Երեսուն երեխա (ՀԹ, Իմ ընկեր Նեստն): — Մեծ զորքով է եկել Սեբուխտը, մոտ քան հազար հեծյալ ու հետևակ (ԴԴ, Վարդանանք): Նա յուր հետ ուներ ընդամենը հինգ հարյուրի չափ զորք (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

Հաճախ հազար և միլիոն թվականները իմաստի ստատկացման կամ շափաղանցման նպատակով կրկնվում են: Այդ դեպքում կրկնված ձևերը միասին պետք է վերցնել որպես որոշիչ. օրինակ՝ Անցած հազար-հազար դեպքեր հիշեց... (եջ, կենին քեռին): Կարծես հազար-հազար աղավնիներ թպրտացին ու թափով ճախրեցին (ԱԲ, Սև ջերերի սերմնացանը):

Հազար թվականը, կապակցվելով մի (մեկ) թվականի հետ, զրսեորում է ոչ թե հազար մեկի (1001), այլ առարկաների մեծ, ըստ որում, ոչ որոշակի քանակությամբ իմաստ։ Հիշյալ կապակցությամբ արտահայտված քանակությունը շատ դեպքերում կարող է ընդգրկել ընդամենը մի քանի տասնյակ առարկաներ։ Այդ կապակցությունը, որ կիրառվում է ոճական հատուկ նպատակով, ամբողջությամբ պետք է դիտել որոշիչ։ Օրինակ՝ Սիրտս կրծում է

հազար ու մի կասկած, մտքովս հազար ու մի փորձանք է անցնում (ՆՁ, Հացավան): Հազար ու մի մտքեր, հազար ու մի ցանկություններ խոնվում էին նրա գլխում (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը):

Թվականը որոշիչ է դառնում հատ, գլուխ, կտոր, գույգ, անուն, օրինակ և այս կարգի բառերի հետ, որոնք սովորաբար կիրառվում են հատերով հաշվելի առարկաների անունների հետ: Օրինակ՝ ...ԵՐԵՒ հատ ձագ ցույց կառած բեղ (ՀԹ, Չարի վերջը): Փայտյա խանի մեջ զրվեցավ նրա առջև թափա հաց, պանիր, երկու գլուխ սոխ... (Բ, Սամվել): Այն ժամանակ զրադարանում կար ընդամենը հազար հինգ հարյուր կտոր գիրք (ԵԵ, 1.4.1964): Թուղարկվել է Բառասուն հազար գույգ կոշիկ (ԵԵ, 8.2.1964): Գործածական են հինգ անուն գիրք, երկու ձեռք հագուստ և այլն ձեռքը, ուր ընդգծված կապակցության անդամները միասնաբար կիրառվել են որոշչի պաշտոնով: Թվականի հետ միասին որպես որոշիչ կիրառվում են նաև աստիճան, տոկոս, քիվ և այլ բառեր՝ օրինակ՝ տասը աստիճան ցրտություն, 100 տոկոս աճ, 20 քիվ կոմունիստ և այլն:

§ 225. Որոշչային կիրառությամբ հանդես են գալիս նաև դասական թվականները, որոնք ցույց են տալիս իրենց որոշչալների թվային կարգը: Օրինակ՝ —Սա արդեն ԲԱՆԵՐՈՐԴ ջրմուղն է, որ ևս զործարկում եմ... (ՍԽ, Հողը, 2): Այդ օրը ժամանակին հանդ չգնացին, շոբոբոդից բացի երկոբոդ, երոբոդ, յոթեբոբոդ, տասնեբոբոդ և տասնհինգեբոբոդ բրիգադները (ՆՁ, Հացավան): Հազարեբոբոդ զինվորը դարձյալ խուզարկում է միկենույն թուփը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Երբեմն դասական թվականների հետ կապակցվում են կարգ, տեսակ, աստիճան և նման բառերի տրական հոլովածները, որոնք թվականի հետ միասին կիրառվում են որպես որոշիչ: Այդպիսի կապակցություններով դրսևորում է ոչ թե առարկաների հաջորդական կարգը, այլ սրակական հատկանիշը: Օրինակ՝ «Երկաթուղու երկոբոդ կարգի վագոններից մինում... նստած էր Թամարը... (ՆԴ, Նոր հավ): Կոլտնտեսությունը վաճառեց նրեք տեսակի որոշ քանակությամբ միս առաջին տեսակի մսի կգ-ը 12 ութլով... (Պոն., Թվաբանություն): Գործածական են առաջին կարգի մեխանիկ (վարորդ, մրցանակ), երկոբոդ տեսակի ալյուր (հաց, ապրանք, խաղող) և այլն:

§ 226. Որոշիչ են դառնում նաև բաշխական թվականները,

որոնք ցույց են տալիս լրացյալի հավասարաշափ բաշխման հետևանքով ստացված բանական հատկանիշը. օրինակ՝ Յուրաքանչյուր խումբ բազկացած էր հիսունական հոգուց (Բ, Սամվել): Այս վերջին կարգի մարդիկ աչժմ նրա աչքում մի-մի թզուկներ, մի-մի չնչին տրտրածներ էին թվում... (ՆԳ, Քնքուշ լարեր):

Բաշխականները երբեմն որոշիչային կիրառություն են ստանում կտոր, զույգ և չափ ցույց տվող բառերի հետ միասին. այսպես՝ Մեզ տվել են մեկական կտոր խոզի ճարպ, երկուական կտոր երշիկ և հաց (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Օղուց հետո մեկական բաժակ թեյ խմեցին (ՆԶ, Հացավան):

§ 227. Որոշիչային կիրառությունը բնորոշ է նաև կոտորակային թվականներին, որոնցով զրահորվում է որոշյալների բանական հատկանիշը. օրինակ՝ Որ չեն երգել հողագնդի հինգ վեցերորդ մասում երբեք... (Գ. Սար.): Քանի հարյուր հազարերորդական մաս ունի մեկ հարյուրերորդականը (Պոն., Թվաբանություն): Վտանդ է ներկայացնում մեկ հարյուրմիլիոններորդական գրամը (ՍՀ, 8.9.1970):

Ծանոթ.— Եթե կոտորակային թվականի հետ կապակցվում են երկարություն, ծանրություն, ծավալ և այս կարգի իմաստ արտահայտող բառեր, ապա ամբողջ կապակցությունը միասին պետք է համարել որպես որոշիչ: Օրինակ՝ Ներսիս երբորդ կիլոմետր տարածությունն ուղևորն անցավ 20 րոպեում: Մեկ երբորդ քառակուսի մետր պարկետն արժե 2 ուրբի և այլն: Լրացյալների քանակական հատկանիշը զրահորվում է ամբողջ կապակցությամբ: Այդ դեպքում կոտորակային թվականները առանձին վերցրած նախադասության ինքնուրույն անդամի պաշտոն չեն կատարում:

Դերբայն իբրև որոշիչ

§ 228. Որոշիչ են դառնում նաև դերբայական որոշ ձևեր, հատկապես անորոշի տրականը և ապառնի, հարակատար ու ենթակայական դերբայները, որոնք զրվելով որևէ անդամի վրա, ցույց են տալիս նրա այս կամ այն հատկանիշը, այսինքն՝ բնութագրում են լրացյալը որևէ կողմից կամ տեսակետից: Անորոշ դերբայի տրականը հիմնականում հանդես է գալիս հատկացույցի պաշտոնով, սակայն որոշ դեպքերում այն զրահորում է նաև ա-

նորակայի որակական հատկանիշ և կիրառվում որպես որոշիչ: օրինակ՝ Բա՛հ, մարդ աստծո, զվարճանալու գիշեր է (Շեքսպ., Օթելլո): Տիգրանը մարդկանց հետ կապվելու, ընկերանալու զարմանալի հատկություններ ուներ (ԳՍ, Թեհրան, 2): Գործածական են նաև գրելու քուղք, խմելու ջուր, ուտելու հաց, նիշատակելու գործ, հանգստանալու վայր և այլ կապակցություններ, ուր տրականի հոլովածները հանդես են եկել որոշիչի (ոչ հասկացուցիչի) պաշտոնով): Նրանք պատասխանում են ինչպիսի՞, որպիսի՞ հարցերին և արտահայտում են իրենց որոշյալների որակական հատկանիշը: Գրելու թուղթը, իբրև թղթի մի տեսակ, իր էությունամբ, որակական կողմով զանազանվում է թղթի մյուս տեսակներից, խմելու ջուրը՝ ջրերի մյուս տեսակներից և այլն: Հետևաբար նրանք հանդես են եկել որոշչային կիրառությամբ:

§ 229. Իբրև որոշիչ կիրառվում է ապառնի գեբրայր: Իբր ապառնի դերբայը կիրառվում է որպես որոշիչ, նա չի զրկվում իր իմաստից, սակայն ձևոք է բերում նաև հատկանշային նշանակություն. օրինակ՝ Խամ ու խոպան չի մնա, Հեբկելու բան չի մնա... (ՀՇ): Լավ, աստ տեսնենք Խելֆի գալո՞ւ բան է, լինելո՞ւ բան է լի ոչ (Շեքսպ., Օթելլո): Իմ սովորելու տարիքն անցել է (Շեքսպ., Լիրարքա): Գունավոր մատիտով նշան էր դնում քաղզմանելիք լուրերի վրա... (ՆԴ, Խմբագիրը):

§ 230. Որոշչային կիրառությամբ հանդես գալը շատ սովորական է հատկապես հարակատար դերբայի համար, մի բան, որ պայմանավորված է նրա զրսեորած յուրատեսակ իմաստով: Հարակատարը հիմնականում ցույց է տալիս վիճակ կամ դրություն, որը առաջ է եկել տվյալ գործողության ավարտվածության հետեւանքով: Հենց այդ վիճակային հարաբերությունը բնութագրում է տվյալ առարկան: Այսպես՝ պառկած մարդ, քնած երեխա կապակցություններում հարակատարը զրսեորում է գործողության վիճակը, որպես հատկանիշ, որով էլ բնութագրվում է որոշչալը: Թեև հարակատարի բոլոր ձևերը կիրառվում են որպես որոշիչ, բայց որոշչային կիրառությունը ավելի բնորոշ է հատկապես վիճակ արտահայտող շեղոք սեռի բայերին: Դրանցով ավելի ցայտունորեն է զրսեորվում լրացյալի հատկանիշը:

Այսպես՝ Ծրբ մի ուշացած, հոգնած ուղևոր էր նկատում, կանչում էր մոտը և օթևան տալիս (ՆԴ, Խոզեդան): Մի գերեզման տե-

սա ծաղկած մի գաշտում... (ՀՇ): էլ շեմ հավատում, թե խաբված աղջիկն ուռնիի դառել Եվ դեռ լալիս է ջրերի վրա գլուխը կախած (ՀՇ):

§ 231. Որոշիչ են դառնում նաև ենթակայական դերբայի ձևերը, որոնք դրվելով այս կամ այն անդամի վրա, ցույց են տալիս նրա որևէ հատկանիշը. օրինակ՝ Իմ շիրմին դալկացող ծաղիկներ ցանկեցեք... (ՎՏ): Կվառենք շմեռնող, շմարող կրակը մեր հոգու... (ՎՏ): Սիրող սիրտը սիրող սրտից սիրուց բացի շահ չի սիրել... (ՀՇ):

Երբեմն որոշիչ է դառնում դերբայը իր լրացման հետ, այսինքն՝ որոշիչն արտահայտվում է դերբայական դարձվածով. օրինակ՝ Համբուրեց ձիուց իջնող պապի գլուխը, ճակատը (ՍԶ, Պապ թագավոր): ..Փոխվում էր նրա կյանքի սովորական ու կայուն թվացող ընթացքը (Սև, Հողը, 1): Օրոհոցում հանգիստ բնած երեխան հանկարծ լաց եղավ: Հայաստանում լավ հանգստանալու վայրեր շատ կան:

§ 232. Որոշիչը կարող է արտահայտվել կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Վերջինս դրվելով լրացյալի վրա, ցույց է տալիս նրա որպիսությունը, այլև չափն ու քանակը. օրինակ՝ Երկնքի պես հոգի ունեմ... (Գ. Սար.): Ծովի չափ դինի քաշեց: Վարունգի չափ պոմիդոր գնեց և այլն: Նկատենք, որ նման կիրառությունները քիչ են հանդիպում գրական հայերենում: Հայն տարածում ունեն կապի ու նրա խնդրի և ածականի կապակցությամբ արտահայտված որոշիչները՝ Զյունի պես մեծմակ մազեր, մահվան չափ դառը օրեր, Արարատի նման բարձր լեռներ և այլն:

Իբրև որոշիչ հանդես է գալիս առանց կապով ու նրա խնդրով արտահայտված կապակցությունը: Առանց կապի հետ գոյական կամ դերանուն խնդիրը դրվում է տրական (երբեմն նաև ուղղական) հոլովով: Այդպիսի դրսևորում ունեցող որոշիչները լայն գործածություն ունեն գրական լեզվում, մի բան, որ ամենից առաջ պայմանավորված է կապակցության դրսևորած նշանակությամբ: Վերջինս արտահայտում է գոյականի ան ժխտական նախածանցով կաղմված ածականի իմաստ (հմտ. անտուն = առանց տան, անհայրենիք = առանց հայրենիքի, անգործ = առանց գործի և այլն): Քանի որ որոշչային կիրառությունը ամենից առաջ բնորոշ է ածականին, և նշված կապակցությունը իր իմաստով դրեթե նույնանիշ է նրան, ուստի գյուրությունը որոշիչ պաշտոն է ստանում

առանց կապը իր խնդրի հետ միասին: Օրինակ՝ Առանց գլխարկի մարդը խիստ հուզված էր երևում: Առանց բուսականության լեռները հողմնահարվել էին: Առանց աստղերի երկինքը զեղեցիկ էր և այլն:

§ 233. Որոշիչ կարող են դառնալ եղանակավորող բառերը, մակբայները, լեզվական ամեն մի միավոր կամ արտահայտություն իրենց անվանողական-ֆունկցիոնալ նշանակությամբ: Այդ դեպքում նրանք չեն զրկվում իրենց խոսքի մասային իմաստից, այլ վերցվում են իբրև լեզվական միավորներ, բառանուններ¹⁵: Օրինակ՝ Մակբայական ծաղում ունեն իսկապես, հատկապես, հավանաբար բառերը (ՍԱ, ժամանակակից հայերենի քերականություն): ...Եվ միակ ճշմարիտն ու արդարացին «և-և» ձևակերպումն է (ՍՀ, 4.11.1970): ...Որովհետև «անհասկանալի է», արտահայտությունը դոնե այսօր մեկտանում դատավճռի գործություն ունի (Ս. գրակ., № 7, 1969):

§ 234. Որոշիչը կարող է արտահայտվել ամբողջական նախադասությամբ, վերնադրային նշանակությամբ գործածվող ծավալուն կապակցություններով և այլն, որոնք այս կամ այն տեսակետից բնութագրում են լրացյալը. օրինակ՝ Դ. Դեմիրճյանի «Քնած ամբողջ՝ Ողակաճը, զառիվերին կառչած վագրի պես փակել էր աչքերը» պատկերավոր ու բնութագրող նախադասության մեջ ձևի պարագան բնականաբար լրացնում է ստորոգյալին (ՍԱ, ժամանակակից հայերենի քերականություն): Ս. Երեմյանը հանդես է եկել «Հայաստանը, հայ առևտրականները և առևտրի զարգացումը Եվրոպայի և Ասիայի միջև հնագույն ժամանակներից մինչև երկարադային տրանսպորտի զարգացումը» զեկուցումով (ՍՀ, 20.9.1970): Դիլիջանում ավարտվեց «Ստեղծագործող Երիտասարդությունը՝ Հայաստանի 50-ամյակին», հանրապետական սեմինարը... (ՍՀ, 6.10.1970):

Որոշիչը եռադաս և բազմակի լինելու դեպքում կարող է տրոհվել: Տրոհված որոշիչ կարող են դառնալ դոյականի տարբեր հոլովաձևերը, ածականի և դոյականի, գերանվան և ածականի, մակբայի և գերբայի և այլ կապակցությունները: Օրինակ՝ Մագում էին:

¹⁵ Այդ մասին ավելի հանդամանորեն նշվում է պրոֆ. Ս. Արրահամյանի, «Ժամանակակից հայերենի քերականություն» աշխատության մեջ:

անվերջ հարցեր, հարցեր՝ մեկը մյուսից առեղծվածային ու մթին (ՍԶ, Պապ թագավոր):

ՀԱՏԿԱՑՈՒՑԻՉ

§ 235. Հատկացուցիչը գոյականական անդամի լրացումներից է: Այն լրացում է դառնում գոյականով կամ իբրև այդպիսին առնված այլ խոսքի մասերով արտահայտված անդամի համար: Հատկացուցիչը հիմնականում դրսևորում է ստացականության (պատկանելության) հարաբերություն: Ստացականությունը (պատկանելությունը) նրա բնորոշ հատկանիշն է, որով էլ հենց տարբերվում է գոյականական անդամի մյուս լրացումներից՝ որոշիչից և բացահայտիչից: Եթե որոշիչով արտահայտվում է որոշյալի որևէ հատկությունը, իսկ բացահայտիչը պարզաբանում, բացահայտում, որոշակիացնում է իր լրացյալը, ապա հատկացուցիչը դրսևորում է հատկացյալի պատկանելությունը, սերումը, ծագումը և այլն: Հատկացուցիչը զանազանվում է նրանցից և իր դրսևորման եղանակով: Այն, իբրև կանոն, արտահայտվում է միայն տրական հոլովով, ի տարբերություն որոշիչի ու բացահայտիչի, որոնք կարող են դրսևորվել գրեթե բոլոր հոլովաձևերով, այդ թվում նաև տրականով: Նկատենք, որ տրական հոլովով արտահայտված որոշիչը իր իմաստի մեջ համատեղում է նաև ստացականության (պատկանելության) հարաբերություն: Հատկացուցիչը տարբերվում է որոշիչից և բացահայտիչից նաև նրանով, որ հատկացուցիչով ավելի բազմազան հարաբերություններ են դրսևորվում, քան նրանցով:

§ 236. Ամենից առաջ հատկացուցիչ են դառնում գոյականները և անձ կամ առարկա ցույց տվող դերանունները, մի բան, որ պայմանավորված է նրանց իմաստով՝ առարկա կամ առարկայի հատկացություն արտահայտելու հանգամանքով:

Հատկացուցիչները արտահայտում են առարկաների միջև եղած զանազան հարաբերություններ, և քանի որ գոյականների (նաև որոշ դերանունների) խոսքի մասային հիմնական իմաստը առարկա կամ իբրև այդպիսին մտածված հատկացություն ցույց տալն է, ուստի ամենից հաճախադեպ հատկացուցիչային կիրառություն են ստանում նրանք:

Մյուս խոսքի մասերը հատկացուցիչ պաշտոն են կատարում գոյականաբար գործածվելով: Բոլոր դեպքերում հատկացուցիչը

արտահայտվում է տրական հոլովով, իհարկե, եթե վերջինս հանդես է գալիս որպես զոյականական անդամի լրացում:

Գոյականն իբրև հատկացուցիչ

§ 237. Հատկացուցիչը, ինչպես արդեն նշվել է, արտահայտվում է զոյականի տրական հոլովով և ցույց է տալիս իր լրացչալի պատկանելությունը, այսինքն՝ հատկացուցիչ հատկացչալի կապակցությամբ նշվում է, որ հատկացչալով զրսեորված առարկան իբրև սեփականություն կամ ոչ իբրև այդպիսին պատկանում է հատկացուցիչով արտահայտված առարկային: Հատկացուցիչը, ուրեմն հանդես է գալիս իբրև հատկացչալ-առարկայի տերը, օրինակ՝ Գրավեցեք մավրի հարստությունը (Շեքսպ., Օթելլո): Քաղաքի գործը իրար անցավ (Իս., Աղա Նազար): Իշխանուհու երկձի շքեղ կառքը... անլսելի կերպով սլանում էր Միքայելյան խճամած լայն փողոցով (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Անտառապանի որսկան շունը մեկ նայում էր տիրոջը, մեկ՝ Գիլան դայուն (ԱԲ, Միրհավ): Ընդհանրապես ձեռքով ցույց է տրվում այն առարկան, որին պատկանում է մի բան (հարստությունը՝ մավրին, կառքը՝ իշխանուհուն, զորքը՝ թագավորին, շունը՝ անտառապահին և այլն):

Այսուհեղ իբրև հատկացուցիչ հանդես են եկել անձ ցույց տվող զոյականները, որի պատճառով էլ նրանք հատկացչալ առարկաների սեփականատերերն են: Կան բաղմամբիվ դեպքեր, երբ հատկացուցիչով ցույց է տրվում հատկացչալ-առարկայի պատկանելությունը ոչ իբրև սեփականություն: Այդ դեպքում հատկացուցիչը սովորաբար անձի անուն չի լինում և հանդես չի գալիս որպես լրացչալի սեփականատերը:

Հատկացուցիչը բացի իր հիմնական իմաստից՝ պատկանելությունից ու ստացականությունից կարող է արտահայտել և այլ հարաբերություններ¹⁶, որոնց մեջ գարծյալ այս կամ այն չափով զգացվում է պատկանելության նշանակությունը: Այսպես՝ հատկացուցիչը կարող է ցույց տալ՝

¹⁶ Հատկացուցիչ-հատկացչալի զրսեորած հարաբերությունները մանրամասն քննության է առել պրոֆ. Վ. Քոսյանը իր «Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները» գոկտոբրական դիսերտացիայի մեջ:

1. Այն առարկան, որին վերաբերում է հատկացյալով արտահայտված առարկան, որի մասին կամ վերաբերյալ հիշատակում է հատկացյալը, Օրինակ՝ եվ իրենց անհուն վիշտն ու ցասումը մարմնավորեց պարիսպների երգի մեջ (Իս., Չինական մեծ պարիսպի երգը): Երգիր պոետ, երգիր երգը... Սիրո ու պայքարի (ԵԶ): Ղազարյանը թույլ տվեց խաղի կանոնների խախտում (ՀՖ, 5.8.1967): Տուրքերի հրամանը երկրում առաջ բերեց մեծ հետաքրքրություն ու զարմանք (ՍԶ, Պապ թագավոր): Այստեղ երգը վերաբերում է պարիսպներին, սիրուն ու պայքարին, կանոնները՝ խաղին, հրամանը՝ տուրքերին և այլն: Գործածական են նաև սիրո խոստովանություն, մանվան բոք, զեղեցկության համբավ, աշխատանքի երգ և այլն, որտեղ հատկացուցիչները արտահայտում են վերաբերության հարաբերություն: Վերաբերության իմաստ արտահայտող կատակցությունները լայն տարածում ունեն գրական հայերենում:

2. Այն առարկան, որից ծագում, ստեղծվում, սերում, առաջանում կամ երևան է դալիս հատկացյալով արտահայտված առարկան: Օրինակ՝ Արևի շողը դիպավ Լևոնի աչքերին (ՆԶ, Հացավան): Չանգերի ղողանջը խուլ էր, խեղդված (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Լսվում է տրակտորների հոնդյունը (ՍՀ, 10.3.1970): Սերման կամ ծագման իմաստ ունեցող հատկացուցիչը երբեմն կարող է համառելի և այլ հարաբերություն: Այսպես՝ դիրեկտորի հրաման, կայսրի համակ և այլն կապակցություններում բացի սերման հարաբերությունից որոշ շահով առկա է նաև վերաբերության իմաստ: Կայսրի համակ կարող է արտահայտել կայսրի գրած և կայսրին վերաբերող իմաստը, դիրեկտորի հրամանը՝ դիրեկտորի գրած և նրան վերաբերող իմաստը: Այդ նշանակությունները որոշվում են բնապրում:

Սերման կամ ծագման հատկացուցիչի մի տեսակն է ազգակցական կապ կամ ժառանգականություն իմաստ արտահայտող հատկացուցիչը: Իբրև հատկացուցիչ և հատկացյալ այս դեպքում հիմնականում կիրառվում են անձ ցույց տվող գոյականները, որոնցով ցույց է տրվում հատկացյալի սերումը հատկացուցիչով արտահայտված անձից. օրինակ՝ Վերակացուի աղջիկը սպանված հորը տեսնելով, մատները խածեց... (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ): ...նա էր տոհմի միակ ժառանգը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Իսկ քաղալորի երկու որդիքը գաղտնի փախել են (Շեքսպ., Մակ-

բեթ): Ակնհայտ է սերման հարաբերությունը նշված օրինակներում: Հաճախ իբրև հատկացուցիչ կիրառվում են կենդանի էակ ցույց տվող զոչականները (կովի հորք, կատվի ձագ, խոզի նուտ, հավի նուտ և այլն): Այդ կապակցություններում ես դրսևորվում է անմիջական սերման հարաբերություն: Իսկ Արամի թուր, Հասմիկի ծուր և այլ կապակցություններում սերման հարաբերությունը անմիջական չէ: Այստեղ հատկացյալների իմաստի մեջ ներառված անձերը (թուր, ծուր) թեև անմիջապես չեն սերվում հատկացուցիչներով արտահայտված անձերից (Արամից, Հասմիկից), սակայն ազգակցական հարաբերության մեջ են գտնվում նրանց հետ: Գործածվում են նաև երեխայի հայր, երեխայի մայր և այլն ձևերը, ուր ոչ թե հատկացյալներն են սերվում հատկացուցիչներից, այլ հակառակն՝ հատկացուցիչով արտահայտված անձը սերում է հատկացյալ առարկայից:

3. Ինչն առարկան, որի մի մասը արտահայտված է հատկացյալով: Այդպիսի հատկացուցիչի ու հատկացյալի կապակցությամբ դրսևորվում է տմբողջի և մասի հարաբերությունը. այսպես ...Կռանում էր և գետնից հավաքում քղթի, փայտի կտորտանքը... (ԱԲ, Մայրը): ...Ձանաղան դետալներ, քիքեղի, երկաթի կտորներ է պահում (ԳՍ, Թեհրան, 1):

Պետք է նկատել, որ նման դեպքերում իբրև հատկացյալ հանդես են գալիս կտոր, մաս, կես, ծայր, կողմ, հատ, մնացորդ, պատառ, կույտ և այս կարգի բառերը, ինչպես՝ հողամասի կեսը, ցանկի մի մասը, գուլթանի խովը, ցեխի կույտը, գինու ավելցուկը:

4. Առարկաների այն ամբողջությունը, որից բաղկացել, կազմվել կամ գոյացվել է հատկացյալով արտահայտված առարկան, ընդ որում, այս վերջինս էլ իր հերթին հանդես է գալիս իբրև մի ամբողջություն: Օրինակ՝ Ուղտերի, ձիաների, ջորիների և փղերի երամակները արածում էին վրանների շուրջը (Բ, Սամվել): Նրանք ոչխարի հոտեր ու կովերի նախիրներ ունեին (ՍԽ, Լալ Համալը): Ներս մտավ մի երիտասարդ՝ ծաղիկների փունջը ձեռքին (ԵԵ, 25.8.1962): Դործածական են նաև քոչունների երամ, աղջիկների խումբ, գետերի ջուր, հեծյալների խումբ, տղաների ջուկատ, ուղտերի ֆառավան և այլն:

5. Հատկացուցիչը կարող է ցույց տալ իր լրացյալի հատկացումը, այլև մի բանի համար պատրաստված կամ ստեղծված լինե-

լը, այսինքն՝ դրսևորել այն առարկան, որին հատկացվում է հատկացյալով արտահայտված առարկան, որի համար պատրաստված կամ նախատեսված է վերջինս: Օրինակ՝ էմման, որ հավաքում էր խաղաքղթի սեղանը, կարմրեց (ՆԴ, Զաղունյան): ...Որ կտրում եմ եկեղեցու և վանքերի հկամուտը (ՍԶ, Պապ Թագավոր): Բոլորը դուրս եկան պարտքյուրոյի գրասենյակից (ՆԶ, Հացավան): Գործածական են դպրոցի շենք, կինոյի դահլիճ, խաղի հրապարակ, վազի կամոններ, լողալու հարմարանք, մրցության տեղ և այլն կապակցությունները, որ դրսևորվում է հատկացական հարաբերություն: Դպրոցի շենք՝ կապակցությունը արտահայտում է դպրոցին հատկացված, նրա համար ստեղծված իմաստը, նույն ձևով էլ կինոյի դահլիճ, խաղի հրապարակ և այլն կապակցությունները համապատասխանաբար նշանակում են կինոյին և խաղին հատկացված, նրանց համար պատրաստված:

Երբեմն հատկացականության հետ համատեղվում է սահմանափակման, վերաբերության (և այլ) հարաբերություն: Այսպես՝ արտադրության առաջավոր, գյուղատնտեսության նորարար, գնդի հրամանատար, շտաբի պետ, վաշտի ֆաղդեկ և այլ կապակցություններից առաջին երկուսում արտահայտվում է սահմանափակման և վերաբերության, իսկ մյուսների մեջ՝ հատկացման և վերաբերության նշանակություն: Արտադրության առաջավոր կապակցության մեջ ցույց է տրվում, որ առաջավոր լինելը վերաբերում է արտադրությանը, բացի այդ, նշվում է, որ տվյալ անձը առաջավոր է ոչ թե ընդհանրապես, այլ միայն արտադրության բնագավառում: Շտաբի պետ նշանակում է պետ, որ հատկացվում է շտաբին, վերաբերում է վերջինիս կամ նախատեսվում է նրա համար և այլն: Պետք է նշել, սակայն, որ հատկացական կամ վերաբերության հարաբերությունը ոչ միշտ է հստակ ու պարզորոշ դրսևորվում: Երբեմն այն ենթադրվում, եզրակացվում կամ էլ որոշակի է դառնում միայն խոսքային միջավայրում:

Հատկացման իմաստի հետ հաճախ համատեղվում է նաև պատկանելության նշանակությունը: Այսպես՝ Զաքարը տարավ նրան կնոջ սենյակը (ՆԴ, Զաղունյան): Հիվանդի սենյակը լցվեց մարդկանցով (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Սենյակը կարող է հատկացվել ոչ միայն կնոջը կամ հիվանդին, այլև պատկանել վերջիններիս իբրև սեփականություն:

6. Հատկացուցիչ-հատկացյալի կապակցությամբ կարող է դրսևորվել տարածական հարաբերություն: Տեղի կամ տարածական իմաստ ունեցող հատկացուցիչը ցույց է տալիս այն տեղը, որի մեջ գտնվում կամ տեղավորվում է հատկացյալ առարկան: Օրինակներ՝ Ամառանոցի բոլոր բնակիչները լցվել էին անտառը (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): ...Այլևս չբռնաց Բաղաֆի հրապարակում... (ԱԲ, Կլորես): Ճանապարհի ֆաբերը ներկվեցին Շաբրոյի արյունով (Իս., Շաբրու վալիշվիլի): Անտառի ծառերը խշշում էին քամուց.. (ՀՔ, Մեծ տան դավակները, 1): Գործածական են տակառի գինի, գետի ջուր, ամանի նաշ, գրքի նկար, այգու արձան, դանկինի նեմասրան, երկրի բնակիչ, սարի ծաղիկ, անտառի բնկույզ, տանիքի թիթեղ և այլն: Սրանց մի մասը համատեղում է նաև որոշիչային նշանակություն: Որոշ կապակցությունների մեջ, ընդհակառակն, հատկացուցիչով դրսևորվում է այն առարկան, որը տեղավորվում, գտնվում կամ պարունակվում է հատկացյալ առարկայի մեջ կամ նրա սահմաններում: Օրինակ՝ Նա շատ անգամ էր զուրս եկել կովի դաշտ (Իս., Գարիբալդիականը): Աչքերի խռոշներում չորացած մսի կտորներ կան (ԱԲ, Մթնածոր): Լույս եմ ընծայել բանաստեղծությունների մի գիրք (Իս., Գերեզմանի վրա): Գործածական են՝ հացահատիկի պահեստ, արջի բույն, ուսանողների հանրակացարան, եղևնիների անտառ և այլն: Նկատենք, որ տեղի հարաբերությունը նշված կապակցություններում միշտ չէ, որ հստակ և որոշակի է դրսևորվում: Այսպես՝ հացահատիկի պահեստ կարող է նշանակել հացահատիկ պարունակող և հացահատիկի համար հատկացված, ուսանողների հանրակացարան՝ ուսանողներ պարունակող և ուսանողներին հատկացված և այլն:

Ծանոթ.— Եթե հատկացուցիչը տեղ ցույց տվող հատուկ անուն է, ապա նա իր նշանակությամբ խիստ մոտենում է որոշիչին և պահանջում է վերջինիս հարցը (որ, որպիսի), այսպես՝ Զանգվի ափին խաչաձև նստել է մուսյլ ու տխրադեմ Երևանի բանաը (Իս., Քուրդ Ամոն): Երևանի կոնյակը արտահանվում է տարբեր երկրների: Մոսկվայի կտորը բարձրորակ է: Որոշիչային կիրառությանը նպաստում է հատուկ անվան գործածությունը, որով որոշվում է լրացյալը, հետևաբար և դանադանվում համասեռ մյուս առարկաներից:

7. Հատկացուցիչ-հատկացչալի կապակցությամբ արտահայտվում է նաև պատճառական հարաբերություն, այսինքն՝ հատկացուցիչը կարող է ցույց տալ իր լրացչալի երևան գալու պատճառը: Ծիշտ է, պատճառական հարաբերությունը այնքան էլ հստակ ու որոշակի չի գրսևորվում, այն հաճախ երևան է գալիս պասսիվ ներգործության, որոշիչային և այլ հարաբերությունների հետ միասին, սակայն անմիտեսի է պատճառականության առկայությունը հատկացուցիչ-հատկացչալի որոշ կապակցությունների մեջ: Այսպես՝ բաժանման քախիժ կապակցությամբ արտահայտվում է թախիժի երևան գալու պատճառը, այն, որ նա առաջ է եկել բաժանման հետևանքով, նրա պատճառով: Այստեղ, սակայն, զգացվում է նաև պասսիվ ներգործության նշանակություն: Ուրախության լաց կապակցության մեջ արտահայտվում է պատճառական և որոշիչային հարաբերություն: Ուրախությունը պատճառ կամ հիմք է հանդիսանում լացի համար և ուրախությունը բնութագրում է լրացչալը: Պատճառական հարաբերություն է գրսևորվում նաև աղճատաճալու երկյաղ, հաղթության տոն, մանվան վիշտ, սիրո ցավ, պատերազմի արհալիրք, սիրահարության նշաններ և այլն կապակցություններում:

Մանր.— Երկաթի լար, արծաթի գդալ, փայտի պանարան, վուշի քել, մետաքսի կտոր, կավի աման և այլն կապակցություններով, որոնք համանիշ են ե, չաժանցներով կազմված հարաբերական ածականների կամ նույն գոյականների բացառական հոլովածին, հիմնականում արտահայտվում են որոշիչային իմաստներ, մի բան, որ պայմանավորվում է տրականի ի հոլովակազմիչի գրսևորած նշանակությամբ: Ի հոլովակազմիչը աստիճանաբար ձեռք է բերում նաև բառակազմական արժեք, վերածվելով ածականակերտ ածանցի:

Այստեղ կարևոր դեր է կատարում նաև հատկացուցիչի իմաստը: Եթե վերջինս նյութի նշանակություն է արտահայտում, ապա այն կիրառվում է որպես որոշիչ, իսկ մասնական հարաբերության գեղբում գործածվում է հատկացուցիչի պաշտոնով: Այսպես՝ փայտի պանարան, երկաթի դարպաս, փայտի կտորտանք, երկաթի կտոր և այլ կապակցություններից առաջին երկուսում գրսևորվում է որոշիչային, մյուսներում՝ հատկացուցիչային իմաստ:

8. Հատկացուցիչ հատկացչալի կապակցությամբ գրսևորվում

է ենթակայական հարաբերություն, այսինքն՝ ցույց է տրվում հատկացյալ առարկայի ստեղծող անձը կամ առարկան: Օրինակ՝ Խմիչ-
 քի ազդեցությունը արդեն անցել էր... (ՆՁ, Հացավան): Շրթունք-
 ների վրա զգում էր Արուսի համբույրի ջերմությունը (Սև, Հողը, 1):
 Իսկ ի՞նչ կստացվի, եթե հանկարծ վասակը չսաշտպանի Մացակի
 հարձակումը մեղրածորցու դեմ (ՆՁ, Հացավան): Ճիշտ է, ընդ-
 գծված անդամները քերականորեն ենթականեր չեն, բայց զրուե-
 րում են ենթակայական հարաբերություն, մի բան, որ կարծես ոչ
 թե իրական է, այլ ենթադրվում է: Այդպիսի հարաբերություն է
 դրսևորում նաև կնոջ համաձայնություն, թշնամու գնդակոծու-
 թյուն, աղչկա ժպիտ, ամուսնու հավատարմություն, պիոներների
 երդում, հեղեղի վնաս, բրիգադիբի զեկուցում, օդաչուների սրի-
 րագործություն և այլ կապակցություններով:

9. Հատկացուցիչը կարող է արտահայտել նաև խնդրային
 հարաբերություն, ցույց տալով այն առարկան, որ իր լրացյալի
 խնդիրն է: Այդ դեպքում հատկացյալը, որ բայանուն է կամ էլ բա-
 յարմատով կազմված կամ գործողության իմաստ ունեցող բառ,
 ակտիվություն է ստանում, որի գործողությունը անցնում է հատ-
 կացուցիչ առարկայի վրա: Վերջինս հանդես է գալիս իբրև կրող
 խնդիր բայերի կամ գործողության իմաստ ունեցող բառերի հա-
 մար: Օրինակ՝ ընդհանուր առմամբ, մեր արդյունաբերական առ-
 տադրանքի քողարկումն ավելանալու է 10,7 տոկոսով (ՍՀ, 4.1.
 1969): Համաշափության խախտումն իր հետ բերում է վատ հե-
 տևանքներ՝ պլանների ձախողում, որակի անկում, անարտադրու-
 ղական ծախսերի մեծացում (ՍՀ, 4.1.1969): Խնդրային հարաբե-
 րություն է դրսևորում նաև հետևյալ կապակցություններում՝ փաս-
 տերի ընտրություն, բնակարանի կառուցում, ելույթների ձայնա-
 գրում, պահանջների բավարարում, գյուղի հիմնադրում և այլն:
 Այս կապակցություններին իմաստային տեսակետից դրեթե հա-
 մանիչ են հիմնադրել գյուղը, կառուցել բնակարան, ձայնագրել
 ելույթները և այլն կապակցությունները, ուր ակհայտ է գործո-
 ղության և կրող խնդրի հարաբերությունը:

10. Հատկացուցիչ-հատկացյալի կապակցությամբ արտա-
 հայտվում է նաև համեմատության հարաբերություն, այսինքն՝ հատ-
 կացուցիչը ցույց է տալիս առարկաների այն խումբը, որի նկատ-
 մամբ այս կամ այն տեսակետից առավելություն է հանդես բերում

Հատկացյալով արտահայտված առարկան: Այդ դեպքում հատկացուցիչը սովորաբար նույն բառով է արտահայտվում, ինչ հատկացյալը: Օրինակ՝ Այս է արդյոք իր փոխանցումների փոխանցումը և ստանալիքների ստանալիք (Շեքսպ., Համլետ):

Գործածական են նաև ռեկրեմների ռեկր, նպատակների նպատակը, իդոների իդը, արեգակների արեգակը և այլն: Նշված կապակցությունները կարող են ըմբռնվել նաև որպես որոշիչ:

Մանր. -- Նթն իբրև հատկացուցիչ կիրառվում է գոյականաբար գործածված ածականի հոգնակի տրական հոլովը, իսկ հատկացյալը գոյականաբար առնված նույն ածականի ուղիղ ձևն է, սպա նման կապակցություններում արտահայտվում է ածականի զերադրական աստիճանի իմաստ. օրինակ՝ Բաշերի Բաջր, լավերի լավը, մեծերի մեծը, համեստների համեստը և այլն, որոնք համանիշություն են հանդես բերում գոյականաբար գործածված ածականի հոգնակի բացառականից և նրա ուղիղ ձևից կաղմված կապակցություններին:

Գերադրության իմաստ արտահայտող կապակցությունների մի մասի բաղադրիչները թեև հատկացուցիչ-հատկացյալի հարաբերություն են դրսևորում, սակայն կարող են հանդես գալ իբրև նախադասության մեկ անդամ, չնայած շարահյուսական ներքին հարաբերության տեսակետից նրանց միջև առկա է հատկացուցիչ-չային (նաև որոշիչային) հարաբերության իմաստը: Պետք է նշել, որ բացառականից և ուղիղ ձևից կաղմված կապակցություններում գերադրականության իմաստը ավելի է ընդգծվում, քան մյուսներում: Նշված բոլոր կապակցություններում դրսևորվում է նաև համեմատության, ավելի ճիշտ՝ գերադրականության նշանակություն¹⁷:

Դերանունն իբրև հատկացուցիչ

§ 238. Հատկացուցիչը կարող է արտահայտվել դերանուններով, Դերանվամբ արտահայտված հատկացուցիչները ավելի սահմանափակ հարաբերություններ են դրսևորում, քան գոյական

¹⁷ Հատկացուցիչ-հատկացյալի կապակցությամբ, ինչպես տեսնում ենք, դրսևորվում են բաղմադան ու բաղմապիսի հարաբերություններ: Վերը նշվածներով, իհարկե չեն սահմանափակվում այդ հարաբերությունները: Այստեղ ներկայացվել են միայն սուղավել քննող ու տիպական իմաստները:

հատկացուցիչները: Դերանուն հատկացուցիչները հիմնականում արտահայտում են ստացականություն, պատկանելություն, որոշ չափով նաև ենթակայական, խնդրային, ծագման, հատկացական և այլ նշանակություններ, որոնց մեջ հիմնականը պատկանելությունն ու ստացականությունն է¹⁸:

§ 239. Իբրև հատկացուցիչ կիրառվում են հատկապես անձնական, ցուցական, փոխադարձ և այլն դերանունները, որոնք արտահայտում են ստացականության, խնդրային, ենթակայական, ծագման, մասնական, հատկացական և այլ կարգի հարաբերություններ: Հատկացուցչի պաշտոն են կատարում անձնական դերանունների եզակի և հոգնակի ձևերը. օրինակ՝ ...Իմ հերն ու քու մերը մի մարդու թոռներ են, մի արյունից ենք (Սև, Հողը, 1): Բայց քո քաջությունը, անտարակույս, այս տեսակ ապացույցների կարոտ չէ (Բ, Սամվել): Նրա վշտոտ աչքերում բարկության կրակներ փայլեցին... (Սև, Հողը, 1):

Մեք հայրենի ջուրն եմ սիրել,
Մեք ցորեն հացը... (Գ. Սար.):

§ 240. Հատկացուցիչ են դառնում ցուցական դերանունների մի շարք մասը, նրանք, որոնք հոլովվում են առանց գոյականաբար գործածվելու: Այն ցուցական դերանունները, որոնք չեն հոլովվում, իբրև հատկացուցիչ կիրառվում են միայն գոյականաբար գործածվելով. օրինակ՝ Ի՞նչ է նշանակում այս ... սրա հեղուկները, սրա տխրությունը, վիշտը, աղաչանքը, լացը... (ՆԴ, Քրնքուշ լարեր): Մեկի բիբը լուսինն է ջինջ, մյուսի աչքն արևն է վառ... (ՀՇ): Այդպիսիների ժամադրավայրն էր ծովափի մի անկյունում տեղավորված մի թուրքական թեյարան... (Շիրվ., Վարդան Ահրամյան):

§ 241. Հատկացուցիչի պաշտոնով ինչպես նշվել է վերը, հանդես են գալիս նաև այլ տեսակի դերանուններ (փոխադարձ, որոշյալ և այլն), որոնց մի մասը կիրառվում է իր բուն նշանակու-

¹⁸ Քանի որ գոյականով արտահայտված հատկացուցիչների ուսումնասիրության կապակցությամբ մանրամասնորեն վեր են հանվել հատկացուցիչ-հատկացյալի գրսեորած հարաբերությունները, ուստի կրկնությունից խուսափելու նպատակով այստեղ նման հարցեր չեն քննարկվում: Այս և հետագա բաժիններում ավելի շատ կանգ է առնվում հատկացուցչի գրսեորման, բան նրա և հատկացյալի կապակցությամբ արտահայտված հարաբերությունների վրա:

խլամբ, մյուս մասը՝ գոյականաբար գործածվելով: Օրինակ՝ — Եվ այդ բնութի պատճառն էր մի նոր, թարմ, բայց հուսահատ զգացմունք— սերը... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Ոչինչի արդյունքը միայն ոչինչ է (Շեքսպ., Լիր արքա): Ընկեր Հասմիկն ընկել է ուրիշի ազդեցության տակ (ՆՁ, Հացավան): Սեղմում էր ամեն մեկի ձեռքը (ՀՔ, Մեծ տան գավակներ, 1): Եվ պապս պիտի միտք աներ, թե նորեկը իսաջանենց որի՞ հշուրն է ... (ԱԲ, Նամակ ուսաց թագավորին):

Թվականն իբրև հատկացուցիչ

§ 242. Հատկացուցչային կիրառությունը հանդես են գալիս նաև թվականները, որոնք այդպիսի պաշտոն են կատարում իբրև փոխանուն, այսինքն՝ գոյականական գործածությունն ստանալով: Իբրև հատկացուցիչ կիրառվում են հատկապես քանակական, դասական և կոտորակային թվականները. օրինակ՝ Նա դուրս է գնում. և Երեմի հայացքներն ուղղվում են ինձ վրա (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Տեսնում եմ այստեղ Բաճ հագաբի մոտալուտ մահը... (Շեքսպ., Համլետ): ...Որ հին ամուսնուդ մեկ տասնեւորորի քսաներորդն էլ չէ (Շեքսպ., Համլետ): Թվականներով արտահայտված հատկացուցիչի և նրա հատկացյալի միջև ավելի սահմանափակ հարաբերություններ են դրսևորվում, քան գոյական հատկացուցիչի և նրա լրացյալի միջև:

Դերբայն իբրև հատկացուցիչ

§ 243. Հատկացուցիչ են դառնում նաև դերբայական որոշ ձևերը, հատկապես հարակատար և ենթակայական դերբայները, մի բան, որ պայմանավորված է նրանց արտահայտած իմաստով: Հիշյալ դերբայների մեջ գործողության իմաստին զուգընթաց առկա է նաև հատկանիշի և առարկայական նշանակություն, որը հնարավորություն է տալիս նրանց հեշտությամբ գոյականաբար գործածվելու, հետևաբար և հատկացուցիչի պաշտոն կատարելու: Այսպիսով, հատկացուցիչային կիրառություն են ստանում գոյականաբար գործածված հարակատար և ենթակայական դերբայները. օրինակ՝ Եկածների մեծ մասը ջահել աղջիկներ ու հարսներ

էին... (Սե, Հողը. 2): Հավաքվածների ծիծաղից դաշտը թնդաց (ն. տ.): Խոչտանգողի և դահճապետի բայերի ձայնը հենց մութեց, տիրեց անհույս և խեղդող լռություն (ԴԴ, Վարդանանք): Նըշված կապակցություններում արտահայտված են պատկանելության, հատկացման, սերման և այլ հարաբերություններ:

Ածականն իբրև հատկացուցիչ

§ 244. Հատկացուցիչը կարող է արտահայտվել նաև ածականով, երբ վերջիններս կիրառվում են իբրև փոխանուն: Ընդ որում, ոչ բոլոր ածականներին է բնորոշ հատկացուցչային կիրառությունը: Իբրև հատկացուցիչ կիրառվում են հատկապես որակական ածականները: Հատկացուցչի պաշտոն են ստանում ածականի ոչ միայն դրական, այլև համեմատության աստիճանները. օրինակ՝ Աշխարհս խառնուրդ է լավի ու վատի, շարի ու բարու, անառակի ու բաբոյականի (ՎԱ, Լեոնեհ հայրենի): Եվ ուրախանում էր, որ յուր տերը վայելում է երկրի ամենաչքնաղի և ամենաշնորհալիի սերը (Բ, Սամվել): Իբրև հատկացուցիչ կարող է կիրառվել փոխանուն ածական տրականը, այսինքն՝ այն ածականը, որի տրական հոլովածներ վերցվում է իբրև նրա ուղիղ ձևը: Այդ դեպքում հատկացուցիչի և նրա լրացյալի իմաստը արտահայտվում է մեկ բառով՝ փոխանուն ածական տրականով. օրինակ՝ Մեծ երեխայի կոստյումը հին է, փոքրիկը՝ նոր: Բերված օրինակում փոքրիկը բառածը արտահայտում է փոքր երեխայի կոստյումը իմաստը, ուստի դրանք համարժեքային ձևեր են:

Հարկ է նշել, որ այդ իմաստը կարելի է արտահայտել ոչ միայն եռաբաղադրիչ կապակցությամբ (փոքր երեխայի կոստյումը, ուր ունենք մի կողմից որոշիչ-որոշյալի (փոքր երեխայի), մյուս կողմից՝ հատկացուցիչ-հատկացյալի (երեխայի կոստյում) հարաբերությունը, այլև երկբաղադրիչ կապակցությամբ (փոքր երեխային), ուր երեխայինը ձևի մեջ ներառում է հատկացուցիչ-հատկացյալի (երեխայի կոստյումի) իմաստը: Այսպիսով, հատկացուցիչ կարող է դառնալ փոխանուն ածական տրականը, որի մեջ համատեղվում է հատկացուցիչ-հատկացյալի և որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն:

Հատկացուցիչային կիրառությամբ երբեմն կարող է հանդես գալ նաև փոխանուն ածական տրականի հոլովված ձևը՝ տրականը.

օրինակ՝ Արամի գրքի էջերը պատռված են, իսկ Հասմիկինի էջերը՝ ամբողջական: Այստեղ Հասմիկինի ձեռք արտահայտում է Հասմիկի գրքի իմաստը, ուստի գրանք համարժեքային ձևեր են: Նման կապակցությունները լայն տարածում չունեն գրական հայերենում: Դրանք բիշ են հանդիպում, որովհետև խոսքից դուրս գրանք իմաստային հստակություն ու որոշակիություն չունեն, և ստեղծվում է ծանր ու խրթին ոճ, ուր իմաստի քննարկումը մտքի լարում է պահանջում:

ԲԱՑԱՀԱՅՏԻՉ

§ 245. Բացահայտիչը գոյականական անդամի լրացումներից է, այն լրացնում է գոյականով կամ գոյականաբար կիրառված այլ խոսքի մասով արտահայտված որևէ անդամի: Բացահայտիչը գոյականական անդամի մյուս լրացումներից՝ որոշիչից և հատկացուցիչից տարբերվում է նրանով, որ բացահայտում է լրացյալը, պարզաբանում, ճշգրտում, մասնավորում այն: Բացահայտիչը ի տարբերություն որոշիչի և հատկացուցիչի, որոնք քերականորեն չեն համաձայնում իրենց լրացյալների հետ, իբրև կանոն, թվով, դեմքով և հոլովով համաձայնում է բացահայտյալի հետ, այսինքն՝ բացահայտիչն ու բացահայտյալը քերականական համաձայնության մեջ են գտնվում¹⁹:

Բացահայտյալի դեմքը, թիվը և հոլովը պարտադրվում են բացահայտիչին: Վերջինս այդ տեսակետից կախվածության մեջ է լրացյալից: Այսպիսով, բացահայտիչի դեմքը, թիվը և հոլովը պայմանավորվում են բացահայտյալի դեմքով, թվով և հոլովով: Բացահայտիչը վանազանվում է որոշիչից և հատկացուցիչից նաև նրանով, որ նա, իբրև կանոն, ետադաս կիրառությամբ է հանդես գալիս, մի բան, որ պարտադիր չէ որոշիչի և հատկացուցիչի համար: Սրանց համար առավել բնորոշ է նախադաս, քան ետադաս դործածությունը: Բացի այդ, բացահայտիչը քերականորեն ավելի ինքնուրույնություն ու անկախություն է հանդես բերում իր լրացյալի նկատմամբ, քան գոյականական անդամի մյուս լրացումները: Այդ անկախությունն ու ինքնուրույնությունը պատճառ է հան-

¹⁹ Բացահայտիչի և բացահայտյալի համաձայնությունը երբեմն խախտվում է: Այդ մասին խոսվում է համապատասխան տեղում:

դիսանում նրա տրոհվածությունը, մի բան, որ դրավոր խոսքի մեջ արտահայտվում է բուժով:

Նշելով վերը նշվածից՝ կարելի է տալ բացահայտիչի հետևյալ բնորոշումը. նախադասության այն անդամը, որ բացահայտում, պարզաբանում է լրացյալը, մասնավորեցնելով, որոշակիացնելով այն և բերականորեն համաձայնում է նրա հետ. կոչվում է բացահայտիչ:

§ 246. Հարկ է նշել, որ ամենից առաջ բացահայտիչ են դառնում գոյականներն ու գերանունները: Մյուս խոսքի մասերը այդպիսի պաշտոն են կատարում գոյականաբար կիրառվելով: Բացահայտիչի և բացահայտյալի կապակցությամբ հիմնականում գրոհորվում է ընդհանուրի և մասնավորի փոխհարաբերությունը, այսինքն՝ կա՛մ բացահայտվում է ընդհանուրը՝ մասնավորի միջոցով, կա՛մ էլ ընդհակառակն՝ մասնավորը՝ ընդհանուրի միջոցով: Այսպես՝ Մենք՝ կապավորներս, պառկում ենք ծղոտների վրա... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): ...Իսկ մենք՝ հաբուստներս, մեր կյանքն ամեն օր այսպիսի քեֆերի մեջ ենք անցկացնում (ԳՍ, Թեհրան, 1): — Վաղը մենք՝ կանայքս՝ կմեկնենք դավառները և նոր զոհաբերություններ կհավաքենք (ՍԽ, Մխիթար սուլտանյան): Այս նախադասություններում ընդհանուրը գրոհորվել է մասնավորի միջոցով: Թեև մենք բացահայտյալը ծավալային տեսակետից այնքան առարկաներ է ընդգծել իր իմաստի մեջ, որքան նրա բացահայտիչները, բայց և այնպես այստեղ ընդհանուրն է բացահայտվել ավելի մասնավոր իմաստ արտահայտող բացահայտիչների (կապավորներս, կանայքս և այլն) միջոցով: Նման կապակցություններում հնարավոր չէ փոխել բացահայտիչի և բացահայտյալի շարադասությունը (գործածական չեն կապավորներս՝ մենք... հաբուստներս՝ մենք և այլ ձևերը): Դա, իհարկե պայմանավորված է մենք գերանվան յուրահատուկ նշանակությամբ, նրա իմաստը չափազանց ընդհանուր է, այն կարող է ընդգրկել շատ թվով անձեր, սկսած երկուսից մինչև երկրագնդի բոլոր մարդիկ: Հենց դրա պատճառով էլ հնարավոր չէ անձնական, մասամբ և ցուցական դերանուններով արտահայտված բացահայտիչի և բացահայտյալի տեղերը փոխել: Այսպես՝ ...Իսկ նրանք՝ հացավանդիներ, պնդում են, թե դեռ շուտ է, ցխակոխ կանի (ՆՁ, Հացավան): Երևի դրանք այդ տեղեկությունները, եղել են ձեր խմբագրությունում (ԳՍ, Թեհ-

րան, 1): Դա՝ այդ խաշ ծախողը... միշտ մտնում է թեյատուն և թեյ է խնդրում (ԳՍ, Թեհրան, 1): Այս օրինակներում բացահայտիչի և բացահայտյալի շարադասությունը հնարավոր չէ փոխել: Զի կարելի ասել՝ հացավանդիները՝ նրանք, տեղեկությունները՝ դրանք և այլն:

§ 247. Երբ բացահայտիչը հատուկ անուն է, այն ավելի մասնավորում, կոնկրետացնում է բացահայտյալը: Այս դեպքում ևս ընդհանուրը բացահայտվում է մասնավորի միջոցով: Օրինակ՝ ...կենդի կի՛նը՝ պառավ Ոսկեհաղը, և կրտսեր տղան՝ Ստեփանը. մի քանի հաշ ընտանիքների հետ Մոտկանից տեղափոխվել էր Բռնաշեն... (ԽԴ, Խոդեղան): Այդ ընդարձակ գավառը՝ Ձանգեղուրը, լեռնաշղթաներով և խոր ձորերով բաժանված էր բազմաթիվ մահալներին (ԱԲ, Կյոթես): Անքուն էր միայն Բերդի քաղաքին՝ Փառանձեմը (Բ, Սամվել): Եթե բացահայտիչի և բացահայտյալի շարադասությունը փոխենք, ապա ընդհանուրի միջոցով կբացահայտվի մասնավորը: Այդ դեպքում բացահայտիչը կվերածվի բացահայտյալի և ընդհակառակն՝ բացահայտյալը՝ բացահայտիչի: Այսպես՝ Ձանգեղուրը՝ այդ ընդարձակ գավառը..., Փառանձեմը՝ բերդի թաղուհին և այլն:

Երբեմն հատուկ կառուցվածքի նախադասություններում ոչ ընդհանուրն է դրսևորվում մասնավորի միջոցով և ոչ էլ մասնավորը՝ ընդհանուրի միջոցով: Այդ դեպքում բացահայտիչն ու բացահայտյալը ծավալի տեսակետից հավասարազոր հարաբերության մեջ են գտնվում, ուստի բացահայտիչի միջոցով ճշգրտվում է բացահայտյալը: Բացահայտիչը փաստորեն դառնում է իր լրացյալի կրկնությունը: Այսպես՝ Կեցցե կոմունիզմը՝ մարդկության պայծառ ապագան (ՍՀ, 4.5.1969): ...Եվ չկա այդ երկրների միակ տերը, պատմության միակ կերտողը՝ ժողովուրդը (ԳԷ): ...Որը երակների պես միահյուսվելով՝ ուղղություն է վերցնում դեպի հանրապետության մայրաքաղաքի սիրտը՝ Լենինի անվան հրապարակը (ՍՀ, 4.5.1968): Այստեղ բացահայտիչի և բացահայտյալի շարադասության փոփոխությունը իմաստային տարբերությունների չի հանգեցնում:

§ 248. Երբ բացահայտիչը հասարակ անուն է, իսկ բացահայտյալը հատուկ, այդ դեպքում ընդհանուրի միջոցով պարզաբանվում, բացահայտվում է մասնավորը: Այսպես՝ նրա աջ կող-

մում, առաջին տեղում, կանգնած էր Մուշեղ Մամիկոնյանը՝ հայոց զորքերի ընդհանուր սպարապետը (Բ, Սամվել): Նույն վիճակի մեջ էր նաև Տիգրան Շեկոյանը՝ գյուղական սպառկոռայի վարիչը (ՆՁ, Հացավան): Այդ միջոցին ներս մտավ Հասմիկ Զուրաբյանը՝ անանսնաբուծական ֆերմայի պրակտիկանտուսին (ն. տ.):

§ 249. Բացահայտիչը արտահայտվում է հայերենի բոլոր հոլովներով: Քանի որ վերը քննված բացահայտիչները ուղղականով էին կիրառված, ուստի կրկնությունից խուսափելու նպատակով այստեղ այդպիսի օրինակներ չեն բերվում: Բացահայտիչը դրվում է նաև զոյականի տրական հոլովաձևով, որը կիրառվում է ինչպես որոշյալ հոգով, այնպես էլ առանց դրան, մի բան, որ պայմանավորվում է բացահայտյալի որոշյալությամբ կամ անորոշությամբ: Տրականով արտահայտված բացահայտիչները անհոգ կիրառությամբ են հանդես եկել հետևյալ օրինակներում: Դեռ լույսը նոր էր բացվում, երբ բերեցին Սամվելի հոր՝ Վահան Մամիկոնյանի մարմինը (Բ, Սամվել): ...Զուգեց պետության առաջ վատամարդի լինել, դնալ իր աներձագի՝ Տիգրանի ճանապարհով... (ԳՍ, Թեհրան, 2): — Դա քո տիրոջ՝ Մխիթարի խոսքերն են և ոչ թե քոնը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Այստեղ բացահայտիչները հատկացուցիչի լրացում են, այսինքն՝ բացահայտվել են հատկացուցիչները: Ինչպես նշվել է, բացահայտիչը կարող է ստանալ որոշյալության ցուցիչ, որը, անշուշտ, պայմանավորված է բացահայտյալի որոշյալությամբ. օրինակ՝ — Դա քաջ հայտնի է նաև իրեն՝ Արևիկին (ՍԽ, Հոգը, 2): Նա սպասում էր միայն յուր որդուն՝ Պապին (Բ, Սամվել): Այստեղ բացահայտիչները արտահայտվել են տրական հոլովով, որոշյալ առումով:

§ 250. Բացահայտիչը կարող է դրվել բացառական հոլովով. օրինակ՝ Այդ նամակը ստացել էր նա յուր հորից՝ Սյունյաց Անդովի իշխանից (Բ, Սամվել): Մատյանում հայտնվեց մի վատ զնահատական և այն էլ իր ամենասիրած առարկայից՝ մաքեմատիկայից... (ԳՍ, Թեհրան, 1):

§ 251. Բացահայտիչը արտահայտվում է նաև գործիական և ներգոյական հոլովներով. օրինակ՝ Մայրը հպարտանում էր իր տղայով՝ Արաբատով: Դսեղում՝ Հ. Թումանյանի ծննդավայրում մեծ բազմություն էր հավաքվել:

§ 252. Քանի որ բացահայտիչն ու բացահայտյալը համա-

ձայնում են հոլովով, և բացահայտիչը արտահայտվում է հայերենի բոլոր հոլովներով, ուստի իբրև բացահայտյալ կարող են հանդես գալ նախադասության՝ գոյականով կամ գոյականաբար կիրառված այլ խոսքի մասերով արտահայտված անդամները, բացառությամբ ստորոգյալի և որոշիչի: Հարկ է նշել, որ բաղադրյալ ստորոգյալները, այլև բացառականով որոշիչները նույնպես կարող են բացահայտվել, պարզաբանվել, այսինքն՝ ունենալ բացահայտիչներ: Օրինակ՝ Մեր հուլյսի աստղը նա է՝ Ռուսաստանը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Այդ մանկահասակ աղջիկը Որմիզդուխտ օրիորդն էր՝ Շապուհ արքայի փույրը (Բ, Սամվել): Հանցանքը Հասրափյանի կնոջն էր՝ Թագուհունը (Սև, Հողը, 2): Նեյլոնից՝ այդ թանկարժեք կտորից վերնաշապիկը մաշվել էր:

§ 253. Իբրև բացահայտյալ կարող է հանդես գալ նախադասության ենթական, որը բացահայտվում, պարզաբանվում է բաբացահայտիչի միջոցով: Օրինակ՝ Զեհթաբեի կինը՝ Մադինեն, իսկապես որ լույսի աղբյուր էր, ինչ-որ հրաժին էակ (ԳՍ, Թեհրան, 1): Սպարապետի մոտ եկավ Մելիք Բարխուդարի դուստրը՝ Գոհարը (Սև, Մխիթար սպարապետ):

§ 254. Իբրև բացահայտյալ կիրառվում է նաև հատկացուցիչը. օրինակ՝ — Ասլանը մտել է քո կնկա՝ Թագուհու վրանը... (Սև, Հողը, 1): Իմ այցը... զուգադիպում է ձեր առաջնորդ Լենինի՝ Սովետական Միության հիմնադրի, ծննդյան 100-ամյակի հետ (ՍՀ, 24.6.1970):

§ 255. Հատուկ կառուցվածքի նախադասություններում երբեմբն սնհրածեշտ է լինում պարզաբանել նաև բացահայտիչը: Այդ դեպքում վերջինս բացահայտվում է մի այլ բացահայտիչի միջոցով, որի հետևանքով բացահայտիչը վերածվում է բացահայտյալի, որի համար իբրև բացահայտիչ կիրառվում է մի նոր անդամ: Այն ժամանակ փաստորեն առաջ են գալիս բացահայտիչ-բացահայտյալի երկու կապակցություններ, որոնցից առաջինի՝ բացահայտիչը վերածվում է բացահայտյալի մյուս կապակցության մեջ: Օրինակ՝ Շապուհի կանանոցում գտնվում էր Շապուհի փույրը՝ Ումիզդուխտը՝ Մերուժանի գեղեցիկ նշանածը (Բ, Սամվել): Դրանում համոզված էին ուսուցիչները, հարազատները, բնկերները, ինքը՝ հանձնաժողովի նախագահը՝ դպրոցի դիրեկտոր Ռուբեն Ներսիսյանը (ՍՀ, 2.4.1969): Իր մտքում նա վճռել էր ամուսնանալ Սու-

ընդհատելով իր զարգացման ընկերությունը՝ ակնարկում է Վահրամ Տատինյանի աղջկա՝ Աստղիկի հետ (ԳՄ, Թեհրան)։ Այստեղ Ռամիզդուխտը, նախագահը, աղջկա ձեռքը մի կողմից բացահայտիչներ են բույրը, ինքը, և ընկերությունը բաժնրի նկատմամբ, մյուս կողմից հանդես են գալիս իբրև բացահայտյալներ նշանաձր, Ռուբեն Ներսիսյանը և այլ անդամների նկատմամբ։

§ 256. Բացահայտիչ կարող են ստանալ նաև խնդիրները, որոնք արտահայտվում են տարբեր հոլովներով։ Երբ ուղիղ խնդիրը անձ է, այն արտահայտվում է տրականով (ոչ ուղղականով)։ Այսպիսով, խնդիրների բոլոր տեսակները՝ արտահայտված ուղղական, տրական, բացառական և ներգոյական հոլովներով, կարող են հանդես գալ իբրև բացահայտյալ. օրինակ՝ Այսօր հաճախ էր հիշում զոհված որդուն՝ Մարտիրոսին (ՍԽ, Հոգը, 2)։

Մտղինեն ուղղակի հրճվում էր իր տեսածով՝ մեծ շենքերով, շտանված մեծ խանութներով, մզկիթներով, ազմկոտ բազմամարդ փողոցներով (ԳՄ, Թեհրան, 1)։ Ամբողջ ամբողջը սպասում էր մի հարգելի հյուրի՝ Սահակ Պարբեհին (Բ, Սամվել)։

§ 257. Իբրև բացահայտյալ կարող են կիրառվել նաև պարագաները, հատկապես՝ տեղի ու ժամանակի, որոնք բացահայտվում, պարզաբանվում կամ ճշգրտվում են բացահայտիչների միջոցով։ Օրինակ՝ Ուրեմն՝ այնտեղ՝ Արտաշատում և այստեղ՝ Ռշտունիում, լուրջ գործեր են կատարվում... (ԳԴ, Վարդանանք)։ Մի ժամանակ՝ մինչև իմպերիալիստական առաջին պատերազմը, այս ամբողջում ապրում էր Ավստրիայի թագաժառանգ Ֆերդինանդը (ՎԱ, Լեոնի հայրենի)։ Սիտալը տեղափոխվեց օվկիանոսից այն կողմ՝ Ամերիկա (ԵԵ, 24.10.1970)։

258. Իբրև բացահայտյալ կիրառվում են նաև կապի խնդիրները, որոնց իմաստը բացահայտվում է բացահայտիչներով։ Երբ բացահայտվում, պարզաբանվում է կապի խնդիրը, թվում է, թե իբրև բացահայտյալ հանդես է գալիս ոչ թե միայն կապի խնդիրը, այլ կապի ու նրա խնդրի զուգորդությունը արտահայտված անդամը, այնինչ իրականում բացահայտյալի դերով կիրառվում է միայն կապի խնդիրը և ոչ կապով արտահայտված ամբողջ կապակցությունը. օրինակ՝ Տեղեկություն շունքը որդու՝ Սամվելի մասին (Բ, Սամվել)։ Վստահ եղիր իմ ուսանողի՝ Գարեգինի նկատմամբ (ՍԽ, Հոգը, 1)։ Խոսք բացվեց ձերբակալվածների՝ Ռաշիդի և Ազադի

մասին (ն. ա.): Առաջին նախադասության մեջ որդու՝ Սամվելի մասին կապակցության մեջ բացահայտիչը (Սամվելի) պարզաբանում է միայն որդու կապի խնդիրը և ոչ թե որդու մասին վերաբերության խնդիրը: Այդպես են նաև մյուս օրինակները, ուր բացահայտվել են կապի խնդիրները:

§ 259. Բացահայտյալը և բացահայտիչը երբեմն կապակցվում են այսինքն, այն է և այս կարգի բացահայտման նշանակությունն արտահայտող բառերի միջոցով: Այդ դեպքում ավելի է ընդգծվում, հետևաբար և ճշգրտվում ու որոշակի դառնում բացահայտիչը. օրինակ՝ Ամեն տարվա ապրիլի մեկին, այսինքն՝ գործարանի հիմնադրման օրը, մեզ մոտ անց է կացվում չորս սերունդների տոն (ՍՀ, 3.2.1970): Հիմա սրանց դումարտակի հրամանատարն է, այսինքն՝ իմ պետը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Առեղծված է մեր սիրտը, այսինքն՝ մեր զգացումների մեծ ու խորունկ աշխարհը (Իս., Սրտի դատողությունը): Այդպիսի կապակցություններում արոհության նշանը դրվում է ոչ թե բացահայտյալի, այլ մեկնական, բացահայտման իմաստ արտահայտող այսինքն, այն է բառի կամ կապակցության վրա:

§ 260. Ինչպես արդեն նշվել է, բացահայտիչը համաձայնում է բացահայտյալի հետ թվով, դեմքով և հոլովով: Եթե բացահայտյալը անձնական դերանուն է, բացահայտիչը դեմքով համաձայնում է նրա հետ, մի բան, որ տեղի է ունենում ա, դ, ն (ը) դիմորոշ հոգերի միջոցով: Ընդ որում, առաջին դեմքի բացահայտյալի հետ համաձայնությունը կատարվում է ա, երկրորդի հետ դ, երրորդի հետ ը (ն) հոգի միջոցով, այսինքն՝ Եթե բացահայտյալը առաջին, երկրորդ կամ երրորդ դեմքի անձնական դերանուն է, բացահայտիչը համապատասխանաբար ստանում է ա, դ կամ ն (ը) դիմորոշ հոգերը: Հարկ է նշել, որ դիմային համաձայնության հետ անհրաժեշտաբար տեղի է ունենում նաև թվային համաձայնություն: Եթե բացահայտյալը, որ արտահայտված է դերանվամբ, եզակի է, բացահայտիչը ստանում է եզակի գործածություն, հոգնակի բացահայտյալի բացահայտիչը հանդես է գալիս հոգնակի թվով: Իհարկե, թվային համաձայնության մեջ ևս նկատվում են շեղումներ, պայմանավորված բացահայտիչների բնույթով, նախադասության կառուցվածքով, նրանց հոգնակիության գործածական և ոչ գործա-

ծական լինելու հանգամանքով և այլն²⁰։ Օրինակ՝ ես՝ Մաքսակ Ավագյանս, պատասխանատու եմ քո առաջ (ՆՁ, Հացավան)։ Մենք՝ հայերս, իրավունք չունենք այգպիսին լինելու (ԳՍ, Թեհրան, 2)։ ...նա քեզ հենց նրա համար է սիրել, որ դու՝ Շամս Ազադիդ, բոլոր երիտասարդների համակրանքին արժանացած գիտնական ես... (ԳՍ, Թեհրան, 2)։

Իերված օրինակներում առկա է և՛ դիմային, և՛ թվային համաձայնություն։

Երբեմն բացահայտիչի և բացահայտյալի դիմային համաձայնությունը խախտվում է։ Անհամաձայնություն է առաջանում, երբ բացահայտյալը արտահայտված է անձնական գերանվան առաջին դեմքով. օրինակ՝ ես՝ Հայաստան երկրի դուստր և բանաստեղծ. Անցած հալբենիբիս ճամփաները առատ, Հոսած նրա եղրին՝ արդ կանգնել եմ այստեղ (ՍԿ)։

§ 261. Բացահայտիչը բացահայտյալի հետ համաձայնվում է հոդառությամբ։ Այն բացահայտյալը որոշյալ է, ապա բացահայտիչը ստանում է ը կամ և որոշիչ հոդը։ Օրինակ՝ Ազադիի բույր՝ վահիդան, մտավ տուն բավական հուզված ու վախեցած (ԳՍ, Թեհրան, 1)։ Չգիտեր, թե ինչ էր շինում եղբայր՝ Մերուժանը (Բ, Սամվել)։ Կան գեպեր, երբ խախտվում է այս օրինաչափությունը, և բացահայտիչը հոդով չի համաձայնում իր բացահայտյալի հետ։ Դա լինում է հատկապես այն դեպքում, երբ բացահայտիչները բաղմալի և հատուկ անուններ են կամ համեմատաբար ինքնուրույն գիրք են գրավում բացահայտյալների նկատմամբ և կիրառվում են առանց նկատի առնելու լրացյալների որոշյալությունը։ Այս դեպքում փաստորեն անտեսվում է բացահայտյալի որոշակիությունը, իսկ բացահայտիչները ավելի ընդհանուր նշանակություն են ստանում։ Այսպես՝ Աղջիկներից վեցը հարս էին տարված երկրի զանազան վայրերը՝ Սասուն, Մուշ, Խնուս... (ԽԴ, Խոզեդան)։ Այդ մեծ քաղաքն ուներ իր վայելքները՝ աղջիկներ, աղմկոտ ռեստորաններ... (ԳՍ, Թեհրան, 1)։ ...Մտքում նորից վերակենդանացան ռազմաճակատային պատկերները՝ ցուրտ խրամատներ, զրոհներ և էլի նման անցած թեև դառը, բայց թանկագին օրեր (ՍՆ, Հողը,

²⁰ Բացահայտիչի և բացահայտյալի թվային անհամաձայնության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Համաձայնություն» բաժնում։

1): Խճարկե, ալդ կիրառությունները խորթ չեն ժամանակակից հայերենին, սակայն ավելի հարադատ են դրանց՝ համաձայնությամբ արտահայտված ձևերը. ինչպես՝ ...որի մոտ աշխատում էին վերջին երեք դարոցական ընկերները՝ Մուրադը, Համբարձումը և Վաղարշակը (ԽԴ, Խոզեդան): Լուցկու լույսով երկու զիշատիչները՝ Ավագյանն ու կատուն՝ նայեցին իրար (ՆԶ, Հացավան):

§ 262. Բացահայտիչը և բացահայտյալը համաձայնվում են հոլովով. բացահայտիչը սովորաբար ընդունում է իր լրացյալի հոլովը. օրինակ՝ Աշնան շքեղազարդ ամիսը՝ սեպտեմբերը, նոր աշխույժով ու հրապույրներով համակեց մայրաքաղաքի բնակչությանը (ՍՀ, 13.9.1970): ...Ուր հոր՝ Վասակի բանտարկությունից հետո վարում էր հայ զորքերի սպարապետությունը (ՍԶ, Պապ Թաղավոր):

Կան դեպքեր, երբ հոլովով համաձայնություն տեղի չի ունենում, քանի որ բացահայտիչը ի վիճակի չի լինում ստանալու իր լրացյալի հոլովը: Այդ դեպքում քերականական համաձայնությունը խախտվում է, ավելի ճիշտ՝ փոխարինվում է իմաստայինով: Հոլովական անհամաձայնություն է առաջանում հատկապես այն դեպքում, երբ բացահայտվում են այստեղ, այդտեղ ցուցական դերանուններով արտահայտված տեղի սպարազաներ²¹, Դրանց համար իբրև բացահայտիչ կիրառվում են զոյականի տրական կամ ներգոյական հոլովաձևերը, այլև տարածական կապերն իրենց խընդիրներով. օրինակ՝ Բավական թվով մարդիկ են սառել ճանապարհին և նույնիսկ այստեղ՝ Թեհրանում (ԳՍ, Թեհրան, 2): Իսկ այնտեղ՝ Ծակ Քարում հողը ապաստում էր (ՍԽ, Հողը, 2): Երբեմն նրանց հենց այդտեղ՝ ռադիոընդունիչի մոտ հաղթահարում էր նիրհը (ԳՍ, Թեհրան, 2): Հիշյալ օրինակներում ուղղականով բացահայտյալների հետ զրվել են ներգոյականով կամ էլ կապով ու նրա խնդրով բացահայտիչները: Համաձայնությունը այս դեպքում փաստորեն կատարվում է ըստ իմաստի: Դա պայմանավորված է կա՛մ ստորոգյալի բնույթով, կա՛մ էլ նախադասության կառուցվածքով: Այդպիսի դեպքերում բացահայտիչն ու բացահայտյալը մեծ մասամբ կապվում են ոչ այնքան միմյանց, որքան ստորոգյալի հետ: Փաստորեն ստորոգյալն է պահանջում, որ բացահայտիչն ու բացահայտ-

²¹ Բացահայտիչի և բացահայտյալի անհամաձայնության մասին տե՛ս նաև «Համաձայնություն» բաժինը:

յալը գրվեն այս կամ այն հոլովով: Ստորագյալի պահանջով է, որ գրանք տարբեր հոլովներով են կիրառվում, որի հետևանքով էլ հենց անհամաձայնություն է առաջանում բացահայտիչի և բացահայտչալի միջև:

Վերջ նշված դերանուններով արտահայտված տեղի պարագան կարող է ունենալ նաև արականով բացահայտիչ. օրինակ՝ Իր հետ պատահածի ծանրությունը վահանը զգաց այստեղ՝ տաճը (ԳՍ, Թեհրան, 2): Այստեղ դարձյալ քերականական համաձայնություն չկա: Հաղվադեսը նշված դերանուն բացահայտչալների հետ բացահայտիչները համաձայնում են հոլովով: Այսպես՝ Որ բոթիկ քայլել է ողջ ճամփան ու հասել է այստեղ՝ Երևան (Գ. Սար.):

Կան դեպքեր, երբ արականով բացահայտչալի հետ գրվում է ներգոյականով բացահայտիչ. օրինակ՝ — Եղբորս տաճը՝ Երևանում շատ եմ խմել... (ՍԽ, Հոդը, 2): Անհամաձայնություն է լինում և այն ժամանակ, երբ ուղղական հոլովով գրված տեղի պարագայի իմաստը պարզաբանվում, բացահայտվում է այնպիսի գոյականով, որի ուղղականը գործածական չէ իբրև տեղի պարագա, ուստի այն նախադասության կառուցվածքով պայմանավորված հանդես է գալիս ոչ թե ուղղական, այլ տրական հոլովով: Այդ դեպքում նախադասության կառուցվածքը թեև զրույց է, որ բացահայտիչը կիրառվի տրականով: Օրինակ՝ Բաղդասար պապը երեկոները նստում էր իր սիրած տեղը՝ քախախն... (ՍԽ, Հոդը, 1):

Հիշյալ նախադասությունում ուղղականով բացահայտչալի հետ գրվել է տրականով բացահայտիչ: Նստել բայի հետ իբրև տեղի պարագա քախա գոյականը կարող է կիրառվել միայն տրական հոլովով, իսկ տեղ բառը ուղղականով կամ ներգոյականով, բայց ոչ տրականով: Այդ է պատճառը, որ կարծես անհամաձայնություն է առաջացել բացահայտիչի ու բացահայտչալի միջև: Այստեղ անհամաձայնությունը միայն ձևական է, բայց ոչ իմաստային:

Այսպիսի անհամաձայնության մի տեսակն էլ այն է, երբ գոյականով տեղի պարագան բացահայտվում է կապի ու նրա խոնդրի միջոցով, կամ էլ ընդհանրապես՝ կապով ու նրա խոնդրով պարագան պարզաբանվում է գոյականի հոլովներով: Օրինակ՝ Ներսէ՛ր քարե տաշտի մեջ, Դիլան դային... ճմլում էր խաղողը (ԱԲ, Միրհավ): Իսկ ձեզ մոտ՝ կիրճում գիշերն այնքան գեղեցիկ է, որ...

(Սև, Հողը, 2): Այստեղ համաձայնությունը կատարված է իմաստով:

Մասնական բացահայտիչ

§ 263. Հաճախ բացահայտիչը բացահայտյալի հետ կապվում է որպես, իբրև և այլ բառերի միջոցով, որով որոշ սահմանափակություն է մտցվում բացահայտյալի առման մեջ: Այս դեպքում բացահայտյալը պարզաբանվում, բացահայտվում է մասնակիորեն, ոչ ամբողջությամբ: Այսինքն՝ բացահայտիչի մեջ վերցվում, նկատի է առնվում բացահայտյալի միայն մի կողմը, մեկ հատկանիշը: Այդ պատճառով էլ բացահայտիչն ու բացահայտյալը հավասարազոր հարաբերության մեջ չեն լինում: Օրինակ՝ Պատմում էր, թե այն ժամանակ, ինքը, իբրև հայոց ընդհանուր սպարապետ, ինչպես պետք է կազմակերպե յուր հրամանի ներքո գտնված հայկական զորքերը (Բ, Սամվել): Պահանջեցին, որ քեռի Ղուկասը, որպես ֆերմայում աշխատող կամուխառ, պատասխանի այդ հարցին (ՆՁ, Հացավան): Ինչպես տեսնում ենք, բերված օրինակներում բացահայտիչներով սահմանափակում է մտցվել բացահայտյալների առման մեջ, այսինքն՝ բացահայտյալները մասնակիորեն են բացահայտվել ու պարզաբանվել, մի բան, որին նպաստել են որպես, ինչպես կապերի գործածությունները:

Այն բացահայտիչը, որ մասնակիորեն է բացահայտում իր լրացյալը և կապվում է վերջինիս հետ որպես, իբրև բառերով, կոչվում է մասնական բացահայտիչ:

Մասնական բացահայտիչը սովորական բացահայտիչից զանազանվում է թե՛ հոդառությամբ, թե՛ իր լրացյալի հետ կապակցվելու եղանակով և թե՛ շարադասությամբ:

Մասնական բացահայտիչը սովորաբար հոդ չի ընդունում, հետևաբար և չի համաձայնվում իր լրացյալի հետ: Այսպես՝ Ղազարյանը գտնում էր, որ միտինգը բաց անելու իրավունքը պատկանում է իրեն որպես կուսակցության ղեկավարի... (ՆՁ, Հացավան): Միշտ հետևել եմ Ջեզ որպես իմ ախրոջ... (Շեքսպ., Լիր արքա):

Մասնական բացահայտիչը չունի իր կայուն շարադասությունը, այն կարող է գրվել իր լրացյալից և՛ հետո, և՛ առաջ. օրինակ՝ Իբրև բժիշկ, ես նույնպես արժանի եմ գովասանքի... (ՆԴ, Զա-

դունյան): Հայտնե՞լ են ինձ, որպես պարտիական ղեկավարությամբ այդ փաստերը (նՁ, Հացավան):

Առաջին նախադասությունն մեջ մասնական բացահայտիչը նախադաս է կիրառվել, վերջին օրինակում՝ ետադաս:

ԲԱՅԱԿԱՆ ԱՆԳԱՄԻ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

§ 264. Բայական անդամի լրացումները, ինչպես նշվել է վերը, յրացնում են նախադասության՝ բայով արտահայտված անդամների: Դրանք կարող են լրացնել ինչպես բայական ստորոգյալին, այնպես էլ բայով արտահայտված որևէ անդամի: Ընդ որում, բայական ստորոգյալին լրացնող անդամները բուն երկրորդական անդամներն են, իսկ բայով արտահայտված մյուս անդամի լրացումները՝ կողմնակի անդամներ:

Այսպես՝ Մովսիսին հանգստացող երեխաները անմիջապես հազան իբևեց լողազգեստները և մտան ջուրը լողանալու: Ընդգրծված լրացումներից առաջինը (ծովսիսին) լրացնում է բայական անդամի (ոչ ստորոգյալին), հետևաբար և կողմնակի անդամ է: Մյուսները լրացնում են բայական ստորոգյալներին (հազան, մըտան) և բուն երկրորդական անդամներ են:

Բայական անդամի լրացումները ցույց են տալիս գործողության հետ կապված հանգամանքները կամ առարկաները: Այսպես՝ նրանք անմիջապես նստեցին իրենց աթոռների վրա և լուռ սկսեցին նայել հանդիսականներին (նԴ, Քնքուշ լարեր): Նա կարծես ուզում էր սովորել խանութը բացելու գաղտնիքը (ԳՍ, Թեհրան, 1) նախադասություններում ընդգծված լրացումները ցույց են տալիս գործողության հետ առնչվող առարկաները, իսկ Այս ծառի տակ քեզ օրոր եմ ասել... Գ. Սար.), Հազար անգամ դու ասել ես ինձ այդ... (Բ, Սամվել) նախադասություններում՝ գործողության հետ կապված հանգամանքները:

Բայական անդամի լրացումները բաժանվում են երկու խմբի՝ խնդիրների և պարագաների, նույն թե ինչ են ցույց տալիս նրանք. գործողության հետ առնչվող առարկաներ, թե նրա հետ կապված հանգամանքներ:

ԽՆԴԻՐՆԵՐ

§ 265. Այն լրացումները, որոնք արտահայտում են գործողության հետ առնչվող, նրա հետ կապվող առարկաներ, կոչվում են խնդիրներ: Ըստ իրենց արտահայտած իմաստի, խնդիրները բաժանվում են մի քանի խմբերի՝ ուղիղ, հանգման, մատուցման, անջատման, վերաբերության, բաղկացության, միջոցի, ներգործող և սահմանափակման:

§ 266. Խնդրի տեսակը հիմնականում պայմանավորվում է բայի սեռով կամ իմաստով: Սեռի պահանջով են դրվում ուղիղ և ներգործող խնդիրները, իսկ բայիմաստով պայմանավորվում են հանգման, մատուցման, վերաբերության, միջոցի և այլն խնդիրները:

Ներգործական սեռի բայերը պահանջում են ուղիղ, իսկ կրավորականները՝ ներգործող խնդիր: Բացառված չէ նաև, որ այդ բայերը ըստ իմաստի ստանան և այլ խնդիրներ՝ հանգման, վերաբերության, միջոցի և այլն: Բայիմաստով պայմանավորված խնդիրներ կարող են առնել նաև անվանական ստորոգյալները:

Ուղիղ խնդիր

§ 267. Ուղիղ խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որը ուղղակի կերպով իր վրա է կրում ստորոգյալով արտահայտված գործողությունը: Նրբ այդ գործողությունը ուղղակիորեն անցնում է խնդրի հանդիսացող առարկայի վրա, այս վերջինս, բնկնելով գործողության ոլորտը, դառնում է գործողության նյութական օբյեկտը: Այսպես՝ «Հայրը նամակ ստացավ իր որդուց» նախադասության մեջ ստանալու գործողությունը անմիջական անցնում է նամակ առարկայի վրա, իսկ վերջինս էլ (նամակ) բնկնում է գործողության (ստանալու) ոլորտը և դառնում նրա օբյեկտը: Ուղիղ խնդիրը, այսպիսով, ցույց է տալիս գործողությունը անմիջականորեն իր վրա կրող առարկան: Ուղիղ խնդիրը կարող է ցույց տալ՝

ա) այն առարկան, որը լինելով գործողության անմիջական օբյեկտը, որևէ փոփոխության չի ենթարկվում, որևէ գործողության հետևանքով չի ստեղծվում: Այն գործողության անմիջական առարկան է: Օրինակ՝ Հեռո պատմեց Արամի հետ ունեցած տեսակցությունը (Իս., Նրանք դրոշակ ունին): Վարդանը տեսավ իր գործը, հայրց ժողովրդի գործը, սոսկալի ավեր թշնամու բանակում (ԴԴ, Վարդանանը):

բ) Այն առարկան, որ առաջանում, ստեղծվում կամ կազմվում է ավելի գործողությունների հետևանքով: Այդ խնդիրը գործողությունների հետևանքն է կամ արդյունքը, այն ստեղծվում է գործողության բնթացքում: Այդպիսի ուղիղ խնդիր են առնում ստեղծել, կերտել, շինել, կառուցել, պատրաստել, հյուսել, հորինել, ստեղծել, գրել, ելիել, քիսել, աղալ, գործել, կարել, երգել և նման բայեր: Օրինակ՝ Սիմեոնակը բույն էր շինում... (ՂԱ): Գեո Հարս էի, որ գործեցի Քանի կարպետ, խալիչա... (ՂԱ): ...Թիթեղյա ծաղիկներին պսակ էր հյուսում (Իս., նրանք զրոշակ ունին): ...Նրա բեկրեկուն, ճախրուն բոցերին ստեղծեց անդրանիկ կնոջը՝ Լիլիթին (Իս., Լիլիթ):

դ) Այն առարկան, որը ներգործվում, ազդվում, փոփոխություն է կրում ենթակալից: Այդպիսի խնդիր են առնում սպանել, պոկել, հեղել, ծածկել, սեղմել, աչրել, վառել, կտրել, Բանդել, Բերել, ծալել, զարդարել, տոբել, մաքրել, բացել, պայթեցնել և ակախել ներգործության իմաստ արաւհայտող ուրիշ բայեր: Սրանց լրացումառարկան անպայման սրել փոփոխության է ենթարկվում: Օրինակ՝ Ուտիկանները ցրեցին սովածներին (Իս., նրանք զրոշակ ունին): Նրանք զարնանք զալիս էին, հողերը հերկում (Իս., «Զիլի Սուլթանի երգը»): ...Որն առաջին անգամ թիթեղե կտուրով է ծածկել իր երկհարկանի բնակարանը (ԵԶ, երկիր նաիրի):

§ 268. Ուղիղ խնդիր են ստանում հիմնականում ներգործական սեռի բայերը, հետևաբար կարելի է ասել, որ ուղիղ խնդիրը ներգործական սեռի բայերի խնդիրն է: Հիմնականում ուղիղ խնդիրը զրահարվում է ուղղական և տրական հոլովներով²²:

Օրինակ՝ Սիրիր քո հողը, սիրիր քո լեզուն,

Սիրիր և բոլոր-բոլոր ազգերին (Գ. Սար.):

...Նրանք փողոցներում տեսան սյունեցիների և պարսիկների դիակներ... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Պետք է նկատել, որ ուղիղ խնդիրը, երբ անձի անուն է, սովորաբար դրսևորվում է տրական հոլովով, իսկ երբ իր է՝ ուղղականով: Այսպես՝ Սիրում էի իմ հայրենիքը ջերմ, անսահման սիրով... (Մուր., Գեորգ Մարգարիտյան): Այսօր լեզունեղ կմոռանաք, վաղը հավատներդ, մյուս օրը ձեր հայրենիքն ու հայ լիներ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

²² Նկատի չունենք մասնական ուղիղ խնդիրը, որը զրվում է բացասական հոլովով:

Լեզվի մեջ հաճախ անձի անունը կիրառվում է որպես իր, իսկ իրի անունը՝ որպես անձ, այսինքն՝ անձն ստանում է իրի, իրը՝ անձի առում: Այս դեպքում նկատվում է նույն օրինաչափությունը, ինչ իրի կամ անձի սովորական գործածության ժամանակ: Այլ կերպ ասած՝ իրի առում ստացած անձի անունը որպես ուղիղ խոնդիր ձևավորվում է ուղղակիանով, իսկ անձի առում ստացած իրի անունը՝ տրականով: Օրինակ՝ Պապը, նրա հետ Երեմիան ու Բաթր... նկատեցին չորս սարկավազներ... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նրանք հողին հանձնեցին իրենց զավակը (ԴԴ, Վարդանանք)։ — Գնացեք ձեր երեխաները պահեցեք... (Իս., Աղա Նազար): Այս նախադասություններում ուղիղ խոնդիրները, որ անձի անուն են իրի առումով, գրվել են ուղղական հոլովով, իսկ հետևյալ օրինակներում՝ Հիշեցի դաշտի ծաղիկներին... (Գ. Սար.): Չհավատաց քամին, կարծես, — ու շարացավ պոկեց ծաղիկն (ՀԾ) ուղիղ խոնդիրները, որ իրի անուն են անձի առումով, արտահայտվել են տրականով:

Հայերենում նկատվում է ոչ միայն անձի և իրի տարբերակում, այլև շնչավորի ու անշունչի տարբերակման միտում: Այսպես՝ շնչավոր առարկաները որպես ուղիղ խոնդիր հաճախ ձևավորվում են ոչ թե ուղղական, այլ տրական հոլովով:

Օրինակ՝ Դու սպանեցիր իմ նծույզին և ինձ ոտքի վրա թողեցիր... (Բ, Սամվել): ...Անասուններին շինականները ստիպված ջրում էին տանը (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Անձրևը մի երկվայրկյանում ջրեց, ողուեց . ձիերին ու մարդկանց (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Այս նախադասություններում ուղիղ խոնդիրները, որ շնչավոր էակներ են, գրվել են տրականով: Իհարկե, օրինաչափական են այն դեպքերը, երբ շնչավոր էակներ ցույց տվող բառերը որպես ուղիղ խոնդիր ձևավորվում են ոչ թե արական, այլ ուղղական հոլովով: Այսպես՝ Բերում էին երեխաներին, պառավներին, անասունների հոտերն ու նույնիսկ շները... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Այնտեղ մսագործներն անասուն էին մորթում (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

§ 269. Հայերենում որոշ թվով բայեր (հատկապես չեղոք) իբրև ուղիղ խոնդիր առնում են իրենց իսկ արմատը կամ հիմքը կամ էլ գրամից կազմված բայաձևերը: Այդպիսի խոնդիր են ընդունում կովել, ննջել, խոսել, փնջել, երգել, խաղալ և այլն: Օրի-

նակ՝ Ռամիկը պիտի կռվի իր կռիվը (ԴԴ, Վարդանանք)։ Քաղաքում խոստում են տալեն տեղակ խոսքեր... (ՍԶ, Պապ թագավոր)։ Ես ահավոր երգում երգվեցա... (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի)։ Նա գեռ նոր էր սկսել փնջել յուր փունջը (Բ, Սամվել)։

§ 270. Ուղիղ խնդիր են առնում նաև զրաբարյան մի շարք շեղոր բալեր, որոնք զրաբարյան հայերենում շեղորին զուգընթաց ձևեր են բերել նաև ներգործականության իմաստ։ Այդպիսի բայերից են տիրել, հսկել, դիմավորել, տիրապետել²³։ Այդ բայերը որպես շեղոր սեռի բայեր, անցյալում գերազանցապես առնում էին հանգաման խնդիրներ, ժամանակակից հայերենում բացի զրաբարյան, ավելի ճիշտ զրաբարյան զուգահեռ բնորոշում են նաև ուղիղ խնդիր։ Այսպես՝ տիրել բայը հանգաման խնդիր է առել՝ եվ իրանց անանկնկալ հարձակմամբ կարողացել էին տիրել թե՛ կղզուն և թե՛ իշխանական ամբոցին (Բ, Սամվել)։ Առանց աշխատության տիրեց կրկին հազարացիների զրաված երկրներին (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի) և այլն նախադասություններում։ Իսկ՝ Այո, կտիրի ոչ միայն Բաղաբները, այլև երկիրը (ՍԶ, Պապ թագավոր)։ Նրա անունով աշխարհ կտիրենք (Իս., Աղա Նազար) և այլ օրինակներում այդ նույն բայը պահանջել է ուղիղ խնդիր։ Հաճախ նույն հեղինակի միևնույն ստեղծագործության մեջ տիրել բայը գործածվում է և՛ շեղոր, և՛ ներգործական իմաստով, համապատասխանաբար առնելով պահանջվող խնդիր։ Այսպես՝ Բայց ոչ մի զորք չի տիրի սիրտը աղջկա (Գ. Մար.)։ Հավատա ինձ, որ անզոր եմ տիրել իմ հոգուն... (Գ. Մար.)։ Տիրել բայը հիմնականում պահպանելով նախկինում ունեցած իր սեռը, աստիճանաբար ձևեր է բերում նաև ներգործականության իմաստ։ Այժմ նրա մեջ առկա են երկու սեռի իմաստներն էլ, բայց զգացվում է ներգործականության իշխող դառնալու միտում։

Նույն ձևով էլ հսկել բայը, որ անցյալում հիմնականում շեղոր սեռի էր, զրկվելով սեռային իր հիմնական հատկանիշից, ձևեր է բերում նաև ներգործականության նշանակություն։ Ընդ որում, ներգործական իմաստով կիրառությունների հանդիպում ենք նաև անցյալ դարի հեղինակների երկերում։ Օրինակ՝ Աղապանի

²³ Բայի սեռային տեղաշարժերը և կրկնասեռությունը հանգամանալից քննության է ենթարկել պրոֆ. Ա. Արաբաբյանը «Բայը ժամանակակից հայերենում», աշխատության մեջ։

օրիորդները անբուն հսկում էին աշտարակներից թշնամու ամեն մի շարժում (Բ, Սամվել): Բերդապահները հսկում են պատնեշները... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Արգի գրական հայերենում հսկել բայը ներգործական իմաստով ավելի հաճախ է գործածվում, քան անցյալում: Այսպես՝ ...հսկում էին զոմապահների աշխատանքը (ՆԶ, Հացաժան): ...պարխալները, դարպասները, բուրգերն ու աշտարակները, բլուրը հսկեցեք, որ մահը ներս չսողա պալատս... (Իս., Զինգիգ-խանը):

Դիմավորել բայը արգի հայերենում ձևեր է բերել նաև ներգործականության իմաստ, այդ պատճառով էլ առնում է նաև ուղիղ խնդիր: Օրինակ՝ դուռըցիները առաջին անգամ էին իրենց կյանքում այսքան հանդիսավոր դիմավորում զարնանացանը (ՆԶ, Հացաժան): Նա մեզ հանձնարարում է պատրաստ լինել՝ նշանակված օրը մեր գործերով Գանձակի դաշտում դիմավորել իր առաջնածառք գնացքը (Սև, Մխիթար սպարապետ):

Տիրապետել բայը ևս, վերը նշված բայերի նման, ձևեր է բերում ներգործական սեռի իմաստ: Ինչպես՝ Յլիկ-Ամրամը վերջնականապես տիրապետեց Ուտիքն ու Սևորդյաց ձորը... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): ...Հասարակագիտություն պարապում են բարձրագույն կրթությամբ մասնագետներ, որոնցից շատերը լավ են տիրապետում առարկան... (Ս. Մանկ., 1965, № 8, էջ 94):

Հիշյալ բայերի ներգործական իմաստով գործածությունը ժամանակակից հայերենում պայմանավորված է սեռային տեղաշարժերով: Այգալիսի տեղաշարժեր են հանդես բերում նաև ունկնդրել, ձեռնարկել, գրոհել, տեղնալ, կարոտել, դուլիել, սպասարկել, խանգարել, վնասել, խլիել և այլ բայեր, որոնք գրական հայերենում քնդունում են նաև ուղիղ խնդիր: Օրինակ՝ Բեկը նորից սկսեց համոզել նրան, որ նա ուշքի գա կատարված դժբախտությունից ու ձեռնարկի պատկերահանություն գործը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Դերվիշների երգն էր ունկնդրում... (Գ. Սար.): Լուսաբացին թուրքերը սկսեցին նորից գրոհել Հալիձորը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Ես երազեցի արևի ոսկին, Տենչացի նրա հրաշքը խնդուն... (ԵԶ):

Ժամանակակից հայերենում որոշ բայեր իրենց մի քանի իմաստներով չեզոք են, որոշ նշանակություններ՝ ներգործական: Ըստ այդմ էլ առնում են թե՛ ուղիղ և թե՛ այլ տեսակի խնդիրներ: Դրանցից են՝ նայել, ապրել, հոգալ, մեկնել և այլն:

Նայել բայր «գիտել, գննել, քննել, տնտղել, բրբրել» նշանակություններով ներգործական է, ուստի այդ իմաստներով գործածվելիս առնում է ուղիղ խնդիր: Օրինակ՝ Սերգոն, պատկած թախտին, լամպի լույսի տակ նորից քզրերն էր նայում (Սիր., Նախօրյակին): Նրա աչքերը նայում էին կարծես ոչ մարդկանց, այլ նրանց միջոցով ինչ-որ խորհրդավոր աշխարհ... (ԴԳ, Վարդանանք): Հոգալ բայր խնամք տանել, կաբիֆները բավարարել իմաստներով ներգործական է: Այդ նշանակությամբ բնորոշում է ուղիղ խնդիր: Այսպես, օրինակ՝ Տան տարուտաի մի մասը նա Մինաձորի խորքերից էր հոգում (ԱԲ, Մինաձոր):

Ապրել բայր ունի նաև «զգալ», «կրել» իմաստ, որով ներգործականության նշանակություն է ստանում և առնում է ուղիղ խնդիր: Օրինակ՝ Ազամը լսելով Լիլիթի ձայնը, երեկվա բոլոր կրած տանջանքն սրտվյալմբ նորից ապրեց (Իս., Լիլիթ):

Մեկնել բայր պարզարանել, բացատրել, երկարել նշանակությամբ ներգործական է և առնում է ուղիղ խնդիր. ինչպես՝ Բալց և վաղաժամ էր համարում մեկնել իր միտքը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Սեռային տեղաշարժեր են հանդես բերում նաև խորհել, մտածել, անցնել, ողբալ, գերագանցել, նստել, քայլել և այլ բայեր, որի պատճառով էլ նրանք հաճախ պահանջում են նաև ուղիղ խնդիրներ: Ներգործականության իմաստը ավելի ուժեղ է անցնել, քան մյուս բայերում: Օրինակ՝ Նրանք մի պահ լուռ անցնում էին կաղնու և մասրենու թփերով եղբրված սալլուղին (ՆԶ, Հացավան): — Խորհե՛ք մեր անելիք, հայոց տերեր (Սև, Մխիթար սպարապետ): ...Եվ անմխիթար կերպով ողբում է նրա ցավալի կործանումը (Բ, Սամվել): ...Քայլի՛ք, քայլի՛ք անվերջ կարոտներիդ ուղին... (ՆԶ, Վերադարձ): Ուղիղ խնդիր են առնում նաև հաղթել և դավանանել ներգործական բայերը, որոնց խնդիրները մեծ մասամբ արտահայտվում են արականով, իսկ երբեմն էլ նաև ուղղականով: Այսպես՝ Բալց ոչ իշխանի և ոչ նրա զորքի հերոսական ջանքերը չկարողացան հաղթել արաբացոց գեղերին... (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Զի հաղթելու ոչ մի վարպետ դարերում՝ Անթեմիուսի Իզիտորի հանճարին (Գ. Սար.): ...Որ դավանանում է յուր քաղափորին և յուր հայրենիքին... (Բ, Սամվել):

Այս նախադասություններում հաղթել և դավանանել բայերի խնդիրները արտահայտվել են տրականով: Պատճառը թերևս այն

է, որ այդ բայերի խնդիրները ենթադրվում են անձի անուն կամ իրեն աշխատին: Ընդ որում, հաղթել բայի խնդիրը ավելի շատ է անձ ենթադրում, բան դավանանքի բայինը, դրա համար էլ հաղթել բայը հաղվադեպ, դավանանքի համեմատաբար շատ է ուղղականով խնդիր առնում:

Մանար. — Որոշ բայեր սնուսին տեղաշարժ են կատարում ներգործական-չեզոք դեմով: Այսպես՝ ողջունել, այցելել, կտակել բայերը անցյալում ներգործական սեռի էին և պահանջում էին ուղիղ խնդիր: Այժմ նրանք հակվում են դեպի չեզոք սեռը, այսինքր, պահանջելով ներգործական հատկությունը, ձեռք են բերում նաև չեզոքի նշանակություն:

§ 271. Մասնական ուղիղ խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որի մի մասի վրա անմիջապես անցնում է բայ-ստորոգյալի գործողությունը: Այսինքն՝ նրանով զրահորվող առարկան անմիջապես ընկնում է գործողության ոլորտը իր մի մասով (ոչ ամբողջովին): Մասնական ուղիղ խնդիրը սովորական ուղիղ խնդրից տարբերվում է ոչ թե գործողության հետ կապվելու, տոնշվելու ձևով կամ եղանակով, այլ գործողության մեջ ընդգրկվելու չափով կամ բանակով: Այսպես՝ Դաշնակահարը նվագեց Ա. Խաչատրյանի սաեղծագործությունները և Դաշնակահարը նվագեց Ա. Խաչատրյանի ստեղծագործություններին:

Առաջին դեպքում ստեղծագործությունները ամբողջությամբ են վերցվում, երկրորդ դեպքում՝ մի մասով: Այսինքն՝ ուղիղ խնդիրը ամբողջովին է իր վրա կրում ենթակայի գործողությունը, իսկ մասնական ուղիղ խնդիրը՝ ոչ ամբողջությամբ, այլ միայն որոշ մասով:

Մասնական ուղիղ խնդիրը գործողության հետ կապվում է իր մի մասով, ոչ ամբողջությամբ, ի տարբերություն սովորական ուղիղ խնդրի, որը գործողության մեջ ընդգրկվում է ամբողջովին: Այսպիսով՝ մասնական ուղիղ խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որի մի մասի վրա անմիջապես անցնում է ենթակայի գործողությունը:

Մասնական ուղիղ խնդիրը սովորաբար զրահորվում է բացառական հոլովաձևով: Այդպիսի խնդիր են առնում խմել, ուտել, կտրել, գնել, ծախել, վաճառել, ծխել, նվագել, տալ, որսալ, տանել, կառնալ, կատարել և այս կարգի ներգործական սեռի որոշ բայեր:

Օրինակ՝ Կուշտ-կուշտ խմում են էն սառը ջրից... (ՀԹ, Գառնիկ ախպեր): Ոչխարից տալիս էինք, հավից, կովից, էծից տալիս էինք (Սև, Մխիթար սպարապետ): ...Մի տերտեր, բորիկ ոտները հնամաշ կոշիկների մեջ, հողի վրա շարված լավաշներից էր զնում (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): ...Հողյակս, ի՞նչ ես կարդացել Պիեռ-Լոթիի գործերից (Ֆվ., Մուսա լեռան բառասուն օրը: Նա կատարեց Մոցարտի... Կոմիտասի ստեղծագործություններից... (ՍՀ, 9.12.1965):

Հանգման խնդիր

§ 272. Հանգման խնդիրը ցույց է տալիս այն տարիկան. որին հանգում, մոտենում, կաշում, վերածվում, հաղորդվում է մի բան, որի օգտին կամ վնասին կատարվում է որևէ գործողություն: Հանգման խնդիրը հիմնականում արտահայտվում է տրական հոլովով և կապի ու նրա խնդրի միջոցով:

§ 273. Հանգման խնդիր են առնում՝

1. Հանգման, մոտեցման, կաշման, հպման, միացման և այլ կարգի գործողությունների արտահայտող հանգել, հանդիպել, ձուլվել, միանալ, դիպչել, կպչել, կառչել, բախվել, բավել, գամվել, կապվել, փառվել, զարնվել, զրկախառնվել, խառնել, փաթաթվել և այլ բայերը: Այս բայերի մի մասը հանգման խնդիր կարող է առնել թե՛ տրականով, թե՛ կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Օրինակ՝ Նա ուղիղ մոտենում է խմբին (Բ, Սամվել): Որի կոթյունը հանգում է հետևյալին (ՍՀ, 14.2.1967): Կառքը մոտեցավ Երևանի բերդի փակ դռներին (Սև, Մխիթար սպարապետ): Հարկավոր է ձուլվել զարին (ԵԶ): Ես դամված եմ սահմանին (ԴԴ, Վարդանանք): Փողոցում մարդիկ ոտքի էին կանգնում, կաշում պատերին (Իս., Այդ ոչինչը ես եմ):

Պետք է նկատել, որ կառչել, կպչել և այլ բայեր հանգման խնդիր կարող են առնել նաև բացառական հոլովով: Այդ դեպքում բացառականով խնդիրը ոչ թե անջատման, այլ միացման, մոտենալու, կպչելու իմաստ է դրսևորում, հետևաբար ոչ թե անջատման, այլ հանգման խնդիր է. օրինակ՝ ...Մեր սովետական իրավաբանության մեջ պետական մեղադրանքը չի կառչում իր ձևական պարտականությունից (ՆԶ, Հացավան): Սա գեափի բփե-

Ինչ ու խոսերից է կաշում... (ՀԹ, Լուսերեսը և Վարդերեսը): Կը-
պիր նրա մի գրվածքից... (ՄՏ):

Գործածական են նաև կառչել օձիքից, կառչել պատից և
նման բառակապակցությունները:

2. Վերածման կամ փոխարկման, թեքման, ենթարկվելու,
նմանություն, համաձայնություն, հնազանդության և այլ կարգի
հարաբերություններ արտահայտող վերածել, բաժանել, փոխվել,
փոխարկվել, թորգմանել, հնազանդվել, համաձայնել, նմանվել,
ենթարկվել, խոնարհվել, թեքվել, հակվել, հպատակվել և այլն
բայերը: Այդպիսի խնդիր են առնում նաև ածականով կազմված
որոշ բաղադրյալ ստորոգյալներ: Օրինակ՝ Վանականների խում-
բը բաժանված էր երկու շաբաթ (ԴԴ, Վարդանանք): Հետամնաց ու
կիսադրագետ Ռուսաստանը վերածվել է մի առաջավոր, հզոր սո-
ցիալիստական պետության (ՍՀ, 12.2.1967): Որը ենթարկվում
էր նույն թաղի թաղական խորհրդին (Վ. Փափ., Հետադարձ հա-
յացք, 1): Հնազանդվեցի մոլորություններին... (ՀԹ): Մեկիքը խոհե-
մությամբ հպատակվել է փաշային (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):
Թաղավորը համամիտ է չորս հավատարիմների հետ... (Մուր.,
Գևորգ Մարգարեանի): Ես ծիծաղեցի, որովհետև համաձայն էի
իշխանի հետ (ն. տ.):

3. Ասացական, ասել, պատմել, հաղորդել, հայտնել, փսփսալ,
թելադրել, գոժել, հրամայել, պատասխանել, խոստովանել, բու-
ցատրել, դանդաղել, հարցնել, դեկուցել և այլ բայեր: Օրինակ՝
Մեկն ինչ-որ բան էր պատմում մյուսին (ՍԽ, Մխիթար սպարա-
պետ): — Գնա՛, հրամանս հայտնիր Մովսեսին (ՍԽ, Մխիթար
սպարապետ): Իրենց գիտելիքներն ու փորձը սիրով հաղորդել են
երիտասարդներին... (ՍՀ, 5.2.1967): Ես չեմ պատասխանում ինձ
տրված հարցին (ՍՀ, 14.2.1967):

4. Կապվածություն, առնչակցության և այլ հարաբերություն
արտահայտող մասնակցել, գործակցել, աջակցել, աշխատակցել,
խորհրդակցել, ձայնակցել, ուղեկցել, բարեկամանալ, հաշտվել,
դժտվել, վիճել, կռվել և այլ բայեր և սրանց արմատներից կազմ-
ված ածական կամ զոչական վերադիրներով անվանական ստո-
րոգյալները: Օրինակ՝ ...Դու մասնակից էիր նրա փառքին, մաս-
նակից եղար և նրա դժբախտությանը (Բ, Սամվել): Թե՛ ես և թե՛
իմ մոռսինը ղավանանքներին աջակից չենք լինի (ն. տ.): Այդ է

պատճառը, որ բարեկամացել է կարողիկոսի հետ (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի):

Նկատենք, որ բարեկամանալ, մտերմանալ, ծանոթանալ, բն-
կերանալ, ամուսնանալ, թշնամանալ, խորհրդակցել, հաշտվել
գժավել, կռվել, վիճել բայերի և սրան համապատասխան տծա-
կան և զոչական վերադիրներով ստորոգյալների խնդիրը դերա-
զանցապես դրսևորվում է հետ կապի ու նրա խնդրի միջոցով և
ցույց է տալիս փոխադարձ կապակցություն կամ հանդուժ: Այլ
կերպ ասած, եթե այդ բայերի խնդիրը անձի անուն է կամ գի-
տակցվում է իրրե աշդդիսին, ապա այն հիմնականում դրսևոր-
վում է հետ կապով: Այս դեպքում առկա է նրանց՝ փոխադարձ
նշանակությունը կիրառությունը: Եթե այդ բայերը փոխադարձ
նշանակություն չեն գործածվում, հիմնականում առնում են տրա-
կանով խնդիր: Ընդհանրապես փոխադարձ կապվածությունը առ-
կա է լինում այն դեպքում, երբ խնդիրը անձի անուն է, իրի դեպ-
քում փոխադարձություն չի ենթադրվում, պարզապես գործողու-
թյունը ենթակայից ուղղվում է դեպի խնդիրը: Օրինակ՝ ...Ինքն
ամուսնացավ քահանայի տարեկան որբեայրի Մալբուհու հետ
(Սիր., Նախօրյակին): Դեռ մանուկ հասակից... մտերմացա Արու-
սի հետ... (Վ. Փայ., Հետադարձ հայացք, 1): Այնուհանդերձ պա-
պը խորհրդակցեց մի քանի պալատականների ու նախարարների
հետ (ՍԶ, Պապ թագավոր): Դուկասը նույնպես նրա հետ հաշտվել
է (ՆԶ, Հացավան): Հանգամանքները ստիպում էին պարսիկներին
հաշտ լինել հայերի հետ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Աղջիկը
ծանոթացել էր քաղաքի շենքերին ու փողոցներին... (Սիր., Նա-
խօրյակին): ...Երբ մարդիկ այդտեղ անծանոթ էին օտարներին.
նրա լուծին ու բռնության (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի):

Կան որոշ դեպքեր, երբ վերահիշյալ բայերի խնդիրը անձ է
ցույց տալիս, բայց դրսևորվում է տրական հոլովով և իրի անուն
է լինում, սակայն արտահայտվում է հետ կապով. այսպես՝ Ես
ուզում եմ բարեկամանալ այդ փախտակալներին... (ՍԽ, Մխի-
թար սպարապետ): — Վախենում եմ, որ ներսեսը և Եկեղեցական-
ները թշնամանան Պապին (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Մինչև դու
մարդ գտնաս և բարեկամ լինես ինձ... (ՎԽ, Կաթակնաճար ծա-
ռը): Պետք է հաշտվենք պատերազմի տխուր արկածների հետ (Բ,
Սամվել): Մանրամասն կծանոթացնեմ գործի հետ (ՆԴ, Ամիր-

յանի տրադեդիան): Ինչպես տեսնում ենք, գրական հայերենում բավական շատ են այն դեպքերը, երբ ծանոթանալ, հաշտվել և այլ բայերի՝ իբրև իր հանդես եկող խնդիրները զրսևորվում են հետ կապով, հետևաբար ճիշտ կլինի նշել, որ դրանց խնդիրները իր լինելու ղեպքում կարող են արտահայտվել թե՛ տրականով, թե՛ կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Ընդ որում երկու ղեպքում էլ միակողմանի, ոչ փոխադարձ հարաբերությունն է արտահայտվում:

5. Զգտում, հոգեկան վիճակ կամ զգացում և այլ իմաստ արտահայտող ձգտել, փափագել, տենչալ, կարոտել, սիրահարվել, համակրել, կասկածել, հետամտել, նայել, մեկնել²⁴, հետևել, հետամտել, դիմել, հատկացնել, վերագրել, պարզել և այլ բայեր, այլև կարոտ. ծարավ, հետամուտ, սիրահար, համակիր, սովոր, անսովոր և այլ ածականներով բաղադրյալ ստորոգյալները: Օրինակներ՝ Նա վաղուց սիրահարված էր Արուսի վրա (ՆԶ, Հացավան): Իր ժամանակին հայերը դիմել են ցարական կառավարությանը (ՎԱ, Սևանի ափին): ...Նայում էր սրահի կահերին, զարդերին, պատից կախված եղջյուրներին ու զենքերին (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Սկսեց ուշադիր հետևել խանութպանի ձեռքի շաժուկներին (ԳՍ, Թեհրան, 1): Այժմ ես կարոտում եմ մի հավատարիմ բաբեկամի, մի ընկերուհու... (Մուր., Գևորգ Մարգարտունի): Իր նման ջահելներ էին... Իր պես սիրահար ֆեթերի, ուրախությամբ, երգ ու նվագի (Ա. Սահ., Ծարավ): Նա, իբրև պատերազմական մարդ, սովոր էր քացօթյա կյանքին... (Բ, Սամվել):

6. Ընդդիմություն, հակառակություն, պայքարելու և այլ իմաստ արտահայտող ընդդիմանալ, բողոքել, ելնել, մարտնչել, լարել, զրդոնել, ուղղել, հարձակվել, կռվել, պատերազմել, պայքարել, մաքառել, զրոհել, ծառս լինել, զայրանալ և այլ բայեր: Ընդ որում, սրանց հանգման խնդիրը գերազանցապես արտահայտվում է դեմ, ընդդեմ կապերով, մասամբ նաև տրական հոլովով և ցույց է տալիս այն առարկան, որին ուղղվում է հակառակ դործողություն կամ թշնամական զգացում: Օրինակ՝ Այդ միաբանն ընդդիմացել էր բեկի հրամանին... (Սև, Մխիթար սպարապետ): Բայց մարտնչում է մեր փոխության դեմ, մեր կրոնի դեմ և

24 Տենչալ, կարոտել, նայել, մեկնել բայերը, ինչպես նշվել է արդեն, որոշ իմաստով ներգործական են, հետևաբար առնում են նաև ուղիղ խնդիր:

մեր պետության դեմ (Բ, Սամվել): նա ինքն էր Սանդարյանին զրգոել Լեոնի դեմ... (ԵԶ, Հացավան): ...Որ զոտար, բողոքեր բախտի արշունտ արաբի դեմ (Սև, Մխիթար սպարապետ): Դժգոհ նախարարներին կլարի Բո դեմ, բո իշխանության դեմ, բո զանի դեմ (ՍԶ, Պապ Սաղավոր):

Տրականով հանգման խնդիր են առնում դեմ զնել, դեմ կանգնել, բնդվել լինել հարադիր բայերը և դեմ բառով բաղադրյալ ստորոգյալները: Օրինակ՝ ...Պատրաստ էր դեմ կանգնել թուրքաց բանակներին... (Սև, Մխիթար սպարապետ): ...Ապա մենք հարյուր հազարանոց բանակ դեմ կզենենք նրան (ն. տ.): Եվ բնդվել էլար իմ երկրին արեգական... (Ս. Տարոնացի): ...Ես դեմ եմ մեղրաձուրցուն (ԵԶ, Հացավան):

Ծանոթ.— Համար կապով հանգման խնդիր են առնում բնրել, զնել, անել, մտածել, փորել, աղոթել, զոհաբերել, պաշարել և այլ բայեր: Արանց խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որի օգտին կամ վնասին, որի համար որեւէ բան է կատարվում: Օրինակ՝ Հերր գնում է աղջիկների համար լավ շորեր է առնում... (ՀԹ, Մոխրոտ): Եկավ, կտցումը կերակուր բերավ նուաբի համար (ՀԹ, Մայր): Հայրենիքի համար կյանքներս էլ կտանք (ԴԴ, Վարդանանք):

7. Վարժվածություն, փոխարինություն, տեղափոխություն կամ շարժում, զերադասություն, համապատասխանություն և այլ իմաստ արտահայտող փոխարինել, վարժվել, ընտելանալ, մնալ, սպասել, սպասարկել, իշխել, հսկել, տիրել, տիրապետել, գրոհել²⁵, սուղել, հավատարմել, համապատասխանել, ներդաշնակել, զերադասել, զոհվել և այլն բայերը և զրանց հիմքից կազմված հավասար, ներդաշնակ, համապատասխան, սաղական, վարժ, անվարժ և այլ ածական վերադիրներով բաղադրյալ ստորոգյալներ: Օրինակներ՝ ...Որ սրտատրոփ անհամբերությունմբ սպասում էին խաղաղ զիշերին (ՀԹ): Բայց անամորությունը զերադասում էր պարսկական անգթությունը (Բ, Սամվել): ...Զի սաղում նա ձեր արնոտ մուրին (ԵԶ, Դաշնակցականներին): Այն լիովին համապատասխանում է բանվոր դասակարգի շահերին (ՍՀ, 12.2.1967): Գրո-

²⁵ Հսկել, տիրել, գրոհել... բայերը, ինչպես նշվել է արդեն կարող են առնել նաև ուղիղ խնդիր: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս էջ 222—223:

հել և՛ անցյալի վրա (ԵԶ, Ամենապոետ): Թե տիրես, մեծ շահ դու նրա սրբտիմ... Հանգիստ կը տիրես և Թբմուկ բերդին... (ՀԹ, Թբմկաբերդի առումը): Գյուղացիք այնքան էին վարժ նրա կանչին, որքան աքլորի կանչին (ԱԲ, Վանդունց բաղին):

Տ. Հանգման խնդիր են առնում զայրույթ, ուրախություն, հիացում, զարմանք, կասկածանք և այլ նշանակություն արտահայտող բարկանալ, զայրանալ, վրդովվել, գոռալ, գոռոռալ, զարմանալ, հիանալ, ժպտալ, ծիծաղել, քրքջալ, կասկածել, հարձակվել, նետվել և այլ բայեր: Ընդ որում, դրանց խնդիրը արտահայտվում է վրա կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Օրինակ՝ եվ ամենից շատ բարկացած էր Վասակի վրա (ՆԶ, Հացավան): Հավաքել էր բյուրոյի անդամներին, երկու ժամ գոռոռացել հրանց վրա (ն. տ.): Սենեկսպետը զարմանում էր ծերունու ջանասիրտության վրա (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ոմանք հիանում էին այդ կնոջ խիզախության վրա... (ն. տ.): Իսկ նա ծիծաղեց իմ սիրովրա (ՍԿ): Բայց լինում էին և աչնպիսիները, որոնք կասկածում էին հոռոմների օգնության վրա (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Ծ. Հանգման խնդիր են առնում նաև բաժանորդագրվել, դավել, նախանձել, վստահել, թքել, ազդել, կանգ առնել, կենտրոնանալ, արժանանալ և այլ բայեր, այլև արժանի, հայտնի, մոտիկ, հավատարիմ, հաճելի, սիրելի, պաշտելի, հասկանալի, անհասկանալի, իրազեկ, քաջահայտ և այլ ածականներով բաղադրյալ ստորոգյալները: Ընդ որում, դրանց խնդիրը կարող է դրսևորվել թե՛ կապի ու նրա խնդրի միջոցով, թե՛ տրական հոլովով: Օրինակ՝ Հատկապես լավ են բաժանորդագրվում «Սովետական Հայաստան» քերքին (ՍԶ, 13.11.1965): ...Ու մի դավիր քո քնաբին (ԵԶ): ...Որոնք սաստիկ ազդել էին նրա ուղեղի և սրտի վրա (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Զէր կարողանում կենտրոնանալ մի մտքի վրա (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Թքքի իր ազգի սրբությանց վրա իր ազգի փառքի վրա... (ն. տ.): Գնա, ուր որ քո սրտին հաճելի է (Բ, Սամվել): ...Այդ քաջահայտ է քեզ և՛ ինձ. և՛ ամենեքին (ՆԶ, Արա Գեղեցիկ): Այժմ ես կուղեի ամենքդ լինելիք իրազեկ մեր հրամանին... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Հանգման խնդիր առնող բայերի քանակը վերը նշվածով չի սահմանափակվում: Դրանք բավական շատ են ու բազմազան: Այստեղ ներկայացվել են դրանց մի քանի հիմնական խմբեր:

§ 274. Լաշն տարածում ունեն նաև անվանական բաղադրյալ ստորոգյալների հանգման խնդիրները: Այսպես՝ տրականով հանգման խնդիր են տոնում նաև համազոր, համաչափ, համասենչ, ընդունակ, անընդունակ, անձնվեր, անձնատուր, հասու, պատրաստ, ականատես, դավադիր, տտելի, զզվելի, ընդունելի, վստահ, վայել. հմուտ, խորթ, դիտակ, հպարտ, օգտակար, վնասակար, հոժար, երախտապարտ և այլ ածականներ, որոնք արտահայտում են համապատասխանություն, հավասարություն, մի բանի ընդունակ, հասու, պատրաստ, հարմար լինելու, պիտանիության անտարբերություն և այլ դադարներ:

Մատուցման խնդիր

§ 275. Մատուցման խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որին տրվում, մատուցվում կամ հանձնվում է որևէ բան: Մատուցման խնդիրը, իբրև կանոն, զրվում է տրական հոլովով. օրինակ՝ Արծաթե այգ քամարը 1916 թվականին նա նվիրել էր գաղթականների ֆոնդին (Հ. Ղուկ., Անավարտ պատմություն): Մայրը երկուսին ևս գրկեց, համբուրեց, հետո հանձնեց զայլակներին (Բ, Սամվել):

Մատուցման խնդիր են առնում մատուցման իմաստ արտահայտող մատուցել, հանձնել, տալ, նվիրել, պարգևել, ընծայել, բաժանել, վճարել, վարձատրել, մատակարարել, մատնել, վերադարձնել, կտակել, տրամադրել, հատկացնել և այլ բայեր:

Այսպես՝ ...սառը ջուր էր մատուցում ծարավի նամվորդներին (Իս., Ով է ապրում): Ինքդ մատանին ինձնից կառնեիր եվ կընծայիր ղոկառին (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): — Աստված քեզ կրկին անգամ պարգևեց ինձ, անգին Սամվել (Բ, Սամվել): ...եվ իրենց անձը նվիրել ասածուն, ժողովրդին, երկրին (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Անջատման խնդիր

§ 276. Անջատման խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որից անջատվում, զատվում, առանձնացվում, հեռացվում, սերում կամ ծագում է մի բան: Անջատման խնդիրը սովորաբար զրվում է բացառական հոլովով: Ընդ որում, անջատվող առարկան՝ պայմանա-

վարված բայ-ստորոգյալի դրսևորած իմաստով, միշտ հանդես է դալիս շարժման, իր նախկին տեղն ու վայրը փոփոխելու վիճակով, իսկ անջատման խնդիրը կարող է լինել և՛ շարժման, և՛ անշարժ վիճակում:

§ 277. Անջատման խնդիր են առնում՝ ա) անջատման, հեռացման, բաժանման, մի բանից զուրկ լինելու և այլ զաղափար արտահայտող անջատել, անջատվել, բաժանել, բաժանվել, դատել, զատվել, կտրել, կտրվել, պոկել, պոկվել, զրկել, զրկվել, հեռանալ, փախչել, խուսափել, խույս տալ և այլ բայեր: Օրինակ՝ ձեզանից ինձ մի բացատ Անջատել է հավիտյան (ՀԹ): ...Ու ոչ մի ժանիք ինձ չի բաժանի իմ անդուլ դարից: Ինչպես ոչ մի ուժ ինձ չի բաժանի իմ շոնդալից, պայծառ Բնարից... (ԵԶ, Ես այն չեմ ալլիս): ...Ես կտրված եմ բարեկամներից, ազգականներից, քնկերներից... (ԴԴ, Վարդանանք): Հայերը զրկվեցին իրենց լավ դաշակիցներից (Բ, Սամվել): Անջատման խնդիր են առնում նաև հեռու և զուրկ բառերով բաղադրյալ ստորոգյալները, որոնք նույնպես արտահայտում են հեռացման, մի բանից զուրկ լինելու իմաստ: Օրինակ՝ ...Եվ անջրպետներով հեռու էր կերմոնաովի թև մալից և թև պոեաիկայից (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 2): ...Որոնք զուրկ էին հարուստ զարդաբաններից (Բ, Սամվել):

Երբեմն անջատման խնդիրը կարող է ըմբռնվել նաև որպես տեղի պարագա: Դա լինում է այն դեպքում, երբ անջատման խնդիր-առարկան տեղի կամ տարածության իմաստ ունի: Այսպես՝ Մեղ չպոկես մեր լեռներից (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...Եվ առմիշտ կտրվել իրենց ծննդավայրից (ՆԴ, Մինաս Փափախչյան): Ընդգծված բառերը կարող են լինել ոչ միայն անջատման խնդիր, այլև տեղի պարագա: Դրան նպաստում է ծննդավայր, լեռներ բառերի տարածականության և տեղի կոնկրետությունը: Նման դեպքերում նրանց պաշտոնը բացիմաստով և բնագրով պետք է որոշել: Պետք է նկատել, որ անջատման խնդրի դեպքում իբրև խնդիր հանդես եկող առարկայի կազմում կամ նրա շուրջը փոփոխություն է տեղի ունենում, մի բան, որ պարտադիր չէ տեղի պարագայի ժամանակ:

բ) Մի բանից ազատվելու, տարբերվելու, զանազանվելու, ջոկվելու, հրաժարվելու, այլև իրենց երկրորդական նշանակություններ հեռացման, անջատման և այլ իմաստ արտահայտող՝ ա-

դատվել, ջոկվել, որոշվել, զանազանել, տարբերել, հրաժարվել, մաքրվել, մերկանալ, փրկվել, սթափվել, թեթևանալ, արթնանալ, մոլորվել, ծածկել, թաքցնել, կորզել, ձեռք քաշել, շորթել և այլ բայեր և դրանց հիմքից կազմված ածական վերադիրտով բաղադրությամբ ստորոգյալները: Օրինակ՝ նա թեթևանալ էր ուզում ճնշող մաքերից, ժամ առաջ հասնել, լուծել կնճիռը և ազատվել մտա-տանջումից (ԴԴ, Վարդանանք): Անկարելի հղավ ծաղիկը ջոկել ծաղկավանառից (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 2): Լեոնը սաս-տիկ զայրացավ ու որոշեց ձեռք քաշել Արուսի հետ ամուսնանալու մտքից (ՆԶ, Հացավան): ...Խնշտես հասկացնեմ քեզ, թե որքան տարբեր է իմ վիշտը Սեազայի վշտից (Մուր., Գեորգ Մարգարետու-նի):

✓ Անշատման խնդիր են առնում նաև զոհունակություն, գաղտ-նիլություն, անբաժանելիություն, չունենալու, անկախ ու զերծ լինե-լու և այլ իմաստ արտահայտող գոհ, դժգոհ, գաղտնի, բաժան, ան-բաժան, զերծ, ապահով, վրեժխնդիր, շնորհակալ և այլ ածական վերադիրներով ստորոգյալները. օրինակ՝ նա զերծ էր ամենաշնչին ցուցամոլությունից ու գոռոգությունից (ԳՍ, Թեհրան, 1): Դրանք հիմա թափուր էին իրենց կահերի ու զարդերի մեծ մասից... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Դժգոհ է հղել իր վզին նստած Բռնակալներից նա բազմապիսի... (ՆԶ, Դաշնակցականներին): Գոհ էր վահանից, նրա հաբազատներից, բոլոր հյուրերից, մանավանդ Սուրիայից (ԳՍ, Թեհրան, 1):

դ) Ստեղծվելու, սերվելու, երևան գալու և այլ գաղափար ար-տահայտող ստեղծել, ծնվել, սերվել, հյուսել, քամել, առաջ դալ, ստանալ և այս կարգի մի քանի բայեր:

Օրինակ՝ — Նա ստեղծեցի Ադամին հողից և քեզ կրակից (Իս., Լիլիթ): ... Եվ ասում է, որ արևը, լուսինը և մյուս լուսատուները ծնվել են երկրից (ՍԶ, Պապ թագավոր): ... Թեև քո տոհմից չեմ սերել ես... (ԳԷ): Զուրը ստանում էին նրանք հալեցրած ձյունից (Բ, Սամվել): ... Որ ծառերի դալար ճյուղերից հյուսել է մի առա-վոտ ուռկանն իր առաջին... (ՆԶ, Տաղ ձոնված բնությունը): ... Իր երգով սուսամբարից, վարդերից բույր էր քամում... ... Զուլվել է ոսկուց և շողացել է (ՍԿ):

Հիշյալ բայերի անշատման խնդիրը ցույց է տալիս այն առար-կան կամ նյութը, որից սերում, առաջանում կամ ծագում է մի այլ

առարկա: Ըստ որում, նոր առարկայի տառաջացումը կամ ստեղծումը հիմնականում կատարվում է խնդիր հանդիսացող առարկայի մի մասը անջատելու միջոցով:

դ) Հոգեկան վիճակ, դրություն և այլ իմաստ արտահայտող վախենալ, ձանձրանալ, սարսափել, զգուշանալ, սարսել, զգվել, նեղանալ, սլատկառել, հոգնել, ամաշել, զարհուրել, սոսկալ, խորշել, խռովել, հիասթափվել, վշտանալ, հագնալ, օգտվել և այլն բայերը: Օրինակ՝ ... Այլևս չէին վախենում ոչ սրից, ոչ նիզակից, ոչ տապալից... (ԴԴ, Վարդանանք): Ձանձրացել էր պարսիկների կեղծ սիրալիրությունից... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Բացի այդ, զգուշացավ Հովասափ վարդապետի պավերից (ն. տ.): — Զգվել եմ վանքից, սաբկությունից (ն. տ.):

Պետք է նկատել, որ վերոհիշյալ բայերի անջատման խնդիրը հիմնականում արտահայտում է ներքին կամ հոգեկան անջատում ու հեռացում: Իհարկե, հնարավոր է, որ դա լինի նաև ֆիզիկական բնույթի, բայց օրինաչափական հոգեկան կամ ներքին անջատումն է:

Անջատման խնդիրները սրուշ դեպքերում կարող են ըմբռնվել նաև որպես պատճառի պարագա կամ ներգործող խնդիր: Ավելի ճիշտ՝ կարող են համատեղել այդ իմաստները: Այսպես՝ Նա հոգնել է աշխատանքից: Կարող է նշանակել, որ աշխատանքը պատճառ է հանդիսացել նրա հոգնածության, այսինքն՝ հոգնածությունը առաջ է եկել աշխատանքի հետևանքով (պատճառի պարագա): Կինը ձանձրացել է ամուսնուց: Կարող է նշանակել՝

ա) Ամուսինը ձանձրացրել է կնոջը (ներգործող խնդիր),

բ) Պատճառ է հանդիսացել կնոջ ձանձրացման (պատճառի պարագա):

Հատուկ կառուցվածքի նախադասություններում անջատման խնդիրը կարող է արտահայտվել անունից, կողմից կապական բառերի և նրանց խնդիրների միջոցով, ընդ որում, եթե կապի խնդիրները ունեն տեղի կամ տարածական նշանակություն կամ ավելի ճիշտ դրսևորում են տարածականության կոնկրետություն, ապա կապական բառերի և դրանց կապակցությամբ ավելի շատ արտահայտվում է պարագայական, քան խնդրային հարաբերություն: Այսպես՝ ... Եղել է Կրեմլում, հանդիպել է Իլյիչին և կռիվատիվ առնունից նրան նվիրել մի զույգ կոշիկ (ՍՀ, 13.4.1969): Նվերներ

Հանձնվեցին երեխաներին պրոֆմիուրյան անունից: Բանվորների անունից (կողմից) պահանջադիր ներկայացվեց դիրեկտորին:

Միջոցի խնդիր

§ 278. Միջոցի խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, իրը, գործիքը, որով կատարվում է ենթակայի գործողությունը:

Միջոցի խնդիրը հիմնականում դրսևորվում է գործիական հոլովով: Երբեմն այն կարող է արտահայտվել նաև կապի ու նրա խնդրի միջոցով, հատկապես երբ խնդիրը անձի անուն է: Պետք է նկատել, որ հիշյալ խնդիր առնող բայերը այնքան բազմազան են, որ հնարավոր չէ դրանք խմբավորել, ուստի ամենարեղահանուր ձևով կարելի է ասել, որ միջոցի խնդիր են առնում բազմատեսակ հարաբերություններ արտահայտող շատ բայեր: Այսպես՝ Թագավորը կռվի մեջ արդեն սերով կիսել էր նրա զլուխը.. (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի): Բայց փորում էր քարով, ձեռքերով (Սև, Մխիթար սղախապետ): Նիզակներով ու քրեռով խփում էին նրա կռնակներին, զլխներին... (ն. տ.): Վահանի մայրը բոլորին հյուրասիրեց քիվածներով, սուրկով, մրգեղենով... (ԳՍ, Թեհրան, 1):

Միջոցի խնդիրը կարող է արտահայտվել ի դեմս, հանձինս կապերի ու նրանց խնդրի միջոցով: Ընդ որում, այդպես դրսևորվող խնդիրը իր մեջ հաճախ համատեղում է և այլ իմաստներ, հատկապես՝ փոխարինման, ձևի, տեղի և այլն: Օրինակ՝ Շնորհավորում եմ ձեր նոր տարին, թանկագին լ. ի. Բրեժնե, և ի դեմս ձեր ամբողջ սովետական ժողովուրդներին, ցանկանում քաջառողջություն ու երկար տարիների կյանք (ՍՀ, 31.1.1970):

Միջոցի խնդիր են առնում նաև լի, լիքը, առատ, հարուստ, հայտնի, նշանավոր, երջանիկ, գոհ, հպարտ, հղի և այլ ածականներով բաղադրյալ ստորոգյալները: Օրինակ՝ Օղբ առավոտից մինչև երեկո լիքն էր տրակտորների փնջոցով (ՆՁ, Հացավան): Գարուն է գալիս: Օղբ անարատ, բույրով ու քույրով, լույսով է առատ (ՊՍ, Անլուելի զանգակատուն): Որսիրանցիք հայտնի էին իրենց օտարուտի սովորություններով (Բ, Սամվել):

Ներգործող խնդիր

§ 279. Ներգործող խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որից առաջ է գալիս գործողությունը, որը և անցնում է ենթակայի

վրա: Ներգործող խնդիր են առնում կրավորական սեռի բայերը: Հիշյալ կառուցվածքում ենթական հանդես է գալի որ թե գործողություն կատարողի, այլ այն իր վրա կրողի գերով: Գործողություն կատարողը փաստորեն ներգործող խնդիրն է, որից ազդվում է ենթական: Այսպես՝ Սամվելը շատ սիրված էր ժողովրդից (Բ, Սամվել) նախադասության մեջ քերականական ենթական Սամվելն է, որը ոչ թե գործողություն կատարողն է (սիրողն է), այլ կրողը (սիրվողը): Գործողությունը կատարվում է ներգործող խնդրի՝ ժողովրդի կողմից և անցնում է ենթակային՝ Սամվելին:

Ներգործական կառուցվածքում հիշյալ նախադասությունը պետք է լիներ ժողովուրդը սիրում է Սամվելին, ուր ենթական ժողովուրդն է, Սամվելը՝ խնդիրը: Կրավորական կառուցվածքի նախադասություններում քերականական ենթական և տրամաբանական սուբյեկտը չեն համընկնում: Քերականական ենթական հանդես է գալիս որպես տրամաբանական օբյեկտ, իսկ խնդիրը՝ որպես սուբյեկտ:

§ 280. Ներգործող խնդիրը արտահայտվում է բացառական ու գործիական հոլովներով, այլև տրական հոլովի ու կողմից, ձեռքով կապական բառերի կապակցությամբ, հիմնականը, իհարկե, բացառական հոլովն է:

Բացառականով ներգործող խնդրի իմաստը պարզորոշ կերպով դրսևորվում է հատկապես այն դեպքում, երբ իբրև այդպիսիք կիրառվում են անձերի անունները: Երբ իրերի անուններն են դառնում ներգործող խնդիր, նրանք կարող են համատեղել նաև պատճառականության, միջոցի և այլ իմաստներ: Օրինակ՝ ...Թեթև քաղց հանդարտորեն ծածանվում են... վարագույրները (Սիր., Նախօրյակին): Խնջքան արյուն հոսեց վառ, ինչ ընկերներ վիթխարի Զինվորների քրեից տապալվեցին ու կորան... (ԵԶ, Լենինն ու Ալին): Առաջին նախադասությունում առկա է նաև պատճառի պարագայի, երկրորդում՝ միջոցի խնդրի իմաստը: Ընդ որում, քաղց ձևը և՛ ներգործող խնդիր է, և՛ պատճառի պարագա, իսկ քրեից ձևը թեև ներգործող խնդիր է, բայց իր մեջ որոշ չափով համատեղում է միջոցի խնդրի հարաբերություն:

§ 281. Ներգործող խնդիր են առնում՝

1. Հոգեկան զգացում, վիճակ, հույզ և այլ իմաստ արտահայտող սիրվել, հրապուրվել համշտակվել, հիասթափվել, հուզ-

վել, ազդվել, հարգվել, կախարդվել, վիրավորվել, պաշտպանվել, վրդովվել, խոցվել, խաբվել և այլ բայեր: Հիշյալ բայերը ներգործող խնդիր կարող են առնել այն դեպքում, երբ բացառականով խնդիր-առարկան գործողություն կատարողը լինի: Այսպես՝ Ավին մի ձևերով պաշտպանվում էր հարվածներից (Ա.Բ, Մխնաձոր): Այստեղ գործողություն կատարողը Ավին է և ոչ թե բացառականով խնդիրը, հետևաբար այն ոչ թե ներգործող, այլ անջատման խընդիր է: Որսի տեսքից նա նույնպես հուզվել էր իր պապի նման (ՎԱ, Սեանի ափին): Այս նախադասություն մեջ գործողություն կատարողը նա դերանունն է և ոչ թե բացառականով դրված գոյականը (տեսքից), հետևաբար տեսքից ձևը ոչ ներգործող խնդիր է, այլ պատճառի պարագա: Ներգործող խնդիրները, ինչպես նշվել է, հիմնականում արտահայտվում են բացառական հոլովով: Օրինակ՝ Սիրված է յուր հասարակությունից... (Բ, Սամվել): —Նա պաշտվում էր յուր ժողովրդից... (ն. տ.): Եվ նրա ղզայուն սիրտը բաղձաթիվ վերքերով խոցված էր կատարվող շարիֆներից (ն. տ.): ... Որ երկար ժամանակ հարգվել էր այդ ժողովրդից... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

2. Պարտություն, պատիժ, վերացում և այլ իմաստ արտահայտող հաղթվել, պարտվել, ջարդվել, կործանվել, խորտակվել, պատժվել, բռնվել, հալածվել, սպանվել, վերացվել, կաշտովել, շրջապատվել, այրվել, մարվել, ավանդվել, դրվել և այլ բայեր, օրինակ՝ Եվ շատ անգամ հաղթվել է մեզանից (Բ, Սամվել): ... Որ ջարդ է կերել Մարգարետունու բան զինվորներից... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Նա խորտակվեցավ թե ներսի բնակիչներից և թե դրսի պաշարողներից (Բ, Սամվել): ... Եվ ինքը Տրդատը պատժվեցավ պարսիկներից (ն. տ.): Կիրճի մեջ շրջապատվեց թշնամու խմբերից (Իս., Շաքրու Վալիշվիլի):

§ 282. Ներգործող խնդիրը երբեմն դրսևորվում է նաև գործիական հոլովով, այլև կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Օրինակ՝ Ընդամենը կես ժամից հետո ինստիտուտը շրջապատվեց զինված ոստիկաններով (ԳՍ, Թեհրան, 1): ... Առարկաները ավանդվում էին հմուտ մասնագետների կողմից... (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): Եվ պառլամենտի դեպուտատների և այլ անձանց ու կազմակերպությունների կողմից հանդիսավոր կերպով պատկեր դրվեցին Հիրոսիմայի զոհերի հուշարձանին (ՍՀ):

Գործիական հոլովով դրսևորվող ներգործող խնդիրը կարող է ամատենդել նաև միջոցի ու պատճառի հարաբերություններ, երբ իբրև խնդիր կիրառվում են ոչ թե անձի, այլ իրի անունները: Այսպես՝ «Դաշտերը զարդարվեցին ծաղիկներով», «Հասմիկը ոգևորվեց ալդ վեհ ու ազնիվ սիրով» նախադասություններից առաջինում խիստ զգալի է նաև միջոցի, իսկ երկրորդում՝ պատճառականության իմաստը:

Բաղկացության խնդիր

§ 283. Բաղկացության խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, նյութը, որից կազմվում, բաղկանում կամ գոյանում է մի այլ առարկա: Բաղկացության խնդրի մեջ որոշ չափով ղգացվում է անջատման, բաժանման իմաստ, քանի որ տվյալ առարկայի բաղկացությունը ինքնին ենթադրում է ինչ-որ անջատում կամ բաժանում, որը, սակայն, հտին պլանի վրա է մղվում: Ուշադրությունը բեևելում է բաղկացության վրա: Բացի դրանից, բաղկացության խնդրով արտահայտված առարկան կամ նյութը մասնակցում է նոր առարկայի գոյացմանն ու բաղկացությանը, մի բան, որ պարտադիր չէ անջատման խնդրի համար:

Բաղկացության խնդիրը արտահայտվում է բացառական հոլովով: Այդպիսի խնդիր են առնում բաղկանալու, կազմվելու ըստեղծվելու և այլ իմաստ արտահայտող բաղկանալ, կազմել, շինել, գոյանալ, հավաքել և այլն բայերը: Օրինակ՝ Բնակարանը բաղկացած էր երկու սենյակից, խոհանոցից, երկարավուն միջանցքից... (Սիր., Նախօրյակին): Պատերը շինված էին գույնզգույն աղյուսներից (Մուր., Դեորդ Մարզպետունի): Ու դրանից հետո հուսահատ մարդիկ արձանը սարքում են քարից... (ՎԱ, Սեանի ափին): ... Այդպես գետեր են գոյանում վտակներից աննշմար... (ԵԶ, Ռուբայիներ): Այդ աղբյուրը գոյացել է սուրբ Հակոբ Մծբնա հայրապետի աբտասուրներից... (Բ, Սամվել):

Վերաբերության խնդիր

§ 284. Վերաբերության խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որին վերաբերում է գործողությունը, որի նկատմամբ, վերաբերյալ, մասին, շուրջը և այլն ասվում կամ կատարվում է որևէ

բան: Օրինակ՝ ... Ու ձմռան երկար գիշերը նստած՝ խոսում են Լուսու հին-հին ֆաջերից (ՀԹ, Անուշ): Մտածում էր հայրենի ամբողջ-ների կործանման մասին (Բ, Սամվել): Այստեղ բայ-ստորոգյալ-ներով արտահայտված գործողությունը վերաբերում է քաջերին և կործանմանը: Ընդգծված անդամները վերաբերության խնդիրներ են:

§ 285. Վերաբերության խնդիրը արտահայտվում է բացառական հոլովով (մասամբ նաև տրականով), այլև մասին, վերաբերյալ, դեպի, վրա, նկատմամբ, հանդեպ, շուրջ և այլ կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով:

Բացառականով խնդիր են առնում ասացական և այլ իմաստ արտահայտող տսել, խոսել, պատմել, գրուցել, դանդաղել, բամբասել, տրտնջալ, գոչել, երգել և այլ բայեր, այլև որոշ բայանուններ: Օրինակ՝ Խնշ կա քաղաքում, դե պատմիր տեսնեմ... Մեռնող-ապրողից, քանկ ու էժանից կամ նոր դուրս եկած գաղբից, բանից... (ՀԹ, Հառաչանք): ...Ու ասողերը կամարից Ակնարկելով բամբասում են լիրբ, անամոթ Թամարից... (ՀԹ, Ախթամար): Նա եկավ մի օր զանգաավեց Վարազվաղանի զազանային աբաբներին (ԴԴ, Վարդանանք): ... Երգել են նրանք Մեր ցորեն հացից, մեր խինդ ու լացից, Մարտում ընկածից (ՊՍ, Անուշի զանգաատուն): ... Որը ուղեցել էր... տեղեկություններ ստանալ Կովկասում թողած իր հաբազատներից (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 2): Վերջին նախադասության մեջ ընդգծվում է ոչ թե հաբազատներից իմանալու, այլ նրանց մասին իմանալու իմաստը: Առաջին իմաստով անշատման խնդիր է, երկրորդ իմաստով՝ վերաբերության: Վերաբերության խնդիր է առնում նաև անտեղյակ ածականով բաղադրյալ ստորոգյալը. օրինակ՝ Հեղինակը միանգամայն անտեղյակ է այն բաներից, որոնց մասին գրում է (ՎՏ, Արջի ծառայություն):

§ 286. Վերաբերության խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև տրական հոլովով: Պետք է նկատել, որ ազգային խնդիր է առնում վերաբերել բայը. օրինակ՝ Ակնարկը վերաբերում էր Լադոյին (ՆՋ, Հացավան): ... Խնդիրը վերաբերում է եկեղեցուն, կրոնին և հեղինակության (ՍՋ, Պապ թագավոր):

§ 287. Վերաբերության խնդիրը, ինչպես նշվել է, արտահայտվում է նաև կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով: Այդ խնդիրը կարող է գրսևորվել՝

ա) Մասին կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Ընդ որում մասին կապի խնդիրը գրվում է արական հոլովով: Մասին կապով վերաբերության խնդիր են առնում ասացական և խմացական ասել, խոսել, պատմել, զեկուցել, աղոթարարել, հայտարարել, հաղորդել, հայտնել, տեղեկացնել, մտածել, դատել, խորհել, իմանալ և այլ բայեր, այլև զեկուցում, հաղորդում, տեղեկություն, դատողություն, գրություն, հայտարարություն և այլ բայանուններ: Օրինակ՝ հաղորդում պլանների կատարման մասին, հայտարարություն ֆեմերությունների մասին: Իսկ նա չէր խոսում ամբողջի և ընտանեկան գործերի մասին (ԴԴ, Վարդանանք): Նա նույնպես խորհում էր վաղվա նախաամառների մասին (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Վերը նշված բայերի մեծ մասը վերաբերության խնդիր կարող է առնել թե՛ կապի ու նրա խնդրի միջոցով և թե՛ բացառական հոլովով. ինչպես՝ գանգառվել մեկից և մեկի մասին, խոսել գործից և գործի մասին և այլն:

բ) Վերաբերության խնդիրը կարող է արտահայտվել դեպի կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Ընդ որում, այդ կապի խնդիրը գրվում է ուղղական հոլովով: Օրինակ՝ Միայն նա մի ինչ-որ երկյուղ էր տածում դեպի գրավոր փաստաթուղթը (ՆԶ, Հացաւիան): Եվ օրավոր Մովսէսի մեջ ստեղծություն էր առաջանում դեպի վաճառ, վաճառական նեղվածք միջավայր... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Դեպի կապով խնդիր են առնում նաև ածական վերադիրով բաղադրյալ ստորոգյալները:

Դեպի կապով վերաբերության խնդիր են առնում բարյացակամություն, երախտագիտություն, հավատարմություն և այլ իմաստ արտահայտող բարի, բարյացակամ, անբարյացակամ, անտարբեր, բարեհաճ, ուշադիր, անզգա, ուշիմ, ապերախտ, անհավատարիմ, թերահավատ, հոռետես, փափկասիրտ, խանդավառ, ներողամիտ և այլ ածական վերադիրներով բաղադրյալ ստորոգյալները: Այսպես՝ — Դու միշտ բարի ես եղել դեպի ինձ, սիրելի Սամվել (Բ, Սամվել): Անբարյացակամ էին դեպի ուխտավորները (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...Եվ աշխատում էր ավելի ուշադիր լինել դեպի թագավոր... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Երբ իբրև վերաբերության խնդիր հանդես է գալիս անձնական դերանվան երրորդ դեմքը դեպի կապի հետ միասին, դերանունը կիրառվում է ուղղական հոլովով, օրինակ՝ ... Բայց այդ օրը

կրկնապատկվել էր յուր խանդը դեպի նա (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): ... Փորձեց ատելությամբ լցվել դեպի նա... (Սե, Մխիթար սպարապետ):

դ) Վերաբերության խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև վրա կապի միջոցով: Հիշյալ կապով վերաբերության խնդիր են առնում ,ատկապես մտածել, խորհել, ասել, շարախոսել, վիճել և այլ իմացական և տաացական բայեր: Օրինակ՝ Վաստկը մտածեց նրա խոսքի իմաստի վրա (ԴԴ, Վարդանանք): Նա կխորհեմ ձեր ասածները վրա և կանեմ անհրաժեշտը (ՍԶ, Պապ Սաղապուր):

Մանր.— Վրա կապով վերաբերության խնդիրը, որ չափազանց կենսունակ էր անցյալ դարի գրական լեզվում, ժամանակակից հայերենում սահմանափակ կիրառություն ունի: Նա աստիճանաբար տեղի է տալիս ուրիշ կապերով վերաբերության խնդրին, քանի որ այժմ կրում է բարբառային կնիք և արդի գրական լեզվի նորմավորման տեսակետից հնացած է, հետևաբար ոչ հանձնարարելի:

դ) Վերաբերության խնդիրը դրսևորվում է նաև նկատմամբ. վերաբերյալ, հանդեպ, շուրջ, հետ, հասցեին կապերով և կապական բառերով: Ընդ որում, այդպիսի խնդիր են առնում թե՛ բայեր, թե՛ ածական վերադրով անվանական ստորոգյալներ: Այսպես՝ Անուշավանն էլ, իր հերթին, անմիջապես մի ներքին համակրանք զգաց ծերունու նկատմամբ (Սիր., Նախօրյակին): Նա սխալ հայացք ունի ընտանեկան սիրո և հավատարմության վերաբերյալ (ՆԶ, Հացավան): Այնուհետև նրանք խոսեցին մի փոքր ևս զանազան խնդիրների շուրջը (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Սահմանափակման խնդիր

§ 288. Սահմանափակման խնդիրը արտահայտում է այն առարկան, որով սահմանափակվում կամ մասնավորեցվում է ենթակայի գործողությունը կամ այլ կարգի հատկանիշը: Նրանով ցույց է տրվում, որ ենթական տվյալ հատկանիշը ունի կամ կրում է ոչ թե ընդհանրապես, այլ այս կամ այն տեսակետից: Այսպես՝ Արամը բռնակալ է սիրո մեջ: Այստեղ խնդիրը (սիրո մեջ) ցույց է տալիս, որ Արամը բռնակալ է ոչ թե ընդհանրապես, այլ միայն սիրո հարցում: Նույն ձևով էլ նա թույլ է հայց լեզվից նախադասու-

Թյան մեջ ենթակայի հատկանիշը՝ թույլ լինելը սահմանափակվել է հայոց լեզվով, այսինքն՝ ցույց է տրվել, որ նա թույլ է ոչ թե բուրբ առարկաներից, այլ միայն հայոց լեզվից: Սահմանափակման խնդիր են առնում ինչպես բայերը, այնպես էլ ածականով և գոյականով կազմված բաղադրյալ ստորոգյալները:

§ 289. Սահմանափակման խնդիրը արտահայտվում է բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովներով, այլև մեջ, գծով կապի ու կապական բառի և նրանց խնդիրների միջոցով: Հիշյալ խնդիրը բացառական և գործիական հոլովներով է դրսևորվել հետևյալ օրինակներում. Լեզվից քիչ թեթև է (ՆԶ, Հացավան): Այժմ միայն նկատեց, որ ետևի ռաֆից կաղում էր նա (Բ, Սամվել): Թե դեմքով և թե կազմվածքով նա իսկական Սամվելն էր (Ն. տ.): Արաով խաղաղ եմ ես հիմա ու խոհեռով հստակ, մաքուր (ԵԶ):

Ներգոյական հոլովով, այլև տրականով և մեջ կապով սահմանափակման խնդիր են առնում վարժ, անվարժ, հմուտ, ընդունակ, անընդունակ, մեղավոր, անմեղ, իրավացի, ճիշտ, հանցավոր, ծուլ, թույլ, ժլատ, շռալ, կույր, ապահով, անկեղծ, դժբախտ, բռնակալ և այլ ածական վերագրելով ստորոգյալները: Ընդ որում, սրանց խնդիրը ավելի շատ դրսևորվում է մեջ կապով ու կապվող բառով, քան ներգոյական հոլովով: Հիշյալ ածականները մասնավորեցնում են առարկայի հատկանիշը իրենց խնդրի սահմաններում. օրինակ՝ Ամբողջ Հացավանը գիտե, որ դու քո ընտանիքում դժբախտ ես (ՆԶ, Հացավան): — Ես շատ ծուլ եմ նամականք գրելում (ՆԴ, Զաղունյան): — Դու ավելի հմուտ ես պատերազմի գործերում (Բ, Սամվել): Իմ մարդիկ սաստիկ անվարժ են կենդանի մարդկանց մորթադերժ անելու... արհեստում (Ն. տ.): — Ես վարժ եմ նետաձգության մեջ (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Բացի հիշյալ ածականներից, ներգոյական հոլովով կամ մեջ կապով և նրա խնդրով սահմանափակման խնդիր են առնում նաև որոշ բայեր. օրինակ՝ Այս անգամ նրանք իրենց հաշիվներում սխալվել են... (ԳՍ, Թեհրան, 1): ... Զինվորականը նվաստանում է ոչ միայն այն ժամանակ, երբ թերանում է ֆաշոյքան մեջ, այլև այն ժամանակ, երբ թերանում է անկեղծության մեջ (Մուր., Գևորգ Մարգարյան): Նրան համոզեցի, որ հենց նույն պահին հեծանիվ փշելում կարող եմ մրցել իր հետ (ԳՍ, Ծովահարսը):

Սահմանափակման խնդիրը դրսևորվում է նաև գծով անխս-

կական կապի ու նրա խնդրի միջոցով. օրինակ՝ Ուլերորդ հնգամ-
յա սլտանի վերաբերյալ կուսակցության դիրեկտիվները, անտե-
սական և սոցիալական կարևորագույն ցուցանիշների գծով, կկա-
ռարվեն (ՍՀ, 15.1.1970): Փիլիսոփայության գիտությունների
գծով զոկտորները քիչ կան:

ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

§ 290. Պարագան ստորագյալի աչն լրացումն է, որը ցույց է
տալիս գործողության հետ կապված հատկանիշներն ու հանգա-
մանքները, այսինքն՝ գործողության կատարման ձևը, չափը, ժա-
մանակը, տեղը, պատճառը, հիմունքը և այլն: Պարագաները ար-
տահայտվում են մակբայներով, գոյականի հոլովաձևերով, ածա-
կաններով, դերբայներով, դերբայական դարձվածներով, կապերով
ու նրանց խնդիրներով, դերանուններով, բառակապակցություննե-
րով և այլն, որոնք վանազան տեսակետից ու կողմերից լրացում
են ստորագյալին: Պետք է նկատել, որ պարագայական կիրառու-
թյունը ամենից շատ է բնորոշ մակբայներին:

Պարագաները ըստ իրենց դրսևորած հիմնական իմաստների
բաժանվում են մի բանի տեսակի՝ ձևի, տեղի, ժամանակի, չափ
ու քանակի, նպատակի, պատճառի, հիմունքի, զիջման, միասնու-
թյան և այլն:

Ձևի պարագա

§ 291. Ձևի պարագան արտահայտում է գործողության կա-
տարման ձևը, այսինքն՝ ցույց է տալիս, թե ինչպես, ինչ եղանակով
է տեղի ունենում ենթակայի գործողությունը: Օրինակ՝ Հետզհետե
զարթնում է գյուղը (ԱԲ, Կյորես): Վերջին խոսքերը կայծակի նման
շանթեցին հոր սիրտը (Բ, Սամվել):

Ձևի պարագաները կարող են արտահայտվել ձևի մակբայնե-
րով, որակական ածականներով, դերբայներով, գոյականի հոլու-
վաձևերով, դերանուններով, բաշխական թվականներով, կապով և
կապվող բառով և այլն:

§ 292. Ձևի պարագայի պաշտոնով կիրառվելը հատուկ է
հատկապես ձև ցույց տվող մակբայներին: Օրինակ՝ Բեկը ղանդալ
մոտեցավ, բռնեց նազաշի ձեռքը, բարեկամաբար թափահարեց

(Սև, Մխիթար սպարապետ): Ուզում եմ մեկին ԲՆՖՀՈՐԵՆ սիրել, ուզում եմ անուշ փայփայել մեկին (ՎՏ): Մոլն է մտնում զաղ-տազողի Ամեն գիշեր մի տղա (ՀԹ, Ախլամար): Թունավոր նետից առաջացած վերքը օՐԽԱՍՈՐԵ քաջքայում էր նրա երկաթե առողջու-թյունը (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի):

Ձև ցույց տվող մակբայներից բացի, իբրև ձևի պարագա հանդես են գալիս և այլ մակբայներ, որոնց մեջ նրանց հիմնական իմաստին զուգընթաց այս կամ այն շափով առկա է նաև ձևի իմաստը: Այդ մակբայներից են՝ իսկույն, բերնեբերան, վայրկյան առ վայրկյան, ժամ առ ժամ, անրնդհատ, շարունակ, անդադար, ստեպ-ստեպ, մերթ-մերթ, մերթնդմերթ և այլն: Սրանց մի զգալի մասը ընդհանրական մակբայներ են: Դրանց մեջ կան նաև ժամանակի և շափի մակբայներ: Օրինակ՝ ... Եվ այդ անունը անցավ բերնե-բերան... (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի): Ներս մտած Բեկին տեսնելով՝ բոլորն իսկույն մեջքները ծալեցին (Սև, Մխիթար սպարապետ): Այդ փոփոխությունը վայրկյան առ վայրկյան նրան առավել ևս ծանոթ էր լվում (ՆԴ, Քնքուշ լարեր):

§ 293. Ձևի պարագա են դառնում որակական ածականները, հատկապես նրանք, որոնց համար սովորական են մակբայական կիրառությունները: Հարաբերական ածականները, իբրև կանոն, ձևի պարագայի պաշտոն չեն կատարում: Այսպես՝ Շավարշը դառր ծիծաղեց... (ԵԶ, Խմբապետ Շավարշը): Յաված սիրտս երգեր հյուսեց, երգեց անուշ ու ախուր (Իս.): Հավաքվեցին վանականները և սկսեցին անհանգիստ փսփսալ իրար մեջ (ԴԴ, Վարդանանք): Իսկ Մարթան նստած էր լուռ ու անշարժ... (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին): Իբրև ձևի պարագա հաճախ են կիրառվում հատկապես լավ, վատ, ցածր, բարձր, գեղեցիկ, հպարտ, ազատ, համարձակ, խաղաղ, հանդարտ, անուշ, խելոք, ամուր, հեշտ, կարճ, վեժիկ, ուրախ, պարզ, ճիշտ, աղոտ, նուրբ, համառ և այլն որակական ածականները (լավ երգել, վատ պարել, ցածր խոսել, գեղեցիկ նկարել, խաղաղ ապրել, թեթև հայնվել, ճիշտ նկատել, ամուր հարվածել, ազատ քայլել, հեշտ լուծել և այլն: Պարագայական կիրառությամբ կարող են հանդես գալ նաև որակական ածականի բաղդատական և գերադրական աստիճանները: Այլ կերպ ասած՝ երբ որակական ածականը հանդես է գալիս ձևի պարագայի պաշտոնով և ունի հատկանիշի չափը կամ աստիճանը նշող լրացում, այդ դեպքում ածականը վերջինիս հետ

միասին է պարագա դառնում: Այսպես՝ Պատանին կարծես ավելի խոր նայեց նրա դեմքին... (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): Դուք, գոհաոր, խոսում եք չափից դուրս շիտակ և կտրուկ (ԳՍ, Թեհրան, 2): Ձեի պարագայի պաշտոնով կարող են կիրառվել նաև կրկնավոր ածականները, որոնցով սաստկացվում է գործողության հասկանիշը: Այսպես՝ Ուրախ-ուրախ առն էր գալիս (ՀԹ, Անբախտ վաճառականներ): Գինի և ուտելիք էին բերում զինվորների համար, հյուրասիրում էին առատ-առատ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Նա խեղճն առավ նրա երկու ձեռքերն ու ամուր-ամուր սեղմեց նրանց (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Ընդգծված ձևերը ունեն և՛ ածականի, և՛ մականի խոսքի մասային արժեք: Ածականով արտահայտված ձևի պարագան կարող է գրվել իր լրացչայից և՛ առաջ և՛ հետո. Բնորոշը, Իհարկե, նախադաս կիրառությունն է: Բացառված չէ այն, որ բազմակի պարագաներից մեկը (կամ մի քանիսը) նախադաս, մյուսը (կամ մյուսները) ետադաս գործածվեն. օրինակ՝ Ելնել ճանապարհ, խնդուն հեռանալ, Զվարթ ու քեթև թափառել ազատ... (ՎՏ, Առավոտ):

§ 294. Ձեի պարագան կարող է արտահայտվել դերբայներով, բնդ որում, իբրև ձևի պարագա կիրառվում է հարակատարը և անորոշի գործիական հոլովածներ: Օրինակ՝ Սուրիան փողոց ելավ հուզված ու շիկնած (ԳՍ, Թեհրան, 1): Նախարարները լսում էին հետաքրքրված... ոմանք զարմացած, ոմանք գոհունակ ժպտով (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ու երգելով կախում էին ամբոխները խելագարված (ԵԶ, Ամբոխները խելագարված):

§ 295. Ձեի պարագա կարող են դառնալ դերբայական դարձվածները: Այս դեպքում դարձվածը սովորաբար իր անդամներով է վերցվում իբրև պարագա: Այսպես՝ Ծուխը, լիզելով լերկ ժայռերը, բարձրանում էր դեպի ամբողջի պատերը... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Կռվում էին՝ մոտենալով, մոտենալով հետգինետե (ԵԶ, Ամբոխները խելագարված): Վահանը երբեմն առն էր գալիս հարբած, ոտի վրա հագլիվ օրորվելով (ՆԶ, Հացավան):

§ 296. Ձեի պարագա կարող են դառնալ գոյականի գործիական հոլովածները, հատկապես նրանք, որոնց մեջ բավականին թույլ է խնդրային հարաբերությունը: Օրինակ՝ Խոսում էին շշուկով, բայց ի վերջո պայրագին դուռում էին... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Սիրով եմ բաժանվում քեզանից... (ԵԶ, էպիքական ու-

ռավոտ): ... Բայց ծնվողը—ծնվում է պայֆառով, պայֆառով է մեռնում և մեռնողը (ԵԶ, Ռուբայաթ):

Երբեմն գործիական որոշ հոլովածներ միաժամանակ համատեղում են և՛ պարագայական, և՛ խնդրային հարաբերություններ: Այսպես՝ վաղարշապատում մարդիկ խոսում էին... բարբառով (Սև, Մխիթար սպարապետ): ... ետ շուռ եկանք ու անց կացանք. Մեծով, կոծով, հրով, սրով՝ Մով Արազի ափը հասանք (ՀԹ, Թագավորն ու շարշին): Գալիս էին... Ուրբով, կառնեռով... (ԳՍ, Թեհրան, 1):

§ 297. Ձևի պարագան կարող է արտահայտվել կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով:

Իբրև ձևի պարագա կիրառվում են հատկապես անկախ, առանց, ինչպես, նման, պես, վրա, տակ և այլ կապեր՝ իրենց խնդիրներով: Նման, պես կապերը, կապվող բառերի հետ լրացում դառնալով ստորոգյալին, ցույց են տալիս, որ գործողությունը կատարվում է այն առարկայի նման, որի անվան հետ գործածվում են, այսինքն՝ զրսևորում են գործողության ձևը կամ եղանակը: Օրինակ՝ Աղջկան զուգում է պրիստավի քոռան պես (ՆԶ, Հացավան): Սևուկն սկսավ սուրալ հոգմի պես... (Մուր., Գևորգ Մարդպետունի): Խոսքս, տեսեք, ո՞ւր է գնում, Քաջ որսկանի գլուխի պես (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը): ... Եվ ուրախ, անհոգ ասպախումբը փոքրիկի նման հայտնվեցավ և փոքրիկի նման անցավ նրա մոտով... (Բ, Սամվել):

Ձևի պարագան կարող է արտահայտվել նաև տակ կապի ու նրա խնդրի միջոցով, հատկապես այն դեպքում, երբ տակ կապը լրացնում է ժպտալ, ծիծաղել, փնփնթալ, մրթմրթալ, մռտալ, երգել, խոսել, ասել և այլ բայերով արտահայտված ստորոգյալներին: Ընդ որում, իբրև կապի խնդրի նման դեպքում սովորաբար գործածվում է քիթ, մասամբ և բեղ բառը: Տակ կապը այդ բառերի հետ ոչ թե տեղի կամ տարածական, այլ ձևի հարաբերություն է արտահայտում, հետևաբար այդ կապակցությունները հանդես են գալիս որպես ձևի պարագա: Այսպես՝ Աղադին քիի տակ կծու ծիծաղեց (ԳՍ, Թեհրան, 1): Կառչիկ Հովհաննեսը մեղմ ժպտաց քիի տակ (Սև, Մխիթար սպարապետ): Առուստամը բեղի տակ ծիծաղում էր... (ԱԲ, Նամակ ռուսաց թագավորին):

Տակ բառը, իբրև անխսկական կապ, երբեմն իբրև ձևի պարա-

դա կիրառվում է բացառական և գործիական հստակաձևերով, որոնք իրենց խնդիրներին հետ ցույց են տալիս գործողության կատարման եղանակը: Օրինակ՝ Ղորանին կանգ առավ, ակնոցների տակից նայեց ուսանողին... (ԳՍ, Թեհրան, 1): Մտիկ տվեց աչքի տակով, Վերջին անգամ իրենց գեղին (ՆԶ, Դանթեական առասպել):

Ձևի պարագա է դառնում վրա կապը իր խնդրի հետ միասին, հատկապես այն դեպքում, երբ իբրև կապի խնդիր կիրառվում են մարմնի մաս նշանակող ոտք, մեջք, կողք, թաթ, մատ, ուս, փոք և այլ բառեր: Վրա կապը իր խնդրով ձևի պարագա է դառնում հիմնականում քայլել, ման գալ, պառկել, կանգնել, ընկնել, սողալ, փուլել, մեկնվել, պտտվել, կռճկել, սպասել, ներս մտնել, դուրս գնալ և այլ բայերով արտահայտված ստորոգյալների համար. օրինակ՝ Թաքերի վրա քայլեց ղեպի ելքը... (ՍՆ, Մխիթար սպարապետ): Երկու-երեք ամիս նա ստիպված էր պառկել միայն կողքի վրա... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Հողնած օրվա աշխատանքից՝ նա պառկում էր մեջքի վրա... (Սիր., Նախօրյակին):

Հիշյալ եղանակով արտահայտված ձևի պարագան երբեմն իր մեջ համատեղում է նաև տեղի նշանակություն: Դա լինում է հատկապես այն դեպքում, երբ լրացում են դառնում բացվել, ետ գնալ, նստել և այլ բայերով արտահայտված ստորոգյալների համար. օրինակ՝ Փայտե դուռը կրճկի վրա ետ գնաց (ՍԶ, Պապ թագավոր): Կողակը մնաց չսթած և նստեց ոտների վրա (ԴԴ, Վարդանանք): Սրանց համար բնորոշը, իհարկե, ձևի իմաստն է, քանի որ տվյալ առարկայի որևէ ուղղությամբ կամ ղեպի որևէ կողմը բացվելը, ետ գնալը և այլն նախ և առաջ հասկացվում. ըմբռնվում է որպես գործողության կատարման եղանակ, որի հետ, անշուշտ, որոշ չափով զգացվում է նաև տեղի կամ տարածական իմաստը: Նստել ոտների վրա կարելի է երկու կերպ հասկանալ՝ տեղի և ձևի նշանակությամբ (նստել ո՞րտեղ և նստել ինչպե՞ս): Ձևի պարագայի պաշտոն կարող են կատարել նաև անկախ, առանց, ինչպես և այլ կապերը՝ իրենց խնդիրներով: Օրինակ՝ Վասակը խանդից գունատվել ու շրջում էր Հացավանում ինչպես մռայլ մի ուրվական (ՆԶ, Հացավան): Այդպիսի պայմաններում հեշտ չէր նրան տանից դուրս

բերել առանց խոշոր և կանխիկ վարձատրության (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին):

§ 298. Ձևի պարագան կարող է արտահայտվել դերանվամբ՝ Իբրև ձևի պարագա կիրառվում են հիմնականում ցուցական դերանունները, հատկապես գործողության ձև ցույց տվողները: Օրինակ՝ Արուսյակը այնպես շիկնեց, որ ստես հիմա կրոցավառվի (Սև, Մխիթար սպարապետ): — Սիրելի Դրաստամատ, պատմիր, որտե՞ղ էիր, ինչպե՞ս եկար այստեղ (Բ, Սամվել):

§ 299. Ձևի պարագան կարող է դրսևորվել մակբայական բառակապակցություններով, օրինակ՝ ... Որի հետքերն անջնջելի կերպով դրոշմվում են նրանց վրա և այն անբուժելի կերպով ազդում է նրանց ֆիզիկական առողջության վրա... (ՆԴ, Նունե): Սիրուն մազերը կամաց, շնորհալի կերպով հավաքեց դեմքից և... ամենասիրելի կերպով ժպտաց (ՆԴ, Քնքուշ լարեր):

§ 300. Ձևի պարագան կարող է արտահայտվել զանազան տեսակի բառակապակցություններով. օրինակ՝ Սոֆիա Սուլոմոնյան մոտեցավ Ռուզանին՝ ներողություն խնդրելու արտահայտությունը դեմֆին (ՔԹ, Ոսկե հովիտը): Պառավել հրավիրում է մեզ ուտելու և ինքը նստում սեղանից հեռու, փոքրիկ աթոռակին, ձեռքերը կրծքին խաչած (ՀՔ, Մայրը): Ընդգծված անդամները, որ տրոհվող լրացումներ են, հանդես են եկել ձևի պարագայի դերով:

Տեղի պարագա

§ 301. Տեղի պարագան ստորոգյալի այն լրացումն է, որը արտահայտում է գործողության կատարման տեղը, այսինքն՝ ցույց է տալիս, թե գործողությունը որտեղ է կատարվում, տեղի ունենում, դեպի ուր է ուղղվում, որտեղից է սկսվում և այլն:

Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել մակբայներով, դերանուններով, գոյականների հոլովաձևերով, կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով, բառակապակցություններով և այլն:

§ 302. Տեղի պարագայի պաշտոնով կիրառվելը ամենից առաջ բնորոշ է տեղ ցույց տվող մակբայներին, որոնց մի մասի գործողության կատարման տեղը արտահայտում է ընդհանուր, շմասնավորված, մի մասն էլ կոնկրետորեն, մասնավորված ձևով: Օրինակ՝ Պահակները, սանդարամետական շար ոգիների նման, ամեն-

նուրեմ հսկում էին (Բ, Սամվել): Ու նստոտեցինք իրար դեմ ու դեմ... (ՀԹ, Հառաչանք): Նա դնաց հեռու... (ՀԹ, Վատ օրեր): Տեղ-տեղ ջուրը լճացել էր, տեղ-տեղ գոյացել էին ճահիճներ (Բ, Սամվել): Վերջին օրինակում տեղ-տեղ-ը կարող է ըմբռնվել չափի, մասամբ էլ ձևի իմաստով:

Շարժում ցույց տվող անցնել, գնալ, գալ, շրջել, շրջագայել, քափառել, զրոսնել, երթևեկել, ման գալ, վազել և այլ բայերի հետ իբրև տեղի պարագա հիմնականում կիրառվում են այնպիսի կըրկնավոր մակբայներ, որոնց առաջին բաղադրիչը հանդես է գալիս բացառական հոլովով: Օրինակ՝ Հայաստանում գյուղե-գյուղ. ավանե-ավան շրջում էին փախստական շինականները.. (ԴԴ, Վարդանանք): ... Ես լուռ անցնում եմ փողոցից փողոց... (ՎՏ, Ջրմուռնի գիշեր): Անցնում էին սրահից սրահ... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

§ 303. Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել գոյականի բոլոր հոլովաձևերով:

ա) Տեղի պարագայի պաշտոնով կիրառվում է գոյականի ուղղական հոլովը. օրինակ՝ Արտակը գլուխը կախեց և մտախոհվեցողարձավ Արտաշատ (ԴԴ, Վարդանանք): Արտակը մտավ տաճարի գավիթը (ն .տ.): Եվ ինքը, հարկավ, անհապաղ կվերադառնա արհունիք (ՍԶ, Պապ թագավոր):

բ) Տեղի պարագան արտահայտվում է տրական հոլովով: Ընդ որում, տրականով տեղի պարագայի պաշտոնով կիրառվում են հատկապես արտաքին տեղ կամ մակերես ցույց տվող ուս, գլուխ. մեջք. դեմք, երես, ծնոտ, աչք, ծունկ, նակատ, այտ, շրթունք, ոտ. մատ, վիզ, բունք, քիկունք, ձեռք, բիթ, ականջ և այլ գոյականներ: Այսպես՝ Նիտ ու գալարուն խոսողները ցնցվում էին նրա գլխին, սլացիկ ուսերին և ճկուն մեջքին (ԴԴ, Վարդանանք): Արտակը մատյանը դրեց ծնկներին (ն .տ.): Մարդիկ տեսան այն զարմանալի փոփոխությունները, որ տեղի ունեցավ ծեր պրոֆեսորի դեմքին (ՎԱ, Սևանի ափին):

Նշված պարագաները ցույց են տալիս գործողության արտաքին տեղը: Տրականով տեղի պարագա են դառնում նաև այնպիսի գոյականներ, որոնց ներգոյականը կամ գործածական չէ, կամ սակավադեպ է կիրառվում, այլև առարկայի մակերես ցույց տվող և այլ կարգի բառեր: Այսպես՝ ... Ու կախում իրենց լուսամուտների շրջանակներին... (ՀԹ, Ծղրիղը): Բեկը նստեց գահավորակին (ՍԽ,

Մխիթար սպարապետ): Իսկ ավելի առաջ նրանք ապրում էին ներքին տանը... (ԱԲ, Կարմրաքար):

դ) Տեղի պարագա կարող են դառնալ գոյականի բացառական հոլովածիները: Բացառականով տեղի պարագայի պաշտոնով կիրառվում են հատկապես տեղի կամ տարածական հարաբերությունն արտահայտող գոյականները, ընդ որում այդպիսի լրացում են առնում հիմնականում շարժման բայերը՝ գալ, գնալ, անցնել, վերադառնալ, հեռանալ, դուրս գալ, ընթանալ և այլն: Այդ դեպքում տեղի պարագայով զրոհորվում է այն տեղը, որտեղից սկիզբ է առնում գործողությունը: Թրինակ՝ Նա դուրս եկավ յուր բնակարանից... (Բ, Սամվել): Քաղաքներից ու գյուղերից, ստեպներից հեռու մոտ՝ հիկել են նրանք նորից՝ հուսալավութա՞ծ ու կրակոտ (ԵԶ, Ամբոխները խելադարված): ... Որ գալիս եք անվերջ ու անվերջ մտնելու այս հին դաւապաններից... (ԵԶ):

Երբեմն տարածական իմաստ ունեցող գոյականի բացառական հոլովը տեղի իմաստի հետ որոշ չափով համատեղում է նաև անջատման խնդրի նշանակություն, և դժվարություն է առաջանում որոշելու նրա պաշտոնը: Այսպես՝ Եվ հանեց արձանը պատվանդանից (ՄՏ): ... Մեր նոր բանակն է ելնում բանտից... (ԵԶ): Լեոնն արդեն իջել էր լեռներից (ՆԶ, Հացավան): Կաթողիկոսի հեռանալուց մի երկու օր հետո դուրս եկան Գառնիից Մարզպետունի իշխանը և Վահրամ սեպուհը (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Մին, երկու դարկում է. պատերից մի քանի քար են վեր ընկնում (ՀԹ, Խելոքն ու հիմարը): Ընդգծված գոյականները տարբեր չափով են զրոհորում տեղի իմաստը: Առաջին նախադասությունում իշխում է անջատման խնդրի հարաբերությունը, տեղի պարագայի նշանակությունը ետին պլանի վրա է քաշվել, իսկ լեռներից, Գառնիից և բանտից ձևերում թեև տեղի հարաբերությունն է իշխում, բայց զգացվում է նաև անջատման իմաստ: Վերջապես՝ պատերից ձևի մեջ հավասարաչափ համատեղվում են պարագայական և խնդրային հարաբերություններ: Նման դեպքում գոյականի պաշտոնը որոշելիս պետք է ելնել գերակշռող կամ իշխող իմաստից, մի բան, որ հնարավոր է պարզել՝ նկատի ունենալով նախադասության կառուցվածքը և ստորոդյալի բնույթը: Այսպես՝ Ֆրունզեն իջավ հանդարտ ձերմակաբաշ ձիուց վար... (Գ. Սար.) նախադասության մեջ բացառականով գոյականը տեղի պարագա է և ոչ անջատման

խնդիր: Այստեղ իշխում է պարագայական հարաբերությունը: Իջավ ստորոգյալը ավելի շատ պարագայական, քան խնդրալին հարաբերություն է ենթադրում:

դ) Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել գործիական հոլովով: Տեղի պարագա են դառնում հատկապես տեղի կամ տարածական իմաստ արտահայտող գոյականների գործիական հոլովաձևերը: Ընդ որում, այդպիսի լրացում են առնում հիմնականում շարժում ցույց տվող բայեր. գործիականով արտահայտված տեղի պարագան հիմնականում ցույց է տալիս այն տեղը կամ տարածությունը, որտեղով, որի միջով կամ վրայով կատարվում է գործողությունը: Օրինակ՝ Գնաց Երևան տանող նաւապահով (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Նրանք հայտնի սվաղակներ էին, որ անցնում էին լեռներով (ՀԹ, Գրազը):

ե) Տեղի պարագայի պաշտոնով կիրառվում է հատկապես ներգոյական հոլովաձևը: Ներգոյական հոլովը հայերենում հիմնականում տեղի պարագայի հոլովն է: Բոլոր կարգի գոյականների ներգոյականը մեծ մասամբ հանդես է գալիս որպես տեղի պարագա, իհարկե, եթե գործածական է նրանց ներգոյականը: Ընդ որում, ներգոյական հոլովով զրսեորվող տեղի պարագան ցույց է տալիս այն տեղը, որի մեջ, որի սահմաններում կատարվում է գործողությունը: Օրինակ՝ — Պետք է հենարան գտնենք արյաց արհունիքում (ԴԴ, Վարդանանք): ... Որոնք ընկան ճամփաներում, անտառներում... (ՍԿ): ... Եվ ծովերում անգամ, անգամ օդում—Չորս տարի է ահա, որ հուրհրան պատերազմի մերիկն է որոտում (ԵԶ, Մուսքը):

§ 304. Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել նաև դերանուններով: Ընդ որում, իբրև տեղի պարագա կարող են կիրառվել միայն ցուցական և հարցա-հարաբերական որոշ դերանուններ ուղիղ կամ թեք ձևերով: Օրինակ՝ Դուռը բացվեց և այնտեղից դուրս եկավ մի մռայլ ծերուկ (ԴԴ, Վարդանանք): ... Իմ պահապանները այստեղ պատրաստ են... (Բ, Սամվել): — Ո՞ւր էիր դնում (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Ո՞րտեղ է լսել (ն. տ.):

§ 305. Տեղի պարագա կարող են դառնալ կապերը իրենց խընդիրներով: Իբրև տեղի պարագա կիրառվում են հատկապես տարածական հարաբերություն արտահայտող կապերը, որոնք իրենց

խնդիրների հետ ցույց են տալիս այն տեղը, որտեղ, որի մեջ կամ սահմաններում կատարվում է ենթակայի գործողությունը, դեպի ուր ուղղվում կամ մինչև ուր ձգվում է վերջինս. օրինակ՝ Գետնի տակ, գետնի տակ կթաղեն դրա մտքերը... (ԳՍ, Թեհրան, 1): ...կանգնել եմ ահա կամուրջի վրա (ԵԶ): Մերթ ծառս է լինում Մինչև երկինք կապուտակ (ՀԹ, Մեր ուխտը):

Շարժում ցույց տվող բայերով արտահայտված ստորոգյալների համար տեղի պարագա դառնալով վրա և դեպի կապերը իրենց խնդիրների հետ միասին տեղի իմաստը արտահայտում են ուղղության հարաբերությունամբ, այսինքն՝ ցույց են տալիս այն տեղը, դեպի ուր ուղղվում է գործողությունը: Օրինակ՝ Զին գնաց ծխի հոտի վրա (ՍԽ. Մխիթար սպարապետ): Ներս ընկավ խոսքովը և գնաց Գյուտի վրա (ԴԴ, Վարդանանք): Լեռներ ուղևորվեց դեպի կոլխովի գրասենյակը (ՆԶ, Հացավան):

§ 306. Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել բառակապակցություններով. օրինակ՝ Նա դուրս եկավ քաղնիքի հետևից... (ԳՍ, Թեհրան, 1): Ես տեսա քեզ անցնելիս մեր պառչգավրի տակով (ՆԴ, Նունե):

Ժամանակի պարագա

§ 307. Ժամանակի պարագան արտահայտում է գործողության կատարման ժամանակը, այսինքն՝ ցույց է տալիս, թե երբ է տեղի ունենում, սկսվում կամ ավարտվում գործողությունը:

Ժամանակի պարագան արտահայտվում է մակբայներով, գոյականի հոլովաձևերով, դերբայներով, դերբայական դարձվածներով, կապերի ու նրանց խնդրի միջոցով, բառակապակցություններով և այլն:

§ 308. Ժամանակի պարագա են դառնում ժամանակ ցույց տվող մակբայները, ընդ որում, դրանց մի մասը ժամանակի իմաստը արտահայտում է ընդհանուր, շտաբորոշված, մյուս մասը՝ համեմատաբար կոնկրետ, որոշակի ձևով: Օրինակ՝ ... Եվ ընդմիջտ մնաս մեծ ու սիրելի (ԵԶ, Ինչ ունեցել է ժողովուրդը քո): Երբեք ուղիղ ճանապարհով չէր գնում (Բ, Սամվել): Երբեմն լեռնային երկու զուգահեռական գոտիներ միաբանվում էին (Ն. տ.): Մուժն ընկել էր աղդեն (ԴԴ, Վարդանանք):

§ 309. Ժամանակի պարագան կարող է արտահայտվել գոյականով: Ժամանակի պարագա են դառնում գոյականի ուղղական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովածները:

§ 310. ա) Ուղղականով ժամանակի պարագայի պաշտոն են կատարում հիմնականում ժամանակային իմաստ արտահայտող բառերը, այն էլ ոչ բոլորը: Դրանց մի մասը իբրև պարագա կիրառվում է միայն որևէ լրացումով, Կան և այնպիսիները, որոնք թե՛ լրացումով են հանդես գալիս, թե՛ առանց դրանց: Առաջին դեպքում ամբողջ կապակցությունը պետք է գիտել իբրև պարագա. Օրինակ՝ Բայց այսօր... գոնատվեց ինչ-որ մի ահեղ զգացումից (ԴԴ, վարդանանք): Տեսիլք հմ տեսել գլիշերս երազում (ՀԹ, Անուշ): Այդ բարեղեն բանախ միջից ես ամեն բույն, ամեն վայրկյան տեսնում հմ, Դրաստամատ, թե ինչ է կատարվում այնտեղ... (Բ, Սամվել): Եվ իսկապես հետևյալ օրը եկավ (ՆԻ, Մինաս Փափախչան): Երեկոները առանձնապես նա մենակ է լինում... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Ժամանակի պարագա են դառնում՝ այս անգամ, այդ անգամ, այն անգամ, հաջորդ անգամ, հետևյալ անգամ և այլն, ուր գերադաս անգամը ուղղական հոլովով է կիրառվում. օրինակ՝ Կաթողիկոսը ինքն այս անգամ ձեռքն առավ պատասխանի մագաղաթը (ԴԴ, վարդանանք): Հաջորդ անգամ նա վերադարձավ ժամկետից չուտ: Այդ անգամ փորձարկումը հաջող անցավ:

§ 311. ա) Ժամանակի պարագա են դառնում տրական հոլովածները: Տրականով իբրև ժամանակի պարագա կիրառվում են՝

բ) Ժամանակի իմաստ արտահայտող բառերը (ոչ բոլորը, դրանց մի մասը ուղղականով է կիրառվում): Այդպիսի պարագաները հիմնականում ցույց են տալիս այն ժամանակամիջոցը, որի ընթացքում տեղի է ունենում կամ կատարվում է գործողությունը:

Ժամանակի նշանակություն ունեցող բառերի մի մասը ժամանակի պարագայի պաշտոն կարող է կատարել միայն որոշող բառերով, մի մասն էլ՝ առանց դրանց, կան և այնպիսիները, որ կիրառվում են թե՛ մեկ և թե՛ մյուս ձևով: Հիշյալ նշանակությամբ որոշ գոյականներ իբրև պարագա գործածվում են միայն եղակի թվով, մի մասն էլ կարող է հանդես գալ և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվով (գիշեր, երեկո և այլն): Այսպես, օրինակ՝ Լուսաղեմին նշմա-

րեցին Խնձորեսկի ամրոցի աշտարակները (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Մայրամուտին ծիրանագույն երկնքի վրա փռու վիթխարի սյուներ երևացին (ն. տ.): Մենք ճամփա բնկանք առավոտ ծեղին... (ԵԶ, Դանթեական առասպել): ... Որոնք կարծես ուղում էին Թափանցել նրա ներսը և իմանալ, թե ինչ է կատարվում այնտեղ այդ բռալեին (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Արևածագին նախաճաշի նստեցինք (Նոր Այր, Իմ ծաղկած այգին): Իրիկնաղեմին վասիլիսան սեղանը բաց է անում (ՀԹ, Գեղեցկուհի Վասիլիսան):

դ) Տրական հոլովով ժամանակի պարագա են դառնում տարվա եղանակների տնտեսները, ամսանունները, ամսաթվերը, տարեթվերը, ալի օրվա ժամերը նշող բառերը: Օրինակ՝ Կոնգրեսի քննարկմանն է ներկայացված այս տարվա վերաբերյալն պառլամենտի ընդունած բանաձևը (ՍՀ, 12.3.1967): ...Արդյունաբերության արտադրանքը 1936 թվականին կազմում էր ամբողջ արտադրանքի 72 տոկոսը (ն. տ.): Սառը աղբյուրների ակունքներից գլոր-գլոր իջնում է Ջորադետը, գարնանը՝ հեղեղների աղմուկով... աղնանը՝ դեղնակարմիր տերևներով... (ԱԲ, Անձրեք): Նույն թվականի հուլիսի 2-ին միավորվեցին արտաքին առևտրի օրգանները (ՍՀ, 12.3.1967):

դ) Տրականով ժամանակի պարագա են դառնում բնության երևույթների, այս կամ այն ժամանակահատվածում կատարվող աշխատանքների, ծիսակատարությունների և այլնի վերաբերյալ հասկացություններ արտահայտող ցուրտ, հրաշտ, հով, անձրև, մույթ, բերքահավաք, հունձ, վալ, պատ, դատիկ, հարսանիք, ալի գոյականաբար դործածված որոշ ածականներ: Օրինակ՝ ... Որ սուրմաներ առնեք իմ հարսանիքին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Իմ կնույնին... Ծիածանը նարոտ եղավ (ՀԹ, Իմ կնույնին երկինքը ժամ, արեք ջահ սրբազան): Նրա տոկոսը մեր մեծ տոներին բաժանեն (իմ զրկած) խեղճ ու որբերին... (ՀԹ, Կտակ): Ինչու լռեցիր ավազների ժողովին (ՍՀ, Հայոց բերդը): Պարահանդեսին պարեցի Արուսի հետ (Վ. Փավ, Հետագարձ հայացք, 1): Տրական հոլովածները այդ դեպքում արտահայտում են տվյալ գոյականների ուղղական կամ տրական հոլովով և ժամանակ բառով կամ ընթացք բառի ներգոյականով կազմված կապակցության իմաստ (հարսանիքին→հարսանիքի ժամանակ, (ընթացքում), տոներին→տոների ժամանակ (ընթացքում), նշանդրերին→նշանդրերի ժամա-

նակ (ընթացքում), անձրեին→անձրեի ժամանակ (ընթացքում), հովին→հով ժամանակ, հնձին→հնձի ժամանակ (ընթացքում) և այլն: Սրանք բառա-քերականական համանիշներ են, որոնք տարբեր ձևերի միջոցով նույն հարաբերություններն են արտահայտում՝ նրբերանգային որոշ տարբերակմամբ:

§ 312. Ժամանակի պարագան կարող է արտահայտվել բացառական հոլովով: Բացառականով ժամանակի պարագա են դառնում ժամանակային նշանակություն ունեցող գոյականները, այլև ժամանակի իմաստը այլ նշանակությունների հետ համեմատող բառերը: Ընդ որում, դրանց մի մասը կիրառվում է միայն իր լրացման հետ, մի մասն էլ թե՛ առանձին, թե՛ լրացումով: Բացառականով ժամանակի պարագաները հիմնականում ցույց են տալիս այն ժամանակամիջոցը, որից հետո կատարվում կամ որից սկսվում է գործողությունը: Այսպես՝ Կարող են երկու օրից հասնել (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի): Մի ֆանի ժամից ահա, նա պետք է կյանք տա իր էությունից բխած մի նոր արարածի (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): Նա մի ֆանի շաբաթից պետք է ուղևորվեր Միլան (ն. տ.): ... Երեսպայուրյունից սնվել ու մեծացել էր այդ խոնավ ծովափների մթության մեջ (Բ, Սամվել):

Բացառականով ժամանակի պարագա են դառնում ժամանակային նշանակություն չարտահայտող, բայց այդ իմաստով գործածվող մի շարք բառեր իրենց լրացումներով: Օրինակ՝ ... Ժամանակ անցավ էս տխուր դեպքից... (ՀԹ, Աղջկա սիրտը): — Ձեզ ճանաչում եմ ձեր առաջին դասախոսությունից (ԳՍ, Թեհրան, 1): Առաջին իսկ հանդիպումից էլուշը նախանձ և ատելություն տածեց դեպի այդ կինը (ՆՁ, Հացավան): Ժամանակային իմաստով գործածվող բառերը, ինչպես տեսնում ենք, հիմնականում կիրառվում են որոշող բառերի հետ, և ամբողջ կապակցությունը միասին է վերցվում որպես պարագա:

§ 313. Ժամանակի պարագան կարող է դրսևորվել գոյականի գործիական հոլովաձևով: Գործիականով ժամանակի պարագա են դառնում հիմնականում ժամանակի իմաստ ունեցող բառերը: Օրինակ՝ Լեոնն այդ նկատել էր ցերեկով... (ՆՁ, Հացավան): ... Փերիները սարի գլխին հավաքվեցին գիշերով (ՀԹ, Անուշ):

§ 314. Ժամանակի պարագան արտահայտվում է նաև ներգոյական հոլովով: Ներգոյականով ժամանակի պարագա են դառնում

ժամանակային իմաստ արտահայտող բառերի մի մասը և ժամանակի իմաստ չունեցող որոշ գոյականներ, որոնք սակայն այս կամ այն ձևով կամ շարժված առնչվում են ժամանակի հետ: Ժամանակային բառերը պարագայաբար սովորաբար կիրառվում են իրենց լրացման հետ: Ներգոյականով ժամանակի պարագաները ցույց են տալիս այն ժամանակահատվածը, որի ընթացքում տեղի է ունենում գործողությունը: Օրինակ՝ Տասնչորսերորդ ամսում հայտնվեցավ մի նոր և ավելի կատաղի թշնամի... (Բ, Սամվել): Այդ կսկիծրն առաջին անգամ զգաց նա շատ վաղ, մահովի հասակում (ՆՁ, Հացավան): ...Ու իրենց ծնողներին շվաք են անում ծերության օրերում (ՀԹ, Անդին քարը):

§ 315. Ժամանակի պարագան արտահայտվում է կապով և կապվող բառով: Ընդ որում, իբրև ժամանակի պարագա կիրառվում են հատկապես պես, վրա, առաջ, հետո, դեմ, հետ, մինչև, մեջ, նախան, ի վեր, անց և այլն կապերը՝ իրենց խնդիրներով:

Պես կապը իբրև ժամանակի պարագա կիրառվելիս սովորաբար տրականով դերբայական խնդիր է ունենում և ցույց է տալիս այն ժամանակամիջոցը, որն անմիջապես հաջորդում է դերբայով գրսևորվող ժամանակին: Օրինակ՝ Զանգը տալուն պես նա համարյա փախչում էր (ԳՍ, Թեհրան, 1): Հյուրերին տեսնելուն պես հռոմ զինվորները փող փչեցին բակում (ՍՁ, Պապ թագավոր):

Վրա կապը ժամանակի պարագա է դառնում այնպիսի խընդիրների հետ գործածվելիս, որոնք կամ գործողության, կամ նրան առնչվող իմաստ են արտահայտում: Այսպես՝ Վերջին խոսքերի վրա նրանց ականջին հասավ ձիերի ոտնատրուի... (ՍՁ, Պապ թագավոր): Սա Լևոնի կենացի վրա կարգում էր Վեմյանի բանաստեղծությունը (ՆՁ, Հացավան):

Ժամանակի պարագա է դառնում առաջ կապը իր խնդրով: Ընդ որում, եթե կապի խնդիրը ժամանակային իմաստ է գրսևորում, ապա այն հիմնականում հանդես է գալիս ուղղականով: Այսպես՝ ...Մի շարք առաջ եփրեմին տեսել էր շուկայում ձեռքի վրա օճառ ծախելիս (ՆՁ, Հացավան): Ամեն առավոտ աշաղույսից առաջ վեր էի կենում ու հաճույքով օգնում նրանց (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1):

Ժամանակի պարագայի պաշտոնով կիրառվում են հետո, մինչև, անց, ի վեր, հետ և այլն կապերը իրենց խնդիրներով, ընդ

որում, հետո կապի խնդիրը սովորաբար դրվում է բացառականով, մինչև և անց կապերին՝ ուղղականով. հետ կապին՝ տրականով, իսկ ի վեր կապի խնդիրը կարող է դրվել և՛ բացառականով, և՛ ուղղականով, զրոստրելով իմաստային նորերանդներ: Ի վեր ուղղական հոլովով խնդրի հետ ավելի շատ շափ ու քանակի հարաբերություն է արտահայտում, քան ժամանակի: Օրինակ՝ Մի ամսից հետո տղեբքն եկան... (ՀԹ, Անուշ): Նա քնոմ էր մինչև լույս... (Աիր., Նախորդակին): Ստույգ մե այն, որ Մրոցը հնուց ի վեր իր տեղն է... (ԱԲ, Մրոց): Իսկ երկու շաբաթ անց Օրանջիայում Մանասն էր քարն ու կիր թափել... (ԱԲ, Օրանջիա):

§ 316. Ժամանակի պարագան արտահայտվում է իս-ով հարակցական գերբայով և գերբայական դարձվածով: Ընդ որում, դարձվածի մեջ էլ հիմնականում հանգես է գալիս իս-ով հարակցականը, մասամբ նաև անորոշի տրականը (ժամանակ բառի հետ) և գործիականը: Այդ դեպքում ժամանակի պարագայով ցույց է տրվում այն ժամանակամիջոցը, որին գուզրնթացաբար տեղի է ունենում մի այլ գործողություն, որի ընթացքում կամ որի ժամանակ կատարվում է մի երկրորդ գործողություն: Փաստորեն այդպիսի կառուցվածքներում զրոստրելում է երկու գործողությունների կատարման միաժամանակությունը: Օրինակ՝ — Դու Լնուկս բարձր ձեն ունես, որ խոսելիս քո ձենից մարդիկ խլանում են (ՀԹ, Որոտ թագավորը): Մի օր էլ խաղալիս... գնդակն ընկնում է ջրհորը (ՀԹ, Դորտր): Կյորեսի տղաները գիտում լողանալու ժամանակ ընդհարվում էին «բուլկի ուտողների հետ...» (ԱԲ, Կյորես):

§ 317. Ժամանակի պարագան կարող է արտահայտվել երբե-վիցև անորոշ գերանվամբ. Օրինակ՝ ...Բարսեղը տակավին ոչ մի անգամ մտքովը չէր անցրել, թե ինքն երբևիցև կարող է աիրանալ նրա կարողության (ՆԴ, Բարերար և յորդեգիր): Ժամանակի իմաստ այդ դեպքում արտահայտվում է ընդհանուր ձևով, ոչ կոնկրետորեն, մի բան, որ անշուշտ, պայմանավորված է նշված գերանվան նշանակությամբ, նրա զրոստրած ժամանակային անբ-րոշությունը:

2սփի պարագա

§ 318. Չափ ու քանակի պարագան ցույց է տալիս գործողության կատարման շափը, քանակը. օրինակ՝ Հինգ ու վեց անգամ տարան դատաստան (ՀԹ, Հատաշանք): Որ ըստ երևույթին նախել

էր երևի ժամերով (ԴԴ, Վարդանանք): ...եվ ինքն ամբողջովին գողում էր տերևի պես (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին):

Չափ ու քանակի պարագան կարող է արտահայտվել մակ-
բայով, գոյականով, դերանունով, դարձվածքային և այլ կարգի
բառակապակցություններով, կապի ու նրա խնդրի միջոցով և այլն:

§ 319. 1. Չափ ու քանակի պարագան են դառնում ամենից առաջ
չափի մակբայները: Օրինակ՝ Նա կրկին սեղմեց էմմայի ձեռքը (ՆԴ,
Ջագունյան): ...որի գոհարազարդ կոթր կիսով չափ երևում էր
վերևից (Բ, Սամվել): ...եվ նրա տոհմը իսպառ բնաջինջ լի-
նի (Ն. տ.): Չափ ու քանակ են դրսևորում նաև առավոտից-իրի-
կուն, սերնդե-սերունդ, դարեղար, գիշեր-ցերեկ և այլն ժամանակ և
ծայրից-ծայր տեղ ցույց տվող մակբայները: Օրինակ՝ Ու հոսում
է գիշեր-ցերեկ Արցունքն անբախտ աղջկա (ՀԲ, Անուշ): Գործն է
անմահ, լավ իմացեր, որ խոսվում է դարեղար... (ՀԲ, Թմկաբերդի
առումը): Մզկիթները լցվում էին ծայրից-ծայր (ՍԽ, Մխիթար
սպարապետ): Ընդգծված ձևերում որոշ չափով գգացվում է նաև
ժամանակի ու ձևի իմաստ, բայց հիմնականը, իհարկե չափ ու քա-
նակի հարաբերությունն է:

§ 320. 2. Չափ ու քանակի պարագան արտահայտվում է
գոյականով: Չափի պարագայի պաշտոնով կիրառվում են հատկա-
պես ժամանակային հարաբերություն զրսևորող գոյականների
հոգնակի, մասամբ և եզակի ուղղական և գործիական հոլովածե-
վերը: Օրինակ՝ Քույր, բո գինին մեր սրտերում Մխացել է դար ու
դարեր... (ԵԶ, Սոմա): Օրեր ու շաբաթներ խաչերի դառն անց-
կացրին, մատաղներ մորթեցին (ՆԴ, Սաքուն ուխտ զնաց): Նա
դրում էր և ամեն մի բառի վրա բոլորներով մտածում էր (Բ, Սամ-
վել):

§ 321. 3. Չափի պարագան կարող է արտահայտվել բառա-
կապակցություններով: Այսպես՝ Նման լուրեր տարածողներին ծե-
ծեցին ուշաքափվելու աստիճան, բայց շկարողացան գտնել լու-
րերի աղբյուրը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

Չափի պարագա կարող են դառնալ այնպիսի բառակապակ-
ցություններ, որոնք արտահայտված են.

ա) Թվականի կամ մակբայի և անգամ բառի կապակցու-
թյամբ. այսպես՝ —Մի սխալ էր գործեցի ու հիմա հազար անգամ
փոշմանել եմ (ՆԶ, Հացավան): Շատ անգամ պայթեց դինամիտը...

(ԱԲ, Ձորերի լույսը): Ձորոտղ անգամ դուռը ծեծեցին... (ՆԴ, Նունե Բ) Ժամանակային նշանակություն ունեցող գոյականների ուղղական, դործիական և ներգոյական հոլովածների և թվականի, դերանվան կամ մակբայի կապակցությամբ: Օրինակ՝ Ու փերիներն էսպես տխուր երգում էին ողջ գիշեր (ՀԹ, Անուշ): Նրեմ օր կերուխում արին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Մի ամսում ոչնչացրին ամեն կենդանություն... (Բ, Սամվել): — Մելիքն, ասին, բուն է մտել, օխտը օրով պետք է քնի... (ՀԹ, Սասունցի Դավիթ):

դ) Թվականի և չափ արտահայտող գոյականների կապակցությամբ: Այսպես՝ երբեմն բարձում են քար, որ քաշում է երկու տոննա (ԱԲ, Անձրեք): ...նա պետք է անցներ 2200 ֆալ (ԴՍ, Թեհրան, 2): ...Հինգ ռուբլով վարձեց յուր համար մի առանձին սենյակ... (ՆԴ, Նունե):

§ 322. 4. Չափ ու քանակի պարագա կարող են դառնալ թվականները, քանակային նշանակություն դրսևորող ցուցական և հարցա-հարաբերական դերանունները, ածականները, որոնք չափ ու քանակի հարաբերությունն արտահայտում են կա՛մ ընդհանուր, չտարրորոշված ձևով, կա՛մ էլ որոշակիորեն. օրինակ՝ Այնքան վազեցի, այնքան վազեցի նրանց հետեից, որ հոգնեցա (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը): Ով մինն ուներ—տասն եմ բերել... (ՀԹ, Սասունցի Դավիթ): Այդ երեկո սակայն վարդանը ավելի երկար մրնաց (ԴԴ, Վարդանանք):

§ 323. 5. Չափ ու քանակի պարագան կարող է արտահայտվել կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով: Օրինակ՝ Այդ բուրբից մինչև հոգու խորհերը վերավորվում էր Աստն և չէր իմանում, ինչ տնի (ՆՁ, Հացավան): Մահվան չափ դառն էին այն մի քանի բույեները (Բ, Սամվել): Մեր դժբախտությունն էլ հենց այն էր, որ մասնատված ենք դարե՛ր ի վեր (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Ավելի սաստկացավ քամին՝ փոթորիկ դառնալու չափ (Իս. Նզնիկը):

Պատճառի պարագա

§ 324. Պատճառի պարագան ցույց է տալիս գործողության կատարման պատճառը: Այսպես՝ Սարսափից դեղնել է երեսի կաշին (ՆՁ, Կոմունարների պատը Փարիզում): Նրա աչքերը փակում էին ուրախությունից (ՀԹ, Արծիվը): Աշխատավորձի անօրինակ

իջևցման դեմ բողոքելու համար նրան այդտեղից դուրս վճռեցին (ԳՍ, Թեհրան, 1):

§ 325. Պատճառի պարագան հիմնականում դրսևորվում է դոյականի բացառական, երբեմն նաև գործիական հոլովածներով, ղերբայական դարձվածով, կապով ու կապվող բառով և այլն:

§ 326 Բացառականով պատճառի պարագա են դառնում հիմնականում հոգեկան վիճակ, զգացում և այլ իմաստ արտահայտող այլն գոյականները, որոնք կարող են պատճառ դառնալ որևէ երևվույթի երևան գալու, առաջացման, այլև այս կամ այն գործողության կատարման համար: Այդպիսիք են՝ ուրախություն, խընդություն, բերկրանք, տխրություն, բարկություն, ջղայնություն, կատաղություն, գայրույթ, հեգս, կարիք, համբերություն, անհամբերություն, ձանձրույթ, վիշտ, երկյուղ, վարմանք, գծաություն, սեր, խիղճ, ամոթ, ծիծաղ, շարություն և այլն: Օրինակ՝ ...սիրտս տրորվում էր ուրախությամբ... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Ջղայնությամբ իր գեղեցիկ բերանը ծամոնց Արուսը (ԵԶ, Հացավան): ...Եվ երեխան, կարծես իր վշտից ու ահից կուշ էր եկել իր բաղքը մալրիկի գրկում (ԳՍ): Լեզուն կարող է սառսափից լալկվել, Կապը կնկնել ահից... (ՊՍ, Անլուկի պանդակատուն): Արուսը սիրուց ու խղճահարությամբ լաց է լինում (ԵԶ, Հացավան): Հորանջում են արդեն ձանձրությամբ... (ԵԶ, Մեծ առօրյան):

§ 327. Պատճառի պարագան կարող է արտահայտվել անորոշ ղերբայի բացառական հոլովով. օրինակ՝ նա ծանր է շնչում վազելուց (ՀՔ, Մայր): Շատ բնելուց նրա աչքերը ուռել էին:

Բացառականով պատճառի պարագան երբեմն շփոթվում է հիմունքի պարագայի հետ, և զժվար է լինում դրանք իրարից հրատարակելու տարբերել: Պետք է նկատի ունենալ հետևյալը: Պատճառի պարագան սոսկ պատճառ է դառնում որևէ գործողության համար, իսկ հիմունքի պարագան նախադրյալ, միջոց կամ հիմունք է մի բանի համար:

§ 328. Պատճառի պարագան կարող է արտահայտվել գոյականի և հոլովվող այլ խոսքի մասերի գործիական հոլովով: Օրինակ՝ ...Որոնք Մուշեղի հաղթությամբ փրկություն գտան (Բ, Սամվել): Այսօրվա մեր ուրախությամբ մենք պարտական ենք նրան (ԳՍ, Թեհրան, 1): Ուրեմն նա անտարբեր չէ դեպի ինձ, — մտա-

ծում էի ես, բանի որ վշտացել է իմ մեկնումով (Իս., Գերեզմանի վրա):

§ 329. Պատճառի պարագա են դառնում նաև այն դերբայական դարձվածները, որոնց մեջ դերբայը հանդես է գալիս գործիական հոլովով: Այսպես՝ Այս վայրերով անցնող յուրաքանչյուր հայի սիրտը արտառվում էր՝ վաղեմի շեն գավառը վայրենացած, անբնակ տեսնելով (Սև, Մխիթար սպարապետ): Բայց և այնպես սրախացավ՝ ժողովրդի ու գործի ոգևորությունը տեսնելով (Սև, Մխիթար սպարապետ): Վերջին նախադասության մեջ դերբայական դարձվածը կարող է ըմբռնվել նաև որպես ժամանակի պարագա: Այլևի ճիշտ՝ այն իր մեջ որոշ չափով համատեղում է նաև ժամանակային հարաբերություն:

§ 330. Պատճառի պարագան կարող է դրսևորվել կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով: Իբրև պատճառի պարագա կիրառվում է հատկապես համառ խսկական կապը՝ իր խնդրով: Օրինակներ՝ ...Մոռեցավ նրան, շնորհավորեց հաջող ելույթի համար (ԵՂ, Հացավան): Ուսանողների բացարձակ մեծամասնությունը նրան տանել չէր կարողանում... սին փառասիրության ու կաշառակերության համար (ԳՍ, Թեհրան, 1):

Պատճառի պարագայի պաշտոնով կարող են հանդես գալ տակ, առքիվ, շնորհիվ, պատնառով, դիմաց կապերը՝ իրենց խնդիրներով: Օրինակ՝ ...Եվ մինչև իսկ լսեցին կարծես, թե ինչպես ճարճատեցին նրա սովորները փղի ծանրության տակ (ՍՁ, Պապ թագավոր): ...Կաթողիկոսը ոչ մի խստություն չարտահայտեց Պապի հրամանի և մյուս ամբարիշտ մտքերի առքիվ (ն. տ.): Ինժեներատեխնիկական կոլեկտիվի լավ աշխատանքի շնորհիվ գործարանը զուրա է եկել Միության առաջավոր ձեռնարկությունների շարքը... (ՍՀ, 15.1.1970):

Հիշյալ կապերով արտահայտված պատճառի պարագան հաճախ իր մեջ համատեղում է և այլ իմաստներ (հիմունքի, միջոցի խնդրի և այլն):

Հիմունքի պարագա

§ 331. Հիմունքի պարագան ստորոգյալի այն լրացումն է, որ ցույց է տալիս գործողության կատարման հիմունքը, այսինքն՝ արտահայտում է այն սուբյեկտը, որը հիմունք, նախադրյալ կամ

տվյալ է հանդիսանում որևէ բանի համար: Օրինակ՝ ...իսկ կո-
կարգավոր պարտնի համազգեստից իմացավ, որ դատական պրիս-
տավ է... (ՆԴ, Խմբագիրը): — Նա է, հենց ձայնից էլ ճանաչում
եմ (ԳՍ, Թեհրան, 1):

§ 332. Հիմունքի պարագան ամենից առաջ արտահայտվում է
գոյականի բացառական հոլովով:

Բացառականով հիմունքի պարագա են առնում՝

ա) իմացական և զգացական նախաշեղ, իմանալ, հասկանալ,
եզրակացնել, կոսմել, պատկերացնել, տեսնել, նկատել, որոշել,
զգալ և այլ բայեր: Այսպես, օրինակ՝ Նա ինձ ճանաչեց... իմ ազնի
ձայնից (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): ...որի արտաբերից և
նշաններից թե՛ Պապը, թե՛ շքախմբի անդամները հասկացան, որ
դա պալատական է (ՍԶ, Պապ թագավոր): Առհասարակ ձայնից նշ-
կատում էի, որ շափազանց ուրախ տրամադրությամբ մեջ էր...
(ՆԴ, Սպանված աղավնի): Գործարանների վեր ցցված ծխնկույզ-
ներից, եկեղեցիների գմբեթներից, Քոի կամարակապ կամուրջ-
ներից... նա կարողանում էր որոշել քաղաքի զխաղոր փողոցները
և տեսարժան վայրերը (Սիր., Նախօրյակին):

§ 333. Հիմունքի պարագան կարող է արտահայտվել նաև
գործիական հոլովաձևերով. օրինակ՝ նա ծառայում էր աեղական
արքունական պալատներից մինում մեծաքանակ ունեիկով (ՆԴ,
Քնքուշ լարեր): ...Ընկան նրա ձեռն ու ոտը, Ու մուրհակով, շահով,
կարգով փող վեր առան բավականին (ՀԹ, Անբախտ վաճառա-
կանները):

Շատ հաճախ հիմունքի պարագա են դառնում հրաման, իրա-
վունք, դաշնագիր, որոշում, խնդրանք, հրավեր, պայման, օրենք,
թույլտվություն և այլ գոյականների գործիական հոլովաձևերը.
օրինակներ՝ Նրանց բռնեցին ու բեկի հրամանով կախեցին խանդա-
կի մոտ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Հիշածդ նահանգները հա-
տատուն դաշնագրերով հանձնեցինք Բեր թագավորին (Մուր., Գե-
վորդ Մարզպետունի): ...Թագավորի խնդրանքով հայրը դեպք նրա
մոտ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

§ 334. Հիմունքի պարագան կարող է արտահայտվել նաև
կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով: Ընդ որում, իբրև հիմունքի
պարագա կիրառվում են հատկապես ըստ, համաձայն, վրա, համե-
մատ, անունով և այլն կապերը: Այսպես՝ Ակադեմիան, ըստ իր

խոստման, հաստատեց ինձ մի ամսով Փարիզ գործողելու որոշումը... (Վ. Փափ., Հեռագրած Հայացք, 1): Ամրացի վերակացուն համաձայն իշխանի հետ դրած պայմանի, բերդն ու ավանը հանձնեց նրա ձեռքը (Մուր.. Գևորգ Մարգարեանի): Այդ հեռագրի հիման վրա դու նրան կազատես... (ՆԶ, Հացավան):

Զիջման պարագա

§ 335. Զիջման պարագան ցույց է տալիս գործողության կատարման հակառակ հիմունքը, պայմանը ու պատճառը: Այսինքն՝ ցույց է տալիս, որ գործողությունը տեղի է ունենում հակառակ տվյալ հիմունքի, պատճառի ու պայմանի կամ էլ կատարվում է մի այլ գործողության փոխարեն: Այլ կերպ ասած՝ զիջման պարագան արտահայտում է այն առարկան, որին հակառակ կամ որի փոխարեն կատարվում, տեղի է ունենում մի բան: Զիջման պարագան ենթադրում է տվյալ հիմունքին, պայմանին ու պատճառին ոչ համասպատասխան, սպասածին հակառակ կատարվող գործողություն: Այսպես՝ Հակառակ բյուրոյի որոշմանը՝ չբավոր կոլխոպնիկներին հեռացնում է աշխատանքից (ՆԶ, Հացավան): Այստեղ չբավոր կոլխոպնիկներին աշխատանքից հեռացնելը կատարվում է ոչ թե ըստ բյուրոյի որոշման, այլ նրան հակառակ: Բյուրոյի որոշման համաձայն՝ չբավոր կոլխոպնիկներին աշխատանքից չզրկել է հեռացնելին, բայց կատարվում է դրան հակառակը, ազատում են նրանց:

§ 336. Զիջման պարագան սովորաբար դրսևորվում է կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով: Այդպիսի պարագայի պաշտոն են կատարում հատկապես չնայած, չնայելով, հակառակ, փոխանակ, փոխաբեն և այլն կապերը իրենց խնդիրներով: Օրինակ՝ Չնայած բժիշկների բոլոր ջանքերին, հայ ժողովրդի խիզախ դավակի կյանքը շահադիվեց փրկել (ՍՀ, 8.2.1970): Մյուս օրը, չնայելով անձրևային: խոնավ եղանակին, Սահակ Պարթևը և Մեսրոպը վաղ առավոտյան ներկայացան տիկին Մամիկոնյանին (Բ, Սամվել):

Նպատակի պարագա

§ 337. Նպատակի պարագան արտահայտում է գործողության կատարման նպատակը, այսինքն՝ ցույց է տալիս, թե ինչ բանի

Համար կամ ինչ նպատակով է տեղի ունենում տվյալ գործողությունը: Նպատակի պարագա են դառնում անորոշ զերբայի և գոյականի երոշ հոլովածներ, կապերն ու կապվող բառերը, զերբայականի գարծվածները և այլն:

§ 338. 1. Նպատակի պարագա են դառնում գոյականի հոլովածները: Նպատակի պարագան արտահայտվում է՝

ա) Գոյականի ուղղական հոլովով. ուղղականով նպատակի պարագան զրական լեզվին է անցել ժողովրդական-խոսակցական լեզվից: Ուղղականով նպատակի պարագա են առնում ուղևորություն իմաստ ունեցող մի շարք բայեր՝ *գնալ, գալ, բերել, տանել, քշել և այլն, Լնդ որում, իբրև նպատակի պարագա են հանդես գալիս գանդատ, կոխվ, խնամախոս, պսակ, կիթ, քննություն, տես և մի բանի ալ բառեր: Օրինակ՝ Մի օր էս աղվեսը գալիս է թագավորի մոտ խնամախոս... (ՀԹ, Չախչախ թագավորը): Վերևից մի մարդ եկավ Բննություն (ՀԹ, Հառաչանք): Գնացին թագավորի մոտ զանգատ... (Իս., Աղա Նաղար):*

Ուղղականով նպատակի պարագան այնքան էլ բնորոշ չէ պրական լեզվին, հաճախ այն պարզորոշ ու հստակ չի լինում, այսինքն՝ իր մեջ համատեղում է և այլ իմաստ, հատկապես տեղի հարաբերություն: Այսպես՝ *էսպես Սաբոն տխուր մի օր կոխվ գնաց զերմանու դեմ (ԵԶ, Մաճկալ Սաբոյի պատմությունը): Բայց իրար դեմ կոխվ Են Գորս եկել (ԳԴ, Վարդանանք): Ոչխարդ բեր կիթ, օրը ճաշ դառավ (ՀԹ, Անուշ):*

Առաջին նախադասությունում ընդգծված բառը ավելի շատ տեղի հարաբերություն է արտահայտում, քան նպատակայնություն, իսկ մյուսներում իշխողը նպատակի իմաստն է, տեղի նշանակությունը հտին պլանի վրա է մղված:

բ) Գոյականի տրական հոլովով: Այսպես՝ *Իսկ իրենք խմբերով նստեցին հացի (ՍԶ, Պապ թագավոր): Եվ գնաց սրահ ընթրի-հի (ԳԴ, Վարդանանք): Ու գաշտ են եկել հարս ու աղջիկներ, Որը սիրեխի, որը՝ դանդուղի (ՊՍ, Անլուելի զանգակատուն):*

գ) Նպատակի պարագա են դառնում գոյականի գործիական օրոշ հոլովածներ. օրինակ՝ *Թագավորը պետական գործով է մեկնել իր մայր քաղաքը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Գնացինք թավադի ոտը խնդիրով (ՀԹ, Հառաչանք):*

Գործածական են նաև բառի նպատակով *այցելել, կաբուր*

հարցով մեկնել և այլն, ուր բնդգծված ձևերը նպատակի պարագա են: Դրանք կիրառվում են որոշող բառերի հետ: Գործիականով նպատակի պարագան նույնպես տարածում չունի զրական լեզվում:

§ 339. 2. Նպատակի պարագան արտահայտվում է անորոշ գերբայի տրական հոլովով կամ գերբայական դարձվածով, ուր գերբայը դարձյալ հանդես է գալիս տրականով, որին կարող է կապակցվել նաև համար կապը. օրինակներ՝ ...Հայր-մարդպետն ու Տիրիթ նախարարը նստեցին հանգստանալու (ՍԶ, Պապ թաղավոր): Տղամարդիկ վազում էին կովկես (Բ, Սամվել): Ահա հավաքվել են տոմս գնելու (ԳՍ, Թեհրան, 1): Առաքելը ոխք հանելու համար գնաց տանուտեր եղավ (ԱԲ, Օրանջիա):

§ 340. 3. Նպատակի պարագա կարող էն դառնալ կապական արտահայտությունները: Իբրև նպատակի պարագա կիրառվում են հատկապես համար, հանուն, ի և այլն կապերը՝ իրենց խնդիրնաբով:

Այսպես՝ Արդեն ղզաց, թե հասել է գործելու ժամը՝ կամ արդարացնել իր ամուսնուն, կամ բնկնել հենց նրա անվան համար (ԴԴ, Վարդանանք): Որոնք զժվարին իրադրության մեջ հաստատված պայքար են մղում հանուն ղեմակրատիայի, հանուն խաղաղասիրական արտաքին քաղաքականության (ՍԶ, 19.4.1967): Ի նշանավորումն ՍՍՀՄ ղինված ուժերի 50-ամյակի... Երևան քաղաքում կարվի հրետանային համադարկ (ՍԶ, 23.2.1968):

Միասնության պարագա

§ 341. Միասնության պարագան ցույց է տալիս միասնաբար, մեկից ավելի առարկաների մասնակցությամբ կատարվող գործողություն: Օրինակ՝ Եսայիս ընկերների հետ գնում էր հայրենի գյուղը (ՍՆ, Միխիթար սպարապետ): Ասատուրի հետ միասին նա ձին տանում է գոմը (ՆԶ, Հացավան):

§ 342. Միասնության պարագան դրսևորվում է զոչականի գործիական հոլովով. օրինակ՝ Նրանք երեկով գնացին ճաշասեռյակ (ԳՍ, Թեհրան, 1): Առաջին օրը, ճաշից անմիջապես հետո, երկու նախարար իրենց քիկնավահներով դուրս եկան միջնաբերդից և դիմեցին ղեպի Արաքսը (ՍԶ, Պապ թաղավոր): Գարունը կրքացվի, ետ կգա կրկին, Ձագով-ընկերով կուզաս գեպի տուն... (ՀԹ):

§ 343. Միասնության պարագա են դառնում նաև կապական արտահայտությունները, բնդ որում, այդ պաշտոնով կիրառվում է հետ կապը իր խնդրով: Այսպես՝ Իր վարդապետների, սարկավագների ու երեցների հետ մտավ վանքի բակը (ՍԶ, Պապ.թագավոր): Անահիտը պարում էր Ալեքսանդրի հետ (Իս., Գերեզմանի վրա): Ինքն էս սկսեց զբոսանքի դուրս գալ իր շքախմբի անդամների հետ (ՍԶ, Պապ.թագավոր):

Երբեմն վերը նշված եղանակով կազմված միասնության պարագայի հետ զործածվում է միասին բառը: Դրանով ավելի հստակորեն է զրսևորվում զործողության միասնաբար կատարվելը: Օրինակ՝ Ժողովրդի հետ միասին գտնվում էր եկեղեցում նաև զորքը (Մուր., Դեորդ Մարդպետունի): Քիչ անց Գրիգոր Սահակյանը վերադարձավ Աբելի հետ միասին (ՆԶ, Հացավան):

Պետք է նկատել, որ միասնության պարագան հաճախ իր մեջ համատեղում է նաև զործողության կատարման ձևի իմաստ: Միասնաբար տեղի ունեցող զործողությունը վերջին հաշվով զործողության կատարման մի եղանակ է, որով հակադրվում է այլ եղանակով կամ ձևով տեղի ունեցող զործողությունը: Սակայն միասնության պարագան ձևի պարագայի հետ չի նույնանում, որովհետև բացի ձևի հարաբերությունից, այն զրսևորում է նաև միասնության, միասնաբար կատարելու նշանակություն, մի բան, որ չի արտահայտում ձևի պարագան:

Պայմանի պարագա

§ 344. Պայմանի պարագան ցույց է տալիս զործողության կատարման պայմանը, այսինքն՝ նշում է այն հանգամանքը, որով պայմանավորվում է զործողությունը: Օրինակ՝ Նա զործարանում կաշխատի բարձր աշխատավարձ ստանալու դեպքում: Քաղաք կտեղափոխվի բնակարան ստանալու պայմանով: Այստեղ աշխատելու զործողությունը պայմանավորվում է բարձր աշխատավարձ, քաղաք տեղափոխվելը՝ բնակարան ստանալու հանգամանքով:

§ 345. Քանի որ պայմանի պարագան հիմնականում հանդես է գալիս պայմանի պարագա երկրորդական նախադասության պարզեցումից, ուստի այն սովորաբար արտահայտվում է դերբայական դարձվածով, որը մեծ մասամբ կազմված է լինում անորոշի

տրական և դեպք, պարագա բառերի ներգոյական կամ էլ պայման գոյականի գրոծիական հոլովածների կապակցությամբ:

Օրինակ՝ ...եվ աղետներ լինելու դեպքում պետական ապահովագրության մարմինները պարտավոր են հատուցել վնասները (ՍՀ, 6.4.1969): Նրդիչն արտակարգ ձայն ունի և ճիշտ հնչեցնելու դեպքում կարող է հասնել լուրջ հաջողությունների (ՍՀ, 5.4.1969): Այդ առարկաներից... «5» գնահատական ստանալու դեպքում ներանք աղատվում են ընդունելության մյուս քննություններից (ՍՀ, 15.4.1969): Պայմանի պարագան կարող է արտահայտվել նաև գործիական հոլովածով: Այսպես՝ ...պոեզիայի և առհասարակ գրականության մեջ ազգայինը հարցերի հարցն է, որի նշգրտումով միայն սովետահայ պոեզիան կկարողանա ազգային թեմաները դարձնել համամարդկային (ՍՀ, 6.4.1969): Ներքին հարկը տրված էր վաճուղ (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): Շատերին էլ նա առաջին անգամը ներում էր, բայց այն պայմանով, որ (ՆԴ, Քընքուշ լարեր):

Պետք է նկատել, որ պայմանի պարագան մեծ մասամբ համատեղում է ժամանակի, հիմունքի և այլ հարաբերություններ: Այսպես՝ Հիվանդին հաջող վիրահատելու դեպքում բժիշկը կարծես հոգնածություն չի զգում: Արձակուրդ ստանալու դեպքում կայցելիմ ձեզ: Բնակարանս կհանձնեմ քաղսովետին նորը ստանալու պայմանով: Ընդգծված պայմանի պարագաների մեջ զգալի չափով առկա են նաև հիմունքի և ժամանակի իմաստները: Ավելի ճիշտ դրանք հավասարապես և՛ պայմանի, և՛ ժամանակի (նաև հիմունքի) պարագաներ են:

§ 346. Պայմանի պարագան կարող է արտահայտվել նաև այս դեպքում, այդ դեպքում, այն դեպքում, այս պարագայում, այդ պարագայում, այն պարագայում, այս պայմանով, այդ պայմանով, այն պայմանով, մի պայմանով և այլն բառակապակցություններով, ուր պայմանականությունը ենթադրվում կամ հասկացվում է: Այսպես՝ Այդ պայմանով երկար չեն աշխատի բանվորները: Այս դեպքում միայն մենք կնվաճենք փոխանցիկ դրոշը: Այդ պարագայում կարելի էր մտածել միայն քաղցից շմահանալու մասին:

Ծանոթ.— Պայմանի պարագան ավելի հստակորեն ու որոշակի է արտահայտվում երկրորդական նախադասության մեջ, ուր նա զխավորի հետ կապակցվում է եթե շաղկապով: Նրբ ստորագա-

սական նախադասությունը պարզեցվում է, պայմանականությունը մի տեսակ թուլանում է, և ժամանակայնությունը կարծես սկսում է իշխող դառնալ, ավելի ճիշտ՝ այդ դեպքում պայմանականությունն ու ժամանակային հարաբերությունն համատեղվում են կամ հանդես գալիս միասնաբար:

ՏՐՈՇՎՈՂ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

§ 347. Հաճախ նախադասության երկրորդական անդամների արտասանական կապերը իրենց լրացումների հետ թուլանում են, և նրանք համեմատաբար ավելի ինքնուրույն դիրք են գրավում: Երկրորդական անդամները այդ դեպքում մի տեսակ, կարծես, առանձնանում, անկախանում են, մի բան, որ կատարվում է արտասանական դադարների, ցածրացող հնչերանգի և շեշտի միջոցով:

Երկրորդական անդամների առանձնացումը և ինքնուրույն դիրք գրավելը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով, հատկապես նրանց շրջուն շարադասությամբ, ծավալով, գլխավոր անդամների ծանրաբեռնվածությամբ և այլն:

Նախադասության կազմում առաջ եկած շարահյուսական այդ խմբերը աչքի են ընկնում շեշտվածությամբ և ընդգծվածությամբ: Նախադասության այդ անդամների առանձնացումը կոչվում է տրոհում, իսկ առանձնացվող անդամները՝ տրոհվող լրացումներ: Գոյականական անդամի լրացումներից տրոհվում են որոշիչը և բացահայտիչը, բայական անդամի լրացումներից՝ պարադաները: Հատկացուցիչը և խնդիրները, իբրև կանոն չեն տրոհվում: Որոշիչները կարող են կիրառվել թե՛ տրոհված, թե՛ չտրոհված, իսկ բացահայտիչները միշտ տրոհված են լինում:

Տրոհվող որոշիչ

§ 348. Հայերենում որոշիչը սովորաբար դրվում է իր որոշյալից առաջ, սակայն երբեմն նա հանդես է գալիս նաև ետադաս կիրառությամբ: Այդ դեպքում որոշիչը հաճախ տրոհվում է, այսինքն՝ անջատվում, բաժանվում, առանձնացվում է իր որոշյալից, որի հետևանքով որոշիչի և որոշյալի միջև եղած կապը խիստ թուլանում է, և նրանք իրաք նկատմամբ համեմատաբար ինքնուրույն

գիրք են գրավում: Այդպիսի որոշիչները աչքի են ընկնում իրենց շեշտվածությամբ:

Պետք է նկատել, որ որոշիչների ետադաս կիրառությունը դեռևս տրոհման պայման չէ: Այն կարող է տրոհվել, եթե նրանք բաղմակի են կամ էլ իրենց հերթին ունեն լրացումներ, որոնք նույնպես շրջուն շարադասությամբ են գրվել:

Տրոհվող որոշիչները կարող են արտահայտվել ածականով, գոյականի հոլովաձևերով, դերբայական դարձվածով, կապական արտահայտություններով և այլն:

§ 349. Որոշիչի պաշտոնով ամենից առաջ կիրառվում են ածականները, որոնցով արտահայտված որոշիչների տրոհման հիմնական պայմանը նրանց բաղմակիությունն է և ետադաս գործածությունն է (իհարկե, տրոհմանը նպաստող այլ հանգամանքներ էլ կան): Օրինակներ՝ Այսօր եղիք որպես մայր—Յարի, Բնուշ նրբագգաց (ՎՏ): Եվ աչքիս առաջ կենդանացան այն ոռմանտիկ հովիտների վրացուհիները՝ աչագեղ և սլացիկ... (Իս., Վրաց դուռանի երգը): Մովսեսին մի թուր ավին՝ ծանր ու երկար (Սև, Մխիթար սպարապետ):

Երբեմն բաղմակի որոշիչների կուտակումից խուսափելու նպատակով նրանց մի մասը նախադաս, մյուս մասը ետադաս է գրվում: Այդ դեպքում ետադասները, եթե բաղմակի են, տրոհվում են: Ընդ որում, զրանք առանձնանում են ոչ միայն իրենց որոշյալներից, այլև նախադաս կիրառված մյուս որոշիչից (կամ որոշիչներից): Օրինակներ՝ ...և հողի խորքերից հետզհետե ցցվում էին տձև ժայռեր՝ սապատավոր և ահռելի (ԱԲ, Կյորես): Նրանց առջև կանգնած էր մի պնդակաղձ, բարձրահասակ կին՝ խառահալաց ու անհանգիստ (Սև, Մխիթար սպարապետ): Բացվում էին լուսաթաթախ առավոտներ՝ մեկը՝ մեկից պայծառ ու տաք, Մեկը մեկից վառ ու հստակ (ՊՍ, Անլուլի գանգակատուն):

§ 350. Երբեմն կարող է տրոհվել ետադաս ածական որոշիչը իր որևէ լրացման հետ միասին՝ շնայած նրա բաղմակի չլինելուն: Այդ դեպքում տրոհմանը նպաստում է տրոհվող լրացման ծավալը: Օրինակ՝ Խավարն է գերել մեր հողին այսօր եվ լուսթյունը՝ հավետ մահապալատ (ՎՏ): Խաղաղ ննջեցին գյուղերը խաղաղ եվ քաղաքները բերդերովն ամուր.— Ա՛խ, այն դիշերը՝ անսահման երկա՛ր... (ՎՏ): Տրված է բախտ՝ ծառայելու ժողովրդի

գործին այս մեծ՝ Մեր ուժերով՝ քեկուզ փոքրիկ, Ես իմ երգով՝ քեկուզ համեստ, Դու քո զարկով՝ քեկուզ մանրիկ (ՍԿ):

Ետադաս բաղմակի որոշիչների տրոհմանը նպաստում է նաև նրանց՝ որոշիչների պարզաբանող, որոշյալն ավելի որոշակի դարձնող բնույթը: Դա է պատճառը, անշուշտ, որ ինչքան մեծ է ու որոշակի որոշիչների պարզաբանող, բացահայտող բնույթը, այնքան հավանական է տրոհումը: Այսպես՝ եվ աշխարհն էր քար՝ սառն անխորհուրդ... (ՎՏ): Մուրացկաններ էին՝ կիսամերկ ու բոկոտն (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

§ 351. Երբեմն տրոհվող որոշիչների ու նրանց որոշյալների միջև բնկնում է մի այլ որոշիչ, հատկապես թվականով արտահայտված, որը թևե հաագաս է կիրառվում, բայց չի տրոհվում իր որոշյալից՝ հաագաս դրված մյուս որոշիչների նման: Այդ դեպքում հիշյալ որոշիչը իմաստային ու շարահյուսական ավելի սերտ կապի մեջ է գտնվում իր որոշյալի հետ, որի հետևանքով էլ մնում է շարոհված. օրինակ՝ ...Բայց կա դեռ, իմ հոգում բաղձանք մի՝ ջերմ ու մաքուր (ՎՏ): ...Մաշում է իմ սիրտն անդադար Հին երգ մի՝ ծանոթ ու տառում (ՎՏ): ...Իսկ ես պահում եմ Ձեր սուվենիրը, Որպես ծաղիկ մի՝ Սուրբ ու աննեխ... (ՎՏ):

Նկատենք, որ այդպիսի կիրառությունը հատուկ է հատկապես բանաստեղծական լեզվին:

§ 352. 2. Տրոհվող որոշիչը կարող է արտահայտվել ածականի (նաև գոյականի) և կապի ու նրա խնդրի կապակցությամբ: Այդ դեպքում տրոհվող որոշիչները ծավալուն բառակապակցություններ են, որոնք հիմնականում արտահայտում են նմանություն և ձևի հարաբերություններ: Ածականի (նաև գոյականի) հետ տրոհվող որոշիչ են դառնում հատկապես նման, պես, չափ, ինչպես, որպես կապերը իրենց խնդիրներով: Այսպես՝ Բայց նա ոչինչ չէր բողբոջում. զգում էր միայն մի բան—Սիրումու չափ տեկնալի և մանվան չափ անդիմադրելի... (ՆԴ, Հոգուն վրա հասավ): Նրա հոգին, մրնշաղի պես փափուկ ու բարի, դուրս էր հորդում նրա էությունից... (ՆՁ, Հացալան): Մի զույգ եգիպտական աղավնիներ, սպիտակ ուրպես ձյուն, բույն էին դրել ուղիղ անձավի մուտքի վերևում (Բ, Սամվել):

§ 353. 3. Տրոհվող որոշիչը կարող է արտահայտվել ածականի և ուղղականով դրված գոյականի կապակցությամբ, ընդ ո-

րում, գոյականի նախադաս կիրառվելու շնորհիվ գործիական հոլովի փոխարեն հանդես է գալիս ուղղական հոլովով, որոշյալ առումով. օրինակ՝ Մեր գյուղն է՝ սաբերը մերկ... (ՎՏ): Դրանց հետ գալիս էր և մի անապատական՝ ղեմֆն ու ձեռները արյունոտ... (Մուր., Գևորգ Մարգարեանի): Նույն վայրկյանին մի թուխ կրտրի՞ մեջքին քամար... Հայացքը լուրջ, ղեմֆը հանդուգն. — Արջի նման մեջ է գալիս... (ՊՍ, Անյունիի զանգակատուն):

Այստեղ մերկ, արյունոտ, լուրջ և հանդուգն ածական որոշիչները գրվել են իրենց լրացյալներից՝ սաբերը, ղեմֆն, ձեռները, հայացքը և այլն հետո: Նախադաս կիրառվելու դեպքում լրացյալ գոյականները ուղղականի փոխարեն հանդես կգալին գործիական հոլովով: Այսպես՝ մի թուխ կտրի՞ մի լուրջ հայացքով, հանդուգն ղեմֆով, մի անապատական՝ արյունոտ ղեմֆով ու ձեռներով և այլն: Բերված օրինակների տրոհված որոշիչների իմաստները կարելի է արտահայտել նաև երկրորդական նախադասությամբ, օրինակ՝ Մի թուխ կտրի՞, որի հայացքը լուրջ էր, ղեմֆը հանդուգն, արջի նման մեջ է գալիս և այլն:

§ 354. 4. Տրոհվող որոշիչները կարող են արտահայտվել ածականի (նաև այլ խոսքի մասի) և գոյականի գործիական հոլովաձևի կապակցությամբ: Ընդ որում, գործիական հոլովաձևը կարող է բուննալ մեկից ավելի որոշիչներ՝ ածականով կամ այլ խոսքի մասով արտահայտված. օրինակներ՝ Փայտի լանջից կախված էր մի գանդ՝ երկաթ կոթով (Սև, Մխիթար սպարապետ): Պատշգամբում երեսց մեկից Բարխուդարը՝ ծանրագին մուշտակով, սրածայր գլխարկով (ն. տ.): Ներս մտավ մի բարձրահասակ, ոչ շատ էրիտասարդ անձնավորություն՝ իշխանական արտաքինով (ԴԴ, Վարդանանք): Կյորեան ուներ այգայիսի ուխտատեղի՝ մրոտած պատերով, հողե սև նրագներով, օջախի փառերով (ԱԲ, Կյորես):

§ 355. 5. Տրոհվող որոշիչ կարող են դառնալ ուղղական հոլովով գոյականները իրենց ածական (կամ այլ խոսքի մասով արտահայտված) որոշիչների հետ: Ընդ որում, դրանց որոշյալները հոգով են կիրառվում, իսկ իրենք՝ որոշիչները առանց հոգի: Այսպես՝ Ամենից առաջ եկավ հաշվապահ՝ բարձրահասակ, կուրծքը ներս ընկած, փիշ կուղիկ, փառասունի մոտ մի տղամարդ (ՆՁ, Հացավան): ...Ներս մտավ մովպետան մովպետը, քանձամորուս, խոշորաղեմ... երկարափի մի ծերունի (ԴԴ, Վարդանանք):

§ 356. Տրոհվող որոշիչը արտահայտվում է գերբայական դարձվածով, որը կարող է առաջ գալ նաև որոշիչ երկրորդական նախադասություն ունեցող բարդ նախադասության պարզեցման հետևանքով: Այդ դեպքում գերբայական դարձվածի կազմում հիմնականում հանդես են գալիս հարակատար և ենթակայական գերբայներ: Օրինակներ՝ նրան սպասողները հեռվում տեսան հեծյալ մի զորամաս՝ նետերով, նիզակներով և սրերով զինված (ՍԶ, Հայոց բերդը): Նրա կտր գեմբը՝ օղակված արծաթափայլ գանգուրներով, խոշոր կտր աշքերը ավելի մատենագիր էին հիշեցնում, քան հազարապետ (ԴԴ, Վարդանանք): Քանի նա չէր դավաճանել ինձ, ես մի արծիվ էի՝ հոգով ու մտքով բարձունքներում սավառնող... (ՆԴ, Ես և նա):

Գերբայական դարձվածով արտահայտված տրոհվող որոշիչը երբեմն կարող է ըմբռնվել նաև պարագայական նշանակություն մեծ, հատկապես երբ այն իր շարադասությամբ մոտ է ստորոգյալին. այսպես՝ Սպիտակ արագիլը, կամիր ոտները հորիզոնական դիրքով ուղիղ մեկնած, լայն թևերով թափահարում էր շտապելով գետի Արաքսի մոտոտները (Բ, Սամվել): Ընդգծված անգամ որոշ չափով համատեղում է նաև ձևի հարաբերություն:

Տրոհվող որոշիչները իրենց որոշյալների նկատմամբ անպայման ետադաս լինելով, նախադասության մյուս անդամների նկատմամբ կարող են լինել թե՛ միջադաս, թե՛ վերջադաս: Առաջին դեպքում նպատակահարմար է դրանք երկու կողմից անջատել ստորակետով, իսկ վերջադասի ժամանակ իրենց որոշյալներից բաժանել բովի:

Տրոհվող բացահայտիչ

§ 357. Գրական հայերենում բացահայտիչը, իբրև կանոն, ետադաս է կիրառվում և բացահայտյալի նկատմամբ համեմատաբար ինքնուրույն դիրք է զբաղում, առանձնանում, բաժանվում է նրանից, այսինքն՝ տրոհվում է, որը արտահայտվում է հնչերանգային յուրահատուկ դադարով և բացահայտյալի ու բացահայտիչի միջև եղած շարահյուսական կապի թուլացմամբ: Բացահայտի-

չի տրոհումը գրավոր լեզվում գրանորվում է բուխով. օրինակներ՝ —Ո՞վ կարող է մեզ՝ ամերիկացիներին շափ փող դնել, երբ այդ հարկավոր է (ԳՍ, Թեհրան, 1): Մյուս կողմից իր՝ երեմիայի համար էլ հետաքրքրական էին այդ շրջագայությունները... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Երբ բացահայտիչը և բացահայտյալը արտահայտված են գոյականով, ապա բացահայտիչը նախագաս և անհող գործածելիս մեծ մասամբ վերածվում է ուղղականով արտահայտված որոշիչի: Այսպես՝ Երևանը՝ Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքը, օրեցօր զեղեցկանում է: Բացահայտիչի շարագասությունը փոխելիս կատարվի Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանը օրեցօր զեղեցկանում է, ուր առկա է որոշիչի և որոշյալի հարաբերությունը:

Տրոհվող պարագաներ

§ 358. Տրոհվում են նաև պարագաները, որոնք իրենց լրացյալից՝ ստորոգյալից առանձնանում, բաժանվում և համեմատաբար ինքնուրույն դիրք են զրավում: Ստորոգյալի և պարագայի միջև եղած կապը մի տեսակ թուլանում է՝ պայմանավորված հնչերանգային յուրահատուկ դադարով, պարագայի գրաված դիրքով և այլն: Այդ դեպքում ուշադրությունը ավելի շատ դարձվում է ոչ թե գործողության, այլ նրա կատարման հանգամանքների՝ ձևի ժամանակի, տեղի, պատճառի և այլնի վրա: Տրոհվող պարագաները աչքի են բնկնում բնդղծվածությունամբ ու շեշտվածությամբ:

Պարագաները կարող են տրոհվել, եթե իրենց լրացյալի նկատմամբ ետադաս կիրառություն ունեն և բաղմակի են կամ էլ արտահայտված են երկու և ավելի բառերի կապակցությամբ: Օրինակ՝ Դրսում մի կով բառաչեց՝ քալ ու երկառ (ՆԶ, Հացավան): Քառորդ ժամից հետո հետևի վերագարծավ Զաբին՝ երկու փառքիք ձևով (ԳՍ, Թեհրան, 1):

Բնդղծված պարագաները տրոհվել են, որին նպաստել են նրանց ետադաս գործածությունը և բաղմակիությունը կամ էլ ծավալունությունը:

Տրոհվող պարագաները կարող են արտահայտվել մակբայներով, ածականներով, գոյականի հոլովաձևերով, գերբայական

դարձվածներով, կապական արտահայտություններով, բառակապակցություններով և այլն:

§ 359. 1. Տրոհվող պարագաներ են դառնում մակբայներն ու ածականները, որոնցով հիմնականում արտահայտվում է գործողության կատարման եղանակը կամ ձևը: Իբրև տրոհվող ձևի պարագա հանդես եկող մակբայներն ու ածականները դրվում են ստորոգյալից հետո և բաղմակի են լինում. օրինակ՝ Մելիք Թուրինջյանները կանգնեցին տոհմիկ մելիքներից մի փոքր հեռու՝ մոլոր ու խորք (Սհ, Մխիթար սպարապետ): Վրնջում էին ձիերը՝ մետաղաձայն ու երկարածուր... (ԱԲ, Սպիտակ ձին): Ու դուրս եկավ վանդակից առաջնորդը սևաշյա, կանգնեց՝ ըմբոստ ու արի, աչքը հառեց ամբոխին (ՆԶ, Նրդ ժողովրդի մասին):

Տրոհված ձևի պարագան կարող է արտահայտվել ոչ միայն բաղմակի մակբայներով կամ ածականներով, այլև մեկ կամ ավելի ածականներով և այդքան էլ հարակատարի դերբայական ձևերով: Այսպես՝ Ներս մտան երկու եպիսկոպոս՝ բարկացած ու գունատ (Սհ, Մխիթար սպարապետ): Գոհարն իր համաձայնությունը տվեց ու հեռացավ՝ վիրավոր, չարացած... (Սհ, Մխիթար սպարապետ): Վերոհիշյալ պարագաները տրոհվել են իրենց լրացյալներից: Դրան նպաստել են նրանց ետադաս կիրառությունը, բաղմակիությունը, արտասանական առանձնահատուկ դադարը և շեշտվածությունն ու ընդգծվածությունը:

§ 360. 2. Տրոհվող պարագաները կարող են արտահայտվել գոյականների տարբեր հոլովաձևերի կապակցությամբ: Ընդ որում, զրանք իրենց հերթին կարող են ունենալ մեկ կամ ավելի լրացումներ: Իբրև տրոհվող պարագա կիրառվում է հատկապես գոյականի ուղղական և տրական հոլովաձևերի կապակցությունը. օրինակ՝ ...և իրենք էլ քաջաբար մեռան՝ սրերը ձեռքներին... (Մուր., Գև. վորդ Մարգարիտունի): Մովսեսը քնել էր՝ գլուխը բարին (Սհ, Մխիթար սպարապետ): Լուսամուտի մոտ կանգնած էր Պետրովը՝ լիւր ծպիտը կլոր դեմքին (ՆԴ):

§ 361. 3. Տրոհվող պարագաներ կարող են դառնալ դերբայական դարձվածները, որոնց մեջ հիմնականում հանդես են գալիս հարակատարը կամ էլ անորոշ դերբայի գործիական հոլովաձևերը՝ իրենց այլևայլ լրացումներով: Այդպիսի պարագաները հիմնականում ձևի հարաբերություն են արտահայտում: Օրինակ՝ ...սրարշավ

գնաց Վաղարշապատի ճանապարհով՝ զինված հին ու նոր, երկար ու կարն նիզակներով, տեգերով... (ՍԶ, Պապ ֆազավոր): ...Ոմանք էլ փախան՝ հագլիվ ազատված սրից ու հրից (Իս., Մեծ ճշմարտությունը): Եղնիկը գրկիս մեջ հանգիստ նիրհեց՝ աչքերը կրճիս սեղմելով (Իս., Հավերժություն):

§ 362. 4. Տրոհվող պարագաները կարող են դրսևորվել կապական արտահայտություններով, որոնք փաստորեն ծավալուն բառակապակցություններ են՝ իրար հետ շարահյուսական ղանադան ձևերով կապված: Այսպես, օրինակ՝ ...Դուրս եկավ թեթև ամպերի տակից Անուշը՝ վախած եղնիկի նման (ՀԹ, Անուշ): ...Իսկ մեր բանաթ լուռ էր՝ հսկա գերեզմանի պես (Իս., Քուրդ Ամոն): ...Ով-կիանի անխոնջ ալիքների պես վեհ՝ Աղմկում է ահա հուզումների չեղուն (ԵԶ, Երկու սոնետ Արփիկի հիշատակին):

ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅԱՆ ԲԱԶՄԱԿԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

§ 363. Նախադասություն մեջ միևնույն պաշտոնով հաճախ կիրառվում են մեկից ավելի անդամներ, որոնք իրար նկատմամբ համազոր են ու համադաս: Այդ անդամները, իրար նկատմամբ համազոր լինելով, կա՛մ ստորադասվում են մի այլ անդամի, կա՛մ էլ կապակցվում նրա հետ: Այսպես՝ միևնույն լրացյալի համար կարող են լինել մեկից ավելի որոշիչներ, հատկացուցիչներ, խնդիրներ, պարագաներ և այլն, երկու և ավելի ենթականեր կարող են կապվել միևնույն ստորոգյալի հետ կամ էլ հակառակը՝ մեկից ավելի ստորոգյալներ կարող են լինել նույն ենթականի մոտ: Այսպես՝ Զնդաններում, կիրներում, հանգներում... ոտքի ելան ահազանգի զանգերով... (ԵԶ, Կարմիր սոնետ): ...Դու սիրում ես շաբույն, զորություներ, ուժը (ԵԶ, Տաղ՝ ձոնված բնությունը): Այդ օրվա տեսակցությունը, խոսակցությունը և մանավանդ իշխանուհու գրկախառնությունն ու համբյուրը նրա մեջ ամեն ինչ տակնուվրա էին արել... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Առաջին նախադասության մեջ նույն լրացյալի համար ունենք մեկից ավելի պարագաներ, երկրորդում՝ ուղիղ խնդիրներ, իսկ երրորդում մի քանի ենթականեր կապակցվել են միևնույն ստորոգյալի հետ: Նախադասության միևնույն անդամի պաշտոնով կիրառված համազոր կամ համադաս անդամները կոչվում են բազմակի լրացումներ²⁶

²⁶ Բազմակի անդամները մանրամասն ուսումնասիրվել են Վ. Առաքելյանի «Հայերենի շարահյուսություն» (հ. 1) աշխատության մեջ:

Բազմակի ենթակա

§ 364. Բազմակի կարող են լինել նախադասության ոչ միայն երկրորդական, այլև գլխավոր անդամները՝ ենթական և ստորոգյալը: Բազմակի ենթակա ունեցող նախադասությունը ըստ կազմության չի տարբերվում այլ կարգի բազմակի անդամներ ունեցող մյուս նախադասություններից: Նա ևս պարզ նախադասություն է՝ բազմակի անդամներով, ինչպես բազմակի խնդիրներով, որոշիչներով և այլ նախադասությունները:

1. Բազմակի ենթակաները կարող են կապակցվել կա՛մ առանց շաղկապի, պարզ թվարկումով, կա՛մ շաղկապներով, կա՛մ էլ միաժամանակ և՛ պարզ թվարկումով, և՛ շաղկապով:

Օրինակ՝ Լուին խոկում են երկինք, գետ ու արտ... (ՎՏ, էլեգիա): Շենքում ապրում էին հայեր, վրացիներ, մի քանի ռուս և այլ ազգության ընտանիքներ (Սիր., նախօրյակին): Անց են կենում սեր ու խնդում, Կեղեցկություն, գանձ ու գահ... (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը): Նրանց հետևից գալիս էին խոջաները, հաբյուրապետները, հոգևորական դասը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

§ 365. Բազմակի ենթակաները մեծ մասամբ մինչև վերջին անդամը միավորվում են առանց շաղկապի, իսկ վերջինը նախորդի հետ կապակցվում է և, ու շաղկապներով՝ կազմելով թվարկվող ենթակաների ներփակ շարք. օրինակ՝ նիչ, կոնիչ, նուվոլ ու գեղգեղանի՝ խառնվել էին իրար... (ՍԶ, Հայոց բերդը): Դադարեցին երգ, նվագ, պար, աղոթք ու առևտուր... (Ն. ա.): Խելագար ընդվզումը, շփոթմունքը, զայրույթն ու զարմանքը խավարեցրին ամեն միտք ու բանականություն (ԴԴ, Վարդանանք)։

§ 366. Բազմակի ենթակաները կարող են կապակցվել կրկնադիր և, քե, ոչ, կամ և այլ շաղկապներով: Այդ դեպքում ենթակաները թվարկվում են որոշակի շեշտվածությամբ: Այսպես՝ Փոքրիկ սեղանին կար և՛ տապակոծ միս, և՛ երշիկ, և՛ կանաչեղեն, և՛ ղուվացուցիչ ըմպելիք (Սիր., նախօրյակին): Այդ կնոջ քե՛ ձայնը, քե՛ խոսելու ձևը, քե՛ դեմքի արտահայտությունը հավատք էր ներշնչում, որ նա ամեն ինչ կանի, եթե միայն ուղենա (ԳՍ, Թեհրան, 1)։ ...Թվում էր, թե չկա ո՛չ հոգս, ո՛չ պատերազմ, ո՛չ թշնամանք (ԴԴ, Վարդանանք): Նրա վրա հավասար ազդեցություն ունեին քե՛ մեծը և քե՛ փոքրը, քե՛ տկարը, և քե՛ զորավորը, քե՛ խարդախ բան-

սարկուն և քե՛լ իմաստուն խորհրդականը (Մուր., Գեորգ Մարգարե-
ատունի): Նկատենք, որ վերջին օրինակում և շաղկապը ավելի է
տերաացնում բազմակի ենթակաների կապը, իսկ կրկնվող քե-ն
շեշտում, բնդգծում է բազմակի անդամները:

§ 367. Բազմակի ենթակաները կարող են միավորվել ոչ
միայն... այլև, ոչ քե այլ, ինչպես... այնպես էլ (և) գուցադի-
շաղկապներով. այսպես՝ Նվ կովում էին ոչ միայն տղամարդիկ,
այլև կանայք (Բ, Սամվել): Ինչպես Սովետական Միությունը, այն-
պես էլ աշխարհի առաջագեմ հասարակայնությունը մեծ սիրով ու
հանդիսավորությամբ նշեց Վ. Ի. Լենինի ծննդյան 100-ամյակը.
Մեզ համար կարևոր է ոչ քե խոսքը, այլ գործը:

§ 368. Բազմակի ենթակաները կարող են արտահայտվել նաև
խմբերով: Այդ դեպքում ամեն մի խումբ, որ կազմված է սերտու-
րեն կապված անդամներից, միավորվում է և, ու, քե շաղկապնե-
րով, իսկ իրար հետ կապակցվում են առանց շաղկապի, պարզ
թվարկումով: Օրինակ՝ ...Որոնց մեջ խառն էին կառմիրն ու կա-
նաչք, կապույտն ու դարչնագույնը, ծիրանին ու լագուրը, մանու-
շակագույնն ու դեղինը (ԳՍ, Թեհրան, 2): Ագռավ ու կաշաղակ, ծիա
ու ծիծեռնակ ուրիշ պարտեզներից հավաքվում էին... (ԱԲ, Մայրը):
...Շինական քե ռամիկ, ազատ քե կարհազատ, հախարար քե հո-
գևոր... շտապում էին այնտեղ... (ՍԶ, Հայոց բերդը):

Երբեմն բազմակի ենթակաների մի մասը արտահայտվում է
խմբերով, իսկ մյուսը միայն թվարկվում է, չունենալով իր գույքը,
այդ դեպքում ինչպես տվյալ խմբի անդամները, այնպես էլ վեր-
ջին անգամը այդ խմբի հետ կապակցվում են և, ու շաղկապնե-
րով: Օրինակ՝ Իմ ծառն ու ծիլերն ու ծաղիկները Կյանք էին առ-
նում ու պտղավորվում ու մեռնում անվերջ (ՍԿ): Անվախճան և
աշխարհում ծառ ու ծաղիկ ու դաշտեր... (ՍԿ):

Բազմակի ստորոգյալներ

§ 369. Բազմակի են լինում նաև ստորոգյալները²⁷, որոնք
կազմում են միավորյալ նախադասություն: Ինչպես մի քանի ենթա-

²⁷ Բազմակի ստորոգյալներով նախադասությունը բարդ է։ Նա արտահայ-
տում է նույն ենթակայի տարբեր գործողությունները, որոնք թեև միավորվել են
մի ամբողջության մեջ, բայց պահպանում են իրենց անկախությունը։ Այդ ստո-

կաներ կարող են կապվել մեկ ստորոգյալի հետ, այնպես էլ մի քանի ստորոգյալներ կարող են վերագրվել միևնույն ենթակային: Միևնույն ենթակային վերագրվող մեկից ավելի ստորոգյալները կոչվում են բաղմակի ստորոգյալներ:

Բաղմակի կարող են լինել և՛ բայական, և՛ անվանական ստորոգյալները: Դրանք կարող են կապակցվել թե՛ շաղկապներով, թե՛ առանց շաղկապների: Օրինակ՝ Նա զործարանատեր էր, քաղաքային դումայի իրավասու, քաղաքային մի քանի հանձնաժողովների անդամ, կուրբի ավագ, դպրոցի հոգաբարձու, (ՆԴ, Նեղ օրերից մեկը): ...Ուռնեցե՛մ ամեն տեղ, ԲԲԲեցե՛մ ամեն սեղան, հաճեցե՛մ ծածկած իրերը (Մուր., Գևորգ Մարգարտունի): ...Ներս մտավ, նրստեց մահճիս, դանդուրները քալի տվեց վրաս, ասաց... (ԴԴ, Վարդանանք): ...որ նա չվերցնի և չգժտի իր ամուսնու հետ (ՆԶ, Հացավան): Նրբեմն բաղմակի ստորոգյալներից մի քանիսը միավորվում են առանց շաղկապի, սյարզ թվարկումով, իսկ վերջինի հետ կապակցվում շաղկապով (հատկապես՝ և, ու), որը և փակում է թվարկվող շարքը. օրինակ՝ ...որի հետ կարող էր ազատ հանդիպել, ամուսնանալ և երջանիկ լինել (ՆԶ, Հացավան): Վասակը զոդովյան մեջ բռնվածի պես կարմրեց, գայրացավ և հրամայեց... (ԴԴ, Վարդանանք):

§ 370. Բաղմակի ստորոգյալները կարող են կապակցվել նաև կրկնվող շաղկապներով: Այդ դեպքում տեղի է ունենում թվարկում, որին կարող են ենթարկվել թե՛ բոլոր ստորոգյալները, թե՛ նրանց մի մասը: Այսպես՝ Նա և՛ զոհ էր, և՛ դժգոհ, և՛ վիրավորված, և՛ կարծես ինչ-որ անհաջողությունից կատաղած (ԳՄ, Թեհրան, 1)։ Նրանք և՛ ժպտում էին, և՛ ժպիտի հետ սրբում էին արցունքը... (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը): Նա ո՛չ պոեմ է, ո՛չ ֆննադատ, ո՛չ վիպագիր է, ո՛չ մտածող... (ԵԶ, Նա): — Աստված, աստված կա՞մ ազատի, կա՞մ հողիները առ (ԴԴ, Վարդանանք):

Բաղմակի ստորոգյալները միավորվում են նաև բայց, իսկ, սակայն, ոչ քե... այլ հակադրական և ժամանակային ապա շաղ-

րոգյալները ենթակային վերագրվում են առանձին-առանձին և էապես չեն զանազանվում ոչ միավորյալ նախադասության ստորոգյալներից: Չնայած որ բաղմակի ստորոգյալներով նախադասությունները կազմությամբ բարդ են, բայց մենք բաղմակի ստորոգյալները քննում ենք իրրև նախադասության բաղմակի անդամներ, անկախ այն բանից, որ այդ նախադասությունները բարդ են:

կապներով. օրինակ՝ ...նամբուրեց նրանց, ապա խոնարհ ող-
ջունեց Միհրնեբահին և Մուշկանին (ԴԴ, Վարդանանք): Դա ոչ
թե Բուռակ ԼԵ, այլ մի վիթխարի կապույտ նմույշ... (ԵԶ, Հացա-
վան):

§ 371. Բազմակի անվանական ստորոգյալների հանգույցը և
բայական ստորոգյալների օժանդակ բայը կարող են չկրկնվել բո-
լոր ստորոգյալների հետ: Նրանք սովորաբար զրվում են առա-
ջին ստորոգյալի ստորոգելիական վերագրի կամ ղերբայի հետ, իսկ
մյուսների մոտ չեն կիրառվում: Իհարկե, կան որոշ ղեպեր, երբ
զրանք չեն զեղչվում, հանգույցը զրվում է բոլոր ստորոգելիական
վերագիրների, իսկ օժանդակ բայը՝ բայական ստորոգյալների ղեր-
բայական մասի հետ: Այսպես՝ Ու բնորեց երկուսը. մեկը՝ Կույու-
նիմն էր, մյուսը՝ Տիգրանինը (ԴԴ, Վարդանանք): Դժվարությամբ
եմ նաեւաշում դիրքը, կապակցում մարդուն ու շրջապատը... (ԱԶ,
Բրուտի տղան): Այս նախադասություններում զեղչվել են հանգույ-
ցը կամ օժանդակ բայը, իսկ հետևյալ օրինակներում՝ Մեկը վա-
րարվել է մաշված կարպետի մեջ և քարի տակ Բնել է... (ԱԲ, Բրու-
տի տղան): ...Բայց անշափ բաբի է, խոնարհ է, հասարակ է...
(ԵԶ) և այլն օժանդակ բայը և հանգույցը կիրառվել են բոլոր
ստորոգյալների հետ²⁸:

Բազմակի որոշիչ

§ 372. Բազմակի որոշիչները նախադասության այն համադրու-
անդամներն են, որոնք լրացնում են գոյականական որևէ անդա-
մի և ցույց են տալիս վերջինիս տարբեր (երբեմն նաև նույն) հատ-
կանիշը: Օրինակ՝ Չեմուշեմով վեր է կենում, Մի քուխ, վարսեղ, հա-
սուն աղջիկ... (ՊՍ, Անլուելի զանգակատուն): Դրանք բոլորը
բոկոտն, խեղանդամ մուրացկաններ էին.. (ԳՍ, Թեհրան, 2):
...Մեր հին սագի ողրանվագ, լացակումած լարն եմ սիրում... (ԵԶ,
նա իմ անուշ Հայաստանի): Բնդգծված անդամները բազմակի որո-
շիչներ են: Բազմակի որոշիչները կարող են զրվել իրենց որոշյալից
թե՛ առաջ, թե՛ հետո: Իհարկե, բնորոշը նախադաս կիրառությու-
նն է: Օրինակ՝ Երկրում ստեղծվեց մի խառնակ, անորոշ, անտանելի

²⁸ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Ստորոգյալի» բաժնում:

վիճակ (ԳԴ, Վարդանանք): Սիրտդ որպես վառ ատրուշան պահիր վառ... Սիրտդ խանդոտ, հրաբուրբո՛ւմ, պահիր վառ... (ՎՏ, Գազել խնդությամբ):

Բազմակի որոշիչների ետադաս գործածությունը հատուկ է հատկապես բանաստեղծական խոսքին: Կան դեպքեր, երբ բազմակի որոշիչների մի մասը նախադաս, մյուս մասը ետադաս է կիրառվում: Օրինակ՝ ...Ողջունում եմ ձեզ անցած խավարի Իմաստուն, ախուր ժպիտով բարի... (ԵԶ, Ով կհանդիպի): Գալուկ ու կենոոս ղեմքերով ախուր, Կյանքի որբերն են ացնում համբոբեն... (ՎՏ, Կյանքի որբեր): ...Հորդում ես ահա, որպես վարար գետ մաք-րամաքուր ու կենարար... (ԵԶ, Գովք խաղողի, գինու և գեղեցիկ զարդաներ): Այս կիրառությունը լայն տարածում ունի հատկապես բնորոշողության մեջ: Բազմակի որոշիչները կարող են կապակցվել առանց շաղկապի, կապակցական դադարներով: Այդ դեպքում ներանք թվարկվում են, ստեղծելով աննկրիակ շարք: Այսպես՝ Եվ քո քաղ, վե՛ր, ցողոտ աչքերում Լույսի ճաճանչներ ճախրելով անցան... (ԵԶ): ...Դեմքին խաղացրեց անմեղ, անվրդով, խաղաղ մարդու ժպիտ (ԳՍ, Թեհրան, 1):

§ 373. Երբ որոշիչները չեն անջատվում առանձնացվող դադարներով, նշանակում է նրանք բազմակի չեն: Նրանցից ամեն մեկը ուսանձին-առանձին չի որոշում նույն որոշյալը, այլ դրանց մի մասը վերաբերում է որոշյալին ու վերջինիս հետ իմաստային սերտ միասնություն կազմող մի այլ որոշիչի միաժամանակ: Օրինակ՝ ...Երա հայացքի մեջ չէր փայլում մայրական ամենաբն-նոջ սիրտ այն հրճվանքը, որ... (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամ): Այս-տեղ մայրական որոշիչը վերաբերում է ոչ միայն սիրտ որոշյալին, այլ միաժամանակ նրա որոշչին (ամենաբննոջ): Այս նախադասության մեջ բազմակի որոշիչներ չկան: Բազմակի որոշիչների շարք չի ստեղծվում այն ժամանակ՝

ա) երբ որակական ածականով արտահայտված որոշիչը զրբվում է այնպիսի որոշյալի վրա, որը ունի հարաբերական ածականով զրոհորված մի ուրիշ որոշիչ կամ քնդհակառակը՝ երբ հարաբերական ածականով արտահայտված որոշիչը վերաբերում է այնպիսի որոշյալի, որն ունի որակական ածականով զրոհորված մի այլ որոշիչ: Օրինակ՝ Նրա ընտանեկան սպիտակ հանգերձն ու սև մազերը... ավելի գեղեցկություն էին տալիս նրա գունատ ղեմքին

(ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը): — Իդուր ես մտածում ես այն, ինչ մենք աշխատում ենք կործանելու մեր արհայական հարազատ գահը (Բ, Սամվել): Մի քաղցր վիշտ կա անդամը տնցածում... Մի տն-անց վայելք, անխաբ հիացում — Կյանքից գեղեցիկ ցնորակա՞ն բախտ... (ՎՏ, Հուշերի երկրում):

բ) Երբ թվականով կամ գերանվամբ արտահայտված որոշիչը վերաբերում է այնպիսի որոշյալի, որը իր հերթին ունի ածական կամ գոյական որոշիչներ, որոնք սովորաբար հաջորդում են վերը նշված որոշիչին: Իհարկե, զրանք կարող են և նախորդել թվական կամ գերանուն որոշիչներին: Օրինակ՝ ...և ա՛յա հանկարծ ցուում է մի վիրխարի կրակ... (ԱԲ, Քեռի Դավոն): Այսպես անցան մի երկու անհնարին ժամեր... (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ): Յուրաքանչյուր առևտրական տուն իր մահալի պուղերում ուներ մանր ու մեծ խանութներ... (ն. ա.):

գ) Երբ որևէ որոշիչը գրվում է այնպիսի որոշյալի վրա, որն իմաստային սերտ կապի մեջ է իր մի այլ որոշիչի (կամ որոշիչների) հետ, և նրանք իմաստային ամբողջություն են կազմում. Այսպես՝ բոլորը երկար սրածայր գդակներ ունին (ՍԶ, Հայոց բերդը):՝ ...որի սեուխյունն առանձնապես բնորոշում էր նրա գեմբի կաթնագույն ներմակ մաշկը, բարձրալիք սեղանաձև հոնքերը և խոշոր խավ աչքերը... (ՍԶ, Հայոց բերդը):

§ 374. Բազմակի որոշիչները երկուսից ավելի լինելու դեպքում կարող են միավորվել առանց շաղկապի, թվարկման հնչե-րանգով և կապակցական դադարներով, բացառությամբ վերջին ո-րոշիչի, որը նախորդի հետ կարող է կապակցվել շաղկապով՝ ներ-փակելով թվարկվող որոշիչների շարքը: Օրինակ՝ Թուխ, նիհար ու ջղուտ մարդ էր դա... (ՎԱ, Որսորդական պատմվածքներ): Զեհ-թաբին նրան համարում էր ամենահաճելի, ամենախաղախ և ամենադաժան մարդը աշխարհում (ԳՍ, Թեհրան, 1): Խելով, հա-վասարակշռված, հեռառես և բավական զարգացած Հուշանդին... ոչ ոք չէր կարող փոխարինել (ԳՍ, Թեհրան, 2):

Բազմակի որոշիչները կարող են միավորվել նաև և, ու շաղ-կապներով, ստեղծելով մի ներփակ շարք. օրինակ՝ Տաֆ ու փա-փով գոլորշի է բարձրանում աթարի գեղերից... (ԱԲ, Բրուտի տղան): Ելավ միջառասակ և ամրակազմ մի մարդ... (ԱԲ, Քեռի Դավոն):

§ 375. Բազմակի որոշիչները կարող են կապակցվել նաև կրկնվող և, ու, քե և այլ շաղկապներով, որով ավելի է ընդգծվում որոշիչների թվարկումը. օրինակ՝ ...միակ շրջադրեստը նա հագնում էր այդ մայիսյան և՛ անձրևոտ, և՛ պարզ օրերին (Սիր., Նախօրյակին): ...Բայց կա՞ արդյոք... Այդքան քե՛ պարզ, քե՛ բարդ մի գործ: (ԵԶ): ...Գործերով ձեր պիղծ ո՞ւ ժամա, ո՞ւ քու, դարձաք բռնակալ ցարերին քնկեր (ԵԶ, Դաշնակցականներին): Բազմակի որոշիչները կարող են միավորվել նաև քեպետ, քեկուզ, բայց, կամ և այլ շաղկապներով: Օրինակ՝ դա թեև տմարդի, բայց սոսկալի վրիժառույթյուն է... (Շիրվ., Քառս):

Բազմակի որոշիչները կարող են հանդես գալ նաև խմբերով, այդ դեպքում ամեն մի խմբի անդամները, որ սերտորեն կապված են միմյանց հետ, միավորվում են շաղկապներով, իսկ իրար հետ առանձին խմբերը կապակցվում են պարզ թվարկումով: Օրինակ՝ Այսպես՝ բարակ ու հաստ, բալցր ու կոպիտ, բարձր ու ցածր ձայները... դմբացնում էին քաղաքում և աղշեցնում Արուսյունին (ՂԱ, Արուսյուն և Մանվել):

Բազմակի ետադաս որոշիչները, որոնց կապը բավական թույլ է ինչպես իրենց որոշյալի, այնպես էլ միմյանց հետ, կարող են միավորվել այն բոլոր ձևերով ու եղանակներով, ինչ բնորոշ է նախադաս որոշիչների կապակցմանը: Այսինքն՝ կարող են միավորվել և՛ շաղկապով, և՛ առանց շաղկապի, և միաժամանակ, թե՛ մեկ, թե՛ մյուս ձևով:

§ 376. Բազմակի որոշիչները կարող են վերաբերել թե՛ եղակի, թե՛ հոգնակի որոշյալների: Առաջին դեպքում նրանք հիմնականում արտահայտում են որոշյալի տարբեր հատկանիշները, այսինքն՝ որոշիչներից յուրաքանչյուրը ցույց է տալիս որոշյալի որևէ հատկանիշը՝ օրինակ՝ Պարոն Սուրեն Արևելյանը մոտ երեսունհինգ տարեկան մի բարձրահասակ մարդ էր, երկար ու շեկ մորուքով... (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը): Աշնան քաղցր ու մեղմ արևը Մասիսի վերից վար... իր տարածուն ծիրանին էր փռել (Իս., Ազգային երգը): Այդ լուրջ, խելացի և սիրուն դեմքը... կաշկանդում էր նրան... (Շիրվ., Քառս): Այդ նախադասությունների մեջ բազմակի որոշիչները ցույց են տալիս որոշյալների տարբեր հատկանիշները (մորուքի երկար ու շեկ լինելը, արևի քաղցրությունն ու մեղմությունը, դեմքի լուրջ, խելացի և սիրուն լինելը և այլն): Այսինքն՝

բաղմակի որոշիչներից ամեն մեկը բնութագրում է որոշյալի որևէ կողմը: Բաղմակի որոշիչները, երբ հոգնակի որոշյալին են վերաբերում, կարող են արտահայտել նրա թե՛ նույն, թե՛ տարբեր հատկանիշները: Դա պայմանավորված է որոշիչների բնույթով: Եթե բաղմակի որոշիչները իմաստով հականիշ չեն կամ իրար չեն բացառում, վերաբերում են հոգնակի որոշյալներից յուրաքանչյուրին, այսինքն՝ իբրև որոշյալ հանդես եկած բոլոր առարկաները առանձին-առանձին ունեն նույն հատկանիշները: Իսկ երբ բաղմակի որոշիչները հականիշ բնույթ ունեն կամ բացառում են միմյանց, այդ դեպքում հատկանիշներից յուրաքանչյուրը վերաբերում է հոգնակի որոշյալներից միայն մեկին, այսինքն՝ որոշյալների մի մասը մի հատկանիշ ունի, մյուս մասը՝ մի այլ հատկանիշ: Օրինակ՝ Պատերից երկուսի վրա շինված էին երկար ու կամարավոր պատուհաններ (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի): Բարակ ու հաստ, բաղբյուր ու կոպիտ, բարձր ու ցածր ձայները... զրմբացնում էին քաղաքում (ՂԱ, Արուսյուն և Մանվել):

Աշխարհի բոլոր անկյուններում էլ կան հաստ ու նիհար մարդիկ (ԱԲ, Կյորեն): Առաջին նախադասության մեջ բաղմակի որոշիչները (երկար ու կամարավոր) վերաբերում են բոլոր որոշյալներին՝ պատուհաններին, այսինքն՝ արտահայտում են շատ առարկաների նույնանման հատկանիշները:

Մյուս օրինակներում բաղմակի որոշիչները զրսեորում են հոգնակի որոշյալների (ձայների և մարդկանց) տարբեր հատկանիշները: Ձայները չեն կարող հաստ ու բարակ, բարձր ու ցածր, իսկ մարդիկ հաստ ու նիհար լինել: Այսինքն՝ բոլոր ձայները և մարդիկ միաժամանակ նշված հատկանիշները չեն կարող ունենալ: Դա բխում է այդ որոշիչների՝ միմյանց բացառելու հանգամանքից: Իրոք, եթե տվյալ անձը հաստ է, ապա նիհար լինել չի կարող և ընդհակառակը: Այստեղից բխում է, որ իրար բացառող բաղմակի որոշիչներով արտահայտված հատկանիշներից յուրաքանչյուրը վերաբերում է հոգնակի որոշյալների մի մասին կամ մեկին:

Բաղմակի հատկացուցիչ

§ 377. Բաղմակի են լինում նաև հատկացուցիչները, որոնք զրվելով միևնույն հատկացյալի վրա, ցույց են տալիս նրա պատ-

կանելությունը, սերումը, ծագումը, վերաբերությունը և այլ կարգի հարաբերությունները:

Բազմակի հատկացուցիչները կարող են միավորվել առանց շաղկապի, կապակցական դադարներով: Այդ դեպքում առաջանում է հատկացուցիչների աններփակ շարք, ուր յուրաքանչյուր անդամ արտասանվում է որոշակի ընդգծվածությամբ, հատկապես, երբ հատկացուցիչները երկուսից ավելի են, այսինքն՝ բազմանդամ են: Օրինակ՝ ...Կասկածի, խանդի, երկյուղի, կատաղության տապալապ կրկին ալեկոծում է նրան... (ՆՁ, Հացավան): Մեղանում շարունակ մատնանիշ են տնում գրականության, արվեստի, մամուլի, լսողացի անկյալ վիճակը... (ՎՏ, Հոգևոր Հայաստան): Բազմակի հատկացուցիչներից վերջինը կարող է կապակցվել նախորդի հետ և, ու շաղկապներով, որով և ներփակվում է թվարկվող հատկացուցիչների շարքը. օրինակ՝ ...այդ շինվածքը տարածամ հաճապարհորդների, օտարականների և պանդուխտների օթեան էր (Բ, Սամվել): ...Դրանք ցավի, վիճալորանի ու գայրույթի արցունքներ էին (ՍՁ, Պապ թագավոր): Բազմակի հատկացուցիչները կարող են արտահայտվել խմբերով, այդ դեպքում յուրաքանչյուր խմբի անդամները միավորվում են և կամ ու շաղկապներով, իսկ ամեն մի խումբ մյուսի հետ կապակցվում է արտասանական դադարներով. օրինակ՝ Սիրո և գայրույթի, դառնության և կատաղության նոպան բուրսեց դեռ իր գավալները շմտած (ԴԴ, Վարդանանք): ...Վիճում էին ոգու և աշխարհի, հայրենիքի ու կյանքի առեղծվածի մասին... (ն. ա.):

§ 378. Երկանդամանի հատկացուցիչները կարող են կապակցվել նաև շաղկապներով, հատկապես և-ով, ու-ով, երբեմն էլ կամ-ով: Օրինակ՝ Լեոնին տիրեց ամուրի և գայրույթի մի խառն զգացմունք (ՆՁ, Հացավան): ...այստեղ հավաքված էր պալատականների ու նախարարների բազմությունը (ՍՁ, Պապ թագավոր):

Հատկացուցիչները կարող են կապակցվել նաև կրկնվող քե. և, ու, զուգադրական ոչ միայն... այլև և այլ շաղկապներով, բառեղծելով շնորհակալված շարք: Այսպես՝ ...Իսկ զոհերի մոտ անշարք կանգնած էին քե՛ Սահակի և քե՛ Մեսրոպի զինված թիկնապահները (Բ, Սամվել): Սուր եղջյուրները ոչ միայն վահանի գործ էր կատարում, այլև աշտեի (Բ, Սամվել):

Բազմակի բացահայտիչներ

§ 379. Բազմակի են լինում նաև բացահայտիչները, որոնք լրացնում են միևնույն բացահայտչալին և միավորվում կամ շաղկապով, կամ առանց շաղկապի, կամ էլ միամտմանակ թե՛ մեկ. թե՛ մյուս ձևով: Ընդ որում, երկանդամանի բացահայտիչները սովորաբար կապակցվում են և, ու շաղկապներով, բազմանդամանի բացահայտիչները՝ առանց շաղկապի, բացառությամբ վերջին անդամի, որը նախորդի հետ կարող է կապակցվել շաղկապով: Օրինակ՝ նրա հետևից գնացին բոլորը՝ իշխանները, կանայք, չոկատը և շինակալները (ԴԴ, Վարդանանք): Հայաստանի գրեթե բոլոր բաղաբները՝ Վան, Բագավան, Կաբին, Նավանդաշատ, Վաղարշապատ, Նախիջևան, Արտաշատ, բռնված էին պարսից գորբերով (ՍԶ, Պապ թագավոր): Դա հայոց երկու հինավուրց լեռնաշխարհները՝ Արցախն ու Սյունիքը միացնող ամենակարճ ճանապարհն էր (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

Բազմակի խնդիրներ

§ 380. Բազմակի խնդիրները լրացնում են նույն ստորոգյալին և հանդես են գալիս շարահյուսական միևնույն պաշտոնով: Բազմակի խնդիրները կարող են հանդես գալ նույն կամ տարբեր հոլովներով կամ էլ կապական միևնույն դրսևորմամբ: Նույն հոլովով, բայց տարբեր պաշտոնով կիրառված միևնույն ստորոգյալի խնդիրները բազմակի չեն, ինչպես տրականով արտահայտված հանգման և մատուցման խնդիրները:

Բազմակի խնդիրները միևնույն ստորոգյալի այն համադրված լրացումներն են, որոնք կիրառվում են շարահյուսական նույն դերով և հանդես են գալիս նույն կամ տարբեր հոլովներով կամ կապական միևնույն դրսևորմամբ:

Բազմակի ուղիղ խնդիր

§ 381. Բազմակի ուղիղ խնդիրները կարող են միավորվել հետևյալ կերպ՝ ա) առանց շաղկապի, այդ դեպքում թվարկվող խնդիրները, որ կապակցվում են արտասանական դադարներով, ստեղծում են աններփակ շարք: Գրավոր խոսքում դրանք իրարից անջատվում են ստորակետներով: Օրինակ՝ ...Գնում էր բուրդ, ցո-

րեն, անասուն, յուղ, պանիր (ԱԲ, Կյորես): ...Տիրական-քննական հայացքով դիտում էր սենյակի հատակը, առաստաղը, պատերը, անկյունները, պատուհանները, դռները (ՆԴ, Խմբագիրը):

Եթե բազմակի ուղիղ խնդիրները երկուսից ավելի են, վերջին անգամը նախորդի հետ կարող է կապվել և, ու շաղկապներով, փակելով թվարկվող խնդիրների շարքը. այսպես՝ ...փառաբանում էին նրա Բաշուրյունը, խելքը, մեծահոգությունը, իմաստությունը, արդարադատությունը և շատ ուրիշ բարձր առաժիշտություններ (ՀԲ, Անգին քարը): ...իր մոտ կանչեց Արտակին, Անահիտին, Ջոհրավին ու բոլոր օրիւնդներին... (ԴԴ, Վարդանանք): Այստեղ Գաղիկ թագավորը կառուցել էր հրաշակերտ եկեղեցի, հոյակապ արհունի՛, անասիկ բերդ ու դղյակ... (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի):

բ) Բազմակի ուղիղ խնդիրները կարող են միավորվել շաղկապներով: Ընդ որում, եթե խնդիրները երկուսից ավելի չեն, մեծ մասամբ կապակցվում են և, ու շաղկապներով. օրինակ՝ — Մենք ողի ունենք և միտք... (ԴԴ, Վարդանանք): Անցնող կյանքից թե՛վավոր խինդ ու ժպիտ մենք քաղենք... (ՍԿ):

Բազմակի ուղիղ խնդիրները կարող են միավորվել կրկնվող և, ու, քե, ոչ և այլ շաղկապներով: Այդ դեպքում հիշյալ շաղկապները շեշտված կրկնվում են ամեն մի համադրո անգամից առաջ, որի հետևանքով բազմակի անդամները արտասանվում են հնչերանդային առանձնահատուկ դասարներով՝ կազմելով թվարկվող անդամների աններփակ շարք. օրինակ՝ նրանք կրում էին և՛ նիզակ, և՛ սուր ու վահան, և՛ մահակ, և՛ կացիններ (ԴԴ, Վարդանանք): Երբ հեռու էր լինում, մոռանում էր քե՛ կնոջը և քե՛ Գոհարին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Մխիթարը շշուրհավորեց ո՛չ եսայուն, ո՛չ Ջարմանդին, ո՛չ էլ նրա մի քաղցր հայացքին սպասող Գոհարին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

Բազմակի ուղիղ խնդիրները կարող են միավորվել ոչ միայն... այլև, ոչ քե... այլև, ինչպես... այնպես էլ (և) և այլ զուգադիր շաղկապներով: Այսպես՝ Այդ դեպքում նախադասորդում է ոչ քե լավ կին..., այլ պարզապես մի արկածային սիրահարություն (ՆԶ, Հաջավան): Նա սիրում է ոչ միայն գինի ու օղի, այլև կոնյակ ու լիկյոր:

Հաճախ բազմանդամների ուղիղ խնդիրները հանդես են գալիս խմբերով: Այդ դեպքում խմբերը իրար հետ կապակցվում են

արտասանական դադարներով, իսկ ամեն մի խմբի անդամները իրար հետ՝ և, ու շաղկապներով: Այսպես՝ ...Համբուրում գյուղացու պինդ պաշով այտ ու աչք, ունի ու նակատ (ԱԲ, Մինա բիրին)։ Արմենները արագորեն վերականգնում են ավերված-վնասված բաղաձայններն ու գյուղերը, կամուրջներն ու նախապարհները, եկեղեցիներն ու մենաստանները... (ՍԶ, Պապ թագավոր)։

Բազմակի անուղղակի խնդիրներ²⁹

§ 382. Բազմակի են լինում նաև մյուս խնդիրները՝ հանգման, միջոցի, անջատման և այլն։ Բազմակի են այն խնդիրները, որոնք ունեն միևնույն (նաև տարբեր) գրգռություն և հանգես են գալիս շարահյուսական նույն պաշտոնով։ Դրանք կարող են կապակցվել՝ ա) առանց շաղկապի, արտասանական դադարներով։ Այդ դեպքում կազմվում է թվարկվող խնդիրների աններփակ շարք։ Այսպես, օրինակ՝ Նրանք գինված էին իրենց լեռներում ձուլած հրացաններով, երկար քրեով, նիզակներով, նեա ու աղեղով (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ)։ ...սկսեց գննողարար հայել իր նագուստին, դեմքին, մազերի սանրվածքին (ՆԴ, Զաքունյան)։ Ամեն օր պատմում Սասնա մի ծովից, Քուռիկի Զալալուց, կեծակե քրից, Մարութա սարից, Ագոստիսարից (ՊՍ, Անդուլի գանգակատուն)։ Պապին շատ զարմացրեց, ինչ ինչու այդ մանկահասակ աղջիկն էր իրեն կտրել են իրենց տնից, ծնողներից, խաղրնկերներից... (ՍԶ, Պապ թագավոր)։

Հաճախ հանգման, վերաբերություն և այլն բազմակի խնդիրներից վերջինը նախորդի հետ կապվում է և, ու շաղկապով, որով և ներփակվում է անշաղկապ թվարկվող շարքը։ Օրինակ՝ ...Անտարբերություն էր նայում կացիններին, քրեին, դանակներին ու իր արհեստով պարծեցող դանակատին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ)։ Միաժամանակ կծանոթանալին Ռուսաստանին, առա ժողովրդին և նրա կուլտուրային (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1)։ Ներսեսը պատահաբար գալիս գլխավորապես այն դեպքերում, երբ խնդիրը վերաբերում է եկեղեցուն, կրոնին և հոգևորականության (ՍԶ, Պապ թագավոր)։

²⁹ Բազմակի անուղղակի խնդիրները կապակցական ձևերով ու եղանակներով իրարից կապես չեն զանազանվում և բնավում են խառը կերպով, ոչ առանձին-առանձին։ Այդ պատճառով էլ ստիպված գործածում ենք ավանդական անվանումը։

բ) Վերը նշված բազմակի խնդիրները կարող են միավորվել շաղկապներով: Ընդ որում, երկանդամանի բազմակի խնդիրները դերադանցապես կապակցվում են և, ու շաղկապներով: Օրինակ՝ եվ սիրտդ լիքն է եղել հաճախ ցամառն թույնով ու ատելությամբ... (ԵԶ, Երգ մաքառման): Մեղք է դա արվեստի հանդեպ և վարպետի հիշատակի հանդեպ (Վ. Փափ., Հեռադարձ հայացք, 1): ...Բայց չկարողացավ խախտել իմ հավատարմությունը թե՛ դեպի իմ հայ-
րենիքը և թե՛ դեպի իմ քաղաքը (Բ, Սամվել):

Այդ բազմակի խնդիրները կարող են կապակցվել կեր-
կրնվող և, ու, քե, ոչ և այլ շաղկապներով: Յուրաքանչյուր համա-
զոր անդամ այդ դեպքում թվարկվում է արտասանական յուրահա-
տուկ դադարներով: Կան դեպքեր, երբ կրկնվող շաղկապները դր-
վում են ոչ թե համազոր բոլոր անդամների, այլ միայն մի քանի-
սի հետ: Այսպես՝ ...Այդ քաջահայտ է Բեզ, և՛ ինձ, և՛ ամենֆին
(ՆԶ, Արա Գեղեցիկ): Վերջինները զրկեցին նրան թե՛ աչքերից և թե՛
գանից (Բ, Սամվել): — Մի՞թե թողե՞լ ես մի ամենափոքր հավա-
տարմություն՝ թե՛ դեպի քո խոսքը և թե՛ դեպի քո խոստմունքները
(ն. տ.): Վերջին երկու օրինակներում թե՛ կրկնվող շաղկապի հետ
գործածվել է նաև և շաղկապը, կազմելով քե... և քե կապակցու-
թյունը: Դրանով բազմակի անդամների կապը ավելի սերտ է դառ-
նում: Ընդ որում, եթե և-ը հիմնականում իր վրա է վերցնում միա-
վորման, ապա քե... քե կրկնադիր շաղկապը՝ շեշտելու, ընդգծե-
լու դեր: Այստեղ առկա է միաժամանակ և՛ միավորում, և՛ ընդ-
դոմ:

§ 383. Մատնանշված բազմակի խնդիրները կարող են հանդես
գալ նաև խմբերով: Հնարավոր է, որ բոլորը շունհան իրենց զույ-
գը, այսինքն՝ մի քանիսը հանդես գան խմբերով, մեկը կամ երկու-
սը՝ առանձին: Առաջին դեպքում խմբերը իրար հետ կապվում են
հնչերանդախին դադարներով, իսկ իրենց ներսում միավորվում և,
ու շաղկապներով: Երկրորդ դեպքում զույգերով արտահայտված-
ներն իրենց ներսում կապակցվում են շաղկապներով, իսկ մյուս-
ների հետ՝ արտասանական դադարներով: Օրինակ՝ Գիշերը լի էր
հուզումներով, ցավով ու կարոտով, երազանքներով ու տագնապ-
ներով (ՀՔ, Մեծ տան դավախները, 1): Զվարճալի էին զինվորները
իրենց մարմնին կպած գրաքներով ու սաղավարտներով, սրերով ու
մուրներով (ԴԴ, Վարդանանք):

Բազմակի խնդիրները միավորվում են նաև ոչ քե... այլ, ոչ միայն... այլև, ինչպես... այնպես և (էլ) զուգադիր շաղկապներով: Սրանցով կապակցվող անդամները արտասանվում են ընդգծվածությամբ և շեշտվածությամբ: Այսպես՝ Հայերը լեռներից կռվում էին մեզ հետ ոչ միայն զենքով, այլև փառերով ու փախուստով (Բ, Սամվել):

Բազմակի պարագաներ

§ 384. Բազմակի կարող են լինել պարագաների բոլոր տեսակները: Բազմակի են համարվում միայն նույն պաշտոնով կիրառվող մեկից ավելի պարագաները, ինչպես մեկից ավելի ձևի, չափի կամ տեղի պարագաները: Բազմակի չեն կարող լինել ժամանակի և ձևի պարագաները միասին, որովհետև նրանք տարբեր պաշտոն են կատարում, թեև լրացնում են միևնույն ստորոգյալին: Բազմակի պարագաներ կարող են դառնալ՝ ա) տարբեր խոսքի մասի պատկանող բառերը, եթե նույն պաշտոնով են կիրառվում, բ) Տարբեր հոլովներով դրված, բայց նույն խոսքի մասին պատկանող բառերը շարահյուսական միևնույն դերը կատարելիս, գ) Ուղիղ ձևով դրված միևնույն խոսքի մասին պատկանող բառերը, ասանք ածականները, մակբայները և այլն:

Այսպիսով՝ բազմակի են նույն պաշտոնով հանդես եկող մեկից ավելի պարագաները, որոնք կարող են արտահայտվել ինչպես միևնույն, այնպես էլ տարբեր խոսքի մասի պատկանող բառերով, ինչպես նույն, այնպես էլ տարբեր հոլովաձևերով³⁰:

§ 385. Բազմակի պարագաները հիմնականում միավորվում են երկու եղանակով. առանց շաղկապի և շաղկապներով: Առանց շաղկապի միավորվելիս կազմում են բազմակի անդամների աններփակ շարք: Օրինակ՝ Հավաքվում էին գույգ-գույգ, խումբ-խումբ... (ԳՍ, Թեհրան, 1): Դաշտերում, այգիներում, հաճապահներին հաճախ էին երևում Բեկի գինվորական վերակացուները (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Ցնծությամբ ձայնից, ծափերի զարկից շարժվում են, դողում պատեր ու օձորք (ՀԹ, Անուշ): Դնում ենք Դվին՝ նվազե-

³⁰ Բազմակի պարագաները կապակցական ձևերով ու հղանակներով իրարից էապես չեն զանազանվում, ուստի ըննության են առնվում միասին:

յու, երգելու (ՍԶ, Պապ թագավոր): Հեռվից իսկ դա երևում էր զինվորների ձվածեկ կճուճանման զլխարկներից, երկար տափակ սրե-րից (ԴԴ, Վարդանանք):

Եթե պարագաները երկուսից ավելի են, վերջին անգամը նախորդի հետ կարող է կապակցվել և, ու շաղկապներով՝ փակելով թվարկվող շարքը. օրինակ՝ Հեռանում էր անդաճ, անսփուխ ու լոխն (ԵԶ, Վերադարձ): Խաղաղ առավոտը քնքուշ նայում էր անդրնդից, լեռներից և հեռավոր ծայրերից (ԴԴ, Վարդանանք): Ռըշտունյաց նախարարը եկել էր որսի բաբակներով, ծառաներով ու զինվորներով (ն. տ.):

Բազմակի պարագաները կարող են միավորվել նաև շաղկապներով: Երկանդամանի պարագաները գերազանցապես կապակցվում են և, ու շաղկապներով, որով և ստեղծվում է ներփակ շարք. այսպես՝ նա խորուքյամբ ու ակնածանքով նայեց շինականների (ԴԴ, Վարդանանք): Աշխատում ենք օր ու գիշեր գործարաններում ու հանքերում (Գ. Սար.): Օրեր ու շաբաթներ խաչերի դռանն անցկացրին (ՆԴ, Սաքուլն ուխտ դնաց): Դուրս են եկել դաշտը շրջապատող գորշ լեռներից ու անշնչացել սովից ու ծաբավից (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Բազմակի պարագաները կարող են միավորվել նաև կրկնադիր և, քե. կամ, ոչ և այլ շաղկապներով՝ չներփակելով թվարկվող լրացումների շարքը: Այսպես, օրինակ՝ Միակ շրջադեպտը նա հագնում էր և՛ տանր, և՛ դրսում (Սիր., Նախօրյակին): Հասմիկը.. չերեվաց ո՛չ կալսիչի մոտ, ո՛չ ֆերմայում, ո՛չ էլ խրճիթ-ընթերցա-րանում (ՆԶ, Հաջավան): Երբեմն կրկնվող քե շաղկապի հետ գործածվում է և շաղկապը, որով ավելի է սերտացվում բազմակի անդամների կապը: Այդ դեպքում և-ը միավորման, քե... քե-ն ընդգծելու դեր է կատարում: Օրինակ՝ Թե՛ արևելքում և քե՛ արևմուտքում պատահեցան երկու մեծ փոփոխություններ (Բ, Սամվել): Պալատականների մեջ իսկույն ճանաչեց թագավորին՝ քե՛ դեմֆից և քե՛ հագուստից (ՍԶ, Պապ թագավոր): Բազմակի պարագաների կապակցման դերով կարող են հանդես գալ նաև քե, կամ, այլն ոչ քե... այլ, ոչ միայն... այլև և այլ շաղկապներ. օրինակ՝ Իսկ պարսիկ զինվորները հաղթողի սանձարձակությամբ փաղափներում քե գլուղերում անակնկալ մտնում էին տները (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նա այսօր կամ վաղը դորք կուղարկե իմ հոտից (Մուր., Գե-

վորդ Մարգարետունի): Թագավորի դալու լուրը կարճ միջոցում տարածվեց ոչ միայն միջնաբերդում, այլև քաղաքում (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ոչ թե հարյուր անգամ, այլ հազար անգամ դու ասել ես ինձ այդ (Բ, Սամվել): Երեմիան նրա բարկությունն ու հուզումնեզգաց ոչ միայն նրա ձայնից, այլև... կարմրած աչքերից (ՍԶ, Պապ թագավոր):

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԳՈՐԾԱԾՎՈՂ, ԲԱՅՑ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ
ԱՆԴԱՄ ՉԶԱՆԴԻՍԱՑՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 386. Նախադասության մեջ երբեմն գործածվում են այնպիսի բառեր, որոնք թեև քերականորեն կապված չեն տվյալ նախադասության հետ, այսինքն՝ նախադասության անդամ չեն, բայց որոշ երանգ ու գունավորում են հաղորդում նախադասությանը կամ նրա որևէ անդամի: Օրինակ՝ Եկողները, անկասկած, պարսիկներ էին... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Կարծեմ նույն օրն էլ ճանապարհ ընկա (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը): Նրա ոտքը, իսկապես, կապված էր սրունքի մոտ և հազիվ էր դիպչում գետնին (ԽԴ, Խոզեդան): Ընդգծված բառերը նախադասության անդամ չեն, բայց որոշ երանգ են տալիս նրան:

Այն բառերը, որոնք փերականորեն կապված չեն նախադասության հետ, նախադասության անդամ չեն. բայց որոշ երանգ են հաղորդում նրան, կոչվում են միջանկյալ բառեր:

§ 387. Իբրև միջանկյալ բառեր հիմնականում հանդես են գալիս ձայնարկությունները, որոշ եղանակավորող բառեր, գոյականներ ու շաղկապներ, բառակապակցություններ, այլև կոչականներ: Նախադասության անդամ չեն ձայնարկությունները, որոնք արտահայտում են խոսողի զգացական ու կամային վերաբերմունքը նախադասության կամ նրա որևէ անդամի վերաբերյալ: Ձայնարկությունները նախադասության անդամներից առանձնացվում են հնչերանգային դադարով, գրության մեջ՝ ստորակետով: Նրանք արտասանվում են յուրատեսակ առողանություններ և գրավոր խոսքի մեջ ունենում են բացականչական նշան: Ձայնարկությունները չունեն կայուն շարադասություն: Նրանք կարող են դրվել նախադասության թե՛ սկզբում, թե՛ վերջում և թե՛ մեջտեղում: Հիմնականը, իհարկե, նախադաս կիրառությունն է: Այսպես՝ ...Վա՛յ աղբյուր, ո՞ւր ես գնում... (ՍԿ): Ա՛, հասել ես գյուղը արդեն (ԵԶ, Դանթեա-

կան առասպել): Զահելությունս անցնում է, վա՛խ (ՀԾ): Վնուշ-վնուշ, Անուշ, վնուշ-վնուշ քույրիկ, վնուշ քո սերին, քո յարին... (ՀԹ, Անուշ):

Որոշ ձայնարկություններ արտասանվում են շեշտված ձևով և դրուժյան մեջ ունենում են շեշտ: Օրինակներ՝ — Պա՛հ, պա՛հ, պա՛հ, ձու եմ ասում, է... (ՎԱ, Սեանի ափին): Հա՛, հա՛, հա՛, տղերք, Մեջքը թափ տվեք... (ՀԹ, Անուշ): — Վա՛յ-վա՛յ, վնուշ-վնուշ, Ընչի համար եկա ես սար... (ՀԹ, Չարի վերջը):

Շեշտված են արտասանվում նաև ա, ալ, հեյ և այլ ձայնարկությունները կոշականների հետ դորժածիվներ: Այդ դեպքում ձայնարկությունները կոշականներից չեն անջատվում, այլ նրանց հետ միասին են առանձնացվում նախադասության անդամներից: Այսպես՝ — Ա՛յ աղբյուր, ո՛ւր ես գնում... (ՍԿ): Ինչպես չլամ, ա՛ սա-նամե... (ՀԹ, Չարի վերջը): — Ա՛յ սառ, ա՛յ ծառ, ա՛յ քուփ, ինչ կլինի հանկարծ Սահակս դառնաք, դաք փաթաթվեք վզովս (Արաքս, Օհան հայրիկը):

Երբեմն զգացական վերաբերմունքը ավելի ուժեղացնելու, շեշտելու կամ ընդգծելու համար ձայնարկությունը կրկնվում է: Այդ դեպքում նրանք իրարից անջատվում են արտասանական դադարներով, դրուժյան մեջ՝ ստորակետով: Օրինակներ՝ Ինչ ենք լսում. Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ... (ՀԹ, Անբախտ վաճառականը): Վնուշ, վնուշ, ո՛նց ա թակում, ձեզ մեռնեմ (ՆԴ, Ինչպես բռնեցին): Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, ...ադամանդս գնաց... (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը):

Զգացական վերաբերմունքը ավելի ուժեղացնելու դեպքում ձայնարկությունը ավելի երկար է արտասանվում, որը դրուժյան մեջ դրսևորվում է ձայնավորի կրկնումով կամ էլ ձայնավորի և բացականչական նշանի կրկնումով. օրինակ՝ Ա՛ա, Գեղամ Արամիչ, ես ձեզանից չեի սպասի, որ դուք երեսան թողնեք մոր վրա... (ԲԹ, Ոսկե հովիտ): Ա՛ա, ի՞նչ ես ասում, Շուշան, ինչ (ն. տ.):

Մաևոթ.— Մի քանի ձայնարկություններ երբեմն չեն բաժանվում նախադասության անդամներից, քերականորեն կապվում են որևէ անդամի հետ և ստեղծում յուրատեսակ կապակցություն, դրանք թեև իմաստով մոտ են միջանկյալ բառերին, բայց այդպիսին չեն: Օրինակ՝ — Վնուշ իմ աչքին, տեսելք կկու, ինչպես իգուր խարվել ես դու... (ՀԹ, Չարի վերջը): — Ա՛յ Բեգ հսկա, Գլուխն

էստեղ, ոտներ չկա... (ՀԹ, Հսկան): ...Ա՛յ Բեգ մեռնեմ, Դարման առա... (ՀԹ, Կալի երգը): — Վա՛յ բառով ես եկել, Գեղամ ջան, հաղար բարի (ՔԹ, Ոսկե հովիտ): Վա՛յ բաժան աչքերին, սրտերին բաժան, Ջկա վիշտ՝ բաժանման այս վշտից դաժան (ՀՇ):

§ 388. Նախադասության անդամներ չեն նաև եղանակավորող բառերը, որոնք արտահայտում են խոսողի վերաբերմունքը տվյալ երևույթի, առարկայի կամ դործողության վերաբերյալ, զբոսնալով էլ հենց եղանակավորվում, երանգավորվում է նախադասությունը կամ նրա որևէ անդամը³¹: Այսպես՝ — Իհարկե, իհարկե էստեղ է, — պատասխանեց թագավորը (ՀԹ, Աներևույթ թագավորությունը): Մեր հեծելազորը անշուշտ կհաղթանակի, եթե պատերազմն արձակ դաշտի վրա (Մուր., Գեորգ Մարգարատունի): Գուցե մի օր տեևր, գուցե երկու օր... (ԴԴ, Վարդանանք): Այդ նախադասություններում միջանկյալ բառերով երկբայական կամ հաստատական երանգ է հաղորդել նախադասությանը կամ նրա որևէ անդամի:

եղանակավորող բառերի մի մասն էլ, հանդես գալով որպես միջանկյալ բառ, նախադասությանը կամ նրա որևէ անդամի հաղորդում է սաստկական ցուցական, սահմանափակման, կամային և այլ երանգ: Օրինակներ՝ Ներս մտավ համարձակ, մինչև անգամ հպարտ քայլերով... (ՆԴ, Զաղունյան): ...որը նվիրել էր նրան իր սիրտը, իր խելքն ու խորամանկությունը, անգամ իր կյանքը (ԴԴ, Վարդանանք): Գոհն երկու շաբաթ, գոհն մի շաբաթ, գոհն հինգ օր առաջ հայտներ, թե այսինչ օրը հեռանում եմ... (ՆԴ, Զաղունյան): Անավասիկ, պոռոտ բրոնզի ղնդոցը... (ԵԶ, Բորիս Ջնելաձե): Ընդգծված բառերը միջանկյալ են:

§ 389. Նախադասության կազմի մեջ չեն մտնում, հետևաբար և նախադասության անդամ չեն նաև կոչականները, որոնք ցույց են տալիս, թե ում է ուղղված խոսքը:

Կոչականները ևս կաշուն շարադասություն չունեն: Կարող են հանդես գալ նախադասության սկզբում, մեջտեղում և վերջում: Նրանք արտասանվում են շեշտված, զրավոր խոսքում կրելով շեշտ:

³¹ Եղանակավորող բառերը, իրեն առանձին խոսքի մաս, հանգամանորհիս ուսումնասիրելի պրոֆ. Ս. Արաբաբյանը (տե՛ս Զթեքվող խոսքի մասերը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1965):

Նախադասության անդամներից կոշականները անջատվում են արտասանական դադարով, գրությամբ մեջ՝ ստորակետով: Հնդ որում, նախադասության սկզբում կիրառվելիս, ստորակետը դրվում է նրանից հետո, վերջում հանդես գալիս՝ նրանից առաջ, իսկ մեջտեղում գործածվելու դեպքում՝ երկու կողմից էլ: Օրինակներ՝ — Խշխա՛ն, բարով եկար... (ՀԹ, Ուլունք): Ձեր հին ձորերով անցա ես, վարպետ (Գ. Սար.): — Արամ, Սոս, Սարգիս, Եգոր, Սիրաֆ, մի դեսը եկեք, — ձայնեց նա... (Գ. Բես, Խանգարված ճառը): — Հայրիկ, գրիր, որ դու նրա եղբայրն ես (ՀՔ, Գեներալի քույրը): Երբեմն կոշականներն ունենում են նախադաս կամ ետադաս լրացումներ: Առաջին դեպքում շեշտվում է կոշականի լրացումը, և կոշականն ու իր լրացյալը կազմում են մի կապակցություն և անջատվում նախադասության անդամներից: Եթե կոշականը ունի ետադաս լրացում, ապա շեշտը չի անցնում նրա վրա, մնում է կոշականի վրա: Օրինակ՝ — Ասա՛, սիրելի՛ հայրիկ, ասա՛ (ԴԴ, Վարդանանք): — Մնաք բարո՛ւ, սիրելիներ՛ս, տո՛ւն իմ, աշխա՛րհ իմ (Սև, Մխիթար սպարապետ): Երբեմն կոշականը կամ լրացյալը փոխանակ շեշտվելու արտասանվում է բացականչական նշան: Այսպես՝ — Մայրի՛կ, սիրելի՛ մայրիկ, ինչո՛ւ ես լաց լինում... (Բ, Սամվել): Այստեղ հատուկ երանգ է հաղորդվում խոսքին:

§ 390. Իբրև միջանկյալ բառեր կարող են հանդես գալ նաև որոշ հոլովաձևեր, շաղկապներ և բառակապակցություններ, հատկապես՝ սակայն, այսուամենայնօր, այնուամենայնիվ, սուրեմն, ի միջի այլոց, կարծիքով, ըստ իս, ցավով սրտի և այլն, որոնք պարզաբանում, ճշտում, բացահայտում են նախադասությունը կամ նրա որևէ անդամը: Այսպես՝ Հոբելյանական տարին, բնականաբար, արդյունքների ամփոփման տարի է (ՍՀ, 19.4.1967): Մերուժանը հավատաց, բայց, այնուամենայնիվ, հրամայեց պարտիկ պատանիներին, որ օգնեն նրան (Բ, Սամվել): Եվ այդ դեպքում կղերքը սովորաբար (ինչպես և բուրժուազիան) իր վախճանական շահերը հայտարարում է ընդհանուր ազգային շահեր... (ՎՏ, Հայ դրականության գալիք օրը):

§ 391. Միջանկյալ բառերի մի տեսակն են ալդայիսի բառերն ու կապակցությունները, որոնք պարզաբանում են նախադասությունը կամ նրա որևէ անդամը կամ էլ լրացուցիչ որոշ տեղեկու-

Յյուն հաղորդում գրանց վերաբերյալ, գրանք այսպես ասած, բացահայտող կամ տեղեկատու բառեր են, որոնք նախադասության անդամներից առանձնացվում են արտասանական դադարով, իսկ գրության մեջ՝ փակագծերով: Այդ բացահայտող կամ տեղեկատու բառերը հիմնականում գրվում են նախադասության մեջտեղում կամ վերջում: Իբրեւ կանոն, նախադասության սկզբում չեն կիրառվում, որովհետեւ լրացուցիչ տեղեկությունը հաղորդվում է նախապես արդեն ասված մտքի վերաբերյալ: Նման բառերը կամ կապակցությունները ազատ կերպով կարելի է հանել նախադասության կազմից՝ առանց ամենաշնչին չափով նրա իմաստի վրա ազդելու կամ այն փոխելու: Օրինակ՝ Քաղմանը հանգուցյալի ազգականներից ներկա էր Երվանդ Շահադիդյանը (նախիջհանի թեմական դպրոցի տեսուչ) (ՎՏ, Սմբատ Շահադիդի թաղումը): Առաջին տեղը զբաղեցրել էր Ա. Գովլաթյանը (Երևանի սուտերամարտիկների դպրոց) (Ավ., 5.2.1972): Մենք հաջորդաբար դեմոկրատներս (բողջիկներս) հաստատ գիտենք, որ... (ՎՏ, Զեկուցադիր Ռյուրբահայաստանի մասին): Ձեր նամակը (ամուսանոցից գրած) ես ստացել եմ և չեմ պատասխանել... (ՎՏ, Հովհաննես Թումանյանին): Սարքաշինական գործարանը (գիրեկտոր՝ Ավագյան, կուսբյուրոյի քարտուղար՝ Դանիելյան) ժամկետից շուտ կատարեց տարեկան պլանը):

§ 392. Միջանկյալ կարող են լինել ոչ միայն բառեր ու կապակցություններ, այլև առանձին նախադասություններ ամբողջությամբ վերցված: Հաճախ պարզ կամ բարդ նախադասության մեջ հանդես է գալիս այնպիսի նախադասություն, որը թեև քերականորեն կապված չէ այդ նախադասության հետ, բայց միջանկյալ բառերի նման որոշ երանդ է հաղորդում նրան կամ նրա որևէ անդամի: Դրանք նույն դերն են կատարում, ինչ միջանկյալ բառերն ու կապակցությունները, այն տարբերությամբ միայն, որ սրանք երանգավորումը ավելի որոշակի ու հստակ ձևով են արտահայտում, մի բան, որ հնարավոր է դարձնում ստորոգման սովորությունը:

Ուրե՛, նախադասության մեջ ընկած այն նախադասությունը, որ շարահյուսորեն կապված չէ նրա հետ, բայց որոշ երանգ է հաղորդում վերջինիս, կոչվում է միջանկյալ նախադասություն:

Միջանկյալ նախադասությունները կարող են բացահայտել,

պարզաբանել, ճշտել ասված միտքը, արտահայտել զանազան հուզարտահայտչական երանգներ, խոսքի հավաստիությունը, երկբայական լինելը և այլն: Միջանկյալ նախադասությունը զրվում է նախադասության մեջտեղում և վերջում: Նախադասության սկզբում հազվադեպ է կիրառվում, այն էլ հատկապես զրամատիկական ստեղծագործություններում:

Միջանկյալ նախադասությունները զրավոր խոսքի մեջ մյուս նախադասություններից անջատվում են փակագծերով կամ ստորակետներով, Օրինակներ՝ Բայց տեսնելով երեւի դա անկարելի է այլևս (պարսիկները բավական առաջ էին անցել), Բազրատունին իր մոտ կանչեց զորավար Բաթ Սահառունուն... (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Ես չեմ կարող ճնշել իմ մեջ (հա ձայնի ավելի բարձրացրեց) խղճի և մտքի ազատությունը... (ՆԴ, Նոր հավ): Դազաղը վերցրին կալարյան ճամարանի բարձր դասարանի աշակերտները (հանգուցյալը 35 տարի այդ դպրոցում ուսուցիչ է եղել) (ՎՏ, Սմբատ Շահազիզի թաղումը): Բարխուդարի տանու երեցը մի կերպ ստքի կանգնեց (հարբած էր), սեղանն օրհնեց ու... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

Միջանկյալ նախադասությունները ազատ կերպով կարելի է հանել տվյալ նախադասությունից՝ առանց նրա իմաստը փոխելու:

ԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ

§ 393. Նախադասության անդամները իրար նկատմամբ այս կամ այն հարաբերության մեջ են գտնվում, այսինքն՝ կապակցվում են միմյանց հետ քերականական որոշակի կանոններով ու պատճառաբանվածությամբ: Հենց այդ բանի շնորհիվ էլ նրանք ձևավորում են նախադասությունը կամ խոսքը և միտք են արտահայտում: Եթե նախադասության անդամների միջև քերականական որոշակի կապակցություն չլինի, ապա նրանք չեն կարող միտք արտահայտել: Այդ դեպքում մենք գործ կունենանք հասկացությունների արտահայտող առանձին բառերի կամ բառախմբերի, բայց ոչ նախադասությունների հետ: Քերականական կապերի մեջ մտնելու հետևանքով նախադասության անդամների միջև մտքի կապ է ստեղծվում, որը նախադասության ձևավորման անհրաժեշտ պայմաններից մեկն է: Նախադասության անդամների մտքի կապը,

այսպիսով, առաջ է դալիս այդ անդամները իրար հետ կապակցելու միջոցով:

Բառերի այն կապակցությունը, որի դեպքում ստորադաս անդամը այս կամ այն ձևն է ստանում գերադաս անդամի իմաստային կամ քերականական կապերի քելադրմամբ կամ էլ փոփոխություն չի կրում նրա պահանջով, կոչվում է կապակցություն:

Կապակցությունը դրսևորվում է համաձայնությունամբ, խնդրառությունամբ և առդրությունամբ: Այլ կերպ ասած՝ նախադասության անդամների կապակցությունը արտահայտելու համար մեր լեզվում գոյություն ունեն տարբեր եղանակներ՝ համաձայնություն, խնդրառություն և առդրություն:

ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 394. Համաձայնությունը նախադասության անդամների կապակցության եղանակներից մեկն է: Այն հայերենում սահմանափակ կիրառություն ունի. Հիմնականում տարածվում է ենթակայի ու ստորոգյալի և բացահայտիչի ու բացահայտյալի վրա: Իհարկե, կան համաձայնության այնպիսի դեպքեր, որոնք զուրու են գալիս նշված անդամների սահմաններից, բայց դրանք կայուն օրինաչափություն չեն ներկայացնում:

Համաձայնությունը, այսպիսով, կապակցության այն ձևն է, որի ժամանակ անդամներից մեկը ստանում է մյուսի քերականական հատկանիշները կամ ձևը:

ԵՆԹԱԿԱՅԻ ԵՎ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 395. Ինե Լենթական և ստորոգյալը իրար նկատմամբ հավասարական հարաբերության մեջ են գտնվում, և նրանցից սրե է մեկը գերադաս չէ մյուսի համեմատությունամբ, սակայն ստորոգյալը քերականական որոշակի փոփոխություն է կրում, երբ փոխվում է ենթակայի դեմքը կամ թիվը: Այսպես՝ Գյուղը հետզհետե կենդանացավ: Ես լավ աշխատեցի:

Առաջին նախադասության մեջ ստորոգյալը դրվել է եզակի երրորդ դեմքով, քանի որ այդպիսի կիրառություն ունի Լենթական, մյուսում՝ եզակի առաջին դեմքով՝ պայմանավորված ենթակայի

Համապատասխան գեմքով ու թվով: Նշված ենթակաների դիմային կամ թվային փոփոխությունը անհրաժեշտաբար փոփոխություն առաջ կբերի ստորոգյալների մեջ: Այսպես՝ գլուղերը հետզհետե կենդանացան: Մենք լավ աշխատեցինք:

Ինչպես երևում է, երկու դեպքում էլ ստորոգյալները հանդես են եկել հոգնակի թվով՝ պայմանավորված ենթակաների թվային համապատասխան կիրառությամբ: Ընդ որում, երկրորդ օրինակում դրա հետ միատին տեղի է ունեցել նաև դիմային փոփոխություն, մի բան, որ հետևանք է ենթակայի դեմքի փոփոխության:

Այսպիսով, ենթակայի դեմքն ու թիվը պարտադրվում է ստորոգյալին, և վերջինս այդ տեսակետից ստորադասվում է ենթակային կամ, ավելի ճիշտ, կախվածության մեջ է նրանից:

Ենթակայի և ստորոգյալի դիմային համաձայնությունը

§ 396. Ենթակայի և ստորոգյալի դիմային համաձայնությունը բավական կայուն է և օրինաչափական, հետևաբար և շեղումներ չգրեթե չեն նկատվում:

Եթե ենթական արտահայտված է անձնական դերանվամբ, ապա ստորոգյալը համաձայնում է նրան դեմքով: Ընդ որում, առաջին դեմքի անձնական դերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը դրվում է առաջին դեմքով, երկրորդ և երրորդ դեմքերով կիրառված ենթակաների հետ՝ համապատասխան դեմքով: Այսպես՝ ես անտառում էի (Իս., Հավերժություն): Դու էն ժամանակ պիտի մեռնեիր, որ ոչ կռիվ կար, ոչ սով կար (ԱԲ, Եղբայրության ընկուզենիները):

Բերված օրինակներում ստորոգյալները դեմքով համաձայնել են համապատասխան ենթակաների հետ:

§ 397. Անձնական դերանվամբ արտահայտված ենթակայի դեպքում ենթակայի և ստորոգյալի դիմային համաձայնության հետ անհրաժեշտաբար տեղի է ունենում նաև թվային համաձայնություն: Այսինքն՝ եղակի թվով ենթակաների հետ ստորոգյալը դրվում է եզակի, հոգնակի թվով ենթակաների հետ՝ հոգնակի: Օրինակ՝ ես ինձ նախատում եմ դրա համար (ՍԽ, Հողը, 2): Մենք դեռ չենք տեսնում տանտիրուհուն (ՀՔ, Մայրը): Առաջին օրինակում եզակի առաջին դեմքի ենթակայի հետ ստորոգյալը դրվել է եզա-

կի առաջին գեմքով, մյուս նախադասության մեջ ստորոգյալը կիրառվել է հոգնակի առաջին գեմքով՝ պայմանավորված ենթակայի համապատասխան թվով և գեմքով:

§ 398. Դիմային իմաստը սաստկացնելու նպատակով հաճախ իբրև ենթակա գործածվում են ես ինքս, դու ինքդ, նա ինքր, մենք ինքներս, դուք ինքներդ, նրանք իրենք ձեռքը, որոնք կազմված են անձնական գերանվան համապատասխան գեմքերի և ինքն գերանվան բաղադրություններ:

Այս գերանունների և նրանց ստորոգյալների համաձայնությունը չի շեղվում անձնական գերանուն ենթակաների և նրանց ստորոգյալների դիմային և թվային համաձայնությունից: Օրինակ՝ ես ինքս ուրիշների կաբոլ էի աանել... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): — Ինքս ինքդ ի՞նչ ես կաբոլում — ով կհաղթի (ն. տ.): Ինքս ինքներդ էլ գիտեմ, որ (ն. տ.): Մենք ինքներս էլ շատ խաղ վարվեցինք... (Շեքսպ., Համլետ):

§ 399. 3-րդ գեմքի անձնական ինքն գերանունը, ս, կամ դ գիմորոշ հոգերը ստանալով, ձեռք է բերում 1-ին կամ 2-րդ գեմքի գերանվան նշանակությունը: Այդպիսի արտահայտություն ունեցող ենթակայի հետ ստորոգյալները դրվում են 1-ին կամ 2-րդ գեմքով (ոչ երրորդ գեմքով): Այս գեմքում համաձայնությունը տեղի է ունենում ըստ նրանց նոր ստացած դիմային նշանակության: Օրինակ՝ Ո՞ւմ ես դու ծաղրում, ինքդ քեզ ծաղրիր, ոչ թե ինձ... (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1): — Ինքներդ ասացեմ, ճիշտ չե՞մ ասում (ն. տ.): Ինքս այդ մասին շատ եմ խորհել (ն. տ.): Ինչպես տեսնում ենք, համաձայնության մեջ դեր է խաղացել այդ գերանունների դիմային իմաստը:

§ 400. Բազմակի անձնական գերանուն ենթակաների հետ ստորոգյալը համաձայնում է հետևյալ կերպ: Եթե տարբեր գեմքի բազմակի ենթակաների մեջ կա առաջին գեմքի անձնական գերանուն, ստորոգյալը համաձայնում է այդ գեմքի գերանվան հետ: Օրինակ՝ Թող վախենա նա, ով հանցանք ունի, ես և դու մեղավոր չեմք (ՆՁ, Հացավան): Նրա ինչ հոգն է, թե դու կամ ես կկորցնենք մեր հողերը, մեր գյուղերը... (Սև, Մխիթար սպարապետ): — Իսկ ես և նա մի քիչ ծուլացել ենք (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1),

2-րդ և 3-րդ գեմքի անձնական գերանուններով արտահայտված բազմակի ենթակաների ստորոգյալը դրվում է 2-րդ գեմքով՝

Համաձայնելով այդ դեմքի ենթակային, օրինակ՝ Դու և նա վաղը պետք է հեռապահին տեղամասում: Դուք և նրանք բույլ եք տվել խաղի կանոնների խախտում:

Երբեմն բազմակի ենթակաները արտահայտվում են դերանուններով և գոյականներով կամ այլ բառերով: Այդ դեպքում ստորոգյալը համաձայնում է դերանվան հետ:

Քանի որ գոյականները միշտ երրորդ դեմքով են կիրառվում, և նրանց հետ տարբեր դեմքի անձնական դերանունների գործածությունը դիմային տարբերություններ է առաջ բերում բազմակի ենթակաների մեջ, ուստի համաձայնությունյան ժամանակ նախընտրվում է դերանվան առաջին դեմքը, որից հետո երկրորդը: Դերանվան երրորդ դեմքը, որ ամենից թույլն է, համընկնում է գոյական ենթակայի դեմքին: Այդ պատճառով էլ եթե բազմակի ենթակաները արտահայտված են լինում 3-րդ դեմքի անձնական դերանվամբ և գոյականով, ապա ստորոգյալը գրվում է 3-րդ դեմքով: Այստեղ փաստորեն գործում է միևնույն դեմքի ենթակաների հետ ստորոգյալի համաձայնությունյան սովորական օրինաչափությունը: Միակ տարբերությունը այն է, որ բազմակի ենթակաների մեջ 3-րդ դեմքի դերանվան փոխարեն հանդես է գալիս նույն դեմքով արտահայտված գոյականը: Օրինակ՝ Նու Գարեգինը կդնանք... (ՍԽ, Հոդը, 1): Կապիտան Կոբլովը, լեյտենանտն ու ես նստում ենք... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Նշված օրինակներում ստորոգյալները համաձայնել են իրենց ենթակաների հետ դեմքով: Բոլոր նախադասությունների մեջ ստորոգյալները գրվել են 1-ին դեմքով, մի բան, որ պայմանավորված է բազմակի ենթակաների մեջ 1-ին դեմքի անձնական դերանվան առկայությամբ:

Հետևյալ օրինակներում՝ դու և Հասմիկը արժանի եք գովասանքի, Դու և քո ընկերը պետք է զբաղվեք այդ հարցով բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը կիրառվել է 2-րդ դեմքով, մի բան, որ հետևանք է 2-րդ դեմքի անձնական դերանուն ենթակայի կիրառության, իսկ՝ նա և Շուրան իրար հանդիպեցին (ՀՔ, Մեծ տան ղավակներ, 1), Թե՛ նա, թե՛ Սարխոշովը զարմացան (ն .տ.) նախադասություններում բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը հանդես է եկել 3-րդ դեմքով՝ պայմանավորված ենթակաների համապատասխան դեմքով:

§ 401. Երբ խոսողը հարցումով դիմում է խոսակիցներին՝

սլարգելու համար, թե նրանցից ով է գործողություն կատարողը և գործածում է ով հարցահարաբերական դերանունը կրկնումով, այդ դեպքում ստորոգյալը գրվում է 2-րդ դեմքով: Ստացվում է 3-րդ դեմքի դերանուն ենթակայի հետ 2-րդ դեմքի ստորոգյալի կիրառություն, օրինակ՝ ո՞վ ու ո՞վ գնացիք: Կարելի է ենթադրել, որ այդ ձևերի մեջ ենթական նախադեպ եղել է զուրկ դերանունը, որը հետո ընկել է, իսկ ստորոգյալը մնացել է նույն դեմքով: Պետք է նշել, որ երբ տվյալ գործողություն կատարողները ոչ թե խոսակիցներն են, այլ ուրիշ անձեր, որոնք այդ խմբից զուրկ են, և խոսողը հարցումով դիմում է խոսակցին իմանալու, թե ովքեր են նրանք, այդ դեպքում ստորոգյալը 3-րդ դեմքով է գրվում, օրինակ՝ — Արամ, ո՞վ ու ո՞վ գնացին:

§ 402. ենթակայի և ստորոգյալի դիմային համաձայնության մեջ շեղում է նկատվում նաև այն ժամանակ, երբ ստորոգելիական վերադիրը արտահայտված է առաջին կամ երկրորդ դեմքի անձնական դերանվամբ, իսկ ենթական՝ գոյականով կամ գոյականաբար կիրառված սրևէ խոսքի մասով, օրինակ՝ Այդ բոլորի պատճառը ես եմ: Այդ բոլորի պատճառը դու ես: Այստեղ ենթակայի և ստորոգյալի դիմային համաձայնության փոխարեն կարծես առկա է ստորոգելիական վերադրի և նրա հանգույցի համաձայնությունը:

1-ին դեմքի դերանուն վերադրի հետ հանգույցը 1-ին դեմքով է կիրառվում, 2-րդ և 3-րդ դեմքերով արտահայտված վերադիրների հետ համապատասխան դեմքերով (հմտ. մեղավորը ես եմ, մեղավորը դու ես, մեղավորը նա է):

§ 403. երբեմն անձնական դերանունների հետ միասին իբրև ենթակա կիրառվում են ամեն, բոլոր դերանունները, որոնք դիմորոշ հոգերի միջոցով ստանում են անձնական դերանունների դիմային համապատասխան նշանակություն, այսինքն՝ ձեռք են բերում դիմային այն իմաստը, որ ունի անձնական տվյալ դերանունը (մենք ամենքս, դուք ամենքդ, նրանք ամենքը, մենք բոլորս, դուք բոլորդ, նրանք բոլորը): Նշված որոշյալ դերանունները կիրառվում են անձնական դերանունների հոգնակի ձևերի հետ և վերջիններիս համար մի տեսակ սլարգաբանման, բացահայտման դեր են կատարում՝ իմաստային տեսակետից մոտենալով բացահայտիչ բացահայտչալի հարաբերության: Դրանք անձնական դերանունների հետ միասնաբար հանդես են գալիս որպես նախադասության

մեկ անգամ: Ստորոգյալը այդ դեպքում համաձայնում է ենթակայի հետ զեմքով և թվով: Այդ բոլոր ձևերի հետ ստորոգյալը հոգնաբար է կիրառվում, ընդ որում, նշված բաղադրյալ ձևերի մեջ, 1-ին զեմքի դերանվան առկայության դեպքում ստորոգյալը 1-ին զեմքով է գրվում, եթե ենթակաները արտահայտված են 2-րդ կամ 3-րդ զեմքի դերանուններով, ստորոգյալը ստանում է ենթակայի համապատասխան զեմքը, օրինակ՝ Երիտասարդ Գնեկն ասաց այն, ինչ նրանք ամենքը մտածում էին... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Դուք բոլորդ մեր քննամի՞ն եմ... (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի): Մենք բոլորս, բոլորս մանուկներ ենք որբ... (ՎՏ): Մենք ամենքս հյուս ենք կյանքում (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը):

§ 404. Երբեմն անձնական դերանվան հետ իբրև ենթակա կիրառվում է թվականը, որը զիմորոշ հոդի միջոցով ստանում է անձնական դերանվան համապատասխան զեմքը (մենք երկուսս, դուք երկուսդ, նրանք երկուսը):

Այդ դեպքում ստորոգյալը հոգնակի է գրվում և համաձայնում ենթակայի հետ զեմքով, Օրինակ՝ Մենք երկուսս ուսանողներ ենք, դուք երեքդ՝ աշակերտներ: Հաճախ թվականի հետ միասին հանդես է գալիս էլ բառը, որ ավելի է ընդգծում այդ խմբի մեջ մըտնող անձերի միասնաբար հանդես գալը: Այսպես՝ դուք հինգդ էլ զերազանցիկներ եմ:

§ 405. Թվականը որպես ենթակա հանդես է գալիս նաև ցուցական դերանունների հետ (սրանք երկուսը, դրանք երկուսը, նրանք երկուսը): Այս դեպքում նա ստանում է 3-րդ զեմքի զիմորոշ հոդ, որը պայմանավորված է ցուցական դերանվան զիմային համապատասխան կիրառությամբ: Օրինակ՝ Նրանք երկուսն էլ միջին տարիքի մարդիկ էին (ՍԶ, Պապ թագավոր): Դրանք հինգն էլ աշակերտներ են: Այս ձևերի հետ ևս կիրառվում է էլ բառը դարձյալ վերը նշված իմաստով:

§ 406. Եթե բաղմակի ենթակաները արտահայտված են ցուցական և անձնական դերանուններով, ապա ստորոգյալը գրվում է հոգնակի թվով և զեմքով համաձայնում է անձնական դերանվան հետ: Օրինակ՝ Նա ու սա այդ գործը գլուխ կբերենք: Սա ու նա ոչինչ չեն կարող անել:

Նկատենք, որ նման կիրառությունները լայն տարածում չունեն դրական լեզվում: Ծուցական դերանունից և գոյականից կազմը-

ված բազմակի ենթակաների ստորոգյալը կիրառվում է երրորդ դեմքով: Օրինակ՝ Կապիտան Կորիլովը մի օր էլ սոված պահի, կփախչեն սա ու Կոնկինը... (ԲՀ, Սերմնացանները շվեդագարձան):

Մյուս տեսակի դերանուն ենթակաների հետ ստորոգյալը դորձածվում է երրորդ դեմքով: Օրինակ՝ ...Դրանք մեծ մասամբ սաղավարտով հայ զորականներ էին... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Յուրաֆանչյուր ու աշխատում էր առաջանալ և հարմար դիրք ու տեղ գրավել (ն. տ.): Ամեն ինչ վերջացավ (ն. տ.): ...Բայց նրանցից ամեն մեկը կվաներ հարյուր հազարացի (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի):

§ 407. Յուրաֆանչյուրը, ամեն մեկը որոշյալ և ոչ մեկը որոշյալ դերանվան ժխտական ձևով արտահայտված ենթակաների ստորոգյալը իբրև կանոն եզակի երրորդ դեմքով է դրվում: Օրինակ՝ Ամեն մեկը խորասուզված էր իր մաքերի մեջ (ՆԶ, Հացավան): Ամեն մեկը հիշում էր իր անցած կյանքը... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Յուրաֆանչյուրը մոտենում էր սեղանին և մի-մի բաժակ օղի բնոյում: Սակայն, երբ այդ դերանունները բնոյանում են և կամ դ դիմորոշ հոգը և դիմային նոր իմաստ ձևոր բերում (յուրաքանչյուրս, յուրաքանչյուրդ, ամեն մեկս, ամեն մեկդ, ոչ մեկս, ոչ մեկդ), ստորոգյալները համաձայնում են այդ ենթակաների նոր ձևեր բերած դեմքի հետ: Օրինակ՝ յուրաֆանչյուրդ ձեր կարյաց չափ կտա՞մ դինվոր, ձի և պարեն (ՍԶ, Պապ թագավոր): — Ամեն մեկս մեր տանը կլինենք... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Յուրաֆանչյուրս հանձնել էինք երկուական քննություն և մեկական ստուգարք: Ոչ մեկդ չընդունեցիք մեր առաջարկությունը: Ոչ մեկս չբացակայեցինք նիստից:

Ծանոթ.— Նկատվում են դեպքեր, երբ յուրաֆանչյուրս ձևի հետ ստորոգյալը եզակի երրորդ դեմքով է դրվում, փոխանակ հոգնակի 1-ին դեմքով կիրառվելու, օրինակ՝ յուրաքանչյուրս սուղվել էր իր հոգու ներս... (Իս., Հովվերգություն): Այստեղ և հոգի դիմորոշությունը բավական թույլ է, որի հետևանքով ստորոգյալը եզակի 3-րդ դեմքով է կիրառվել, եզակիությունը նպաստել է նաև այն, որ այստեղ մոտվի վերցվում է միայն այն անձը, որը անջատվում է միավորների քանակությունից:

§ 408. Ամեն(ը), ամենքը և բոլոր(ը) որոշյալ դերանունների հետ ստորոգյալը երրորդ դեմքով է դրվում: Օրինակ՝ ...Բոլորք

զնացին միանգամից (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Ամենքը միաբերան օրհնում և փառաբանում էին նրան (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

Երբ ամենքը, բոլորը գերանունները ստանում են և կամ դ զիմորոշ հոգը, ձեռք են բերում զիմային նոր նշանակություն (բուլորս, բուլորգ, ամենքս, ամենքդ), ստորոգյալները այդ դեպքում համաձայնում են ենթակաների հետ, ստանալով զիմային համապատասխան արտահայտություն, այսինքն՝ կիրառվում են այն դեմքով, որով հանդես են եկել ենթակաները: Օրինակ՝ Ես չգիտեմ, արքա, ամենքս մի տեղ պիտի ապրենք, թե կտանեն մեզ տարբեր վայրեր (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Եթե ամենքդ այդպես կփախչես այնտեղից, իհարկե զորք չենք ունենալ... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Մենք զինվորներ ենք ու բոլորս էլ երկուսիսն աչք ունենն (ԲԶ, Սերմնացանները չվերադարձան), — Բոլորդ զուրս եկաք շրջապատումից (ն. տ.):

Ինչպես տեսնում ենք, ենթակայի և ստորոգյալի զիմային համաձայնություն մեջ գրեթե շեղումներ չեն նկատվում: Այստեղ օրինաչափությունը բավական կայուն է:

Ենթակայի և ստորոգյալի թվային համաձայնությունը

§ 409. Ենթական և ստորոգյալը հայերենում համաձայնում են նաև թվով: Ընդ որում, նրանց թվային համաձայնության մեջ շեղումներ ավելի շատ են նկատվում, քան զիմային համաձայնության մեջ: Դրա պատճառներից մեկն էլ թերևս այն է, որ լեզվի մեջ միաժամանակ գործում է երեք բերականական, երեք իմաստային համաձայնությունը, որոնք տարբեր երևույթներ են: Քերականական համաձայնության օրինաչափությունը հաճախակի խախտվում է իմաստային համաձայնությամբ, որի հետևանքով էլ լեզվի մեջ միաժամանակ հանդես են գալիս համաձայնության զուգահեռ ձևեր: Այստեղ որոշակի դեր են խաղում նաև հեղինակների՝ տվյալ երևույթի նկատմամբ ունեցած թվային ըմբռնումները և այլն: Լեզվի մեջ քերականական և իմաստային համաձայնություններն էլ օրինաչափական են և կենսունակ: Դրանցից ոչ մեկը չի կարելի դիտել իբրև բացառություն կամ շեղում:

Գոյական ենթակայի և ստորոգյալի թվային համաձայնությունը

§ 410. Գոյականով արտահայտված ենթական և ստորոգյալը համաձայնում են թվով: Եթէ ենթական եղակի է, ստորոգյալը եղակի թվով է կիրառվում, իսկ հոգնակի ենթակայի հետ ստորոգյալը հոգնակի թվով է գրվում: Օրինակ՝ Անցավ Թաքուն էն հաղթական (ՀԹ, Թմկարերդի առումը): ...Որի մի խոսքն իր ամուսնու համար հաղարապատիկ քանկ էր... (Սև, Մխիթար սպարապետ). Խանին շշմեցրին Հալիձորի ամուրքյունները... (ն. տ.):

§ 411. Եթե ենթական հավաքական գոյական է, ապա ստորոգյալը հիմնականում եղակի թվով է կիրառվում, հատկապես այն դեպքում, երբ ենթական թվական կամ այլ կարգի լրացում չունի: Հավաքականության իմաստ ունեցող ամբոխ, զորք, ժողովուրդ, բանակ, բազմություն, քափոր, բնակչություն, ուսանողություն, աշխատավորություն, հոտ, նախիր, երամ և այլն գոյականները անշուշտ ներառում են մեկից ավելի միավորներ, սակայն դրանցով արտահայտված ենթակաների հետ ստորոգյալի եղակի գործածությունը պայմանավորված է ոչ թե նրանց դրսևորած իմաստով, այլ քերականական հատկանիշով, այսինքն՝ եղակի թվով: Այստեղ փաստորեն դործում է քերականական համաձայնության օրինաչափությունը, որը հազվադեպ կարող է խախտվել իմաստային համաձայնությամբ: Օրինակ՝ — Կրակը մարեց... նզովք, — կրկնեց հրապարակի բազմությունը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Բանակը սկսեց խժոեյ ճանապարհին թալանած ուտեստը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Զորքը ուտեստի պակասություն չէր քաշում (ն. տ.): Ամբոխը բոլորովին ծածկեց նրան (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): ...Թափորը մոտենում էր քաղաքի կենտրոնին (ՍԶ, Պապ թագավոր):

§ 412. Հավաքական իմաստ ունեցող գոյականով արտահայտված բաղմակի ենթակաների հետ երբեմն հանդիպում է եղակի ստորոգյալի գործածություն: Օրինակ՝ Զորքն ու քաղաքի բնակչությունը գտնվում էր պարիսպների վրա (Սև, Մխիթար սպարապետ): Ժողովուրդն ու զորքը պատրաստ է սիրահոժար նահատակվելու իր քաղաքի համար... (ն. տ.): Նման կիրառությունները օրինաչափական չեն, հետևաբար և հանձնարարելի չեն:

Հավաքական իմաստ ունեցող գոյական ենթական երբեմն կրկնվում է: Այդ դեպքում ստորոգյալը, որ փաստորեն բաղմակի ենթակայի հետ է համաձայնում, մեծ մասամբ եզակի է կիրառվում: Օրինակ՝ ...Պատերազմից հետո մեր բանակը, արքունի բանակը դարձել է սակավամարտ (ՍՋ, Պապ թագավոր):

Հավաքականության իմաստ ունեցող գոյական ենթակայի հետ անդիպում են նաև հոգնակի ստորոգյալի կիրառության դեպքեր: Դրանք, իհարկե, օրինաչափական չեն և հազվադեպ գործածություն ունեն: Այդ դեպքում ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը իմաստային է, ոչ քերականական. օրինակ՝ Մեր մաշքաբաղաքի և հանրապետության մյուս քաղաքների ու շրջանների աշխատավորություներ իրենց հանդիսաբանեց են կացնում բնության գեղատեսիլ վայրերում (Ավանդ., 2.6.1963): Իմաստային համաձայնությունը՝ բաղադրությունը, անշուշտ գրական լեզվի մեջ է մտնում խոսակցական լեզվից, պետք է նշել, սակայն, որ խոսակցական լեզվի մեջ էլ այն սահմանափակ տարածում ունի:

§ 413. Երբ ենթական արտահայտված է բառակրկնությամբ կազմված գոյականով, ստորոգյալը եզակի է կիրառվում: Այդ դեպքում ամբողջ բառակրկնությունը միասին գիտվում է իբրև բառական մեկ միավոր: Օրինակ՝ Ձեռն-ձուռն չկա (ՀԹ, Լոռեցի Սաքոն): — Հո մարդ-մուրդ չի՞ տեսել (ՍԽ, Հողը, 1): Եղած-չեղած մի հաշիվ էր (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

Եթե ենթակայով գրսեորվում է հոգնակի ստացականություն, ապա ստորոգյալը սովորաբար կիրառվում է եզակի թվով: Օրինակ՝ — Քեֆներս լալ է (ՆՋ, Հացավան): Մուժիկներին, որ տեսնեք, սրտներդ կպառովի, քաղցած են, բոբիկ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): — Բախտներս բերել է... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Զարմանքից բերաններս բաց էր մնացել (ՎԱ, Լեոնեթ հայրենի):

Եթե հոգնակիությունը վերաբերում է և՛ ենթակային և՛ նրա հատկացուցիչին, ստորոգյալը կարող է հոգնակի գործածվել, օրինակ՝ Նրանց շրթունքը այնպես էին իրար մոտեցել, որ շունչները գրկախառնվում էին (Շեքսպ., Օթելլո):

§ 414. Եթե ենթական հոգնակի է և ունի ստացական հոգեր, բայց հոգնակիությունը վերաբերում է ենթակային և ոչ թե ստացական հոգով գրսեորվող առարկաներին, ստորոգյալը թվով հա-

մաձայնում է ենթակային. օրինակ՝ — Բեդերդ ավելի են երկարել (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): — Ինչպե՞ս են գործերդ (ՍԽ, Հոգը, 1): Գործերս լավ են... (Իս., Գարբին Գեորգը):

§ 415. Թեև եզակի դոյական ենթակայի հետ դրվում է եզակի ստորոգյալ, սակայն հաճախ խախտվում է այդ օրինաչափությունը, մի բան, որ ամենից առաջ պայմանավորված է ենթակայի զրսեորած իմաստով և նրա լրացումների բնույթով: Եթե եզակի ենթական արտահայտում է հատերով հաշվող առարկաներ և ունի թվական որոշիչ, ստորոգյալը կարող է նաև հոգնակի կիրառվել: Օրինակ՝ Եվ իրոք, շուտով երևացին պարսից հինգ զինվուր... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Երկու ոտքս էլ խիստ ցավում են... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Հիսուն հազար մարդ շրջապատել էին Վախթանգի վրանը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ), Երեք քն չորս ծուլ զնդակ անցնում են իմ կողքով (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Կան դեպքեր, երբ ենթական հատերով հաշվող դոյական է և ունի թվական որոշիչ, սակայն ստորոգյալը եզակի է դրվում: Այս դեպքում թվական որոշիչի քանակությունը չի կապվում ենթակայի հետ, ենթական չի ուժեղացվում թվականի քանակային մեծությունը, նա կարծես առանձին դիրք է գրավում կապակցության մեջ, և ստորոգյալը թվով համաձայնում է նրա հետ՝ իբրև եզակի ենթակայի: Օրինակ՝ Լուսամուտից աջ ու ձախ, պատերի տակ դրված է երկու մանակալ (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Ինչ հիմարություն, պատերազմ է, օրը հազար մարդ է սպանվում (Ն. տ.): Դեպի նպատակակետ գնաց 11 ինֆանտրի (ՍՀ, 22.10.1970): Ներկայումս 14 տիպային նորակառույց դպրոցներում սովորում է 6.500 երեխա (ՍՀ, 11.10.1970):

§ 416. Եթե ենթական ժամանակի իմաստ է արտահայտում կամ էլ վերացական գոյական է և ունի թվական որոշիչ, նրա հետ նկատվում է եզակի ստորոգյալի գործածության միտում, հատկապես, երբ ստորոգյալը չեզոք կամ կրավորական սեռի բայ է: Օրինակ՝ Անցավ տասնհինգ ռուպե... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Այդ օրից անցել է 15 տարի (ՎԱ, Գանձն ապառաթի մեջ): Արտադրվել ու պետությունն է վանաովել շուրջ 52 հազար տոննա պտուղ (ՍՀ, 11.10.1957): Նրա մեջ խոսում է երկու զգացմունք (ՆԶ, Հացավան):

§ 417. Եթե ենթական հատերով հաշվող թանձրացական գո-

յական է և ունի մի ֆանի անորոշ գերանուն լրացում, ապա ստորոգյալը հակվում է դեպի հոգնակին: Օրինակ՝ Ամպի մի ֆանի ծվեն երևացին երկնակամարում (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Երեվացին մի ֆանի պառավ կին... (ՀՔ, ՄԵԺ տան զավակները, 1): Եթե մի ֆանի անորոշ գերանունը ոչ թե անմիջապես է լրացնում ենթակային, այլ թվականի հետ միասին է հանդես գալիս որպես որոշիչ, ստորոգյալը դարձյալ հիմնականում հոգնաբար է կիրառվում: Այստեղ ստորոգյալի հոգնակիությունը նպաստում է ոչ միայն գերանունը, այլև թվականը: Օրինակ՝ Մի ֆանի հարյուր քուր գերի էին հանձնվել (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

§ 418. Հաճախ իբրև ենթակա հանդես են գալիս մի մասը, մեծ մասը և այլն բառակապակցությունները, որոնք ձևով եղական են, իսկ բոլոր առարկաների ընդգրկման քանակի՝ հոգնակի: Ստորոգյալը նրանց հետ կիրառվում է և՛ եղակի և՛ հոգնակի թվով: Սովորաբար այդ ենթակաները ունենում են որևէ հատկացուցիչ՝ արտահայտված գերանվամբ կամ դոյականով: Եթե հատկացուցիչները եղակի են, ապա սովորաբար այդ ենթակաների ստորոգյալը եղակի է կիրառվում, իսկ եթե հոգնակի և անձի անուն են, ստորոգյալը հակվում է դեպի հոգնակին, թեև այդ դեպքում եղակի ստորոգյալի կիրառությունը նույնպես օրինաչափական է: Օրինակ՝ ...Տների մի մասը ջնջվել է հողի երեսից (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Բայց ավաղ, նրանց մի մասը այլևս չեն վերադառնում իրենց բնակավայրը, Արաքս գետը (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): — Քո ահից Մխիթարի ղորքի մեծ մասը ցրվել է (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): — Մեր թագավորի հետ եկել է սակայն նրա սպասավորների մեծ մասը (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Այս գիրքը գրվելու ժամանակ եվրոպական ժողովուրդների մեծ մասը դեռ կիսավայրենի կյանք էին վարում (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): Պետք է նկատել, որ մեծ մասը բառակապակցության հետ ստորոգյալը ավելի շատ հոգնակի է կիրառվում, քան եղակի, իսկ մի մասը ձևի հետ հավասարաչափ գործածվում են և՛ եղակի, և՛ հոգնակի ստորոգյալներ: Ստորոգյալի հոգնաբար կիրառությունը նպաստում է ենթակայի քանակական շատության ուժեղացումը, մի բան, որ արվում է մեծ բառի գործածությամբ: Մեծ մասը կապակցությունը ընդգծում է տվյալ խմբի առարկաների կեսից ավելին: Անշուշտ դրա մեջ առարկաների քանակությունը ավելի շատ էր, քան մի

մասը կապակցության մեջ: Այս դեպքում որոշ դեր է կատարում հեղինակի բմբռնումը կամ մոտեցումը:

Կես զոյական ենթակայի հետ ստորոգյալը գրվում է եզակի. երբ ենթական ունի իր ցույց տվող հոգնակի հատկացուցիչ, իսկ երբ ենթակայի հատկացուցիչ լրացումը անձի անուն է, ստորոգյալը հակվում է զեպի հոգնակին: Այստեղ, իհարկե, որոշ դեր են խաղում նաև նախադասության կառուցվածքն ու ստորոգյալի բնույթը: Օրինակ՝ Ֆարրիկային հատկացված միջոցների կեսն է իրացվել (ՍՀ, 27.9.1970): ...Իսկ արեղանների կեսը տուրքեր հավաքելու ժոխարեն, կարող են մտնել բանակ (ՍՀ, Պապ Սաղավոր):

Երբեմն ենթակա է դառնում հերոսն ու նրա զերակատարը. Այդ դեպքում ստորոգյալը եզակի է գրվում, մի բան, որ պայմանավորված է նրանով, որ դրանք բազմակի անդամներ չեն և վերաբերում են միևնույն անձին: Նման կապակցությունների մեջ ուշադրությունը բեռնվում է զերակատարի վրա, որը հանդես է գալիս որպես տվյալ հերոսն ու նրա զերակատարը. օրինակ՝ Կարմեն-Արխիպովան ասես ներծծված է արևի ճառագայթներով (ՍՀ, 1.4.1969):

§ 419. Ժամանակակից հայերենում հոգնակի ենթակաների հետ հանդիպում են նաև եզակի ստորոգյալներ հատկապես այն ժամանակ, երբ վերջիններս ենթակայի նկատմամբ նախադաս են և արտահայտված են մեծ մասամբ շեղոք կամ կրավորական սեռի բայերով: Հեղինակը զործածում է եզակի ստորոգյալ, նկատի չառնելով ենթակայի հոգնակիությունը, որը շարադասվելու է ստորոգյալից հետո: Նախատեսվում է եզակի ենթակա, որը, սակայն, շարադրության բնթացքում որոշակի պատճառաբանվածությամբ հոգնակի է կիրառվում: Հենց դրա հետևանքով էլ երբեմն հոգնակի ենթակայի հետ եզակի ստորոգյալ է գրվում: Օրինակ՝ Մեղ հետաքրքրում է Գորիս քաղաքի բնակիչների հոգևոր շահեր... (ԱԲ, Կյորես): ...Լուծված էր իմ սննդի, ճամփորգելու հարցերը (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): 1971 թ. մարտից ուսումնասիրության պարագա կղաճա ՍՄԿԿ 24-րդ համագումարի նյութերը (ՆՆ, 26.9.1970): ...Ինքնարժեքի արտապրանային իջեցումից տնտեսվել է 94 հազար ուրբլու միջոցներ (ՆՆ, 11.9.1970): Քանի որ ստորոգյալը նախադաս է, և նրա ու ենթակայի միջև բնկած են աչքևաչք անդամներ, ուստի դրանց անհամաձայնությունը կարծես մեղմանում ու թու-

լանում է: Նման տիպի համաձայնությունը թեև որոշ պատճառաբանվածություն ունի, սակայն սխալ է, հետևաբար պետք է խուսափել այդպիսի ձևերի գործածությունից:

§ 420. Հոգնակի ենթակայի հետ սխալմամբ եզակի ստորոգյալ է գրվում նաև այն դեպքում, երբ ենթական տվյալ ամբողջության մի մասն է կազմում, իր է ցույց տալիս, հիմնականում վերացական գոյական է, որ սովորաբար հատերով չի հաշվում, իսկ ստորոգյալները կրավորական կամ շեղոք սեռի բայեր են և կամ էլ անվանական բաղադրյալ են: Օրինակ՝ Քիչ անց ծեր ձկնորսը ձեռքերը պահեց բութավետ զուրշու վրա և հայտարարեց.— մառնե՛ս կյանքս և, ժամանակն է... (ՎՍ, Լեոնե՛ր հայրենի): Սեմեոնի ասածները ծանր տպավորություն քոլեց (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Կամ փամփուշտներն է քիչ, կամ մի վատ բան են պատրաստում մեզ համար (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 421. Եզակի ենթակաների հետ երբեմն կիրառվում են հոգնակի ստորոգյալներ: Դա տեղի է ունենում հատկապես այն ժամանակ, երբ ստորոգելիական վերադիրները հոգնակի են, և ժավալային տեսակետից ավելի նեղ հասկացություն են արտահայտում, քան ենթակաները, իսկ վերջիններիս ակտիվության բմբռնումը, իբրև գործողություն կատարողի, մի տեսակ թուլանում է: Օրինակ՝ Ճանապարհի աջ ու ձախ կողմերին ամբողջ տարածքը վարդենիկի դաշտերն են (ՍՀ, 23.10.1970): Գեղի տերը նրանք են, նրանց սուտը կանցնի... (ՎՍ, Լեոնե՛ր հայրենի): Մեր քշնամին ոչ թե կանայք են, այլ պարսից զորքը... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Բանն, անշուշտ կղզիները չէին, այլ ճապոնական իմպերիալիստների ավելի լուրջ հավակնությունները (ՍՀ, 30.3.1969):

§ 422. Եզակի ենթակայի հետ ստորոգյալը հոգնաբար կարող է գրվել նաև այն ժամանակ, երբ ենթական ունի հոգնակի թվով բացահայտիչ, որի հետ էլ հենց տեղի է ունենում ստորոգյալի համաձայնությունը: Օրինակ՝ Մնացածը՝ հյուսիս-արևելյան վեց կոմսությունները, մտցվեցին Մեծ Բրիտանիայի Միացյալ թագավորության կազմի մեջ (ՍՀ, 12.2.1971): Այստեղ հոգնակիությանը նրպաստել է նաև ստորոգյալի շարադասությունը: Այն ավելի մոտ է հոգնակի բացահայտիչին, քան ենթակային:

Պետք է նկատել, որ հոգնակի ենթակայի հետ եզակի ստորոգյալի և եզակի ենթակայի հետ հոգնակի ստորոգյալի վերը նըշ-

ված կիրառությունը գրական լեզվի մեջ է թափանցում հիմնականում խոսակցական լեզվից և որոշ իմաստով կարծես օրինակահայտում է:

§ 423. Եթե ենթական ստեղծագործությունների, պարբերական մամուլի, զրբերի և այլն անվանում է՝ հոգնակի թվով, ապա, իբրև կանոն, ստորոգյալը եզակի է զրվում: Այս դեպքում ենթական գիտվում է իբրև մի ամբողջություն, մեկ միավոր, անկախ նրա հոգնակիությունից: Օրինակ՝ Րաֆֆու «Կայծեր»-ը բնօրինակում էր մեծ հաճույքով: Տերյանի «Մընչաղի անուշները» արագորեն աւարածվեց ընթերցող հասարակայնության մեջ:

Նկատվում են դեպքեր, երբ ազգային գոյական ենթակաների հետ ստորոգյալը հոգնաբար է զրվում, մի բան, որ ճիշտ և ընդունելի չէ:

Մանր.— Եթե բաղադրյալ հատուկ անունը իր կազմում ունի հոգնակի բաղադրիչ և հանդես է գալիս իբրև ենթակա, ստորոգյալը հոգնակի է գործածվում: Օրինակ՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները պատերազմ են հրահրում վիետնամում և Եգիպտոսում:

Իսկ եթե ենթական բաղադրյալ հատուկ անուն է, որը հոգնակի բաղադրիչ չունի, ստորոգյալը եզակի է զրվում: Օրինակ՝ Աբաբական Միացյալ հանրապետությունը զգալի վերելք ապրեց Սովետական պետության անշահախնդիր օգնության շնորհիվ:

Երբ հոգնակի բաղադրիչ ունեցող հապավումն է հանդես գալիս որպես ենթակա, ստորոգյալը եզակի թվով է կիրառվում: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ը աշխարհի հզոր տերություններից է:

§ 424. Երբ ենթական եզակի է, և նախադասության կազմում կա գործիականով, հետ կապով կամ այլ ձևով արտահայտված միասնության պարագա, ստորոգյալը, սովորաբար եզակի է զրվում: Այդ դեպքում միասնության պարագան գործողության կատարման տեսակետից կարևորություն չի ներկայացնում: Շեշտը զրվում է միայն ենթակայի վրա: Օրինակ՝ Օղակալարը իր անդամների հետ մեկնեց դաշտ: Հայրը իր երեխաներով ավաբանց այդ աշխատանքը:

Եթե միասնության պարագայով արտահայտված առարկան ենթակայի հետ հավասարադաս է մասնակցում գործողության կատարմանը, որի հետևանքով կարծես բաղմակի ենթակաների շարք է ստեղծվում, ապա ստորոգյալը կարող է նաև հոգնակի կիրառ-

վել. օրինակ՝ Սպիտակ վերաբերում գունավոր հագուստի հետ մի առանձին վալեյշուրյուն էին բնծալում բարձրահասակ երիտասարդի գեղակազմ իրանին (Բ, Սամվել):

Ծանոթ.— Երբ միասնության պարագան արտահայտվում է հետ կապով, ստորոգյալը կարող է նաև հոգնակի դրվել, մի բան, որ հիմնականում պայմանավորվում է այդ պարագայի անձ ցույց տալու հանգամանքով: Անձ ցույց տվող միասնության պարագան ավելի ակտիվ դերով է հանդես գալիս, քան իր ցույց տվողը: Վերջինս ենթակայի հետ հավասարապես չի մասնակցում գործողության կատարմանը, ինչպես անձ ցույց տվող պարագան:

§ 425. Եթե ենթակաները հարադրական բարդության բաղադրիչներ են, որոնք թեև հոմանիշներ չեն, բայց մեկ հասկացության են արտահայտում, այսինքն՝ հանդես են գալիս իբրև բուռական մեկ միավոր, ստորոգյալը բնականաբար եզակի է դրվում: Օրինակ՝ էստեղ արդեն սույգ ու շիվան է բարձրանում (ԶԳ. Մի սիրո պատմություն): Սարալանջին այլևս տեղ ու դադար չկար (Ա. Սահ., Ծարավ): Ինձ խիստ շփոթեցնում է նաև այս խիստ կարգ ու կանոնը (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Խմիր, աշխարհում մենակ ուտել-խմելը կմնա... (ՀՔ, Մեծ տան պավակները, 1): Վրացական կյանքի վրա իր ուժեղ կնիքն էր դրել... պարսկական վարժքն ու բարձր... (ՊՍ, Սայաթ-նովա):

Երբեմն ոչ ճիշտ ձևով կարգ ու կանոն ենթակայի հետ գործածում են հոգնակի ստորոգյալ: Օրինակ՝ Մարդադաշտի աշխատողները ձգտում են անել ամեն ինչ, որ խաղի ընթացքում ախրեն պատշաճ կարգ ու կանոն (ՍՀ, 4.4.1969): Կարգ ու կանոն-ը բուռական մեկ միավոր է, որի բաղադրիչները միասնաբար մեկ իմաստ են արտահայտում՝ օրինականություն, կարգապահություն և այլն: Հետևաբար ստորոգյալը պետք է եզակի թվով դնել:

Բազմակի գոյական ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը

§ 426. Բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը հիմնականում հոգնակի է դրվում, որովհետև գործողության կատարման գերով հանդես են գալիս մեկից ավելի առարկաներ: Այստեղ մոտավորապես նույն օրինաչափությունն է տիրում, ինչ հոգնակի ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության ժամանակ, քանի որ

բազմակիտությանն արդեն իր մեջ ներառում է հոգնակիտության նշանակություն: Օրինակ՝ Կաբոն և Իզորը պարզապես լավ տղաներ են (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Ահագին աղմուկն ու զրբ-դոցը ցնցում էին քաղաքը... (Իս., Նրանք զրոշակ ունին): Հավաքված ժողովուրդն ու զորքը այս բանը տեսնելով շատ զարմացան (Իս., Աղա նապար): Ուստի և նրա մեծ սերն ու տառապանքը ոչ միայն ժամագրված են, այլև համադրված (ՊՍ, Սալաթ-Նովա):

§ 427. Բազմակի ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության մեջ նկատվում են բազմաթիվ ու բազմատեսակ շեղումներ, որոնք պայմանավորված են ենթակայի և ստորոգյալի շարադասությամբ, նրանց բնույթով, նախադասության կառուցվածքով, հեղինակի բմբրանումներով ու ավյալ երևույթի նկատմամբ ունեցած մոտեցմամբ և այլ հանգամանքներով: Ի դեպ, նկատենք, որ վերոհիշյալ հանգամանքներով պայմանավորված շեղումները չի կարելի դիտել սխալ կամ անբնորոշելի: Դրանք հավասարապես զործուն են մեր լեզվում, հետևաբար և օրինաչափական: Քերականական համաձայնության օրինաչափությունը այստեղ հաշտացվում, լրացվում է նոր կանոններով, որոնք, որոշ տեսակետից հակադրվելով բնդհանուր օրինաչափությանը, իրենց հերթին ստեղծում են նոր օրենքներ: Այս վերջիններն էլ երկար ժամանակ լեզվի մեջ զործելով բնդհանուր օրինաչափությանը զուգընթաց, վերջավերջս դադարում են շեղումներ լինելուց և վերածվում բնդհանուր ճանաչում գտած օրենքների: Այսպիսով, բազմակի ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը պետք է դիտել իբրև մի ամբողջություն իր բոլոր կողմերով ու դրսևորումներով:

§ 428. Եթե բազմակի ենթակաները միեկնույն առարկային են վերաբերում և տարբեր կողմերից են բնութագրում ավյալ անձը կամ առարկան, ստորոգյալը սովորաբար եզակի է զրվում, Օրինակ՝ ...Այդ պահին ի՞նչ էր զգում մեծ բանաստեղծն ու երաժիշտը, անզուգական երգիչն ու նվագաձուկն (ՊՍ, Սալաթ-Նովա):

§ 429. Բազմակի ենթակաների ստորոգյալը եզակի է կիրառվում, եթե այդ ենթակաները միեկնույն անձի տարբեր անվանումներն են կամ բնութագրումները: Օրինակ՝ Ինչպե՞ս է ձեր անուն-հայրանունը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): — Սասունյան, ինչպե՞ս է քո անունը և հայրանունը... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Սփռոցի զլխին նստած էր ընտանիքի հայրն ու պապը, մի ուրախ ծերունի (ՆԴ, Ավետիս):

§ 430. Բաղմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը հիմնականում եզակի է, զրվում, երբ իրրե ենթակա հանգես են գալիս իմաստով շատ մոտ բառեր, յւրոնք, հաճախակի իրար հետ գործածվելով, կարծես վեր են տածվում մի ամբողջություն: Ընդ որում, զրանք հիմնականում միավորվում են համադասական ու շաղկապով, մի բան, որով ավելի է բնդգծվում նրանց իմաստային սերտությունը: Այդպիսի ձևերից են ան ու սաբսափ, վիշտ ու ցավ, ծիծաղ ու հրոհրոց, շշուկ ու աղմուկ, ուշք ու միտք, համ ու հոտ, ձայն ու ծիծաղ, երգ ու պար, երգ ու երաժշտություն և այլն: Սրանց մի մասը կաղմված է հոմանիշ բառերից (ահ ու սարսափ, վիշտ ու ցավ, ծիծաղ ու հոհոց և այլն), մի մասն էլ թեև հոմանիշություն չի հասնում, բայց ներառում է իմաստային որոշակի կապ ունեցող բառեր (ուշք ու միտք, երգ ու երաժշտություն և այլն):

Իրրե ենթակա կիրառվող հիշյալ ձևերի հետ, ինչպես նշվել է, ստորոգյալը հիմնականում եզակի է զրվում. օրինակ՝ Բենույին կրկին պատել էր անն ու սաբսափը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): ...Ո՞վ կուզե իմանալ, թե ինչ ահավոր վիշտ ու ցավ կա նրա կրծքի տակ... (Իս., նրանք զորշակ ունին): ...որի ծիծաղն ու հոհոցը կրկնապատկվել էր միմյանց հետեղ ալդ անսպասելի տեսարաններից (ՆԴ, Բարերար և օրդեղիր): Հայրենիքի հողի համն ու հոտն ուրիշ է (ՔԹ, Պատերազմ, 4): Առաջինը նա բմբոնեց, որ իրենց հյուրի ուշքն ու միտքը հանդերձում է... (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): Ջրեզում է երգ ու նվագ համասփյուռ (ՍԿ, Յոթ կայարաններ): Պետք է նկատել, որ ուշք ու միտքը երբեմն կիրառվում է նաև ուշքն ու միտքը ձևով: Այս դեպքում երկու բառերն էլ ստանում են միևնույն հոգը: Երբ երկու բաղադրիչներն էլ հոգ են ստանում, կարծես բնդգծվում է նրանց անկախությունը: Այդ է պատճառը, որ հոգով կիրառվելիս նրանց ստորոգյալը երբեմն հոգնակի է զրվում օրինակ՝ — Չե՞ք տեսնում, որ նրա ուշքն ու միտքը շաղված են (ՔԹ, Պատերազմ, 4): ...Նրա ուշքն ու միտքն ամբողջապես նրա կողմն էին (ՆԴ, Նուեն): Կան դեպքեր, երբ հոմանիշ բառերից կաղմված բաղմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը հոգնակի է կիրառվում. օրինակ՝ Լացն ու վայնասունը սատկացան (ՔԹ, Պատերազմ, 4): Նախ գյուղի օդը լավ էր, շրջապատը անդորը, չկային քաղաքի աղմուկն ու ժխորը (Ն. տ.): Այսպիսի գործածություններ, անշուշտ, հարադատ են մեր լեզվի ոգուն, հետևաբար և օրի-

նական: Ստորոգյալը գերազանցապես եզակի է դրվում, երբ բազմակի ենթակաները վերացական գոյական են, ունեն ետադաս կիրառություն, իմաստով մոտ են և հաճախադեպ են միասին հանդես գալիս. օրինակ՝ իսկ հապա ի՞նչ անել, եթե աչպես և իրակա-նությունն ու կյանքը (ՊՍ, Սայաթ-Նովա): Տիրում էր, ընդհակառակը, մի շարադուշակ ամայություն ու լուրջություն... (ՍԶ, Պապ թա-ղավոր): Իսկ ո՞ւր է ցամափն ու շորությունը (Գ. 1969, № 2, էջ 6): Կոռել է հավիտյան իմ հանգիստն ու խաղաղությունը (Մուր., Գե-վորգ Մարգարետունի): Ապա հասկանալի կդառնա այն ելեկտր. այն վայրիվերումը. որով նա խոգրվակվում է գեպի մեզ (ՊՍ, Սայաթ-Նովա):

§ 431. Եթե ենթական կրկնվում է այս կամ այն նկատառու-մով, ապա ստորոգյալը միշտ եզակի է դրվում: Այս դեպքում իրրե բազմակի ենթակա փաստորեն հանդես է գալիս միևնույն բառը, որը ձևաբանորեն հոգնակի չէ: Քանի որ ստորոգյալը համաձայնում է վերջինիս հետ թվով, ուստի և եզակի գործածություն է ստանում. օրինակ՝ Թող արշունս գնա, միայն երկիրն ապրի, երկիրը (Սն, Մխիթար սպարապետ): Եվ այդ մտածմունքը, այդ դառը մտած-մունքը ավելի ու ավելի կրկնապատկում էր իմ վիշտը... (ՆՐ. Նունեն):

§ 432. Նախընտրվում է եզակի ստորոգյալ, երբ բազմակի են-թակաները միավորվում են թվարկում արտահայտող միավորիչ ոչ շաղկապով. օրինակ՝ ո՛չ բերդ է եղել, ո՛չ ֆաղափ, և ո՛չ էլ տա-նաբ (ԱԲ, Կարմրաքար): ...Ձեր կաբող որոշել ո՛չ Ավետը, ո՛չ էլ ոսղմաճակատի հուշերով տարված Գաբեզինը (Սն, Հոգը, 1): Ձօգնեց ո՛չ աղեբսանփ, ո՛չ էլ այն պայմանագիրը, որ... (Սն, Մխի-թար սպարապետ):

§ 433. Եթե միավորիչ ոչ շաղկապով միավորված բազմակի ենթականերից մեկը հոգնակի է, ստորոգյալը դարձյալ հակվում է գեպի եզակին: Այս դեպքում ստորոգյալի եզակիությունը նսպա-տում է բազմակի ենթականերից եզակին, որի հետ համաձայնում է ստորոգյալը: Օրինակ՝ ...Ո՛չ Պանինը երեսց, ո՛չ էլ նրա շները (ԱԲ, Մթնածոր): Կա մի գիշեր, երբ ո՛չ լուսնյակ է երևում, ո՛չ աստղեր (ԱԲ, Սաբու): Իհարկե, վերոհիշյալ դեպքում ստորոգյա-լը նաև հոգնաբար է դրվում. օրինակ՝ իսկ այս առավոտ չէին երե-վում ո՛չ հովիվը, և ո՛չ նրա հոտերը (Բ, Սամվել):

Ոչ կրկնադիր շաղկապով կապակցված բաղմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը երբեմն հոգնակի է կիրառվում. օրինակ՝ ...Ո՛ր բանոր, ո՛չ ախորը չընկնեցին նրանցից ոչ մեկի կամքը (ՀԱ, 1969, № 1): Ո՛չ որսորդությունը, ո՛չ Ակիմովների առանձնատունը նրա աչքին այլևս նախկին հմայքը չունեին (ԱՍ, Ամառնամուտ)։ — Ախր ո՛չ քո պրոֆեսորը կառապետյանը, ո՛չ էլ դու չգիտեմ մեր հողային պայմանները... (ՍԽ, Հողը, 1):

§ 434. Ստորոգյալը հակվում է դեպի եզակին, երբ բաղմակի ենթակաները միավորվում են ոչ միայն... այլ (այլև), ոչ քե... այլ, ինչպես... այնպես էլ և այլ հավելում ցույց տվող միավորիչ շաղկապենոով. օրինակ՝ Արբունիքում Սայաթ-Նովային սպասում էր ոչ միայն փառ՝ ու համբավ, այլև ջղերի ամենօրյա սղոցում և սրտի ամենօրյա խառտում (ՊՍ, Սայաթ-Նովա): Զեղ թվում է, թե անցել է ոչ թե մի գիշեր, այլ մի ամբողջ դար (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 435. Երբ բաղմակի ենթակաները միավորվում են և միավորիչ շաղկապով, որը կրկնվում է յուրաքանչյուր ենթակայի հետ, ստորոգյալը կարող է թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի դրվել: Ընդ որում, եթե ենթակաները ետադաս են և արտահայտում են վերացական հասկացություն, գերադասվում է ստորոգյալի եզակի գործածությունը: Օրինակ՝ Նրա հայացքի մեջ նկատվում էր և՛ ամոթխածություն, և՛ երկյուղ, և՛ ապուշություն, և՛ անչափ հեգուրություն, և՛ երեխայական միամտություն ու անմեղություն (ՆԴ, Բարերար և որդնգիր): ...Հարցրեց իշխանապետն այնպիսի մի ժպիտով, որի մեջ նշմարվում էր և՛ զարմանք, և՛ հեգնություն (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Քանի՛ ոտքեր, քանի՛ սմբակներ և անիվներ անցել են այս կավի վրայով, ինչքան է ծեծել ձյունը, և՛ հողմը և՛ արևը (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը):

§ 436. Երբ ենթակաները միավորվում են կամ տրոհական շաղկապով, ստորոգյալը մեծ մասամբ եզակի է դրվում, քանի որ այդ շաղկապով միավորված ենթակաները իրարից տրոհվում, բաժանվում են, և նրանցից միայն մեկն է նկատի առնվում, որի հետ էլ հենց տեղի է ունենում ստորոգյալի համաձայնությունը: Օրինակ՝ Երբ արծիվը կամ բազեն բարձրանում է լեռներից վեր դեպի արևը (ՍՀ, 28.9.1969): Իսկ «իլը» կամ «միգր» այդպես էլ ծղոտների տակից դուրս չի գալիս (ԲՀ, Սերմնացանները չվերա-

դարձան): Թվարկման հարաբերությունն արտահայտող քե... քե զուգադիր շաղկապով միավորված բաղմակի ենթակաների ստորոգյալը հիմնականում հոգնակի է կիրառվում. օրինակ՝ Թե՛ Մուշեղը, թե՛ Նրեմիան, թե՛ Բաքը ամբողջ ճանապարհին հավատացրել էին Պապին... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Նկատվում են դեպքեր, երբ վերը նշված բաղմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը եզակի է դրվում. օրինակ՝ Կին քե տղամարդ, պառավ քե ծերունի... վշտով ու ցավով էր հիշում Զարգախյանին (ՔԹ, Պատերազմ, 4): Նման կիրառությունները թեև հանդիպում են, սակայն հանձնարարելի և ընդունելի չեն գրական հայերենում: Եզակի ստորոգյալի կիրառությունը այդպիսի ենթակաների հետ կարող է արգարացվել այն դեպքում, երբ ստորոգյալը նախադաս է, և իբրև այդպիսին հանդես է գալիս կամ բայը: Այսպես՝ կից գյուղում կար թե՛ դարեջրի նկուղ, թե՛ ճաշարան (ՎԱ, Լեռներ հայերենի):

§ 437. Նկատենք, որ ընդհանրապես բաղմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը հակվում է դեպի եզակին, երբ իբրև ստորոգյալ հանդես է գալիս կամ բայը, որը շարադասվում է ենթակայից առաջ: Օրինակ՝ Ու եթե կա բախտ ու ճակատագիր, ապա... (ՊՍ, Սոյաթ-Նովա): Այստեղ կա երջիկ ու հաց (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան), ...Նրանց մեջ չկար այլևս իշխան ու ծառա.. (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Բերդ գյուղում և նրա շրջակայքում չկար մի բաբ, մի քուփ, աղբյուր ու առու, որ նրան ծանոթ չլինեին (Արարես, Օհան հայրիկը): Երբեմն կամ բայով արտահայտված ստորոգյալը շարադասվում է բաղմակի ենթակաների միջև, այդ դեպքում ևս ստորոգյալը մեծ մասամբ եզակի է դրվում. օրինակ՝ ...Իսկ նրանց վախեցած աչքերում աղեհսանք կար և խրեղհանք (ՍԶ, Պապ թագավոր): Այս երգի մեջ կարոտ կա ու թախիծ, սեր կա ու երազանք... (Գ., 1969, № 2, էջ 43):

§ 438. Եթե բաղմակի ենթակաները ունեն ոչ մի որոշյալ գերանուն որոշիչ, որը կրկնվում է ամեն մի ենթակայի հետ, ստորոգյալը մեծ մասամբ եզակի է դրվում, դրան նույնատիպ է բաղմակի ենթակաների տրոհումը, անջատումը, մի բան, որ կատարվում է հիշյալ գերանուն որոշիչի միջոցով: Ստորոգյալը այս դեպքում համաձայնում է բաղմակի ենթականերից միայն մեկի հետ, որի հետևանքով էլ եզակի է գործածվում: Օրինակ՝ ...Ոչ մի ան-

ցորդ, ոչ մի մարդ չհանդիպեց նրան (ՍԶ, Պասյ թաղավոր): Անտառում ոչ մի ուտ, ոչ մի տերև չէր շարժվում (ՍԽ, Հողը, 1): Բայց մեր մոտերքում դեռ ոչ մի ուտ, ոչ մի արկ չի ընկել (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

Եթե ոչ մի դերանուն որոշիչը չի կրկնվում, այլ գրվում է բաղմակի ենթականերից միայն մեկի մոտ, ստորոգյալը հակվում է դեպի հոգնակին. օրինակ՝ Ոչ մի լույս ու սովեր շեն վրիպում նրա աչքից (ՀՔ, Մեծ տան դավակները, 1):

§ 439. Եթե բաղմակի ենթակաները ունեն ամեն, ամեն մի, յուրաքանչյուր և այլն որոշյալ դերանվամբ արտահայտված որոշիչներ, որոնք կրկնվում են կա՛մ բոլոր ենթակաների, կա՛մ նրանցից միայն մեկի մոտ, ստորոգյալը մեծ մասամբ եզակի է գրվում: Ստորոգյալի եզակիությունը այստեղ նպաստում է այն հանգամանքը, որ այս դեպքում ուշադրությունը կենտրոնացվում է միայն այն ենթակայի վրա, որը շարադասություն մոտ է ստորոգյալին, մյուսները կարծես անտեսվում են, անջատվելով, բաժանվելով մնացած ենթականերից: Ստորոգյալը փաստորեն համաձայնում է բաղմակի ենթականերից մեկի հետ, և քանի որ վերջինս եզակի է, ուստի ստորոգյալը ևս այդպիսի կիրառությամբ է հանդես գալիս. օրինակ՝ Ամեն թուփ, ամեն փուշ իր մասը Բաշեց Սոնիկի հագուստից (ՎԱ, Լեոնեհ հայրենի): Դա պիտի իմանա ամեն հրամանատար, ամեն կոմունիստ, ամեն շարքային զինվոր (ՀՔ, Մեծ տան դավակներ, 1): Այս բանաստեղծության մեջ արտահայտված յուրաքանչյուր միտք այս խաղի տմեն մի երկտող ամրապնդվում է Սայաթ-Նովայի ինչպես նախորդ, այնպես էլ հետագա խաղերում (ՊՍ, Սայաթ-Նովա):

Նկատվում են նաև հոգնակի ստորոգյալի գործածության դեպքեր, որոնք, իհարկե, լայն տարածում չունեն գրական հայերենում օրինակ՝ Ամեն մի տառ, ստորակետ, գծիկ, փակագիծ, բիվ ճա. կատաղրական նշանակություն ունեն (ԳԹ, 11.9.1970)

§ 440. Եթե բաղմակի ենթակաները ունեն ամենը, բոլոր, ամեն ինչ որոշյալ դերանուններով կամ դրանցով և ցուցական այս, այդ, այն դերանունների կապակցությամբ արտահայտված ընդհանրացնող բառեր, ստորոգյալը կարող է նաև եզակի գրվել: Այս դեպքում ևս անտեսվում են թվարկվող բաղմակի ենթակաները, և առաջին սլանի վրա է մղվում ընդհանրացնող նշանակություն ար-

առհասյառող ենթական, որի հետ էլ հենց տեղի է ունենում ստորոգյալի համաձայնությունը. օրինակ՝ ...Նրան թվում էր, թե իր և Ռուզանի գիշերվա զրույցը, միմյանց տված խոստումը, զրկախառնությունը, ամեն, ամեն ինչ հայտնի է և՛ Արամյան ամուսիններին, և՛ իր ծնողներին, և՛ հորաքրոջը (ՔՔ, Ոսկե հովիտը)։ Մեր տնտեսական, քաղաքական ու սոցիալական հսկայական հնարավորությունները, մեր վնասակարությունն ու փորձը՝ այս ամենը ի սղաս է դրված սոցիալիզմի ու ժողովուրդների ազատության գործին (ՍՀ, 13.6.1970)։

Կին, զավակ, հավատարմություն, բառյականություն և ամեն ինչ ծածկվել էր թանձր վարագույրով... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր)։

§ 441. Բազմակի ենթակաների հետ, երբ դրանք ունեն ընդհանրացնող նշանակությամբ բառեր, ստորոգյալի հոգնակի գործածությունը նույնպես օրինաչափական է մեր լեզվում։ Այդ դեպքում կա՛մ անտեսվում է ընդհանրացնող ենթական, և ուշադրության են առնվում բազմակի ենթակաները, կա՛մ էլ ընդհանրացնող ենթական հանդես է գալիս մյուսների շարքում, իբրև նրանց հավասարազոր անդամ՝ չտրոհվելով բազմակի ենթականերից. օրինակ՝ ...Ե՛վ ընկերների խոսքերը, և՛ հողմի սուլոցը, և՛ անտառների խշշոցը, և՛ հնովում երեացող հրացուլքը, ամեն ինչ ազդեցություն էին գործում նրա վրա (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1)։ Նախորդ տարիների ձեռք բերած հաջողությունների ու թերությունների վերլուծությունը, միմյանց լավ ուսումնասիրելը, իրենց «խորհրդատուների» ղեկավարությամբ երկու մրցակիցների մանրադնին նախապատրաստությունը՝ այս ամենը խոստանում են բուրր տեսակետներից հետաքրքիր սլաքար (ՍՀ, 13.4.1969)։ ...Գյուղերն ու ծառերը, արտերն ու արոտները, խոզաններն ու հեղեղերը, ամեն-ամեն բան դառնում են կապույտ (ԲՀ, Սերմնացանները չվիրադարձան)։

§ 442. Բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը կարող է եղակի դրվել նաև այն դեպքում, երբ ենթակաները հտադաս են և առանձին կամ իրենց լրացումներով իմաստային տեսակետից սերտորեն առնչվում են միմյանց։ Օրինակ՝ Նյութերի մի մասին բնորոշ է մակերեսայնությունը, ինֆորմացիոն բնույթը, առաջադրվող հարցերի ոչ խոր վերլուծությունը (ՍՀ, 13.4.1969)։ Ռուսաստանի ազգային ծայրամասերում տիրում էր անգրագիտությունը, հե-

տամնացությունը, խավարն ու ազգային խտրականությունը (ՍՀ, 8.2.1970): Ի՞նչ պտուղներ է տալու «միջակ»-ի այս համատարած ցանխար, դիտելիքների գորշությունը, մտավոր բնդունակությունների այս ցածրիկ գագոնը (Գ, 1970, № 7, էջ 64):

§ 443. Եթե բազմակի ենթակաները խոսքի մեջ հաճախակի են միասին կիրառվում, և դրանցով ստատկացվում է այս կամ այն իմաստը, կամ էլ բազմակի ենթակաները ավելի լայն իմաստ են արտահայտում, քան նրանք առանձին-առանձին վերցված, ստորոգյալը հակվում է դեպի եզակին. օրինակ՝ Ծա անտառումն էի, որոտում էր երկինք ու երկիր (Իս., Հավերժություն): Երբորդ անգամ կրկնվեց նույն հարց ու պատասխանը (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին):

Թեև ոչ հաճախագեպ, բայց և այնպես հանդիպում են նաև հոգնակի ստորոգյալների վերոհիշյալ բազմակի ենթակաների հետ: Օրինակ՝ երկինք ու երկիր շառագունել էին կրակի ցոլքից (ՀՔ, Մեծ տան պալակաները, 1): ...Մեր մեջ չմարեցին բնկերական փոխադարձ սերն ու հարգանքը (ԳՍ, Ծովահարսը):

§ 444. Եթե բազմակի ենթակաները հտադաս կիրառություն ունեն և իրարից անջատված են նախադասության այլևայլ անդամներով, ստորոգյալը ավելի շատ եզակի թվով է զրվում, քան հոգնակի: Այս դեպքում ստորոգյալը համաձայնում է շարադասությունմբ իրեն ավելի մոտ գտնվող ենթակայի հետ: Մյուսները կարծես կարևորություն չեն ստանում հեղինակի կողմից: Օրինակ՝ Այնտեղից լսվեց երեխայական մի ձայն, հետո մանրիկ ոտների մի վազ (ՆԴ, Անհետ կորածը): Ախր չեք պատկերացնում, թե ցուրտ ու սմպերով պատած սարերում ինչ բերկրանք է բերում արևը, արևից ջերմացած անկողինը, կանաչը... (ՎԱ, Անձրև): Նվագից բացի լսվում էր հովի մեղմ շշուռը և հողի անուշ մնչյունը (Իս., Հովվերգություն): Սկսվեց նահանջը, ջարդերից փրկվածների գաղթը (ՀՔ, Գեներալի քույրը):

§ 445. Եթե բազմակի ենթակաները ունեն մի բառով արտահայտված որոշիչներ, որոնք կրկնվում են ամեն մի ենթակայի հետ, ստորոգյալը հակվում է դեպի եզակին: Ընդ որում, մի թվականը կարող է կիրառվել անորոշ գերանվան նշանակությամբ, ոչ իր բառային իմաստով, մի բան, որ կարևոր չէ այս դեպքում: Օրինակ՝ Կապված է հավետ մի հուշ, մի սեր, մի երազ, Մի թրթռուն սրտի մաս Ամեն քարի հետ (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի): Մի որևէ նորակառույց գոմ, մի երկհարկանի թիթեղածածկ տուն, մի սալա-

հատակված գյուղական փառոց վեմյանին ավելի մեծ հիացմունք ու հրճվանք էր պատճառում... (ՆՁ, Հացավան):

§ 446. Բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը կարող է եղակի դրվել, երբ ենթակաները ետադաս են, թվարկվում են, առանձնացվում, դառնում ավելի ինքնուրույն ու անկախ: Այս դեպքում խախտվում է ենթակաների միասնությունը, և ամեն մի ենթակա պահանջում է եղակի ստորոգյալ, և թվում է, թե ստորոգյալը պետք է կրկնել ամեն մի ենթակայի հետ: Օրինակ՝ Դեռ կանգուն է Հալիձորը, Սյունիքը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Երևաց երկրորդ շունը, երրորդը, շների հետևից էլ Պանիկը (ԱԲ, Մթնածոր): — Ինչպես է ժողովուրդը, զորքը, Բեկն ինքը (Սև, Մխիթար սպարապետ):

§ 447. Եթե բազմակի ենթականերից մեկը եղակի է, մյուսը՝ հոգնակի, բնականաբար ստորոգյալը հոգնակի է դրվում, սակայն երբեմն նկատվում են որոշ շեղումներ այս օրինաչափությունից: Դա տեղի է ունենում հատկապես այն ժամանակ, երբ ստորոգյալը նախադաս է, իսկ բազմակի ենթականերից եղակին շարադասությունյամբ ավելի մոտ է ստորոգյալին, քան հոգնակին: Այս դեպքում անտեսվում է ենթակաների հոգնակիությունը, և վերջիններիս կարծես ուշադրության չեն արժանանում, կարևորություն չեն ըստանում հեղինակի կողմից, որի հետևանքով էլ ստորոգյալը համաձայնում է եղակի ենթակայի հետ, որը շարադասությամբ մոտ է իրեն: Օրինակ՝ Մնացել է մի բոպե, գուցե վայրկյաններ... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Չէր լսվում խաղողն այգիներից տան հնձանները կրող սայլերի նոխըր և սայլապանների խրախուսական ու փաղաքշական խոսքերը եղներին (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ինձ հետ մնաց գետը, գետի աղմուկը, ձյունածածկ լեռները, ճոճվող բարդիները... (Գ., 1969, № 2, էջ 16), նման համաձայնությունները պայմանավորվում են նաև նախադասությունների բնույթով ու կառուցվածքով:

§ 448. Եթե եղակի ենթական հավաքական տնուն է և ունի բազմակի բացահայտիչներ, ստորոգյալը կարող է նաև հոգնակի դրվել, համաձայնելով այս դեպքում ոչ թե ենթակայի, այլ նրա բազմակի լրացումների հետ: Օրինակ՝ Փողովուրդը՝ մայր ու մանուկ, ծեր ու երիտասարդ, դիմավորելու էին եկել Աղա նազարին (Իս., Աղա նազար):

§ 449. Եթե ենթական հոգնակի է և ունի եզակի բացահայտիչ, ստորոգյալը կարող է եզակի դրվել՝ համաձայնելով ոչ թե ենթակային, այլ նրա բացահայտչին. օրինակ՝ Ժամանակակից էլեկտրոնային մեքենաներում կատարվող պրոցեսները՝ ինֆորմացիայի դերազանց մշակումը, տևում է մեկ միլիոններորդական վայրկյան (ՍՀ, 23.3.1969):

Անորոշ դերբայ ենթակայի և ստորոգյալի թվաչիճ համաձայնությունը

§ 450. Անորոշ դերբայով արտահայտված բազմակի ենթակայի հետ ստորոգյալը հիմնականում եզակի է դրվում. դա պայմանավորված է անորոշ դերբայի գրառորած իմաստով: Վերջինս իբրև ենթակա կիրառվում է գոյականաբար՝ հանդես գալով որպես գործողության անվանում, որը վերացական (ոչ թանձրացական) իմաստ է արտահայտում: Առհասարակ վերացական իմաստ ունեցող գոյականների ստորոգյալը հակվում է դեպի եզակին, և անորոշ դերբայը այդ տեսակետից բացառություն չի կազմում: Օրինակ՝ Ասելն ու կատարվելն մեկ եղանակով (Իս., Աղա Նազար): Բայց բեզ հետ տեսնվելը, խոսելը, մինչև անգամ ողջունելը արգելված պիտի լինեն... (ՆԴ, Նունես): Նվաճումներով հրապուրվելը, աշխատանքում տեղ գտած թերությունների և բացերի վրա աչք փակելը՝ դատապարտելի անհոգություն կլինեն (ՍՀ, 15.1.1970):

§ 451. Եթե բազմակի ենթականերից ամեն մեկն արտահայտված է հարադրական բարդությանմբ կամ դրանք միավորված են բաժանական կամ շաղկապով, ստորոգյալը դարձյալ եզակի է դրվում. քանի որ այդ դեպքում ենթակաները տրոհվում, բաժանվում են, և նրանցից մեկն է նկատի առնվում. օրինակ՝ — Ինձ համար միևնույն է ձեր մնալը կամ չմնալը (Սև, Հողը, 1): Ստորոգյալը եզակի է դրվում, երբ անորոշ դերբայ ենթական կրկնվում է. օրինակ՝ — Քոչելը, միայն քոչելը կգարգացնի մեր կուլանտեսությունը (Սև, Հողը, 1): Բազմակի անորոշ դերբայ ենթակայի հետ ստորոգյալը երբեմն նաև հոգնակի է կիրառվում, մի բան, որ պայմանավորվում է զանազան հանգամանքներով՝ նախադասության կառուցվածքով, ստորոգյալի և ենթակայի բնույթով, հեղինակի րմբոնումներով, ռժական նկատառումներով և այլն: Վերո-

հիշյալ համաձայնությունը գրական հայերենի համար չպետք է համարել խորթ կամ անհարազատ: Այն ևս սովորական է մեր լեզվում: Օրինակ՝ ...Միմյանց տեսնելը, միմյանց հետ բաղցր զրույց անելը անհրաժեշտ պայման էին դարձել (ԵԺ, Ճշմարիտ բարեկամը): Սպանելն ու սպանվելը արդեն դարձել են սովորույթ (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Հաջողություններով տարվելը, առավել ևս գրանցով աբեցնալը, սակայն հատուկ չեն սովորական մարդկանց (ՍՀ, 1.11.1970):

Հարակատար և ենթակապական դերբայ ենթակաների և ստորոգյալի թվալին համաձայնությունը

§ 452. Ենթական կարող է արտահայտվել նաև հարակատար և ենթակապական դերբայներով: Վերջիններս իբրև ենթակա գոյականաբար են գործածվում: Սրանց համաձայնությունը կապված չի զանազանվում գոյականով արտահայտված ենթակաների ու նրանց ստորոգյալների համաձայնությունից: Նշված դերբայներով արտահայտված եզակի ենթակաների ստորոգյալը եզակի է զըրվում, հոգնակիների հետ՝ հոգնակի: Բաղմակի ենթակաների համաձայնությունը հանդես չի բերում էական տարբերություն գոյականով արտահայտվածների նկատմամբ: Բաղմակի հարակատար կամ ենթակապական դերբայ ենթակաների հետ ստորոգյալը կարող է ունենալ թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի կիրառություն՝ նայած նախադասության բնույթին, ենթակաների միավորման ձևին, ստորոգյալի շարադասությանն ու բնույթին և այլն: Օրինակ՝ Արամի պատմածը խիստ սրտառուչ էր (ՍՀ, 5.8.1963): Շատ սպանողը դառնում է հեռու... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): ...Խաղացողները երեխաներ էին (ԵԺ, 3.9.1968): Կույ չի գնում ո՛չ կերածս, ո՛չ խմածս... (Ա. Սահ., Ծարավ):

§ 453. Մնալ բայի հարակատար դերբայով արտահայտված ենթակապի հետ ստորոգյալի հոգնակի կիրառությունը և օրինաչափական է նախադասության հատուկ կառուցվածքներում, Այսպես՝ եթե մնացածը ձևի մեջ ներառված են մեկից ավելի առարկաներ, այն դիտվում է իբրև հոգնակի, ուստի ստորոգյալը հակվում է դեպի հոգնակիությունը. օրինակ՝ Մնացածը մերկ հեղեղատներ էին, խանձված բլուրներ, թոշնած սաբալանջեր (ՎԱ, Լեո-

ներ հայրենի): էն ա Սուքնանց Ղուկասը մեռավ, մին էլ Պուճու-
րանց պառավը, մնացածը լավ են (ՀԹ, Դիքորը): Վերջին նախա-
դասության մեջ ենթական կարող է ընդգրկել ամբողջ գյուղի մարդ-
կանց՝ բացառությամբ երկու մահացածների, այսինքն՝ իր իմաս-
տով հոգնակի է: Նույն բանն է նկատվում նաև առաջին օրինակում:
ուր մնացածը իր մեջ ներառում է շատ առարկաներ:

Դերանուն ենթակայի և ստորոգյալի թվաչին համաձայնությունը

§ 454. Դերանուն ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնու-
թյան մեջ ավելի քիչ են շեղումները, քան այլ խոսքի մասերով ար-
տահայտվածների մեջ: Համաձայնությունը ավելի կանոնավոր է,
հատկապես երբ ենթական անձնական, ցուցական, հարցա-հարա-
բերական և այլ դերանուն է: Եղակի անձնական դերանուն ենթակա-
յի հետ ստորոգյալը եղակի է դրվում, հոգնակիի հետ՝ հոգնակի:
Օրինակ՝ — Ես չգիտեմ, արքա... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նա հի-
մա ավելի պետք է բանակիր... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադար-
ձան): Իսկ դու ինչո՞ւ ես կանգնել... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները,
1): Մե՛նք սովորական հյուրեր չենք... (ՆԶ, Հացավան): Մայորը
զանգահարեց, որ դուք այստեղ եք (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1):

Անձնական դերանուն ենթակայի կրկնվելու դեպքում ստո-
րոգյալը սովորաբար եղակի է կիրառվում: Օրինակ՝ Բայց ճարպի
էլ ինձ կեր, հասկացար, ինձ, ինձ (ԲՀ, Սերմնացանները չվե-
րադարձան): Թեկուզե ինձ, ինձ մնա հեռվում աննկատ ու ան-
անուն... (ՍԿ, Յոթ կայարաններ):

§ 455. Անձնական դերանվամբ արտահայտված բաղմակի են-
թականների հետ ստորոգյալը հիմնականում հոգնակի է կիրառվում:
Օրինակ՝ — Այո, ես ու դու պիտի ուռչե՛նք... (ՀՔ, Մեծ տան զա-
վակներ, 1): — Իսկ ես ու դու մարդ չենք (ԲՀ, Սերմնացանները
չվերադարձան):

§ 456. Դերանվամբ և այլ խոսքի մասերով արտահայտված
բաղմակի ենթականների ստորոգյալը իբրև կանոն հոգնակի է կի-
րառվում: Օրինակ՝ — Ես, Վասակն ու Լադոն հարցր բնե՛կ եմք
(ՆԶ, Հացավան): Ո՛չ գե՛ներալը, ո՛չ էլ ղա ետ չէին նայում (ՀՔ,
Մեծ տան զավակները, 1):

§ 457. Եղակի ցուցական գերանուն ենթակայի ստորոգյալը հիմնականում եղակի է գրվում, հատկապես երբ ստորոգյալը բաժական է, իսկ հոգնակի գերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը հանդես է գալիս հոգնակի թվով. օրինակ՝ ...Սա էլ անպատճառ մեր զլխին մի նոր կրակ է բերում (ՀԹ, Հատաշանք): Դա մի վանական է թերես կամ այլ անցորդ... (ԴԴ, Վարդանանք): Դրանք զորավար Տերենտի քիկնապաններն էին... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Մեանք՝ շաբունակեցին աղմկել (ՍԽ, Հողը, 2):

Ցուցական գերանուն ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության մեջ նկատվում են որոշ շեղումներ՝ պայմանավորված ստորոգյալի անվանական (ոչ՝ բայական) լինելու հանգամանքով: Այս, այդ, այն, սա, դա, նա ցուցական գերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը կարող է հոգնակի գրվել, երբ վերջինս անվանական է: Ստորոգյալի հոգնաբար կիրառությունը աշտտեղ պայմանավորվում է մի կողմից նշված գերանուն ենթակաների ոչ ակտիվ գերով, մյուս կողմից՝ ստորոգելիական վերադիրների հոգնակի զործածությամբ: Հանգույցը այս դեպքում համաձայնում է ոչ թե եղակի ենթակայի, այլ հոգնակի վերադրի հետ, և ստացվում է հոգնակի ստորոգյալ եղակի ենթակայի հետ. օրինակ՝ էս էլ հո կոխվ չէ, որ ասես՝ այ, սա մեր դիրքերն են, սա էլ թշնամու դիրքեր... (ՆԶ, Հացավան): Բայց մի թերություն շատ զգալի է, խիստ աչք է ծակում, դավառ քարգմանություններն են (ՍՀ, 11.4.1969): Ինչպես տեսնում ենք, ստորոգյալների հոգնակիությունը աշտտեղ հիմնականում պայմանավորված է վերադիրների հոգնակի կիրառությամբ: Եթե ստորոգյալը անվանական է, իսկ վերադիրը եղակի, ապա ցուցական գերանվամբ արտահայտված ենթակայի հետ ստորոգյալը եղակի է գրվում: Օրինակ՝ — Դա արդեն ձեր գործն է, ընկեր կաշինյան... (ՍԽ, Հողը, 1): Ի՞նչ պատերազմի շառաշյուն է այս (Շեքսպ., Համլետ): Սա կոլտնտեսության հողամասն է (ՍԽ, Հողը, 1):

Վերը նշված ցուցական գերանունների հոգնակի ձևերի հետ ստորոգյալը միշտ հոգնակի է զործածվում անկախ վերադրի թվից: Օրինակ՝ — Դրանք աշխատանքներ չե՞ն, ինչ է,— ծղրտաց Ղուկասը... (ՆԶ, Հացավան):

§ 458. Ոճական նկատառումներով երբեմն սա, դա, նա ցուցական գերանունների հոգնակի ձևերի հետ իբրև ենթակա կիրառվում է բառերը որոշյալ գերանունը (սրանք բոլորը, դրանք բոլորը,

նրանք բոլորը): Այդ ենթակաների ստորոգյալը սովորաբար հոգնարար է գործածվում, անկախ բոլորը գերանվան՝ իր թե անձ ցույց տալու հանդամանքից. օրինակ՝ Դեանք բոլորն էլ շղթաներով զամված են ժայռին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Երբ կինը լավ է, դեանք բոլորը լավություններ են (Շեքսպ., Օթելլո):

§ 459. Յուցական մյուս դերանուններից շատերը (հատկապես առարկայի հատկանիշ և գործողություն ցույց տվող) կարող են հանդես գալ ենթականի պաշտոնով, իհարկե գոյականաբար կիրառվելով: Դրանց մի մասը ունի նաև հոգնակի թիվ, իսկ մյուս մասը զուրկ է հոգնակիությունից: Այդպիսի եզակի դերանուն ենթակաների հետ ստորոգյալը սովորաբար եզակի է դրվում, հոգնակիների հետ՝ հոգնակի: Օրինակ՝ — Իմ գիշերների մեջ կան այնպիսիներ, որ ունեն (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Մյուսները անշարժ են (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Իսկ մյուսը նրան հերքում և չի ուզում ներել (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի):

§ 460. Հարցա-հարաբերական դերանուն ենթականի և ստորոգյալի համաձայնությունը ևս բավական կանոնավոր է: Այստեղ շեղումները համեմատաբար քիչ են: Եզակի ենթականների հետ ստորոգյալը հանդես է գալիս եզակի թվով, հոգնակիների հետ՝ հոգնակի. օրինակ՝ Ո՞վ ունի այդպիսի խոշոր, խաժագույն աչքեր... (ՆԶ, Հացավան): — Ամրացում ովքե՞ր կան (ԴԴ, Վարդանան): Ինչը կհաղթի՝ կյանքում հերոսին, թե չի՞նին կինն ու գինին (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը): Սխալվում են նրանք, որոնք կաճում են, թե ևս չեմ սիրում իմ զավակներին (ՍԽ, Հողը, 1):

§ 461. Քանի դերանունը իբրև ենթակա հանդես է գալիս գոյականաբար կիրառվելով, այդ դեպքում նա ստանում է քանիսը (որը ծագումով քանի դերանվան հոգնակի հայցականն է, բայց այժմ այդ իմաստը չի դիտակցվում): Քանիսը ենթականի հետ ստորոգյալը սովորաբար հոգնակի է դրվում, մի բան, որ պայմանավորված է նրա բառային իմաստով: Այն իր մեջ ներառում է մեկից ավելի առարկաներ, հետևաբար և ունի հոգնակիության իմաստ: Օրինակ՝ ...Բայց այսօր քանի՞սն են նրան հնազանդ... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

Հոգնակի ստորոգյալ է պահանջում նաև քանի-քանիսը ենթական, որը քանի դերանվան կրկնության գոյականացումն է: Այդ ձևի մեջ ավելի է շեշտվում և ընդգծվում քանակային իմաստը, հե-

առաքար և ստորոգյալը հոգնակի է գրվում. օրինակ՝ Իսկ Բանի-
 Բանիսը ծափահարեցին (Ավանդ., 26.11.1970): Փանի-Բանիսն
 անցան բեզ պես, բեզնից առաջ, բո առաջ (ՀԲ):

§ 462. Եթե ենթական արտահայտված է ով հարցա-հարաբե-
 րական զերանվան կրկնությունում, ստորոգյալը սովորաբար հոգնա-
 րար է կիրառվում: Օրինակ՝ Ո՞վ ու ո՞վ մասնակցեցի՞ համագու-
 մարին: Ո՞վ ու ո՞վ բուժվեցին սանատորիայում: Ո՞վ ու ո՞վ ձեռ-
 լաշն տարածում չունի գրական հայերենում: Դրա փոխարեն գոր-
 ծածվում է ով զերանվան հոգնակին՝ ովքեր: Օրինակ՝ ովքե մաս-
 նակցեցին, ովքե բուժվեցին և այլն:

§ 463. Որ զերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը հիմնակա-
 նում եզակի է գրվում, սակայն նկատվում են որոշ շեղումներ այդ
 օրինաչափությունից, մի բան, որ պայմանավորված է նախա-
 դասության իմաստով ու կառուցվածքով: Օրինակ՝ ...Կային և այն-
 պիսիները, որ գտնում էին, թե իրենց չի վերաբերում... (ՍԶ, Պապ
 թագավոր): Բայց բոլոր տները չէ, որ լվված են (ԲՀ, Սերմնացան-
 ները չվերադարձան):

Որ զերանունը այս դեպքում միշտ առանց հոգի է կիրառվում:

Հոդով կիրառության դեպքում ավելի է հաստատվում, բնդ-
 ցծվում նրա անկախությունը, հետևաբար և եզակիությունը: Ստո-
 րոգյալը նրա հետ եզակի է գրվում:

§ 464. Որոշյալ զերանուն ենթակաների հետ ստորոգյալը, իբրև
 կանոն, եզակի է գրվում: Օրինակ՝ ...Ոչ ոք նրան բանի տեղ չէ՞
 դնում... (ԱԲ, Կյոթես): ...Հատակին պատկած բանակայիններից
 ոչ ոք չի արթնանում... (ՀՔ, Մայր): Դրսում ոչինչ չէր փոխվում
 (ԱՍ, Ամառնամուտ),

§ 465. Երբ ոչ մեկը զերանունը ստանում է ս կամ դ դիմո-
 րոշ հոդ (ոչ մեկս, ոչ մեկդ) և կիրառվում ենթականի պաշտոնով,
 ստորոգյալը միշտ հոգնակի է գրվում: Օրինակ՝ ոչ մեկս նախապես
 չէիմք մտածել այդ մասին: Ոչ մեկդ չէիք բարեհաճել ներկա լինել
 կազմակերպված հանդեսին և այլն: Ստորոգյալների հոգնակիու-
 թյունը այս դեպքում պայմանավորված է ենթակաների զրահորած
 իմաստով: Ոչ մեկս, ոչ մեկդ ձեռքը արտահայտում են տվյալ խմբի
 մեջ մանուկ բոլոր անձերի մեթոդությունը կա՞մ միասին վերցված,
 կա՞մ առանձին-առանձին առնված, որով էլ հենց նրանց արվում է
 հոգնակիության կամ բազմակիության իմաստ: Ահա թե ինչու այդ

դերանուն ենթակաների հետ ստորոգյալը հոգնակի է կիրառվում: Այստեղ փաստորեն գործում է իմաստային (ոչ քերականական) համաձայնությունը:

§ 466. Իբրև ենթակա հանդես են գալիս նաև մի երկուսը, մի Բանիսը անորոշ դերանունները: Սրանց հետ ստորոգյալը, իբրև օրինաչափություն, հոգնակի է կիրառվում, մի բան, որ պայմանավորված է նրանց բառային իմաստով: Այդ դերանունների իմաստի մեջ ևս ներառված են մեկից ավելի առարկաներ, որի պատճառով էլ ստորոգյալը հոգնակի է գրվում: Այստեղ ևս գործում է իմաստային համաձայնության օրենքը, օրինակ՝ Մի Բանիսը ծաղիկներ էին բերել (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը): Մի Բանիսը ծիծաղեցին (ն. տ.): Գործածության մեջ գրված տառատեսակներից մի երկուսը տառի կերպը բնորոշող հատկանիշներով շեն զանազանվում միմյանցից (ՍՀ, 22.3.1969):

§ 467. Հոգնակի ստորոգյալ է պահանջում նաև ոմանք՝ անորոշ դերանունը, որը գրաբարյան ոմն դերանվան հոգնակի ձևն է և այժմ էլ գրուկորում է հոգնակիության իմաստ: Նրա բառիմաստի մեջ ներառվում են մեկից ավելի առարկաներ, որով և պայմանավորվում է հոգնակի ստորոգյալի կիրառությունը նրա հետ: Օրինակ՝ Ոմանք նայում էին նրանց հիացմունքով անսահման (ԳՍ): Ոմանք զանգառվում էին, թե պահեստապետը հացահատիկ չտվեց... (ՆՁ, Հացավան):

§ 468. Որոշյալ դերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը կարող է հանդես գալ թե՛ եզակի, և թե՛ հոգնակի թվով: Եզակի ստորոգյալ են պահանջում յուրաքանչյուրը, ամեն մեկը, ամենը, ամեն ոք, ամբողջը, ամեն ինչ և այլն դերանուններով արտահայտված ենթակաները: Չրինակ՝ Ամեն մեկը խորատուգված էր իր մտքերի մեջ (ՆՁ, Հացավան): Ամեն ինչ նրա ձեռքին է (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Յուրաքանչյուրն իր առաջարկությունն ունեւ (ՍԽ, Հուլը, 2):

§ 469. Երբեմն ստորոգյալը համաձայնում է ոչ թե դերանուն ենթակային, այլ վերջինիս բաղմակի բացահայտիչներին, որի հետևանքով էլ եզակիի փոխարեն հոգնակի թվով է գրվում: Օրինակ՝ ...Եվ ամեն ոք՝ մեծ թե փոքր, հասակավոր թե երեսա, կանգնում էին, գլուխ էին տալիս և ամենայն սիրով ողջունում էին (Բ, Սամվել):

§ 470. Երբ ամեն մեկը, յուրաքանչյուրը դերանունները ստանում են և կամ դիմորոշ հոգը (ամեն մեկս, ամեն մեկդ, յուրաքանչյուրս, յուրաքանչյուրդ), ստորոգյալները դրվում են հոգնակի թվով, մի բան, որ պայմանավորված է նրանց իմաստով: Նրանք դրսևորում են տվյալ խմբի մեջ ընդգրկված բոլոր անձերի ամբողջությունը կամ առանձին-առանձին վերցրած, կամ միասին առնված՝ ի տարբերություն ամեն մեկը, յուրաքանչյուրը ձևերի, որոնց իմաստի մեջ ընդգրկվում է միայն այն անձը, որ անջատվում, զատվում, բաժանվում է այդ խմբի մեջ ներառված մյուսներից:

Քանի որ ամեն մեկս, յուրաքանչյուրս և այլն ձևերը հոգնակիության իմաստ ունեն, ուստի ստորոգյալը նրանց հետ հոգնակի է կիրառվում. օրինակ՝ Մեր բանակը պետք է զորացվի և յուրաքանչյուրդ պետք է սատար լինեմ գրան (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ասես այդ հարցի պատասխանն ենք տալիս յուրաքանչյուրս (ՍՀ, 10.2.1971):

§ 471. Բոլորը որոշյալ դերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը դրվում է թե՛ եղակի, և թե՛ հոգնակի: Ընդ որում, երբ այն անձ է ցույց տալիս, ստորոգյալը հիմնականում հոգնակի է կիրառվում: Օրինակ՝ Բոլորը համեցին իրենց գդակները (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Բոլորն իսկույն նկատեցին, որ... (ՆԶ, Հացավան):

Երբ բոլոր դերանունը իր է ցույց տալիս, ստորոգյալը սովորաբար եղակի է գործածվում. օրինակ՝ Ոչ մի բան տեղը չէ, բոլորը ֆանդվել, ֆայֆայվել է (ՆԴ, Ամիրջանի տրագեդիան): — Մի՞թե այդ բոլորը սուտ էր, Լևոն (ՆԶ, Հացավան): Կուղեի ձեզ մանուշակ էլ տալ, բայց բոլորը քառամեց... (Շեքսպ., Համլետ),

Տարբերություն է նկատվում ամենքը և ամենը դերանուն ենթակաների և նրանց ստորոգյալների համաձայնության մեջ, պայմանավորված դրանց միջև եղած իմաստային զանազանությամբ:

Ամենքը միշտ անձ է ցույց տալիս, իսկ ամենը՝ հիմնականում իր (երբեմն էլ անձ): Ամենքը ձեի հետ ստորոգյալը, իբրև կանոն, հոգնակի է կիրառվում, իսկ ամենը ձեի հետ՝ եղակի (երբեմն էլ հոգնակի), օրինակ՝ Ամենքը հավասար են (ԳՍ, Թեհրան, 1): Ամենքը ցած իջան ձիերից (Բ, Սամվել): Ամենն էլ լավ են, շատ բարով կանեն (ՀԹ, Գիքորը):

Ամենքս, ամենքդ, բոլորս, բոլորդ ձևերը անձ են ցույց տալիս, որի հետևանքով էլ ստորոգյալները նրանց հետ միշտ հոգնակի

թվով են կիրառվում. օրինակ՝ ...Եթե կա մի բան, որից վախենում ենք ամենքս, դա հայրենիքն է... (ԴԴ, Վարդանանք): ...Ամենօրն հրավիրվում եմ պալատ՝ իշխանաժողովի... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Բոլորդ դուրս եկաք շրջապատումից (ԲԶ, Սերմնացանները չվերադարձան): Ամենքս, իմացիր, տասը տեր ունենեմ (ՀԹ, Հառաչանք):

§ 472. Երբ ամենը, բոլորը դերանուն ենթակաները ունենալս, այդ, այն ցուցական դերանուններով արտահայտված որոշիչներ, ստորոգյալները մեծ մասամբ հոգնակի են կիրառվում, չնայած այն բանին, որ հիշյալ դերանունները տվյալ դեպքում ոչ թե անձ, այլ իր են արտահայտում: (Ի միջի այլոց ամենը, բոլորը դերանունները նշված որոշիչներ ունենալու դեպքում, իբրև կանոն, իր են ցույց տալիս), օրինակ՝ Այս ամենը խոսում եմ հօգուտ այն բանի, որ Սայաթ-Նովան իսկապես կարող էր լինել նաև կատակաբան (ՊՍ, Սայաթ-Նովա): Ավելի շուտ այդ ամենը բռան-հեռացան նրա գլխից... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Կգնան այս բոլորը այս գնացքի հետ (Գ, 1969, № 2, էջ 64): Բայց կարծես այդ բոլորը չէին հասնում մորը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1):

Կան դեպքեր, երբ ստորոգյալները եզակի թվով են կիրառվում, չնայած որ դրանց ենթակաները ունենալս, այդ, այն ցուցական դերանուններով արտահայտված որոշիչներ. օրինակ՝ Այդ ամենը կատարվեց մի վայրկյանում (ԱԲ, Ալպիական մանուշակ): Իսկ մեզ այդ բոլորը հաբկավոր է (Գ, 1969, № 2, էջ 59): Այստեղ ստորոգյալների եզակի կիրառությանը նպաստել են նաև նախադասության միտքն ու կառուցվածքը, ստորոգյալի և նրա լրացումների բնույթն ու փոխհարաբերությունը, այլև ենթակաների մի սերտամբողջություն կամ միավոր վերցվելը-և այլն:

Թվական ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը

§ 473. Թվականով արտահայտված ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության մեջ նկատվում է հետևյալ օրինաչափությունը:

Մեկ թվական ենթակայի հետ ստորոգյալը միշտ եզակի է դրվում, անկախ այն բանից նրանով առարկայի քանակ է ցույց տրվում, թե այն պարզապես տվյալ թվանշանի անվանում է: Բոլոր դեպքերում նա եզակի է, արտահայտում է միայն մեկ առարկա,

հետևաբար և ստորոգյալը եղակի թվով է գործածվում. օրինակ՝
Մեկը մեռնում է, հազարն է շիվարում... (ՔՔ, Պատերազմ, 4):
Նա ուշքի եկավ քիչ հետո ու նկատեց, որ մեկը քրավ խրամատից
ու վազեց դուրս (ՀՔ, Մեծ սրան զավակները, 1):

§ 474. Եթե ենթակայի պաշտոնով կիրառվող թվականը ընդ-
գրկում է մեկից ավելի միավորներ, ապա ստորոգյալը նրա հետ
կարող է գրվել և՛ եղակի, և՛ հոգնակի: Ընդ որում, երբ թվականը
հանդես է գալիս որպես թվանշանի անվանում, ստորոգյալը իբրև
կանոն, եղակի է գործածվում: Գերադասվում է ստորոգյալի եզա-
կիությունը նաև այն դեպքում, երբ թվականով գրանցվում են ոչ
թե անձեր, այլ առարկաներ. օրինակ՝ Ինչ իմանաս, որ հինգը չի
ղարձել Բսանհինգ (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Տասը
երկանիշ քիվ է:

Այստեղ մենք գործ ունենք եղակի բառաձևերի հետ (հինգ,
տասը և այլն), ուստի ստորոգյալը եղակի է գրվում: Եթե այդ թվա-
կանները հոգնաբար կիրառվեն, ստորոգյալը բնականաբար հոգնա-
կի թվով կգործածվի. օրինակ՝ տասերը ավելի գեղեցիկ են գրված,
քան վեցերը: Ինները կառմիր են, ութերը՝ սե: Երեքները զարձել են
չորսեր և այլն: Նկատենք, որ թվականների հոգնակի ձևերը լայն
կիրառություն ու տարածում չունեն զրական լեզվում:

§ 475. Երբ թվականով գրանցվող քանակությունը վերաբե-
րում է անձերի, ստորոգյալը հիմնականում հոգնակի է կիրառվում.
հատկապես այն դեպքում, երբ ենթակաները ունեն բացառակա-
նով լրացում: Օրինակ՝ նստած են յոթ հոգի, վեցը հրամանատար-
ներ են (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): ...Երկուսն ընկան,
երկուսով փախանք (ՍԶ, Պապ թագավոր): Վեց հազար բնակիչ-
ներից երեք հազարը ուսանողներ էին (ԱԲ, Կարմրաքար): Հա-
ճախ թվական ենթակաների հետ կիրառվում է էլ շաղկապը (Եր-
կուսն էլ, հինգն էլ, երեքն էլ, տասն էլ և այլն): Այդ ձևերը կարծես
թվարկման նշանակություն են ստանում, որի հետևանքով էլ ավե-
լի է ընդգծվում թվականների քանակային իմաստը, Դրանց հետ ա-
ռանց բացառության ստորոգյալը հոգնակի թվով է կիրառվում.
Օրինակ՝ Երկուսն էլ այդ շարժումը կատարեցին անգիտակցաբար
(ՆԶ, Հացավան): Երկուսն էլ երազում էին ազատագրվել սուլթան-
ների և փաշաների լծից (ԽԴ, Խոզեդան): Երեքն էլ լուռ էին (ՍԽ,
Հողը, 1):

Իրերի քանակություն արտահայտող թվական ենթակայի ստորոգյալը կարող է հոգնաբար կիրառվել, երբ վերջինս բայական է: Օրինակ՝ Եվ հինգ թիրախից շուրս ծածկվում էին... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերագարձան): Այսօր հանրապետության պրոֆտեխնիկական կրթության սիստեմի 56 ուսումնարաններից 18-ը գործում են Երևանում (ԵՆ, 25.9.1970): Թվական ենթակայի հետ ստորոգյալը կարող է դրվել նաև եզակի, երբ վերջինս անվանական է, իսկ ենթական իրի իմաստով է գործածված. օրինակ՝ Մի թասը լավ է, երկուսը բավ է... (ՀՇ):

Վերահիշյալ դեպքում ստորոգյալը դրվում է նաև հոգնակի թվով, մի բան, որ օրինաչափական է ու հարադատ հայերենի ոգուն: Օրինակ՝ Կողաքարշներից երեքը իսկապես շատ հիանալի զեղարվեստական բաներ են (Շեքսպ., Համլետ): Թվականների հետ հաճախ կիրառվում են անձնական ղերանվան հոգնակի ձևերը, որով ստացվում են մեկ երկուս, դուր երկուսդ, մեկ երկուսը, մեկ երեքս, մեկ հինգը... և այլ ձևերը: Սրանց հետ ստորոգյալը հոգնաբար է կիրառվում առանց որևէ բացառության, մի բան, որ պայմանավորված է նրանով, որ և՛ թվականները, և՛ ղերանունները հոգնակի ստորոգյալ են պահանջում առանձին-առանձին վերցրած, հոգնակիության պահանջը բնականաբար ավելի է մեծանում, երբ նրանք միասին են կիրառվում: Օրինակ՝ Երվանդյանի դալու մասին միայն մեկ երեքս պիտի իմանանք (ՍԽ, Հողը, 2): Նրանք երկուսն էլ ամաչում էին (ՆԴ, Նունե):

§ 476. Դասական և կոտորակային թվական ենթակայի հետ ստորոգյալը սովորաբար եզակի է դրվում, մեծ մասամբ եզակի ստորոգյալ են պահանջում նաև հիշյալ թվականներով արտահայտված բազմակի ենթակաները: Օրինակ՝ Երկրորդը խոնարհ մանուշակ էր մի... (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի): Եթե այդ կնոջ պատմածների մի ֆառուղն էլ ճիշտ դուրս գա, վարդանը մի լավ հուպ կտա կոլխոզի այս «օրինակելի» նախագահին (ՆԶ, Հացավան): Նրան հաջորդում է երկուրդը, երեքրդը... իններորդը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերագարձան):

§ 477. Ածականով, մակբայով, կապով, ձայնարկությամբ, շաղկապով և եղանակավորող բառերով արտահայտված եզակի ենթակաների ստորոգյալը եզակի է դրվում, իսկ հոգնակի և բազմակի ենթակաների հետ՝ հոգնակի, Օրինակ՝ Կործանվում է շաբլ և

բերում ուրախ վախճանը (Ա. Սա., Ծարավ), Այսպիսով սպանվում են վարը, ագեղը, այլանդակը... (ՎԱ, Լեոնեթ հայրենի): Կեղեցիկը, առդարը, մարդկայինը, վերջ ի վերջո, պիտի հաղթանակեն (ՍՀ, 4.4.1969):

Պետք է նկատել, որ նշված խոսքի մասերը, իբրև ենթակա, հանդես են գալիս գոյականական կիրառությունը: Ընդ որում, գրանցից միայն ածական ենթական է, որ լայն տարածում ունի գրական լեզվում, մյուսները քիչ են հանդիպում:

Ենթակայի և ստորոգելիական վերադրի համաձայնությունը

§ 478. Հայերենում համաձայնություն գոյություն ունի նաև ենթակայի և ստորոգելիական վերադրի միջև: Սակայն դա սրուշակի ու կայուն չէ: Նախ՝ ենթակայի և գոյական վերադրի միջև համաձայնություն է տեղի ունենում այն դեպքում, երբ վերադիրը արտահայտված է ուղղական հոլովով: Թեք հոլովներով գրված գոյական վերադրի և ենթակայի միջև համաձայնություն չի լինում: Բացի դրանից, այստեղ նկատվում են անհամաձայնության բազմաթիվ դեպքեր՝ պայմանավորված զանազան հանդամանքներով՝ ստորոգյալի և ենթակայի խոսքի մասային պատկանելությամբ, վերջինիս զրսեւորած իմաստով, նախադասության կառուցվածքով, ոճական նկատառումներով և այլն: Այսուհանդերձ կարելի է նկատել որոշ օրինաչափություն ենթակայի և ստորոգելիական վերադրի միջև: Եզակի ենթակայի հետ գոյական վերադիրը մեծ մասամբ եզակի է գրվում, հատկապես, երբ ենթական արտահայտված է անձնական դերանվամբ: Օրինակ՝ Իմ միակ հույսը դու էիր (ՆԴ, Անհետ կորածը): Ես աշակերտ եմ: Նա երեխա է:

§ 479. Եզակի ենթակայի հետ երբեմն գոյական վերադիրը հոգնակի թվով է կիրառվում, երբ ենթական ընդհանրական նշանակություն ունի և ավելի լայն հասկացություն է արտահայտում: քան վերադիրները: Օրինակ՝ Հայրենիք, — եզակացում են նրանք, — մեր նախնիքն են, մեր ծնողներն են, մենք ենք՝ հուշ դարձած (Իս., Հայրենի հուշեր):

§ 480. Եզակի ենթակայի հետ վերադիրը հոգնակի կարող է գրվել, երբ ենթական արտահայտված է ամենը, բոլորը որոշյալ

դերանուններով, որոնք ունեն այս, այդ, այն ցուցական դերանուն-որոշիչներ, և ընդգծվում, հատուկ ուշադրության է առնվում վերադրի հոգնակիությունը: Օրինակ՝ Այս ամենը միայն պատասխանե՛ր ևն (ե՛ն, 28.11.1970):

§ 481. Երբ եղակի ենթական իր լրացման հետ դրսևորում է բաղմաթիվ առարկաներ՝ պայմանավորված նախադասության բրնույթով, այսինքն՝ ենթակայի իմաստի մեջ ներառվում են մեկից ավելի առարկաներ, վերադիրը կարող է հոգնակի կիրառվել: Այս դեպքում, անշուշտ, ընդգծվում, շեշտվում է վերադրի հոգնակիու-թյունը, օրինակ՝ Տայգա է դուրս եկել մոտ ութ հազար որսորդ, կեսը սիրողներ ևն (ե՛ն, 10.2.1969):

§ 482. Վերադիրը հոգնակի կարող է դրվել նաև այն դեպքում, երբ ենթական արտահայտված է մեկից բարձր թվականով և ունի հոգնակի բացառականով լրացում, որով ենթակային հոգնակիու-թյան իմաստ է հաղորդվում: Այս դեպքում ենթական ձևով եզակի է, իմաստով՝ հոգնակի: Այստեղ տեղի է ունենում իմաստային հա-մաձայնություն: Օրինակ՝ Ի դեպ նրանցից 30-ը պատանի բռնցքա-մարտիկների դպրոցի սաներ էին (ե՛ն, 10.10.1970): Երկտարե-ցիներից 5-ը աղջիկներ էին:

Նման ենթակաների դեպքում վերադիրները ազատ կերպով կարող են նաև եզակի գործածվել, հատկապես երբ առանձնապես հարկ չի լինում շեշտել, որ ենթակայի իմաստի մեջ ներառված բո-լոր անձերը առանձին-առանձին տվյալ հատկանիշի կրողն են, այ-սինքն՝ երբ հատուկ ուշադրություն չի դարձվում վերադրի հոգ-նակիությանը, և նրանով արտահայտված հատկանիշը վերագրվում է ենթակային ամբողջությամբ վերցրած (նրանցից 30-ը դպրոցի սան էին, երկտարեցիներից 5-ը աղջիկ էին):

§ 483. Եթե ենթական արտահայտված է ածականի համեմա-տության աստիճաններով, ապա վերադիրը կարող է հոգնակի դր-վել: Օրինակ՝ Ամենադժվարը առաջին տարիներն էին (ՄՀ, 23.10. 1970): Ամենադժվարը փաստաթղթերն են (ՆԶ, Հացավան): Առա-ջին նախադասության մեջ վերադրի հոգնակիությունը պայմանա-վորված է տարիները ենթակայի զեղչումով, որի պաշտոնը անցել է նրա ածական որոշիչին: Ենթադրվում է, որ նախապես եղել է՝ ամենադժվար տարիները առաջին տարիներն էին, ուր տարիներ բառի կրկնությունից խուսափելու նպատակով ենթական զեղչվել

է, որի հետեանքով այդ պաշտօնը ստանձնել է նրա որոշիչը, որը գոյականական կիրառութիւն է ստացել՝ որոշիչ հոգ ընդունելով. Ի միջի այլոց, կարող էր նաև վերադիրը զեղչվել, այդ դեպքում վերադրի պաշտօնը կանցնէր նրա որոշիչին:

§ 484. Եղակի ենթակայի հետ հոգնակի վերադիր կարող է գրվել նաև այն դեպքում, երբ իբրև վերադիր հանդես է գալիս դուք գերանունը քաղաքավարական (ոչ՝ հոգնակիութեան) նշանակութեամբ, օրինակ՝ — Ուրեմն ինձ ճիշտ են ասել, որ կարգադրիչը Դուք եք (ՍԶ, Պատմ. թագավոր):

Վերադիրը ազատ կերպով հոգնակի կարող է գրվել, երբ այն արտահայտված է անձնական դերանվամբ: Օրինակ՝ Մերոնք Պերկոսում չլսեցի՞ն արդյոք այդ համադարկերը, չհասկացա՞ն, որ տվողը մենք էինք... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 485. Հոգնակի ենթակայի հետ գոյական վերադիրը կարող է գրվել թե՛ եղակի, թե՛ հոգնակի: Դա պայմանավորված է հետևյալ հանգամանքով: Եթե ընդգծվում, շեշտվում է, որ ենթակայի մեջ ներառված ամեն մի առարկա առանձին-առանձին վերցրած կրում է վերադիրով դրսևորված հատկանիշը, ստորոգյալը գերադանցապես հոգնակի է կիրառվում: Օրինակ՝ Մենք փաշայի պատգամաբերներն ենք (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Նրանք աղբիւրներն էին... (Իս., Բայրամ Ալին): — Դուք զազաններ եք, մարդկային ամենազղվելի մնացորդներ (Ստ. Ալաշ., Անապատում): ...Ձեր թագավորի պատվիրակներն իմ հյուրերն են (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

§ 486. Եթե վերադիրով արտահայտված հատկանիշը վերագրվում է հոգնակի թվով կիրառված ենթակային առանց ընդգծելու, թե ենթակայի իմաստի մեջ ներառված ամեն մի առարկա առանձին-առանձին հանդիսանում է տվյալ հատկանիշի կրողը, ստորոգյալը գերադանցապես եղակի է գրվում: Օրինակ՝ Մենք այստեղ մի տեսակ տանու ենք (ՆԶ, Հացավան): Նրանք երկու եղբայր են, իշխանուհի... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր):

Երբ իբրև ենթակա հանդես է գալիս դուք գերանունը քաղաքավարական իմաստով, վերադիրը եղակի է գրվում: Դուք գերանունը այս դեպքում ձևով է միայն հոգնակի, իմաստով եղակի է: Հետաքրքրական մարդ եք դուք, մայր, — ասաց Արշակյանը...

(ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Իսկ դու՛ նրա ի՞նչն էք (Մե, Հո-
ղը, 1):

§ 487. Հոգնակի ենթակայի հետ եղակի վերադիր է գրվում նաև այն դեպքում, երբ գործածական չեն վերադրի հոգնակի ձև-
վերը, և դրանք վերացական իմաստ են արտահայտում: Օրինակ՝
Այդ գամվուները գյուղի անն ու սարսափն էին (Ա. Սահ., Մարավ):

§ 488. Հոգնակի ենթակայի հետ բազմակի վերադիրները մեծ
մասամբ եղակի են գրվում այն դեպքում, երբ վերջիններս ծա-
վալային տեսակետից ավելի նեղ հասկացություն են արտահայ-
տում և մասնում են ենթակայի՝ իբրև ավելի ընդհանուր հասկացու-
թյուն գրսևորող դասի մեջ: Օրինակ՝ Մեր ունեցած շորհուսանիւնե-
րը մի քնձուռտ շուն էր... Մեկ էլ շալ կատուն, ուրիշ ոչինչ (Մե, Կալ
Համաղը):

Միևնույն ենթակայի հետ բազմակի վերադիրները կարող են
նաև տարբեր թվով գրվել: Գրանցից մեկը կամ երկուսը կարող է
եղակի կիրառվել, իսկ մյուսը՝ հոգնակի: Եղակի վերադրի գործա-
ծությունը այս դեպքում հիմնականում պայմանավորված է նրա
հոգնակի չկազմելու և վերացական իմաստ արտահայտելու հան-
դամանքով. օրինակ՝ Բայց բանտում օրերը տարիներ են, զարեւ են,
երբեմն հավերժություն են (Իս., Քուրդ Ամոն):

§ 489. Բազմակի ենթակաների հետ վերադիրը հոգնակի է
գրվում այն դեպքում, երբ նրանով արտահայտված հատկանիշը
վերագրվում է ենթականերից յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին,
այսինքն՝ ընդգծվում է, որ բազմակի ենթականերից ամեն մեկը
տվյալ հատկանիշի կրողն է կամ տերը: Օրինակ՝ Պետք է ասեմ, որ
և՛ Պետրոսյանը, և՛ Սպասսկին այսօր մեր ուժեղագույն շախմա-
տիստներն են (ՍՀ, 13.4.1969): Գրող-բանաստեղծներ են բնկեր
Վաչագան Խոռխոռունին և ընկ. Վահան Վեմյանը (ՆԶ, Հացա-
վան): Հասմիկին թվում էր, թե ոչինչ չի եկել անցել, թե ինքն ու
Վասակը նույն մտերիմ ու միամիտ կոմերիտականներն են (ն. տ.):
Բազմակի ենթակաների հետ վերադիրը եղակի է գրվում, երբ ա-
ռանձնապես չի շեշտվում, որ տվյալ հատկանիշը կրում է ենթա-
կաներից ամեն մեկը առանձին վերցրած, կամ երբ գործածական
չէ վերադրի հոգնակին և վերջապես, երբ ստորոգյալը ամբողջու-
թյամբ վերցրած եղակի է՝ պայմանավորված որոշ հանգամանք-
ներով: Օրինակ՝ Նրա ապրուստի համարյա միակ աղբյուրն ու

հույսը այդ երկու հատիկ հավն էր... (ՆԴ, Սև փողերի տոկոսը): Ի՞նչ պիտի կարծել, թե պատճառն ու մեղավորը անիղբար յարն է (ՊՍ, Սայաթ-Նովա): Մոտավորապես այս տեսակ էր նրանց նյութն ու կառուցվածքը (Իս., Գրական նախաձեռն): Մի-մի ֆյուրեր էր ամեն էսէսական, նացիստական ահուժ մտնող ամեն մի... Նույնիսկ կարճափեշ օրիորդ, ամեն մի... անային կառավարչուհի (ՊՍ, Սայաթ-Նովա):

§ 490. Եթե իբրև ենթակա հանդես են դալիս մեծ մասը, մի մասը, զգալի մասը, այլև տոկոսը նշող բառերը, և վերջիններս ունեն տրականով կամ բացառականով լրացում, ստորոգելիական վերադիրը հակվում է դեպի հոգնակին. օրինակ՝ ...Նրանց մեծ մասը զինվորներ էին... (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Որոնց մի զգալի մասը հիմա թատերական արվեստի անվանի գործիչներ են (ԵՆ, 1.4.1969): Մինիստրության ապարատի աշխատողների 60 տոկոսը կուսակցության անդամներ ու անդամության քեկնածուներ են (ՍՀ, 2.4.1969): Հոգնակի, եղակի, այլև բազմակի ենթակաների հետ ածականով (հատկապես որակական) արտահայտված վերադիրը սովորաբար եղակի կիրառություն է ունենում անկախ ենթակաների և նրանց լրացումների բնույթից: Դա բացատրվում է նրանով, որ ածականին իբրև խոսքի մասի, հատուկ չէ թվի քերականական կարգը: Եթե ածականը վերադրի պաշտոնով հանդես դա դոյականական կիրառությամբ, ապա այն կարող է նաև հոգնակի թվով դրվել: Օրինակ՝ Նրա ես ու դու մենապետես էինք, փոր չունե՞ինք (ՆԶ, Հացավան): Մեծ մասը կարմրահեր էին (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Բայց այդ լուծումն, այդ պատճառն այնքան անորոշ, այնքան մութ էր նրա համար, որ... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Ինչքան էլ կարգադրված էր, որ բեռնաթափումն ու իջնելը անաղմուկ լինի, բայց... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1):

§ 491. Հոգնակի և բազմակի ենթակաների հետ դերանուն վերադիրը հավասարապես կարող է հանդես գալ և՛ եղակի, և՛ հոգնակի թվով: Ընդ որում, վերադիրը մեծ մասամբ հոգնակի է կիրառվում, երբ անհրաժեշտ է լինում ընդգծել, շեշտել նրա հոգնակիությունը: Օրինակ՝ — Շոտտ ասա, ովքե՞ր էին քո ընկերները (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի): Ահա սրանք են երկու գլխավոր պատճառները (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան):

§ 492. Երբ իբրև վերադիր կիրառվում են հարցական դերա-

նունները և նրանցով արտահայտված հատկանիշը վերագրվում է ենթակային, առանց ընդգծելու վերագրի հոգնակի լինելը, վերջինս դրվում է եզակի: Օրինակ՝ — Իսկ էն աղերքն ո՞վ էն... (ԱՔ, Բրուտի տղան): ...Ո՞րն էն նրա գլխավոր հերոսն ու քեման (ՍՀ, 4.11.1970): Կինը՝ կյն Լ, էլ իսկականն ու անիսկականը ո՞րն է (ԲՀ, Սերմնացանները չվերագրածան):

§ 493. Հոգնակի կամ բազմակի ենթակաների հետ դերանուն վերագրի բնական է դրվում, երբ զործածական չէ նրա հոգնակին. օրինակ՝ Իրար նկատմամբ ևս վարմունքը, գործի դրվածքը այնպես է, որ մարդ չչղայնանա... (ՎԱ, Լեոնեյ հայրենի): ...Հիմա էլ այնտեղ է կիսն ու մեկ էլ փոքրիկ աղջիկս (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1):

§ 494. Հոգնակի և բազմակի ենթակաների հետ վերագրի կարող է եզակի դրվել, եթե այն արտահայտված է քանակական թվականով: Օրինակ՝ — Ասողները մեկ չէ, երկուսը չեն (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Զե՞ որ կադրերի ճիշտ ընտրությունը և տեղաբաշխումը կուսակցական կազմակերպական աշխատանքի այն հիմնական օղակներից մեկն է, որից բռնելով կարելի է քաշել ամբողջ շղթան (ՍՀ, 11.12.1969): Ամենախելոք աշակերտները առջևվում նստած երկուսն են:

Հոգնակի ենթակաների թվական վերագրի կարող է հոգնակի կիրառվել, եթե այն հանդես է գալիս որպես թվանշանի կամ թվերի անվանում (ոչ իր բուն նշանակությամբ): Օրինակ՝ Դրանք իններե են, իսկ իմ ձեռքին եղածները՝ վեցեր:

ՈՐՈՇԻՉԻ ԵՎ ՈՐՈՇՅԱԼԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 495. Համաձայնությունը տարածվում է նաև որոշիչի ու որոշյալի վրա: Սակայն այդ երևույթը հայերենում հանդես չի գալիս իր բոլոր դրսևորումներով: Այն կրում է չափազանց մասնակի բնույթ և ունի որոշակի սահմանափակություն: Մեր լեզվում գոյություն ունի որոշիչի և որոշյալի միայն թվային որոշ համաձայնություն, բացակայում է ուրիշ լեզուներին հատուկ սեռային և հոլովական համաձայնությունը: Ընդ որում, թվային համաձայնությունն էլ խիստ թերի է ու պայմանական, քանի որ եթե ուրիշ լեզուներում որոշյալից է կախված որոշիչի թիվը, ապա հայերենում

հակառակն է: Բայցի դրանից, ոչ բոլոր որոշիչներն են իրենց թիվը պարտադրում որոշյալներին: Որոշ թվով որոշիչներ իրենց բառային յուրահատուկ իմաստի շնորհիվ պահանջում են, որ իրենց լրացյալները հանդես գան հոգնակի թվով: Ահա թե ինչու համաձայնությունը լիակատար չէ նաև այս առումով:

Պետք է նշել, որ որոշիչը, սակավ բացառությամբ, հանդես է գալիս եղակի թվով: Ընդ որում, իբրև որոշիչ մեծ մասամբ կիրառվում է բառի ուղիղ ձևը: Իհարկե, որոշիչի պաշտոն են ստանում նաև զործիական ու բացառական որոշ հոլովածեք:

Ինչպես արդեն նշվել է, որոշիչի և որոշյալի թվային համաձայնությունը խիստ պայմանական է և օրինաչափություն չի ներկայացնում: Հիշյալ անդամների միջև համաձայնությունը ոչ թե քերականական, այլ իմաստային բնույթ է կրում: Որոշյալի հոգնակիությունը պայմանավորված է ոչ միայն որոշիչի, այլև հենց իր՝ որոշյալի բնույթով, խոսքի մասային պատկանելությամբ և այլն: Այստեղ որոշակի դեր են խաղում նաև հեղինակների ըմբռնումներն ու մոտեցումները:

Ածական որոշիչի և որոշյալի համաձայնությունը

§ 496. Խոսքի մասերից իբրև որոշիչ ամենից հաճախակի կիրառվում են ածականները: Ածականի, իբրև առարկայի հատկանիշ արտահայտող խոսքի մասի, համար բնորոշ չէ թվի քերականական կարգը, ուստի տվյալ ածական որոշիչի հետ որոշյալը կարող է հանդես գալ և՛ եղակի, և՛ հոգնակի թվով: Սա նշանակում է, որ որոշիչի և որոշյալի համաձայնությունը քերականական արժեք չունի: Չնայած դրան, ժամանակակից հայերենում որոշ թվով ածականներ իրենց յուրահատուկ իմաստի շնորհիվ հոգնակի որոշյալ են պահանջում: Վերջիններս հոգնակի են դրվում հատկապես, երբ թանձրացական իմաստ ունեն և հատերով հաշվելի են: Այստեղ որոշյալի հոգնակիությունը մի կողմից պայմանավորված է իբրև որոշիչ կիրառվող ածականների դրսևորած յուրահատուկ իմաստով, մյուս կողմից՝ հենց իր՝ որոշյալի բնույթով: Երկուսն էլ հավասարարժեք դեր են կատարում այս դործում:

§ 497. Մեծ մասամբ հոգնակի որոշյալ են պահանջում՝

1. Շատություն, բազմազանություն և այլ իմաստ արտահայ-

տող շատ, բազում, անհամար, անթիվ, բազմաթիվ, բազմազան, բազմապիսի, բազմերանգ, բազմատեսակ, բազմածն, զանազան, տարբեր և այլ ածականները, երբ դրվում են հատերով հաշվելի թանձրացական գոյականների վրա: Նկատենք, որ շատ ածականը, որ ունի նաև չափի մակբայի խոսքի մասային իմաստ, հոգնակի որոշյալ է պահանջում հատկապես, երբ հանդես է գալիս կրկնված ձևով, մի բան, որով ավելի է ընդգծվում քանակային մեծությունը. օրինակ՝ Նա զնաց, շրջեց, թափառեց շատ ու շատ տեղեր (Իս., Երջանիկ խրճիթը): ...Տեղավորվեցին ըմպելիքների շշերով և բազմապիսի ուտելիքներով հարուստ ընթրիքի սեղանի շուրջը (ՆՁ, Հացավան): Զանազան գեղեցիկ վարքերներով բեռնավորված վերադառնում ենք հյուրանոց (ՍՀ, 19.1.1969): Այդ նպատակով գրքում օգտագործված են... ամենաբազմազան օրինակներ... (ՍՀ, 4.2.1962): Մկրտումը ճարպիկ շարժումով ինքը սիտի դարակեն-րից հաներ բազմատեսակ կտորներ, փուր նրա առաջ... (ՍԲ, Կարմ-րաբար): Ազին նստեց հյուրի դիմաց ու սկսեց անհամար հարցեր տալ նրան (ՍԽ, Հողը, 1): Երևանն ու Սվերդլովսկը միմյանցից հե-ռու են բազում կիլոմետրերով (ՍՀ, 31.10.1971):

Վերը նշված ածական որոշիչների որոշյալները կարող են նաև եզակի դրվել, եթե վերջիններս վերացական գոյական են: Օրի-նակ՝ ...Ճամբարից հեռանում և կորչում էին զանազան ուղղու-րյամբ (ԴԴ, Վարդանանք), Դվինի քաղաքադռնից դուրս գալով սուլում էին ամենատարբեր ուղղությամբ (ՍՁ, Պապ թագավոր): Բժիշկ Ավագյանը բազմատեսակ հիվանդություն է բուժում:

2. Կրկնություն կազմված բազմազանություն, այլև հոգնա-կիություն նշանակություն ունեցող մի շարք ածականներ, երբ նը-րանք որոշիչ են դառնում միևնույն առարկաների տարբեր տեսակ-ների համար: Այդպիսի կրկնավորներից են մեծ-մեծ, մեծամեծ, հին-հին, սև-սև, սուր-սուր, ցից-ցից, վատ-վատ, խոր-խոր, նոր-նոր (նորանոր), մանր-մանր, մանր-մուր, խենթ-մենթ, սուտ-մուտ, բարձր-բարձր, խոլ-խոլ և այլն: Օրինակ՝ ...Ականատես եղանք ձերոնց մեծամեծ գործերին... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...Մեծ-մեծ հույսեր էին փայփայում... (ՀԹ, Խորհրդավոր ծերու-նին): Սիրտ արին մտնել թուրքական բանակը և մանր-մուր բա-ներ ծախել (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Մարիամը ներս զնաց ու ուղեց սուտ-մուտ պատնառներով քրոջ չգալը թույլատրել (ՂԱ, Եր-

կու բույր): նրա խոսքերը սուր-սուր նետերի նման ցցվում էին նրա ուղեղի մեջ... (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը): Սուտ-սուտ բաներով խալխին խաբում ես (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին):

Հարկ է նշել, որ նշված որոշյալների մեծ մասի հոգնակիությունը աչնքան էլ պայմանավորված չէ որոշիչների կրկնությամբ կազմված լինելով: Առանց դրան էլ նրանք կարող են հոգնակի դրվել՝ պայմանավորված կամ նախադասության բնույթով, կամ էլ իրենց հոգնակի լինելու հանգամանքով:

Կրկնությամբ կազմված ածական որոշիչների որոշյալների հոգնակի թիվը հաճախ պայմանավորվում է ոչ աչնքան որոշիչների իմաստով, որքան որոշյալների քանակով, այսինքն՝ այն բանով, թե որոշյալը նախադասության մեջ ինչպես է հանդես գալիս, եզակի թե հոգնակի: Այդ է պատճառը, անշուշտ, որ կրկնությամբ կազմված նույն որոշիչի հետ որոշյալը ազատ կերպով կարող է կիրառվել թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի: Օրինակ՝ Այժմ սենյակի մեջ տարածվեց տաֆ-տաֆ հացերի ախորժեղի հոար (ՆԴ, Սաքույն ուխտ գնաց): Տաֆ-տաֆ հաց եմ բերել (ն. ա.):

Հոգնակի որոշյալ են պահանջում նաև գոյականների կրկնությամբ կազմված բազմակիություն կամ դանադանության իմաստ արտահայտող խումբ-խումբ, տեսակ-տեսակ, փունջ-փունջ, գույն-գույն, պես-պես և այլն ածականները: Օրինակ՝ ...Տեսակ-տեսակ խաղալիքները, ուսումնարան գնացող կամ դարձող երեխաների խմբերը, իրար հետից սլացող կառքերը էս ամենի աղմուկն ու աղաղակը խառնված դժվժում էին նրա գլխում (ՀԹ, Գիքորը): ...Պես-պես գույներով ներկել էին ժայռերն ու քարերը (ԱԲ, Կարմրաքար): Փունջ-փունջ աղջիկներ սարերը ելան, վիճակ հանելու աշխույժ երգերով... (ՀԹ, Անուշ):

3. Բազմակի ածական որոշիչները, երբ նրանցով արտահայտված հատկանիշը վերաբերում է մեկից ավելի առարկաների, այսինքն՝ երբ բազմակի որոշիչներից մեկի հատկանիշը վերադրվում է մի առարկայի, իսկ մյուսինը՝ մի այլ առարկայի: Օրինակ՝ ...Միջնաբերդի շուրջ բոլորը տարածվում էին մեծահարուստ նախարարների ու քաղաքացիների մեծ ու փոքր տները (ՄՁ, Պապ թագավոր): Ճիգ էին անում համբել մանր ու խոշոր գազաթներ... (Իս., Վրաց գուսանի երգը): ...Կրում էին իրերը նեղ ու լայն փողոցներով... (Իս., նրանք դրոշակ ունին): Շատ քաղցր ու դառն հի-

շողություններ է թողել իմ մեջ այդ միշտ լուռ, մուսյլ ու թախծոտ տղան (ՍԽ, Էալ Համազը): Բերված օրինակներում բազմակի որոշիչները իմաստով հակադիր են, այսինքն՝ բացառում են միմյանց: Իսկ դա նշանակում է, որ որոշյալները երկու և ավելի առարկաներ են ընդգրկում իրենց իմաստի մեջ, որի հետևանքով էլ հոգնակի թվով են կիրառվում:

Եթե բազմակի որոշիչները հականիշ չեն, իրար չեն բացառում, բայց նրանցից ամեն մեկը մի առանձին առարկայի է վերաբերում, որոշյալները իբրև կանոն հոգնակի են գործածվում: Օրինակ՝ Անցնում են Սվերդլովյան, Կիրովյան, Կուլբիշևյան, Խաբուշկինյան... շրջանների աշխատավորության ներկայացուցիչները (ՍՀ, 8.11.1970): Այստեղ են վիճաբանում ու ճառում, լուծում պետական, միջազգային ու ընկերային հարցերը (Իս., Նրանք դրոշակ ունին): Մի՞թե եղբայրական, ընկերական, բարեկամական ամենասուրբ կապերը պիտի պղծել (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը):

Եթե որոշիչները կապակցվում են տրոհական կամ շաղկապով, որով պահանջվում է ընտրություն կատարել առարկաների միջև (կամ այս կամ այն), որոշյալները սովորաբար եզակի են դրվում: Օրինակ՝ Ֆիզկուլտուրայի և սպորտի հանրապետական կամ ֆաղաֆային կոմիտեն պետք է լրջորեն զբաղվի այդ հարցով: Այսօր պետք է ասֆալտապատեն Արովյան կամ Նալբանդյան փողոցը:

Եթե բազմակի որոշիչները արտահայտում են միևնույն առարկայի տարբեր հատկանիշները, այսինքն՝ մի քանի հատկանիշներ վերագրվում են միայն մեկ առարկայի, ապա որոշյալները բնականաբար եզակի են դրվում, քանի որ վերջիններս ներառում են մեկ առարկա. օրինակ՝ Նա սաստիկ խղճահարմեց միշտ առողջ ու կայտառ ծերունուն պառկած տեսնելով (ՍԽ, Հողը, 1): Ամեն անգամ պապը խորին ափսոսանքով էր նայում փառքամ ու գեղեցիկ հարսին (ն. տ.): Մայրս դուրս ու ներս է անում՝ ֆաղցր ու բարի ձայնով կարգադրություններ է անում աղախնուն, հացթուխին, ծառային (Իս., Հայրենի հուշեր): Մեջտեղում նեղ ու երկար միջանցք կար (ԱՇ, Գիշերային ծիածան):

Եթե մի շարք առարկաներ բնութագրվում են մի քանի հատկանիշներով՝ դրսևորված բազմակի որոշիչներով, որոշյալները հոգնակի են դրվում: Այս դեպքում որոշյալների հոգնակիությունը բոլորովին նյայմանավորված չէ որոշիչների բազմակիությամբ կամ

բնույթով: Անկախ լրացումների բաղմակիությունից ու բնույթից լրացյալները կարող են հոգնակի դրվել. օրինակ Հասա ու երկար ցողուններն օրորվում էին մեղմ խշշոցով (Սև, Հողը, 1): Պատերից երկուսի վրա շինված էին... երկար ու կամարավոր պատուհաններ... (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի):

4. Հոգնակի որոշյալ են պահանջում թվականներից –ական և –(ա)վոր ածանցներով կազմված ածական որոշիչների մեծ մասը: Կասկածկա երբ շեշտվում է որոշյալների հոգնակիությունը: Այդպիսի որոշիչներին՝ հոգնակի որոշյալ պահանջելը հիմնականում պայմանավորվում է նրանց բառային իմաստով: Ինչպես –ական ածանցով կազմված տարեթվային նշանակություն ունեցող ածականները, այնպես էլ –(ա) վոր ածանցով կերտվածները իրենց իմաստի մեջ ներառում են մեկից ավելի առարկաներ, ական–ով կազմվածները՝ տասը (հիսունական թվականները ընդգրկում է 1950—1959 թթ., իսկ –(ա)վոր–ով կերտվածները ավելի շատ, քան այն թիվը, որից կերտվել է ավյալ թվականը: (Հազարավորը ընդգրկում է մի քանի հազար, հարյուրավորը մի քանի հարյուր առարկաներ և այլն): Օրինակ՝ Հարյուրավոր էլեկտրական լամպեր փայլվում էին հովտի երկայնքով (Սև, Հողը, 1): ...Երբ փակում եմ աչքերս, լսում եմ հազարավոր գերանդիների խշշոցը... (ԱՔ, Սև, ցիլերի սերմնացանը): Եվ սրտերում միլիոնավոր... բմբուսությունն ահագնացավ ու աճեց (ԵԶ): Քառասունական քվակաճեն–րին Թիֆլիսում ապրում էր մի բավականին հարուստ մարդ՝ Սաքո անունով (ՆԳ, Բարերար և որդեգիր):

Երբեմն (ա)վոր ածանցով կազմված հարյուրավոր, հազարավոր, միլիոնավոր ածական որոշիչի հետ գործածվում է որևէ թվական կամ թվականի հիմքով կազմված ածական: Այս դեպքում նույնպես որոշյալները մեծ մասամբ հոգնակի են դրվում, մի բան, որին նույնատեղ են նրանց վերադիրները. օրինակ՝ ...Հարյուր հազարավոր բնակիչներ դուրս էին եկել տոնականորեն զարդարված փողոցները... (ՍՀ, 30.3.1969): Ժողովրդական տնտեսության մեջ աշխատում են տասնյակ հազարավոր բարձրորակ մասնագետներ (ՍՀ, 24.6.1970):

Նշված օրինակներում իբրև որոշիչ պետք է դիտել ածականն ու նրա թվական կամ ածական վերադիրը միասին:

5. Հոգնակի որոշյալ են պահանջում նաև հազար և բազում

բազադրիչներով բառակերտումները կամ կապակցությունները, բյուր և տասնյակ ածականները և այլն, որոնք հանդես են գալիս որոշիչի պաշտոնով: Դրանց լրացյալների հոգնակիությունը հիմնականում պայմանավորված է որոշիչների բառային իմաստների մեջ ներառված առարկաների շատությունով: Օրինակ՝ Հազար գույնի ու տեսակի ծաղիկները փաթաթվում էին սոքերիս... (Գ., 1969, № 2): Ահավասիկ այնտեղ, կայարանի առջև բազմահազար մարդկանց անլուծի մի ծով (ԵԶ, Մուտքը): Այս հազարագույն, հազարատեսակ վարդերի միջից ես նրան եմ տեսնում... (Ս. դրակ., 1969, № 7, 11): Իսկ խոխոջացող տասնյակ առվակները իրենց ջրերի վրա տանում էին սպիտակ, բաց-վարդագույն ծաղկաթերթերը (Նոր-Այր, Իմ ծաղկած այգին): Ես էլ քեզ նման ունեցել եմ բյուր կառուներ, կրեեր ու զգացմունքներ... (ԵԶ):

6. Մեծ մասամբ հոգնակի որոշյալ են պահանջում մի խումբ, մի շարժ կապակցություններով արտահայտված որոշիչները, հատկապես երբ որոշյալները թանձրացական իմաստ ունեն և գործածական է նրանց հոգնակին. օրինակ՝ ...Կամրջի վրա նկատեց մի խումբ հեծյալներ (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Զրույց էին անում մի խումբ մարդիկ (ՆԶ, Հացավան):

Գոյական որոշիչի և որոշյալի համաձայնությունը

§ 498. Իբրև որոշիչ կիրառվում են նաև գոյականները, որոնք կարող են հանդես գալ ինչպես ուղղական, այնպես էլ թեք հոլովներով: Գոյական որոշիչների հետ ևս որոշյալները ազատ կերպով կարող են կիրառվել թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի թվով: Սակայն նկատվում են դեպքեր, երբ որոշյալները հոգնակի են դրվում որոշիչների պահանջով: Որոշյալները գերազանցապես հոգնաբար են կիրառվում՝

1. Երբ իբրև որոշիչ հանդես են գալիս հատուկ անունները, որոնք վերաբերում են տարբեր առարկաների: Օրինակ՝ երբ Մալխամ ու Գոհար իշխանուհիները իրենց օրհնության վերջին խոսքն ավարտեցին, Գևորգ իշխանն ասաց (Մուր., Գևորգ Մարդպետունի):

2. Երբ որոշիչները բազմակի են և արտահայտված հատկապես ժողովուրդների անունները նշող գոյականով և վերաբերում են տարբեր առարկաների, օրինակ՝ Վրաց և հայ ժողովուրդները դա-

րեր շարունակ ապրել են կողք-կողքի (ՍՀ, 28.9.1969): Ռուս և բե-
լոռուս ժողովուրդների բարեկամության արմատները նրանց պատ-
մական ճակատադրի խորը ընդհանրության մեջ են (ՍՀ, 8.2.1970):

Նկատենք, որ վրաց բառը ունի նաև ածականի խոսքի մասա-
յին իմաստ: Նշված որոշիչների որոշյալները եզակի են դրվում,
երբ գործածական չէ նրանց հոգնակին:

Գերանուն որոշիչի և որոշյալի համաձայնությունը

§ 499. Որոշիչի պաշտոնով հիմնականում կիրառվում են ա-
ռարկայի հատկանիշ ցույց տվող դերանունները, որոնց հետ որոշ-
յալները կարող են դրվել թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի՝ պայմանա-
վորված որոշիչների և նրանց լրացումների բնույթով, որոշյալների
դրսևորած իմաստով, նախադասության կառուցվածքով և այլ հան-
գամանքով: Օրինակ՝ Վերջին երեք տարում այդ մրցաձևակր շահել
են Վրաստանի ֆուտբոլիստները (ՍՀ, 24.2.1971): Արդեն անցկաց-
վել է այս խաղաշրջանի վիճակահանությունը (ն. տ.): Բայց նա
այդպիսի վիշտ, այդպիսի կորուստ չէ ունեցել... (Մուր., Դեորգ
Մարգարետունի):

Նշված կապակցություններում որոշյալները եզակի թվով են
կիրառվել: Դրանք ազատ կերպով կարող են հանդես գալ նաև հոգ-
նակի թվով (այդ մրցաձևակները, այդպիսի կորուստները և այլն):
Նույն ձևով էլ քանակական հատկանիշ արտահայտող այսֆան,
այդքան, այնքան, նույնքան, այսչափ, այդչափ, այնչափ և այլն
ցուցական դերանուն որոշիչների որոշյալները կարող են թե՛ եզա-
կի, թե՛ հոգնակի գործածություն ունենալ, ընդ որում հոգնակի գոր-
ծածությունը պայմանավորվում է նրանց բառային իմաստով:
Նշված դերանունները դրսևորում են առարկաների քանակական
հատկանիշ: Եթե դրանցով արտահայտվում են մեկից ավելի առար-
կաներ, որոշյալները դրանց հետ կարող են նաև հոգնակի թվով
կիրառվել: Իհարկե, այստեղ դեր են կատարում և այլ հանգամանք-
ներ՝ որոշյալների թանձրացական թե՛ վերացական, դրանց հոգ-
նակի ձևերի գործածական կամ անգործածական լինելը և այլն: Ահա
թե՛ ինչու դժվար է որոշակիորեն պնդել, թե՛ դրանց հետ որոշյալ-
ները եզակի կամ հոգնակի են դրվում (համտ. այսքան, այդքան,
այնքան, նույնքան գիրք (գրքեր), այսչափ, այդչափ, այնչափ,
նույնչափ ավտոմեքենա (ավտոմեքենաներ):

§ 500. Իբրև որոշիչ հանդես է գալիս այս, այն ցուցական դերանունների կապակցությունը՝ համադասական ու շաղկապով: Այս ու այն կապակցությունը այս դեպքում ձեռք է բերում նոր իմաստ. արտահայտելով տարբեր, բազմաթիվ և այլն իմաստները, որի հետևանքով էլ նրա հետ որոշյալները մեծ մասամբ հոգնակի են կիրառվում: Օրինակ՝ ...Որոնք այս ու այն կողմերից հավաքվելով՝ վառեցին բակի մեջ պատրաստ եղող կարածյութի դամբարը... (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի): Այս ու այն հողածածկ... կաուրներին ծերեր, կանայք ձյուն էին քերում ու թափում ցած (ՔԹ, Պատերազմ, 4): Այս դերանվան հետ և շաղկապով կարող է կապակցվել նման ածականը, առանձին կամ կարգ, տեսակ բառերի տրական հոլովաձևերի հետ միասին: (Այս և նման, այս և նման կարգի, այս և նման տեսակի): Սրանց հետ որոշյալները հակվում են դեպի հոգնակին. օրինակ՝ Այս և նման կարգի քերութունները հետևանք են արտադրության անբավարար կազմակերպման ու ղեկավարման (ՍՀ, 1.11.1970):

Այս ու այն կապակցությամբ արտահայտված որոշիչի որոշյալը կարող է նուե եզակի դրվել, երբ առանձնապես չի բնդգծվում նրա հոգնակիությունը, և նշված դերանունները հիմնականում պահպանում են իրենց բառային իմաստը, այսինքն՝ կապակցությունը նոր իմաստ չի ստանում. օրինակ՝ Այս ու այն տեղից մերթմեկնաբանվում էին հազի ձայներ (ՔԹ, Պատերազմ, 4): Այստեղ այդ դերանունների կապակցությունը չունի տարբեր. բազմաթիվ իմաստներ, այն պարզապես ներառում է այս և այն դերանունների բառային իմաստը (այս տեղից, այն տեղից), մի բան, որ պատճառ է հանդիսացել որոշյալների եզակի գործածության համար:

Եթե այս, այն դերանունները կապակցվում են կամ տրոհական շաղկապով, նրանց՝ իբրև որոշիչների, որոշյալները եզակի են կիրառվում, ի տարբերություն այս ու այն կապակցությամբ արտահայտված որոշիչի, որը մեծ մասամբ հոգնակի որոշյալ է պահանջում, Դա բխում է կամ շաղկապի իմաստից: Այն, ինչպես հայտնի է, բաժանական իմաստ ունի: Նրա գործածությունը այս դեպքում ընտրություն է պահանջում (կամ այս կամ այն): Ճիշտ է,

այդ կապակցությունը այժմ բավական հեռացել է իր բառացի նշանակությունից, սակայն դեռևս որոշ շափով զգացվում է այն, դա անշուշտ նպաստում է որոշյալների եզակի գործածությանը: Օրինակ՝ որոնք իրենց ավանդն են դնում այս կամ այն մարգածեի պատմամատյանում (ՀԽ, 23.2.1971):

§ 501. Հարցա-հարաբերական դերանուններից մի բանիսի հետ որոշյալը, իբրև կանոն, եզակի է դրվում: Դրանք են ինչ, որ, Բանիբերդ, որեբորդ և այլն: Պետք է նկատել, սակայն, որ ինչ, որ դերանուն որոշիչների որոշյալը կարող է նաև հոգնակի թվով կիրառվել, բայց դա պայմանավորված չէ որոշիչների բնույթով: Անկախ նրանցից՝ որոշյալները կարող են հոգնակի գործածվել, այսպես՝ ինչ մարդիկ էին նրանք, որ դասաբաններն են առաջավոր և այլն: Ազատ կերպով որոշյալները կարելի է եզակի դարձնել՝ ինչ մարդ էր նա, որ դասաբանն էր առաջավոր և այլն: Որոշյալների հոգնակիությունը պայմանավորված է նախադասության կառուցվածքով: Առաջին նախադասության մեջ մարդիկ որոշյալի հոգնակիությունը հետևանք է նրանց ենթակայի հոգնակիության, մյուս օրինակի մեջ՝ հենց իրեն ենթակայի ոչ եզակի կիրառության: Այստեղ անհրաժեշտ է եղել շեշտել ոչ թե մեկ, այլ մի քանի դասարանների առաջավոր լինելը, ուստի դասաբան բառը գործածվել է հոգնակի, անկախ նրա լրացման բնույթից: Եթե ինչ և որ դերանունների հետ որոշյալները կարող են նաև հոգնակի գործածվել՝ պայմանավորված մի շարք հանգամանքներով, ապա Բանիբերդ, որեբորդ դերանուն որոշիչների որոշյալները, իբրև կանոն, եզակի թվով են հանդես գալիս: Դա պայմանավորված է այդ դերանունների բառացին իմաստով: Նրանք ներառում են միայն մեկ առարկա կամ առարկաների մեկ խումբ, քանի որ առարկաների հաջորդական շարքում տվյալ դիրքով կարող է հանդես գալ միայն մեկ առարկա, որի մասին էլ արվում է հարցումը:

Եթե տվյալ շարքում քնդգրկված են 10 առարկաներ, և մենք կամենում ենք իմանալ նրանցից մեկի զբաղեցրած դիրքը մյուսների համեմատությամբ, սկսք է գործածել Բանիբերդ կամ որեբորդ բառերը, որոնք կարող են վերաբերել միայն այն առարկային, որը հանդես է գալիս տվյալ հաջորդականության մեջ որոշակի դիրքով և որի մասին խոսողը որոշակի պատկերացում ունի

նախօրոք: Ահա թե ինչու Բանիբերդդ, որեւորդ դերանունն որոշիչ-
ների որոշչալը միշտ եղակի է դրվում:

§ 502. Քանի դերանվան հետ որոշչալը սովորաբար եղակի է
դրվում: Իսկ երբ այդ դերանունը կրկնվում է կա՛մ բացականչու-
մով, կա՛մ առանց դրան, որոշչալը հակվում է դեպի հոգնակին-
օրինակ՝ Քանի՛-Բանի՛ իմաստուններ... Եվ ոչ միայն հատակն,
այլև մակերեսը շտեման (ԵԶ, Ռուբայիներ): Ահա Բանի՛-Բանի՛
դարեր... Հսկում են հազմ՝ գիշեր, ցերեկ... (ՍԿ, Յոթ կայարան-
ներ):

Հանդիպում են բազմաթիվ դեպքեր, երբ Բանի՛ դերանվան
կրկնությունը արտահայտված որոշիչի որոշչալը եղակի է կիրառ-
վում: Օրինակ՝ ...Քանի-Բանի մարդ չի ծնվում, և աշխարհում ոչ
մեկը չգիտե, որ նրանք չծնվեցին (ԲՀ, Սերմնացանները չվերագար-
ձան): Քանի՛-Բանի՛ մարդ կորավ իր տանից, Քանի՛-Բանի՛ մարդ
դառավ մարդասպան... (ՀԹ, Հառաչանք):

Այստեղ չի շեշտվում կամ ընդգծվում ո՛չ որոշչալների, ո՛չ էլ
Բանի-Բանի կրկնավոր դերանունն որոշիչների քանակական շատու-
թյունը: Հատուկ ուշադրություն չի դարձվում լրացյալների հոգնա-
կիությունը:

§ 503. Մեծ մասամբ հոգնակի որոշչալ են պահանջում ինչ-
Բան, որԲան դերանվամբ արտահայտված որոշիչները, որոնք կա՛մ
կրկնվում են բացականչումով, կա՛մ էլ բացականչական երանգ են
ստանում առանց կրկնություն: Այդ ձևերի մեջ հոգնակիության ի-
մաստ որոշակիորեն ընդգծվում է, մի բան, որ նպաստում է լրաց-
յալների հոգնակի կիրառությանը. օրինակ՝ ինչԲան ու ինչԲան կա-
պերով մեր բախտը կապվել է Ռուսաստանի ու նրա մեծ զավակ-
ների հետ (ՍՀ, 13.8.1969): ԻնչԲան հոգսեր կիսատ մնացին, ինչ-
Բան երազանքներ խոնացան (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1):
...ՈրԲան Մասիսներ դեռ ունեմ դերված (ՀՇ, Քնար Հայաստանի):

Կան դեպքեր, երբ ինչԲան դերանունն որոշիչի հետ որոշչալը
եղակի է դրվում, թեև դերանունը հանդես է գալիս բացականչու-
մով, իսկ որոշչալն էլ թանձրացական իմաստ ունի. օրինակ՝ Ինչ-
Բան մարդ կա այդ ամառանոցում (ՎԱ, Լեռներ հայրենի):

§ 504. Որպիսի, ինչպիսի դերանունն որոշիչների որոշչալը կա-
րող է թե՛ եղակի, թե՛ հոգնակի դրվել, ընդ որում, եթե դրանք բա-
ցականչումով են գործածվում, ապա լրացյալը ավելի շատ հոգ-

նակի է դրվում, քան եզակի, հատկապես, երբ որոշիչն ու որոշյալը շարադասությամբ անմիջապես իրար մոտ չեն, և հատուկ ուշադրություն է դարձվում լրացյալի հոգնակիությանը: Օրինակ՝ ...Որպիսի՜ անհաջողություններ են շրջապատել նրան... (Մուր., Գևորգ Մարգարատունի): Սովետական իշխանության տարիներին Հայաստանում ինչպիսի՜ աներևակայելի վտիվոխություններ են կատարվել ժողովրդական կրթության և կուլտուրայի զարգացման մեջ (ՍՀ, 24.2.1971):

Եթե որոշյալը վերացական գոյական է, սովորաբար եզակի է դրվում. օրինակ՝ որպիսի՜ համբերությամբ ու տոկունությամբ ! նա հաղթել ամեն դժվարություն (Մուր., Գևորգ Մարգարատունի):

§ 505. Որոշյալ գերանունների հաստատական և ժխտական ձևերից միայն բոլոր գերանունն է, որ հոգնակի որոշյալ է պահանջում, մնացածների հետ որոշյալը գերազանցապես եզակի է գործածվում. օրինակ՝ — Բոլոր կովերը համարակալեցին (ՆՁ, Հացավան): Բոլոր տասնհինգ բրիգադներն իրենց լծկաններով, սալերով, սարքերով ու մարդկանցով հրապարակում արդեն բռնել էին իրենց տեղերը (ն. տ.):

Որոշյալները գրեթե առանց բացառության հոգնակի են զերվում, երբ իբրև որոշիչ կիրառվում են բոլոր գերանվան կրկնված ձևերը. օրինակ՝ բոլոր-բոլոր նամիկեբը բերում են կարմիր հրապարակ (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի): Որ բոլոր-բոլոր մարդիկ իր վիշտը հասկանալին (Գ. Սար.):

Հաճախ բոլոր գերանվան հետ կապակցվում են տեսակ, գույն, կարգ բառերի սեռական հոլովաձևերը (բոլոր կարգի, բոլոր տեսակի, բոլոր գույնի), որոնք միասնաբար կիրառվում են իբրև որոշիչ: Դրանց որոշիչները ևս հոգնակի թվով են դրվում. օրինակ՝ Ավելացավ բոլոր տեսակի անասունների գլխաքանակը (ՍՀ, 25.2.1971): (Գործածական են բոլոր կարգի առաջարկություններ, զերբեր):

§ 506. Յուրափանջուր, ամեն մի, ամեն և այլ գերանուն որոշիչների որոշյալները հիմնականում եզակի են գործածվում, մի բան, որ գերազանցապես պայմանավորված է նրանց բառային նշանակությամբ: Դրանք արտահայտում են առարկաների ամբողջությունը, շեշտելով նրանցից ամեն մեկը առանձին-առանձին, այսինքն՝ նրանցից յուրաքանչյուրին: Օրինակ՝ Եվ ամեն, ամեն,

ամե՛ն լուսարաց կյանքը լցրել է նորոգ հույսերով (ՍՀ, 25.2.1971): Ամեն մի հեկտարից ստացվել է 480 ցենտներ կանաչ զանգված (ՍՀ, 24.2.1971): Յուրաքանչյուր ֆարի, յուրաքանչյուր ծառի ետև-վում մի-մի մարդ էր թաքնված (Բ, Սամվել): Եզակի որոշյալ են պահանջում նաև ամբողջ և ողջ որոշյալ դերանուն որոշիչները. օրինակ՝ Մեղ մոտ ամբողջ ժողովուրդը սովորում է (ՍՀ, 23.2.1971): Զեմպիոնի կոշման համար ծավալված պայքարին ակտիվ մաս-նակցություն է ունենում ողջ անձնակազմը (ՀՖ, 23.2.1971):

§ 507. Անորոշ դերանուն որոշիչների մեծ մասի որոշյալները եզակի են դրվում, մի քանիսը գերազանցապես հոգնակի որոշյալ են պահանջում, կան այնպիսիներն էլ, որոնց հետ որոշյալները հա-վասարապես թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի են կիրառվում: Հիմնակա-նում հոգնակի որոշյալ են պահանջում ինչ-ի՛նչ, մի շարք, որոշ դերանունները, մի բան, որ պայմանավորված է անշուշտ նրանց իմաստի մեջ ներառված մեկից ավելի առարկաների քանակով և դա րնդգծելու հանգամանքով: Օրինակ՝ Գարեգինը ինչ-ի՛նչ պատճառ-ներով ամոթանք էր զգում (ՍԽ, Հոգը, 1): ...Զեն ներում նարե-կացիական ինչ-ի՛նչ հնարների կրկնությունը (Ս. դրակ., 1969, № 7): Նա մատնացույց է անում հին հայկական հեթանոսական տոմարից մեզ հասած որոշ տվյալներ (ՍՀ, 23.2.1971), Մի շարք տվյալներով աշխատել է ապացուցել, որ... (ն. տ.):

Ինչ-ի՛նչ դերանվան հետ որոշյալը հրեմն եզակի է դրվում. օրինակ՝ Ինչ-ի՛նչ նկատառումով Վասիլը կարևոր է համարել օգոս-տոսի 21-ին նշանակել... (ԱԲ, Տիգրանուհին):

Մի ֆանի դերանուն որոշիչի որոշյալը հակվում է դեպի հոգ-նակին: Իհարկե, նրա հետ լրացյալը կարող է նաև եզակի դրվել. օրինակ՝ ...Մի ֆանի պտույտներ գործելով քաղաքի վրա, հեռա-ցան դեպի անտառը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): ...Մի ֆանի ծառեր էլ կարեցին (ԱԲ, Կարմրաբար): Մի ֆանի բոլե լուռ նա-յում էր արծաթյա ճրագի վրա... (Բ, Սամվել):

Երբ ուրիշ դերանունը կրկնումով է կիրառվում, որոշյալը կա-րող է հոգնակի դրվել: Օրինակ՝ Նրան պատմում են, որ ուրիշ-ուրիշ բնագծերի վրա յուրայինները հակահարձակումների են դիմում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1):

Հիմնականում որոշյալները եզակի են դրվում որևէ, որևիցե և այլ դերանուն որոշիչների հետ. օրինակ՝ Դահլիճում որևէ մարդ

որևէ բացատրություն չտվեց: Նա որևիցե պատճառ չգտավ իրեն արդարացնելու համար:

Ինչ-որ, այսինչ զերանուն որոշիչի հետ որոշյալը կարող է և՛ եղակի, և՛ հոգնակի զրվել. օրինակ՝ նույնիսկ մի ամիս ժամանակով ինչ-որ զուամբներ շահով ապրիս էին մյուս մանրամասնություն (ԱԲ, Կյուրես): Երկար ձողի գլխին ծածանվում էր մի ինչ-որ զուլնգզույն բան (Բ, Սամվել): Իլյիշը խնդրում է՝ «Երեկոյան այս-ինչ գիրքը ավեր, դիշերը կկարդամ, առավոտյան կվերադարձնեմ» (Գ, 1969, № 6): Հոգնակի որոշյալների կիրառությունը այստեղ պայմանավորված չէ որոշիչների բնույթով: Պարան նպաստել է նախադասության կառուցվածքը, որ առանց որոշիչների էլ որոշյալները հոգնակի պետք է կիրառվեն:

Թվական որոշիչի և որոշյալի համաձայնությունը

§ 508. Թվականով արտահայտված որոշիչների ու նրանց որոշյալների համաձայնությունը բավական անկայուն է: Այստեղ թերևս ավելի շատ են շեղումներն ու անկանոնությունները, քան մյուսների մեջ: Միայն մեկ թվական որոշիչի և նրա լրացյալի համաձայնությունն է որոշակի ու կայուն, որի հետ որոշյալը, իբրև կանոն, եղակի է գործածվում, մի բան, որ պայմանավորված է նրա բառային նշանակությամբ՝ միայն մեկ առարկայի իմաստ արտահայտելու հանգամանքով: Մնացածներինը բավական հեղհեղուկ է: Մեկից բարձր թվականների հետ որոշյալները կարող են զրվել և՛ եղակի, և՛ հոգնակի՝ պայմանավորված մի կողմից որոշյալների բնույթով, մյուս կողմից՝ նախադասության կառուցվածքով, ռճական ղանադան հանգամանքներով, նպատակահարմարությամբ և այլն: Ահա թե ինչու դժվար է այնպիսի օրենքներ սահմանել նրանց համաձայնության վերաբերյալ, որոնք եթե բացարձակ չլինեն, գոնե բազմաթիվ բացառություններ չունենան: Չնայած այս բոլորին, այնուամենայնիվ, ինչեղով որոշ ընդհանուր դրույթներից, կարելի է մոտավոր սահմաններում լուրաբանել տվյալ հարցը:

§ 509. Մեկից բարձր թվական որոշիչների որոշյալները դերադանցապես եղակի են կիրառվում հետևյալ դեպքերում:

1. Երբ առանձնապես ընդգծվում, շեշտվում է թվական որոշիչի գաղափարը: Այդ դեպքում բնականաբար երկրորդական պլա-

նի վրա է մղվում որոշյալի հոգնակիությունը, և հատուկ ուշադրություն է դարձվում նրա բանական մեծության վրա. օրինակ՝ Գրնայ 0 հանր ու բերավ իր հետ հինգ հազար բանվոր, հինգ հարյուր վարակա (ՀԹ, Սասունցի Դավիթ): Հազար վարդ կբացվի աշխարհի մեջը, Հազար աշխարհի կթողվի աշխարհի մեջը, Հազար սիրտ կխոցվի աշխարհի մեջը... (ԵԶ):

2. Երբ իբրև որոշիչ հանդես են գալիս թվականի և հատ, գլուխ, ոտքի, կտուր, տարեկան, քվական, քիվ, աստինան, մաս և այս կարգի բառերի կապակցությունները, որոնց բաղադրիչների միջև թեև առկա է որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն, սակայն ամբողջ կապակցությունը նախադասության մեկ անդամի արժեք ունի և կիրառվում է իբրև որոշիչ: Օրինակ՝ ...Երեք հատ ձագ ցույց կտամ քեզ (ՀԹ, Զարի վերջը): Փայտյա խանի մեջ դրվեցավ նրա առջև թաժա հաց, պանիր, երկու գլուխ սոխ... (Բ, Սամվել): Նա կարմիր պարտիզան է, բաժն քվի կոմունիստ... (ԵԶ, Հացավան): ...Արտապլանային կարգով թողարկվել է 3 միլիոն ռուբլու արտադրանք (ԵԵ, 25.2.1964): Ինչպես նշվել է, հիշյալ կապակցության բաղադրիչների միջև առկա է որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն: Այդ կապակցության մեջ էլ որոշյալը եզակի է կիրառվում թվական որոշիչի հետ:

3. Երբ իբրև որոշիչ կիրառվում են թվականի և ծանրություն, երկարություն, ծավալ, չափ և այլ իմաստ արտահայտող գրամ, կիլոգրամ, ցենտներ, տոննա, սանտիմետր, մետր, կիլոմետր, վերսա, ֆայլ, ֆառակուսի մետր, խորանարդ մետր, հեկտար, լիտր և այլ բառերի կապակցությունները, որոնք հանդես են գալիս նախադասության մեկ անդամի պաշտոնով: Օրինակ՝ ...Որոնք վաքսուն կիլոմետր երկարությամբ ձգվում էին մինչև Կասպից ծովը (ԳՍ, Թեհրան, 1): Այնպիսի հոգնածություն էր զգում, կարծես տասը վերսա նանապարհ էր կարել (ՆԴ, Ամիրյանի տրագեդիան): ...Վարչության տնտեսությունները ավելի են արտադրել 560 ցենտներ միս, 5,400 ցենտներ կաթ, 230 ցենտներ բուրդ (ՍԶ, 13.11.1963): Շահագործման է հանձնել 23,424 ֆառակուսի մետր բնակելի տարածություն (ՍԶ, 6.11.1963): Թեև նշված կապակցությունների բաղադրիչների միջև առկա է որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն, սակայն ամբողջ կապակցությունը միասնաբար է հանդես գալիս իբրև որոշիչ, որի որոշյալները, ինչպես նշվել է, մեծ մասամբ եզակի են

գրվում, մի բան, որ հիմնականում պայմանավորվում է նրանց հոգնակի ձևերի ոչ գործնական լինելու հանգամանքով:

4. Երբ որոշիչը արտահայտվում է մոտավոր քանակ արտահայտող թվականով, հատկապես երբ մոտավոր քանակությունը դրսևորվում է մի անորոշ գերանվան և մոտ կապի միջոցով. օրինակ՝ Չանցավ մի տասն օր և ապա Սեպուհը Արարատյան գնդերով մտավ Ուտիք... (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի): Ինձ ուսումնարան տվին, ինձ հետ էլ մի քսան-երեսուն երեխա (ՀԺ, Իմ ընկեր Նեսոն):

Երբեմն մոտավոր քանակություն արտահայտող թվականի հետ գոյական-որոշյալի հոգնակի է կիրառվում: Այսպես՝ ...նրան ուղեկցում էին տասն-քսան ձիավորներ և հուլյնքան շներ (Բ, Սամվել): Իրար հետևից ներս մտան վեց-յոթ օտարականներ, տարօրինակ զգեստներով (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Ընդգծված որոշյալների մեծ մասի հոգնակի կիրառությանը նպաստել է նաև նախադասությունների իմաստն ու կառուցվածքը, ուր առանց թվական վերագրի էլ գոյականները պետք է հոգնակի գործածվեին: Այսպես՝ իրար ետևից կապակցությունը ենթադրում է մեկից ավելի առարկաների գոյություն: Իսկ դա նշանակում է, որ գոյականների հոգնակիի կիրառությունը այստեղ պայմանավորված է ոչ այնքան թվական վերագրիներով, որքան նախադասության իմաստով ու կառուցվածքով:

5. Երբ իբրև որոշյալ կիրառվում են թվականից անոց և յակ ածանցներով կազմված հնգանոց, վեցանոց, յոթանոց, ութանոց, իննանոց, տասնանոց, հիսունանոց, հարյուրանոց, հազարանոց, տասնյակ, հարյուրյակ և այլն բառերը, որոնք գոյականի խոսքի մասային իմաստ ունեն: Օրինակ՝ չորս ութանոց, երեք տասնանոց, երկու վեցանոց, հինգ հարյուրանոց, վեց տասնյակ, երկու հարյուրյակ և այլն:

Այստեղ թվականները որոշիչային անկախ կիրառություն ունեն, ուստի իրենց որոշյալի հետ նախադասության մեկ անդամի իմաստ չեն արտահայտում: Զորս ութանոց նշանակում է չորս հատ ութանոց, երեք տասնանոց՝ երեք հատ տասնանոց, վեց տասնյակ՝ վեց հատ տասնյակ և այլն:

6. Երբ որոշիչը արտահայտված է բաշխական թվականով. օրինակ՝ — Եթե նա կհամաձայնի տալ մեղանից յուրաքանչյուրին հարյուրական ոսկի... մենք ամբողջ կհանձնենք նրան... (Մուր.,

Գեորգ Մարգարետունի): ...Որոնք 19 հնարավորից վաստակեցին 12-ական միավոր... (ՍՀ, 27.12.1963):

Քանակական թվականների կրկնությունը կազմված բաշխականների հետ որոշյալը կարող է նաև հոգնակի կիրառվել, Ըստ որում, գոյականի հոգնակի գործածությունը կարող է պայմանավորված լինել ոչ միայն թվական վերադիրով, այլև նախադասություն իմաստով: Այսպես՝ Պատերից երկուսի վրա շինված էին երկու-երկու նեղ, բայց երկար ու կամարավոր պատուհաններ... (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի): Այս վերջին կարգի մարդիկ այժմ նրա աչքում մի-մի թզուկներ, մի-մի շնչին արարածներ էին թվում... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Վերջին օրինակում որոշյալները հոգնակի են կիրառվել մարդիկ ենթակայի պահանջով: Հոգնակի ենթակայի (մարդիկ) հետ ստորոգելիական վերադիրները (թզուկներ, արարածներ) համաձայնվել են թվով:

7. Երբ իբրև որոշիչ հանդես է գալիս դասական թվականը: Դա պայմանավորված է դասականների բառային իմաստով: Դասականներով դրսևորվում է առարկայի հաջորդական կարգը կամ հերթականությունը: Քանի որ տվյալ կարգում սովորաբար հանդես է գալիս մեկ առարկա (կամ առարկաների մեկ խումբ), ուստի որոշյալը բնականաբար եզակի կիրառություն է ստանում: Այսպես՝ Երբորդ օրը դետի մեջ գտել էին մի խեղդված մարդի այլանդակ մարմին (ՆԴ, Բարեբար և որդեգիր): Այս տարի բոլորում է Աբաս արքայի գահակալության տասնհինգերորդ տարեդարձը... (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի): Ետևից եկող հազարերորդ զինվորը դարձյալ խուզարկում է միևնույն թուփը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

Այլ է, երբ տվյալ կարգում հանդես են գալիս մեկից ավելի առարկաներ, որոնք առանց դասականի էլ հոգնակի գործածություն պետք է ունենային: Օրինակ՝ Երբորդ կուրսերը մեկնեցին էքսկուրսիայի: Հինգերորդ հարկերը ավելի լավ են տաքացվում: Այս օրինակներում բնորոշված գոյականների հոգնակիությունը պայմանավորված է ոչ թե դասական թվականներով, այլ հենց իրենց մեջ ընդգրկված միավորների քանակով:

8. Եզակի են դրվում նաև կոտորակային թվական որոշիչների որոշյալները: Դա բացատրվում է նախ՝ նրանով, որ կոտորակային թվականները արտահայտում են ոչ թե ամբողջական միավորների,

այլ նրանց մասերի քանակը, երկրորդ՝ իբրև որոշյալ հիմնականում հանդես են գալիս մաս, տոկոս, հեկտար, մետր, կիլոմետր, գրամ, կիլոգրամ և այս կարգի բառեր, որոնք թվական որոշիչի հետ սովորաբար եզակի են կիրառվում: Օրինակ՝ Աշխատանքի երկու հինգերորդ մասը ավարտվեց երկրորդ եռամսյակում: Հողամասի մեկ երրորդ մասը հատկացվեց հացահատիկային կուլտուրաներին: Խնձորի մեկ ֆուտոնը կիլոգրամը վաճառեցին 10 կոպեկի:

9. Թվական որոշիչի որոշյալները եզակի են դրվում, երբ գործածական չեն նրանց հոգնակի ձևերը կամ երբ դժվարություններ են կազմվում նրանք: Օրինակ՝ հինգ հազար բնակչություն, երեկ դուստր, հինգ վագր, տասը հյուսն, տասնինն գրեպլի և այլն:

§ 510. Թվական որոշիչի որոշյալները գերազանցապես հոգնակի են կիրառվում հետևյալ դեպքերում՝

1. Երբ առանձնապես ընդգծվում, շեշտվում է լրացյալի հոգնակիության գաղափարը կամ երբ գոյականը նախադասության իմաստի և կառուցվածքի շնորհիվ խոսքի մեջ առանց թվականի էլ հոգնակի պիտի կիրառվեր: Այդ դեպքում թվականը միայն պարզորոշում է հոգնակիության գաղափարը: Օրինակ՝ ...Այդ մի ամսում տարան տասնյոթն հազար զոհեր... (Բ, Սամվել): Կարծես իր ուսերին չունեի ուրսունհինգ տարիների բնուր (ՎԱ, Լեոներ հայրենի):

2. Երբ թվական որոշիչի և որոշյալի միջև հանդես է գալիս նախադասության մեկ (կամ երկու) այլ անդամ՝ որոշիչ, որը լրացնում է նույն որոշյալին, այսինքն՝ երբ թվականը վերաբերում է այնպիսի որոշյալի, որը իր հերթին ունի մի այլ որոշիչ՝ արտահայտված այլ խոսքի մասով: Այդ դեպքում թվականը կարծես լրացնում է որոշյալին ու նրա որոշիչին միաժամանակ, իսկ որոշյալը բնութագրվում է երկու կողմից՝ և՛ քանակական, և՛ որակական: Օրինակ՝ Երկու սպիտակ ջութիներ կտանեն իշխանական կառքը: Քսան ոսկեգույն նմուշներ պատրաստ կլինեն իբրև հետևակների (Բ, Սամվել): ...Օղու նրբազեղ դրաֆինի շուրջը բոլորել էին տասներկու նույնատոն բմպանակներ (ԵԶ, Հաջափան): Քսանվեց կարմիր քնկերներ են, Քսանվեց մարտիկներ նրանք (ԵԶ, Բալլադ քսանվեցի մասին):

Պետք է նկատել, որ վերը նշված դեպքերում որոշյալները կարող են նաև եզակի կիրառություն ունենալ: Լրացյալի եզակի գոր-

ծածուկյանը այս դեպքում արդարացվում է նրանով, որ հատուկ ուշադրություն է դարձվում թվական որոշիչի վրա, ընդգծվելով և շեշտվելով այն: Այսպես՝ — Ես մեքենատրակտորային կայանին տվել եմ հինգ սարքին տրակտոր և յոթ հիանալի տրակտորիստ (ՆՁ, Հացավան): Իմ մահճակալից բացի կան ևս երկու դատարկ մահճակալ ու վիրահատման սեղանը... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերագարձան):

3. Երբ որոշիչները բաղմակի են, արտահայտված քանակական թվականով, որոնք թվարկվում են, իրենցից առաջ ունենալով համար (№) նշանը կամ բառը կրկնված ձևով. օրինակ՝ Զգալի շափով բարելավվել է թողարկվող արտադրանքի որակի № № 5, 6, 8, 9, 10, 21, 22... և 28 ագրեգատներում (ՍՀ, 8.2.1970): № № 1, 8, 9 հանվերի բանվորները ևս անթերի են կատարում սոցիալատական պարտավորությունները (ՍՀ, 20.9.1970): Այստեղ յուրաքանչյուր թվական որոշիչ վերաբերում է առանձին որոշյալի, այսինքն՝ լրացնում է տարբեր որոշյալի, մի բան, որ նպաստում է վերջինիս հոգնակի կիրառությանը:

4. Երբ իբրև որոշիչ կիրառվում է քանակական կամ դասական թվականների կադակցությունը և վերջինիս 1-ին բաղադրիչը ունի բացառական հոլովի իմաստ, այսինքն՝ ցույց է տալիս այն թիվը, որը վերցվում է իբրև սկիզբ, որից սկսվում է հաշվումը, իսկ երկրորդը՝ այն թիվը, որով վերջանում է առարկաների քանակությունը: Այդ կադակցությունը ներառում է երկու և ավելի առարկաների իմաստներ, մի բան, որ նպաստում է լրացյալների հոգնակի թվով գործածությանը: Օրինակ՝ ...Որի մեջ ամփոփված էին 15—16-րդ դարերի թվով 23 մեծարժեք հրովարտականներ... (ՍՀ, 28.6.1970): Նա ծանոթացավ Լենինի երկերի 31—35 հատորներին: Հիշյալ թվականներով նշվում են առարկաների կոնկրետ քանակը (2 զար, 5 հատոր): Դրանք թեև ձևով նման են մոտավոր քանակություն արտահայտող թվականներին, բայց ըստ էության տարբեր են նրանցից: Հմտ. Գնեցի 10—15 կիլոգրամ խաղող և Ընթերցեցի վեպի 10—15 էջերը: Առաջին օրինակում քանակը ճշգրիտ չէ, այն 10-ից 15 կիլոգրամի սահմաններում է (կարող է լինել 10, 11, 12, 13, 14 կամ 15): Երկրորդում նշված է ճշգրիտ թիվը. Ընթերցվել է 6 էջ՝ սկսած 10-ից վերջացրած 15-ով:

5. Հիմնականում հոգնակի որոշյալ են պահանջում նաև բույ-

մակի դասական թվականները: Օրինակ՝ Այդ օրը ժամանակին հանդ չգնացին, չորրորդից բացի, երկուրդ, երրորդ, յոթերորդ. տասներորդ և տասնինգերորդ բրիգադները (ՆՁ, Հացավան): Նրա զեկավարած նավերի հրետանին օժանդակում էր 2-րդ և 42-րդ հարվածային բանակների միավորներին (ՍՀ, 26.2.1964):

6. Գոյական որոշյալները հոգնակի են գործածվում կրկնությամբ կադմված այն թվականների հետ, որոնք ոչ թե բաշխականություն են արտահայտում, այլ ընդգծում են քանակական մեծությունը: Այդպիսի իմաստ են դրսևորում հատկապես հազար թվականով կրկնված ձևերը: Օրինակ՝ Անցած հազար-հազար դեպքերը հիշեց... (ՆՁ, Լենին բռնին): Կարծես հազար-հազար աղավնիներ թպրտացին և թափով ճախրեցին (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը):

Ընդգծված օրինակներում շեշտվում է ոչ թե թվական լրացման, այլ լրացյալի հոգնակիություն, շատ լինելու իմաստը: Հիշյալ կրկնավոր ձևերի հետ որոշյալները կարող են նաև եզակի գործածություն ունենալ, երբ հատուկ նպատակով շեշտվում, ընդգծվում է թվականի քանակական մեծությունը կամ երբ այնքան էլ գործածական չեն որոշյալների հոգնակի ձևերը: Օրինակ՝ ...Եվ ծովը կապել ուտաների հազար-հազար զորքի վրա... (ԱԲ, Սպիտակ ձին): Հազար-հազար մետր կաբել ու խողովակներ են թաղվել դետնի տակ (ՍՀ, 24.6.1970):

§ 511. Հաճախ իբրև որոշիչ հանդես է գալիս հազար ու մեկ (հազար ու մի) կապակցությունը, որը հեռացել է իր բառային նրշանակությունից և արտահայտում է շատության իմաստ: Այժմ նա հազար մեկ թվականի իմաստ բուրրովին շունի: Այն կարող է դրսևվորել մի քանի տասնյակ առարկաների իմաստ և ոչ ավելին: Հազար ու մեկ կապակցության, իբրև որոշիչի, որոշյալները դերազանցապես հոգնակի թվով են դրվում: Օրինակ՝ Հազար ու մի մտեր հազար ու մի ցանկություններ խոնվում էին նրա գլխում (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը): Հազար ու մի շարանհիություններով շարչարում էր ծերուկին (ՎԱ, Լեռներ հայրենի):

Հիշյալ որոշիչի հետ հանգիստում են նաև եզակի որոշյալների գործածություններ: Օրինակ՝ Մայրդ քաղաքում հիմա հազար ու մի մարդ է տեսնում, հազար ու մի դուռ է ծեծում (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ): Միտս կրծում է հազար ու մի կասկած, մրտքովս հազար ու մի փորձանք է անցնում... (ՆՁ, Հացավան): Այս-

տեղ շեշտը դրվում է ոչ թե լրացյալների հոգնակիության, այլ որոշիչների քանակական կողմը ընդգծելու վրա:

ՀԱՏԿԱՑՈՒՑԻՉԻ ԵՎ ՀԱՏԿԱՑՅԱԼԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 512. Հատկացուցիչի և հատկացյալի միջև գոյություն ունի մասնակի համաձայնություն, այսինքն՝ այստեղ գործում է միայն թվային համաձայնությունը, այն էլ ոչ իր ամբողջ զրսևորումներով: Ընդ որում, եթե ուսերենում հատկացյալն է իր թիվը պարտադրում հատկացուցիչին, ապա հայերենում հակառակն է: Հատկացյալը թվային այս կամ այն կիրառությունն է ստանում հատկացուցիչի պահանջով, իհարկե, ոչ բոլոր դեպքերում: Միևնույն հատկացուցիչի հետ հատկացյալը կարող է թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի դրվել, պայմանավորված զանազան հանգամանքներով. օրինակ՝ նույնիսկ իշխանի որդիները շահակացան հոր միտքը (ՄԶ, Պապ թագավոր), ...Այլևս չերևաց քաղաքի հրապարակում... (ԱԲ, Կյուրես): Բերված նախադասությունների մեջ եզակի հատկացուցիչների հետ կիրառվել են նույն թվով հատկացյալներ, որոնք ազատ կերպով կարող են նաև հոգնակի թվով հանդես գալ: Այսպես՝ հոր մտքերը, քաղաքի հրապարակներում և այլն: Դա նշանակում է, որ շատ դեպքում հատկացյալի թիվը պայմանավորված է ոչ թե հատկացուցիչի, այլ հենց իր՝ հատկացյալի բնույթով, նախադասության իմացական կառուցվածքով և այլն: Բաղմաթիվ են այն դեպքերը, երբ եզակի հատկացուցիչի հետ հոգնակի, իսկ հոգնակի հատկացուցիչի հետ եզակի հատկացյալ է դրվում: Իսկ դա նշանակում է, որ այդ անգամների միջև թվային համաձայնությունը կայուն օրինաչափություն չի ներկայացնում: Եթե եզակի հատկացուցիչի հատկացյալը հոգնակի է կիրառվում, նշանակում է, որ այն պայմանավորված չէ լրացման բնույթով: Այդ բանին նպաստում է նախադասության կառուցվածքը, ուր հատկացյալի թիվը կախման մեջ չէ հատկացուցիչից: Հնարավոր է, որ հոգնակի հատկացուցիչի հետ հոգնակի հատկացյալի կիրառությունը նույնպես պարտադրված չլինի հատկացուցիչով, ջնայած այս ամենին, որոշ դեպքերում հատկացյալի թիվը պայմանավորվում է հատկացուցիչով, բխում է նրանից:

§ 513. Հոգնակի հատկացուցիչի հետ հատկացյալը գերազան-

ցապես հոգնակի է կիրառվում, եթե հատկացյալով դրսևորվող առարկաները պատկանում են հատկացուցիչներից յուրաքանչյուրին, այսինքն՝ երբ հատկացուցիչի մեջ ներառված ամեն մի առարկա հանդիսանում է հատկացյալի մի մասի տերը կամ կրողը: Օրինակ՝ Զիաժորները ստիպված էին լինում կռնալ, սրպետի ճյուղերը չբերձեն նրանց ղեմֆերը (ՍԽ, Հոգը, 1): Եթե հատկացյալը եզակի զրվի, ապա կստացվի, որ բաղմամբիվ ձիաժորներ մի ղեմֆ ունեն, մի բան, որ տրամաբանական չէ:

§ 514. Հոգնակի հատկացուցիչի հետ հատկացյալը կարող է նաև եզակի զրվել, երբ հատկացյալը մի ամբողջություն է ներկայացնում, մասերի չի բաժանվում և պատկանում կամ վերաբերում է բոլոր հատկացուցիչներին, և վերջիններս հանդես են գալիս որպես սովյալ հատկացյալի տերը կամ կրողը, այսինքն՝ երբ միևնույն առարկան պատկանում է մի քանի անձերի միաժամանակ: Օրինակ՝ ՄԵՐ տան մատուռն է մայրս (ՀՇ): Իրենց ղասաբանի աղաներից մի վաշտ է կաղմել... (ՍԽ, Հոգը, 1):

Հոգնակի հատկացուցիչների հատկացյալը կարող է եզակի զրվել նաև այն դեպքում, երբ այնքան էլ գործածական չէ նրա հոգնակին. օրինակ՝ Գնացքների երթևեկությունը դադարած է (ՀԹ, Ալլահից զրկված): Զանգերի ղողանջը խուլ էր, խեղդված (ՍԽ, Մխիթար սոլարապետ):

Հոգնակի հատկացուցիչի հատկացյալը եզակի կարող է զրվել և այն դեպքում, երբ վերջինս հատկացուցիչի կրկնությունն է և հատկացուցիչ-հատկացյալի միջև առկա է դերադրության հարաբերություն: Օրինակ՝ Պոեզիայի և առհասարակ գրականության մեջ աղգայինը հարցերի հարցն է... (ՍՀ, 6.4.1969): Ներենք էն վիճարաժորանքը, որ առ հասցրել է ...աստղերի աստղին, արեգակների արեգակին (ՀԹ, Անդին քարը): Ավելի մեծ ոճի է՝ վտանգված թույլին զրկել օգնությունից, քան թե կատարել ոնիրների ոնիրը (Իս., Ուշինարա):

§ 515. Հոգնակի հատկացյալ են պահանջում բաղմակի հատկացուցիչների մի զգալի մասը, երբ նրանցից ամեն մեկը տարբեր հատկացյալների տերն է, և հատկացյալի մեջ ներառված առարկաներից ամեն մեկը պատկանում է առանձին հատկացուցիչներին: Օրինակ՝ Դրվատանքի են արժանի Հոկտեմբերյանի, Արաբատի, Աշտարակի շրջանների պողաբույծները (ՍՀ, 11.10.1970):

Հակորյանը խորհուրդ տվեց ձեռք չտալ Ասլանի ցանքսին, մինչև այդ փարցը քննվի վարչության ու բյուրոյի նիստերում (ՍԽ, Հոգը, 1): Համբարձումի ու Կարեգինի ձեռքերը միասին մեկնվեցին դեպի սեղանին բնկած զլանակը (ն. տ.):

Այստեղ հատկացուցիչները մեկից ավելի առարկաներ են ներկայացնում, և ամեն մեկը տարբեր հատկացյալի է վերաբերում մի բան, որ նպաստել է հատկացյալների հոգնակիությունը, եթե եղակի կիրառվին, ապա կստացվեր, որ երկուսից ավելի հատկացուցիչներ միևնույն հատկացյալը ունեն, ասենք Հոկտեմբերյանը, Արարատը և Աշտարակը՝ մեկ շրջան, Գարեգինն ու Համբարձումը՝ մեկ ձեռք, իսկ վարչության և կալմատկերպության բյուրոյի նիստը միևնույնն է և այլն:

§ 516. Բազմակի հատկացուցիչների հետ հատկացյալը կարող է նաև եղակի զրվել հատկապես այն դեպքում, երբ սովորական չէ կամ էլ քիչ է գործածական նրա հոգնակին և երբ հատկացուցիչները միասին հանգիստանում են միևնույն առարկայի տերը, այսինքն՝ միևնույն հատկացյալը պատկանում է բոլոր հատկացուցիչներին միասին: Օրինակ՝ ...Եղավ իմ և Վարդենու հարսանիքը (Նոր-Այր, Իմ ծաղկած այգին): Նրան օգնողը միայն հայոց զինվորությունն է, Սյունիքի և Արցախի հայոց նորոգ աերուքյունը... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Չպատասխանեց հարսի և կնոջ բարեկին (ՆՁ, Հացավան): Լսվում է աբակտորների ու մեքենաների հոնդյունը (ՍՀ, 10.3.1970):

§ 517. Իբրև կանոն, հոգնակի և բազմակի հատկացուցիչների հատկացյալը եղակի է զրվում, երբ այն արտահայտված է անորոշ դերբայով, մի բան, որ պայմանավորված է նրանով, որ այդ դերբայը, իբրև գործողության անվանում, չի առարկայացվում, հետևաբար և նրանից հոգնակի ձևեր չեն կազմվում. օրինակ՝ Նախարարների գալը հարուցանում էր արհեստավորների հետաքրքրությունն ու զարմանքը (ՍՁ, Պապ թագավոր): Նրեխաների ծխելը վտանգավոր է:

§ 518. Բազմակի հատկացուցիչների հատկացյալը մեծ մասամբ եղակի է զրվում, երբ հատկացուցիչները միացած են կամ տրոհական շաղկապով, որով ընտրություն է կատարվում բազմակի անդամների միջև, մի բան, որ կարող է նպաստել հատկացյալի եղակի գործածությանը: Օրինակ՝ Այսօր ելույթ կունենան Իջևա-

նի կամ Սեանի շրջանի ինքնագործ խմբերը: Վաղը վիրահատելու են Հասմիկի կամ Օլյայի երեխային:

Նախագասության հատուկ կառուցվածքներում հնարավոր են նաև հոգնակի հատկացյալների գործածություններ, Օրինակ՝ Ընթերցանության համար հանձնարարվելու են Բաֆֆու կամ Սու. Զորյանի վեպերը: Եթե հատկացյալը եղակի դրվեր, ապա դուրս կգար, որ հանձնարարվում է միայն մեկ վեպ՝ կամ Բաֆֆուց, կամ Զորյանից: Մինչդեռ հոգնակիության դեպքում նշվում են հանձնարարվելիք մեկից ավելի վեպեր: Իմաստային տարբերությունը ըզրալի է այդ երկու ձևերի միջև:

ԲԱՅԱՀԱՅՏԻԶԻ ԵՎ ԲԱՅԱՀԱՅՏՅԱԼԻ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 519. Բացահայտիչի և բացահայտյալի միջև եղած համաձայնությունը լիակատար է. այն ընդգրկում է հոլովի, թվի, դեմքի և որոշյալության կարգերը, ուստի հանդես է գալիս իր ողջ դրսևորումներով: Հայերենում բացահայտիչը և բացահայտյալը հիմնականում համաձայնում են թվով, դեմքով, հոլովով և հոդով: Ընդ որում, բացահայտիչի դեմքը, թիվը կամ հոլովը պայմանավորվում է բացահայտյալով և ոչ թե ընդհակառակը, ինչպես որոշիչի ու որոշյալի, հատկացուցիչի և հատկացյալի դեպքում:

Թեև բացահայտիչը և բացահայտյալը համաձայնում են թվով, դեմքով և հոլովով, և դա կայուն օրինաչափություն է ներկայացնում, սակայն նկատվում են բաղմամբիվ շեղումներ այդ ընդհանուր օրինաչափությունից՝ պայմանավորված բացահայտիչի ու բացահայտյալի խոսքի մասային պատկանելությամբ ու բնույթով, նախագասության իմաստով ու կառուցվածքով և քերականական այլևայլ առանձնահատկություններով:

Համեմատաբար ավելի կայուն է բացահայտիչի ու բացահայտյալի հոլովական համաձայնությունը: Բացահայտիչի հոլովը հիմնականում պայմանավորվում է բացահայտյալի հոլովով. այսինքն՝ որ հոլովով կիրառված է բացահայտյալը, նույն հոլովով էլ դրվում է բացահայտիչը, հատկապես երբ նրանք հանդես են գալիս իբրև ենթականեր. օրինակ՝ Սթափվելով նա կրկնեց նույնը ... Թե իրենք՝ հետախույզներն ընկել են մեծ բաղմության մեջ և շրջապատվել (ՍԶ, Պապ Թադավոր): Ահաբեկում էր ժողովրդի ցե-

ցերին՝ վաշխառուներին, հարստահարիչներին (Իս., Շաքրո Վալիշ-վիլի): Նովոսիբիրսկն այժմ աշխարհին հայտնի է դարձել անդու-զական մի գանձով՝ զիստությամբ (ՍՀ, 28.9.1969):

Հաճախ իբրև բացահայտիչ հանդես է գալիս ամբողջ կապակ-ցությունը: Այդ դեպքում բացահայտյալի հետ համաձայնում է կապակցության դերադաս անդամը, որը քերականական հատկա-նիշներով մոտ է բացահայտյալին: Օրինակ՝ Ուստի նա, սաստիկ շիկնելով, խորհուրդ հարցրեց քեռի Սառոյից՝ գլուղի ամենահին կամուկիստից (ՆՁ, Հացավան): Բացակայում էր մի թիմի ղեկա-վարը՝ մեխանիկական ֆակուլտետի երրորդ կուրսի ուսանող Հու-շակը (ԳՍ, Թեհրան 1):

§ 520. Երբեմն բացահայտյալի ու բացահայտիչի հոլովա-կան համաձայնությունը խախտվում է, մի բան, որ պայմանավոր-վում է նրանով, որ բացահայտիչը ի վիճակի չէ, չի կարող ընդու-նել իր լրացյալի հոլովը:

Այսպես, իհարկե համաձայնություն կա, սակայն այն քերա-կանական չէ, այլ իմաստային: Քերականական անհամաձայնու-թյուն է առաջանում, երբ բացահայտվում է տեղի պարագան, հատ-կապես, երբ վերջինս արտահայտված է այստեղ, այդտեղ, այն-տեղ ցուցական դերանուններով, որոնք նախադասության իմաս-տի ու կառուցվածքի պահանջով կարող են բացահայտվել, պարզա-բանվել զոչականի տրական ու ներգոյական հոլովներով կամ էլ կապի ու նրա խնդրի միջոցով. օրինակ՝ Այստեղ՝ իր մանկության վայրերում ամեն ինչից հառնում էր Արևիկի սերը (ՍԽ, Հոդը, 1): — Իսկ մի անգամ դուք ասացիք, թե այնտեղ՝ Հայաստանում, նոր ծնված մանուկն էլ բոլշևիկ է (ԳՍ, Թեհրան, 2), Ու մի անգամ դարնենր Պապին հրավիրեց իր մոտ՝ Վաղարշապատ (ՍԶ, Պապ թագավոր): Երեկոները նա նստում էր իր սիրած տեղը՝ ընկուղե-նու տալ գրած քախտին (ՍԽ, Հոդը, 1): Կան այնպիսի դեպքեր, երբ համաձայնությունը չի խախտվում, և ցուցական դերանուն բա-ցահայտյալի բացահայտիչը ընդունում է իր լրացյալի հոլովը, մի բան, որ պայմանավորված է նախադասության իմաստով, կառուց-վածքով և հատկապես ստորոգյալի բնույթով, որի հետ էլ կապ-վում է թե՛ բացահայտիչը, թե՛ բացահայտյալը, օրինակ՝ Որ բոբիկ քայլել է ողջ ճամփան ու հասել է այստեղ՝ Երևան (Գ. Սար.):

Անհամաձայնություն է առաջանում նաև այն ժամանակ, երբ

գոյականով արտահայտված տեղի պարագան բացահայտվում է կապի ու նրա խնդրի միջոցով կամ էլ ընդհանրապես՝ կապով ու նրա խնդրով արտահայտված պարագան պարզաբանվում է գոյականի հոլովներով: Օրինակ՝ Մի տարի առաջ որդին եկավ Չագե-ծոր՝ հոր մոտ (Սև, Մխիթար սպարապետ): ...Որի մյուս ավիլն՝ ալգեստանների մեջ, գտնավոր կտորներով փոքրիկ քաղաքի տը-ներն են (ԱԲ, Հյումբաթի ձորը): Մեզ մոտ՝ Հայաստանում, այդ նպատակով լայն դործունեություն ծավալվեց բնակության վայ-րերում (ԵՆ, 24.11.1970): Իսկ ձեզ մոտ՝ կիրևում զիշերը այնքան դեղեցիկ է, որ... (Սև, Հոգը, 2): Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ բերականական համաձայնություն չկա: Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել ինչպես տրական, այնպես էլ ներգոյական հոլով-ներով: Քանի որ բոլոր գոյականների տրականը չի կարող կիրառ-վել իբրև տեղի պարագա, ուստի այդ պաշտոնով հանդես է գալիս ներգոյականը կամ էլ տրականը մեջ կապի հետ, որը և անհամա-ձայնություն պատճառ է հանդիսանում: Բացի այդ, կապով և կա-պի խնդրով տեղի պարագայի իմաստը կարելի է բացահայտել տրական և ներգոյական հոլովներով, և քանի որ կապը չի հոլով-վում, ուստի այստեղ ևս առաջանում է անհամաձայնություն բա-ցահայտիչի և բացահայտյալի միջև:

Անհամաձայնություն կարող է առաջանալ նաև այն դեպքում, երբ ավելի ընդհանուր իմաստ արտահայտող ժամանակի պարա-գան պարզաբանվում, բացահայտվում է ժամանակային ավելի նեղ հասկացությամբ, այսինքն՝ ավելի է կոնկրետացվում ու մասնա-վորվում նրա իմաստը:

Այդ դեպքում ուղղականով ժամանակի պարագան բացահայտ-վում է տրականով. օրինակ՝ Չեմպիոնատի հանդիսավոր օրը՝ մառ-տի 15-ին, երեսնյինները իրենց դաշտում կմրցեն Դոնի-Ռոստովի բանակի սպորտային տկումբի ֆուտբոլիստների հետ (ՍՀ, 11.2. 1970): ՍՍՀՄ Գերագույն Սովետի ընտրությունների օրը՝ հունիսի 14-ին, տիեզերանավից հաղորդեցին հետևյալ ռադիոգիրք... (ՍՀ, 15.6.1970):

Եթե ժամանակի պարագան այնպիսի խոսքի մասով է արտա-հայտված, որ չի հոլովվում, և պարզաբանվում է մասնավորեցվում է որևէ հոլովով, բնականաբար ստաց է գալիս անհամաձայնու-թյուն. օրինակ՝ Վեց օր հետո՝ մառտի 21-ին, նրանք կընդունեն

երկրի շեմպիտներն... (ՍՀ, 11.2.1970): Խոսք են տվել ժամկետից շատ՝ մինչև այս տարվա նոյեմբերի 7-ը փակել հաշիվները հընգամյա պլանի հետ... (ՍՀ, 3.2.1970):

§ 521. Հոլովական համաձայնության խախտումները ավելի քիչ են մասնական բացահայտիչի դեպքում: Համաձայնությունը այստեղ ավելի կայուն է. օրինակ՝ ...Այս պարոնը դիմել է մեզ, իբրև ամենամոտ բաբեկամներին... (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): Ինքը դիմել է Հասմիկին, իբրև իրեն հավասարին (ՆՁ, Հացավան): — Անշուշտ Բեզ, իբրև արքայի մտերիմին, հայտնի է այդ խորհրդավոր պատճառը (Մուր., Գևորգ Մարդպետունի):

§ 522. Բացահայտիչը համաձայնում է բացահայտյալին նաև պեմքով, երբ վերջինս անձնական գերանուն է: Ընդ որում, դիմային համաձայնությունը կատարվում է զիմորոշ հոգերի միջոցով: Եթե բացահայտյալը 1-ին դեմքի անձնական գերանուն է, բացահայտիչը ստանում է ս, իսկ եթե 2-րդ և 3-րդ դեմքերի է՝ դ կամ ն (ը) հոգը: Պետք է նկատել, որ դիմային համաձայնության ժամանակ անհրաժեշտաբար տեղի է ունենում նաև հոլովական համաձայնություն: Օրինակ՝ Եվ մենք՝ հին գյուղի բնակիչներս, ահա-նատես եղանք այսպիսի մի տեսարանի (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Մենք՝ պարսիկներս, շատ վարպետ ենք այդ արհեստի մեջ (Բ, Սամվել): Դուք՝ հայ աղամարդիկդ, շատ կասկածոտ եք կանանց հանդեպ (Իս., Գերեզմանի վրա):

Նկատվում են դիմային անհամաձայնության որոշ դեպքեր բացահայտյալի և բացահայտիչի միջև հատկապես, երբ բացահայտյալը արտահայտված է անձնական գերանվան 1-ին դեմքով, ընդ որում բացահայտիչը կամ բոլորովին հոգ չի ստանում, կամ էլ ստանում է որոշիչ ը(ն) հոգը: Օրինակ՝ Ես Հայաստան երկրի ղուստը և բանաստեղծ, Անցած հայրենիքիս ճամփաները առատ, Հասած նրա երկրին՝ արդ կանգնել եմ այստեղ (ՍԿ, Յոթ կայարաններ): Ես, իմ ընտանիքի մայրը, այլևս չէի կարող տանը նստել (ՀՔ, Գեներալի քույրը): Վերջին օրինակում բացահայտիչը 1-ին դեմքի հոգ չի ընդունել անպատշաճ լինելու պատճառով:

§ 523. Բացահայտիչը սովորաբար ընդունում է իր լրացյալի քերականական թիվը, այսինքն՝ եթե բացահայտյալը եղակի է, բացահայտիչը ևս գրվում է եղակի, իսկ հոգնակի բացահայտյալի հետ բացահայտիչը հանդես է գալիս հոգնակի թվով: Օրինակ՝

Չէ՞ որ իբ՝ Սուրիայի, ընտրելով հարցը չէր լուծվում (ԳՍ, Թեհրան, 1): Մեղնից՝ սովետական մարդկանցից, յուրաքանչյուրը պարտավոր է պլենումի որոշումներից համապատասխան հեռուսթյուններ անել (ՍՀ, 10.6.1970): Վաղը մենք՝ կանաչա կմեկնենք գավառները և նոր գոհաբերություններ կհավաքենք (Սև, Մխիթար սպարապետ): Պետք է նկատել, որ բացահայտիչի ու բացահայտյալի թվային համաձայնությունը ավելի անկայուն է, քան հսկողականն ու դիմայինը, այդ պատճառով էլ այստեղ ավելի շատ են շեղումներն ու խախտումները, մի բան, որ կարող է պայմանավորված լինել մի ղեկավարում բացահայտիչի հոգնակի ձևերի ոչ գործածական լինելով, մյուս ղեկավարում՝ բացահայտյալի բնույթով, երրորդ ղեկավարում հոգնակի բացահայտյալը բաղմակի բացահայտիչներով բացահայտելու հանգամանքով, մի այլ ղեկավարում՝ նախադասության իմաստով, կառուցվածքով ու բնույթով և այլն: Օրինակ՝ — Այո, այո, այդ մենք ես ու Բուրսա ենք համոզել Բիրան-ղաղեին... (ԳՍ, Թեհրան, 2): Ռուսաստանում հաղթանակած սոցիալիստական հեղափոխությունը և նրա հիմնական գաղափարները՝ լենինիզմը, ոչ թե մեկուսի, զուտ ուսական երևույթներ են, այլ օրինաչափ, համընդհանուր պատմական պրոցես և ուսմունք (ՍՀ, 22.3.1969): Ամենքին իրենց վճարման կարողություն համաձայն բաժին պիտի հասնե, իսկ իրեն՝ Արշակի նմաններին՝ գրեթե ոչինչ... (Իս., Նրանք դրոշակ ունին):

Եթե ընդհանուր հասկացություն արտահայտող հոգնակի բացահայտյալը պարզաբանվում է մասնավոր իմաստ ունեցող բաղմակի բացահայտիչներով, ապա բնականաբար վերջիններս եղակի են դրվում, ծածկելով ընդհանուր հասկացության ծավալը. օրինակ՝ իսկ վրան շարված էին սարվորների ստեղծած բարիքները՝ սեր, մածուն, (ՎԱ, Լեոնի հայրենի): Սովետական Հայաստանի աշխատավորները՝ բանվոր դասակարգը, կոլտնտեսային գյուղացիությունը, մտավորականությունը, ամբողջ հոգով կիսում են ադրբեջանական ժողովրդի 50-ամյա ուրախությունը (ՍՀ, 16.9.1970): Այստեղ բացահայտիչն ու բացահայտյալը ծավալով համընկնում են, բացահայտյալների իմաստի մեջ ներառված բոլոր առարկաները զրոսեորվում են բաղմակի բացահայտիչների մեջ: Իսկ դա նշանակում է, որ այդ անդամների միջև առկա է իմաստային համաձայնություն:

ՆՅԼ Եզակի բացահայտյալը հավաքական իմաստ ունի, ապա բացահայտիչը կարող է բազմակի լինել, ընդ որում, բազմակի անդամները ամբողջովին կամ մի մասով կարող են հանդես գալ հոգնակի, որով և անհամաձայնություն է առաջանում: Օրինակ՝ Գործիր խոհանուրյամբ, որպեսզի քո գործունեությամբ բնությանը վնաս չհասնի, այլ քո բարերար ազդեցությամբ աճի բնությունը՝ ծառը, ծաղիկը, օգտակար կենդանիները (վԱ, Լեոներ հայրենի):

ՆՅԼ բացահայտյալը այնպիսի բան է, որի հոգնակին գործածական չէ, բայց իր իմաստի մեջ ներառում է մեկից ավելի առարկաներ, այսինքն՝ հոգնակիություն իմաստ ունի, և բացահայտիչները թվարկվում են, ապա վերջիններս կարող են թե՛ Եզակի, թե՛ հոգնակի գործածվել, նայած նախադասության իմաստին ու կառուցվածքին: Օրինակ՝ Ամեն ինչ՝ հասկանալիորովո՞ղ արտերը, փարթամ արոտները, անդամ նանապարհը, այնպես հանգիստ էր, կարծես... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Հափշտակում էին ամեն ինչ՝ գորգեր, վենետիկյան ժամացույցներ, բարձեր, անգամ հետին դռնապանի զգեստներն ու փայտե գդալը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): — Թող անիծվեն բոլոր՝ ֆրիստոնյա, մանմեղական, բոլորը... (Ն. տ.):

§ 524. Բացահայտիչն ու բացահայտյալը համաձայնում են նաև հոդով: Ընդ որում, այդ համաձայնությունը տարածվում է միայն դիմորոշ և որոշիչ հոդերի վրա և կայուն օրինաչափություն չի ներկայացնում: Այստեղ ևս բավական շատ են շեղումներն ու խախտումները: Պետք է նկատել, որ եթե բացահայտյալը որոշյալ առումով է կիրառված, ապա բացահայտիչը մեծ մասամբ որոշիչ հոդով է հանդես գալիս. օրինակ՝ Լճի եզրում աճեց, հասակ առավ անտառը՝ բնության մեծագույն զարդն ու բարիքը (ՍԶ, 25. 2.1970): Նրանք գնում էին գլխավոր փողոցով, որ տանում էր քաղաքի կենտրոնը՝ հրապարակը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Թվում էր, թե արևելքի գեղեցկուհին՝ Թեհրանը, մտած այդ վարազույրի հետևը, պճնվում է... (ԳՍ, Թեհրան, 2): Նշված օրինակներում բացահայտիչների որոշյալությունը պարտադրված է բացահայտյալներով:

Հոդով համաձայնությունը, սակայն, հաճախ խախտվում է,

31 Դիմորոշ հոդի մասին մանրամասն տե՛ս «Բացահայտիչի ու բացահայտյալի դիմալին համաձայնությունը» բաժնում:

որին նպատակով են զանազան գործոններ: Այսպես՝ հողային անհամաձայնություն կարող է առաջանալ, եթե բացահայտվի այնպիսի բան է, որ հող չի ստանում, իսկ բացահայտվելը որոշյալ առումով է կիրառված: Օրինակ՝ նրանցից շատերի մեջ նստած զրուցում էին երկու սեռի ներկայացուցիչները՝ մարդիկ և կանայք (նԳ, Քնքուշ լարեր): Անհամաձայնությունը կարող է պայմանավորված լինել նախադասության իմաստով ու կառուցվածքով, այլև բացահայտվի հողով կիրառության անպատշաճությամբ և այլ հանգամանքներով: Որոշյալ առումով բացահայտվալի հետ դերադասվում է բացահայտվի անհող գործածությունը, երբ վերջինս թվարկվում է, հանդես գալիս խմբերով, և այդ խմբերը միավորված են ու շաղկապով. օրինակ՝ Ամբողջ գյուղը մեք ու մանուկ, հարս ու աղջիկ, ծեր ու ջահել բոլորն էլ հավաքվեցին Սաքո ամուսնու առաջի ընդարձակ կալը (ՎԱ, Լիոներ հայրենի): Շաբաթօրյակի էին դուրս եկել բոլորը՝ անել ու ջահել, աշխատող ու կենսաթոշակառու (ՍՀ, 13.4.1969): Իսկ երեխաները՝ աղաներ ու աղջիկներ, և կանայք բացում էին մայթերով (ՀԲ, Մեծ տան դավակները, 1):

Որոշյալ առումով բացահայտվալի հետ անհող կարող են կիրառվել նաև թվարկվող բաղմակի բացահայտվածները, հատկապես, երբ առանձնակի ուշադրություն չի դարձվում նրանց որոշյալության վրա, և շեշտվում են թվարկվող անդամները: Այս դեպքում որոշիչ հողի գործածությունը կծանրացնեն ոճը և կթուլացնեն նախադասության մտքի նպատակաուղղությունը:

Ահա թե ինչու նման դեպքերում անվայելուչ չէ բացահայտվածների անհող կիրառությունը: Օրինակ՝ Հայաստանի դրեթե բոլոր ֆաղափները՝ վան, Բագավան, Կարին, Նովանդաշատ, Վաղարշապատ, Նախշվան, Արտաշատ բռնված էին պարսից զորքերով (ՍՀ, Պասկ թագավոր): Ուր փորագրված էր լինում նրանց տոհմանիշը՝ վարագ, խոյ, արծիվ և այլ կենդանիներ (ն. տ.): Խիստ պատահած գիշատիչներին՝ աղվես, բազե, կաշաղակ, ագռավ... (ՎԱ, Լիոներ հայրենի): Վերջին նախադասության մեջ հողային անհամաձայնության հետ առկա է նաև հոլովական անհամաձայնություն:

§ 525. Երբեմն անորոշ առումով բացահայտվալի հետ բացահայտվի որոշյալ առումով է կիրառվում, որով և առաջանում է հողային անհամաձայնություն, մի բան, որ հիմնականում պայմա-

նաւորվում է նախադասության իմաստով ու կառուցվածքով և առանձնապես՝ ստորոգյալի բնույթով: Օրինակ՝ — Պետք է ձեր վարձը տանել Փարակերտ՝ մեր գյուղը (ՍԽ, Հողը, 1): ...Այդ կայանից թուժ տիեզերական հրթիռը դրանք հասցրեց երկիր՝ Սովետական Միության տերիտորիայի նախատեսված շրջանը (ԵՆ, 25.9.1970): Մենք արտագրում ենք զիրք՝ մարդկային մտքի հրաշալիքը (ՀԶ, 9.9.1970): Պետք է նկատել, որ նշված օրինակներում բացահայտյալների անհոգ կիրառությունը թեւադրվում է նախադասության իմաստով: Թերևս անպատշաճ կլիներ հոգով կիրառությունը (Պետք է ձեր վարձը տանել Փարակերտը՝ մեր գյուղը...): Եթե նախադասության բացահայտիչի ու բացահայտյալի տեղերը փոխենք (Պետք է ձեր վարձը տանել մեր գյուղը՝ Փարակերտ), ապա որոշյալ առումով բացահայտյալի բացահայտիչը անհոգ կիրառությամբ հանդես կգա: Դա նշանակում է, որ համաձայնության մեջ որոշակի դեր է խաղում տվյալ անդամի բնույթն ու նախադասության իմաստն ու կառուցվածքը:

§ 526. Եթե որոշյալ առումով բացահայտյալը պատվիր, խորհուրդ, մտահղացում և այլ իմաստ է արտահայտում, որը բացահայտվում է անորոշ դերբայով, ապա բացահայտիչը իբրև կանոն, անհոգ է գրվում: Օրինակ՝ ...Խսկույն մուռացա Կարլովի վարիում բուժվելիս բժիշկների տված պատվերը՝ քայլել չափավոր և երբեք չհուզվել (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): Հանկարծ նա հիշեց հոր խորհուրդը՝ չշաապել, հատճեալ որոշում չկայացնել: Այսպիսի կառուցվածքներում հարմար չեն բացահայտիչների հոգով կիրառությունները:

Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ թեև բացահայտիչը և բացահայտյալը համաձայնում են թվով, դեմքով, հոլովով ու հոգով, սակայն այդ համաձայնությունը շատ հաճախ խախտվում է՝ պայմանավորված մի շարք հանգամանքներով: Շեղումները ավելի շատ են հոգառության և թվային ու դիմային համաձայնության մեջ: Համեմատաբար կայուն է ու օրինաչափական համաձայնությունը:

ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

§ 527. Խնդրառությունը բառերի ստորադասական կապակցության աշխարհի եղանակ է, որի ժամանակ ստորադաս անդամը բն-

դունում է գերադաս անդամի սլահանջած քերականական համապատասխան ձևը:

Խնդրառությունը հիմնականում հատուկ է բայերին, սակայն խնդիր կարող են առնել նաև որոշ թվով դոյականներ ու ածականներ: Խնդրառությունը որոշակիորեն տարբերվում է համաձայնությունից: Եթե համաձայնության դեպքում ստորադաս անդամը ստանում է գերադաս անդամի քերականական հատկանիշները, այսինքն՝ լրացման ձևը պայմանավորվում է գերադաս անդամի ձևով, ապա խնդրառության ժամանակ ստորադաս անդամի ձևը պայմանավորվում է գերադաս անդամի ոչ թե ձևով, այլ իմաստով, այսինքն՝ լրացումը այս կամ այն ձևն է ստանում՝ պայմանավորված լրացյալի իմաստով:

Այսպես՝ ես սպասում եմ գնացի: Մենք սպասում ենք գնացի: Ես կսպասեմ գնացի: Դու սպասիր գնացի: Մենք պիտի սպասենք գնացի և այլն:

Այստեղ գերադաս անդամի քերականական ձևը որևէ դեր չի խաղում խնդրառության մեջ: Գերադաս անդամի տարբեր ձևերի հետ լրացյալը հանդես է եկել մեկ ձևով, տվյալ դեպքում՝ տրական հոլովով, մի բան, որ պայմանավորված է ոչ թե բայաձևերի քերականական հատկանիշներով, այլ դրսևորած իմաստով և նրանց յուրահատուկ որոշ կատեգորիաներով: Այսպիսով, գերադաս բառի փոփոխությունը չի արտահայտվում ստորադաս բառի ձևի մեջ: Վերջինս մնում է անփոփոխ, անտարբեր գերադաս անդամի ձևի նկատմամբ, սակայն միևնույն ժամանակ գերադաս բառի տարբեր նշանակությունները արտահայտելու համար լրացումները կարող են գործածվել տարբեր ձևերով՝ արտահայտելով խնդրային տարբեր հարաբերություններ: Ինչպես՝ Աշակերտը ձեռք մեկնեց ուսուցչին: Հրամանատարը մեկնեց իր զինվորների միտքը: Նա մոռացավ իր գրած բանաստեղծությունը: Նա մոռացավ այդ մասին: Կամ՝ պալլաբել հաղթանակի համար, պալլաբել մինչև հաղթանակ, պալլաբել թշնամու դեմ և այլն: Նկատենք, որ իմաստային բնահանրություն ունեցող բառերը սովորաբար միատեսակ խնդրառություն ունեն, այսինքն՝ միևնույն ձևով արտահայտված լրացում են ստանում: Այսպես՝ այն բայերը, որոնց արտահայտած գործողությունը անմիջապես անցնում է առարկայի վրա, պահանջում են ուղղական, զգացական բայերը՝ բացառական հոլովով լրացում:

ներ և այլն: Լրացումը աշարհսով, ցույց է տալիս գործողության հետ կապված առարկաներն ու հանգամանքները: Ընդ որում, գործողության հետ կապված առարկան կարող է լինել երկու տեսակի՝ 1) առարկա, որը անմիջապես և ամբողջովին ընկնում է գործողության ոլորտը (ուղղակի օբյեկտ), 2) տուարկա, որին գործողությունը մասնակիորեն է առնչվում (մասնակի առնչակցման օբյեկտ): Իսկ գործողության հետ կապված հանգամանքները լինում են տեղի, ժամանակի, ձևի, պատճառի և այլն:

§ 528. Խնդրառության մեջ որոշակի դեր է խաղում նաև բայի սեռը, ներգործական սեռի բայերը առնում են ուղղական կամ տրական հոլովներով լրացումներ՝ ուղիղ կամ կրող խնդիր, չեղոքները կրող խնդիր չեն առնում, նրանք չեն կարող նաև կրկնակի խնդիր առնել, մի բան, որ սովորական է ներգործական սեռի բայերի համար: Օրինակ՝ Մայրը երեխային կաթ խմեցրեց: Տղան հանդիպեց իր մորը: 1-ին նախադասության մեջ խմեցրեց բայաձևը կրկնակի խնդիր է առել՝ արտահայտված ուղղական և տրական հոլովներով, մյուսում չեղոք սեռի բայի պահանջով լրացումը հանդես է եկել տրական հոլովով:

§ 529. Որոշ բայերի խնդիրները արտահայտվում են հոլովներով, որոշ բայեր պահանջում են հոլովի ու կապի զուգորդության մեջ արտահայտված լրացումներ, կան բայեր էլ, որոնք կարող են ստանալ ինչպես հոլովներով, այնպես էլ կապի ու նրա խնդրի միջոցով զրոսկորված լրացումներ:

Մի դեպքում խնդիրը զրոսկորվում է հոլովների, մյուս դեպքում՝ բառի թեքված ձևի ու նրա հետ գործածվող կապի միջոցով, այսինքն՝ մի դեպքում առկա է հոլովներով, մյուս դեպքում՝ հոլովով ու կապով արտահայտված խնդրառություն, Օրինակ՝ — Լիլիթ, աստվածային Լիլիթ, թույլ տուր համբուրեմ քո շրթները (Իս., Լիլիթ): Եվ երիտասարդ գուսանը նույնպես արագացրեց քայլերը (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Եվ ձանձրույթից մեկնամառում էր սյունի հետ (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Նայում էր առվի եզերքին բուսած կանաչին (ԱԲ, Երկ., 97): Առաջին երկու օրինակներում բայերը ստացել են ուղղական հոլովով խնդիր, երրորդում՝ տրական հոլովով և հետ կապով, վերջինում տրականով, ընդ որում, այդ վերջինը կարելի է փոխարինել վրա կապով և նրա խնդրի միջոցով արտահայտված խնդրով: Ինչպես՝ նայում էր առվի եզերքին

բուսած կանաչի վրա: Նկատենք, որ այդպիսի բոլոր ձևերը հնարավոր չէ փոխարինել միմյանցով: Կան դեպքեր, երբ հոլովով արտահայտված լրացումը կարելի է փոխարինել հոլովի և կապի միջոցով պրոստրվող խնդրով: Կան դեպքեր էլ, որ հնարավոր չէ: Լրացումների միմյանց փոխարինումը պայմանավորված է տվյալ բայի նշանակությամբ, նախադասության իմաստով ու կառուցվածքով և այլ հանգամանքներով:

§ 530. Հայերենում բայերի մի մասը ստանում է միայն մեկ, իսկ որոշ բայեր՝ մեկից ավելի խնդիրներ: Ըստ լրացումների քանակի, խնդրառությունը բաժանվում է երկու մեծ խմբի՝ միակի (ОДИНОЧНЫЙ) և կրկնակի (ДВОЙНОЙ): Միակի խնդրառության դեպքում դերադաս անդամը պահանջում է մեկ խնդիր, կրկնակի խնդրառության դեպքում՝ մեկից ավելի խնդիրներ: Թե միակի, և թե կրկնակի խնդրառությունը կարող է ունենալ իր տարբերակները, այսինքն՝ տվյալ բառաձևը, որ կիրառվում է իբրև խնդիր, կարող է հանդես գալ երկու (կամ ավելի) ձևով՝ բայի միևնույն նշանակության պահանջով³²:

Այսպիսով, կունենանք միակ, տարբերակային և ոչ տարբերակային և կրկնակի տարբերակային և ոչ տարբերակային խնդրառություններ³³:

ՄԻԱԿԻ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

§ 531. Միակի ոչ տարբերակային խնդրառությունը ստորադասական այնպիսի կապակցություն է, որի դեպքում բայը միևնույն նշանակությամբ առնում է ձևական տարբերակ չունեցող միայն մեկ խնդիր, այսինքն՝ այնպիսի լրացում, որ հանդես է գալիս մեկ ձևով: Օրինակ՝ Սեյրանյանը սրբեց յուր արտասուքը (ՆԴ, Նունե): Տղաները տեղադրում են զնդացիւրը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Նշված օրինակներում խնդիրները կիրառվում են

³² Այդ մասին տե՛ս, Грамматика русского языка, т. 2, часть, М., 1960.

³³ Տարբերակային խնդրառությունը բնորոշ է սակավաթիվ բայերի և առանձնահատուկ կարևորություն չի ներկայացնում: Այդ պատճառով էլ այն հանգամանորեն քննության չի առնվում: Որոշ դեպքերում, սակայն, տրվում են մասնակի բացատրություններ՝ խնդրառության համապատասխան երևույթների պարզաբանման կապակցությամբ:

են մեկ ձևով (ուղղական հոլովով), այլ ձևով դրանք հանդես գալ չեն կարող բայի միեկնույն նշանակությամբ գեպքում:

Բայերը կարող են ստանալ հայերենի բոլոր հոլովներով արտահայտված լրացումներ:

Ուղղական հոլովով խնդրառություն

§ 532. Ուղղական հոլովով խնդիր են ստանում այն բայերը, որոնց գործողությունը անմիջապես անցնում է առարկայի վրա: Վերջիններս իրենց վրա են կրում ենթակայի կատարած գործողությունը և հանդես գալիս որպես կրող խնդիր: Այդ բայերը հիմնականում ներգործական սեռի են, որովհետև դրանք են պահանջում գործողությունը անմիջապես իր վրա կրող առարկա՝ ուղիղ խնդիր:

Ուղղական հոլովով խնդրառու բայերի քանակը բավական շատ է: Դրանք իմաստային տեսակետից միօրինակ չեն, դրսևորում են բազմազան իմաստներ: Այդ խմբի մեջ ներառվում են ասացական, զգացական, մտածական և այլ իմաստ արտահայտող բայերը. օրինակ՝ Դա խորապես խոցում է իմ սիրտը (վԱ, Հեռներ հայրենի): ...Եվ իրենց հերթին հանդիմանեցին նրա պնդամուրթյունն ու ձևասիրությունը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Կարծես յուրաքանչյուրը զգում էր իր մոտալուտ կործանումը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Բոլորն էլ դատարկում էին գրպանները (ԱԲ. Խաչատուր Աբովյան):

Հիշյալ բայերը առել են մեկ հոլովով խնդիրներ: Կան բազմաթիվ ներգործական բայեր, որոնք կարող են առնել թե՛ ուղղականով, թե՛ տրականով լրացումներ, ընդ որում, երկու դեպքում էլ լրացումները հանդես են գալիս միեկնույն՝ կրող կամ ուղիղ խնդրի պաշտոնով: Միեկնույն բայի՝ տարբեր հոլովներով խնդիրներ առնելը հիմնականում պայմանավորված է խնդիր-առարկայի անձ կամ իր լինելու հանդամանքով: Եթե իբրև կրող խնդիր կիրառվում են անձի անունները կամ իբրև այդպիսին մտածված իրի անունները, սովորաբար վերջիններս բայի լրացում են դառնում տրական հոլովով, իսկ եթե կրող խնդիրը իր է կամ իբրև այդպիսին մտածված անձ, հանդես է գալիս ուղղական հոլովով: Այլ կերպ ասած՝ միեկնույն բայը կարող է ստանալ ուղղականով կամ տրականով ար-

տաճալոված լրացում՝ պայմանավորված լրացման բնույթով: Սրինակ՝ Հարգել դասախոսին, հարգել խնդիրքը, որոնք սխալներ, որոնք ծնողին, տեսնել բաղաճնիր, տեսնել ընկերոջը, ընդհատել աշակերտին, ընդհատել խոսքը, սիրել ծաղիկներ, սիրել մարդկանց, աշգրտել էլ՝ զննել, զրկել, ստուգել, շոշափել, հասկանալ, խանգարել, փրկել, փառաբանել, մերժել, հիշել, համբերել, սեղմել, ծածկել, մոռանալ, ընկճել, վարկաբեկել, նկատել մի բան (մեկին) և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Կաքավները սկսեցին զովեզել բացվող արշալույսը (ՎՍ, Լեռներ հայրենի): Եվ փառաբանեց մեծ վարպետի աճունը (Իս., Լիլիթ): Եվ նա զարձյալ զրկեց ու համբուեց իր զպրոցական ընկերուհուն... (ՆՁ, Հացավան): ...Ձիու վրայից աչքերով ուռնում էր հորը (ՍՁ, Պապ թագավոր):

Նշված բայերի՝ տարբեր հոլովներով խնդիր ստանալը, ինչպես նշվել է, պայմանավորված է խնդրի առարկայի բնույթով: Որոշ բայերի խնդրառույթյան շարքերույթյան մեջ էական դեր է կատարում բայի իմաստը կամ սեռային տեղաշարժն ու կրկնասեռությունը: Այսպես՝ ժամանակակից հայերենում ուղղականով և տրականով խնդիր են պաճանջում մեկնել, տիրել, տիրապետել, տենչալ, ափսոսալ, գերազանցել, կարոտել, խանգարել, ձեռնարկել, սպասարկել, ունկնդրել, այցելել, դիմավորել, վնասել և այլ բայեր, մի բան, որ պայմանավորվում է կա՛մ բայի տարբեր իմաստներով, կա՛մ էլ սեռային տեղաշարժերով. օրինակ՝ ...Տիրեց կրկին հազարացիների գրաված երկրներին (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Բայց ոչ մի զորք չի տիրի սիրտը աղջկա (Գ. Սար.): Եվ ոչ մի այլ գործի չէին ձեռնարկում (ՍՁ, Պապ թագավոր): Կարող էինք մեծ գործեր ձեռնարկել հակառակ մեր հոր կամքին (Շիրվ., Վարդան Ահրամյան):

ԱՄՆ-ի նման երկրի ռազմական բյուջեն գերազանցում է այն գումարները, որոնք... (ՍՁ, 14.2.1967): Նա իր վայրենի ճիշով գերազանցեց իր աշակերտներին (ԳՍ, Թեհրան, 1): Հասմիկը խանգարում էր մեր աշխատանքները (աշխատանքներին): Արամը ունկնդրում էր թռչունների ձայնը (ձայնին):

Իրենց յուրահատուկ խնդրառույթյամբ առանձնանում են հսկել, նայել բայերը, որոնց խնդիրները կարող են արտահայտվել թե՛ ուղղականով, թե՛ տրականով և թե՛ տրականի ու վրա կապի զու-

գործով՝ յամբ: Ընդ որում, ուղղականի դեպքում առկա է գործողության և կրող խնդրի, մշտաներում՝ գործողության հանգաման հարաբերությունը: Օրինակ՝ Իշխանները նրանց պատվեր են տվել՝ հսկել կիրճի անցքերին ամենայն զգուշությամբ (Մուր., Գեորգ Մարգարեանի): Իսկ ևս կհսկեմ քո անուշ բունը (Իս., Լիլիթ): Ուրաքան էլ նայում եմ քաղաքին, չեմ կշտանում... (Են, 1.4.1969): Նրա աչքերը նայում էին կարծես ոչ մարդկանց, այլ նրանց միջով ինչ-որ խորհրդավոր աշխարհ... (ԴԴ, Վարդանանք): Զինվորները նրան կում էին ամրոցի վրա: Նրանք կարոտով էին նայում իրենց հայրենի լեռների վրա:

Գրոհել բայը կարող է առնել ուղղականով և տրականով ու վրա կապով լրացում: Օրինակ՝ Լուսաբացին թուրքերը սկսեցին նորից գրոհել Հալիժուրը (Սի, Մխիթար սպարապետ): Թշնամին գրոհեց ամրոցի վրա: Ինչպես տեսնում ենք, խնդրառության մեջ որոշակի դեր են կատարում նաև բայի իմաստները, այլև սեռային փոփոխությունները:

Տարբեր դրսևորում ունեն նաև վկայել, ճանել, գրաբանել, չաբախոսել, խորհել և այլ բայերի խնդիրները: Այդ բայերը կարող են ստանալ ինչպես ուղղականով, այնպես էլ տրականով և մասին կապով արտահայտված լրացումներ. Օրինակ՝ վկայել մի բան (մի բանի մասին), ճանել մի բան (մի բանի մասին), չարախոսել մի բան (մեկի մասին), խորհել մի բան (այդ մասին, մեկի մասին):

§ 533. Պետք է նկատել, որ բայի և ուղղականով արտահայտված խնդրի միջև կարող են լինել տարբեր հարաբերություններ: Թեև բոլոր դեպքում առկա է գործողության և կրող խնդրի հարաբերությունը, սակայն այն տարբեր բայերի ժամանակ տարբեր բնույթ է ստանում՝ պայմանավորված բայերի դրսևորած յուրահատուկ իմաստներով: Այսպես՝ եթե վեպ գրել կապակցության մեջ կրող խնդիրը (վեպը) առաջ է եկել գրելու գործողության հետեվանքով, իբրև նրա արդյունք, ապա վեպ կարդալ կապակցության մեջ բոլորովին էլ այդպես չէ, քանի որ գործողության հետեվանքով չէ որ առաջ է եկել կրող խնդիրը: Այստեղ պարզապես գործողությունը անմիջապես անցնում է խնդրի վրա և ներառվում նրա ոլորտի մեջ:

Շինարարները կառուցեցին կամուրջը նախադասության մեջ կամուրջը առաջ է գալիս կառուցելու գործողության հետեվանքով,

խոկ քշնամիները Բանդեցին կամուրջը կապակցության մեջ խնդիր առարկան, իրբե աշգպիսին, վերանում է գործողության հետևանքով: Առաջին դեպքում մի բան է ստեղծվում, առաջ դալիս իրբե գործողության արդյունք, 2-րդ դեպքում մի բան վերանում, ոչընչանում, դադարում է աշգպիսին լինելուց: Այս ամենը, անշուշտ, պայմանավորվում է կառուցել և Բանդիլ բայերի իմաստներով:

§ 534. Տարբեր հարաբերություններ են ստեղծվում նաև պատճառական բայերի խնդրառության մեջ, հատկապես, երբ վերջիններս կազմված են անորոշի և ապլ բայի հարադրությամբ. հմմտ. նա գրեց նամակ—գրել տվեց նամակ, խմեցրեց կաթ—խմեցնել տվեց կաթ, բերեց գիրք—բերել տվեց գիրք: Բերված օրինակներից երկվում է, որ գործողությունը անմիջապես անցնում է առարկայի վրա, և ձևավորվում է կրող խնդիրը, սակայն մի դեպքում գործողություն կատարողը, նրա տերը նա գերանվամբ արտահայտված ենթական է, մյուս դեպքում՝ մեկ ուրիշը, որը գործողությունը կատարում է նա գերանուն ենթական պահանջով կամ ստիպմամբ. եթե գործողության և խնդրի հարաբերությունը ըստ էության չի փոխվում, ապա փոխվում է գործողության տերը կամ կատարողը, որը այս անգամ ոչ անմիջականորեն է մասնակցում գործողության կատարմանը:

Պետք է նկատել նաև, որ ուղղական հղովով արտահայտված կրող խնդիրները հաճախ նախադասության հատուկ կառուցվածքներում կարող են վերածվել տրականով լրացման: Այդ դեպքում բայը փոխում է իր ձևաբանական արժեքը և հանդես գալիս որպես բայանուն: Օրինակ՝ ավերել երկիրը—երկրի տվերում, լուսավորել քաղաքը—քաղաքի լուսավորություն, ընթերցել գիրք—գրքի ընթերցում, ընդունել որոշում—որոշման ընդունում, վաճառել ապրանքներ—ապրանքների վաճառում և այլն: Ճիշտ է, նշված կապակցություններում հիմնականում արտահայտվում է հատկացուցիչ-հատկացյալի հարաբերությունը, սակայն անվիճելի է նաև խնդրային իմաստը՝ լայն առումով վերցրած: Որոշ բայեր ըստ իրենց իմաստի պահանջում են ոչ թե խնդիր, այլ պարագա-լրացումներ, որոնք կարող են արտահայտվել ինչպես ուղղական, այնպես էլ թեք հղովներով:

§ 535. Ուղղական հղովով պարագա լրացում են պահանջում մտնել, բարձրանալ, մեկնել, ուղևորվել, գալ, գնալ, հասնել, փոխ-

չել և ալյն բայերը. օրինակ՝ մտնել զահլիճ (քաղաք, տուն, ռեստորան), բարձրանալ սարը (կտուրը, զագավթը, երկինք), մեկնել ռազմաճակատ (արտասահման, գյուղ), ուղևորվել Մոսկվա (ծովափ, անտառ), զալ հայրենիք, գնալ սանատորիա, հասնել Լենինգրադ, փախչել քաղաք և ալյն: Բերված կապակցությունների մեջ լրացումները քերականորեն տեղի պարագաներ են: Հարկ է նկատել, որ նշված բայերի մի զգալի մասին հատուկ է նաև կապերով և թեք հոլովներով խնդրառություն, այսինքն՝ ալդ բայերի պարագա լրացումները կարող են արտահայտվել թե՛ կապերով, թե՛ ալ հոլովներով: Այսպես՝ բարձրանալ ծառը (ծառի վրա), մտնել ամբոցը (ամբոցի մեջ, փողոցից, դռնով), գնալ քաղաք (ղեպի քաղաք, քաղաքով, մինչև քաղաք), փախչել տուն (տնից), հասնել ծովափ (մինչև ծովափ) և ալյն: Բոլոր կապակցությունների մեջ հիմնականում գրեթե բացակասում է տեղի կամ տարածական հարաբերություն: Բացի դրանից ուղղական հոլովով պարագա լրացումները կարող են արտահայտել և ալ հարաբերություններ, հատկապես ժամանակի, չափի և ալյն. այսպես՝ աշխատել ամառը (մինչև ամառ, երեք տարի), քնել դիշերը (մինչև լույս, երկու օր), ճանաչել անցյալ տարի (մինչև հանդիպելը) և ալյն:

Տրական հոլովով խնդրառություն

§ 536. Տրական հոլովով խնդիր ստացող բայերը բազմաթիվ են ու բազմատեսակ, նրանք արտահայտում են բազմազան իմաստներ: Տրականով խնդիր են առնում ե՛ւ շեղոք, ե՛ւ ներգործական սեռի բայերը, որոնց լրացումները կարող են կիրառվել որպես հանդամանք և կրող խնդիրները, այլև պարագաներ: Բայի և նրա լրացչալի միջև հիմնականում իհարկև, իշխում է հանգման հարաբերություն: Բայց քանի որ անձ կամ իբրև այդպիսին մտածված իր ցույց տվող կրող խնդիրը գործածվում է տրական հոլովով, ուստի դրանց միջև երևան է գալիս նաև գործողության և կրող խնդ-

³⁴ Ուղղական (և ոչ միայն ուղղական) հոլովով պարագա լրացում պահանջող բայերը բավական շատ են ու բազմազան: Այստեղ մենք քննում ենք միայն դրանց մի փոքր մասը, այն էլ խնդրառությունը ամբողջական տեսքով ներկայացնելու նպատակով: Բայերի պարագա լրացումները ավելի մանրամասնորեն քննվում են «Բայական անդամի լրացումներ» բաժնում:

րի հարաբերությունը, որը հանգման հարաբերության համեմատությամբ պակաս զեր ունի խնդրառության մեջ:

§ 537. Տրականով խնդիր են առնում՝

1. Հանգման և այլ կարգի գործողությունն արտահայտող հանգել, մոտենալ, հանդիպել, միանալ, դիպչել, հպվել, ձուլվել, բախվել, քսվել և այլ բայեր: Օրինակ՝ Հաղարապետը մոտեցավ նախաբաններին... (ԴԴ, Վարդանանք): Լուսակաթ ռաները գետնին չէին հպում (Իս., Լիլիթ): Զինվորները հանդիպեցին հրամանատարին: Երեխայի ոտքը դիպավ քարին, թեք քվեց պատին և այլն:

2. Նմանության, վերածման կամ փոխարկման, այլի ասացական և այս կարգի իմաստ արտահայտող ապավինել, վերածել, բաժանել, նմանվել, ենթարկվել, հնազանդվել, հակվել, թեքվել, հոստակվել, պատասխանել, ասել և այլ բայեր: Օրինակ՝ Աշակերտը պատասխանեց ուսուցչի հարցերին: Նա ապավինել էր իր հոր: Ռուսաստանը կարճ ժամկետում վերածվեց առաջավոր և հզոր տերության: Զինվորը ենթարկվեց հրամանատարի կամֆին և այլն:

3. Սպասելու, հետևելու, ունկնդրելու, նպաստելու, ընտելանալու և հարմարվելու, արժանանալու, մասնակցելու, համապատասխանության, նվիրվածության և այս կարգի իմաստ արտահայտող սպասել, հետևել, հետապնդել, ունկնդրել, ականջ դնել, ընտելանալ, հարմարվել, նպաստել, օգնել, արժանանալ, մասնակցել, համապատասխանել, հակասել, նվիրել, նվիրաբերել և այլ բայերը, որոնց ցույց տված գործողությունը մասնակիորեն է առնչվում լրացում առարկայի հետ: Այս բայերի խնդիրները ամբողջովին չեն ընդգրկվում գործողության ոլորտը, ինչպես կրող խնդրի զեպում է, նրանք պարզապես միայն որոշ չափով և որոշ կողմերով առնչվում են նրա հետ, չկրելով կամ չենթարկվելով էական փոփոխության: Օրինակ՝ Սպասում էր Մխիթարի նոր հրամանին (Սև, Մխիթար սպարապետ): Որսորդները կուղեկուղ ու տենդոտ հետապնդում են վայրի ոչխարների ու քարայծների հոտերին (ՎԱ, Լեոնեհ հայրենի): ...Անտարքեր հայացքով հետևում էր նրանց խաղին (Ն. տ.): Դադար էին առել՝ ունկնդրելու լուսաբացին գեղգեղող հավերին... (Սև, Մխիթար սպարապետ): Ականջ էի դնում ուղեկից վրացիների զվարթ զրույցներին (Իս., Վրաց դուսանի երգը), Այգպես և՛ արժանանալ զովստանքի, նպաստել հարցի

լուծմանը, հարմարվել պայմաններին, օգնել գործին, մասնակցել հանդեսին, դիմանալ հարվածին և այլն:

Որոշ բայեր կարող են ստանալ թե՛ տրական հոլովով և թե՛ տրականի ու կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիրներ, որոշ բայեր էլ ստանում են միայն կապական արտահայտությամբ լրացումներ, քնդ որում, վերջիններս տրական հոլովի իմաստ են դրսևորում, թեև ձևաբանորեն հոլովական ձևեր չեն: Տրականով և տրականի ու կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր են պահանջում նայել, ծանոթանալ, ոչ հաճախադեպ նաև թշնամանալ և բարեկամանալ և այլ բայեր:

Ընդ որում, եթե դրանց խնդիրը անձ է կամ մտածվում է իբրև այգպիսին, գերադասվում է տրականով և կապով արտահայտված խնդրառությունը: Այս օրինաչափությունից մասնակի շեղում է հանդես բերում նայել բայը, որը սոսկ հայացք ձգելու, հայացք նետելու, հարեանցիորեն նայելու իմաստով պահանջում է տրականով խնդիր, իսկ հատուկ նպատակադրմամբ կամ մղումով նայելու նշանակությամբ՝ տրականի և կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր: Դեռ ավելին, այդ բայը, ինչպես նշվել է վերևում, կարող է առնել նաև կրող խնդիր՝ ուղղական հոլովով (տնտրել, զննել և այլ իմաստներով): Օրինակ՝ ծանոթանալ ժողովրդի կլանքին—ծանոթանալ դերասանուհու հետ, նայել շենքին—նայել ինձ վրա, նայել գործերը (գործերին), թշնամանալ, բարեկամանալ մեկին (մեկի հետ):

§ 538. Միայն տրականի ու կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր են ստանում.

1. Ամուսնանալ, ընկերանալ, մտերմանալ, խորհրդակցել, հաշտվել, դժտվել, վիճել, կռվել, մրցել, զրուցել, խոսել, զրույցի բռնվել և այս կարգի որոշ բայեր: Սրանց հետ կիրառվում են հետևյալ կապով ու նրա լրացմամբ դրսևորված խնդիրները: Գործողության կատարողի և խնդրի միջև այս դեպքում առաջ է գալիս փոխադարձ կապ ու հանգում, մի բան, որ հիմնականում պայմանավորվում է մի կողմից խնդիր-առարկայի անձ լինելու հանգամանքով, մյուս կողմից՝ այդ բայերի յուրահատուկ իմաստով: Հազվադեպ հաշտվել բայի խնդիրը կարող է ոչ թե անձ, այլ իր լինել: Այս դեպքում փոխադարձություն չի ենթադրվում, պարզապես գործողությունը ենթակայից ուղղվում է դեպի խնդիրը: Օրինակ՝ Հաշտվել քնկերոջ հետ, բայց հաշտվել իր վիճակի հետ:

Վերը նշված բայերի ճնշող մեծամասնությունը այնպիսի զործողություն է արտահայտում, որի լրացումը անձ է ենթադրվում, այսինքն՝ բաշի պահանջով իբրև լրացում կիրառվում է անձի անունը, մի բան, որ անշուշտ, նպաստում է փոխադարձ կապվածության հարաբերության երևան գալուն: Եթե իբրև լրացում հանդես գա իբր, ապա վերջինս չի կարող ակտիվություն հանդես բերել զործողություն կատարողի նկատմամբ, այն սոսկ զործողության հետ առնչվողի դերում հանդես կգա: Անձի դեպքում հակառակն է: Սա կարող է ակտիվություն հանդես բերել և փոխադարձ հարաբերության մեջ մտնել ենթակայի հետ: Իհարկե, ակտիվության և փոխադարձության չափը կախված է ոչ միայն խնդրի բնույթից, այլև բաշի տվյալ իմաստի զործածությունից և ամբողջ նախադասության կառուցվածքից: Վերը նշված հանգամանքներով պայմանավորված փոխադարձությունը կարող է ուժեղ կամ թույլ լինել, բայց բոլորովին չլինել չի կարող: Օրինակ՝ ամուսնանալ, մտերմանալ, բնկերանալ, խորհրդակցել, զժտվել, վիճել, կռվել, մրցել մեկի հետ: Նշված կապակցություններում այս կամ այն չափով առկա է փոխադարձ զործողության կամ կապվածության հարաբերությունը: Այսպես՝ «զիրեկտորը խորհրդակցեց իր տեղակալի հետ օրինակում ենթակայի զործողությունը հանդում է խնդրին (տեղակալին)», որը իր հերթին փոխադարձ կապի մեջ է մտնում ենթակայի հետ: Խորհրդակցելը, այսպիսով, իրականանում է երկու անդամների՝ ենթակայի և խնդրի ակտիվ մասնակցությամբ: Եթե դիրեկտորը խորհրդակցում է տեղակալի հետ, բնականաբար վերջինս էլ փոխադարձաբար խորհրդակցում է նրա հետ: Ինչպես խորհրդակցելը, այնպես էլ ամուսնանալը, զժտվելը, մրցելը, կռվելը և այլն կարող են տեղի ունենալ երկու (նաև ավելի) անձերի ակտիվ մասնակցության պայմաններում, այսինքն՝ այդ բայերով արտահայտված զործողության կատարման համար անհրաժեշտ է նաև մի զործողություն, որը ենթակային ուղղվում է խնդրից:

§ 539. Տրականով և վրա-ով խնդիր են ստանում զգացական բայերը՝ բարկանալ, զայրանալ, վրդովվել, գոռալ, զարմանալ, հիանալ, ժպտալ, ծիծաղել, բրբջալ, կասկածել և այլն, բնորոշում խնդրի լրացումը կարող է լինել թե՛ անձ, թե՛ իր: Օրինակ՝ Վերջրինք մեր որսը և զարմացանք նրա մեծությամբ վրա (վԱ, Լեռներ հայրենի): Ոմանք հիանում էին այդ կնոջ խիզախության վրա

(ՍԶ, Պապ թագավոր): Եվ ամենից շատ բարկացած էր Վասակի վրա (ՆԶ, Հացավան): Իսկ նա ծիծաղեց իմ սիրո վրա (ՍԿ): Գործածական են նաև կասկածել, զայրանալ, ժպտալ, զարմանալ, գոռալ մի բանի (մեկի) վրա: Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, առկա է միակողմանի գործողություն, որը ենթակայից ուղղվում է խընդրին: Ժպտալ բայը կարող է ընդունել նաև ոչ կապային խնդիր (ժպտալ մեկին):

Այսպիսի խնդրառությունը հիմնականում հանդես է գալիս այն դեպքում, երբ խնդիրը անձ է: Իհարկե, կան դեպքեր, երբ խնդիրը անձ չէ, սակայն տվյալ բայի հետ գործածվում է ոչ կապական դրսևորմամբ լրացումը (սիրահարվել մի բանի):

Կալչել, կառչել բայերը, բոտ իրենց նշանակության, բացի տրականից ստանում են նաև բացառականով խնդրի Օրինակ՝ ...Ուրոնք կառչեցին դրանցից (ՍԶ, 31.10.1970): Կալչել մի բանի և մի բանից: Նշենք, որ կալչել բայի բացառականով խնդիրը կարող է նաև անձ ցույց տալ (կալչել մեկից):

§ 540. Տրական հոլովով խնդիր են պահանջում նաև ներգործական սեռի բայերը, երբ իբրև խնդիր կիրառվում են անձ ցույց տվող կամ իբրև այդպիսին մտածվող զոչականները: Այստեղ նրկատվում է այն հարաբերությունը, ինչ երևան է գալիս բայի և ուղղական հոլովով կիրառված խնդրի միջև: Երկու դեպքում էլ առկա է գործողության և կրող խնդրի հարաբերությունը: Տարբերությունը հոլովական դրսևորման մեջ է: Եթե խնդիրը իր է, հանդես է գալիս ուղղականով, եթե անձ է՝ տրականով: Օրինակ՝ Դժբախտ կինը նուշնպես չէր նախաչել Պապին... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նկարիչը շատ ծանր ու խիստ տոնով մեղադրում էր Անդրեյին (ՔԹ, Պատերազմ, 4):

Եթե ներգործական բայի խնդիրը արտահայտված է անձնական դերանվամբ, ապա վերջինս նուշնպես հանդես է գալիս տրական հոլովով: Օրինակ՝ ...Ոչ մի կրակ չի ջերմացնում նրան (Իս., Զինգիդ խան): Ես գրկեցի նրան, փայփայեցի նրան (Իս., Հավերժություն)³⁵:

Ընդդիմության, հակասության, պայքարելու և այլ իմաստ ու-

35 Տրականով արտահայտված ուղիղ խնդրի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Բաշական անդամի լրացումներ» բաժնում:

նեցող մի շարք բայեր ստանում են տրականով և դեմ կապով արտահայտված խնդիրներ: Այդպիսիք են՝ ընդդիմանալ, բողոքել, ելնել, մարտնչել, գրգռել, կռվել, պատերազմել, մաքառել, պայքարել, ծառս լինել, գրեհել, զայրանալ և այլն: Այդ բայերի խնդիրները ցույց են տալիս այն առարկան, որին ուղղվում է հակառակ գործողություն: Ընդ որում, գրանցից մի բանիսի համար սովորական է նաև տրականով խնդրառությունը, իսկ մի բանիսն էլ կարող են առնել թե՛ դեմ և թե՛ համար ու վրա կապերով լրացումներ: Օրինակ՝ ընդդիմանալ մի բանի դեմ (մեկին), ելնել, գրգռել, ծառս լինել մի բանի դեմ, մարտնչել, կռվել, պայքարել, պատերազմել, մաքառել, մի բանի (մեկի) դեմ, մի բանի համար: Գրեհել, զայրանալ մի բանի (մեկի) դեմ և մի բանի (մեկի) վրա և այլն:

Բողոքել բայը կարող է ընդունել թե՛ տրականով, թե՛ բացառականով և թե՛ դեմ ու մասին կապերով արտահայտված լրացումներ: Բողոքել Արամին (Արամից, Արամի դեմ, Արամի մասին): Յուրաքանչյուր կապակցություն յուրահատուկ իմաստ է դրսևորում: Մի դեպքում մեկ ուրիշի նկատմամբ հղած բողոքը հայտնվում է Արամին, որը բողոքի պատճառ չէ, մի դեպքում բողոքը վերաբերում է Արամին, բողոքելու համար պատճառ է հանդիսացել Արամը, մի այլ դեպքում բողոքը անմիջապես ուղղվում է Արամին: Ենթական այս դեպքում ավելի ակտիվ դերով է հանդես գալիս, արով և ավելի սուր հարաբերություն է ստեղծվում գործողության և խնդրի միջև:

Հիմնվել բայը պահանջում է տրականի և վրա կապի զուգորդություն՝ արտահայտված խնդիր, օրինակ՝ հիմնվել փաստերի վրա, ասածների վրա և այլն: Այստեղ դրսևորվում է հանգման հարաբերություն:

Մեղադրել, մեղադրվել բայերին բնորոշ է տրականի և մեջ կապի զուգորդությամբ խնդրառությունը: Օրինակ՝ մեղադրել գողության մեջ, մեղադրվել մաքառսպանության մեջ և այլն: Կրացումներով դրսևորվում է սահմանափակման հարաբերություն:

Խառնվել բայը կարող է առնել թե՛ տրականով (խառնվել զործին), թե՛ տրականով ու մեջ կապով լրացում (խառնվել այդ գործերի մեջ): Երկու դեպքում էլ արտահայտվում է հանգման հարաբերություն: Թաղվել բայը ըստ նշանակության պահանջում է տրա-

կանի և մեջ կամ տակ կապերի զուգորդությամբ արտահայտված խնդրառություն (քաղվել մի բանի մեջ, մի բանի տակ): Այս դեպքում զրսևորվում է պարագայական (ոչ խնդրային) հարաբերություն³⁶: Պարագայական հարաբերություն է զրսևորվում նաև հետևյալ կապակցությունների մեջ. նստել կտուրին, պառկել ծովափին, կանգնել պատշգամբին, փայլել դեմքին, հանդիպել տանը, նաշել ժամը շուրսին, բնել տասնմեկին, գործողվել օգոստոսին, վերադառնալ սևեղենմեքերին և այլն: Ընդ որում, սկզբի հինգ կապակցություններում զրսևորվել է տեղի կամ տարածական, իսկ մյուսներում՝ ժամանակային հարաբերություն: Հարկ է նշել, որ նշված բայերի մի մասին բնորոշ է նաև ներգոյականով, այլև տրականի ու կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդրառություն: Այսպես՝ նստել կտուրին (կտուրի վրա, բեմում), կանգնել պատշգամբին (պատշգամբի վրա, պատշգամբում), փայլել դեմքին (դեմքի վրա), պառկել ծովափին (մեջքի վրա), բնել տասնմեկին (մինչև տասնմեկը), վերադառնալ սևեղենմեքերին (մինչև սևեղենմեք) և այլն:

Եթե խնդրառությունը տարբեր ձևով է զրսևորվում (կապի ու հոլովի զուգորդությամբ, տարբեր հոլովներով), ապա որոշ դեպքերում կարող է փոխվել բայի ու նրա լրացման միջև եղած հարաբերությունը. օրինակ՝ պառկել մանկակալին կապակցության մեջ արտահայտվում է տեղի կամ տարածական իմաստ, իսկ պառկել մեջքի վրա կապակցության մեջ՝ ձևի հարաբերություն: Վերը նշված բայերի խնդրառական հարաբերությունը հիմնականում պայմանավորված է մի կողմից տարբեր հարաբերություններ զրսևորելու անհրաժեշտությամբ, մյուս կողմից՝ պարագա-լրացման բնույթով:

Հետաքրքրական է տրականով և տրականի ու համար կապի զուգորդությամբ արտահայտված որոշ բայերի խնդրառությունը: Այստեղ նկատվում է իմաստային նուրբ տարբերություն. այսպես՝ աղոթել ասածուն և աղոթել Երեխայի համար: Առաջին կապակցության մեջ աղոթքը ուղղվում է ասածուն, ասանց դրա նպատակը շնչտնիլու, մյուսում աղոթք է արվում Երեխայի համար, այն նպատակամղվում է նրա օգտին և ոչ թե նրան: Մի դեպքում գործո-

36 Կապի ու նրա խնդրի միջոցով արտահայտված պարագաների մասին մանրամասն տե՛ս «Պարագաներ» բաժնում:

ղությունը կատարվում է առանց անմիջական նպատակամղման, մյուս գեպերում՝ շահավետությունը հաշվի առնելով:

Բայերի՝ տրականով կամ տրականի ու կապերի զուգորդումներով արտահայտված խնդրառության մեջ հիմնականում էական դերը կատարում է բայիմաստը, սեռային հատկանիշը այնքան էլ կարևորություն չունի խնդրառության դրսևորման մեջ: Խնդրառությունը ավելի շատ պայմանավորվում է բայիմաստով, քան սեռային հատկանիշով, իհարկե, եթե լրացումը կրող խնդիր չէ:

Բացառական հոլովով խնդրառություն

§ 541. Մի շարք բայերի համար, որոնք արտահայտում են անջատման, սերման, ելման և այլ իմաստներ, բնորոշ է բացառականով խնդրառությունը, որի մեջ վճռական դերը, անշուշտ, պատկանում է բայիմաստին (ոչ սեռային հատկանիշին): Այդ է պատճառը թերևս, որ բացառականով խնդիր պահանջող բայերի շարքում ներառվում են թե՛ ներդրածական, թե՛ շեղոք բայեր, և վերջիններիս համար իբրև լրացում կիրառվում են և՛ բուն անջատման խնդիրը, և՛ պարագաները: Նշված իմաստ արտահայտող բայերի համար խնդիր կարող է կիրառվել թե՛ անձ, թե՛ իր ցույց տվող զոյականը, որը հիմնականում դրսևորում է անջատման, սերման կամ ելման հարաբերություն: Բացառված չէ նաև տեղի կամ ներդրածական հարաբերություն բացառականով խնդրառության մեջ: Բացառականով խնդիր ստացող բայերը միանշանակ չեն, նրանք արտահայտում են զանազան իմաստներ:

§ 542. Բացառականով խնդիր են պահանջում՝

1. Անջատման, բաժանման, հեռացման և նման իմաստ արտահայտող բաժանել, բաժանվել, անջատել, անջատվել, կտրել, կտրվել, պոկել, պոկվել, զրկել, զրկվել, հեռանալ, փախչել, խույս տալ և այլ բայեր: Օրինակ՝ ...Հասարակությունից անջատվեցին երեք հոգի... (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): — Այո՛, մենք պետք է բաժանվենք միմյանցից... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): — Դու ներիր, Երեմիա, որ կտրում եմ քեզ քո մատչանից (ՍԶ, Պապ թագավոր): Շապուհն ուրեմն զրկեց ինձ թե՛ հորից և թե՛ մորից (Ն. տ.):

Ներդրածականներից Վ տծանցով կազմված կրավորականները (բաժանվել, անջատվել, կտրվել և այլն) հիմնականում շեղոք

բայերի նշանակությամբ են կիրառվում. օրինակ՝ զբվել, բաժանվել մեկից (մի բանից), պոկվել, կտրվել մի բանից: Այստեղ ներդրած խնդրի հարաբերությունն չկա, մի բան, որ բնորոշ է կրավորականների հիմնական կիրառությանը:

Բացառականով խնդիր կարող են ստանալ նաև այն բայերը, որոնք իրենց երկրորդական կիրառությամբ անջատման, բաժանման, հրաժարվելու և նման հարաբերություն են դրսևորում: Օրինակ՝ ազատվել, տարբերվել, հրաժարվել, ձեռք քաշել, խուսափել մեկից (մի բանից), մաքրվել, փրկվել, թեթևանալ մի բանից, փախուստ տալ մեկից և այլն:

2. Զգացական բայերը՝ վախենալ, ձանձրանալ, ամաչել, զղվել, հիասթափվել, սարսափել, վշտանալ, խռովել, խորշել, դժգոհել, նեղանալ և այլն: Օրինակ՝ Մրուքյունից շատ է վախենում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Նրանք ձանձրացել են կովից, կրակոցներից, հրդեհներից, ծխից (ԵԵ, 22.2.1971): Հասմիկը խիստ ամաչում էր այդ բամբասանքներից (ՆԶ, Հացավան): Մահվան շփոթվել եմ պատերազմից... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Նեղացած էր Մխիթարից (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Այս կապակցությունների մի զգալի մասի մեջ, հատկապես երբ խնդիրը անձ է, անջատման հարաբերությունը երկրորդական պլանի վրա է մղված, հիմնականը պատասխի ներդրածության, հրեմն նաև պատճառի, հարաբերությունն է: Օրինակ՝ Նա նեղացած եմ Մխիթարից նշանակում է Մխիթարը նեղացրել է ինձ կամ պատճառ դարձել իմ նեղանալուն: Ներդրած խնդրի իմաստ է արտահայտված նաև խաբվել, վիրավորվել մեկից (մեկի կողմից, մի բանից) կապակցության մեջ: Օրինակ՝ — Ինչպես կարողացար խաբվել նրա խուսափներից (ՍԶ, Պապ թագավոր): Հետևյալ կապակցություններում՝ հուզվել տխուր դեպքից, գանգատվել դեկավարից, խոցվել թշնամուց և այլն համապատասխանաբար դրսևորվում է պատճառի, վերաբերության և ներդրածության հարաբերություն:

Բացառականով խնդիր են պահանջում նաև հագնել և կրելով բայերը, որոնց խնդիրը սովորաբար իր է լինում և դրսևորում է ներդրածության կամ պատճառի հարաբերություն (կշտանալ ուտելուց, հագնել խմելուց):

3. Ելման, սերման, ծաղման և այս կարգի իմաստ ունեցող, ելնել, սերվել, ծնվել, բխել, դուրս գալ, դուրս գնալ, դուրս ելնել, ծագել և այլ բայեր:

Սրանց խնդիրների մեծ մասն արտահայտում են տեղի իմաստ, և բայի ու նրա լրացման միջև տիրում է ոչ թե խնդրային, այլ պարագայական հարաբերություն. օրինակ՝ Բոլորը հոգնած ու լարված տրամադրությամբ դուրս եկան գրասենյակից (ՆՁ, Հացավան): Անծանոթը դուրս գնաց խրհիթից (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): Մագեց լուսինը Մանուշակ սառից (ՀԲ): Եվ պիտի դուրս ելնի գերեզմանից սիրելի և ազնավուր Շաքրոն... (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի): Ընդգծված լրացումները շարահյուսորեն տեղի պարագա են և ոչ թե անջատման խնդիր: Բաղմաթիվ են այն բայերը, որոնց բացառական հոլովով լրացումները արտահայտում են տեղի կամ տարածականություն, այլև պատճառականության հարաբերություն. օրինակ՝ իջնել ծառից, գալ գյուղից, նայել պատուհանից, անցնել փողոցից, շիկնել ամոքից, շփոթվել հուզմունքից և այլն: Նշված բայերի մի մասի պարագա-լրացումը կարող է արտահայտվել նաև գործիական հոլովով, այլև տրական հոլովի ու տարածական կապերի դուգորդությամբ. օրինակ՝ մտնել քաղաքով, նայել պատուհանի տակ, անցնել փողոցով (փողոցի վրայով, փողոցի միջով), բերել քաղաքով (քաղաքի միջով, քաղաքի վրայով, քաղաքի մեջ) և այլն³⁷.

Խնդրային, ոչ պարագայական իմաստ է դրսևորվում սերվել, ծնվել մեկից (մի բանից), բխել մի բանից և այլ կապակցություններում (հմմտ. Մարքսիզմ-լենինիզմի էությունից բխում է, որ... (ՍՀ, 13.2.1970): Միլիոնը ծնվում է կոպեկներից (ՍՀ, 20.2.1970):

Գանգատվել, հարցնել և այլ բայեր կարող են ստանալ թե՛ տրականով, թե՛ բացառականով և թե՛ տրականի ու մասին կապի գուգորդությամբ արտահայտված խնդիր. օրինակ՝ Գանգատվել ինձ (ինձնից, իմ մասին), հարցնել ինձ (ինձնից, իմ մասին) և այլն: Այս կապակցությունների մեջ կան իմաստալին նուրբ տարբերություններ: Գանգատվել ինձ նշանակում է գանգատ հայտնել ինձ մեկի մասին, գանգատվել ինձնից՝ գանգատ հայտնել իմ մասին: Առաջին դեպքում՝ գործողությունը հանդում է խնդրին, մյուս դեպքում՝ վերաբերում է նրան:

37 Բայերի՝ պարագա լրացումների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Բայական անդամի լրացումներ» բաժնում:

Գրեթե նույն հարաբերությունն են դրսևորում գանգառվել, հաբցնել ինձնից և իմ մասին կապակցությունները: Երկու դեպքում էլ հիմնականը վերաբերության իմաստն է:

Գործիական հոլովով խնդրառություն

§ 543. Որոշ բայեր իրենց իմաստի թեւադրմամբ պահանջում են, որ իրենց լրացումները հանդես գան գործիական հոլովով: Գործիականով խնդիր ստացող բայերը արտահայտում են զանազան իմաստներ, հատկապես օժտվածություն, հիացություն, նշանավորություն, հետաքրքրություն, հպարտություն, հագեցվածություն, զբաղվածություն և այլն: Սրանց համար իբրև լրացում կարող են կիրառվել թե՛ անձ, և թե՛ իր ցույց տվող գոյականները: Գործիականով խնդրառություն ունեցող բայերի մեջ ներառվում են տարբեր սեռի բայեր, իսկ դա նշանակում է, որ այդ բայերի խոնդրառությունը հիմնականում պայմանավորվում է բայերի իմաստով և ոչ թե սեռային հատկանիշով:

§ 544. Գործիական հոլովով խնդիր են պահանջում.

1. Հպարտանալ, պարծենալ, հիանալ, հագենալ, աչքի ընկնել, փայլել, օժտել, օժտվել և այլ բայեր: Սրանց լրացումները ցույց են տալիս այն առարկան, որով կամ որի օգնությամբ տեղի է ունենում կամ կատարվում է գործողությունը: Այդ բայերի և նրանց լրացումների միջև հիմնականում միջոցի խնդրի հարաբերություն է դրսևորվում: Օրինակ՝ Սովետական մարտիկները իրավամբ հրպարտանում են իրենց առաջնակարգ մարտական տեխնիկայով (ՍՀ, 13.9.1970), ...Ուլքեր պիտի պարծենան այդ աշխատանքով, շատ սովորական մարդիկ են... (Գ, 1969, № 2): Մենք լիահույս ենք, որ մեզ նորից կհաջողվի հիանալ վանաձորի գեղեցկությամբ (ՍՀ, 6.2.1970):

§ 545. Գործիականով խնդիր են պահանջում նաև հետաքրքրվել, կլանվել, նշանավորվել, համալրվել, շրջապատվել, հագեցվել, զինվել, պարզևատրվել, զբաղվել, թռչել և այլ կրավորական կամ շեղոք բայեր, որոնց լրացումները կարող են արտահայտել ինչպես միջոցի, այնպես էլ ներգործող խնդրի հարաբերություն կամ էլ համատեղել այդ երկու իմաստները: Ընդ որում, ներգործող խնդրի իմաստ է դրսևորվում հատկապես այն դեպքում, երբ

խնդիրը անձ է և հանդես է դալիս գործողություն կատարողի դերում, այսինքն՝ երբ գործողությունը ենթական է իր վրա կրում և ոչ խնդիրը: Խնդրի դերը այս դեպքում ավելի ակտիվ է, քան ենթակայինը: Այսպես՝ ...Ամբողջովին կլանված է եղել որսորդությամբ (ՎԱ, Լեոնեի հայրենի): Հանրապետության բարձրագույն զարոցներն ամեն տարի համալրվում են հաղարավոր երիտասարդներով (ՈՂ, 23.3.1969): Առաջին օրինակում իշխում է միջոցի խնդրի իմաստը, երկրորդում՝ դրա հետ միասին որոշակիորեն զգացվում է ներգործող խնդրի հարաբերությունը (համտ. Երիտասարդները համալրում են զարոցները): Միջոցի խնդրի իմաստ է դրսևորվում հետևյալ կապակցություններում՝ շրջապատվել ծառերով, նշանավորվել իրադարձություններով, հետաքրքրվել երեսյայի առողջությամբ, ղեկավարվել նկարչությամբ, թռչել ինքնաթիռով, ներկվել արջամբ, զինվել բարձր տեխնիկայով, պարզեցատրվել շքանշանով, լուսավորվել, ծածկվել, լցվել, տպահանգվել, սղողել մի բանով և այլն:

Միևնույն հոլովով լրացում կարող են առնել ինչպես ներգործական, այնպես էլ դրանց համապատասխան կրավորական բայերը, օրինակ՝ օժտել-օժտվել, լուսավորել-լուսավորվել, ողողել-ողողվել, պարզեցատրել-պարզեցատրվել, բուժել-բուժվել, հաղորդել-հաղորդվել (մի բանով): Նշված բայազույգերի խնդրառության միջև նուրբ տարբերություն է նկատվում: Ներգործական բայերի լրացումը գերազանցապես միջոցի խնդրի իմաստ է արտահայտում, կրավորականներինը՝ ներգործող խնդրի, որը կարող է լինել պասսիվ կամ ակտիվ: Այնուհետև, վերջիններիս խնդիրը կարող է համատեղել և՛ միջոցի, և՛ ներգործության հարաբերություն, մի բան, որ սովորաբար չի նկատվում ներգործական բայերի խնդրառության մեջ: Վերջապես ներգործական բայերը կարող են ընդունել նաև ուղիղ խնդիր՝ ուղղական կամ տրական հոլովներով (Գերագույն Սովետը Արամին պարզեցատրեց շքանշանով), իսկ կրավորականների համար կրկնակի խնդրառությունը սովորական կամ բնորոշ չէ:

Բավական շատ են այն բայերը, որոնց գործիական հոլովով արտահայտված լրացումները ոչ թե խնդրային, այլ պարագայական հարաբերություն են արտահայտում: Այդպիսի բայերից են քայլել, վազել, զնալ, դալ, շարժվել, մտնել, տանել, բերել, անցնել:

աշխատել, ընթերցել, գրել, պաշտպանել, կատարել և այլն: Օրինակ՝ քայլել, վազել, շարժվել, մտնել, փողոցով, անտառով, դաշտով, աշխատել ոգևորությամբ, պաշտպանել սրբությամբ, ընթերցել ուրախությամբ, գրել սխալներով և այլն³⁸:

Ներգոյական հոլովով խնդրառություն

§ 546. Որոշ բայեր իրենց իմաստի թելադրանքով պահանջում են ներգոյական հոլովով լրացում, հիմնականում տեղի կամ տարածական, այլև սահմանափակման խնդրի պաշտոնով. օրինակ՝ իրենց տեսակետները համընկնում են միջազգային շատ հարցերում (ՍՀ, 3.9.1969): Նա որոշեց իրական մասնակցություն ունենալ երկրի պաշտպանության գործում (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Վերջին օրինակում ներգոյական հոլովի փոխարեն կարող է կիրառվել տրական հոլովածը (մասնակցություն ունենալ գործին): Այս դեպքում զրահորվում է հանգման հարաբերություն:

Ներգոյական խնդիր են ստանում սխալվել, համառել, համոզվել, ծուլանալ և այլ բայերը. օրինակ՝ սխալվել իր հաշիվներում, համառել, համոզվել այդ բանում, ծուլանալ նամակ գրելում. Այս կապակցություններում զրահորվում է սահմանափակման հարաբերություն, իսկ քննել լսարանում, հանգստանալ ննջասենյակում, հանդիպել փողոցում, պատսպարվել անձավներում, գիշերել անտառում, երգել դահլիճում, տնկել այգում և այլ կապակցությունների մեջ՝ տեղի կամ տարածական իմաստը: Բերված բայերի պարագա լրացումը կարող է արտահայտվել տրական հոլովի ու մեջ կապի զուգորդությամբ: Այսպես՝ քննել լսարանի մեջ, գիշերել անտառի մեջ, տնկել այգու մեջ և այլն: Երկու դեպքում էլ արտահայտվում են տեղի կամ տարածական հարաբերություններ, հետևաբար մենք զործ ունենք պարագայական խնդրառության հետ, այսինքն՝ այդ բայերն ստանում են ոչ թե խնդիր, այլ պարագա լրացումներ:

Պետք է նկատել, որ ծուլանալ, համառել, սխալվել, համոզվել բայերի խնդիրը կարող է արտահայտվել ոչ միայն ներգոյականով, այլև տրական հոլովի ու մեջ կապի զուգորդությամբ: Օրինակ՝ Հա-

³⁸ Գործիականով արտահայտված պարագա լրացումների մասին մանրամասն տե՛ս «Պարագաների բաժնում»:

մոզվում է Դեղդեմոնայի անմեղության մեջ (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): Ես չսխալվեցի իմ կարծիքների մեջ... (Բ, Սամվել): Վախենում եմ, թե նա համառի յուր որոշման մեջ (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի):

ԿՐԿՆԱԿԻ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

§ 547. Կրկնակի խնդրառությունը շարահյուսական այն երկվույթին է, երբ բայի բերականական հատկանիշով և նշանակությամբ կանխորոշվում են մեկից ավելի լրացումներ, այսինքն՝ երբ բայը ըստ սեռի և իմաստի պահանջում է երկու տարբեր խնդիրներ՝ արտահայտված տարբեր հոլովներով: Ընդ որում, լրացումները չեն կարող փոխարինվել միմյանցով, որովհետև նրանք ոչ միայն ձևով, այլև իմաստով են տարբերվում իրարից: Բայի և նրա լրացումների միջև այս դեպքում գրասերվում են տարբեր հարաբերություններ, մի բան, որ պարտադիր չէ տարբերակային խնդրառությունը: Այսպես՝ — Ես ձեզ, սիրելի Աբովյան, այժմ կհայտնեմ մի տեղեկություն... (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Հայտնել բայը ըստ սեռի պահանջել է ուղիղ խնդիր՝ արտահայտված ուղղական հոլովով (տեղեկություն), ըստ իմաստի՝ հանգման խնդիր՝ տրական հոլովով (ձեզ): Կրկնակի խնդրառությունը հատուկ չէ բոլոր սեռերի բայերին, այն հիմնականում բնորոշ է ներգործականներին, այն էլ միայն որոշ խմբերի:

§ 548. Կրկնակի խնդիրները կարող են գրասերվել ուղղականով և տրականով, ուղղականով և բացառականով, այլև ուղղական և գործիական հոլովներով:

Ուղղականով և տրականով խնդիր են ստանում՝

1. Ասացական ասել, պատմել, հայտնել, հաղորդել, բացատրել, խոստանալ, խոստովանել և այլ բայեր, օրինակ՝ Կնոջս ու երեխաներիս պատմեցի այն ամենը, ինչ գրել եմ այստեղ (ՎԱ, Լեոնեհ հայրենի): — Դարեգի՛ն, կհայտնես մորդ իմ շնորհակալությունը (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): Ամեն օր նրա մարդիկ նրան հաղորդում էին քաղաքում կատարված դեպքերի մանրամասնությունները (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Նրանք սևե էին Բեզ խոստովանում (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի):

2. Մատուցման իմաստ ունեցող մատուցել, հանձնել, տալ,

նվիրել, նվիրաբերել, վերադարձնել, պարգևել, մատակարարել, հատկացնել, տրամադրել, բաց քողնել, վնարել, մատնել, կտակել և այլն: Օրինակ՝ Դուք մեզ վերադարձրե՛ք մեր կորուստները (ՍՀ, 11.2.1969): Եվ հրամայեց, որ բովանդակ Չինաստանը տաս տարի սնունդ մատակարարե քանվորներին (Իս., Չինական մեծ պարսպի Լրգը): Կոնկրետ առաջադրանքներ տվեց մայրաքաղաքի կուսակցական, տեղական, տնտեսական կազմակերպություններին ու նրանց ղեկավարներին (ԵՅ, 11.9.1970):

Գործածական են գինի մատուցել հյուրին, նամակը հանձնել տիրոջը, կյանքը նվիրել հայրենիքին, գումար հատկացնել շինարարությանը, ունեցվածքը կտակել երեխաներին, ընծայել, պարգևավել, նվիրաբերել, վնարել մի բան (մեկին) և այլ կապակցությունները, ուր առկա է կրկնակի խնդրառություն:

Կրկնակի խնդրառություն ունեն նաև հասցեագրման, վերագրման նշանակություն ունեցող որոշ բայեր: Օրինակ՝ սխալը վերադրել անուշադրության, դիմումի պատասխանը հասցեագրել տիրոջը և այլն:

§ 549. Որոշ բայերի կրկնակի խնդրառության համար հիմք են հանդիսանում սեռային հատկանիշը և դրանով պայմանավորված խմաստային նշանակությունները: Այդպիսի խնդիր են պահանջում հատկապես ներգործականներից ածանցմամբ կամ տալ բայի հարադրմամբ կազմված պատճառական որոշ բայեր, որոնց գործողության իրականացման համար անհրաժեշտ են մեկից ավելի առարկաներ, որոնք անմիջապես իրենց վրա են վերցնում գործողությունը: Պատճառական բայերի այդ խնդիրները թեև դրսևորվում են տարբեր հոլովներով, սակայն դրանցով արտահայտվում է միևնույն հարաբերությունը. օրինակ՝ խմեցնել կաթ երեխային, կերցնել խոտ ձիուն, ալյու մոռացնել, մոռացնել տալ, հասկացնել, հասկացնել տալ, նկարել տալ, գրացնել տալ, հիշեցնել մեկին մի բան և այլն:

§ 550. Որոշ բայեր կարող են ստանալ ուղղական և բացառական հոլովներով լրացումներ, այդ բայերը, իբրև կանոն, ներգործական սեռի են, որոնց ուղղականով խնդիրը դրսևորում է գործողությունը կրելու, իսկ բացառականով արտահայտվածը՝ անշատման, վերաբերության, ներգործության, այլև պարագայական այս կամ այն հարաբերությունը, ընդ որում, կրող խնդիր ստանալը

պայմանավորվում է բայասեռի հատկանիշով, իսկ բացառականով լրացումը կանխորոշվում է բայիմաստով: Ուղղականով և բացառականով խնդիրներ են պահանջում անջատման, ստանալու, պահանջելու, այլև մտածական իմաստ արտահայտող ստանալ, բնդունել, պահանջել, աղբւսել, հիշել, հասկանալ, սովորել, անջատել, բաժանել, կտրել, հեռացնել և այլ բայեր. օրինակ՝ Բայց մեզանից պահանջում է գործ, ձի և պարեն (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Որոնք կյանք էին աղբւսում մեզանից (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Այնուհետև սկսեց հիշել իր անցյալ կյանքից զանազան անցքեր (ՆԴ, Զաղունյան): Արուսը հաշվապահութիւնից ոչինչ չէ հասկանում (ՆԶ, Հացավան): Դեռ ոչ մի կշտամբանք չէր ստացել դնդի հրամանատարից (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Նա օգնութիւն կստանա հայոց ժողովրդի գանձաւանից (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Բերված օրինակներից առաջին երկուսում և հինգերորդում զրոնորվում է անջատման, երրորդում՝ վերաբերության շորորդում՝ սահմանափակման, իսկ վերջինում՝ տեղի պարագայի հարաբերութիւն:

Եթե որոշ բայերի կրող խնդիրը անձ է, ուղղականի փոխարեն զրոնորվում է տրական հոլովով: Այդ պատճառով երկակի խնդրառութիւնը արտահայտվում է տրական և բացառական հոլովներով. օրինակ՝ — Եվ ես՝ ապիկարս զբկեցի նրան այդ հանույքից (ՎԱ, Լեւոնի հայրենի):

Գործածական են նաև բաժանել, անջատել, զատել, հեռացնել, կտրել, պոկել մի բան (մեկին), մի բանից (մեկից):

§ 551. Որոշ բայեր, հատկապես ասացական, պահանջում են ուղղականով և տրանակով ու մասին կապով արտահայտված խնդիրներ, որոնք զրոնորում են կրող և վերաբերության խնդրի հարաբերութիւններ. օրինակ՝ Դա իր մասին բան չի պատմի (ՎԱ, Լեւոնի հայրենի): Կոմիտեն որոշում կայացրեց այդ հայտնագործութիւնը գրանցելու մասին (ՍՀ, 13.3.1971):

Գործածական են նաև հայտնել, ասել, մտածել, կազմել մի բան մեկի (մի բանի) մասին: Կան բայեր, որոնք ըստ սեռի և նշանակութիւնի պահանջում են ուղղական և գործիական հոլովներով խնդիրներ: Դրանք ևս ներգործական սեռի են: Այդ բայերի սեռային հատկանիշով կանխորոշվում է ուղղական հոլովով արտահայտված կրող խնդիրը, իսկ նշանակութիւնով՝ գործիականով մի-

ջոցի խնդիրը. օրինակ՝ Նա պոչով ավելում էր գետինը (վԱ, ՀԼՈ-
նեք հայրենի): Սվիններով ծակծկեցին մարմինը (ն. տ.): — Սա-
կայն ինչո՞վ պաշտպանենք մեր ամրոցները... (ՍԶ, Պապ թագա-
վոր):

Գործածական են ծածկել երեսային վերմակով, գերել ուն-
կրնայրներին երգիծանով, բարձել մեհենան բռնով, ձեռք բերել
գիտելիքներ աշխատասիրությամբ, տաճարներ ղեկավարանը էլեկ-
տրականությամբ, միացնել հոսանքը էլեկտրալարով և այլն:

§ 552. Ներգործական սեռի որոշ բայեր ստանում են ուղղա-
կանով և ներգոյականով լրացումներ: Վերջիններս մյուս հոլով-
ներով արտահայտված խնդրների համեմատությամբ քիչ են, մի
բան, որ պայմանավորվում է ինչպես այդպիսի խնդրառություն
ունեցող բայերի սակավությամբ, այնպես էլ ներգոյական հոլովի
սահմանափակ կիրառությամբ: Այդպիսի կապակցություններում
ուղղականով կրող խնդրի հարաբերություն է ղրսևորվում,
իսկ ներգոյականով դրվում է սահմանափակման խնդիրը կամ տե-
ղի պարագան³⁹:

Ուղղական և ներգոյական հոլովներով խնդիր են պահանջում
դատապարտել, մեղադրել, սխալեցնել, մոլորեցնել, վստահել և այլ
բայեր: Հիշյալ բայերի կրող խնդիրը մեծ մասամբ անձ է լինում,
ուստի այն ղրսևորվում է ոչ թե ուղղական, այլ տրական հոլովով:
Այդ պատճառով առաջ է գալիս նաև տրական և ներգոյական հո-
լովներով խնդրառություն: Բացի դրանից, ում վերջավորությամբ
ներգոյականը սակավ գործածություն ունի, որի հետևանքով նրա
հոլովական իմաստը մեծ մասամբ ղրսևորվում է տրականի և մեջ
կապի ղուգորդությամբ:

Այդ պատճառով նշված բայերի խնդրառությունը կարող է
ղրսևորվել ոչ միայն ուղղական և ներգոյական հոլովներով, այլև
ուղղականով և տրականի ու մեջ կապի ղուգորդությամբ: Այսպի-
սով, դրանց խնդրառությունը կարտահայտվի հետևյալ կերպ՝

1. Ուղղական և ներգոյական հոլովներով,
2. Ուղղականով և տրականի ու մեջ կապի ղուգորդությամբ,
3. Տրական և ներգոյական հոլովներով,

³⁹ Ներգոյական հոլովով տեղի պարագայի մասին տե՛ս «Բայական անդամի
լրացումներ» բաժնում:

4. Տրականով և տրականի ու մեջ կապի զուգորդությամբ:

Օրինակ՝ դատապարտել, մեղադրել, սխալեցնել, մոլորեցնել, վստահել մեկին (նաև՝ մի բան) մի բանում (մի բանի մեջ): Նկատենք, որ բերված բոլոր կիրառությունները լայն տարածում չունեն մեր լեզվում. դրանց մի մասը միայն հնարավոր կապակցություններ են, ոչ կիրառելի:

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴՐԱՌՈՒՅՈՒՆ

§ 553. Խնդրառությունը բնորոշ է ոչ միայն բայերին, այլև գոյականներին և ածականներին: Անվանական խնդրառությունը հիմնականում պայմանավորվում է բառի իմաստով, երբեմն նաև տվյալ բառի մեջ այս կամ այն չափով բայական հատկանիշի առկայությամբ: Եթե բայական խնդրառության մեջ վճռական դերը կատարում են բայիմաստն ու սեռային հատկանիշը, ապա անվանականի մեջ հիմնական գործոնը բառիմաստն է, երբեմն նաև բայական հատկանիշ ունենալու հանգամանքը: Այսպես՝ հանդիպել բայը ըստ իմաստի պահանջում է տրական հոլովով հանգման խնդիր, այլև տրական հոլովով և հետ կապով խնդիր (հանդիպել ընկերոջը, հանդիպել դիրեկտորի հետ): Միևնույն խնդրառությունն է ստանում հանդիպում բայանունը (հանդիպում ընկերոջը, հանդիպում դիրեկտորի հետ): Նույն ձևով էլ ծանոթանալը պահանջում է տրականով և տրականի ու հետ կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր (ծանոթանալ կյանքին, ծանոթանալ աղջկա հետ): Այդպիսի խնդիր են ստանում ծանոթ ածականը, որից կազմվել է ծանոթանալ բայը (ծանոթ կյանքին, ծանոթ կնոջ հետ) և ծանոթություն գոյականը (ծանոթություն կյանքին, ծանոթություն աղջկա հետ):

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԽՈՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

Խնդրառությունը հիմնականում բնորոշ է բայանուններին, այլև ուրյուն ածանցյով կազմված որոշ գոյականների, որոնք պահանջում են տրականով (նաև՝ տրականով և կապով), բացառականով, գործիականով լրացումներ: Այդպիսի ունակություն են հանդես բերում նաև բառակազմական այլևայլ դրսևորում ունեցող մի շարք բառեր:

Տրականով խնդրառություն

§ 554. Տրականով խնդիր են ստանում այցելություն, նվիրվածություն, հաշվետվություն, նոտա, ուղերձ, զեկուցում, փառի և այլ գոյականներ: Օրինակ՝ այցելություն ընկերոջը, նվիրվածություն հայրենիքին, զեկուցում համագումարին, հաշվետվություն ժողովին, ուղերձ համագումարին, նոտա կառավարությանը, փառք սովետական զինված ուժերին և այլն: Հիշյալ գոյականների մեծ մասի համար բնորոշ է միայն տրականով խնդրառությունը: Հաշվետվություն, ուղերձ, զեկուցում գոյականների խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև տրականի ու մասին, առթիվ, վերաբերյալ կապերի զուգորդությամբ. օրինակ՝ զեկուցում մարտի ութի առթիվ (հայ ժողովրդի ծագման մասին, հայ ժողովրդի ծագման վերաբերյալ), հաշվետվություն գիտխորհրդի դործունեության մասին (գործունեության վերաբերյալ, պլանների ամփոփման առթիվ) և այլն:

§ 555. Որոշ գոյականների խնդիրը կարող է դրսևորվել ինչպես տրականով, այնպես էլ տրականի ու հետ, նկատմամբ, դեմ, դեպի և այլ կապերի զուգորդությամբ:

Տրականի ու հետ կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդրառությունը հիմնականում բնորոշ է հանդիպում, համերաշխություն, հաշտություն, բարեկամություն, ծանոթություն, տեսակցություն, մտերմություն և այս կարգի ուրիշ գոյականների. օրինակ՝ հանդիպում հայագետի հետ, համերաշխություն Սովետական Միության հետ, բարեկամություն ազգականների հետ, ծանոթություն դերասանուհու հետ, այլև մտերմություն, տեսակցություն, հաշտություն մեկի հետ և այլն:

Տրականով և նկատմամբ կապով արտահայտված խնդիր են առնում հոգեկան զգացում արտահայտող սեր, համակրանք, հարգանք, ատելություն, հետաքրքրություն, այլև պահանջ, հայացք, վերաբերմունք, հաղթանակ, հաղթություն, վստահություն, անվստահություն, բողոք և այլ գոյականներ: Սրանց խնդիրները հիմնականում դրսևորում են հանգման կամ վերաբերության հարաբերություն և մեծ մասամբ անձ են լինում. օրինակ՝ Ավելի էր մեծանում նրա հարգանքը Կարոյի նկատմամբ... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1), Փոխվում է մարդու վերաբերմունքը բնության նկատմամբ (ՎԱ,

լեռներ հայրենի): Գործածական են սեր աղջկա նկատմամբ, հարգանք մեծերի նկատմամբ, ատելություն բշխման նկատմամբ, վրատահություն բժիշկների նկատմամբ, այլև համակրանք, հակակրանք, հաղթանակ, հաղթություն, պահանջ, հայացք, զգացում մեկի (մի բանի) նկատմամբ:

Բողոք գոյականի խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև տրականի ու դեմ կապի միջոցով, ինչպես՝ բողոք դատավարության (դեպքանության) դեմ: Որոշ գոյականների խնդրառության դրսևվորման մեջ նկատմամբ կապի հետ հավասարապես կարող են կիրառվել և այլ կապեր, հատկապես հանդեպ, առաջ, դեպի և այլն: օրինակ՝ վերաբերմունք մի բանի (մեկի) նկատմամբ, վերաբերմունք մի բանի (մեկի) հանդեպ, վերաբերմունք դեպի մի բան (մեկը): Պարտժողովրդի նկատմամբ, ժողովրդի հանդեպ, դեպի ժողովուրդը, հետաքրքրություն կյանքի նկատմամբ (կյանքի հանդեպ, դեպի կյանք), սեր աղջկա նկատմամբ (աղջկա հանդեպ), պարտականություն մի բանի (մեկի) նկատմամբ, մի բանի (մեկի) հանդեպ, պարտավորվածություն մեկի նկատմամբ (հանդեպ, առաջ) և այլն:

Պայքար գոյականի խնդիրը կարող է արտահայտվել տրականով և համար, դեմ, մինչև կապերով, համապատասխանաբար դրսևորելով նպատակայնություն, ընդդիմություն և ժամանակայնություն. օրինակ՝ Պայքար հաղթանակի համար, պայքար մինչև հաղթանակ, պայքար թշնամու դեմ, պայքար ազատության համար, պայքար մինչև ազատություն և պայքար ազատության դեմ:

Առիթ գոյականի խնդիրը կարող է արտահայտվել ինչպես տրական հոլովով (առիթ սպանության, առիթ հաշտության), այնպես էլ տրականի ու համար կապի զուգորդությամբ (առիթ կոլեկու համար, առիթ բաժանվելու համար և այլն):

Կռիվ, նակատամարտ, պատերազմ և այլ գոյականներ պահանջում են տրականով և հետ, դեմ, միջև կապերով արտահայտված խնդիրներ. օրինակ՝ Կռիվ թշնամու հետ, կռիվ թշնամու դեմ, կռիվ թշնամիների միջև, պատերազմ Վիետնամի հետ (Վիետնամի դեմ, պետությունների միջև), ճակատամարտ զորքերի հետ (զորքերի դեմ, զորքերի միջև) և այլն:

Պարզև գոյականը պահանջում է տրականի և համար կապի զուգորդությամբ դրսևորված խնդրառություն. այսպես՝ պարզև

դյուտարարության համար, պարզե հերոսության համար և այլն:

Տրականով և մասին կամ վերաբերյալ կապով խնդրառությանը բնորոշ է հատկապես հրաման, որոշում և այլ իմաստ արտահայտող հրաման, հրամանագիր, դեկրետ, օրենք, որոշում, վճիռ և այլ գոյականների. օրինակ՝ հրաման, հրամանագիր, դեկրետ, որոշում, վճիռ, օրենք մի բանի մասին, որոշում շինարարության զարգացման վերաբերյալ, հրաման պարզեատրման մասին և այլն:

Հիշյալ գոյականների լրացումները արտահայտում են վերաբերության հարաբերություն, հազես գալով որպես վերաբերության խնդիրներ:

Բացառականով խնդրառություն

§ 556. Որոշ բայանուններ պահանջում են բացառական հոլովով լրացումներ, մի բան, որ պայմանավորված է նրանց բայական հատկանիշով կամ բայական ծագմամբ: Ինչպես նշվել է, հեռացում, անջատում և այլն ցույց տվող բայերի համար բնորոշ է բացառականով լրացում ստանալը (հեռանալ քաղաքից, բաժանվել կնոջից): Հեռացման իմաստը այս կամ այն շարժում առկա է նաև նշված բայերից առաջացած կամ կազմված հեռացում, անջատում, բաժանում, խուսափում, զրկում և այլ գոյականների մեջ որի հետեանքով էլ վերջիններիս համար բնորոշ է դառնում բացառականով խնդրառությունը. օրինակ՝ հեռացում, անջատում, բաժանում, խուսափում, զրկում, աղատում մեկից կամ մի բանից (հեռացում աշխատանքից, բաժանում կնոջից, խուսափում տրեյից, աղատում աշխատանքից, զրկում կոշումից և այլն):

Բացառականով խնդիր են պահանջում նաև փախուստ, փրկություն, հիասթափություն և այլ գոյականներ. օրինակ՝ փախուստ, փրկություն, հիասթափություն մեկից, մի բանից:

Գործիականով խնդրառություն

§ 557. Գործիական հոլովով խնդրառությունը հիմնականում բնորոշ է հաղորդում, հաղորդակցություն, հետաֆրություն, օժտվածություն, գրավածություն, հագեցվածություն, պարզատրում, համալրում, ներկում, ողորդում, բուժում, նկատում, տեղափոխում և այլ գոյականների որոնք արտահայտում են հաղորդման, ընծայման, զբաղված, օժտված, հագեցած և այլն լինելու

իմաստ: Օրինակ՝ հաղորդում ռադիոյով, օժտվածութիւնն երաժշտական ընդունակութեամբ, պարզեատրում շքանշանով, համալրում երիտասարդ կադրերով, բուժում էլեկտրականութեամբ, ներկում քիմիական նյութերով և այլն: Հիշյալ կապակցութիւնները հիմնականում դրսևորում են միջոցի խնդրի հարաբերութիւնը:

Ածականի խնդրառութիւն

§ 558. Խնդրառութիւնը հատուկ է նաև ածականներին՝ պայմանավորված նրանց իմաստով: Այսպես՝ տեղյակ, իրազեկ ածականները ըստ իմաստի պահանջում են տրական հոլովով լրացում (իրազեկ հրամանին, տեղյակ դավադրութեանը), ղժգոհ, խռով ածականները՝ բացառականով խնդիր (ղժգոհ մարից, խռով հարեանից): Նշված խնդրառութիւնը առաջ է եկել ածականների իմաստի թելադրանքով:

Որոշ դեպքում խնդրառութիւնը պայմանավորվում է տվյալ ածականի բայական հատկանիշ ունենալու հանգամանքով: Այսպես՝ տրականով խնդիր են պահանջում մասնակցել, կարեկցել, վստահել բայերը (մասնակցել, կարեկցել, վստահել, մեկին (մի բանի): Երբ իբրև ածական հանդես է գալիս դրանց անհնչյունափոխ բայարմատը (մասնակից, կարեկից, վստահ, մոտ և այլն), այդ դեպքում ածականը պահպանում է բայի խնդրառութիւնը. օրինակ՝ կարեկից, մասնակից, վստահ, մոտ մեկին (մի բանի):

Խնդրառութեան գործում, այսպիսով, որոշ դեր ունի նաև ածականի մեջ բայական հատկանիշի առկայութիւնը կամ նրա բայական ծագումը:

Ժամանակակից հայերենում ածականները ստանում են տրական, բացառական, գործիական, մասամբ նաև ներդրական հոլովներով խնդիրներ, ընդ որում, խնդրառութիւնը հիմնականում բնորոշ է ստորոգելիական վերադրի և որոշիչի պաշտոնով կիրառվող ածականներին:

Տրականով խնդրառութիւն

§ 559. Բավական շատ են տրական հոլովով խնդիր պահանջող ածականները: Քանակական տեսակետից նրանք գերադանցում են մյուս հոլովներով խնդիր ստացող ածականներին: Ճիշտ այդ-

սկսել արականով բայական խնդրառությունը գերադանցում է մյուս հոլովներով դրսևորվող խնդրառությունը: Տրականով խնդիր ստացող ածականները արտահայտում են բաղմազան իմաստներ: Այդպիսի խնդիր են սահանջում հատկապես՝

1. Իրազեկություն, հայտնի, ծանոթ լինելու և այլ իմաստ արտահայտող իրազեկ, տեղյակ, անտեղյակ, լավատեղյակ, ֆաշատեղյակ, գիտակ, անգիտակ. հայտնի, անհայտ, անգետ, ֆաշահայտ, ծանօթ, անծանօթ և այլ ածականներ: Օրինակ՝ — Այժմ ես կուզեի ամենքդ լինեք իրազեկ մեր հրամանին (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ու հավիտյան էլ մնացին քնած, դավին անտեղյակ⁴⁰, ցավին անտարբեր (ՀԹ), Բմկաբերդի առումը): Ես ծանոթ չեմ թագուհու վշտերին (Մուր., Դեորդ Մարզպետունի): Այդ ֆաշահայտ է ֆեզ, և՛ ինձ, և՛ ամենքին (ՆԶ, Արա Գեղեցիկ): Գործածական են տեղյակ, քաջատեղյակ, ծանոթ, անծանոթ մի բանի (մեկի):

2. Հնազանդություն, երախտագիտություն, համերաշխություն, օգտակարություն մտերմության և այլ իմաստ արտահայտող հիլու, հնազանդ, մտերիմ, մոտ, մոտիկ, հավատարիմ, համերաշխ, հաշտ, օգտակար, վնասակար, անվնաս, երախտապարտ և այլ ածականներ: Օրինակ՝ ...Պատասխանեց միամիտ և միեռնույն ժամանակ ասես նակատագրին հնազանդ (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ու միշտ հնազանդ հնոց աղաքին... (ՀԹ, Անուշ): Մարդը ավելի մոտիկ է մահին, քան թե կյանքին (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ): Ուխտենք հավատարիմ մնալ հայրենիքին... (ԴԴ, Վարդանանք):

Վերը նշված ածականների մեծ մասի համար իբրև խնդիր կիրառվում է թե՛ անձը, թե՛ իրը. օրինակ՝ օգտակար է երեսխային (առողջությունը), հավատարիմ կնոջը (իր ուխտին), մոտիկ Արամին (այգուն) և այլն: Անձի դեպքում խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև տրականի և հետ կապի զուգորդությամբ, օրինակ՝ մտերիմ, հաշտ, համերաշխ մեկի հետ:

3. Պիտանիություն, արժանի ու հարմար լինելու, վստահություն, վարժվածություն, անտարբերություն և այլ իմաստ արտահայտող պիտանի, անպիտան, արժանի, անարժան, հարմար, ան-

⁴⁰ Որոշ ածականներ կարող են ստանալ մեկից ավելի հոլովներով խնդիրներ: Այստեղ որոշակի դիր են կատարում բառի բաղմասնությունը և նրա իմաստային նրբերանգները. օրինակ՝ տեղյակ զործից (զործին), անտեղյակ դեպքից (դեպքին) և այլն:

հարմար, վայել, անվայել, պատշան, անպատշան, վստահ, անվստահ, վարժ, անվարժ, հմուտ, ուշադիր, սիրալիր, բանկ, սուրբ. անտարբեր, օտար, ուժեղ, պատասխանատու, խորք և այլ ածականներ, որոնց խնդիրը լինում է թե՛ անձ, թե՛ իր և ցույց է տալիս զանազան, հատկապես հանգման, որոշիչային և այլ հարաբերություններ. օրինակ՝ Սևադան էլ գործել է այս պատժին արժանի մի հանցանք... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): ...Անվերջ կրկնում էի, թե Երվանդը անարժան էր Անահիտին (Իս., Գերեզմանի վրա): Իգիթին վայել սրտառուչ ողբով Հաց ու կոժ արին ձեն ձենի տված... (ՀԹ, Անուշ): Քայլում էր դանդաղ, ամեն բանի ուշադիր (Սե, Մխիթար սպարապետ): Մեր զորապետները բավական անվարժ էին հայոց երկրի պայմաններին (Բ, Սամվել): Գործածական են հարմար, անհարմար, պատշաճ, խորթ, օտար մի բանի (մեկին) և այլ կապակցություններ:

Որոշ ածականների խնդիրը կարող է արտահայտվել տրականի և կապի զուգորդությամբ: Այսպես՝ տրականով և ճկատմամբ (նաև հանդեպ) կապով խնդիր են ստանում ուշադիր, սիրալիր, անտարբեր, բարյացակամ, անբարյացակամ, հոգատար ածականները (ուշադիր երեխայի նկատմամբ (հանդեպ), սիրալիր կնոջ նկատմամբ, անտարբեր հարեանի նկատմամբ (հանդեպ), հոգատար ասպիրանտների նկատմամբ, բարյացակամ դիրեկտորի նկատմամբ և այլն: Տրականով և համար կապով խնդրառությունը բնորոշ է պիտանի, անպետք, հարմար, անհարմար ածականներին (պիտանի խմելու համար, անպետք գրեղու համար, հարմար հնձելու համար, անհարմար գործելու համար): Տրականի և համար կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր են պահանջում նաև բանկ և սուրբ ածականները (թանկ ինձ համար, սուրբ նրա համար):

Տրականով և վրա կապով խնդիր է առնում վստահ ածականը (վստահ իր ուժերի վրա): Տրականով և մեջ կապով՝ հմուտ, վարժ, անվարժ, ուժեղ և այլ ածականներ (հմուտ նետաձգության մեջ, վարժ ընթերցանության մեջ, ուժեղ վիճաբանության մեջ և այլն): Սպասելի էր, որ հիշյալ ածականների խնդիրը կիրառվեր ներգոյական հոլովով, բայց քանի որ զրանց ներգոյականը գործածական չէ, ուստի նախադասությունը տրվում է տրականի և մեջ կապի

դուզորդությամբ արտահայտված ձևին, որը իմաստով մոտ է ներդոյականին:

Պատասխանատու ածականը պահանջում է տրականով և առաջ կադով խնդիր (պատասխանատու մեկի առաջ):

4. Մասնակցություն, կարեկցություն, օժանդակություն, մոտիկ կամ առնիկ լինելու իմաստ արտահայտող կից, մասնակից, կարեկից, ցավակից, վշտակից, աչակից, կամակից, գործակից, վիճակակից, հաղորդակից, զուգակից, ձայնակից և այլ ածականներ, որոնք բաղադրված են կից արմատով և հիմք են հանդիսացել համապատասխան բայերի կազմությանը, որոնց խնդրառությունը պահանջում է ածականների մեջ. օրինակ՝ Դու մասնակից էիր նրա փառքին, մասնակից եղար և նրա դժբախտությանը (Բ, Սամվել), Թե՛ ևս և թե՛ իմ ամուսինը դավաճաններին աչակից չենք լինի (Ն. տ.): ...Կարող է քո կարիքներին կարեկից լինել քո ցավերին՝ ցավակից (Ն. տ.): Նրա խրեթիքին կից մի մեծ բաղում որոճում էին ոչխարները (Իս., Արևի մոտ): Գործածական են նաև զուգակից, հաղորդակից, ձայնակից, վշտակից մի բանի (մեկին) ձևերը:

5. Համապատասխանություն, համաձայնություն, հավասարություն, համաչափություն, մի բանի ընդունակ, հասու, պատրաստ, ընտրել և այլն լինելու գաղափար արտահայտող համապատասխան, անհամապատասխան, համահավասար, հավասար, համաձայն, համագոր, համահնչուն, նման, համամիտ, համակիր, համաչափ, համընթաց, զուգընթաց, ընդունակ, անընդունակ, անընտել, անձնվեր, անձնատուր, հասու, պատրաստ, այլև զուգահեռ, ակնատես, դավադիր, անդավանան, հակասական, շնորհալարտ և այլ ածականներ: Սրանց խնդիրը կարող է լինել թե՛ անձ, թե՛ իր, մի քանիսը կարող են ստանալ միայն իր-խնդիրը: Դրանց խնդիրները հիմնականում զրոկորում են հանդման և մատուցման հարաբերություններ: Օրինակ՝ ...Եվ ամեն մեկն իր աեսքին համապատասխան խելք ունի (ՀՔ, Մեծ տան դավակները, 1): Երևում էր, որ նա համամիտ է քաղալուրին (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նրա բարձրարվեստ երկերը համահնչուն են մեր ժամանակին, մեր կյանքին (ՍԶ, 11.10.1970): ...Աչքերը նորից փակում էր և անխոս քայլում ձերուկուն համընթաց (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Եթե համամիտ, համաձայն. համակիր և այլ ածականների խնդիրը անձ է, կարող է արտահայտվել տրականի և հետ կապի զուգորդությամբ. օրինակ՝ Ես համաձայն չեմ Կոնկինի հետ (ԲՀ. Սերմնացանները չվերադարձան): Համակիր, համամիտ մեկի հետ:

Գործածական են տկանատես, զուգընթաց, բնդունակ, հասու, պատրաստ, դավադիր, զուգահեռ մի բանի (նաև մեկին) և այլ կապակցություններ, ուր զրահորվում է ածականների տրական հոլովով խնդրառությունը:

6. Մատչելիության, հաճելիության, համակրության, կարևորության և այլ իմաստ արտահայտող մատչելի, անմատչելի, հասկանալի, անհասկանալի, պաշտելի, սիրելի, ակնորժելի, առելի, զգլելի, բնդունելի, համակրելի և այլ ածականներ որոնք բաղադրված են բայարմատներից ի ածանցով: Սրանց մի մասի խնդիրը անձ է լինում մյուսներինը կարող է լինել և՛ անձ, և՛ իր (հաճելի՝ մատչելի, ակնորժելի, սիրելի): Նկատենք, որ անձի դեպքում խնդիրը կարող է ստանալ նաև կապական արտահայտություն (տրական + կապ). օրինակ՝ մատչելի մեկին (մեկի համար), սիրելի մեկին (մեկի համար), հաճելի մեկին (մեկի համար) և այլն: Տրականով խնդրառություն է արտահայտված հետևյալ օրինակներում՝ Դա միայն անհասկանալի է հիմարներին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...Կանգնած էր հասարակ մահկանացուներին անմատչելի այդ բաճճությունը վրա (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Երևում էր, որ ներս մտնողը բոլորին էլ սիրելի մի անձնավորություն էր (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

Տրականի և համար կապի զուգորդությամբ խնդիր են առնում նաև վտանգավոր, կարևոր և այլ ածականներ (վտանգավոր զորքի համար, կարևոր աշխատանքի համար):

7. Տրականով են խնդիր պահանջում նաև կարոտ, սիրահար, սովոր, ենթալիս և այլ ածականներ, որոնց համար իբրև խնդիր կարող են կիրառվել և՛ անձը, և՛ իրը, բացառությամբ սիրահարի, որի խնդիրը սովորաբար իր է լինում: Օրինակ՝ Մուլի սիրահար էր այսպես կոչված անկենդան բնության (ՊՍ, Սայաթ-Նովա): Դա անկենդան մի վայր է, ջրի կարոտ... (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): Գյուղացիները զարմացել էին, թե ինչպես սարերի սովոր մարդը...

խնամում է իր որդուն (Արաքս, Օհան Հայրիկը)⁴¹։ Բերված կապակցություններով դրսևորվում է հանգման հարաբերություն։

Բացառականով խնդրառություն

§ 560. Որոշ ածականներ իրենց իմաստի թելադրանքով պահանջում են բացառականով խնդիր։ Բացառական հոլովով խնդրառությունը բնորոշ է զանազան իմաստների արտահայտող ածականներին։

Այդպիսի խնդիր են առնում՝

1. Գոհունակություն, գաղտնիություն, իրազեկություն, անբաժանելիություն և այլ իմաստ արտահայտող զոհ, դժգոհ, գաղտնի, բախում, ծածուկ, անտես, անտեսանելի, աննկատ, աննկատելի, անվրեպ, տեղյակ, անտեղյակ, բաժան, անբաժան, տարբեր և այլ ածականներ⁴²։

Սրանց ճնշող մեծամասնություն համար իբրև խնդիր կարող են հանդես գալ անձի և իրի անունները առանց խտրության. օրինակ՝ եվ գոհ իր սրամտությունից՝ գնաց (վԱ, Լեւոնի Հայրենի)։ Որդին մորից ծածուկ գործեր է կատարում... (Բ, Սամվել)։ Աշխարհի շար ու բարուց անտեղյակ, միամիտ երեսմաներ էինք (ԱԲ, Նամակ ռուսաց թագավորին)։ Դժգոհ, թաքուն, գաղտնի, անբաժան, աննկատ, տարբեր մեկից (մի բանից)։ Հիշյալ կապակցություններով դրսևորվում են անջատման, վերաբերության և այլ հարաբերություններ։

2. Չունենալու, զուրկ, ազատ կամ անկախ լինելու և այլ իմաստ արտահայտող զուրկ, զեբծ, ազատ, անկախ, հեռու, որբ, խռով, խորբ, զգուշ, շնորհակալ, ապահով, վրեժխնդիր, քեթև, ուժեղ, բույլ և այլ ածականներ։ Սրանցից մի քանիսի հետ իբրև խնդիր կիրառվում է անձը (շնորհակալ, վրեժխնդիր, խռով, խորթ, որբ և այլն)։ Մյուսների հետ հավասարապես կարող է հանդես գալ թե՛ անձը, թե՛ իրը (զուրկ, ազատ, հեռու, զգուշ, ուժեղ, թույլ և այլն), իսկ զերծ-ը պահանջում է իրի անվամբ արտահայտված խնդիր։ Օրինակ՝ Իսկ այժմ նա ազատ է այդ երկյուղից (Մուր...

⁴¹ Տրական հոլովով խնդիր պահանջող ածականները վերը նշվածով չեն սահմանափակվում։ Դրանք քանակապես բավական շատ են, իմաստով՝ բազմազան։ Այստեղ ներկայացվել են միայն որոշ խմբեր։

⁴² Դոհ ածականին բնորոշ է նաև գործիականով, իսկ տեղյակ, անտեղյակ ածականներին՝ տրականով խնդրառությունը։

Գեորգ Մարգարետունի): Սասմա սարերից շատ ու շատ հեռու Թրնդում էր նրա հռչակին ահարկու (ՀԹ, Սասունցի Դավիթ): Շնորհակալ կալ եմ Բեզանից... (ԲՀ, Սերմնացանները շվերադարձան): Գործածական են նաև զուրկ, անկախ, որբ, խոտվ, խորթ, զգուշ, վրեժխնդիր, ուժեղ մեկից (մի բանից):

Հաճախ ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով կիրառվող ածականների բացառական հոլովով խնդիրը ցույց է տալիս, որ առարկան տվյալ հատկանիշը ունի ոչ թե ընդհանրապես, այլև միայն որոշ տեսակետից, մասնավորապես, այսինքն՝ ածականի ընդհանուր նշանակությունը սահմանափակվում է խնդրի շրջանակում: Այդպիսի սահմանափակություն է մտցվում քերև, ուժեղ, բախտավոր, դժբախտ, քույլ, ապահով, անհանգիստ և այլ ածականների խնդրառությունից: Օրինակ՝ ուժեղ մաթեմատիկայից, թույլ հայտց լեզվից, ապահով վտանգից, անհանգիստ տնից, այլև բախտավոր, դժբախտ այդ կողմից (տեսակետից) և այլն: Բացառականով խնդրառություն է զրսեորում նաև համեմատական բաղդատականի ժամանակ, երբ համեմատվող գոյականը կիրառվում է բացառական հոլովով. օրինակ՝ ոսկուց թանկ, արծաթից էժան, վարդից հոտավետ, բամբակից սպիտակ և այլն: Հիշյալ կապակցությունները հանդես են գալիս նախադասության մեկ անդամի պաշտոնով:

Գործիականով խնդրառություն

§ 561. Որոշ ածականների բնորոշ է գործիականով խնդրառություն, մի բան, որ հիմնականում պայմանավորվում է նրանց բառային իմաստով: Այդպիսի խնդիր են առնում լիություն, առատություն, այլև հպարտ, նշանավոր և այլն լինելու իմաստ արտահայտող լի, լիք, լեցուն, լեփ-լեցուն, առատ, հարուստ, հպարտ, երջանիկ, հայտնի. նշանավոր, հղի և այլ ածականներ: Սրանցից մի քանիսի համար իբրև խնդիր գերազանցապես կիրառվում է իրր (հայտնի, առատ, նշանավոր), մյուսների խնդիրը կարող է լինել թե՛ անձը, թե՛ իրը, բացառությամբ երջանիկի, որի խնդիրը սովորաբար անձ է լինում: Օրինակ՝ Գիշերը լի էր հուզումներով, ցավով ու կարոտով, երազանքներով ու տագնապներով (ՀԹ, Մեծ տան զավակները, 1): Այս հայր Սահակը նշանավոր էր իր բժշկությամբ

(ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Նա գյուղում հայտնի էր իր ծայրահեղ աշխատասիրությամբ (ՍԽ, Հողը, 1): Արծրունյաց տոհմը հաբուստ է դավանաններով (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի): Իսկ դա հղի էր գալիքի անհնարին սաբսափներով (ԴԴ, Վարդանանք): Ու մեր բախտով լինենք հպարտ (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի): Գործիականով խնդրառություն է արտահայտված նաև հետևյալ կապակցությունների մեջ՝ առատ մրգով, երջանիկ ամուսնով, ծաղիկներով զարդարուն, օծուն արևով, խղճով կահավորմամբ և այլն:

Որոշ կապակցություններում ածականների իմաստը սահմանափակվում է խնդրի շրջանակում, այսինքն՝ նշվում է, որ ածականով արտահայտված հատկանիշը բնորոշ է առարկային ոչ թե ընդհանրապես, այլ այս կամ այն տեսակետից: Այսպես՝ վահանը առողջ է հոգով, գեղեցիկ՝ մարմնով նախադասության մեջ առողջ և գեղեցիկ հատկանիշը վերագրվում է վահանին միայն նրա հոգու և մարմնի տեսակետից:

Մարմնով գեղեցիկ, հոգով առողջ կապակցություններում գեղեցկությունն ու առողջությունն, իբրև հատկանիշներ, համապատասխանաբար տարածվում են միայն մարմնի և հոգու վրա, վերագրվում միայն նրանց: Այստեղ որոշակի սահմանափակություն է մտցվում հատկանիշների դրսևորման մեջ:

Ներգոյակաճով խնդրառություն

§ 562. Որոշ ածականներ պահանջում են ներգոյակաճով լրացումներ՝ պայմանավորված նրանց բառային նշանակությամբ: Այդպիսիք են՝ ծուլ, քուլ, հանցավոր, անկեղծ, վարժ, անվարժ, հմուտ, նիշտ, իրավացի, ժլատ, անհամեստ, մեղավոր, անընդունակ, կույր, համբռաշխ և այլն: Սրանցից մի քանիսը, ինչպես նշվել է, կարող են առնել նաև այլ հոլովներով (բացառականով, տրականով, գործիականով) խնդիրներ: Հիշյալ ածականների ճնշող մեծամասնությունը, կիրառվելով ստորոգելիական վերադրի (նաև որոշիչի) պաշտոնով, ցույց է տալիս, որ առարկան տվյալ հատկանիշը կրում է ոչ թե ընդհանրապես, այլ մասնավորապես: Ածականի և ներգոյական հոլովի կապակցությամբ սահմանափակություն է մտցվում հատկանիշի նշանակության մեջ, մասնավորեցվում խնդրի նկատմամբ: Այսպես՝ «Նա շատ ծուլ է նամակ գրելում»

նախադասության մեջ ծուլությունը տարածվում է միայն նամակագրության վրա, ուրիշ բնագավառներ գործա են մնում այդ սահմանափակությունից: Իսկապես մեկը կարող է ծուլ լինել նամակ գրելում, բայց ուժեղ լինել ձեռագրության, ընթերցանության, նետաձգության կամ վազելու մեջ:

Ածականների ներգոյական հոլովով խնդրառությունը նկատու էի է նաև հետևյալ կապակցություններում՝ անկեղծ է սիրո հարցում, ճիշտ է իր դատողություններում, հմուտ է պատերազմի գործում, մեղավոր է այդ բանում, ժլատ է ընտանիքում և այլն: Պետք է նկատել, որ որոշ կապակցություններում հիշյալ ածականների համար սովորական է ոչ թե ներգոյականով, այլ տրականով և մեջ կապով խնդրառությունը (իրավացի պահանջների մեջ, վարժ բնթերցանության մեջ): Դա պայմանավորվում է ածականի խնդիրների ներգոյական հոլովաձևի անգործածական լինելու հանգամանքով: Ներգոյական հոլովի իմաստը կարող է դրսևորվել տրականով և մեջ կապով: Այդ պատճառով ներգոյականի չգործածվող ձևերի փոխարեն հաճախ հանդես է գալիս տրականը մեջ կապով, որի հետևանքով փոխվում է ածականների խնդրառությունը (ներգոյական հոլովի փոխարեն հանդես է գալիս տրականը մեջ կապով):

ԱՌԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 563. Առդրությունը բառերի ստորագրասական կապակցության այնպիսի ձև է, որի ժամանակ լրացումը փոփոխություն չի կրում գերադաս անդամի իմաստային կամ քերականական հասկանիչների պահանջով, Այդ տեսակետից նա հակադրվում է համաձայնությանն ու խնդրառությանը, որոնց գեպքում լրացումները փոփոխության են ենթարկվում, ստանալով գերադաս անդամի թեւադրած կամ պահանջած ձևը: Առդրական կապակցության մեջ գերադաս անդամը չի ազդում լրացման վրա, որևէ դեր չունի նրա դրսևորման մեջ: Լրացումը կախվածության մեջ չէ գերադաս անդամից և կիրառվում է անփոփոխ ձևով՝ անտարբեր գերադաս անդամի իմաստի կամ քերականական հատկանիշների նկատմամբ: Օրինակ՝ առագ վազել, հանախ հանդիպել և այլ կապակցություններում առագ և հանախ բառերը որևէ փոփոխության չեն ենթարկվել՝ պայմանավորված նշված բայերի իմաստային կամ այլ կարգի հատկանիշով:

Առդրության ժամանակ կարևոր դեր է կատարում բառերի շարադասությունը, այլև կապակցվող անդամների միավորման հընչերանդր։ Այսպես՝ նա լրջորեն որոշեց պատրաստվել քննության։ Նա որոշեց լրջորեն պատրաստվել քննության։ Առաջին օրինակում լրջորեն մակբայը լրացնում է որոշեց, Ջ-րդ-ում՝ պատրաստվել բային։ Առաջին նախադասության մեջ ընդգծվում է լրջորեն որոշելու, մյուսում՝ լրջորեն պատրաստվելու իմաստը։

Առդրություն գոյականին

§ 564. Առդրական կապակցության մեջ գերադաս անդամի դերով կիրառվում են գոյականները։ Գոյականին առդրվում են՝

ա) Գոյականը— Գոյականին առդրվող գոյականը կարող է կիրառվել ինչպես ուղղական, այնպես էլ թեք հոլովով։ Այսպես՝ ծով աչքեր, պողպատ կամֆ, հեռու մարդ և այլն։ Այս կապակցություններով զրուցվում է որոշիչ-որոշյալի հարաբերության, իսկ Արամի ձեռքը, սենյակի լուսամուտը, զբոս կազմը, մոր սերը, բաղաձի լուսավորությունը և այլ կապակցություններում արտահայտվում են պատկանելության, սերման, հատկացական և այլ հարաբերություններ, այսինքն՝ այստեղ առկա է հատկացուցիչ-հատկացյալի հարաբերություն։

բ) Ածականը— Ածականի առդրությունը գոյականին լայն տարածում ունի հայերենում։ Ամեն մի ածական կարող է առդրվել տարբեր գոյականների, ստեղծելով ստորադասական բազմաթիվ կապակցություններ, ուր ածականները զրուցվում են գերադաս անդամի որակական հատկանիշը. օրինակ՝ գեղեցիկ աչքեր (երեխա, երկինք), համեստ մարդ, հեռուսական արարք, փայլուն հաղթանակ, արագահոս գետ և այլն։ Այս կապակցություններում զրուցվում է որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն։

գ) Թվականը— Թվականների և գոյականների առդրությամբ ստեղծվում են թվային հատկանիշ արտահայտող կապակցություններ, օրինակ՝ հինգ ռուբլի, յոթ երեխա, տասնհինգ ուսանող, հարյուր ինքնաթիռ, հազար զինվոր, հիսուն աշխատություն, երկուրդ կուրս, հինգերորդ մեքենան, չորրորդ երեխան և այլն։

դ) Մակբայը— Գոյականին կարող է առդրվել նաև մակբայը։ Թեև մակբայների համար բնորոշ է գոյականի վրա դրվելով առարկայի հատկանիշ արտահայտելը, սակայն հանդիպում են այդպի-

սի որոշ կապակցություններ: Ընդ որում, մակբայները առդրվում են հատկապես այնպիսի գոյականների, որոնք այս կամ այն չափով գործողության իմաստ են դրսևորում, օրինակ՝ հանկարծակի հարձակում, արագ զարգացում, շեշտակի վերելք, լիովին ոչնչացում, ամբողջովին կործանում և այլն: Այս կապակցություններով դրսևվում է որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն:

կ) Գեռանունը — Գոյականի հետ կապակցվում են հիմնականում ցուցական, որոշյալ, անորոշ, հարցա-հարաբերական և այլ գերանուններ, իհարկե, ոչ բոլորը. օրինակ՝ այսպիսի խոսակցություն, այդպիսի գիրք, այնպիսի վերաբերմունք, ինչպիսի Բաջա-գործություն, որքան համարձակություն, որևէ մարդ, ամբողջ ունեցվածք և այլն: Լրացումները դրսևորվում են գերադաս անդամի այս կամ այն հատկանիշը:

զ) եղանակավորող բառերը — Ստորագասական կապակցությունների մեջ գոյականը կարող է ունենալ եղանակավորող բառերով արտահայտված լրացում. օրինակ՝ կարծես մարդ (էր), միայն զրբեր (էին), մինչև անգամ երեխան (հանգիստ չէր), նույնիսկ պոեմը (ավարտված չէր) և այլն: Այսպիսի կապակցությունները քիչ են հանդիպում: Դա բացատրվում է նաև նրանով, որ եղանակավորող բառերը սովորաբար երանդավորում են ամբողջ նախադասությունը և ոչ թե նրա առանձին անդամը, հետևաբար ավելի քիչ են կապվում գոյականով արտահայտված անդամի հետ:

Առդրություն ածականին

§ 565. Ստորագասական կապակցության մեջ գերադաս անդամը կարող է արտահայտվել ածականով: Ածականին առդրվում են՝

ա) Մակբայ — Հայերենի համար սովորական են մակբայի և ածականի առդրությունը կապակցությունները, որոնցով կամ դրսևվորվում է հատկանիշի չափը (առտիճանը), կամ մասնավորեցվում է այն, սահմանափակելով լրացման շրջանակով, կամ էլ պարզապես արտահայտվում է ժամանակային հատկանիշ. օրինակ՝ շատ բարի, չափազանց ֆնֆուշ, ավելի զգաստ, բացարձակապես հավատարիմ, լիովին վստահ, ֆիզիկապես առողջ, հոգեպես գեղեցիկ, միշտ ուրախ, երբեմն հանգիստ և այլն:

բ) Ածականը— Ածականը, առգրվելով ածականին, զրսևորում է նրա հատկանիշի աստիճանը. օրինակ՝ Բաջ հայտնի, լավ ծառք, արտակարգ ուրախ, բացարձակ ստույգ, դժվար ըմբռնելի, եեչա հասկանալի և այլն: Այս կապակցությունները միասին կիրառվում են իբրև նախադասության մեկ անդամ:

գ) Գերաւնունը— Ածականի հետ առգրական կապակցությամբ հանդես է գալիս նաե գերանունը: Տարածված են հատկապես քանակական հատկանիշ արտահայտող գերանունների և ածականների կապակցությունները. օրինակ՝ որքան ուրախ, ինչքան հանգիստ, այնպես քերև, այսքան մեծ, այդքան շքնաղ, այնքան մեղմ և այլն:

դ) Թվականը— Ածականին առգրվում է նաե թվականը: Այդպիսի կապակցությունները հանդես են գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ. օրինակ՝ չորս հարկանի, երեք ակնանի, երկու տողանի և այլն: Թվականի և ածականի առգրությամբ կապակցությունները լայն տարածում չունեն: Նշված ածականները առանց թվական լրացման զործածական չեն: Նրանք թվականի հետ բառային մեկ միավորի արժեք ունեն և ըստ էության ածական են:

ե) Նդանակավորող բառերը— Առգրական կապակցության մեջ իբրև ստորադաս անդամ կիրառվում են նաե եղանակավորող բառերը, որոնք այս կամ այն երանգ են հաղորդում գերադաս անգամին. օրինակ՝ մինչև անգամ ուրախ, իսկապես խելոք, կարծես հանգիստ, նույնիսկ շռայլ և այլն:

զ) Կապը և նրա խնդիրը— Ածականի հետ առգրական կապակցություն կարող է կազմել կապը և նրա խնդիրը: Այդպիսի կապակցություններով չհրսևորվում են հավասարության, նմանության կամ բաղդատության հարաբերություններ. օրինակ՝ ձյունի պես եերմակ, արևի պես պայծառ, մահվան պես ամուր, արձանի նման անշարժ, դանակի նման սուր, մահվան չափի դառը և այլն: Հիշյալ կապակցությունները նախադասության մեջ մեկ անգամի պաշտոն են կատարում, հանդես գալով որոշիչի կամ ձևի պարագայի պաշտոնով, նայած նրանց լրացյալի խոսքի մասնային պատկանելության: Եթե լրացյալը գոյական է կամ կիրառված իբրև աշգպիսին, զրանք որոշիչի դեր են կատարում, իսկ եթե լրացյալը բայ է՝ պարագայի (հմտ. մահվան չափի դառը օրեր և արձանի նման անշարժ կանգնել):

Առդրութուն բալին

§ 566. Առդրական կապակցութեան գերադաս անդամը կարող է արտահայտուիլ բայով: Բային կարող են առդրուիլ՝

ա) Մակրայը — Գրական հայերենում բովական տարածված է մակրայի առդրութունը անորոշ դերբային: Այդպիսի կապակցութուններում մակրայները լրացնում են բային՝ արտահայտելով գործողութեան կատարման ղանաղան հանգամանքներ՝ ձև, տեղ, ժամանակ, չափ և այլն. օրինակ՝ խորամանկորեն ժպտալ, արագ մագլցել, միաբերան կանչել, ընդմիջտ հեռանալ, իսկույն ներկայանալ, շատ երգել, քիչ հանգստանալ և այլն:

բ) Անորոշ դերբայը — Անորոշ դերբայը առդրուելով բայի անդեմ ձևին, եղանակավորում է գործողութունը. օրինակ՝ փորձել խանդարել, փափաղել հանդիպել, ձգտել տիրել, աշխատել խանդարել, երազել տեսնել, սկսել կառուցել, շարունակել պարել և այլն: Այսպիսի կապակցութունները նախադասութեան մեկ անդամի պաշտոն են կատարում, հանդես գալով որպես բայական բաղադրյալ ստորոգյալ: Անորոշ դերբային առդրվող անդեմ ձևերը կարող են կիրառուիլ նաև դիմավոր ձևով: Այս դեպքում կապակցութունը կարտահայտուի դիմավոր ձևի առդրութեամբ անորոշ դերբային. օրինակ՝ փորձեց երգել, ցանկանում է տեսնել, կաշխատի խանդարել, սկսեց կառուցել, ձգտեց միավորել և այլն: Այստեղ դիմավոր ձևերը դարձյալ եղանակավորման երանդ են հաղորդում գործողութեանը:

Հաճախ անորոշ դերբայի գործիական հոլովաձևն է առդրվում բայի եղանակային կամ դերբայական ձևերին. օրինակ՝ ժողովում ասաց, մեծանալով հասկացավ, ուրախանալով պատմեց, երգելով մտնել, լողալով անցնել, ծխելով բացել և այլն: Հոլովական ձևերը նման կապակցութուններում արտահայտում են գործողութեան կատարման եղանակը կամ ձևը:

գ) Ածականը — Առդրական կապակցութեան մեջ իբրև ստորադաս անդամ կիրառվում է նաև ածականը: Վերջինս կարող է առդրվել բայի թե՛ դիմավոր, թե՛ անդեմ ձևերին: Օրինակ՝ գեղեցիկ նկարել (նկարեց, կնկարի), մեղմ վարվել (վարվեց, կվարվի), լուրջ մտածել (մտածեց, կմտածի), երկար նալել (նալեց, կնալի), անշեղ ընթանալ (ընթացավ, կընթանա) և այլն:

դ) Եղանակավորող բառերը— Ստորագրասական կապակցութեան մեջ եղանակավորող բառերի համար իբրև գերադաս անդամ կարող են կիրառվել բայի անդեմ ձևերը. օրինակ՝ տնայայման անդիպել, միայն գեկուցել, անշուշտ կզա, անսպասելի կներկայանա, զո՞ւցե առողջանա, մի՞թե նեղացում է ալլն: Սրանք եղանակավորում են խոսքը՝ նրան հաղորդելով հաստատական, երկնական, զիջական և այլ իմաստներ:

ե) Կապը և նրա խնդիրը— Ստորագրասական կապակցությունը կարող է ստանալ կապական արտահայտություն: Այս դեպքում կապը իր խնդրի հետ առգրվում է բային: Վերջինս կիրառվում է թե՛ դիմավոր, թե՛ անդեմ ձևերով. օրինակ՝ դադանի պես հարձակվել (հարձակվեց), գուսանի նման երգել (երգեց), երեխայի պես հեկեկալ (հեկեկաց), Համիկի շափ ուրախանալ (ուրախացավ) և այլն: Լրացումները գրեկորում են ձևի, նմանություն, չափի և այլ հարաբերություններ:

Առդրություն մակբային

§ 567. Ստորագրասական կապակցության գերադաս անդամը կարող է արտահայտվել մակբայով: Մակբային առգրվում են՝

ա) Մակբայ— Առդրական կապակցություն են կազմում մակբայները, ընդ որում, այդպիսի կապակցություն հնարավոր է տարբեր տեսակի մակբայներից: Միևնույն խմբի մեջ ներառված մակբայներից սովորաբար ստորագրասական կապակցություն չի ըստեղծվում: Չեի, չափի և ժամանակի մակբայներին կարող են առգրվել չափի, ձևի և այլ մակբայներ. օրինակ՝ շափազանց բաբխղնորեն, շատ ուշ, բավական արագ, անառարկելիորեն քիչ, բոլորովին մոռ. անվերապահորեն շատ և այլն:

դ) Դերանունը— Մակբայի հետ ստորագրասական կապակցություն են կազմում հատկապես քանակի և ձևի իմաստ արտահայտող դերանունները. օրինակ՝ այնքան բարեկամաբար, այնքան բնիշորեն, այնպես մեղմորեն, այնպես վեհորեն, նույնքան արագ, նույնչափ ազատորեն և այլն:

ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱԶՄՈՂ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ
ՇԱՐԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 568. Բառերը ինքնին խոսք կազմել չեն կարող. միտք արտահայտելու համար դրանք կապակցվում են իրար հետ և դասավորվում որոշակի կարգով, Բառերի դասավորության այդ կարգը լեզվաբանության մեջ ընդունված է կոչել շարադասություն: Շարադասությունը ստորոգման և հնչերանգային ավարտվածության հետ միասին հաղորդակցության միավորի՝ նախադասության ձևավորման կարևորագույն միջոցներից է:

Շարադասությունը չպետք է դիտել որպես միայն նախադասության անդամների ընդունված կարգ, քանի որ նախադասության կազմում հանդես են գալիս նաև այնպիսի բառեր, որոնք թեև նախադասության անդամներ չեն դառնում, սակայն դրանց շարադասությունը նախադասության մեջ շատ կարևոր է: Այդպիսի բառերից են՝ կապերը, շաղկապները, եղանակալորոզ բառերը, ձայնարկությունները, կոշտկանները, քերականական մասնիկները (օժանդակ բայ, մի արգելական) և այլն, որոնց ոչ տեղին դործածությունը կարող է աղավաղել նախադասության միտքը կամ առաջացնել անկապակցություն:

§ 569. Շարադասության դերը քննելիս պետք է նկատի ունենալ նաև բառակապակցությունները: Սրանք կարող են գործածվել և գործածվում են նախադասության մեջ, բայց և այնպես շարահյուսական միավորներ են, հետևաբար դրանց անդամներն իրար նկատմամբ նույնպես պետք է ունենան որոշակի շարադասություն (տարբեր բառակապակցություններ ունեն տարբեր տիպի շարադասություն՝ կայուն կամ ազատ): Այս բոլորից ելնելով նպատակահարմար է շարադասությունը սահմանել այսպես՝ շարադասությունը բառական միավորների դասավորությամբ ընդունված կարգն է նախադասություններում և բառակապակցություններում. այն որպես բերականական արտահայտման միջոց իր դերով նպաստում է նախադասության մտքի և բառակապակցությունների իմաստի ձևավորմանը:

§ 570. Շարադասությունը լինում է կայուն և ազատ: Կայուն շարադասությունը բնորոշ է անջատական տիպի լեզուներին, որտեղ նախադասության անդամներն ունեն իրենց որոշակի տեղը:

Այս կարգի լեզուներում որպես քերականական արտահայտման հիմնական միջոց հանդես է գալիս բառերի դասավորությունը՝ շարադասությունը:

§ 571. Ազատ շարադասությունը հատուկ է կցական ու թեքական լեզուներին: Եթե կայուն շարադասության դեպքում նախադասության մեջ բառի դրաված տեղով պայմանավորված է նրա պաշտոնը, ապա ազատ շարադասության դեպքում բառի պաշտոնը նախադասության մեջ, որպես կանոն, պայմանավորված չէ նրա դրաված տեղով: Ազատ շարադասությունը հնարավորություն է տալիս միեւնույն նախադասությունն արտահայտել մի քանի տարբերակներով. նրան հաղորդելով մտքի տարբեր նրբերանգներ: Կցական և թեքական լեզուներում բառահարաբերական ձևույթների առատության հետևանքով շարադասությունը համեմատաբար ազատ է և քերականական արտահայտման ակտիվ միջոց չէ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ինչքան լեզուները անջատական վիճակից անցնում են դեպի կցականը կամ թեքականը, այլ քան շարադասության քերականական դերը նվազում է, և բառերի դասավորությունը նախադասության մեջ դառնում է ազատ:

§ 572. Ժամանակակից հայերենը դասվում է կցական լեզուների շարքը, և հետևաբար շարադասությունը ալատիզ քերականական արտահայտման հիմնական միջոց չէ, այլ այն օժտված է մեծ ազատությամբ ու ճկունությամբ, որը պայմանավորված է տրամաբանական շեշտով ու շրջունությամբ. սակայն սա բոլորովին էլ չի նշանակում, թե շարադասությունը մեր լեզվում զուտ ոճական դեր է կատարում:

§ 573. Նախադասություն կազմող բառ-միավորների շարադասություն տեսլով չպետք է հասկանալ միայն ենթակայի ու ստորոգյալի և լրացման ու լրացյալի՝ իրար նկատմամբ ունեցած դիրքավորումները (շատերը շարադասության դերը նեղացնում են այս սահմաններում), Սա շարադասության նեղ և թերի ըմբռնում է: Լայն ըմբռնումով շարադասություն տեսլով պետք է հասկանալ նախադասություն կազմող բառ-միավորի (անկախ նրանից այն նախադասության անդամ է, թե ոչ) դիրքը նախադասության մեջ, ինչպես նաև նրա յուրաքանչյուր հնարավոր տեղափոխություն: Այս դեպքում տեղափոխվող բառ-միավորը կարող է փոխել ոչ միայն նախադասության մեջ կատարած իր դերը, այլև խոսքի մասնաչին

պատկանելությունը և ձեռք բերել քերականական այլևայլ իմաստներ: Արդի գրական հայերենում շարադասությունը հիմնականում երկու դեր է կատարում՝ քերականական և ոճական-իմաստային: Ճիշտ է, մեր լեզվում շարադասությունը գերազանցապես ոճական արժեք ունի, բայց և այնպես ոճական բաղմամբիսի դրսևորումների հետ այն ունի նաև շարահյուսական հարաբերություններ արտահայտելու բավականաչափ մեծ դեր:

ՇԱՐԱԿԱՅԻՆ ՓԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԴԵՐՈՒՆԸ

§ 574. Ժամանակակից հայերենում նախադասության մեջ գործածված բառի շարադասության փոփոխումը հրեմն առաջացնում է նույն բառի պաշտոնի փոփոխություն: Այսպես, օրինակ, որոշ նախադասություններում հրեմն ենթակայի պաշտոնը պայմանավորված է լինում միայն ստորոգյալից առաջ դրվելով, իսկ ուղիղ խնդրինը՝ ստորոգյալից հետո դրված լինելու հանգամանքով: Այս երեույթը դիտելի է հատկապես այն դեպքում, երբ ենթական և ուղիղ խնդիրը համապատասխանաբար արտահայտված են լինում գոյականի նույնանման ձևերով (ուղղական հոլովով): Օրինակ՝ «Արտագրությունը պայմանավորված է սպառումը» նախադասության մեջ առտաղբութունը ենթակայի և սպառումը ուղիղ խնդրի տեղերը փոխելիս փոխվում են և նրանց պաշտոնները, հետևաբար և նախադասության միտքը:

Նման կառուցվածքի ոչ բոլոր նախադասություններն է հնարավոր շրջել: Այսպիսի դեպքերի համար որպես օրինակ սովորաբար բերվում է «Կեցությունն է որոշում գիտակցությունը» նախադասությունը, որը հնարավոր չէ շրջել, որովհետև կեցությունն ու գիտակցությունը փոխադարձաբար պայմանավորված չեն իրարով: Կեցությունը ավելի ակտիվ է, ավելի ներգործող, քան գիտակցությունը: Հենց այս է պատճառը, որ կեցությունն ենթական չի կարելի դարձնել ուղիղ խնդիր, իսկ գիտակցությունն ուղիղ խնդիրը՝ ենթակա:

§ 575. Շարադասության փոփոխությունը առաջացնում է նաև նախադասության երկրորդական անդամների պաշտոնների որոշ փոփոխություններ: Այդպիսի հատկությամբ օժտված են հատկապես երկփեղկված իմաստ ունեցող խոսքի մասերը՝ մի քանի ածա-

կա՛ններ ու մակբայներ, անորոշ և հարակատար դերբայներ, ինչպես նաև անխեղական կապերից ու կապական բառերից մի քանիսը, այդպես էլ՝ որոշ շաղկապներ ու եղանակավորող բառեր (վերջիններս շարադասության փոփոխության շնորհիվ երբեմն դառնում են նախադասության երկրորդական անդամներ): «Ուրախ նժույզը խաղում էր, ոստյուններ գործում» (Բ, Սամվել) նախադասության մեջ ուրախ ածականը գործածված է նժույզ գոյականի հետ և կատարում է որոշչի պաշտոն, բայց եթե այն տեղափոխենք խաղում էր բայից առաջ՝ արդեն կկատարի ձևի պարագայի պաշտոն՝ «Նրժույզը ուրախ խաղում էր, ոստյուններ գործում»:

§ 576. Շարադասական փոփոխությունները երբեմն առաջացնում են նախադասության կազմի մեջ մտնող բառերի խոսքի մասային պատկանելության փոփոխություններ: Այստեղ նույնպես հիմնականում դեր է խաղում բառի երկփեղկված իմաստը: «Հանդավ վերջին ճրագը, ու բարաքը հանգստացավ կարկուտից հետո ծեծված արտի նման» (Գ. Մահարի, Սև մարդը), Այս նախադասության մեջ հետո բառը զուրկ է նյութական իմաստից. դրվելով նախադասության անդամներից մեկի վրա, ձևավորել է նրա պաշտոնը. այսինքն՝ այն կապ է և այս նախադասության մեջ զրկված է նախադասության անդամ դառնալու կարողությունից: Բայց եթե այդ նույն հետո բառը հեղինակը գործածեր ոչ թե կարկուտից բառից հետո, այլ երկրորդ համադաս նախադասության սկզբում՝ (Հանդավ վերջին ճրագը, ու հետո բարաքը հանգստացավ կարկուտից ծեծված արտի նման), այդ դեպքում այդ նույն բառը հանդես կգար որպես նախադասության ինքնուրույն անդամ (ժամանակի պարագա), հետևաբար կլիներ նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մաս (մակբայ): Ոմանք կարգում են նոր նամակները (Գ. Մահարի, Սև մարդը) և Ոմանք նոր են կարգում նամակներ: Երբ նոր բառը գործածվում է առարկայի որակական հատկանիշ ցույց տալու իմաստով՝ ածական է, իսկ ժամանակի իմաստով գործածվելիս՝ մակբայ: Այսինքն՝ երբ այդ բառը անվան լրացում է, որոշիչ է և ածական, իսկ երբ բայական լրացում է՝ պարագա և մակբայ⁴³:

43 Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի չթեքվող խոսքի մասերը, Երևան, 1959, էջ 23:

Երկփեղկված իմաստ ունի նաև հակադրության հարաբերություն արտահայտող «այլ» բառը, որը տարբեր կադակցություններում հավասարապես կարող է կատարել թե՛ շաղկապի, և թե՛ դերանվան դեր: Այս երևույթը շատ հաճախ նկատվում է նաև նույն նախադասության տարբեր շարադասություններում: Օրինակ՝ Մարությանը չղատասխանեց. այլ ծանրությամբ ծոցից հանեց մի նամակ և տվեց նրան (Մուր., Անպատճառ իշխանուհի): Այստեղ այլ-ը շաղկապ է և շաղկապում է երկու տարբեր, ներհակական հարաբերության մեջ գտնվող նախադասություններ: Բայց, եթե նույն կադակցության մեջ այլ-ը գործածվեր նամակ գոյականից առաջ, ապա այս դեպքում այն կկատարեր ոչ թե շաղկապի, այլ դերանվան պաշտոն և կգիտվեր որպես որոշիչ՝ «Մարությանը չղատասխանեց, ծանրությամբ ծոցից հանեց մի այլ նամակ և տվեց նրան»:

Եղանակավորող բառերի և մակբայների միջև ևս կան շփման եղբեր, այդ պատճառով էլ շարադասությունը դրանց տարբորոշման հարցում նույնպես վճռական դեր ունի («Իմիջիայլոց, խոսում էինք այդ մասին» և «Այդ մասին խոսում էինք իմիջիայլոց»): Առաջին դեպքում իմիջիայլոց-ը եղանակավորող բառ է, քերականորեն կապված չէ նախադասության հետ, բայց երկրորդ դեպքում՝ այն նախադասության անդամ է՝ ձևի պարագա, հետևաբար՝ մակբայ:

Երբեմն էլ, եղանակավորող բառերը նախադասության մեջ փոխելով իրենց տեղը ոչ միայն դառնում են նախադասության անդամ, այլև անցնելով նախադասության սկիզբը, մոտենում են զրկխափոր նախադասության դերին՝ «Մարմարիոնե մի արձան էր արշավում կաթճեա». բայց՝ «Կաթճեա մարմարիոնե մի արձան արշավում էր դեպի պատվանդանը» (ԱԲ, Սպիտակ ձին):

§ 577. Շարադասության քերականական դերով են պայմանավորված բացահայտիչի և բացահայտյալի պաշտոնները: Քերականական անհրաժեշտ պահանջով բացահայտիչը բացահայտյալից հետո է դրվում: Դրանց տեղափոխություններն անպայման առաջացնում են պաշտոնների փոփոխություններ: Հմմտ. Իսկ Վանդունց Հաբուղը՝ տավաբաժի տղան, նրան հավան չի (ԱԲ, Վանդունց Բաղին), Իսկ տավարածի տղան՝ Վանդունց Հաբուղը, նրան հավան չի: Երբեմն Շահանն ուշադիր նայում էր մեծ աղջկան՝ Սանդովխտին (ԱԲ, Աքարում), և «Երբեմն Շահանն ուշադիր նայում էր Սանդուխտին՝ մեծ աղջկան»:

Եթե նախադասության մեջ նույն լրացյալն ունի և՛ որոշիչ և՛ հատկացուցիչ, ապա հատկացուցիչը պետք է շարադասվի որոշիչից առաջ, այլապես որոշիչը կվերադրվի հատկացուցչին: Օրինակ՝ Բերդի ատամնաձև պարիսպները կորչում են սպիտակ ամպերի մեջ (ԱԲ): Բայց ոչ՝ «Ատամնաձև բերդի պարիսպները կորչում են սպիտակ ամպերի մեջ»: «Ես իմ անուշ Հայաստանի արևահամ բառն եմ սիրում» (ԵԶ): Բայց ոչ՝ «Ես անուշ իմ Հայաստանի արևահամ բառն եմ սիրում»:

Այգպես էլ՝ չի կարելի փոխել հատկացուցչին լրացնող որոշիչի շարադասությունը: Օրինակ՝ Պայծառ աստղերի լույսը չէր թափանցում սաղարթախիտ ծառերի տակ (Ավանդ.): Օտար երկնքի կամարների տակ հրազիս տեսա մի չքնաղ աղջիկ (ՎՏ):

§ 578. Պարագայական իմաստով որոշիչների պաշտոնը պայմանավորված է գրեթե միայն շարադասությամբ (Լոնդոնում ՏՍՍՄ-ի թղթակիցը հաղորդում է): Այստեղ Լոնդոնում որոշիչը եթե փոխի իր տեղը կվերածվի տեղի պարագայի:

§ 579. Հարաբերական դերանվամբ արտահայտված ենթական, ինչպես և ամեն մի անդամ, միշտ նախադաս գործածություն ունի: Օրինակ՝ Ամեն ոք, ով սիրում է, անպայման բանաստեղծ է (ՆԴ): Այն ամենը, ինչ կա Փափաղյանի գրքում, շարադրելու համար, հարկավոր է պարզապես էնցիկլոպեդիստ լինել:

§ 580. Գոյական և թվական անունների որոշչային պաշտոնով հանդես գալը նույնպես հիմնականում պայմանավորված է շարադասությամբ. դրանք զրվում են որոշչայններից առաջ, հակառակ դեպքում առաջանում է իմաստների խախտում: Հմմտ. Զրոսաշրջիկները այցելեցին Նրևան ֆաղաֆ և ...քաղաք Նրևան (ծաղիկ աղջիկ, Ձենով Օհան, որսի շուն): Իսկ եթե քանակական թվականները փոխեն իրենց նախադաս դիրքը, կվերածվեն դասականների. հմմտ. 5 հարկ և հարկ 5, 12 սենյակ և սենյակ 12, 136 էջ և էջ 136 և այլն⁴⁴:

§ 581. Ժամանակակից հայերենում նախադասություն կազմող բառերի շարադասության փոփոխությունից երբեմն փոփոխվում է նաև նախադասության բնույթը: Այսպես, եթե հաստատա-

⁴⁴ Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, Զթեքվող խոսքի մասեր..., Երևան, 1965, էջ 115—116:

կան նախադասությունն ստորոգյալը բաղադրյալ է կամ արտահայտված է բայի որևէ բաղադրյալ ժամանակով, և եթե այդ նախադասության կազմում կա նաև հարաբերական դերանուն, ապա այդ նախադասության անդամների տեղափոխության ժամանակ նկատելի է մի օրինաչափություն. երբ օժանդակ բայը տեղափոխվում է հարաբերական դերանունից հետո, նախադասության բրնույթը փոխվում է. հաստատական նախադասությունը վերածվում է հարցականի (հաճախ նաև բացականչականի): Օրինակներ՝ «Երբ հեռանում է կինը», «Երբ քեզ հետ են ընկերներդ»: «Ում ժպտում է կյանքը» (կինոթատրոնների հայտադրերից)— հաստատական են: Բայց՝ «Երբ է հեռանում կինը», «Երբ են քեզ հետ ընկերներդ», «Ում է ժպտում կյանքը» և այլն: Օժանդակ բայի նման դիրքավորման դեպքում անհնար է նախադասությունն արտաբերել առանց հարցական (երբեմն էլ բացականչական) հնչերանգի: Հարցման դադարի բխում է այդ կարգի նախադասությունների կառուցվածքից: Դա մի օրինաչափություն է ժամանակակից հայերենում, որ բացառություններ զրեթե չի ճանաչում:

§ 582. Հայերենում ուրիշի ուղղակի կամ անուղղակի խոսքի հետ անմիջապես առնչվող հեղինակային խոսքի մեջ ստորոգյալի շարադասությունը նույնպես պայմանավորված է բերականական անհրաժեշտությամբ: Այսպես՝ եթե հեղինակի խոսքը նախորդում է ուրիշի ուղղակի խոսքին, ապա հեղինակային խոսք-նախադասությունում ստորոգյալը բերականական պահանջով միշտ զրվում է ենթակայից հետո. օրինակ՝ Ավ. Իսահակյանը Շիրակի մասին գրել է. «Բնությունը նրան օժտել է փիլիսոփայական խորը ինտուիցիայով» (ՍԳ, 1964, № 10, էջ 130): Հայրս ասաց. «էլ մի գա, մռաքիր ինձ» (ՆԴ): Նույնն է նաև ուրիշի անուղղակի խոսքի դեպքում՝ «Հայրս ասաց, որ իմ ու քո միջև անանց անգունդ կա» (ՆԴ): Ռոմեն Ռոլանը գրում է, որ երաժշտության տեսակետից Խորհրդային Հայաստանը երկրորդ Իտալիան է:

Իսկ երբ հեղինակի խոսքը հաջորդում է ուրիշի ուղղակի խոսքին, այդ դեպքում հակառակն է տեղի ունենում. հեղինակային խոսք-նախադասությունում ենթական է զրվում ստորոգյալից հետո՝

— Իջնենք, ձիերը թող հանգստանան,— ասաց ընկերս (ԱԲ, Ալպ. մանուշակ):

— Ո՞ւր ես, ճամփորդ,— կհարցնեմ նրան մի ձայն (Գէ, Հայկ. սիմֆոնիա):

— Շա՞տ պիտի հեռանանք բանակից, տեր իմ,— հարցրեց Եղնիկը (Մուր., Գ. Մարզպ.):

ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՈՃԱԿԱՆ-ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴԵՐՈ

§ 583. Ինչպես կցական ու թեքական ամեն մի լեզվում, այնպես էլ ժամանակակից հայերենում գոյություն ունի շարադասության երկու տարբերակ՝ սովորական և շրջուն:

Սովորական շարադասությունը մեր լեզվում ընդունված է անվանել նախադասության այնպիսի կառուցվածք, երբ ենթական դրվում է ստորոգյալից առաջ, որոշիչը՝ որոշյալից, հատկացուցիչը՝ հատկացյալից, իսկ բացահայտիչը՝ բացահայտյալից հետո: Ենթակայի լրացումները դրվում են նրանից առաջ: Թեև ստորոգյալի լրացումների շարադասությունը համեմատաբար ազատ է, բայց ուղիղ խնդրի ետադաս գործածությունը հայերենի բնական կանոններից մեկն է: Մեր լեզվին ավելի հատուկ է «ենթակա-ստորոգյալ-ուղիղ խնդիր» կառուցվածքը, քան «ենթակա-ուղիղ խոնդիր-ստորոգյալ» կառուցվածքը: Մյուս խնդիրները նույնպես մեծ մասամբ ետադաս գործածություն ունեն, իսկ պարադաները հիմնականում նախադաս են գործածվում:

Սակայն, եթե դրավոր ու բանավոր խոսքում գործածվեր նախադասության անդամների դասավորության միմիայն վերոհիշյալ կարգը, ապա խոսքը կլիներ միապաղաղ, անհետաքրքիր, կզրկվեր կենդանությունից և անհրաժեշտության դեպքում առանձին բառեր ու մտքեր ընդդժեխու և շեշտելու հնարավորությունից: Հաճախ կենդանի խոսքի մեջ փոխվում է շարադասության սովորական ձևը, որի հետևանքով ստացվում է շրջուն շարադասություն, որը հարևատացնում է նախադասության հուղաարտահայտչական հնարավորությունները և նախադասությունը օժտում իմաստային նրբություններով: Շրջուն շարադասության ժամանակ խոսքը ավելի կենդանի ու երաժշտական է դառնում:

§ 584. Շրջուն շարադասության ամենամեծ հնարավորությունները ամենից շատ դրսևորվում են չափածո խոսքում. հայերեն չափածոն գրեթե անհնար է պատկերացնել առանց շրջուն շարադա-

սուբյան, որը շատ հաճախ նպաստում է ոտանավորի ներդաշնակ ռիթմ ստեղծելուն: Բայց սա չի նշանակում, թե շրջուն շարադասությունը հասուկ է միայն չափածոյին: Մեր գեղարվեստական արձակը նույնպես, օգտվելով շրջունության ամենաբազմազան հնարավորություններից, խոսքին տալիս է հուզաարտահայտչական խորություն, այն օժտում է բանաստեղծական շնչով ու բազմազան նրբերանգներով:

Ժամանակակից հայերենի նախադասության անդամների դասավորության կարգը մեծ ճկունություն ունի, որը հնարավորություն է բնծեղում նախադասության մտքի բազմաթիվ նրբերանգներ արտահայտելու: Ահա թե ինչու բնդունված է ասել, թե ժամանակակից հայերենի շարադասությունը ազատ է: Սակայն պետք է իմանալ, որ այդ «ազատությունը» բնդունելի է միայն որոշակի սահմանների մեջ:

Շարադասության ազատություն ասելով, բոլորովին էլ չպետք է կարծել, թե մեր լեզվում նախադասություն կազմող բառերը բոլոր դեպքերում կարելի է ցանկացածի չափ տեղաշարժել: Ինչպես ամեն մի լեզվում, այնպես էլ ժամանակակից հայերենում, նախադասություն կազմող բառերի շարադասության միայն որոշակի սահմաններ գոյություն ունեն, որից դուրս ամեն մի բառի տեղաշարժ առաջացնում է մտքի աղավաղում կամ անորոշություն, ինչպես նաև անկառկայություն:

Շարադասական տարբերակների թիվը կախված է ինչպես նախադասության ստորոգյալի արտահայտությունից, այնպես էլ նախադասություն կազմող բառերի քանակից: Շարադասական տարբերակների ամենամեծ թիվն ստացվում է այն դեպքում, երբ բնդարձակ նախադասության ստորոգյալն արտահայտված է բայի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակով, ինչպես նաև պայմանական ու հարկադրական եղանակներով: Այս դեպքում նախադասության կազմում չպետք է լինեն աշխարհի լրացումներ, որոնք հավասարապես վերադրվեն նախադասության թե՛ այս և թե՛ այն անդամին (աշխարհի լրացումները մեծ մասամբ որոշիչներն ու ձևի պարագաներն են): Այսպես, օրինակ, սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակի բայով արտահայտված ստորոգյալ ունեցող 4 բառից բաղկացած նախադասության շարադասությունը կարելի է փոփոխել 24 անգամ (Երեկոյան

նա վերադարձավ գյուղից): Իսկ նույն կառուցվածքի 3 բառից բաղկացած նախադասության շարադասությունը կարելի է փոփոխել միայն 6 անգամ՝ (Նա հանդիպեց մորը): Այսպիսի կառուցվածքի նախադասությունների շարադասական տարբերակները հեշտությամբ որոշվում են մաթեմատիկական բանաձևով՝ $1.2.3.4 = 24$ և $1.2.3. = 6$:

§ 585. Շարադասության հետ շատ սերտորեն առնչվում են տրամաբանական շեշտն ու հնչերանգը, որոնք նախադասության անդամների տեղափոխման հետ նախադասությունը ռճավորելու, նրան նոր նրբերանգներ հաղորդելու և միևնույն անդամների (միավորների) առկայության պայմաններում նախադասությանը տարբեր իմաստներ տալու գործում շատ վճռական դեր են խաղում:

Երբեմն խոսքըը ցանկանում է նախադասության մեջ առանձնացնել, ընդգծել այն կարևորը, այն հիմնականը, որի վրա հատկապես ցանկանում է հրավիրել խոսակցի ուշադրությունը. այդ նպատակով էլ խոսքըը ավելի ուժգին է արտաբերում իր համար ամենից ավելի կարևոր նշանակություն ունեցող բառը, ի տարբերություն նախադասություն կաղմող մյուս բառերի: Սովորաբար արտաբերման ամենամեծ ուժգնություն ունենում է այն բառը, որը խոսակցի համար մի նոր բան է ավելացնում հաղորդվող մտքի մեջ: Հենց այդ բառի վրա էլ ընկնում է նախադասության մտքի շեշտը, որը և կոչվում է տրամաբանական շեշտ: Հայտնի է, որ ինչպես բառի վանկերը բառային շեշտով միանում ու կազմում են մի ամբողջություն, և առանց բառային շեշտի բառ չկա, այնպես էլ տրամաբանական շեշտի շնորհիվ նախադասություն կազմող բոլոր բառերը կազմում են ռիթմական մի ամբողջություն, և առանց տրամաբանական շեշտի նախադասության գոյությունն աներևակայելի է:

Եթե բառական շեշտն ունի բառակազմական նշանակություն և հայերենում ընկնում է բառի վերջին վանկի ձայնավորի վրա, ապա տրամաբանական շեշտը երանգավորում է ամբողջ նախադասությունը և ընկնում է նախադասության այն անդամի (հաճախ նախադասության անդամ չհանդիսացող բառի) վրա, որի մեջ խոսքըը խտացնում է նախադասության հիմնական իմաստը: Տրամաբանական շեշտ կրող բառը հենց այս պատճառով էլ կոչվում է նախադասության առանցքը հանդիսացող բառ: Ահա թե ինչու

լեզվաբանական գրականության մեջ տրամաբանական շեշտը հաճախ կոչվում է նաև իմաստի կամ մտքի շեշտ:

§ 586. Արդի գրական լեզվում նախադասության մտքի մեջ փոփոխականը շեշտելու գործում մեծ է օժանդակ բայի դերը. այն սովորաբար գրվում է տրամաբանական շեշտ կրող բառից անմիջապես հետո: Եթե նախադասության մեջ տեղափոխվում է օժանդակ բայը, ապա դրա հետ միաժամանակ իր տեղը փոխում է նաև տրամաբանական շեշտը, որը գրեթե ձուլվում է նախադասության հնչերանգային բեռնվածությանը: Նախադասության մտքի նրբերանգները սովորաբար արտահայտվում են տրամաբանական շեշտի և հնչերանգի միջոցով: Այս բոլորից ելնելով կարելի է ասել, որ նախադասության տրամաբանական շեշտը, հնչերանգը և նախադասության միավորների (բառերի) շարադասությունը սերտորեն առնչվում են իրար հետ, պայմանավորված են միմյանցով, փոխադարձաբար լրացնում են իրար, մեծ մասամբ հանդես են գալիս միասնաբար և ծառայում են միևնույն նպատակին: Այս իմաստով քննենք մի պարզ նախադասության մի քանի տարբերակները:

Նա զբաղվում է այդ հարցով (սովորական շարադասություն):

Նա է զբաղվում այդ հարցով (շրջուն շարադասություն):

Նա այդ հարցով է զբաղվում (շրջուն շարադասություն):

Այս տարբերակներից յուրաքանչյուրը խոսքի, իրողության մի կողմն է ընդգծում, ընթերցողի (խոսակցի) ուշադրությունը հրավիրում է տարբեր հանգամանքների վրա, և այդ ամենը կատարվել է օժանդակ բայի տեղափոխության շնորհիվ, որն իր հետ փոփոխել է նաև նախադասության տրամաբանական շեշտը, որն էլ սերտորեն առնչված է հնչերանգի հետ:

Օժանդակ բայի ժխտական ձևի տեղափոխությունը նույնպես իր հետ բերում է նախադասության իմաստի, տրամաբանական շեշտի և հնչերանգի փոփոխություն: Հետևյալ նախադասության յուրաքանչյուր տարբերակ («Երեկ ես քննություն չեմ հանձնել») բոլորովին առանձին հանգամանքներ է ընդգծում, խոսակցի ուշադրությունը նախադասության մտքի տարբեր կողմերի վրա է սրում:

1. Երեկ ես քննություն չեմ հանձնել (այլ հանձնել եմ ստուգաբար, կամ ոչինչ չեմ հանձնել):

2. Երեկ ես չեմ քննություն հանձնել (այլ իմ ընկերն է հանձնել):

3. Ես երեկ չեմ քննություն հանձնել (այլ մի երկու օր առաջ)։

Պետք է նշել սակայն, որ նախադասության մեջ տրամաբանական շեշտի տեղը միշտ չէ, որ օժանդակ բայի դիրքով է պայմանավորված. այն հավասարապես կախված է նաև պարզ ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալների դիրքից։ Օրինակ՝

Ես այդ նկարից այս անգամ լավ տպավորություն ստացա (Գաբուն, 1968, № 9)։

Ես ստացա այդ նկարից այս անգամ լավ տպավորություն։

Ես այդ նկարից ստացա այս անգամ լավ տպավորություն։

Ես այդ նկարից այս անգամ ստացա լավ տպավորություն և այլն։

§ 587. Եվ վերջապես, ավելադրյալմբ շրջման դեպքում ևս իր վճռական դերն ունի արամաբանական շեշտը։ Նախադասության որեէ անգամը ավելի ուժեղ շեշտելու նպատակով հաճախ դիմում են ավելադրյալմբ շրջման միջոցին։ Սա այն երևույթն է, երբ տրամաբանական շեշտ կրող բառը դրվում է նախադասության ըսկըվբում, իրենից հետո ունենալով եմ հանգույցը՝ համապատասխան դեմքով ու թվով։ Վերջինիս անհրաժեշտաբար հաջորդում է ու կամ ինչ շաղկապը⁴⁵։ Օրինակներ՝ Այդ ես էի, որ հանգոնեցի տաճարի հսկա թմբուկը զետեղել թեք կամարների վրա (Գէ, Հայկական սիմֆոնիա)։ Կոմիտասն եմ ես, ես էի, որ մաքրեցի հայոց երգի ցուլալ առուն օտար տիղմից ու պղտորությունից և նրա կարկաչը լսելի դարձրի տմբողջ աշխարհում (ն. տ.)։ Երկու ամիս է, ինչ վերադարձել է։ Մառեք էր, որ կոտորում էին։ Գործ չունենալուց էր, որ նա այլևս այդ կողմերում չէր երևում և այլն։

ԵՆԹԱԿԱՅԻ ԵՎ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԻ ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 588. Ժամանակակից հայերենում ենթակայի և ստորոգյալի շարադասությունը պայմանավորված է տարբեր գործոններով՝ քերականական անհրաժեշտությամբ, ընդգծվելու, շեշտվելու հանգամանքով (կապված տրամաբանական շեշտի ու հնչերանգի հետ), ռճական հատուկ նպատակներով, ինչպես նաև ավանդական սո-

45 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 538—539։

վորությունները ու շահերը պետք է համապատասխանեցվեն հասարակական արժեքներին, որոնք իրենց հերթին պետք է համապատասխանեցվեն ընդհանուր հասարակական արժեքներին (սա ալն սովորական երևույթն է, երբ ենթակայի կամ ստորոգյալի շարադասությունը չի պայմանավորված ոչ քերականական անհրաժեշտ պահանջով, ոչ ոճական հատուկ նպատակներով և ոչ էլ շեշտադրությամբ)։

Մեր լեզվում սովորական շարադասությամբ ենթական դրվում է նախադասության սկզբում, իսկ եթե այն ունի որոշիչ և հատկացուցիչ լրացումներ, դրանցից հետո։

§ 589. Գոյականով, դերանուններով, ածականով, թվականով և դերբայներով արտահայտված ենթակաները սովորաբար նախադաս գործածություն ունեն, մանավանդ երբ խոսքի ելակետը ենթական է։ Օրինակներ՝ Բուրմոնքից արբեցած մի բզեզ քնել էր առէջքների մեջ (ԱԲ, Ալպիական մանուշակ)։ Վճռում են՝ վոլբերը տանը մնա, մեծը գնա մի ունկորի ծառա մտնի (ՀԹ, Տերն ու ծառան)։ Յերուդը վճռականն է։ Ես հասկանում եմ քո խենթ աչքերի հրեղեն լեզուն (ՎՏ)։ Վնողը 11 մետրանոց հարվածն էր։ Տեսածը լավ է տպավորվում։

§ 590. Առանձնապես ուշադրության արժանի է անորոշ դերբայով արտահայտված ենթական, որը նույնպես հիմնականում ստորոգյալից առաջ է դրվում։ Օրինակ՝ Մի անգամ տեսնելը հազար անգամ լսելուց լավ է (առած)։ Այս դեպքում նրա վերադառնալը անհամոզիչ է (Ավանգ., 13.9.1968)։

Այսպիսի դեպքում դրեթե հնարավոր է նաև ենթականների ետադաս գործածությունը, որովհետև ենթականների դերում հանդես եկած անորոշ դերբայները գործածված են որոշյալ առումով։

Մեկան անորոշ դերբայը ենթակայի դերում կարող է հանդես գալ նաև առանց հոդի, միայն այս դեպքում նրա նախադաս գործածությունը հաճախ է համարյա թե պարտադիր։ Եթե այն դրվի ստորոգյալից հետո, կղաղարի ենթակա լինելուց և կդիտվի որպես ստորոգյալի մաս կազմող բառ։ Օրինակ՝ Թողնել այս վտանգավոր ուղին ուշ է և անկարելի ինձ համար (Շիրվ., Պատվի համար)։ Համոզել կամակոր հագարացուն՝ անկարելի է (Մուր., Գ. Մարգարտունի)։

§ 591. Դերանուններով արտահայտված ենթակաները նույնպես սովորաբար ստորոգյալից առաջ են շարադասվում, իսկ հարցական և հարաբերական դերանուններով արտահայտված ենթականների առաջադաս շարադասությունը խիստ պարտադիր է։ Օրինակ՝

նականներ՝ Ուլ քաղաքից էր հեռացել, նա թողել էր մշուշը ծիր (ԵԶ)։ Իմ երկիրը այն է, որը գտնվում է բիբլիական լեռան ստորոտում, առասպելյան դրախտի տեղում (Գէ, Հայկ. սիմֆոնիա),

§ 592. Ենթական ստորոգյալից առաջ է դրվում նաև այն դեպքում, երբ արտահայտվում է դիմավոր բայով, մակբայներով, կապերով, շաղկապներով, այլ բառերով և նույնիսկ առանձին նախադասություններով (փոխանվանական գործածություններ)։ զրանք այս դեպքում սովորաբար ստանում են «ը» կամ «ն» որոշիչ հոդը։ Օրինական՝ Այս «չեմ հիշում-ը» ինձ այնքան վշտացրեց (ՀԹ, Նամականից)։ «Տակ»-ը նախապես եղել է գոյական և նշանակել է առարկայի ներքևի, ստորին մասը (Ս. Աբրահամյան, Զթերվող ի. մ., 1959, էջ 11)։ Հիմա-ն ժամանակի մակբայ է, ամենուրեք-ը՝ տեղի։ Եվ-ը, ու-ն, ևաւ-ը միավորիչ շաղկապներ են։

§ 593. Ենթական ստորոգյալի նկատմամբ առաջադաս է գործածվում նաև միավորյալ նախադասություններում, երբ մի ենթականի հետ հանդես են գալիս մի քանի ստորոգյալներ։ Օրինակ՝ «Նա ուշադիր կնայեր իրեն հարց տվող ծերունուն, կլսեր նվազախմբի ու երգչախմբի ձայներն ու կասեր...» (Գէ, Հայկ. սիմֆոնիա)։ Դու անհոգ նայեցիր իմ վրա ու անցար քո խաղով կանացի (ՎՏ)։

Եթե ենթականերն են միավորվում մեկ ստորոգյալի շուրջը, ապա նախադասությունը կարող է ունենալ և՛ «ենթակա-ստորոգյալ», և՛ «ստորոգյալ-ենթակա» տիպի կառուցվածք։

Անց են կենում սեւ ու խնդում,

Գեղեցկություն, գանձ ու գան (ՀԹ)։

Թերթերը, ամսագրերը ու գրքերը թափված էին սեղանին (Գարուն, 1972, № 5)։

§ 594. Սական շատ հաճախ թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր խոսքում հարկ է լինում հատուկ նպատակով ընդգծելու, շեշտելու ոչ թե գործողություն կատարողը, այլ ուղղակի գործողությունը։ Այս դեպքում ստորոգյալը շարադասվում է ենթականից առաջ, երբեմն էլ անցնում նախադասության սկիզբը՝ առաջ բերելով շրջուն շարադասություն։ Երբեմն էլ ենթական ստորոգյալից հետո է դրվում քերականական պահանջով։

Ամենից առաջ ենթական շարադասվում է ստորոգյալից հետո,

երբ հեղինակը շեշտում է ոչ թե գործողությունն կատարողը, այլ ուղղակի գործողությունը: Այս դեպքում ընդգծվում է եղելությունը- լինելությունը. օրինակներ՝ Հնչում է ազդանշանը: Այդ նշանակում է վերջացավ ճաշի դադարը (ԳՄ, Սև մարդը): Լավում էր կաքավի թավ երգը: Ավելի վերև, անտառի խորքից կանչում էր միրհավը (ԱԲ, Միրհավ):

§ 595. Ստորոգյալը ենթակայից առաջ է շարադասվում մեծ մասամբ բնության նկարագրություններում՝ խոսքը ավելի գունեղ դարձնելու նպատակով. Գեղեցիկ է Սեանը լուսաղեմին... Զարբնում է լիճը: Նրա հետ զարբնում է ողջ Սեանա աշխարհը... Այդ շառաչունից արքնանում է շամբուտների փետրավոր բնակչությունը... (ՎԱ, Սեանի ափին), Ամայի ձորերում գեղնակարմիր անտառի և հնձած արտերի վրա իջել էր մի պայծառ տխրություն (ԱԲ, Միրհավ):

Խոսքին յուրահատուկ ուիթմ տալու համար կրկնվող ստորոգյալները նախադաս են դրվում:

Դովում են, դովում են, դովում են ձիերը (ԵԶ, Անքնություն):

Կանչում է կրկին, կանչում անդադար

էն չքնաղ երկրի կարոտը անքուն (ՀԹ, Անուշ):

§ 596. Ժողովրդական ստեղծագործություններում (հեքիաթներ, լեգենդներ, բալլադներ և այլն) ստորոգյալը սովորաբար ենթակայից առաջ է շարադասվում. այս կարգի շարադասությունը նպատակահարմար ենք գտնում անվանել ավանդական:

Այս դեպքում ստեղծագործողը լսողի ուշադրությունը հրավիրում է հատկապես եղելություն, կատարված դեպքի, փաստի վրա, որը բնականաբար առաջին պլան է մղվում.

Հին ժամանակ իր ամրոցում ոսկեղեն

Կրնակվեք հուր ու հրաշք մի աղջիկ (Իս., Ասպետի սերը):

Ծովն է մտնում դադտագողի—

Ամեն գիշեր մի տղա (ՀԹ, Ախթամար):

Լինում է չի լինում մի խեղճ մարդ, անունը Նազար (ՀԹ, Քաջ Նազար):

Ստորոգյալի նախադաս գործածությունը մեծ մասամբ հատուկ է նաև թատերական ռեմարկներին, որտեղ դրամատուրգի ուշադրության կենտրոնում են լինում դերասանի շարժ ու ձևերը և

բեմում կատարվող գործողությունները. Դռների մեջ երևում է Օսե-
վը (ԳՍ, էլի մեկ զոհ): Սեղանատնից լսվում է ժամացույցի 11
գարկը (Շիրվ., Պատվի համար):

§ 597. Ինչպես բայական, այնպես էլ անվանական ստորոգ-
յալի տեղը ժամանակակից հայերենում ենթակայի նկատմամբ
հիմնականում վերջադաս է: Սակայն բաղադրյալ ստորոգյալը
նույնպես կարող է փոխել իր շարադասությունը:

ա) Դոյական վերադիրով բաղադրյալ ստորոգյալը սովորա-
բար շարադասվում է ենթակայից հետո: Օրինակ՝ Օրենքը երևույթ-
ների միջև եղած անհրաժեշտ հարաբերությունն է (Մարքս. փիլ.
հիմունքներ): Հայագիտությունը ուսումնասիրողների հարուստ ու
անսպառ մի բնագավառ է (Ս. զրակ., 1964, 10, էջ 152): Նման
ստորոգյալների նախադաս գործածությունը հաճախված չէ,
բայց ընդունվածն ու տարածվածը նրա վերջադաս գործածության
դեպքերն են: Սրանց նման չեն սակայն այն բաղադրյալ ստորոգ-
յալները, որոնցում բացակայում է հանգույցը. նման ստորոգյալ-
ները բացառապես հտադաս շարադասություն ունեն: Օրինակներ՝

Դու, Արագած, ավաւաւ վահան Կայծակեղեն թւերի,

Գազաթներդ՝ բյուրեղ վրան Թափառական

ամպերի (Իս.):

էհ, ով գիտե՝ մենք ասիկար ժամանակի խաղալիք (ՀԹ):

բ) Ածականով, թվականով, դերանվամբ և այլ խոսքի մասե-
րով արտահայտված բաղադրյալ ստորոգյալները նույնպես, որ-
պես կանոն, հտադաս կիրառություն ունեն (սա դրանց սովորա-
կան շարադասությունն է):

Մեր տունը համր է ու դատարի է,

Մեր տունը որք ու ավեր է (ՎՏ):

Նա նա եմ, ով միշտ մահվան մեջ է ապրել, բայց մահ չունի
(Գէ, Հայկ. սիմֆոնիա):

Սակայն չի բացառվում այսպիսի ստորոգյալների նախադաս
գործածությունը: Այս դեպքում դրանք ուժեղ շեշտվում են և անց-
նում նախադասության սկիզբը (սա արդեն սրանց շրջուն շարա-
դասությունն է): Օրինակ՝ Գեղեցիկ էր այդ առավոտը (Բ, Սամվել):
Առաջինն էր նա (Ավանգ., 23.11.1968): Նա եմ քո ընկերն ու բա-
րեկամը:

§ 598. Ի՞նչ բայական ստորագյալը շարահյուսական մեկ միավոր է, նախադասության մեկ անդամ, բայց այն կառող է կազմված լինել մեկից ավելի բաղադրիչներից: Սովորական շարահասոթյամբ գլխավոր բաղադրյալ ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալներում օժանդակ բայը գրվում է դերբայից հետո: Օրինակ՝ Ես գալիս եմ դարերից ու գնում եմ հաղթական Դեպի դարերը նորից, դեպի պայծառ սպազան (ԵԶ): Այդ հետաքրքիր երեկոն ավարտվում է համերգով (ԵԵ, 26.11.1968):

Սակայն անհրաժեշտություն է զգացվում տրամաբանորեն շեշտել նախադասության ենթական կամ որևէ այլ անդամը, դա կատարվում է հիմնականում օժանդակ բայի տեղափոխության միջոցով: Այսպիսի նպատակներով օժանդակ բայն անցնում է դերբայից առաջ և նրա հետ միասին (Երբեմն էլ առանց դերբայի) գրվում այն բառից (նախադասության անդամից հետո), որը շեշտելու հարկ կա: Օրինակներ՝ Հիշիր, որ Մոսկվան է սպասում առաջագործել կատարմանը (ՍՀ): Լենինականում են ծնվել ու ստեղծագործել կոմպոզիտորներ Արմեն և Նիկողայոս Տիգրանյանները, քանդակագործ Դիմիտրի Մերկուրովը, երգիչներ Շարա տալյանը, Զարուհի Դոլուխանյանը (Սով. արվ., 1964, 1, էջ 90):

§ 599. Գլխավոր բաղադրյալ ժամանակների ժխտական ձևերով արտահայտված ստորոգյալներում օժանդակ բայի շարահասոթյունը կախված է դերբայների տեսակներից:

Օժանդակ բայը նախադաս է դործածվում անկատար (Ես այդ մասին չեմ խոսում: Նա այլևս նամակ չի գրում), ապառնի (Անցածն էլ ետ չի գալու—ՀԹ) և վաղակատար (Հին աշխարհը չեմ տեսել ու ոչ մի բան չեմ հիշում—ՀՇ) դերբայներով կազմված գլխավոր բաղադրյալ ժամանակների ժխտական խոնարհման դեպքում: Հարակատար դերբայով կազմված սահմանական եղանակի հարակատար և անցյալ հարակատար ժամանակներում ժխտական օժանդակ բայը ետագաս է (Երեխան ֆնած չէ: Դժվարությունները դեռ հաղթահարված չեն և այլն):

§ 600. Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալների շարահասոթյունը սովորաբար ունենում է հետևյալ պատկերը. նախ գրվում է դերբայը, նրան հաջորդում է խոնարհվող օժանդակ բայը, ապա՝ լինել բայի փոփոխական ձևերը (Այդ մասին նա իմացած չի եղել: Վաղուց ձեզ հայտնված է

եղել: Ժուկով ժամանակով Հնդկաստանի Բենարես քաղաքում ալի-
բեկիս է լինում Ութանա Թադավորը — (ՀԹ, Ոսկի քաղաքը):

Իսկ եթե Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներում բացա-
կայում է օժանդակ բայը, այդ դեպքում նախ դրվում է դերբայը,
սակա խոնարհված — լինել բայը՝ ինչպես սահմանական, այնպես էլ
ըղծական, պայմանական ու հարկադրական եղանակներով. օրի-
նակ՝ Մորը տեսած շլինելով, Լուսիկը սովորել էր հոր մտերմու-
թյանը (ՀԹ, Լուսնի սոնատ) (սահմանական եղանակ): Այդ մասին
նրան անպայման հայտնած կլինեն: Դիտեմ, որ քո լեռնցիները
անհամբեր սպասելիս կլինեն քեզ (Բ, Սամվել): Մինչ այդ դու
եկած կլինես: Դրանից հետո միայն մենք գրելիս կլինենք (պայմա-
նական եղանակ): Նրանի տեսնելիս լինել (ըղծական): Այդ մասին
պատմած պիտի լինեմ (հարկադրական) և այլն:

§ 601. Հարադրական բարդություններով արտահայտված ստո-
րոգյալների շարադասությունը նման է Երկրորդական բաղադրյալ
ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալի շարադասությանը:
Այսպես՝ եթե ստորոգյալն արտահայտված է հարադրական բար-
դությամբ, սակա սկզբում դրվում է անվանական հարադիրը, նրան
հաջորդում է օժանդակ բայը, հետո՝ դերբայը. օրինակ՝ Նվ այդ կա-
տակները մի տեսակ ներդաշնակություն էին տալիս նրա լուրջ և
զգաստ բնավորությանը (ՆԴ): Նրկու տարի ես հուլիություն եմ արել
բացարձակապես միայն արվեստի սիրուց (Իս. հուշերից):

Բայց եթե նախադասության մեջ շեշտվում է հարադրությամբ
կազմված ստորոգյալից առաջ ընկած անդամը, այդ դեպքում օժան-
դակ բայը դրվում է ոչ թե հարադրի և դերբայի միջև, այլ անցնում
է հարադիր բառից առաջ՝ նրկու տարի ես եմ հուլիություն արել...
Անսամբլի համբավն է դուրս եկել... և այլն: Իսկ եթե հարադրու-
թյամբ կազմված ստորոգյալը արտահայտվում է պարզ ժամանա-
կով, այդ դեպքում նախ դրվում է հարադիրը, և նրան անմիջապես
հաջորդում խոնարհված բայը. օրինակ՝

Դուրս եկեք կրկին շիրմից, խավարից,

Դուրս եկեք, տեսնեմ, շոշափեմ, լսեմ... (ՀԹ, Անուշ):

Դուան մոտ զրնգացին Սոնայի շալն շապիկի արծաթ սուրմաները,
և ներս մտավ, ինչպես միամիտ հավքը վանդակի բաց դռնով (ԱԲ,
Միրհավ):

§ 602. Բաղադրյալ ստորոգյալներում, ի տարբերություն պարզ

ստորոգյալների, հանդույցի տեղը խիստ կայուն է. այն բացառապես զրվում է վերադիրից անմիջապես հետո: Եթե հանդույցը հեռանում է վերադիրից, ապա վերջինս դադարում է այդպիսին լինելուց, իսկ այն գոյականը, ածականը, գերանունը, որից հետո զրվում է հանդույցը, դառնում է ստորոգելիական վերադիր. օրինակ՝ Ձախտվյունը ճշմարտության անողոր հայրն է (Ս. գրակ., 1964, 9, էջ 132): Դրանք թաղուհու պատվասիրությունը և ամուսնու անձնասիրությունն էին (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

ԿՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄԻ ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐԻ ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 603. Գոյականական անդամի լրացումները, ի տարբերություն բայական անդամի լրացումների, ունեն ավելի որոշակի շարադասություն: Սակայն ենթակայի տարբեր լրացումներ ունեն շարադասման տարբեր առանձնահատկություններ. այսպես՝ որոշիչն ու հատկացուցիչը իրենց լրացյալների նկատմամբ սովորաբար նախադաս կիրառություն ունեն, իսկ բացահայտիչը բացարձակապես հտադաս է զրվում: Եթե խոսքին պոետական շունչ տալու դեպքում որոշիչն ու հատկացուցիչը հավասարապես կարող են իրենց լրացյալներից հետո էլ շարադասվել, ապա բացահայտիչը այդպիսի հարավորությունից զուրկ է:

Որոշիչի և որոշյալի շարադասությունը

§ 604. Ժամանակակից հայերենում սովորական շարադասություն մը որոշիչը զրվում է որոշյալից առաջ: Որոշիչի առաջադաս գործածությունը երբեմն պայմանավորված է նրա խոսքի մասունին պատկանելությամբ: Այսպես, գոյականի տարբեր հոլովներով արտահայտված որոշիչները գրեթե բացարձակապես առաջադաս գործածություն ունեն. օրինակներ՝

Ննջիր, իմ անդին, աչքերդ փակիր,
Ես քեզ կպատմեմ ոսկի հեքիաթներ (ՎՏ):
Գյուղն էին իջել հովիվ պատանիք... (ՀԹ, Անուշ):

Էլ ինչո՞ւ ես քարը թողնում քարի վրա քառ աշխարհ (Իս.):
Երեխայի բնավորություն ուներ նահապետը (ՀՔ, Նահապետը):

Փողկապով երիտասարդը արդեն ուշ-ուշ էր երևում (Ավագ., 3.6. 1968): Բրդից գուլպաները տաք են պահում:

§ 605. Հիմնականում նախադաս և մեծ մասամբ եռադաս են գործածվում թվականով արտահայտված որոշիչները. օրինակ-ներ՝ Հազար ու մի իրար անհամաձայն բաներ էին պատմում եկ-վորի մասին (ՀՔ, Սպիտակ գիրքը):

Առաջին սերը, ինչպես որ հացը, ինչ էլ որ անես՝
Միշտ կուտ է գնում (ՊՍ):

§ 606. Որոշիչի պաշտոն ղերադանցապես կատարում է ածա-կանը, որը սովորական շարադասությամբ նույնպես նախադաս է դրվում. օրինակ՝ Սպիտակ շղարշը յուր քափանցիկ ծալքերով սքողում էր վեհափառ զլխի այդ սիրուն զարդը (Բ, Սամվել):

Ա՛յ սարի աղջիկ, Ա՛յ սիրուն աղջիկ,
Ա՛յ դու կարմրաքուշ, Թուխամազ Անուշ (ՀՔ, Անուշ):

§ 607. Մեր գրական լեզվի հնարավորությունները թույլ են տալիս միևնույն միտքը արտահայտել մի քանի նրբերանգներով: Այդ բանը կատարվում է մեծ մասամբ շրջուն շարադասության միջոցով: Մանավանդ զեղարվեստական գրականության մեջ ավելի հաճախակի հանդիպում են շրջուն, քան սովորական շարադասու-թյան դեպքեր: Շրջունությունը զեղարվեստական խոսքի մի տեսակ անբաժան հատկանիշն է դարձել: Մեր հույակալ հին վանքերի մուր խուցերում, մենություն մեջ Պատմիչները մեր վշտահառ, մեղմ կանթեղի լույսով անշեջ, Մի նշխարով, մի կում ջրով և ճգնությամբ դիշերն անհուն Պատմությունը մեր գրեցին մագաղաթի վրա դրժ-գույն (Իս., Մեր պատմիչներն ու դուստները):

Եռադաս որոշիչները, եթե արտահայտված են լինում մեկ բա-ռով, որոշյալներից որևէ կետագրական նշանով չեն անջատվում. օրինակներ՝

Զմրուխտյա երգեր, Էրազմեր շֆեդ
Գարնան վարդերի հետ եկան գնացին (Իս.):

Այդ ժամանակ Հրահատը սասաց... Ես կլինեմ քեզ որդի հավատա-րիմ (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Երբ հաղաղա որոշիչները մեկից ավելի են, այդ դեպքում տրոհվում են մեծ մասամբ բութով, իսկ երբեմն էլ ստորակետով՝

Մայրն ուներ ձեռներ բարակ
 Մոմե մատներ՝ երկար ու նուրբ... (ՎՏ):
 Իրիկունն եկավ, տնե-տուն մտավ,
 Վառեց ճրագներ՝ կարմիր ու սպիծառ...
 Գիշերն էլ եկավ ու քնածեերուն
 Բերեց երազներ՝ նխշուն ու զառ-վառ (Իս.):

Վերջին ձիավորը քթի տակ մոմուռ էր մի երգ, մեկամաղձոս ու
 հուսահատ... (ԱԲ, Ալլիական մանուշակ):

§ 608. Քանի որ ժամանակակից հայերենում որոշիչը իր ո-
 րոշյալի հետ չի համաձայնում, այդ պատճառով էլ հաճախ նույն
 որոշիչը կարող է վերագրվել ինչպես իրենից առաջ, այնպես էլ հե-
 տո զրվող գոյականին: Այսպես, օրինակ՝ Այդ երգի մեջ անբառ
 տխրություններ կային... (Վ. Դավթյան, Գինու երգը):

Այստեղ «անբառ» որոշիչը հավասարապես կարող է վերա-
 գրվել և՛ «երգ» և՛ «տխրություն» գոյականներին: Նման շփոթումից
 խուսափելու համար անհրաժեշտ է տվյալ որոշիչի որոշյալը չհան-
 դիսացող գոյականը (կամ գոյականի առում ունեցող այլ բառ)
 նրանից անջատել բուժով: Այսպես՝ եթե «անբառ» որոշիչը վերա-
 բերում է «տխրության»-ը, ապա այն «երգի մեջ» կապակցությու-
 նից պետք է տրոհվի դադարով, իսկ եթե «անբառ» որոշիչը վերա-
 բերում է «երգ» գոյականին, ապա «տխրություններ»-ից պետք է
 անջատվի բուժով (Այդ երգի մեջ անբառ՝ տխրություններ կային):

§ 609. Ժամանակակից հայերենում քիչ չեն նաև այնպիսի
 դեպքեր, երբ որպես որոշիչ հանդես եկող բառը նույն նախադա-
 սությամբ մեջ կարող է լրացնել նաև ստորոգյալին և այդպիսով ա-
 ռաջացնել մտքի երկվություն. դրանք այն բառերն են, որոնք մեծ
 մասամբ ունեն երկփեղկված իմաստ և հավասարապես կարող են
 վերաբերել ինչպես գոյականներին՝ լինելով որոշիչ, այնպես էլ բա-
 յերին՝ լինելով ձևի պարագա: Օրինակներ՝

Հուրհուրում էր արևն ուրախ,
 Գետն էր գնում քաղցրակարկաչ.
 Չորս դիս գարնան կարմիր ծիծաղ,
 Վարդեր կարմիր, կարմիր կակաչ (Փս.):

«Ուրախ» և «քաղցրակարկաչ» որոշիչները առանց տատանվելու
 կարելի է վերագրել նաև «Հուրհուրում էր» և «գնում էր» բայերին:
 Այդպես էլ՝

Զմռան մի գիշեր կար մի հարսանիք,
Հրճվում էր անզուսպ ամբոխը գյուղի (ՀԹ, Անուշ):

Այստեղ դժվար է որոշել, թե «անզուսպ» լրացումը որոշի՞չ է, թե՞
ձեռի սլարագա:

§ 610. Ներգոյական հոլովով դրվող գոյական որոշիչները սովորաբար առանձին հանգես չեն գալիս, այլ որոշիչներ են դառնում ուրիշ բառերի հետ կապակցվելով: Այս դեպքում դրանք հիմնականում ետադաս են դրվում և միշտ տրոհվում են: Օրինակ՝ նա մի խանդավառ պատանի էր՝ ուրախությամբ ցոլքն աչքերում: Նրանք սոված ու որբ երեխաներ էին՝ սրտներում խիճ ու սեւ:

§ 611. Հայերենում դերբայներով արտահայտված որոշիչները սովորաբար նախագաս գործածություն ունեն: Օրինակ՝ Հընձած արտում կաքավները հավաքում էին ընկած հատիկները, կըտցահարում քափված հասկերը (ԱՐ, Միրհամ): Խմելու ջուրը պետք է խնայել: Հոսող ջուրը մաքուր կլինի:

§ 612. Դերբայական դարձվածով՝ արտահայտված որոշիչները որոշյալի նկատմամբ նախագաս գործածվելիս սովորաբար չեն տրոհվում, իսկ ետագաս կիրառությանը՝ տրոհվում են: Օրինակներ՝ Իմ տեսչությանը հանձնված բերդի դռները բաց են քո առջև (Բ, Սամվել): Մտավ ներս, բարձրացավ մի փոքրիկ սանդղով, անցավ էլեկտրական փոփրիկ լապտերով լուսավորված մալսասենյակը (Շիրվ., Քառս): Վերջագաս դերբայական դարձվածների օրինակներ՝ Կանաչադարդ դաշտավայրը, ցողված վաղորդյան մաքագետիկներով, վառվում էր ծիածանի ամենանուրբ գույներով (Բ, Սամվել): Հովանոցի առաջ կանգնած էին չորս հուժկու սպասավորներ, ձեռներին բռնած թագուհու ոսկեզօծ գահավորակը, զարդարված ծաղկավոր մետաքսով ու ոսկեթել փնջերով (Մուր., Գեորգ Մարգարտունի): Եթե դերբայական դարձվածով արտահայտված որոշիչից բացի որոշյալն ունի նաև այլ որոշիչներ, ապա դրանք՝ դերբայական դարձվածին չվերագրվելու համար, սովորաբար շարադասվում են վերջինիցս հետո. օրինակներ՝ Ճանապարհորդությունից վերջերս վերադարձած փոքրագույն երիտասարդները նորից պատրաստվեցին շրջագայություններին: Լեռների բարձր գագաթներից արագորեն գահավիժող զարնանային ջրերը ամբարվում էին լեռան ստորոտում կառուցված մի մեծ ջրավազանում:

§ 613. Շատ հաճախ նախադասության միևնույն անդամը ունենում է և՛ որոշիչ, և՛ հատկացուցիչ լրացումներ: Այդ դեպքում որպեսզի որոշիչը չվերագրվի հատկացուցիչին, գրվում է նրանից հետո. այսպես, օրինակ՝ Մերուժանի երկնագույն վրանը այս առավոտ ավելի շրեղ տեսք էր ստացել արևի առաջին ճառագայթներից (Բ, Սամվել):

§ 614. Երբեմն էլ միևնույն որոշյալը ունենում է ածականի տարբեր տեսակներով արտահայտված որոշիչներ (որակական և հարաբերական): Նման դեպքերում հարաբերական ածականով արտահայտված որոշիչը որակականից առաջ է շարադասվում, որովհետև հարաբերական ածականները ավելի առարկայական են: Որակական ածականները նրանցից առաջ գրվելով՝ կարող են վերաբերել նրանց: Օրինակ՝ Պղնձն մեծ կաթսաների հնչյունները... նողկանք էին ներշնչում (Շիրվ., Քառս): Նա կանգնեց պատշգամբի երկաթե բարակ սյուներից մեկի մոտ (ՆԳ, Նունե):

§ 615. Եթե որոշյալն ունի ածականով և թվականով արտահայտված որոշիչներ, նախ գրվում են թվական որոշիչները, ապա՝ ածականները. օրինակներ՝ Հաբյուրավուր կեղտոտ, առողջ և զուս, առնական և կանացի ձևերն միաժամանակ բարձրացան վեր (Շիրվ., Քառս): Բացի եթե բնակելի բարաքներից... կանանց գոտում ուրիշ ոչ մի կենցաղային հարմարություն չկար (ԳՄ, Սև մարդը):

Երբեմն էլ թվական որոշիչը շարադասվում է ածական որոշիչից հետո: Այս դեպքում հատկապես ընդգծվում է թվական որոշիչը: Օրինակ՝ Նա ստացել էր արտոսահմանյան երկու ծրար: Արջը նրան հասցրեց ավանդական առաջին հարվածը (ԳԹ, 12.5.1966): Թվական որոշիչը ածական որոշիչներից հետո է գրվում նաև այն դեպքում, երբ ածականները իրենցից առաջ ունեն մի այլ թվական. օրինակ՝ Հինգ տարեկան մի տղա քնել է արդեն: «Մի» թվականով (երբեմն էլ անորոշ գերանվամբ) արտահայտված որոշիչը որպես կանոն գրվում է ածական որոշիչից առաջ: Օրինակ՝ Առում էին, որովհետև ես պարսիկ էի, հեթանոս էի, մի քրիստոնյա ընտանիքի մեջ ընկած (Բ, Սամվել): Ամբողջ ամբողջի մեջ տիրում էր մի տարօրինակ, ծանր, ճնշող լուսնյուն (Ն. տ.):

Հատկացուցիչի և հատկացյալի շարադասությունը

§ 616. Ժամանակակից հայերենում հատկացուցիչը սովորական շարադասությամբ գրվում է հատկացյալից առաջ. օրինակ՝ Մեր թշնամուն առաջնորդում էին մեր հարազատները (Բ, Սամվել): Գալակտիկաների ընդհարումները հազվագյուտ երևույթներ են (Գիտ. և տեխ., 1967, № 7, էջ 29),

Եթե նույն հատկացուցիչի հատկացյալն ունի նախադաս որոշիչներ (մեկ կամ մի քանի), ապա հատկացուցիչը շարադասվում է նաև այդ որոշիչներից առաջ. օրինակ՝ նախքան նահապետի նորակառույց տուն հասնելը նրանք հանդիպեցին Ափրոդիին (ՀՔ, Նահապետ): Նրա երկար ու չոր հասակին չէր սաղում կռանալ (ն. տ.):

Հատկացուցիչն առաջադաս գործածության դեպքում հատկացյալից չի տրոհվում. 5-րդ դարից սկսած Հայաստանի հողում հայ երեխաները միայն հայկական դպրոց են հաճախել (ՀԶ, 19.3 1967): Մեր լեզուն բարձր լեռներից և խորունկ ձորերից ծնված լեզու է (ն. տ.):

§ 617. Սովորական շարադասության պայմաններում հատկացուցիչը հատկացյալից տրոհվում է այն դեպքում, երբ նրանց միջև ընկնում են այլ բառեր, որոնք մեծ մասամբ լրացնում են հատկացյալին: Օրինակ՝ Աղջկա՝ Հենրիխին ուղղված աչքերում սպասում և հարց կար (Սով. դպ., 8.2.1967): Լուսնի՝ աշխարհում առաջին արհեստական արբանյակի թռիչքը... (ՍՀ, 6.4.1966): Սովորական շարադասությունը հատուկ է դիտատեսիլական և պատական պաշտոնական գրականությանը: Գեղարվեստական գրականությունում, առավելապես պոեզիայում լայն տարածում ունի հատկացուցիչների ետադաս կիրառությունը, որը խոսքին հաղորդում է հուզականություն և վայելչագեղություն: Օրինակներ՝

Գագաթներին մով սառերի
Թափառեցի սերս լալով,
Հացս քամին զով սառերի
Հսեց, տարավ թևին տալով (Իս.):

Քույր իմ նազելի, նայիր քո դիմաց՝
Վիրավոր, ավեր սիրտս եմ բացել (Իս.):

Շրջուն շարադասության ժամանակ հատկապես ընդգծվում է հատկացյալը: Այս դեպքում նախադասության տրամաբանական շեշտը ընկնում է նրա վրա, և այն տարբերվում է բարձրացող հընչերանգով: Դրանով հեղինակը ստեղծում է մի տեսակ հանդիսավոր ոճ, որտեղ շեշտվող անդամը անսպասման հզոր շունչ է ստանում:

Շատ հաճախ բաղձանդամ հատկացուցչի ներսում եղած անդամներն ունենում են նաև որոշիչներ, որոնք առաջադաս են դրվում իրենց որոշյալներից: Օրինակներ՝ Երկրի ֆուտբոլի «Ա» խմբի առաջնության երկրորդ ենթախմբի ուժեղագույն թիմերի մրցախաղերը գնալով էլ ավելի լարված և համառ բնույթ են կրում (եե):

§ 618. Եթե բաղձանդամ հատկացուցիչի կազմում կա նաև տեղանուն, ապա այն սովորաբար դրվում է առաջին տեղում, կամ մյուս հատկացուցիչներից առաջ: Օրինակներ՝ Լենինականի Միքայել Նալբանդյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտում վերջերս ստեղծվեց հուշարձանների պահպանության ընկերություն: Ճապոնիայի խաղալիքների խանութներում վաճառում են այնպիսի տիկնիկներ, որոնք կարողանում են երկու փոքրիկ հեթաթ պատմել (Ավանդ.):

§ 619. Հատկացուցիչը ետադաս կիրառություն է ստանում այնպիսի բարդ նախադասության գլխավոր նախադասության մեջ, որի որոշիչ երկրորդական նախադասությունը լրացնում է հենց այդ հատկացուցչին: Այդ կատարվում է ստորադասական կապակցությունը ուժեղացնելու համար: Օրինակ՝ Լավ է պատասխանում աշակերտը այն երիտասարդ ուսուցչի, որը միշտ զբաղվում է ինքնազարգացմամբ: Այստեղ «ուսուցչի» հատկացուցիչը վերջադաս է կիրառվել, որպեսզի երկրորդական նախադասությունը լրացնի հենց այդ անդամին: Իսկ եթե այն նախադաս գործածություն ունենար, ապա երկրորդական նախադասությունը կվերաբերեր ոչ թե ուսուցչին, այլ աշակերտին՝ «Լավ է պատասխանում այն երիտասարդ ուսուցչի աշակերտը, որը միշտ զբաղվում է ինքնազարգացմամբ»: Շփոթությունից խուսափելու համար պետք է աշխատել ետադաս հատկացուցիչը միշտ մոտ դնել «որ» հարաբերական բառին:

Քաղաքացիական և քաղաքացիական շարադասությունը

§ 620. Ժամանակակից հայերենում բացահայտիչը բացահայտյալից միշտ հետո է դրվում: Նախադասության այդ անդամի պաշտոնի համար վճռական նշանակություն ունեցող հանգամանքներից մեկն էլ շարադասությունն է: Հայտնի է, որ խոսողը բացահայտիչը գործածում է, երբ ցանկանում է մասնավորել այն առարկան, որի մասին խոսում է, և որը առանց բացահայտիչի որոշակի չէ: Հենց այդ է պատճառը, որ բացահայտիչը դրվում է բացահայտյալից անմիջապես հետո՝ վերջինս մեկնաբանելու, բացահայտելու համար: Բացահայտիչը մեկնաբանում, բացահայտում է նախադասության ենթակայի, ստորոգելիական վերադրի, հատկացուցիչի, որոշիչի, խնդիրների ու պարագաների ով կամ ինչ լինելը: Իսկ եթե նախադասության մեջ բացահայտիչի և բացահայտյալի տեղափոխություն կատարվի, ենթական, հատկացուցիչը, խնդիրներն ու պարագաները կդառնան բացահայտիչ. իսկ բացահայտիչը՝ այն անդամը, որի տեղը դրվել է: Օրինակներ՝ Թող երիցս փառաբանվի հայկական հողը՝ տաղանդների օրրանը (ԳԹ, 3.2. 1967): Հեռավոր Հյուսիսից՝ էստոնիայից, Նրեան են ժամանել մեր սիրելի բարեկամները... (ՆՆ, 12.9.1964): Իսկ իմ պապը՝ Անդոք իշխանը, գիտե՞ այդ մասին (ՍԶ, Պապ թագավոր):

§ 621. Կապակցություններով արտահայտված բացահայտիչները նույնպես վերջադաս կիրառություն ունեն: Օրինակ՝ Նրա աջ կողմում, առաջին տեղում կանգնած էր Մուշեղ Մամիկոնյանը՝ հայոց զորքերի ընդհանուր սպարապետը, հետո՝ Սահակ Պարթևը՝ Նեոսես Մեծի ուղիւն (Բ, Սամվել): Վանաձորի կիրճում՝ հանքապետության ամենագեղատեսիլ անկյուններից մեկում, հանգստանալուց հետո հյուրերը մեկնեցին քիմիադործների կուլտուրայի պալատը (Ավանդ., 15.9.1969):

§ 622. Կայուն շարադասություն ունի նաև մասնավորեցնող բացահայտիչը. այն մշտապես դրվելով բացահայտյալից հետո՝ ավելի կոնկրետ ու որոշակի է դարձնում վերջինիս իմաստը (այս դեպքում բացահայտիչի ու բացահայտյալի համաձայնությունը թվով և հոլովով պարտագիր չէ), Օրինակներ՝ Լեռների երկնաքեր զազաթներին, ժայռերի մեջ, արծիվներ են բնակվել անհիշելի ժամանակներից (Սով. գրակ., 1965, № 4, էջ 17): Բոլոր ժամանակ-

ներում, ցերեկ քե գիշեր, շնչում են ձորերը, անձալները (ն. տ.):

§ 623. Սովորական և մասնավորեցնող բացահայտիչներից տարբերվում է մասնական բացահայտիչը. սա կայուն շարադասություն չունի. նրա տեղը նախադասության մեջ ազատ է. այն կարող է դրվել բացահայտյալից թե՛ առաջ, և թե՛ հետո: Օրինակ՝ Ես դիմեցի նրան, որպես ամենամոտ ընկերոջ: Որպես ամենամոտ ընկերոջ, ես դիմեցի նրան: Մեկ այլ օրինակ՝ Շարադասությունը, որպես ֆերականական արտահայտման միջոց, հատուկ է աշխարհի բոլոր լեզուներին: Որպես ֆերականական արտահայտման միջոց, շարադասությունը հատուկ է աշխարհի բոլոր լեզուներին:

ԲԱՅԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄԻ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 624. Բայական անդամի լրացումների շարադասությունը, հակառակ գոյականական անդամի լրացումների, համեմատաբար ազատ է: Եթե գոյականական անդամի լրացումներից երկուսը (որոշիչ, հատկացուցիչ) սովորաբար նախադաս գործածություն ունեն, իսկ մեկը՝ բացահայտիչը, միշտ հտադաս, ապա խնդիրների ու պարագաների շարադասության խիստ պայմանավորվածություն գոյություն չունի: Դրանք կարող են և՛ նախադաս և՛ հտադաս շարադասվել՝ նայած խոսքի բնույթին, նախադասության իմաստային, տրամաբանական շեշտին ու հնչերանդին: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Մ. Աբեղյանը՝ խնդիրների և պարագաների շարադասությունը ազատ է. դրանք հավասարապես ստորոգյալից առաջ և հետո կարող են դրվել «այն կարգով, որով գաղափարները ծնվում են խոսողի մտքի մեջ»⁴⁶: Աբեղյանի այս տեսակետը հիմնականում ճիշտ է, սակայն այդ ազատությունը այնքան էլ բացարձակ չէ:

ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ շարադասությունը

§ 625. Թեև բայական անդամի լրացումների շարադասությունը համեմատաբար ազատ է, բայց դրանց տարբեր խմբերում ևս գոյություն ունի շարադասության տարբերություն. այսպես՝

⁴⁶ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965, էջ 533—534:

խնդիրները ի տարբերություն պարագաների, գերազանցապես վերջադաս են լինում: Դրանք առաջադաս են գործածվում շեշտակրության դեպքում: Խնդիրների շարադասություն համակարգում առավել հետաքրքրություն է ներկայացնում ուղիղ խնդրի շարադասությունը.

§ 626. Ուղիղ խնդիրը քերականական անհրաժեշտ պահանջով ստորոգյալից հետո է դրվում այնպիսի նախադասություններում, որտեղ ենթական և ուղիղ խնդիրը ձևով համընկնում են իրար, և ենթական ավելի ակտիվ դերում է հանդես գալիս (Կեցությունն է որոշում գիտակցությունը).

Կինը ճրագ, մայրն արեգակ,
Բայց արի տես, որ նրագս
Մարեկ կուզե արեգակս (ՀՇ):

Այսպիսի դեպքերում ենթական և ուղիղ խնդրի տեղերը փոխելիս, անպայմանորեն փոխվում են նաև նրանց պաշտոնները:

Ժամանակակից հայերենում սովորական շարադասությամբ ուղիղ խնդիրը դրվում է ստորոգյալից հետո: Վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ մեր լեզվի ժամանակակից փուլում բնութագրական է «ենթակա-ստորոգյալ-ուղիղ խնդիր» և ոչ «ենթակա-ուղիղ խնդիր-ստորոգյալ» շարադասական կառուցվածքը: Օրինակ՝

Հազրոն նստել է օջախի քարին,
Հիշում է կորած երկիրն ու հողը,
Տխուր նայում է Հայկական պարին
Եվ նվագում է ծիրանի փողը (ՀՍ):

Դուան շեմքին կանգնել էր մերկ երեխան ու բարձր-բարձր հեկեկում էր ու կանչում հորը (ՍԲ, Սպիտակ ձին):

§ 627. Երբ նախադասությունն ունի բաղմակի ուղիղ խնդիրներ, դրանք նույնպես, որպես կանոն, դրվում են ստորոգյալից հետո. ես ժանոթացա ու սիրեցի հայ ժողովրդի երգը, երաժշտությունը, արվեստի տաղանդավոր ներկայացուցիչներին (ՍՀ, 21.9.1964): Գրական լեզուն զրաբարից առել է գեղեցկությունը, բարբառներից՝ կյանքը, միջին հայերենից՝ հրաշալի տերմիններ (Ս. Գրակ., 1963, № 7, էջ 142):

§ 628. Հաճախ խոսքում անհրաժեշտություն է առաջանում

խոսակցի (ընթերցողի) ուշադրությունը հրավիրել գործողություն անմիջական օբյեկտի վրա. այդ դեպքում ուղիղ խնդիրը, իր վրա կրելով տրամաբանական շեշտը, ստորոգյալից առաջ է անցնում: Այս երևույթը հատուկ է հատկապես գեղարվեստական գրականությանը. այն դիտական ոճին քիչ է հատուկ: Օրինակներ՝

Աղֆատուրյունն ես սիրեցի,
 Խեղճի լացը, հառաչանք,
 Ես Բնաբս նվիրեցի
 Վիշտ երգելու և տանջանք (Հ. Հովհաննիսյան):

Եթե ծաղիկ եք տեսել երազում, համարձակ եղեք
 (Վ. Դավթյան):

Մեկը գրպանից հաց էր հանել... (ԱԲ, Սպիտակ ձին):

§ 629. Եթե նախադասությունը բացի ուղիղ խնդրից ունի նաև անուղղակի խնդիր՝ դրված տրական հոլովով, ապա ուղիղ խնդիրը սովորաբար այս վերջինից հետո է շարադասվում, և այս՝ այն դեպքում, երբ տրական հոլովով դրվող խնդիրը արտահայտված է անձնական գերանվամբ. նահապետը հանձնեց նրան իր զնած իրերը (ՀՔ, Նահապետը): Սակայն երբ տրական հոլովով դրված խնդիրը արտահայտված է գոյականի անորոշ առումով, ապա այդ դեպքում ուղիղ խնդիրը անպայման դրվում է անուղղակի խնդրից առաջ, որպեսզի շփոթություն չառաջանա, և վերջինս չդիտվի որպես հատկացուցիչ:

Ուսուցիչը տետրը տալիս է մի աշակերտի (կամ տետրը մի աշակերտի է տալիս), բայց՝ Ուսուցիչը տալիս է մի աշակերտի տետրը (այստեղ արդեն «մի աշակերտին» դիտվում է ոչ թե որպես մատուցման անուղղակի խնդիր, այլ որպես հատկացուցիչ):

Խնդիրների շարադասության փոփոխությունից այդպիսի շփոթություն չի առաջանա, եթե որպես խնդիրներ հանդես եկող գոյականները դրված լինեն որոշյալ առումով. Մայրը գնդակը հանձնեց երեխային: Մայրը գնդակը երեխային հանձնեց: Մայրը հանձնեց գնդակը երեխային:

§ 630. Սովորական ուղիղ խնդրի շարադասությունից գրեթե ոչնչով չի տարբերվում մասնական ուղիղ խնդրի շարադասությունը. վերջինս նույնպես սովորական շարադասությամբ դրվում է ստորոգյալից հետո: Օրինակ՝ Այնուհետև տանուտերը մեզ համար

բերեց խաղող ու ձմերուկ. ես կերա խաղողից, իսկ ընկերս՝ ձմերուկից: Անցյալ տարի Իջևանի շրջանի կարմրավուն մարմարից մեկ վազոն ուղարկեցին Խտալիս, իսկ Վեդու շրջանի սև մարմարից՝ Ժնե (ՍՀ, 26.2.1966): Գրականության մեջ հաճախ ենք հանդիպում նաև դրանց նախադաս գործածությունների. Նոր աճած շիվերից փոխադրեցին փխրուն սևահողի մեջ (ՀՔ, Նահապետը), Նա Նուբարի բերած ջրից լցրեց ծառի արմատին (Ն. տ.):

§ 631. Վիճակագրական տվյալները ապացուցում են, որ ժամանակակից հայերենում հանգման, մատուցման, վերաբերության և ներգործող անուղղակի խնդիրները ստորոգյալի նկատմամբ հիմնականում ետադաս շարահաստություն ունեն, իսկ միջոցի անուղղակի խնդիրը հավասարապես թե՛ նախադաս և թե՛ ետադաս կիրառություն ունի՝ Թումանյանի արժաթե բաժակը լցվում էր գինով, մերթ էլ արցունքով, ժպիտով (թերթերից): Իր երգերը գեղջուկ նախքան քրտինքով էր նա ողորդում (ԵԶ): Հայրը ձեռքով շոյեց նրա գլուխը (ՆԶ, Հացավան):

§ 632. Համեմատաբար ավելի կայուն է անջատման անուղղակի խնդրի շարահաստությունը. այն սովորաբար ստորոգյալից առաջ է դրվում՝

Ես ֆեզնից դառնացած հեռացա,

Ես ֆեզնից հեռացա ու լացի (ՎՏ):

Շաֆարից սղալջակներ բարձրացան թեյի բաժակի երեսը (ԱԲ): Հանդիպում են նաև ետադաս օրինակներ՝ Հազարավոր շորացած ծաղիկներ բուրում էին խոտի խրձերի միջից (ԱԲ):

Պարագաների շարահաստությունը

§ 633. Պարագաների շարահաստությունը խնդիրների համեմատությամբ ավելի աղատ է. սակայն դրանցից մի քանիսի դիրքը ստորոգյալի նկատմամբ պայմանավորված է նրանց խոսքի մասային պատկանելությամբ, ինչպես նաև ստորոգյալին մոտիկ լինելու հանգամանքով: Գոյականի տարբեր հոլովներով, դերբայներով, ձայնբաղնիքով արտահայտված ձևի պարագաների նախադաս գործածությունը դերակշռող է: Այսպես, օրինակ՝ Ստ. Զորյանի «Մայրը» պատմվածքում գործածված 68 ձևի պարագաներից 64-ը նախադաս են, իսկ Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» վեպից վերցված

մի հատվածում (բաղկացած 183 բառից) 8 ձևի պարագաներից և ոչ մեկը ետադաս չէ: Նույն բանը կարելի է ասել նաև քաղաքական ու հրապարակախոսական գրականության մասին: Սակայն հակառակ երևույթը դոյություն ունի չափածո խոսքում. այստեղ ձևի պարագաները ստանալով տրամաբանական շեշտ և հնչերանգային բեռնվածություն, կարող են դրվել ետադաս:

§ 634. Գրեթե նույն բանը կարելի է ասել պատճառի, հիմունքի ու հակառակ հիմունքի և միասնության պարագաների շարադասության մասին. սրանք մեծ մասամբ շարադասվում են ստորոգյալից առաջ, երբեմն էլ դրվում են նույնիսկ նախադասության սկզբում:

Խեղճը դողալով անհույս կուցալ,
Խարդից չորացալ, ուռենի դարձալ (ՀԹ, Անուշ):

Վշտից ու սառսալից մարդիկ խելագարվում էին (Ս. գրակ., 1971, № 3): Նրադսովետի գործադիր կոմիտեի որոշմամբ ամեն տարի ասլիի տոաջին կիրակին հայտարարվում է համաքաղաքային շաբաթօրյակ (ԵՆ, 24.3.71): Հակառակ մեր ցանկությանը կառայանը թեքվեց դեպի ձախ (Վ. Փափաղյան): Ընկերներով զբոսանքի գնացինք:

§ 635. Վիճակագրական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ տեղի, ժամանակի, չափ ու քանակի պարագաները գրեթե հավասարապես ստորոգյալից և՛ առաջ են դրվում, և՛ հետո, սակայն տեղի և ժամանակի պարագաները ավելի շատ նախադաս կիրառություններ ունեն. այս դեպքում նախադասությունը կունենա «ստորոգյալ-ենթակա» շարահյուսական կառուցվածք Եվրոպայից Կոմիտասը վերագարձավ Հայաստան՝ իր սիրելի ժողովրդին ծառայելու (ՍՀ, 15.6.72), Տուն էին դառնում գյուղի աղբյուրից երեք մայրերը կժերը ուսերին (ՍԿ):

Հազար ութ հարյուր վարսունինն րվին
Հայոց աչգիներն ի՞նչ պտուղ տվին (ՊՍ):

Վաղուց, վաղուց ես դու ինձ մոռացել (ՀԹ, Անուշ):

Եթե նախադասության մեջ կան տեղի ու ժամանակի (կամ այլ) պարագաներ, ժամանակի պարագան սովորաբար նախորդում է դրանց: Օրինակներ՝ Արուաշեսը 180—160 րվերի ընթացքում

Շարադատության վիճակագրական ընտրվող տարրեր ոճերում

Ո ճ ե Ր	Բնակավայրի վիճակագրական	Որոշ.		Հատկաց.		Բացահ.		Ուղ. խ.		Ան. ուղ.		Պարտ- գաներ		Աղբյուրներ և էջերը
		• ուղ	• ուղ	• ուղ	• ուղ	• ուղ	• ուղ	• ուղ	• ուղ	• ուղ	• ուղ	• ուղ	• ուղ	
Օրենքներ	184	15	3	—	13	—	—	7	3	2	3	12	4	ՀԱՍՀ գրեական գաղափարա- թյան օրենքներ, 1963, էջ 159—160
	185	10	5	—	17	—	—	13	3	4	4	5	2	
Հրապարակախոսու- թյուն	185	16	1	—	6	1	1	10	1	—	—	2	2	Գ. Հակոբյան, երթ մարտան (հրապարակախոսութ.) 1965, էջ 595
	185	17	—	—	16	—	—	8	4	2	2	4	2	
Քաղաքապետական թյուն	183	14	2	—	23	—	—	6	1	3	11	8	3	Մարգարիտյան փոխգործակա- նութ. հիմնադրեր, 1963, էջ 293—294
	183	19	8	21	4	13	4	10	4	6	3	15	6	
Սերժան • կամ • աղբյուրներ	183	3	6	15	8	17	5	14	5	13	4	9	12	Քաղաքապետական թյան գաղա- փար (թուհերի համար), 1963, էջ 134
	183	3	6	15	8	17	5	14	5	13	4	9	12	
Զարգացում	183	3	6	15	8	17	5	14	5	13	4	9	12	Հատկացում, 1966, էջ 68—69
	183	3	6	15	8	17	5	14	5	13	4	9	12	
Զարգացում	183	3	6	15	8	17	5	14	5	13	4	9	12	Գ. Գևորգյան, հատկապես «Վար- դանաբեկ» (ՄԳԱ) 1960, էջ 60
	183	3	6	15	8	17	5	14	5	13	4	9	12	
Զարգացում	183	3	6	15	8	17	5	14	5	13	4	9	12	Ս. Կարապետյան, «Նոր» խ «Գրք» (ՄԳԱ), 1960, էջ 370—371
	183	3	6	15	8	17	5	14	5	13	4	9	12	

Ծանոթություն.—Աղբյուրներում տարբեր ոճերից բերված յուրաքանչյուր հատվածի բաները (առաջին սյունակ) չի հա-
մապատասխանում նույն հատվածի նախագաղափարային անդամների գումարին, որովհետև ա) հատվածից
զուրկ են թողնված նախագաղափարային անդամ ՀՀ անդամներից բաները, բ) բառակապակցային թյունները հիմնա-
կանում գրված են որպես նախագաղափարային մեկ անդամ:

Արարատյան դաշտում, Արաքսի ձախ ափին կառուցում է մի նոր մայրաքաղաք, որը նրա անունով կոչվում է Արտաշատ (ՀԺՊ, հ. 1): Ամեն ամիս, ամեն շաբաթ, հունյիսկ ամեն օր Երևանում ծնվում է մի նոր կառույց (ԵԵ, 21.10.72):

Հակառակ մյուս պարագաների, նպատակի պարագան գրական հայերենում մեծ մասամբ ստորոգյալից հետո է շարադասվում, ավելի հաճախ դրվում է նախադասության վերջում: Օրինակ՝

Գյուղն էին իջել հովիվ պատանիք՝
Աղջիկ տեսնելու, պարի ու կոխի (ՀԹ, Անուշ):

§ 636. Հիմնականում վերջադաս գործածություն ունի անորոշ դերբայի տրական հոլովով արտահայտված նպատակի պարագան: Օրինակներ՝ Տիրառնուհին գնացել էր ջրաղաց ալյուր աղալու (ԱԲ): Սիրով կգամ Երևան նորից երգելու (ՍՀ, 21.9.72):

Անորոշ դերբայի տրական հոլովով, ինչպես նաև գոյականի անորոշ տրականով արտահայտված նպատակի պարագաների նախադաս գործածությունը շրջուն է համարվում, որովհետև ստորոգյալից առաջ անցնելով այն շեշտվում է. Երանց կոտորելու են շտապում (ՀԹ, Քաջ Նազար): Հանգստանալու եմ գնում: Ձրի դնաց. Համերգի է եկել:

§ 637. Խոսքի տարբեր ոճերում (գեղարվեստական, գիտական, իրավաբանական, հրապարակախոսական և այլն) նախադասության անդամների շարադասությունը (սովորական և շրջուն) ավելի ճշգրիտ և տեսանելի դարձնելու նպատակով բերվում է մի փոքր ընտրանքի (183—186 բառ) վիճակագրական տվյալների աղյուսակ: Աղյուսակի առաջին սյունակում բերված են գրական լեզվի 6 ոճերի տարբերակներ, երկրորդում՝ յուրաքանչյուր ոճից վերցված են հավասար քանակությամբ բառեր (չնչին տարբերություններով), մյուս սյունակները բաժանված են նախադասության անդամների միջև՝ համաձայն ժամանակակից հայերենի սովորական շարադասության կանոնների. այսպես՝ սովորական շարադասությամբ ենթական, որոշիչը, հատկացուցիչը և խնդիրների ու պարագաների մեծ մասը նախադաս են գործածված, իսկ բացահայտիչն ու ուղիղ խնդիրը՝ ետադաս:

Հաշվումներից շատ որոշակիորեն երևում է, որ գիտական-տեխնիկական և պետական-պաշտոնական ոճերի շարադասու-

ներ միանգամայն տարբերվում է գեղարվեստական գրականության ոճի շարադասությունից: Առաջիններում ոճը չոր է, պասիվ, նկարագրական, որտեղ գերիշխողը սովորական շարադասությունն է (շեղումները կատարվել են քերականական պահանջով կամ հարկադրաբար): Պատկերը բոլորովին այլ է գեղարվեստական խոսքում. այստեղ առատորեն են գործածված ետադաս ենթակաները, որոշիչներն ու հատկացուցիչները, այդպես էլ նախադաս են գործածված ուղիղ խնդիրներն ու պարագաները, որոնք մյուս ոճերում ետադաս են գործածվել: Գեղարվեստական խոսքում էլ արձակը տարբերվում է չափածոյից, վերջինում շրջունության դեպքերը անհամեմատ ավելի շատ են:

ԹԵՐԻ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

§ 638. Տվյալ մտքի արտահայտման համար հաճախ անհրաժեշտ չի լինում գործածել նախադասության բոլոր անդամները, և շատ անգամ վերջիններիցս մեկը կամ մի քանիսը բաց են թողնվում:

Օրինակ՝ Պայվեցին առաջին ականները խոյացող տանկի առաջ, սուլեցին զնդակները թշնամու հակատանկային զենքերից:

— Դեպի ա՛ջ, ուղիղ խրամատների վրա, — հրամայեց նա մեքենան վարողին... Տանկը կանգնում էր երբեմն միայն մի վայրկյան, հրամանատարը թնդանոթից կրակում էր փախչող խմբերի մեջ և հրամայում լցնողին.

— Արա՛գ-արա՛գ...

Նտևից և աջ ու ձախ կողմերից գալիս էին ուրիշ տանկեր...

Ահա փողոցի սկիզբը: Ռադիստը հայտնում է.

— Փողոցի սկիզբը ավանապատված է:

— Շո՛ւտ տուր դեպի ձախ, — հրամայում է տանկի պետը (ՀՔ, Որդու վերադարձը):

Ընդգծված նախադասություններում բաց են թողնված, արտահայտված չեն մի շարք անդամներ: Առաջին ընդգծված նախադասությունը արտահայտված է միայն տեղի պարագայով, երկրորդ

ընդգծված նախադասությունը՝ միայն ձևի պարագայով, նրանցում չկան ենթական և ստորոգյալը: Հաջորդ նախադասության մեջ բաց է թողնված «ետևից և աջ ու ձախ կողմերից» անդամների հատկացուցիչը (տանկի, այդ տանկի): «Շուռ տուր դեպի ձախ» թերի նախադասության մեջ բաց են թողնված ենթական և ուղիղ խնդիրը (եթև դիտենք իբրև լրիվ երկկազմ նախադասության թերի նախադասություն):

Բերված հատվածի ընդգծված նախադասությունները թերի են: Այսպիսով՝ այն նախադասությունը, որը կառուցված է այնպիսի անդամներից, որոնցից ամբողջական չէ, հրա մեկ անդամը կամ մեկից ավելի անդամները բաց են թողնված, բայց մտքով հասկացվում են, կոչվում է թերի նախադասություն:

ԹԵՐԻ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 639. Թերի նախադասությունը որպես այդպիսին պետք է դիտել միայն ձևային, կառուցվածքային տեսակետից, քանի որ, ինչպես ասվեց, նրա միտքը թերի չէ ու բավարար չափով հասկացվում է: Եվ քանի որ թերի նախադասության միտքը հասկացվում է, ուստի բոլորովին էլ անհրաժեշտ չի լինում վերականգնել նրա չարտահայտված անդամները: Թերի նախադասության անդամը կամ անդամները չեն արտահայտվում՝ տվյալ խոսքում, պայմաններում ինքնին հասկանալի լինելու պատճառով: Թերի նախադասությունը կարող է արտահայտված լինել մեկ անդամով, և նրանում կարող են բաց թողնված լինել մի քանի անդամներ, և, ընդհակառակը, այն կարող է արտահայտված լինել մի քանի անդամներով, ու բաց թողնված կարող է լինել միայն մեկ անդամ (տե՛ս վերը բերված օրինակը):

Ճիշտ կառուցված խոսքում թերի նախադասության միտքը որոշակիորեն հասկացվում է, թեկուզ և այն արտահայտված լինի մեկ խնդրով կամ պարագայով: Դրան նպաստում են խոսքը, խոսքային իրադրությունը: Այս տեսակետից քննենք վերևի օրինակներից (§ 638) միայն մեկը: Երբ տանկի պետը մարտի ժամանակ որոշակի պայմաններում տանկիստին հրամայում է. «Շուռ տուր դեպի ձախ», թեև այդ նախադասության մեջ «շուռ տալ» ներգործական սեռի բայի ուղիղ խնդիրը բաց է թողնված, այնուամենայնիվ

Հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է տանկին, նրա ընթացքին: Այնուհետև. այդ նախադասության ենթական բաց է թողնված, զեղչված է, բայց հասկանալի է, որ ենթական զու-ն է, քանի որ ստորոգյալն արտահայտված է բայի երկրորդ դեմքով:

Թերի նախադասության մեջ շարտահայտված անդամը կամ անդամները կարող են հասկանալի լինել կամ միայն տվյալ նախադասությանից առանձին վերցրած, կամ կից նախադասու-թյուններից:

Երբ խոսակիցներից մեկն ասում է, օրինակ, «վաղն այստեղ ինձ կսպասես, մինչև որ դամ», հասկանալի է, որ առաջին նախադասության ենթական է զու, իսկ երկրորդինը՝ ես, որոնք երկուսն էլ զեղչված են ինքնին հասկանալի լինելու պատճառով:

Սակայն հաճախ, հատկապես երկխոսությունների դեպքում, թերի նախադասության միտքը հասկանալի է դառնում կից և հատկապես նախորդ նախադասությունների միջոցով միայն, խոսքի ընթացքից: Օրինակ՝

— Դու ի՞նչ դժուկ ես գնում Չորածառ,— նույն քնկուտ ձայնով հարցրեց նա:

— Ակադեմիայի... — պատասխանեցի ես և պատմեցի իմ անելիքների մասին:

— Քանի՞ օր պիտի մնաս:

— Մոտ մի ամիս:

— Շատ է...

— Իսկ դո՞ւ...

— Մի ֆանի օր... (Ա՜, Մրգաշատի լուսաբացը):

Ընդգծված բոլոր նախադասությունները թերի են, և դրանց միտքը կարելի է հասկանալ միայն խոսքի մեջ վերցնելով, հաշվի առնելով նախորդ նախադասությունները:

§ 640. Թերի նախադասությունը հակադրվում է լրիվ նախադասությանը, որի բոլոր անդամները արտահայտված են լինում: Նկատենք, որ թերի նախադասությանը հակադրվում է ոչ միայն երկկազմ լրիվ նախադասությունը, այլև միակազմ լրիվ նախադասությունը:

Օրինակ՝ Եվ մինչև Տերեհտը կընկներ տապալվող ծառի պես՝ Բաթը սուրն առաջ ճոճելով, բաց դռնից նետվեց դուրս:

— Բռնե՛լ... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ոչ ոքի սպասել չենք կարող: Նկատվող դիմադրել (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Ընդգծված նախադասությունները թերի միակազմ նախադասություններ են, որոնցից առաջինում բաց է թողնված ուղիղ խընդիրը, երկրորդում՝ անուղղակի խնդիրը:

Երբեմն գծվար է որոշել, թե տվյալ թերի նախադասությունը ինչպիսի լրիվ նախադասության թերին է՝ երկկազմ, թե՞ միակազմ: Այսպես, գծվար է ասել, թե սույն գլխի սկզբում բերված «Արագ-արագ» նախադասությունը երկկազմ, թե՞ միակազմ նախադասության թերին է, քանի որ այն գործողությունը, որի պարագան է այդ թերի նախադասությունը, կարող է արտահայտվել թե՛ բայի երկրորդ դեմքով և թե՛ անորոշ դերբայով: Առաջին դեպքում համապատասխան լրիվ նախադասությունը կլինի երկկազմ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ միակազմ: Սա նշանակում է, որ թեև թերի նախադասության միտքը լրիվ չափով հասկանալի է, բայց երբեմն գծվար է որոշել, թե խոսողը կամ հեղինակը նախադասությունը լրիվ ձևով կազմելու դեպքում հատկապես ինչ բառեր ու բառաձևեր կգործածեն: Դրա պատճառն այն է, որ միևնույն միտքը, մտքի այս կամ այն բաղադրիչը կարելի է արտահայտել լեզվական տարբեր միջոցներով:

§ 641. Նախադասության թերի լինելու չափը տարբեր է լինում տարբեր դեպքերում: Նախադասությունը կարող է այնքան թերի լինել, որ չխանգարի նրա ինքնուրույն գործածությանը, կարող է և թերի լինել այնքան, որ խոսքից դուրս որևէ միտք չարտահայտի և չդիտվի որպես նախադասություն:

ԹԵՐԻ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

§ 642. Թերի նախադասություններ գործածվում են խոսքի բոլոր տեսակի արտահայտություններում: Հատկապես երկխոսությունները թերի նախադասությունների գործածության առավել մեծ հնարավորությունն են տալիս: Ըստ որում, այստեղ խոսքը վերաբերում է թերի նախադասությունների ոչ միայն քանակական կողմին, գործածության հաճախականությանը, այլև կառուցվածքային յուրահատկությանը: Կան, ինչպես ասվեց վերը, նախադասության թերի լինելու տարբեր աստիճաններ, չափեր: Հատկապես երկխոսությունները հնարավորություն են տալիս կառուցելու, գործածելու այնպիսի թերի նախադասություններ, որոնք առանձին

վերցրած, ձևի, կառուցվածքի տեսակետից նախադասության տեսք
անգամ չունեն:

— Դու ո՞ւր ես գնում: — Դյուղ:

— Ի՞նչ ծաղիկ ես ամենից շատ սիրում: — Վարդ:

Այստեղ ընդգծված գոյականները կատարում են նախադասու-
թյան դեր, հանդես են գալիս որպես նախադասություններ, թեև
ներանցում չեն արտահայտված ո՛չ վերագրվող հատկանիշը, ո՛չ այն
առարկան, որին վերագրվում է հատկանիշը, ո՛չ էլ ստորոգման ձե-
վային կողմը: Առաջին նախադասությունն արտահայտված է միայն
տեղի պարագայով, երկրորդը՝ ուղիղ խնդրով:

Ավելացնենք նաև, որ միևնույն բառը կամ բառակապակցու-
թյունը տարբեր երկխոսություններում կարող է ստանալ տարբեր
թերի նախադասությունների արժեք: Հմմտ. վերի նախադասության
հետ.

— Դա ի՞նչ է: — Վարդ:

— Ի՞նչ կա ծաղկամանի մեջ: — Վարդ:

Եթե վարդ բառը վերը բերված նախադասության մեջ ուղիղ
խնդիր է, ապա այս օրինակներից առաջինում՝ ստորոգելիական
վերագրի, վերջինում՝ ենթակայի պաշտոնով է հանդես գալիս: Ու-
րեմն՝ այդ թերի նախադասությունների շարահյուսական արժեքը
պայմանավորված է երկխոսության մյուս նախադասության (այլ
դեպքերում՝ նախադասությունների) բովանդակությամբ, այլ կերպ՝
խոսքով:

§ 643. Երկխոսությունների մեջ, հատկապես հարց ու պա-
տասխանի դեպքում, հաճախ խոսակցի հարցին պատասխան է տրը-
վում ոչ լրիվ նախադասություններով, այլ խոսակցի հարցական
նախադասության հարցման տակ եղող անդամի պատասխանը կամ
այլ երանդի նախադասության մտքի լրացումն արտահայտվում է
բառով կամ բառակապակցությամբ, որն ունի նախադասության
արժեք և թերի նախադասություն է:

Օրինակ՝ Ո՞վ է նվագում այս կես գիշերին: — Նորան՝ Իմ
աղջիկը (Ա.Դ, Մրգաշատի լուսաբացը): — Ո՞ւր է գնալու: — Քա-
ղաֆ, կոնսերվատորիա: Դասերը շաբաթակես (ն. տ.): Իսկ ի՞նչ
ես մտադիր հիմա: — Կատարել արքայի հրամանը (ԴԴ, Վարդա-
նանք, 2):

Պատահում է նաև, որ երկխոսության մեջ դործածված թերի

նախադասությունը ոչ թե խոսակցի հարցի պատասխանն է, այլ նրա արտահայտած մտքի որևէ լրացում, հավելում, որի կատարողը ամբողջությամբ չի կրկնում խոսակցի արտահայտած նախադասությունը:

ՆԱՏԱԼՅԱ... Հերսիլեն ունի ամեն բան, ինչ որ հարկավոր է մի կնոջ բախտավորության համար:

ՍՈԼՈՄՈՆ. Բացի մեկից՝ համապատասխան ամուսնույց (Շիրվ., Ունե՞ր իրավունք):

ՌՈՒԲԵՆ... Եվ նրանք, որոնց աշխարհայացքը մի փոքր բարձր է իրանց ամուսնու կոշիկներից, այժմ չեն կարողանում իրանց անհատական երջանկությունը նրա վրա հիմնել:

ՍՈՒՐԵՆ... (տաքանալով) Այդ այնտեղ ձեր լուսավոր եվրոպայում և ոչ մեզանում (ն. տ.):

Ա. ՈՃՐԱԳՈՐԾ... Դու նենգ դավադիր, սուրդ մխեցիր բո թագավորի թիկունքը:

Բ. ՈՃՐԱԳՈՐԾ... Որին երդվեցիր սիրել, պաշտպանել (Շեքսպ., Թարգմ.):

§ 644. Երկխոսությունների մեջ գործածվող թերի նախադասությունը կարող է ոչ միայն պատմողական բնույթ ունենալ ու լինել հարցի պատասխան կամ ասված որևէ մտքի հաստատական բնույթի լրացում, այլև կարող է լինել հարցում՝ խոսակցի ասածի այս կամ այն կողմի վերաբերյալ:

ԿԱՐԻՆՅԱՆ. ...Ես ուզում եմ ձեզ հիշեցնել...

ԲԱԳՐԱՏ. Ձեր ոռնիկի մասի՞ն (Շիրվ., Պատվի համար):

ԱՆՏՈՆ. Դուք կին չեք, այլ հրեշ...

ՀԵՐՍԻԼԵ. Ինչո՞ւ: Որովհետև չե՞մ ատում և չե՞մ կարող ատել: Որովհետև շրթունքներս չե՞ն դավանանում իմ սրտին: Որովհետև հանուն քո հպարտության չե՞մ պղծում անկեղծությունն ու նըշմարտությունը... (Շիրվ., Ունե՞ր իրավունք):

Թերի նախադասությունը երբեմն արտահայտվում է խոսողի, նախադասության մեջ գործածված որևէ բառի կամ բառակապակցության միջոցով, որ արտասանում, կրկնում է խոսակիցը տվյալ առարկայի, հատկանիշի վերաբերյալ իր վերաբերմունքը (զարմացական, հարցական և այլն) արտահայտելու նպատակով:

Օրինակ՝ Մինչև ե՞րբ հանդուրժենք բռնությանն ու կեղծիքին... Միայն մոռյված Գաղիշոն ակամա հաղաց և սրտատրոփ՝ առանց

կամենալու կրկնեց. — Բռնությա՞ն, կեղծիքի՞ն (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Կարծեմ գնացքն արդեն եկել է: — Ա՛, արդե՞ն, — արտասանեց նա և մեքենաբար վերկացավ տեղից (ՆԴ, Մահը): Մինասյանին խոսք տալուց առաջ ուզում եմ իմանալ քո կարծիքը: — Իմ կարծի՞քը (ն. տ.): Ձեր բարեկամ Ջեհթարիի տա՞նն էլ չեք խաղացել: — Իմ բարեկա՞մ (ԳՍ, Ազատության պողոտա): Եվ հանգչել ենք միասին էս արյունոտ դաշտում մինչև ելնելը: — Մինչև ելնե՞լը (ԳՍ, ն. տ.):

§ 645. Թերի նախադասությունն ըստ իր արտահայտության լինում է բաղմազան: Այն կարող է արտահայտված լինել նախադասության գլխավոր անդամներից որևէ մեկով, իր լրացումով հանդերձ կամ առանց լրացման, կարող է արտահայտված լինել որևէ հրկրորդական անդամով կամ անդամներով: Վերջապես թերի նախադասությունը կարող է լինել մի հրկրորդական նախադասություն, որ լրացնում է մի այլ (մեծ մասամբ երկխոսության մեջ դործածված) նախադասության միտքը:

1. Ենթակայով արտահայտված թերի նախադասություններ

«Ո՞վ փոխարինեց քեզ: — Պետրովը (Սիր., Հայր և որդի): ՆԱԶԱՐ. Ո՞վ է վախկոտ:

ԱԻՍՏԻԱՆ. Դու (ԴԴ, Քաջ նաղար): — Ապա՞, ո՞վ է Մամիկոնյան... — Բոլո՛րս, — զոչեցին Վարդանին շրջապատողները (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

2. Ենթակայով և իր լրացումով կամ լրացումներով արտահայտված թերի նախադասություններ

— Քեզ ո՞վ է տվել: — Իմ ասեղը (ՆԴ, Ամիրյանի տրագիդիան):

Ի՞նչ ես կարծում, ի՞նչն էր թելադրում այս ծիծաղելի բաներն անելու: — Պարզ նախապաշարումը և սնահավատությունը (ՆԴ, Պայքար):

3. Գոյականական անդամի լրացումներով արտահայտված թերի նախադասություններ

«— Ու՛մ տղան ես: — Ուստա Ստեփանի (ՎԱ): — Քանի՞ գիրք ես գնել երեկ: — Քսաներկու:

4. Ստորոգյալով (կամ ստորագելիական վերադիրով)
արտահայտված քերի նախադասություն

ԱՆՏՈՆ. ...Հապա ո՞րն է ձեր երեակայած կյանքի խարխուխն, ա-
սացեք:

ՀԵՐՍԻԼԵ. Սիրտը (Շիրվ., Ունե՞ր իրավունք):

— Այս ի՞նչ ձայներ են: — Ձիեր են,— շտապեց պատասխա-
նել Պետրոսը: — Մեր կողքին գոմ է (ՆԴ, Մի օր աշնանը): Որտե-
ղացի՞ էր այդ բաղդեկ Յուրչենկոն: — Սիրիբցի (ՀՔ, Սրբազան
ուխտ):

5. Բայական անդամի լրացումներով արտահայտված
քերի նախադասություններ

ՎԵՐԺԻՆԵ. — Սիրտս կտրատվում է նրան նայելիս...

ՄԱՐՄԱՐՅԱՆ. — Ո՞ւմ: ՎԵՐԺԻՆԵ. — Տիրուհու: (Շիրվ., Ունե՞ր
իրավունք): — Բացի այդ, ճանապարհին պիտի լցնել հոսքովի
տեղանքը: — Քո՞ մասին: — Իմ պատասխան քղթի անմասնակցու-
թյան մասին (ԴԴ, Վարդանանք): — Ո՞ւր էիք գնացել: Քերեջի
կողմերը (ԳՍ, Ազատության պողոտա): Շնորհակալ եմ: — Ումի՞ց:
Քեզնից... Կյանքից... Այս երջանկության համար (ՆԶ, Հացազման):

6. Երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված
քերի նախադասություններ

— Գնա՛, ես քո քույրը չեմ... — Ա՛յ բեզբան: Ինչո՞ւ: — Ին-
չո՞ւ: Որովհետև Բանի օր է, որ եկել ես և նոր ես հիշում ինձ. ինչ-
պես միշտ (ՆԴ, Պայքար): Այդ ինչպե՞ս է, որ ձեզ չեմ նկատել թա-
րոնում: — Որովհետև մենք հասարակական գործիչներ չենք և
հետևն ենք նստած (ն. տ.): — Էդ ի՞նչ կարգ է, որ միշտ իմ գլու-
խը կուղես ուտել... — Որ վրադ լամ, ցույց տամ սրտիս սերը, զր-
չիս ուժը (Իս., Գրական նախանձ):

Երբեմն թերի նախադասությունը կազմված է լինում գլխավոր
նախադասության մի մասից և այն լրացնող երկրորդական նա-
խադասությունից կամ նախադասություններից:

ԱՆՏՈՆ. — Ասե՛լ է, ես չունեմ միջոցը, այո՞:

ՄԱՐՄԱՐՅԱՆ (նստում է).— Գուցե ունես, բայց ոչ Հերսիլեի պես մի կնոջ համար:

ԱՆՏՈՆ.— Ինչո՞ւ:

ՄԱՐՄԱՐՅԱՆ.— Այն հասարակ պատճառով, որ քո և նրա մեջ կա անանցանելի անդունդ (Շիրվ., Ունե՞ր իրավունք):

— Անտոնիո, ասա ինձ, ո՞վ ես դու: — Ես որք եմ: — Ո՞վ էր հայրդ: — Մի բանվոր, որ մեքենայի տակ ջարդվեց և մեռավ (Նո՛, Ես և նա):

Պատահում է, որ երկխոսություններում գործածվող թերի նախադասությունների նմանությամբ նախադասություն է կազմվում նաև մենախոսության մեջ: Դա լինում է այն դեպքում, երբ հետադարձ կամ այլ նպատակով խոսողը հարց է տալիս և ինքն էլ պատասխանում: Օրինակ՝ եվ ինչ կլինի այս բոլորի հետևանքը: Օ՛, շատ մեծ, շատ սոսկալի աղետ ու արհալիրք (Դ՛, Վարդանանք):

ԶԵՂԶՎԱԾ ԵՆԹԱԿԱՅՈՎ ՈՒ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼՈՎ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 646. Թերի նախադասությունների շարքում ուրույն տեղ են զբաղեցնում աղատ շարադրանքի մեջ կամ բոլորովին առանձին գործածվող այն նախադասությունները, որոնց մեջ բաց են թողնված զեղչված են ենթակալն կամ ստորոգյալը: Երկխոսությունների մեջ գործածվող թերի նախադասությունները հաճախ առանձին վերցրած նախադասության տեսք չունեն և խոսքից դուրս վերցրած որևէ միտք չեն կարող արտահայտել: Այդպիսին է վերը բերված թերի նախադասությունների ճնշող մեծամասնությունը: Հիշենք, որ հաճախ որպես թերի նախադասություն է հանդես գալիս երկխոսության մեջ որևէ թեր հսկվող զրված մի գոյական կամ նույնիսկ մի մակբայ և այլն, որոնք այդ կապակցությունից դուրս վերցրած չեն կարող համարվել նախադասություն: Սակայն լինում են այնպիսի թերի նախադասություններ, որոնք կապակցված խոսքից դուրս էլ կարող են հանդես գալ, գործածվել որպես նախադասություն: Այսպիսով, այս նախադասությունները թերի նախադասությունների նախորդ խմբի համեմատությամբ ինքնուրույն են: Ինչ խոսք, խոսքի մեջ գործածված այսպիսի թերի նախադասություն-

ների վերաբերյալ չի կարող բացարձակ ինքնուրույնության մասին խոսք լինել, բանի որ նույնիսկ լրիվ նախադասությունները խոսքի մեջ բացարձակ ինքնուրույն չեն, ինչպես տեսանք իր տեղում:

Այսպիսի թերի նախադասությունների ղեղչված անդամի իմաստը երբեմն հասկացվում է հենց տվյալ նախադասությունից՝ առանձին վերցրած: «Ինձ՝ արմատը հողումը, քեզ՝ տերեն ու ցողունը» (Ա. Խնկոյան, Գյուղացին ու արջը) նախադասության ստորոգյալը ղեղչված է, բայց հասկացվում է նախադասության մտքից, ու կարելի է հեշտությամբ վերականգնել:

Լինում է այնպես, որ բաց թողնված անդամը հենց տվյալ նախադասության մեջ կարելի է վերականգնել, բայց այդ վերականգնումը կլինի ձևական, և ըստ էության այդ անդամը հասկանալու համար պետք է դիմել խոսքին, տվյալ նախադասության հետ զործածված մյուս նախադասությանը կամ նախադասություններին:

Իերենք մեկ օրինակ. Գիշերները փոքրիկ գաղանների նման դուրս էինք գալիս մեր թաքստոցներից և թափառում էինք գյուղերում ուտելիք որոնելու, անցնում էինք մեր հարազատների դիակների միջով (ՀՔ, Գննիրալի քույրը): Այս նախադասության ղեղչված ենթական հեշտությամբ կարելի է ձևականորեն վերականգնել ստորոգյալի գեմքի հիման վրա, այն է՝ մե՛նք: Այս վերականգնումով թերի նախադասությունը դառնում է լրիվ, բայց լրիվ չի բացահայտվում արտահայտված զործողությունները կատարողների ով լինելը: Եվ դա իմացվում է նախորդ նախադասություններից: Թուրքերի սրից ընկալվ մեր ողջ նահապետական ընտանիքը, ամբողջ գյուղը: Փրկվեցինք ես և յոթ եղբայրներիցս միայն մեկը, որ ինձնից մեծ էր ութ տարւով: Թաքնվեցինք մենք քարայրներում (Ն. տ.):

ԶԵՂԶՎԱԾ ՆՆԹԱԿԱՅՈՎ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 647. Նախադասության ենթական կարող է ղեղչվել հիմնականում երկու դեպքում. 1) երբ ենթական հասկացվում է խոսնչու պայմաններից և 2) երբ ենթական հասկացվում է խոսքից:

Ենթական խոսքից կարող է հասկացվել, հետևապես այն կարող է ղեղչվել, նախ, այն դեպքում, երբ նախադասության ստո-

րոգյալն արտահայտված է բայի առաջին դեմքով: Օրինակ՝ Մե-
նակ մնացի կառքի մեջ: Խանութպանը եկավ և թեյ առաջարկեց:
Մերժեցի: Դարձա հակառակ կողմը և այգիներն ու ջրաղացը դիտել
սկսեցի (ՎՓ, Գրի՛ր, արյունո՛վ գրի՛ր): Կոտրված սրտով նորից
գործի կ'սկսեմ: Այդ օրը երկու տաշտ և վեց թի շինեցինք: Մյուս օրը
եկանք տեսանք բոլորը ջարդված, թափած... Տեղներս փոխեցինք:
Ծմակի մյուս երեսին, մի խուլ ձորում նորից տաշտեր շինեցինք՝
և քաֆցրինք թափված տերևի շեղջի տակ (ՎԱ, Մայր արջը):

Ենթական հիշյալ պատճառով կարող է զեղչվել նաև այն դեպ-
քում, երբ նախադասության ստորոգյալն արտահայտված է բայի
երկրորդ դեմքով:

Օրինակ՝ Ինչո՞ւ ես լռում և ինչո՞ւ չես հայտնում ինձ (ՆԴ, Ան-
հետ կորածը): Նախի՛ր ուղիղ աչքերիս և պարզ ասա, ի՞նչ ես ուզում
հասկացնել այդ ակնարկներով (Ն. տ.):

Այսպիսի դեպքերում երկրորդ դեմքով ցույց է տրվում սո-
վորաբար խոսակիցը: Այդպիսին էին վերոհիշյալ օրինակները: Սա-
կայն պատահում է, որ խոսողն ինքն իրեն է դիտում իբրև խոսա-
կից, և երկրորդ դեմքով արտահայտված բայը ու նրա վերա-
կանգնված ենթական փաստորեն վերաբերում են իրեն՝ խոսողին:

Օրինակ՝ ՆԱՎԱՍԱՐԴ.— (Չնկատելով Ջավենին՝ խոսում է)
Չէ՛, նավասարդ, էս բսան տարվա մեջ չես վաճելի կյանքի քաղց-
րությունը... Մեղքդ շալակիդ, ընտանիքիդ փառքն ու պատիվը սըր-
տիդ մեջ, քաշ ես տվիլ զոյությունդ... Չէ՛, նավասա՛րդ, լավ ես մը-
տածել... զնա՛, հեռացի՛ր... (Լ. Սաղաթելյան):

§ 648. Ենթական զեղչման նախորդ դեպքերի ընդհանուր
հատկանիշն այն է. որ հեթական զեղչվում է և վերականգնել կա-
րելի է խոսելու պայմանների, հանգամանքների շնորհիվ:

Ենթական կարող է զեղչվել նաև այն դեպքում, ինչպես աս-
վեց վերը, եթե այն արդեն գործածված է խոսքի մեջ և նորից
կրկնելու անհրաժեշտություն չկա:

Օրինակ՝ Սուլքան Մեհմեդ կեսօրից հետո նստել էր Սերայի
մեծ դահլիճում: Ձախ ափի մեջ բռնել էր մորուքը և ցուցամատը
դրել էր բարակ, երկարուն, սուր քթի վրա: Խորազնին հայացքով
նայում էր իր... մեծ վեզիրին (Իս., Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմեդ):
Քանի՞ տարեկան կլինեի Վառսա ամին: Լուրջ, խոհուն, պատկառե-
լի մարդ էր... Թեև երկու աղջիկ ուներ, սակայն իրեն շատ զրժ-

բախտ էր զգում արու դավակ, «ժառանգ» շունենալու պատճառով... Միշտ մոռալ էր... (Իս., Օջախի ծուխը):

Զեղչված ենթական նախորդ կամ այլ նախադասության մեջ հաճախ գործածված է լինում ոչ որպես ենթակա, այլ ուրիշ պաշտոնով, և դա չի խանգարում զեղչված ենթական հասկանալուն:

Օրինակ՝ Զննեցի մարդուն: Կնճուռու և արեակեղ գեմքով անձ էր, համեմատաբար լավ ու մաքուր հագնված: Կարճահասակ էր, մաշված, թախծուտ և զգուշավոր հայացքի տեր (ՎՓ, Դրի՛ր, արյունո՛ւլ գրիր): Կանանցից մեկը վախվխելով ձևաբով շոյեց այծյամի գլուխը:— Ինչ գեղեցիկ, խելո՛ք աշխե՛ ունի (ԳՍ, Ազատության պողոտա):

§ 649. Բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասության զեղչված ենթական հասկացվում է և կարող է վերականգնվել նույն բարդ նախադասության մյուս բաղադրիչի հիման վրա: Ինչպես՝ «— Միտոր Բենտոն, կանգնեցրեք դրան, այդպես երեւի շատ է նեղվում, տեսեք քիչ է մնում լաց լինի» (ԳՍ, Ազատության պողոտա):

Զեղչված ենթակայով նախադասության ենթակա գիտակցվող բառը կարող է գործածված լինել ոչ միայն նախորդ նախադասության կամ նախադասության բաների մեջ, այլև երբեմն հաջորդ նախադասությունում: Օրինակ՝ Ինչքա՛ն ծիծաղեցին էն գիշեր... Ս.մենքը զաղքականներ էին: Նոր էին Թիֆլիս հասել (ՀԹ, Ուրախ գիշեր):

Զեղչված ՍՏՈՐՈԳԱԿՈՎ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 650. Ստորոգյալի զեղչումը (ամբողջ ստորոգյալի կամ նրա մի մասի) սովորական երևույթ է ժամանակակից հայերենում: Լեզուն միշտ ձգտում է սեղմության, և այդ տենդենցի շնորհիվ նախադասության մեջ չի գործածվում այն, ինչ որ առանց գործածվելու հասկանալի է, ինչի գործածության անհրաժեշտություն չկա: Ստորոգյալի զեղչումը ևս, ինչպես ամեն մի զեղչում, այդ տենդենցի արտահայտություն է:

Ստորոգյալի հասկանալի լինելը պայմանավորված է նրանով, որ այն տվյալ խոսքի մեջ արդեն գործածված է լինում կամ էլ անկախ գործածվելուց և առանց գործածվելու, նախադասության ընդհանուր մտքից որոշակիորեն ենթադրվում է:

Քննենք ստորոգյալի ղեղչման դեպքերը⁴⁷:

1. Ստորոգյալը հաճախ ղեղչվում է այն դեպքում, երբ այն ինքնին հասկանալի է նախադասության մաքից:

Օրինակ՝ ՍՈՒՐԵՆ.— Պարսիկ հաղարապետը, տեր Մարզպան, Տիզբոնից եկած հատուկ սուրհանդակի հետ վաղը կժամանեն այստեղ...

ՎԱՍԱԿ.— Հաղարապետը ինձ մո՞տ, հատուկ սուրհանդակի հետ (վՓ, Հայրենիքի համար): Հաղար խոսքին՝ մեկ խոսք, հաղար ճնճղուկին՝ մեկ քար (առած): Հասկացողին՝ մին շհասկացողին՝ հաղար ու մին (առած):

2. Ստորոգյալը կարող է ղեղչվել այն դեպքում, երբ այդ նախադասության մեջ արդեն գործածված է տվյալ բայով ստորոգյալ:

Օրինակ՝ Հետո մենք ճամփա ընկանք, սրանք էլ՝ մեզ հետ (ՀԹ, Գեղը): Ապերն առավ փրերը, Արմատները՝ ընկերը (Ա. Խնկոյան, Գյուղացին ու արջը):

Այս օրինակներում ստորոգյալը ղեղչվում է ամբողջությամբ, և դրա համար վճռական պայման է հանդիսանում այն, որ նման դեպքերում ղեղչված ստորոգյալն այն բայով պիտի արտահայտվեր (չղեղչվելու դեպքում), որն արդեն մեկ կամ մի քանի անգամ գործածված է, ուստի և գործածվածի կրկնությունը դառնում է ավելորդ:

Այստեղից արդեն հասկանալի պետք է լինի, որ այն դեպքում, երբ նախադասության մեջ գործածվում են տարբեր բառերով արտահայտված ստորոգյալներ, ստորոգյալի ամբողջական ղեղչում հնարավոր չէ, նման դեպքերում կարող է ղեղչվել միայն հանդույցը կամ օժանդակ բայը:

Օրինակ՝ Նա ճարպիկ է, թեթևաշարժ և, ըստ երևույթին, բաշատիրտ (Մուր.): Տեսնում եմ, որ լավ ընկեր է և փորձված առաջնորդ (ն. տ.): Տների սրահներում երևում էին միայն կանաչք, որոնք կամ ճախարակ էին հավաքում, կամ հավերը տուն անում և կամ վառած թոնրի շուրջը պտտում (ն. տ.):

Իհարկե, այսպիսի նախադասությունները շատ մասնակի շափով են թերի:

⁴⁷ Այս մասին տե՛ս պրոֆ. Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի շարահյուսություն, միջնակարգ դպրոցի 7-րդ դասարանի համար, 1951, էջ 23—24:

§ 651. Զեղչված ստորագյալով նախադասություններ պետք է համարել նաև այնպիսի նախադասությունները, որոնց ստորագյալը, որը պիտի արտահայտվեր ասել բայով, բաց է թողնվում, և նույն տեղում գործածվում է քե՛ր բառը: Այսպիսի նախադասությունները գործածվում են պատմություններ անելիս և շատ են հանդիպում ժողովրդախոսակցական խոսքի մեջ:

Օրինակ՝ Մին էլ քե՛ տղեք, եկեք (ՀԹ, Գելը): Մին էլ Ավագը քե՛ Այ տղա, էն ուլ է, հրե մի մարդ է գալի վերի կոնիցը (ՀԹ, Արջաորս): Էս Ավագը քե՛ Այ տղա, էդ ի՞նչ խաբար է, էդ ի՞նչ ես եղել (ն. տ.):

Պատահում է, որ ստորագյալի հետ միասին ենթական էլ է լինում զեղչված, և այդ քե-ն փոխարինում է ամբողջ նախադասությանը: Ինչպես Հրացանիս քարը շինեցի, պնդացրի, ասի՝ Ավագ, էլի պետք է զնամ, քե՛ այ տղա, ձեռք վեր կալ, կը բռնի կը գզի: Ասի՝ հիմի սովորեցի, էնպես չեմ անի, որ բռնի: Թե՛ դու դիտես (ՀԹ, Արջաորս): Ասի՛ տղեք: Թե՛ ինչ է: Ասի՛ էս գեղ չի... քե՛ բա էս ինչ են (ՀԹ, Գելը):

§ 652. Ստորագյալը կարող է զեղչվել նաև երկխոսությունների մեջ, երբ սպասվում է, որ խոսողի նախադասության մեջ պիտի գործածվի այն ստորագյալը, որը խոսակցի նախադասության մեջ արդեն գործածված է: Այս դեպքում ևս ընդհանրությունը բնորոշողը ներկայացնող բառի մեջ է, իսկ նրա քերականական հատկանիշները՝ զեմքը, թիվը, կարող են տարբեր լինել:

— Ինձ դուր է գալիս այս նկարը:

— Իսկ ինձ՝ այս արձանը (Արաքս, Արձանը):

ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

§ 653. Միակազմ նախադասությունը հակադրվում է երկկազմ նախադասությանը նրանով, որ շունի նրան հատուկ երկբևեռ կամ երկկազմ կառուցվածք: Հիշենք երկկազմ նախադասության կառուցվածքային յուրահատկությունը. նրանում առարկան և նըրան վերագրվող հատկանիշն արտահայտվում են բառա-քերական-

նական տարբերակվածությամբ. ինչպես՝ Արամն աշակերտ է: Ծաղիկները քարմ են: Դնացքը մեկնում է: Դուռը բացվեց: Հասկանիշը և վերջինս կրող առարկան միակազմ նախադասության մեջ տարբերակված ձևով չեն արտահայտվում ենթակայի և ստորոգյալի միջոցով: Նախադասության գլխավոր անդամները, որպես այդպիսիք, չկան միակազմ նախադասություններում: Այսպիսով՝ միակազմ նախադասության էական հատկանիշն այն է, որ կազմված է մեկ մասից, միաբևեռ է:

Այսպես, «Լուսացալ» նախադասությունն արտահայտված է մեկ բառով, որը միայնակ ամփոփ, հասկանալի միտք է արտահայտում: Կարևորն, իհարկե, տվյալ դեպքում մեկ բառից կազմված լինելը չէ: Միակազմ նախադասությունը կարող է կազմված լինել նաև մեկից ավելի բառերից: Ինչպես՝ Աշուն է, անձրև... Պաղ միապաղաղ, Անձրև՝ ու անձրև... (ՎՏ, Աշնան մեղեդի): Արդեն լուսանում է: Նրեկվանից անձրևում է:

Չնայած նախադասությունները բազմաբառ են, այնուամենայնիվ նրանցում չկան երկկազմին հատուկ՝ իրար հակադրվող երկու հզորերը (քերականապես՝ ենթակայի ու ստորոգյալի), Մինչդեռ, ասենք, հայտնեց, գրեց ձեռքը, որպես նախադասություններ ընկալելու դեպքում դիտակցվում են որպես թերի նախադասություններ. դրանցում արտահայտված է ամբողջական նախադասության միայն մեկ մասը՝ ստորոգյալը, իսկ մյուսի՝ ենթակայի, բացը զգացվում է, և այն կարող է հասկացվել խոսքից կամ խոսելու պայմաններից: Այդ պատճառով էլ այդպիսի զեղչված ենթակայով նախադասությունը երկկազմ է, բայց թերի, իսկ անենթակա նախադասությունը թեև, միակազմ է, բայց լրիվ է:

Միակազմ նախադասությունը կարող է լինել նաև անդեմ՝ չունենալ քերականական դեմք: Օրինակ՝ Լոն՝ Պահպանե՛լ մաքրություն: Ի՞նչ անել: Ո՞ւր գնալ սովորելու:

Այս և նման նախադասությունները, կազմված լինելով միայն մեկ մասից, նույնպես ամփոփ միտք են արտահայտում:

Այսպիսով՝ հայ ավանդական քերականության մեջ տարբեր կառուցվածքի համարվող անդեմ և անենթակա նախադասությունները, իրենց տարբերությամբ հանդերձ, ունեն որոշակի ընդհանրություն, որի հիման վրա և միավորվում են մեկ տեսակի՝ միակազմ նախադասության մեջ:

§ 654. Նախադասությունն ձևավորման երկու հիմնական հատկանիշները (ստորոգում և հնչերանգ) միակազմ նախադասության մեջ հանդես են գալիս որոշակի յուրահատկությամբ: Անդամ նախադասությունները շունեն քերականորեն որոշակի ձևավորված ստորոգում, որը չի նշանակում, ինչպես նշել ենք վերը, թե առհասարակ զուրկ են ստորոգումից: Այսպես՝ «Ձգտե՛լ և հասնե՛լ առաջավորներին» նախադասությունը խոսքից դուրս էլ վերցրած, ավարտված միտք է արտահայտում: Քերականորեն ձևավորված ստորոգման բացակայությամբ հանդերձ, նրանում կա հարաբերություն իրականության նկատմամբ, ինչպես որ կա, ասենք, «Մենք պետք է ձգտենք և հասնենք առաջավորներին» կամ «Դուք պետք է ձգտեք և հասնեք արտադրության առաջավորներին» երկկազմ նախադասություններում: Միայն թե ձգտել ու հասնել բայերի արտահայտած գործողությունների վերաբերությունները չեն մասնավորված որևէ դեմքի պատկանող անձանց վրա:

Ինչ վերաբերում է քերականական դեմք ունեցող միակազմ նախադասություններին (Մթնեց: Անձրևում է:), ապա պետք է ասել, որ թեև նրանցում դեմքի առկայությունը ստորոգման ձևային ցուցիչ է, այնուամենայնիվ նախադասության միակազմ լինելը որոշ չափով խանգարում է ստորոգման այնպիսի հատուկ դրսևավորմանը, որ կա երկկազմ նախադասության մեջ: Հիշենք, որ երկկազմ նախադասության մեջ ստորոգման որոշակի հատկությամբ արտահայտվելուն նպաստում է վերադրվող հատկանիշի և այն առարկայի տարբերակված արտահայտությունը, որին վերադրվում է ստորոգվող հատկանիշը. կառուցվածքային մի հատկանիշ, որ բացակայում է միակազմ նախադասության մեջ:

Միակազմ նախադասությունները, բնականաբար, անվերապահորեն ունեն երկկազմ նախադասության մյուս կարևոր հատկանիշը՝ նախադասության հատուկ հնչերանգը, հնչերանգային ավարտվածությունը, որի շնորհիվ բառերի տվյալ կապակցությունը արտահայտվում և ընկալվում է որպես ավարտված, լրիվ նախադասություն: Նշենք, որ ինչ չափով ստորոգման քերականական, ձևային արտահայտությունը բացակայում է կամ ստորոգումը հըստակ չի արտահայտվում, այդ չափով մեծանում է հնչերանգի դերը նախադասության ձևավորման գործում:

**ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ.
ՆՐԱՆՅ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ**

§ 655. Միակազմ նախադասությունները բաժանվում են երկու տեսակի՝ անդեմ միակազմ նախադասություններ և դիմավոր միակազմ նախադասություններ:

Ինչպես երևում է անվանումներից, այս բաժանման հիմունքը նախադասությունների քերականական կառուցվածքն է և մասնավորապես դեմք ունենալու կամ չունենալու հատկանիշը. դրանք իրար հակադրվում են նրանով, որ անդեմ միակազմ նախադասությունները քերականական դեմք չունեն, իսկ դիմավոր միակազմ նախադասությունները քերականական դեմք ունեն: Այսպես, դիմավոր միակազմ նախադասություններ են՝ Սքնեց: Լուսացավ: Անձրեում է: Անդեմ միակազմ են Կովե՛լ և տեղի չտա՛լ (ԴԴ, վարդանանք, 1): Ընդունե՞լ մրցահրավերը (լրագիր): Պատերազմ: Մարդկանց և արժեքների անիմաստ ոչնչացում (թարգմ.):

§ 656. Միակազմ և հատկապես անդեմ նախադասության համար կարևոր նշանակություն ունեն խոսքը, խոսելու պայմանները, որոնցում զործածվում է տվյալ նախադասությունը: Նախադասության ինքնուրույնությունը բացարձակ չէ, այլ որոշ չափով հարաբերական: Միակազմ և հատկապես անդեմ նախադասություններին դա վերաբերում է մի փոքր տվելի, քան երկկազմ նախադասություններին:

Այսպես, «Զգտե՛լ և հասնե՛լ առաջավորներին» նախադասությունը ամփոփ միտք է արտահայտում: Սակայն ձգտելու և առաջավորներին հասնելու պահանջի, կոչի վերաբերությունը որոշակիորեն կարող է հասկացվել խոսքից և խոսքային իրադրությունից: Այդ նախադասությունը կարող է մի դեպքում վերաբերել հենց իրեն՝ խոսողին, այդ նախադասությունը նաև կարող է մեկը գործածել՝ դիմելով ուրիշներին՝ ետ մնացողներին, իբրև պահանջ, կոչ, և, վերջապես, մի այլ պարագայում այն կարող է վերաբերել թե՛ խոսողին, թե՛ միաժամանակ խոսակիցներին: Եվ դա կարող է պարզվել խոսքից, խոսելու պայմաններից:

Այսպես. դպրոցական դասագրքից վերցրած հետևյալ անդեմ միակազմ նախադասություններում արտահայտված պահանջը վերաբերում է աշակերտներին: Կազմել հետևյալ բայերի հարակա-

տաւր ղերբայր: Այբբենական կարգով գրել հետեյալ բառերը և լրացնել բաց թողած տառերը: Գրել քիվ և ֆանակ ցույց տվող քվականները և գործածել նախադասութիւնների մեջ: Արտագրեցե՛մ նախորդ վարժութեան մեջ գործածված գոյականները՝ խմբավորելով ըստ հոլովումների:

Անդամ բայական նախադասութեամբ արտահայտված միավորը կարող է վերաբերել բոլորին: Այդպիսիք են, օրինակ, «Զկեղտոտել», «Զխանդարել», «Զտորոել» «Զփշացնել ծաղիկները» և նման շատ նախադասութիւնները:

Պատահական չէ, որ մի այլ դասագրքում այսպիսի հանձնարարականները ձևակերպված են երկրորդ դեմքի բայածէ ունեցող երկկազմ նախադասութիւններով: Օրինակ՝ Արտագրեցե՛մ բայերի դիմավոր ձևերը և որոշեցե՛մ նրանց ժամանակը, դեմքը, քիվը:

§ 657. Ոչ բոլոր միակազմ նախադասութիւններն են, որոնց ճիշտ ու որոշակի ըմբռնման համար խոսքը կարևոր դեր է կատարում: Հաճախ միակազմ նախադասութեան միտքը միանգամայն որոշակի ու ճշգրիտ հասկացվում է խոսքից դուրս:

Մտքի ինքնուրույն միավոր լինելու և այդ հիման վրա ինքնուրույն գործածվելու տեսակետից ղգալի տարբերութիւն կա անդեմ և դիմավոր միակազմ նախադասութիւնների միջև: Դիմավոր նախադասութիւններն ավելի ինքնուրույն են, քան անդեմ նախադասութիւնները: Այսպես. «Լուսացալ» նախադասութեան միտքը միանգամայն հասկանալի է թե՛ խոսքի մեջ և թե՛ նույնիսկ խոսքից դուրս: Մինչդեռ անդեմ նախադասութիւններն այդպես չեն, պակաս ինքնուրույն են:

Վերջենք այսպիսի օրինակներ. պատմել, մեռակ, անընկեր, պատերազմ:

Այս բառերը բայի, գոյականի կամ ածականի ուղիղ ձևեր են և, խոսքից դուրս արտասանվելով, կարող են ըմբռնվել որպէս նախադասութիւններ: Այս բառերի և լուսացալ բայածէի միջև այդ տարբերութեան պատճառն այն է, որ վերջինս բայի դիմավոր ձև է և ունի ինքնուրույն գործածութեան լրիվ հնարավորութիւն: Ուրեմի՛ն՝ ինքնուրույն գործածութեան այդ տարբերութիւնը բխում է նրանց կառուցվածքային ու իմաստային տարբերութիւնից:

Վերևում բերված բառերը նախադասութիւն կարող են ձևավորել ավելի շուտ խոսքում, այլ նախադասութիւնների հետ ու-

նեցած կապակցության մեջ, կամ խոսելու որոշ պայմաններում: Օրինակ՝ Պատմե՛լ... Բայց որի՞ մասին: Պարզապես անընդգրկելի է այս թաղամասի պատկերը (լր.): Մե՛նակ, անընկեր: Հսկա բուխ պես ավազե մատներն աչքերիս հառած՝ ոռնում էր քամին (ԵԶ, Դանթեական առասպել): Աղետ եղավ: Պատերազմ: Ու ժողովուրդը անտեր Զավակներին իր հեռու թշնամու դեմ ուղարկեց (ԵԶ, Երգ ժողովրդի մասին):

§ 658. Ինքնուրույնության տեսակետից տարբերություն կա բայական և անվանական միակազմ նախադասությունների միջև: Բայական նախադասություններն ավելի ինքնուրույն են, քան անվանականները: Այսպես, վերը բերված օրինակներից պատմել բայը ավելի հեշտ կարող է գործածվել որպես նախադասություն, քան պատերազմ, մե՛նակ, անընկեր բառերը: Դա գալիս է համապատասխան խոսքի մասերի յուրահատկությունից:

Բայական նախադասության ինքնուրույնության մեջ դեր է կատարում բայի իմաստը՝ գործողության, վիճակի իմաստը, որի հարաբերությունն իրականությանը ավելի հեշտ է նշել և ընկալել, քան թե որևէ առարկայի, հատկանիշի անվան հարաբերությունը: Այնպես որ անենթակա միակազմ նախադասությունները այդ տեսակետից համեմատաբար ինքնուրույն են: Խոսքից դուրս էլ հասկացվում է «Մթնեց», «Լուսացավ», «Անձրևում է» նախադասությունների որոշակի միտքը:

Միակազմ նախադասությունները հաճախ հանդես են գալիս որպես առանձին, ինքնուրույն նախադասություններ: Օրինակ՝ Խաղաղ կեսօր է (ՀՔ, Նվիրատի կամուրջին): «Ինչո՞ւ ավելի մթնեց: Ինչո՞ւ է մութ (ՀՔ, Սպիտակ գիրք): Կազմել հետևյալ ածականների բաղդատական և գերադրական աստիճանները (ղաս.): Ի՞նչ թեթև, ազատ ութմ (ԴԴ, Նոր մոնումենտալ):

Տասնըութ թվական կյանքի: Իրիկուն: Վերադարձ: Առավոտ:
Ազատվեց հին կապանքից Հոգիս՝ վիթխարի ցավով (ԵԶ,
Զարենց—Նամե):

Պատրաստվե՛լ պատերազմի: Բայց չպատերազմել (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Դա վերաբերում է թե՛ բարդ համադասական, թե՛ բարդ ստորադասական նախադասություններին:

§ 659. Միակազմ կարող է լինել բարդ համադասական նա-

խաղաասության մեկ բաղադրիչը, իսկ մյուսը կարող է լինել երկ-
կազմ: Օրինակ՝

Ու մենք ուզեցինք դարձյալ հանդիպել,
Ահա—մեր հոգում խավար է և մահ:
Էլ ի՞նչ երազի պատրանքով խաբվել
Եվ ի՞նչ խոսքերով զրուցել հիմա (վՏ, Հանդիպում):
Ո՛չ տրտունջ, ո՛չ մրմունջ սգավոր,
Հեռացի՛ր, մոռացի՛ր ինձ հավետ (վՏ):
Զիտն պայտում են, իսկ գորտը ոտն է պարզում (Առած):

Միակազմ կարող է լինել բարդ ստորադասական նախադա-
սության զլխավոր նախադասությունը: Օրինակ՝ Հետևե՛լ նրան,
նեղողությո՞ւն խնդրել, բացատրե՛լ, որ մոլորվեց, կուրացավ (Շիրվ.,
Արսեն Դիմաքսյան):

Երանի նրանց, որ սրտով եռուն

Մնացին տոկուն, հպարտ ու անահ (վՏ):

Գտնել ցուցական դերանունները և որոշել, թե նախադասու-
թյան ինչ անդամ են (դաս.):

Պատահում է, որ երկկազմ նախադասությունն ունենում է
ետադաս երկրորդական նախադասություն, որին հաջորդում է միա-
կազմ նախադասություն: Օրինակ՝ Որոշել, թե ածականներից որը
ինչ կազմություն ունի, և դժիկով բաժանել բաղադրիչ մասերի
(դաս): Նախորդ վարժությունից արտագրել սեռական հոլովով
գործածված գոյականները, որոնք ցույց են տալիս պատկանե-
լություն, և դրանցով կազմել նախադասություններ (դաս.):

Զի բացառվում, որ այսպիսի կառուցվածքի մեջ վերջին միա-
կազմ նախադասությունը եւ ունենա երկրորդական երկկազմ նա-
խադասություն: Ասենք՝ Նախորդ վարժությունից արտագրել սե-
ռական հոլովով գործածված գոյականները, որոնք ցույց են տա-
լիս պատկանելություն, և կազմել նախադասություններ, որոն-
ցում այդ հոլովածեքը գործածված լինեն հատկացուցիչի սյաշ-
տոնով: Ամեն ինչ նախապատրաստե՛լ, թրպեսդի շինարարությունը
ժամանակին սկսեք, և հետագա աշխատանքների ընթացքի մա-
սին պարբերաբար հաղորդել մինիստրությունը, որն անհրաժեշտ
բոլոր միջոցներով կօգնի շինարարության աշխատանքներին:

Համեմատաբար սակավ դեպքերում միակազմ նախադասու-

թյունը հանդես է գալիս որպես երկրորդական: Օրինակ՝ կարծես ցինք, թե արդեն մթնել է: Մենք զգացինք, որ այնտեղ շատ ցուրտ էր: Հենց որ սկսում էր անձրև մաղել, նրանք դուրս էին գալիս դռսանքի:

Առանձին դեպքերում երկրորդական միակազմ նախադասությունը կարող է լինել միջադաս՝ գլխավոր երկկազմ նախադասություն համար: Օրինակ՝ Այն հարցը, թե ինչպես ավելի արագ և ավելի լավ կատարել այդ պահանջը, քննարկվում էր կինոյի աշխատողների ակտիվի ժողովում (Լր.):

§ 660. Միակազմ նախադասություն կառուցվածքն ըստ անդամների՝ տնի որոշակի յուրահատկություններ երկկազմ նախադասություն կառուցվածքի համեմատությամբ, Հիշենք, որ երկկազմ նախադասությունն ունենում է գլխավոր անդամներ՝ ենթակա և ստորոգյալ (եթե որևէ մեկը զեղչված չէ), և դրանցից յուրաքանչյուրը կարող է ունենալ իր լրացումները:

Միակազմ նախադասության մեջ այսպիսի որոշակի բաժանում հնարավոր չէ, քանի որ նրանում, ինչպես ասվեց վերը, ամենից առաջ տարրորոշված ձևով չկան նախադասության գլխավոր անդամները: Այնուամենայնիվ միակազմ նախադասությունները կարելի է բաժանել անդամների:

Միակազմ նախադասությունն ունենում է մեկ գլխավոր կամ գերադաս անդամ և, եթե նախադասությունն ընդարձակ է, վերջինս ունենում է իր լրացումը կամ լրացումները:

Կառուցվածքի, անդամների տեսակետից տարբեր տիպի միակազմ նախադասություններ ունեն տարբեր յուրահատկություններ: Այդ յուրահատկությունների մեջ որոշիչ դեր է կատարում այն հանգամանքը, թե գլխավոր անդամն ինչ խոսքի մասով է արտահայտված:

Այսպես, «Ժամանակին կատարել բոլոր պարտավորությունները» նախադասության մեջ գլխավոր անդամն է կատարել, որը, իհարկե, ո՛չ ենթակա է, ո՛չ ստորոգյալ, բայց իր քերականական դիրքով, հարաբերությամբ, գերադաս դերում է մյուսների համեմատությամբ, որոնք լրացնում են նրան: Եվ քանի որ գլխավոր կամ գերադաս անդամը բայով է արտահայտված, այդ պատճառով էլ այն ունի բայական անդամին հատուկ լրացումներ՝ պարագա, խնդիր: Ժամանակին բառը ժամանակի պարագա է, պարտավորությունները՝ ուղիղ խնդիր:

Եթե բայական միակազմ նախադասության մեջ զոյականով արտահայտված լրացումն ունի իր լրացումը (լրացման լրացում), ապա վերջինս բնականաբար հանդես է գալիս որպես զոյականական անդամի լրացում (որոշիչ, հատկացուցիչ, բացահայտիչ): Ինչպես երևում է, հիշյալ օրինակում բոլոր բառը որոշիչ է պարտավորությունները բառի համար:

Մի այլ օրինակ՝ Որտե՞ղ գտնել մի այդպիսի սիրտ (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Այս նախադասության գլխավոր անդամն է գտնել-ը, որտեղ բառը տեղի պարագա է, սիրտը՝ ուղիղ խնդիր, մի և այդպիսի բառերը՝ որոշիչներ:

Ծանոթանանք անվանական նախադասության կառուցվածքին:

«Գյուղի հրապարակը և Նավասարդի տան պատշգամբի մի մասը» (Ս. զրակ. անթ., էջ 246): Այս նախադասության մեջ գլխավոր անդամներն են հրապարակը և մասը (կարելի է գլխավոր անդամ համարել նաև մի մասը կապակցությունը միասին վերցրած): Գյուղի բառը հատկացուցիչ է հրապարակը բառի համար: Հատկացուցիչներն են նաև Նավասարդի տան, պատշգամբի բառերը: Մասը բառը առանձին գլխավոր անդամ համարելու դեպքում մի-ն կլինի որոշիչ նրա համար:

Ասվեց, որ անվանական նախադասության գլխավոր անդամին հատուկ են զոյականական անդամի լրացումները: Դա այդպես է որպես կանոն, և հասկանալի է, թե ինչու: Սակայն պատահում են անվանական նախադասություններ, որոնցում զոյականով արտահայտված գլխավոր անդամն ունենում է նաև բայական անդամի լրացում և հատկապես տեղի պարագա, որը ցույց է տալիս գլխավոր անդամով արտահայտված առարկայի գտնված տեղը:

Օրինակ՝ Աջ պատի մեջ դեպի փողոցի պատշգամբը ղռներ: Աջ պատի անկյունում դաշնամուր... (Շիրվ., Ունե՞ր իրավունք): Պատերի մեջ խորշի՞կ գեղեցիկ բեհեղյա կտորներով վարագուրված: Պատերի տակ շքեղ մինդարներ, մութաքաներ և այլն (Շիրվ., Չարոգի):

Միակազմ նախադասությունների կառուցվածքային առանձին հատկանիշները պայմանավորված են նրանց (այդ նախադասությունների) ընդհանուր բնույթով և գերադաս անդամի խոսքի մասային պատկանելությամբ:

ԴԻՄԱՎՈՐ ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 661. Դիմավոր միակազմ նախադասությունը հայերենի դործող դասագրքերում հայտնի է «անենթակա նախադասություն» անունով: Այդ անվանումը, որը համապատասխան դնահասություն արտահայտություն է և բխում է այդպիսի նախադասությունները միայն զեղչված ենթակայով նախադասությանը հակադրելուց, կարող է արգարացվել այդ առումով: Բայց հարցի ներկա դրվածքով, ըստ որի անենթակա և անդեմ նախադասությունները, որպես միակազմ նախադասություններ, բնորոշվում են մեկ ընդհանուր հատկանիշով (միակազմ կառուցվածքով) և դրանով տարբերվում են երկկազմից, «անենթակա» կոչվող նախադասության բնորոշ հատկանիշը պետք է որոշել ի հակադրություն անդեմ նախադասության: Իսկ այդ հակադրության մեջ այն կարող է բնորոշվել դիմավոր հատկանիշով: Օրինակ՝ «Անձրեում է»՝ դիմավոր միակազմ է, իսկ «Լո՛ւն»՝ անդեմ միակազմ: Այս հակադրության մեջ «Անձրեում է» նախադասությունը հարմար չէ համարել անենթակա, որովհետև այն, ինչին հակադրվում է «Լո՛ւն», նույնպես ենթակա չունի՝ անենթակա է:

Ուրեմն քննարկվող նախադասությունը «անենթակա» կամ «դիմավոր միակազմ» համարելու հարցը սոսկ տերմինի հարց չէ, այլ ամենից առաջ քերականական իրողության ճանաչման ու դնահասության հարց: Լեզվաբանության մեջ տերմինների փոփոխումը չի խրախուսվում, և դա առհասարակ ճիշտ է ու պատճառաբանված: Դա պատճառաբանված է հատկապես այնպիսի տերմինների վերաբերմամբ, որոնք դարերի կյանք ունեն, իրենց ստուգաբանական իմաստով վաղուց չեն համապատասխանում տվյալ քերականական իրականությունը և պարզապես դարձել են պայմանական անուններ. ինչպես՝ նախադասություն, ենթակա, ստորոգյալ, դերբայ և այլն: Սակայն կան տերմիններ, որոնք այսօր իսկ բնութագրող, նկարագրող արժեք ունեն տվյալ երևույթի համար: Ասենք՝ «պարզ բառ», «բարդ բառ», «անենթակա նախադասություն» և այլն, որոնց տակ չի կարելի այլ բան հասկանալ, քան այն, ինչ որ արտահայտվում է տվյալ անունով: Նման դեպքերում անվան ճշտումը ցանկալի է և անհրաժեշտ, մասնավորապես եթե այն համեմատաբար նոր է: Քննարկվող նախադասությունները դիմավոր հա-

մարելով՝ նկատի ունենք բայական դեմքի կարգի առկայությունը նրանցում սոսկ ձևական-քերականական իմաստով: Այդպիսի անվանմանը չի հակասում այն իրողությունը, որ դիմավոր միակազմ նախադասությունները սովորաբար միայն մեկ դեմքով են արտահայտվում (գերադանցապես 3-րդ, որոշ դեպքերում՝ 2-րդ), և որ այդ դեմքը չի մասնավորվում այս կամ այն առարկայի վրա, հաճախ մնում է անորոշ կամ ընդհանրական արժեք ունի: Կարևորը դեմքի ձևային արտահայտությունն է տվյալ դեպքում:

§ 662. Դիմավոր միակազմ (անենթակա) և զեղչված ենթակայով նախադասությունների հակադրությունը, այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ է: Դրանք, արտաքին ձևային հատկանիշով նման չինելով հանդերձ, ըստ էության տարբեր շարահյուսական միավորներ են:

Դրանց ամենաէական տարբերությունն այն է, որ զեղչված ենթակայով նախադասությունը կառուցվածքով թերի է, իսկ դիմավոր միակազմը (անենթակա) լրիվ նախադասություն է: Զեղչված նախադասության ենթական կարող էր գործածվել, բայց չի գործածվում սոսկ ոճական նկատառումով և կարող է հեշտությամբ վերականգնվել: Մինչդեռ դիմավոր միակազմ. նախադասության մեջ այն չկա և բացառվում է կառուցվածքային տեսակետից:

Երեխան բռնում է Լևոնի մատը և ձգում դեպի բերանը...

— Շատ ուժեղ է, շատ գեղեցիկ: Բայց Ասատուրին նման չի:

— Մորն է փաշել,— շիկնում է Գոհարը:

— Աչքդ լույս,— շարունակում է կատակել Լևոնը:— Մարդու առաջ փաշեցինք. ընդունեցինք կուսակցության մեջ:

— Իսկ ի՞նչ երբ կընդունեք.— հանկարծ լրջանում է Գոհարը (ՆՁ, Հացավան):

Բերված համավածում ընդգծված նախադասություններն իրենց կազմում չունեն արտահայտված ենթակա: Սակայն զրանք պարզ հասկացվում են, և հեշտությամբ կարելի է վերականգնել: Առաջին երեք նախադասությունների ենթական է երեխան, հաջորդ նախադասության ենթական է մենք, վերջինի՝ ընդգծվածի ենթական է դուք, որոնք բոլորն էլ զեղչված են ենթակայի զեղչման կանոններին համապատասխան:

Մինչդեռ, օրինակ՝ «Անձրևում է» նախադասության ենթական հնարավոր չէ վերականգնել. դա մեկ երևույթի՝ անձրև գալու երևույթի, ինքնակա արտահայտությունն է բայի երրորդ դեմքով:

Ստացվում է, որ մեկ բառը կամ բառաձևը հանդես է գալիս որպես մեկ նախադասություն: Իհարկե, այդ բառը կարող է ունենալ իր լրացումները (Առավոտից մինչև հիմա անձրևում է), այնուամենայնիվ բուն նախադասությունը ձևավորողը անձրևում է բառն է:

§ 663. Դիմավոր միակազմ և զեղչված ենթակայով նախադասությունների տարբերության կապակցությամբ պետք է նշել նաև հետևյալը, որ վերաբերում է նրանց արտահայտությանը: Զեղչված ենթակայով նախադասության գլխավոր անդամի (ստորոգյալի) ղեկում կարող են հանդես գալ բոլոր բայերի խոնարհված ձևերը առանց որևէ սահմանափակության (միայն թե զեղչման համար անհրաժեշտ խոսքային ու իրադրական պայմաններում): Օրինակ՝ Բայց ի զարմանս նրա, Մարգարյանը պատմեց եղելությունը... Կարճ ժամանակում սովորել է ոչ միայն կոմբայնով հունձ անել, այլև տրակտորով հերկել: Տարվա գրեթե մեծ մասը անց է կացրել բաց դաշտում: Աշխատել է անձրևի ու ձյան տակ, պառկել ջարդված մարմնով: Եվ մի գիշեր, Արագածի փեշերին աշխատելիս, սաստիկ մրսել է: Այդ օրվանից էլ այլևս չի կարողանում վերականգնել իր առողջությունը և հաճախ է հիվանդանում (Սև, Հողը, 1):

Մինչդեռ դիմավոր միակազմ նախադասության ղերադաս անդամի ղերում հանդես են գալիս սահմանափակ քանակությամբ բայեր, ինչպես և սահմանափակ քանակությամբ անվանական բառեր՝ անվանական ղերադաս անդամի ղերով (Մութ է, ցուրտ է, քամի է, տոթ է և այլն):

Անսահմանափակ է նաև զեղչված ենթակա ունեցող բաղադրյալ ստորոգյալների արտահայտությունը: Օրինակ՝ Տեսա՞ր հոգիս, ինչ գեղեցիկ է (Իս., Լիլիթ): Հայր է, բայց վրան կարգին շոր չկա (Սև, Վերջին արցունքները): Ի՞նչ անենք, մեղք է (Սև, Օտար հավքը):

§ 664. Դիմավոր միակազմ նախադասությունների դիմային իմաստը վերաբերության տեսակետից տարբեր է լինում: Համեմատենք հետևյալ օրինակները. Մթնեց: Ասում են, թե կար ժամանակ, շատ առաջ երկրի վրա գառ ու ոչխար չկային (Իս.): Մարդուն բնկերով եմ ճանաչում (առած): Մթնեց-ը ցույց է տալիս ինքնին եղող երևույթ, որը ո՛չ քերականորեն, ո՛չ էլ իրականության մեջ չի կապվում որևէ դեմքի հետ՝ իբրև կատարողի, եղողի: Ուս-

տի՝ այս և նման նախադասությունների մեջ դեմքի հատկանիշը սոսկ ձևական հատկանիշ է: Այս բայերի և համադարձական նախադասությունների դիմացին արժեքի գնահատման տեսակետից ուշադրավ է այն երևույթը, որ ոմանք դրանք համարում են անդեմ նախադասություն⁴⁸: Սակայն դա ճիշտ չէ: Երբեմն այդպիսի անճշտություն հետևանքով ստացվում են այնպիսի անհարմար ձևակերպումներ. «Անդեմ նախադասության գլխավոր անդամը արտահայտվում է անդեմ բայի եղակի 3-րդ դեմքով»⁴⁹ (ընդգծումները իմն են—Ս. Ա.): Բայի դեմքը քերականական հատկանիշ է, իսկ քերականական տեսակետից մքնեց, անճշտում է, լուսացավ բայերն ունեն երրորդ դեմք, այլ բան է, որ այդ դեմքը ձևական է. և դա էլ հենց նրա յուրահատկությունն է:

Այս տեսակետից այլ է «Ասում են» նախադասությունը, որը թեև ենթակա չունի, բայց համենայն դեպս ունի դիմացին անորոշ վերաբերություն: Նրանով արտահայտված գործողությունը ինքնին կատարվող չէ, ի տարբերություն նախորդի, նրա կատարումը իրականության մեջ կապվում է սուբյեկտի հետ, միայն թե քերականորեն այն արտահայտված է անորոշ կերպով, առանց որոշակի մասնավորման:

Վերը բերված օրինակներից վերջինը՝ «Մարդուն ընկերով են ճանաչում», դիմացին վերաբերության տեսակետից բնորոշվում է ընդհանրական հատկանիշով, քանի որ նրանով արտահայտված գործողությունը վերաբերում է ընդհանուրին, բոլորին. այն մարդկային հարաբերությունների փորձի հիման վրա կատարված ընդհանրացում է:

Այսպիսով, դիմավոր միակազմ նախադասությունները ըստ դիմացին իմաստի յուրահատկության լինում են երեք տեսակ՝

- 1) Ձևական դիմավոր միակազմ նախադասություն.
- 2) Անորոշ դիմավոր միակազմ նախադասություն.
- 3) Ընդհանրական դիմավոր միակազմ նախադասություն:

Նախքան այս տեսակներն առանձին-առանձին բնեիլը՝ համառոտակի կանգ առնենք դիմավոր միակազմ նախադասությունների կառուցվածքին վերաբերող մեկ հարցի վրա ևս:

⁴⁸ Տե՛ս, օրինակ, Грамматика русского языка, т. II, ч. I, 1954, էջ 13:

⁴⁹ Նույն տեղում:

§ 665. Դիմավոր միակազմ նախադասությունները գերազանցապես պարզ են: Ըստ որում պարզ նախադասությունները լինում են համառոտ և ընդարձակ: Համառոտ կոչվում է այն միակազմ նախադասությունը, որը կազմված է միայն գերադաս անդամից, ինչպես՝ «Մթնեց», «Լուսացավ», «Անձրեում է»: Եթե գլխավոր անդամը ունենում է լրացում կամ լրացումներ, այդպիսի նախադասությունը պարզ ընդարձակ նախադասություն է: Օրինակ՝ Կարծես թե այսօր շուտ մթնեց: Երեկ անընդհատ անձրեում էր: Ամառը մեզ մոտ լուսանում է ժամը 5-ին,

§ 666. Թարդ միակազմ նախադասությունները համեմատաբար քիչ են: Օրինակ՝ Ասում են՝ հացը պետք է էժանացնեն (Ար., Ընկեր Մուկուչը): Արդեն ձմեռ է, դրա համար էլ ուշ է լուսանում: Չնայած դեռ ապրիլ է, բայց դրսում արդեն տաք է: Ի՞նչ հանդիսավոր պահ էր, ի՞նչ վեհ ու նրբազան ակնթարթներ էին (ՀՔ, Սպիտակ գիրքը): Երեկո՞ է արդեն, շուտ չմթնե՞ց (Ն. տ.):

§ 667. Համեմատաբար տարածված են դիմավոր միակազմ միավորյալ նախադասությունները: Օրինակ՝ Իմաստունի հետ քար քաշիր, հիմարի հետ փլավ մի՞ ուտի (առած): Առաջ կե՞ր, վերջը դո՞հացիր (առած): Տուն փոխես՝ տնով մեկ կքանդվես, դյուղ փոխես՝ դյուղով մեկ (առած): Շան հետ ընկերացիր, փայտը ձեռքից մի դցիր (առած): Հարեանի շանը քար չեն դցի, տիրոջ պատիվը կպահեն (առած):

§ 668. Հաճախ դիմավոր միակազմ նախադասությունը երկկազմ նախադասության հետ միասին հանդես է գալիս միեկունյն նախադասության մեջ, ձևավորում մեկ բարդ նախադասություն:

Այսպես, մեկ բարդ համադասական նախադասությունը կարող է կազմված լինել միակազմ և երկկազմ նախադասություններից: Օրինակ՝ Աշուն է արդեն և ձյունը նորից ծածկել է լանջքը սեզ Արարատի (Իս., Հայ ճարտարապետությունը): Ինչ շառաչո՞ւն վորոհանւ՞յզ, հավատով լի հերոսական ժամանակներ էին, և ի՞նչ դուցազնական սերունդ էր կոչի ելել մարդկային երջանկության համար (ՀՔ, Մայրենի լեզու): Այստեղ լուսավոր էր, և օդն այնպես հեղձուցիչ չէր, ինչպես լինում է ճահիճների փոփոխ (ՀՔ, Նահապետ): Աշուն էր, դաշտերը դեղնել էին (ՀՔ, Կարոտ):

Միակազմ ու երկկազմ նախադասությունները կարող են միաժամանակ հանդես գալ բարդ ստորադասական նախադասության

կազմում, Միակազմ կարող է լինել՝ ա) զլխավոր նախադասությունը, բ) երկրորդական նախադասությունը:

Օրինակ՝ ա) Մթնեց, երբ նրանք մոտեցան ամրոցին (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Երեկո էր արդեն, երբ նա հոգնած գիրքը գրեց մի կողմ (ԵԶ, Homo sapiens): Մուրն էր, երբ Սիմոնը տուն եկավ (ԱՔ, Սպիտակ ձին): Ասում էին, որ նրա հայրն էլ դաշտապահ է եղել, պապն էլ (ՀՔ, Կարոտ): բ) Հասան գյուղ, երբ արդեն ուշ երեկո էր (ՀՔ, Նահապետ): Մենք կարծում էինք, քե արդեն լուսացել է:

§ 669. Միակազմ գիմավոր նախադասությունները սովորաբար ճանաչվում են հեշտությամբ: Սակայն հրեմն միևնույն բաղադրիչ նախադասությունը տարբեր կապակցություններում կարող է դործածվել որպես և՛ միակազմ, և՛ երկկազմ նախադասություն: Իհարկե, նման դեպքերում յուրաքանչյուր նախադասությունը պետք է դիտել որպես տարբեր նախադասություն և ոչ թե միևնույն նախադասության տարբեր կիրառություն: Այլ կերպ՝ այդպիսի կապակցությունները հանդես են գալիս որպես շարահյուսական համադրումներ:

Այսպես՝ «էս ժանգոտ երկաթի կտորով մին զարկես, շարդես հազար» նախադասությունը Հ. Թումանյանը հետևյալ հատվածում գործածում է որպես միակազմ նախադասություն:

— Հապա ինչպե՞ս է, որ մի կարգին թուր շունի, էս ժանգոտ երկաթի կտորն է մեջքին կապել:

— Շնորհքն էլ հենց դրա մեջ է, որ էս ժանգոտ երկաթի կտորով մին զարկես, շարդես հազար, թէ չէ լավ թրով ի՞նչ կա որ, սովորական քաջերն էլ են ջարդում (ՀԹ, Քաջ Նաղարը):

Սակայն այլ կապակցության մեջ այն կարող է հանդես գալ որպես երկկազմ նախադասություն: Ասենք՝ «Կգնաս և էս ժանգոտ երկաթի կտորով մին զարկես, շարդես հազար» կամ՝ «Երևի ուզում ես, որ էս ժանգոտ երկաթի կտորով մին զարկես, շարդես հազար» և այլն:

Վերջին նախադասություններում գործողությունը մասնավորվում է երկրորդ դեմքի վրա, և հասկացվում է, որ ենթական՝ դու-ն է, որը պարզապես զեղչված է:

Նշենք, որ այսպիսի շփոթությունների, ավելի ճիշտ՝ զուգահիսությունների հնարավորությունները շատ չեն:

ՁԵՎԱԿԱՆ ԴԻՄԱՎՈՐ ՄԻԱԿԱՋՄ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 670. Ձևական դիմավոր միակազմ նախադասությունը բնորոշվում է նրանով, որ նրանում գեմքը դիմային վերաբերության տեսակետից ձևական է, և նրանով արտահայտված երևույթը, գործողությունը դիմային տեսակետից որևէ ձևով չի կապվում հղուի, կատարողի հետ:

§ 671. Ըստ գլխավոր անդամի արտահայտության, ձևական դիմավոր նախադասությունները լինում են բայական և անվանական:

Բայական է այն ձևական դիմավոր նախադասությունը, որը կամ որի գլխավոր անդամն արտահայտվում է բայի դիմավոր ձևով: Օրինակ՝ Մթնեց: Մերունին լուռ շարշարանքով մի քանի կոճղեր դրեց կրակին (ՀԹ): Արդեն կամաց-կամաց լուսանում է: Մութն ընկավ: Լուսացավ: Մեր սարերում սեպտեմբերին սկսում է ցրտել:

Անվանական է այն ձևական դիմավոր նախադասությունը, որը կամ որի գլխավոր անդամն արտահայտվում է անվանական բաղադրիչով և հանդուցով: Օրինակ՝ Ամառ է, քննությունները վերջացել են (Մուր.): Խրիկնաղեմ էր: Հյուրատան դռանը կանգնեց մի երիտասարդ հեծյալ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Մութ էր դեսում (Բ, Սամվել):

Այս բաժանման վերաբերյալ պետք է նկատի ունենալ հետևյալը: Եթե բայական դիմավոր միակազմ նախադասությունը, իրոք, զուտ բայական է, քանի որ արտահայտվում է խոնարհված բայով, ապա անվանական դիմավորը միայն անունով չէ, որ արտահայտվում է, ինչպես ասվեց վերը, նրա կազմում կա հանդուց, որ բայական բաղադրիչ է և շատ կարևոր դեր է կատարում ազդպիսի նախադասության ձևավորման գործում: Այնպես որ, քննարկվող նախադասությունների վերաբերյալ անվանական անվանումը փաստորեն վերաբերում է վերադրին, ուրեմն և նախադասության համար այն պետք է ընդունել որոշ վերապահությամբ: Այս վերապահության հիմնավոր լինելը լրիվ պատկերացնելու համար կարելի է համեմատել անդեմ անվանական միակազմ նախադասության հետ (§ 710), որը կամ որի գերադաս անդամն արտահայտված է միայն անունով, առանց բայական բաղադրիչի:

§ 672. Ձևական դիմավոր միակազմ նախադասության բայական ստորոգյալը կարող է լինել պարզ և բաղադրյալ:

§ 673. Այսպիսի նախադասությունների պարզ ստորոգյալները, ինչպես հրկիազմ նախադասություններինը, արտահայտվում է խոնարհված բայով: Միայն թե բացի բայերի՝ այդ դերով հանդես գալու սահմանափակությունից, այստեղ կա նաև քերականական ձևի սահմանափակություն: Նախ. ձևական դիմավոր նախադասության գերադաս անդամի դերում հանդես եկող բայը զրվում է հրրորդ գեմքով (ըստ որում հաճախ դրանք սլարգապես միադիմի բայեր են):

Երկրորդ. այդ կիրառությունն ունի նաև քերականական թվի սահմանափակություն: Նշված դերով հանդես է գալիս միայն եղակի թիվը: Երրորդ. ոչ բոլոր եղանակաժամանկային ձևերն են հավասարապես ազատ հանդես գալիս այդ դերով:

Մանր.— Հոգնակի թվով գործածվում են միայն մի երկու հարադրություններ, ինչպես շոգեբն սկսվեցին (բնկան), ցրտերն սկսվեցին (բնկան):

Ահա առավել հաճախակի գործածվող այդպիսի բայաձևեր. մթնեց (մթնում է, մթնում էր, կմթնի և այլն), լուսացավ (լուսանում է, լուսանում էր, կլուսանա և այլն), անձրևեց (անձրևում է, անձրևում էր և այլն), ցրտեց (ցրտում է, ցրտել է, կցրտի, պիտի ցրտի և այլն), ձյունեց (ձյունում է, կձյունի և այլն), ամպեց (ամպում է, ամպել է և այլն): Սրանց շարքը պետք է դասել նաև համադասական հարադրությունները՝ մութն ընկավ (մութն ընկնում է, մութն ընկնում էր, մութը կընկնի և այլն), լույսը բացվեց (լույսը բացվում է, լույսը բացվում էր և այլն), անձրև է գալիս (անձրևն եկավ, անձրև է գալու և այլն):

Պարզ բայական անդամ են նաև երկրորդական վերլուծական (բաղադրյալ) ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալները: Ինչպես՝ Մեր լեռներում արդեն ձյուն եկած կլինի: Վաղ առավոտյան մեր սարերում կանաչ խոտի վրա ցող դրած է լինում: Երեկ այս ժամանակ մեզ մոտ անձրևելիս է եղել: Ձմռանն այս ժամին արդեն մթնած է լինում:

§ 674. Ձևական դիմավոր միակազմ նախադասության գերադաս բայական անդամը կարող է լինել բաղադրյալ: Այս դեպքում նշված բայերի դերբայական ձևին (սովորաբար՝ անորոշ դերբա-

յին) ավելանում է կերպային իմաստ հաղորդող որևէ դիմավոր բայ կամ այլ բառ. *ինչպես՝ սկսեց ցրտել (անձրևել), սկսում է անձրևել, շարունակում է անձրևել, մթնելու վրա է, լուսանալու վրա է և այլն:*

§ 675. Զևական դիմավոր միակազմ նախադասության անվանական գերադաս անդամը լինում է բաղադրյալ, քանի որ նրա կազմում լինում է գոյական կամ անունով արտահայտված բառ ու հանդույց: Ըստ որում անվանական բաղադրիչը մեծ մասամբ լինում է գոյական, Օրինակ՝ Ուշ գիշեր էր, բայց նա դեռ աշխատում էր, աշխատում: Արդեն մքնաշաղ է (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին): Դրսում գարուն էր: Ներս խուժեց ծաղկած խնձորենիների բույրը: Պայծառ, արևոտ օր էր (ՀՔ, Նահապետ):

Անվանական բաղադրիչը կարող է արտահայտվել ածականով: *ինչպես՝ Շոգ է: Տոք է: Այսօր շատ ցուրտ է:*

Անվանական ստորոգյալի դիմավոր բաղադրիչը կարող է արտահայտվել էական բայով, *ինչպես և խոնարհված վերացական բայերով: Օրինակ՝ Երբ աչքերը վերստին բացեց, սննյակում կիսախավար էր: Տարօրինակ թվաց: Ձէ՞ որ առավոտ էր (ՀՔ, Սպիտակ գիրք): Այսօր ցուրտ է լինելու: Վաղը շատ տոք կլինի:*

§ 676. Ըստ բովանդակության և կիրառության ոլորտի՝ ձևական դիմավոր միակազմ նախադասությունները կարելի է բաժանել հետևյալ տեսակների.

ա) Բնության երևույթներն արտահայտող նախադասություններ.

բ) Ժամանակ արտահայտող նախադասություններ.

գ) Հասարակական, անհատական և այլ կարգի երևույթներ արտահայտող նախադասություններ:

§ 677. Բնության երևույթներ արտահայտող նախադասությունները թեև քանակապես շատ չեն, բայց շատ բնորոշ են միակազմ նախադասության այս տեսակի համար՝ դեմքի ձևական արտահայտության տեսակետից: Օրինակ՝ Անձրևում է: Դրսում ուժեղ քամի է: Արդեն ձյունել է: Լուսանում է,— հանկարծ շշնջաց Արտակը (ԴԴ, Վարդանանք): Մթնեց: Անտառի խորքում մի թռչուն սկսեց տխուր կանչել: Սասաիկ մուր էր: Ձէր երևում ոչ մի աստղ (ՔԹ, Ոսկե հովիտ): Յեկ է հիմա, առանց կոշիկ նա ո՞ւր գնա (ՍԿ):

Ծանոթ.— *ինչպես դիմավոր միակազմ նախադասությունների*

մշուս տեսակաների, նուշնպես և այս նախադասությունների էության տեսակետից հետաքրքրական ու կարևոր է նրանց ենթակա շունենալու պատճառի հարցը: Լեզվաբանության մեջ այն կարծիքն է հայտնվել, թե այսպիսի նախադասությունները հնից են գալիս և արտացոլում են մարդու նախնական մտածողության տարրերը այն իմաստով, որ մարդ դիտելով բնության այդ երևույթները և շիմանալով դրանց պատճառը՝ ո՛վ կամ ի՞նչն է գործողության կատարողը, այդպիսի նախադասությունները կազմել է անենթակա ձևով, որոնք և այժմ մնում են որպես այդպիսին: Օրինակ՝ Ն. Մառը գրտնում էր, որ այդպիսի անենթակա նախադասությունների և միադիմի բայերի գործողության կատարողը շիմանալու պատճառով հնում մարդն այն վերագրել է, այսպես կոչված, «տոտեմին», որ իր արտահայտությունն այժմ էլ, ըստ Ն. Մառի, պահպանում է այնպիսի լեզվական ձևի մեջ, ինչպիսին է es regnet: Առհասարակ հնարավոր է, որ մարդու նախնական մտածողությունն իր հետքը թողած լինի քերականական այս կամ այն կարգի վրա, և այդ հետքը պահպանվի մինչև այժմ: Արդ, եթե խոր անցյալում բնության այդ երևույթների պատճառը շիմանալու հետևանքով իբր ստեղծվել են այդպիսի անենթակա նախադասություններ, ապա այժմ, երբ հասկանալի են այդ բոլոր երևույթները, դրանց պատճառները, կարելի է պատկերացնել լեզվական այլ, ավելի հարմար ձև այդ նույն երևույթներն արտահայտելու համար: Ո՛չ: Բանն այն է, որ լուսանալու, մթնելու և նման երևույթներն իրենց էությունմբ այնպիսի բնույթ ունեն, որ անցյալում չէր կարող լինել և այժմ էլ չկա որևէ անհրաժեշտություն դրանք որևէ առարկայի վերագրելու համար: Այդ երևույթների բնույթն այնպիսին է, որ մարդ պարզապես կարիք է դրացել և այժմ էլ կարիք է զգում դրանք արտահայտել իբրև ինքնակա երևույթներ և այդպես էլ արտահայտվում են: Հենց դա է պատճառը, որ բնության այդպիսի երևույթները անենթակա նախադասություններով են արտահայտվում ոչ միայն հայերենում, այլև ուրիշ լեզուներում:

Վերահիշյալ երևույթները կարող են արտահայտվել նաև հարադիր բայերով (ինչպես՝ մութն ընկավ, լույսը բացվեց և այլն), սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ մութն ընկավ և այդպիսի հարադրությունները, թեև ձևով ենթակայի և ստորոգյալի կապակցություններ են, բայց ըստ էության դրանք, լինելով մեկ հարա-

դրական բայ, առանձին գործածվելիս անենթակա նախադասության արժեք ունեն։ Չի կարելի ասել՝ ի՞նչը ընկավ և պատասխանել՝ մութը. մութն ի՞նչ արեց՝ ընկավ։

§ 678. Ժամանակ արտահայտող նախադասություններ. օրինակ՝ Կեսօր էր։ Մերումանի ընդարձակ, երկնագույն վրանում արդեն հավաքված էին հյուրերը (Բ, Սամվել)։ Ուշ երեկո է (Սև, Հոգը)։ Առավոտ էր։ Հայ նախարարները հստած էին Սրվանձտյա իշխանի վրանում (ԴԴ, Վարդանանք)։ Դառն և նեղ ժամանակ է, (ՀՔ, Սպիտակ գիրք)։ Արդեն իրիկնաճում էր (ՀՔ, Նահապետը)։

§ 679. Հասարակական, անհատական և այլ կարգի երկվույթների ինքնին առկա լինելն արտահայտող նախադասություններ. օրինակ՝ Փողոցում խաղաղություն է (ԱԲ)։ Իսկ գյուղում այդ ժամանակ իրարանցում էր (ն. տ.)։ Ծանր օրեր էին Իվան բեյի համար (ն. տ.)։ Տոնականորեն զարդարված փողոցում մարդկանց հոծ բազմություն է (Կրագ.)։

§ 680. Գործողության կատարման անհնարինություն կամ հնարավորություն նշող նախադասություններն արտահայտվում են հետևյալ երկու միջոցներով՝ ա) բայի կրավորական կառուցվածքով, բ) կարելիություն և անկարելիություն արտահայտող որոշ բառերի միջոցով, որոնք կապակցվում են համապատասխան բայի անորոշ դերբայի հետ։

Իերեմն՝ միակազմ գիմավոր նախադասությունների այս խմբի մեջ են մտնում նաև, նախ, այն նախադասությունները, որոնց գրված լինելու անդամն արտահայտվում է չեղոք սեռի բայից կազմված կրավորականով։ Օրինակ՝ Այստեղ չի նստվում։ Նրա հետ չի խոսվում (շատ վրդովված է), Մեր հեռախոսով չի խոսվում (փշաքած է)։ Այս գետում չի լողացվում (ջուրը շատ սառն է)։ Այդ խնդրի մասին շատ է խոսվել։

Երկրորդ միջոցը, ինչպես նշվեց վերը, կարելիություն ու անկարելիություն արտահայտող բառերն են, ինչպես՝ կարելի է, անկարելի է, հնարավոր է, անհնար է և այլն։ Օրինակ՝ Այժմ արդեն կարելի է ճանապարհվել։ Այսպիսի պայմաններում անկարելի է աշխատել։ Այդպիսի անհարթ ու դժվարին տեղանքով անհնար է բարձրանալ։

§ 681. Ձևական միակազմ նախադասությունների հատկանիշները հանդում են հետևյալին.

1. Այդ նախադասությունները արտահայտվում են բայի եղակի երրորդ դեմքով, միադիմի բայերով: Անվանական գլխավոր բաղադրիչ ունեցող նախադասությունների օժանդակ բայը ևս արտահայտվում է եղակի երրորդ դեմքով:

2. Այս նախադասությունները, դեմք ունենալով հանգերձ, գործողության կատարողի, հատկանիշը կրող առարկայի զաղափար չեն արտահայտում: Այդ պատճառով էլ դրանց ցույց տված գործողությունը, վիճակը և այլն, լեզվականորեն արտահայտվում են որսյես ինքնակա գործողություն, վիճակ և այլն:

ԱՆՈՐՈՇ ԴԻՄԱՎՈՐ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 682. Անորոշ դիմավոր միակազմ կոչվում է այն նախադասությունը, որի դիմային վերաբերությունն անորոշ է. դեմքի ընդհանուր քերականական իմաստը չի մասնավորվում որոշակի առարկայի (կամ անձի) վերաբերմամբ, այլ մնում է անորոշ: Օրինակ՝ Որդուդ բերդում կրակել են էս գիշեր (ԱԲ, Վանդունց Բաղին): Նրան ասացին, որ էլ ուշ է (ն. տ.): Այս երկու միակազմ նախադասությունները դիմավոր են. դերագաս անդամներն արտահայտված են կրակել են, ասացին երրորդ դեմքի բայերով: Սակայն այդ բայի դեմքի իմաստը չի մասնավորվում, և անկարելի է մասնավորել որոշակի անձանց վերաբերմամբ, որի պատճառով էլ նրանք անորոշ դիմավոր նախադասություններ են:

§ 683. Այսպիսի նախադասությունների դիմային անորոշությունը ոչ միայն այն իմաստով է, որ չի արտահայտվում, թե հատկապես ո՞վ է գործողություն կատարողը, այլև այն իմաստով, որ հաճախ հայտնի չէ՝ գործողություն կատարողը մե՞կն է, թե՞ մի քանիսը: Այսպես, «Նրան կանչեցին շրջկոմից» նախադասության մեջ ոչ միայն հայտնի չէ, թե ո՞վ է կանչել, այլև հայտնի չէ, թե քանի հոգի են կանչել նրան: Ըստ որում հաճախ է պատահում, որ գործողություն կատարողը մեկ անձ է, բայց բայը գործածվում է հոգնակի թվով, որ անորոշություն արտահայտելու համար լավագույնը քերականական միջոց է:

Օրինակ՝ «Զանգը տվին: Քեզ հեռախոսով կանչում են» (երբ մեկն է կանչում): Եթե ասվի «Քեզ հեռախոսով կանչում է», ապա այս նախադասությունը կհասկացվի իբրև զեղչված ենթակայով

նախադասութիւն, և կատեղծվի այն տպավորութիւնը, որ հայտնի է, թէ ով է կանչողը, թէ և չի արտահայտված:

§ 684. Անորոշ դիմավոր միակազմ նախադասութեան մեջ ենթական շարտահայտվելով՝ ամբողջ շեշտվածութիւնն իր վրա է կրում գործողութիւնը կամ վիճակը, որ արտահայտվում է դիմավոր բայով: Դրանով ընդգծվում է տվյալ գործողութեան կամ եղելութեան գաղափարը:

Անորոշ դիմավոր նախադասութեան ենթական շարտահայտելը երկու պատճառով կարող է լինել՝ ա) գործողութիւն կատարողի կամ եղող առարկայի անհայտ լինելը խոսողին, բ) գործողութիւն կատարողը, եղող առարկան արտահայտելու անհրաժեշտութեան բացակայութիւն: Օրինակ՝

Սիրեցի, յարս տաւան,
Յարա տվին ու տաւան,
էս ինչ զուլում աշխարհ է,
Սիրաս պոկեցին տաւան (Իս.):

Ընդ պոկեց ու տարավ, ովքե՞ր պոկեցին ու տարան. այս հարցերի պատասխանները չի կարելի տալ՝ բերված նախադասութիւններից ելնելով: Օրինակից նույնիսկ չի հասկացվում՝ խոսողը դիտե՞, թե՞ չգիտի այդ հարցերի պատասխանը: Ավելի ճիշտ, այդ հարցերը չեն էլ ծագում, քանի որ դրանք դառնում են երկրորդական. բանաստեղծի նպատակն է՝ շեշտել յարից զրկվելը, յարին խլել ու տանելը:

Մեկ այլ օրինակ. «Ձանգը տվին» անորոշ դիմավոր նախադասութեան գործողութիւն կատարողն անորոշ է: Ըստ որում, այն կարող է խոսողին հայտնի լինել (ասենք՝ դպրոցում, եթէ սովորաբար մի որոշակի անձ՝ պահակն է զանգը տալիս) կամ հայտնի չլինել (ասենք՝ փակ դռան դանգը տալիս են): Նույնիսկ առաջին դեպքում, երբ խոսողին հայտնի է գործողութիւն կատարողը, այն արտահայտելն ավելորդ է, անտեղի (հմտ. Ձանգը տվին, մտեք դասարան: Պահակ Պետրոսը զանգը տվեց, մտեք դասարան):

Երկրորդ նախադասութիւնից ակնհայտորեն երևում է ենթական արտահայտման ավելորդութիւնը, քանի որ կարևորը զանգը հնչելն է, զանգը տալը:

§ 685. Անորոշ դիմավոր միակազմ նախադասութեան գլխա-

վոր անդամը արտահայտվում է բայով և սովորաբար դրվում է հոգնակի թվով: Լեզուն հոգնակի թվի այդ կիրառությանը տվել է անորոշության իմաստ (քանակական և առարկայական վերաբերության անորոշություն): Օրինակ՝ Ասում են, թե մոտենում է նրավերջը: Զո՛ւր են ասում: Սո՛ւտ են ասում: Ճիշտ կասեին, եթե իրո՞ք մենք անձնապես ու մեն-մենակ սովորեինք գիտությունը տառապանքի (ՊՍ, Հպատակի խոսվածքներ): Նրան անվանում էին Սեթ, և որովհետև հայրը վաղուց էր մեռել, կոչում էին մոր՝ Երանուհու անունով՝ Երանի տղա Սեթ կամ՝ Երանի Սեթ (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը):

Բայի հոգնակի թվի անորոշության իմաստային հնարավորությունն այնքան մեծ է, որ հոգնակի երրորդ դեմքով կարող է հասկացվել նույնիսկ խոսողը: Դա լինում է հատկապես հանդիմանական արտահայտություններում, երբ խոսողը իր կարծիքը, դիտողությունը ոչ թե ուղղակիորեն վերագրում է իրեն, այլ արտահայտելով հոգնակի երրորդ դեմքով՝ դրանով ասվածը հոգեբանորեն դիտում է ոչ որպես սոսկ իր անձնականը, այլ մի տեսակ դարձնում է ուրիշներին, որով և ասվածին տրվում է օբյեկտիվ բնույթ: Օրինակ՝ Քեզ ասում են սայլեր պատրաստի՛ր, կուզես՝ գետնի տակիցը հանիր տուր (Պու., Հացի խնդիր): Հրամայում է յասավուլը տասնապետին՝ իր ասածի մասին խոսելով հոգնակի երրորդ դեմքով: Այլ օրինակ. «Քեզ դիտողություն են անում, իսկ դու շարունակում ես շարություն անել»։ այսպես երբեմն ասվում է՝ նկատի ունենալով սեփական դիտողությունը:

Այդպիսին են Հ. Թումանյանի «Քեռի խեչանը պատմվածքի հետևյալ օրինակները.— Է՛, դե ասում ես, էլի՛: — Ի՞նչպես թե ասում ես, էլի. քեզ ասում են—չըկա... — Էս մետրիկի համար բա ի՞նչ ես ասում:— Վա՛հ, ղարմանալի մարդ ես, ա՛յ մարդ, քեզ հալեհեն ասում են՝ չըկա՛, չըկա՛, քեռի խեչան:

§ 686. Անորոշ դիմավոր նախադասությունների դերագաստնդամն արտահայտվում է.

1. Սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի հոգնակի երրորդ դեմքով:

Օրինակ՝ Յարիս տաբան, ջանիս տաբան,
Հոնդուր-հոնդուր կուլամ ես (Իս.):

Գնալիս մեծավոր դրին, ասաց խոտի մարագը միայն իմն է
(Սև, Հողը):

2. Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի հոգնակի եր-
րորդ դեմքով.

Ասում են, թե դու այնպես,
Մոռացել ես ինձ այնպես,
Որ երբ անունս են տալիս
Հաղիվ միտդ եմ գալիս (Իս.):

3. Սակավ դեպքերում՝ սահմանական եղանակի ներկա ժա-
մանակի եզակի երկրորդ դեմքով.

Միտք ես անում, միտք, մեք էս աշխարհի բանը, նախում ես,
տրաքում, թե ախար էս բանը ոնց է լինում: Չեմ իմանում, բախտ
է, էլի (ԴԴ, Քաջ Նազարը):

4. Սահմանական եղանակի վաղակատար ժամանակի հոգնա-
կի երրորդ դեմքով, Օրինակ՝ Հիմի Մուկուլին բանվոր են ընդունել
(Ար., Ընկեր Մուկուլը):— Ընկե՛ր Զամալյան, այդ ո՞ւր,— հարց-
րեց նա:— Կենտկոմ են կանչել,— շտապում եմ (ՔԹ, Ոսկե հովիտ):

ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԻԱՆ ՄԻԱԿԱԶՄ ԿԻՄԱՎՈՐ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 687. Ընդհանրական դիմավոր միակազմ նախադասություն-
ները վերաբերում են ոչ թե միայն տվյալ դեմքին, որով արտա-
հայտված են, այլ բոլորին, ունեն ընդհանրական իմաստ: Այս նա-
խադասություններով արտահայտվում են այնպիսի զործողություն-
ներ, որոնք ընդհանրապես կատարվում են, և խորհուրդ է տրվում
կատարել այնպես, ինչպես որ ասվում է տվյալ նախադասու-
թյան մեջ: Օրինակ՝ Հին դարմանը քամուն չեն տա (Առած): Աչքդ
թեքեցիր—բանիդ տերը չես (ՀԹ, Հառաչանք):

Չնայած այս նախադասությունների ստորոգյալներն արտա-
հայտված են հոգնակի երրորդ (1-ին նախադասություն) և եզակի
2-րդ (2-րդ նախադասություն) դեմքերով, բայց դրանցով արտա-
հայտված միտքը չի վերաբերում հատկապես այդ դեմքերին: Այս-
պես. առաջին նախադասությունը նշանակում է՝ ոչ ոք (ես, դու,
նա, յուրաքանչյուրը) չպետք է հին դարմանը քամուն տա. երկ-
րորդը նշանակում է՝ մարդ (ես, դու, նա, յուրաքանչյուրը) աչքը

թեքում է, բանի տերը չէ: Ուրեմն՝ բայի դեմքը տվյալ դեպքում իր բուն քերականական իմաստով չի հանդես գալիս, երկրորդ դեմքը հատկապես խոսակից չի ցույց տալիս, երրորդ դեմքը՝ հատկապես երրորդ անձ և այլն:

§ 688. Ընդհանրական գիմավոր միակազմ նախադասությունները մեծ մասամբ առածներն են, կամ նրանց նշանակությունը մոտենում է առածներին: Օրինակ՝ Հացը հացարարին տուր, մեկն էլ ավել: Յամաք զգալը բերանը չեն տանի: Սրբի դուռն էլ առանց խաչհամբույրի չեն գնում: Հոր ու մոր մեջ իր տղային կհարցնեն: Հացը տաշտիցդ վերցրու, բնկերը՝ գյուղիցդ: Բարեկամի հետ կերուխում արա, առետուր մի՛ անի, Կովի մեջ չիր ու չամիչ չեն բաժանում:

§ 689. Ընդհանրական միտք արտահայտող ոչ բույր նախադասություններն են միակազմ: Մաքդ զոյականով և մի շաբբ զերանուններով արտահայտված ենթակա ունեցող նախադասությունների չափաք է շփոթել անենթակա նախադասությունների հետ, թեև դրանք ընդհանրական միտք են արտահայտում: Մաքդ ուրիշների հետ պետք է վարվի այնպես, ինչպես կուզի, որ իր հետ վարվեն» տիպի նախադասությունը համարում են անենթակա, այն պատճառաբանությամբ, որ այն համարվեք է «Ուրիշների հետ վարվիր այնպես, ինչպես կուզես, որ քեզ հետ վարվեն» միակազմ նախադասությանը, և մաքդ բառը ձևական ենթակա է ու չի նշում որոշակի, որեւէ մարդ:

Իմաստային-տրամաբանական համարվեությունը կամ հոմանիշությունը չի կարող կառուցվածքային նույնության փաստարկ հանդիսանալ, իսկ նախադասության միակազմությունն ու երկկազմությունը կառուցվածքային հարց է: Ոճական առումով հիշյալ երկու նախադասությունները կարող են կողք-կողքի դրվել, իսկ կառուցվածքային առումով՝ ոչ: Առաջին օրինակում մաքդ-ը ենթակա է, թեև այն որևէ մասնավորում չի արտահայտում:

Պետք է նկատի ունենալ, որ մաքդ բառը արդեն անորոշ-ընդհանրական իմաստով հանդես է գալիս ոչ միայն ենթակայի, այլև ուրիշ անդամների դերում, և վերջիններիս մենք չենք անտեսում կամ ձևական համարում, չնայած այդ բառի իմաստային յուրահատկությունը նաև այդ դեպքում: «Մաքդ մաքդու չպետք է ծուռ աչքով նայի» օրինակում մաքդ բառի երկու կիրառություններում ունենք նմանօրինակ ընդհանրական իմաստ, բայց մաքդու բառաձևի պաշ-

տոներ նշված պատճառով մենք չենք անտեսում, այլ գնահատում ենք որպես այդպիսին:

Վերջապես, պետք է նկատի ունենալ, որ ընդհանրական իմաստը հատուկ է ոչ միայն դիմավոր միակազմ նախադասության քննվող տիպին, այլև շատ երկկազմ նախադասությունների: Հենց վերը բերված միակազմ նախադասության միտքը մենք կարող ենք արտահայտել այնպիսի երկկազմ նախադասություններով, որոնց երկկազմ լինելը որևէ կասկած չի հարուցում: Այսպես՝ Յուրա-
ֆանչուր մաբո (ամեն մաբո, ամեն մի անձնավորություն, յուրա-
ֆանչուր անձ) ուրիշների հետ պետք է վարվի այնպես, ինչպես կուզի, որ իր հետ վարվեն:

Նույն դիտողությունը վերաբերում է նաև դերանունով արտահայտված ենթակա ունեցող նախադասություններին, որոնք նույնպես արտահայտում են ընդհանրական իմաստ:

Օրինակ՝ «Դու մի օր աչքերդ կփակես, որ ուրիշը բո տեղ դո-
յանա» (ԵԶ) նախադասության դու ենթական բուն խոսակից չի ցույց տալիս, այլ վերաբերում է բոլորին: Սակայն դրանից դու-ն չի դադարում ենթակա լինելուց, այլ պարզապես երկրորդ դեմքի այդ դերանունը նման դեպքում ձեռք է բերում այլ իմաստ: Բայց բառի շարահյուսական պաշտոնը նրա իմաստային այդ առման պատճառով չի փոխվում: Նշենք նաև, որ այդ նույն նախադասու-
թյան մեջ կա նաև քա դերանունը, որ նույնպես ունի որոշակի շա-
րահյուսական դեր, չնայած նույն ընդհանրական իմաստն ունի: Ե. Զարենցն այդ ուղբայաթը շարունակում է՝ գործածելով երկրորդ դեմքի նույն դերանունը:

— Այն դու ես, իմաստուն, այն լո՛ւ, — բայց արդեն մի ուրիշ.
Հաստատեց, ժխտելով նա քեզ, որ ուրիշը քա տեղ գոյանա:

Այստեղ ստորոգելիական վերադրի, ուղիղ խնդրի, զիջման պարագայի պաշտոնները կասկածի տակ չեն առնվում, որոնք նույնպես սոսկ երկրորդ դեմք չեն ցույց տալիս, կասկածի տակ չպետք է առնվի նաև առաջին նախադասության դու-ի՝ ենթակա-
յի պաշտոն կատարելը:

Վերջապես, պետք է նկատի ունենալ, որ նման դեպքերում մենք ունենք ոչ թե ինչ-որ զուտ ձևական երկրորդ դեմք, այլ ոճական-
քերականական մի երևույթ, երբ խոսողը, հեղինակը մարդուն առ-
հասարակ, ամեն մարդու մտովի դարձնում է իր խոսակիցը և նույ-
նը ցույց տալիս դու-ով:

Այսպիսով՝ ընդհանրական իմաստով ենթակա ունեցող նախադասությունները անենթակա կամ միակազմ չեն, այլ երկկազմ ընդհանրական նախադասություն:

§ 690. Ընդհանրական միակազմ հաստատական երանգի պատմողական նախադասությունը բնականաբար արտահայտում է հաստատական միտք, ժխտականը՝ ժխտական միտք: Օրինակ՝ Մարդուն ընկերով են ճանաչում (առած): Առաջ ասելը քեզ խրի, հետո՝ մախաթը ընկերոջդ (առած): Ձուկը գլխից են բռնում (առած): Ամառվա անձրևին, ձմեռվա արեգակին մի հավատա (առած): Արյունը արյունով չեն լվանա (առած):

§ 691. Հարցական երանգի ընդհանրական միակազմ հիմավոր նախադասությունները սովորաբար ժխտական իմաստ են արտահայտում: Օրինակ՝ — Ես... մնում եմ... հյուր եմ: — Այդքան ժամանակ հյուր կլինե՞ն (Շիրվ., Արսեն Դիմարսյան) նախադասությունը նշանակում է՝ այդքան ժամանակ հյուր չպետք է (չի կարելի) լինել: Այլ օրինակներ՝ Բա այդքանը միանգամից կուտե՞ն: Այս շոգին այդքան շատ կհաղեն՞: Այս ցրտին առանց վերարկուի դուրս կզա՞ն: Այդպիսի փոքր երեխային մենակ փողոց էողարկե՞ն: Բա անտեղի այդքան կբարկանա՞ն: Հիվանդ վիճակում այդքան կաշխատե՞ն: Այդ դրության մեջ աշխատանքի կգնա՞ն:

§ 692. Ընդհանրական դիմավոր միակազմ նախադասության գլխավոր անդամն արտահայտվում է բայի տարբեր դիմավոր ձևերով:

Ա. Ենթադրական եղանակի հոգնակի երրորդ դեմքով. օրինակ՝ Ձուկը սոչից չեն բռնի, գլխից կբռնեն (վԱ, կարմրախայտ): Շիտակ խոսքը հանաքով կասեն (առած): Պողատու ծառին շատ քար կգցեն (ՀԲ, Աղքատի պատիվը): Գիտեցածը ամեն մարդու չեն ասի (առած): Մի ձեռքով երկու ձեռքով չեն բռնի (առած):

Բ. Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի հոգնակի երրորդ դեմքով. Օրինակ՝ Մարդուն ընկերով են նանաչում (առած): Գայլին սատկացնում են ոչ թե նրա համար, որ նա ունի գորշ ազի, այլ նրա համար, որ կերել է մաքի (առած):

Այսպիսի նախադասություններն իրենց նշանակությամբ ու կիրառությամբ նման են Ա. կետում նշված կառուցվածքային առանձնահատկությունն ունեցող նախադասություններին:

Գ. Հրամայական եղանակի եզակի թվով. *այսպիսի նախադասությունները սովորաբար արտահայտում են խորհուրդ՝ ընդհանրական նշանակությամբ, այսինքն՝ ուղղված բոլորին և ոչ միայն հատկապես երկրորդ դեմքին: Օրինակ՝ Խարխուլ մակույկով հանձնվիր ծովին, քան թե հավատա կնոջ երգումին (Իս., Աբու-լա-Մահարի): Տասը չափի՛ր, մեկ կտրի՛ր (առած): Բարեկամի հետ կերովսում արա, առ ու տուր մի անի (առած): Զփորձած ձիու հետևից մի՛ անցնի (առած):*

Դ. Ըղծական եղանակի եզակի երկրորդ դեմքով. *օրինակ՝ Որտեղ որ գնաս, էն երկրի գդակը ծածկիր (առած):*

Ե. Սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակով. *օրինակ՝ Հարուստի հագին շոր տեսան, ասին շնորհավոր, աղքատի հագին տեսան, հաբցրին՝ որտեղի՞ց է (առած): Տվեց ոսկին, բերեց խոսքին (առած):*

Զ. Չեզոք սեռի բայից կազմված կրավորականով. *օրինակ՝ Այստեղ չի նստվում: Նրա հետ չի խոսվում (շատ վրդովված է): Այս հեռախոսով չի խոսվում (փշաքած է): Այս գետում չի լողացվում (ջուրը շատ սառն է): Այսպիսի նախադասությունները, որոնք շատ տարածված չեն, արտահայտում են տվյալ գործողության կատարման հնարավորությունը կամ անհնարինությունը:*

§ 693. Ուշադրության արժանի է այն երևույթը, որ չեզոք բայերի կրավորականներով կազմվում են անենթակա նախադասություններ: Բանն այն է, որ կրավորական բայերը, որպես կանոն, կազմվում են ներգործականից, և նախադասության ներգործական կառուցվածքը կրավորականի վերածվելով, ներգործական կառուցվածքի ենթական վերանում է, բայց նախադասությունը այլ ենթակա է ձևը բերում, հանձին ներգործական բայի ուղիղ խնդրի: Այսպես՝ Ես լսում եմ նրա ձայնը: Լսվում է նրա ձայնը: Առաջին նախադասության ես ենթական վերացավ, բայց դրա փոխարեն ձայնը ուղիղ խնդիրը երկրորդ նախադասության մեջ դարձավ ենթակա:

Վերջենք չեզոք սեռի բայի օրինակ. Մենք միշտ այստեղ ենք նստում: Բայց՝ Այժմ այստեղ չի նստվում⁵⁰: Մենք ենթական վե-

⁵⁰ Այստեղ ամբողջ նախադասության լիակատար շրջում հնարավոր չէ, որովհետև նաեւ թայը չեզոք է, և նախադասությունը ներգործական կառուցվածք չունի:

բացալ, բայց դրա փոխարեն այլ ենթակա հանդես չի գալիս բայի սեռի (չեզոք) պատճառով: Այսպիսով ստացվում է դիմավոր նախադասություն, որը ենթակա շունենալու և այն վերականգնելու անհնարինության պատճառով հանդիսանում է դիմավոր միակազմ նախադասություն:

Ինչ վերաբերում է այդպիսի նախադասությունների սակավ գործածությանը, ապա դա այն պատճառով է, որ չեզոք սեռի քիչ բայեր կարող են գործածվել կրավորաձև: Սակավ դեպքերում այս նպատակով գործածվում են ներգործական սեռից կազմված կրավորականներ: Օրինակ՝ Այս գրիչով չի գրվում:

Պատահում է նաև, որ բայի խոնարհման տարբեր ձևերը միաժամանակ գործածվում են միևնույն միակազմ դիմավոր նախադասության մեջ: Դա վերաբերում է հատկապես բարդ նախադասություններին: Օրինակ՝ Նրա հայացքից, հետո խոսակցության տոնից այնպիսի մի բան ես զգում, որ կարծես թե խաղտում եմ կոներիդ տակ. համ ասորթելի է, համ անախորժ, համ ծիծաղում ես, համ զայրանում. բայց ընդհանրապես գծի պես ուրախ ես զգում քեզ (ՆԴ): Ինչքան որ դիտուն լինես, չիմացածդ մի անգետից հաբցու: Վարը նստիւ, վերևը քեզ տեղ կտան: Շատ գիտես, քիչ խոսիւ: Շատ տեսնում ես. քիչ ասա: Մտնելուց առաջ միտք արա, թե ինչպես դուրս գաս:

§ 694. Միակազմ ընդհանրական դիմավոր նախադասության ստորոգյալը կարող է լինել նաև բաղադրյալ: Այսպիսի ստորոգյալը կազմվում է պիտի, պետք է, հարկավոր է, անհրաժեշտ է ու նման եղանակիչ բառերով ու անորոշ դերբայով. ինչպես՝ պիտի սկսել, պետք է, աշխատել, հարկավոր է պայքարել, անհրաժեշտ է գրել և այլն: Օրինակ՝ Ինչեյ պետք է նաևաչել իսկական գրողին՝ թեկուզ սկսնակ (ԴԴ, Երիտասարդ արձակագիրներ): Պետք է վերջ տալ դանդաղկոտությանը (լրագիր): Անհրաժեշտ է ամրապնդել միասնությունը (ն. տ.): Ամեն կերպ պետք է նպաստել գյուտարարական ու ռացիոնալիզատորական աշխատանքների ծավալմանը (ն. տ.):

Քննարկվող հարցի տեսակետից տեղին է անցկացնել այսպիսի դուգահեռ. շարահյուսական տեսակետից նույնարժեք են հետևյալ կառուցվածքները՝ պետք է նպաստեն, պետք է նպաստել և նպաստել, թեև դրանք արտահայտված են ձևաբանական տարբեր միջոցներով:

Հմմտ.՝ Պետք է նպաստենք գյուտարարական աշխատանքների ծավալմանը:

Պետք է նպաստել գյուտարարական աշխատանքների ծավալմանը:

Նպաստել գյուտարարական աշխատանքների ծավալմանը:

Բացի ձևաբանական տարբերություններից, այս կառուցվածքներում կան նաև շարահյուսական տարբերություններ, առաջին նախադասությունը ղեղշված նախադասություն է (ղեղշված է մեկ բնթական), երկրորդը՝ միակազմ դիմավոր նախադասություն է, երրորդը՝ միակազմ անդամ:

Նկատենք, որ դիմավոր միակազմ նախադասության մեջ եթե դրժածվում է բազմակի անորոշ դերբայ, ապա պետք է (կամ սրան համարժեք այլ բառեր) դարձյալ դրվում է եզակի թվով: Այսպես. Դ. Դեմիրճյանից՝ վերը բերված օրինակները կարելի է դարձնել այդպիսի կառուցվածքի. Պետք է նաևաչել, գնահատել և խրախուսել իսկական զրոգներին: Պետք է-ի հոգնակի թվով դրվելու մասին խոսք լինել չի կարող, քանի որ նաևաչել, գնահատել, խրախուսել բառերը ենթակա չեն, առհասարակ ինքնուրույն պաշտոն չունեն: Հմմտ.՝ Պետք է ճանաչենք, գնահատենք և խրախուսենք իսկական գրողներին:

ԱՆԴԵՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 695. Անդամ կոչվում է այն միակազմ նախադասությունը, որը չունի քերականական դեմք, հետևապես և նրա կազմությանը չեն մասնակցում բայի դիմավոր ձևերը, այդ թվում նաև օժանդակ բայերը:

Օրինակ՝ Դալուկ դաշտեր, մերկ անտառ...

— Մահացողի տըխո՞ւր կյանք...

Անձրև, քամի, սև կամար...

— Սրտակտուր հեկեկանք (ՎՏ, Աշուն):

Մոռանա՛լ, մոռանա՛լ ամեն ինչ,

Ամենին մոռանալ,

Չըսիրե՛լ, չըխորհե՛լ, չափոտոսալ—

Հեռանալ (ՎՏ):

Անդեմ նախադասության դեմք շունենալու առանձնահատկություններ բնականաբար որոշ զժվարություն ստեղծում է նրա, որպես մտքի միավորի, ըմբռնման և գործածության հարցում: Եվ այդ բացը, ինչպես ասվել է վերը (§ 654), լրացվում է այլ հատկանիշներով, այլ գործոններով: Դրանք հիմնականում երկուսն են՝ հնչերանգը (այսինքն՝ հնչերանգային ավարտվածությունը) և խոսքը, որոնք այս նախադասության համար առանձնապես կարևոր նշանակություն են ստանում:

Այսպես. հետևյալ օրինակների ընդգծված միակազմ նախադասությունները որպես այդպիսին ըմբռնվելու համար շատ է օգնում խոսքային այն միջավայրը, կապակցությունը, ուր գործածված են դրանք: Հնչերանգային ավարտվածությունը ևս կարևոր դեր է կատարում դրանց, որպես նախադասության ձևավորման ու ընկալման հարցում:

Ամեն ինչից երևում էր, որ թոքերի բորբոքում է: Թոքերի բորբոքում, այն էլ՝ այդ հասակում (ՀՔ, Մայրենի լեզու): Հիմա տեսնում ենք առջևից քայլողներին մեջքի կողմից՝ ոտից մինչև գլուխ: Պատահողոված, արշունոտ, ուռած ծոծրակներ (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին):

§ 696. Ոչ միշտ է անդեմ նախադասության ընկալումն ու ճանաչումը կապվում երկկազմ նախադասությունների միջավայրում գործածվելու հետ: Դրանք ավելի հաճախ հակադրվում, զիտակցվում են նաև առանձին կիրառություններում: Պատահում է, որ առհասարակ անդեմ նախադասությունը գործածվում է բոլորովին անկախ, հանդես է գալիս որպես ինքնուրույն խոսք: Ըստ որում, ամբողջական բանաստեղծություններ նույնիսկ կարող են արտահայտված լինել անդեմ նախադասություններով:

Օրինակ՝ Զծխե՛լ: Ծաղիկները չտրորե՛լ:

Որքան սայրե՛ր, սայրե՛ր,
Դաշույնի սուր սայրեր,
Որքան հուրե՛ր-սերե՛ր,
Պարզված հուր-հուր սրեր,
Որքան նվաղ նայված—
Արփի նրբին նազող,

Որքան ծաղկի փթիթ—
Ժըպիտ, ժըպիտ կիզող...

Որքան ձյունն թիթեռ,
Ձեռներ, ձեռներ բարակ,
Որքան գինով ու ջեռ,
Որքան պուրպուր շուրթեր,
Շուրթեր ալ մարջանն,
Քնքշություններ—թույներ,
Որքան ջահ՛նր, ջահ՛նր... (ՎՏ):

Իհարկե, անդեմ նախադասությունների այսպիսի մեծ չափե-
րով և խտացված գործածությունը պահանջում է վարպետություն:

§ 697. Անդեմ նախադասություններն իրենց կազմությամբ
միատեսակ չեն: Նայած թե անդեմ նախադասության գլխավոր ան-
դամը ինչ խոսքի մասով է արտահայտվում, ըստ այդմ էլ որոշ-
վում է նրա հիմնական տեսակը: Եթե այդպիսի նախադասության
գլխավոր անդամն արտահայտվում է բայով, նախադասությունը
կոչվում է բայական, իսկ եթե գլխավոր անդամն արտահայտվում
է անունով (գերազանցապես գոյականով), կոչվում է անվանական:

Այսպես, բայական նախադասություններ են՝

Հանգստացնել գյուղը (ԴԴ, Խոշտանգվածի ավանդը),

Ա՛հ, այս ցուրտ երկրի անհայտում անհուն,

Ռկկեկ, և՛ կուրչեկ, և՛ ննջեկ հավետ,

Ոչնչանալ ու մոռացվել քեզ հետ,

Ավերված երազ-հայրենական տուն (ՎՏ, Հայրենիքում):

Այսպիսի նախադասությունների գերադաս անդամը սովո-
րաբար արտահայտվում է անորոշ գերբայով:

Անվանական նախադասությունների օրինակներ.

Հոկտեմբերյան փառաբան: Ապրիլյան ջինջ առավոտ: Երկնքի լա-
զուրում կայարանի վրա թևատարած ճախրում են զարնան հետ
իրենց բույնը վերադարձած արագիլները (Ար.): Մոտենում էին
ավերված մի գյուղի: Ահա առաջին տները (ՀՔ, Եփրատի կամուր-
ջին):

§ 698. Անդեմ նախադասության գլխավոր անդամի այդպիսի
տարբերությունն իրենով պայմանավորում է նաև լրացումների
բնույթի տարբերություններ, քանի որ բայը այլ լրացումներ է

պահանջում, գոյականը՝ այլ: Դա որոշակիորեն երևում է հենց վերևի օրինակներում: Բայական նախադասության մեջ գլխավոր անդամի լրացումներն են խնդիրներն ու պարագաները, իսկ անվանական նախադասության լրացումները որոշիչ են: Սա նշանակում է, որ անդամ նախադասությունների գերադաս անդամի՝ բայով, թե անունով արտահայտված լինելը մասնավոր հատկանիշ է, այլ կարևոր կառուցվածքային հատկանիշ:

Կառուցվածքային այդ հատկանիշը պայմանավորում է երկու տեսակի նախադասությունների ընդհանուր իմաստային հատկանիշները: Բայական անդամ միակազմ նախադասությամբ արտահայտվում է գործողության կատարված լինելը, կատարելու անհրաժեշտությունը, հարցում, հրաման կատարելու մասին և այլն, իսկ անվանական նախադասությամբ արտահայտվում է առարկայի, երբեմն էլ հատկանիշի գոյությունը, առկայությունը տվյալ պայմաններում, տեղում:

Հմմտ.՝ 1. Ո՞ւր գնալ, ինչպե՞ս գնալ: Այստեղ Գայանեն կանգ է առել, չգիտե (կեո, Մելիքի աղջիկը): Ուրեմն բռնակա՞լ դառնալ: Փակե՞լ Մելանիային տանը, գոռա՞լ, հայնոյե՞լ, ծեծե՞լ (Շիրվ., Մելանիա):

2. Անհատնում կրակ: Արնաբամ վերքեր կարևեր (ԵՉ, Չարենց-Նամե): Իհարկե, լինում են դեպքեր, երբ անվանական նախադասության գերադաս անդամը, որ արտահայտված է գոյականով, բայանուն է և ունի գործողության իմաստ:

§ 699. Անդամ նախադասությունները կառուցվածքի տեսակետից չունեն այն բաղմադանությունները, որ հատուկ են գիմավոր միակազմ նախադասություններին: Անդամ նախադասությունները սովորաբար լինում են պարզ, ըստ որում պարզ համառոտ և պարզ ընդարձակ:

§ 700. Պարզ համառոտ անդամ նախադասությունները կազմված են լինում միայն մեկ անդամից, որը և գլխավոր անդամ է: Օրինակ՝ Բաժանվե՞լ (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): — Լռե՞լ (ԴԴ, Վարդանանք): Երևան: Աստաֆյան փողոց, Նստած է խանութպան Համոն: Աշուն է: Անձրև: Մշուշ: Թաց, խոնավ—անձրևոտ իրիկուն (ԵՉ, Ամենապոեմ), Կարմիր Բանակ: Հորդել են հեղեղները սև: Անսահման դաշտերի վրա շաչում են քո թևերը լուսն: Կայարան: Զորքեր: Զորքեր: Զինվորներ կարմիր: Գիշեր (ԵՉ, Չարենց-Նամե):

Պարզ ընդարձակ անդամ նախադասությունները բաղկացած են լինում մեկ գլխավոր անդամից և լրացումից կամ լրացումներից: Օրինակ՝ Ո՞ւր գնալ (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Բայց ինչո՞ւ հուզվել (ն. տ.): Բոլոր տեսակի զենքերը հանձնե՛լ (Սիր., Արա-րատ): Ամբոցի ամբողջ սարավորումը ներկա վիճակով նույնու-րյամբ հանձնել մեր ներկայացուցիչներին (ն. տ.):

§ 701. Բարդ ստորադասական անդամ նախադասություններ չեն լինում, քանի որ ստորադասական կառուցվածքի մեջ կարևոր դեր են կատարում այնպիսի քերականական կարգեր, ինչպիսիք են՝ դեմքը և թիվը, որոնք, սակայն անդամ նախադասության մեջ բացակայում են:

§ 702. Լինում են նաև բազմակի գլխավոր անդամ ունեցող անդամ նախադասություններ, որոնք կարող են ունենալ կամ շունենալ լրացումներ:

Օրինակ՝ Անուժ ցավի ցուրտ կապար...
Մահացողի տխուր կյանք.
— Անմխիթա՛ր, անսպա՛ռ
Վհատության հեկեկանք (ՎՏ, Աշուն):

Հայոց «ծամը»: Սպիտակ կամարներ և նկարներ՝ ոսկեզօծ շրջա-նակների մեջ: Նուշիկի մայրը լալիս է (ԱԲ, Բրուտի տղան): Հացատան դուռը բացեցին, գոլուր դուրս թափվեց Ղասմե Զիլանու տնից: Լաց, արատաւի՛ք, ուրախությո՛ւն (ՀՔ, Կարոտ): Մի րոպե հե-տո եղավ երկրորդ հրամանը. — Յրվե՛լ, պառկե՛լ... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

§ 703. Երբեմն անդամ նախադասությունը մտնում է բարդ ստորադասական նախադասության կազմի մեջ, որպես գլխավոր նախադասություն, ունենալով երկկազմ երկրորդական նախադա-սություններ: Օրինակ՝ Գավառական մի ֆաղաֆ. լայն և ուլիղ փո-ղոցներ, կանաչ խոտ մայրերի վրա, տների առաջ բոստաններ և բարձր, սուլեռախիտ ծառեր, որոնց շվաքի տակ իրիկվա հովին նստած են հարևան կանայք, զրուցում, մինչև նախիրը հանդից գա, կիթ անհն, թեյ պցեն ու թեյից հետո խաղան նարդի, հետո խոր քուն, մինչև լուսաբաց, մինչև նոր կիթ (ԱԲ, Իվան բեյը): Խորհում, դեպի աջ, մի մեծ ապակյա ցուցափեղկ, որի ապակյա դարակների վրա դարսված են ապրանքները (Շիրվ., Նամուս):

Բռնել այս ձեռքը նրբին,
 Նստել, նստել այնքան.
 Զրզրալ, որ արդեն արփին
 Ցուլաց արևելքում (ՎՏ):

§ 704. Անդամ միակազմ նախադասությունը կարող է գործածվել նաև բարդ համադասական նախադասության կազմում, որի մյուս բաղադրիչ նախադասությունը երկկազմ է: Օրինակ՝ երկրորդ արարվածի տեսարանն անփոփոխ, միայն, չկա ծաղիկների փունջը (Շիրվ., Արմենուհի): Նույն տեսարանը, ինչ որ գ. արարվածում, միայն ձմեռվա պատճառով սենյակի կենտրոնում դրված է քրսին (Շիրվ., Զար ոգի):

ԲԱՅԱԿԱՆ ԱՆԴԵՄ ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 705. Բայական անդամ միակազմ նախադասությունների գերադաս անդամն արտահայտվում է բայով, սովորաբար՝ անորոշ դերբայով: Այդ նախադասություններն ունեն բազմազան կիրառություններ: Բայական անդամ միակազմ նախադասությունները արտահայտում են հրաման, կարգադրություն, ցուցում, որով պահանջվում է կատարել որևէ գործողություն, կամ որով արգելվում է գործողության կատարումը: Օրինակ՝ Պահել՝ այս ռազմակարգը, շշիփթվե՛լ իր՝ Վարդանի շարժումներից (ԴԴ, Վարդանանք): Բաթը կուցացավ զրկեց Պապին և հրամայեց ներսը դռնվող իր զինվորներին.— Կոտորե՛լ բոլորին... ողջ չքողնել ոչ մեկին: Պահակներ դնել, դուռը փակել և փախչել ցանկացողին սառակել անմիջապես (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Այսպիսի նախադասություններն իրենց բնույթով մտնում են հրամայական բնույթի նախադասությունների շարքը, բայց, իհարկե, չունեն այն լայն, բազմապիսի կիրառությունները, ինչ որ դիմավոր բայով արտահայտված հրամայական նախադասությունները: Վերջիններս, ինչպես տեսանք, արտահայտում են ոչ միայն հրաման, կարգադրություն, այլև խնդրանք, հորդոր և այլն (§ 755), ըստ որում այս վերջին կիրառությունները պակաս սովորական չեն նախադասությունների այդ տիպի համար, քան առաջինները: Իսկ անորոշ դերբայով արտահայտված հրամայական բնույթի միակազմ նախադասություններն ավելի շատ հրաման, կարգադրություն են արտահայտում, քան խնդրանք, հորդոր:

§ 706. Անդեմ բայական նախադասությունները կարող են արտահայտել պահանջ, առաջարկություն, կոչ: Օրինակ՝ Հրատարակել մասնագիտական բառարաններ, այդ թվում՝ առևտրացանցի աշխատողների համար:

Կոմերիտական աշխատանքներում լայն տեղ տալ լեզվի մաքրության, խոսքի կուլտուրայի հարցերին, կազմակերպել քննարկումներ, դասախոսություններ, հարց ու պատասխանի երեկոներ և այլն:

Կազմակերպել լեզվի հարցերին նվիրված հաղորդումներ՝ հետադարձադասությամբ ու ռադիոյով (լրագիր): Հնգամյակի վերջին վճռական տարում մոբիլիզացնել բոլոր ուժերը, օգտագործել բոլոր հնարավորությունները պլանները կատարելու և գերակատարելու համար (ն. տ.):

§ 707. Բայական անդեմ միակազմ նախադասությունները, հարցական հնչերանգով գործածվելով, արտահայտում են հարցում՝ տարբեր նպատակներով:

Ավելի հաճախ նրանք հարցական հնչերանգով գործածվում են այս կամ այն գործողությունը կատարելու վերաբերյալ երկմտություն, կասկածանք, երկընտրանք և նման այլ վերաբերմունք արտահայտելու համար: Օրինակ՝ Որի՞նք մոտենալ, որի՞նք հեռ ձուլվել առմիշտ (Շիրվ., Քառս): Բաժանվե՞լ: Ո՞ւր գնալ... Ին՞չուսպառնալ: Մե՞նք գործել... Մե՞նք մի ծերունու պատհանով և մե՞նք այդ երիտասարդ հասակում... (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Առաջի՞կ: Չհավատա՞լ նրան: Հայտնե՞լ խորհրդունյաց նախարարին որե՞վստահություն (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց):

Հարցական երանգի անդեմ բայական նախադասությունները երբեմն արտահայտում են բացասական, մերժողական վերաբերմունք այն գործողության նկատմամբ, որն արտահայտված է բայով: Այդ բացասական վերաբերմունքը կարող է տարբեր աստիճանի լինել՝ սկսած նրա կատարումը, կատարման անհրաժեշտությունը կասկածի տակ առնելուց՝ վերջացրած կատարման ժխտումով: Օրինակ՝ Ինչո՞ւ կեղծել և ստել, ինչո՞ւ խաբել և մի ուրիշ, ավելի վատ սխալ գործել (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Ինչո՞ւ երկար մտածել, մի՞թե ամենքի վերջը այդ չէ... Տանջվե՞լ, հալածվե՞լ, շարժարվե՞լ և ինչո՞ւ, միայն անո՞ւն թողնելու համար (ն. տ.):

Այսպիսի միակազմ բայական նախադասությունները թեև ար-

տաճայտված են անորոշ դերքայով, բայց և այնպես վերաբերում են որևէ դեմքի, խոսքի մեջ հասկացվում է դրանց առարկայական վերաբերությունը. տվյալ դեպքում դրանք վերաբերում են նեղ խոսողին:

§ 708. Միակազմ բայական նախադասությունները հաճախ այնպիսի գործողություն են ցույց տալիս, որի կատարումը հատկապես չի վերաբերում որևէ դեմքի, այլ վերաբերում է ընդհանուրին՝ և՛ խոսողին, և՛ խոսակցին, և՛ ուրիշներին: Եթե վերոհիշյալ դեպքերում միակազմ և երկկազմ նախադասությունների միջև ոճական տարբերությունն է կարևոր խոսքի սեղմության և կամ այլ պատճառով, ապա այստեղ միտքը անդեմ նախադասությամբ արտահայտելու հարցում կա որոշակի անհրաժեշտություն, այն է՝ գործողությունը հատկապես որևէ դեմքին չվերաբերելու հանգամանքը արտահայտել լեզվական միջոցներով, որի լավագույն միջոցը, իհարկե, գործողության արտահայտումն է բայի անդեմ ձևով:

Այսպես, Հր. Աճառյանը նշելով Համշենի բարբառում եզն բառի հոգնակիի անկանոնությունը, հարցնում է՝ «Ինչպե՞ս բացատրել այս անկանոնությունը» (Աճ., Լիակատար քերականություն, 3): Այստեղ բացատրելու գործողությունը արտահայտված է առանց վերադրելու որևէ դեմքի, ընդհանուր ձևով: Խոսքը վերաբերում է լեզվական այդ երևույթը ընդհանրապես բացատրելուն, բացատրելու հնարավորությանը և ոչ թե մասնավորապես այս կամ այն անձի, այս կամ այն դեմքի կողմից բացատրվելուն:

Բերենք մեկ այլ օրինակ. Ինչպե՞ս ուղղել այս դուրքյունը: — Ներայրական ժողովուրդների գեղարվեստական առձակի քարգմանությամբ պրակտիկան ինչպե՞ս ներդաշնակել այս գործի պետական նշանակությանը (լր.):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այսպիսի անդեմ բայական նախադասությունները գործածվում են հատկապես հոնտորական նյառադակներով, այս կամ այն խնդիրը հարցման ձևով առաջադրելու դեպքում:

§ 709. Միակազմ բայական անդեմ նախադասությունները հաճախ արտահայտում են իղձ, ցանկություն, տենչանք: Որինակ՝

Սիրել ու կրկին սիրել խնդագին,
Փայփայել քնքուշ, լինել հարազատ,

Հեռանալ, դառնալ կրկին ու կրկին,
Անհուն աշխարհում բացսիրտ և ազատ
(ՎՏ, Առավոտ):

Հայացքը հառել ձեռունին՝ նա մի քաղցր արթնություն է ապրում... Զքենլ, չքենլ, միայն «ներան» տեսնել արթուն աչքերով, զգալ նրա հմայիչ դեմքի, սլացիկ հասակի, խոր հայացքի վայելքը (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց):

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԱՆԴԵՄ ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 710. Անվանական կոչվում է այն միակազմ նախադասությունը, որի գերադաս անդամն արտահայտված է անունով: Օրինակ՝ «Ղարաֆիլիսա» կայաբան: Մեղ նախաճաշ տվին: Անտառ: Անցնում ենք գյուղի միջով... (ԳՄ, Մանկություն և պատանեկություն):

Սև գիշեր, և հուշեր և խոհեր անհամար,
Մոռացված երազներ՝ շուշաններ թառամած,
Խնդություն հեռացած և՛ անցած, և՛ անդարձ,—
Տրամություն մենավոր, միաձայն, միալար (ՎՏ):

Անվանական միակազմ նախադասությունները գործածվում են հասկապես գեղարվեստական խոսքի մեջ՝ թե՛ արձակում, թե՛ շափածոյում: Այս նախադասությունները հաճախ կարող են փոխարինվել երկկազմ նախադասություններով և գործածվում են խոսքի սեղմության, միտքը սովելի խտացված արտահայտելու նպատակով:

Օրինակ՝ — Ութը հարյուր ութսունմեկ թիվ: էջմիածին:
Միրզ ու փոշի: Անխիղճ արև:
Շողամրցում Մասիսների, Արագածի:
Սրբագործված հին-հին քարեր:
Եվ մայր Արաքս, և Մայր Տաճար,
Տաճարի շուրջ սուրբ-սուրբ վանքեր,
հնչող,
շնչող,
կանչող զանգեր...

Եվ ճեմարան՝ մտքի կաճառ—
Ուսումնատենչ երազների
Սառցակալում և տաքացում..
Ճեմարանի բակում արձակ՝
Խոսվածքների, տարազների
Խայտաբղետ հավաքածու (ՊՄ,
Անլուելի զանգակատուն):

Ընդամենը մի քանի տողում այսպիսի հարուստ նկարագրություն տալու հարցում կարևոր դեր ունի միակազմ նախադասությունների օգտագործումը, բայց, իհարկե, վարպետ օգտագործումը: Այս հատվածում եղած նկարագրությունը կարելի է արտահայտել նաև երկկազմ նախադասություններով, և այդ երկու նկարագրությունների միջև կլինեն միայն ոճական տարբերություններ:

Մեկ օրինակ էլ բերենք Ն. Չարենցից, որը միակազմ անվանական նախադասությունները գործածում է մեծ վարպետությամբ, խոսքը դարձնելով սեղմ, դիպուկ, միտքը խտացված:

Ամեն ինչ գորշ, առօրյա: Ինչպես միշտ-գորշ փոշոտ փողոց:
Մառք ջուր: Խաղող: Գինի: Մառղիկ: Կառկեր: Մառղիկ: Եվ ոչ ոք
չգիտեր, որ հիմա Աստաֆյան փողոցի վրա հրաշք պիտի լինի (ԵԶ,
Ամենապահում):

§ 711. Անդեմ անվանական նախադասությունները գերազանցապես գործածվում են արտահայտելու համար առարկայի եղևությունը, գոյությունը տվյալ տեղում, պայմաններում, նշելու տրվյալ տեղը: Այդպիսի անվանական նախադասությունների զլխավոր անդամն արտահայտվում է առարկա ցույց տվող գոյականով: Օրինակ՝ Փոքրիկ մի նախախրճիթի անկյունում մի ավել, մի դուլ, մի բանի պղնձե և մի քանի կավե ամաններ, հետո խրճիթը, մաքուր ավելված, հողե հատակով, մի կոշտ սեղանով և նստարաններով, երկու փայտե թախտեր՝ համեստ անկողիններով, պատից կախված զանազան գործածական և անգործածելի զենքեր, մի քանի շորացած թռչուններ, մորթիներ, թռչունների թևեր (ԳՄ, Մանկություն և պատանեկություն): Աջից ժայռեր, ձախից ժայռեր (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին):

Անվանական միակազմ նախադասությունը կամ նրա գերադաս անդամը կարող է արտահայտվել նաև գործողության իմաստ ունեցող գոյականով: Այդպիսի անվանական նախադասությունը

ցույց է տալիս գոյականով արտահայտված գործողության կատարված լինելը, կատարվելը, երևույթի գոյությունը: Օրինակ՝ Թփթփոց: Պետք է նշանակել (ԴԴ, Սաթոն): Աշնան մշուշում, շշուկ ու շրշյուն (ՎՏ): Լուսթյուն, լուսթյուն, լուսթյուն անսահման (ՎՏ):

§ 712. Անվանական միակազմ նախադասությունները հաճախ գործածվում են՝ ցույց տալու, ներկայացնելու համար այս կամ այն առարկան: Այդ դեպքում ցուցականությունը նպաստում է ա՛յ ձայնարկությունը, որ գործածվում է այդպիսի նախադասությունների մեջ: Օրինակ՝ Ա՛յ ձենի դե՛ղ, ա՛յ լավ ձենի դե՛ղ (ՀԹ, Որոտ թագավորը): — Դե որ չես ուզում, վկաներդ բեր, գործը շարունակում եմ: Սիմոնը չվախեցավ:

— Ա՛յ վկա,— համարձակ ցույց տվեց Մարուշին (ՀԹ, Աղբատի պատիվը),

— Ա՛յ Ջորաձառը: Արահետով որ դնաք, մի սառս րոպեից կհասնեք (ԱԴ, Մրդաշատի լուսաբացը):

Որոշ անվանական նախադասությունների ձևավորման խընդրում դեր կատարում է նաև ահա եղանակավորող բառը, ցուցական իմաստով, որ զրվելով գոյականի վրա, ցույց է տալիս այդ գոյականով արտահայտված առարկայի, երևույթի գտնվելը, գոյությունը տվյալ տեղում: Օրինակ Ահա բուն հաբցմունքը (ԴԴ, Վարդանանք): Ահա աստղերը... նրանք մեծանում են, նրանք շարժվում են (ԱԲ, Բրուտի տղան): Ահա մեր գետը, մեր զուլալ գետը (ն. տ.):

Նման դեպքերում ահա եղանակավորող բառի հետ երբեմն գործածվում է նաև և շաղկապը: Օրինակ՝ Ահա և տիկին Մարիա Մեկյանը (ՎԱ, Քննություն): Ահա և նրա ձայնը, մի՞թե խելագարի ձայն չէ (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Ահա և կյանքը այն կարոտալից (Հ. Հակ., Հավասարություն):

Ինչպես ահա բառը, այնպես էլ ահա և կապակցությունը երբեմն կիրառվում են թվարկումների ժամանակ, գործածվելով նախադասության թվարկվող անդամների հետ:

Օրինակ՝ Ահա և նրանք՝ գործարանները
 նոր սերունդների,
 Ահա և նրանք՝ ստեղծողները
 Այս նոր աշխարհի...

Ահա և նրանք—ճախարակները
Զուգահեռ շարքով (Հ. Հակ., Հավասարություն):

§ 713. Անվանական միակազմ անդեմ որոշ նախադասություն-
ներ արտահայտում են մաղթանք, ցանկություն, կոչ: Օրինակ՝

Օրհնություն քեզ, կ'ըգ, կ' Լրազ, կ' սեր,
Օրհնություն քեզ, կյա՛նք անուշ և անհուն,
Օրհնություն և քե՛զ, տանջանքի զիշեր,
Եվ երկունք, և մահ—փա՛ռք և օրհնություն
(ՎՏ, Գարնան քաղաքում):

Փառք սովետական տիեզերագնացներին՝ տիեզերքի առաջին
նվաճողներին (լրագ.):

Երանի նրանց, որ սրտով եւուն
Մնացին տոկուն, հըսլարտ ու անահ,
Պարզած աչքերը դեպի լույս հեռուն,
Արհամարհեցին կ' երկունք, կ' մահ,
Երանի՛ նրանց, կ' փառք, կ' օրհնանք (ՎՏ):

Մահ գերմանական օկուպանտներին (լրագ.):

Միակազմ անդեմ անվանական նախադասությունները հա-
ճախ արտահայտում են հրաման, թելադրանք: Օրինակ՝ Առա՛ջ,—
հրամայեց լեյտենանտը (ՀՔ, Որդու վերադարձը): Առա՛ջ դեպի
ձախ, մտնել զլիսավոր փողոցը (ն. տ.): — Լսում ենք: — Լոու-
թյուն (ՔԹ, Ոսկե հովիտ): Աթոյի հարսը մեռնում է. Օգնությո՛ւն,
օգնությո՛ւն (Իս., էջ 281): Զո՛ւր, մի կաթիլ ջո՛ւր (Ար., Կարմիր
համբույրը):— Հաւգանք, ով անգղ, դեպի մառդկային ուղեղը (ն.
տ.): Զգաստ: Այդ բառը կրկնվեց վաշտ առ վաշտ (ԱՀ, Սիրտ):
Հեռո՛ւ ինձանից, սպանիչ հուսահատություն (Շիրվ., Արսեն Դի-
մաքսյան): Լո՛ւտ՛ւտ՛ւտ, սաստեց ժողովրդին Ալեքսիանոսը (ԴԴ,
Վարդանանք):

Տարածված են նաև ժխտական բնույթի անվանական նախա-
դասություններ, որոնք ցույց են տալիս անունով արտահայտված
առարկայի, երևույթի գոյություն չունենալը: Ժխտական միակազմ

անվանական նախադասությունների ժխտական բնույթը ձևավորվում է, նախ, ոչ մի դերանունով, դրվում է այն գոյականի վրա, որի ցույց տված առարկայի, երևույթի գոյությունը ժխտվում է: Օրինակ՝ Ոչ մի ծառ: Նույնիսկ խոտը այնտեղ քիչ է (ՎՓ, Երասխի վրայով):

Երբ ժխտական միակազմ անվանական նախադասության գլխավոր անդամն արտահայտվում է գործողության իմաստ ունեցող կամ այդպիսի իմաստ ենթադրող գոյականով, նախադասությունն արտահայտում է գործողության շկատարում, տվյալ գործողության բացարձակ բացասում: Օրինակ՝ — Ոչ մի զիջում: Բոլորս կկործանվենք, եթե չմիանանք (ԴԴ, Վարդանանք): 144 բարձունքի դիմաց ոչ մի փոփոխություն: Ամսի 5-ին հաջող հետախուզություն ունեցանք (ԴԴ, Միայն մեկը): Կրկին ոչ մի պատասխան (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Սահակը ուժեղացրեց դարբասի թակոցը: Ոչ մի ձայն (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

Ավելի շատ են տարածված ժխտման կրկնություն ունեցող կամ բազմակի ժխտում արտահայտող միակազմ նախադասությունները: Ժխտումն այս դեպքում արտահայտվում է ո՛չ... ո՛չ շաղկապով: Օրինակ՝ Երբեմն շրջվում էր և նայում ետ: Ոչ ոք, ոչ մի շունչ, ոչ գազան, ոչ քոչուն (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Այլևս ո՛չ սաբսափ, ո՛չ մահ (ԴԴ, Միայն մեկը): Ու լուծյուն: — Ո՛չ լաց եվ ո՛չ կական (ՍՏ):

Որպես միակազմ նախադասությունների յուրահատկություն պետք է նշել, որ ոչ բոլոր միակազմ նախադասությունների ժխտականը կարելի է կազմել: Մինչդեռ, ինչպես հայտնի է, յուրաքանչյուր երկկազմ նախադասության գրական ձևը հեշտությամբ կարելի է վերածել ժխտականի: Այս տարբերության պատճառն այն է, որ երկկազմ նախադասությունը, ավելի ճիշտ նրա ստորոգումն արտահայտվում է որոշակի քերականական միջոցով՝ օժանդակ բայով, բայի խոնարհված ձևով, որոնք ունեն իրենց ժխտական ձևերը, որոնցով կարելի է հաստատական նախադասությունը վերածել ժխտականի: Մինչդեռ միակազմ նախադասությունները ձևավորվում են, ինչպես տեսանք, այլ եղանակներով. որոնք դժվարացնում կամ անհնարին են դարձնում կառուցվածքային այդպիսի փոփոխություն կատարելը:

ԲԱՌ-ՆԱԽԱԴԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 714. Միակազմ նախադասությունների մի հատուկ տեսակ է բառ-նախադասությունը, որն արտահայտվում է մեկ բառով: Այս նախադասությունների ամբողջ բովանդակությունը հանդում է արտահայտվածի հաստատման կամ ժխտման, խոսողի համաձայնություն կամ անհամաձայնության կամ եղանակավորող, սաստկացնող գնահատման:

Օրինակ՝ — Դուք հա՞յ եք: — Այո՛ (ՀՔ, Սրբազան ուխտ):

— Եկե՞՛ք է Գրիգոր Սերգեևիչը, — հարցրեց նա: — Ո՛չ, — պատասխանեց Մանեն (ՆԴ, Պայքար):

Բառ-նախադասությունները չպետք է շփոթել այն անդամ կամ դիմավոր միակազմ նախադասությունների հետ (պարզ համառոտ միակազմ նախադասություններ), որոնք նույնպես արտահայտվում են մեկ բառով, բայց բառ-նախադասություններ չեն, ինչպես՝ Մքնեց: Լուսացավ: Այս վերջին նախադասությունները, ինչպես տեսանք վերևում, հեշտությամբ կարող են ստանալ լրացումներ և դառնալ պարզ ընդարձակ նախադասություններ, իսկ բառ-նախադասությունները լրացումներ չեն կարող ստանալ և միտքն արտահայտում են միայնակ:

Բառ-նախադասություններն առանձին ղեկավարում կարող են արտահայտվել կայուն կապակցություններով, որոնք մեկ բառի արժեք ունեն: Օրինակ՝ — Ի՞նչ ես կարծում, այսօր անձրև կգա՞: — Հազիվ քե: Իսկ նա հիշո՞ւմ է այնպիսի ջրառատ տարիներ, երբ գետի ամբողջ հունով լիքը ջուր հոսեր: — Ինչպե՞ս չէ (Ա. Սահ., Ծարավ):

§ 715. Բառ-նախադասությունները երբեմն հանդես են գալիս բաղմակի կիրառությամբ. նույնարժեք կամ հոմանիշ տարբեր բառեր միաժամանակ հանդես են գալիս որպես բառ-նախադասություններ: Այսպիսի կիրառությունը սաստկացնում է բառ-նախադասությամբ արտահայտված միտքը: Որպես այդպիսի հոմանիշներ կարող են հանդես գալ միևնույն տեսակի եղանակավորող բառեր՝ այո, իհարկե, հարկավ, անշուշտ, ոչ, բնավ և այլն: Օրինակ՝ Մալիշևը զգացված լուեց, ապա անձայն շշնջաց, — այո՛, իհարկե (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

§ 716. Բառ-նախադասությունների հետ հաճախ գործածվում է կոշական, որ հանդիսանում է խոսակցի անունը, հանձինս նրա

հատուկ անվան, կողման և այլն: Օրինակ՝ — Դու տակավին նրան հա՞յր ևս համարում, Սամվել... — Այո՛, Աշխեն (Բ, Սամվել): Դու ծանոթ ես մեր կողմերի հետ: — Այո՛, օրհորդ: — Դու տեսե՞լ էս Մանակերտը: — Այո՛ օրհորդ: Քեզ ծանոթ է այն աղբյուրը, որ բխում է Մանակերտի ստորոտից: — Այո՛, օրհորդ (ն. տ.): Այժմ սրահ՞դ է Ռշտունյաց Նահապետը՝ Գարեգին իշխանը: Երեկ գերեցին նրան: — Ո՛չ, տե՛ր իմ (ն. տ.):

§ 717. Բառ-նախադասության հետ վերջինիս միտքը պարզաբանելու նպատակով կարող է գործածվել երկկազմ կամ միակազմ նախադասություն: Օրինակ՝ — Դու զզվելի դաղափար ունիս ամուսնության մասին, — նկատեց Մանեն նողկանքով: — Ո՛չ, սիրելիս, ես ճիշտ այն գաղափարն ունիմ ամուսնության մասին, ինչ գաղափար ու՛նա պարունակում է ի՛ր մեջ (ՆԴ, Պայքար): — Դու քեզ համար, ես ինձ համար: Կարծեմ շատ չե՞: — Այո, շատ պարզ է, պարզ է, որ դա կուշտ և ժլատ մարդու վարդապետություն է (ն. տ.):

§ 718. Միակազմ նախադասությունները կարող են կրկնվել՝ հաստատումը, ժխտումը և այլ իմաստներն ավելի շեշտելու համար: Օրինակ՝ — Լսի՛ր, Մանե: — Հավատա, ես վատ եղբայր չեմ, որ ուզենաս, կարող եմ շատ պիտանի լինել քեզ, Արի գնանք դուռ: — Ո՛չ, ո՛չ, — կրկնեց Մանեն (ՆԴ, Պայքար): — Պատմեցե՛ք, լսե՛ք, խնդրե՛մ, — ասաց որմնադիրը: — Այո՛, այո՛, — ավելացրեց ջութակահարը (ՀՔ, Հայոց լեզու): Մի՛ շաղակրատիր: Հրամանը չի կատարի: Քեզնից ուժեղ և քեզնից խելոք մարդիկ են այն կողմը գնում: Նա ցույց տվեց արևելքը: — Այո՛, այո՛, — հաստատեց Ուլիտա Դիմիտրովան իր ամուսնու խոսքերը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

ԲԱՌ-ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

§ 719. Բառ-նախադասությունները ըստ նշանակության, լի-
նում են երեք տեսակ՝ հաստատական, ժխտական, հարցական:

§ 720. Հաստատական միակազմ նախադասությունները միօրինակ չեն: Ժամանակակից ռուս քերականագիտության մեջ այդ նախադասությունները բաժանվում են երեք խմբի՝ բուն-հաստատական նախադասություններ, արտահայտված որևէ մտքի հետ

համաձայնություն արտահայտող նախադասություններ, մենախոսության մեջ գործածվող հաստատական նախադասություններ, որով խոսողը հաստատում է իր միտքը:

§ 721. Բուն հաստատական նախադասությունները գործածվում են երկխոսությունների մեջ՝ հարց ու պատասխանի դեպքում: Խոսողը այս նախադասություններով դրական պատասխան է տալիս խոսակցի այս կամ այն հարցին: Օրինակ՝ — Դուք ինձ ասացե՞ք, այն երկու երիտասարդը, որ ձեզ հետ էին, զավառացին եին, չէ՞: — Այո՛ (ՆԴ, Պայքար):

— Դու Բաղամյանի մասին ես ուզում խոսել, չէ՞, — հարցրեց Վահանը երկար սպասելուց հետո: — Այո՛ (ՆԴ, Պայքար): Մի՞թե նա չի եկել այստեղ, Ո՛չ (ԴԴ, Վարդանանք):

Բուն պատասխանական բառերից բացի, հաստատական բառ-նախադասություններն արտահայտվում են նաև մի շարք այլ եղանակավորող բառերով ու կայուն կապակցություններով, ինչպես՝ իհարկե, անշուշտ, ինչպես չէ, հարկավ և այլն: Օրինակ՝ — Համաձայն եք: — Անշուշտ (ԵՁ): Ուրեմն, Աքսել, բեզ տաքությունն է մտահոգում: — Իհարկե (թարգմ.): — Լա՛վ մի՞թե ոչինչ չես տեսնում այդ թերակղզու վրա: — Ինչպե՞ս չէ, մի լես եմ տեսնում (թարգմ.):

§ 722. Հաստատական բառ-նախադասությունների կրկնորդ խմբի մեջ մտնում են այն նախադասությունները, որոնք գործածվում են երկխոսության մեջ, բայց ոչ որպես հարցի պատասխան, այլ որպես համաձայնություն խոսակցի արտահայտած մտքին: Օրինակ՝ Այդ կողմերում Արաքսի ափերը, ասում են, խիստ հարուստ են վայրենի երեսերով: — Այո՛, հարուստ են, — ասաց Մերուժանը մի սուանձին հեզնությամբ: — Արշակունի թագավորները Արարատում բազմացրին վայրենի երեսներ միայն (Բ, Սամվել): Մի անգամ հիմարացա փող պարտք արի, հինգ տարի քերթեց կաշիս... Բայց էլի մեր ցեղի մեջ մարդիկ կան. Սարոյենց ցեղը... — Հա, — միջամտեցի ես, — լսել եմ. գյուղը երկու ցեղի է բաժանված, և երկուսն էլ իրար վնասում են (ՎՓ, Կուլլը): — Եվ ամենից խելոքը դու ես... — Անշուշտ (ՆԴ, Պայքար): Մատքեոս. — Իմ կարծիքով այդքանն էլ չառ է, Մենք պարտավոր չենք ազգը պահելու ու կերակրելու: — Հմայիլ. — Իհարկե (Շիրվ., Մի անտիպ կատակերգություն):

§ 723. Հաստատական բառ-նախադասությունները կարող են գործածվել ոչ միայն երկխոսության, այլև մենախոսության մեջ և վերաբերել իր իսկ՝ խոսողի արտահայտած մտքին:

Սիրելի՛ ընթերցող... Ներիր, որ այս հարցերի պատասխանը չես գտնի այս գրքում: Այս հարցերի պատասխանը քո սրտում, քո հոգում պիտի գտնես: Պիտի ցանկություն զգաս գտնելու, ուրիշ ոչինչ: Այո: — Ուրիշ ոչինչ (ե՞ջ, երկիր նաիրի):

Ժխտական բառ-նախադասությունները, ամենից առաջ, արտահայտում են ժխտական պատասխան խոսակցի տված հարցին և, իհարկե, գործածվում են երկխոսությունների մեջ: Օրինակ՝ Անցե՛լ ես դու այդ ճանապարհով: — Ո՛չ (Մուր., 5, էջ 35): Դու քեզ վիրավորված ես համարում: — Ո՛չ (Բ, Սամվել): — Դու այսօր ճաշին մեզ մոտ չե՞ս լինի, — հարցրեց Սամվելը: — Ո՛չ (ն. տ.): Երեկ երազիս տեսա քեզ... Ինչպե՞ս տեսար, սպանվե՞լ էի... — Չէ՛: Քաղաքացիական կյանք էր (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Ժխտական բառ-նախադասությունները երկխոսություններում կարող են գործածվել ոչ իբրև հարցի պատասխան, այլ արտահայտելու համար ժխտական վերաբերմունք խոսակցի մտքի նկատմամբ:

Օրինակ՝ — Գիտեմ, թե ինչու այդպես վաղ արթնացրիր ինձ, սիրելի մայրիկ, — ասաց նա ուրախանալով: — Դիշերը պայման դրեցիք, որ այսօր մենք զնանք որսի, և ոչ Շուշանիկն ու Հասմիկը: — Ո՛չ, սիրելի Որմիզդուխտ... Այսօր մեզ պիտի որսան (Բ, Սամվել): Ե՛կ համբուրեմ քեզ, սիրելի Որմիզդուխտ, — ասաց Թագուհին վշտալի ձայնով: — Հասավ ժամը, որ անողորմ ճակատագիրը պիտի բաժանե մեզ միմյանցից... — Ո՛չ, մենք չենք բաժանվի միմյանցից, ուր որ քեզ տանելու լինեն, ես էլ քեզ հետ կգամ (ն. տ.): — Խոստովանիր, որ դու գյուղում վաշխառությամբ էլ ես պարապում... — Չէ՛, այդ էլ չեղավ, քույրիկ ջան (ՆԴ, Պայքար): — Դու սկսում ես ծաղրել: — Բնա՛վ (ԱԴ, Մրգաշատի լուսաբացը):

§ 724. Ժխտական բառ-նախադասությունները գործածվում են նաև մենախոսության մեջ իր իսկ խոսողի արտահայտած այս կամ այն միտքը ժխտելու համար:

Եվ մի՞թե մարդիկ այստեղ չեն նայել
Երբեք հեռուներն այս լա՛վ աշխարհի,

Ուր արեւը բյո՛ւր հրաշք է վառել,
Որ մարդու հոգին խանդավառ, բարի՝
Գրվի մի անմար հիացքով ջահել
Ամեն մի խոտի, ամեն մի քարի:
Ա՛խ, ո՛չ (ե՛ջ, Դանթեական առասպել):
Նաիրի՛, ես սիրում եմ քեզ.
Քեզ սիրում եմ, իմ Իրան՝
Ես հիմա հեռո՞ւ եմ... Օ, ո՛չ,
Ձեզ մոտիկ եմ հիմա ավելի (ե՛ջ, Կապկազ):

§ 725. Բառ-նախադասութիւնները կարող են ունենալ հարցական բնույթ, արտահայտել հարցում:

Օրինակ՝ — Ես չեմ ընդունում ձեր որոշումը: — Այո՞: — Այո (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Եվ ուրա՛խ էիր: — Ո՛չ: — Ո՞չ (ն. տ.): Գո՞հ ես իմ օգնութիւնից: Այո՞ (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): — Անշափ ուրախ եմ ընկեր պետ: Ո՞ր զունդը պիտի ծառայէ: — Զորամասի քաղբաժնում: — Այո՞ (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Կարմիր արմեյցի՞ ես — Այո: — Այո՞ ո՞ (ե՛ջ, Կոմունարների պատը փարիզում):

Բառ-նախադասութիւններին են հարում ողջույնի, բարեի, շնորհակալութեան և նման այլ իմաստ ունեցող շատ արտահայտութիւններ: Օրինակ՝ Կեցցես, ուրեմն (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): — Բաբե ձեզ, — ձիւց ցած թռչելով բարձր ողջույն տվեց թանկագին հյուրը (ՊՊ, Յեցեր): — Բաբեղջույն, տե՛ր մաքալսն (ԴԴ, Վարդանանք): Ներողութիւն, որ ուշացա (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Բաբի նանապահ ձեզ, տղերք (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Բաբե ձեզ, ընկեր գումարտակային կոմիսար (ն. տ.), Շնորհակալութիւն, Աննա Միխայլովնա (ն. տ.): Ներողութիւն, քեռի (ն. տ.):

Ողջո՛ւյն ձեզ մութ ուղիներում երկրային,
Իմ եղբայրնե՛ր, հեռուներում և բանտում (ՎՏ, Արեւածագ):

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԵՐԱՆՔԻ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 726. Յուրաքանչյուր նախադասութեան մեջ առկա է նախադասութեան բովանդակութեան հարաբերումը իրականութեանը,

իսկ դա էլ վերջին հաշվով խոսողի վերաբերմունքն է։ Ուրեմն յուրաքանչյուր նախադասության մեջ կա խոսողի վերաբերմունք իրականության նկատմամբ, և դրանով նա տարբերվում է լեզվական այլ միավորներից, ասենք, բառից, բառակապակցությունից։

Տարբեր նախադասությունների մեջ դրսևորված վերաբերմունքների տարբերությունը հանդիսանում է խոսողի տարբեր նպատակների արտահայտություն։ Եվ իրոք, մտքերի հաղորդակցումը տարբեր նպատակներով է լինում. մի դեպքում խոսողի նպատակը կարող է լինել՝ հաղորդել որևէ բան (որևէ իրողություն, երևույթի, առարկայի գոյությունը, որևէ առարկայի՝ այս կամ այն հատկանիշն ունենալը և այլն), մի այլ դեպքում՝ նա կարող է հարցնել որևէ բանի մասին, մի երրորդ դեպքում՝ իր հիացական, դարմացական և այլ վերաբերմունքն արտահայտել այս կամ այն երևույթի, առարկայի և այլնի մասին, վերջապես չորրորդ դեպքում՝ իր կամքը թելադրել՝ կատարելու այս կամ այն գործողությունը։ Եվ որովհետև մարդկանց հաղորդակցման կամ մտքի արտահայտման հիմնական, նվազագույն միավորը նախադասությունն է, ուստի և յուրաքանչյուր նախադասություն սովորաբար արտահայտվում է վերոհիշյալ նպատակներից որևէ մեկով և ունենում է յուրահատուկ երանգ։

Ծիշտ է, նախադասությունների տիպերը վերջին հաշվով արդյունք են խոսողի նպատակի, բայց և այնպես նախադասությունների տիպերի բաժանումն ըստ երանգի ավելի ճիշտ է, քան թե ըստ խոսողի նպատակի⁵¹։ Եվ դա հետևյալ պատճառով։ Նախ, նախադասության բնույթը երբեմն ուղղակիորեն չի համապատասխանում խոսողի նպատակին։ Օրինակ՝ Ի՞նչ եք ուզում ինձանից, — գոչեց նա, ինքն իրեն մոռանալով, — Ինչո՞ւ եք եկել, ո՞վ է ձեզ խնդրել գալու։ Գնացե՛ք... ձեր բոլորի բարեկամությունը ինձ ձանձրացրել է, գնացե՛ք... Դուք իմ ընկերները չեք... Այն անսպասելի հաճախումը (ընդգծումը մերն է—Ս. Ա.) բոլորին ապշեցրեց (Շիրվ., 4, էջ 166)։

Այս մեջբերման մեջ եղած հարցական նախադասությունները

⁵¹ Ժամանակակից ուսական քերականության մեջ որպես այդպիսի դասակարգման հիմունք դիտվում է խոսողի նպատակը։ *Синтаксис русского языка*, II, часть первая, М., 1954, стр. 355. *Современный русский язык*, Сп. таксис. М., 1957, стр. 95.

խոսողը չի դորժած ում հարցման նպատակով. դրանք ընդհանուր առմամբ արտահայտում են հանդիմանություն, արգելում կատարելու որևէ բան:

Մի այլ օրինակ՝

— Հայր Ջիովաննի, սիրո՞ւմ ես դու Գարիբալդիին:

— Օ՛հ, բարեկամ,— զարմացած հնչեց նրա ձայնը,— մարդ էլ չսիրե՞ Գարիբալդիին (Իս., Գարիբալդիականը):

Այստեղ մենք ունենք երկու հարցական նախադասություններ: Առաջին նախադասության բնույթը համապատասխանում է խոսողի նպատակին. խոսողի նպատակն է խոսակցից իմանալ՝ ինչ իրեն է հետաքրքրում տվյալ դեպքում. և դա արտահայտվում է հարցական բնույթի նախադասությամբ: Իսկ մյուս հարցական նախադասությամբ խոսողը նպատակ չունի հարց տալու, ուր պատասխան ստանա: Ինչպես հեղինակի խոսքի մեջ եղած որակումից էլ է երևում, այդ նախադասությունը զարմացական նպատակ ունի, մի հատկանիշ, որ սովորաբար ավելի բացականչական նախադասությանն է հատուկ: Այդ նախադասության մեջ կա նաև հաստատման տարր (բոլորն էլ սիրում են Գարիբալդիին): Ուրեմն այստեղ ևս խոսողի նպատակը (զարմանք, հաստատում) չէ համապատասխանում նախադասության բնույթին (հարցական): Այս և նման փաստերը ցույց են տալիս, որ իսկապես խոսողի նպատակը միշտ չէ, որ համապատասխանում է նախադասության բնույթին: Իսկ սա էլ, ի միջի այլոց, խոսում է այն եզրակացության օգտին, որ նախադասության տրամաբանական կոդի և վերջինիս ձևավորման լեզվական քերականական միջոցների միջև միշտ չէ, որ գոյություն ունի ուղղագիծ համապատասխանություն:

Այնուհետև. նախադասությունների տիպերը շարահյուսության ուսումնասիրման օբյեկտ պետք է լինեն ամենից առաջ իրենց կառուցվածքային, արտահայտության հատկանիշներով (այդպիսին է հենց նախադասության երանգը):

§ 727. Խոսողի վերաբերմունքի գրասերման հարցում կարևոր դեր են կատարում հիմնականում երկու գործոն, լեզվական երկու միջոց: Դրանցից մեկը ստորոգյալի բնույթն է: Ստորոգյալի բնույթ ասելով նկատի ունենք ստորոգյալի դերում հանդես եկող բայի եղանակը, վերջինիս հատկանիշները և բաղադրյալ ստորոգյալի հանդուլցի առանձնահատկությունն այդ նույն տեսակետից:

Նախ՝ պարզ ստորոգյալի բնույթի, հատկանիշների մասին: Պարզ ստորոգյալի բնույթը կարևոր նշանակություն ունի նախադասության բնույթի որոշման հարցում, քանի որ այն արտահայտվում է բայի եղանակային ձևերով, իսկ վերջիններիս մեջ արտահայտվում է խոսողի վերաբերմունքը գործողության նկատմամբ:

Այսպես՝ Կայծակի շլացնող լույսով Գարեգինը տեսավ, որ իրենք կանգնել են ճանապարհի վրա կախված մի վիթխարի ժայռի մոտ:

— Զիդ քչի՛ր այս ժայռի տակ, շո՛ւտ (Սի, Հողը, 1):

Առաջին նախադասությունը պատմողական է, երկրորդը՝ հրամայական: Եվ նախադասությունների մեջ արտահայտված այդ երանգները համապատասխանում են այն եղանակային ձևերի հիմնական հատկանիշին, որոնք գործածված են որպես ստորոգյալ: այն է՝ առաջին նախադասության մեջ ստորոգյալն արտահայտված է բայի սահմանական եղանակով, երկրորդում՝ հրամայական եղանակով:

Սակայն նախադասության մեջ արտահայտված այն վերաբերմունքը, որով որոշվում է նրա բնույթը, լրիվ չի համընկնում, չի նույնանում եղանակային ձևի մեջ արտահայտվող վերաբերմունքի հետ: Եվ իսկապես, եթե նրանք նույնանային, դրանց միջև տարբերություն չլիներ, ապա լիզվի մեջ պետք է լինեին այնքան բնույթի նախադասություններ, որքան որ բայի եղանակ գոյություն ունի տվյալ լիզվում: Եվ այդ դեպքում, բնականաբար, համապատասխանությունը ոչ միայն ընդհանուր քանակական կազմի մեջ պիտի լիներ, այլև համապատասխանաբար դրանցից յուրաքանչյուրի միջև: Այսինքն՝ բայի յուրաքանչյուր եղանակային ձև պետք է համապատասխաներ նախադասության նույնպիսի մեկ տեսակի, պայմանավորեր նախադասության համապատասխան տեսակը:

Բայի եղանակային ձևերի և նախադասությունների բնույթի միջև կա ազդպիսի զգալի, բայց ոչ լրիվ համապատասխանություն: Այսպես. հրամայական եղանակը հիմնականում համապատասխանում է հրամայական բնույթի նախադասությանը, այն իմաստով, որ այս նախադասությունների ստորոգյալը գերազանցապես արտահայտվում է հրամայական եղանակով, և, ընդհակառակը,

բայի հրամայական եղանակը հանդես է գալիս հրամայական բերնույթի նախադասության մեջ որպես ստորոգյալ:

Ըղծական եղանակը գերազանցապես մտնում է բացականչական բնույթի նախադասության կազմության մեջ: Ուրեմն՝ այս երկուսի միջև կա զգալի համապատասխանություն: Մինչդեռ սահմանական, պայմանական, հարկադրական բնույթի նախադասությունները չկան: Այդ բոլոր եղանակներն էլ մեծ մասամբ մտնում են պատմողական բնույթի նախադասության կազմի մեջ: Իսկ մյուս կողմից էլ հարցական՝ նախադասությունները չեն կազմվում հատկապես մի որևէ եղանակային ձևով, այլ համարյա բոլոր եղանակային ձևերով: Այս տեսակետից յուրահատուկ է հրամայական նշանակը, որը միայն մի հազվագյուտ դեպքում կարող է գործածվել հարցական հնչերանդով (տե՛ս § 745):

§ 728. Նախադասության երանգի ձևավորման, արտահայտման խնդրում բայի եղանակի կատեգորիայից բացի կա նաև ուրիշ գործոն: Այդ գործոնը նախադասության հնչերանգն է, որի դերը առանձնապես խիստ զգացվում է այն դեպքում, երբ նախադասության բնույթը պայմանավորված չէ բայի եղանակի կարգով և չի համապատասխանում վերջինիս:

Այս երկու գործոնները միասնաբար են հանդես գալիս, թեև առանձին դեպքերում դրանցից որևէ մեկի դերը կարող է առանձնապես ընդգծված լինել: Այդ երկու հատկանիշներով ամբողջականանում է նախադասության երանգը կամ բնույթը:

§ 729. Նախադասությունների երանգները բաղմազան են, եթե հաշվի առնենք մանրամասներն ու նրբերանգները: Բայց ըստ երանգային հիմնական հատկանիշների նախադասությունները շորս խմբերի կամ տեսակների են բաժանվում՝ պատմողական, հարցական, հրամայական, բացականչական: Սակայն ոչ միշտ է, որ նախադասությունն ունենում է այս հատկանիշներից միայն մեկը: Հաճախ է պատահում, որ միևնույն նախադասության մեջ տեղ են դրնում տարբեր երանգներ: Այդպիսի նախադասությունները մենք անվանում ենք խառը կամ ընդհանրական բնույթի նախադասություններ:

Քննենք նախադասությունների այս տիպերն առանձին-առանձին:

ՊԱՏՄՈՂԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

§ 730. Պատմողական այն նախադասությունն է, որով հաստատվում կամ ժխտվում է այս կամ այն իրողությունը:

Պատմողական նախադասությունը ամենալայն տարածված, ամենաշատ դործածական նախադասությունն է: Դա բնական է, քանի որ խոսելիս սովորաբար ավելի շատ կարիք է լինում հաղորդելու, պատմելու, քան թե հարցնելու, կարգադրելու, բացականչելու: Իհարկե, նախադասությունների այս տեսակները խոսքի տարբեր բնագավառներում տարբեր չափով են գործածվում: Օրինակ, դիտական նույնիսկ մեծածավալ աշխատության մեջ կարող է չլինել հրամայական նախադասության նույնիսկ մեկ օրինակ: Մինչդեռ գեղարվեստական երկերում և հատկապես տրամախոսությունների մեջ հրամայական, ինչպես և հարցական նախադասությունները շատ են գործածվում: Այնուամենայնիվ պատմողական նախադասությունների գործածության ոլորտը լայն է բոլոր մյուս տեսակի նախադասությունների համեմատ: Այնուհետև պատմողական նախադասության կազմությանը մասնակցում են բայի սահմանական, հարկադրական, պայմանական, մասամբ նաև բղձական եղանակները, մինչդեռ, օրինակ հրամայական նախադասության ստորոգյալը գերազանցապես մեկ եղանակով է արտահայտվում՝ հրամայական եղանակով:

Պատմողական նախադասության, ինչպես ամեն մի նախադասության, էության համար կարևոր նշանակություն ունի հնչերանդը, քանի որ հենց սահմանական, հարկադրական, ենթադրական եղանակով արտահայտված ստորոգյալ ունեցող նախադասությունները հարցականով դրսևորվելիս այլևս պատմողական չեն լինի, այլ՝ հարցական: «Բոլոր աշակերտները եկել են» նախադասությունը, որի ստորոգյալն արտահայտված է բայի սահմանական եղանակով, պատմողական է: Բայց «Բոլոր աշակերտները եկե՞լ են» նախադասությունը, որը կազմությամբ չի տարբերվում նախորդից, բայց ունի հարցական հնչերանգ, հարցական նախադասություն է: Ուրեմն պատմողական նախադասության ձևավորման համար էական նշանակություն ունի նաև հնչերանդը, թեև վերջինս, եթե կարելի է ասել, աչքի չի գարնում, իրեն զգալ չի տալիս:

Պատմողական նախադասության տրամաբանական շեշտը,

ինչպես ասվել է վերևում մի այլ սուիթով, սովորաբար դրվում է ստորոգյալի վրա: Սա բացարձակ կանոն է, բայց համենայն դեպս վերաբերում է քննարկվող նախադասությունների մեծ մասին, հատկապես երբ նրանք ունեն սովորական շարադասություն: Ուշադրությամբ հետևենք հետևյալ նախադասությունների հնչերանգին. ներս մտավ Անդրժողկոմխորհի նախագահը, և սրահում պայթեց որոտալի ծափահարությունը... Ու բեմի, սրահի, դռշների այս կարմիր բոցերի մեջ Անդրժողկոմխորհի նախագահը խոսում է համաշխարհային հրդեհի մասին (ԴԴ, Նարգիզը): Այս նախադասություններում տրամաբանական շեշտն ընկնում է ՌԵՐԱ մտավ, պայթեց, խոսում է ստորոգյալների վրա:

Բայց օրինակ, հետևյալ պատմողական նախադասություններում, որոնք ունեն շրջուն շարադասություն, տրամաբանական շեշտն ընկած է հիվանդանոց, ծոռում, շուտ, նոր պարագաների վրա, Հիվանդանոց են տարիլ... Ձորումն է պատահել (ԴԴ, Ցաված սեր): Այդ առավոտ շուտ էի զարթնել: Արևը նոր էր ծագել (ՎՓ, Սերմնացանը):

§ 731. Քանի որ նախադասության բոլոր անդամների համեմատությամբ ստորոգյալն է կարևոր դեր կատարում ինչպես այլ, այնպես էլ պատմողական նախադասության երանգի դրսևորման հարցում, այդ պատճառով էլ նախադասությունների երանգը քննելիս առանձնապես կարևորություն է ստանում ստորոգյալի արտահայտության հարցը: Ուստի՝ քննենք պատմողական նախադասության ստորոգյալի արտահայտությունը:

Պատմողական նախադասության պարզ ստորոգյալը կարող է արտահայտվել հետևյալ եղանակային ձևերով.

Սահմանակա՞ն եղանակով. Հնագետը մի անգամ էլ պտույտ արեց բերդի չորս կողմը, տեսրում մի բան նշանակեց և ապա արագ քայլերով հասավ ձիերին (ԱԲ, Ալաիական մանուշակ): Վտակը ժայռից ներքև է թռչում, թափ առած ընկնում քարերի գլխին, Զարկում ավազին, շաչում է, ճչում, ճչում անհանդիստ, փրփուրը բերնին (ՀԹ, Համերգ):

Ենթադրակա՞ն եղանակով. Ես հենց այս րոպեիս կհեռանամ այս տնից և կգամ բեզ հետ գյուղը (ՆԴ, Պայքար): Երբեք չէի սպասի (ԱԲ, Մուրոյի «զրույց»-ը): Մենք կդործենք համաշխարհային մասշտաբով (ԴԴ, Անահիտ):

Հաւկապրական եղանակով. Ձեռները Ձեր պիտի հար երգեմ մոլեռանդ (ՎՏ): Մեկը ուրեմն պիտի գար Դվին (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց): Լուսաբացին արտատերը արտը ջրած պիտի տեսնի, պիտի ժպտա և կռանա, մատներով տրորի թաց հողը (ԱԲ, Լառ-Մարգարը):

Ըղծական եղականով. Հալքը բռնեմ թռիչքի մեջ, Տամ եղբորս, որ տանի տուն, Իսկ ես խաղամ ջրերի հետ, Ու շարշարվեմ մինչ իրիկուն (ՀՍ): Քանի եղանակը լավ է, շուտ անենք, մի սել տաշտ ու թի շինենք, տանենք կոռյի երկիրը (ՎԱ, Մայր արշը):

Ըղծական եղանակը պարզ նախադասութեան մեջ (մանավանդ եթէ հետը չկան մի շարք եղանակավորող բառեր, ինչպես քող, գուցե, երևի, հազիվ քե, քերևս և այլն) գործածվելիս համեմատաբար սակավ դեպքերում է ձևավորում պատմողական նախադասութիւն: Այդպիսի նախադասութիւնները, երբ ընկնում են բացականչական հնչերանգի տակ, շատ հեշտութեամբ փոխում են իրենց բնույթը՝ վերածվելով բացականչականի:

Սակայն որոշ դեպքերում ըղծական եղանակը այնքան հաստատուն կերպով է մասնակցում պատմողական նախադասութիւնների կազմութեանը, որքան, օրինակ, սահմանական եղանակը: Դա, նախ, լինում է այն ժամանակ, երբ ըղծական եղանակը հանդես է գալիս բարդ ստորադասական նախադասութեան երկրորդական նախադասութիւնների կազմում: Հասկանալի է, որ այդպիսի դեպքերում ըղծական եղանակը պատմողական նախադասութեան մի մասի կազմութեան մեջ է դիր կատարում և ոչ թէ ամբողջ նախադասութեան մեջ: Օրինակ՝ Հայրս ճնաց անտառապետի մոտ, տվեց իր վերջին գոռները, թուլտվութիւն վերցրեց, որ ընկած ծառերից տախտակ քաշենք, տանենք Սևանի անտառապետի գլուղերում փոխանակենք հացահատիկի հետ (ՎԱ, Մայրեր): Դիտմամբ սարսափելի բաներ եմ տեսնում, որ վախեցնեմ մորս, հրացանը վերցնեմ (ն. տ.):

Այնուհետև. ըղծական եղանակը հատկապես կարող է գործածվել այնպիսի պարզ նախադասութիւնների, բարդ համադասական նախադասութիւնների, ինչպես և բարդ ստորադասական նախադասութեան գլխավոր նախադասութեան մեջ, որոնք ունեն մի շարք եղանակավորող բառեր, ինչպես՝ քող, գուցե, քերևս, երևի, հազիվ քե և այլն: Օրինակ՝ Թող մի քիչ իրեն կարգի բերի, տուն-տեղ

դառնա (ՎԱ, Մայր արջը): Երեկ հենց նա լինի (Ն. տ.): Գուցե մեր բախտից Քարկապում մի քարի տակ մտած լինի (ՎԱ, Վայրի մեղրի որսորդը):

Ըղձական եղանակը⁵², սակայն, պատմողական նախադասության կազմության մեջ այնքան ակտիվ դեր չի կատարում, այնքան լայն կիրառություն չունի, որքան սահմանական, պայմանական, հարկադրական եղանակները:

Ըղձական եղանակը, ինչպես կտեսնենք իր տեղում, ավելի շատ հանդես է գալիս բացականչական նախադասությունների, իսկ համեմատաբար քիչ չափով նաև հարցական նախադասությունների մեջ:

§ 732. Պատմողական նախադասության ստորոգյալը հաճախ լինում է բաղադրյալ: Օրինակ՝ Ես՝ տղետ մարդ չեմ (ՆԴ, Պայքար): Անդոն մշակ է (ԱԲ, Բրուտի տղան): Անդոյի աշխարհը ավելի հետաքրքիր է, ավելի խորը (Ն. տ.): Երեկ ամպ էր, էսօր՝ պարզ արև (ԱԲ, Ծիրանի փողը): Առաջին ձևովորը հնազետ էր, երկրորդը՝ նկարիչ (ԱԲ, Ալպիական մանուշակ):

§ 733. Պատմողական նախադասության արտահայտության վերաբերյալ բերված հիշյալ բոլոր օրինակները բոլորովին զուրկ են հարցական, բացականչական երանգից: Այդպես են պատմողական նախադասությունները հիմնականում: Սակայն նրանք երբեմն կարող են ունենալ հարցման, բացականչման որոշ թույլ երանգ, որը սակայն, ամբողջ նախադասության երանգի համար բնորոշ ու հատկանշական չէ: Օրինակ՝ Շքեղ մի ղղջակ կար, բարձր, բարձր, արծվի թևերի վրա (Իս., Մանկությունը): Հոյակապ մի ղղջակում ապրում էր մի չքնաղ աղջիկ, այնպես՝ զեղեցիկ, այնպես՝ զեղեցիկ, ինչպես շուշանագեղ կարասյր լճակի ոսկեվառ ալիքների վրա (Իս., Սիրո վեպը):

Այս նախադասությունների մեջ բացականչական հնչերանգի տարրը, իհարկե, որոշ դեր խաղում է: Այսպես, վերոհիշյալ նախադասություններից առաջինի մեջ պատմվում է մի ղղջակի գոյություն, նրա բարձր դիրք ունենալու մասին, և բացականչական հնչերանգը միայն ավելի է քնդգծում ղղջակի դիրքի բարձր լինե-

⁵² Այստեղ նկատի ունենք ըղձական եզանակի կիրառությունը պարզ, ինչպես և բարդ համադասական նախադասության մեջ:

լը, բայց նախադասության երանգի բնույթի մեջ էական փոփոխություն չի մտցնում: Նախադասությունը թե՛ առանց այդ բացականչման երանգի, թե՛ այդ երանգն ունենալու դեպքում մի բան պատմելու նպատակով է գործածվում, ուրեմն և պատմողական է: Նույնը պետք է ասել նաև հաջորդ նախադասության մասին, որտեղ բացականչական հնչերանգով շեշտվում է աղջկա գեղեցիկ լինելու հատկանիշը, և դա, սակայն, չի փոխում ամբողջ նախադասության բնույթը. այդ նախադասությամբ արտահայտվում է դժգոհություն չքնաղ աղջիկ ասլանի փաստը, և միաժամանակ նրա գեղեցկության շափը, որը համեմատվում է շուշանագեղ կարապի հետ:

Այդպիսի միտք արտահայտող և այդպիսի նպատակով գործածվող նախադասությունը չի կարող համարվել այլ կերպ, քան պատմողական, թեկուզ նա ունենա բացականչական հնչերանգի որոշ տարր:

Ո՞րն է պատճառը, որ վերևի և նման օրինակներում, չնայած բացականչական հնչերանգի որոշ տարրին, այնուամենայնիվ նախադասությունը իր էությունով մնում է պատմողական: Հիշենք, որ նախադասության բնույթի ձևավորման երկու հիմնական գործոն գոյություն ունի. մեկը բայի եղանակի կարգի էությունը, եղանակային իմաստը, մյուսը՝ հնչերանգը: Պատահում է, որ այդ երկու գործոնները, միաժամանակ հանդես գալով, գործում են տարբեր ուղղություններով: Վերևի օրինակներում մի կողմից՝ սահմանական եղանակը և բաղադրյալ ստորոգյալը պայմանավորում են նախադասության պատմողական բնույթը, մյուս կողմից՝ բացականչական հնչերանգը բացականչական երանգի ինչ-որ հիմք է ստեղծում: Սակայն, այնուամենայնիվ, բայի եղանակի կարգը տվյալ դեպքում ավելի վճռական դեր է կատարում, քան բացականչական հնչերանգը, մանավանդ որ վերջինս շատ թույլ է: Եվ իրոք, խոսողը հիշյալ և նման նախադասություններով նպատակ է ունենում հաստատական կերպով արտահայտել այս կամ այն միտքը, պատմել մի բան:

§ 734. Բովանդակության, գործածության տեսակետից պատմողական նախադասությունների սահմանները շատ լայն են:

Պատմողական նախադասությունների կիրառությունների մեջ էական տեղ են գրավում, նախ, առարկաների, բնության տեսա-

րանների և այլնի կոնկրետ, փաստացի նկարագրությունները կայուն վիճակում:

Այսպիսի պատմողական նախադասությունների ստորոգյալը կարող է լինել, նախ, բաղադրյալ, քանի որ նման դեպքերում գործ շունենք շարժման գործողության հետ: Օրինակ՝ Պարտեզը լի էր կեռասենիներով ու թփերով (ՎՓ, ԹՂԹե նավակից մինչև ծառը): Գմբեթը մեր քարայրն էր, մեր քարափոսիկը (ն. տ.): Ավետիք սեպուհը միայն մտահեղ էր (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց): Մեր հյունի թաղն արևոտ է, դեռի ափին (ԱԲ, Բրուտի տղան):

Նման դեպքերում պատմողական նախադասության ստորոգյալը կարող է լինել նաև պարզ, բայց որում՝ հաճախ արտահայտված բայի հարակատար և անցյալի հարակատար ժամանակներով: Ինչպես հայտնի է, հարակատար գերբայը ցույց է տալիս կատարված այնպիսի գործողություն, որը թողել է մնալուն հետևանք: Հենց այս վերջին հատկանիշի շնորհիվ էլ հարակատարը հաճախ է գործածվում նման դեպքերում: Օրինակ՝ Մեր գլուղը տարածված է Լոռին Ղազարից բաժանող խալ-խալու լեռան հարավային փեշերին: Կաղնու և հաճարի տնտառներով եմ պատած այդ լեռան լանջերը: Իսկ անտառից գուրկ բարձունքները զառաքված են կանաչով ու բաղմերանգ ծաղիկներով (ՎՄ, Կարմրախալ): Միայն մտախոհ հստած Լին (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց):

Այսպիսի նախադասությունների ստորոգյալը կարող է արտահայտված լինել, բացի հարակատար ժամանակներից, նաև այլ ժամանակներով, որոնք թեև առհասարակ վիճակ չեն ցույց տալիս, այլ շարժում, բայց նման դեպքերում նրանց այդ իմաստը ստանում է որոշակի յուրահատկություն: Այսպես՝ Ճսնապարհը ձգվում է գետի եզրով, անցնում կամուրջի հին կամարների վրայով և քարափի լանջով գնում դեպի քաղաքը (ԱԲ, Բրուտի տղան): Ընդգծված բայերն, իհարկե, պայմանականորեն են շարժում ցույց տալիս այս նախադասության մեջ, դրանց իմաստը մի տեսակ փոխաբերական է, իսկ այդպիսի իմաստով նրանց գործածության հնարավորությունը վզալի չափով պայմանավորված է ոչ միայն բայի իմաստի յուրահատկությամբ, այլև նկարագրվող առարկայի յուրահատկությամբ, գոյային որոշ հատկանիշներով:

Վիճակի, ստատիկ դրություն նկարագրության դեպքում ստորոգյալը կարող է արտահայտվել նաև վիճակ, հղելություն ցույց

տվող որոշ բայերով, ինչպես՝ լինել, ունենալ և այլն: Օրինակ՝ Ահա ծեր որսորդի ասած նշաններից կան այս քարի վրա (ՎԱ, Կարմրախայտ): Նրա ավագ եղբայրը հոր բոլոր նշաններն ուներ (ն. տ.): Մեռած քաղաքում ոչ մի մարդ չկար (ԵԶ, Դանթեական առասպել):

§ 735. Պատմողական նախադասություններով հաճախ արտահայտվում են շարժման վիճակի նկարագրություններ՝ առարկաների շարժումը, գործողությունը: Այսպիսի պատմողական նախադասությունների ստորոգյալը սովորաբար արտահայտվում է բայի եղանակային ձևերով: Օրինակ՝ Ես այդպիսի քարեր գտա, դարսեցի գուլլի մեջ, ջուր լցրի վրան, բեռիս տակ տնքալով քայլեցի գետակն ի վեր, դեպի այն մուրազ-երկիրը, որին ձգտել են, բայց չեն հասել այս ասպագա զավակների մայրերը (ՎԱ, Կարմրախայտ): Դուլլից քարերը հասնեցի և շարեցի այդ վաննայի մեջ (ն. տ.):

Հարակատար դերբայով կալմված ժամանակները պատկերվում են այս դեպքում. դա բացատրվում է կայուն վիճակի նկարագրություններում նրա ակտիվ դերով: Ենթակայական դերբայը իր յուրահատուկ իմաստի պատճառով այս վերջին տիպի նախադասություններում սովորաբար չի գործածվում:

§ 736. Պատմողական նախադասությունները կարող են արտահայտել ոչ միայն այդպիսի կոնկրետ նկարագրություններ, այլև դատողություններ՝ իրականության ու մտածողության տարբեր բնագավառների վերաբերյալ: Օրինակ՝ Աղատությունը գիտակցված անհրաժեշտություն է (Մարքս): Լեզուն մարդկային հաղորդակցման կարևորագույն միջոց է (Լենին): Աղատությունը և լուսավորությունը մարդու բարօրության թթվածինն է ու ջրածինը (Չերնիշևսկի):

Այսպիսի նախադասությունների ստորոգյալը սովորաբար լինում է կա՛մ բաղադրյալ, կա՛մ արտահայտված՝ էական բայով, ինչպես և այնպիսի վերացական բայերով, ինչպիսիք են՝ լինել, հանդիսանալ, համարվել, դառնալ, կռվել և այլն:

§ 737. Չպետք է կարծել, թե պատմողական նախադասություններով զգացմունք, հոգեկան ապրումներ չեն արտահայտվում: Այստեղ պետք է տարբերել երկու բան: Զգացմունքների, ապրումների նկարագրությունը, որ կարող է արտահայտվել և հաճախ արտահայտվում է պատմողական նախադասություններով, պետք է տարբերել զգացմունքների, ապրումների, վերաբերմունքի և այլնի՝ նախադասության հնչերանգի միջոցով, բայի եղանակային ձևե-

րի և այլ միջոցներով դրսևորվելուց: Վերջին դեպքում զգացմունք է դրսևորվում քերականական որոշ միջոցներով, իսկ մյուս դեպքում միտք է արտահայտվում զգացմունքի մասին:

Օրինակ՝ Անանց կարոտն է իմ սիրտը տանջում (ՎՏ): Նա սիրում եմ քո մեղավոր աչքերը խոր, գիշերի պես խորհրդավոր (ՎՏ): Ցաված սիրտս երգեր հյուսեց, նրգեր անուշ ու տխուր, վիշտս հուզվեց, արցունք հոսեց, Վճիտ, ինչպես ջինջ աղբյուր (Իս.):

Այսպիսի միտք արտահայտող պատմողական նախադասությունների ստորոգյալը կաղմթվյամբ բաղմազան է, Դրա պատճառն այն է, որ մարդու ներքինը նման դեպքերում կարող է դիտվել որպես յուրովի աշխարհ, որին և ուղղակիորեն կամ պաշմանականորեն կարելի է վերագրել շատ ու շատ տարբեր բնույթի հատկանիշներ, գարծողություններ իրենց բաղմազան ձևերով (հուզվել, ալեկոծվել, փոթորկվել, տվայտել, պոթկալ, փշրվել, ցնցվել, հորդալ և այլն):

Պատմողական նախադասության այս տարբեր արտահայտությունները հաճախ այնպիսի տարբերակված վիճակում չեն հանդես գալիս, որ նշվեց վերևում: Պատահում է, որ միևնույն նախադասության մեջ տեղ են դառնում տարբեր նպատակ հետապնդող, տարբեր հատկանիշներ ունեցող բաղադրիչներ:

§ 738. Որպես պատմողական բնույթի նախադասություններ կարող են հանդես գալ միակազմ նախադասությունները:

Օրինակ՝ Նրևան: Աստաֆյան փողոց: Նստած է խանութպան Համոն: Աշուն է: Մշուշ, թաց, խոնավ-անձրևոտ իրիկուն (ԵԶ. Ամենասպան): Հացատան դուռը բացեցին, գլուղը դուրս թափվեց Ղասմե Զիլանու տնից: Լաց, արտասուք, ուրախություն (ՀՔ, Կարոտ): Սենյակում լույս էր, առատ լույս (ՀՔ, Սպիտակ գիրք):

§ 739. Եթե պատմողական նախադասություններով սովորաբար հաստատվում կամ ժխտվում է մի բան, դա չի նշանակում, թե դրանք միշտ ունենում են որոշակիորեն հաստատական բովանդակություն: Դրանց իմաստը կարող է լինել երկբայական, ենթադրական:

Այս հարցում դեր կատարում են ոչ միայն որոշ եղանակային ձևեր, այլև եղանակավորող և նման ուրիշ բառեր, ինչպես՝ երևի, հավանաբար, գրեթե, կարծեմ, կարծես, ասես, հազիվ քե, ըստ երևույթին և այլն:

Սա գրեթե կատարելություն է (ՀԹ, 4, էջ 397):

Կարծես թե ես եմ այդ երգը հյուսել,
 Կարծես թե ես եմ լալիս այդ երգում,
 Կարծես թե քեզ եմ կարոտով երգում (ՎՏ):

Թվում է, թե Պատկանյանի որոտընդոստ քարոզների մեջ էր մշակվել հատուկ պարզ, առաջավոր ու պատկերավոր, հեղինոզ ու մտրակող հրապարակասոսակա՜ն հետադա նրա (Նալբանդյանի) խորհրդածությունների լեզուն (Ա. Հովհ.):

Վերջին օրինակներում պիտի կառնել, թվում է եղանակավորող արժեք ունեն:

ՀԱՐՑԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

9

§ 740. Հարցական կոչվում են այն նախադասությունները, որոնք արտահայտում են հարցում:

Հարցական նախադասությունների ստորոգյալը բերականական տեսակետից որեէ առանձնահատկություն չունի այն իմաստով, որ արտահայտվում է բացի համարյա բոլոր եղանակներով: Այս նախադասությունների առավել բնորոշ ու ընդհանուր հատկանիշը հարցական հնչերանգն է, հարցումը: Օրինակ՝ Զե՞ք ճանաչում էմմային, չե՞ք ճանաչում հենց իրեն (ՆԴ, Զազունյան): Դո՞ւք եք արդյոք պարոն Մարտինը... (Իս., Գրական նախանձ): Ի՞նչ հարձակման հնարք կարող էր փրկել նրանց: Ո՞ւմ վրա էին հարձակվում, մի չնշին զորամասի՞, թե՞ բանակի (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց):

§ 741. Սովորաբար պարզ հարցական նախադասությամբ միայն մեկ-հարց է տրվում, հետևապես և նախադասության միայն մեկ անդամ է արտահայտվում հարցականով: Այսպես, «Արամը քո ամենամոտիկ ընկե՞րն է» նախադասության մեջ, ուր ստորոգյալն անվաժ է հարցականի տակ, հնարավոր չէ միաժամանակ մեկ այլ անդամ ես արտահայտել հարցումով: Այլ անդամ-հարցական հնչերանգով արտահայտելու դեպքում, ստորոգյալը և մյուս անդամները հարցումով չեն արտահայտվի: Այսպես՝ Արամը քո ամենամոտիկ ընկերն է: Արամը քո ամենամոտիկ ընկերն է: Արա՞մն է քո ամենամոտիկ ընկերը:

Մինչդեռ, օրինակ, բացականչական հնչերանգով կարող են արտահայտվել միևնույն նախադասության մեջ մեկից ավելի անդամներ: Այսպես՝ Ի՞նչ որսի օր էր բացվել... (ՎԱ, Մայրեր): Պակասությունից ինչքան վեճեր են առաջ գալիս հարեանների տնե-րում (ՎԱ, Ոսկեհատը):

Մեկից ավելի հարցում կարող է լինել բազմակի անդամներ ունեցող սլարդ նախադասություններում: Օրինակ՝ Մի ծանր հսվի-տենական հուր կար նրա խանութում՝ պանրի՞, ասես, թթուների՞, տեղաշորերի՞, կեղտոտ փալատների՞, մի կատարյալ նեխարան (ԴԴ, խանութպան), եվ այս բոլորը ոչնչի՞ համար, Հեկուբի՞ հա-մար (Վ. Շեքսպիր, Թարգմ.):

Բարդ, չափ թվում է միավորյալ նախադասություններում կա-րող են լինել հարցում արտահայտող մեկից ավելի բառեր:

Օրինակ՝ Ի՞նչ ես կարծում, նա լսո՞ւմ է Արմիկին (ԱՍ, Ոսկե մեղալ): Սա ի՞նչ բան է, ինչո՞ւ մինչև հիմա քիմիայի սուաջին քա-ռորդի արգյունքները չկան (ն. տ.): Իսկ դու ո՞ւր էիր այս քանի օրը, ինչո՞ւ դալորոց չէիր գալիս (ն. տ.):

Բազմակի անդամների նշված հատկանիշի նմանությունամբ հար-ցում կարող են արտահայտել նախադասության մեջ նույն տիպի աչնպիսի անդամներ, որոնք ունեն նույն լրացյալը. ասենք՝ նույն ատորոգյալի համադաս լրացումները, թեև դրանք լինեն տարբեր չլրացումներ:

Օրինակ՝ ...Հոգին մարդուն վկայում է մի բան⁵³: Հարց ես տալիս քեզ՝ ինչո՞ւ, որտեղի՞ց այդ հավատը... (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Եվ արդեն որտեղի՞ց, ինչպե՞ս, որի՞ բերանով հորջորջվեցին այս երկու հոսանքը՝ Վարդանանք, Վասակյանք (ն. տ.): Այդ ո՞ր-տեղ, ինչպե՞ս ընտրեց ժողովուրդն իր ղեկավարին (ն. տ.):

§ 742. Հարցումը համընկնում է նախադասության տրամա-բանական շեշտի հետ. այն դառնում է տրամաբանական շեշտի դրսևորման ձև և հաճախ դրվում է ատորոգյալի վրա:

Օրինակ՝ Գոհա՞ր է սրանց անունը (Իս., Լիլիթ): Տեսնո՞ւմ եք

⁵³ Այստեղ և մանավանդ միակազմ նախադասությունների ուսումնասիրության ժամանակ քննվող տիպի նախադասությունը անհրաժեշտության դեպքում բերում ենք .կից նախադասության կամ նախադասությունների հետ կապակցված վիճա-կում: Դա օգնում է տվյալ նախադասության միտքը կամ նրա որևէ հատկանիշը ավելի լավ հասկանալուն:

այդ ահագին և մեծածավալ շտեմարանը (Իս., Ամենապիտանի բանը): Հիշո՞ւմ են արդյոք քեզ այնտեղ, Անունդ տալի՞ս են արդյոք (ՎՏ):

Հարցման տակ կարող է առնվել նախադասության ենթական:

Օրինակ՝ Արդյոք նորից երազնե՞րն են թափառում, Սիրո անուշ նվազնե՞րն են ինձ կանչում (ՎՏ): Մա՞հն է արդյոք, թե նինչը քեզ պատել, պայծառ նախրի (ՎՏ):

Հարցման տակ կարող են առնվել ենթակայի, ստորոգյալի լրացումները:

Օրինակ՝ Ամե՞ն դարկն է արդյոք հղկում իմ երգերը (Մէ): Ի՞նչ վարձ էին ստանում նրանք (ԱԲ, Կյորես), Զավոդ եմ բաց անում էս վայրենի աշխարհո՞ւմ (ԱԲ, Կարմրաքար): Ինչի՞ մասին եմ ինչո՞ւ են վիճում ծիծեռնակներն այս մայիսին Որոտանի կիրճում (ՀՍ):

Հարցման տակ կարող են առնվել նաև նյութական իմաստ չունեցող, հետևապես և նախադասության անդամ չհանդիսացող մի շարք բառեր: Դրանցից ամենաբնորոշները երկբայական-հարցական եղանակավորող բառերն են, ինչպես՝ միքե, առդյոք, զուցե, չի՞նի, չի՞նի քե և այլն:

Օրինակ՝ Մի՞թե պիտի ետ մնա (ԱԲ, Բեա՞ն, Բեա՞ն): Զլինի՞ թե հիմար բան ասացի (ՆԴ, Մահը): Բայց արդյո՞ք կսթափվի (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Զլինի՞ դու ես այն քաղաքից եկած մարդը (ՎՓ, Կույրը):

Ի վերջո, հարցումով կարող են արտահայտվել մի քանի շաղկապներ, կապեր և նույնիսկ լեզվական այնպիսի միավոր, ինչպիսին վանկն է, հնչյունը, բայց վերջիններս, իհարկե, փոխանունաբար գործածվելիս:

Շաղկապներն ու կապերը հարցման տակ առնվելով, դրանով իսկ հարցման տակ է առնվում նրանց արտահայտած հարաբերությունը, իսկ փոխանունաբար գործածված լեզվական նշված ու նման միավորները հարցում կրելով, հարցականի տակ են առնվում նրանց ցույց տված օբյեկտները, միավորները՝ հնչյունը, վանկը և այլն:

Օրինակ՝ Գարշելիների հե՞տ պիտի քնեմ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Մեր գլխի վրա՞ են փորձում հավատարմությունը (ն .տ.)։ Սա «ո՞ւ» է, թե՞ «ո»։ «Սենյակ» բառի երկրորդ վանկը դու համարում ես նյա՞կ-ը, թե՞ յակ-ը:

§ 743. Նախադասութեան տարբեր անդամների, տարբեր բնույթի բառերի՝ հարցման հնչերանգով գործածվելու միջև հավասարութեան նշան չի կարելի դնել: Ինչպես ասվեց, նախադասութեան անդամներից այս տեսակետից առանձնանում է ստորոգյալը, որը համեմատաբար ավելի շատ հանդես է գալիս որպես հարցում կրող: Այնուհետև, լեզվի մեջ կան մի շարք բառեր, հատկապես եղանակավորող բառեր և հարցական-հարաբերական դերանունները, որոնք ևս ակտիվ են այդ տեսակետից:

Այս առումով հետաքրքրական են այնպիսի նախադասությունները, որոնցում հարցումը հնչերանգային տեսակետից մեկ բառի վրա է ընկնում, իսկ հարցման բուն էությունը՝ այլ բառի վրա. վերջինս սովորաբար լինում է բացարձակ անորոշ իմաստ ունեցող բառ, որն իր այդպիսի հատկանիշի պատճառով հակված է լինում հաճախ որպես հարցական բառ գործածվելու:

Օրինակ՝ — Իսկ ա՞յս նախարարը ում կողմն է, — հարցրեց նրանցից մեկը Ռշտունյաց նախարարին (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Այս նախադասության մեջ հարցական երանգով է արտասանվում այս բառը, բայց հարցը տրված է նախարարի «ո՞ւմ կողմ» լինելը իմանալու համար, որի պատճառով էլ այդ հարցի պատասխանն է. — Վարդանի կողմն է, — պատասխանեց Ռշտունյաց նախարարը (ն. տ.): Նման դեպքերում նախադասության մեջ հարցական ձևով գործածված բառը փաստորեն տրամաբանական շեշտի կրողն է, և այդ շեշտը իր տեղով չի համապատասխանում՝ հարցման միջոցով պարզելու ենթակա հատկանիշի անվան հետ: Այս վերջին բառը շեշտ չի կրում:

Բերենք այդ կտրվի այլ օրինակներ: Իսկ այն երիտասարդն ում էր, — հանկարծ հարցրեց Ռուբենը... — էն երիտասարդը ընկերուհուս եղբայրն էր (ԴԴ, Իրեն): Սա՞ ինչ բան է (ն. տ.): Իսկ քո՞ ինչն է (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց):

Հարցումը հարցական-հարաբերական դերանունից կարող է շեղվել և գրվել այլ բառի վրա նաև այն դեպքում, երբ երկխոսության ժամանակ հարցական նախադասության արտահայտած միտքը նորից խոսողի կողմից առնվում է հարցման տակ՝ այն լավ լսած, հասկացած չլինելու կամ այլ պատճառով:

Օրինակ՝ — Բայց մարդ է ու հիվանդացավ հանկարծ, ի՞նչ կանես, — ասաց նա — Ինչ կանե՞մ, բարկացավ Ռշտունյաց նա-

խարարը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): — Լավ, ի՞նչ կարող են անել հո-
ները: — Հոնե՞րն ինչ կարող են անել... Հոները շատ բան կարող
են անել (ն. տ.):

Լուչենցիո. Ո՞ւր էիր կորել, Բիոնդելլո. Ուր էի կորե՞լ (Շեքսպ.:
Թարգմ.):

§ 744. Միշտ չէ, որ նախադասության մեջ հարցման առկա-
յությունը նախադասությունը դառնում է հարցական: Երբեմն մեկ
բառի վրա ընկնող հարցումը էական չի լինում ամբողջ նախադա-
սության բնույթի համար, և նախադասության բնույթի կամ հրաճ-
դի մեջ այն տեղ է գտնում որպես մի մասնավոր մոմենտ:

Օրինակ՝ Շղթաների ձայնի՞ց, թե՞ ոստիկանների տարօրինակ
հագուստից, ճանապարհի պոնկին արածող ոչխարները խրսնե-
ցին, իսկ դեղնավուն գույնի փափլիկ շնիկն սկսեց տաղնապով հա-
չել (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Ամբողջ գուրս, հեռավոր մարազի՞ց,
թե՞ դոմից ծորեց աքաղաղի կախվող կանչը, դարպասի մոտ հա-
չեց մի կիսաքուն գամիս (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց): Իմ ձենի՞ցը,
թե՞ սարսափած տեսքից դա կանգ առավ, զարմացած վերև է
մտիկ անում ու իրեն-իրեն մրթմրթում (ՎԱ, Հովվական սեր):

§ 745. Հարցական նախադասությունների ոտորոգյալն իր ար-
տահայտության միջոցներով ու ձևերով բազմազան է: Այն լինում է
պարզ և բաղադրյալ:

Հարցական նախադասությունների պարզ ոտորոգյալն ար-
տահայտվում է հետևյալ եղանակներով.

Սահմանական եղանակով. Չէ՞ս ամաչում... չե՞ս ամաչում...
չե՞ս ամաչում... Դու գովե՞լ ես, թե... Ինչո՞ւ էիր դուրս փակել և
և չէիր ուզում ինձ ներս թողնել. ինչո՞ւ էիր փակել (ՆԴ, Քնքուշ
լարեր): Արդյոք այրվե՞ց, ծուխ ու մոխիր դարձա՞վ Ոգիների աշ-
տարակի վրա հոխորտացող աստղադիտարանը (Իս., Շի-Հոանդ-
Տի-Բուդդիսանը): Մեղանից նեղացե՞լ ես, տեր իմ (ն. տ.):

Ներադրական եղանակով. Երկու օրից կհասնե՞նք (ԴԴ, Վար-
դանանք, 1): Արդյոք մեկ էլ կզա՞ն դուռը, ինքը ողջ կմնա՞ մինչ
այդ (ԱԲ, Մինա բեբին):

Ընծական եղանակով. Ո՞ւր փախչեմ, ինչպե՞ս ազատվեմ այս
դրությունից (ՆԴ, Զազունյան): Ես ի՞նչ ասեմ (ՄԷ): Դուք ար-
քայից արքայի պատգամավորին անարգե՞ք, մարդպանի պաշ-
տոնյային ծեծե՞ք (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Հարկադրական եղանակով. Պիտի մաքրե՞ս փողոցը (ԴԴ, Քեփթըն): Դու պիտի լռե՞ս (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Պիտի գնա՞ս Արտաշատ (ն. տ.): Ի՞նչ պիտի ասեր (ԱԲ, Կարմրաքար):

Նախադասությունը, տվյալ դեպքում հարցական նախադասությունը ձևավորող տարբեր բաղադրիչները փոխադարձ կապի մեջ են և ազդում են իրար վրա: Այդ տեսակետից ուղադրության արժանի է հետևյալ իրողությունը. երբ հարկադրական եղանակով արտահայտված ստորոգյալ ունեցող հարցական նախադասության հարցումն ընկնում է ոչ ստորոգյալի վրա, այդ դեպքում բաց-ստորոգյալի հարկադրական կամ անհրաժեշտական իմաստը, այսինքն՝ բայի եղանակային իմաստը թուլանում է: Այսպես՝ «Բա սրանք որտե՞ղ պիտի հաց ուտեն (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Այդ երևույթի պատճառն այն է, որ հարցական նախադասության գործածության նպատակը տվյալ դեպքում ոչ թե գործողության կատարման անհրաժեշտությունն արտահայտելն է, այլ հարցումը՝ այդ գործողության կատարման տեղի վերաբերյալ:

Հրամայական եղանակով, որպես կանոն, հարցական նախադասություն չի արտահայտվում, և կարծես թե, սովասելի էլ չէ, որ հրամայական եղանակի բայաձևն առնվի հարցման տակ: Սակայն երբեմն հրամայական եղանակի բայաձևն իր վրա կրում է հարցում: Դա լինում է այն դեպքում, երբ խոսողը ցանկանում է որևէ պատճառով (չիմանալու, չհամաձայնվելու, ղարմանքի և այլն) հարց տալ խոսակցի, որևէ մեկի կամ իր արտահայտած հրամայական եղանակի բայաձևի մասին: Օրինակ՝ է՞, եղբա՛յր, որ կոխվ գա բա աշխարհը կվերցնես կտաս, թե առ տա՞ր (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Նա ասաց՝ գնա՞: Դու նրան ասացիր՝ առի՞:

Հարցական նախադասությունների ստորոգյալը կարող է բաղադրյալ լինել: Օրինակ՝ Ի՞նչ է կյանքի նպատակը... Ի՞նչ է նյութը, ի՞նչ է ուժը, ինչո՞ւ են դրանք... Ի՞նչ է տիեզերքը... Ե՞րբ է նրա սկիզբն ու վախճանը, և վերջապես ի՞նչ է ժամանակն ու տարածությունը, ինչո՞ւ են դրանք (Իս., Շի-Հոանդ-Տի Բողոքիսանը): Անահիտ, հիվա՞նդ ես (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Վերջապես, հարցական բնույթ կարող են ունենալ անգեմ նախադասությունները, ինչպես և սակավ դեպքերում՝ անենթակա նախադասությունները: Օրինակ՝ Ի՞նչ ասել նրանց, ինչպե՞ս շնորհակալ լինել մեր զոհված ընկերների փոխարեն (ՀՔ, Սրբազան

ուխտ): էլ ի՞նչ երազի պատրանքով խաբվել, եվ ի՞նչ խոսքերով զրուցել հիմա (ՎՏ):

§ 746. Հարցական նախադասության մեջ արտահայտված հարցման էությունը, նպատակը միօրինակ չեն: Այդ նախադասություններն ունեն բազմապիսի կիրառություններ:

Հարցական նախադասությունը դործածվում է, նախ, շիմացածի վերաբերյալ, հարց արտահայտելու համար, հարցումն արվում է շիմացածն իմանալու նպատակով: Այդպիսի դեպքերում սովորաբար հարցին պատասխան է սպասվում: Օրինակ՝ Սա ի՞նչ բան է,— հետաքրքրվեց նա: — Զիարշավ է,— ասաց Ատոմը: — Տղաներ են (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Մի՞թե մենք զորական ենք դառնալու: — Այո՛, զորական: Դա է ձեր ուղին (ն. տ.): — Արմեն, ինչպե՞ս է տրամադրությունդ: — Շատ լավ է, ընկեր Արամյան (ՔԹ, Ոսկե հովիտ):

Հարցական նախադասությունների այս կիրառությունը կարիք է զգում ավելի պարզաբանումների ու մանրամասնումների: Այն, ինչ ենթակա է բացատրման, պարզաբանման, կարող է խոսողին անհայտ լինել բոլորովին և ոչ բոլորովին, այլ՝ մասամբ, և միայն ճշտման անհրաժեշտություն զգացվել: Այս տարբեր բնույթի հարցումների արտահայտման համար կիրառվում են լեզվական տարբեր միջոցներ:

Առաջին դեպքում հարցական նախադասության մեջ խիստ էական դեր են կատարում հարցական-հարաբերական դերանունները, քանի որ վերջիններս ունեն առարկայի, հատկանիշի խիստ անորոշ իմաստ՝ լեզվի մեջ հղած բոլոր մյուս բառերի համեմատությամբ: Օրինակ՝ ի՞նչ է ասում հրովարտակի մասին: — Ոչինչ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Ո՛ր է, ո՛ր է,— հարցրեց մյուս ձայնը: — Տե՛ս կուսերեսենց տան մոտ (ն. տ.):

Այս հարցերը տրված են՝ խոսողի համար միանգամայն անհայտ առարկայի, հատկանիշի մասին:

Ծանոթ.— Խոսքը վերաբերում է այդ և նման հարցական նախադասությունների բուն էությանը. այլ բան են, օրինակ, քննությունների ժամանակ տրվող, այլև միտումնավոր հարցումները, որոնց պատասխանները թեև սովորաբար հայտնի են լինում խոսողին, բայց միևնույն է, հարցումը, որպես այդպիսին չի տարբերվում խոսողին բոլորովին անհայտ առարկայի, հատկանիշի մասին տրվող հարցումից:

§ 747. Հարցական նախադասությունները դործածվում են, ինչպես ասվեց, նաև այն ժամանակ, երբ խոսողը ենթադրաբար կամ այլ ձևով որոշ տեղեկություն ունի առարկայի, հատկանիշի մասին, բայց անհրաժեշտ է լինում այն իմանալ որոշակիորեն: «Աշտուր վերադարձա՞վ Մոսկվայից» նախադասությունը չի կարող դործածել այդ նախադասությամբ արտահայտված մտքից բոլորովին անտեղյակ մարդը: Մարդ այդ հարցը կարող է տալ այն դեպքում, եթե ենթադրում է, լսել է, կասկածում է, որ Աշտուր պետք է այդ օրերին վերադարձած լինի: Այսպիսի հարցական նախադասությունների պատասխանը կարող է արտահայտվել եղանակավորող որևէ բառով, հատկապես՝ այո, ոչ բառերով:

Օրինակ՝— Ուրեմն դուք միայն երեք օր է, երևանում եք:

— Այո՛ (ԱՍ, Ոսկի մեղալ): Դու երեկ մտադիր ես բժշկակա՞ն ղնալ, հա՞: Ո՛չ (ն. տ.): Ուրեմն, դու գնո՞ւմ ես: Այո՛, մայրիկ (ն. տ.): Դուք դասի՞ եք գնում, ընկեր Դովլաթյան: — Այո՛, տատներորդ դասարանում դաս ունեմ (ն. տ.):

Այսպիսի հարցական նախադասությունների պատասխանը կարող է արտահայտվել նաև հարցական նախադասության ստորոգյալի, կամ այլ անդամի կրկնումով՝ խոսակցի կողմից⁵⁴:

Օրինակ՝ Հաճա՞խ են հյուր լինում քո ամրոցում:— Հաճախ, — թանձր ձայնով պատասխանեց Ռշտունյաց նախարարը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Ժամտոնե՞լ է մարդս: — Ժամանել է, հաղարապետ (ն. տ.): — Գիտե՞ս, որ Ուլյանան ամենալավ սովորողն էր դպրոցում, — շնչաց սվան: — Գիտեմ (ԱՍ, Ոսկի մեղալ):

Երբ նախադասության մեջ հարցման տակ են առնվում բաղմակի անդամները, որոնք իրար հետ կապված են բաշխական հարաբերությամբ (իսկ սա էլ հարցական նախադասության մեջ արտահայտվում է քե շաղկապով), պատասխանը բնականաբար այո, ոչ ե նման բառերով չի կարող արտահայտվել, այլ որևէ կոնկրետ ձևով:

Օրինակ՝ Մարդսանը հայտնի՞ մասնակցեց, թե՞՞ գաղտնի...

— Հայտնի, տեր իմ, բացեիրբաց (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Գիտե՞ս է լավ, թե՞՞ նժույզը: — Երկուսն էլ (ն. տ.): Քարտաշությունն

⁵⁴ Այդպիսի դեպքերում բայ-ստորոգյալի քերականական դեմքը, նայած անհրաժեշտության, փոխվում է. տե՛ս օրինակները:

է լավ, թե՞ շոֆերութիւնը: — Քարտաշութիւնը լավ է (ՔՔ, Ոսկե հովիտ):

§ 748. Հարցական նախադասութիւնների կիրառութիւնների շարքում որոշակի տեղ են զբաղում հետտորական իմաստով կիրառութիւնները: Դրանք այնպիսի նախադասութիւններ են, որոնք կազմութեամբ, ինտոնացիայով հարցական են, բայց արտահայտում են հաստատական միտք:

Այսպէս՝ Առանց մարտունակութեան ինչի՞ է պետք սպառազենքը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Այս նախադասութեամբ խոսողի նպատակն է արտահայտել այն միտքը, որ առանց մարտունակութեան սպառազենքը պետքական լինել չի կարող: Թերեւս պետք է հասկանալ նաև հետևյալը. սպառազենքի հետ միասին պետք է ապահովել մարտունակութիւնը:

Շամխալ ամին ինչպե՞ս մոռանա բոլորից մոռացված հին ցաքատը... Ինչպե՞ս մոռանա իր վաղեմի մի պատառ այգին (ՍԽ, Հարազատ ձեռքեր):

Այլ օրինակներ՝ Հա՞րկ կա ասել, որ արեւմտահայ համբավված պոետը պարզապէս բախում էր բաց դռներ (Ա. Հովհ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը): Ում հայտնի չէ Մուստաֆա բեկի գազանութիւնը: Քիչ հայ գյուղեր է ավերել ավազակը (ՍԽ, Ուստա Հիթումը):

Հարցական նախադասութիւնները հաճախ գործածվում են հանդիմանութիւն կամ սրէ հրեւելից դժգոհութիւն, որնէ գործողութեան և կատարման մերժում արտահայտելու նպատակով:

Օրինակ՝ Քե՞ղ ինչ, ուր եմ գնում, ինչո՞ւ ես հետևում ինձ,— րաւկացալտ սպտասխանեց⁵⁵ Լիլիթը (Իս., Լիլիթ): Կխոսեք պարսկերեն: Իմացա՞ր... Ձեզ հետ չե՞մ,— սպառնաց Վասակը (ԴԴ, Վարդանանք, 1), է՛, ի՞նչ եք նստել,— հանկարծ զայրացավ Մարկոսը (Ն. տ.): Ի՞նչ եք ծիծաղում,— շարացավ Մարիամը (ՍԽ, Հողը): Նժույզդ տամ, տանեք թաղեք մորուտներո՞ւմ,— մերժեց Մարկոսը (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Այսպիսի նախադասութիւնները սովորաբար եթե ունեն հաստատական բնույթի կազմութիւն, ապա մտքով ժխտական են լի-

⁵⁵ Մենք դիտմամբ ընդգծում ենք հեղինակային խոսքի մեջ գործածված որոշ բառեր, որոնք բնութագրում են տվյալ հարցական նախադասութեան էութիւնը, նպատակը:

նում, ժխտում են արտահայտում, և, ընդհակառակը, եթե ձևով ժխտական են, մտքով լինում են հաստատական:

§ 749. Հարցական նախադասությունները երբեմն արտահայտում են խորհուրդ, ցուցում, խնդրանք, խոսակցին կատարելու այս կամ այն գործողությունը: Օրինակ՝ նեղություն չէի՞ք կրի՞ր օգնել ինձ:— Կարելի՞ է մի թերթ խնդրել,— ասաց նա և փողը տվեց լրագրավաճառին: Կավ չի՞ լինի՝ ձեր տեղը դիջեք այն ընկերոջը:

Երբեմն հարցական նախադասության մեջ հոնտորականությունն ու հանգիմանությունը տեղ են գտնում միաժամանակ. արցական նախադասությունն ունենում է և՛ մեկի, և՛ մյուսի տարրը. հատկանիշը: Օրինակ՝ Խոն Հարկավորություն ունիմ էջի նահատակ լինելու: Այդ ի՞նչ խելագարություն է, որ ես ուրիշից պարտք անեմ ապրեմ, Հյուսիսափայլի համար տիվ և գիշեր աշխատեմ, բայց Հյուսիսափայլից մի կոպեկ չստանամ, այդ ո՞ր դրքի մեջ գրված է: Եվ ո՞ր մարդը, որ չունի բնակություն, կերակուր և զգեստ, կարող է գործ կատարել և այն ձրի (ՄՆ):

§ 750. Հարցական նախադասությունները երբեմն գործածվում են զարմանք արտահայտելու համար՝ որեւէ գործողության, երևույթի մասին:

Օրինակ՝ ՈՒՍՏԻԱՆ: — Վա՞յ, էս ո՞նց եղավ: էս դրուստ է՞. թե՞ երազ է: (Առաջ է դալիս և զարմացած նայում նազարին) էս ի՞նչ բանի ես, այ մարդ (ԴԴ, Քաջ նազար): Թղենու ճյուղերը կտղնացին ու պատուհանի տակ, լույսի մեջ երևաց նա... Մանուշը թեթեալի ճշաց: Մի՞թե իրոք Գարեգինն է, թե՞ տեսողական պատրանք է դա (Սև, Հողը, 2):

Հարցական նախադասությունները երբ գործածվում են բարդ նախադասության մեջ, զուգակցվելով հրամայական, երբեմն և պատմողական երանգի նախադասությունների հետ, երբեմն արտահայտում են պայման:

Օրինակ՝ Մարդ պետք է խելացի լինի: Մի փոքր նվաստացնում են, համբերիր, ծաղրում են՝ տար, գլուխդ խոնարհ պահիր՝ կբարձրանաս մի օր (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Այս օրինակը կարելի է արտահայտել նաև նախադասության թե՛ հարցական և թե՛ հրամայական տարրը վերածելով պատմողականի: Կաղմենք այդպիսի մեկ տարբերակ. «Մարդ պետք է խելացի լինի: Եթե մի փոքր նվաստացնում են, պետք է համբերել, եթե ծաղրում են, պետք է

տանել, գլուխը խոնարհ պահել, և մարդ կբարձրանա մի օր»։ Բերենք մեկ օրինակ ևս։ Օրինակ՝ Իշխանություն կա՞ ձեռքումդ, հարուստ ես, ուրեմն ամենալավ, ամենապատվելի մարդն ես դու հայերի մեջ... (ՄՆ)։

Այս նախադասությամբ ոչ թե արտահայտվում է խոսակցին ուղղված հարցում և ոչ թե նրան վերագրվում է հատկանիշ, այլ դա մի ընդհանրացնող միտք է (ոչ հատկապես խոսակցին վերաբերող), որ արտահայտել է ժամանակի վերնախավերի նկատմամբ ոխով լցված ու դառնացած Մ. Նալբանդյանը։

Սակայն միշտ չէ, որ հարցական նախադասությունը կամ նախադասության հարցական մասը պայման արտահայտելիս տունենում է այդքան լայն ընդհանրացնող նշանակություն։

Օրինակ՝ — Մաթոս, գիշերահան ագռավի պես կռավիլ մի, բա խելի քո ոշխարիցը մեկն ու մեկը քարափիցը վեր չի ընկնում...

— Վեր է ընկնում՝ արբշումի պես բուրդը պետությանն ևնք տալիս, միսն էլ խորոված ենք անում... (ՎԱ, Վայրի մեղրի որսորդը)։

— Արամ ասածս էլ մարդ հո չի, կրակ է, կրակ։ Խոսքը բերանիցը դուրս չեկա՞վ՝ չի թողնի սառչի, կկասարի⁵⁶ (ն. տ.)։

Հարցական նախադասությունները կարող են արտահայտել խոսողի երկբայական վերաբերմունքը. Իսկ ինչպե՞ս պարզել։ Չղնա՞լ տուն (ՍԱ, Լեոնցիներ)։ Այդպիսի նախադասություններին մոտ են երկընտրանք արտահայտող հարցական նախադասությունները։

Օրինակ՝ Արդյո՞ք թույլ տալ, որ հայ ժողովուրդը և, առաջին հերթին, նրա միջից ևլած երիտասարդությունը, զենք դառնա ցարիզմի նպատակների համար, թե՞, ընդհակառակը, թեքել ժողովրդի և երիտասարդության համակրանքն ու մարտական կարողությունը դեպի ոռոս և համաեվրոպական ռևոլյուցիան, որը կոչված է խորտակելու ոչ միայն ցարիզմի, այլև արևմտյան պետությունների արտաքին ագրեսիան և ներքին ռեակցիան։ Այսպես են դնում հարցը հայ ռևոլյուցիոն գեմկրատիայի ղեկավարը՝ Մ. Նալբանդյանը (Ա. Հովհ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը)։

⁵⁶ Այս նախադասությունները մոտենում են պատմողական երանգի նախադասություններին։

Գոյութիւն ունի նաև մի տեսակ հարցում, որ տրվում է հենց իրեն՝ խոսողին և կամ հանդիսանում է բարձրաձայն մտածելու դրսևորում: Օրինակ՝ (Պեպո) — Ո՞վ իս դուն, ի՞նչ իս դուն, ի՞նչ մարթահեսաբումն իս դուն, ինչ անում ունիս դուն... Դուն խո մարթ չիս, մարթկերանց համա կերակուր է ստեղծի քիզ աստուծ... (Գ. Սունդուկյան, Պեպո): Ո՞ւր եմ գնում ես, ո՞ւր պիտի հանգչիմ, Ո՞րը պիտի լինի Կայանս վերջին (Իս.):

Այսպիսի նախադասութիւններին ստորոգյալն արտահայտվում է կամ առաջին դեմքով, և կամ խոսողն իրեն պայմանականորեն դիտում է որպէս իր խոսակից, և այս դեպքում ստորոգյալն արտահայտվում է երկրորդ դեմքով:

ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 751. Հրամայական նախադասութիւններն արտահայտում են խոսողի թելադրանքը խոսակցին՝ կառարելու որեւէ գործողութիւն:

Հրամայական նախադասութիւններն իմաստային տեսակետից շատ բաղմազան են: Նրանցով կարելի է արտահայտել հրաման, կարգադրութիւն, առաջարկ, ցուցում, հորդոր, նույնիսկ՝ խնդրանք: Ինչպես երևում է այս թվարկումից, շնայած «հրամայական» հորջորջմանը, քննարկվող նախադասութիւնների կիրառութեան սահմանները լայն են, և այդ նախադասութիւնները հաճախ շատ հեռու են հրաման լինելուց:

Օրինակներ՝ Հրաման տուր, տե՛ր մարզպան (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Ուրախ կաց, տիկին, մի՛ տանջիր սիրտդ այդ դառն հիշողութիւններով (Բ, Սամվել): Աղա նազար, դու քո աղայութեանդ վայել, հանգիստ նստիր (Իս., Աղա նազար): Իմ կողմից ներողութիւն խնդրիր (Բ, Սամվել): Արամ, հոգուդ մատաղ, էն բանի մասին մտածիր... և հետեիր առողջութեանդ (ՍԱ, Լեոնցիներ): Ինչպես երևում է այս օրինակներից, այդ նախադասութիւններին «հրամայական» հորջորջումը մեծ չափով պայմանական է: Հրամայական նախադասութիւններն արտահայտում են այնպիսի տարբեր իմաստներ, ինչպիսիք են՝ հրամանը և թախանձանքը. որոնք տրամաբանորեն նույնիսկ ոչ միայն մոտ չեն իրար, այլև կարող են դիտվել որպէս հակադէր բաներ:

Իսկ ինչի՞ հիման վրա են այդպիսի տարբերություններ ունեցող նախադասությունները միավորվում մեկ տեսակի մեջ, ո՞րն է ընդհանուրը այդ բոլորի մեջ: Ընդհանուրն այն է, որ շնայած մրտքի տարբերություններին, այդ բոլոր դեպքերում էլ խոսողը դիմում է խոսակցին, այս կամ այն գործողությունը կատարելու թելադրանքով:

§ 752. Հրամայական նախադասության կառուցվածքի մեջ վճռական դերը պատկանում է ստորոգյալին, Հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է երկկազմ նախադասություններին:

Հրամայական նախադասության ստորոգյալն արտահայտվում է հետևյալ եղանակային ձևերով.

1. Գերադանցապես բայի հրամայական եղանակով. Գնա քարավան, մեղմ հնչյուններդ հյուսելով երկնի լույս ղողանջի հետ, Վիշտա տո՛ւր հովին, քայլի՛ր բնության ծայրը մայրական և մի՛ նայիր ետ (Իս., Աբու-Լալա-Մահարի): Որպես փոթորիկ, իջն՛ք ավերիչ եվ խորտակեցն՛ք աշխարհն այս զազիր, Փռչի դարձրեք այստեղ ամեն ինչ (ՎՏ):

2. Ենթադրական եղանակի ապառնի ժամանակի երկրորդ դեմքով. Կգաք Սանահին կայարանը... ջուրն ի վեր կհասնեք սարերը (ՎԱ, Անտառին անսովոր մարդը): Բոլորդ կգաք իմ գունդը... (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Կկրակես անընդհատ թշնամու ուշադրությունը դրավելու համար (ԱՀ, Սիրտը):

3. Ըղձական եղանակով. Էնպես, որ էգուց ճաշին հաց հասցնես (ՎԱ, Մայրեր): Ա՛յ տղա, է՛յ չըլնիմ-չիմանամ որսի գնաս (ն. տ.): Իշխաննե՛ր, չծախե՛ք մեր հոգիները, — գոչեց համարյա հրամայական ձայնով մռայլ զինվորը: Չանեք ձեզ անպատիվ (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Ըղձական եղանակի հաստատման ու ժխտական ձևերի համեմատությունից երևում է, որ հրամայական երանգի նախադասության կազմության մեջ ըղձականի ժխտական ձևը ավելի վճռական ու ակտիվ դեր է կատարում, քան թե հաստատական ձևը: Սա հետաքրքրական և ուշագրավ է ժխտական խոնարհման էությունը, խոնարհման բնույթի հետ կապված իմաստային հատկանիշը բացահայտելու տեսակետից:

4. Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի երկրորդ դեմքով. Հենց այս րոպեին դ՞ րոմ ես նրա մոտ և հաստատում այդ մա-

սին: Այսպե՛ս, ահա, այսպե՛ս, հետո պտտվում եք, շարքո՛վ, շարքո՛վ... — լսվում է բալետմեյստերի ձայնը (լր.):

5. Տարածված է բայի ըղձական եղանակի հոգնակի առաջին դեմքի գործածությունը հատկապես կոչ արտահայտող հրամայական նախադասություններում: Սովետական Միության աշխատավորներ: Բոլոր ուժերը նվիրենք յոթնամյա պլանի կատարմանն ու զերակատարմանը (լրագիր): Է՛լ ավելի բարձրացնենք ստեղծագործական ակտիվությունը աշխատանքում (լրագիր):

Բայի առաջին դեմքով արտահայտված ստորոգյալով հրամայական նախադասությունները, ի տարբերություն երկրորդ դեմքով արտահայտվածների, այն յուրահատկությունն ունեն, որ առաջինների մեջ չկա խոսողի ու խոսակցի՝ առաջին ու երկրորդ դեմքերի հակադրությունը, և խոսողը խոսակցին թեկադրած գործողությունը չի համարում որպես միայն ու միայն խոսակցին վերաբերող գործողություն, այլ այն դիտում է որպես նաև իրեն՝ խոսողին վերաբերող: Այսպիսով՝ հրամայական նախադասության ստորոգյալի՝ բայի առաջին դեմքով զրվելը հաճախ ունի ոճական նշանակություն:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, սահմանական, հարկադրական, ըղձական եղանակները համեմատաբար պասիվ դեր են կատարում հրամայական բնույթի նախադասության կազմության մեջ: Այս կիրառությունները նշված եղանակների համար երկրորդական են: Պայմանական եղանակի երկրորդ դեմքը այս տեսակետից համեմատաբար ակտիվ է, թեև նրա համար ես դա հիմնական կիրառություն չէ:

§ 753. Հրամայական երանգի նախադասությունները կարող են լինել միակազմ: Այս երանգի նախադասությունների շարքը պետք է դասել նաև այնպիսի միակազմ դիմավոր նախադասություններ, որոնց ստորոգյալն արտահայտված է բայի երկրորդ դեմքով (հիմնականում՝ հրամայական եղանակով): «Մի՛ լինիր ուրազի պես միշտ դեպի քեզ, միշտ դեպի քեզ, այլ եղիր սղոցի պես՝ մին դեպի քեզ, մին դեպի մեզ»:

Անդեմ նախադասություններից հաճախ որպես հրամայական են գործածվում այնպիսիները, որոնց զերակատար անդամն արտահայտված է անորոշ զերբայով, ունենում է շեշտ, արտահայտում հրաման, կոչ, կարգադրություն և այլն: Օրինակ՝ Թեքվե՛ն դեպի

ձախ, դեպի Փոքր Ղարաքիլիսա, այնտեղից՝ Կաղաչի պոստ (ԱՀ, Սիրտը): Թեանցե՛լ գերեզմանատան ճանապարհով և հարձակվել ճակատի՛ց ու կողքից (ն. տ.): Խթանե՛լ, խթանե՛լ... (ն. տ.): Շեշտակի հարվա՛ծ, տրորե՛լ ձիերի տակ (ն. տ.):

Հրամայական բնույթի կարող են լինել նաև որոշ անվանական նախադասություններ: Օրինակ՝ Ո՛չ մի խոսք (ՔԹ, Ոսկե հովիտ): Լուռթյո՛ւն (ԳՄ, Պատանեկություն): Դո՛ւրս, հրամայեց Գյուտը բարձրագոչ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Սո՛ւս, հեթանոս (ն. տ.), Առա՛ջ, առա՛ջ, — որոտաց բազմությունը (ն. տ.):

§ 754. Հրամայական նախադասության յուրահատկություններից է այն, որ նրա ստորոգյալը մեծ մասամբ շեշտը կրում է իր վրա:

Հրամայական նախադասության բնորոշ հնչերանգի ուժգնությունը պայմանավորված է խոսողի վերաբերմունքով, խոսողի նպատակով: Բնականաբար վճռական հրամանի, կարգադրության բովանդակություն ունեցող նախադասության հնչերանգը զգալի չափով տարբերվում է հորդորանքի բովանդակություն ունեցող նախադասության հնչերանգից:

Այսպես, հրամայական շեշտը ընդգծված է հետևյալ օրինակների հրամայական նախադասություններում: Անձնատո՛ւր եղեք, — շարունակում էր գոչել աղան՝ ատրճանակի փողն այս ու այն կողմ դարձնելով (ԱՀ, Սիրտը): Չհամարձակվե՛ք հարձակվել անդեն մարդկանց վրա, — ասաց նա և սպառնալից նայեց սպային (ն. տ.):

Մինչդեռ, օրինակ, հետևյալ նախադասություններում քննարկվող շեշտը շատ մեղմ է. Բագրատ, ապա նայիր, նայիր, — ասաց Մուսայելյանը և ձեռքով ցույց տվեց զորանոցները (ն. տ.): Դիմացիր, որդի, ցավը մարդուն է տված (ն. տ.):

Այդ տեսակետից ավելի բնորոշ է հետևյալ օրինակը. Ընկերներ, թույլ տվեք ուկրոմի անունից, — սկսեց նա հայացքը հոծ բազմությանը սևեռած, — ողջունել ձեզ՝ տարած փայլուն հաղթանակի համար (ն. տ.):

Երբեմն շեշտը թույլ է լինում այնքան, որ գրավոր խոսքի մեջ չի նշվում: Դրանից չի փոխվում նախադասության բնույթը՝ դարձյալ վերևում նշված պատճառով: Օրինակ՝ Դու քո՛ մասին պատմիր (ՆԴ, Պայքար): Աստվածդ սիրես: Մանե, ուշքդ հավաքիր... Այնպես արա, որ բան չնկատվի (ն. տ.): Չնեղանաս քույրիկ... (ն. տ.):

Հրամայական նախադասության մեջ շեշտադրության տեսակետից հետաքրքրական կարող է լինել Նար-Դոսի «Պայքար» վեպից բերված հետևյալ տրամախոսությունը, որի մեջ գործածված են հրամայական նախադասություններ, սակայն հեղինակը ոչ բոլոր հրամայական նախադասություններում է նշանակել շեշտ։ Տրամախոսությունը սառնասիրտ, անվրդով Վահանի և հավասարակրշուկներից դուրս եկած, Վահանի նկատմամբ վրդովմունքով լցված Մանեի տրամախոսությունն է։ Նար-Դոսը գրավոր խոսքի մեջ շեշտադրությամբ կարողացել է ներկայացնել նրանցից յուրաքանչյուրի խոսակցական տոնի բարձրությունը մյուսի համեմատությամբ, իսկ դրանով էլ՝ ավելի ամբողջական դարձնել նրանց հոգեվիճակի սլատկերը այդ պահին։ Բերում ենք տրամախոսությունը՝ բննարկվող հարցի համար ոչ կարևոր որոշ նախադասությունների կրճատումներով։

— Լսի՛ր, օ՛ձ,— աղաղակեց նա (Մանեն) անզուսպ կատաղությամբ։

...Հեռացի՛ր, զնա՛, հանգի՛ստ թող ինձ...

— Մանե, բաց արա։

— Հեռացի՛ր,— լսվեց ներսից Մանեի ջղային կատաղի աղաղակը։

— Խելագարվե՞լ ես, ի՞նչ է։

— Այո՛, խելագարվել եմ, հեռացի՛ր։

— Բաց արա, ասում եմ։

— Չեմ բանալ, հեռացի՛ր։

— Բան եմ ուզում ասել։

— Չեմ ուզում, հեռացի՛ր։

— Դու հիմարություն մի անիր, բաց արա (ՆԴ, Պայքար)։

Այս փաստն իսկ ցույց է տալիս, որ հրամայական նախադասությունների շեշտը գրավոր խոսքի մեջ ոչ միշտ է անհրաժեշտ. և դա պայմանավորված է նախադասության երանգային նրբին հատկանիշներով։

Դա վերաբերում է մասնավորապես հրամայական եղանակի բայաձևով արտահայտված ստորոգյալ ունեցող նախադասություններին, քանի որ բայի հրամայական եղանակային իմաստը տվյալ դեպքում պայմանավորում է նախադասության համապատասխան բնույթ։ Ուրեմն այս դեպքում որոշող դերը կատարում է եղանակի կատեգորիան։

Իսկ երբ նախադասութեան ստորոգյալն արտահայտվում է այլ եղանակային ձևերով, և կամ նախադասութեանը միակազմ է, նախադասութեան հրամայական բնույթի ձևավորման համար շեշտը համեմատաբար ավելի անհրաժեշտ է դառնում: Օրինակ՝ Հետո դարձավ մոտը կանգնած Հակոբին ու Միհրանին և ասաց. կմտնե՞ք քաղաք, իմա՛ց կտաք ներսում եղած մեր մարդկանց (ԱՀ, Սիրտը): Չսարսափե՛ս դու ամենհի երթից այդ (ԵԶ): Խուճապի շմատնվե՛լ, — դարձավ նա մարտիկներին: — Կրակ բացելով դո՛ւրս գալ: — Գնչուտը և այնտեղից ուղիղ դեպի Ղզլախախ (ԱՀ, Սիրտը):

Նման պարագաներում նախադասութեան շեշտը ճիշտ չգործածելու դեպքում կարող է փոխվել նախադասութեան միտքը, հետևապես և բնույթը:

Օրինակ՝ «Ոչ մի պատասխան» նախադասութեանը պատմողական առոգանությամբ կնշանակե «Ոչ մի պատասխան չեղավ (չտրվեց, չտվեց, չսվեց և այլն):

Օրինակ՝ Բախեց դուռը: Ոչ մի պատասխան (ԴԴ, Տուն): Մինչդեռ նույն նախադասութեանը հրամայական ինտոնացիայով կնշանակե «Ոչ մի պատասխան մի՛ տա, մի՛ տվեք»:

Մի այլ օրինակ. Սուրենը հրամայեց. Կրա՛կ (ԱՀ, Սիրտը): Այստեղ «կրակ» հրամայական նախադասութեան է և արտահայտվում է «կրակիր, կրակ բացիր (բացեք)» միտքը: Մինչդեռ «Կրակ»-ը մի այլ դեպքում կարող է գործածվել նկարագրության նպատակով, որով հաստատվի մի տեղում կրակ լինելը, կրակի գոյութեանը, հետևապես և նախադասութեանն այս դեպքում կլինի պատմողական:

Հրամայական նախադասութեան շեշտը, ինչպես տեսանք, սովորաբար դրվում է ստորոգյալի վրա: Եթե հրամայական նախադասութեան ստորոգյալն արտահայտված է հարադիր բայով, շեշտը դրվում է հարադիր բայի անվանական բաղադրիչի վրա: Օրինակ՝ Անձնատո՛ւր եղեք (ԱՀ, Սիրտը): Նե՛րս եկեք, իշխանիկներ (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Անդհամ հրամայական նախադասութեաններում շեշտը որպես կանոն դրվում է գլխավոր անդամի վրա: Օրինակ՝ Ու վերջապես հեռագիր... Դիմավորե՛լ, վագոն յոթ (ՀՍ):

Եթե հրամայական նախադասութեան ստորոգյալը արտահայտված է հրամայական եղանակի արգելականով կամ ժխտական խո-

նարհումով և ունի ժխտական օժանդակ բայ, ապա շեշտը դրվում է արգելական մասնիկի կամ ժխտական օժանդակ բայի վրա: Պրի-նակ՝ «Մի՛ կանչեք ինձ, հուլսի նոր խոսքերով ինձ մի՛ դուլթեք (ՎՏ): Դու չե՛ս գնա և չե՛ս անի այդ:

Շեշտադրության այս դեպքերը վերաբերում են հրամայական նախադասության սովորական շարադասությանը: Իսկ շրջուն շարադասության դեպքում շեշտը բնականաբար ընկնում է նախադասության այն անդամի վրա, որը տրամաբանորեն առանձնացվում և ուշադրության է առնվում:

Վերցնենք մեկ նախադասություն:

«Հիմա կատարի՛ր այս հանձնարարությունը»:

Այս նախադասությունն ունի սովորական շարադասություն, որի պատճառով շեշտը դրված է ստորոգյալի վրա: Սակայն, նայած խոսքի նպատակին, կարող է այդ նախադասությունը դործածվել շրջուն շարադասությամբ, և համապատասխանաբար կփոխվի տրամաբանական շեշտի տեղը: Այսպես՝ Այս հանձնարարությունը հիմա՛ կատարիր (և ոչ թե հետո): Հիմա ա՛յս հանձնարարությունը կատարիր (և ոչ թե այն) և այլն:

§ 755. Հրամայական նախադասությունները իմաստային տեսակետից բաղմազան են: Իմաստային այդ տարբերությունները հաճախ միանգամայն բացահայտ են նույնիսկ խոսքից դուրս: Սակայն հաճախ էլ նրանց երանգային տարբերությունները որոշակիորեն կարող են հասկացվել միայն խոսքի մեջ՝ կից նախադասությունները հաշվի առնելու դեպքում կամ խոսելու կոնկրետ պայմաններում:

Համեմատենք հետևյալ երկու օրինակներն իրար հետ այդ տեսակետից:

Ջարդեցե՛ք անդուլ, անգուլ, անխնա,
Ջնջեցե՛ք աշխարհն ապական ու հին,
Թող քարը քարի վրա չըմնա,
Ողջը մատնեցե՛ք հրին ու մահին (ՎՏ):

Դինի՛ բերեք, է՛յ, գինի՛ բերեք (Իս., Չինգիզ-խան):

Առանձին վերցրած, կարող է թվալ, թե առաջին օրինակը հրաման է, այն էլ շատ խիստ հրաման, իսկ երկրորդը սովորական պահանջ է, կամ նույնիսկ՝ խնդրանք: Բայց երբ նկատի ենք առնում, որ առաջին քառատողը Վ. Տերյանինն է, գրված է հեղափոխության

տարիներին և ուղղված է բանվոր դասակարգին, հասկանալի է դառնում, որ այդ ոչ թե հրաման է, այլ կոչ: Իսկ մյուս նախադասութունը, որ սովորական պահանջի կամ խնդրանքի տեղ կարելի է ընդունել, փաստորեն դաժան Ջինգիդ խանի հրամանն է: Այնպես որ նախադասությունների երանգային նրբությունները որոշելիս անհրաժեշտ է ունենալ կոնկրետ մոտեցում:

Սակայն հրամայական նախադասությունների երանգների միջև որոշակի սահմանագիծ դնելը երբեմն դժվար է, նույնիսկ կոնկրետ մոտեցման դեպքում: Այնուամենայնիվ մենք զրանք խումբավորում ենք՝ նկատի ունենալով յուրաքանչյուր նախադասության մեջ առավել բնորոշ, առավել էական հատկանիշը:

Հրամայական նախադասություններն արտահայտում են.

1. Հրաման, կարգադրություն. Տարե՛ք սրանց ամենին գըլ-խատման հրապարակը (Իս., Շի-Հոանգ-Տի-Բողդի-խանը), Շո՛ւտ հարկային մնացորդ հացը, կրելու պարկերը, զրաստը հանեցե՛ք և չափերը բերե՛ք (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Վա՛շտ, կանգնի՛ր (ԴԴ, Միայն մեկը): Ո՛չ մի քայլ ետ: Դիրքավորվե՛լ (ԱՀ, Սիրտը):

2. Պահանջ, դիմում որևէ բան կատարելու վերաբերյալ. Աղջի՛, չա՛յ բերեք, հա՛ց բերեք, արա՛ղ բերեք, քեռի՛ հեշանի համար (ՀԹ, Բեռի հեշանը): Պղինձը ջուր լցրեք, բերեք. մի փեշ քար էլ բերեք, կրակն ածենք տաքանան (ՀԹ, Նեսոյի քարաբաղնիսը): Մի երկու հաստ լեհեք բերեք, մի շորս ու հինգ ուժով տղեք էլ եկեք էստեղ (ն. տ.):

3. Հանդիմանություն, որն արտահայտում են և՛ ժխտական կամ արգելական, և՛ հաստատական կառուցվածքի հրամայական նախադասությունները. Մի՛ խոսիր այդպես խրատական ոգով, տե՛ր Վահեունյաց. — խստորեն հանդիմանեց կաթողիկոսը (ԴԴ, Վարդանանք): Աղջի՛, ձայնդ քեզ պահիր (ՍԽ, Հողը): Վե՛րջ տուր, — դուչեց մինչև սրտի խորքը վիրավորված Արեկիլը (ն. տ.): Ընկե՛ր Ասլան, ձեզ պահել իմացեք (ՔԹ, Ոսկե հովիտ):

4. Կոչ. Կոչանտեսականներ ու կոչանտեսուհիներ, դյուղական մեխանիզատորներ. ավելի լայնորեն արմատավորեցեք կոմպլեքսային մեքենայացումը հողագործության և անասնապահության մեջ, տիրապետեցե՛ք տեխնիկային և այն ավելի լավ օգտագործեցե՛ք արտադրողականությունը քարձրացնելու և ձեր աշխատանքը թեթևացնելու համար (լրագիր):

Ե՛լ, դեմոկրատիա, խոր ու խնդուն աղմկիր ամեն կողմ,
Դո՛ւրս թափվիր մութ խուցերից և որոտա որսկես հողմ (ՎՏ):

Արթնացի՛ր, երկրի դարավոր մշակ, Վառվեցե՛ք, ջահեր, փո-
ղե՛ր, հնչեցե՛ք, Շողա՛, նոր կյանքի արյունավառ ծեղ, Ծածան-
վի՛ր ազատ, կարմիր դրոշակ (ՎՏ):

5. Հորդոր, ցանկություն. Ե՛րգ իմ, ձուլվի՛ր խրոխտ այս շար-
քերին ահա, իմ մանկությունն էլ քո տողերում տա՛ր... Շեփոր
դարձիր նրանց շրթունքների վրա, եվ նրանց հետ քայլի՛ր գեպի
ճամբար (ՀՍ): Լա՛ց վերջին լացըդ, սիրտ իմ մենավոր, վերջին
արցունքդ հեկեկա՛ թափի՛ր. Երազ, երգ ու սեր, օրո՛ր ու օրո՛ր,
Սի՛րտ իմ, հանդարտի՛ր (ՎՏ): Լա՛վ հանգստացի՛ր,— հորդորեց
Գյուտը (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

6. Խնդրանք, աղերսանք. Օ՛հ խնայեցե՛ք, մի՛ հիշեցնեք ինձ
(ՀԹ): Լիլի՛թ, կյա՛նքս, ինձ ների՛ր, Լիլի՛թ, հոգսս հոգի, այդպես
լուռ և սխուր մի՛ նայիր ինձ: Ժպտա՛, խոսի՛ր (Իս., Լիլիթ): Լուռ
տենչանքով, հավատով փայփայիր ու փարատիր... Փարվի՛ր ինձ
ամուր, Մեղսոտ սիրով սիրիր ինձ (ՎՏ): Վեր կաց, նանի, հաց
տուր մեզ (ՀԹ, Խրճիթում): Աչքերդ փակի՛ր, ինձ քնքուշ գրկի՛ր,
Սուտ կյանքին խառնի՛ր երազանքը սուտ... Կրծքիս դիր դեմքը քո
տխրադալուկ, Մոռացի՛ր կյանքի տառապանքը մութ, Սուտ կյան-
քին խառնիր երազանքը սուտ, Իմ սիրուն մանուկ, իմ քնքուշ
մանուկ (ՎՏ):

7. Խորհուրդ. Դու մի՛ հավատա ժպտուն աչքերին... Դու շուտ
մի՛ խաբվիր ժպտուն աչքերից (ՀԹ, Ժպտուն աչքեր): Մի՛ վախե-
նար սիրուն քուրիկ... Փախի՛ր, գնա... ինչպես մրբիկ (ՀԹ, Որբը):
Վերջը ոտքդ քարին կգա, հորդ խոսքից մի անցնիր, Հոր անեծքը
մոր անեծք չէ, հոր անեծքից վախեցիր (ՀՇ):

8. Առաջարկ, հրավեր. Համեցե՛ք, դարիբ ախպեր, նստիր,
հաց բերեն, հաց անուշ արա (ՀԹ, Երկաթուղու շինությունը): Լավ,
համեցե՛ք գնանք (ՀԹ, Քեռի Խեչանը): Եկե՛ք մեր բրուտանոցը,
ընկեր Գարեգին, հայրս շատ ուրախ կլինի (ՍԽ, Հողը, 1):

Հրամայական նախադասության այս իմաստը մոտ է նրա
խնդրանքի իմաստին, քանի որ սրա մեջ ևս խնդրանքի որոշ տարր
կա, բայց իշխողը, բնորոշը, իհարկե, առաջարկի, հրավերի
իմաստն է:

9. Առաջադրանք.

Այսպես, առաջին դասարանի «Հայոց լեզվի դասագրքի» (1954 թ.) մեջ կարդում ենք այսպիսի առաջադրանքներ:

«Դիտի՛ր նկարները և մի պատմվածք կազմի՛ր», «Արտագրի՛ր, լրացրո՛ւ բաց թողնված մեծատառերը», «Կազմի՛ր պատմվածք այս նկարներով», «Արտագրի՛ր: Ընդգծի՛ր ամեն մի տողի առաջին բառի սկզբի տառը»: Հետաքրքրական է, և մենք բոլորովին պատահական չենք համարում, որ եթե ստորին դասարանի աշակերտների համար առաջադրանք արտահայտող հրամայական նախադասության ստորոգյալն արտահայտվում է հրամայական եղանակի եզակի երկրորդ դեմքով, որով ավելի անմիջականորեն է տեղ հասնում միտքը, ապա բարձր դասարանի դասագրքերում այդ կարգի առաջադրանքները արտահայտվում են անդեմ բայական նախադասություններով: Ահա 5-րդ և 6-րդ դասարանների «Հայոց լեզվի դասագրքից» մի քանի օրինակներ.

Կազմել նախադասություն և բացառական հոլովով գործածել հետևյալ բառերը: Դտնել բացառական հոլովով գործածված գոյականները և որոշել նախադասության ինչ անդամ են: Արտագրել ածականները գոյականների հետ, բացատրել ածականների նշանակությունը:

Այս նույն նպատակով գործածվող նախադասությունները կարող են կազմվել նաև հրամայական եղանակի հոգնակի թվով: Ինչպես՝ կազմեցե՛ք նախադասություններ՝ գործածելով բոլոր ցուցական ղերանունները:

ԲԱՑԱԿԱՆՉԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 756. Բացականչական նախադասություններն արտահայտում են հիացմունք, զարմանք, կոչ, ցանկություն, բարեմաղթություն և այլն: Այս նախադասությունների բնորոշ հատկանիշը յուրահատուկ բացականչական հնչերանգն է, որ հաճախ զուգակցվում է քերականական մի շարք հատկանիշներով: Դա երևում է բացականչական նախադասությունների ճնշող մեծամասնության մեջ հենց առաջին հայացքից:

Օրինակ՝ Ի՜նչ հասակ, ի՜նչ քնքշություն, ի՜նչ ճաշակ, ի՜նչ գրագիտ (ՆԴ, Պայքար): Օ՜, ո՛ւմ եմ տեսնում, քույրիկ ջան, ում եմ տեսնում (Ն. տ.): Տե՛ր աստված, որքա՛ն գեղեցիկ է, որքա՛ն սիրում եմ (Ն. տ.):

Բացականչական նախադասությունը, ինչպես ամեն մի նախադասություն, բնականաբար միտք է արտահայտում, բայց այդ միտքը չի արտահայտվում որպես, այսպես ասած, օբյեկտիվորեն արված դատողություն, այլ ընդգծված կերպով կրում է խոսողի սուբյեկտիվ վերաբերմունքի կնիքը:

§ 757. Մի շարք կառուցվածքային հատկանիշներ, զուգակցվելով համապատասխան հնչերանգի հետ, ձևավորում են բացականչական նախադասությունը:

Այսպես, բացականչական նախադասության ստորոգյալը մեծ մասամբ արտահայտվում է ըղձական եղանակով, այլ կերպ՝ ըղձական եղանակի ամենատարածված կիրառությունը պարզ նախադասության մեջ բացականչական նախադասության ստորոգյալի ֆունկցիան է: Դա բացատրվում է ըղձական եղանակի իմաստով:

Օրինակ՝ Ախ թի այստեղ լինիր, ինձ օգնիր (Ար., Ընկեր Մուկուչը): Թաղե՛մ սրանց թագավոր գլուխը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Լա՛վ, սիրելիս, չերկարացնե՛նք (ՔԹ, Ոսկե հովիտ): Իմ արցունքներն արեն առնիր, Հաներ երկինք, դարձներ ամպ, Փամին նրան տանե՛ր, տանե՛ր հեռու երկիր տխրությանմբ (ԳՍ):

§ 758. Հարցական-հարաբերական դերանունների բացականչական նախադասություններում հաճախ են զործածվում բացականչական հնչերանգով: Օրինակ՝ Ի՛նչ լավ էր, որ տեսա (Գէ): Քանի՛-քանի՛ անգամ սպասել ես դողով (Գէ): Ո՛վ իմանա, քանի՛ ումբ է նետել նա ցած, Քանի՛ անգամ շաղել տանիքների վրա ե այս փողոցներում (ՍՏ):

§ 759. Բացականչական նախադասությունների ձևավորման մեջ կարևոր դեր են կատարում ձայնարկությունները: Օրինակ՝ Եվ վերջալույսին մի օր, օ՛, մի օր Մանիշակագուլյն սարերի լանջին Բացվեինք իրար խոսքերով չնչին, բայց ուխտը լինե՛ր անխաղախ ու խոր (ՎՏ): Այստեղ բայի ըղձական եղանակը ես ոբոշ դեր կատարում է նախադասության բացականչական երանգի ձևավորման հարցում:

§ 760. Բացականչական նախադասությունների կազմության քննարկումից երևում է, որ հաճախ պատմողական նախադասությունն արտահայտվելով բացականչական հնչերանգով՝ վերածվում է բացականչականի:

Այս դեպքում բացականչական նախադասությունը, որպես

այդպիսին, ձևավորվում է հնչերանգի միջոցով միայն: Այսպես, «Շատ լա՛վ է, շատ լա՛վ...» (ՔՔ, Ոսկե հովիտ) նախադասությունն առանց բացականչական հնչերանգի կլինի պատմողական: Սակայն. ինչպես ասվեց վերևում, պատմողական նախադասության որևէ անդամը բացականչումով արտահայտելիս այն (նախադասությունը) անպայման չի վերածվում բացականչականի:

Սակայն կան բացականչական նախադասություններ, որոնց բացականչական հնչերանգը հնարավոր չէ վերածել պատմողականի, քանի որ նրանց կաղմության մեջ որոշ բաղադրիչներ, որոշ հատկանիշներ այդ անել թույլ չեն տալիս: Հենց սրանք էլ բուն բացականչական նախադասություններն են: Դրանք, ամենից առաջ, այն նախադասություններն են, որոնց կառուցվածքի մեջ կարևոր դեր են կատարում հարցական-հարաբերական դերանունները (ոչ հարաբերականի դերով):

Օրինակ՝ Ի՛նչ լավ էր էն աղջիկը, ի՛նչ լավն էին նրա ժլատուն, զվարթ աչքերը, ի՛նչ լավն էր էն ապահով տաք սենյակը (ՀՔ, Ուրախ գիշեր): Ինչե՛ր քաշեցինք մենք ճանապարհին (ԱՍ, Ոսկե մեղալ): Ինչքա՛ն եմ սիրում նրան (ն. տ.): Օ՛, ինչպես քաղցր է երկինք վերանալ, Վիշտ, հոգս մոռանալ, Լուսնի փայլի մեջ լողալ, ջավառնել, Աստղերը գրկել (Հ. Հակ.): Ինչպիսի՛ հերոս ընկերներ մեռան, Մեռա՛ն՝ չկորան (Հ. Հակ.): Այս ինչպե՛ս, ինչպե՛ս... Այս ի՛նչ փոթորիկ, մրրիկ հեռատես Նրկրաշարժ ահեղ, Անողոք հեղեղ Քանդեց, ավերեց կարգերն անցյալի Եվ հավասարեց հողի ու ջրի (Հ. Հակ.): Այս ի՛նչ կրակի մեջ է ընկել Մուկուլը (Ար., Ընկեր Մուկուլը):

Այս և նման նախադասությունները հնչերանգի փոփոխումով հնարավոր չէ վերածել պատմողականի, բայց երբեմն հնարավոր է լինում վերածել հարցականի, իհարկե, փոխելով նաև խոսքի նպատակը:

§ 761. Բացականչական նախադասությունների ձևավորման մեջ դեր ունեն նաև որոշ եղանակավորող բառեր: Օրինակ՝ Երանի՛ և քեզ, որ եղբորքին Կանաչ խնդություն, սեր պիտի երգես... թե երգդ էլ անմահ լինի մեր երգին՝ Երանի՛ և քեզ, երանի՛ և քեզ (ՍՎ, Հայրենի ջրերը): Թո՛ղ կայծեր ցայտեն քո սմբակներից, Թո՛ղ շանթի տեղան մեզ վրա վերից (ՍՎ, Կովի երգ):

Հաճախ է պատահում, որ վերևում թվարկված տարբեր հատ-

կանիշները հանդես են գալիս միասնաբար: Օրինակ՝ Հը՛, ինչպե՛ս կարելի է (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Ա՛խ, երանի չէ՞ր բյուր և բյուր անգամ, Որ կույր ու անդետ լինեի կրկին (ՎՏ): Է՛, ի՛նչ շարչա-
րանք քաշեց գյուղը, քանի՛ մարդու ծնծեցին (ԱՔ, Օրանջիա):

§ 762. Բացականչական նախադասությունների շարքում կա-
րևոր տեղ են դրավում անդեմ նախադասությունները, հատկա-
պես բայական կազմություն ունեցող, համեմատաբար քիչ չափով
նաև անվանականները:

Ա՛հ, այս ցուրտ երկրի անհայտում անհուն
Ընկե՛ն և՛ կորչե՛ն, և՛ ննջե՛ն հավետ,
Ոչնչանալ ու մոռացվել քեզ հետ,
Ավերված երազ-հայրենական տուն... (ՎՏ):

Հիշենք, որ բայական այսպիսի կառուցվածք ունեցող ան-
դեմ նախադասությունները ակտիվ դեր են կատարում հրամայա-
կան նախադասության կազմության մեջ: Բայց եթե հրամայական
նախադասությունը ինչպես առհասարակ, այնպես էլ նման դեպ-
քերում արտահայտում է թելադրանք խոսակցին՝ կատարելու բա-
յով արտահայտված գործողությունը, ապա այստեղ անորոշ դեր-
բայով արտահայտված գործողություն կատարելը հենց իր՝ խո-
սողի, ցանկությունն է և իրեն է վերաբերում:

Բերենք այլ օրինակներ:

Սիրել ու կրկին սիրել խնդադին,
Փայփայել քնքուշ, լինել հարադատ,
Հեռանա՛լ, դառնա՛լ կրկին ու կրկին,
Անհուն աշխարհում բացսիրտ և ազատ (ՎՏ):

Ռայաթին գո՛ւն են, գո՛ւին են, թա՛ւա՛ն են, հոգին հա՛նել են, մի-
սը շնե՛րին տվե՛լ: Զուլո՛ւմ, զուլո՛ւմ, զուլո՛ւմ (Իս., Արձակ էջեր,
էջ 65):

§ 763. Բացականչական նախադասության հնչերանգի համար
բնորոշը բացականչումն է, որը կարող է լինել նախադասության
տարբեր անդամների վրա: Մեծ մասամբ բացականչական հնչե-
րանգը ընկնում է այն բառերի վրա, որոնք առավել բնորոշ են
բացականչական նախադասության համար, Այդպիսի բառեր են,
ինչպես տեսանք վերևում, ձայնարկությունները, եղանակավորող

բառերը, բայի ըղձական եղանակը, հարցական-հարաբերական դերանունները (տե՛ս վերևի օրինակները): Բայց, իհարկե, դա բացարձակ կանոն չէ, և երբեմն շեղումներ լինում են նախադասության տրամաբանական շեշտի տեղափոխության պատճառով:

Բացականչական նախադասությունները երբեմն արտահայտվում են ոչ թե սովորական բացականչությամբ, որ գրության մեջ արտահայտվում է երկարացման նշանով, այլ շեշտով: Օրինակ՝ Մեր դաշտերում համայնական Թո՛ղ հնչի երգը լիաթոք, Փո՛ղ հնչի թող իմ հաղթական, իմ նոր երկրում արևաշող (ԳՍ): Բարև՛ ընկերներ՛ (ԵԶ): Փա՛ռք և երկրպագություն նրա լուսեղեն անվան (ԿՏ):

Թեև բացականչական նախադասությունների մեջ բացականչական հնչերանգն ընկնում է մեկ, երկու, համեմայն դեպս սահմանափակ թվով բառերի վրա, բայց այն իր էությունը վերաբերում է ամբողջ նախադասությանը:

Պետք է նկատի ունենալ, որ ամեն մի նախադասության մեջ բառի բացականչական հնչերանգ ունենալը դեռևս հիմք չէ այդ նախադասությունը բացականչական համարելու:

Օրինակ՝ Գելը փնջացնում է, վերևից ոկսում է ծիկրատել, թաքուն նայել դեպի ներքև, վիզը ձգո՞ւմ է, ձգո՞ւմ է, էնքան ձգում է, որ էլ չի կարողանում իրան պահի, թրք՛մփ, ընկնում է ուղիղ կոթի մեջը՝ խեղդվում (ՀԹ., Կարմրիկը): Շա՛տ-շատ տարի առաջ ճապոնական ծովի ափին մի ջահի ձկնորս է լինում, անունը Ուրաշիմա (ՀԹ, Փոքրիկ ձկնորսը): Ուներ գանգո՞ւր, գանգո՞ւր մաղեր, Փայտե փոքրիկ նժույզ ուներ, Սիրում էր նա խաղալ, վաղել, մինչև մթին տուն դար քներ (ՍՎ, Բալլադ կապուտաչյա մանկան և արևի մասին): Նստեց տղան ճամփի քարին, Նայե՞ց, նայե՞ց նա շարունակ, չէր երևում ճանապարհին ո՛չ ձիավոր, ո՛չ արեգակ (ն. տ.):

Այս նախադասություններում էլ բացականչական հնչերանգի տակ են մեկական անդամ, և այդ առոգանության դերն էլ այդքանով սահմանափակվում է ու չի տարածվում նախադասության մյուս անդամների, ամբողջ նախադասության վրա: Ուստի դրանք մնում են որպես պատմողական նախադասություններ:

§ 764. Բացականչական նախադասություններն իրենց իմաստներով ու կիրառություններով բազմազան են: Դրանք արտահայտում են.

1. Առարկայի, երևույթի, սրանց հատկանիշների նկատմամբ

խոսողի դրական վերաբերմունքը, առավելապես հիացմունքը. Ա՛խ, ի՞նչ լավ են սարի վրա Անցնում օրերն, անո՛ւշ, անո՛ւշ, Անըր-ջային, թեթևասահ, Ամալ ու հովերն անո՛ւշ, անո՛ւշ... Ա՛խ, ի՞նչ հեշտ են սարի վրա Սահում ժամերն անո՛ւշ, անո՛ւշ, Շվին փչեց հովիվն ահա—Աղջիկն ու սերն անո՛ւշ, անո՛ւշ (ՀԹ): Ա՛խ, որքա՛ն փարթամ կյանքը ծաղկում է Մատաղ կրծքի տակ (ՀԹ): Ի՞նչ հրա-շալի ադամանդեր են՝ սպիտակ հիանալի ճառագայթներով: Ի՞նչ կարմիր հակինթներ են, ի՞նչ մաքուր կանաչ զմրուխտներ են, ի՞նչ սուտակներ, ի՞նչ շափուղներ, ո՞րն ասեմ, ո՞րն ասեմ և ինչքա՛ն շատ են, շա՛տ են (Իս., Լիլիթ):

2. Ցանկություն, իղձ, տենչանք. Ա՛խ, ես երանի կայծակ լի-նեի, Որոտ-ճայթյունով Մռայլ ամպերից ժայթքեի ըմբոստ Զար-կեի ուժգին, Պատեի խավար Կամարը երկնի (ՀԹ):

Օ՛, երկինք մոխրակուտակ, օ՛, անձրև երկնի արցունք
Օ՛, զեփյուռ, մաքուր համբույր, օ՛, երկինք մոխրակուտակ,
Ա՛խ, ծագեր արփին հանկարծ, վառվռուն որպես արբունք,
Ոչ մոխիր լինեի երկնում, ոչ տեղար անձրև արցունք (Գ. Սար.):

Աշխարհը սրտիս մեջ առնեմ ես
Ու սրտանց մորմոքե՛մ, հիանա՛մ,
Թե ապրեմ, թող՝ սրտո՛վ ապրեմ ես,
Մահանամ, թող սրտի՛ց մահանամ... (ՍԿ):

Սրանց մոտ են մեկի կամ մի բանի նկատմամբ խոսողի երա-նական վերաբերմունքն արտահայտող նախադասությունները: Օրի-նակ՝ Երանի՛ նրան, որ արդար ձեռքով փորել է այս խոր ջրանցքն ու առուն... Երանի՛ նրանց, որ սրտով զվարթ Դեռ նոր պիտի դան, նոր հունեի փորեն (ՍՎ, Հայրենի ջրերը): Երենկ ծտին Ճյուղքի միջին Մլվում է թրթռում (ՀԹ, Անիծած հարսը):

Այսպիսի նախադասությունները որոշ շափով հարում են նաև առաջին կետի տակ նշված նախադասություններին:

3. Հաճելի հիշողություններ, վերապրումներ. Քանի անգամ է արտացոլվել Այս հայելու մեջ պատկերը քո, Քանի անգամ ես դու վրդովել եմ ապասել ինձ մինչև երեկո (ՀՍ): Օ՛, որպիսի՛ չքնաղ դրախտային օրեր (ԵՁ, Մանկություն): Եվ ինչքա՛ն ծիծաղեցին էն գիշեր ամենքն էլ, ինչքա՛ն ծիծաղեց Զանոն... Ի՞նչ ուրախ էր, ինչ ուրախ գիշեր (ՀԹ, Ուրախ գիշեր):

4. Ողջո՛ւյն, բարեմաղթութիւն, որոնք մեծ մասամբ արտահայտվում են միակազմ նախադասութիւններով. Ողջո՛ւյն քեզ, անհայտ, անծանոթ ընկեր, խաղաղութիւն քեզ, հեռավոր եղբայր, — Ողջո՛ւյն ձեզ, վաղվա շփմած կյանքեր (ԵԶ): Ողջո՛ւյն Արխագաշ Ալուն: — Հաղթանակ գործին Իլլիշի (ԵԶ): Փա՛ռք քեզ, փա՛ռք քեզ, Մեր զինկոմ արի (ԵԶ, Իմ ընկեր լիպոն): Գնա՛ս բարով, ա՛յ ուխտավոր (ՀԹ, Հայ ուխտավորին): Արագի՛լ, բարո՛վ եկար, Հա՛յ արագիլ, բարով եկար (ՀԹ, Արագիլ): Կեցցես՛, աստված էլ ավելի շնորհք տա (Իս., Գրական նախանձ):

5. Ցավակցական վերաբերմունք, անցանկալի երևույթների նկատմամբ սուսոսանքի և նման զգացումներ: Ինչքա՛ն վարպետներ ու բանվորներ են կախվել բարձր բուրգերից... Ինչքա՛ն ինչքա՛ն թշվառներ մեռել են անողոր ծեծի տակ (Իս., Զինական մեծ պարսպի երզը): Ափսո՛ս տղամարդ, կնկա փորձանքը ընկավ (Իս., Բայրամ Ալին): Ափսո՛ս իգիթ, ափսո՛ս, Բայրամ Ալի (ն. տ.): Ուրբա՛ն անփորձ, որքա՛ն հիմար եմ եղել առաջ (ՆԴ, Պայքար): Է՛է՛հ, ծերացա՛նք ըսել է՝ եկանք հասանք ծերին (Իս., Համբիրանքի շիբուխը):

Այս ենթատեսակի շարքը կարելի է դասել հետևյալ և նման նախադասութիւնները, թեև որոշ տարբերութիւն կա դրանց միջև: Օրինակ՝ եվ ո՛վ գիտի՝ դեռևս անմեղ Քանի հողի կտանչի, եվ ո՛վ գիտի ինչ մութ, ահեղ Անապատում կհանգի (ՀԹ, Դու քո ճամփեն): Փողոցները երկա՛ր ու ձանձրալի, աշնան անձրևների նման, փողոցները, որ կան, փողոցների ներկան, փողոցները դաժա՛ն, անհրապույր շարկամ, — Ուրբա՛ն, որքա՛ն, որքա՛ն ահալոր են հիմա (ԵԶ, Քամին):

6. Կանչ, կոչ, հրավեր՝ որևէ գործողութիւն կատարելու, օգնութիւն և այլն. Սպանեցին... հա՛յ, օգնութիւն... Ու թաղից թաղ, ու տնից տուն, Ձեն է տալիս մեկը մյուսին. Հա՛յ օգնութիւն... սպանեցի՛ն (ՀԹ, Մի կաթիլ մեղրը): Գնա՛նք, զարկե՛նք, Զարկե՛նք, կրակե՛նք... Հա՛յ, հա՛յ, առա՛ջ, դե ձեզ տեսնե՛մ (ն. տ.): Հա՛յ, օգնեցե՛ք, Մեռած հո չեք (ն. տ.): Օգնութիւն, օգնութիւն... (Իս., Հին գյուղը):

7. Երևույթների, առարկաների, անձանց նկատմամբ խոսողի բացասական վերաբերմունք, չարամաղթութիւն, անեծք և այլն. Ա՛յ, ամոթ քեզ, Զղջիկ ու ճայ, Ի՛նչ ենք լսում. վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ,

վա՛յ, Անուններդ վաճառական, Ու էս տեսակ խայտառակ բա՛ն... վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, Չղջիկ ու ճայ (ՀԹ, Անբախտ վաճառականները): Ա՛յ քու տունը քանդվի, ա ճայ, Ա՛յ դու դառնաս զրոզի փայ (ն. տ.): Տունդ քանդվի, ա՛յ խանութպան, Անխիղճ, լիրբ, շար, ֆլանֆստան (ՀԹ, Մի կաթիլ մեղրը): Ամա՛ն, հողնմ գլուխը Շահի, Աստված Շահից հեռու պահի (ՀԹ, Թագավորն ու շարչին): Անե՛ծք Շահին, իրեն պահին (ն. տ.): Թաղե՛մ սրանց թագավորի գլուխը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Անե՛ծք հարամանիին (ն. տ.):

8. Հուսահատության, տրտմության, դժգոհության զգացում. Մոռանա՛լ, մոռանա՛լ ամեն ինչ, Ամենին մոռանալ, Զրսիրել, չխորհել, չափստսալ, Հեռանալ (ՎՏ): Էհ, անցա՛վ, զնա՛ց ե՛ ցնորք, ե՛ սեր, Եվ ուլժ, և եռանդ—կորավ՛ ինչ-որ կար (ՀԹ, Երկար գիշերները): Նայո՛ւմ եմ, նայո՛ւմ, դեռ չի լուսանում, Ա՛խ այս գիշերներն ինչքա՛ն են երկար (ն. տ.):

9. Հեզմանք, արհամարհանք, հանդիմանություն. Ի՛նչ մեծ հաճույք է շղթաների այս առնական շառաշը (Իս., Աէ, էջ 52): Պատմողն էլ ո՛վ էր— մի խավարամիտ (ՆԴ, Պայքար): Զգիտեմ,— կամաց արտասանեց Մանեն: — Զգիտե՛ս... ինչպե՛ս չգիտես,— բացականչեց Հեղինեն (ՆԴ, Պայքար): Եվ դու ինտելիգենտ մարդ ես անվանում քեզ, և դու հողվածներ ես գրում բռնությունների, անարդարությունների դեմ, և դու պաշտպա՛ն ես ցույց տալիս քեզ ճնշվածներին, հալածվածներին, և քեզ արմատական հայացքների տեր հրապարակախոս՝ եմ անվանում, քե՛զ, քե՛զ (ն. տ.):

ԽԱՌԲԸ ԿԱՄ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ՆՐԱՆԳԻ ՆԱԽԱԴԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

§ 765. Պատմողական, հարցական, հրամայական, բացականչական նախադասությունները խստորեն սահմանադատված չեն միմյանցից: Ինչպիս վերևում տեսանք, երբեմն որևէ բնույթի նախադասության մեջ տեղ է գտնում մի այլ բնույթի նախադասություն հատկանիշի որոշ տարր, բայց որովհետև վերջինս լինում է համեմատաբար նրկրորդական, այդ պատճառով էլ նախադասություն բնույթը որոշելիս հիմք ենք ընդունում առավել բնորոշ հատկանիշը:

Սակայն լինում են նախադասություններ, որոնց մեջ տարբեր երանգներն այնպես են համատեղում, որ հնարավոր չի լինում այդ

նախադասութիւնները դասել վերոհիշյալ տեսակներից հատկապէս որեւէ մեկի շարքը:

Դա մասնավորապէս լինում է այն դեպքում, երբ նախադասութիւնը հնչերանգով հարում է մեկ երանգի, իսկ ստորոգյալի արտահայտութեամբ կամ կառուցվածքային այլ հատկանիշներով՝ մեկ այլ երանգի: Այսպէս՝ է՜յ կանանչ ախպեր, է՜յ ճանանչ ախպեր, Արի՜ քեզ հետ բեր Արեւի շողեր (ՀԹ, Կանանչ ախպեր) նախադասութեան մեջ հավասարապէս կան թե՛ բացականչական և թե՛ հրամայական նախադասութեան հատկանիշներ: Հնչերանգը բացականչական է, ստորոգյալի արտահայտութեանը՝ հրամայական: Եւ որովհետեւ թե՛ հրամայական, թե՛ բացականչական հատկանիշները տվյալ նախադասութեան համար կարևոր են, ուստի այդ նախադասութիւնը պետք է համարել խառը բնույթի նախադասութիւն:

Բերենք խառը բնույթի նախադասութիւնների այլ օրինակներ. Օղնեցե՛ք հե՜յ (ՀԹ, Գեղը): Ջա՛ն հայրենի անտառներ, դո՞ւք եք կանչում ինձ ձեր քով (ՀԹ): Հավատացե՛ք, ընկերներ, հավատացե՛ք (ՔԹ, Ոսկե հովիտ), Ջարդի՛ր քեզ մաշող բանտի փականքը, խեղդի՛ր քո դահճին Դարդանելում (Մէ):

§ 766. Նախադասութիւնների բնույթի մասին խոսելիս առհասարակ նկատի է առնվում պարզ նախադասութիւնը: Անհետաքրքրական չէ բարդ նախադասութիւնները ևս քննել այդ նույն տեսակետից, չէ՞ որ թեև դրանք կազմված են մեկից ավելի նախադասութիւններից, այնուամենայնիվ բարդ նախադասութիւնը մեկ միավոր է, հետևապէս և նրա բնույթը պետք է քննել նաև ամբողջութեամբ վերցրած: Այս տեսակետից բարդ նախադասութիւնները կարող են լինել միատարր, այսինքն՝ ամբողջութեամբ լինել պատմողական, հարցական, հրամայական կամ բացականչական, ինչպէս և կարող են լինել խառը բնույթի, այսինքն՝ նրանց մեջ կարող են տեղ գտնել նախադասութեան տարբեր բնույթի հատկանիշներ:

Միատարր լինելու տեսակետից որոշ տարբերութիւն կա բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասութիւնների միջև: Բարդ համադասական նախադասութիւնները կարող են լինել ամբողջութեամբ պատմողական, բացականչական, հարցական, հրամայական:

Օրինակ՝ Անպայման հավատը երկու աչքով կտրություն է, և շատ անգամ նրա հետևանքները վատ են լինում (ՆԴ, Պայքար)։ Քանի՜-քանի՜ տեսակ փոփոխության է հանդիպել նրա բախտը, որպիսի՜ անհաջողություններ են շրջապատել նրան, և սակայն որպիսի՜ համբերությամբ ու տոկունությամբ է նա հաղթել ամեն դժվարություն (Մուր., 3, էջ 67)։ Սոֆիա, մի՞թե ես քեզ նույնն եմ տեսնում... Մի՞թե զլխացավդ արդեն անցել է (ՆԴ, Պայքար)։

Գոտեպնդվեցե՛ք ատելությամբ վառ,
Գոտեպնդվեցե՛ք անձնազոհ կամքով,
Գոտեպնդվեցե՛ք ահեղ վրեժով,
Շառաչե՛ք ուժգին, կաղնինե՛ր հզոր,
Խուլ վրնջացե՛ք, նժույգնե՛ր խիզախ,
Մրրկի նման դարկեցե՛ք շեփոր...
Վանեցե՛ք հեռու թշնամուն վայրագ,
Մեր խրճիթներից, մեր հնձաններից,
Մեր արտ ու կալից վանեցեք հեռու (Իս., Ռազմակոչ)։

Բարդ համադասական նախադասությունները լինում են նաև խառը բնույթի։

Օրինակ՝ էս սարը իմն է,
 էս ծառը իմն է,
 Ծառում փշակ կա,
 Փշակում մի բուն,
 էս ո՞վ է եկել
 Տիրացել թաքուն (ՀԹ, Չարի վերջը)։

Հստակ է արքան, պալատ է հասնում, պատում է քողը թագուհու դմբի, պատում է, տեսնում... բայց ի՞նչ է տեսնում, ո՞վ է իր գահին եղել թագուհի (ՀԹ, Գառնիկ ախպեր)։ Հարկավ, դրանցից մինը պիտի հաղթանակեր, բայց դեռ մինչև այդ՝ որչա՞փ հուզմունք, որչա՞փ ալեկոծություն պիտի խռովեին նրա հոգվո ծովը (Մուր.)։

Բարդ ստորադասական նախադասությունները բնույթի տեսակետից ունեն որոշ յուրահատկություններ։

Այս նախադասությունների զլխավոր նախադասությունը կարող է լինել ցանկացած երանգի սլատմողական, հարցական, բացականչական, հրամայական։

Օրինակ՝ Հանդես կազմելով զորքին յուր սահմանի վրա, թա-
գալորը կամեցավ հավաստիանալ, թե արդյոք այդ հեծելազորը
յուր արտաքին կազմությամբ և ահարկու տեսքին համեմատ ունի՝
նաև ռազմական հմտություն և կարող է ուտիացոց ու սևորդյաց
զորությունն ընկճել (Մուր.)։ Բայց դրանց կարելի՞ է համեմատել
այն վշտերի հետ, որոնց տանում էր թագավորը (ն. տ.)։ Օ՛, ինչ-
պե՛ս ցանկանում էի, որ բոլոր իշխանազն կանանց մեջ ամենից
բարձր հանդիսանայի ես, որ ամենքի աչքերն ինձ վրա նայեն
(ն. տ.)։

Երբեք վատություն մի՛ անի, որդի՛ս,
կալություն արա, որ չփոշմանես (ՀՇ)։

Սակայն ամեն մի երանգի գլխավոր նախադասության հետ
ցանկացած երանգի երկրորդական նախադասություն չի կարող գոր-
ծածվել։ Այս տեսակետից ազատ է պատմողական բնույթի նախա-
դասության կիրառությունը, որը որպես երկրորդական կարող է
ազատ գործածվել թե՛ պատմողական, թե՛ հարցական, թե՛ բա-
ցականչական, թե՛ հրամայական բնույթի գլխավոր նախադասու-
թյունների հետ։

Օրինակ՝ Նա այլևս չէր կասկածում, որ Զագունյանը կամ բո-
լորովին չպետք է գար թատրոն, կամ թե եկել էր և, տեսնելով,
որ զինվորականն այնտեղ է, հեռացել էր անմիջապես (ՆԴ, Պայ-
քար)։

Ի՞նչ հրաշքի սիրտ կա սրտում մայրական,
Որ ինչքան էլ փշրտում է որդին խենթ,
Զանցած մի պահ, շանցած վշտի մի վայրկյան՝
Կսլում է միշտ ու քեֆ անում որդու հետ (ՀՇ)։

Այլև տե՛ս վերևի օրինակները։

Հարցական գլխավոր նախադասության հետ հարցական երան-
գի երկրորդական նախադասություն սովորաբար չի գործածվում։
Հարցական գլխավոր նախադասության հետ սովորաբար չի գոր-
ծածվում նաև հրամայական նախադասություն։ Դա բոլորովին էլ
պատահական չէ և բացատրվում է այդ նախադասությունների հիմ-
նական նշանակություններով։

Բարդ ստորադասական նախադասության հարցական երանգի

գլխավոր նախադասության հետ շատ հաղվադեպ է գործածվում հրամայական երկրորդական նախադասություն: Այդպիսի երկրորդական հրամայական նախադասությունն էլ լինում է խիստ սովորական: Օրինակ՝ Կարելի՞ է արդյոք արևին ասել — լույս մի տար, որովհետև ես խավար եմ ուզում — կամ հրամայել աւելիո՞ծ ծովին, որ խաղաղվի (ՆԴ, Պայքար):

Այսպիսի դեպքերում հրամայական նախադասության սակավ գործածության պատճառն այն է, որ բուն հրամայական նախադասությունների միտքը նման բարդ նախադասության մեջ ժամանակակից գրական հայերենի հիմնական օրինաչափության հիման վրա ուրիշի ուղղակի խոսքից վերածվում է անուղղակի խոսքի և արտահայտվում է պատմողաբար՝ պատմողական նախադասությամբ: Հենց այդպես է վերոհիշյալ օրինակի վերջին նախադասությունը՝ ուր նա խաղաղվի, փոխանակ՝ դու խաղաղվի: Վերոհիշյալ երևույթը ավելի սովորական է ժողովրդա-խոսակցական լեզվի համար:

Բարդ խառը նախադասությունների յուրահատկությունը պարզ խառը նախադասությունների համեմատությամբ այն է, որ եթե վերջիններիս մեջ տարբեր բնույթի հատկանիշները հանդես են գալիս միաժամանակ, միաձուլված, ապա բարդի մեջ դրանք հանդես են գալիս զուգահեռ, կողք-կողքի: Հնարավոր է նաև, որ բարդ խառը նախադասության բաղկացուցիչ որևէ նախադասություն լինի նույնպես խառը նախադասություն:

ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

§ 767. Բարդ նախադասությունը, որպես կառուցվածքային տիպ, ղեահատելու համար անհրաժեշտ է այն բնութագրել ի տարբերություն, մի կողմից պարզ նախադասության, մյուս կողմից՝ ինքնուրույն պարզ նախադասությունների կապակցության:

Պարզի համեմատությամբ բարդ նախադասությունը տարբեր յուրահատկություններ է ի հայտ բերում: Ակնհայտ է «Անահիտը պարեց» և «Անահիտը պարեց, իսկ Գոհարիկը երգեց» նախադասությունների տարբերությունը. առաջինը կազմված է մտքի մեկ

նվազագույն միավորից և կառուցվածքով պարզ է, իսկ երկրորդը կաղմված է մտքի երկու միավորներից և բարդ է՝ նախադասութ-
յունների քերականական-կառուցվածքային տարբերությունները
տվյալ դեպքում արտացոլում են արտահայտվող երևույթների՝ իրա-
կանության մեջ ունեցած տարբերությունները. մի դեպքում մեկ
առարկան կատարում է մեկ գործողություն (պարզ նախադասու-
թյուն), մյուս դեպքում երկու տարբեր առարկաներ կատարում են
երկու տարբեր գործողություններ (բարդ նախադասություն)։

Այդ տեսակետից այլ է պարզ և բարդ նախադասությունների
հարաբերությունը հետևյալ հակադրություններում։

1. Նրանք եկան մեզ օգնելու։ Նրանք եկան, որ մեզ օգնեն։

2. Նրանք եկան ժամը իննից առաջ։ Նրանք եկան, երբ ինը
չկար։

3. Նրանք ստիպված եկան։ Նրանք եկան, որովհետև ստիպ-
ված էին։

Բերված զուգահեռ նախադասություններում արտահայտված
են միևնույն իրողությունները. սակայն ինչպես երևում է, դրանք
դրսևորված են տարբեր կառուցվածքներով։ Սա նշանակում է, որ
պարզ և բարդ նախադասությունների տարբերությունը հաճախ սոսկ
լեզվական-կառուցվածքային է և ոչ թե դեմոտատային։ Քերակա-
նական-կառուցվածքային տեսակետից այդպիսի բարդ և համա-
պատասխան պարզ նախադասության տարբերությունը ստորոգ-
ման քանակի մեջ է. պարզ նախադասության մեջ կա մեկ ստորոգ-
յալ, բարդի մեջ՝ մեկից ավելի (տվյալ դեպքում՝ երկու)։ Ինչ խոսք,
տվյալ հատկանիշը քերականորեն ստորոգյալի ձևով արտահայտ-
վելու դեպքում հնարավոր լրացումների հարաբերությունը և գնա-
հատումը համապատասխանաբար փոխվում են (լրացման լրացում
լինելուց դառնում են գլխավոր անգամի լրացում)։

Բարդ նախադասությունը էսպես տարբերվում է նաև ինքնու-
րույն պարզ նախադասությունների կապակցությունից։ Բարդ նա-
խադասությունը կառուցվածքային տեսակետից՝ մեկ ամբողջու-
թյուն է կազմում, և դրա հետ կապված՝ նրա բաղադրիչները շու-
նեն պարզ նախադասության ինքնուրույնությունը իմաստային ու
ձևային տեսակետից։

Դիտենք հետևյալ բարդ նախադասությունը. խավար միջանցք-
ների քարերի վրա լավեց սապոգների մետաղյա ձայն, ապա

աղմկեցին երեք բեռնատար մեքենա, և զինվորների խմբերը սլացան դեպի «Ավրորա» (ԱԲ, Մի անգամ հոկտեմբերի 25-ին): Սա մի բարդ նախադասություն է, որի բաղադրիչները կարող էին միայն պարագայում դորժածվել որպես ինքնուրույն պարզ նախադասություններ՝ արտահայտելով նույն միտքը: Այսպես՝ խավար միջանցքների քարերի վրա լսվեց սապոգների մետաղյա ձայն, Աղմկեցին երեք բեռնատար մեքենա: Զինվորների խմբերը սլացան դեպի «Ավրորա»:

Բերված երկու տարբերակներում արտահայտված է միևնույն իրողությունը, միայն թե առաջինում բաղադրիչ մտքերը վերցված են քերականական սերտ կապի մեջ՝ միացած են ապա, և կապակցող բառերով ու փոքրիկ դադարներով. միավորվում են մեկ ընդհանուր հնչերանդով, և այս բոլորի շնորհիվ բաղադրիչ նախադասությունները մտքի տեսակետից միանում են մեկ ամբողջի մեջ իբրև մեկ բարդ նախադասության բաղադրիչներ:

Երկրորդ տարբերակում մենք ունենք երեք ինքնուրույն նախադասություններ, որոնք թեև մտքով կապված են իրար հետ, որքանով մեկ խոսք են կազմում, բայց քերականորեն ինքնուրույն են, որչափով ունեն իրենց ինքնուրույն ավարտված հնչերանդը, ինքնուրույն նախադասություններին հատուկ մեծ դադարները, շաղկապված չեն բառական միջոցներով:

Ավելի հաճախ բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասությունները չեն ունենում իրենց ինքնուրույնությունը ձևային տեսակետից, և նրանց արտահայտած միտքը հասկանալի է լինում բարդ նախադասության մյուս բաղադրիչի կամ բաղադրիչների հետ ունեցած կապի մեջ: Օրինակ՝ Եբ դասածամբ վերջացավ, ու աշակերտները պիտի ցրվեին, ընկերս, որ շատ երգ սիրող էր, խնդրեց ուսուցչից, որ աշակերտները մի երգ ասեն (Իս., Աղղային երգը): Արամբ գնաց դպրոց, իսկ Աշոտը՝ գրադարան:

Ընդգծված նախադասություններն այն ձևով, ինչպես որ կան բարդ նախադասության մեջ, ինքնուրույն չեն կարող դորժածվել, հետևապես և դրանք սովոր կառուցվածքով չեն կարող հավասարեցվել պարզ նախադասությանը: Այսպիսով, բարդ նախադասության բաղադրիչները պարզ նախադասություն համարելը պետք է ընդունել վերապահությամբ ու պայմանականորեն:

Այդ օրինակներում բաղադրիչ նախադասությունները կապի

սերտության, ինքնուրույնության կորստի այլ միջոց ևս ունեն հանձին ընդհանուր անդամի առկայության՝ բաղադրիչ տարբեր նախադասություններում, վերջին օրինակում՝ զնաց, իսկ առաջին օրինակում՝ ընկերս (հմմտ. ընկերս շատ երգ սիրող էր, ընկերս խնդրեց ուսուցչին)։

Այսպիսով՝ բարդ կոշվում է այն նախադասությունը, որը կազմված է ֆերականորեն և իմաստով իրար հետ կապված երկու կամ ավելի բաղադրիչ նախադասություններից։

ՀԱՄԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՍՏՈՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՈՒՄ

§ 768. Բարդ նախադասության բաղադրիչներն իրար հետ կապվում են երկու տիպի շարահյուսական հարաբերությամբ՝ համադասական և ստորադասական։

Համադասական կոշվում է շարահյուսական այն հարաբերությունը, որով կապվող միավորները ֆերականորեն համազոր են։ Օրինակ՝ Մեղմիկ սոսափում էր ուռնին, և ջրաղացն անուշ մտմրտալով, ասես հին օրերից մի հին հեքիաթ էր պատմում (Իս., Համբերանքի չիբուխը)։ Շահյանը երբեք չէր սիրել մոր համբույրները, իսկ մայրն այդ կողմից միշտ շատ շոտյլ էր եղել դեպի նա (ՆԴ, Մահը)։

Այս բարդ նախադասությունները կազմված են երկուական բաղադրիչներից, որոնք քերականորեն համազոր են իրար, միմյանց միտք չեն լրացնում, արտահայտում են, այսպես ասած, զուգահեռ գոյություն ունեցող երևույթներ։ Սա նախադասությունների հարաբերության համադասական եղանակն է։

Ստորադասական կոշվում է այն հարաբերությունը, որով կապվող նախադասություններից մեկը գերադաս է, մյուսը՝ ստորադաս, այսինքն նրանք գտնվում են ֆերականական լրացման ու լրացյալի կապի մեջ։ Օրինակ՝ Այդ օրվանից զգաց, թե որ աստիճան դերել է Բազենյանն իր սիրտը (ՆԴ, Մահը), Խոսքերս, որ ամեն օր կրկնում էի զանազան ձևերով, դյութական ազդեցություն ունեին նրա վրա (Իս.)։

Բերված օրինակներում կապակցության համադասական և ստորադասական բնույթները միանգամայն ակնհայտ են։ Սակայն

ուչ միշտ է, որ կապակցության տվյալ եղանակն այդքան որոշակի է թե՛ կապակցվող նախադասությունների մտքի և թե՛ քերականական կապի առումով: Այսպես, «Հորդ անձրև սկսվեց, և մենք ստիպված հետաձգեցինք մեր զբոսանքը» նախադասության բաղադրիչները տրամաբանական տեսակետից պատճառական հարաբերությամբ են կապված միմյանց հետ: Արտահայտված է այն միտքը, որ զբոսանքը հետաձգվել է հորդ անձրև սկսվելու պատճառով: Սակայն քերականորեն դրանք կապված են համադասական հարաբերությամբ, որի միջոցը տվյալ դեպքում և համադասական շաղկապն է: Այդպիսի դեպքերում նախադասությունների քերականական հարաբերության բնույթը որոշելիս պետք է հենվել քերականական-կառուցվածքային հատկանշի վրա և ոչ թե ելնել նրանց տրամաբանական կապից:

Հիշյալ նախադասության միտքը կարելի է արտահայտել նաև այլ կերպ՝ ստորադասական հարաբերությամբ: Ինչպես՝ «Քանի որ (երբ) հորդ անձրևն սկսվեց, մենք ստիպված հետաձգեցինք մեր զբոսանքը»: Թեև այս և վերը բերված նախադասությունները նույն իրողությունն են արտահայտում, բայց և այնպես դրանք ձևավորված են քերականական տարբեր հարաբերություններով (համադասություն և ստորադասություն): Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ այդ հանգամանքն իր հերթին ազդում է երևույթի ընկալման և զնահատման վրա. երբ իրական պատճառը քերականորեն համադոր հարաբերությամբ է ներկայացվում համապատասխան դործողության նկատմամբ, դրանով իսկ արտահայտված երևույթը մտովին ընկալվում է որպես ինքնին կատարվող, ինքնուրույն երևույթ, որ հասուկ հաղորդվում է նորություն լինելու կամ կարելիություն ներկայացնելու պատճառով, և միայն տրամաբանորեն է այն հասկացվում որպես հաջորդ երևույթի պատճառ:

§ 769. Բարդ նախադասության բաղադրիչների հարաբերության բնույթը երբեմն որոշակի չէ հենց քերականական տեսակետից: Մինչևույն բարդ նախադասության մեջ կարող են տեղ գտնել և համադասություն, և՛ ստորադասություն արտահայտող քերականական միջոցներ, կամ հարաբերությունը կարող է արտահայտվել քերականական այնպիսի եղանակով, որից տվյալ կապակցությունն ստանում է երկակի բնույթ. իր մեջ ունենում է թե՛ համադասության, թե՛ ստորադասության տարրեր, և միայն ըստ

առավել իշխող հարաբերության պետք է որոշել այդպիսի կապի բնույթը:

Այդ երկակիությունը առանձնապես հատուկ է այնպիսի բարդ նախադասությունների, որոնց մի մասի հետ գործածվում է զիջական, իսկ մյուս մասի հետ՝ ներհակական շաղկապ, ինչպես և շարահարական կապակցությամբ կազմված շատ բարդ նախադասությունների:

Օրինակ՝ Թեև պիեսը շատ հետաքրքրական էր, սակայն որոշ դերասանների անհաջող խաղի պատճառով այն ցանկալի տպավորություն չթողեց: Չնայած գարնանացանն ուշ սկսեցինք, բայց այն հաջողությամբ է ընթանում և կավարտվի ժամանակին: Այստեղ քեև, չնայած զիջական շաղկապները զուգակցված են սակայն, բայց հակադրական շաղկապների հետ: Եթե առաջինները չլինեին, նախադասությունների հարաբերությունը որոշակիորեն կլիներ համադրական-ներհակական, սակայն զիջական շաղկապները առաջին նախադասություններին տալիս են համապատասխան երանգ և նրանց հարաբերության մեջ մտցնում ստորադասության զգալի տարր:

Համադասական և ստորադասական հարաբերությունների արտահայտության տեսակետից յուրահատուկ դիրք են գրավում մի քանի այլ շաղկապներ՝ երբ ... ապա, քե, մինչդեռ: Այս շաղկապները տարբեր կիրառություններում կարող են արտահայտել ստորադասական և համադասական հարաբերություններ:

Երբ ... ապա զուգադրական շաղկապը գերազանցապես ստորադասական իմաստով է գործածվում. ըստ որում՝ երբ-ով սկսվող նախադասությունը պայմանի երկրորդական նախադասություն է ձևավորում: Օրինակ՝ Երբ թագավորը հանդիպած չլիներ անհաջողության, ապա Գեորգ իշխանն այստեղ կլիներ (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի):

Երբ այս մտածությունը մի հանցանք է եղել, ապա հրամայիր պատժել ինձ ամենածանր կերպով (Ն. տ.):

Երբ ... ապա զուգադրական շաղկապը երբեմն արտահայտում է նաև համադասական հարաբերություն՝ իրար կապելով հանդիպողական ներհակության մեջ գտնվող նախադասություններ:

Եթե 1913 թ. Հայաստանի քաղաքային բնակչության տոկոսը կազմում էր 10,4, ապա 1926 թ. այն հասավ 19,0-ի, իսկ 1939 թ.

կազմեց 28,6 տոկոս (ՀԺՊ): Եթե Պավլիկյան շարժումը սոցիալական և միաժամանակ աղատագրական շարժում էր՝ ուղղված արաբական ու բյուզանդական լծի դեմ, ապա Թոնդրակյան շարժումը ուներ միայն սոցիալ-դասակարգային բնույթ (ՀԺՊ):

Թե շաղկապը սովորաբար արտահայտում է ստորադասական հարաբերություն և կապակցում է ստորադաս նախադասությունը գերադասի հետ. ինչպես Հյումբաթի ձորի ժայռերը տեսան, քե՛ ինչպես գունավոր գորգերը հանեցին քարանձավներից, շալակով տարան և փոխարենը քաղաքից ստացան նավթ, շաքար (ԱԲ, Հյումբաթի ձորը): Թերևս հարուստները կարծում են, քե՛ աղքատները ցավ չեն զգում (Իս., Նրանք դռնշակ ունին):

Սակայն այդ շաղկապը, հատկապես, հարցական բնույթի նախադասություններում արտահայտում է համադասական հարաբերություն՝ կապակցելով համապատասխան նախադասություններ: Օրինակ՝ Աղջկա հոր բարեկամներն էին օգնում, քե՛ հենց ինքը՝ մականրապետը ուղարկում էր մի նշան... (ԱԲ, Կյորես): Նա՞ է գրում ինձ, քե՞ ես եմ գրում իմ հարազատին (ՊՍ, Նամակ):

Մինչդեռ շաղկապը սովորաբար գործածվում է սրպես հակադրական հարաբերություն արտահայտող համադասական շաղկապ՝ կապելով համապատասխան համադաս նախադասություններ: Օրինակ՝ Հագարացիները այդ տեսնելով հուսահատության աղաղակ բարձրացրին, մինչդեռ հայերն ուրախության ու ցնծության ձայներ էին արձակում (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Այդ գիշեր թշնամու բանակը կարծես սուղի մեջ էր, մինչդեռ Բյուրականը ջահերով ու զամբարներով լուսավորված հաղթության տոն էր կատարում (ն. տ.):

Այդ շաղկապը, սակայն, երբեմն հանդես է գալիս ստորադասական հարաբերությամբ՝ մասնավորապես ժամանակի բնույթի ստորադաս նախադասությունը կապելով գերադասի հետ: Օրինակ՝ Մինչդեռ ամենքը հիացած նայում էին դյուցազնուհուն, նա հանեց նրան աստիճանների վրա և դառնալով ժողովրդին, բարձրաձայն հայտարարեց (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Մինչդեռ երազգավորում այս պատրաստություններով էին ղբաղված, տեղի ունեցավ մի անակնկալ դեպք (ն. տ.):

Թե չէ շաղկապը նույնպես կապում է ստորադաս նախադասությունը գերադասի հետ՝ արտահայտելով ստորադասական հարա-

բերութիւն: Այդ դեպքում այն դրվում է ստորագաս նախագասութեան վերջում: Օրինակ՝ Լուսնյակը մեր է մտնում քն չէ, դարձյալ արեգակն է դուրս գալիս (ՀԹ, Տերն ու ծառան): Տաք գոմի գունն են հասնում քն չէ, իրար ետեից ներս են թափում (ՀԹ, Խելոքն ու հիմարը):

Թե չէ շաղկապը արտահայտում է նաև համադասական հարաբերութիւն, դրվելով կապակցվող նախագասութիւններից հաջորդի սկզբում՝ կազմում է հակադրական կապակցութիւն: Օրինակ՝ Դե գնանք, ես քեզ կուղեկցեմ, քն չէ մեր շունը ուրիշ մարդ տեսնելիս՝ շղթան էլ է պոկում (ՍԽ, Հողը, 1): Հասարակական բախտից Թագուհու հաշվապահ հայրը գնացել էր այլ քաղաք, քն չէ նա էլ իր անհամ խրատներով ու ակնոցի տակից նայող սուր աչքերով բոլորովին կտանջեր նրան (ՍԽ, Հողը, 2):

§ 770. Շարահարական կապակցութեամբ կապված նախագասութիւնների հարաբերութիւնը հաճախ կախված է հնչերանգից: «Վաղը կգան, կգիմաժորենք», «Ճանապարհը բաց է, գնացեք» նախագասութիւնները կարող են ըմբռնվել թե՛ որպէս համադասական և թե՛ որպէս ստորագասական: «Վաղը կգան», «Ճանապարհը բաց է» նախագասութիւնները կարող են գիտակցվել թե՛ որպէս պայման (համտ. եթե վաղը կգան, կգիմաժորենք: Եթե ճանապարհը բաց է, գնացեք), թե՛ որպէս որոշակիորեն հայտնի, առկա իրողութիւն: Առաջին դեպքում հարաբերութիւնը կլինի ստորագասական, երկրորդ դեպքում՝ համադասական:

Սակայն միևնույն բառերի կապակցութիւնը հանդիսացող նախագասութեան այս աստիճան երկակիութիւնը հատուկ է պրավոր խոսքին, և հենց, ըստ երևույթին, դրանից ելնելով են շատ լեզվաբաններ շարահարական կապակցութեամբ բարդ նախագասութիւնները դուրս թողնում համադասական և ստորագասական կապակցութիւններից: Իսկ երբ նկատի ենք ունենում բանավոր խոսքը, որը, անշուշտ, բուն լեզվի կենդանի արտահայտութիւնն է՝ յուրահատուկ հնչերանգով, հիշյալ հարաբերութիւնները հանդիս են գալիս զգալիորեն տարբերակված կերպով: Միևնույն կապակցութիւնը համադասական հարաբերութիւն արտահայտելու դեպքում այլ հնչերանգով է արտահայտվում, իսկ ստորագասական հարաբերութիւն արտահայտելու դեպքում՝ այլ, Պետք է նկատի

ունենալ, որ հնչերանգը նախադասության ձևավորման միջոցներից մեկն է, նախադասության կառուցվածքային էական հատկանիշ, ուստի այն ևս պետք է հաշվի առնել քննարկվող հարցում: Ինչ վերաբերում է գրավոր խոսքում այդ հարաբերությունների տարբերակմանը, ապա այդ հնարավոր է լինում կապակցված խոսքի մեջ:

Նկատելի է, որ գրողները հնչերանգային և կառուցվածքային հիշյալ տարբերությունները գրավոր խոսքի մեջ հաճախ արտահայտում են կետադրական տարբեր նշան գործածելով. համադասական հարաբերության դեպքում բաղադրիչ նախադասություններն անջատում են ստորակետով, իսկ ստորադասական և մասնավորապես պայմանի, հիմունքի հարաբերության դեպքում՝ բուխով: Ստորակետի գործածությունն ինքնին հասկանալի է. բերենք նման դեպքերում բուխի կիրառության օրինակ. Ինձ տեսավ՝ զեմքն իսկույն մյուս կողմը դարձրեց (Ա.Բ. Խոնարհ աղջիկը):

Այսպիսով, չնայած համադասության և ստորադասության միջև անջրպետ չկա, և մի շարք կապակցություններում այդ հարաբերությունների չահմանն ազդոտանում է, այնուամենայնիվ բարդ նախադասության բաղադրիչների կապը բնորոշվում է կապակցության այդ երկու եղանակով, և ըստ այդմ բարդ նախադասությունները լինում են երկու տեսակ՝ բարդ համադասական և բարդ ստորադասական:

**ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻԶՆԵՐԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՏԱՀԱՅՏՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ**

§ 771. Բարդ նախադասության բաղադրիչ մասերի կապը արտահայտվում է երկու եղանակով՝ բառական և շաբառաբանական:

§ 772. Բառական եղանակն այն է, որ բաղադրիչ միավորների հարաբերությունն արտահայտվում է բառերով: Այդպիսի դեր կատարում են շաղկապները ու շաղկապական (հարաբերական) բառերը:

ա) Բոլոր շաղկապները մասնակցում են նախադասությունների կապակցմանը, ըստ որում համադասական կապակցությունն արտահայտվում է համադասական շաղկապներով, ստորադասականը՝ ստորադասական շաղկապներով. օրինակ՝ Երկնքից հրաշեկ

արևը կրակ էր մազում, և առավոտը կիզող էր, ինչպես միջօրեին (Իս., Անպարտելի ոգին): Դուք պաշարման ժամանակ մտածում եք ձեր կյանքը ազատելու, իսկ ես՝ իմ պատիվը փրկելու վրա (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի): Հարեաններից յուրաքանչյուրը գտնում էր, որ ծուռ տեղը պետք է ուղղվի հարևանի հաշվին, ուստի և ոչ մեկը չէր զիջում (ՍՁ, Յանկապատ): Ասում են, քեզ դու այնպես, Մոռացել ես ինձ այնպես, Որ երբ անունս են տալիս, հազիվ միտքդ եմ գալիս (Իս.):

Բ) Հարաբերական բառերը զործածվում են միայն ստորագասական հարաբերություններ արտահայտելու համար: Օրինակ՝ Սիրում եմ ես նրանց, որոնք խենթ են ու անտուն, նրանց, որոնք կայան չունեն և չունեն խնդում (ՎՏ):

Ականջս զրեցի խցիս այն դռնակին, որտեղից կերակուր էի ստանում (Իս., Բայրամ Ալին): Յուրահատուկ մի թովչանք կա այդ մենությունն ու լուծյան մեջ, երբ ինքդ քեզ հետ ես ու բնության հետ (ՍՁ, Անիծած ձորը):

Հարաբերական ունեցող նախադասությունների մեծ մասում հանդես են գալիս նաև հարաբերյալներ (վերջինս՝ գերադաս նախադասության մեջ), որոնցով բաղադրիչ նախադասությունների կապն ավելի է ուժեղանում: Որպես հարաբերականների հանդես են գալիս սովորաբար ցուցական դերանունները, մասամբ նաև՝ որոշյալները, ինչպես՝ այն... ինչ, նա... որը, նրանք... որոնք, այնքան... որքան, այնտեղ... որտեղ, այնպես... ինչպես և այլն,

§ 773. Նախադասությունների կապակցման մյուս եղանակի՝ շարահարության դեպքում շարահյուսական կապն արտահայտվում է առանց բառական միջոցի:

Կապակցման այս եղանակի մեջ դեր են կատարում բաղադրիչ միավորների միջև փոքրիկ դադարը, հնչերանգը, շարադասությունը, իմաստը: Կապակցման այս միջոցները դեր կատարում են նաև շաղկապավոր կապակցություններում. բայց նրանց դերն առավել ակնհայտորեն երևում է շարահարության դեպքում:

Հնչերանգը կարևոր դեր է կատարում ոչ միայն առհասարակ նախադասության ձևավորման գործում, որպես կարևոր միջոց, այլև մասնավորապես բարդ նախադասության կառուցվածքում, որպես նրա բաղադրիչները մեկ ամբողջի մեջ միավորող միջոց: Հնչերանգը իր այդ կապակցող դերի հետ միասին քերականական

հարաբերության արտահայտման միջոցի դեր է կատարում, ըստ որում, հաճախ մանավանդ շարահարական կապակցության դեպքում՝ հնչերանգով կարելի է տարբերել համադասական և ստորադասական հարաբերությունները: «Եղանակը լավ կլինի, կգնանք» շարահարական կապակցությունը կարող է ընկալվել որպես թե՛ համադասական և թե՛ ստորադասական նախադասություն: Այդ նախադասությունը թվարկման հնչերանգով արտասանելիս կրնակավի որպես համադասական կապակցություն (համտ. եղանակը լավ կլինի և կգնանք), իսկ պայմանի հնչերանգով արտասանվելիս, կլինի ստորադասական նախադասություն՝ պայմանի հարաբերությամբ (հմմտ. եթե եղանակը լավ կլինի, կգնանք):

Շարադասությունը տարբեր կարգի նախադասություններում տարբեր դեր է կատարում: Այսպես, սոսկ թվարկում արտահայտող բաղադրիչներով կազմված բարդ համադասական նախադասություններում շարադասության դերը նվազագույնի է հասնում: Այսպես. «Արամը դաս է սովորում, Գոհարը նվագում է, Աշոտը խաղում է» օրինակի բաղադրիչ նախադասությունների շարադասությունը փոխելու դեպքում էլ կարտահայտվեր միևնույն միտքը և կպահպանվեր նրանց ներքին կապի բնույթը:

Սակայն շատ հաճախ շարադասությունը մեծ դեր է կատարում բարդ նախադասության բաղադրիչ մասերի իմաստային փոխհարաբերության հարցում: Շարադասության այդ դերը կարելի է տեսնել հետևյալ օրինակներում. Բացվում է ինքնաթիռի դուռը, և վայրկենապես ներս է լցվում երկրային փոշխառն օդն ու հողաբույր արևը (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են): Հանկարծ մեր ինքնաշարժը սկսում է սուլել, նրան արձագանքում են մեզ ուղեկցող մյուս մեքենաները, և ամբողջ փողոցը լցվում է բազմերանգ ու բազմառիթմ սուլչերով (ն. տ.): Այս օրինակներում համադասական հարաբերությամբ կապված բաղադրիչներն ունեն ժամանակային, պատճառահետևանքային կապ, և ժամանակային տեսակետից հաջորդող ու պատճառ կամ հետևանք հանդիսացող դրոժոգությունները որոշակիորեն ըմբռնվում են որպես այդպիսիք ըստ բաղադրիչ նախադասությունների շարադասության: Շարադասության փոփոխությունը նման դեպքերում կարող է կամ փոխել բարդ նախադասության բաղադրիչ մասերի ներքին իմաստային-քերականական փոխհարաբերությունը կամ աղավաղել այն:

Շարադասութիւնը բարդ նախադասութեան բաղադրիչների փոխհարաբերութեան ձևավորման իր այդ դերով հաճախ հավասարվում է շաղկապների կամ հարաբերական բառերի դերին: Այսպէս. «Երբ դուրս եկա առանձնասենյակից, ինչ-որ մանկական հպարտութիւն զգացի» (էքս.) նախադասութեան առաջին բաղադրիչը ժամանակի հարաբերութիւն է արտահայտում հաջորդի (գլխավորի) համար. այդ իմաստը կարտահայտեր նաև այն դեպքում, երբ այն հաջորդի գլխավոր նախադասութեանը. ինչպես՝ ինչ-որ հպարտութիւն զգացի, երբ դուրս եկա առանձնասենյակից: Իսկ եթե բերված միտքը ձևավորվեր առանց ստորադասական հարաբերութիւնը նշող բառի, այսինքն՝ արտահայտվեր շարահարկան կապակցութեամբ, նշված ժամանակային հաջորդականութեան հարաբերութիւնը կարտահայտվեր շարադասութեամբ: Հմմտ.՝ Դուրս եկա առանձնասենյակից և ինչ-որ մանկական հպարտութիւն զգացի, ինչ-որ մանկական հպարտութիւն զգացի և դուրս եկա առանձնասենյակից:

ԲԱՐԴ ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

§ 774. Բարդ համադասական կոչվում է այն նախադասութիւնը, որը կազմված է քերականորեն համագոր հարաբերութեամբ կապված երկու կամ ավելի բաղադրիչ նախադասութիւններից:

Բարդ համադասական նախադասութեան պարզագույն տիպը բաղկացած է լինում երկու նախադասութիւններից: Ինչպես՝ հոգնել եմ սիրելուց ես արդեն, և տաղտուկ է պատճառում ինձ սիրային վեպը (Իս., Սիրո վեպը):

Միշտ էլ սիրածին պատահաբար են պատահում կյանքում. Ու հրաժեշտ են տալիս սիրածին անհրաժեշտաբար (ՊՍ): Մարդիկ սիրոսի են գնում, իսկ դուք աղաւարի նստել եք պատշգամբում (Սև, Հողը, 1):

Բարդ համադասական նախադասութիւնը կարող է կազմված լինել նաև երեք ու ավելի նախադասութիւններից: Ինչպես՝ Դու-

նախն անդադար բացվում էր, նույնմբերյան քամին ներս էր փչում, օրորվում էին եղեգները, և ճրագների լույսը դողում էր (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը): Այսօր բոլորը ժպտում են, այսօր վերելակի հայելին ժպիտով է լցված, սենյակիս բանալին էլ ինչ-որ ուրախ է զնգում, իսկ լայն լուսամուտից գիշերային Բեյրութի հանդարտած լույսերը մտերիմ աչքի են նման (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են):

§ 775. Բարդ համադասական նախադասություններն ունենում են, այսպես կոչված, փակ և բաց կառուցվածքներ, որ արտահայտվում է բաղադրիչ նախադասությունների քանակի սահմանափակության կամ դրանց ավելացման հնարավորության մեջ:

Փակ կոչվում է այնպիսի համադասական կառուցվածքը, որը բաղկացած է երկու, երեք կամ ավելի բաղադրիչներից, որոնց վրա այլ բաղադրիչներ ավելացնել հնարավոր չէ: Փակ կառուցվածքները սովորաբար ունենում են ներհակական հարաբերություն, որն արտահայտվում է համապատասխան շաղկապներով: Օրինակ՝ Այդ գիշեր թշնամու բանակը կարծես սուգի մեջ էր, մինչդեռ Բյուրականը ջահերով ու զամբարներով լուսավորված հաղթության տոն էր կատարում (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Նա վստահ առաջ գնաց, բայց սրտում կասկած ծագեց (ՎԱ, Սևանի ափին): Վասակյանք նրան շտապեցնում էին, իսկ Վարդանանք և չեղոքները կաշկանդում էին դործի անցնել (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

Փակ կառուցվածքի համադասական նախադասության մեջ հակադրության մեկ եզրը (ավելի հաճախ առաջին եզրը) կարող է բաղկացած լինել մեկից ավելի բաղադրիչ նախադասություններից. որոնց բոլորին հարաբերում է (սովորաբար ներհակությամբ) մյուս եզրը: Օրինակ՝ Կա Մեծարենց, կա Տերյան, և բազում ուրիշ պոետներ կան, բայց Թումանյանն է անհաս Արարատը մեր նոր քերթության (ԵԶ): «Կա Մեծարենց, կա Տերյան և բազում ուրիշ պոետներ կան» միավորական կապակցությունը վերոհիշյալ բարդ համադասական նախադասությանը բնորոշ ներհակական կապակցության համար մեկ եզր է (թեև բազմանդամ), և այդ ամբողջին, որպես մեկ բաղադրյալ բաղադրիչի, հակադրված է վերջին բաղադրիչը («Բայց Թումանյանն է անհաս Արարատը մեր նոր քերթություն»):

Բաց կառուցվածքի բարդ համադասական նախադասություն-

ները կազմված են լինում երկու կամ ավելի հավասարաթեք բաղադրիչ նախադասություններից և իրենց կազմի մեջ կարող են ընդունել այլ բաղադրիչ նախադասություններ ևս: Այսպիսի կառուցվածքներն առավելապես ունենում են միավորական ու տրուհական հարաբերություն: Այսպես. Աշուն էր, դաշտերը դեղնել էին (ՀՔ, Կարոտ) նախադասությունը, որ բաղկացած է երկու միավորից, բաց կառուցվածքի է, և նրա կազմի մեջ կարելի է ավելացնել նրանց համարժեք այլ նախադասություն կամ նախադասություններ ևս: Ասենք. Աշուն էր, դաշտերը դեղնել էին, եղանակը աստիճանաբար ցրտում էր, ծառերը կամաց-կամաց սկսում էին մերկանալ իրենց գույնզգույն զգեստից: Բաց կառուցվածքի հետևյալ բարդ նախադասությունը բաղկացած է չորս նախադասությունից, սակայն այդ քանակը կարելի է ավելացնել՝ շարունակելով դարձան նկարագրությունը: Գարունը եկավ, եղանակն աստիճանաբար տաքանում է, ծաղիկները բացվում են, թռչունները վերադառնում են տաք երկրներից:

§ 776. Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչները մեկ ամբողջի մեջ միավորվում են իմաստային հիմքով ու քերականական միջոցներով (հնչերանգով, շաղկապներով, շարահարությամբ): Բաղադրիչ նախադասությունների իմաստային կապն ու սերտությունը տարբեր չափի ու բնույթի են լինում: Առավել սերտ են զուգադրական շաղկապներով կապված բաղադրիչները: Օրինակ՝ Ոչ միայն տրամադրություն չունենիք ուղեւորության գնալու, այլև եղանակն էր վատ ու աննպաստ: Ոչ թե նրանք ձախողեցին նախաձեռնության իրադրծումը, այլ ուղղակի այն իրագործելու պայմաններ չկային:

Այլ շաղկապներով ևս միանում են սերտորեն կապված բաղադրիչ նախադասություններ: Օրինակ՝ Այգալես խոսիր, Պետրե, ապա թե ոչ ես կխեղագարվեմ (Մուր., 407, 1951): Ետ ուղարկիր սրանց բանտ, տեղ մարզպան... եթե ոչ մենք կկռվենք (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Հինգ-վեց օրվա ընթացքում պետք է ավարտել սիլոսի կուտակումը, այլապես ուշ կլինի (ՍԽ, Հոդը, 1):

Միավորական հարաբերությամբ կապված բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչները հաճախ թվարկում են արտահայտում, և այդ դեպքում բարդության բաղադրիչները կարելի է լինում նույնիսկ դարձնել անկախ նախադասություններ: Օրին-

նակ՝ Բոլորս ելանք, ոտքի կանգնեցինք, մի ընկեր լամպի պատ-
րույզը բարձրացրեց, խուցն ավելի լուսավորվեց (Իս., Մի շաբաթ
մահապարտի հետ)։ Հմմտ.՝ Բոլորս ելանք, ոտքի կանգնեցինք։ Մի
ընկեր լամպի պատրույզը բարձրացրեց, խուցն ավելի լուսավոր-
վեց։

Այլ օրինակ՝ Սրահում լոնցին նրանց բոլորի ոտնաձայները,
լսվում էր խեղճ մահապարտի հետզհետե մարող շղթաների մոայլ
շառաչը (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ)։ Հմմտ.՝ Սրահում
լոնցին նրանց բոլորի ոտնաձայները. լսվում էր խեղճ մահապար-
տի հետզհետե մարող շղթայի մոայլ շառաչը։

Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների կա-
պը կարող է ավելի պակաս սերտ լինել, քան նախորդ օրինակնե-
րինն է։ Այս դեպքում բաղադրիչ նախադասությունները բաժան-
վում են համեմատաբար տեական դադարով, իսկ զրավոր խոս-
քում նրանք բաժանվում են միջակետով։ Օրինակ՝ Այս վիթխարի
խաչի ձախ թևի վրա մեր խցերն էին գտնվում. հս միայնակ էի
իմ խցում քանդված. մի փոքրիկ լուսամուտ նայում էր Արագա-
ծին (Իս., Քուրդ Ամոն)։ Երկու ընկերով գնում էինք հինավուրց
Արմավիրի բլրի տակով. մեր զլխի վրա ծվում էր մեհնական սո-
սիներու խորհրդավոր սոսափը. երկուսս էլ լուռ էինք, տարված
մեր տեսիլներով (Իս., Աղգային երգը)։

Հաճախ համադասական նախադասության բաղադրիչների
կապի սերտության օբյեկտիվ չափանիշ չկա, այլ դա կարող է
կախված լինել խոսողից (հեղինակից)։ Դա է հաստատում այն
իրողությունը, որ միևնույն կարգի նախադասությունները մի հե-
ղինակ (կամ խոսող) կարող է դիտել որպես մեկ բարդության սեր-
տորեն կապված բաղադրիչներ (կապելով համապատասխան շաղ-
կապներով. կամ շարահարության դեպքում գործածելով ստորա-
կետ, մեկ այլ հեղինակ (երբեմն էլ նույն հեղինակը մեկ այլ դեպ-
քում) այդ նույն կամ նույն կարգի միավորները կարող է պակաս
սերտությամբ կապված դիտել՝ բանավոր խոսքի մեջ արտասանե-
լով ավելի տեական դադարով, իսկ գրավոր խոսքում՝ գործածելով
միջակետ։ Մի երրորդ հեղինակ կարող է այդպիսի նախադասու-
թյունները գործածել որպես ոչ թե բարդ նախադասության բա-
ղադրիչներ, այլ որպես ինքնուրույն նախադասություններ։ Պ. Սեա-
կի հետևյալ ինքնուրույն նախադասությունները մեկ ուրիշը կա-

րող էր գործածել որպես բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչներ:

Օ՛ր, իմ հոգի: Ա՞մպ ես թռչում: Թե՞ երկրից ես դու սարսափում: Ո՞ւմ հետ ես դու: Ո՞ւր է ճամփադ: Ո՞ւր ես գնում: Զուր մի փախիր (ՊՍ, Երաժշտությունը):

§ 777. Բարդ համադասական նախադասությունը կարող է ունենալ մեկ ենթակա որպես ընդհանուր կամ միավորյալ անդամ: Օրինակ՝ Վահե Վահյանը ամռանը այստեղ էր, ամեն ինչ համաձայնեցրել է (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են): Կամ դասի չէի գնում, կամ դասերից տնմիջապես հետո վազում էի տուն՝ իմանալու տատիկի վիճակը (ՀՔ, Մայրենի լեզու): Մենք ամբողջ բանակը շարժեցինք քո դեմ, այլ միայն մի քանի զնդերով եկանք (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

Բաղմակի ստորոգյալներով (ու իր լրացումներով) նախադասությունները էապես տարբերվում են բաղմակի ենթականերով նախադասություններից: Քանի որ բարդ նախադասությունը որպես այդպիսին որոշում ենք նրա կազմի մեջ մեկից ավելի րադադրիչ նախադասություն լինելու կառուցվածքային հատկանիշով, ապա այդ տեսակետից բաղմակի ստորոգյալներով և բաղմակի ենթականերով նախադասությունները հավասարաթեք չեն, նույն կառուցվածքային տիպին չեն պատկանում: Նախադասության կառուցվածքը որոշվում է ոչ թե նրանից բխող կամ ենթադրվող բովանդակությամբ, այլ առկա կառուցվածքով:

Այն հանգամանքը, որ «Արամը և Աշոտը եկան» նշանակում է «Արամը եկավ և Աշոտը եկավ», փաստարկ չէ այդ նախադասությունը բարդ համարելու: Ճիշտ այնպես, ինչպես «Արամը զենց գրիչ և մատիտ» նախադասությունը, թեև նշանակում է «Արամը զենց գրիչ և Արամը զենց մատիտ», բայց բարդ չէ:

Լեզվական միջոցի լեզվական արժեքավորման համար կարևոր է լեզվական-կառուցվածքային կողմը և ոչ թե արտալեզվական նշանակությունը: «Նրանք եկան» կարող է նշանակել «Արամը եկավ և Աշոտը եկավ», բայց սա բնավ դեր չի խաղում «Նրանք եկան» նախադասության կառուցվածքը որոշելու հարցում: Ուրեմն բարդ նախադասության կառուցվածքը պետք է որոշել նրա մեջ առկա՝ քերականորեն ձևավորված բաղադրիչ նախադասության առկայությամբ:

Իսկ ստորոգումը նախադասության կառուցվածքային հիմնական հատկանիշ է, հետևապես և ստորոգման ամեն մի արտահայտություն նախադասության կառուցվածքային հատկանիշ է:

Այդ տեսակետից ստորոգյալի և ենթակայի տարբերությունը երևում է թեկուզ և նրանից, որ բաղմակի ստորոգյալների դժային հատույթավորումից ստացված միավորներն ունեն նախադասության հատկանիշ, ի տարբերություն բաղմակի ենթակաների հատույթավորման, որի դեպքում չենք ստանում նախադասության հատկանիշ ունեցող միավոր:

Համտ.՝ Մենք դուրս եկանք բացառ ու ազատ շունչ քաշեցինք:

Արամն ու իր ընկերները դուրս եկան բացառ:

Թեև առաջին օրինակում մեկ-ը ընդհանուր անգամ է նախադասության երկու բաղադրիչ մասերի համար, այնուամենայնիվ, այդ նախադասությունը կարելի է հատույթավորել երկու մասի, որոնցից ամեն մեկը նախադասություն է՝ 1) Մենք դուրս եկանք բացառ, 2) Ազատ շունչ քաշեցինք: Ծիշտ է, երկրորդ բաղադրիչը թերի նախադասություն է (քանի որ իր կազմի մեջ շունի ենթակա), բայց և այնպես նախադասություն է: Որ բաղադրիչ նախադասությունը կարող է թերի լինել, բոլորովին զարմանալի չէ, չէ՞ որ ինքնուրույն նախադասությունը ևս կարող է թերի լինել: Ի դեպ, այդ նախադասությունը բնագրում դորժածված է որպես թերի (զեղչված ենթակայով) նախադասություն. Դուրս եկանք բացառ ու ազատ շունչ քաշեցինք (ՀՔ, Նահապետ),

Վերը բերված երկրորդ նախադասությունը (բաղմակի ենթականերով) այդպիսի բաժանման չենք կարող ենթարկել: Եթե բաղմակի ենթակաների սահմանից հատույթավորենք, կստացվի մեկ նախադասություն (իր ընկերները դուրս եկան բացառ) և մեկ առանձին բառ (Արամ), որ նախադասության հատկանիշ չունի: Այսպիսով՝ բաղմակի ստորոգյալներով և բաղմակի ենթականերով նախադասությունները կառուցվածքային տարբեր տիպեր են:

Ի դեպ միավորյալությունը հատուկ է նաև բարդ ստորադասական շատ նախադասությունների, բայց դա չի խանդարում դրանք բարդ համարվելուն: Օրինակ՝ Դու խոստացել էիր, որ կգաս: Նրանք ամեն ինչ անում են, որ տարեվերջին ավարտեն այդ աշխատանքը: Աշտոր համաձայնություն է տվել, որ մասնակցի այդ աշխատանքին: Հենց որ ժամանակ ունենամ, կգամ: Այս բարդ ստորադասական նախադասություններից յուրաքանչյուրի բաղադրիչ-

ների ենթական նույնն է: Ծիշտ չէր լինի միայն ենթակայով երկու բաղադրիչ նախադասություններ, եթե ստորադասական հարաբերությամբ են կապված, համարել բարդ, իսկ եթե կապված են համադասական հարաբերությամբ, համարել պարզ: Հմմտ.՝ Նրանք խոստացան, որ դան: Նրանք խոստացան և կգան:

Հաճախ միևնույն նախադասության նույն ենթակայով միավորված բաղադրիչները կարող են գտնվել շարահյուսական տարբեր հարաբերության մեջ՝ համադասական և ստորադասական: Օրինակ՝ Իսկ դու ո՞ր օրը սիրեցիր ինձ, ո՞ր հանդիպումին զգացիր, որ սիրում ես, պատմիր անկեղծորեն (ՀՔ, Ամուսնություն): Այս նախադասության չորս բաղադրիչ նախադասություններն ունեն միևնույն ենթական (դու): Անշուշտ չի կարելի միայն որ սիրում ես-ը համարել բաղադրիչ նախադասություն, իսկ մյուսները բաղադրիչ նախադասություն չհամարել, այլ դիտել որպես մեկ պարզ նախադասություն, այն պատճառաբանությամբ, թե առաջինը ստորադասական հարաբերությամբ է կապված, իսկ մյուսները՝ համադասական: Այնպես որ հիշյալ բարդ նախադասությունը բաղկացած է չորս բաղադրիչ նախադասությունից, Բնականաբար այն մնում է բարդ նախադասություն նաև այն դեպքում, եթե նրա կազմից հանենք, որ սիրում ես ստորադաս բաղադրիչը: Այսպես՝ Իսկ դու ո՞ր օրը սիրեցիր ինձ, ո՞ր հանդիպումին զգացիր, պատմիր անկեղծորեն:

Այսպիսով՝ միավորյալ կամ ընդհանուր ենթակայով, բայց բաղմալի ստորոգյալներով (որոնք նաև կարող են ունենալ լրացումներ) նախադասությունները բարդ նախադասություն են:

Տարբեր բաղադրիչների՝ նույն ընդհանուր (միավորյալ) ենթական ունենալը, անշուշտ, որոշ չափով սահմանափակում է բարդ նախադասության կառուցվածքը, և արդյունքը ստացվում է ընդհանուր (միավորյալ) ենթակայով բարդ համադասական նախադասություն:

ԲԱՐԴ ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ
ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

§ 778. Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչները կապակցվում են երկու եղանակով՝ շղկապներով ու շարահարությամբ: Հասկանալի է, որ համադասական նախադասու-

թյունների բաղադրիչները կապվում են համադասական շաղկապներով՝ և, ու, նաև, ևս, բայց, իսկ, սակայն, այլ, կամ, կամ թե և այլև: Կան, սակայն, շաղկապներ, որոնք հանդես են գալիս թե՛ ստորադասական և թե՛ համադասական հարաբերություններ արտահայտելու համար, ուրեմն և կապակցում են թե՛ բարդ ստորադասական և թե՛ բարդ համադասական նախադասությունների բաղադրիչներ: Այդպիսիք են՝ եթե..., ապա, մինչդեռ, քե, քի չէ:

§ 779. Բարդ համադասական նախադասության կառուցվածքում կարևոր դեր է կատարում շարահարությունը: Շարահարություն կապակցումը կարող է լինել մասնակի կամ լրիվ շափով: Այսինքն՝ տվյալ բարդ համադասական նախադասության բոլոր բաղադրիչները կարող են կապվել միայն շարահարությամբ (լրիվ շարահարական կապակցում): Օրինակ՝ Կեսգիշեր է արդեն, փողոցները խաղաղ են, լուսառեկվամները՝ հանդարտած (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են): Հարթենի գինետունը ճոխ լուսավորված էր, բոլոր սեղանները զրավված էին հաճախորդներով, խոսակցության ձայներով, ծիծաղով, բրբիջով լցված էր ընդարձակ սրահը (Իս., Դարբին Գեորգը):

Մասնակի շարահարական կապակցությունն այն է, երբ երեք կամ ավելի համադաս նախադասությունների մի մասը կապվում է շարահարությամբ, մյուսը՝ շաղկապով: Շաղկապով կապվում են սովորաբար վերջինը և նախավերջինը: Օրինակ՝ Աստղերը չքացան, արշալույսը վառեց իր խարույկները լեռների գագաթներին, թռչունները զարթնած ճախրում են օդում և գեղջկուհիները ձորն ի վար աղբյուրն էին շտապում (Իս., Սիրո երգը): Տարիներ անցան, տարիների հետ ջահելությունն էլ անցավ, և աշնան խոտի սևս չորացավ տուն դնելու, կնիկ առնելու միտքը թաքուն (ԱԲ, Այուսարի լանջին):

Պատահում է նաև, որ շաղկապով կապակցվում են բարդ համադասական նախադասության ոչ թե վերջին, այլ առաջին բաղադրիչները, Օրինակ՝ Սարդը ոստայն հյուսեց, և մի ձմեռ էլ մարագի երկու գերանը ձյունի ծանրությունից կքեցին, հող թափվեց մարագում (ԱԲ, Աքարում):

§ 780. Շարահարությունը և շաղկապովոր կապակցումը տարբեր դեպքերում տարբեր հարաբերակցության մեջ են գտնվում:

Միավորական հարաբերությունն արտահայտելիս դրանց քերականական դերը իրար շատ մոտ է լինում: Երբեմն նույնիսկ կարելի է շաղկապավոր կապակցությունը դարձնել անշաղկապ և հակառակը: Օրինակ՝ Արշալույսը ամենից շուտ ողջունում էր նրան, և լեռների բուրալից զեփյուռը գուրգուրում էր նրա մազերի հյուսքը (Իս., Սիրո երգը): Վայրի կաննփը փարթամորեն աճում էր տան ավերակների վրա, և հարևանի հավերը քուջուջ անելուց հետո պոռկում էին կաննփի շվաքում (ԱԲ, Այու սարի լանջին):

Այս նախադասությունների մեջ գործածված և շաղկապը հեշտությամբ կարելի է վերացնել, և այդ դեպքում կստանանք սովորական շարահարական կապակցություն, որն արտահայտում է նույն քերականական հարաբերությունը, ինչ որ բերված շաղկապավոր կապակցությունը: Հմմտ.՝ Արշալույսը ամենից շուտ ողջունում էր նրան, լեռների բուրալից զեփյուռը գուրգուրում էր նրա մազերի հյուսքը:

Նման դեպքերում գործածվող շաղկապավոր կապակցությունն ունի հետևյալ յուրահատկությունը. շաղկապը շեշտում է տվյալ հարաբերությունը և սահմանափակում է կապակցվող միավորները: Առանց շաղկապի թվարկումը չի սահմանափակվում, ենթադրվում է այլ միավորների թվարկման հնարավորություն:

Նյան դեպքեր, երբ շաղկապական և շարահարական կապակցությունները հեշտությամբ չեն կարող ըմբռնվել որպես շարահյուսական համանիշներ: Դա վերաբերում է ներհակական շատ կազմությունների: Այսպես՝ «Եվա» էին հնչում նրա շրթները, սակայն «Լիլիթ» էր արձագանքում նրա հոգին (Իս., Լիլիթ): Եթե սակայն շաղկապը վերացնենք և վերանանք բնագրից, ապա այս կառուցվածքը կարող է հասկացվել թե՛ հակադրական և թե՛ միավորական հարաբերությամբ:

Վերջապես, կան շաղկապավոր կապակցություններ, որոնք շարահարական համարժեքներ չունեն. այսինքն՝ տվյալ հարաբերությունը արտահայտվում է միայն շաղկապավոր կառուցվածքով: Օրինակ՝ Նյանքը պետք է խաղաղության վերադառնա բոլոր իր վերքերը բուժած, այլապես անիմաստ կլինի ապրելը (Վե, Մեզ մոտ հարավում): Ժողովրդական հերոսները ժողովրդի ավանդությունների մեջ ոչ թե մեռնում են, այլ դարերի ընթացքում հետդհատե աճում են, մեծանում են (Բ, Գաղտնիք Ղարաբաղի):

§ 781. Բարդ համադասական նախադասություն բաղադրիչների կապի արտահայտություն մեջ հաճախ դեր է խաղում ընդհանուր անդամը, որը գործածվում է որևէ բաղադրիչ (գերազանցապես առաջին) նախադասության մեջ, բայց վերաբերում է նաև մյուս նախադասությանը կամ նախադասություններին: Օրինակ՝ Մեր լուսինների տրամադրությունն ընկած է, բայց երգը հնչում է սովորականի պես կատարյալ ու վարակիչ, Այս օրինակի մեք լուսինների հատկացուցիչները, որոնք գործածված են առաջին նախադասության մեջ, վերաբերում են նաև երկրորդին: Հատկացուցիչների այդ կապակցությունը (մեր լուսինների) ըստ էության նույնպիսի դեր կատարում է երկրորդ նախադասության երգը ենթակայի համար (մեր լուսինների երգը):

Որպես ընդհանուր կարող են հանդես գալ նախադասության տարբեր անդամներ: Հետևյալ նախադասություններում ընդհանուր են ժամանակի, տեղի պարագաները, հատկացուցիչը. Հիմա սենյակիս լուսամուտից բացվում է հարազատ բանկար՝ լիճներ են, բարդիներ, իսկ լուսամուտի տակ, կանաչների մեջ կորած ուրախ ձորակում աղմկում է փոքրիկ, մտերիմ մի գետակ (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են): Այստեղ էլ մշուշը հոսում է կտուրների վրայով, մաղում է դարնանամուտի տաք շաղը (ԱԲ, Սև «հացը»): Կնոջ գեմքի մկանները լարված են, ձայնը ելեկշում է՝ ամեն պահ սպառնալով խզվել (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են):

Ընդհանուր կարող է լինել ոչ միայն մեկ անդամը, այլև անդամների կապակցությունը կամ մեկից ավելի անդամներ: Հետևյալ օրինակներից առաջինում ընդհանուր են ժամանակի ու տեղի պարագաները, իսկ երկրորդում՝ հիմունքի, ժամանակի ու տեղի պարագաները: Այժմ լեռներում դեռ ձյուն է նստած, ձնծաղիկը դեռ քնած է գետնի տակ, բայց արդեն օդի մեջ զղացվում է մոտալուտ գարնան հաճելի ջերմությունը: Գործկոմի որոշումով այս տարի շրջկենտրոնում պիտի սկսվեն երեք բարձրահարկ շենքերի շինարարական աշխատանքները, և պետք է ավարտվի շրջանային կուլտուրայի տան կառուցումը:

Առանձին դեպքերում ընդհանուր անդամն ավելի շատ անդամներ է ընդգրկում և իր կազմում կարող է ունենալ նաև դերբայական դարձված: Օրինակ՝ Սելջուկյան կրկնվող արշավանքների հետևանքով հայ ժողովրդի որոշ հատվածներ բռնում են դաղթի

ուղին, իսկ մի մասը հարթավայրից քաշվում է դեպի լեռնային շրջանները (ՀԺՊ):

Ինչպես երևում է, ընդհանուր անդամը կամ անդամները վերաբերում են բարդ համադասական նախադասության տարբեր բաղադրիչների և դրանով իսկ ծառայում են որպես այդ բաղադրիչների կապի բառական-շարահյուսական միջոց:

Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչներն իրար հետ կապվում են տարբեր հարաբերություններով՝ միավորական, երկական, երեքական, տրոհական, հավելական:

ՄԻԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 782. Միավորական հարաբերության դեպքում բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչ նախադասությունները միանում են իրար, միավորվում մեկ նախադասության մեջ՝ նույն կարգի, համասեռ երևույթների արտահայտելու իմաստային հիմքի վրա և կապակցվում են միավորիչ շաղկապներով կամ շարահարությամբ:

Միավորական բարդ համադասական նախադասություններն իրարից հիմնականում տարբերվում են ժամանակային հարաբերությամբ, որն ունենում է երկու հիմնական դրսևորում. համաժամանակություն և տարժամանակություն:

Այս հարցի քննության կապակցությամբ բայ-ստորոգյալի ժամանակ ասելով նկատի ունենք ոչ միայն պարզ ստորոգյալների, այսինքն՝ խոնարհված բայերի, այլև բաղադրյալ ստորոգյալների ժամանակը, որ արտահայտվում է հանգուցով:

§ 783. Ժամանակային հարաբերությունն արտահայտվում է երկու հիմնական եղանակով՝ քերականական և բառական: Այս երկուսից առավել կարևորն ու բնորոշը քերականական միջոցն է, հանձնիս բայ-ստորոգյալի քերականական ժամանակների: Ինչ վերաբերում է բառական միջոցներին, դրանք ժամանակի իմաստ արտահայտող բառերն են, որոնք հաճախ ճշտում, կամ նշում են բայ-ստորոգյալների ժամանակային նույնությունը կամ տարբերությունը: Օրինակ՝ Դասերը վերջացան, և աշակերտները պատրաստվում են մեկնելու պիտներական ճամբար: Հմմտ.՝ Դասերը երեկ վերջացան, և ալսօրվանից աշակերտները պատրաստվում

են մեկնելու պիտոնեական ճամբար: Հինգ օր առաջ դասերը վերջացան, իսկ այժմ աշակերտները պատրաստվում են մեկնելու պիտոնեական ճամբար:

Թեև առանց ընդգծված բառերի էլ բայ-ստորոգյալի տարբեր ժամանակներով արտահայտվում է ժամանակի հաջորդականությունը, բայց և այնպես այդ բառերը ավելի որոշակի են դարձնում բաղադրիչ նախադասությունների ցույց տված գործողությունների կատարման ժամանակը:

Սակայն պատահում է, որ բաղադրիչ նախադասությունների ստորոգյալն արտահայտված է լինում միևնույն ժամանակով, և տարժամանակությունն արտահայտվում է ժամանակ ցույց տվող բառերով:

Հմմտ.՝ Նա բնելուց առաջ նայում է օրվա թերթերը և լսում հրաժշտություն:

Նա բնելուց առաջ նայում է օրվա թերթերը և միաժամանակ լսում հրաժշտություն:

Նա բնելուց առաջ նախ նայում է օրվա թերթերը և ապա լսում հրաժշտություն:

Ինչպես երևում է, ժամանակային հարաբերության արտահայտման համար բառական միջոցների դերն աճում է քերականական միջոցի դերի նվազման զուգընթաց. դրանք իրենց դժբով հակադարձ համեմատական են միմյանց:

§ 784. Համաժամանակությունը և տարժամանակությունը երբեմն ունենում են յուրահատուկ դրսևորումներ՝ պայմանավորված գործողությունների բնույթով և այլ հանգամանքներով: Պատահում է նաև, որ երկուսից ավելի բաղադրիչ ունեցող բարդ համադասական նախադասություններում տեղ է գտնում և՛ միաժամանակություն, և՛ տարժամանակություն: «Գուսանը մեղմիկ զարկում էր լարին, և հեծկլտում էր լարը և պատմում էր լարը սիրս մի փոքրիկ վեպ» (Իս., Սիրո վեպը) բարդ նախադասության առաջին բաղադրիչ նախադասությունը մյուսների հետ տարժամանակային հարաբերության մեջ է գտնվում, բայց նշված գործողություններն այնպիսին են (զարկել և հեծկլտալ, պատմել) և այնպիսի կապի մեջ, որ չի կարելի կարծել, թե առաջին գործողությունը (զարկել) լրիվ վերջանում է, և հետո միայն սկսվում են մյուսները: Սա մի տարժամանակություն է, որ մոտենում է միա-

ժամանակությանը: Ինչ վերաբերում է վերջին երկու բաղադրիչների գործողությունների ժամանակային հարաբերությանը, ապա այստեղ առկա է միաժամանակություն. սա՝ քերականական տեսակետից, իսկ դեռնոտատային տեսակետից դրանք արտահայտում են միևնույն երևույթը տարբեր գնահատումներով:

ՀԱՄԱԺԱՄԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

§ 785. Համաժամանակության հարաբերությամբ կապվող համազոր նախադասություններով արտահայտված երևույթները, գործողությունները տեղի են ունենում նույն ժամանակում, այսինքն՝ գործողությունների կատարման կամ եղելությունների ժամանակները համընկնում են այս կամ այն շարժում: Օրինակ՝ Տխուր ձեռքեր ուներ, դեմքը կարծես նկարել էին մեր միջնադարյան մանրանկարիչները (ՎՊ, Հայկական էսքիզներ): Հիմա ճանապարհները բարեկամներ են բերում մեր երկիր, հիմա ճանապարհները մեզ տանում են մեծ աշխարհ, միացնում են, կապում (ն. տ.):

§ 786. Համաժամանակության հարաբերությունը պայմանավորում է կապակցվող նախադասությունների կառուցվածքային որոշ ընդհանրություն՝ հատկապես ստորոգյալների արտահայտության հարցում: Այդպիսի նախադասությունների ստորոգյալները կամ արտահայտվում են բայի միևնույն ժամանակով, կամ այնպիսի տարբեր ժամանակներով, որոնց արտահայտած ժամանակային իմաստների (բուն կամ երկրորդական) միջև կա որոշ ընդհանրություն:

Համաժամանակության արտահայտումը բայի միևնույն ժամանակով՝ ինքնին հասկանալի է: Բերենք միայն մեկ օրինակ՝ Այնտեղ Վարուժանը իր եղեգնյա գրչով ցասման խոսք էր կռում, Կարմիր մեր արյունն էր Սիամանթոն երգում իր սպիտակ տողով (ՊՍ, Հանդիպում):

Ինչ վերաբերում է բայի տարբեր ժամանակներով համաժամանակություն արտահայտելու փաստին, ապա այստեղ դրսևորվում են բայի ժամանակային ձևերի բարդ փոխհարաբերություններն ու նրբերանգները, որոնք հաճախ ղուգակցվում են խոնարհվող բայի բառական իմաստի յուրահատկություններով: Այսպես, ներկա ժամանակը կարող է ղուգակցվել անցյալի ժամանակաձևերի հետ և արտահայտել համաժամանակություն, քանի որ ներ-

կա ժամանակաձևեր երկրորդաբար նաև պատմական անցյալի իմաստ է արտահայտում: Ինչպես՝ Մարտին ախպերը... Ընտիր բեռներով նալ է նստել հայրենիք վերադառնալու համար. մնաս բարև է ասում Օդեսային (Իս., Գրական նախանձ): Անցյալ կատարյալը երբեմն կարող է զուգակցվել ապառնի ժամանակի հետ, քերականական այն հիմունքով, որ անցյալ կատարյալը կարող է երկրորդաբար արտահայտել անվերապահորեն և շուտ կատարվելիք գործողություն: Ինչպես՝ Դեհ, մենք զնացինք, ցանկացողները մեզ հետ գան:

Մինչդեռ, ասենք, վաղակատար և ապառնի ժամանակները չեն կարող արտահայտել միաժամանակություն, քանի որ դրանք ժամանակային ընդհանրություն չունեն իրենց ո՞չ հիմնական և ո՞չ էլ երկրորդական իմաստներով:

§ 787. Համաժամանակությունը կարող է լինել լիակատար և մասնակի:

Լիակատար համաժամանակության դեպքում բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների ստորոգյալների արտահայտած գործողությունների կատարման ժամանակն ամբողջությամբ նույնն է, այսինքն՝ գործողությունները կատարվում են միևնույն ժամանակահատվածում:

Այս հանգամանքը հաճախ առաջացնում է նախադասության կառուցվածքային (մասնավորապես ստորոգյալի արտահայտության) յուրահատկություններ: Լիակատար համաժամանակության դեպքում սովորաբար ստորոգյալներն արտահայտվում են միևնույն ժամանակաձևերով: Օրինակ՝ Խնձորենիների նոր բացված բողբոջները խամրել ու կծկվել են, կացնի հարվածներից արյան պես հոսել է ծառերի հյուսն ու շուրացել վերքերի վրա (ՀՔ, Ռուս մարդու տունը): Նրա սարսափը հեռունեքում էր տարածված, նրա մառին բերնե-բերան պատմություններ էին անում (ԱԲ, Մթնածոր):

Մասնակի համաժամանակությունը հաճախ արտահայտվում է միևնույն ընդհանուր ժամանակին վերաբերող տարբեր ժամանակաձևերով: Օրինակ՝ Նրանք քայլում էին անտառի միջով, և անսպասելիորեն նրանց դեմը դուրս եկավ մի արջ: Նախկին ճակատայինը պատմում էր հայրենական պատերազմի դրվագներից, ու հիշելով իր զոհված ընկերներին, խիստ հուզվեց:

Մասնակի համաժամանակությունը կարող է արտահայտվել նաև միևնույն ժամանակաձևերի զուգակցումով. այս դեպքում օժան-

դակ դեր կատարում են որոշ բառեր, որոնք նշում են գործողություններից մեկի կամ կարճատևությունը, տևականության սահմանափակությունը կամ ուշ սկսվելը մյուսի համեմատությամբ: Օրինակ՝ Երեխաները խաղում են դաշտում և հանկարծ սկսվում է հորդ անձրևը: Մասնակի համաժամանակությանը նպաստում է հանկարծ բառը: Համեմատել նաև՝ Երեխաները խաղում են դաշտում, և խաղի կեսին (խաղը սկսելուց քիչ հետո, խաղը չվերջացած) սկսվում է անձրևը:

§ 788. Համաժամանակության հարաբերությունը կարող է արտահայտվել երեք բնդհանուր ժամանակներից յուրաքանչյուրում՝ ներկայում, անցյալում, ապառնիում:

§ 789. Համաժամանակությունը ներկա ժամանակում գերազանցապես արտահայտվում է խոնարհված բացի ներկայով: Օրինակ՝ Գալիս է, զուրգուրում, զգվում են իրար, սիրում են իրար, սիրելով էլ իրար հետ կապում են իրենց կյանքը (ՀԹ, Մզրիդը):

Շրջում է մի աղջիկ կանաչ ծաղկանոցում,

Թախծում է նա տրտում ու մեն մենակ.

Նրան բոլոր-բոլոր ծաղիկներն են լսում,

Եվ օրորվում են լուռ ու զխահակ (Գ. Սար., Լուսանկարը):

Համաժամանակության հարաբերությունն արտահայտվում է նաև բաղադրյալ ստորոգյալներով, եթե, իհարկե, հանգույցը դրված է ներկա ժամանակով: Օրինակ՝ Մով է իմ վիշտն, անախ ու խոր, Լիքն ակունքով հաղարավոր. Իմ զայրույթը լիքն է սիրով, իմ գիշերը՝ լիքն աստղերով (ՀԹ): Ամենազոր է մեծ-մոնղոլը, կես աշխարհի տերն է նա (Իս., Չինգիզ-խանը): Ես ուրախության գործակատար եմ եվ խոր խնդության վաճառորդ եմ ես (ՊՄ, Առանց աստառի):

Հողն անուշ է, Երգն անուշ է, Կյանքը՝ ուրախ էս տարի,

Հողի մարդու Աչքը կուշտ է, Ահ շունի նա էս տարի,

Երգ ու խնդում Մեր սրտերում, Կյանքը մերն է էս տարի
(Գ. Սար.).

Համաժամանակության հարաբերությունը ներկայում կարող է արտահայտվել պարզ և բաղադրյալ ստորոգյալներով միաժամանակ՝ երկուսն էլ արտահայտված բացի ներկա ժամանակով: Օրին-

նակ՝ Բարձր է հընոց աշխարհքն հայոց ու Մասիսը երկնադետ. Իմ խոր հողին էն բարձունքին խոսք է բացել նըրա հետ (ՀԹ): Նրա հողին սառույց-սառնամանիք է, և արևը չի հալում նրան (Իս., Զինգիզ-խանը):

Անտառում մառախուղ է, կաթում է խոնավությունը մամուռների վրա, ծառերի վրա և քարափների լանջին (ԱՅ, Անձրևը):

Համաժամանակություն արտահայտելու համար բայի ներկա ժամանակի հետ երբեմն զուգակցվում է վաղակատար ժամանակը: Համաժամանակություն արտահայտելու համար այսպիսի տարիմաստ ժամանակների զուգակցումը երկու դեպքում կամ երկու պայմանով է հնարավոր: Երբ գործողությունը վերաբերում է անցյալին, այդ դեպքում ներկան ըմբռնվում է որպես պատմական ներկա: Իսկ երբ գործողությունը վերաբերում է ներկա պահին, այդ դեպքում վաղակատար ժամանակը ըմբռնվում է հարակատար ներկայի իմաստով: Օրինակ՝ Ականջս տվել եմ նրանց զրույցին և աչքերիս տակից նայում եմ նրանց (Իս., Վեզըլե): Կանգնել են քարի պես գերման զինվորները, խոժոռ սպառնում է սպան. Ու հողմը հեծում ու ծեծում է ծառերը, Թափում փաթիլները ձյան (Գ. Սար.):

Թեև Սարյանի բանաստեղծության թեմայից ու նկարագրությունից դիտենք, որ բերված միաժամանակությունը վերաբերում է անցյալին, հետևապես և բերված օրինակի ներկա ժամանակաձևվերը գործածված են պատմական ներկայի արժեքով, բայց մի այլ դեպքում այդպիսի կառուցվածքը կարող է հասկացվել հենց բուն ներկայի իմաստով: Այս դեպքում «կանգնել են» վաղակատարը կնշանակի «կանգնած են»: Ըստ որում նշենք, որ հենց բերված օրինակն էլ կարող է հասկացվել նաև բուն ներկայի իմաստով: Դա այժմ է, որ ըմբռնվում է որպես անցյալին վերաբերող նկարագրություն: Իրականում այն բանաստեղծությունը, որից կատարված է հիշյալ մեջբերումը, գրված է հայրենական պատերազմի ժամանակ, և բանաստեղծը նրանում նկարագրել է ժամանակակից դեպքեր: Ավելացնենք, որ նշված ժամանակաձևերի զուգակցումը սովորական է նաև առօրյա խոսակցության համար: Օրինակ՝ Մանուկ ու պատանի զպրոցականները շարվել են բեմում, և մենք դահլիճից հաճույքով նայում ենք նրանց կինսուրախ ու խելացի հայացքներին:

Համեմատաբար սակավ դեպքերում ներկա ժամանակի միա-

Ժամանակությունն արտահայտվում է նաև ներկա հարակատարով՝
զուգակցվելով կամ սահմանական ներկայի կամ հարակատար
ներկայի հետ: Օրինակ՝ Ղարա-Ղորումի պարիսպների ստվերները
աշխարհներ են ծածկում, և աշխարհների աչքն ու ականջը դեպի
Ղարա-Ղորում են դարձած (Իս., Զինգիզ-խանը):

Գիշերվա մթնում նեղ լուսամուտից
Երևում է լույսն աղոտ լամպերի,
Յուր անձուկ խցում նստած է հանգիստ
Ծեր վերականցուն հին սրբավայրի (ՀԹ):

Բայի ներկա ժամանակով արտահայտված միաժամանակու-
թյունը երբեմն չի վերաբերում հատկապես խոսելու պահին, այլ՝
կարող է ունենալ ընդհանրական իմաստ և վերաբերել բոլոր ժա-
մանակներին: Ինչպես՝

Աղբյուրները հնչում են ու անց կենում,
Ծարավները տենչում են ու անց կենում,
Ու երջանիկ ակունքներին երազում՝
Պոետները կանչում են ու անց կենում (ՀԹ):

Միանգամից ոչ մի կարպետ և ոչ մի գորդ չի պատրվում,
Միանգամից բերդ չի շինվում ու չի քանդվում միանգամից,
Միանգամից ձյուն չի գալիս և չի փչում անդամ քամին
(ՊՍ, Միանգամից):

§ 790. Անցյալ ժամանակին վերաբերող համաժամանակու-
թյան հարաբերությունն արտահայտվում է անցյալի բայական
ժամանակներով: Այս նշանակությամբ շատ հաճախ դործածվում
է անցյալի անկատար ժամանակը: Օրինակ՝ Օդի մեջ ճուղղում
էին արտույտները, մեր ոտքերի տակից թռչում էին լորեր (ՀԲ,
Եփրատի կամուրջին): Այդպիսի ժամանակ մարդիկ քարատակում
լուծում էին և նույնիսկ Բալթա Թիվին էլ չէր խաղում (ԱԲ, Եղբայ-
րության ընկուզենիները):

Անցյալ ժամանակում միաժամանակություն արտահայտելու
հաճախականության տեսակետից բայական մյուս ժամանակը
վաղակատարն է: Օրինակ՝ Առատ, անհատ՝ աստծու նման միշտ
տեղալուց հոգնել եմ ես. Հոգիս ծարավ՝ սրբան-նրան մրտիկ տա-
լուց հոգնել եմ ես. Մինը պիտի դար իմ դեմը՝ ճոխ ու շրույլ ան-

հաշիվ, Ամեն ճամփում ըստասելուց ու փնտրելուց հոգնել եմ ես (ՀԲ): Առաջ էլ սով է եղել, հապա ո՞նց են արել (ԱԲ, Եղբայրություն ընկուղենիները):

Համաժամանակությունը հաճախ արտահայտվում է նաև անցյալ կատարյալ ժամանակով: Օրինակ՝

Ծաղկանոցով անցավ աղջիկն առավոտյան,

Ու ծաղիկներն ամեն ելան քնից,

Նվ նայեցին՝ լացած մանուկների նման

Ցողի շիթեր կախված աչիկներից (Գ. Սար., Լուսանկարը):

Մեկիքների բանտում սարդը ոստայն հյուսեց, ժանգը դեղին սերմեր մաղեց բանտի երկաթ բանալիների վրա (ԱԲ, Հյուսեցաթի ձորը):

Անցյալի համաժամանակությունը սակավ դեպքերում արտահայտվում է նաև անցյալի վաղակատար ժամանակով: Օրինակ՝ Իր հայրական հին տունը խանգարվել էր, կտուրը խոնարհվել, գերանները օջախի ծխից սևացած կախվել էին, կտուրի հողն ու քարը թափել ներսում (ԱԲ, Այու սարի լանջին): Արևը բավական բարձրացել էր, ցողի կաթիլները դուրսիցացել էին (ԱԲ, Ծիրանի փողը):

Անցյալ ժամանակում համաժամանակությունն արտահայտվում է նաև տարբեր ժամանակների զուգակցումով: Նշված հարաբերությունն արտահայտելու համար իրար հետ զործածվում են՝ ա) անցյալ կատարյալը և անցյալ անկատարը, բ) անցյալի անկատարը և անցյալի հարակատարը և այլն:

Անցյալ կատարյալը և անցյալ անկատարը միաժամանակություն արտահայտելիս, բնականաբար, դրսևորում են իրենց իմաստային յուրահատկությունները. անցյալ անկատարն արտահայտում է անցյալում ընթացքի մեջ դառնվող գործողություն, իսկ անցյալ կատարյալը՝ այդ նույն ժամանակում կատարված ավարտված գործողություն: Օրինակ՝ Աշակերտները լուռ ու ինքնուրույն կատարում են դասարանական աշխատանքը. միայն Արամը երկու անգամ դիմեց ուսուցչի օգնությանը: Նվազն ավելի թնդեց. դողում էին կտուրները, կարծես իրար վրա արշավում էին բունակներ (ԱԲ, Ծիրանի փող):

Անցյալի ժամանակում համաժամանակություն արտահայտելու համար անցյալ անկատարի հետ երբեմն զործածվում է

անցյալի հարակատարը: Օրինակ՝ Աստղերը, երկնքի այդ վառ-վառ ծաղիկները, բուրում էին եթերային ոլորտում, և հիասքանչ բույրը ծավալվում էր երկրի վրա, արքայադուստրը զգում էր այդ երկնային բուրմունքը, արբեցած էր նրանով (Իս., Սիրո երգը): Անիի միջնաբերդը գտնվում էր քաղաքի հարավ-արևմտյան մասում..., նրանից դեպի հյուսիս-արևելք ընկած էր բուն քաղաքը (ՀժՊ):

Անցյալ ժամանակում համաժամանակության հարաբերությունն արտահայտվում է նաև բաղադրյալ ստորոգյալներով, որոնց հանգույցը դրվում է անցյալ ժամանակով: Օրինակ՝ Երգդ իեթն էր, — ասում ես, — և կյանքդ միայն դժվարին էր (ԵԶ): Թարմ, թեթև էր մեր ճամփորդի հոգին, Ուրախ էինք մենք և մեր սիրտը՝ բաց (ԵԶ): Հողն անուժ էր, Փողն անուշ էր, Կյանքը դառն էր էն տարի, Հողի մարդը աչքի փուշ էր, Ահը սրտում էն տարի (Գ. Սար.):

Նշված նպատակով անվանական բաղադրյալ ստորոգյալը կարող է զուգակցվել պարզ ստորոգյալների հետ: Օրինակ՝ Վահե Վահյանը ամռանը այստեղ էր, ամեն ինչ համաձայնեցրել է (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են): Նոր գյուղի խնդիրը Հյումբաթի ձորի համար երջանիկ աշխարհի առասպելի պես էր, նրանք իրենց հանդերի անուններն էին տալիս, մեկի ջուրը գովում, մյուսի խոտը (ԱԲ, Հյումբաթի ձորը):

§ 791. Ապառնի ժամանակահատվածում համաժամանակության հարաբերությունն արտահայտվում է բայի ապառնի ժամանակով:

Օրինակ՝ Կոմունիզմը կգա սրտերի, Սրտերի վրայով կգա նա. Կզնգան ունեւորը երկաթի, Երկաթն ճամփեքով կգա նա (Գ. Սար.): Հազար շեփոր հնչեն թող Այս առավոտ, հազար թմբուկ խփեն թող Այս առավոտ (Գ. Սար., Խորհրդային Հայաստան):

Համաժամանակության հարաբերության հետ երբեմն զուգակցվում է պատճառա-հետևանքային հարաբերությունը. հաջորդող նախադասությամբ արտահայտվում է առաջին նախադասության մեջ արտահայտված երևույթի, որպես պատճառի, հետևանքը: Օրինակ՝ Օդ չկա այստեղ, խեղդվում է հիվանդը (Իս., Հին գյուղը):

ՏԱՐԺԱՄԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

§ 792. Տարժամանակությունն այն երևույթն է, երբ համապատասխան նախադասության բաղադրիչների արտահայտած գործողությունները կատարվում, հղելությունները տեղի են ունենում

տարբեր ժամանակներում: Ըստ որում տարբեր ժամանակ ասելով նկատի են առնվում թե՛ երեք ընդհանուր ժամանակները (անցյալ, ներկա, ապառնի) և թե՛ միևնույն ընդհանուր ժամանակի տարբեր մասնավոր ժամանակահատվածները կամ պահերը:

§ 793. Տարբեր ընդհանուր ժամանակներով արտահայտվող տարժամանակությունը կարող է ունենալ ժամանակների տարբեր հերթականություն. անցյալ և ներկա, անցյալ և ապառնի, ներկա և ապառնի: Օրինակ՝ Անաստատում, միրաթի մեջ մի բեղվին Շողքն է տեսել մի աղջկա գեղեցիկ, Եվ փնտրում է հոգեսլաց, տենդագին Մով-կարոտով աչն աղջկան գեղեցիկ (Իս.): Երեկ ավարտվեցին շենքի վրա տարվող աշխատանքները, և վաղվանից նորաբնակները կմտնեն իրենց բնակարանները: Գնում եմ ես կռիվ հայրենիքի համար, կլինեմ ես համառ, անահ ու անձնուրաց (Գ. Մար., երեք կոմբայնավար):

§ 794. Հաճախ տարժամանակությունն արտահայտվում է միևնույն ժամանակի տարբեր ժամանակաձևերով՝ նշելով գործողությունների հաջորդումը միևնույն ընդհանուր ժամանակում: Դա վերաբերում է հատկապես անցյալ ժամանակին: Օրինակ՝ Կանաչը հերվա չոր խոտի տակ ծլել էր արդեն, գետինը ձմռան ամբարտաժողովությունն էր գոլորշիացնում (ԱԲ, Այու սարի լանջին՝ Բուլորն արդեն հավաքվել էին դահլիճ, և նախադահողը բաց արեց խորհրդակցությունը:

§ 795. Տարժամանակությունն արտահայտվում է նաև միևնույն բայական ժամանակաձևով: Այս դեպքում ժամանակալից հաջորդության դրսևորման հարցում կարևոր դեր է կատարում բաղադրիչ միավորների շարադասությունը. բաղադրիչ նախադասությունների հաջորդմամբ սովորաբար արտահայտվում է համապատասխան երևույթների, գործողությունների հաջորդականությունը, եթե հատուկ բառական ու իմաստային-տրամաբանական միջոցներով այլ հարաբերություն չի արտահայտվում:

Հմամ.՝ Նա պատմեց ինձ այդ դեպքերի մասին և մոտեցավ հեռախոսին:

Նա մոտեցավ հեռախոսին և պատմեց ինձ այդ դեպքերի մասին:

Այս օրինակներում շարադասությունը պայմանավորում է գործողությունների համապատասխան հաջորդականություն: Միեջդեռ

հետևյալ օրինակում բառական միջոցով (միաժամանակ բառով) արտահայտվում է միաժամանակության հարաբերությունը:

Նա պատմեց ինձ այդ դեպքի մասին և միաժամանակ մոտեցավ հեռախոսին:

Միևնույն ժամանակաձևով տարժամանակություն արտահայտվում է թե՛ ներկա, թե՛ անցյալ և թե՛ ապառնի ժամանակում: Օրինակ՝ Հոգնած արևը թեքվում է դեպի Աբուլ լիւրը, դադաթները հրդեհվում են և ղժգունանում, անրջային կիսալույսերով կամաց-կամաց իջնում է մթնշաղը, նախիրը տուն է դառնում հանդից, վառվում են տների ճրագները, դյուղի աղմուկները լուռ են սալավ-սակավ, հանգչում են բոլոր շշուկները (Իս.): Ձորերից ու քարափներից հանկարծ հայտնվում էին զինված խմբեր, վայրի դադանների պես մոնչալով հարձակվում էին մեզ վրա, ջոկում տանում էին ջահել հարսներին ու աղջիկներին (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին), Լոնցին հայրենական մեծ պատերազմի համազարկերը, և սովետական ժողովուրդը կրկին վերագարծավ խաղաղ աշխատանքի (ՀԺՊ):

§ 796. Տարժամանակությունը երկու կարգի դրսևորում ունի: Մեծ մասամբ այն արտահայտվում է բնական ժամանակի սովորական հաջորդումով. այսինքն՝ անցյալ, ներկա, ապառնի հաջորդականությամբ: Օրինակ՝ Արդեն արևը բավական ճանապարհ է կտրել և ղնում է դեպի այն սառը ամսը (ԱԲ, Պրովինցիայի մայրամուտը): Ջյուն է նստել, և ձյունի վրա նա տեսնում է գազանների հետքեր (ն. տ.): Մեռնողը մեռնում է, ապրողը պիտի ապրի (Իս., Ինչո՞ւմն է սփոփանքը):

Տարժամանակային հարաբերությունն արտահայտվում է նաև ոչ նշված հաջորդականության ձևով, այլ նախորդմամբ, այսինքն՝ հաջորդ նախադասությունում արտահայտված գործողությունը ոչ թե հաջորդում, այլ նախորդում է նախորդ նախադասության գործողությանը: Օրինակ՝ Վաղը մենք պիտի մեկնենք հեռավոր ուղևորության, և այդ պատճառով որոշել ենք այսօր վերջացնել նախապատրաստական բոլոր աշխատանքները: Ո՞ր շահն ունի այդքան ոսկի ու անգին քար, Սայաթ-Նովա, — Ձի ունեցել քեզ պես շուալ խալխը՝ նոքար, Սայաթ-Նովա (ԵՁ): Ես մեր ծերերիցն եմ լսել, մեր ծերերը իրենց պապերից, նրանց պապերն էլ իրենց մեծերից (ՀԺ, Ոսկու կարասը):

Այսպիսի տարժամանակությունը, երբ հաջորդ նախադասությունն զործողությունը կամ եղելությունը նախորդում է նախորդ նախադասության գործողությանը կամ եղելությանը, կարող է լինել նաև միեւնույն ժամանակի սահմաններում: Օրինակ՝ Երեկ մենք գնացել ենք մասնակցելու խորհրդակցությանը, և աչդ մասին խմանալով մեր գործընկերները եկել էին մեզ դիմավորելու: Ինչպես երևում է, այս օրինակի բաղադրիչ նախադասություններով արտահայտված գործողությունները վերաբերում են անցյալ ժամանակին:

Ժամանակային հաջորդականություն է առկա նաև այն դեպքում, երբ թեև տարբեր ստորոգյալներն արտահայտված են միևնույն բերականական ժամանակով, բայց զրանք ջուլց են ապիսիրար հաջորդող գործողություններ: Օրինակ՝ Սպիտակ և Բարձրահասակ եղջերու ահա քաշում են արորը, ուարարտ սեահողը ծալվում է իրար վրա, երգում է մշակը պարզ երգեր, հետո աղջիկները հաց են բերում, մշակ ու սերմնացան նստում են սե հողերի վրա (Ա.Բ. Պրովինցիայի մայրամուտը): Նանի՛, Սահակն առավուտ կունուխ է դալու, միասին տեղ պիտի գնանք (Ա.Բ. Մայրը): Շինականը շատապալ, իշխտնուկան անտառի ծառերը դարձան մարագի դերան, մարագները վառվեցին, բնակչությունը պահվեց քառանձամներում (Ա.Բ. Հանավանք):

§ 797. Ժամանակային հաջորդականության հարաբերությունը երբեմն զուգակցվում է պատճառա-հետևանքային խմաստով: Այս դեպքում սովորաբար հաջորդ նախադասությամբ արտահայտվում է նախորդից բխող մի հետևանք, հրեույթ: Օրինակ՝ Սեղմում է կոճակը, ձագարը սկսում է պտտվել (ՍԿ. Քարավանները դեռ քայլում են): Բաժակը լցվել էր, ու ջուրը թափվում էր սեղանին (Ա.Բ. Մայրը):

Պատճառա-հետևանքային հարաբերություն արտահայտվում է նաև այնպիսի միավորական բարդ համադասական նախադասություններում, որոնք քերականական միաժամանակություն են արտահայտում, և հաջորդ բաղադրիչ նախադասությունը պարզապես նախորդի հետևանքն է: Օրինակ՝ Տեղի ունեցան կատաղի կոխվաներ, թուրքական զորքերը մեծ կորուստներ կրեցին (ՀԺՊ): Հեղեղը փորել է տան հիմքերը, կրաստը կախվել է խորխուրտալ վրա (Ա.Բ. Հյուսիսային ձորը):

ՆԵՐՀԱԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 798. Ներհակական հարաբերությամբ բարդ համադասական նախադասությունների բաղադրիչները ներհակ, հակադիր են միմյանց նկատմամբ: Այդ ներհակությունը տարբեր չափերի է հասնում՝ սկսած տարբեր առարկաներին տարբեր հատկանիշներ վերադրելուց, վերջացրած ժխտական հարաբերությամբ: Հմմտ. մենք գնալու ենք իրենց մոտ, իսկ իրենք՝ գալու են մեզ մոտ: Մենք չենք գնալու իրենց մոտ, այլ իրենք են գալու մեզ մոտ: Ոչ թե մենք ենք գնալու իրենց մոտ, այլ իրենք են գալու մեզ մոտ:

§ 799. Ներհակական հարաբերությունն արտահայտվում է գերազանցապես ներհակական շաղկապներով, մասամբ և շարահարությամբ: Այս հարաբերության տարբեր տեսակների բոլոր նրբերանգների արտահայտման առավել տարածված միջոցը ներհակական շաղկապներն են՝ իսկ, բայց, սակայն, այլ, մինչդեռ, այնինչ, ուստ (հապա), բայց և այնպես, և սակայն, այնուամենայնիվ (այսուամենայնիվ, այդուամենայնիվ), թե չէ, եթե ոչ, և ոչ թե, ոչ թե, բայց ոչ, եթե... ապա, ոչ թե, այլ և այլն:

§ 800. Շաղկապական կապակցությունների համար բնորոշ է հարաբերության որոշակիությունը: Ճիշտ է, որոշ շաղկապների բաղմիմաստությունը թույլ է տալիս նրանցով կազմելու տարբեր հարաբերություններով բարդ նախադասություններ, բայց և այնպես շաղկապները զգալի չափով որոշակիորեն են դրսևորում քերականական հարաբերությունները: Աշոտը մարագից քթոցով դարման էր կրում, պառավը վառում էր օջախը և լվանում ընթրիքի ձավարը (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը) շարահարական կապակցությամբ նախադասությունը կարող է հասկացվել թե՛ ներհակական և թե՛ միավորական իմաստով: Եթե խոսողի նպատակն է հակադրել Աշոտի և պառավի հատկապես տարբեր դործողություններ կատարելը, այդ դեպքում բերված նախադասությունը կհասկացվի որպես ներհակական կապակցություն. ըստ որում այս դեպքում հնչերանգը յուրահատուկ է. բնորոշվում է ստորոգյալի վերջին վանկի տոնի բարձրացումով: Այդպիսով, ներհակական հարաբերության դեպքում հակադրվող ստորոգյալներն արտասանվում են տարբեր հնչերանգային յուրահատկությամբ: Այս դեպքում հարաբերությունը համարժեք է իսկ ներհակական շաղկապով արտահայտված

տարբերակին: Ինչպես՝ Աշոտը մարագից քթոցով դարձան և, կրում, իսկ պառավը վառում էր օջախը կամ լվանում ընթրիքի ձավարը:

Իսկ երբ խոսողի նպատակը ոչ թե բաղադրիչ նախադասություններով արտահայտված ճակատագրումն է, այլ դրանց թվարկումը, այդ դեպքում բաղադրիչների ստորոգյալներն արտասանվում են միատեսակ հնչերանգային յուրահատկությամբ, որպես մեկ բաղադրյալի հավասարարժեք բաղադրիչ թվարկվող միավորներ: Շարահարական այսպիսի կապակցություն մեջ թվարկման հարաբերությունն ու համապատասխան հնչերանգը հատկապես ակնհայտ է այն դեպքում, երբ շարահարությամբ կապակցված են երկուսից ավելի բաղադրիչ միավորներ: Հմմտ. Աշոտը մարագից քթոցով դարձան էր կրում, պառավը վառում էր օջախը, հարսը բակն էր մաքրում, փոքրիկը խաղում էր ընկերների հետ:

Ներհակական հարաբերությունն ունի հետևյալ տեսակները՝ ա) հանդիպարական հակադրություն, բ) հակասման հակադրություն, գ) ժխտման հակադրություն, դ) պայմանական-ներհակական հակադրություն:

ՀԱՆԴԻՊԱԴՐԱԿԱՆ ՀԱԿԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 801. Հանդիպարական հակադրությունը ներհակական հարաբերության այն տեսակն է, որի դեպքում իրար հանդիպարվում են տարբեր երևույթներ, իրողություններ:

Հանդիպարական հակադրությունն արտահայտվում է իսկ. եթե... ապա շաղկապներով և շարահարությամբ:

Հանդիպարությամբ կապված միավորների միջև հակադրությունը քերականական տեսակետից ունենում է տարբեր ընդգրկումներ: Այդպիսի հակադրությունը կարող է վերաբերել կապակցվող նախադասություններին՝ ամբողջությամբ վերցրած և տարածվել նրանց բոլոր անդամների վրա: Արամը պիտի է, իսկ Աշոտը՝ կոմերիտական: Օրինակ՝ Աշակերտներն աշխատում են դպրոցամերձ հողամասում, իսկ ուսուցիչները նրանց հետևում են իրենց խորհուրդներով ու դիտողություններով: Այսպիսի հակադրությունը կարելի է անվանել լրիվ:

Ավելի շատ են մասնակի հակադրությունները, որոնց դեպքում

հակադրվում են ոչ թե ամբողջական նախադասություններ, այլ նրանց որևէ անդամը կամ մի քանի անդամներ:

Սկզբունքորեն հնարավոր են բոլոր անդամների հակադրությունները, միայն թե տարբեր հաճախականությամբ ու ոչ հավասար չափով: Սովորաբար բարդ համադասական նախադասության մեջ հանդիպադրական հակադրության դեպքում ենթակաների հակադրությունն անհրաժեշտ է այն իմաստով, որ նախադասության տարբեր բաղադրիչները սովորաբար նույն ենթական չեն ունենում: Բայց միայն ենթականի հակադրությամբ բարդ նախադասություն չի կարող կազմվել. դրա հետ միասին անհրաժեշտ է եթե ոչ ստորոգյալի, ապա վերջինիս հետ կապված որևէ անդամի հակադրություն:

Առավել հաճախադեպ են ենթակաների և պարագաների հակադրություններով բարդ համադասական նախադասությունները: Օրինակ՝ Արամը պարասում է ընթերցարանում, իսկ Աշոտը՝ տանը: Այնպե՛ս ենթակաները խմբված էին իշխանի պատշգամբում, իսկ ժողովրդի զխավորները՝ ասպարանքի բակում (Ուր., Գևորգ Մարգարետունի): Մենք երեկոյան ճանապարհվեցինք, իսկ նրանք՝ առավոտյան: Հակոբը կոնկուրսով է ընդունվել աշխատանքի, իսկ Գրիգորը՝ առանց կոնկուրսի: Արամը արագ է կարդում, իսկ Աշոտը՝ դանդաղ: Հստակի՛ր կարմրել էր շողից, իսկ Անահիտը՝ ամաչելուց: Արամը գնաց ջրի, իսկ Աշոտը՝ հացի:

§ 802. Հանդիպադրական հակադրության դեպքում ենթականով բաղադրիչ նախադասությունը կարող է հակադրվել անենթական նախադասությանը (և ոչ թե այլ ենթականով բաղադրիչի): Օրինակ՝ Լուսափել է, իսկ դու գեռ պառկած ես անկողնում: Մթնել է, իսկ դու չես մտածում տուն գնալու մասին: Պետք է սկսել դարձնալ, իսկ դուք նախապատրաստված չեք:

Միևնույն ենթական ունեցող նախադասության մեջ հնարավոր է արտահայտել հանդիպադրական հակադրություն, բայց այդ դեպքում նախադասությունը կլինի միավորյալ: Օրինակ՝ Հակոբը ցերեկն աշխատում է, իսկ երեկոյան՝ սովորում: Նա լավ բանաստեղծություններ է գրում, իսկ արտասանել չի սիրում, նրանք մի քիչ առաջ զվարճանում էին, իսկ հիմա լռեցին և դարձացած սկսեցին նայել անսպասելի այցելուներին (ՍԽ, Հողը, 1): Արշակ թագավորը հացի հողով անցնելիս խրոխտանում էր, հայհոյում

Շապուհին, իսկ Պարսկաստանի հողի վրա՝ խեղճանում (ԴԴ, Վարդահանք, 1)։

§ 803. Հակադրության մեջ կարող են մտնել նաև խնդիր լրացումները, ըստ որում՝ սրանց հետ միասին կարող են հակադրության մեջ մտնել նաև ստորոգյալները։ Հմմտ. Արամը շարագրություն է գրում, իսկ Աշոտը՝ թելադրություն։ Արամը շարագրություն է գրում, իսկ Աշոտը անդիր է սովորում դասը։

Ահա տարբեր խնդիրների հակադրության օրինակներ. Դավիթ որդիս առաջնորդում է աղվանցի գնդերին, իսկ Գրիգորը՝ գարլմանացիներին (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի)։ Ամենաուժեղ տղամարդիկ մեծ բլունգներով սկսեցին փորել կիրճի քարոտ լանջը, իսկ մյուսները բահերով սկսեցին՝ մաքրել ապագա ճանապարհի առաջին մետրը (Սե, Հողը, 2)։

§ 804. Երբեմն իրար հակադրվում են ոչ նույն անդամները, այլ տարբեր անդամներ, և դա արտահայտվում է նախադասության կառուցվածքային յուրահատկությամբ։ Այսպիսի հակադրությունը, երբ իրար հակադրվում են քերականական տարբեր միավորներ, կառուցվածքներ, կարելի է կոչել քերականական անհամասեռ հակադրություն։ Անհամասեռ հակադրություն կարող են կազմել հետևյալ քերականական միավորների կառուցվածքները.

ա) ենթակա + ստորոգյալ (+ լրացում) խնդիր + ստորոգյալ (+ լրացում).

բ) ենթակա + ստորոգյալ + պարագա ենթակա + ստորոգյալ (Մենք եկանք ձեզ մոտ, իսկ դուք զնում եք).

գ) ենթակա + ստորոգյալ + խնդիր ենթակա + ստորոգյալ + պարագա (Մենք օգնում ենք կուլտիտեսականներին, իսկ դուք պարագա նստել եք).

դ) ենթակա + ստորոգյալ ենթակա + ստորոգյալ + խնդիր + պարագա (Մենք գալիս ենք, իսկ դուրս պիտի փակում եք)։

Ավելի մանրամասն քննենք այս և այլ անհամասեռ հակադրություններ։

§ 805. Հանդիպադրական հարաբերությամբ կապված նախադասությունների մեջ գործողություն կատարողը կամ եղողը (քերականական ենթակա) կարող է լինել նույն անձը (կամ առարկան), որի անունը կարող է տարբեր բառերով նշվել երկու բաղադրիչներում կամ չգործածվել առաջինում։ Այս դեպքում հա-

կադրութիւնը բնականաբար ստեղծվում է ոչ թե ենթակաների միջև, այլ երկրորդ նախադասութեան ենթակայի ու նրա որևէ գործողութեան (հատկանիշի, դրութեան) և առաջին նախադասութեան մեջ արտահայտված նրա մի այլ գործողութեան, նրա հետ կապված առարկայի մի այլ գործողութեան (հատկանիշի, դրութեան) միջև: Օրինակ՝ Անահիտը խնդրեց ընկերներին հյուրասենյակում ուրախանալ, իսկ ինքը գնաց խոհանոց՝ սուրճ պատրաստելու:

Ինքը դերանունով. ցույց է տրվում Անահիտը, ուրեմն առաջին ու երկրորդ նախադասութիւնների ենթակաների միջև հակադրութիւն չկա: Հակադրութիւնը մի կողմից՝ երկրորդ նախադասութեան ենթակայի (ինքը) ու նրա գործողութեան (խոհանոցում սուրճ պատրաստել) և մյուս կողմից առաջին նախադասութեան հանգման խնդրի (ընկերներին) ու նրանց գործողութեան (հյուրասենյակում ուրախանալու) միջև է: Հմմտ. ընկերները հյուրասենյակում ուրախանում են, իսկ ինքը խոհանոցում սուրճ է պատրաստում:

Այսպիսի կառուցվածքներում հակադրութեան երկրորդ եզրի ենթական արտահայտվում է ինքը դերանունով, որը դրվում է իսկ շաղկապից անմիջապես հետո,

Օրինակ՝ Նա թագուհուն ուղարկում է Սյունյաց ամարանոցները, իսկ ինքը գնում Ուտիք շաբաթներով նստում Սևորդաց լեռներում Յլիկ Ամրամի վրանների տակ, Ասպրամ իշխանուհու զբոսավայրում (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի), Բրուտը երկու բաժակ դրեց հյուրերի առաջ, իսկ ինքը վերցրեց փոքրիկ կավե գավաթ (Սև, Հողը, 1):

§ 806. Հնարավոր են ավելի մեծ ծավալի անհամասեռ հակադրութիւններ, ուր հակադրութեան մեկ եզրի սահմանափակ անդամներին հակադրվում են մյուս եզրի բաղմամբիվ ու տարաբնույթ անդամներ կամ նույնիսկ երկու և ավելի բաղադրիչ նախադասութիւնների կապակցութիւն: Օրինակ՝ Նա սովոր է միայնակութեան, իսկ ընկերոջ ներկայութիւնը իրենց տանը ճնշող դրութեան մեջ էր դրել նրան (ՆԴ, Մահը): Այսպիսի քերականորեն անհամասեռ ու անհավասար հակադրութիւնը հնարավոր է այն պատճառով, որ տրամաբանական երկու հակադիր երևույթներն արտահայտվում են բառաքերականական անհավասար միջոցներով:

Ահա այդպիսի այլ հակադրութիւններ, որոնցում մի եզրն ար-

տահայտված է պարզ նախադասությամբ, իսկ մյուս եզրը՝ բարդ: Կաշխատեմ գալ երեկոյան, իսկ եթե երեկոյան չկարողացա գալ, կգամ վաղն անպատճառ (ՆԴ, Մահը): Այժմ ինչքան ուզում եք, Յիլիխսոփայություններ արեք, բայց իմ և պարոն Բազենյանի միջև թյուրիմացությունը չպարզվեց, իսկ ես գնում եմ (Ն. տ.):

§ 807. Զուգադրական կազմությամբ երբե... ապա համադասական շաղկապի իմաստը հիմնականում նման է իսկ շաղկապի հակադրական իմաստին: Տարբերությունը գործածության ոլորտի սահմանափակության մեջ է: Երբե... ապա շաղկապը հիմնականում դործածվում է գիտական, հրապարակախոսական ոճերի մեջ: Օրինակ՝ Երբ վերոհիշյալ երկերում նա հերոսների անձնական կյանքի, հակումների բնութագրման համար օգտագործում է նաև նրանց արտաքին նկարագիրը, ապա «Քաղաքավարության վնասների» հերոսների պատկերման մեջ զրեթե երբեք չի դիմում նրանց արտաքին բնութագրման (ՀՆԴՊ, 3): Երբ բուրժուական և մանր բուրժուական կուսակցությունները ցարիզմի տապալումից հետո հեղափոխությունը համարում էին ավարտված և գործակցում էին ժամանակավոր կառավարության հետ, ապա բոլշևիկյան կուսակցությունը զրեց հեղափոխությունը շարունակելու և այն սոցիալիստականի վերաճելու հարցը (ՀԺՊ):

Նշենք, որ երբե... ապա շաղկապով միացած բաղադրիչների կապը համեմատաբար սերտ է, որ բացատրվում է շաղկապի դուգադրական բնույթով, որի ամեն մի բաղադրիչը գործածվում է հանդիպարվող միավորներից յուրաքանչյուրի սկզբում:

ՀԱԿԱՍՄԱՆ ՀԱԿԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 808. Հակասման հարաբերության դեպքում հակադրությունը բնորոշվում է կապակցվող միավորների արտահայտած երեւվույթների հակասականությամբ: Կապակցության երկրորդ մասում արտահայտվող երեւույթը տրամաբանորեն չի բխում առաջինից, այլ հակասում է նրան:

Հակասման հարաբերությունը սովորաբար արտահայտվում է հակասման շաղկապներով՝ բայց, սակայն, մինչդեռ, բայց և, և սակայն, սակայն և, բայց և այնպես, այնուամենայնիվ, այսուամենայնիվ, այդուամենայնիվ, այնուհանդերձ, այսուհանդերձ և այլն:

Հակասման հարաբերությունն արտահայտող շաղկապներից յուրաքանչյուրը բերում է իմաստային ու կիրառական յուրահատկություն: Բայց և սակայն շաղկապներով կապակցվող նախադասությունները շարահյուսական տեսակետից հավասարաթեք են, բայց նրանց միջև կա որոշ տարբերություն. բայց-ը ավելի հաճախակի է գործածվում, քան սակայն-ը, Վերջինիս հակասման իմաստն ավելի շեշտված է: Այնուամենայնիվ, այսուամենայնիվ, այդուամենայնիվ, բայց և այնպես շաղկապների մեջ ուժեղ է զիջականության իմաստը (իհարկե, հակասման հարաբերության հետ միասին):

Ինչ վերաբերում է բայց և, սակայն և, և սակայն բաղադրիչներին, ապա դրանք յուրահատուկ կերպով համատեղում են իրենց բաղադրիչների իմաստը: Չնայած սրանց միջև կան իմաստային նուրբ տարբերություններ, սակայն հակասման հարաբերությունն արտահայտելը բնականորեն և բնորոշ է այս բոլոր շաղկապներին:

§ 809. Հակասման հարաբերությունն ունի տարբեր դրսևորումներ, իսկ հաճախ էլ զուգակցվում է իմաստային այլ երանդներով:

Հակասման հարաբերության առավել բնորոշ դրսևորման դեպքում հակասումն արտահայտվում է բաղադրիչ նախադասությունների բովանդակությունների միջև, երբ առաջին նախադասության բովանդակությունից բխող մի այլ երևույթի փոխարեն երկրորդ նախադասության մեջ արտահայտվում է առաջինին անհամապատասխան, նրանից չբխող երևույթ:

Օրինակ՝ Անցյալ տարի երաշտային է եղել, սակայն մենք պարզացանք ստանալ հարուստ բերք: Շատ ժամանակ է անցել մեր բաժանումից, բայց ես նրան չեմ մոռանում: Տիկին էլոիզը յոթ տարով մեծ էր Արմենիերից, սակայն նա խնամքով էր պահել իրեն և տարիքից ավելի երիտասարդ էր (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Նա սիրում էր իր զավակներին, սակայն Ազնիվից բաժանվելուց հետո հաղվադես էր հանդիպում նրանց (ՍԽ, Հուլը, 1):

Հակասման հարաբերության այս իմաստին սովորաբար զուգակցվում է զիջականության իմաստային երանդը: Դա է պատճառը, որ նշված կարգի նախադասությունների իմաստը սովորաբար կարելի է լինում արտահայտել նաև զիջական շաղկապներով ձևավորված կառուցվածքով. ինչպես՝ Թեև անցյալ տարի երաշ-

տային է եղել, (սակայն) մենք կարողացանք ստանալ հարուստ բերք: Չնայած որ շատ ժամանակ է անցել, (բայց) ես նրան չեմ մոռացել:

§ 810. Հակասման հարաբերությունը հաճախ արտահայտվում է գործողության կատարման ցանկության և վերջինիս հակադիր որևէ երևույթի միջև, որը կարող է խանգարել կամ խանգարել առաջին նախադասությամբ արտահայտված գործողության կատարումը: Օրինակ՝ Մենք ուզում ենք ամեն ինչ ժամանակին հասցնել, բայց աննպաստ պայմանները կարող են խանգարել մեզ: Սենեկապետը ներս էր ուզում մտնել վարադույրի ձեղքից, սակայն նրան կանխեց և առաջը կտրելով արագ ներս մտավ Աստմը (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

Այսպիսի հակասումը երբեմն կարող է հասնել ժխտման, այսինքն՝ առաջին նախադասության մեջ արտահայտված գործողության կատարումը կարող է բացառվել, ժխտվել երկրորդ նախադասությամբ արտահայտված երևույթով: Այդ ժխտումը կարող է արտահայտվել նախադասության ժխտական կառուցվածքով կամ այնպիսի հաստատական նախադասությամբ, որն ունի ժխտման նշանակություն: Օրինակ՝ Կանայք կապուցներ են ուզում տալ Վառոյին, մյուս կանանց, առանձնապես Վառոյին, բայց պահակները թույլ չեն տալիս մոտենալ՝ բան հանձնել (ՍԶ, Մի կյանքի պատմություն, 1): Նա սկսեց Գարեգինի ռազմական բաջագործությունների մասին նոր դովասանքներ շռայլել, բայց Գարեգինը զգուշությամբ ընդհատեց (ՍԽ, Հողը, 1): Վաղուց էր նա ցանկանում գնալ Քարակերտ, բայց գործերն այնպես էին դասավորվել, որ ստիպված հետաձգել էր (Ն. տ.): Նա էլի կամեցավ մի բան ասել, բայց Մարգարյանն ակնարկով հասկացրեց, որ լռի (Ն. տ.):

§ 811. Հակասման հարաբերությունը երբեմն շատ է շեշտվում և դրսևորվում այնպիսի նախադասության մեջ, որի առաջին բաղադրիչն արտահայտում է խորեւ գործողություն, երևույթ, իսկ երկրորդը՝ դրա ժխտումը: Օրինակ՝ Գյուղում շատ էին խոսել Որոտանի կիրճում ճանապարհ կառուցելու մասին, բայց մինչև հիմա էլ չէին սկսել կառուցել (ՍԽ, Հողը, 1):

§ 812. Հակասման հարաբերությունը հաճախ կրում է սահմանափակման երանգ. առաջին նախադասությամբ արտահայտված ընդհանուր միտքը սահմանափակվում է հաջորդ նախադասու-

Յայնմ արտահայտված մի մասնավոր երևույթով, որը որոշ վերասպառնում է մտցնում նախորդ նախադասության արտահայտած երևույթի, իրողության մեջ: Օրինակ՝ Քաղաքում ամեն ինչ գրեթե դրավում է, հրապուրում, բայց այս ջոկատները անախորժ են ինձ (ՍԶ. Մի կյանքի պատմություն): Երբեմն էլ հավատում էր նրա ասածներին, բայց և այնպես սրտի խորքում ցանկանում էր, որ սուտ լինեին Մարիամի ասածները (ՍԽ, Հողը, 2):

§ 813. Հակասման հարաբերությունը կարող է արտահայտվել միևնույն երևույթի, առարկայի կամ տարբեր երևույթների, առարկաների տարբեր ժամանակներում ունեցած անհամապատասխան, հակասական վիճակների միջև: Օրինակ՝ Երկինքն այսօր պարզ է, բայց վաղը կարող է ծածկվել ամպերով և նորից ձյուն տեղալ (ՍԽ, Հողը, 2): Քարայծերի հոտը հիմա մակաղում է պլնդոցներում, բայց ուր որ է դուրս կգան ջուր խմելու (ն. տ.): Տարիներ առաջ ես էնտեղ հնձանի փլատակներ եմ տեսել, առվի հետք էլ կա ժայռերի վրա, բայց հիմա գետը խորացել է, դժվար է ջուր հասցնել (ն. տ.):

Ինչպես երևում է, հակադրվող ժամանակների տարբերությունն արտահայտվում է թե՛ բայի ժամանակային ձևերով և թե՛ ժամանակ ցույց տվող բառերով՝ հիմա, հետո, առաջ, այսօր, վաղը և այլն:

Բայց և, սակայն և, և սակայն բաղադրյալ շաղկապներն իրենց ներհակական ու միավորական բաղադրիչներով յուրահատուկ երանգ են տալիս նրա արտահայտած հարաբերությանը: Սրանց կապակցած նախադասությունները կարող են միավորվել թե՛ և թե՛ բայց ու սակայն շաղկապներով. նշանակում է նրանց հարաբերության մեջ կա թե՛ միավորական և թե՛ հակասման ներհակության իմաստ: Օրինակ՝ Բանտապետի օգնականը գնաց, բայց և իսկույն ետ դարձավ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Կարելի էր ասել նաև՝ ա) Բանտապետի օգնականը գնաց և իսկույն ետ դարձավ, բ) Բանտապետի օգնականը գնաց, բայց իսկույն ետ դարձավ: Առաջին նախադասության բաղադրիչները թվարկվում են պարզապես որպես քերականորեն համազոր, իրար հաջորդող գործողություններ արտահայտող միավորներ (միավորական հարաբերություն): Երկրորդ նախադասության մեջ շեշտվում է գնալու ու ետ գալու գործողությունների հակադրությունը (հակասման ներհակություն):

եւլ. ու, իայց, սակայն շաղկապների համատեղ գործածությամբ նշված երկու իմաստները համատեղվում են: Օրինակ՝ Զոհրակը անկախ իր կամքից դարձյալ վիրավորվեց այս կարգադրող ձեւից, իայց և զսպեց իրեն (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Ծանոթ է եղել յուր վշտերին և սակայն նրանց մասին ոչինչ չի հայտնել նրան (Մուր., Գևորգ Մարգարիտունի): Ընկած քաջերին հաջորդում էին քաջագույնները, և սակայն արիստակց թագավորը դեռ կանգուն էր ինչպես քարածայո (ն. տ.):

ԺԵՏՄԱՆ ՀԱԿԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 814. Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների ներհակությունը հաճախ հասնում է ժխտման հարաբերության. մեկ մասով ժխտում է արտահայտվում, մյուս մասով՝ հաստատվում է ժխտվածի հակառակ երևույթը:

Այն ժամանակ ոչ թե Բազենյանի պես անխիղճ կերպով կվարվեր այնպիսի մի հրաշալի կնոջ հետ, այլ կաստվածացնելու նրան, մինչև վերջին շունչը կաշտելու նրան, ուրախությամբ կմեռներ նրա համար (ՆԴ, Մահը): Վասակը արագ... այս անգամ չձեռացրեց, այլ խմեց ողջ գինին (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

§ 815. Ժխտման հարաբերությունը գերազանցապես մասնական ժխտում է արտահայտում, և այն ավելի հաճախ տարածվում է ստորոգյալի և նրա լրացումների վրա: Այսպիսի հարաբերությամբ կապված նախադասություններում ենթական մեծ մասամբ ընդհանուր է լինում, այսինքն՝ այս դեպքում նախադասություններն արտահայտված են լինում միավորված ենթակայով և բաղմակի ստորոգյալներով: Օրինակ՝ Հիբանի աչքերն էլ չէին ճպճողում, այլ բացվում էին, անթարթ սևեռում նորեկի սեղմած բռունցքին (ԱԲ, Կարմրաքար): Գյուղի շատ հարսերի նման նա ծամ չէր պահում, այլ կտրում էր ու գեղեցիկ խոտոպներ դարձնում (ՍԽ, Հողը, 1):

Ժխտման ներհակությունը կարող է վերաբերել միայն ստորոգյալներին: Օրինակ՝ Բարդին նրան ոչ թե խշշում, այլ հառաչում էին (ՍԽ, Հողը, 1): Ծառուկենց ծերուկը Բարսեղի խոսքին չուստասխանեց, այլ միայն բաղմիմաստ ժպտաց (Ա. Սահ., Ծառավ):

Ժխտման ներհակությունը կարող է վերաբերել ստորոգյալին

իր լրացումով կամ լրացումներով հանդերձ: Օրինակ՝ Զուրը չի ընկել, այլ ինքն է իրեն նետել հեղեղի բերանը (ՍԽ, Հողը, 2): Վահանը այս անգամ շխտտորեց ճամփան դեպի Լազարովների պարիսպները, այլ սանձը քաշելով սովորական կարճառոտ շավղով մտավ գյուղ (Ա. Սահ., Մարավ):

Շրթեմն ժխտումը կարող է վերաբերել ստորոգյալի լրացումներին միայն: Օրինակ՝ Նս ինձ համար շեմ մտածում, այլ քեզ համար, քո ապագայի համար (ՍԽ, Հողը, 2):

§ 816. Ժխտման ներհակությունը կարող է լինել լիակատար և վերաբերել ամբողջ նախադասությանը: Օրինակ՝ Այլես արահետը չկա, այլ կանաչ բլուր է՝ դադաթին մի քար (ԱՔ, Խաչատուր Աբովյան): Ոչ թե երաժշտությունն է վատ, այլ ուղղակի դու չես հասկանում այն: Ոչ թե ժամանակը պարբերաբար մաշել, տրորել էր այդ գեղեցիկ ամրոցը, այլ նա միանգամից սոսկալի կործանման զոհ էր դարձել (Բ, Աստղաբերդ):

Ժխտման ներհակության զեպեում կարող է ժխտվել բարդ համադասական նախադասության թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ բաղադրիչը: Մեծ մասամբ ժխտվում է առաջին բաղադրիչը: Այդ ժխտումն արտահայտվում է առավելապես երկու ձևով՝ ա) ոչ քե... այլ զուգադրական շաղկապի առաջին բաղադրիչով (ոչ թե) և բ) առորոգյալի ժխտական բնույթով: Օրինակ՝

ա) Ոչ քե նա է աշխատանք խնդրել, այլ մենք ենք նրան հրավիրել: Նա ոչ քե լսել է ինչ-որ տեղից, այլ անձամբ կարդացել է և գիտի ամբողջ եղելությունը:

բ) Երազ չէր դա, այլ դաժան, այլանդակված իրականություն (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին): Ոչինչ չկարողացա արտասանել, այլ միայն սրբան ուժ ունեի, ամուր բռնեցի ձեռքից և գրեթե քարշ տվի հեռակիցս (ՆԴ, Մահ): Դու տնտեսության մասին չես մտածում, ընկեր նախադահ, այլ քո հեղինակությունն ես ուղում պինդ պահեմ (ՍԽ, Հողը, 1):

§ 817. Ոչ քե... այլ զուգադրական շաղկապի շարադասությունը պայմանավորված է ժխտման ծավալով և ժխտվող անդամի կամ անդամների շարադասությամբ:

Ոչ քե բաղադրիչը գրվում է առաջին լրիվ նախադասության սկզբում այն դեպքում, երբ ժխտումը լիակատար է, այսինքն՝ վերաբերում է ամբողջ նախադասությանը: Իսկ այլ բաղադրիչը միշտ

դրվում է երկրորդ նախադասության սկզբում: Օրինակ՝ Ոչ քե-
լույսն աղոտ է, այլ դու վատ ես տեսնում: Ոչ քե դիրքն է անհե-
տաբարբազան, այլ պարզապես դու տրամադրված չես կարդում:

Եթե ժխտումը վերաբերում է ստորոգյալին (և նրա լրացում-
ներին), ապա սովորական շարադասության դեպքում ոչ քե բա-
ղադրիչը դրվում է ստորոգյալից կամ նրա խմբից առաջ, այսինքն՝
ենթակայից (եթե այն կա, ղեղձված չէ) և ժխտվող լրացումից հե-
տո: Ինչպես՝ Դա ոչ քե անտեղի բժախնդրություն է, այլ անհրա-
ժեշտ բարեխղճություն ու պահանջկոտություն: Նա դժվար գործը
ոչ քե ուրիշներին է հանձնարարում, այլ ինքն է կատարում: Ինչ-
պես երևում է, ոչ քե-ից առաջ դրված են շփտվող ընդհանուր ան-
շարժաններ:

Մանր.— Եթե ժխտումը վերաբերում է որեէ երկրորդական
անդամի կամ ենթակային, ապա սովորական շարադասության
դեպքում դրանք դրվում են նախադասության վերջում, և ոչ քե-ն
նախորդում է դրանց: Ինչպես՝ Նրանք հանդիպել են ոչ քե մայիսին,
այլ հունիսին: Եկել է ոչ քե Արամը, այլ Աշոտը: Այսպիսի նախա-
դասությունները բազմակի անդամներով նախադասություններ են
և ոչ թե բարդ, Հմմտ. Նրանք հանդիպել են մայիսին և հունիսին:
Եկել են Արամն ու Աշոտը:

Այսպիսի նախադասության անդամների շրջուն շարադասու-
թյան դեպքում ոչ քե-ն կարող է դրվել առաջին նախադասության
սկզբում: Այս դեպքում օժանդակ բայը (կամ հանդուցը) դրվում է
ժխտվող անդամից անմիջապես հետո, որն իր վրա է կրում տրա-
մաբանական շեշտը, Հմմտ. Ոչ քե մայիսին են նրանք հանդիպել,
այլ հունիսին: Ոչ քե Արամն է եկել, այլ Աշոտը:

§ 818. Բարդ համադասական նախադասության առաջին բա-
ղադրիչի ժխտումը կարող է արտահայտվել նաև ոչ բառի գործա-
ծումով ժխտվող անդամի մոտ: Օրինակ՝ Նա այժմ ոչ միշտ (ոչ
ամեն օր) է այցելում մեզ, այլ գալիս է միայն խիստ անհրաժեշ-
տության դեպքում:

Քննվող տիպի նախադասությունների առաջին բաղադրիչում
ժխտումը կատարվում է երբեմն ո՛չ... ո՛չ կրկնավոր շաղկապի
միջոցով, եթե իհարկե առկա են ժխտվող բազմակի անդամներ:
Օրինակ՝ Նա ո՛չ տեսել է, ո՛չ լսել, այլ ամեն ինչ ինքն է հորինում
և պատմում:

§ 819. Ժխտման հարաբերությունը կարող է արտահայտվել նաև բարդ համադասական նախադասության երկրորդ մասի վերաբերմամբ: Այդպիսի հարաբերությունն արտահայտվում է ոչ քե, և ոչ քե, այլ ոչ քե շաղկապներով, որոնք դրվում են երկրորդ նախադասության սկզբում: Օրինակ՝ Այդ հերոսներն արժանի են, որ թագավորը նրանց ընդառաջ և ոչ քե իրենք գան նրա կոշիկն (Մուր., Գևորգ Մարգարյանունի): Դու պետք է նրանց օգնեիր, այլ ոչ քե սպասեիր, որ նրանք այդ խնդրեին: Դու պիտի գնայիր նրա մոտ, ոչ քե սպասեիր նրա հատուկ հրավերին:

Ինչպես երևում է, ժխտման ներհակությունը բարդ համադասական նախադասությունների յուրահատկությունն այն է, որ նրանցում պարտադիր կերպով առկա է հակադրվող եզրերից մեկի ժխտում և մյուսի՝ հաստատում: Իհարկե, հաստատում և ժխտում կարող են արտահայտվել համապատասխան այլ նախադասություններում ևս (համտ. Եղանակը դեռ չի տաքացել, շարունակում են տեղալ անձրևներ, գարնանային աշխատանքները չեն սկսել: Արամը չի սովորում, Աշոտը ընդունվել է և սովորում է հաջող), սակայն դրանցում այն պարտադիր չէ, իսկ քննարկվող նախադասություններում՝ այն կառուցվածքային պարտադիր հատկանիշ է:

ՊԱՅՄԱՆԱ-ՆԵՐՀԱԿԱԿԱՆ ՀԱԿԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 820. Պայմանա-ներհակական հարաբերությունը, ինչպես երևում է անվանումից, այնպիսի ներհակություն է, որ զուգակցվում է որոշ պայմանականությամբ, կախված է որոշ պայմանից, Այդ պայմանը արտահայտվում է ոչ թե նախադասությամբ, այլ շաղկապով. բայց շաղկապի իմաստային վերաբերությունից որոշակիորեն հասկացվում է պայմանը: Որպես երկրորդ նախադասության արտահայտած գործողության կատարման պայման ենթադրվում է առաջին նախադասությամբ արտահայտված գործողության չկատարումը: Այսպես՝ Բաց արա, թե չէ նժույգովս դուռը կկոտրեմ (ԴԴ, Վարդանանք, 1) նախադասության մեջ որպես դուռը կոտրելու պայման կամ պատճառ հասկացվում է առաջին նախադասությամբ արտահայտված գործողության չկատարումը Հմմտ. Բաց արա, թե չբացես, նջույգովս կկոտրեմ:

§ 821. Պայմանա-ներհակական հարաբերությունն արտահայտվում է համանուն շաղկապներով ու շաղկապական կապակցություններով՝ քե չէ, եքե ոչ, ապա եքե ոչ, ապա քե ոչ, այլապես, հակառակ դեպքում: Ձէ-ով (քե չէ, ապա քե չէ) բաղադրված ձևերը ոչ-ով բաղադրվածների (քե ոչ, եքե ոչ, ապա եքե ոչ) համեմատությամբ ոճական կիրառության տարբերություն ունեն, հատուկ են խոսակցական ոճին, իսկ ոչ-ով ձևերը շեշտված գրական երանդ ունեն: Ապա-ով սկսվող շաղկապները ավելի ուժեղ են շեշտում հակադրության իմաստը: Այլապես-ն ունի նույն քե չէ-ի իմաստը, միայն ավելի գրական ոճում է գործածվում: Այնպես որ, մասնակի ոճական, կիրառական տարբերություններով հանդերձ, վերոհիշյալ բոլոր շաղկապներն արտահայտում են պայմանա-ներհակական հարաբերություն:

§ 822. Պայմանա-ներհակական հարաբերությունն ունենում է տարբեր նրբերանգներ, որ արտահայտվում է տարբեր նախադասություններում դրսևորված գործողությունների հակադրության բնույթով ու փոխհարաբերությամբ: Հիմնական հակադրությունները հետևյալն են.

1. Պայմանա-ներհակական հարաբերությամբ կապված նախադասություններից առաջինում արտահայտվում է պայման, որի չկատարման դեպքում ապահովում է մեկ այլ՝ անցանկալի գործողության կատարում: Օրինակ՝ Հեռացի՛ր, քե չէ արյունդ կլմափեմ, դավաճան (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Ուղիղն ասա, ապա քե ոչ իսկույն քեզ կվռնդեմ (ՆԴ, Քնքույշ լարեր):

2. Պայմանա-ներհակական հարաբերությամբ կապված նախադասություններից առաջինում արտահայտվում է պայման, որի չկատարման, չլինելու դեպքում սպասվում է տվյալ գործողության չկատարում, եղելության բացառում: Այս դեպքում երկրորդ նախադասությունն ունենում է ժխտական կառուցվածք. Օրինակ՝ Դու պետք է գաս, այլապես մենք չենք սկսի այդ աշխատանքը: Անհրաժեշտ է նախապատրաստվել, այլապես ոչինչ անել չենք կարող:

ՏՐՈՇԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 823. Համադաս նախադասությունները կարող են կապվել նաև տրոհական հարաբերությամբ, որի դեպքում համադասո նախա-

դասությունների արտահայտած երևույթներից մեկն է իրական կամ հնարավոր դիտվում: Այսպես՝ Պետք է կամ ապրել այնպես, ինչպես ուրիշներն են ապրում, կամ պետք է չապրել ամենևին (նո): Խոսողը կամ... կամ շաղկապով կապակցված այս երկու բաղադրիչներից մեկն է համարում հնարավոր, իսկ մյուսը բացառում է:

Տրոհական հարաբերությունը գերազանցապես արտահայտվում է կամ շաղկապով, նրանով բաղադրված կամ քե, կամ էլ, և կամ, կամ քե չէ բաղադրյալ շաղկապներով, ինչպես և քե շաղկապով (հարցական կիրառությամբ):

§ 824. Տրոհական հարաբերությունը երկու հիմնական դրսևվորում ունի՝ րեզիանուր կամ բացառձակ տրոհում և մասնակի— իրադրական տրոհում:

1. Տրոհական հարաբերության ամենաբնորոշ արտահայտությունը րեզիանուր տրոհումն է, որ բնութագրվում է կապակցվող միավորների բացառման իմաստով և նրանցից միայն մեկի բովանդակության իրական լինելու հնարավորության նշումով: Օրինակ՝ Կբերես հոների գեսպանին նրա մոտ, կամ նրա հետ կգնաս հոների թագավորի մոտ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Պետք էր մեծ գոհերի գնով գրավել դիմացի բարձունքը և թշնամուն ետ շարտել, կամ պետք էր մնալ պաշտպանական դիրքերում և սպասել նոր ուժերի:

Այս նույն հարաբերությունն ավելի շեշտված կերպով արտահայտվում է կամ շաղկապի կրկնության միջոցով՝ յուրաքանչյուր նախադասության սկզբում: Օրինակ՝ Վաղ թե ուշ նրանք պետք է կամ օտարություն գնային, կամ ետ վերադառնային հայրենի տունը (ԱԲ, Կյորես): Հիվանդը կամ լավանում է, կամ մեռնում (ԱԲ, Խաղաղամ):

Տրոհվող միավորների քանակով պայմանավորված՝ կամ շաղկապը կարող է կրկնվել երկուսից ավելի անգամ: Ինչպես՝ Կամ ուշ էր հեկել, կամ կարդալուց կմկմացել էր և կամ պարզ չէր տեսել (ԱԲ, Կարմրաքար): Կամ մարդ է մեռել, կամ սոված են, կամ տանտիրոջ ձեռքը նեղ տեղն է (ԱԲ, Բևան, Բևան):

Կամ շաղկապի կրկնության դեպքում վերջին կամ-ից առաջ կարող է գործածվել սահմանափակող և շաղկապը՝ կաղմեղով և կամ շաղկապական կապակցությունը: Օրինակ՝ Գորգերի վրա նստած մարդիկ կամ քաշում էին ղալանը և կամ դանդաղ դրու-

յում՝ թեյի բաժակները դատարկելով նույն դանդաղկոտությամբ (ԱԲ, հաշատուր Աբովյան):

Այսպիսի կապակցություններում հարաբերությունը ղգալի շափով մոտենում է պայմանա-ներհակական հարաբերությանը: Ճիշտ է, տարբեր նախադասություններում արտահայտված իրողություններից մեկը բացասում է մյուսը, մի բան որ հատուկ է տրոհական կապակցությանը, բայց միաժամանակ առաջին նախադասությամբ արտահայտված գործողության չկատարումը պայման է դառնում երկրորդ նախադասությամբ արտահայտված գործողության կատարմանը: Օրինակ՝ Կամ պետք է գյուղն անհապաղ տեղափոխել Արարատյան դաշտ, կամ ես այստեղ երկար չեմ մնա (ՍԽ, Հողը, 1): Կամ հող տվեք, հաց տվեք, կամ մենք մորեխի պես կոշնչացնենք ձեր քաղաքները (ԱԲ, հաշատուր Աբովյան):

Կրկնվող կամ շաղկապներից երկրորդի մոտ էլ ավելացվելով, ավելի է շեշտվում տրոհության հարաբերության իմաստը: Կամ գելի բերան են ընկել, կամ էլ հոտից կտրվել են, ընկել Հասոյի ոչխարների մեջ (ՍԽ, Հողը, 2): Էլ բաղադրիչը միաժամանակ խոսքին տալիս է ժողովրդա-խոսակցական ոճի որոշ երանդ:

2. Մասնակի-իրադրական տրոհումն այն երևույթն է, երբ տրոհումը ոչ թե բացարձակ է, այլ միայն տվյալ՝ համադաս նախադասությունում ներկայացվող այս կամ այն երևույթի, գործողության տեսակետից: Այսպես՝ Ամեն օր նոր ու նոր լուրեր էին հասնում Արաքսի ափի գյուղը, կամ հենց այդ գյուղում էին լուրեր հորինվում Առաքելի մասին (ՀՔ, Կարոտ):

Նախադասության երկու բաղադրիչները բացարձակորեն չեն տրոհվում և բացառում միմյանց: Ավելին. կամ-ով շաղկապվող երևույթները երկուսն էլ իրական են ընդհանրապես: Բայց այստեղ ևս կա տրոհում, բացասում, միայն թե տրոհման հարաբերությունը հասկացվում է ամեն մեկ երևույթի իրավիճակից մոտենալով. Առաքելի մասին ամեն մի նոր լուր կամ դրսից էր հասնում Արաքսի ափի գյուղը, կամ հենց այդ գյուղում էր հորինվում: Ուրեմն ամեն մի կոնկրետ դեպք հասկացվում է մյուսի բացասումով, այսինքն տրոհական հարաբերությամբ: Սակայն, քանի որ տրոհումը բացարձակ չէ, ընդհանրապես նշված երկու գործողությունները հնարավոր են ու իրական, ուստի այդ գործողությունները մի այլ դեպքում, ընդհանուր հնարավորության տեսակետից կարող են

կապակցվել նույնիսկ միավորական հարաբերության՝ մասնավորապես արտահայտելով թվարկում:

Վերլուծենք այդպիսի մեկ փաստ ևս. Հիվանդությունը ավելի հաճախ էր նրան դուռն անկողին, և օրեր շարունակ նա նստում կամ պառկում էր փայտե հնամյա մահճակալին, գրքեր կարդում, կամ թախծոտ աչքերը երկար հառած պահում պատուհանին (Սև, Հոգը, 2): Այս նախադասության մեջ կամ-ով կապակցված միավորների արտահայտած գործողություններն իրական են, կատարվում են, և հարցին ընդհանուր ձևով մոտենալու դեպքում կարելի էր դրանք կապակցել նույնիսկ միավորական շաղկապներով: Տրոհումն այստեղ հասկացվում է տվյալ պահի, տվյալ գործողության տեսանկյունից: Այդ պատճառով էլ այսպիսի բաղադրիչները տարժամանակություն են ցույց տալիս, անկախ նրանց ունեցած քերականական ժամանակից:

Ահա այդպիսի օրինակներ. Պառկում էր ծիրանու տակ, կամ քնում ժայռի շվաքում, կամ էլ մեջքի վրա դառնում, ոտքերը ձգում հսկա միրառի պես (ԱՔ, Լառ-Մարգար): Անգործությունից ձանձրացած մարդիկ կամ գնում էին բրուտանոց նարդի խաղալու ու մեկ-մեկ էլ գինի խմելու, կամ բարձրանում էին գյուղ (Սև, Հոգը, 2):

§ 825. Տրոհական հարաբերության իմաստը երբեմն ավելի թույլ կերպով է արտահայտվում ու որոշ առումով մոտենում միավորական հարաբերությանը: Այս դեպքում կամ շաղկապի հետ գործածվում է և միավորական շաղկապը՝ և կամ: Օրինակ՝ Ամիսներով նոր գիրք չէր ավելանում կրպակում եղած գրքերին և կամ չէր պակասում նրանցից մեկը (Ա. Սահ., Ծարավ):

§ 826. Տրոհական հարաբերության մի այլ տեսակը կարելի է անվանել բնութագրման կամ արտահայտական տրոհում, որի դեպքում միևնույն իրավիճակը, հրեույթը ներկայացվում են հնարավոր տարբեր արտահայտություններով: Այսպիսի տրոհական կառուցվածքներով խոսողը կարողանում է առավել ճիշտ ու դիպուկ ներկայացնել տվյալ երևույթը: Օրինակ՝ (Հսկայական զրոյի) դատարկ շրջագծի միջով իր սարսուռալեններն է կատարում կամ, հայերեն ասենք, իր գլուխկոնձին է անում համաշխարհային կրկեսի այն միմոսը, որի անունն է մարդկություն (ՆԴ, Մահը): Մեռնելուց հետո ժամանակը գոյություն չունի կամ, ուրիշ խոսքով.

գոյություն ունի այն, ինչ որ մենք անվանում ենք հավիտենականություն (ն. տ.):

Ինչպես երևում է օրինակներից, արտահայտական տրոհման հարաբերության դեպքում կամ շաղկապի մոտ հաճախ գործածվում են որոշ արտահայտություններ, ինչպես՝ ավելի ճիշտ, այլ կերպ ասած, այլ աբսոլյուտությամբ, այլ բառերով ասած, ուրիշ խոսքով և այլն:

§ 827. Կան նաև հարցական ու երկբայական տրոհական համադասություններ, որոնք ունեն իրենց կառուցվածքային յուրահատկությունները: Այսպիսի նախադասությունների բաղադրիչների կապակցման հիմնական միջոցը թե՛ շաղկապն է: Օրինակ՝ Բայց դահիճներն արդեն հոգնե՞լ էին, թե՞ նրանց չար հոգիներում խղճահարություն էր ծնել Օհան ծերունու մահը (ՀՔ, Նվրաստի կամուրջին): Գարեգինին հանդիպելու սաստիկ ցանկություն ուներ նա, թե՞ որոշել էր տեսնել իր հակառակորդին (ՍԽ, Հողը, 2): Քամի՞ն էր, թե՞ ծանրությունից էր, գերանները ճոճում էին (ԱԲ, Կարմրաքար):

Սակավ դեպքերում հարցական կամ երկբայական նշանակությունամբ գործածվում են կամ (ու նրանով բաղադրված) շաղկապներով կապակցված նախադասությունները: Այս դեպքում նրանց մեջ արտահայտված իմաստը նկատելիորեն թուլանում է, և զգալի է դառնում թվարկման նշանակությունը: Օրինակ՝ Խոջա Բաղիրի ժառանգներն ի՞նչ հայ են, կամ Ավագիմովներն ի՞նչ հայ են, ասենք նրանց պապի անունը հայ է (ԱԲ, Կտրես): Պապս էլ նրանց պիտի հարցներ, թե վարը պրծա՞ն, կամ թե այսինչ սարի խոտը ինչպե՞ս է (ԱԲ, Նամակ ուսուց թագավորին): (Ինչպես երևում է, վերջին օրինակում համադաս նախադասությունները համաստորագասական կառուցվածքի մեջ են մտնում):

ՀԱՎԵԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 828. Այս հարաբերության դեպքում նախադասության հիմնական մասին ավելանում է մի բաղադրիչ նախադասություն, որը իմաստային ու կառուցվածքային տեսակետից հիմնական մասի հետ չի ձուլվում, չի գտնվում նույն մակարդակի վրա, այլ մի տեսակ հավելում է նախորդ՝ հիմնական մասի վրա: Այդ հավել-

լական բաղադրիչով նախադասության նախորդ մասի վերաբերյալ արվում է մի լրացուցիչ բացատրություն, արվում է իմաստային, վերաբերմունքային հավելում, Օրինակ՝ Արամը մրցման մեջ դրավեց առաջին տեղը, և դա շատ ուրախացրեց ընկերներին: Երեխաները հաճույքով խաղում էին բակում, բայց արդեն շատ ուշ էր: Հակոբը պատվոգիր ստացավ, և դա նրա երկրորդ պատվոգիրն էր:

§ 829. Բարդ համադասական նախադասության կառուցվածքում⁵⁷ հավելական հարաբերությունն արտահայտվում է մի շարք շաղկապներով՝ և, ու, իսկ, բայց, սակայն, և այնուամենայնիվ, բայց և այնպես, ըստ որում, ընդ որում և այլն:

Թվարկված շաղկապներից երևում է, որ հավելական կապակցությունների մեջ առկա է միավորականության և ներհակության որոշ իմաստ, սակայն այդ իմաստները էապես տարբերվում են բուն միավորական ու ներհակական հարաբերություններից, որոնցում նույն կարգի երկու (կամ ավելի) շարահյուսական միավորների գտնվում են հավասարազոր հարաբերության մեջ: Մինչդեռ քննարկվող կապակցության մեջ բնորոշը հավելման հարաբերությունն է, որին կարող են զուգակցվել միավորականության, ներհակության որոշ տարրեր:

§ 830. Հավելական նախադասությունը սովորաբար դրվում է հիմնականից հետո: Օրինակ՝ Ես ուզում էի խաբված լինել չհիասթափվելու համար, իսկ հիասթափումն այդ դեպքում մահ կլիներ ինձ համար (ՆԴ, Մահ): Շահյանը շարունակ լուռ էր և ինքն էլ էր զարմանում, թե ինչ է պատահում իրեն (ն. տ.):

Սակավ դեպքերում հավելական նախադասությունը դրվում է միջադաս. ընկնում է հիմնական նախադասության մեջ: Օրինակ՝ Դու նրան ներել ես մի անգամ, իսկ նա դրա կաբիբը շատ էր զգում, ներիք այս անգամ ևս, եղիր մեծահոգի:

Միջադաս հավելական նախադասությունը սովորաբար ունենում է միջանկյալ նախադասության արժեք:

§ 831. Հավելական կապակցության դեպքում, հավելական նախադասությամբ հաճախ արտահայտվում է հիմնական նախադասությանը մտքով լրացնող, ամբողջացնող, լրացուցիչ տեղե-

⁵⁷ Հավելական հարաբերությամբ կապվում են նաև նախադասության անդամներ, ինքնուրույն նախադասություններ:

կություն հաղորդող հավելյալ միտք: Օրինակ՝ Դա ավելի հարմար կլիներ, քանի որ ձեր համեմատությունն ինձ է վերաբերում, իսկ օձ անունը հենց կանանց համար են գործածում (ՆԻ, Մահը): Բուրոզվին մեղմ հարցրեց երիտասարդը, սակայն այդ մեղմությունը ավելի զարհուրելի էր, քան առաջին ճիշդ (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան):

Հավելական նախադասությամբ կարող է արտահայտվել խոսողի վերաբերմունքը հիմնական նախադասությամբ արտահայտված երևույթի նկատմամբ: Օրինակ՝ Բնությունն այստեղ շատ գեղեցիկ է, այս լեռները, անտառները ուղղակի հրաշք են, իսկ ես բնություն, մանավանդ լեռնային բնությունը խենթի պես եմ սիրում: Սիրելիս, նա չափից դուրս մեծ բան է երեակայում իրեն, իսկ պարծենկոտներին ես չեմ սիրում (ՆԻ, Մահը):

Հավելական նախադասությամբ արտահայտվում է որևէ բնական արացում, ընդհանրական միտք, Օրինակ՝ Այն գործը, որին նվիրված եմ ես, պահանջում է անձնուրացություն, իսկ սիրո մեջ իր շրջանակից դուրս չկա այդպիսի անձնուրացություն (ՆԻ, Մահը): Տեսնո՞ւմ ես, ծառի վզիկի ամբողջ կեղևը պեկել են քո այց թշնամիները, իսկ ծառն առանց կեղևի չի ապրի (ՍԽ, Հողը, 1):

**ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏՆՆՈՒՄԸ
ՄԻԵՎՆՈՒՅՆ ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

§ 332. Մեծ մասամբ յուրաքանչյուր համադասական նախադասության մեջ դրսևորվում է այս կամ այն շարահյուսական հարաբերությունը՝ միավորական, ներհակական, աբահական, հավելական: Բնականաբար դա այդպես է երկանդամ (երկու նախադասությունից բաղկացած) համադասական նախադասության մեջ, ուր միայն մեկ հարաբերություն կարող է լինել: Սակայն մեկ հարաբերություն կարող է արտահայտվել երկուսից ավելի բաղադրիչ ունեցող նախադասություններում:

Այսպես. միայն միավորական հարաբերությամբ են կապված հետևյալ նախադասությունների բոլոր բաղադրիչները. Այժմ լերկ են լանջերը, արևը խանձել է ժայռերի մամուռը, անտառի հետ անհետացել են ծառերի ստվերում բսնող խոտերը, կուրացել են աղբյուրները (ԱԲ, Հյուսիսային ձորը): Ամեն տարի մի քար է ընկել պատից, մահը թեթև է թվացել, բողբոջ չի եղել, ոչ մի թաղ չի տե-

սել հրդեհ, գերանները փտել են առանց միանալու, քարերը շեն շիկնել կրակից (ն. տ.):

§ 833. Երկուսից ավելի բաղադրիչներով նախադասությունները կարող են կապված լինել միայն տրոհական հարաբերությամբ: Ամբողջ օրը եռուցեա է ճամբարում. կամ հրապարակներում հրգում, արտասանում են պիտներները, կամ կազմակերպում են տարբեր խաղեր ու մրցումներ, կամ բարձրաձայն պատմում են արշավներից տպավորությունները: Մարդկանց ազմուկ էր, դարբնոցներին էր գալիս, թև՝ փողոցներից անցնում էին բեռնած ֆուրգոններ (ԱԲ, Եղբայրության ընկուզենիները):

Սակայն հաճախ միևնույն բարդ նախադասության մեջ տեղ են գտնում տարբեր կարգի համադասական հարաբերություններ, որոնցից մեկը սովորաբար իշխող դիրք է ունենում:

§ 834. Միևնույն բարդ նախադասության մեջ համատեղում են միավորական և ներհակական հարաբերությունները: Օրինակ՝ Նորից խոսում էինք և խոսում էինք ուրիշ բաների մասին, բայց նա արդեն պատրանքի մեջ էր, իրականությունը չքացել էր նրա համար. մոտալուտ մահվան սպառնալից դեմքը անհետացել (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ): Երգի բառերը պարսկերեն էին, բան չէի հասկանում, սակայն մեղեդին հասկանալի լեզվով խոսում էր սրտիս հետ (Իս., Զիլի սուլթանի երգը): Բայց ահա գալիս է ամառը, և նա թագուհուն ուղարկում է Սյունյաց ամառանոցները, իսկ ինքք գնում է Ուտիք, շաբաթներով նստում Սևորդյաց լեռներում Յլիկ Ամրամի վրանների տակ, Ասպրամ իշխանուհու զբոսավայրերում (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

§ 835. Միևնույն բարդ համադասական նախադասության մեջ կարող են համատեղվել տրոհական և միավորական հարաբերությունները: Օրինակ՝ Կամ ինքը զորավոր է և պետք է փրկի իբեն, հասնի զորագնդին, հասցնի նրան տեղ, կամ ինքը ևս մնում է և ոչնչանում (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Գալիս է մեր հողը, մեր երկիրը, մեր իրավունքը խլի, մեզ կամ ստրուկ շինի, մեզ մեր իշխանից ավելի ճզմի, կամ երկրից դուրս քշի (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

§ 836. Հավելական հարաբերությունը կարող է հանդես գալ մյուս՝ միավորական, ներհակական, տրոհական հարաբերությունների հետ միասին, Օրինակ՝ Եղանակը տաքացել է, դարնանացանք սկսվել է, ըստ որում այս տարի սկսվել է ժամանակին ու

լավ նախապատրաստված: Մենք մնում ենք աշտտեղ, իսկ նրանք գնում են Մոսկվա, և այդ մասին ևս հենց նոր լսեցի: Կամ պետք է նրան ընդունել աշխատանքի, կամ պետք է անմիջապես պատասխանել զրավոր՝ հիմնավորելով մերժումը, իսկ մերժելու հիմք կարծում եմ, չունենք:

§ 837. Համադասական հարաբերության բոլոր տեսակների իրար հետ հանդես գալը սկզբունքորեն հնարավոր է: Այս հարցում սահմանափակումը երկու պատճառով է լինում: Նախ՝ տարբեր հարաբերությունների տարբեր չափով կարող են դուզակցվել իրար հետ: Երկրորդ՝ միևնույն նախադասության մեջ բազմադան հարաբերությունների գործածումը երբեմն հանդեցնում է ոճական անհարթության ու խրթինության:

ԲԱՐԴ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 838. Բարդ նախադասության բաղադրիչների ստորադասական կառուցվածքի մեջ պարզ նախադասություններից մեկը ամբողջ բարդ նախադասության կառուցվածքային կենտրոնն է, զերադաս մասը, իսկ մյուսը գտնվում է նրանից շարահյուսական կախվածության մեջ՝ զրավելով առաջինի որևէ անդամի շարահյուսական դիրքը կամ լրացնելով ամբողջ զերադաս մասին: Այսպիսի նախադասությունները կոչվում են բարդ ստորադասական:

Բարդ ստորադասական նախադասության զերադաս մասը հանդիսացող նախադասությունը քերականագիտության մեջ կոչվում է գլխավոր նախադասություն, իսկ շարահյուսորեն նրանից կախվածության մեջ գտնվող, նրան ստորադասված մասը՝ երկրորդական նախադասություն:

Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև կարող են լինել բազմաթիվ իմաստային փոխհարաբերություններ՝ պայմանավորված երկրորդական նախադասության բնույթով և նրա զրաված շարահյուսական դիրքով:

Ըստ իրենց բնույթի երկրորդական նախադասությունները բաժանվում են երկու խմբի. 1) գլխավոր նախադասության որևէ անդամի շարահյուսական դիրք ունեցող, որևէ անդամի պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասություններ, 2) ամբողջ գլխավոր նախադասությանը լրացնող երկրորդական նախադասություններ:

Ֆուաջին տեսակի երկրորդական նախադասությունները կարող են հաստատել գլխավոր նախադասության բոլոր անդամների պաշտոնները։ Նրանք կարող են լինել և՛ գլխավոր անդամներ՝ կատարելով ենթակայի ու ստորոգելիական վերադրի շարահյուսական պաշտոն, և՛ գործածվել գլխավոր նախադասության որևէ անդամի իմաստային ծավալման հետևանքով՝ կատարելով գոյականով կամ բայով արտահայտված անդամների զանազան պաշտոններ։

Ընդունված է երկրորդական նախադասություններն անվանել նախադասության այն անդամների անոններով, որոնց պաշտոնը նրանք կատարում են։

Ըստ իրենց կատարած շարահյուսական պաշտոնի՝ երկրորդական նախադասությունները կարելի է բաժանել 3 խմբի՝

1. նախադասության գլխավոր անդամների պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասություններ. սրանք իրենց հերթին բաժանվում են երկու տեսակի՝

ա) ենթակա երկրորդական նախադասություններ

բ) ստորոգելիական երկրորդական նախադասություններ

2. գլխավոր նախադասության ենթակայի կամ գոյականով արտահայտված այլ անդամի լրացնող երկրորդական նախադասություններ. սրանք բաժանվում են հետևյալ տեսակների՝

ա) որոշիչ երկրորդական նախադասություններ

բ) բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններ

գ) հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններ

3. գլխավոր նախադասության ստորոգյալին կամ բայով արտահայտված այլ անդամի լրացնող երկրորդական նախադասություններ։ Սրանք եւ իրենց հերթին բաժանվում են երկու խմբի՝

ա) խնդիր երկրորդական նախադասություններ, որոնք կատարում են կամ ուղիղ խնդրի, կամ որևէ անուղղակի խնդրի պաշտոն։

բ) պարագա երկրորդական նախադասություններ, որոնք ունեն հետևյալ ենթատեսակները՝ տեղի, ժամանակի, ձևի, շարի, համեմատության, պատճառի ու հիմունքի, նպատակի, հետևանքի, պայմանի, զիջական կամ հակառակ հիմունքի երկրորդական նախադասություններ։

Վերը նշված տեսակներից առանձնանում են այն երկրորդական նախադասությունները, որոնք ոչ թե կատարում են նախադաս-

սուբյան որևէ անվամի պաշտոն, այլ լրացնում, բացահայտում են տմբողջ զլխավոր նախագասության բովանդակությունը:

§ 839. Ստորագասական կապակցությունը տարբեր բնույթի երկրորդական նախագասությունների առկայության դեպքում իրացվում է տարբեր քերականական միջոցներով, իսկ ամբողջ բարդ ստորագասական նախագասությունը ունենում է իմաստային և կառուցվածքային ուրույն առանձնահատկություններ:

Ըստ զլխավոր և երկրորդական նախագասությունների կապակցության եղանակի՝ բարդ ստորագասական նախագասությունները լինում են երկու տեսակ.

ա) շաղկապավոր բարդ ստորագասական նախագասություններ, որոնց մեջ որպես զլխավոր և երկրորդական նախագասությունների կապակցության հիմնական միջոց ծառայում են շաղկապներն ու հարաբերական բառերը.

բ) անշաղկապ կամ շարահարուխամբ միացած բարդ ստորագասական նախագասություններ, որոնց մեջ զլխավոր և երկրորդական նախագասությունների կապակցության համար օգտագործվում են քերականական այլ միջոցներ: Շաղկապներն ու հարաբերական բառերն այստեղ բոլորովին բացակայում են:

ԳԼԽԱՎՈՐ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՐԱՐԵՐԱԿԱՆ ԲԱՐԵՐԻ
ՕԳՆՈՒԹՅԱՄԲ

§ 840. Բարդ ստորագասական նախագասությունների մասերի միջև եղած շարահյուսական կախվածության՝ ստորագասության արտահայտման համար լեզվում գործառում են կապակցության հատուկ միջոցներ՝ ստորագասական շաղկապներն ու հարաբերական գերանունները: Սրանք հնարավորություն են տալիս արտահայտելու բարդ նախագասության մասերի միջև եղած իմաստային բաղմատեսակ հարաբերությունները: Իհարկե, այդ հարաբերությունները արտահայտելու համար նշանակություն ունեն նաև այլ քերականական միջոցները, սակայն շաղկապների և հարաբերական բառերի առկայության դեպքում դրանք ունենում են երկրորդական նշանակություն, հանդես են գալիս որպես ստորագասական հարաբերություն արտահայտելու օժանդակ միջոցներ:

Շաղկապներն ու հարաբերական դերանունները հանդես գալով որպես շարահյուսական կախվածություն արտահայտման միջոցներ, որակապես տարբերվում են իրարից:

Շաղկապները կատարում են միայն մեկ դեր՝ կապում են երկրորդական նախադասությունը գլխավորի հետ՝ տալով նրան հատուկ իմաստային երանգ, սակայն չեն հանդիսանում երկրորդական նախադասության անդամ, թեև միշտ հանդես են գալիս երկրորդական նախադասության կազմում: Դա քիսում է շաղկապների խոսքի մասային առանձնահատկությունից. նրանք զուրկ են նյութական բովանդակությունից և ցույց են տալիս միայն քերականական հարաբերություններ: Այսպես՝ նվ բարեսիրտ լուսիլան չէր ձանձրանում նրա հարցերից, ուղվեցեալ նրա համար հաճելի էր խոսել յուր աղագայի մասին (Շիրվ., Արտիսար): Բարդ ստորագրական նախադասության մեջ ուղվեցեալ շաղկապը կապել է պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունը գլխավորի հետ, գտնվում է երկրորդական նախադասության կազմում, սակայն նախադասության անդամ չէ:

§ 841. Ի տարբերություն շաղկապների, հարաբերական բառերը համատեղում են երկու պաշտոն՝ կապում են երկրորդական նախադասությունը գլխավորի հետ և միաժամանակ կատարում երկրորդական նախադասության որևէ անդամի պաշտոն՝ իրենց նյութական բովանդակությունն ստանալով գլխավոր նախադասության ալն անդամներից, որոնց լրացումն են հանդիսանում տվյալ երկրորդական նախադասությունները. օրինակ՝ Այսպիսի կակիժով քնից զարթնում են ալն մարդիկ, ուրեմ հախորդ օրը կորցրել են անշուք իմանկապին մի բան (ՆՁ, Հացավան): Բերված օրինակում ուրեմ հարաբերական դերանունը մի կողմից կապում է որոշիչ երկրորդական նախադասությունը գլխավորի հետ, մյուս կողմից երկրորդական նախադասության մեջ կատարում է ենթակայի պաշտոն: Հարաբերական բառը թվով համաձայնվում է գլխավոր նախադասության լրացվող անդամի հետ (... մարդիկ, ուրեմ...), իսկ հոլովական ձևը ստանում է ըստ երկրորդական նախադասության մեջ կատարած շարահյուսական պաշտոնի (վերևի օրինակում հարաբերականը դրված է ուղղական հոլովով, որովհետև երկրորդական նախադասության մեջ ենթակա է): Այդ պատճառով գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցությունը հարաբերական բառերով ավելի սերտ է:

§ 842. Ժամանակակից հայերենում շաղկապներն ու հարաբերական բառերը սովորաբար դրվում են երկրորդական նախադասությունների սկզբում: Սակայն երբեմն նրանք կարող են փոխել իրենց տեղը և դրվել երկրորդական նախադասության մեկ կամ մի քանի անդամներից հետո: Օրինակ՝ Ուլ գիտի, հիմա ով վեր է կենում, Գլխին էս տեսակ գդակ է դնում (ՀԹ): Աշխարհի բոլոր մարդիկ եքն այս կնոջ պես լինեին, պատերազմ չէր լինի (ԲՀ, Սերմենացանները չվերադարձան): Այս երևույթը հատկապես տարածված է ժողովրդական խոսակցական լեզվում:

§ 843. Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների շաղկապավոր կապակցության մեջ մեծ դեր ունեն նաև հարաբերյալ բառերը: Դրանք մեծ մասամբ դերանուններ են կամ անորոշ նշանակություն ունեցող բառակապակցություններ (այն, այնպիսի, նա, այնտեղ, այն ժամանակ, մի քան և այլն), որոնք կատարում են գլխավոր նախադասության որևէ անդամի պաշտոնը, սակայն միայն ձևականորեն, որովհետև զուրկ լինելով իրենց կոնկրետ նյութական բովանդակությունից, արժեք են ստանում միայն երկրորդական նախադասությունների միջոցով: Վերջիններս այս դեպքում ծառայում են նրանց նյութական բովանդակություն տալուն: Հարաբերյալ բառը կարող է համապատասխանել միայն այն երկրորդական նախադասությանը, որը կատարում է գլխավորի որևէ անդամի պաշտոն:

Հարաբերյալները ենթադրել են տալիս երկրորդական նախադասության առկայությունը և օժանդակում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցությանը՝ այն դարձնելով ավելի սերտ: Իրենց շարահյուսական հատկություններով հարաբերյալները որոշ չափով մոտենում են հարաբերական բառերին: Վերջիններիս նման նրանք ևս ունեն և՛ նյութական, և՛ սպասարկու խոսքի մասերի հատկությունները: Այն, որ հարաբերյալ բառը հանդես է գալիս որպես գլխավոր նախադասության անդամ, նրան մոտեցնում է նյութական խոսքի մասերին, իսկ այն, որ նա օժանդակում է ստորադասական հարաբերության արտահայտմանը՝ մատնանշելով երկրորդական նախադասության առկայությունը և շարահյուսական պաշտոնը, նրան մոտեցնում է սպասարկու խոսքի մասերին:

§ 844. Երկրորդական նախադասությունները հաճախ դրվում

են հարաբերյալներից անմիջապես հետո: Այդ դեպքում երբեմն հարաբերյալների և շաղկապների (կամ հարաբերական բառերի, կապն այնքան է սերտանում, որ առաջինները կորցնում են իրենց ինքնուրույնությունը, դադարում են նախադասության անդամ լինելուց և միանալով շաղկապներին, վերածվում են բարդ շաղկապների բաղադրիչներին: Այդպես են առաջացել այնպես որ հետևանքի շաղկապը, մասամբ նաև՝ այնքանով, որքանով որ հիմունքի շաղկապը: Մյուս դեպքերում հարաբերյալների և շաղկապների (կամ հարաբերական բառերի) կապը դեռևս այնքան սերտ չէ, որ դրանք համարենք բարդ շաղկապներ: Այն պատճառով, որ, այնպես, ինչպես, նրա համար, որ, այն ժամանակ, երբ և այլն չենք կարող համարել բարդ շաղկապներ, որովհետև նրանց մի մասը՝ հարաբերյալները մտնում են գլխավոր նախադասության կազմի մեջ՝ կատարելով նրա որևէ անդամի պաշտոնը (պատճառի, ձևի, նպատակի, ժամանակի պարագաներ), իսկ մյուս մասը՝ շաղկապները, երկրորդական նախադասության կազմի մեջ:

Հարաբերյալ բառերը կատարում են նաև այն դերը, որ իրենց վրա են կենտրոնացնում ամբողջ բարդ նախադասության տրամաբանական շեշտը՝ դրանով ընդգծելով երկրորդական նախադասության բովանդակությունը:

§ 845. Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների շաղկապավոր կապակցության ժամանակ ստորադասական հարաբերության արտահայտման օժանդակ բերականական միջոցները հեռեկաններն են.

ա) Բարդ ստորադասական նախադասության մասերի շարադասությունը: Հայերենում սովորաբար երկրորդական նախադասությունը դրվում է գլխավորի այն անդամից հետո, որին լրացնում է: Օրինակ՝ Տնակը, ուր ապրում էր Մոսիկ, գտնվում էր գյուղի ծայրում: Կամ՝ Սակայն նրանք շատ ազդու կերպով հասկացրել էին, որ դեռ չեն հասել այն օրերը, և որ հողի ճեղքն ա է, ով ուժ ունի, ով ունի կռախտ և գազանային բռնուց՝ (ՎՓ, Հողի աշխատավորը): Այդ պատճառով երկրորդական նախադասությունները սովորաբար լինում են վերջադաս կամ միջադաս: Համեմատաբար ազատ շարադասություն ունեն պարագա երկրորդական նախադասությունները, որոնք շատ հաճախ լինում են առաջադաս:

բ) Գլխավոր նախադասության անդամների շարադասություն-

ներ: Ստորագասական կապակցությանն օժանդակելու համար երբեմն գլխավոր նախագասություն անդամները փոխում են իրենց սովորական շարագասությունը: Այսպես՝ երբ որոշիչ երկրորդական նախագասությունը լրացնում է գլխավոր նախագասության մեջ հատկացուցիչ պաշտոն կատարող անդամի, վերջինս երկրորդական նախագասությունը մոտ զրվելու համար հաճախ փոխում է իր սովորական շարագասությունը և զրվում է հատկացալից հետո՝ օրինակ՝ ...Որպես պղնձակուռ արձան ժողովրդական ոգու, որին վրդովել է բշնամին (ԶԴ, Քննություն):

գ) Բարդ ստորագասական նախագասության բաղադրիչ բառերը: Գլխավոր և երկրորդական նախագասությունների կազմում հաճախ հանդես են գալիս եղանակավորող բառեր և մակբայներ (հենց, հավանաբար, բստ երևույթին, հազիվ, արդեն, դեռ, նոր, հանկարծ, հիշտ և այլն), որոնց օգնությամբ ավելի հստակ են դառնում նրանց միջև եղած իմաստային փոխհարաբերությունները. օրինակ՝ Նա սկսեց վերաբերվել դեպի ամուսինը հիշտ այնպես, ինչպես ես էի վերաբերվում (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Կամ՝ Զիավորները հազիվ էին հասել զառիթափի կեսին, երբ սկսվեց սանձադերժ ու ահագնաթափ հեղեղը (ՍԽ, Հողը):

դ) Պայմանի և ժամանակի պարագա երկրորդական նախագասություններում ստորագասական հարաբերության արտահայտման և գլխավոր ու երկրորդական նախագասությունների միջև եղած իմաստային փոխհարաբերությունները զրանորելու մեջ մեծ դեր է կատարում բայերի եղանակների ու ժամանակների հաջորդականությունը: Այսպես, օրինակ, երբ գլխավոր և երկրորդական նախագասությունների միջև առկա է միաժամանակության իմաստային փոխհարաբերությունը, նրանց ստորոգյալները ժամանակով հաճախվում են, կամ՝ երբ պայմանի երկրորդական նախագասության մեջ օգտագործվում է ըդձական եղանակ, գլխավորի մեջ նրան համապատասխանում է պայմանական եղանակ և այլն:

Բարդ ստորագասական նախագասությունների կապակցությունը շաղկապների և հարաբերական բառերի միջոցով մեծ տարածում ունի հատկապես գրավոր խոսքի մեջ: Բանավոր խոսքում ավելի շատ օգտագործվում է նախագասությունների անշաղկապ կապակցությունը:

ԲԱՐԿ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆՇԱՂԿԱՊ
(ՇԱՐԱՀԱՐԱԿԱՆ) ԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 846. Բարդ ստորադասական նախադասությունների անշաղկապ (շարահարական) կապակցության ժամանակ բաղկացուցիչ մասերի միացման և մեկ ամբողջություն կազմելու համար չեն օգտագործվում հատուկ ձևաբանական-շարահյուսական միջոցներ. այսինքն՝ շաղկապներ ու հարաբերական բառեր: Դրանց փոխարեն այստեղ որոշիչ դեր են կատարում կառուցվածքային այլ տարրեր, քերականական և բառային այլ միջոցներ, որոնք շաղկապավոր կապակցության ժամանակ օժանդակ դեր ունեն:

Դրանցից ամենակարևորը հնչերանգն է, ապա շարադասությունը, բայերի հղանակա-ժամանակային ձևերի հարաբերակցությունը, որոշ բառերի գործածությունը և այլն: Այստեղ կտանք դրանց միայն համառոտ նկարագիրը՝ հիմնական ուսումնասիրությունը թողնելով հաջորդ գլուխներին, որովհետև այս միջոցները անշաղկապ բարդ նախադասության տարբեր տեսակներում կատարում են տարբեր դեր: Մի դեպքում կարևոր է մի գործոնը, մի այլ դեպքում՝ մյուսը:

§ 847. Տոնի բարձրացման և արտասանության ուժի զգալի մեծացման միջոցով հնչերանգը անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասություններում ակտիվ մասնակցում է բաղկացուցիչ մասերի իմաստային հարաբերությունների դրսևորմանը և այդ պատճառով հանդիսանում է նրանց միջև եղած շարահյուսական կապի հիմնական միջոցը: Այն օգտագործվում է նաև խոսքին արտահայտչականություն, դիպուկություն տալու համար:

Հնչերանգի դերը անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունների բնույթը որոշելիս ցույց տալու համար բավական է ասել, որ միևնույն անշաղկապ նախադասությունը տարբեր հնչերանգով արտասանելիս հաճախ փոխում է իր բնույթը: Այսպես՝ կարող եմ՝ գնացեմ: Երբ այս նախադասությունը արտասանում ենք առաջին բաղադրիչի վերջում ձայնի զգալի բարձրացումով, այն ստանում է պայմանի երկրորդական նախադասության բնույթ (եթե կարող եք, գնացեք), իսկ երբ արտասանում ենք առաջին բաղադրիչի վերջում ձայնի որոշակի իջեցումով և երկու բաղադրիչների միջև ավելի երկար զաղարով (կարող եք, (.) գնացեք), այն

ստանում է հիմունքի երկրորդական նախադասության բնույթ (Քանի որ կառող եմ, գնացեմ կամ՝ Կառող եմ, հետևաբար գնացեմ): Կետադրության միջոցով հնչերանդային այս տարբերությունները հաճախ հնարավոր չի լինում լրիվ դրսևորել: Այստեղ օգնության է գալիս խոսքային միջավայրը, բնագիրը, որի մեջ անշաղկապ բարդ նախադասության բնույթը վերջնականապես որոշակի է դառնում: Այդ է պատճառը, որ անշաղկապ բարդ նախադասությունների բնույթը որոշելիս դրանք պետք է վերցնել անույշաման բնագրում:

Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունների հատուկ են հնչերանդի հիմնականում երկու տեսակ՝ նախադրուշական և բացատրական: Նախադրուշական հնչերանդը հատուկ է այն անշաղկապ նախադասություններին, որոնց առաջին մասն է ստորադասված երկրորդին: Այս նախադասությունների առաջին մասի վերջում ձայնը բավականաչափ բարձրանում է՝ այդպիսի բարձր վիճակում պահպանվում է երկրորդ մասի սկզբում, ապա աստիճանաբար իջնում է: Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև լինում է ղգալի դադար: Օրինակ՝ Աչիք քեմեցիր—բանիդ աերը չես (չէ): Երբ գլխավոր նախադասությունը անշաղկապ բարդ նախադասության առաջին մասն է, անշաղկապ բարդ նախադասությունը ունենում է բացատրական հնչերանդ. առաջին՝ գլխավոր մասի վերջում լսվում է ձայնի որոշ իջեցում, դրան հաջորդում է մի փոքր դադար, ապա երկրորդ մասի սկզբում ձայնը կարուկ բարձրանում է. օրինակ՝ Երբեմն նկատում էի՝ նրա մոտ էին գալիս անձանոք մադիկ (Ր, Կայծեր):

§ 848. Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասություններում գոյություն ունի բաղկացուցիչ մասերի որոշակի շարադասություն: Այստեղ մասերի շարադասության փոփոխությունը կամ բոլորովին անհնարին է (հմմտ.՝ Տեսավ, չեմ գալիս, դու չեմ բաց անում և Ձեմ գալի, դու չեմ բաց անում, տեսավ) կամ էլ առաջացնում է իմաստային որոշակի փոփոխություններ (հմմտ. Կռանում, բարձրացնում եմ ֆարը—բացվում է նրանց առաջ մի մուր ներհանահ և Բացվում է նրանց առաջ մի մուր ներհանահ. Կռանում բարձրացնում եմ ֆարը):

Երկրորդական նախադասությունը անշաղկապ կապակցության ժամանակ չի կարող միջադաս լինել: Այն լինում է առաջադաս կամ վերջադաս:

§ 849. Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունների բաղկացուցիչ մասերի կապակցության մեջ հաճախ շատ մեծ դեր են խաղում բառական տարրերը, որոնք երբեմն տիպականացվում, ընդհանրացվում են և հնչերանդի հետ միասին հանդես են գալիս որպես նախադասությունների՝ մի անշաղկապ բարդ ամբողջության մեջ միավորվելու հատուկ շարահյուսական միջոցներ: Այդպիսին է, օրինակ, ընդհանուր-անորոշ, բացահայտվելու կարիք ունեցող բառերի առկայությունը գլխավոր նախադասության մեջ (օրինակ՝ Նա ուներ մի սովորություն, երեկոները միշտ դուրս էր գալիս զբոսանքի):

§ 850. Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասության կազմության համար կարևորություն ունի բայ-ստորոգյալների ժամանակային ձևերի հարաբերական կիրառությունը, որով և հաճախ որոշվում է նախադասության բնույթը: Այդպիսին են հատկապես ժամանակային և պայմանի հարաբերություններ արտահայտող բարդ նախադասությունները: Օրինակ՝ Մի անգամ էլ առեմ, կպահեմ (ԳՄ, Բալլադ Չալոյի և առաջին սիրո մասին): Տեսնում եմ, որ ինչ-որ կարողանում ծառայի՝ խանութ տառան Գիքորին (ՀԹ, Գիքորը):

§ 851. Ի տարբերություն շաղկապավոր բարդ ստորադասական նախադասությունների, որոնց մեջ գլխավոր նախադասությունը կարող է ունենալ մի քանի երկրորդական նախադասություններ, անշաղկապ կապակցության ժամանակ գլխավոր նախադասությունը կարող է ունենալ միայն մեկ ստորադաս նախադասություն. իհարկե չի բացառված, որ երկրորդական նախադասությունը իր հերթին լինի բարդ:

Անշաղկապ բարդ նախադասությունները հանդես են գալիս որպես համապատասխան շաղկապավոր նախադասությունների շարահյուսական համանիշներ: Սակայն ի տարբերություն շաղկապավոր բարդ նախադասությունների, որոնց մեջ շնորհիվ շաղկապների ու հարաբերական բառերի՝ բաղադրիչների միջև եղած հարաբերություններն արտահայտվում են ավելի որոշակի ու հստակորեն, անշաղկապ նախադասություններն ավելի պակաս որոշակիությամբ են արտահայտում այդ հարաբերությունները, մտքի տարբեր երանգները: Այդ է պատճառը, որ նրանց կիրառության ոլորտը ավելի նեղ է: Նրանք քիչ են գործածվում հատկապես գիտա-

կան գրականության մեջ, որտեղ պահանջվում է խիստ ճշգրտություն:

Անշաղկապ բարդ նախադասությունները շատ են տարածված հատկապես ժողովրդական խոսակցական լեզվում, ասացվածքների, առածների մեջ: Դրան նպաստում է այն հանգամանքը, որ բանավոր խոսքն ունի շարահյուսական հարաբերություններն արտահայտելու այնպիսի հարուստ միջոց, ինչպիսին հնչերանգն է: Կենդանի խոսակցական լեզվից անշաղկապ բարդ նախադասությունները մուտք են գործում գեղարվեստական գրականության, հատկապես հրկախոսությունների և չափածո խոսքի մեջ: Նրանց գործածությունը խոսքը դարձնում է ավելի կենդանի, ղեւզուկ, պատկերավոր և արտահայտիչ: Վերջերս նկատվում է անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունների տարածումը նաև հրապարակախոսության լեզվում:

§ 852. Ժամանակակից հայերենում բարդ ստորադասական նախադասությունները հանդես են գալիս պարզ և բարդ կազմով: Պարզ կազմություն ունեն այն բարդ ստորադասական նախադասությունները, որոնք երկբաղադրիչ են, այսինքն՝ բաղկացած են մեկ զլխավոր և մեկ երկրորդական նախադասություններից, ինչպես՝ Շտախրը ծիծաղեցին, որովհետև Շուղունց Արեյը իր ողջ կյանքում իրենց գշուղից և գավառակային ավանից այն կողմը չէր եղել (ԱԲ, Սպիտակ ձին):

Բարդ կազմություն ունեն այն բարդ ստորադասական նախադասությունները, որոնք բաղկացած են մեկ զլխավոր և մի քանի երկրորդական նախադասություններից, որոնք իրար նկատմամբ, ինչպես նաև զլխավոր նախադասության նկատմամբ կարող են ունենալ տարբեր հարաբերություններ: Այսպես՝ հաճախ երկրորդական նախադասությամբ են արտահայտված լինում զլխավոր նախադասության ոչ թե մեկ, այլ մի քանի անդամները. օրինակ՝ Ցանկանալով օգնել այն ընտանիքին, որը նրան քաֆցնում էր, նա գնաց կայարան, որպեսզի փակուղում կանգնած բաց վագոնից մի բիչ փառածուխ բերի (Թարգմ.): Այս բարդ ստորադասական նախադասության մեջ երկրորդական նախադասությամբ են արտահայտված «ցանկանալով օգնել այն ընտանիքին նա գնաց կայարան» զլխավոր նախադասության երկու անդամը՝ ընտանիքին բառի որոշիչը և զնաց ստորոգյալի նպատակի պարագան: Այս դեպ-

քում երկրորդական նախադասությունները առանձին-առանձին ստորադասվելով զլխավոր նախադասությանը, իրար հետ շարահյուսական կապի մեջ չեն լինում:

Երբեմն զլխավոր նախադասության մեկ անդամը ունենում է ոչ թե մեկ, այլ երկու կամ ավելի նույն բնույթի լրացում-երկրորդական նախադասություն: Վերջիններս իրար նկատմամբ ունենում են համադասական հարաբերություն և միասին վերցրած ստորադասվում են զլխավոր նախադասությանը: Այսպիսի երկրորդական նախադասությունները կոչվում են համաստորադաս երկրորդական նախադասություններ: Օրինակ՝ Եվ ես դժվար եմ հիմա հավատում, որ այսֆան մոտ են աստղերն այս սուտակ, որ ման եմ գալիս ոչ թե հեփիաթում, այլ այս փառավոր պարիսպների տակ (ՀՍ): Բերված օրինակում զլխավոր նախադասության ստորոգյալն ունի երեք անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասություն-լրացում, որոնք իրար նկատմամբ համադասական հարաբերության մեջ են («որ այսֆան մոտ են աստղերն այս սուտակ, որ ման եմ գալիս ոչ թե հեփիաթում, այլ այս փառավոր պարիսպների տակ»): Համաստորադաս նախադասությունները շարադասվում են մեկը մյուսից հետո և կապակցվում են միևնույն կամ նույն բնույթն ունեցող ըստորադասական շաղկապական բառով (տե՛ս վերևի օրինակի առաջին երկու համաստորադաս նախադասությունները): Նրանք կարող են նաև իրար հետ միանալ համադասական շաղկապներով և որպես մեկ ամբողջություն ստորադասվել զլխավոր նախադասությանը (տե՛ս օրինակի վերջին երկու համաստորադաս նախադասությունները):

§ 853. Հաճախ բարդ ստորադասական նախադասության կազմի մեջ մտնող երկրորդական նախադասությունների միջև լինում է հաջորդական ստորադասության հարաբերություն, այսինքն՝ երկրորդական նախադասություններից մեկը լրացնում է զլխավոր նախադասությանը, իսկ մյուսը այդ երկրորդական նախադասությանը, մի երրորդը՝ այս վերջինին և այլն: Այն երկրորդական նախադասությունը, որը լրացնում է բարդ ստորադասական նախադասության ոչ թե զլխավոր նախադասությանը, այլ մեկ այլ երկրորդական նախադասության, կոչվում է ենթաստորադաս երկրորդական նախադասություն: Օրինակ՝ Երբ խոսք էր լինում, որ պիտի բաժանվեն, որովհետև Լևոնը գնալու է Մոսկվա սովորելու:

կարծես առուն վշտակցում էր Լուսիկին (ԱՌ, Սև «Հացը»): Այստեղ ընդգծված երկրորդական նախադասությունը ենթաստորագաս է, որովհետև լրացնում է ոչ թե գլխավոր նախադասությանը, այլ մեկ այլ երկրորդական նախադասության (որ պիտի բաժանվեն): Վերջինս այս դեպքում կատարում է երկակի դեր՝ մի կողմից ստորագասվում է գլխավոր նախադասությանը, մյուս կողմից համարվում է գերադաս՝ մեկ այլ երկրորդական նախադասության համար: Ենթաստորագաս նախադասությունը ևս իր հերթին կարող է ունենալ երկրորդական նախադասություն-լրացում, որի համար այն գերադաս է: Ըստ հաջորդական ստորագասության մեջ ունեցած տեղի՝ ենթաստորագաս նախադասությունները լինում են երկրորդական կարգի, երրորդական կարգի, չորրորդական կարգի և այլն: Երկրորդական կարգի է այն ենթաստորագաս նախադասությունը, որը լրացնում է անմիջապես գլխավորին լրացնող երկրորդական նախադասությանը (տե՛ս վերևի օրինակը): Երկրորդական կարգի է այն ենթաստորագաս նախադասությունը, որը լրացնում է երկրորդական կարգի նախադասությանը և այլն: Երրորդական, չորրորդական և հաջորդ կարգերի ենթաստորագաս նախադասությունները ժամանակակից հայերենում քիչ են գործածվում, որովհետև նրանք խոսքը դարձնում են ձգձգված, ոչ հարթ:

§ 854. Երբեմն միևնույն բարդ ստորագասական նախադասության կազմի մեջ մտնող երկրորդական նախադասությունների միջև լինում են և՛ հաջորդական ստորագասության, և՛ համաստորագասության հարաբերություններ, համաստորագաս նախադասությունները իրենց հերթին ունենում են երկրորդական կարգի նախադասություն-լրացումներ, երկրորդական կարգի նախադասությունները լինում են համաստորագաս և այլն: Երբեմն գլխավոր նախադասությունը իր հերթին լինում է բարդ համագասական նախադասություն, որի մասերից յուրաքանչյուրը ունենում է իր երկրորդական նախադասությունների շարքը և այլն:

Այսպիսի բարդ ստորագասական նախադասությունները կոչվում են բազմաբարդ⁵⁸ և հատուկ են գրավոր խոսքին: Բանավոր խոսքում գործածվում են հիմնականում պարզ կազմով բարդ ըստորագասական նախադասություններ:

⁵⁸ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, Երևան, 1964, հ. 2, էջ 274:

Ճիշտ այնպես, ինչպես բառակապակցության իմաստային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները քննելիս վերցվում են պարզ կազմով բառակապակցությունները (տե՛ս § 19), նույն ձևով բարդ ստորադասական նախադասությունների կառուցվածքային առանձնահատկությունները տարբեր բնույթի երկրորդական նախադասությունների առկայության դեպքում քննելու համար վերցվում են պարզ կազմով բարդ ստորադասական նախադասությունները (բարդ կազմով բարդ ստորադասական նախադասությունները կարելի է դիտել որպես առաջինների համակցումից առաջացած նախադասություններ)։

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ՊԱՇՏՈՆ ԿԱՏԱՐՈՂ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՆԹԱԿԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 855. Ենթակա երկրորդական նախադասությունը կատարում է գլխավոր նախադասության ենթակայի շարահյուսական պաշտոնը, այսինքն՝ նկարագրության եղանակով ցույց է տալիս գլխավոր նախադասության մի բան կատարող, մի բան եղող, որևէ դրության մեջ գտնվող առարկան։

Ենթակա երկրորդական նախադասություն պարունակող բարդ ստորադասական նախադասությունները, ըստ գլխավոր նախադասության շարահյուսական կառուցվածքի, բաժանվում են 2 խմբի.

1. Նախադասություններ, որտեղ գլխավորի մեջ ենթական բոլորովին բացակայում է, և երկրորդական նախադասությունը անմիջաբար կատարում է ենթակայի պաշտոնը. օրինակ՝ Չէ, լավ է կրկին, որ երկրում մնամ, ծաղրի, նեղության մի կերպ դիմանամ (2Թ)։

2. Նախադասություններ, որտեղ գլխավորի մեջ թեև կա ենթակա, սակայն արտահայտված է որևէ դերանվամբ՝ հարաբերյալով, և քանի որ վերջինս շունի կոնկրետ նյութական իմաստ, կարիք է զգացվում լրացնելու, բացահայտելու այն։ Այստեղ արդեն երկրորդական նախադասությունը բացահայտում է գլխավորի դերանվամբ արտահայտված ենթական՝ նյութական բովանդակություն տալով նրան և փաստորեն ինքն էլ հանդիսանում է գլխավոր

նախադասության ենթական: Հարաբերյալի առկայությունը այստեղ ձևական նշանակություն ունի և ծառայում է գլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների կապի ուժեղացմանը. օրինակ՝ Փողոցը դարձավ հոացող աշխատանքի կաթսա, և նրանք, որոնց ուրախացնում էր այդ դժվար աշխատանքը, ապրում էին գործի հաջողությամբ (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը): Այստեղ ընդգծված երկրորդական նախադասությունը ոչ թե անմիջաբար կատարում է ենթակայի պաշտոն, այլ բացահայտում է նրանք՝ դերանվամբ արտահայտված ենթակայի նյութական բովանդակությունը: Այս առումով հարաբերյալ ունեցող ենթակա երկրորդական նախադասությունները մոտենում են բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններին:

§ 856. Ենթակա երկրորդական նախադասությունների կապը գլխավորի հետ իրացվում է ու, քե ստորադասական շաղկապնեւրով, ով, ու, ինչ, երբեմն նաև երբ հարաբերական բառերով: Հարաբերական բառերին երբեմն ավելանում է նաև ու թարմատար շաղկապը՝ ով ու, ինչ ու, ուր ու: Շաղկապներին և հարաբերական բառերին գլխավոր նախադասության մեջ կարող են համապատասխանել նա, այն, ամեն ու, բոլոր, յուրաքանչյուր, մի բան հարաբերյալ բառերը: Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցությունը կարող է լինել նաև անշաղկապ:

§ 857. Ենթակա երկրորդական նախադասություններ են հանդիպում հետևյալ դեպքերում.

1. Երբ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը միադիմի է և ցույց է տալիս դրություն, վիճակ: Այդ դրությունը, վիճակը կարող է զրահորվել կամ չեզոք սեռի բայի եզակի Յ-րդ դեմքով (պատահում է, ըվում է, երևում է և այլն), կամ կրավորական բայերի եզակի Յ-րդ դեմքով, որոնք դարձյալ ունենում են չեզոք սեռի իմաստ և ցույց են տալիս դրություն, վիճակ (գրված է, պարզվում է, զգացվում է և այլն): Այս բարդ նախադասություններում հատկապես շատ են հանդիպում երևալ, ըվալ, առժել, պատահել, լինել, մնալ, դուրս գալ չեզոք բայերը: Կրավորաձև չեզոք բայերի գործածությունը այս նախադասություններում ավելի տարածված է, քանի որ վերջիններս ավելի հաճախ են ցույց տալիս դրություն, վիճակ:

Գլխավոր նախադասություններն ունեն կառուցվածքային այն

առանձնահատկությունը, որ սովորաբար բազմանդամ չեն լինում, մեծ մասամբ կազմված են լինում զրույթուն, վիճակ ցույց տվող ստորոգյալից, իսկ երկրորդական նախադասությամբ, որը կատարում է ենթակայի պաշտոն, նկարագրվում է այն երևույթը, իրողությունը, որին վերագրվում է տվյալ զրույթունը, վիճակը: Օրինակ՝ Շուտով պարզվեց, որ եկողներին մեկը Ավագյանն էր (նք, Հացավան): Երևում էր, որ անհանգիստ կռվանտեսականն ասելիք ունի (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

2. Երբ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը բաղադրյալ է՝ կազմված ենթազրույթուն, կարծիք, եզրակացություն, երբեմն նաև զրույթուն արտահայտող բառից և հանգույցից: Երկրորդական նախադասությամբ բացահայտվում է, թե ինչին է վերաբերում այդ ենթազրույթունը, կարծիքը: Օրինակ՝ Ջարմանալի է, որ շիմացաք հենց առաջին տեսնելուց (Շիրվ., Փառս): Նրան Բաշ հայտնի էր, թե տիկին Հայկանուշը որքան դժվարահավան է (ԲԹ, Պատերազմ): Հասկանալի է, նա բոլորից շատ հոգնեց ճանապարհին (ԳՌ, Մագիլների մեջ): Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս դեպքում ես գլխավոր նախադասությունը սովորաբար բաղկացած է լինում միայն բաղադրյալ ստորոգյալից, իսկ երկրորդական նախադասությունը ունենում է ազատ կառուցվածք: Թե՛ առաջին, և թե՛ երկրորդ դեպքում գլխավոր նախադասությունները ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ ստորոգյալները միադիմի են և իրենց բառային արժեքով այնպիսին, որ չեն կարող ունենալ առարկա ցույց տվող պարզ ենթակա: Նրանք պահանջում են դործողություն, երևույթ, իրողության ցույց տվող ենթակա: Այդ պատճառով այն արտահայտվում է մեծ մասամբ երկրորդական նախադասությամբ, երբեմն նաև առաջինին համանիշ դերբայական դարձվածով (տե՛ս վերևի, ինչպես նաև հաջորդ նախադասությունները):

§ 858. Այս կառուցվածքի նախադասություններում ենթակա երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին հետևյալ միջոցներով.

ա) Որ շաղկապով: Օրինակներ՝ Նկատելի էր, որ նա կամենում էր մի բանի մասին խոսել (Շիրվ., Զուր հույսեր): Դրքում գրված է, որ ամենից մեծ վտանգը նորմայից ավելի ջերմությունն է (ՎԱ, Սեանի սփին): Հաճախ է պատահում, որ գյուղի երեխաները փոր-

ձուժ են որսալ Ավագյանի աղաժնիները (ՆԶ, Հացավան): Այժմ նրան թվում էր, որ սառն ու քարացած դիակը ծաղրում է իրեն (Շիրվ., Քառս):

Մանոք.— Որ շաղկապն ունի մեծ տարածում ստորադասական կապակցության մեջ: Ժամանակի ընթացքում նա կորցրել է իր՝ կոնկրետ բնույթի երկրորդական նախադասություններ կապակցելու պաշտոնը և այժմ զործածվում է ընդհանրապես գլխավոր և երկրորդական նախադասությունները կապակցելու համար. իսկ վերջիններիս յոթրբեր բնույթը որոշվում է քերականական այլ միջոցներով: Որ շաղկապով կարող են միանալ ենթակա, որոշիչ, հատկացուցիչ, խնդիր, պարագա և այլ երկրորդական նախադասություններ: Օրինակ՝ Նս գիտեմ, որ նա գալու է, նա, որ այստեղ էր, գնաց, Գիրքը, որ դրված էր սեղանին, վերցրի և այլն: Այս նախադասություններում որ շաղկապը կատարում է երկու նախադասությունները միմյանց կապակցողի դեր՝ չտալով բարդ նախադասությանը որևէ իմաստային երանգ, որը, ինչպես կտեսնենք, հատուկ է մյուս շաղկապներին և հարաբերական բառերին:

բ) Թե շաղկապով: Ենթակա երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին քե շաղկապով հատկապես այն դեպքերում, երբ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը դրված է լինում ժխտական ձևով և կամ երկրորդական նախադասությունը պարունակում է որևէ հարցական-հարաբերական դերանուն (ով, ինչ, ինչպիսի, որքան և այլն) և գրսևորում է անուղղակի հարցում. օրինակ՝ Ձէր երևում, քե նա բաժանում է ընկերների խանդավառությունը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Մեզ հայտնի է, քե նա ինչու չուզեց գնալ:

Թե շաղկապի օգնությամբ ընդգծվում է նաև այն, որ խոսողը կասկածով է վերաբերում երկրորդական նախադասությամբ հաղորդվածին, համոզված չէ նրա ճշտության մեջ: Այդ է պատճառը, որ քվալ բայի մոտ դրված ենթակա երկրորդական նախադասությունները միանում են մեծ մասամբ քե շաղկապով, օրինակ՝ քվում էր, քե անտառը իր շշուկը ծիծաղի էր փոխել, իսկ ժայռը հեգնորեն ինձ էր նայում (ՎՓ, Իկար): Նրան քվում էր, քե կյանքում կատարվել էր մի շատ կարևոր փոփոխություն (ՆԶ, Հացավան):

Երբեմն քե շաղկապին ավելանում է նաև կաբժես եղանակա-

վորող բառը, և ենթակա երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին կարծես թե կապակցությամբ: Դրանով ավելի է ընդգծվում խոսողի կողմից երկրորդական նախադասությամբ հաղորդված գործողության, եղելության ճշտության կասկածի տակ առնվելը. օրինակ՝ Թվաց, կարծես, թե խնշ-որ մեկը դուռը բացեց (նշ, Սպանված աղավնի):

դ) Երբ անհրաժեշտ է լինում ընդգծել գլխավոր և ենթակա երկրորդական նախադասությունների միջև եղած ժամանակային կապը, որպես կապակցության միջոց երբեմն գործառում է երբ հարաբերական բառը: Օրինակ՝ Այ ուրիշ բան էր, երբ Վահանը սկսեց պատարագի օրերին եկեղեցում երգել (Ա. Սահ., Ծարավ): Ուղղակի տհաճ էր, երբ եղիշեն խոսում էր իր համար սովորական, իշխանական ոճով (Վե, Մեղ մոտ հարավում):

դ) Երբ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը ցույց է տալիս դրություն, վիճակ, եղրակացություն, կարծիք, ենթակա երկրորդական նախադասությունը կարող է միանալ գլխավորին նաև առանց հատուկ կապակցական բառի, այսինքն՝ կարող է լինել անշաղկապ: Օրինակներ՝ Հավանական է՝ դու գնացքով կամ ավտոմեքենայով անցել ես Փամբակի գեղատեսիլ կիրճով (Ավանդարդ): Հետաքրքիր է, ինչ է մտածում նա (Ա. Սեկ., Ոսկե վագերի մեջ): Պատահում էր, մայրն ու եղբոր կինը շվաքում երկար էին նստում (Ա. Սահ., Ծարավ):

Անշաղկապ կապակցության ժամանակ գլխավոր նախադասությունը սովորաբար բաղկացած է լինում միայն կարծիք, ենթադրություն, եղրակացություն, դրություն ցույց տվող ստորոգյալից: Այդ է պատճառը, որ հաճախ գլխավոր նախադասությունը կորցնում է նախադասության իմաստը՝ վերածվելով եղանակավորող բառակապակցության, որով ցույց է տրվում խոսողի վերաբերմունքը մյուս նախադասությամբ հաղորդվածի նկատմամբ. Դա վերաբերում է հատկապես ճիշտ է, միևնույն է կապակցություններին, որոնց նախադասություն լինելու իմաստը զրեթե լրիվ մթաղեն է. այսպես՝ Միևնույն է, էլ այնուհետև նրա գոռալը օգուտ չի տա (Շիրվ., Հրգեհ նավթագործարանում): Ներեցեք, ճիշտ է, Թենն էլ է գալիս (Շեքսպ., Մակբեթ): Այս բառակապակցություններն այժմ սկսել են գործածվել նախադասություններին զիջական երանգ տալու համար՝ հատկապես զիջական բարդ ստորադասա-

կան նախադասություններում: Այսպես՝ Ճիշտ է, այսօր ցուրտ է, բայց ես վերարկու չեմ հագել: Կամ՝ Ինչպես էլ կարդաս, միևնույնն է, բան չես հասկանա (տե՛ս § 1114):

Այդ եղանակով են առաջացել նաև պետք է եղանակիչը ժամանակակից հայերենում, կառող է ենթադրություն ցույց տվող կապակցությունը, նշանակում է հետևություն ցույց տվող շաղկապական կապակցությունը:

§ 859. Երբ գլխավոր նախադասությունը ցույց է տալիս դրություն, վիճակ, ենթադրություն, եզրակացություն, ենթակա երկրորդական նախադասությունը սովորաբար լինում է վերջադաս, և նրան հարաբերյալ բառ սովորաբար չի համապատասխանում (տե՛ս վերևի օրինակները): Սակայն երբեմն անհրաժեշտ է լինում շեշտել, ընդգծել այն երևույթը, իրողությունը, որ գտնվում է տվյալ դրության մեջ, կամ որի վերաբերյալ եզրակացություն է արվում: Այդ դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ գործածվում են այն, մի բան, սա, դա, նա հարաբերյալները: Մի բան բառակապակցության առկայության դեպքում երկրորդական նախադասությունը միշտ ունենում է վերջադաս շարադասություն: Օրինակ՝ Մի բան պարզ էր նրանց համար, որ դպրոցը այդ գործից հեռու կանգնել չէր կարող (ՎԱ, Սևանի ափին): Բայց նրանց հաջողվեց միայն մի բան. թույլ չտվին, որ միտինգում ընդունվի կովի կոշ պարունակող որևէ բանաձև (ՆԶ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները):

Երբ գլխավոր նախադասության մեջ որպես հարաբերյալ հանդես են գալիս սա կամ դա (երբեմն նաև այս) ցուցական դերանունները, ենթակա երկրորդական նախադասությունը կարող է լինել նաև առաջադաս: Այս դեպքում գլխավոր նախադասությունը դրվում է երկրորդականից հետո և սկսվում է հարաբերյալով: Վերջինս, կարծես ամփոփում է երկրորդական նախադասության բովանդակությունը. օրինակ՝ Որ պետք է ջախջախվի Հիտլերը, դա ինձ համար անտարակուսելի է (ՀՔ, Մեծ տան դավալները):

§ 860. Երբ անհրաժեշտ է լինում առանձնապես շեշտել ենթակա երկրորդական նախադասության բովանդակությունը, կամ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը հարաբերյալի կողքին ունենում է շրջուն շարադասություն և կամ օգտագործվում են եղանակավորող բառեր (էլ, հենց և այլն), որոնց օգնությամբ ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացվում է ցուցական դերանվամբ արտա-

հայտնի չէ՝ հարաբերյալի՝ ձևական ենթակայի վրա. այսպես՝ Դա էլ հենց վատ է, որ ընտանիքներով են եկել (ՀՔ, ՄԵԺ տան զավակները): Նա է զարմանալի, որ մինչև այժմ այդ մասին ոչ մի տեղ գրված չէ (ն. տ.):

Երբ որպես հարաբերյալ գործածվում է այն ցուցական դերանունը, երկրորդական նախադասությունը լինում է կա՛մ վերջադաս, կա՛մ գրվելով հարաբերյալից անմիջապես հետո՝ միջադաս. օրինակ՝ Այն, ու նա ծանոթ չէ իրագրությանը, զգացվում է հենց առաջին հայացքից (ԳՄ, Զարեհի հետ): Արյաց արքային, ասում էին, անհանգստացնում է և այն, ու հայ երիտասարդները մեծ խմբով գնում են Բյուզանդիա (ՍԶ, Պապ թագավորը): Կարծես այն, ու ժամանակ կար, ավելի հաշտ դարձրեց իրեն այդ վրդովմունքի և վերհիշողության հանդեպ (ԱԲ, Սև «հացը»):

§ 861. Ենթակա երկրորդական նախադասությունը կարող է ցույց տալ նաև անձ, այսինքն՝ նկարագրության միջոցով բացահայտել գլխավոր նախադասության գործողությունը կատարողին: Այս դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ ենթական կամ բոլորովին բացակայում է և կամ առկա է լինում ճա (նրանք) հարաբերյալը: Այսպես՝ Ով հասնում էր այդ կետին, ահով էր նայում ներքև (ԱԲ, Սպիտակ ձին): Եվ Ով ձմեռը զկեռ է գտել անտառի խորքում, ճա կիմանա, թե ինչ բարիք է դա քաղցած մարդու համար (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները):

Այս տիպի ենթակա երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին հիմնականում ով հարաբերական դերանվամբ: Վերջինս բացի կապակցական դերից, կատարում է նաև երկրորդական նախադասության որևէ անդամի պաշտոն: Որպես գլխավոր և երկրորդական նախադասությունները կապակցելու միջոց, ով հարաբերականը թվով համաձայնում է հարաբերյալի հետ. իսկ եթե հարաբերյալ չկա՝ գլխավոր նախադասության ստորոգյալի հետ: Որպես երկրորդական նախադասության անդամ, ով-ը գրվում է այն հոլովով, ինչ որ պահանջում է նրա՝ երկրորդական նախադասության մեջ կատարած պաշտոնը:

Մանր.— Զպետք է կարծել, որ եթե երկրորդական նախադասությունը բնութվում ենթակա է, ուրեմն ով հարաբերականը միշտ պետք է գրվի ուղղական հոլովով: Ժիշտ է, մեծ մասամբ այն իրոք գրվում է ուղղական հոլովով, բայց ոչ թե այն պատճառով,

որ երկրորդական նախադասությունը ենթակա է, այլ որովհետև երկրորդական նախադասության մեջ կատարում է ենթակայի պաշտոն: Այդպես է վերևի օրինակներում: Այնտեղ ով հարաբերականը գրված է եզակի թվով, որովհետև գլխավոր նախադասությունների հարաբերյալը և ստորոգյալները ունեն եզակի թիվ, և գրված է ուղղական հոլովով, որովհետև երկրորդական նախադասությունների մեջ կատարում է ենթակայի պաշտոն: Այս դեպքում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները թվով համաձայնում են, որովհետև գլխավոր նախադասության ենթական բացահայտվում է նույն անձի կատարած մեկ այլ գործողություն կամ նրա որևէ հատկանիշը նկարագրելու միջոցով: Իսկ հետևյալ նախադասության մեջ՝ «Նա, ում ուղղված էր այդ բողոքը, խղճի խայթ էր դրում» (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները), ով հարաբերականը գրված է եզակի թվով՝ համաձայնելով գլխավորի հարաբերյալի ու ստորոգյալի հետ և տրական հոլովով՝ երկրորդական նախադասության մեջ կատարած իր պաշտոնի պահանջով (հանգման անուղղակի խնդիր է):

§ 862. Ով հարաբերականով միացող ենթակա երկրորդական նախադասությունները սովորաբար լինում են առաջադաս: Որինակ՝ Ով գեղարվեստասեր է, իրավունք չունի լեռներն շճանաչելու (Շիրվ., Արտիստը): Ով սիրտ ունի, ոտքի ջլերը պինդ են, իջնում է կեռմաններով (ԱԲ, Բրուտի աղան): Ով եկել էր գյուղից Դնոու, նա թողել էր հողը խոնավ (ԵԶ):

Այս տիպի ենթակա երկրորդական նախադասությունը վերջադաս է լինում միայն շրջուն շարադասությամբ, երբ անհրաժեշտ է լինում հարաբերյալը, հետևաբար նաև երկրորդական նախադասությունը, շեշտելու Օրինակ՝ Փետի կամուրջով գյուղից հեռացավ նա, ով ոսկի ուներ (ԱԲ, Հյումբաթի ձորը): Օ՜, կույր է նա, ով չի տեսնում երկինք հասած կրակը թեժ (ԵԶ): Մի՞թե դու կարծում ես, թե նա է միայն բանաստեղծ, ով վարժվել է հանդերով ոտանավոր գրել (ՆԴ, Սպանված աղավնի):

Բերված օրինակներից վերջինում հարաբերյալի շեշտվելուն օժանդակել է նաև գլխավոր նախադասության բաղադրյալ ստորոգյալի շրջուն շարադասությունը (նա է միայն բանաստեղծ):

Երբ երկրորդական նախադասությունը գրվում է հարաբերյալից անմիջապես հետո, կարող է լինել նաև միջադաս. այսպես՝

Նրանք, ովքեր ձգտում են հասնել մեջլիսի կողմից նավթի վերաբերյալ ստրկացուցիչ պայմանագրի վավերացմանը..., բորբոքում են պրովոկացիոն աղմուկ (ՍՀ):

Ով հարաբերականին գլխավոր նախադասության մեջ կարող են համապատասխանել նաև ամեն ոք և յուրաքանչյուրը որոշյալ դերանուն-հարաբերյալները: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը լինում է կամ վերջադաս, կամ միջադաս: Օրինակներ՝ Ամեն ոք, ով սիրում է, բանաստեղծ է (ՆԴ, Սպանված աղավներ): Յուրաքանչյուրը, ում հայտնի էր այդ, գովեստով էր խոսում նրա մասին:

Երբեմն ով հարաբերականին միանում է նաև. ուր թարմատար շաղկապը, և անձ ցույց տվող ենթակա երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ով ուր կապակցությամբ. այսպես՝ Ով ուր մոտ էր նրան, Արդեն գիտեր—էլ չկա կարմիր դեկավարը (ԵԶ): Ով ուր կոչված է գյուղում գործելու, նա պետք է իմանա, որ գործ ունի քմահաճ մի երեսայի հետ (Մուր., Խորհրդավոր միանձնուհի): Ով ուր իրեն հեռու է պահում կյանքից, մնում է անկիրթ. անտաշ և վայրենի (Բ, Հայ երիտասարդությունը):

§ 863. Երբ ենթակա երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս անձ, այն կարող է միանալ գլխավոր նախադասությանը նաև ՁԻ հարաբերական դերանվամբ (հատկապես հոգնակի կիրառությամբ): Այս նախադասությունները ևս լինում են կամ վերջադաս, կամ միջադաս. օրինակ՝ Իմ մանկության ընկերներից նրանք, որոնք մնացին, ականատես եղան պատմական մեծագործ դեպքերի (ԳՄ, Մանկություն): Միայն թե կային այնպիսիները, որոնք ոտաբոբիկ էին դարձել (ՎՓ, Ծովի վրա):

Վերջին նախադասության մեջ հարաբերյալ է զոյականաբար գործածված այնպիսի ցուցական դերանունը:

Անձ ցույց տվող ենթակա երկրորդական նախադասությունները գործածվում են սովորաբար ոչ թե կոնկրետ անձնավորություններ նկարագրելիս, այլ երբ անհրաժեշտ է ընդհանուր դատողություններ կամ եզրակացություններ անել (տե՛ս վերևի օրինակները): Այդ է պատճառը, որ նրանք շատ են հանդիպում ժողովրդական ասացվածքների, առածների մեջ. այսպես՝ Ով ալարի, ոչ դալարի, Ով չուտ, նա կուշտ, Ով աշխատի, նա ուտի և այլն:

§ 864. Երբ բարդ նախադասությամբ արված դատողությունը,

Եզրակացութիւնը վերաբերում է ոչ թէ տնձնավորութեան, այլ որեւէ երևույթի, առարկայի, ենթակա երկրորդական նախադասութեանը միանում է գլխավորին ինչ հարաբերական գերանվամբ, որին կարող է միանալ ու թարմատար շաղկապը: Օրինակ՝ Ինչ հուշս արի, փուշ նլավ (ՀԹ): Ինչ ու ասել եմ, ճիշտ է:

Ինչ-ով միացող ենթակա երկրորդական նախադասութեանը գլխավորի մեջ երբեմն կարող են համապատասխանել այն, այն ամենը, այն բոլորը հարաբերյալները: Այս դեպքում երկրորդական նախադասութիւնը սովորաբար գրվում է հարաբերյալից անմիջապէս հետո և այդ պատճառով լինում է միջադաս կամ վերջադաս: Օրինակ՝ Այն բոլորը, ինչ լսել ու տեսել էր նա, ինչքան որ տարօրինակ, նույնքան էլ անհավատալի էր (ՀԹ, Մեծ տան դավակները): Կատարվում էր այն, ինչից այնքան երկյուղ ունէր Աշոտը (ՎԱ, Հովազածորի գերիները): Որքան արագ ու հեշտ կատարվեց այն ամենը, ինչ իրեն անասելի ծանրութիւն էր պատճառում (ՍԽ, Հողը): Եվ այն, ինչ ու ես հիմա քեզ պիտի պատմեմ, սիրելի ընթերցող, թող քեզ դատարկ հեքիաթ կամ զրույց չի վա (ԵԶ, Երկիր Նաիրի):

Հարաբերյալ ունենալու դեպքում ինչ (ինչ ու)-ով միացող ենթակա երկրորդական նախադասութիւնների առաջադաս շարադասութիւնը հանդիպում է հազվագեպ, ինչպէս՝ Ինչ ու սովորել ես, այն էլ բավական է (Բ, Ոնկի աքաղաղ):

§ 865. Առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում այն ենթակա երկրորդական նախադասութիւնները, որոնք ստեղծվել են սովելագրութեան միջոցով:

Պարզ նախադասութեան որեւէ անգամը շեշտելու համար հաճախ այդ անգամի մասը գրվում է էէէ կամ բայր: Այդպիսով պարզ նախադասութիւնը վերածվում է բարդի՝ նախադասութեան շեշտված անգամը էական բայի հետ միանալով՝ վերածվում է գլխավոր նախադասութեան բաղադրյալ ստորոգյալի, իսկ բուն նախադասութիւնը վերածվում է ենթակա երկրորդական նախադասութեան և միանում է գլխավորին ու շաղկապով, ինչ հարաբերական գերանվամբ, իսկ երբեմն նաեւ անշաղկապ: Օրինակներ:

Մի շաբաթից ավելի էր, ու գլուղը պատրաստվում էր այդ հանգեսին (ԶԳ, Քննութիւն): Հարցերի տաբալի էր, ու տեղում էր հորս գլխին (ՍԶ, Չմոռն գիշերներ): Այնտեղ, Սե-ջրի չքնաղ

Եզերհներին էր, որ ապրում էր Հասոն (ՎՓ, Հուր-դա-լուր): Մի քանի՝ օր էր, ինչ Գևորգ Մարգարետունին և Վահրամ Սեպուհը վերադարձել էին Գառնի (Մուր., Գ. Մարգարետունի): Վաղուց է՝ չեմ լսել այդ Կրդը (Իս.): Երկու ամիս է՝ բուրդովին չի երևացել (ԲՎ, Ինչպես է գալիս երջանկությունը):

Այս նախադասությունները տարբերվում են «Մի շաբաթից ավելի գյուղը պատրաստվում էր այդ հանդեսին», «Հարցերի տարափ էր տեղում հորս գլխին» և նման պարզ նախադասություններից միայն նրանով, որ այստեղ առանձնակի ուշադրություն է դարձված նախադասության որևէ անդամի վրա, որը և վերածվել է բաղադրյալ ստորոգյալի (բերված օրինակներում շեշտված են գործողության կատարման ժամանակը, տեղը և ենթական):

Այս բնույթի նախադասություններում ինչ հարաբերական գերանունը և անշաղկապ կապակցությունը հանդիպում է միայն այն ժամանակ, երբ շեշտվում է գործողության կատարման ժամանակը (տե՛ս բերված օրինակներից վերջին երեքը):

§ 866. Ննթակա երկրորդական նախադասություն է զրվում նաև հարցական գլխավոր նախադասությունների մոտ, որոնք կազմված են լինում որևէ հարցական գերանունից (ո՞վ, ի՞նչ, ե՞րբ, ուրե՞ղ և այլն) և էական բայի անցյալ ժամանակից: Այս կառուցվածքի բարդ նախադասություններ են գործածվում այն ժամանակ, երբ խոսողը նպատակ է ունենում հարցի միջոցով պարզել երկրորդական նախադասությամբ նկարագրված գործողության հետ կապված որևէ հանգամանք՝ գործողություն կատարողը, գործողության կատարման ժամանակը, տեղը, պատճառը և այլն: Այս բնույթի նախադասություններում բաղադրիչների կապակցությունը իրացվում է կամ անշաղկապ, կամ ու շաղկապով, ըստ որում ավելի տարածված է անշաղկապ կապակցությունը. օրինակներ.

Էն ե՞րբ էր՝ Անուշն իր կուժը առավ, Աղբյուրը դնաց ու կոչառավ (ՀԹ): Ո՞վ էր՝ կանչեց, թե Առաքելը պիտի տանուտեր լինի (ԱԲ, Օրանջիա): Ինչի՞ց է, որ դու միշտ ուշանում ես: Ուրե՞ղ էր, որ նրանք հանդիպեցին:

ՍՏՈՐՈԳԵԼԻԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 867. Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները, որոնք կատար-

րում են գլխավոր նախադասության ստորոգելիական վերադրի շարահյուսական պաշտոնը: Սրանք ցույց են տալիս այն հատկանիշը, երևույթը կամ գործողությունը, որը վերագրվում է գլխավոր նախադասության ենթակային. օրինակ՝ Իմ միակ մեղքն այն է, որ ես Միֆայելին հավատում եմ ավելի, քան Բեզ (Շիրվ., Քաոս):

Ստորոգելիական երկրորդական նախադասություններն ունեն կառուցվածքային հետևյալ առանձնահատկությունները.

1. Գլխավոր նախադասության մեջ նրանց պարտադիր կերպով համապատասխանում է դերանվամբ արտահայտված հարաբերյալ, որը ձևականորեն կատարում է գլխավոր նախադասության բաղադրյալ ստորոգյալի ստորոգելիական վերադրի պաշտոնը, սակայն նյութական բովանդակություն է ստանում երկրորդական նախադասությունից: Որպես հարաբերյալ կարող են հանդես գալ այն, նա, նրան, նրանից, այնպիսին, այնտեղ և այլ դերանուններ՝ կախված երկրորդական նախադասության բովանդակությունից:

2. Ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին ուր, քե, ուր, ուրտեղ, ինչ (ինչ ուր), ով, որպիսին շաղկապներով և հարաբերական բառերով, որոնցից յուրաքանչյուրը օգտագործվում է տարբեր իմաստային հարաբերություններ արտահայտելու համար:

3. Որպես կանոն, ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները դրվում են գլխավոր նախադասության բաղադրյալ ստորոգյալից անմիջապես հետո և լինում են վերջադաս: Այս նախադասությունների շրջուն՝ առաջադաս շարահյուսությունը հանդիպում է շատ հազվագեպ, այն էլ չափածո խոսքի մեջ: Օրինակ՝ Միևն ուր ուր Բեզ, տանեք, իր աշխարհի սահմանն էն էր (ՀԹ):

§ 868. Ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները կարող են ունենալ հետևյալ իմաստային երանգները.

Երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է մի երևույթ կամ գործողություն, որը վերագրվում է գլխավոր նախադասության ենթակային՝ համարվելով նրա գլխավոր հատկանիշներից մեկը և կամ հենց էությունը: Այս իմաստային հարաբերության առկայության դեպքում, երբ գլխավոր նախադասության ենթական իրի անուն է, որպես հարաբերյալ հանդես է գալիս այն ցուցական դերանունը, իսկ երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ուր շաղկապով: Օրինակներ՝ Մյուս տարօրինակ

բանն այն էր, որ թիաճեր երիտասարդ գուսանը երբեմն փակ աչքերը բանում էր կիսով չափ (ՍԶ, Պապ թագավոր): Այդ մեքենայի կառուցվածքի հիմքը կաղմող սկզբունքն այն է, որ խիստ սեղմված օդի բնդարձակման ժամանակ տեղի է ունենում ջերմաստիճանի զգալի իջեցում (դասագիրք): Հետաքրքիրն այն էր, որ նա իմ մասին խոսում էր երրորդ դեմքով (ԳՄ, Մանկություն):

Ինչպես երևում է բերված վերջին օրինակից, գլխավոր նախադասության ենթական կարող է լինել որևէ հատկանիշի անվանում, որի էությունը բացահայտվում է երկրորդական նախադասությամբ:

Երբ գլխավոր նախադասության ենթական ցույց է տալիս անձ, որպես հարաբերյալ հանդես է գալիս նա դերանունը, իսկ երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ու կամ որ հարաբերականներով: Օրինակ՝ Զինվորը նա է, որն իր տնակից հենու տեսնում է մեծ տարածություններ (ՀՔ, Մեծ տան դավակները): Առաջագեմը նա է, ով միշտ լավ է սովորում:

Երբ երկրորդական նախադասությամբ տրվում է գլխավոր նախադասության ենթակային վերագրվող որևէ հատկանիշ, նրա ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ, որի վերագրիչը հենց հատկանիշ ցույց տվող բառն է (տե՛ս «որ ցինիկի պես անկեղծ էր» օրինակը) և կամ արտահայտված է լինում սահմանական եղանակի ներկա կամ անցյալ առկատար ժամանակներով զրված բայերով (տե՛ս վերևի օրինակները):

Երկրորդական նախադասությունը կարող է միանալ գլխավորին նաև ինչ (ինչ որ) հարաբերականով. օրինակ՝ Նա այն է, ինչ որ երևացել է մինչև հիմա (ՆԶ, Հացավան): Այս դեպքում որպես հարաբերյալ կարող է հանդես գալ նաև նույն դերանունը, որը նախադասությանը տալիս է համեմատության իմաստային երանգ: Օրինակ՝ Վասակը Հասմիկի համար նույնն է, ինչ որ Հացավանը (ՆԶ, Հացավան): Այս դեպքում երկրորդական նախադասության ստորոգյալը սովորաբար լինում է բաղադրյալ, որի հանգույցը մեծ մասամբ զեղչվում է:

§ 869. Երբ երկրորդական նախադասության մեջ խոսվում է այնպիսի հատկանիշի մասին, որը պարբերաբար կրկնվում է, գլխավոր նախադասության մեջ որպես հանգույց հանդես է գալիս իննել բայը ներկա ժամանակով, իսկ երկրորդական նախադասու-

թյունը միանում է գլխավորին դարձյալ ինչ (ինչ որ) հարաբերականով. օրինակ՝ Մարդը հաճախ այն չի լինում, ինչ որ ասում է իր մասին (ՀԹ):

Գլխավոր նախադասության ենթակայի էությունը բացահայտելու դեպքում ուր շաղկապով միացած երկրորդական նախադասությանը երբեմն համապատասխանում է նրանում հարաբերյալը (մեծ մասամբ որոշյալ առումով), որը, սակայն, հանձնարարելի ձև չէ⁵⁹: Օրինակ՝ Թշվառությունը նրանումն էր, որ ոչ մի կերպ համարվել չէր կարողանում շրջապատող մթնոլորտին (ՎՓ, Իկար): Բանը նրանումն էր, որ Քոլոշոյի համար ամենամեծ բավականությունը խանութների ցուցափեղկերը դիտելն էր (ԳՄ, Պատանեկություն):

§ 870. Ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունը կարող է նկարագրել այն տեղը, որտեղ գտնվում, երևան է գալիս գլխավոր նախադասության ենթական: Այս դեպքում որպես գլխավոր նախադասության ձևական ստորոգելիական վերադիր-հարաբերյալ հանդես է գալիս այնտեղ դերանունը, իսկ երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ուր կամ որտեղ հարաբերականներով: Օրինակ՝ Բարեբախտաբար ես միշտ այնտեղ եմ, ուր ինձ չեն սպասում (Մուր., Գեորգ Մարդպետունի): Իմ սիրտն այնտեղ է, ուր աստեղամերձ լեռներն են կանգնել հագած կուռ զրահ, ուր եղջերուն է ոստանում քերծից-քերծ, Արծիվն է ճախրում վիհերի վրա (Իս.):

Այս նախադասություններն ունեն տեղի պարագայի իմաստային երանգ:

§ 871. Երբեմն ստորոգելիական երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է այնպիսի եղելություն կամ գործողություն, որն սկզբնապատճառ է հանդիսացել բնագրից հայտնի երևույթի առաջացման համար: Այդ դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ որպես հարաբերյալ հանդես է գալիս նա դերանվան բացառական հոլովը՝ նրանից, երբեմն նաև այն բանից բառակապակցությունը, իսկ երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ուր շաղկապով:

Օրինակ՝ Դուցե այդ նրանից էր, որ նույն օրերը նա առհասարակ

59 Գրական հայերենի համար հանձնարարելի է այն և, ձևը:

յուրակ շատ տխուր էր տրամադրված (ՆԴ, Մահը): Եվ եթե ես հաճախ վատ եմ պայքարում, այդ նրանից է, որ ես դեռ չեմ սովորել կարգին պայքարել (ԳՄ, Մանկություն), Այդ նրանից է, որ դու կարծում ես, թե նա միայն քեզ հետ է կուպիտ (Վե, Մեզ մոտ հարավում):

§ 872. Հետաքրքիր կառուցվածք ունեն այն բարդ ստորադասական նախադասությունները, որոնցով մատնանշվում, բնորոշվում է որևէ առարկա կամ երևույթ՝ այլ առարկաների կամ երևույթների բացառման միջոցով: Այս բնույթի ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները միշտ միանում են գլխավորին եթե ոչ բառակապակցությամբ և ունենում են բաղադրյալ ստորոգյալ, որի հանգույցը սովորաբար զեղչված է լինում, իսկ գլխավոր նախադասության մեջ առկա են լինում ոչ այլ ոք (անձի առման դեպքում) և ոչ այլ ինչ (իրի առման դեպքում) հարաբերյալները, որոնց անմիջապես հաջորդում է երկրորդական նախադասությունը: Օրինակներ՝ Դրանց մեջ եղողները ոչ այլ ոք էին, եթե ոչ մնացորդ 30 զինվորները (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Սա ոչ այլ ինչ է, քե ոչ մի անձոնի թխվածք (ՔԹ, Պատերազմ):

Անշաղկապ կապակցությամբ ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները չեն միանում:

ԳՂԽԱՎՈՐ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԵՆԹԱԿԱՅԻՆ ԿԱՄ ԳՈՅԱԿԱՆՈՎ
ԱՐՏԱՀԱՅՏՎԱՍ ՈՐԵՎԷ ԱՆԴԱՄԻ ԼՐԱՅՆՈՂ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ
ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՈՐՈՇԻՉ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 873. Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները նկարագրում են գլխավոր նախադասության անդամ հանդիսացող գոյականի կամ գոյականաբար դործածված բառի հատկանիշը և կատարում են որոշիչ շարահյուսական պաշտոն: Նրանք, պարզ որոշիչների նման, գործառում են գոյականի իմաստային ծավալման հետևանքով, սակայն ի տարբերություն պարզ որոշիչների, ունեն բացառիկ հարուստ հնարավորություններ առարկաները բնորոշելու, ինչպես նաև մտքի տարբեր իմաստային երանգները զրահեցնելու Դրան մեծ չափով օժանդակում է ստորոգման առկա-

յությունը երկրորդական նախադասության մեջ: Օրինակ՝ Դա այն երջանիկ գեմբերից էր, որոնք հենց առաջին հայացքով մարդու սրտում շարժում են համակրության զգացում (Շիրվ., Քառս): Դուրեկան է գիշերով մտնել գյուղը, ուր վաղ երեկոյից սկսած տիրում է քախձալի լուռքուն (Շիրվ., Լոռվա ձորերում):

Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները կարող են վերաբերել գլխավոր նախադասության զոյականով կամ զոյականաբար զործածված բառով արտահայտված յուրաքանչյուր անդամի՝ անկախ նրանց կատարած շարահյուսական պաշտոնից: Նրանք որոշում են զոյականով արտահայտված առարկան նրա հատկանիշներին՝ որեւէ մեկը (բնորոշը) նկարագրելու ճանապարհով, ինչպես նաև նրա հետ առնչվող որեւէ երևույթ կամ զործողություն նկարագրելու, նրա կատարած որեւէ զործողությունը կամ նրա՝ որեւէ վիճակի, դրույթյան մեջ լինելը նկարագրելու միջոցով: Օրինակներ՝ Նա մի ճապուկ, բարեձև Լրիտասարդ էր, թեթև, բայց լիբը մարմնով, որից հսկայական ուժ էր առկայծում (ԴԴ, Վարդանանք): Այստեղ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրված է որոշյալի մի հատկանիշը:

Ես մոտեցա սեղանին, որի վրա դրված էր մի գեղեցիկ ծաղկաման: Այստեղ որոշյալը (սեղանին) բացահայտվում է նրա հետ կապված մի երևույթ նկարագրելու միջոցով (որոշյալի և այդ երևույթի միջև հղած կապը այստեղ տարածական է):

Ես վերցրի գիրքը, որն ընկած էր սեղանին: Այստեղ արդեն որոշյալը (գիրքը) որոշվել է նրա՝ որեւէ դրույթյան մեջ լինելը նկարագրելու միջոցով:

§ 874. Որոշիչ երկրորդական նախադասությունների կապը գլխավորի հետ իրացվում է հետևյալ ձևական-քերականական միջոցներով.

ա) նրանք միանում են գլխավորին՝ ուր, որտեղ, ուր, երբ, ինչպիսի, որպիսի, ինչ հարաբերական բառերով, ուր, մասամբ նաև թե շաղկապներով:

Կապակցական բառերի այսպիսի բազմազանությունը հնարավորություն է տալիս երկրորդական նախադասությունների միջոցով արտահայտել իմաստային ամենաբազմազան հարաբերություններ:

բ) Որոշիչ երկրորդական նախադասություններին գլխավորի մեջ կարող են համապատասխանել հետևյալ հարաբերյալ բառերը՝

այն, այնպիսի, նույն, նույնպիսի ցուցական դերանունները, մի, ինչ-որ անորոշ դերանունները:

Այս հարաբերական բառերից և հարաբերյալներից յուրաքանչյուրի առկայության դեպքում որոշիչ երկրորդական նախադասություններն ունենում են տարբեր իմաստային երանգներ: Ըստ այդմ տարբեր է նրանց գործառությունն ուղրտը:

§ 875. Որոշիչ երկրորդական նախադասությունների կապակցության մեջ ամենագործածականը որ հարաբերական դերանունն է: Թվով այն համաձայնում է գլխավոր նախադասության այն անդամի հետ, որի լրացումն է հանդիսանում երկրորդական նախադասությունը (հարաբերական բառը հանդես է գալիս հենց այդ որոշյալի փոխարեն և նրանից է ստանում իր նյութական բովանդակությունը): Մյուս կողմից՝ հանդիսանալով երկրորդական նախադասության անդամ, որ հարաբերականը իր հոլովական ձևը ստանում է ըստ այն բանի, թե ինչ շարահյուսական պաշտոն է կատարում երկրորդական նախադասության մեջ: Որպես տեղի և ժամանակի պարագա որ հարաբերականը հանդես է գալիս սակավ. այդ դեպքում ոճական նկատառումներով ավելի նպատակահարմար է գործածել ուր, որտեղ, երբ հարաբերականները:

Սրինակներ՝ Կիրճը կարծես կրակով լիքը մի հսկայական կարսա լինե՛ր, որից ծանր-ծանր բարձրանում էր շիկացած օդը (Սև, Հողը): Նրանք բարձրանում էին ըլրակով, որի կողերին կանգնած էր ամրոցը (ԴԴ, Վարդանանք): Աշխարհի բոլոր կանայք, բոլոր մայրերը, որոնց համար թանկ է իրենց զավակների բարեկեցությունը, պետք է պաշարեն պատերազմի հրձիգների դեմ (ՍՀ):

Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ միանում են որ հարաբերականով այն դեպքերում, երբ երկրորդական նախադասությունը պարունակում է առարկայի, երևույթի անմիջական բնութագրումը, ցույց տալիս նրա որակը որևէ էական հատկանիշի նկարագրման միջոցով, հատկանիշ, որով տվյալ առարկան (երևույթը) տարբերվում է իր տեսակի մյուս առարկաներից (երևույթներից): Երկրորդական նախադասությունը դրվում է որոշվող բառից՝ որոշյալից հետո, այդ պատճառով լինում է վերջադաս կամ միջադաս: Օրինակ՝ Դա մի հայացք էր, որի մեջ կար և սեր, և հարգանք (ՔԹ, Պատերազմ): Ես պոկեցի այն վարդը, որն ամենագեղեցիկն էր (ն. տ.):

Դիխավոր նախադասության դոշականով արտահայտված անդամը կարող է ունենալ պարզ որոշիչ կամ որոշիչներ, որով այն բնութագրվում, որոշվում է: Սակայն պարզ որոշիչով տրված առարկայի կամ երևույթի բնութագրումը հաղորդակցման պրոցեսում երբեմն անբավարար է լինում դրանց մասին ամբողջական, լրիվ դադավար կազմելու համար: Այդ դեպքում որոշվող առարկայի կամ երևույթի հատկանիշներն ավելի խորը և լրիվ բացահայտելու համար օգտագործվում են որոշիչ երկրորդական նախադասությունները: Որոշյալի իմաստի կոնկրետացումը և բացահայտումը կատարվում է ոչ միայն պարզ որոշիչով տրված հատկանիշի խորացված բացատրությամբ, այլ նաև նոր, լրացուցիչ տեղեկությունների հաղորդմամբ, որը հարստացնում և ամբողջացնում է պատկերացումը առարկայի մասին: Օրինակներ՝ Միլիոնների տերը և ընդհանուրի նախանձի առարկան մեռավ իր հետ տանելով մի ծանր վիշտ, որից ազատվելու համար պատրաստ էր իր հարստության կեսը զոհել (Շ, Քառս): Կարծես ամեն ինչ նրանց, այդ սպիտակ խալաթով մարդկանց էր վերաբերում, որոնք զեռ կես ժամ առաջ անծանոթ էին Լուսիկին (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Քիչ հետո կանգ էինք առնում մի երկհարկ շինություն առաջ, որի մոտից դեպի վտակն էր փռվում ընդարձակ, ծառազարդ և սիրուն պարտեզների մի շարք (ՎՓ, Կույրը):

Հաճախ անհրաժեշտ է լինում հատկապես ընդգծել, առանձնացնել երկրորդական նախադասությամբ որոշվող առարկան իր նման մյուս առարկաներից: Այդպիսի դեպքերում որոշյալից առաջ, իսկ եթե որոշյալը ունի պարզ որոշիչներ, նրանցից առաջ, գրվում է այն հարաբերյալը: Օրինակներ՝ Այսպիսի կսկիծով ընից զարթնում են այն մարդիկ, որոնք նախորդ օրը կտրցրել են անչափ թանկագին մի բան (ՆՁ, Հացավան): Աչքերի մեջ շողում էր այն բռնաբալի վալլը, որով գարնան օրն է բացվում (ՁԴ, Քննություն): Ուղիղ հիսուն տարի առաջ թողնելով իր աննշան ծննդավայրը՝ եկել հաստատվել էր այն փոքրիկ, աննշան ծովեզրյա բաղաձիգ, որին վիճակված էր մոտիկ ապագայում ստանալ համաշխարհային հռչակ (Շիրվ., Քառս):

Որ հարաբերականը այս դեպքում սովորաբար գրվում է որոշյալ առումով: Որպես կանոն որոշյալ առումով է գրվում նաև որոշվող բառը (տե՛ս վերևի օրինակները):

Ծանոթ.— Այն հարաբերականի փոխարեն շատ հազվադեպ կարող են դործածվել նաև այս կամ այն դերանունները:

§ 876. Որպես հարաբերյալ հանդես է գալիս նաև մի անորոշ դերանունը, որն ունի ընդգծող նշանակություն և կենտրոնացնում է խոսողի ուշադրությունը երկրորդական նախադասության բովանդակության վրա: Օրինակ՝ Նա գտավ կապույտ մի բանակայինի, որի դեմքը ծանոթ թվաց (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Թագավորի դեմքին փայլեց դոհության մի ժպիտ, որը սակայն զարմանք պատճառեց վիրաբույժին (Մուր., Գևորգ Մարգարեանի):

Երբ անհրաժեշտ է լինում առանձնապես շեշտել որոշվող առարկայի տեսակը, որակը, որպես հարաբերյալ դործառում է այնպիսի ցուցական դերանունը: Օրինակ՝ Այնինչ այդ պահին նա իր սրտի վրա դգում էր մի այնպիսի ծանրություն, որի նմանը երբեք չէր սգացել (Շիրվ., Քառս):

Մի և այնպիսի հարաբերյալների առկայության դեպքում որոշյալը միշտ դրվում է անորոշ առումով (տե՛ս վերևի օրինակները):

§ 877. Երբեմն գլխավոր նախադասության որևէ անդամը որոշվում է նմանեցվելով մի այլ առարկայի կամ երևույթի, որի մասին հաղորդվում է երկրորդական նախադասության մեջ: Այս դեպքում գլխավորի մեջ առկա են լինում նույն կամ այնպիսի հարաբերյալները: Վերջինիս երբեմն միանում է մի անորոշ դերանունը: Երկրորդական նախադասության մեջ ու հարաբերականից հետո կարող է դրվել կարծես եղանակավորող բառը: Այս տիպի բարդ նախադասություններում որոշիչ երկրորդական նախադասությունը ունենում է համեմատության իմաստային երանգ:

Օրինակ՝ Նա շուտով հավաքեց իրեն և դարձավ ինձ այնպիսի վառանդո հայացքով, որով կարծես ներողություն էր խնդրում (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Սրբազանն ստացավ աջահամբույրը և հեռացավ նույն հանդիսավորությամբ, որով եկել էր (Շիրվ., Քառս):

§ 878. Երբեմն գլխավոր նախադասության կառուցվածքը թույլ չի տալիս, որ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը դրվի որոշյալից անմիջապես հետո: Այս դեպքում որոշյալը գլխավոր նախադասության վերջում սովորաբար կրկնվում է, որին և անմիջաբար հաջորդում է երկրորդական նախադասությունը: Կրկնվող

որոշյալը սովորաբար դրվում է ուղիղ ձևով՝ անկախ այն բանից, թե ինչ հոլով ունի առաջին որոշյալը: Նրա հետ հաճախ հանդես են գալիս մի կամ այն հարաբերյալները, երբեմն նաև պարզ որոշիչներ: Կրկնվող որոշյալը իր լրացումների հետ միասին բաժանվում, առանձնացվում է գլխավոր նախադասության մյուս անդամներից ստորակետով:

Որոշյալի կրկնությունը սովորաբար ունենում է երկու նպատակ՝ 1) պարզ դարձնել, թե գլխավոր նախադասության ո՞ր անդամին է վերաբերում երկրորդական նախադասությունը և 2) շեշտել որոշվող առարկան՝ որոշյալը: Վերջին դեպքում կրկնվող որոշյալին կարող է փոխարինել որևէ համանիշ բառ կամ դերանուն: Այսպես՝ Նա հլավ հագնվեց իր մտադրությունն իրագործելու ցանկությամբ, մի մտադրությամբ, որ նա համարում էր երջանիկ առիթ թագավորին ներկայանալու (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ըստ Մարքսի պետությունը դասակարգային տիրապետության օրգան է, մի օրգան, որով մի դասակարգը ճնշում է մյուսին (Լենին, հ. 25, 497): Պետրոսը խոսում էր Ալիմյանի հետ վաճառականական դեբժերի մասին, մի նյութ, որ բնավ հետաքրքրական չէր Միքայելի համար (Շիրվ., Քառս):

Երբեմն որոշյալը կրկնվում է նույնությամբ, ինչպես՝ Ուրբա-
րի էր նա չէր տեսել ուրդուն, անդրանիկ ուրդուն, որի վրա այնքան հույսեր էր դրել (Շիրվ., Քառս):

Որոշյալների կրկնությունը շատ է տարածված գիտական տրականության ու հրապարակախոսության լիզվում, որտեղ անհրաժեշտ է մտքերն ու դատողությունները հաղորդել առավել նշտությամբ ու հստակությամբ:

§ 879. Որոշիչ երկրորդական նախադասությանը մոտ գրվելու համար որոշյալը երբեմն փոխում է իր սովորական շարադասությունը: Այսպես օրինակ՝ հայտնի է, որ ըստ ժամանակակից հայերենի շարադասության կանոնների՝ հատկացուցիչը միշտ դրվում է հատկացյալից առաջ: Սակայն որոշիչ երկրորդական նախադասություն ունենալու դեպքում, այն հաճախ փոխում է իր շարադասությունը և դրվում հատկացյալից հետո՝ երկրորդական նախադասությանը մոտ լինելու համար: Օրինակներ՝ Նա պատրաստ էր իր կարճ ու հաստ մատներով սեղմել կոկորդն այն մաւղու, որ Մա-
ցակ ապորն անհանգստություն էր պատճառում (ՆԶ, Հացաժան):

Մեկնում էին զնացաշարերը այն բարդ տնտեսության, որի մասին միշտ չէ, որ զինվորական ծառայությունից հեռու մարդը կատարյալ պատկերացում է ունենում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Մեխանիկական ուղղիչը շարունակում էր համառորեն իր մեջ թաքցնել զաղտնիքն այն լուրջ արատի, որի հետևանքով տասնյակ մեքենաներ անկենդան ընկած էին մնում մեծ կառուցման փոշիների մեջ (ԶԴ, Քննություն):

Մանր.— Երբ երկրորդական նախադասությունը և որոշյալը իրարից բաժանված են լինում զխառնուրդի նախադասության շատ ուրիշ անդամներով, բարդ նախադասության արտահայտած իմաստը որոշ չափով մթափում է, շարադասությունը դառնում ոչ հարթ. օրինակ՝ Նա հայտնեց, թե այդ օրիորդը բարձրահասակ է, սպիտակ, մազերը շիկագույն, որի երեսը նմանեցնում էր թավիշի (ՄՆ, Մեռելահարցուկ):

§ 880. Ինչպես ասվեց, որ հարաբերականը թվով համաձայնում է որոշյալի հետ, իսկ հոլով ստանում է ըստ երկրորդական նախադասության մեջ կատարած պաշտոնի (տե՛ս վերևի օրինակները): Սակայն ժամանակակից հայերենում երբեմն որ հարաբերականը թվով չի համաձայնում որոշյալի հետ և դրվում է անորոշ առումով, մի հանգամանք, որի հետևանքով տվյալ կիրառություններում այն աստիճանաբար կորցնում է իր՝ դերանվան հատկանիշները, վերածվելով սոսկ շաղկապական բառի: Այսպես՝ Այդ բարի ժպտի մեջ ես հալված տեսա նրա՝ դեպի ինձ ցույց տված սառնությունը, ու սկզբում բավական կաշկանդում էր ինձ (ՆԴ, Սպանված սողալնի): Դրանք հավանաբար համահարգներ էին, որ կարգադրություններ էին տանում այս ու այն զորամասին (ՍԶ, Պապ թագավոր): Խմում են կովոդ քաջերի փառքին, որ կովի դաշտում կյանք չեն խնայում (ՀԹ):

Որ այս ու նման նախադասություններում ուրիշ դերանվանական իմաստը մթափնել է և այն վերածվել է սոսկ շաղկապական բռնի, երևում է նաև նրանից, որ այն երկրորդական նախադասության ստորագյալի հետ նույնպես թվով չի համաձայնել, որի հետևանքով այլևս չի գիտակցվում նրա՝ երկրորդական նախադասության անդամ լինելը:

Մանր.— Այս որոշիչ երկրորդական նախադասությունների ուսումնասիրությունը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում որ շողկապի առաջացման պատմության համար:

§ 881. Ժամանակակից հայերենում կան որոշ տիպի որոշիչ երկրորդական նախադասություններ, որոնք միանում են գլխավորին ու շաղկապով: Դրանք են՝

ա) Հետևանքի իմաստային երանդ ունեցող որոշիչ երկրորդական նախադասությունները: Այս դեպքում որոշյալը որևէ հատկանիշի կամ երևույթի անուն է. երկրորդական նախադասությամբ արվում է այդ հատկանիշից կամ երևույթից առաջացած հետևանքը՝ դրանով լրիվ դարձնելով պատկերացումը նրա մասին: Օրինակ՝ Այդ խոշոր աշքերում կար այնպիսի փայլ, որ երջանկության բարսուռով էր լցնում նայողի սիրտը (ՆՁ, Հացավան): Իսկ զորականն առջևից գալով այնպիսի փոշի էր բարձրացնում, որ ինքն ու ձին հազիվ էին երևում (ՍՁ, Պապ թագավոր):

Որոշյալը երբեմն ունենում է որևէ պարզ որոշիչ, որով ընդհանուր կերպով բնութագրվում է առարկան: Երկրորդական նախադասության միջոցով այդ հատկանիշը ավելի կոնկրետ և որոշակի է դարձվում՝ նրանից առաջացած հետևանքը նկարագրելու միջոցով: Օրինակ՝ Ու սկսեց նայել մերթ ինձ, մերթ Գարեգինին այնպիսի մի կոմիկական տարակուսանքով, որ ծիծաղս չկարողացա զսպել (ՆԴ, Սպանված աղավնի):

Հետևանքի երանդ ունեցող և ու շաղկապով միացող որոշիչ երկրորդական նախադասություններին գլխավորի մեջ միշտ համադասասխանում է այնպիսի հարաբերյալը, որի մոտ երբեմն դրվում է նաև մի անորոշ գերանունը (տե՛ս վերևի օրինակները):

Ծանոթ.— Այս որոշիչ երկրորդական նախադասությունները չդեռք է շփոթել հետևանքի երկրորդական նախադասությունների հետ, որովհետև եթե վերջիններիս ցույց են տալիս գլխավոր նախադասության գործողությունից առաջացած հետևանքը, ապա սրանք ցույց են տալիս որոշվող առարկայի կամ երևույթի տվյալ հատկանիշից կամ հենց իրենից առաջացած հետևանքը, որով այն տարբերվում է իր նման մյուս առարկաներից կամ երևույթից:

բ) Երբեմն ու շաղկապով միացած համեմատության իմաստային երանդ ունեցող որոշիչ երկրորդական նախադասությունները բնութագրում, որոշում են գլխավոր նախադասության որևէ անդամը՝ համեմատելով, նմանեցնելով այն մեկ այլ երևույթի կամ առարկայի հետ: Այս դեպքում հաճախ ու—ին միանում են առևս, կարծես եղանակավորող բառերը, որոնց օգնությամբ համեմատու-

թյունը ավելի հստակ է դառնում: Գլխավոր նախադասության մեջ կարող է հանդես գալ այնպիսի հարաբերյալը: Օրինակ՝ ճանապարհին առավ թեւ և խոսում էր այնպիսի մտերմությամբ. որ կարծես ինձնից ավելի սրտակից բարեկամ շուներ (ն՚ի, Սպանված աղավնի): Արեւելքում ցոլաց լուսնի շեղբը, որ կարծես ելնում էր կիրճի խորքից: Արարատի ձյունապատ դագաթը ծածկել էր նոսր մշուշի մոդով, որ ասես պատրաստ էր ետ քաշվելու արևի առաջին իսկ շողերի հետ (ԶԴ, Քննություն):

§ 882. Երբ որոշյալ բնութագրվում է մի այլ երևույթի հետ համեմատվելու միջոցով, որոշիչ երկրորդական նախադասությունը երբեմն միանում է գլխավորին ինչպես և ոնց որ հարաբերական բառերով, որոնց գլխավոր նախադասության մեջ կարող են համապատասխանել այնպիսի և նույն հարաբերյալները: Օրինակ՝ Ես երբեք իմ կյանքում չեմ կրել այնպիսի հիասթափություն, ինչպես կրեցի այն ժամանակ, երբ տեսա էջմիածնի խունացած դեմքը (Մուր., Գեորգ Մարդպետունի): Բայց երազ էլ կա, ոնց որ իրականություն լինի (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Ծանոթ. — Ոնց որ-ը գրականության մեջ սակավ է գործածվում, այն ավելի տարածված է ժողովրդական-խոսակցական լեզվում:

զ) Որ շաղկապով որոշիչ երկրորդական նախադասություններ հոգորվում նաև մի շարք բայանունների մոտ՝ խորհուրդ, միալ, կարծիք, հարց և այլն, ըստ որում որոշյալից առաջ դրվում է այն հարաբերյալը. օրինակ՝ Ինձ անշափ հուզեց այն խորհուրդը, որ անհրաժեշտ է անմիջապես մեկնել (ն՚ի, 2, 31):

Այս գոյականների մոտ որպես որոշիչ երկրորդական նախադասությունների կապակցության միջոց հաճախ գործառում է նույն լին շաղկապը, որի օգտագործումը պայմանավորված է երկրորդական նախադասության բնույթով (այն ունենում է կա՞մ հարցական, կա՞մ ժխտական կառուցվածք), օրինակ՝ Քահանայի հարցին, քե ինչու Սարյանն առանց թեյի, առանց հաց ուտելու է գնում, նա պատասխանեց (ՍԶ, Ձմռան դիշերներ): Ամենից շատ նա վախենում էր այն մտլից, քե ով է իմանում, երևի տղային վտարել են ինստիտուտից (ՔԹ, Պատերազմ):

§ 883. Երբ որոշյալ ժամանակ ցույց տվող գոյական է (տա-րի. ժամանակ և այլն) և կամ գլխավոր նախադասության մեջ կա-

տարում է ժամանակի պարագայի շարահյուսական պաշտոն, որոշիչ երկրորդական նախադասությունները միանում են զլխավորին հիմնականում երբ հարաբերական դերանվամբ և որոշում են դրանք՝ իրենց ցույց տված ժամանակվա ընթացքում տեղի ունեցած որևէ գործողություն կամ երևույթ նկարագրելու միջոցով: Օրինակներ՝ Եվ ահա կեսօրին, երբ հարավի արևը զենիթից կրակ է թափում երկրի վրա, երբ երկնքում ամպի մի փաթիլ անգամ չկա, հանկարծ դաշտի վրա կախված պղնձագուն ժայռերից գոռում-գոռումով հեղեղ է թափվում ցած (ՎԱ, Հովաղաձորի գերիները): Անիծված լինին այն օրն ու տարին, երբ գերի դառա հս քո քնարին (ՀԹ): Արծվնակի պատմությունը հասնում է պատմական այն սահմանագիծը, երբ նոր առավոտ բացվեց քաղմաշարշար հայ ժողովրդի համար (ՍՀ):

Երկրորդական նախադասությունը կարող է միանալ զլխավորին երբ հարաբերականով նաև դրություն, վիճակ ցույց տվող որոշյալի առկայությամբ: Այս դեպքում վերջինս բնորոշվում է միաժամանակ հանդես եկած որևէ երևույթ նկարագրելու միջոցով: Օրինակ՝ Գլխավոր ասամբլեան երկար տարիների ընթացքում առաջին անգամ գումարվում է այնպիսի պայմաններում, երբ երկրագնդի վրա պատերազմ չկա (ՍՀ): Այնպիսի դրությունը, երբ խլվել են երկար ժամանակ պետությունների միջև դոյություն ունեցած առևտրական կապերը, վնաս է հասցնում ինչպես մասնավոր, այնպես էլ պետական շահերին (ՍՀ):

Այս նախադասություններին ևս զլխավորի մեջ սովորաբար համապատասխանում է այն (երբեմն այնպիսի) հարաբերյալը՝ Երբեմն կարող է գործածվել նաև այս ցուցական դերանունը հենց հղանակավորող բառի կամ նույն ցուցական դերանվան հետ, որով ընդգծվում է զլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունների միաժամանակ կատարվելը. օրինակ՝ Ռուբիկը ողջ է, կռվում է և զուցե հենց այս վայրկյանին էլ քրոջն է հիշում, նույն այս վայրկյանին, երբ Անիկը նրա մասին է հիշում (ՀԹ, Մեծ տան դավակները): Բայց հենց այն վայրկյանին, երբ Մկրտումը ներս է բնկնում, հիվանդը ձեռքով հտ է տանում գորգի ծայրը և ընկնում (ԱԲ, Կարմրաքար):

§ 844. Երբ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը լրացնում է զլխավոր նախադասության զոյականով արտահայտված տեղի

պարագան կամ այլ անդամ, և բնութագրում, որոշում է դրանք տվյալ տեղում կատարված մեկ այլ գործողություն, երևույթ նկատագրելու միջոցով, որպես կապակցության միջոցներ սովորաբար գործածվում են ուր և ուրեղ հարաբերականները, որոնք ունեն իմաստային և կիրառական նուրբ տարբերություն: Ուր հարաբերականը, ինչպես հայտնի է, հիմնականում ցույց է տալիս շարժում, ուղղվածություն ղեկի մի որևէ վայր, այդ պատճառով, որպես գլխավոր և որոշիչ երկրորդական նախադասությունների կապակցության միջոց, գործածվում է մեծ մասամբ այն դեպքերում, երբ գլխավոր նախադասության գոյականով արտահայտված որևէ անդամը որոշվում է դեպի այն ուղղված մի գործողություն նկարագրելու միջոցով, ըստ որում պարտադիր չէ, որ որոշյալ գոյականը գլխավոր նախադասության մեջ կատարի տեղի պարագայի պաշտոն. օրինակ՝ ձաշարանը, ուր մտանք, բոլորովին պատարկ էր (ՆԴ, Սաբուն ուխտ գնաց): Բարձրացան հողի վիթխարի շատրվաններ այն տեղերում, ուր գնացել էինք (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Սակայն շատ հաճախ որոշիչ երկրորդական նախադասությունները միանում են ուր հարաբերականով նաև այն դեպքում, իրբ բացահայտում են գլխավոր նախադասության՝ գոյականով արտահայտված անդամը (անկախ նրա կատարած պաշտոնից)՝ նկատագրելով մի գործողություն կամ եղելություն, որ կատարվում, տեղի է ունենում տվյալ առարկայի կամ երևույթի մեջ: Օրինակ՝ էն՝ կուռ ձորն է, ուր հանդիպակաց ժառերը՝ խորունկ նոթերը կիտած՝ Դեմ ու դեմ կանգնած, համառ ու անթարթ, Հայացքով իրար նայում են հանդարտ (ՀԹ): Եվ ստեղծեցի չքնաղ մի աշխարհ, Ուր հզոր ու վեհ և գեղեցկություն իշխում են անմահ, վառվում են պայծառ (Իս.): Նրա բնդարձակ տունը, ուր ոչ մի օթյակ ծածկված չէ պաստառով, մուսլ բանտ է իր կնոջ ու զավակների համար (Շիրվ., Քառս):

Սովորաբար այս տիպի երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին ուրեղ հարաբերականով: Դա բխում է վերջինիս բառային արժեքից: Եթե ուր-ը ցույց է տալիս ուղղություն, շարժում, ապա ուրեղ-ը ցույց է տալիս այն վայրը, որտեղ կատարվում է գործողությունը, գտնվում է որևէ առարկա կամ երևան է գալիս որևէ երևույթ: Բերենք ուրեղ հարաբերականով

միացած որոշիչ երկրորդական նախադասությունների օրինակներ. ել ռ՞ւր գնալի. տո՞ւն, որտեղ մի կենդանի հարադատ շունչ չկա. որին հայտնեի ուրախությունս (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Ուղղակի բարձրացավ կտուրը, որտեղ նրան սպասում էր մի նոր անախորժություն (ՆԶ, Հացավան): Այդպիսի շուքով ու ցնծությամբ է մոտեցել գնացքը քաղաքի կայաբանին, որտեղ քաղաքի համարյա ամբողջ բնակչությունը հավաքված է եղել (ՆԶ):

Ուր և որտեղ հարաբերականների իմաստային տարբերակումը ժամանակակից հայերենի զարգացման ներկա շրջանում խիստ թուլացել է, և նրանք հաճախ գործածվում են իրար փոխարեն:

§ 885. Երբ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը բնութագրում է զլխավորի որևէ անդամը՝ նրանից սկսվող որևէ գործողություն կամ եղելություն նկարագրելու միջոցով (տարածական առումով), այն միանում է զլխավորին որտեղ հարաբերականի բացառական հոլովով՝ որտեղից: Այս նախադասություններում որոշյալն այն տեղն է, որտեղից սկսվում է երկրորդական նախադասության գործողությունը: Օրինակ՝ Եվ ահա այդ պահին նա դուրս եկավ մի հրապարակ, որտեղից սկիզբ էին առնում մի շարք նեղլիկ փողոցներ (ԳՍ, Թեհրան): Տիգրանի աչքերի առաջ կանգնեցին լենինգրադը... և հետո Կիևը, Վլադիմիրյան բլուրներով, որտեղից այնքան սքանչելի տեսարաններ էին բացվում Դեսպրի վրա (ՀՔ Մեծ տան զավակները):

§ 886. Ուր և որտեղ հարաբերականներով միացող որոշիչ երկրորդական նախադասությունները ևս դրվում են որոշյալից անմիջապես հետո և այդ պատճառով լինում են վերջադաս կամ միջադաս: Նրանք գործածվում են այն ժամանակ, երբ որոշյալ բառը խոսողի համար կարևոր է ոչ միայն որպես առարկա, այլև տեղ ցույց տվող բառ: Նյութական բովանդակություն տալով ուր և որտեղ հարաբերյալներին՝ այս որոշյալները փաստորեն կատարում են երկրորդական նախադասության տեղի պարագայի պաշտոնը: Այդ է պատճառը, որ այս որոշիչ նախադասություններն ունեն տեղի պարագայի իմաստային երանդ:

§ 887. Որոշյալ բառով արտահայտված առարկայի որովք, ինչպիսին լինելը շեշտելու նպատակով որոշիչ երկրորդական նախադասությունները կարող են միանալ զլխավոր նախադասությանը ուղիքի, ինչպիսի հարաբերականներով, որոնց զլխավորի մեջ

համապատասխանում են այն, այնպիսի, նույնպիսի հարաբերյալները: Այս հարաբերականները ևս թվով համաձայնվում են որոշյալի հետ, իսկ հոլով ստանում են ըստ երկրորդական նախադասության մեջ կատարած իրենց շարահյուսական պաշտոնի: Օրինակներ՝ Դա անշուշտ սիրո նշան էր, այն անմեղ սիրո, որպիսին մեծերն են տածում դեպի փոքրիկները (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Աշուն էր, զովաշունչ ու պայծառ մի աշուն, ինչպիսին սովորաբար լինում են Արարատյան դաշտում (ՍԶ, Պապ թագավոր): Շալվարը լայն էր ու զովավոր, որպիսիք հագնում էին շատախցիկները (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները): Մեր երկրում վերացել է այնպիսի մի շարիք, ինչպիսին է անգրագիտությունը (ՍՀ):

§ 888. Որոշիչ երկրորդական նախադասությունը հազվադեպ միանում է գլխավորին նաև ինչ հարաբերականով: Այս դեպքում որոշյալը լինում է իր ցույց տվող գոյական. այսպես՝ Բայց ուրախ ու պայծառ ցերեկին այդ ձայնը այն խորհրդավորությունը շուներ. ինչ խավարշտին գիշերներին (ՎԱ, Սեանի ափին): Եվ նրա ուղեղում նույն հարցն է ծնվում, ինչ տանջել է Արարատյան դաշտի բնակչությանը հարյուրավոր տարիներ (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները): Լեղի դառնա, սև մահ ու ցավ, ինչ տվել հմ քեզ, էն գարին (ՀԹ):

Վերջին օրինակի մեջ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը դրվել է որոշյալից առաջ, մի բան, որը հատուկ չէ հայերենին և նույնիսկ շրջուն շարադասությամբ հանդիպում է շատ հազվադեպ:

Երբեմն ինչ հարաբերականին ավելանում է որ թարմատարը: Գլխավոր նախադասության մեջ առկա են լինում այն կամ նույն հարաբերյալները, իսկ երկրորդական նախադասությունը ունենում է համեմատության իմաստային երանդ: Օրինակ՝ Պառավի դեմքին երևաց նույն առտահայտությունը, ինչ որ կար բրինձը խառնելուց առաջ (ԺԹ, Պատերազմ): Նրանք, այդ աղջիկները ամուսնանալուց հետո տարիներ անց մոռացել են իրենց ստացած կրթությունը և միանգամայն գոհ իրենց բարեկեցիկ կյանքից, դարձել են նույն մեշշամուկները, ինչ որ իրենց մայրերը, մորաքույրները, հորաքույրները և այլն: (ՆԴ, Մահը):

Այս դեպքում երբեմն գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները համընկնում են, և այդ պատճառով երկրորդական նախադասության ստորոգյալը զեղչվում է (տե՛ս վերջին օրինակը):

Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում որոշյալը շեշտելու համար երբեմն նրանից հետո գրվում է ի՞նչ է հարցական կապակցությունը, որին և հաջորդում է միջադաս որոշիչ երկրորդական նախադասությունը, ինչպես՝ «Ձեր կողմերից էն նիկոլն ի՞նչ է, որ իրեն համար դուքան ունի բաց արած, ես էլ ինձ մոտ է մարդ դառնել» (ՀԹ)։ Այստեղ որոշյալը գլխավոր նախադասության ենթական է (Նիկոլը), որի վրա հատուկ ուշադրություն հրավիրելու համար նրանից հետո գրված է ի՞նչ է բառակապակցությունը։ Գլխավոր նախադասության շարունակության մեջ գրված է նա ենթական, որպեսզի ուժեղանա կապը գլխավոր նախադասության մասերի միջև։

Ընդհանրապես պետք է նշել, որ երբ երկրորդական նախադասությունը միջադաս է և երկարաշունչ, նրանից հետո, գլխավոր նախադասության շարունակության սկզբում երբեմն որոշյալը կրկնվում է (հաճախ այդ ցուցական դերանվան հետ)։ Վերջինս կարծես ամփոփում է երկրորդական նախադասության բովանդակությունը։ Այդ եղանակով ուժեղացվում է կապը գլխավոր նախադասության՝ երկրորդականով բաժանված մասերի միջև. օրինակ՝ Բայց այն օրից, որ նա թագուհու հրամանով գնաց Ուտիք՝ Աշոտ թագավորի արշավանքի մասին տեղեկություն առնելու և եթե կարիք կար, օգնական զորք հասցնելու, այդ օրից թագուհին բերդակալության պաշտոնը հանձնեց Մուշեղ անունով այդ հինավուրց զորականին (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի)։ Իրոք, այն օրից, երբ դրբերում կարգացել էր Սեանի լճովան գյուղի բնասերները և նրանց խիզախ ղեկավար Կամոյի սիրազորությունների մասին, այդ օրից նա հանդիսա չունեի (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները)։

Մանոր.— Երբեմն, ռուսերենի ազդեցությամբ գլխավոր նախադասության երկրորդ մասի սկզբում գրվում է դա ցուցական դերանունը, որը փոխարինում է ենթակա-որոշյալին։ Օրինակ՝ Միակ մեղմությունը, որ խառնվում էր այս երկաթե մարդու կարծրությանը, դա նրա մոխրագույն, մինչև վիզը երկար մազերն էին (ԴԴ, Վարդանանք)։ Առաջին տպավորությունը, որ ստացա ես գնացքից, դա մի անանուն սարսափ էր (ԳՄ, Երիտասարդության սեմին)։ Այս ձևը հատուկ չէ գրական հայերենին և հանձնարարելի է։

§ 889. Երբեմն երկրորդական նախադասության մեջ հարա-

քերական բառից հետո որոշյալը կրկնվում է: Այս դեպքում հարաբերական բառը գրվում է ուղիղ ձևով, իսկ կրկնվող որոշյալը սովորաբար գրվում է նույն հոլովով, ինչ հոլով որ ունի գլխավոր նախադասության մեջ: Օրինակ՝ Արեմտահայերի կույտուրայի և ազգային լեզվի զարգացման համար չկային նպաստավոր պայմաններ ու հնարավորություններ, ինչպիսի պայմաններ կային Արևելյան Հայաստանում (Մամուլ): Ջախորդությունը հաճախ այն կողմից է գալիս. որ կողմից նրան երբեք չեն սպասում (ՎԱ, Հովազաձորէ՝ գերիները):

Երբ հարաբերականից հետո որոշյալը կրկնվում է, նրանից հետո կարող է գրվել ու թարմառար շաղկապը: Օրինակ՝ Այստեղ այդ բառը գրված է այն հոլովով, ինչ հոլով որ ունի նախորդ նախադասության մեջ:

Երկրորդական նախադասության մեջ որոշյալի կրկնման դեպքում այն կարող է ունենալ նաև առաջադաս շարադասություն, այսինքն՝ գրվել գլխավոր նախադասությունից առաջ: Օրինակ՝ Բայց լավ իմանաս, լեռների արքա, Որ օրը որ Բեզ ժառանգ է տվել. է՛ն օր կմեռնեք քո կի՛նն է՛լ, դու է՛լ (ՀԹ):

§ 890. Անշաղկապ որոշիչ երկրորդական նախադասություններ ժամանակակից հայերենում հանդիպում են սակավ, այն էլ ստորադասական կապակցությունը զգալի թուլացած. այսպես՝ Դա անտուն, անտեր արարածներից մեկն էր, ապրում էր երկնքի թլուշունների սեւ (Լեո, Մելիքի աղջիկը): Տեսնում եմ քո ղեմֆը մշուշում էս, Մերթ փայլում է ու մերթ աղոտում (Գ. Սար.): Մի օր անտառից դուրս գալիս տեսա մի պախրա՝ ձագի հետ արածում էին դաշտում (Իս.):

Մակայն կա անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունների մի տեսակ, որ շատ տարածված է լեզվում և գլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների միջև հղած իմաստային փոխհարաբերություններով խիստ մոտենում է որոշիչ երկրորդական նախադասություն պարունակող շաղկապավոր բարդ նախադասություններին: Դա այն անշաղկապ նախադասություններն են, որոնց գլխավոր նախադասության մեջ առկա են ընդհանուր-անորոշ նշանակություն ունեցող զոյականով, բայանունով, կամ գոյականաբար գործածված բառով դրսևորված սրե է անդամ (ունակություն, սովորություն, դժվարություն, նպատակ, բերություն, ևե-

տեյալը, ամենակարևորը, կոչ, խոսք և այլն), որ բացահայտվելու, որոշվելու կարիք է զգում: Երկրորդական նախադասությունը դրվում է գլխավորից հետո և բացահայտում է այդ բառի բովանդակությունը: Որոշվող, բացահայտվող բառի առաջ կարող է դրվել մի գերանունը, որով ուժեղանում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապը: Օրինակներ՝ Այդ կողմերի լեռնային պայմաններում լավ բերք տվող աշնանացան ուկրաինական ռենը մի քերություն: Հաճախ հնձից առաջ փշում էին տաք քամիները և արագացնում ցորենի հասունացումը (Սև, Հողը): Վաղուց սովորություն էր դարձել արդեն, ամեն խաղողաքաղից անմիջապես հետո ալյուրների մեջ էին թողնում անասուններին (Ա. Սեկ., Ոսկե վազերի մեջ): Բայց այստեղ ծագում էր մի դժվարություն. ինչպե՞ս հավատացնել, թե իրենք իրոք տառապում են տրախտմայով (ՆՁ, Գ. Պետրոսն ու իր նախարարները): Զիրականացվեց ամենակարևորը. չմեքենայացվեց աշխատանքի համարյա ոչ մի ձև (Ա. Սեկ., Ոսկե վազերի մեջ):

Այս դեպքում որոշվող գոյականը կարող է հանդես գալ նախադասության տարբեր անդամների պաշտոնով: Այն հաճախ ռեննում է պարզ որոշիչ (կամ որոշիչներ), որով տրվում է այդ շուկանի որևէ հատկանիշը: Դրանով, սակայն, սպառիչ կերպով չի բացահայտվում նրա բովանդակությունը: Պարզ որոշիչը այս դեպքում սովորաբար ունենում է ընդհանուր-անորոշ նշանակություն և հենց ինքը բացահայտվելու կարիք է զգում. մի բան, որ կատարվում է երկրորդական նախադասության միջոցով: Օրինակներ՝

Արամ Անսունիչը նրան Մոսկվա ուղարկելով հասել էր երկու ռալատակի միանգամից. նախ՝ ազատվել էր նրա հոգսից, երկ-որդ՝ իր վերջին պարտքը զրանով հատուցած էր համարել իր աղքատիցի հիշատակին (ԵԶ, Երկիր Նաիրի): Մերոնու բարյացակամությունը Վահանի նկատմամբ ավելի խոր հիմք ունեւ. այս ուշիմ, խոհուն գիմնադրատը նրա առաջին և միակ ընթերցողն էր (Ա. Սահ., Ծառավը): Նա մի զարմանալի բնորոնակություն ուներ. մեկ օրվա մեջ երիտասարդանում էր կամ մի քսան տարով ծերանում (Իէ, Փարիզի անկումը): Վաղուց այդպիսի մի սովորություն կար իրենց գյուղում. հարևանները գնում էին օգնելու այն բնտանիքներին, որոնք տղամարդ չունեին (Ա. Սեկ., Ոսկե վազերի մեջ):

Երբ որոշվող բառի կողքին որպես սրարդ որոշիչ հանդես են

զալիս այլ, այլպիսի ցուցական դերանունները, այն որոշ շափով բացատրված է լինում նախորդ բնագրով: Այստեղ երկրորդական նախադասությունը տալիս է միայն լրացուցիչ բացատրություն և դրանով վերջնականապես բացահայտում է որոշվող բառի բովանդակությունը (տե՛ս վերևի վերջին օրինակը):

ՐԱՅԱՀԱՅՏԻՉ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 891. Բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները բացահայտում են զլխավոր նախադասության գոյականով կամ անձնական դերանվամբ դրսևորված որևէ անդամի բովանդակությունը: Օրինակ՝ ...Ով զու ցնցոտի, Դու, որ բշվառ ես, աճառն, աճոքի, Դու, որ Բո ձեռքի՛ն կռել ես շղքա... Ես քո ժանիքը սրում եմ հիմա (Իս.):

Իրենց բնույթով բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները այնքան մոտ են որոշիչ երկրորդական նախադասություններին, որ հաճախ շատ դժվար է դրանք իրարից սահմանազատելը: Զնայած դրան, բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները սկսած է դիտել որպես երկրորդական նախադասությունների առանձին տեսակ:

Որոշիչ և բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունների տարբերությունը հետևյալն է: Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները նկարագրում են առարկայի կամ երևույթի որևէ հատկանիշը, նրա հետ տարածական կամ ժամանակային կապով կապված որևէ երևույթ, որը կարող է հատուկ լինել միայն տվյալ պահին և չհանդիսանալ նրա էական, մշտական հատկանիշը կամ խոսողի կողմից չհամարվել այդպիսին: Իսկ բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս առարկայի այնպիսի հատկանիշ, որը մշտական, էական է տվյալ առարկայի համար, կամ խոսողի կողմից դիտվում է որպես այդպիսին: Ի տարբերություն որոշիչ երկրորդական նախադասությունների, որոնք ունեն կիրառության շատ մեծ ոլորտ, կարող են վերաբերվել զլխավոր նախադասության՝ գոյականով կամ գոյականաբար գործածված որևէ բառով արտահայտված յուրաքանչյուր անդամի՝ դրսևորելով վերջինիս հետ կապված բազմազան հարաբերություններ, բացահայտիչ

երկրորդական նախադասությունները ունեն շատ սահմանափակ կիրառություն: Նրանք զործածվում են հետևյալ դեպքերում:

ա) Երբ գլխավոր նախադասության ենթական արտահայտված է անձնական գերանվամբ (բոլոր դեմքերով): Երկրորդական նախադասությունը, որը դրվում է այդ գերանունից անմիջապես հետո, բացահայտում է այն՝ նրա որևէ էական հատկանիշը նկարագրելու միջոցով: Օրինակ՝ Բայց ես, որ ի սրտե կատակ անել չէի սիրում, որոշեցի խրատել իմ ստահակ փեսային (Մուր., Գևորգ Մարգարիտունի): Եվ դու, որ կրքված ինտելիգենտ մարդ ես, քեզ համեմատում ես քո խավար, տգետ պապի հետ (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Նա, որ մի ամիս առաջ իր իշխանության տակ հազիվ ունեւ մի աղախին, այժմ կանգնած էր մի ամբոխի գլուխ (Շիրվ., Քաոս): Իսկ մենք, որ ունենք հոգի ու սիրտ քաջ, եկ անվախ ելնենք թշնամու առաջ (Ռ. Պատկանյան):

բ) Գլխավոր նախադասության ենթական արտահայտված է լինում որևէ զոյականով (հատկապես հատուկ), երկրորդական նախադասությամբ բացահայտվում է նրա հիմնական հատկանիշը: Օրինակ, Սուրիկը, որ դասարանում ամենաջանասերն է, այսօր դաս չէր սովորել: Վարդը, որ չամենաբուրմնալի ծաղիկն է, փշեր ունի (ՔԲ, Պատերազմ):

գ) Բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունը կարող է դրվել նաև կոշական անունների մոտ, օրինակ՝ Բայց դուք, զարդմանալի քաջեր, դուք, որ առողջ աչքեր, զորեղ բազուկներ, աննկուն կորով ունեիք և ունիք, ինչպե՞ս եք կարողանում տանել այն տանջանքը, որ Աշոտ Երկաթը դրոշմեց ձեր ճակատին (Մուր., Գևորգ Մարգարիտունի): Ով, որ կանչում ես գիշեր ու ցերեկ հազար ցավերով, հազար ձևերով, — Ոգևորության հզոր թևերով, Քեզ մոտ եմ գալիս, հայրենիք իմ հեզ (ՀԹ): Լսե՛ք, հե՛յ, լսեք. Գու՛ք, որ հաղթական ելել եք կովով ըմբոստ, Շաշո՛ղ, շառաշո՛ղ օրերի միջով գնում եք դեպի Կարմիր Ապագան (ԵԶ):

Բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններն ունեն կառուցվածքային հետևյալ առանձնահատկությունները.

1) Նրանք միշտ դրվում են բացահայտչալից անմիջապես հետո և այդ պատճառով մեծ մասամբ լինում են միջադաս, երբեմն նաև՝ վերջադաս (տե՛ս վերևի օրինակները):

2) Նրանց, որպես կանոն, գլխավորի մեջ հարաբերյալ չի

համապատասխանում (հարաբերյալ չպետք է համարել բացահայտյալ հանդիսացող անձնական դերանունները):

3) Բացահայտիչ երկրորդական նախադասության ստորոգյալը կամ լինում է բաղադրյալ, կամ արտահայտված է լինում սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակներով (այդ միջոցով էլ արտահայտվում է նկարագրվող հատկանիշի մըտական, հարատև լինելը), իսկ ենթական սովորաբար զեղչված է լինում: Ենթակայի պաշտոնը փաստորեն կատարում է բացահայտյալը: օրինակ՝ Դու, որ զառամյալ ծերունուն խնայելու շափ խիղճ չունես, արժանի չես զորապետի կոչման (Մուր., Գևորգ Մարգարեանի): Եզնիկ Կողբացին, որ Մեսրոպ Մաշտոցի ավագ աշակերտներից մեկն էր, հայկական փիլիսոփայական մտքի առաջին տաղանդավոր ներկայացուցիչն էր (ՀԺՊ):

4) Բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին ու շաղկապով (տե՛ս վերևի օրինակները): Միայն շատ հազվագեպ, երբ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ենթակաները չեն համընկնում, այսինքն՝ երբ բացահայտյալը չի հանդիսանում երկրորդական նախադասության ենթական, բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ու հարաբերականով: Վերջինս թվով համաձայնում է բացահայտյալի հետ և դրվում է երկրորդական նախադասության մեջ իր կատարած պաշտոնի պահանջած հոլովով: Օրինակ՝ Բայց մենք ի՞նչ ենք անում, մենք, ժողովրդյան առաջնորդներս, մենք, որոնց ձեռքը աստված սուր է տվել և կառավարելու ու պաշտպանելու իրավունք (Մուր., Գևորգ Մարգարեանի):

Երբեմն գլխավոր նախադասության դերանվամբ արտահայտված բացահայտյալը ունենում է նաև պարզ բացահայտիչ: Այդ դեպքում պարզ բացահայտիչից հետո բացահայտյալը կրկնվում է, որին և անմիջապես հաջորդում է երկրորդական նախադասությունը (տե՛ս վերևի օրինակը):

Տարածված է բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունների կապակցությունը գլխավորի հետ այն է, այն է ու, այն է, քն կապակցություններով:

Այս կառուցվածքի նախադասություններում բացահայտվող բառից առաջ, իսկ եթե վերջինս ունի պարզ որոշիչներ, նրանցից առաջ, դրվում է մի հարաբերյալ: Օրինակներ՝ Իշխանին մնում էր

մի նվազ հուշս. այն է՝ որ պետք է ապավինել կորովին և պերճախոսության (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի): Հետո էլ մի հաճ գոյացավ, այն է, թե օրական արգյոք քանի պիրամիդ կարող էին ջարդել (ՎՓ, Քար ջարդողները):

Կապակցության այս ձևը գործառուս է հիմնականում գրավոր խոսքում (մամուլի և գիտական գրականության լեզվում):

Քաջահալտիչ երկրորդական նախադասությունները գլխավորին անշաղկապ կապակցությամբ չեն միանում:

ՀԱՏԿԱՅՈՒՑԻՉ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 892. Հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները նկարագրության միջոցով տալիս են այն առարկան, կամ երևույթը, որին վերաբերում, պատկանում է մի այլ առարկա կամ երևույթ՝ հրսևորված գլխավոր նախադասության որևէ գոյական անդամով. օրինակ՝ Դա նշանակում է, որ ատոմային զենքը ընկնում է Ռեանց ձեռքը, ուլֆեր բոլորովին վերջերս արմատավորելով հիտլերյան արյունալի նոր կարգը, մահ ու ավերածություն էին սփռում Եվրոպայում (ՍՀ): Այստեղ «ովքեր բոլորովին վերջերս արմատավորելով հիտլերյան արյունալի նոր կարգը...» երկրորդական նախադասությունը բնույթով հատկացուցիչ է, որովհետև նկարագրության միջոցով ցույց է տալիս, թե ում է պատկանում գլխավոր նախադասության ձեռքը գոյականը: Ի տարբերություն որոշիչ երկրորդական նախադասությունների, հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններն ունեն սահմանափակ կիրառություն:

Հայտնի է, որ հատկացուցիչ և հատկացյալի միջև կարող են լինել տարբեր իմաստային հարաբերություններ՝ սերում, պատկանելություն, վերաբերում, մասի և ամբողջի հարաբերություն և այլն: Սակայն հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները շունեն այս բոլոր իմաստային երանգները: Նրանք գործածվում են երկու դեպքում. ցույց են տալիս 1) պատկանելություն և 2) վերաբերություն, ըստ որում համեմատաբար շատ է գործածվում երկրորդ տեսակը:

§ 893. Պատկանելություն ցույց տվող հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններն ունեն կառուցվածքային հետևյալ առանձնահատկությունները:

ա) Նրանք անմիջապես չեն լրացնում հատկացյալին, այլ նյութական բովանդակություն են տալիս գլխավոր նախադասության մեջ առկա դերանվամբ արտահայտված հատկացուցչին՝ հարաբերյալին: Վերջինիս առկայությունը այս դեպքում պարտադիր է: Քանի որ այս հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս միայն սնձ, այդ պատճառով որպես հարաբերյալ բառ հանդես է գալիս միայն նա անձնական դերանունը՝ զրված հզակի կամ հոգնակի թվով (նրա, նրանց):

բ) Երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ու հարաբերական դերանվամբ, որը թվով համաձայնում է հարաբերյալին, իսկ հոլով ստանում է ըստ երկրորդական նախադասության մեջ կատարած պաշտոնի: Որպես կապակցության միջոց երբեմն կարող է գործածվել նաև որ հարաբերականը: Օրինակներ՝ Սա նրա տեղն է, ով ամենից հաճախ է այցելում գրադարան: Ողի տալիս ու թափ ներշնչում ինձ կրկին այն մեծ պայքարը, նրանց, որոնց զովարին, բայց հաղթական չուն երգել եմ իմ երգով հուրհուրան (ԵԶ): Սակայն բանակը մյուս, մյուս բանակը էն մեծ աշխատավոր բյուրերի բանակն է էն անասան, նրանց, որ բյուր դարերի աշխատանքը ստեղծեց... Նրանց, որ բյուր են հիմա, անհաշիվ ու անհամար... (ԵԶ):

գ) Հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները զրվում են հատկացյալից հետո և դրա համար լինում են վերջադաս, երբեմն նաև միջադաս: Հարաբերյալը սովորաբար զրվում է հատկացյալից տուաջ, սակայն երբեմն շրջուն շարադասությամբ այն զրվում է հատկացյալից հետո: (Հատկապես երբ վերջինս պարզ որոշիչներ ունի): Այդ դեպքում երկրորդական նախադասությունը հաջորդում է անմիջապես հարաբերյալին (տե՛ս վերևի օրինակները):

Հազվադեպ հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունը կարող է զրվել առաջադաս: Օրինակ՝ Ով չի եկել, նրա տոմսը կարող եք վերցնել: Ով որ փողով վճարել չէր կարողանում, բռնությամբ վաճառել էին տալիս նրա տան կաշքը, անասունները (Բ, Խենթեր): Հարաբերյալի բացակայությունը այս տիպի նախադասություններում շատ հազվադեպ է. օրինակ՝ Ով որ իմացավ, Միծաղը պըրծավ (ՀԹ):

Պատկանելություն ցույց տվող հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններում նեարագրվում են ոչ թե կոնկրետ, որո-

շակի անձնավորություններ, այլ տրվում են ընդհանուր դատողություններ, եզրակացություններ: Այդ է պատճառը, որ սրանք առավելապես հանդիպում են մամուլի, հրապարակախոսության լեզվում:

§ 894. Ավելի հաճախ հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է գործողություն կամ եղելություն, որին վերաբերում է գլխավոր նախադասության գոյականով կամ գոյականաբար գործածված բառով արտահայտված որևէ անդամը, այսինքն՝ հատկացյալի և հատկացուցիչ երկրորդական նախադասության միջև առկա է լինում վերաբերության հարաբերություն: Այս տիպի հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները դրվում են սահմանափակ թվով գոյականների մոտ, որոնք մեծ մասամբ քայանոններ են կամ բայական ծագում ունեցող գոյականներ՝ ապացույց, հույս, կարգադրություն, խորհուրդ, կառծիք, հավատ, հետևանք և այլն:

Մանր.— Այս բառերը լրացնող երկրորդական նախադասությունները Մ. Աբեղյանը անվանում է գոյականի խնդիր խոսքեր⁶⁰: Այս տեսակետը ընդունելի չէ, որովհետև հիշյալ բառերը լրացնող երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս առարկաների, երևույթների միջև եղած կապին հարաբերություններ՝ վերաբերություն, մի բան, որ հատուկ է միայն հատկացուցչին: Որ այս նախադասությունները հատկացուցչի պաշտոն են կատարում, երևում է նաև գլխավոր նախադասության մեջ նրանց հարաբերակցող հարաբերյալի քերականական ձևավորումից:

§ 895. Վերաբերություն ցույց տվող հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին ու, քն շաղկապներով, հաղվադեպ՝ նաև ինչ հարաբերական բառով, ըստ որում ամենատարածվածը ու շաղկապով կապակցությունն է: Գլխավոր նախադասության մեջ այս դեպքում հարաբերյալ սովորաբար չի լինում: Միայն երբեմն կարող է առկա լինել այն բանի հարաբերյալը: Վերջինս դրվում է հատկացյալից անմիջապես հետո, անպահանջ հաջորդում է երկրորդական նախադասությունը: Երբեմն հարաբերյալը դրվում է հատկացյալից առաջ, այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը հաջորդում է վերջինիս և ունենում է վերջադաս կամ միջադաս շարադասություն: Օրինակներ՝

60 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965, էջ 623:

Ահա վասիկ քեզ մի ապացույց, որ ես ընկել եմ մեռելների աշխարհը (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Գեղեցիկ տեմբլը, ձայնի լավ տիրապետումը... ունկնդիրներին տվեցին մի գեղեցիկ ապացույց այն բանի, որ մեր վոկալ արվեստը հարստացավ ես մի կարող ուժով (ՍՀ): Ժամանակն է, որ սովորենք կարգին կռվել (ՀՔ, Մեծ տան դավակները): Կապույտ ծուխը, որ բարձրանում էր այգու խորքից, նշան էր, որ այնտեղ տուն կա, բնակիչներ են ապրում (ԴԴ, Վարդանանք): Բայց այդ է, իհարկե, պատճառը, որ Վարդանի կամուրջը նախրցիների աչքին դարձել է խորհրդավոր մի հրաշք՝ ահռելի գեղեցկություն (ԵԶ, Երկիր Նաիրի):

Երբեմն հատկացյալի բառային իմաստը պահանջում է, որ երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվի ըզձական կամ ենթադրական եղանակներով: Այս տիպի հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններ են դրվում հույս, հրաման, կարգադրություն, ցանկություն և այլ բառերի մոտ և ունենում են նպատակի իմաստային երանդ, այսինքն՝ հատկացյալով արտահայտված հասկացությունները վերաբերում են այնպիսի գործողության կամ եղելության, որ չի կատարվել, բայց որի կատարումը ցանկալի է: Օրինակներ՝ Բրիգադիս կարգադրություն չանե՞մ, որ սելերը լծեն (ՍԽ, Հողը): Նա հույս ունեւր, որ այդտեղ որեէ աեղեկություն կիմանա Արեւիկի մասին (ն. տ.): Շմավոնն արդեն հարմար առիք էր որոնում, որ սիրտը բացի նրա առաջ (ՆԶ, Հացավան): Վերջը նույնիսկ համաձայնություն հայտնեցի, որ նրա խաչեղբայրը կլինեմ (ՆԴ, Սպանված աղավնի):

Վերաբերություն ցույց տվող հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին քն շաղկապով այն դեպքում, երբ խոսողը երկրորդական նախադասությամբ տրված գործողության կատարմանը վերաբերում է թերահավատությամբ, կասկածով և կամ երկրորդական նախադասությունը պարունակում է անուղղակի հարց: Օրինակ՝ Սովերների խաղից տպավորություն էր ստացվում, քե գետինը երեւում է (ՀՔ, Մեծ տան դավակները): Հայաստանը, որն իր տերիտորիայով ամենափոքրն է, կենդանի օրինակ է այն բանի, քե ինչ է նշանակում այստեղ իրագործվող իմաստուն ազգային փառափառությունը (ՀՍ):

§ 896. Երբ հատկացյալը ժամանակ ցույց տվող բառ է, հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունը երբեմն կարող է միա-

նալ գլխավորին ինչ հարաբերականով: Օրինակ՝ Արդեն լրանում է երկրորդ շաբաթը, ինչ թաղուհին անձկությամբ սպասում էր մեկին (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

Մանոք.— Անշաղկապ կապակցությամբ հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններ ևս ժամանակակից հայերենում չեն հանդիպում:

**ԳԼԽԱՎՈՐ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԻՆ ԿԱՄ ԲԱՅՈՎ
ԱՐՏԱՀԱՅՏՎԱԾ ԱՅԼ ԱՆԴԱՄԻ ԼՐԱՅՆՈՂ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ
ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 897. Գլխավոր նախադասության ստորոգյալին կամ բայով արտահայտված այլ անդամի լրացնող երկրորդական նախադասությունները բաժանվում են երկու խմբի՝

1. խնդիր երկրորդական նախադասություններ. սրանք կատարում են նույն պաշտոնները, ինչ նախադասության պարզ խնդիրները, այսինքն կարող են լինել ուղիղ, հանգման, միջոցի, վերաբերության և այլն:

2. Պարագայական երկրորդական նախադասություններ. սրանք ևս կատարում են նույն պաշտոնները, ինչ նախադասության պարզ պարագաները, այսինքն կարող են լինել տեղի, ժամանակի, ձևի, չափի, համեմատության, պատճառի ու հիմունքի, նպատակի, պայմանի, զիջական: Պարագա պետք է համարել նաև հետևանքի երկրորդական նախադասությունները, որոնք, սակայն, իրենց համապատասխան պարզ պարագա չունեն:

ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 898. Ինչպես նախադասության պարզ խնդիրները, այնպես էլ խնդիր երկրորդական նախադասությունները գործառուծ են կամ բայի սեռի, կամ բայիմաստի պահանջով:

Սեռի պահանջով խնդիր երկրորդական նախադասություն են ստանում հիմնականում ներգործական սեռի բայերը: Դրանք ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններ են, որոնք խիստ տարածված են լեզվում: Ծրբեմն հանդիպում են նաև ներգործող խնդիր երկրորդական նախադասություններ, որոնք դրվում են կրավորական սեռի քայքայի պահանջով:

Քայիմաստի պահանջով խնդիր երկրորդական նախադասություններ կարող են ունենալ բոլոր բայերը, անկախ սեռից, ինչպես նաև բաղադրյալ ստորոգյալները: Իհարկե, կան բայեր, որոնց իմաստի պահանջով կարող են դրվել մի կարգի խնդիրներ (նայել, հանձնել, սպասել և այլն), իսկ այլ բայերի խումբ դարձյալ ըստ բայիմաստի առանձնահատկությունների, կարող է ընդունել այլ կարգի խնդիրներ (հեռանալ, անջատվել, խուսափել և այլն):

Քայիմաստի պահանջով դրված խնդիր երկրորդական նախադասությունները ունեն համարյա այն բոլոր տարատեսակները, ինչ որ պարզ խնդիրները: Սակայն համեմատաբար շատ են գործածվում հանգման, մատուցման, անջատման, միջոցի, վերաբերության խնդիր երկրորդական նախադասությունները, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր իմաստային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները:

ՈՒՂԻՂ ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 899. Հայտնի է, որ ներգործական սեռի բայերը ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որի կատարման համար պահանջվում է անմիջական օբյեկտ, այսինքն՝ այնպիսի առարկա, որն անմիջաբար իր վրա կրի, որին անցնի տվյալ գործողությունը: Գործողության անմիջական օբյեկտը հանդիսացող առարկան նախադասության մեջ զրուկորվում է ուղիղ խնդրի միջոցով: Սակայն հաճախ գործողության անմիջական օբյեկտը ոչ թե առանձին առարկա է, այլ որևէ այլ գործողություն, եղելություն, դրություն, վիճակ, երևույթ և այլն: Ահա այս դեպքում ուղիղ խնդրի պաշտոնով հանդես են գալիս մեծ մասամբ երկրորդական նախադասությունները կամ նրանց համաձայն դերբայական դարձվածները:

Այսպիսով՝ ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները դրվում են գլխավոր նախադասության ներգործական սեռի բայ-ստորոգյալի կամ դերբայով արտահայտված այլ անդամի սեռի պահանջով և նկարագրում, ցույց են տալիս այն երևույթը, դրությունը, գործողությունը և այլն, որին անմիջաբար անցնում է տվյալ բայի գործողությունը: Օրինակ՝ Շատ շատերը գիտեին, որ այդ բոլորը մտացածին է (Շիրվ., Քաոս): Հրճվանքով սկսեցի մտածել, որ պիտի ամբողջ ժամերով նստեմ ջրի անհուն կապույտակ տաքածուքյան առաջ (ՎՓ, Ծովափին):

§ 900. Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններն ունեն հետևյալ կառուցվածքային առանձնահատկությունները.

ա) Սովորաբար գրվում են լրացվող բառից հետո և այդ պատճառով լինում են վերջադաս (մեծ մասամբ) կամ միջադաս. ըստ որում միջադաս կարող են լինել միայն այն դեպքում, երբ լրացնում են դերբայով արտահայտված անդամի և կամ գլխավոր նախադասության մեջ կա հարաբերյալ. օրինակ՝ Ես գտնում եմ, որ նա շատաց այն, ինչ ուզում էր ասել (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան)։ Կարծել, քե նրա բոլոր ասածները համապատասխանում են իրականությանը, սխալ կլինի։

Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները առաջադաս գործածվում են շատ հազվադեպ, այն էլ, երբ անհրաժեշտ է լինում հատկապես շեշտել երկրորդական նախադասության բովանդակությունը. օրինակ՝ Որ նա զնացել է, այդ ես արդեն լսել եմ։

բ) Միանում են գլխավորին հիմնականում որ և քե շաղկապներով, սակայն որպես կապակցության միջոց երբեմն գործառում են նաև մի շարք հարաբերական բառեր՝ ինչ (ինչ որ), ով, երբ, իր քե։ Տարածված է նաև ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը։

գ) Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությանը գլխավորի մեջ հարաբերյալ սովորաբար չի համապատասխանում։ Սակայն երբ անհրաժեշտ է լինում շեշտել երկրորդական նախադասությամբ հաղորդվածը, ուշադրությունը բեռնել նրա վրա, կարող են գործածվել հարաբերյալներ։ Որպես հարաբերյալներ գործառում են այն, նրան, ամենը, նույնը, ամեն ինչ դերանունները, որոնք սովորաբար գրվում են երկրորդական նախադասությունից անմիջապես առաջ։

§ 901. Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններ են գրվում հատկապես հետևյալ խմբերի բայերի մոտ.

ա) ասացական և մտածական բայերի պահանջով (հայտնել, ասել, պատմել, պատասխանել, խորհել, մտածել, հայտարարել և այլն)։ Այս բայերի մոտ գրված երկրորդական նախադասությունների միջոցով հաղորդվում է ուրիշի անուղղակի խոսքը, օրինակ՝ Պատմում էին, որ նրա հոյակապ տան ներքնահարկում կա մի առանձնասենյակ (Շիրվ., Քառս)։ Ամենից առաջ պիտի ասել, որ Ղաչաղանն առանց առաջնորդի գտնելը շատ դժվար է (ՍԶ, Ձմռան դիշերներ)։

բ) Իմացակալն բայերի պահանջով (գիտենալ, իմանալ, հասկանալ, ըմբռնել, գլխի բնկնել և այլն): Ի տարբերություն նախորդ նախադասությունների՝ սրանց միջոցով հաղորդվում է ոչ թե ուրիշի խոսքը, միտքը, այլ նկարագրվում է այն առարկան, երևույթը, գործողությունը, որը ճանաչվում, բնկալվում է գլխավոր նախադասության ենթակայի կամ դերբայով արտահայտված գործողություն կատարողի կողմից. օրինակ՝ Այստեղ գտնված բազմաթիվ սեպագիր արձանագրություններից իմանում ենք, որ խեթերը սերտ հարաբերություններ են ունեցել նաև հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասի բնակչության հետ (ՀԺՊ): Ես գուշակեցի, որ Բոբելիին դեռ չի արժանացել Լեոնի ծափին (Շիրվ., Արտիստը):

գ) Զգայական, կամական և մի շարք ուրիշ բայերի պահանջով (տեսնել, ցանկանալ, պահանջել, խնդրել, ուզել, մոռանալ, նկատել, հնարել և այլն): Օրինակ՝ Հետևյալ առավոտ ամրոցականներից լեռնաձորում, որ ընդամենը մի գիշերվա մեջ բավական գործ է կատարել Մ, Գևորգ Մարգարիտյանի): Առհասարակ ձայնից նկատում էի, որ չափազանց ուրախ տրամադրության մեջ էր (ՆԴ, Սպանված աղավնի):

Վերը նշված բայերի պահանջով դրված ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին հիմնականում որ շաղկապով (տես վերևի օրինակները):

§ 902. Որ շաղկապով միացած երկրորդական նախադասություններին գլխավորի մեջ հարաբերյալ սովորաբար չի համապատասխանում: Միայն երբեմն կարող են գործածվել այն (երբեմն նաև՝ այս) և մի բան հարաբերյալները, որոնք կատարում են ձևական ուղիղ խնդրի պաշտոն և իրենց վրա կրելով նախադասության տրամաբանական շեշտը՝ ընդգծում են երկրորդական նախադասության բովանդակությունը: Օրինակ՝ Հանկարծակի վրա հասնող զեպքերից էմման իր համար գաղտնի ընկալեց մի բան, որ ինքն այժմ չէր Ալեքսանի կողմն է (ԶԴ, Քննություն): Այս միայն իմացա, որ անկողն հյուրս եկել է կառքով (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Եվ հնարում էին ամեն ինչ, որ կարող էր քիչ թե շատ հանգստացնել կյանքի անհաջողություններից ժանդոտված ու թթված սրտերը (Շիրվ., Քառս):

Վերջին օրինակում որպես հարաբերյալ հանդես է եկել ամեն ինչ դերանունը:

§ 903. Ժամանակների գործածությունը այս բարդ ստորագրական նախադասություններում ազատ է: Երկրորդական նախադասության ստորոգյալը ժամանակով չի համաձայնում գլխավոր նախադասության ստորոգյալին: Այն դրվում է տարբեր ժամանակներով քստ աչնմ, թե գլխավոր նախադասության գործողության համեմատությամբ կատարված, կատարվող թե՛ կատարվելիք գործողության մասին է խոսվում (տե՛ս վերևի օրինակները):

Մանր.— Առաջարկել, խնդրել, ցանկանալ, ուզել, հրամայել, կարգադրել, Բարոգել, հանձն առնել, բողոքել, խոստանալ բայերին լրացնող ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները, որոնք միանում են գլխավորին որ շաղկապով, ունենում են նպատակի իմաստաչին երանգ: Դա պայմանավորված է նրանով, որ այս բայերը իրենց բառային իմաստով պահանջում, ակնարկում են ապագայում կատարվելիք ցանկալի գործողություն: Այդ պատճառով երկրորդական նախադասության ստորոգյալը միշտ դրվում է ըղձական եղանակով (հաղվադեպ նաև պայմանական եղանակով): Սրանով էլ մասամբ պայմանավորվում է նրանց նպատակի իմաստաչին երանգ ունենալը: Օրինակներ՝ Ես կանչել եմ ձեզ առաջարկելու, որ մնաք քաղկոմում աշխատելու (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Ավագանի... շարունակում էր իր գործը՝ քողնելով, որ անմեղ թռչուններն աներկյուղ վայելեն նրա հյուրընկալությունը (ՆՁ, Հացավան): Դու ուզում ես, որ ազատ լինես (ԵԶ):

§ 904. Ասացական, իմացական, զգացական, կամական և այլ բայերի մոտ դրված ուղիղ խնդիր նախադասությունները ժամանակակից հայերենում հաճախ միանում են գլխավորին ոչ թե որ. ալ թե շաղկապով: Որպես կապակցության միջոց թե շաղկապ է գործածվում հետևյալ դեպքերում.

ա) երբ խոսողը կասկածի տակ է առնում երկրորդական նախադասության բովանդակությունը, կասկածով է վերաբերվում հաղորդվածի ճշտությանը: Այս դեպքում թե շաղկապին կարող է միանալ նաև իբր եղանակվորող բառը, որով ավելի է ընդգծվում երկրորդական նախադասությամբ հաղորդվածի անհավանականությունը: Այսպես՝ Հավատացնում էին, թե այնտեղ մի պողպատե պահարանի մեջ փախվաչելով պահում է այն տրեխները, որոնցով գաղթել էր իր ծննդավայրից (Շիրվ., Քառս): Այնտեղ ասել էին, թե կոլխոզն ամրացրել են նոր օրինակելի մի նախագահով (ՆՁ, Հացավան): Ասում են, թե էն Փարվանա ջահելներն են սիրավառ (ՀԹ):

Այս ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններին գրված խափորին մեջ հարաբերյալ չի համապատասխանում:

Մանր.— Խնդիր երկրորդական նախադասությունները գրված խափորին միանում են քե շաղկապով նաև այն դեպքում, երբ կարծել բայի լրացումն են: Եվ դա բնական է, որովհետև այս բայը իր բառիմաստով ենթադրում է անհաստատություն, կասկած հաղորդվածի իսկության վերաբերյալ. օրինակ՝ Թեհրանցիները կարծում էին, քե բնության այդ դաժան խաղը երկար չի տևի (ԳՍ, Թեհրան): Կարծում էի, քե բանը դրանով էլ վերջացավ (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Սակայն երբ կարծել բայը գրված է լինում ներկա ժամանակով և դրսևորում է խոսողի հաստատ համոզմունքը երկրորդական նախադասությամբ հաղորդվածի իրական լինելու վերաբերյալ, վերջինս միանում է գլխավորին ու շաղկապով. այսպես՝ Կարծում եմ, ու նա անպայման կգա:

բ) Երբ երկրորդական նախադասության մեջ առկա են ով, որտեղ, ինչքան, ինչպես, երբ, ինչ և այլ հարցական-հարաբերական գերանունները, որոնք մեծ մասամբ դրսևորում են անուղղակի հարց: Վերջինս կարող է վերաբերել երկրորդական նախադասության գործողության կատարման տեղին, ժամանակին, ձևին և այլն: Օրինակ՝ Վեր կացան դիտելու, քե կողիսդի նախադասը ինչպես պիտի նստի վտանգավոր ձին (ՆԶ, Հացավան): Ոսկանն սկսեց պատմել, քե ով է վերադարձել, ով՝ ոչ (ՍԽ, Հողը): Նա պատմում էր, քե զորակոչվելուց առաջ ինչքան աշխօրեր է վաստակել կոլտնտեսությունում (ՀՔ, Մեծ տան գավակները):

Այս տարատեսակին են պատկանում նաև հարցնել բայի մոտ գրված ուղիղ խնդիր նախադասությունները, որոնք միշտ միանում են գլխավորին քե շաղկապով: Օրինակ՝ Նրան հարցրին, քե ինչու է այդքան հուզված:

Այս տիպի երկրորդական նախադասությունները շրջուն շարադասությամբ կարող են լինել նաև առաջադաս. այսպես՝ Թե ինչ էր տեղի ունեցել պուրակում, որից սանձառձակ աղան այդքան խեղճացել էր, Արգամն ու աղջիկները միայն կարող էին կռահել (ՀՔ, Մեծ տան գավակները): Թե որտեղից էր այդ արձանը, ոչ ոք չգիտեր (ՎՓ, Արձանը):

գ) Երբ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը, որի լրացումն է երկրորդական նախադասությունը, գրված է լինում ժխտական

ձեռով, ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունը հիմնականում միանում է քե շաղկապով. այս դեպքում շատ հաճախ երկրորդական նախադասությունը պարունակում է անուղղակի հարցում: Օրինակներ՝ Մի՛ մտածիր, թե Մովհնարը շատ գեղեցիկ է (ՔՔ, Պատերազմ): Նա չէր կարողանում բմբռնել, քե ինչպես կարելի է այդ պատկանելի մարդուն վշտացնել (ՆՁ, Հացավան): Եվ չգիտեինք, և չգիտեին, քե հորձանքը սև մեզ ո՞ր է տանում (ԵԶ):

Սովորաբար ժխտական բայի մոտ գրված ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունը լինում է վերջադաս: Սակայն երբ միաժամանակ երկրորդական նախադասությունը պարունակում է անուղղակի հարցում, այն կարող է գործածվել նաև առաջադաս շարադասությամբ. ինչպես՝ Թե ինչ էր լինելու այդ անհրաժեշտը, նա շասաց (ՍԶ, Պապ թագավոր):

դ) Երբեմն ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությամբ հաղորդվում է ուրիշի ուղղակի խոսքը: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին քե շաղկապով, որից հետո սովորաբար գրվում է բով: Օրինակներ՝ Դիմացի սարից մի չոբան Ձե՛ն է տալիս մի օր մեզ, քե՛ իմացեք, որ էսպես կարմիր շորով մի խիզան Բնկավ ձորը, մի կածան (ՀԹ): Մի օր սա եկավ, քե՛ չոբան Չատին Ոչխարը թաքուն իմ հանդն է քաշել (ՀԹ): Մին էլ տեսանք քյոխվեն մի վինվոր բեռեց, քե՛ գիշերը պետք է պահեք (ՀԹ): Ծաղիկները իրար ականջի Բշվիում են, քե՛ Կարինեն է գալիս (ՎԱ, Սևանի ափին):

Այս կառուցվածքի նախադասություններում հաճախ ասացական բայը, որին լրացնում է ուրիշի ուղղակի խոսք երկրորդական նախադասությունը, բացակայում է, սակայն այն մտքով հասկացվում է (տես՝ ս վերևի երկրորդ և երրորդ նախադասությունները):

Այս տիպի նախադասությունները շատ են հանդիպում հատկապես բանավոր խոսքում, մասամբ նաև գեղարվեստական գրականության մեջ:

ե) Երբեմն երկրորդական նախադասությունը ու-ի փոխարեն միանում է գլխավորին քե շաղկապով միմիայն բարեհնչունության, միօրինակությունից խուսափելու համար, երբ գլխավոր նախադասության կամ հաջորդ երկրորդական կարգի նախադասության մեջ առկա է ու շաղկապը. այսպես՝ Նա եկա, ու ասեմ, Քե նա գնացել է համերգ:

§ 905. Երբ խոսողը թերահավատության մեջ վերաբերում երկրորդական նախադասության մեջ հաղորդվածին, իբրև կապակցության միջոց կարող են գործածվել իբր, իբր քե շաղկապական բառերը. օրինակ՝ Նրանք ասում էին, իբր ժառանգական հատկությունները չեն փոխվում (ՎԱ, Սևանի ափին):

Ծանոթ.— 19-րդ դարի գրականության մեջ այս իմաստով գործածվել է նաև որպես քե, սակայն վերջինս այժմ գործածությունից դուրս է եկել. օրինակ՝ Բայց ծածկել կամենալով յուր արտասված լինելը, ձևացուց, որպես քե սրբում է ճակատի քրտինքը (ՄՆ, Մեռելահարցուկ):

§ 906. Երբ երկրորդական նախադասության մեջ խոսվում է գլխավոր նախադասության օբյեկտը հանդիսացող ոչ թե կոնկրետ, այլ ընդհանուր-անորոշ նշանակություն ունեցող գործողության, առարկայի կամ երևույթի մասին, որպես կապակցության միջոց գործածվում է ինչ հարաբերականը, հաճախ ու շաղկապի հարադրությամբ: Վերջինս ավելի է ուժեղացնում երկրորդական նախադասության ընդհանուր-անորոշ բնույթը: Այս դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ սովորաբար լինում է որևէ հարաբերյալ: Որպես հարաբերյալ հանդես են գալիս այն ցուցական դերանունը, այն ամենը, այն բոլորը, ամեն բան որոշյալ դերանունները. օրինակ՝ Խոսաացիր նրան ամեն, ամեն բան, ինչ որ կարող է խոստանալ շահը, երկրակալ շահը իր սիրած կնկան (ՀԹ): Մահամերձը ցանկանում էր դուրս թափել սրտի մեջ կուտակված դառը մաղձը, ասել բոլորը, բոլորը, ինչ որ զգացել էր ութ տարվա ընթացքում (Շիրվ., Քառս): Ալեքսանյանը շտապում էր մեխանիկական ցեխ տեսնելու, թարմ ուղեղով կշռադատելու այն ամենը, ինչ արել էին երեկ երեկոյան (ԲՎ, Ինչպես է գալիս երջանկությունը): Տեղի բժիշկներն անգոր են գտնվում վերադարձնելու պատանուն այն, ինչ կյանքի չափ թանկ էր նրա համար (ՍՀ):

Գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալը կարող է նաև բացակայել, այսպես՝ Բաժանում եմ ահա, ինչ կա իմ հարկի տակ (ՀՍ): Ֆաշիստ զինվորները ջարդում էին տների փակ դռները ու տանում, ինչ որ ձեռքերն ընկնում էր (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Իսկ երբեմն, երբ անհրաժեշտ է լինում հատկապես շեշտել երկրորդական նախադասության բովանդակությունը, հարաբերյալը կրկնվում է (տե՛ս վերևի օրինակներում՝ ամեն, ամեն բան, բոլորը, բոլորը): Այս ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություննե-

ըը սովորաբար դրվում են հարաբերյալից հետո և ունենում են վերջադաս շարադասություն: Առաջադաս նրանք գործածվում են հաղվադեպ, այն էլ մեծ մասամբ շափածո խոսքի մեջ. օրինակ՝ Ինչ որ ցանկաս, կուզես լինիմ, լինիմ հրկինք ու երկիր... (Իս.): Մայր իմ ժողովուրդ, դեպի բեզ կգամ... Ինչ որ վեհ ունիմ, սիրով Բեզ կաամ. Եվ սիրտս, կյանքս միայն բեզ համար (Իս.):

§ 907. Երբ գլխավոր նախադասության գործողության օբյեկտը, որը նկարագրվում է երկրորդական նախադասության մեջ, անձ է, որպես կապակցության միջոց գործածվում են ով (ով որ), երբեմն նաև որ հարաբերականները, որոնք ևս երկրորդական նախադասությունը տալիս են ընդհանուր-անորոշ նշանակություն: Այս դեպքում նույնպես գլխավոր նախադասության մեջ առկա է լինում հարաբերյալ: Որպես այդպիսին հանդես են գալիս նրան, նրանց, ամեն մեկին, բոլորին դերանունները: Օրինակներ՝ Եվ այդպիսով մարդկանց դարձնում էին ավելի անհամբեր, մանավանդ նրանց, որոնք առաջին անգամ էին այդ լսում (ՍԶ, Պապ թաղավորը): Նա... միավորել էր բոլոր նրանց, ովքեր մոտ չէին Արամ: Եվ ու Գևորգի սրտին (ԱՍ, Ծարավը): Արշակյանը հարցութորձ էր անում ամեն մեկին, ով գալիս էր գնդերից (ՀԲ, Մեծ տան գավակները):

Այս կառուցվածքի նախադասություններում հաճախ արվում են ընդհանուր դատողություններ, կամ հաղորդվում են սովորաբար ձրկնվող երևույթներ ու գործողություններ: Այս դեպքում նրանք կարող են լինել առաջադաս և չունենալ համապատասխան հարաբերյալ: Օրինակ՝ Ով որ հայրենական դահի թշնամի է, նրան ամեն մի հայր յուր իսկ անձի թշնամի պիտի համարե (Մուր., Գևորգ Մարգարեանի): Ում որ հաղթել չէր կարենում, Շողոմեհով կանչում էր նա (ՀԲ):

Երբ բարդ նախադասությամբ հաղորդվում է պարբերաբար ձրկնվող որևէ երևույթ կամ գործողություն, և՛ գլխավոր, և՛ երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները գրվում են սահմանական եղանակի ներկա կամ անցյալ անկատար ժամանակներով (տե՛ս երկրորդ օրինակը): Իսկ երբ արվում է ընդհանուր դատողություն, գլխավոր նախադասության ստորոգյալը գրվում է սահմանական եղանակի ներկա կամ հարկադրականի ապառնի ժամանակներով, իսկ երկրորդական նախադասության ստորոգ-

յալը միշտ դրվում է սահմանական եղանակի ներկա ժամանակով կամ չինում է բաղադրյալ (տե՛ս առաջին օրինակը):

§ 908. Ինչպես արդեն ասվել է, հայերենում շաղկապներն ու հարաբերական բառերը դրվում են երկրորդական նախադասության սկզբում: Սակայն վերջինիս առաջադաս շարադասության ժամանակ չինում են դեպքեր, երբ ինչ, ով հարաբերականները դրվում են երկրորդական նախադասության մեջտեղում, մի քանի անգամներից հետո: Այսպես՝ Երիտասարդներից ում ու կարողացել էին բռնել: Բերել էին գյուղի հրապարակը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Գյուղում ինչ ու լավ, առաջավոր բան էր՝ կատարվել, առաջինը միշտ քնուի Սիմոնն էր սկսել (ԳԲ, Նովեմբեր):

§ 909. Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունը երբեմն ունենում է ժամանակի իմաստային երանգ, այսինքն՝ ընդգծվում է նաև գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած ժամանակային կապը: Այս դեպքում որպես կապակցության միջոց գործառում է երբ հարաբերականը: Օրինակ՝ Ավետը սիրում էր, երբ մարդիկ հետաքրքրվում էին իրենով (Սև, Հողը): Սիրում էր Հասոն իր ազգային տարադով մտնել գյուղ, սիրում էր, երբ ամեն կողմից իրեն էին նայում (ՎՍ, Հովազածորի գերիները):

§ 910. Ժամանակակից հայերենում, հատկապես բանավոր խոսքում և զեղարվեստական գրականության մեջ, շատ է տարածված ասացական, զգացական, իմացական բայերի պահանջով դրված ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը: Այս դեպքում ևս բարդ նախադասության մասերի միջև չինում են իմաստային նույն հարաբերությունները, ինչ շաղկապավոր կապակցության ժամանակ: Օրինակներ՝ Ես ստում եմ՝ աշխարհը կդառնա հանուր խնդության փողոց (ԵԶ): Բայց կրկնում եմ, խնդիրն այդ չէ (Իէ, Փարիզի անկումը): Բայց նա գիտե՞ր՝ գլխավոր ինժեներն իր վճիռներից երեքը ետ չէր կանգնում (ՎԽ, Մեկ մոտ հարավում): Չգիտեմ՝ որտեղից է գալիս Ջութակի հեկեկանքը տրտում (ՎՏ): Ես կաժժում էի—այնտեղ, ումբերի ահեղ որոտում Կգտնեմ քո դեմքը լուսե (ԵԶ): Վաղեցինք տեսանք՝ մեռած ընկած է ծառի տակին (ՀԲ):

Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները անշաղկապ կապակցության ժամանակ չինում են սովորաբար վերջադաս, քանի որ շաղկապական բառի բացակայության դեպքում բնականա-

բար սկզբում պետք է հաղորդվի այն նախադասությունը, որի ներ-
դրածական սեռի բայ-ստորոգյալի պահանջով գործածվում է խըն-
դիր երկրորդական նախադասությունը (տե՛ս վերևի օրինակները):
Սակայն բացառված չէ նաև երկրորդական նախադասության ա-
ռաջադաս կիրառությունը, որ հանդիպում է երկու դեպքում.

ա) երբ երկրորդական նախադասությունը հարցական է. օրի-
նակներ՝ ինչո՞ւ ծնվեց նրա մեջ այդ ցանկությունը, ինքն էլ չդի-
տեր (ԱՔ, Մինա բեբին): Ո՞ւր ես, ո՞ւր ես՝ չդիտեմ (ՎՏ): Արդյո՞ք
այդ մոայլ, կամաբապատ անկյուններով իրար կպած խցիկները
կայի՞ն պարիսպները շինվելուց առաջ, քե՞ն հետո շինեցին. չդի-
տեմ (Մ. Մանվ., եղսան մոբիրը):

բ) երբ երկրորդական նախադասությունը պարունակում է եզ-
րահանգում, հետևություն: Դիտավոր նախադասության մեջ առկա
են լինում սա, այդ, այդ բանը, այս բանը, դա հարաբերյալները,
որոնք ամփոփիչ դեր են կատարում: Օրինակ՝ Ուրիշ փոխադրու-
թյունների համար դուք ունեք ուրիշ մեքենաներ, ես դա լավ գի-
տեմ (ՄԱ, Պատմվածքներ, 687): Նա այսօր չի կարողանա գնալ,
ես այդ գիտեմ:

Այս կառուցվածքի նախադասություններում ստորադասական
կապակցությունը զգալիորեն թուլանում է, մոտենում է հարակցու-
թյանը:

Անշաղկապ կապակցության ժամանակ, երբ երկրորդական
նախադասությունը վերջադաս է, նրան գլխավորի մեջ հարաբեր-
յալ սովորաբար չի համապատասխանում: Այն անմիջաբար կատա-
րում է գործողության ուղիղ խնդրի պաշտոնը (տե՛ս վերևի օրի-
նակները): Միայն երբեմն, երբ անհրաժեշտ է լինում ընդգծել, որ
գործողության օբյեկտը մեկն է, և տրամաբանական շեշտը դնել
այդ օբյեկտը նկարագրող մասի վրա, գլխավոր նախադասության
մեջ հանդես է գալիս մի բան ձևական ուղիղ խնդիրը, որը ենթադրել
է տալիս բացատրական մասի գոյությունը: Դադարը անշաղկապ
բարդ նախադասության մասերի միջև այս դեպքում լինում է ավե-
լի երկար, որը գրավոր արտահայտվում է միջակետի միջոցով-
օրինակ՝ Բայց հաստատապես գիտեր մի բան. հողին կյանք տվողը
չուրն է, մարդուն կյանք տվողը՝ հողը (ԱՍ, Ծարավը):

Ծանոթ.— Երբեմն ուղիղ խնդիր պարունակող անշաղկապ
բարդ նախադասության բաղկացուցիչ մասերի միջև եղած դադարը

այնքան փոքր է լինում, որ նրանք չեն դիտվում իբրև առանձին միավոր նախադասություններ, այլ ընկալվում են որպես մեկ պարզ նախադասություն: Այդպիսի նախադասությունները շատ են գործածվում քանավոր խոսքում, մասամբ նաև գեղարվեստական գրականության մեջ (հատկապես երկխոսություններում): Այստեղ կա՛մ երկրորդական նախադասության ստորոգյալի ստորոգման իմաստն այնքան է մթազնում, որ այն հանդես է գալիս որպես նախադասության պարզ անդամ՝ նման դերբայական դարձվածին և կամ գրված նախադասությունն է դադարում որպես այգպիսին գիտակցվելուց և վերածվում է երանգավորող բառակապակցության: Գրավոր խոսքում այս երևույթը արտահայտվում է նրանով, որ անշաղկապ նախադասության մասերի միջև տրոհման որևէ նշան չի դրվում: Բերենք մի քանի օրինակներ: Երբ մոտեցավ, ուզեց գրկի հոռը՝ կամաց մի կողմ հրեց հայրը նրան (ԵԶ): Ասացեք, որ խընդրում են՞ մեզ չմոռանան (Իս.): Այդ դերվիշը — տեսե՛ք՝ եա նստած ուզում է ըմբռնի ու հասնի. իր մտքի թևերին վստահ՝ ուզում է ըմբռնի ու հասնի (ԵԶ): Չիմացավ սունկը քողնի կրակի վրա վազի մոր Լտեից, թե՞ սունկն էլ հետը տանի (ԱԲ, Ալպիական մանուշակ): Բերված օրինակներում գրկի, չմոռանան, ըմբռնի, հասնի, քողնի, ունեմ, վազի բայաձևերը այլևս չեն գիտակցվում որպես բայի խոնարհված ձևեր, մթազնված է նրանց ստորոգման նշանակությունը: Գրական լեզվում այդ ձևերի փոխարեն գործածվում է անորոշ դերբայը (խնդրում են՞ չմոռանալ, ուզեց գրկել, ուզում է ըմբռնել և այլն):

Այս կառուցվածքներում գործածվում են միայն բայի ըղձական հղանակի ձևերը, որոնք ուղիղ խնդրին տալիս են նպատակի իմաստային երանգ:

Այժմ բերենք օրինակներ այն երևույթի համար, երբ գլխավոր մասն է դադարում որպես առանձին նախադասություն գիտակցվելուց՝ վերածվելով եղանակավորող բառի, բառակապակցության, կամ իմաստով մոտենալով դրանց:

Մեկ էլ տեսա՜ր վազելով ներս ընկավ մի երեխա (ԱՍ, Ծարավը): Ով գիտե ինչ էին մտաբերում ծերերը վազող ջրերին նայելիս (ԱԲ, Գարմարաբար): Մեկ էլ տեսա՜ր պարզվեց, որ այդ... բարդ տերմինների տակ թաքնված է սովորական մի բան (ԲՎ, Ինչպես է գալիս երջանկությունը): Ծս եմ սարքել, տեսնեմ կհավանե՞ս (Ա. Սեկ., Ոսկե վազերի մեջ):

Այս օրինակներում մեկ էլ տեսաւ, ով գիտէ. տեսնեմ ձեռքը ստացել են եղանակավորող նշանակութիւնն և այլևս չեն գիտակցւում որպէս զխաւոր նախադասութիւն:

ՀԱՆԳՍԱՆ ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 911. Հանգման խնդիր երկրորդական նախադասութիւնները նկարագրում, բնորոշում են այնպիսի զործողութիւն կամ եղելութիւն, որին հանգում, կամ որի կատարմանը ուղղված է գլխավոր նախադասութեան զործողութիւնը: Այս նախադասութիւնները գրվում են մի շարք չեղոք սեռի բայերի մոտ՝ նրանց բաշխմաստի պահանջով: Հատկապէս շատ են հանդիպում սպասել, համաձայնել, հավատալ բայերի պահանջով գրված հանգման խնդիր նախադասութիւնները:

Հանգման խնդիր երկրորդական նախադասութիւնները միանում են գլխավորին որ և քն շաղկապներով, երբեմն նաև՝ ով հարաբերական դերանվամբ:

§ 912. Երբ խոսողը երկրորդական նախադասութեամբ տրված զործողութեանը գիտում է որպէս հաստատ, ստույգ կատարված, կատարվելիք, այն միանում է գլխավորին որ շաղկապով: Օրինակներ՝ Նրանք սպասում էին, որ ջուրը նորից իրենց մոտենա (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Մեծ գրողն ու դիվանագետը պարսիկ բռնակալից պահանջեց համաձայնել, որ Պարսկաստանից Արարատյան դաշտ ներգաղթեն այն հայերը... (ն. տ.): Մնացել էր հոգնած ու ծեր, Սպասում էր, որ երկինք գնա (ԵԶ): Կհավատա՞ս, որ չգիտեմ ինչ են խաղում և ուղքեր են խաղացողները (ՆԴ): Նա հավատացած է, որ գնդացիի կրակող մարդը, ինչպիսին ես եմ, ամեն բան էլ կիմանա (ԲՀ, Սերմնացանները չվերագարձան):

Հսկել, հետևել, կոչ անել, նպաստել, ձգտել, սպասել բայերի բաշխմաստի պահանջով գրված հանգման խնդիր երկրորդական նախադասութիւնները, որոնք միանում են գլխավորին որ շաղկապով, ունենում են նպատակի իմաստային երանդ: Այդ պատճառով նրանց ստորոգյալները գրվում են ըզձական եղանակով: Օրինակ՝ Նա ձգտում է, որ այ մի պակասավոր բան շտեմնեն (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ): Վերջում նա կոչ արեց, որ քոլոր ուսանողները պատրաստ դիմավորեն առաջին կիսամյակի սեսիաները (ՔԹ,

Պատերազմ): Բայց երբ որ մենք, կոմունիստներս, մնում ենք գյուղում, դրանով նպաստում ենք, որ բրիգադները Բալխայվեն (ՆՋ, Հացավան):

Երկրորդ օրինակի ստորագրած նախադասությունը կարելի է դիտել նաև հարադրական բայի կոչ անվանական բաղադրիչի հատկացուցիչ:

§ 913. Հանգման խնդիր երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին քե շաղկապով՝ ա) երբ նրանցում նկարագրված գործողությունների կատարումը կասկածի տակ է առնվում, բ) երբ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը դրված է լինում ժխտական ձևով: Օրինակներ՝ Արշակյանը դեռ չէր հավատում, քե այդ խոսքերը գեներալ Գալստյանն է ասում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Մենք էլ անհամբեր սպասում ենք, քե ուր որ է կգաս (ՔԽ, Պատերազմ):

Երբեմն երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին քե շաղկապով նաև այն դեպքում, երբ երկրորդական նախադասության գործողության կատարումը աներկբա է, սակայն նրան հաջորդում կամ նախորդում է որ շաղկապով միացող երկրորդական նախադասություն: Այդ արվում է միօրինակությունից խուսափելու համար. այսպես՝ Ամեն մեկը հավատում էր, քե չի կարող հաղթվել այն զորքը, որ Գևորգ իշխանի հետ միասին է կռվում (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

Ուրև քե շաղկապներով միացած հանգման խնդիր երկրորդական նախադասություններին գլխավորի մեջ սովորաբար հարաբերվալ չի համապատասխանում (տե՛ս վերևի օրինակները): Միայն երբեմն, երբ անհրաժեշտ է լինում հատկապես շեշտել հանգման խնդիրը, գործածվում են այն բանին, նրան, այն ամենին հարաբերյալները. օրինակ՝ 1949 թ. անգլիացի ֆիզիկոս Ռեյլը ուշադրություն դարձրեց այն բանին, որ օդից ստացված ազոտի տեսակարար կշիռը միշտ փոքր ինչ ավելի է, քան մաքուր ազոտինը (Դասագիրք): Այսպիսով խոսքը վերաբերում է սովետական պետության կյանքին ու մահվանը, այն բանին, քե Սովետական Միության ժողովուրդները ազատ պետք է լինեն (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Իր տասը տարվա կուրության ընթացքում ինքնամիտի խորհրդածություններով հասել էր այն ամենին, ինչ որ ժողովրդի իմաստությունն է արտահայտում (ՎՓ, Կույրը):

Վերջին օրինակում երկրորդական նախադասությունը միացել է զլխավորին ինչ որ շաղկապով:

Հաղվադեպ հանգման խնդիր երկրորդական նախադասությունը շրջուն շարադասությամբ դրվում է զլխավորից առաջ: Այդ դեպքում հարաբերյալի առկայությունը պարտադիր է: Դլխավոր նախադասությունը սկսվում է դրան, այդ բանին հարաբերյալներով, որոնք ամփոփում են երկրորդական նախադասության բովանդակությունը: Օրինակ՝ Ուր նա կգնար, դրան (այդ բանին) ես հավատում էի:

§ 914. Երբ զլխավոր նախադասության գործողության հանգման առարկան անձ է, երկրորդական նախադասությունը միանում է ով երբեմն նաև որ հարաբերականներով, որոնց զլխավոր նախադասության մեջ անպայման համապատասխանում է նրա (նրանց) հարաբերյալը: Այսպես՝ Բայց զլանում էր յուր պաշտպանությունը նրանց, որոնք թագավորի հպատակներն էին (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի): Արամը դիմեց նրան, ով ամենամոտեն էր կանգնած:

Շատ հաղվադեպ հարաբերյալը կարող է նաև բացակայել, ինչպես՝ Նրանք դուրս եկան մարադից և հարցրին, ում որ պատահեցին (ՎԱ., Սեանի ափին):

§ 915. Հայտնի է, որ հայերենում հանգման խնդիր կարող են ունենալ նաև ձայնարկությունները (նրանի նրան, վայ մեղավորին, ավալ փառացս անցավորի և այլն): Հետևաբար հանգման խնդրի շարահյուսական պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասություն կարող է գործածվել նաև որևէ ձայնարկության պահանջով: Ձայնարկությունը այս դեպքում կարող է ունենալ դերանվամբ արտահայտված խնդիր՝ հարաբերյալ, որն իր նյութական բովանդակությունն ստանում է երկրորդական նախադասությունից: Որպես հարաբերյալ հանդես են գալիս նրան (նրանց) և այլն բանին: Այս տիպի նախադասություններն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ զլխավոր նախադասության փոխարեն հանդես է գալիս միայն ձայնարկությունը (երբեմն հարաբերյալի հետ): Նրանի՝ նրանց, որ մոթ բանտերում Նվ չարչարանքում դժնի, Կրպես մահ, Մարեցին այնքան օրեր հրահրան... Նրանի՝ նրանց, որ սրտով եռուն Մնացին տոկուն, հպարտ ու անա՜ (ՎՏ): Էրեկկ նրան, որ իր գործով Կապրի անվերջ, անդադար (ՀԹ): Ափսո՜ս,

որ այդքան ողբերգական վախճան ունեցավ (ՔԹ, Պատերազմ): Երանի՜ նրան, ում մի մայր գթոտ օրորում է իր երգով հնամյա (ՎՏ):

ՄԱՏՈՒՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 916. Երբեմն երկրորդական նախադասություն է գործածվում մատուցման իմաստ ունեցող բայ-ստորոգյալների պահանջով՝ հանձնել, տալ, պարգևատրել, հանձնարարել, նվիրել և այլն: Դրանք մատուցման խնդրի շարահյուսական պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասություններ են: Քանի որ մատուցման բայերը հիմնականում պահանջում են անձ ցույց տվող խնդիրներ, հետևաբար մատուցման խնդրի պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասություններում նկարագրվում է այն անձը, որին մի բան մատուցվում, տրվում, հանձնվում է: Այս նախադասությունները միանում են գլխավորին ով, երբեմն նաև որ հարաբերականներով, որոնց գլխավորի մեջ սովորաբար համապատասխանում է նրան (նրանց) հարաբերյալը: Սրանք սովորաբար լինում են վերջադաս, սակայն բացառված չէ նաև առաջադաս գործածությունը: Բերենք օրինակներ՝ Տալիս են նրան, ով անփոխարինելի է (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ): Օ՜, նոր աշխարհ պիտի տան նրանց, ում կյանքը անիծյալ է, ով ճորտ է, մերկ է ու անտուն (ԵԶ): Հնարավորություն տան՞ աշխատելու բոլոր նրանց, ովքեր ընդունակ են աշխատելու (ՆԶ, Հացավան): Ով որ քեզ ցույց տալու լինի, ձին նրան կհանձնես (Բ):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս նախադասությունները հիմնականում ունենում են ընդհանուր-անորոշ նշանակություն:

ԱՆՁԱՏՄԱՆ ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 917. Երկրորդական նախադասությունները կատարում են անջատման խնդրի շարահյուսական պաշտոն հետևյալ դեպքերում.

ա) երբ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է այն երևույթը, իրողությունը, առարկան, որը ելակետ է հանդիսանում

գլխավորի գործողության համար: Այդպիսի նախադասությունները գրվում են հատկապես շարժում ցույց տվող հեռանալ, փախչել, անջատվել, մեկուսանալ և այս բնույթի այլ բայերի մոտ: Գլխավոր նախադասության մեջ սովորաբար լինում է ձևական խնդիր՝ հարաբերյալ (այն բանից, նրանից), իսկ երկրորդական նախադասությունը միանում է ով (անձ ցույց տալու դեպքում) և ինչ (իր ցույց տալու դեպքում) հարաբերականներով: Օրինակներ՝ Հեռացավ նրանից, ում չէր վստահում: խուսափում էր այն բանից, ինչ կարող էր վնաս հասցնել: Մեկուսացավ նրանից, ում հեռա առաջ մտերիմ էր:

Այս տիպի նախադասությունները կիրառվում են սովորաբար բնագիտության գաղափարներ, եղբայրացություններ և ներքին:

բ) Նրբ գլխավոր նախադասությամբ տրվում է մի վիճակ, գրություն, իսկ երկրորդական նախադասության մեջ նկարագրվում է այն գործողությունը, երևույթը, որը սկզբնապատճառ է հանդիսացել տվյալ գրության կամ վիճակի համար: Այս երկրորդական նախադասություններն ունենում են պատճառի իմաստաշին երանդ: Գլխավոր նախադասության ստորոգյալը լինում է կամ բաղադրյալ ցույց տալով վիճակ, գրություն (գոն լինել, տեղյակ լինել, դժգոհ լինել) և կամ արտահայտված է լինում հոգեկան վիճակ գրեթե բայով (օրինակ՝ վախենալ): Երկրորդական նախադասությունը միանում է սովորաբար որ, երբեմն նաև թե շաղկապներով, իսկ գլխավոր նախադասության մեջ նրան համապատասխանում է որևէ հարաբերյալ (նրանից, այն բանից): որը, սակայն, այս դեպքում կարող է նաև բացակայել: Օրինակներ՝ Գինեթալը գոհ էր և նրանից, որ նայում էր դաշտերին ու բաց տարածությունների վրա զորքեր չէր տեսնում (ՀՔ, Մեծ տան դավալները): Վախենում էի, որ փող առաջարկեին (Շիրվ., Քառս): Եվ գոհ, որ այնպիսի պատեհ ժամանակ եկավ, ականջը նրանց զրույցին, սկսեց վառել տան ջահերը (ՍԶ, Ձմռան դիշերներ): Իսկ թիթեռը բոլորովին տեղյակ չէ, թե իրեն ինչ վիճակ է սպասում (Աղ., Շիրակ): Նա վախենում էր, թե լույսը չի բացվի (Ա. Սահ., Ծարավը):

Երկրորդական նախադասությունը, գրվելով առաջադաս հարաբերյալից անմիջապես հետո՝ կարող է լինել նաև միջադաս (տե՛ս օրինակները):

ՄԻՋՈՑԻ ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 918. Միջոցի խնդրի շարահյուսական պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասությունները նկարագրում են այն գործողությունը, երևույթը, կամ հղելությունը, որի օղնությամբ կամ որի միջոցով կատարվում է գլխավորի գործողությունը: Սրանք միանում են գլխավորին որ, քե շաղկապներով, իսկ երբեմն ինչ (ինչ որ) հարաբերականով և ունենում են վերջադաս կամ միջադաս շարադասություն: Գլխավոր նախադասության մեջ սովորաբար հանդես են գալիս նրանով, այն բանով հարաբերյալները, որոնց նյութական բովանդակություն են տալիս երկրորդական նախադասությունները: Օրինակներ՝ Մուսայելովը արդարանում էր նրանով, որ երկու տարի է արդեն բանակում է (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Հյուրերը հատկապես հիանում են այն բանով, որ մեզմոտ ամեն ինչ արվում է զիտության ու տեխնիկայի նվաճումներով խողաղ շինարարության մեջ օգտագործելու, մարդու աշխատանքը հեշտացնելու համար (ՍՀ): Բայց ինչո՞ւ ենք մենք ժողովրդի խիղճը և ազատությունը բռնաբարում: Նրանով, որ օգուտ բաղելով ամբոխի տգիտությունից՝ պաշարում ենք նրա միտքը սուտ և սխալ անդեկություններով (Մուր., 333):

Երբեմն գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալը բացակայում է: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը անմիջաբար կատարում է միջոցի անուղղակի խնդրի պաշտոն. այսպես՝ նա հույսադրում է, որ ինքը զինվոր է (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Շատ ճիշտ վարվեցի՜ք, որ զեկուցեցի՜ք (ն. տ.): Նա զեռպարծենում է. քե վեցհազարյակ ես ունի (ՄՆ, Մեռելահարցուկ):

ՎԵՐԱԵՐԻՐԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 919. Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում այն երկրորդական նախադասությունները, որոնք զրվում են մեծ մասամբ ասացական բայերի մոտ (պատմել, վիճել. խոսել, գրել, գեկուցել և այլն) և ցույց են տալիս, թե ինչին կամ ում է վերաբերում գլխավոր նախադասության գործողությունը: Սրանք իրենց արտահայտած իմաստով մոտ են ասացական բայերի պահանջով գործառող ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններին, սակայն չեն նույնանում նրանց հետ:

Վերաբերության երկրորդական նախադասությունները միասնում են գլխավորին որ և քն շաղկապներով: Գլխավոր նախադասության մեջ նրանց կարող են համապատասխանել այն մասին կամ նրա մասին հարաբերյալները, որոնք մի կողմից օժանդակում են գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապի ուժեղացմանը, մյուս կողմից ճշտում, ավելի որոշակի են դարձնում երկրորդական նախադասության բնույթը՝ տարբերակելով այն ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններից: Օրինակներ՝ Ես վերջերս շատ եմ մտածում այն մասին, որ մենք բոլորս էլ շատ բախտավոր կլինենք, եթե աշխարհում տանուաեր ասված բաներ չլինեին (Աղ., Շիրակ): Եղավ՝ մի անգամ անտառի միջին Արծիվն ու կաղնին այսպես վիճեցին, քե որն իրենցից շատ տարի կապրի (ՀԹ): Ախր նամակ էիր գրել, որ շուտով պիտի գաս (ՔԹ, Պատերազմ):

§ 920. Վերաբերության խնդիր երկրորդական նախադասություններ կարող են դրվել նաև մի շարք այլ բայերի մոտ՝ վերջիններիս բայիմաստի պահանջով: Դրանցից են՝ կասկածել, համոզվել, վստահ լինել, սխալվել, հավատացած լինել և այլն: Օրինակներ՝ Շատերը համոզված էին, որ մոտ գնալ անգամ չի համարձակվի (ՆԶ, Հաղափան): Այդպիսի հայացքները մեծ դեր խաղացին այն բանում, որ մեր արտադրական կոոպերատիվ շարժումը անցյալ տարի բանակապես չաճեց (ՍՀ): Թագուհին հավատացած էր, որ այդպիսիները ներքուստ կուրախանային յուր թըշվառության վրա (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

Այս նախադասությունները ևս միանում են գլխավորին որ, երբեմն նաև քն շաղկապներով, իսկ գլխավոր նախադասության մեջ կարող են հանդես գալ նրանում և այն բանում հարաբերյալները:

§ 921. Ժամանակակից հայերենում երբեմն հանդիպում է նաև բայիմաստի պահանջով դրված խնդրի շարահյուսական պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը: Այս նախադասություններն ունեն այն ընդհանուր առանձնահատկությունը, որ լինում են հիմնականում վերջադաս և, որպես կանոն, անձ ցույց տալ չեն կարող: Գլխավոր նախադասության մեջ սրանց հարաբերյալ սովորաբար չի համապատասխանում: Բերենք մի քանի օրինակ՝ Սպասում էր, արդյոք յուր տի-

րը կբարեհաճե՞ր ջուր պահանջել (Բ, Սամվել): Հալատա ինձ, իմ սիրելի, էլ չեմ դիմանա (Գ. Սար.): Վախենում էր տեղ շհասներ (ԳԱ, Թեհրան): Բայց ես համոզված էի այլևս, ոչ մի անասուն այդ գործը չի ստանձնի (Թոթ., Ամերիկա): Թող պատասխան տան, պատերազմից հետո ե՞րբ են նրանք այդքան բերք ստացել (Ա. Սեկ., Ոսկե վազերի մեջ): Չորս օր էլ կա՝ բունը առնի (ՀԹ):

Շատ հազվադեպ անշաղկապ խնդիր երկրորդական նախադասությունը կարող է լինել նաև առաջադաս: Այդ դեպքում այն ունենում է հարցական հնչերանդ, իսկ երկրորդական նախադասություն մեջ սովորաբար գործածվում է որևէ հարաբերյալ. օրինակ՝ Ուսեպից էր ինձի՝ այդ մեծ տառը, ո՞ւր էր մնացել նրա տունը, այդ մասին հաստատ բան հայտնի չէր (Լևո, Մելիքի աղջիկը): Ինչպե՞ս եմ ապրում, դու ձեզնից պատմի (ՀԹ): Իսկ ի՞նչ բան էր սովետական իշխանությունը, ոչինչ չգիտեր Տեղրանը (ՍՀ):

Մանոր. — Խնդրի շարահյուսական պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցության ժամանակ ստորադասական հարաբերությունը գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև զգալիորեն թուլանում է (տե՛ս վերևի օրինակները):

ՊԱՐԱԳԱՅԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 922. Պարագայական երկրորդական նախադասությունները լրացնում են գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալին կամ բայով արտահայտված այլ անդամի՝ նկարագրելով այն հանգամանքները, որոնց առկայությամբ տեղի է ունենում տվյալ գործողությունը: Պարագայական երկրորդական նախադասությունները դրսևորում են շատ ավելի իմաստային հարաբերություններ, քան նախադասության պարզ պարագաները. այսպես՝ նրանք կարող են ունենալ հետևանքի, համեմատության իմաստներ, այնինչ պարզ պարագաները այդպիսի տարատեսակ չունեն: Պարզ պարագաներին համապատասխանող երկրորդական նախադասությունները ևս արտահայտում են շատ ավելի բաղմազան իմաստային փոխհարաբերություններ և նրբերանգներ, քան պարզ պարագաները:

Պարագայական երկրորդական նախադասությունները կարող

են ցույց տալ գլխավորի գործողության հետ կապված տարբեր հանգամանքներ: Ըստ այդմ նրանք ունեն հետևյալ տարատեսակները՝ տեղի, ժամանակի, ծեփ, չափի, համեմատությամբ, պատճառի ու հիմունքի, նպատակի, պայմանի, գիշակուն և հետևանքի:

ՏԵՂԻ ՊԱՐԱԳԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 923. Տեղի պարագա են կոչվում այն երկրորդական նախադասությունները, որոնք նկարագրության միջոցով ցույց են տալիս գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի կամ բայով արտահայտված այլ անդամի գործողության տեղը և կամ նյութական բովանդակություն են տալիս գլխավոր նախադասության ձևական տեղի պարագային: Օրինակ՝ Ուր չի հասել ջուրը, երկիրը շորացել է կիզիչ արևից (ՎԱ, Հովաղաձորի գերիններ): Այնտեղ պիտի երևա դա, ուր զնում եմ միասին (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Տեղի պարագա երկրորդական նախադասությունների միջոցով կարող են դրսևորվել հետևյալ տարածական հարաբերությունները. ա) այն տեղը, որտեղից սկսվում է գլխավոր նախադասության գործողությունը (Ես հեռացա այնտեղից, որտեղ ինձ լավ չէի զգում). բ) այն տեղը, որտեղ կատարվում, տեղի է ունենում նախադասության գործողությունը (Ես աշխատում է այնտեղ, որտեղ կառուցում են մեծ գործարաններ). գ) այն տեղը, դեպի որը ուղղված է գլխավոր նախադասության գործողությունը (Ես վազեցի այնտեղ, ուր մարդիկ էին հավաքված). դ) այն տեղը, որի միջով, վրայով կատարվում է գործողությունը (Ճանապարհն անցնում է այնտեղով, որտեղ երեկ կուսական անտառ էր):

Տեղի պարագա երկրորդական նախադասությունները չպետք է շփոթել այն որոշիչ երկրորդական նախադասությունների հետ, որոնք ունեն տեղի իմաստային երանդ: Վերջիններս գործածվում են այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասության մեջ առկա է գոյականով արտահայտված տեղի պարագա, այսինքն՝ գլխավոր նախադասության գործողության կատարման, սկսվելու, ուղղվածության տեղը ընդհանուր առմամբ հայտնի է, սակայն անհրաժեշտ է նրա մասին պատկերացումը ավելի լրիվ և կոնկրետ դարձնել: Այդ բանը, ահա, կատարվում է որոշիչ երկրորդական նախադա-

սուբյուկտների միջոցով: Օրինակ՝ նա հասավ մի փոքրիկ բարձրության, որակ ծառերը շրջապատել էին ինչ-որ ավերակի (ԱՔ, խաչատուր Աբովյան):

Ի տարբերություն այս տիպի որոշիչ երկրորդական նախադասությունների՝ տեղի պարագա երկրորդական նախադասությունները դրվում են այնպիսի գլխավոր նախադասությունների մոտ, որոնցում նյութական ինքնուրույն իմաստ ունեցող խոսքի մասով, հատկապես զոյականով արտահայտված տեղի պարագա սովորաբար չի լինում: Գլխավոր նախադասության մեջ կարող են առկա լինել այնտեղ, այնտեղից, դեպի այնտեղ, այնտեղով հարաբերյալները, որոնք, ինչպես ասվել է, ծառայում են գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապի ուժեղացմանը և նյութական բովանդակություն են ստանում վերջինից:

Երբեմն գլխավոր նախադասության մեջ առկա է լինում գոյականով արտահայտված տեղի պարագա, սակայն գլխավորի գործողության կատարման տեղը լրիվ բացահայտվում է միայն երկրորդական նախադասության միջոցով: Այս տիպի երկրորդական նախադասությունները տարբերվում են որոշիչ երկրորդական նախադասություններից նրանով, որ նրանց գլխավորի մեջ անպայման համապատասխանում է այնտեղ հարաբերյալը, և այն փաստորեն հանդիսանում է գլխավոր նախադասության բաղմակի տեղի պարագաներից մեկը: Օրինակներ՝ Հրապարակի վրա, այնտեղ, ուր մարդիկ միշտ ժողովվում են, կաղնի ծառի տակ մերկ կնոջ մի պղնձյա արձան կար կանգնած (վՓ, Արձանը): Ախուրյան գետի առևմտյան ափին, այնտեղ, ուր Տեկորի վտակը խառնվելով՝ գործում է ջրապարտիակ մի հռանկյուն, կառուցված էր հինավուրց մի քաղաք (Մ., Գևորգ Մարզպետունի): Ում մասին է վիպում, Մարտիրոսի թե՞ իր այն մարտական ընկերների, որոնք ընկել են հեռունեում, այնտեղ, ուր հոռում էին պատերազմի խառնարանները (ՍԽ, Հողը):

Այս նախադասությունները բնույթով մոտ են բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններին (բացահայտում են գրլխավոր նախադասության տեղի պարագան):

Տեղի պարագա երկրորդական նախադասություն կարող է դրվել նաև մակբայով արտահայտված պարզ տեղի պարագա ունեցող բայի մոտ: Այս դեպքում ևս երկրորդական նախադասու-

թյունը ճշտում, ավելի որոշակի է դարձնում գլխավոր նախագա-
սության գործողություն կատարման տեղը: Օրինակ՝ Եվ վերջին
անգամ հաշվեցինք մենք էտ, ուր ոչինչ չկար մեզ համար գյու-
թիչ (ԵԶ): Եվ նա աչքերով իր միգրացիայի նայում է իր շուրջը, նա-
յում ներքև, ուր գետն է երգում ահեղ երգեր (ԵԶ):

§ 924. Տեղի պարագա երկրորդական նախագասություններն
ունեն սպաս շարադասություն: Նրանք կարող են լինել և՛ վերջա-
գաս, և՛ առաջագաս, բայց որում ավելի հաճախ հանդիպում է
սրանց առաջագաս գործածությունը: Դրվելով գլխավոր նախա-
գասություն մեջ առաջագաս հարաբերակցության հետ, տեղի պարագա
երկրորդական նախագասությունները կարող են լինել նաև միջու-
գաս (տե՛ս նախորդ, ինչպես նաև հաջորդ օրինակները):

§ 925. Տեղի պարագա երկրորդական նախագասությունները
միանում են գլխավորին միայն հարաբերական բառերով: Բրայեն
այս նախագասությունների կապակցության միջոց գործածվում են
ուր և ուրեղ հարաբերական դերանունները (երբեմն ուր թարմա-
տարի հետ), որոնցից չուրաքանչյուրն ունի իր կիրառության ոլոր-
տը և դրսևորում է իմաստային տարբեր նրբերանգներ:

Ուր հարաբերականը գործածվում է հետևյալ դեպքերում.

ա) Երբ երկրորդական նախագասության միջոցով նկարագրու-
վում է այն տեղը, դեպի որը ուղղված է գլխավոր նախագասության
բայ-ստորոգյալով կամ բայական անգամով դրսևորված գործողու-
թյունը: Դրվելով գլխավոր նախագասության մեջ նրան կարող են համա-
պատասխանել այնտեղ, դեպի այնտեղ, դեպի այն տեղը հարա-
բերակները: Օրինակներ՝ Մաղկավառ ուղին գնում է կրկին, Ուր
լույս թևերով ճախրում էի ես՝ երազելով քեզ, հավերժական կին
(Իս.): Երազավորում ես ունեմ բարեկարգ բանակ, առաջնորդիր
նրան, ուր ուր ցանկալի է քեզ (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի):

բ) Ավելի հաճախ ուր հարաբերականը գործածվում է այն
դեպքում, երբ գլխավոր նախագասության գործողության կատար-
ման տեղը որոշվում է դեպի այն ուղղված մի այլ գործողություն
նկարագրելու միջոցով, այս դեպքում ուր հարաբերականի հետ
կարող է գործածվել դեպի կապը (դեպի ուր). իսկ գլխավոր նա-
խագասության մեջ կարող է լինել այնտեղ հարաբերակը: Օրինակ՝
Ուր ահեղ կռվով չի մտնիլ արքան, Ղոնաղ է աշուղն իրեն սաղի հետ
(ՀԹ): Այնտեղ պիտի երևա դա, ուր գնում ենք միասին (ՀԹ, Մեծ տան

զավակները): Ես ես գնացի այնտեղ, դեպի ուր շարժվում էին մարդկանց խմբերը: Զրաժակի մոտ, այսինքն այնտեղ, ուր առուն պատի միջով մտնում է հարևանի պարտեզը, ինքը տեսավ իշխանին (ԱԲ, Կյորես):

Դ. Շատ հաճախ ուր հարաբերականը հանդես է գալիս որպես ուրեղ հարաբերականի համանիշը, այսինքն՝ նրանով միացող երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս գլխավոր նախադասության գործողություն կատարման տեղը՝ այնտեղ տեղի ունեցող (ունեցած, ունենալիք) մի այլ գործողություն կամ եղելություն նկարագրելու միջոցով: Այս նախադասություններին ես գլխավորի մեջ կարող է համապատասխանել այնտեղ հարաբերյալը: Օրինակներ՝ Որոտանի կիրճի հայտնի բրուտանոցը գտնվում էր այնտեղ, ուր հնադարյան կամուրջը աղեղվել էր գետի վրա (ՍԽ, Հոդը): Աթա ապերը... եղները պահում էր այնտեղ, ուր հիմա քաղաքակ բանտ էր (ԱԲ, Կյորես): Այնտեղ, ուր ուժը չի հաղթահարում, խոհեմությունը, լիզուն, անուշ խրատները կարող են հաղթել (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

Ուր հարաբերականին հաճախ ավելանում է ու թարմատար շաղկապը, որը նախադասությանը տալիս է ընդհանուր-անորոշ նշանակություն, այսինքն՝ այս դեպքում գործողության տեղը մատնանշվում է ընդհանուր ձևով, առանց կոնկրետացնելու, որոշակի դարձնելու այն: Օրինակ՝ Այս անգամ ճիշտ հասել եմ այնտեղ, ուր ուր իմ ցանկությունն ու պարտքը առաջնորդում էին (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Զորքերը խուժեցին վիմափոր տաճարը... թափանցեցին ամեն տեղ, ուր ուր մի ծածկված հարկ, պաղտնի անկյուն գտան (ն. տ.):

§ 926. Երբ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է այն տեղը, որտեղ կատարվում է գլխավոր նախադասության գործողությունը, որպես կապակցության միջոց ավելի հաճախ գործածվում է ուրեղ հարաբերական դերանունը, որին ես զրկավոր նախադասության մեջ կարող է համապատասխանել այնտեղ հարաբերյալը: Օրինակներ՝ Գնա քարավանս, ինձ հետդ քաշ տուր, օտար ամայի ճամփեքի վրա. Ուրեղ կհոգնիս, գլուխդ վար դիր ժեռ քարերի մեջ, փշերի վրա (Իս.): Եվ այնտեղ, ուրեղ անտառներ կային, անտառնեղում երեններ, մնացին քարեր, փափուկ հողեր (ԱԲ, Հանավանք): Ուրեղ քարը փխուր է, փոս է ընկել (ԱԲ, Բրուտի տղան):

§ 927. Երբ երկրորդական նախադասությունը որոշվում է գրկավոր նախադասության սկսման տեղը նույն վայրից սկսվող մեկ այլ գործողություն նկարագրելու միջոցով, այն միանում է գլխավորին որտեղից հարաբերականով, որին կարող է համապատասխանել այնտեղից հարաբերյալը. օրինակ՝ Ես գալիս եմ այնտեղից, որտեղից դու ես եկել: Երբ գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ուղղվածության տեղը որոշվում է ալտերնից սկսվող մեկ այլ գործողություն նկարագրելու միջոցով, երկրորդական նախադասությունը դարձյալ միանում է գլխավորին որտեղից հարաբերականով, որին այս դեպքում համապատասխանում է այնտեղ հարաբերյալը. օրինակ՝ Ետ տար այնտեղ, որտեղից բերել ես (նՁ, Հայցավան): Հասիր այնտեղ, որտեղից ու նա եկել է (ՀՔ, Մեծ տան գավակները): Որտեղից լացի ձայն լսես, ներս մտիր (ԱԲ, Կյուրես):

Կարող է լինել նաև հակառակ երևույթը. երկրորդական նախադասությունը կարող է ցույց տալ գլխավորի գործողության տեղը՝ այնտեղ կատարվող կամ կատարված մի այլ գործողություն կամ եղելություն նկարագրելու միջոցով: Այս դեպքում առգն հարաբերյալն է դրվում բացառական հոլովով՝ այնտեղից. իսկ երկրորդական նախադասությունը միանում է որտեղ հարաբերականով: Օրինակ՝ Ջրի մեջ կփնարես իմ մեծ դանակը և որտեղ կգտնես, դեռ այնտեղից ինչքան թուշում է մեղուն (ԱԲ, Չոբերի լույսը):

§ 928. Երբ տեղի պարագա երկրորդական նախադասությունը առաջադաս է, որտեղ և ուր հարաբերականները երբեմն դրվում են ոչ թե երկրորդական նախադասության սկզբում, այլ մեկ կամ մի քանի անդամներից հետո: Այս երևույթը նկատվում է հատկապես շարժման խոսքում և ժողովրդական-խոսակցական լեզվում: Օրինակ՝ Բայց սերը որտեղ հրգեհ է ձգել, Ի՞նչ անի էնտեղ հրգեհը մեկ էլ (ՀԹ): Աշխարհում որտեղ մի կուշտ կա, այնտեղ հարյուր քաղցած կա (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան):

Երբեմն ուր և որտեղ հարաբերականներին կցվում է նաև և համադասական շաղկապը, և երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ուր և. որտեղ և բարդ շաղկապներով: Կապակցության այս ձևն ունի այն առանձնահատկությունը, որ գրկավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ չի լինում, սակայն

Երկրորդական նախադասության բովանդակությունը շեշտվում է (այդ դերը կատարում է և շաղկապը): Գլխավոր նախադասության մեջ միշտ լինում է պարզ տեղի պարագա, որին և լրացնում է երկրորդական նախադասությունը: Վերջինս միշտ լինում է ետագաս. Այս տիպի երկրորդական նախադասությունները բնույթով խիստ մոտենում են որոշիչ երկրորդական նախադասություններին: Օրինակներ՝ Զրույցը տեղի էր ունենում Հակոբյանի տան բաց պատըզամբում, ուր և հետզհետե սկսեցին հավաքվել մի քանի ծերունիներ (ՎԱ, Սեանի ափին): Ինձ նույն օրը տեղավորեցին մի տան մեջ, որտեղ և պիտի ապրեի (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս կառուցվածքի նախադասություններում ստորադասական հարաբերությունը որոշ չափով թուլացած է:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՊԱՐԱԳԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 929. Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություն պարունակող բարդ ստորադասական նախադասություններն աչքի են ընկնում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած իմաստային փոխհարաբերությունների բաղմադանությունամբ: Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները բացահայտում են գլխավորի գործողության կատարման ժամանակը, այսինքն՝ դրսևորում են գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած ժամանակային հարաբերությունները:

Ստորադասական հարաբերությունը ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություններում արտահայտվում է առանձնահատուկ ձևով: Երբեմն դժվար է լինում որոշել, թե որ նախադասությունն է ստորադասված մյուսին, իսկ երբեմն էլ, ինչպես կտեսնենք ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների տարբեր տեսակների քննությունից, ստորադասական հարաբերությունը բնույթով ընդհուպ մոտենում է համադասությանը: Այդ երևույթը հատկապես երևան է գալիս անշաղկապ կապակցության ժամանակ:

§ 930. Գլխավոր և ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների միջև եղած իմաստային տարբեր փոխհարաբերությունները դրսևորվում են քերականական տարբեր միջոցներով:

Որպես կապակցության հիմնական միջոց այս դեպքում ևս հանդես են գալիս շաղկապներն ու հարաբերական բառերը, որոնք հենց իրենց բառային նշանակությամբ ցույց են տալիս ժամանակային հարաբերություն: Դրանք են՝ երբ, մինչև, մինչև ու, մինչ, մինչդեռ, բանի, բանի դեռ, բանի ու, հենց, հենց ու: Բացառությամբ է կազմում ու շաղկապը, որը կապակցում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունները առանց իմաստային երանդ տալու այդ կապակցությանը: Ժամանակային հարաբերությունը այս դեպքում արտահայտվում է քերականական այլ միջոցներով:

Ժամանակային հարաբերությունն արտահայտելիս կարևոր նշանակություն ունեն նաև քերականական մյուս միջոցները: Դրանցից ամենահիմնականը գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների բայ-ստորոգյալների ժամանակների համաձայնեցումն է: Եվ դա հասկանալի է. գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ժամանակային փոխհարաբերությունը ամենից առաջ պիտի գրսևորվի նրանց ստորոգյալների ժամանակների միջոցով:

Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ժամանակային փոխհարաբերության իմաստային նրբերանգները գրսևորելու համար կարևոր դեր ունի նաև նրանց բառային կազմը, հատկապես եղանակավորող բառերի և որոշ մակբայների առկայությունը (հազիվ, հանկարծ, դեռևս, արդեն, նուր և այլն), որոնք տվելի էշտում, որոշակի են դարձնում այդ հարաբերությունները: Անշաղկապ կապակցության ժամանակ այս երկու միջոցների հետ միասին կարևոր նշանակություն են ստանում նաև հնչերանգը և նախադասությունների շարադասությունը:

§ 931. Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություն պարունակող բարդ ստորադասական նախադասությունների մեջ սովորաբար առկա են լինում երկու հիմնական տիպի ժամանակային փոխհարաբերություն. 1) համաժամանակության փոխհարաբերություն, երբ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունները կատարվում են միաժամանակ և 2) ժամանակային հաջորդականության փոխհարաբերություն, որը իր հերթին բաժանվում է երկու ենթատեսակի՝ ա) գլխավոր նախադասության գործողությունը հաջորդում է երկրորդական նախադասության գործողությանը և բ) գլխավոր նախադասության գործո-

զուձյունը նախորդում է երկրորդական նախադասության գործողությանը:

Այս ժամանակային իմաստային փոխհարաբերությունները դրսևորվում են քերականական տարբեր միջոցներով: Քննենք դրանցից յուրաքանչյուրն առանձին:

§ 932. Համաժամանակության իմաստային փոխհարաբերությունն զբնորոշում է բարդ ստորադասական նախադասություններ— Այս նախադասություններն ունենում են հետևյալ իմաստային նրբերանգները.

ա) գլխավոր նախադասությամբ նկարագրվում է մի այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որի կատարման ժամանակը որոշվում է նրա հետ միաժամանակ տեղի ունեցած մեկ այլ գործողություն նկարագրելու միջոցով, այսինքն՝ երկրորդական նախադասության գործողությունը կատարվում է գլխավորի գործողությանը զուգընթաց: Այս դեպքում մենք պործ ունենք լրիվ միաժամանակության հետ: Այս իմաստային փոխհարաբերությունը արտահայտվում է հետևյալ քերականական միջոցներով:

Երկրորդական նախադասությունը ունենում է ազատ շարադասություն, այսինքն՝ կարող է լինել և՛ առաջադաս, և՛ վերջադաս, և՛ միջադաս: Այն միանում է գլխավորին երբ (երբ որ) հարաբերական բառով, երբեմն նաև որ շաղկապով (վերջինիս գործողությունը այս տիպի նախադասություններում ուղեկի հատուկ է ժողովրդական-խոսակցական լեզվին): Օրինակներ՝ Ուսուցիչները սիրալիր ժպտում էին, երբ նա դաս էր պատասխանում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Պատը որ փուլ է դալիս, աչքերդ քնազգաբար փակում ես (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Էն առվակում կեսօրին, երբ որ շողից նեղանում, գնում էինք լողանում (ՀԲ):

§ 933. Շատ հազվադեպ այս տիպի առաջադաս ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին նաև եթե, քե որ շաղկապներով: Սրանք չպետք է շփոթել սլայմանի երկրորդական նախադասությունների հետ, որովհետև չնայած ունեն պայմանի որոշ իմաստային երանգ, սակայն հիմնականում դրսևորում են գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև հղած ժամանակային փոխհարաբերությունները. օրինակ՝ Եթե ազատ բոլեներ էին լինում, թեյի բաժակի կողքին բացում էի գիրքը և սկսում էի կարդալ (ՀՔ, Մեծ տան զավակ-

վակները): Թե ո՞ր ձեռներս մի բան է ընկնում, չենք կարողանում բերան հասցնենք (ՀԹ): Երե Ջատիկը սովում ու հաց էր ուզում, մայրը չէր համարձակվում մի կտոր հաց վերցնել ու տալ նրան (ԱՍ, Ծարավը):

Որ բերված օրինակներում երկրորդական նախադասությունները պայմանի չեն, երևում է նրանից, որ եթե, քե ուր շաղկապները կարելի է փոխարինել ե՞րբ շաղկապով՝ առանց գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների իմաստային փոխհարաբերությունների փոփոխման: Այստեղ ժամանակային հարաբերությունների գրսևորմանը օժանդակում է չափմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակների գործածությունը՝ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մեջ: Այս կառուցվածքի նախադասությունները ցույց են տալիս սովորաբար միաժամանակ կատարվող կամ կատարված գործողություններ:

§ 934. Երբ գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ժամանակը բացահայտվում է սովորաբար նրան զուգընթաց կատարվող մեկ այլ գործողություն նկարագրելու միջոցով, երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին նաև Գանի հարաբերական բառով. օրինակ՝ Քանի մեր տուն դար, միշտ կոնֆետ կբերեր ինձ համար (ՆԴ, Սպանված աղավնի):

Համաժամանակություն ցույց տվող երկրորդական նախադասությունը հաճախ համապատասխանում է այն ժամանակ հարաբերյալ, որին և սովորաբար անմիջապես հաջորդում է երկրորդական նախադասությունը. օրինակ՝ Նա ուշքի եկավ միայն այն ժամանակ, երբ ձայն տվին (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Երբեք կյանքն այնքան թանկագին չի թվում մարդուն, ինչքան այն ժամանակ, երբ նա վտանգի տակ է (Ն. տ.):

§ 935. Գլխավոր նախադասության մեջ հաճախ առկա է լինում մակբայով արտահայտված ժամանակի պարագա, որը թեև ցույց է տալիս գործողության կատարման ժամանակը, սակայն վերջինս լրիվ բացահայտվում է միայն այդ պարագայի ցույց տված ժամանակամիջոցում կատարված մեկ այլ գործողություն նկարագրելու միջոցով: Դրանով ևս ընդգծվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունների կատարման միաժամանակությունը: Որպես պարզ ժամանակի պարագա կարող են հանդես գալ հետևյալ մակբայները՝ հիմա, այժմ, ամեն

անգամ, միշտ, մշտական (վերջինս բարբառային է): Երկրորդական նախադասությունը դրվում է այդ ժամանակի պարագայից անմիջապես հետո և այդ պատճառով լինում է միայն միջադաս կամ վերջադաս (մեծ մասամբ լինում է միջադաս): Օրինակներ՝ Իսկ հիմա. երբ երկրի մեծագույն մասը հետ էր խլված թշնամուց... այժմ թագավորն ու սպարապետը անհրաժեշտ էին համարում նամակներ ուղարկել և այն նախարարներին... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Եվ ամեն անգամ, երբ խոսք էր լինում դանձի մասին, նա տխրությամբ նայում էր վառարաններին ու ասում (ՍԶ, Ջրմուռան գիշերներ): Մշտական, երբ որ կռիվ էր գնում, էնտեղ էր քո հերն իր աղոթքն անում (ՀԹ):

Մանոր.— Այս նախադասությունները չպետք է շփոթել երբ—ով միացող որոշիչ երկրորդական նախադասությունների հետ, որոնք գործառնում են միայն զոյականով արտահայտված ժամանակի պարագաների հետ:

§ 936. Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունների համաժամանակությունը արտահայտվում է հիմնականում բայ-ստորոգյալների ժամանակների համաձայնեցմամբ: Երկրորդական նախադասության մեջ սովորաբար գործածվում է նույն եղանակն ու ժամանակը ինչ որ գլխավորի մեջ (դրանով էլ զրոսկորվում է միաժամանակությունը): Բացառություն են կադմում միայն բանի հարաբերականով միացած երկրորդական նախադասությունները:

Տարբեր եղանակների ու ժամանակների գործածությունը այս բարդ նախադասություններում կախված է ամբողջ բարդ նախադասության արտահայտած փմաստից:

§ 937. Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակն է գործածվում այն դեպքում, երբ ընդհանրապես դատողություն է արվում միաժամանակ կատարվող գործողությունների մասին և կամ նկարագրվում են սովորաբար միաժամանակ հանդես եկող գործողություններ և եղելություններ: Իսկ երբ նկարագրվում են անցյալում սովորաբար միաժամանակ հանդես եկած գործողություններ, կիրառվում է անցյալի անկատար ժամանակը: Օրինակներ՝ Երբ լուսինը կաթնագույն լույսով ողողում էր այդ սթանչելի բարձրությունը, պլալացող խարույկի շուրջն էին կիտվում բոշաները (ՎՓ): Այդպես դողահար վազում է գազանը, երբ հրդեհվում է անտառը:

Յլյդպեա փախչում է հոտը, երբ կայծակն ահռելի որոտով խփում է մոտակա ժայռին (ԱՌ, Սպիտակ ձին)։

Ծանոթ.— Ներկա ժամանակի այս կիրառությունը հատկապես շատ է հանդիպում ժողովրդական առածների, ասացվածքների մեջ. օրինակ՝ էծի մեջքը, ուր բոլ է զալիս, քսում է շորանի մահակին (ՍԽ, Հողը)։

§ 938. Անցյալի անկատար ժամանակը կարող է ցույց տալ նաև անցյալում միաժամանակ կատարված գործողությունները։ Այս դեպքում գլխավոր նախադասության անցյալ անկատար ժամանակին կարող է երկրորդական նախադասության մեջ համապատասխանել նաև անցյալի հարակատար ժամանակը, և կամ գրություն, վիճակ ցույց տվող, անցյալ ժամանակով հանգույց ունեցող բաղադրյալ ստորոգյալ. օրինակ՝ Ինձնից հեռու քափառում էիր, երբ ողջ էիր դու (Իս.)։ Նրբ այստեղ զբաղված էին կրոնական ապարդյուն վիճաբանություններով, այնտեղ Հայաստանում Մերութան Արծրունին ավելի և ավելի սաստկացնում էր Արտագերսի պաշարումը (Բ, Սամվել)։ Նրբ դու զբոսում էիր, ես աշխատում էի։

բ) Համաժամանակությունը դրսևորող բարդ ստորադասական նախադասության մասերի միջև երբեմն լինում է մասնակի միաժամանակության հարաբերություն. երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է մի սկսված և ընթացքի մեջ գտնվող գործողություն, հղելություն, վիճակ, որի կատարման, երևան գալու մի որևէ պահում կատարվում-ավարտվում է գլխավոր նախադասության գործողությունը։

§ 939. Այս դեպքում ես երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին երբ (երբ ուր) հարաբերական դերանվամբ, որին կարող են համապատասխանել այն ժամանակ, այն միջոցին հարաբերյալները։ Օրինակներ՝ Նրբ իջնում էինք կառքից, բալի դռան շեմքում կանգնած մի կին շտապով անհետացավ (ՆԴ, 25)։ Նրբ ես զննում էի այդ բոլորը, իմ մեջ հարց ծագեց (ՎՓ, Քար ջարդողները)։ Աստված պատժեց նրան հենց այն ժամանակ, երբ նա կարծում էր, թե ինքը արդեն ամենազոր է (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի)։ Ապստամբության պարտությունից հետո գնդակահարվեց. նրբ որդին 6—7 տարեկան էր (ՀՔ, Մեծ տան զավակները)։

Նրբ անհրաժեշտ է լինում հատկապես շեշտել գլխավոր նախադասության գործողության ժամանակը, հարաբերյալի հետ

միասին կարող են գործածվել նաև եղանակավորող բառեր: Այդպիսին է, օրինակ, նախավերջին նախադասության մեջ գործածված հենց եղանակավորող բառը, որի օգնությամբ նախադասության տրամաբանական կենտրոնը դառնում է գործողության կատարման ժամանակը, այսինքն՝ ժամանակի պարագան:

§ 940. Բայ-ստորոգյալների ժամանակների հաջորդականությունները այս բարդ ստորադասական նախադասություններում հետևելալն է. երկրորդական նախադասության ստորոգյալը զրվում է սահմանական եղանակի անցյալի անկատար ժամանակով, որը ցույց է տալիս տեական, չավարտված գործողություն: Իսկ երբ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է որևէ դրուկյուն, վիճակ, որի առկայությունն ընթացքի մի պահում կատարվում է գլխավոր նախադասության գործողությունը, նրա (երկրորդական նախադասության) ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ՝ կազմված դրություն, վիճակ ցույց տվող բառից և անցյալ ժամանակով զրված հանգույցից: Գլխավոր նախադասության ստորոգյալը երկու դեպքում էլ զրվում է բայի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակով, որով ցույց է տրվում երկրորդական նախադասության գործողության որևէ պահում կատարված-ավարտված գործողություն (տե՛ս վերևի օրինակները):

Երբ գլխավոր նախադասության մեջ պատմվում է վաղ անցյալում կատարված գործողության մասին, իսկ երկրորդական նախադասությամբ տրվում է մի այնպիսի վիճակ, դրություն, որի ընթացքում կատարվել է այն, գլխավոր նախադասության ստորոգյալը զրվում է սահմանական եղանակի վաղակատար կամ անցյալի վաղակատար ժամանակներով. այսպես՝ Այդ երգը, սիրտ, զիտե՞ս դու, երգել եմ և ես, երբ որ պատանի էի հրավառ ու վեռ (Իս.)։ Տասը տարի առաջ, երբ դեռ կարոյի հայրը ողջ էր, տեղի էր ունեցել մի դեպք (ՀՔ, Մեծ տան զավակները)։

§ 941. ք) Երբեմն մասնակի միաժամանակությունը դրսևորվում է հակառակ հարաբերությամբ, այսինքն՝ գլխավոր նախադասությունն է ցույց տալիս սկսված և ընթացքի մեջ եղող գործողություն, իսկ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է այդ ընթացքում կատարված-ավարտված գործողություն: Այս նախադասություններն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ երբ երկրորդական նախադասությունը առաջադաս է, այն իրոր լրաց-

նում, ստորադասվում է գլխավորին, իսկ երբ վերջադաս է, ապա կարծես, հենց առաջադաս գլխավոր նախադասության ժամանակով է որոշվում երկրորդական նախադասության գործողության կատարման ժամանակը. օրինակ՝ Պատեֆոնը կրկնում էր «բաբե-կենդանի» վերջին բառերը, երբ Ծովինարը մտավ մեծ ու քառակուսի սենյակը (ՔԹ, Պատերազմ)։ Բերված օրինակում բերականորեն երկրորդ նախադասությունն է ստորադասված առաջինին («երբ Ծովինարը մտավ մեծ ու քառակուսի սենյակը»), քանի որ նրա կազմի մեջ է մտնում երբ հարաբերական դերանունը։ Սակայն երբ վերջնում ենք այս բարդ նախադասության մասերի միջև եղած իմաստային փոխհարաբերությունները, ապա ակնհայտ է, որ առաջին՝ բերականորեն գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ժամանակով է որոշվում երկրորդական նախադասության գործողության կատարման ժամանակը։

§ 942. Ժամանակային այս հարաբերության դեպքում ստորադասական կապակցությունը իրացվում է հետևյալ բերականական միջոցներով. երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին երբ հարաբերական դերանվամբ, հազվագեպ նաև որ շաղկապով և ունենում է ազատ շարադասություն (կարող է լինել և՛ առաջադաս, և՛ վերջադաս)։ Օրինակներ՝ Պատրաստվում էի պառկելու, երբ դռան վանդը հնչեց (ՆԴ, Սպանված աղավնի)։ Երբ արձակուրդը վերջացավ և նա վերադարձավ քաղաք, ձեռքի տակ ուներ պիեսի երկու փոփոխակ (ՔԹ, Պատերազմ)։ Մի գարնան իրիկուն էր, որ այս գեպքը պատահեց (ՀԹ)։

Մանր.— Այս երկրորդական նախադասությունները միանում են որ շաղկապով մեծ մասամբ բարբառներում և ժողովրդական-խոսակցական լեզվում, որից էլ երբեմն անցնում են գեղարվեստական գրականության մեջ։ Գիտական գրականության մեջ կապակցության այս ձևը բոլորովին չի գործածվում և հանձնարարելի չէ։

§ 943. Ժամանակների հաջորդականությունը այս նախադասություններում հետևյալն է. քանի որ գլխավոր նախադասության մեջ նկարագրվում է սկսված, բայց չավարտված գործողություն, նրա ստորոգյալը դրվում է սահմանական եղանակի անցյալի անկատար, երբեմն նաև անցյալի վաղակատար ժամանակներով կամ լինոսմ է բաղադրյալ՝ անցյալ ժամանակի հանգույցով, իսկ

երկրորդական նախադասությունն ստորոգյալը միշտ զրվում է անցյալ կատարյալ ժամանակով, որով զրսևորվում է գլխավորի գործողության կատարման ընթացքի կամ որևէ դրույթյան, վիճակի որոշ ժամանակահատվածում կատարված-ավարտված գործողություն: Օրինակներ՝ Երբ Վաղոն կուժը ձեռին մտավ բակը, դուրգարի կիներ պատշգամբում կար էր աճում (ՍԶ, Ձմռան գիշերները): Գրեթե մոռացել էի բարեկամներիս, երբ բախտը նորից բերեց մեզ իրար (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Սկսվել էր մի ընդհանուր կենդանի խոսակցություն, երբ մտավ Սառան մատուցարանը ձեռքին (ն. տ.): Ծանր մտորումների մեջ էր, երբ նրան մոտեցավ Արսեն Տոնոյանը (ՀԲ, Մեծ տան զուլակները): Արամ, դու խոր բնած էիր, երբ ընկերս եկավ (ԲԲ, Պատերազմ):

Ժամանակային աշտիսի հարաբերության առկայության դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ սովորաբար չի լինում (տե՛ս վերևի օրինակները), սակայն հաճախ հանդես են գալիս արդեն և դեռ ժամանակի պարագաները, որոնցով ընդգրծվում է գլխավոր նախադասության գործողության շավարտված և ընթացքի մեջ լինելը. օրինակ՝ Արդեն ուշ երեկո էր, երբ նա միջանցքում վերցնելով ինչ-որ մեկի շալը, գցեց ուսերին և դուրս եկավ փողոց (ԳՍ, Թեհրան): Երբ մտավ աղայի գոմը, կովերն արդեն շկային (ՆԶ, Հացավան): Նա դեռ կարդում էի, երբ նա ներս մտավ:

§ 944. Միաժամանակությունն ցույց տվող երկրորդական նախադասությունները կարող են ունենալ նաև ժամանակային սահմանափակության նշանակություն, այսինքն՝ ցույց տալ, որ գլխավոր նախադասության գործողությունը կատարվում է (պիտի կատարվի) այնքան ժամանակ, քանի դեռ կատարվում է երկրորդական նախադասության գործողությունը: Այլ կերպ ասած՝ գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ժամանակը սահմանափակվում է երկրորդական նախադասության գործողության ժամանակով:

Այս ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին բանի, բանի դեռ (երբեմն նաև բանի ուր), մինչ, մինչդեռ շաղկապներով:

Քանի (բանի ուր), բանի դեռ շաղկապներով միացող նախադասություններն ունեն ազատ շարադասություն և ցույց են տալիս

լրիվ միաժամանակություն: Օրինակներ՝ Քանի կենդանի էր, բավ-
րասում էին, գրպարտում (Շիրվ., Քառս): Ու քո շվաքում ֆանի ու-
մեն կան, քո ծառան լինեն, քո խարջը միշտ տան (ՀՖ.: Եվ
նա ծանր ու հանդիսավոր քայլերով մտավ արքայական սրահնե-
րը, մտածելով, թե ֆանի շուտ է, ֆանի դեռ թագավորի մոտ մար-
դիկ չեն եկել, կատարի իր մտադրությունը (ՍԶ, Պապ ֆադու-
վորը):

Քանի, ֆանի դեռ շաղկապներով միացող ժամանակի երկրոր-
դական նախադասությունները ցույց են տալիս տեական, անցյալ
կամ ներկա ժամանակակետի նկատմամբ ընթացքի մեջ գտնվող
գործողություններ, այդ պատճառով բայի անցյալ կատարյալ ժա-
մանակը այս նախադասություններում սովորաբար չի գործածվում:
Երկրորդական նախադասության ստորոգյալը արտահայտվում է
բայի տեական գործողություն նշանակող որևէ ժամանակով և կամ
լինում է բաղադրյալ, որով տրվում է այնպիսի վիճակ կամ դրու-
թյուն, որի գոյություն ամբողջ ընթացքում կատարվել, կատարվում
կամ պիտի կատարվի գլխավոր նախադասության գործողությու-
նը (տե՛ս վերևի օրինակները): Ժամանակների գործածությունը
գլխավոր նախադասության մեջ համեմատաբար ազատ է, սակայն
անցյալ կատարյալ ժամանակ այստեղ ևս չի գործածվում: Իհարկե
շատ հաճախ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների
բայ-ստորոգյալները ժամանակով համաձայնում են. այսպես՝
Քանի Մարգարետունի իշխանը՝ Աշոտ թագավորի հավատարիմը,
գտնվում էր Գառնո բերդի մեջ, բերդակալական պաշտոնը վառում
էր անձամբ (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի): Այս դեպքում գործո-
ղությունների կատարման միաժամանակությունը ավելի է ընդ-
գծվում:

Մանր. — Քանի դեռ շաղկապը գործածվում է մեծ մասամբ
այն դեպքում, նրա երկրորդական նախադասության ստորոգյալը
ժխտական է և ցույց է տալիս, որ գլխավոր նախադասության գոր-
ծողությունը շարունակվում է այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի
սկսվել երկրորդական նախադասության գործողությունը: Այս
դեպքում բայ-ստորոգյալը դրվում է սովորաբար վաղակատար և
անցյալի վաղակատար ժամանակներով, այսպես՝ «Քանի դեռ ինքս
չէի տեսել, կարծում էի, թե ճիշտ չեն ասում»:

Ինչպես ասվեց, սահմանափակության նշանակություն ունեն

նաև մինչ, մինչդեռ շաղկապներով միացած միաժամանակություն ցույց տվող երկրորդական նախադասությունները: Սրանք, ի տարբերություն նախորդների, չունեն ազատ շարադասություն և սովորաբար գործածվում են առաջադաս (մինչդեռ շաղկապով միացած ներկրորդական նախադասությունները վերջադաս գործածվելու դեպքում դադարում են ստորադասական հարաբերություն արտահայտելուց և վերածվում են զուգադրություն դրսևորող համադասական նախադասությունների): Այս շաղկապներով միացած երկրորդական նախադասությունները կարող են ցույց տալ և՛ լրիվ միաժամանակություն, և՛ մասնակի միաժամանակություն:

Առաջին դեպքում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների բայ-ստորոգյալները ժամանակով համաձայնում են (մեծ մասամբ դրվում են անցյալ անկատար ժամանակով). դա էլ հանդիսանում է լրիվ միաժամանակություն արտահայտելու քերականական միջոց, իսկ մինչ և մինչդեռ շաղկապները ցույց են տալիս գլխավոր նախադասության գործողության սահմանափակում երկրորդականի գործողության ժամանակի սահմաններում. օրինակներ՝ Մինչ նա ծանր ու բարակ բարձրանում էր, աչքերը մեկ դեպի աջ, մեկ դեպի ձախ պտտելով զննում էին հարուստ տան մուտքը (Շիրվ., Քառս): Մինչ նա խոսում էր, զնում-գալիս, ապարատը շարունակում էր գործել (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ): Մինչ նրանք դատողություններ էին անում, Հասոն իր սուր աչքերով խուզաբնում էր ժայռերի ծերպերը (ՎԱ, Հովազաձորի դերիններ):

Երկրորդ դեպքում (մասնակի միաժամանակություն) երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է տեական, երկարատև գործողություն, եղելություն, որի մի պահում կատարվում է մի կարճ, ոչ տեական գործողություն: Երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվում է սահմանական եղանակի անցյալի անկատար ժամանակով, կամ լինում է բաղադրյալ, իսկ գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալը՝ անցյալ կատարյալ ժամանակով: Ժամանակների ալյսսիսի հաջորդականության միջոցով էլ հաղորդվում է մասնակի միաժամանակության գաղափարը: Սահմանափակման նշանակությունը դարձյալ տրվում է շաղկապների միջոցով. օրինակ՝ Մինչ ինժեները պատմում էր, կիզան թողնելով բխնոկլը, հանեց մատիտն ու սկսեց գրի առնել (Ա, Զրվեժի ցուքում): Մինչդեռ իջնում էլ մուժ նախասենյակի սանդղեղով, ղանգակը

երրորդ անգամ հնչեց (ԵԴ, Սպանված աղավնի): Մինչ նա զբաղված էր իր մտքերը կարգի բերելով, Հասմիկը մի անգամ էլ ոտից գլուխ չափեց նրան (ՆԶ, Հացավան):

Հաճախ մինչ շաղկապի մոտ ստորոգյալը դրվում է ենթադրական եղանակի անցյալ ժամանակով, որը ցույց է տալիս մասնակի միաժամանակություն և զրսևորում է սկսված, բնթացքի մեջ եղող տեական գործողություն: Այսպիսի նախադասություններում մինչ-ի փոխարեն երբեմն գործածվում է մինչև շաղկապը: Օրինակներ՝ Մինչ ներսիները կալսմանավորվեին ինչ ասել նրան, նա ծանր մտավ սրահը (ԴԴ, Վարդանանք): Մինչև հորքուր նազանը հաց կթխեւ, Արամն ու տերտերը մի փոքրիկ պարկով գարի տարսին ջրաղաց աղալու համար (ՆԶ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները):

§ 945. Ժամանակային հաջորդականությունը դրսևորող բարդ ստորադասական նախադասություններ — Գլխավոր նախադասությունն գործողության կատարման ժամանակը կարող է որոշվել նաև նրան նախորդող կամ հաջորդող գործողություն, եղելություն, իրողություն նկարագրելու միջոցով: Դրանք ժամանակային հաջորդականության իմաստային փոխհարաբերություններ զրսևորող բարդ ստորադասական նախադասություններ են: Սրանք բաժանվում են երկու ենթատեսակի՝ նախադասություններ, որոնց գլխավոր՝ գերադաս մասի գործողության ժամանակը որոշվում է նրան նախորդող որևէ գործողություն նկարագրելու միջոցով և նախադասություններ, որոնց գերադաս մասի գործողության ժամանակը որոշվում է նրան հաջորդող որևէ գործողություն, եղելություն նկարագրելու միջոցով:

§ 946. Երբ գլխավոր նախադասության գործողության ժամանակը որոշվում է նրան նախորդող գործողություն նկարագրելու միջոցով, ժամանակային հարաբերությունները նրանց միջև կարող են ունենալ հետևյալ նրբերանգները:

ա) Երկրորդական նախադասությունը բացահայտում է գլխավորի գործողության ժամանակը նրան նախորդող որևէ գործողության նկարագրելու միջոցով. օրինակ՝ Երբ ետ եկավ, սեղանի վրա նա տեսավ սուսամբարի մի շոր տերև, որ ընկել էր թղթերի արանքից (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Այս երկրորդական նախադասությունները շատ հաճախ ունենում են պատճառի իմաստային

երանդ, այսինքն՝ ցույց են տալիս մի այնպիսի զործողություն, որը նախորդելով գլխավորի զործողությանը, միաժամանակ նպաստում, կարծես պատճառ է հանդիսանում վերջինիս կատարման համար. օրինակ՝ երբ լսեց, որ Շմավոնին հանում են, գլխի կացնի հարված ստացածի պես նալեց Մաթոս Գրիգորյանին (ՆՁ. Հացավան): Այստեղ երկրորդական նախադասության զործողությունը (Երբ լսեց....), նախորդելով գլխավորին, միաժամանակ պատճառ է հանդիսանում վերջինիս կատարման համար: Իհարկե, այս նախադասությունները չի կարելի համարել պատճառի, որովհետև այստեղ հաղորդման հիմնական նպատակը երկու նախադասությունների միջև եղած ժամանակային հարաբերությունն է:

§ 947. Այս ժամանակային փոխհարաբերությունները դրսևորող երկրորդական նախադասությունները սովորաբար ունենում են առաջադաս շարադասություն և միանում են գլխավորին երբ (երբ որ) հարաբերական բառով, երբեմն նաև որ շաղկապով: Վերջինս հատուկ է հատկապես ժողովրդական-խոսակցական լեզվին. օրինակներ՝ Երբ խոսք բաց արի թատրոնի ու երաժշտության մասին, պատանին կերպարանափոխվեց (Շիրվ., Արտիստը): Երբ տմեն ինչ կազմ ու պատրաստ եղավ, նա ելավ Դվինից զիշերանց և ուղղվեցավ դեպի Սեան (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի): Բայց երբ սարի հետևից արևը բարձրացավ, կարծես ջերմացավ ախուր ու լուռ ձիավորների սիրտը (ԱԲ, Սպիտակ ձին): Եվ երբ հանդուժ էր գրույցը, լուռ լսում էին ջրերի ձայնը (ԱԲ, Սև հացը): Ու իմացավ ով եմ, այնքան ուրախացավ, որ կարծես կորցրած որդի ուներ ու հանկարծ գտավ (ՆԴ, Սպանված աղավնի):

Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների պատճառահետևանքային իմաստային երանգը հատկապես ուժեղ է որ շաղկապի զործածության ղեպքում: Վերջինով միացող ժամանակի երկրորդական նախադասությունը բացառապես լինում է առաջադաս, ըստ որում որ շաղկապը կարող է զրվել ինչպես երկրորդական նախադասության սկզբում, այնպես էլ մի քանի անգամից հետո⁶¹. օրինակ՝ Երգս որ լսեց իմ գժբախտ մոռսան, իսկույն հավաքեց իր փասա փոռսան (ՀԹ):

61 Ինչպես ասվել է, այս երևույթը հատուկ է առաջադաս երկրորդական նախադասություն կապակցող շաղկապների մեծ մասին:

Երկրորդական նախադասության ցույց տված ժամանակը շեշտելու համար հրեմն գլխավորի մեջ նրան համադաստասխանում են այն ժամանակ, այն բանից հետո հարաբերյալները: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը սովորաբար լինում է վերջադաս. օրինակ՝ Դա պատահեց այն բանից հետո, երբ խաթիրը կրճատվեց Աշրաֆիի գործարանից (ԳՍ, Թեհրան): Հավաքարարուհին այն ժամանակ շուռ եկավ, երբ նրա ականջին հասան ոտնաձայներ (ՔԹ, Պատերազմ):

§ 948. Այս իմաստային հարաբերությունն արտահայտող բարդ նախադասություններում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները սովորաբար դրվում են նույն ժամանակով: Շատ է տարածված հատկապես անցյալ կատարյալ ժամանակի գործածությունը, որը ցույց է տալիս անցյալում իրար հաջորդած, կատարված-ավարտված գործողություն, եղելություն (տե՛ս վերևի օրինակները):

Երբ բարդ նախադասության մեջ խոսվում է ընդհանրապես անցյալում կատարված գործողության կամ եղելության մասին, որի կատարման կոնկրետ ժամանակը հայտնի չէ, և՛ գլխավոր, և՛ երկրորդական նախադասությունների մեջ գործածվում է սահմանական եղանակի վաղակատար ժամանակը. օրինակ՝ Ո՛վ գերեզմանների, քանի՜ սգավոր Ձեր եզերքներին կանգնել են մի օր, էս դատարկ կյանքին, անհաստատ բախտին Անեծքներ տալով բեկվել, հեռացել, երբ ու սիրածի դազաղը մթին Վիհ են իջեցրել ու գեմքը ծածկել (ՀԹ):

Երբ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունները սովորաբար հաջորդում են իրար, կամ ընդհանուր դատողություն է արվում տվյալ երևույթների, գործողությունների ժամանակային կապի մասին, բարդ նախադասության մեջ գործածվում է ներկա ժամանակը: Իսկ երբ այն վերաբերում է անցյալին՝ անցյալի անկատար ժամանակը: Օրինակներ՝ Երբ խախտվում է մի ծրագիր, խախտվում են տասնյակ այլ նախադժեք, որ կապված են նրա հետ (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Լեռնը կանգնում էր շարքի կենտրոնում և երբ բավական մոտենում էր կասսային, յուր հերթը ծախում էր ցանկացողին 5—10 կուպեկով (Շիրվ., Արտիստը): Երբ ձեռագիր գրքի էջը առաջը դրած՝ նա խփում էր ստեղնեքին... ու ավարտվում էր շարվածքը, նա ուրախանում էր դրանով իր լավ երազը իրականացած տեսնող մարդու նման (ՍՀ):

Գլխավոր և երկրորդական նախադասություններում բալլի պայմանական հղանակի ձևերն օգտագործելիս՝ երկրորդական նախադասությունը ունենում է պայմանի իմաստային երանգ: Այս բնույթի նախադասությունները, իհարկե, դեռևս պայմանի նախադասություններ չեն, որովհետև այստեղ հաղորդման նպատակը ոչ թե պայմանի նշանակությունն է, այլ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև առկա ժամանակային կապը, այն, որ գլխավոր նախադասության գործողությունը կատարվելու է երկրորդական նախադասության գործողության կատարվելուց հետո: Օրինակ՝ Ա՜յ կուրախանա, Էրբ կիմանա, որ դուք այստեղ եք (ՀՔ, Մեծ տան գավակները): Նրբ որ կտեսնեմ մի ոտս արդեն գերեզմանումն է, նո՛ր կգամ ձեր այս մեռելների աշխարհը (ՆԴ, Սպանված աղավնի):

Ինքնուրույն օրինակներից երկրորդում ժամանակի իմաստը գերիշխում է նաև շնորհիվ գլխավոր նախադասության բառային կազմի. այստեղ առկա է նոր՝ ժամանակ ցույց տվող բառը:

Մանր. — Ժամանակային հաջորդականություն ցույց տվող այս բարդ ստորադասական նախադասությունները չպետք է շփոթել նույն նշանակությունն ունեցող բարդ համադասական նախադասությունների հետ, որովհետև այստեղ ոչ թե տրվում է գործողությունների սոսկական հաջորդականությունը, ինչպես համադասության ժամանակ, այլ գործողություններից մեկը բերվում է որպես օժանդակ միջոց՝ մյուս գործողության ժամանակը ճիշտ որոշելու համար, այսինքն՝ մի նախադասությունը ստորադասվում է մյուսին:

բ) Ժամանակային հաջորդականության իմաստային հարաբերություն արտահայտող բարդ նախադասությունները կարող են ունենալ հետևյալ իմաստային նրբերանգը. գլխավոր նախադասության գործողության ժամանակը որոշվում է նրան անմիջապես նախորդած գործողության կամ եղելության նկարագրության միջոցով: Այս դեպքում ևս գլխավոր նախադասությունը սովորաբար լինում է առաջադաս, սակայն հանդիպում է նաև վերջադաս կիրառությունը: Այն միանում է գլխավորին հենց որ (երբեմն նաև ուղղակի հենց) շաղկապով, որը հենց իր բառային իմաստով ցույց է տալիս գործողությունների անմիջական հաջորդականություն: Այս նախադասությունները միանում են գլխավոր-

րին նաև քե շէ շաղկապով: Բերենք օրինակներ. Հենց որ դարունը բացվեր, տատս կնստեր ձի, մի գյուղացի կբարձրացներ ինձ, կգներ ձիու գավակին (ԳՄ, Երիտասարդության սեմին): Եվ գարունն էր բացվում, և մեր սրտերն էին բացվում, հենց որ նա իր զվարթ ճիշով հայտնվում էր մեր գյուղում և մեր կոտուրի տակ (ՀԹ): Էսպես վերևից հենց կանչեց աստված, Փոքրիկ որբերը փոխվեցին հանկարծ (ՀԹ):

§ 949. Առանձնահատուկ կառուցվածք ունեն այն նախադասությունները, որոնց մեջ որպես կապակցության միջոց հանդես է գալիս քե շէ շաղկապը: Երկրորդական նախադասությունը այս դեպքում որպես կանոն լինում է առաջագաս, իսկ քե շէ շաղկապը դրվում է ոչ թե երկրորդական նախադասության սկզբում, այլ վերջում, և գլխավոր նախադասությունը անմիջապես հաջորդում է նրան. օրինակ՝ Նայեց քե շէ, զգաց՝ իր մեջ Տասը գոմշի ու մ պակասեց (ՀԹ): Ահմադը հիվանդանում էր քե շէ, մեր ուրախությունն էլ հետը կտրում էր (ՀԹ):

§ 950. Գործողությունների անմիջական հաջորդականությունը ցույց տվող նախադասություններում հարաբերյալ սովորաբար չի լինում: Միայն երբեմն գլխավոր նախադասության մեջ կարող են հանդես գալ անմիջապես, իսկույն ժամանակի պարագաները, որոնց օգնությամբ ավելի է բնագծվում գլխավոր նախադասության գործողության՝ երկրորդականին անմիջապես հաջորդելու գաղափարը. օրինակ՝ Այսօր դարթնել է քե շէ, իսկույն տնից դուրս է եկել (Շիրվ., Արախատը): Այդ պատճառով հենց որ նա վեհափառի բերած լուրն իմացավ, անմիջապես դեպի զորանոցներն անցավ (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

§ 951. Ժամանակների կիրառությունը այս նախադասություններում հետևյալն է.

Անցյալում կատարված գործողությունների անմիջական հաջորդականությունն արտահայտելու դեպքում թե՛ գլխավոր և թե՛ երկրորդական նախադասությունների սատրոգյալները դրվում են սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ կամ վաղակատար ժամանակներով. օրինակ՝ Հենց որ սկսվել էր Հայրենական Մեծ պատերազմը, գործկոմի նախագահը կամավոր մեկնել էր ռազմաճակատ (Սև, Հողը): Հենց որ տեղ հասան, կամոն բնագիտություն

ուսուցիչ Արամի հետ մոտեցավ մարագին (ՎԱ, Սեանի ափին) (տե՛ս նաև վերևի օրինակները):

Երբ գլխավոր նախադասությունը հաղորդվում է այնպիսի գործողություն, եղելություն, որը սովորաբար անմիջապես հաջորդում է երկրորդական նախադասությունում տրված գործողությանը, և՛ գլխավոր, և՛ երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները դրվում են ներկա կամ անցյալի անկատար ժամանակներով. օրինակ՝ Սակայն հենց որ նկատում էին քարտուղարի կողմն ուղղված Անուշի հուսահատական ժպիտը, նորից խուլ փոթևացնում էին (նՁ, Հացավան): Գիշերը լուսնի երկչոտ շողերը Հենց որ մտնում են էն խավար ձորը... Ոգի է առնում ամեն բան էնտեղ, Շենում է, ապրում, և մութն է ահեղ (ՀԹ):

Երբ բարդ նախադասությունը հաղորդվում են ապագայում սպասվող, իրար անմիջապես հաջորդելիք գործողություններ, երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվում է ըղձական եղանակով, իսկ գլխավորինը՝ ենթադրական կամ հարկադրական եղանակներով: Այս նախադասությունները ևս ունենում են պայմանի խմաստային կրանդ. օրինակներ՝ Հենց որ աղաղակն ու հրդեհն սկսվեն, թշնամին շփոթված պիտի վախճի (Մ., Գևորգ Մարգարետունի): Հենց որ գնացքը գա, կիմանամ (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Գլխավոր նախադասության ստորոգյալի՝ հրամայական եղանակով գրվելու դեպքում երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվում է ըղձական եղանակով: Այս կառուցվածքի նախադասություններով հրամայվում, հորդորվում է կատարել մի գործողություն՝ երկրորդական նախադասությամբ տրված գործողության կատարվելուց անմիջապես հետո. օրինակ՝ Հենց որ տեսնես, շուտ կրակի (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Դու ջուրը վերջացնես քե չէ, գնա քաղհանավորների մոտ (ն. տ.):

Երբեմն ըղձական եղանակի փոխարեն գործածվում է սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակը, որով ավելի շոշափելի է դարձվում կատարվելիք գործողությունը: Իսկ հրամանը, հորդորը կարող է գրսևորվել ոչ միայն հրամայաման եղանակի միջոցով, այլ նաև ենթադրական եղանակով: Այսպես՝ Հենց կուտապ եկավ ու թռավ, դու մի կողմի վրա խույս տուր (ՎԱ, Հովաթանի գերիները): Հենց որ գործը վերջացնես, կգաս:

§ 952. Երկրորդական նախադասության գործողության՝ գրվածությունն անմիջապես նախորդելու գաղափարը երբեմն դրսևորվում է հետևյալ բերականական միջոցով. առաջադաս երկրորդական նախադասության ստորոգյալը գրվում է անցյալ կատարյալ ժամանակով և կրկնվում է ժխտական ձևով. օրինակ՝ *Հենց ասինչախն անմեղ բերանով, աստված որոտաց իր գթոտ ձայնով (ՀԹ): Այս կառուցվածքի նախադասությունները շատ տարածված են հատկապես ժողովրդական-խոսակցական լեզվում: Այդ նույն իմաստն է արտահայտվում նաև ժողովրդական-խոսակցական լեզվում տարածված և այստեղից ղեղարվեստական գրականության լեզվի մեջ թափանցած հետևյալ կառուցվածքի նախադասություններով. ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունը լինում է առաջադաս և միանում է գլխավորին որ շաղկապով: Վերջինս գրվում է երկրորդական նախադասության՝ ժխտական ձևով գրված բայից անմիջապես առաջ, որը սակայն ունի գրական իմաստ և գործածվում է միայն ժամանակների անմիջական հաջորդականություն ցույց տալու համար. օրինակ՝ էս շորերը ազդին մոխրոտը որ չի հայտնվում խնջույքում, շափաղը պալատի պատերովն է տալիս (ՀԹ):*

§ 953. Սովորաբար իրար անմիջապես հաջորդող գործողություններ նկարագրելիս՝ երբեմն որպես կապակցության միջոց գործածվում են բավական է, բավական է որ բառակապակցությունները: Այս դեպքում ևս երկրորդական նախադասությունը միշտ լինում է առաջադաս և ունենում է բայի ըղձական եղանակով գրված ստորոգյալ: Վերջինիս գլխավոր նախադասության մեջ համապատասխանում է ներկա կամ անցյալ անկատար ժամանակը. օրինակ՝ Բավական էր աչքը խփե՛ր՝ հողից մոլախոտն էր գլուխ բարձրացնում (Ա. Սահ., Մարավը): Բավական է որ փոշտա, անմիջապես լոբու ծաղկից եփած թեյ են խմեցնում (Իէ, Փարիզի անկումը): Բավական է, որ արեւը երեւար, և ամեն ինչ կենդանանում էր (Ն. տ.):

դ) Երբեմն ժամանակային աչափսի հաջորդականությունը սկսվում է բարդ նախադասություններն ունենում են հետևյալ նրբերանգր. գլխավոր նախադասությամբ հաջորդվում է անցյալում կատարվելիք մի աչափսի գործողություն, որը դեռևս չկատարված՝ տեղի է ունենում երկրորդական նախադասության գոր-

ծողությունը: Վերջինս այս դեպքում ևս անմիջապես նախորդում է գլխավոր նախադասության գործողությանը: Երկրորդական նախադասությունը միշտ լինում է վերջադաս և միանում է գլխավորին երբ շաղկապով (երբեմն նաև ու՝ շաղկապով), իսկ ստորոգյալը դրվում է անցյալ կատարյալ ժամանակով: Գլխավոր նախադասության ստորոգյալը դրվում է սահմանական եղանակի անցյալի վաղակատար ժամանակի ժխտական ձևով, որով հաղորդվում է այդ գործողության կատարված չլինելը մինչև երկրորդական նախադասության գործողության կատարումը: Գլխավոր նախադասության սկզբում կամ ստորոգյալից անմիջապես առաջ հանդես է գալիս դեռ (դեռևս) մակբայը, որով ավելի է ընդգծվում ժամանակալին այդ հարաբերությունը: Օրինակ՝ Դեռ Ազոն չէր ջեկվել, երբ կարկուտի նման նրա վրա տեղատարափեցին ձնաքնիքերը (ՔՔ, Պատերազմ): Թագավորը դեռ չէր վերադարձել, որ նա գնաց և սբխազաց Գուրգեն մեծ իշխանի դստեր հետ ամուսնացավ (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Բայց դեռ չէր հասել Արծրունյաց ոստանին, երբ լուր հասավ նրան, թե Հովհաննես Կաթողիկոսը մահացել է (ն. տ.):

§ 954. Այս կառուցվածքի բարդ ստորադասական նախադասությունները ցույց են տալիս բացառապես անցյալում կատարված գործողություններ և ունեն, ինչպես ասվեց, ժամանակային հաջորդականության նշանակություն: Սրանք տարբերվում են վերը նկարագրված նույն նշանակությունն ունեցող նախադասություններից միայն կառուցվածքով և ոճական կիրառությամբ (հմմտ. Դեռ չէր հասել Արծրունյաց ոստանին, երբ լուր հասավ...» և «Հասավ Արծրունյաց ոստանին այն բանից հետո, երբ լուր հասավ...»): Այստեղ գլխավոր նախադասությունն ունի ժխտական կառուցվածք ոչ թե այն պատճառով, որ ցույց է տալիս ընդհանրապես չկատարված գործողություն, այլ որովհետև նկարագրում է այնպիսի գործողություն, որ չէր կատարվել մինչև երկրորդական նախադասության գործողության տեղի ունենալը:

§ 955. Հաճախ գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ժամանակը որոշվում է ոչ թե նրան նախորդած, այլ հաջորդած գործողությամբ նկարագրելու միջոցով: Այս դեպքում ևս գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև առկա է ժամանակային հաջորդականության նշանակություն, որը կարող է ունենալ հետևյալ իմաստային նրբերանգները.

ա) Գլխավոր նախադասության մեջ նկարագրվում է անցյալում կատարված մի գործողություն, որի ժամանակը ավելի որոշակի դարձնելու համար երկրորդական նախադասությամբ տրվում է նրան անմիջապես հաջորդած մի այլ գործողություն: Այսպիսի հարաբերության առկայության դեպքում երկրորդական նախադասությունը սովորաբար լինում է վերջադաս և միանում է գլխավորին երբ, երբեմն նաև ուր շաղկապներով: Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցությանը օժանդակում է նրանց բառային կազմը: Գլխավոր նախադասության մեջ հանդես են գալիս հազիվ և նոր մակբայները, որոնք մի կողմից ցույց են տալիս, որ գործողությունն արդեն վերջացել է, մյուս կողմից ընդգծում են, որ նախադասությունը ավարտված չէ, որ այնտեղ նկարագրված գործողությանն անմիջապես հաջորդելու է մի այլ գործողություն: Երկրորդական նախադասության մեջ կարող են լինել արդեն և հանկարծ մակբայները, որոնք ավելի ճշտում, որոշակի են դարձնում ժամանակային հարաբերությունները:

Գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալը հազիվ և նոր մակբայների մոտ դրվում է սահմանական եղանակի անցյալի վաղակատար ժամանակով, իսկ երկրորդական նախադասության ստորոգյալը՝ անցյալ կատարյալ ժամանակով: Դրանով ցույց է տրվում, որ երկրորդական նախադասության գործողությունը կատարվել-վերջացել է գլխավորի գործողության ավարտվելուց անմիջապես հետո, համարյա այդ գործողության ավարտման հետ միաժամանակ: Օրինակներ՝ Արևի առաջին շողերը հազիվ էին հասել գյուղին, երբ Գարեգինն արթնացավ (Սև, Հողը): Հազիվ մի քանի րոպե խոսել էին, երբ ներս մտավ Լևոնի մայրը (Շիրվ., Արտիստը): Բայց հազիվ գորշ խորքի վրա սկսել էր գծվել հայկական մի հին ամրոցի տխուր ավերակների կույտը, ու հանկարծ մեր ետևից լսվեց նախ խուլ, ապա բարձր շառաչ (ՎՓ, Զորադլիսին):

Երբեմն, երբ հաղորդվում է սովորաբար իրար անմիջապես հաջորդող (կամ հաջորդած) գործողությունների մասին, գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները դրվում են ներկա կամ անցյալի անկատար ժամանակներով. ինչպես՝ Հազիվ ես կառոզանում տեսակավորման վանդակավոր արկղը հաստատել նոր աեղում, երբ արդեն բլինդածի մուտքի մոտ բազմություն է հավաքվում (ԳԺ):

Ժամանակային այսպիսի հարաբերություն ցույց տալու դեպքում երկրորդական նախադասության ստորոգյալը կարող է լինել բաղադրյալ և ցույց տալ այն հետեանքը, որ սուաջացել է գլխավոր նախադասության գործողությանը անմիջապես հաջորդած մի այլ գործողությունից. վերջինիս մասին բարդ նախադասության մեջ թեև չի խոսվում, սակայն հասկացվում է. այսպես՝ Ոտքը հագիվ էր դիպել տապանդակին, երբ նա արդեն քամրի վրա էր (Սև, Հոգը):

Այսպիսի ժամանակային հարաբերություն գրսևորող բարդ ստորադասական նախադասությունները ևս բնույթով խիստ մոտենում են համադասությանը: Այստեղ ևս, բարդ համադասական նախադասությունների նման, գործողությունների կատարման հաջորդականությունը համապատասխանում է իրականության մեջ նրանց կատարման հաջորդականությանը. առաջին նախադասությունը տրվում է նախորդող գործողությունը, երկրորդը՝ նրան հաջորդող գործողությունը: Դա է թերևս պատճառը, որ դժվար է որոշել, թե որ նախադասությունն է ստորադասված մյուսին: Իմաստային տեսակետից կարծես առաջին նախադասության գործողության ժամանակով է որոշվում երկրորդ նախադասության գործողության ժամանակը, իսկ քերականորեն ստորադասական է երկրորդ նախադասությունը, որի կազմի մեջ են գտնվում ստորադասական շաղկապները (տես վերևի օրինակները):

§ 956. բ) Երբ երկրորդական նախադասության գործողությունը հաջորդում է գլխավորի գործողությանը, այն կարող է միանալ գլխավորին նաև մինչև, մինչ քա շաղկապներով: Այս շաղկապներով միացած երկրորդական նախադասությունները ունենում են ժամանակային սահմանափակության նշանակություն: Սրանք տարբերվում են սահմանափակության նշանակություն ունեցող ժամանակի պարագա նախադասություններից նրանով, որ եթե այնտեղ գլխավորի գործողությունը սահմանափակվում էր միաժամանակ կատարված մի այլ գործողության ժամանակի սահմաններում, ապա այս դեպքում գլխավոր նախադասության գործողությունը շարունակվում է մինչև մի այլ գործողության սկսվելը: Այստեղ գլխավոր նախադասությունը ցույց է տալիս մի գործողություն, որը կամ շարունակվում է մինչև որևէ արդյունքի հասնելը, որի մասին խոսվում է երկրորդական նախադասության մեջ և

կամ մինչև նրա դադարեցումը երկրորդական նախադասությամբ նկարագրված գործողություններ: Հենց սրանով էլ այս նախադասությունները տարբերվում են ժամանակային հաջորդականություններից ավելի երբ շաղկապով միացող երկրորդական նախադասություններից (ունեն շափի իմաստային երանգ):

Մինչև, մինչև որ շաղկապներով միացող ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները սովորաբար լինում են վերջադաս: Գլխավորի մեջ նրանց կարող են համապատասխանել այնքան ժամանակ, այնքան հարաբերյալներ: Օրինակ՝ Եվ դուցե այստեղ մի բանի դար դեռ մնալու է այսպես շնչին, Մինչև եւ մի օր բամուց փլչի Եվ դառնա զրույց ու հիշատակ (ԵԶ): Նա սատար կ'իջի Գալունովի ստորաբաժանումներին այնքան ժամանակ, մինչև որ ստանա մի հրաման (ՀԲ, Մեծ տան գավակները): Պարում է ձմեռն հարսանիքներում, կամ մեծավորի թեփշի է լեզում, մինչև մի քանի շահի է ճարում (ՀԲ):

§ 957. Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները այս բարդ նախադասություններում ունեն ժամանակների հետևյալ հաջորդականությունը. երբ գլխավորի ստորոգյալը դրված է լինում ներկա կամ անցյալի անկատար ժամանակներով և ցույց է տալիս սովորաբար կրկնվող գործողություն, երկրորդական նախադասության ստորոգյալը ժամանակով համաձայնում է նրան և գրվում նույնպես ներկա կամ անցյալի անկատար ժամանակներով. օրինակ՝ Ու բոլորն այսպես խառնվում են իրար, մինչև որ տղաները թռկերը քաշելով, աղմուկով կաբգի են հրավիրում նրանց (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ) (տե՛ս նաև վերևի օրինակները):

Գլխավոր նախադասության անցյալի անկատար ժամանակին երկրորդական նախադասության մեջ կարող է համապատասխանել նաև անցյալ կատարյալ ժամանակ: Այս դեպքում այն ցույց է տալիս ոչ թե անցյալում սովորաբար կրկնվող գործողություն, այլ անցյալում կատարված մի առանձին գործողություն, որն ընդհատվել է երկրորդական նախադասության գործողությամբ: Օրինակ՝ Մառից ծառ անվերջ, ծառերի հաև թիթեռը կախարդ թռչում էր, փախչում, կրկին վազում էր աղջիկն հեհհե, մինչև որ խավարն իջավ անտառում (Իս.):

Գլխավոր նախագասութեան անցյալ կատարյալ ժամանակին երկրորդական նախագասութեան մեջ ևս համապատասխանում է անցյալ կատարյալ ժամանակ: Օրինակ՝ Կրակը շարունակվեց այնքան ժամանակ, մինչև ֆաշիստները անհետացան տեսողությունից (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Հայացքներով հետևեցին նրան, մինչև դուրս եկաւ այգու դարպասից (ն. ա.):

Գլխավոր նախագասութեան ըղձական, ենթադրական և հրամայական եղանակներին կարող են համապատասխանել ըղձական կամ ենթադրական եղանակները: Օրինակ՝ էդքան էլ կապրեմ դեռ էսպէս թեք ընկած, մինչև լրանա մի հազար տարին (ՀՔ): Տարեւ, տաճեցե՛ք այս մարդկանց ամենասոսկալի տանջանքներով, մինչև որ նրանք կհայտնեն ձեզ ծածկված գանձերի տեղը (Մուր., Գեորգ Մարգալետունի):

Մինչև. մինչև որ շաղկապներով միացող ժամանակի երկրորդական նախագասութեանները, բացի ժամանակային սահմանափակւթյան նշանակութիւնից, կարող են ունենալ նաև պայմանի իմաստային երանգ: Այս բնույթի նախագասութեանների կառուցվածքային առանձնահատկութիւնն այն է, որ թե՛ գլխավոր և թե՛ երկրորդական նախագասութեանները ունենում են ժխտական կառուցվածք: Օրինակ՝ Նա հաստատ զիտեր, որ Բեշիրը չի հանգրստանալ, մինչև որ յուր կրած պարտութեան վրեժը չլուծի (Մուր., Գեորգ Մարգալետունի): Այո, մինչև որ հաշիվս չվերջացնի, տանից դուրս չեմ գալու (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ): Հիմա Սերգեյը չէր հեռանա, մինչև չիմանար նրա գաղտնիքը (Վի, Մեզ մոտ հարավում):

§ 958. Ժամանակային հաջորդականութեան հարաբերութեանները զրոստորոգ երկրորդական նախագասութեանները ժամանակակից հայերենում կարող են միանալ գլխավորին նաև առանց հատուկ կապակցական բառերի: Ի տարբերութեան այս նույն հարաբերութեաններն արտահայտող շաղկապավոր բարդ ստորադասական նախագասութեանների, որոնց մեջ գլխավոր նախագասութեան գործողութեան ժամանակը կարող է բացահայտվել ինչպես նրան նախորդող, այնպէս էլ հաջորդող գործողութեանների նկարագրելու միջոցով, անշաղկապ կապակցութեան ժամանակ գլխավոր նախագասութեան գործողութեան ժամանակը բացահայտվում է միայն նրան նախորդող մի այլ գործողութեան նկարագրելու միջոցով: Սրանք ունեն հետևյալ կառուցվածքային առանձնահատ-

կույթյուններ. երկրորդական նախադասությունը միշտ լինում է առաջադասու և հաճախ իր հերթին լինում է բարդ. օրինակ՝ Խմացավ՝ մոտենում ենք — շտապով ետ-ետ գնաց, ներս մտավ, թաքնվեց (ՀԹ)։ Այստեղ գլխավոր նախադասությունը միավորյալ է, իսկ առաջադասու երկրորդական նախադասությունը իր հերթին անշաղկապ՝ բարդ նախադասություն է (խմացավ՝ մոտենում ենք)։ Այսպիսի դեպքերում առաջին անշաղկապ բարդ նախադասության՝ ամբողջ բարդ ստորադասական նախադասության համար մեկ միավոր համարվելուն օժանդակում է հնչերանգը։ Նրա մասերի միջև եղած դադարը դառնում է շատ աննշան (խմացավ՝ մոտենում ենք), նախադասության վերջում ձայնը որոշ չափով բարձրանում է, դրան հաջորդում է զգալի դադար, ապա սովորական իջնող հնչերանգով արտասանվում է երկրորդ՝ գլխավոր մասը։

Սա նախադրուշական-բացատրական հնչերանգն է, որը հատուկ է բոլոր ժամանակի պարագա անշաղկապ երկրորդական նախադասություններին և որով այս նախադասությունները արարելով են թվարկման հնչերանգ ունեցող ժամանակային հաջորդականություն զրահորդ անշաղկապ համադասական նախադասություններից։ Անշաղկապ ժամանակի երկրորդական նախադասությունները բաժանվում են գլխավորից ստորակետով, բովով (ձեռնառամբ), երբևէ նաև անջատման դծով։ Վերջինս սովորաբար գործածվում է այն դեպքում, երբ ժամանակի երկրորդական նախադասությունը իր հերթին բարդ է, և նրա ու գլխավոր նախադասության միջև եղած դադարը համեմատաբար երկար է։

Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները այս բարդ նախադասություններում ժամանակով սովորաբար համաձայնում են։

Երբ նկարագրվում են անցյալում կատարված, իրար հաջորդած գործողություններ, անշաղկապ նախադասության մեջ գործածվում է սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակը։ Սա անշաղկապ ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների ամենատարածված ձևն է։ Օրինակներ՝ Տեսավ՝ չեն գալի, դուռ չեն բաց անում, ինքն էլ մեկնվեց քաղթի մեջդանում (ՀԹ)։ Տեսան տանը չի կարողանում ծառայի՝ խանութ տաքան Գիբորին (ՀԹ)։ Արհեստանոց իսկույն վազեց ու պատվիրեց չորս հատ ափնոց... Սեով նաչեց՝ արևն անգամ նրան քվաց մի սառցազունը (ԳԲ)։ Այ գեներալ էր, ասաց մի զինվոր,— որ այստեղ

էր, կարծես վրանք լցվել էր, զնաց՝ վրանք զատարիվեց (ՀՔ, ՄԼձ տան դավանները):

Վերջին օրինակում ժամանակային հարաբերություն ցույց տվող անշաղկապ բարդ նախադասությունը իր հերթին համադասական անշաղկապ բարդ նախադասության երկրորդ բաղադրիչն է (առաջին բաղադրիչը՝ «որ այստեղ էր, կարծես վրանք լցվել էր» դարձյալ ժամանակային հարաբերություն ցույց տվող բարդ նախադասություն է, սակայն շաղկապական կապակցությամբ):

Այս կառուցվածքի անշաղկապ նախադասությունները սովորաբար ունենում են պատճառի իմաստային երանգ, այսինքն՝ նկարագրում են այնպիսի գործողություն, որը նախորդելով զլիսավորի գործողությանը՝ միաժամանակ կարծեք պատճառ է հանդիսանում վերջինիս կատարման համար (տե՛ս վերևի օրինակները):

Անցյալ կատարյալ ժամանակով ժամանակային հաջորդականությունը գրանորոշ անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունները տարածված են նաև ժողովրդական առածների, տաղվածքների մեջ, սակայն այս դեպքում նրանք ցույց են տալիս ոչ թե կոնկրետ ժամանակում իրար հաջորդած գործողություններ, այլ գործածվում են ընդհանրական նշանակությամբ: Օրինակներ՝ Գիլի գլխին ավետարան կարդացին, ասաց՝ շուտ արեք, ոչխարը սարն անց կացավ (Հայկական առածանի): Խոջին տեսան՝ աղքատ մոռացան (ն. տ.): Սուտ ասողի տունը կռակ ընկավ՝ չնավատացին (ն. տ.):

§ 959. Ժամանակային հաջորդականության հարաբերությունը պարունակող անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասություններում գործածական են նաև բացի ըղձական և ենթադրական եղանակները: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է ասպագայում կատարվելիք գործողություն, որի կատարման ժամանակը ավելի որոշակի է դառնում, բացահայտվում է նրանից առաջ կատարվելիք մի այլ գործողություն նկարագրելու միջոցով: Երբեմն զլիսավոր նախադասության ենթադրական եղանակին համապատասխանում է ըղձական եղանակ, սակայն այս դեպքում ևս բաց-ստորոգյալները ժամանակներով համաձայնում են (սովորաբար երկուսն էլ զրվում են ապառնի ժամանակով): Ահա օրինակներ յուրաքանչյուր դեպքի համար.

Զէ, հավատացնում եմ քեզ, Միքայել, նա շատ կրթված աղջիկ է: Այ, կգնանք, իմեղ կտեսնեն (ՆԻ, 2, 429). Պարզ է՝ ռազմա-

կան դադունիք է... Կգա ժամանակը՝ կիմանալ (ՄԱ), Այսօր, վաղը կվերանա. կտեսնենք (ԳՌ, Մագիլների մեջ): Այս նախադասությունները իրենց կապակցության բնույթով խիստ մոտ են համադասությունը:

Բայց աշունը վերջանա, մի անգամ կգամ Թեհրան (ԳՍ, Թեհրան): Էս տարի բերքը բարով-խերով հավաքենք, աշնանը մարդ կուղարկեմ ձեր տուն խնամախոս (ԱՍ, Ծարավը): Գնամ, վերադառնամ կմտածենք այդ մասին (ԳՌ, Մագիլների մեջ):

Այս կառուցվածքի նախադասություններում երբեմն նկարագրվում են սովորաբար իրար հաջորդող գործողություններ. օրինակ՝ Մի ուռի տեսնի՝ կկանգնի, աչքի պռնով կնայի, մտքում կհաշվի, թե քանի տախտակ դուրս կգա (ԱԲ): Այստեղ երկրորդ՝ գլխավոր մասը իր հերթին անշաղկապ բարդ համադասական նախադասություն է:

Հազվադեպ և՛ գլխավոր, և՛ երկրորդական նախադասությունների մեջ գործածվում է ըղձական եղանակի ասպառնի ժամանակը. օրինակ՝ Ու՛ր, — հարցրեց Տիմոֆեևը: — Շորերս հագնեմ՝ զամ (ԲՎ, Ինչպես է դալիս երջանկությունը): Իսկ երբեմն էլ, ենթադրական եղանակի գործածության դեպքում, գլխավոր նախադասությունը լինում է անվանական. օրինակ՝ Տեղդ ծանր նստիր: Կլուսանա, հեղեղները կլվեն, նուր բաբի ունապարհ (ՍԽ, Հողը):

Ըղձական և ենթադրական հղանակների անցյալ ժամանակները ևս ժամանակային հարաբերություններ արտահայտող բարդ ստորադասական նախադասություններում երբեմն ունենում են անցյալի անկատարի իմաստ և ցույց են տալիս սովորաբար իրար հաջորդող գործողություններ. օրինակ՝ Նրանք սև ասեին, պ. Մարութեն կասե սպիտակ. Նրանք հա ասեին, պ. Մարութեն կասե չէ (ԵԶ, Երկիր Նաիրի): Անտառում գայլ կհաբձակվե մեզ վրա, մենք միասին էինք, եղնիկի ձագ բռնեինք, թե նապաստակի՝ միասին (Ավանդ.):

Ապագայում կատարվելիք գործողություն նշելիս՝ ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները ունենում են պայմանի իմաստային երանգ, այսինքն՝ ընդգծվում է նաև այն, որ երկրորդական նախադասության գործողությունը, կատարվելով գլխավոր նախադասության գործողությունից անմիջապես առաջ, պայման է հանդիսանալու վերջինիս կատարման համար: Այս նախադասությունները տարբերվում են պայմանի երկրորդական նա-

խաղաասություններից նրանով, որ եթե վերջիններիս միջոցով տրվում է ննթադրվող գործողություն, որի կատարման համար անհրաժեշտ է որևէ այլ գործողության կատարում, ապա այս դեպքում նկարագրվող երևույթները դիտվում են իբրև հաստատ կատարվելիք գործողություններ, որոնք իրար հետ կապված են միայն ժամանակային հաջորդականության նշանակությամբ (տե՛ս վերևի օրինակները):

Ներկա ժամանակը այս նախադասություններում գործածվում է երկու դեպքում՝ ա) երբ կիրառվում է իբրև պատմական ներկա, այսինքն՝ երբ նկարագրվում են անցյալում կատարված գործողություններ. օրինակ՝ Կոստում, բարձրացնում են բարր—բացվում է նրանց առաջ մի մուկ ներքնահարկ (ԵԶ, Չարենց-Նամե): Դնում է Գոթոն ոտքը ջրաղացաքարի վրա՝ շարժվում է (ն. տ.): բ) Ավելի հաճախ՝ երբ նկարագրվում են սովորաբար իրար հաջորդող նախադասություններ: Ծրինակներ՝ Մանասը ուրիշ բան է: Մենք միայն նրան ենք հավատում: Տեսնում է մեզ, ասում է՝ ինչ որ արդար ու ճիշտ է (Լեո, Մելիքի աղջիկը): ...Ու չեն էլ նկատում: Ասում են՝ զարմանում են... բացատրում են՝ խեթում են (ԵԵ): Քարը վատ է, շուտ է բթանում. մի օր բանեցնում են, այլևս ոչինչ չի կտրում (Բ, Սամվել): Բերան կա՝ հաց չկա, հաց կա՝ բերան չկա (Հալկ. առածանի):

Երբ կրկնվող գործողությունների նկարագրությունը վերաբերում է անցյալին, գործածվում է սահմանական եղանակի անցյալի անկատար ժամանակը. օրինակ՝ Մենք զարմանում էինք, որ նա այդպես փոխվել է, հարցնում էինք, հազիվ էր պատասխանում (Մ. Մանվ., Տաք կերակուր): Երբք նրան այնքան վիրավորակոն, այնքան անտանելի չէր թվացել նրա դրությունը, որքան այժմ: Հանդիպում էր յուր ծանոթներին—ոչ ոք չէր մոտենում նրան (Շիրվ., Շրջանից արտաքսվածը): Կավ մայթի՞ք էին անցկացնում՝ դրանք նույնպես «Ջարդանդի մայթիք» էին (ՄԱ, Պատմվածքներ):

Որոշ դեպքերում անշաղկապ նախադասությունների ստորուղասական կապակցության դրսևորմանը քերականական միջոցների հետ միասին օժանդակում են բառական միջոցները, որոնք միաժամանակ իմաստային նրբերանգներ են տալիս ժամանակային հաջորդականության նշանակությանը: Այսպես՝ ժամանակային հարաբերությունը ստանում է անմիջական հաջորդականության

նշանակություն, երբ՝ ա) առաջին՝ ստորագասական մասի սկզբում (կամ կազմում) հանդես է գալիս հազիվ մակբայը. օրինակ Հազիվ ծանրացան արտևանունքները, քնեց աբեղան յուր կոշտ անկողնում (ՀԹ)։ բ) առաջին մասի ստորոգյալը կրկնվում է ժխտական ձևով, օրինակ՝ Հովակին բաղեցինք, չբաղեցինք՝ դու էլ ծովեցիր (Մ. Մանվ., Տաք կերակուր)։ գ) առաջին՝ երկրորդական նախագասության հնչերանգը մոտենում է հարցական հնչերանգին, երկրորդ՝ գերադաս մասը սկսվում է իսկույն մակբայով. օրինակ՝ Նոր, հակայական ավտոբուսներ էր ստանում քաղաքը, իսկույն դրանք մկրտում էին «Ջարդանդի ավտոբուս» անունով (ՄԱ, Պատմվածքներ), կամ՝ տաջադաս երկրորդական նախագասության ստորոգյալը դրվում է ըզձական եղանակի անցյալ ժամանակով, զլխավոր նախագասությունը դարձյալ սկսվում է իսկույն մակբայով, իսկ ստորոգյալը դրվում է անցյալ անկատար ժամանակով. օրինակ՝ Գյուղը մի նոր գիրք մտներ՝ իսկույն հոտն առնում էր (ԱՍ, Ծարավը)։ Երբեմն իսկույն-ը կարող է բացակայել, իսկ զլխավոր նախագասության ստորոգյալը լինել բաղադրյալ (անցյալ ժամանակով դրված հանգուցով). օրինակ՝ Դարունը բացվե՛ր՝ մինչև խոր աշուն, քեռի Վարդանը աբսերի մեջ էր (ԽԴ, Խոզեղան)։

Այս ձևերը գործածվում են սովորաբար իրար անմիջապես հաջորդող գործողություններ նկարագրելիս, կամ ընդհանուր դատողություններ անելիս։ Վերջին դեպքում անշաղկապ նախագասությունը կարող է ունենալ նաև հետևյալ կառուցվածքը՝ երկրորդական նախագասության ստորոգյալը դրվում է սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակի (երբեմն նաև ներկա ժամանակի) եզակի երկրորդ զեմքով, իսկ զլխավորի ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ և ցույց է տալիս այդ գործողության անմիջական հետևանքը. օրինակ՝ Խոսքը քանի բերանդ է՝ քուկդ է, բերնեդ ելավ՝ քուկդ չէ (Հայկ. առածանի)։ Ի՞նչ է, ներկարարի կարաս է՝ շորը գցեցի՝ ր մեջը, պատրաստ է (ԲՎ, Ինչպես է գալիս երջանկությունը)։ Աչի՛դ քեֆեցի՛ր՝ բանիդ տերը չես (ՀԹ)։ Ձես հասցնում հայացքդ շրջել, տեղն արդեն ակոսված է (ԵԵ)։

Մանոր. — Դեղարվեստական գրականության մեջ հազվադեպ հանդիպում են վերջադաս ժամանակի պարագա երկրորդական նախագասության անշաղկապ կապակցության դեպքեր. ինչ-

պես՝ Դեռ ճաշ չէր եղել, հասան Միանե (ԳՌ, Մագիլների մեջ): Դեռ արտասուքը չէր ցամաքել նրա երեսին, դեռ այրվում էին խազեխի ապտակների տեղերը, դեռ նոր էր լռել աղջիկ-պարոնի ձենը-չվզվացնելով ներս մտավ Վասոն (ՀԹ): Այսպիսի անշաղկապ կապակցությունը ոճական տեսակետից անհարթ է: Ավելի ճիշտ և օրինաչափական է այս նախադասությունների շաղկապավոր կապակցությունը («Դեռ ճաշ չէր եղել, երբ հասան Միանե» և այլն):

Զեպի ՊԱՐԱԿԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 960. Երկրորդական նախադասությունները կարող են կատարել գլխավոր նախադասության ձևի պարագայի շարահյուսական պաշտոն, այսինքն՝ ցույց տալ, թե ինչ ձևով, ինչպես է տեղի ունենում գլխավոր նախադասության գործողությունը:

Ձևի պարագա երկրորդական նախադասություններն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ իրենց կատարած շարահյուսական հիմնական պաշտոնի հետ միաժամանակ ունենում են իմաստային այլ երանգ ևս: Նրանք ցույց են տալիս գլխավորի գործողության կատարման ձևը՝ նրանից առաջացած հետևանքը նկարագրելու միջոցով, համեմատելով մեկ այլ գործողության հետ և այլն:

Այս նախադասությունները միանում են գլխավորին ու, կարծես, ասես (որ կարծես, որ ասես) շաղկապներով, ինչպես (ինչպես ու), ոնց (ոնց ու) հարաբերականներով: Վերջինս բարբառային է և գրականության մեջ հանդիպում է հազվագեպ: Գլխավոր նախադասության մեջ կարող են հանդես գալ այնպես, այն ձևով հարաբերյալները:

§ 961. Ինչպես ասվեց, ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները կարող են բացահայտել գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ձևը՝ նրանից առաջացած հետևանքը նկարագրելու միջոցով: Այս նախադասությունները չպետք է համարել հետևանքի, որովհետև վերջինս (հետևանքը) այստեղ միայն օժանդակ միջոց է՝ գլխավոր նախադասության գործողության ձևը նկարագրելու համար: Օրինակ՝ Դու հագուստով ու դեմքով այնպես և փոխված, որ ստատանան էլ քեզ չի կարող ճանաչել (ՍԶ, Պապ

թագավորը): Այստեղ գլխավոր նախադասության գործողության ձևը որոշվում է նրա՝ տվյալ ձևով կատարվելուց առաջացած հետևանքը նկարագրելու միջոցով:

Հետևանքի երանգ ունեցող ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները միշտ ունենում են վերջադաս շարադասություն և միանում են գլխավորին որ շաղկապով, որին գլխավորի մեջ պարտադիր կերպով համապատասխանում է այնպես հարաբերվալը: Վերջինիս առկայության շնորհիվ է միայն երկրորդական նախադասությունը կատարում ձևի պարագայի շարահյուսական պաշտոն՝ նյութական բովանդակություն տալով նրան (ինչպես հայտնի է, որ շաղկապը ինքնին չի կարող իմաստային երանգ տալ երկրորդական նախադասությանը): Բերենք օրինակներ՝ Եվ այդ ամենը այնպես արագ կատարվեց, որ անկարելի էր մի բան անել (ԼԹ): Ասում են, որ դու այնպես, Մոռացել ես ինձ այնպես, որ երբ անունս են տալիս, Հաղիվ միտդ եմ դալիս (Իս): Իսկ քեռի Դավոն այնպես էր նստել և մյուսներն այնպես էին նայում նրան, որ մատնում էին, թե այդ հետաքրքիր պատմողը հենց ինքը՝ քեռի Դավոն էր (ԱԲ, Քեռի Դավեն):

Երբեմն գլխավոր նախադասության մեջ առկա է լինում նաև նյութական իմաստ ունեցող որևէ ձևի պարագա, սակայն գործողության կատարման ձևը լիակատար քսցահայտելու համար երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է գործողության այդ ձևով կատարվելուց առաջացած հետևանքը. օրինակ՝ Եվ այնպես լուռ էին լսում, որ նույնիսկ Աթա ապերը դեմնից չէր վերջնում բռնոթմամբ (ԱԲ, Նղբայության ընկուղենները): Այնպես բարձր գուռաց Արդումներ, որ ձայնը հատավ քաղհանավորներին (ԱԲ, Կարմրաքար):

Օտևար.— Ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունների ալս տեսակից է առաջացել հետևանքի երկրորդական նախադասությունների մի մասը: Այնպես հարաբերվալը շատ սերյտորեն կապված լինելով երկրորդական նախադասության հետ՝ հիմնականում կատարում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցության պաշտոն՝ իհարկե շարունակելով կատարել ձևական ձևի պարագայի պաշտոն: Դրա հետևանքով այն սկսում է հաճախ գրվել երկրորդական նախադասությունից անմիջապես առաջ, որ շաղկապին կից. օրինակ Հինգ-վեց մեծ ու

փոքր բարձերը դարաված էին միմյանց վրա սիմետրիկ ձևով ալնալես. որ կազմում էին մի տեսակ բուրգ (Շիրվ., Քառս): Շրջուն շարադասության հետեանքով հարաբերյալը երբեմն անջատվում է գլխավոր նախադասությունից ստորակետով. օրինակ՝ Տները շատ սերտ և անմիջական կերպով կցած էին մեկը մյուսի հետ, ալնալես, որ տանիքների վրայով կարելի էր հայոց թաղի մի ծայրից մինչև մյուսը գնալ (Բ, Կայծեր): Կամ՝ Մի քանի ժամանակ է, որ երազում գեղեցիկ աղջիկ տեսնելով սիրահարվել էի նորա վերս, ալնալես, որ ոչ ցերեկս ցերեկ էր, ոչ գիշերս գիշեր (ՄՆ, Մեռելահարացուկ): Որոշ դեպքերում ալնալես հարաբերյալի և որ շաղկապի կապը այնքան ուժեղանում է, որ հարաբերյալը մտնում է երկրորդական նախադասության կազմի մեջ՝ դադարելով համարվել գլխավոր նախադասության ձևի պարագա և վերածվելով ալնալես որ բաղադրյալ շաղկապի մասի: Սրա հետեանքը լինում է այն, որ երկրորդական նախադասության ձև ցույց տալու իմաստը միագնում է, և այն վերածվում է հետեանքի երկրորդական նախադասության: Համեմատի՛ր հետևյալ նախադասությունները. «Այս մտքերը ոգևորեցին իշխանին ալնալես, որ նա չզգաց, թե ինչպես անցավ Գեղա դարավանդները (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի). և «Այս մտքերը ոգևորեցին իշխանին, ալնալես որ նա չզգաց...»: Առաջին օրինակում երկրորդական նախադասությունը կատարում է ձևի պարագայի շարահյուսական պաշտոն՝ հետեանքի իմաստային երանգով, իսկ երկրորդ օրինակում այն արդեն հետեանքի երկրորդական նախադասություն է:

§ 962. Ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունը կարող է ունենալ նաև նպատակի իմաստային երանգ, այսինքն՝ բացահայտել գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ձևը, գործողության՝ ավել ձևով կատարվելու նպատակը ցույց տալու միջոցով: Այս դեպքում ևս այն լինում է միայն վերջադաս, միանում է գլխավորին որ շաղկապով, իսկ գլխավոր նախադասության մեջ առկա՝ է լինում ալնալես հարաբերյալը. օրինակ՝ Քողարկել էին ալնալես, որ յուրայիններն էլ մոտիկ տարածության վրա դժվար նկատեին (ՀՔ, Մեծ տան դավալները): Եվ ահա այդ մարդկանց պետք է դասավորել ալնալես, որ ստացվի ուռավիլ արդյունք (ԱԲ, Քեռի Դավոն):

Այս բնույթի երկրորդական նախադասությունների ստորոգ-

յալը միշտ դրվում է բայի ըզձական եղանակով, որով և պայմանավորված է նրա նպատակի իմաստային երանդ ունենալը (տե՛ս վերևի օրինակները):

§ 963. Ավելի հաճախ ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները ունենում են համեմատություն իմաստային երանդ, այսինքն՝ ցույց են տալիս գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ձևը՝ համեմատելով մի այլ գործողության հետ, որի կատարման ձևը նախօրոք հայտնի է: Այս բնույթի ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին ինչպես հարաբերական բառով. օրինակ՝ նա սկսեց վերաբերվել դեպի ամուսինը ճիշտ այնպես, ինչպես և էի վերաբերվում (նր, Սոփանված աղավնի): Մի ապաքախտ օր ևս ամուսնացա ճիշտ այնպես, ինչպես ամեն օր ամուսնանում են ինձ նման շատերը (Շիրվ.): Քաղաքի ցածրիկ տների ու խանութների միօրինակ ծովում այդ կտորներն աչքի էին ընկնում, ինչպես աչքի կընեին կանացի եվրոպական փետրազարդ գլխարկն արևելյան գյուղում (ԵՁ, Երկիր նաիրի): Եվ այդ փոքրիկ վայրենիներն այնպես էին նայում, ինչպես նախամարդը կնայեր Տեր գի բաղում ավագ քահանային (ԱԲ, Կյուրես):

Ինչպես հարաբերականին գլխավոր նախադասության մեջ կորոզ է համապատասխանել այնպես հարաբերյալը, որի առկայությունը, սակայն, այս դեպքում պարտադիր չէ, քանի որ ինչպես հարաբերականը ինքնին արդեն բավական է երկրորդական նախադասությանը ձևի պարագայի պաշտոն տալու համար: Հարաբերյալ օգտագործվում է միայն այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ է լինում հատկապես ընդգծել գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունների կատարման ձևի նույնությունը, համապատասխանությունը: Այդ նույն նպատակով այնպես հարաբերյալի հետ երբեմն գործածվում են հենց և ճիշտ եղանակավորող բառերը՝ հենց այնպես, ճիշտ այնպես (տե՛ս վերևի օրինակները):

§ 964. Այս երկրորդական նախադասություններն ունեն համեմատաբար ազատ շարադասություն՝ կարող են լինել և՛ առաջագաս, և՛ վերջագաս (հազվադեպ նաև միջագաս): Երկրորդական նախադասությունը լինում է առաջագաս, երբ անհրաժեշտություն է զգացվում հատկապես շեշտել գլխավոր նախադասության գոր-

ժողովրդյան ձեռք: Վերջինս այս դեպքում սկսվում է այնպես կամ այդպես հարաբերյալներով, որոնց կարող են ավելանալ էլ կամ ե՛լ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունների նույն կամ նման ձևով կատարվելը շեշտելու համար. օրինակ՝ եվ ինչպես դեղնած տերևները խշշալով փարվում են ոտքերիս և քշքշում, այնպես էլ երկու բարակ ձեռքեր ձգվում են դեպի ինձ և խնդրում (ԱՔ, Բրուտի տղան): Ինչպես գնում է, այնպես էլ կվերադառնա (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Ինչպես դուրս ես արել, այնպես էլ գնա հրավիրիր (ՂԱ):

Միջադաս ձևի պարագա երկրորդական նախադասության օրինակ՝ Եվ այնպես, ինչպես բոլոր դարերում կապված է եղել մարդը իր դարին, Ես իմ մեջ այսօր տենչերն եմ կրում Մեր ժամանակի անդուլ պայքարի (ԵԶ):

Ինչպես հարաբերականին հաճախ ավելանում է ու թարմատարը. օրինակ՝ Դրիր, որ կռվում ենք թշնամու դեմ, ինչպես ու երդվել էինք (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Պետք է գունդը մարտերից դուրս բերել կազմակերպված, ինչպես ու կանոնագիրքն է ասում (ն. տ.):

Վերջին օրինակում գլխավոր նախադասության մեջ առկա է կազմակերպված ձևի պարագան: Երկրորդական նախադասությունը ծառայում է ձևի պարագայի առկայությունը հիմնավորելուն և ունի հիմունքի իմաստային երանգ:

§ 965. Ինչպես ու-ին համանիշ է նաև ոնց ու-ը, որը շատ գործածական է ժողովրդական-խոսակցական լեզվում: Գեղարվեստական գրականության մեջ այն հանդիպում է շատ սակավ, այն էլ երկխոսությունների մեջ. օրինակ՝ Ուրեմն Անահիտը իր փորձով գիտնականներին ջարդուխուրդ է անում, էլի, ոնց ու ես իմ փորձով մեկ-մեկ Դարվինին նեղն եմ դցում (ՎԱ, Սեանի ափին):

Այդ նույն իմաստով երբեմն գործածվում է ինչ ձևով հարաբերականը, որին գլխավորի մեջ համապատասխանում է այն ձևով հարաբերյալը. օրինակ՝ Արտասանեց նա Գամառ-Քաթիպայի ուսանավորի խոսքերն այն ձևով, ինչ ձևով որ լսել էր հայ բեմի վրա (ՆԴ):

§ 966. Երկրորդական նախադասությամբ կարող է տրվել մի այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որը իրականում տեղի չի ունեցել, բայց որին նմանեցվում է գլխավոր նախադասության

գործողությունը՝ նրա կատարման ձևը պարզ դարձնելու, բացահայտելու համար: Այս դեպքում այն միանում է գլխավոր նախագասությունը ասես: Կարծես շաղկապներով, որոնք էլ հենց երկրորդական նախագասությունը տալիս են նմանեցման, համեմատության հրանդ: Գլխավոր նախագասության մեջ առկա է լինում ունակն հարաբերյալը, որով ընդգծվում է երկրորդական նախագասության՝ ձևի պարագայի շարահյուսական պաշտոն ունենալը. օրինակ՝ Երեման դետն այնպես էր փրփրում, հոխորտում, ասես ուզում էր ժայռերը ետ մղել (Սև, Հողը): Վաղորդյան ճառագայթները խաղում էին թփերի, թթենիների տերևների վրա այնպես, ասես ծառերի կատարները ոսկեզօծվել էին (ն. տ.): (Տան) պատերն այնպես էին սևացել և կրակի լույսով այնպես էին փայլում, ասես պատերը ձյութած էին (Ա.Բ, Եղբայրության բնկուղենիները):

§ 967. Բայի եղանակների և ժամանակների գործածությունը ձևի պարագա երկրորդական նախագասություններում ազատ է, բացառյալ մի քանի դեպքերի՝

ա) երբ ու շաղկապով ձևի պարագա երկրորդական նախագասությունը ունենում է նպատակի իմաստային հրանդ, նրա ստորոգյալը, անկախ գլխավոր նախագասության ատորոգյալի եղանակից և ժամանակից, միշտ դրվում է բայի ըղձական եղանակով: Վերջինիս միջոցով էլ հենց պայմանավորված է նպատակի իմաստային հրանդը. օրինակ՝ Ես միգամ այնպես, որ ոչ ոք չնկատի:

բ) երբ բարդ նախագասությունը ցույց է տալիս սովորաբար տվյալ ձևով տեղի ունեցող գործողություն, գլխավոր և ձևի պարագա երկրորդական նախագասությունների ատորոգյալները ժամանակներով համաձայնում են՝ երկուսն էլ դրվելով սահմանական եղանակի ներկա կամ անցյալի տեղատար ժամանակներով. օրինակ՝ Այնպես է: ստացվում, որ օրվա թերթերը գյուղում առաջինը միշտ Պետունց Գալուն էր կարգում (Գ.Բ, Գյուղից եկած պատգամավորը): Նա երգում է այնպես, ինչպես երգում են միայն այդ տարիքում: (ն. տ.):

§ 968: Ժամանակակից հայերենում ձևի պարագա երկրորդական նախագասությունների անշաղկապ կապակցությունը հանդիպում է շատ հազվադեպ. օրինակ՝ Թափանցիկ մաշկով ձեռքը երեմանակի՝ ցնցվում էր այնպես, քվում էր մեկը հրում էր նրան (ՍԶ, Պապ թագավորը): Քայլում էին այնպես երկյուղած, քվում էր մեկը հետապնդում էր նրան (ն. տ.):

Բերված օրինակներում քվում էր բայը արդեն վերածվել է եղանակավորող բառի և փաստորեն կատարում է շաղկապական դեր: Իհարկե, ժամանակակից գրական հայերենում հանձնարարելի է այս կառուցվածքի նախադասությունների ու շաղկապով կապակցությունը՝ «որ քվում է...»:

Անշաղկապ կարելի է համարել նաև բնդհանուր-անորոշ նշանակություն ունեցող հետևյալ կառուցվածքի նախադասությունները՝ Նստել էին, ով ինչպես ուզում էր (ԱԲ, Քեռի Դավոն), կամ՝ Երգում էին, ով ինչպես կաւոող էր. բերված օրինակների ստորադասական մասում թեև առկա են ով և ինչպես հարաբերական դերանունները, սակայն դրանք այստեղ շաղկապական դեր չեն կատարում: Իհարկե, երկրորդական նախադասության բնույթը որոշվում է ինչպես հարաբերականի միջոցով: Եթե փոխենք այդ հարաբերականը, կփոխվի նաև երկրորդական նախադասության բնույթը (համեմատիր՝ «Երգեցին, ով ինչպես կարողացավ» և «Երգեցին, ով ինչքան կարողացավ»):

ՉԱՓԻ ՊԱՐԱԳԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ...

§ 969. Չափի պարագա երկրորդական նախադասությունները բնույթով շատ մոտ են ձևի պարագա երկրորդական նախադասություններին, սակայն որակապես տարբերվում են նրանցից: Եթե ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս գործողության կատարման ձևը (ինչպես, ինչ ձևով է կատարվում գործողությունը), ապա չափի պարագա երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս գլխավորի գործողության դրսևորման չափը (ինչքան, ինչ չափով է կատարվում գործողությունը): Հմտ. «Նա այնպես խփեց, որ ձողը երկու մասի բաժանվեց» և «Նա այնքան խփեց, որ ձողը երկու մասի բաժանվեց»:

Չափի պարագա երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս՝

1) թե ինչ չափով, ինչքան է կատարվում գլխավոր նախադասության գործողությունը և 2) ինչ քանակով, ինչ չափով է դրսևորվում գործողության որևէ հատկանիշը, ձևը: Այսինքն՝ չափի պարագա երկրորդական նախադասությունը կարող է վերաբերել գլխավոր նախադասության ստորոգյալին կամ ալլ անդամի (մեծ

մասամբ ձևի պարագային): Բերենք օրինակներ՝ Ուրախության ալիքը բարձրացավ այնքան, որ սրբեց, ետ վանեց քունը (ԱՅ, Բե-վա՛ն, Բևա՛ն), Ինչքան մոտենում է ջրվորը, այնքան ազնիվ բարձ-րահասակ է երևում (ԱՅ, Սև ցեղերի սերմնացանը): Հնչում էին նրա ախանջին քո վերջին խոսքերն այնքան անհղ, որ նա ցնցվում էր ամբողջ մարմնով (Շիրվ., Քառս):

Չափի պարագա երկրորդական նախադասություններ են գոր-ծածվում նաև այն ժամանակ, երբ գլխավորի ստորոգյալը բա-ղադրյալ է՝ բաղկացած տծականից և հանդույցից: Այս դեպքում ստորոգյալի միջոցով ենթակային է վերագրվում որևէ հատկանիշ, իսկ երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս այդ հատկա-նիշի դրսևորման աստիճանը, չափը: Օրինակ՝ Օղն այնքան քերև էր, որ Գարեգինն անմիջապես մոռացավ ճանապարհի հոգնածու-թյունը (Սև, Հողը): Այն աստիճան սրտագրավ էին նրա սրտի զե-ղումները, առ ախմա ալմագ Լղբայրական մի քնքշանք զարթնեց հոգուս խորքում գեպի այդ մեծ երեխան (ՆԴ, Սպանված աղավ-նի):

§ 970. Չափի պարագա երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին ու, մինչև շաղկապներով, ինչքան, ինչ-չափ, ուրքան, ուրչափ, քանի, երբեմն նաև ինչ հարաբերական դե-րանուններով:

Գլխավոր նախադասության մեջ կարող են լինել այնքան, այն-չափ, այնքանով, այն աստիճան հարաբերյալները, որոնք ավելի որոշակի են դարձնում երկրորդական նախադասության բնույթը և ուժեղացնում են վերջինիս կապը գլխավորի հետ:

§ 971. Չափի պարագա երկրորդական նախադասությունները ևս, ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունների նման, իրենց հիմնական պաշտոնի հետ ունենում են այլ իմաստային երանդ-ներ, այն է՝ հետևանքի, նպատակի, համեմատության: Քննենք դրանցից յուրաքանչյուրն առանձին:

Հաճախ չափի պարագա երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս գլխավորի ստորոգյալի կամ պարագայի դրսևոր-ման չափը նրա՝ այդ չափով դրսևորվելուց առաջացած հետևանքը նկարագրելու միջոցով: Այս դեպքում այն լինում է բացառապես վերջադաս և միանում է գլխավորին ու շաղկապով: Վերջինիս գլ-խավոր նախադասության մեջ պարտադիր կերպով համապատաս-

խանութ են այնքան, այնչափ, այն աստիճան հարաբերյալները, որոնցով էլ հենց որոշվում է երկրորդական նախադասություն բնույթը: Օրինակ՝ խեղճ բարեկամս այնքան էր շփոթված, որ բալորովին մոռացավ ինձ ներկայացնելու իր անհրաժեշտ (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Երկար տատանումից հետո նա ծեծեց մի դարբաս, սակայն այնքան կամաց, որ հագիլ թե ներսում գտնվող մարդիկ լսեին նրան (ԳՍ, Թեհրան): Այս անսպաս զիմուժը այն աստիճան հուզեց իշխանին, որ նրա քարեղեն աչքում արցունք ցուլացին (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Հաջածանքն ու ներքին վիշտը ներգործում են վարսավորի վրա այնչափ, որ սրտի դառնությունը օդու մեջ անդամ չի կարողանում խեղդել (Շիրվ., Արտիստը):

Մանր. — Երբեմն հետեանքի իմաստային երանգ ունեցող չափի պարագա երկրորդական նախադասությունը լրացնում է զըլխավոր նախադասության որևէ զոչական անդամի կամ նրա որոշչին: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս տվյալ առարկայի կամ առարկայի հատկանիշի չափը, քանակը և ունենում է նաև որոշչային իմաստ, որովհետև տվյալ հատկանիշի դրսևորման չափը կամ առարկայի քանակը ցույց տալու միջոցով որոշվում է այդ առարկան. օրինակ՝ Փողոցում այնքան ձյուն կուտակվեց, որ այլևս անհնար էր անցուղարձ անել (ՆԶ, Հասցավան): Այնքան գեղեցիկ տուն նկարեց, որ բոլորիս հիացրեց:

§ 972. Չափի պարագա երկրորդական նախադասությունները կարող են ունենալ նաև նույնտակի իմաստային երանգ: Այս դեպքում բնորոշվում է, որ զըլխավոր նախադասության գործողությունը տվյալ չափով կատարվում է այն նպատակով, որ տեղի ունենա երկրորդական նախադասությամբ նկարագրված գործողությունը: Այս երկրորդական նախադասությունները ևս լինում են վերջադաս, միանում են զըլխավորին որ շաղկապով, իսկ ստորոգյալը դրվում է ըղձական եղանակով (դրանով էլ պայմանավորվում է նրա նպատակի իմաստային երանգ ունենալը: Գլխավոր նախադասության մեջ միշտ լինում է որևէ հարաբերյալ. օրինակ՝ նա երգեց այնքան բարձր, որ լսելի լինի բոլորին: Երբեմն զըլխավոր նախադասության մեջ այնքան հարաբերյալի կողքին հանդես է գալիս միայն բառը, որով ցույց է տրվում գործողության կամ հատկանիշի դրսևորման սահմանափակում՝ տվյալ չափի սահմաններում. օրինակ՝ նա վազեց միայն այնքան, որ հասնի ընկերներին:

Երբեմն նպատակի իմաստային երանդը դրսևորվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մեջ ստորոգյալների ժխտական ձևերի օգտագործմամբ. օրինակ՝ «Ես այնքան անաբի չեմ, որ իմ կործան հանցանաց չափով պատիժ կրել չկարողանամ (Մուր., Գևորգ Մարգարեան)»:

§ 973. Ավելի հաճախ չափի պարագա երկրորդական նախադասությունը ունենում է համեմատության իմաստային երանդ, այսինքն՝ ցույց է տալիս գործողության կամ հատկանիշի չափը՝ համեմատելով նախօրոք ծանոթ մի այլ գործողության կամ հատկանիշի չափի հետ: Այս երկրորդական նախադասություններն ունեն մի քանի տարատեսակ:

ա) Ստորագասական կապակցությամբ տրվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունների (կամ հատկանիշների) համապատասխանությունը չափի տեսակետից: Այս դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ սովորաբար հանդես են գալիս այնքան, այնչափ, այն աստիճան հարաբերյալները, իսկ երկրորդական նախադասությունը, որ ունենում է համեմատաբար ազատ շարադասություն (կարող է լինել նաև առաջագաս), միտնում է գլխավորին ուրբան, ուշափ, ինչքան հարաբերականներով. օրինակ՝ Ես գրեցի այնքան, ինչքան պահանջվում էր: Ես ուսացի այնքան, ուրբան հարկավոր էր ասել (Շիրվ., Իշխանուհի):

Երբեմն համապատասխանության իմաստն ընդգծելու համար այնքան, այնչափ հարաբերյալներին ավելանում են էլ կամ միայն ևղանակավորող բառերը: Վերջինս ցույց է տալիս նաև գլխավոր նախադասության գործողության սահմանափակում երկրորդականի գործողության չափի սահմաններում: Էլ-ի առկայության դեպքում երկրորդական նախադասությունը սովորաբար առաջագաս է լինում: Օրինակներ՝ Նա ինչքան գեղեցիկ էր, այնքան էլ խելոք էր: Պատանին երգեց միայն այնքան, ինչքան թույլ տվեց իր տերը:

Որպես հարաբերյալ հաճախ հանդես են գալիս նույնքան, նույնչափ դերանունները, որով ավելի է ընդգծվում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունների կամ հատկանիշի դրսևորման չափի համապատասխանությունը: Օրինակ՝ Նրա կանաչ դեղնագույն բիբերը ձվածկ շրջանակների մեջ դառնում էին այս ու այն կողմ անագից շինած խաղալիքի աչքի տես նույնչափ մեքենայաբար, ուշափ մեքենայական էին նրա բո-

լոր ձեռքն ու շարժումները (Շիրվ., Քառս): Ուրբան հեշտ է մեք ազգի մեջ ազգասեր անուն ժառանգել, նույնքան դժվար է այդ ուրիշ ազգերի մեջ (ՄՆ, Մեռելահարցուկ):

բ) Ստորագասական հարաբերությամբ տրվում է գլխավոր նախագասության գործողության չափի ավելացումը կամ պակասեցումը՝ համապատասխան երկրորդական նախագասության գործողության չափի ու քանակի ավելացմանը կամ պակասեցմանը: Այս դեպքում ևս երկրորդական նախագասությունը լինում է մեծ մասամբ առաջադաս և միանում է գլխավորին ուրբան, ուրչափ, ինչքան հարաբերականներով, որոնց գլխավորի մեջ համապատասխանում են այնքան, երբեմն այնչափ հարաբերյալները: Այնքան հարաբերյալին երբեմն ավելանում է ավելի մասնիկը: Օրինակներ՝ Ինչքան բացվում էր օրը, այնքան Զեյթայի փողոցներում ավելի շատ էին երևում մարդ ու կին, ձի, ձիավոր (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Ինչքան բարձրանում էր սարն ի վեր, օդն այնքան սառնանում էր (ԱԲ): Գալը, իբրև կանոն, այնքան ավելի լավ է կլանվում, ուրբան բարձր է նրա կրիտիկական ջերմաստիճանը (Դասագիրք): Եվ ուրբան երկարում էր ժամանակը, այնքան ավելի հույսերով լցվում էր մեր սիրտը (ՍԶ, Զմռան դիշերներ): Ինչքան կարգում էր, այնքան սաստկանում էր նրա մեջ կարգալու ծարավը (Ա. Սահ., Ծարավը):

Այս նույն իմաստն արտահայտելու համար երբեմն որպես կապակցության միջոց գործածվում է բանի շաղկապը: Երկրորդական նախագասությունը այս դեպքում միշտ լինում է առաջադաս: Օրինակ՝ Քանի ելնում էի, կանաչն ավելի առատ ու թարմ և տրահետն ավելի դժվարանցելի էր դառնում (ՎՓ, Զորագլխին): Եվ բանի նախատում էի ինձ, այնքան ավելի տնթությունս ավելանում էր (ՎՓ, Իկար):

գ) Բարդ նախագասությամբ տրվում է գլխավոր և երկրորդական նախագասությունների գործողությունների կամ հատկանիշների անհամապատասխանությունը չափի տեսակետից: Այս դեպքում կամ այնքան հարաբերյալի մոտ գրվում է ոչ ժխտական մասնիկը և կամ գլխավոր նախագասության ստորոգյալը գրվում է ժխտական ձևով: Երկրորդական նախագասությունը միանում է գլխավորին դարձյալ ինչքան, ուրբան, ուրչափ հարաբերականներով, երբեմն նաև ինչ հարաբերականով: Վերջինս, սակայն, հատուկ է

խոսակցական լեզվին: Օրինակներ՝ Սրանք հարևան գործարանատերերն էին, որոնք ոչ այնքան Իվան Գրիգորիչի մասին էին հույսում, որքան վախենում էին, որ մի գուցե հրդեհը մինչև իրենց գործարանները հասնի (Շիրվ., Հրդեհ նավթագործարանում): Նա այնքան չվազեց, ինչքան պահանջվում էր: Նա ոչ այնքան գեղեցիկ էր. որքան խելոք: Վազենքից էնքան օգուտ չի գալի, ինչ նրանց համար ևս փող եմ տալի (ՀԹ):

§ 974. Երբեմն չափի պարագա երկրորդական նախադասությունը ունենում է ժամանակի իմաստային երանդ, այսինքն՝ ցույց է տալիս գլխավորի գործողության տեղողության չափը: Այս դեպքում այն միանում է գլխավորին մինչև, մինչև որ շաղկապներով, իսկ գլխավորի մեջ առկա է լինում այնքան հարաբերյալ: Վերջինով էլ որոշվում է երկրորդական նախադասության բնույթը: Օրինակ՝ Մի ձեռք շոր ունեն, հագնում են այնքան, մինչև հնանա, սևանա (ԱԲ, Մինա բիրին): Եվ դեռ կապասեն այնքան, մինչև խուզից կշտանա Բալասան բեյը (ԱԲ, Կյորես): Լեռնը որոշել էր արտերին հասնելուց հետո նրան այնքան քշել աշնան հերկերի միջով, մինչև որ ուժասպառ լինի (ՆՁ, Հացավան):

Մանաք.— Զափի պարագա երկրորդական նախադասությունները ևս ժամանակակից հայերենում գլխավորին անշաղկապ կապակցությամբ սովորաբար չեն միանում:

ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅԱՆ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ՅՈՒՅՑ ՏՎՈՂ
ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 975. Ինչպես ասվեց, ձեռի և չափի պարագա երկրորդական նախադասությունների մի մասը ցույց է տալիս գլխավոր նախադասության գործողության ձեռ կամ չափը համեմատության միջոցով: Սակայն հաճախ երկրորդական նախադասությունը լրացնում, բացահայտում է ամբողջ գլխավոր նախադասությունը այն համեմատելով, նմանեցնելով մեկ այլ երևույթի կամ գործողության՝ անկախ ձեռից և չափից: Այդ բնույթի երկրորդական նախադասությունները կոչվում են համեմատության երկրորդական նախադասություններ: Սրանք միանում են գլխավորին ասես, կա՞րծես, քան շաղկապներով և ինչպես հարաբերական բառով: Քանի որ երկրորդական նախադասությունը լրացնում է ամբողջ գլխավոր նախադասությունը, այդ պատճառով վերջինիս կազմում հարաբերյալ

սովորաբար չի լինում: Գլխավոր և երկրորդական նախադասություններին համեմատությունը կարող է կատարվել տարբեր ձևով: Մի դեպքում ցույց է տրվում երկու նախադասությունների գործողությունների նմանությունը, համապատասխանությունը, այլ դեպքում մի գործողություն համեմատվում է կարծեցյալ, հնարավոր երևույթի հետ. մի այլ դեպքում ընդգծվում է այդ գործողությունների անհամապատասխանությունը և այլն:

1) Երբ գլխավոր նախադասության բովանդակությունը բացահայտվում է համեմատվելով մի նման գործողության կամ երևույթի հետ, երկրորդական նախադասությունը ունենում է ազատ շարադասություն և միանում է գլխավորին ինչպես հարաբերականով: Օրինակներ՝ Ինչպես մի հեղեղ վեր կենար հանկարծ, երկնքի մթնաժամպերից իջնեք, ինչպես փոթորիկ սաստիկ սրընթաց, զյուղից սլացան մի խումբ կտրիճներ (ՀԹ): Ինչպես որդիս իր մոր պրկին գնաց՝ կարոտ աչքն աշխարհքին, նրանք էլ թող իրենց կյանքից Կարոտ գնան լիքն աշխարհքից (ՀԹ):

Երբեմն երկու նախադասությունների համապատասխանությունը շեշտելու համար գլխավորի մեջ գործածվում է էլ եղանակավորող բառը (տես վերևի օրինակները):

2) Երբ գլխավոր նախադասության բովանդակությունը բացահայտվում է համեմատվելով գործողության՝ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրված հնարավոր հետևանքին, վերջինս միանում է գլխավորին ասես, կարծես (ասես քե, կարծես քե) շաղկապներով և սովորաբար լինում է վերջադաս:

Ասես, կարծես շաղկապներն են գործածվում նաև այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասության գործողությունը համեմատվում և նմանեցվում է իրականում տեղի չունեցած, բայց հնարավոր գործողության, երևույթի հետ. օրինակ՝ Հրճվանքից շողաց մեր քաջ տղի հոգին, կարծես քե նա տերը դարձավ ֆաղափի (ԵԶ): Ձայնը դողաց, թրթռաց, ասես կույզ եկած, իրար սեղմված շուրթերը խեղդել էին հնչյունները (ն. տ.): Հոկտեմբեր ամսվա վերջին շաբաթը սկսվել էր անամպ, ջինջ երկնքով ու տաք օդով, կարծես նորից մի հրաշալի գարուն էր այցելելու Արարատյան դաշտին:

§ 976. Համեմատության իմաստային հարաբերություն ունեցող երկրորդական նախադասությունների մեջ առանձին տեղ են

գրավում նրանք, որոնց միջոցով տրվում են ածականների կամ մակբայների համեմատության աստիճանները: Սրանք ցույց են տալիս, որ գլխավոր նախադասության մեջ նկարագրված որևէ երևույթի կամ առարկայի տվյալ հատկանիշը ավելի շատ կամ քիչ է զրոսերոված, քան երկրորդական նախադասությամբ տրված երևույթի կամ առարկայի նույն հատկանիշը:

Այս բնույթի բարդ ստորադասական նախադասություններն ունեն հետևյալ բերականական կառուցվածքը. գլխավոր նախադասության մեջ ածականից կամ մակբայից առաջ գրվում են ավելի կամ պակաս բառերը, որոնք ցույց են տալիս համեմատության աստիճանը, երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին Բան կամ Բան քե շաղկապներով, իսկ ստորոգյալը (երկրորդական նախադասության) հաճախ նույնը լինելով գլխավորի ստորոգյալի հետ գեղջվում է: Օրինակներ՝ Բանից դուրս եկավ, որ մեր կոլխոզներին են ավելի լավ են, Բան իրենք էին կարծում (ՆՁ, Հացավան), Հին արևելքում զաստկարգային հասարակությունը՝ զարգանում է շատ ավելի վաղ, Բան այլ երկրներում (Դաս.): Օրիորդը ավելի մանրամասն տեղեկություններ տվեց թշնամու արշավանքի մասին, Բան քե գիտեր Սամվելը (Բ, Սամվել):

Երբ երկրորդական նախադասության մեջ տրվում է որևէ առարկայի հատկանիշի (այսինքն՝ ածականի) համեմատության աստիճանը, գլխավոր նախադասության ստորոգյալը սովորաբար լինում է բաղադրյալ, ըստ որում համեմատվող ածականը լինում է ստորոգելիական վերադիր. այսպես՝ Նա հիմա ավելի գեղեցիկ է թաւմ է, Բան հրկու տարի առաջ:

Ունոր.— Նրբեմն գլխավոր նախադասության մեջ ածականից կամ մակբայից առաջ համեմատություն ցույց տվող ավելի բառը չի գրվում: Այս դեպքում համեմատության ուժը գզալի՝ պակասում է. օրինակ՝ Բայց նրանք շատ Բան իմացան, Բան քե հարկավոր էր (Բ, Սամվել): Նա ուժեղ էր, Բան իր եղբայրը:

Այս նախադասությունները ունեն չափի իմաստային երանդ, որովհետև համեմատության միջոցով տալիս են հատկանիշի զրոսերման չափը:

ՊԱՏՃԱՌԻ ՊԱՐԱԳԱ ԵՐԿՐՈՐԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 977. Պատճառի սփարագա երկրորդական նախադասութիւնները ցույց են տալիս գլխավոր նախադասութեան մեջ նկարագրոված գործողութեան կամ երեւոյթի առաջացման պատճառները: Նրանք ընդհանրապէս վերաբերում են գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալին, սակայն կարող են լրացնել նաև դերբայով արտահայտւած կամ գրութիւն, վիճակ ցույց տվող գոյականով արտահայտւած այլ անդամի:

Պատճառի երկրորդական նախադասութիւնները, ըստ գլխավոր նախադասութեան հետ ունեցած իրենց իմաստային փոխհարաբերութեան, բաժանվում են 2 խմբի՝ 1) բուն պատճառի և 2, հիմունքի երկրորդական նախադասութիւններ:

Պատճառային հարաբերութիւններ արտահայտուելու համար ժամանակակից հայերենում գործածվում են հետևյալ շաղկապները՝ որովհետև, քանի որ, ուր, երբեմն նաև քե, այնքանով, որքանով որ, երբ որ, չէ որ: Գեղարվեստական գրականութեան մեջ ուժական նկատառումներով երբեմն օգտագործում են նաև քանզի գրաբարյան շաղկապը:

Շաղկապներին գլխավոր նախադասութեան մեջ կարող են համապատասխանել հարաբերյալ բառեր, որոնց օգնութեամբ ավելի ճշմարտ, կոնկրետացվում է երկրորդական նախադասութիւնների արտահայտած իմաստը: Որպէս հարաբերյալներ գործառու են հիմնականում այն պատճառով, շնորհիվ այն բանի, այն բանի հետևանքով, նրա համար կապակցութիւնները:

Ժամանակակից հայերենում տարածված է նաև պատճառի երկրորդական նախադասութիւնների անշաղկապ կապակցութիւնը:

Այժմ քննենք բուն պատճառի և հիմունքի երկրորդական նախադասութիւնների իմաստային ու կառուցվածքային առանձնահատկութիւններն առանձին-առանձին:

1. Բուն պատճառի երկրորդական նախադասութիւններ — Բուն պատճառի երկրորդական նախադասութիւնների առկայութեան դեպքում ամբողջ բարդ նախադասութեամբ հաղորդվում են իրականութեան մեջ կատարված կամ կատարվող գործողութիւններ, իրողութիւններ, որոնք կապված են պատճառահետեանքային հարաբերութեամբ: Գլխավոր նախադասութեան մեջ նկարագրվում

է արդեն կատարված կամ կատարման ընթացքի մեջ գտնվող որևէ գործողություն, իրողություն: Երկրորդական նախադասությամբ արվում է այն երևույթը, իրողությունը, որը պատճառ է հանդիսացել գլխավոր նախադասության գործողության կատարման համար: Երկրորդական նախադասության գործողությունը սովորաբար նախորդում է գլխավորի գործողությանը, սակայն կարող է լինել նաև սկսված և գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ընթացքում շարունակվող գործողություն, եղելություն: Այդ պատճառով նրա ստորոգյալը արտահայտվում է հիմնականում սահմանական եղանակի անցյալի անկատար, անցյալի վաղակատար ժամանակներով և կամ լինում է բաղադրյալ՝ անցյալ ժամանակով գրված հանգույցով: Գլխավոր նախադասության մեջ ևս գործածվում են հիմնականում սահմանական եղանակի բայածիններ:

Բուն պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին որովհետև, մասամբ նաև քե շաղկապներով: Հասկապես տարածված են որովհետև շաղկապով կապակցությունները: Այս շաղկապով միացող երկրորդական նախադասությունները սովորաբար լինում են վերջադաս և գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ բառ չեն ունենում: Բերենք օրինակներ՝ Եվ բարեսիրտ Լուիզան չէր ձանձրանում նրա հարցերից, որովհետև նրա համար հանելի էր խոսել յուր ապագայի մասին (Շիրվ., Արտիստը): Այդպիսի մի վախ պաշարեց ինձ ակամա, որովհետև այդ ժամին ոչ ոքի չէի սպասում (ՆԴ, Սպանված աղավինի): Իսկ ցավը հետզհետե սաստկանում էր, որովհետև Սիմոնը հուսահատ կատաղությամբ չեչաքարը քսում էր նրա մեջքին (ԱԲ, Սպիտակ ձին):

Երբ անհրաժեշտ է լինում հատկապես շեշտել գլխավոր նախադասության գործողության՝ երկրորդական նախադասության գործողությունից իբրև հետևանք առաջացած լինելը, որովհետև շաղկապով սկսվող երկրորդական նախադասությունը ունենում է առաջադաս շարահատություն, իսկ գլխավոր նախադասությունը սկսվում է որևէ հարաբերյալով: Որպես հարաբերյալներ հանդես են գալիս դրա համար, այդ պատճառով, ուստի, ապա, ուրեմն: Վերջին երեքը ժամանակակից հայերենում արդեն կորցրել են իրենց հարաբերյալ բառ լինելու նշանակությունը և վերածվել են

շաղկապական բառերի՝ որովհետև շաղկապի հետ կազմելով բարդ շաղկապանի (որովհետև... ուստի, որովհետև... ուրեմն, որովհետև... և այլա ուրեմն⁶²). օրինակներ՝ Բայց որովհետև ընդհարման կետերում արաբացիք հետզհետե նվազում էին և հայերը, ընդհակառակը, բազմանում, այդ պատճառով առաջինները վերջիվերջո նահանջեցին (Մուր., Գևորգ Մարգարատունի): Եվ որովհետև հայերը երկու հաղթություններից հետո արդեն քաջալերված էին, ուստի իշխանը որոշել էր շփակվել բերդում (ն. տ.): Որովհետև կանացի կտոր է, դրա համար տալիս ենք կին ունեցողներին (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ): Որովհետև դու այդ գուշակեցիք և խոստանում ես սառնասրտությամբ լսել ինձ, ապա ուրեմն կպատմեմ քեզ պիտեցածներս (Մուր., Գևորգ Մարգարատունի):

Որովհետև շաղկապով միացող առաջադաս երկրորդական նախադասությանը ևս գլխավորի մեջ հարաբերյալ կարող է չհամապատասխանել, օրինակ՝ Եվ որովհետև շատ ուշացավ, ինքը ևս դնաց պարտեղ (ԱԲ, Կյորես): Բայց որովհետև առաջին անգամ էլ լինում այդ տանը, աշխատում էր իրեն լուրջ ու քաղաքավարի պահել (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ):

Երբեմն հանդիպում է նաև որովհետև շաղկապով միացած երկրորդական նախադասության միջադաս շարադասությունը, ինչպես՝ Բայց Սարյանը, որովհետև քունը չէր տանում, պատճառ բերեց, թե ինքը թուղթ խաղալ չգիտի (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ):

Բուն պատճառի երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին նաև որ շաղկապով, Այս դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ սովորաբար առկա է լինում որևէ հարաբերյալ (այն պատճառով, նրա համար, շնորհիվ այն բանի, նրանից և այլն), որի շնորհիվ էլ երկրորդական նախադասությունը ստանում է պատճառի նշանակություն: Տարբեր հարաբերյալների գործածությունը իմաստային տարբեր երանգներ է տալիս պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությանը. այսպես օրինակ՝ շնորհիվ այն բանի հարաբերյալը գործածվում է այն դեպքում, երբ երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս գլխավորի գործողության առաջացման դրական պատճառը:

⁶² Սրանցից ուստի-ն գործածվում է նաև որպես անկախ շաղկապ և կապակցում է հետևանքի երկրորդական նախադասությունները:

Որ-ով միացող պատճառի երկրորդական նախադասություննև-
որ դրվում են հարաբերյալից հետո և այդ պատճառով կարող են
լինել միջադաս կամ վերջադաս: Օրինակներ՝ Տեսությունը հե-
տաձգում եմ մեկ օր այն պատճառով, որ կարողանամ պատ-
րաստվել ու պատշաճ մեծարանքով դիմավորել զորապետին
(Մուր., Գեորգ Մարկոսյանի): Ես մտածում էի, թե նա հրեշտակ-
ների մոտ կգնա նրա համար, որ ինձ երբեք չէր ծեծել (Բ, Կայ-
ծեր):

Հարաբերյալի մոտ կարող են դրվել պանաղան եղանակավոր-
ող բառեր և մասնիկներ, որոնք երկրորդական նախադասությանը
տալիս են իմաստային տարբեր երանդներ:

ա) Երբ հարաբերյալի մոտ դրված է լինում ոչ ժխտական
մասնիկը, երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս ժրխտ-
ված պատճառ: Վերջինիս կարող է միանալ հաստատված պատճա-
ռը, որը կապակցվում է այլ որովհետև շաղկապով (այստեղ այլ
շաղկապը գործածվում է այն պատճառով, որ երկու պատճառի
երկրորդական նախադասությունները իրար նկատմամբ համա-
դաս են): Ոչ մասնիկին կարող է ավելանալ նաև քե շաղկապը՝ ոչ
քե. օրինակ՝ Ես կարդացի այս գիրքը ոչ քե այն պատճառով, որ
հետաքրքիր էր, այլ որովհետև ինձ պետք էր: Նա հուզվեց ոչ քե
նրա համար, որ չգիտեր այդ մասին, այլ որովհետև հանկարծակիի
եկավ:

Երկրորդ պատճառի երկրորդական նախադասության կապակ-
ցության համար որովհետև շաղկապի փոխարեն կարող է գործած-
վել որ այն դեպքում, երբ այլ-ից հետո հարաբերյալը կրկնվում է՝
այլ այն պատճառով որ.

բ) Երբ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրված գոր-
ծողությունը կամ երևույթը գլխավորի գործողության առաջացման
միակ պատճառը չէ, այդ դեպքում մյուս պատճառները ցույց տվող
երկրորդական նախադասությունները կարող են միանալ գլխավորին
ոչ միայն... այլ նաև շաղկապով. օրինակ՝ Ես չեկա ոչ միայն այն
պատճառով, որ ցանկություն չունեի, այլ նաև այն պատճառով,
որ հիվանդ էի:

գ) Երբ երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս զըլ-
խավորի գործողության միակ պատճառը, հարաբերյալից առաջ
դրվում են միայն, հենց եղանակավորող բառերը. այսպես՝ Նա

հետեւում է բեզ միայն այն պատճառով, որ դու խույս ես տալիս իրենից (Մուր., Գեորգ Մարգարտունի):

դ) Հարաբերյալից առաջ նաև բառի առկայությունը ցույց է տալիս, որ երկրորդական նախադասությունը գլխավոր նախադասության գործողության առաջացման բնադրից արդեն հայտնի պատճառին ավելացնում է մեկը ևս. օրինակ՝ Նրան պետք է հարգել նաև այն պատճառով, որ ծեր է:

և) Հարաբերյալից առաջ դրված քնկուղ բառը երկրորդական նախադասությունը տալիս է զիջական պատճառի նշանակություն, այսինքն՝ այնպիսի պատճառի, որի հետևանքով, էլ շտոսած մյուս պատճառների մասին, կարող է կատարվել կամ չկատարվել գլխավոր նախադասության գործողությունը. օրինակ՝ Արամը կգտնվուղ այն պատճառով, որ շատ հետաքրքրաբան է:

Որ շաղկապով միացող պատճառի երկրորդական նախադասություններին հարաբերյալ չի համապատասխանում միայն շատ սահմանափակ դեպքերում. այն է՝

ա) երբ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը արտահայտված է լինում ներքին ապրումների, հոգեվիճակ ցույց տվող սահմանափակ թվով բայերով—ուրախանալ, զարմանալ, բարկանալ, զանգատվել, հուզվել, վախենալ և այլն, կամ վիճակ, դրություն ցույց տվող բաղադրյալ ստորոգյալներով՝ ուրախ եմ, գոհ է, տխուր է և այլն: Օրինակ՝ Կանչում էր Հասոն և զարմանում, ուրեկերները չեն հասկանում այդ հասարակ բանը (ՎԱ, Հովազածորի գերիները): Նա խիստ ուրախ էր, որ կոլտնտեսության նախադասի աշխատանքից հանվելով՝ նորից պատասխանատու պաշտոնի էր նշանակվել (ՆՁ, Հացավան): Այս բնույթի նախադասություններում առկա է նաև խնդրի իմաստային երանգ, սակայն այստեղ հիմնականը գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած պատճառային կապակցությունն է: Դա է պատճառը, որ այստեղ ու շաղկապը հեշտությամբ կարելի է փոխարինել որովհետև շաղկապով:

բ) երբ երկրորդական նախադասությունը վերաբերում է վիճակ կամ դրություն ցույց տվող գոյականների՝ վախ, անհանգստություն, հուզում, վիրավորանք, շնորհակալություն և այլն: Այս երկրորդական նախադասությունները ունենում են որոշ իմաստային երանգ, այսինքն՝ ցույց տալով այդ հոգեվիճակը, դրությունը ա-

ռաջացնող պատճառը, հենց դրանով էլ բացահայտում են այն: Օրինակ՝ Շնորհակալություն, որ դուք ինձ օգնության հասաք (ՔՔ, Պատերազմ): Ուրախության, կարկաշտն ուրախության հետ ըզգում էր մի անորոշ ննշվածություն, որ ոչնչով չի կարող օգնել լուսիկին սպասող փորձությանը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Ներքին ապրումներ, հոգեվիճակ ցույց տվող բայերի լրացում պատճառի երկրորդական նախադասությունները երբեմն միանում են քե շաղկապով: Այս դեպքում կամ երկրորդական նախադասության մեջ լինում է որևէ հարցական-հարաբերական դերանուն, կամ այն ունենում է ժխտական կառուցվածք և կամ խոսողը երկրորդական նախադասության բովանդակությանը վերաբերում է երկբայությամբ. օրինակ՝ նա սկսել էր վախենալ, քե շրջանային կոմիտեում իրեն վատաբանել են (ՆՁ, Հացավան): Զաւմանում էր, քե ինչպես այդ հարցը շլուծվեց:

§ 978. Բուն պատճառի երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցության ժամանակ ստորադասական հարաբերությունը զգալիորեն թուլանում է. այն մոտենում է համադասությանը: Օրինակներ՝ Ես այդ բանը հորս հաշտել չկարողացալեզուս կարկամել էր ուրախությունից (Մուր., Լուսավորության կենտրոնը): Դահլիճով շարժում անցավ, Ավերյան Օլեսինը ձեռքը դրեց զանգին, բայց զանգահարելու հարկ չեղավ. հետաքրքրությունից լարված կոլտնտեսականները նորից վերահաստատեցին լուրջություն (ՄԱ, Յասվա): Պ. Մարութեն չպատասխանեց, տրամադրությունը վատ էր՝ գիշերը չէր քնել (ՆՁ, Երկիր Նաիրի): Հուզված Սեդան դեմքը դարձրեց զեպի լուսամուտը և մնաց զարմացած. կարճագույն լույսով էին ողողվել ապակիները (Ա. Սեկ., Ոսկե վազերի մեջ):

2. Հիմունքի երկրորդական նախադասություններ — Երբ զբլխավոր նախադասությամբ արվում է որևէ դատողություն, եզրակացություն, իսկ երկրորդական նախադասությամբ տրվում է դրա հիմնավորումը, վերջինս ունենում է հիմունքի իմաստային երանդ:

Հիմունքի նախադասությունները չեն համարվում երկրորդական նախադասությունների առանձին տեսակ, այլ դիտվում են պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունների ենթատեսակ, որովհետև հիմունքը, հիմնավորումը հենց պատճառ է,

որի հիման վրա կատարվում է որևէ բան, արվում է որևէ հետևություն և այլն:

§ 979. Հիմունքի նախադասությունների համար որպես կապակցության հատուկ միջոց գործածվում է Բանի որ շաղկապը. սակայն շատ հաճախ այս նախադասությունները ևս միանում են որովհետև շաղկապով: Որպես կապակցության միջոց կարող են հանդես գալ նաև այնքանով որքանով որ և չէ՞ որ շաղկապները:

Քանի որ շաղկապով միացող հիմունքի երկրորդական նախադասությունները ունեն ազատ շարադասություն: Երբ երկրորդական նախադասությունը վերջադաս է, նրան, որպես կանոն, հարաբերյալ չի համապատասխանում, իսկ երբ երկրորդական նախադասությունը առաջադաս է, նրան հաջորդող գլխավոր նախադասությունը կարող է սկսվել ուստի, ուրեմն բառերով, որոնք Բանի որ շաղկապի հետ կազմում են բարդ շաղկապներ (Բանի որ... ուրեմն, Բանի որ... ուստի): Գլխավոր նախադասության մեջ երբեմն հանդես են գալիս նաև այդ պատճառով, դրա համար հարաբերյալները: Օրինակներ՝ Նա կարոտ չէր այդ ոռճիկին, Բանի որ հոր ամբողջ հարստությունը իրեն էր մնացել իբրև ժառանգություն (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Քանի որ շես ուղում ապրել քո լեռներում, գերեզման գտիր ուրեմն հայոց դաշտում (ՍԶ, Պապ թագավոր): Քանի որ մեր պատանիները գործը սրտով էին սկսել, ուստի հաջողություն ունեին (ՎԱ, Սևանի ավիին): Քանի որ իրենք ևս չէին գնում, այդ պատճառով ամեն մեկին թվում էր, թե բոլոր աղմուկահարություններում թշնամին կանգնեցված է (ՀՔ, Մեծ տան գավառները):

Քանի որ և որովհետև շաղկապներով միացող հիմունքի երկրորդական նախադասությունները կարող են արտահայտել հետևյալ իմաստային փոխհարաբերությունները:

ա) Գլխավոր նախադասությունը պարունակում է եզրակացություն, կարծիք, ենթադրություն կատարվելիք կամ կատարվող գործողության մասին, որի համար հիմք է ծառայում երկրորդական նախադասությամբ տրված, ռեալ իրականության մեջ արդեն կատարված կամ կատարվող գործողությունը, իրողությունը, փաստը: Այս դեպքում գլխավոր նախադասության ստորոգյալը սովորաբար դրվում է ենթադրական, երբեմն նաև հարկադրական եղանակի լայնացմամբ: Իսկ երբ գլխավոր նախադասության մեջ

սովորական լինում ենթադրություն, հավանականություն ցույց տվող եղանակավորող բառեր (հավանաբար, ըստ երևույթին, երևի, իհարկե և այլն), կարող են զործածվել նաև սահմանական եղանակի բայաձևերը: Օրինակներ՝ Նա հավանաբար շի գա, ֆանի որ ուշ է: Բայց ֆանի որ աշխարհն առաջ է ծանոթացել նրան, ծածկելն այլևս օգուտ չի բերի (Մուր., Գեորգ Մարդպետունի): Եվ այդ օղակը հետզհետե պիտի սեղմեր նրա և նրա երեխաների վիզը, ֆանի որ ամեն տարի նույն ձևով «ստիպմամբ» խարջը պիտի տար խաղահային (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Զի մոռանա աշխարհը մեզ նրա համար, որ աշխարհում Մենք ծնվեցինք ու մեծացանք Մեր պատմության սակեղարում (ՀՍ): Ըստ երևույթին նրա միտքը կլանված էր կամ մոր հիվանդությամբ, կամ մի ուրիշ հոգսով, որովհետև մեր երեւալը աննկատելի մնաց նրա համար (Շ, Արտիստը):

բ) Գլխավոր նախադասությունը պարունակում է եղրահանգում տվյալ իրողության, մտքի ճշտության կամ սխալ լինելու վերաբերյալ, որևէ մտքի հաստատում, որի համար դարձյալ հիմք է հանդիսանում երկրորդական նախադասությամբ հաղորդվածը: Այս դեպքում գլխավոր նախադասության ստորոգյալը սովորաբար լինում է բաղադրյալ: Օրինակներ՝ Չէ, բարեկամ, դառնություն չի կարող լինել իմ խոսքերում, ֆանի որ քո գալուստը լցրել է իմ սիրտը ուրախությամբ (Մուր., Գեորգ Մարդպետունի): Նրա այս տեսակետը սխալ է, որովհետև հիմնված է անստույգ տվյալների վրա (ՍՀ): Նրա ամեն մի խոսքը բնական ու անկեղծ էր, որովհետև հոգին լի էր մեծ ղգացմունքներով (ՀՔ, Մեծ սան զավակները):

գ) Գլխավոր նախադասությունը կարող է պարունակել որևէ պործողության հնարավորության, անհրաժեշտության կամ անհնարինության վերաբերյալ եղրակացություն, որի համար դարձյալ հիմք է հանդիսանում երկրորդական նախադասությամբ հաղորդվածը:

Գլխավոր նախադասության ստորոգյալը սովորաբար լինում է բաղադրյալ՝ կազմված պետք է, անհրաժեշտ է, անհնարին է, կարելի է միադիմի կապակցություններից և անորոշ դեբբայից: Օրինակներ՝ Պետք էր այդ միջոցին դիմել, որովհետև ձեռին մնացել էր ընդամենը մեկ ռուբլի 50 կոպեկ (ՍԶ, Չմուսն գիշերները): Քանի որ այստեղ սխալ տեսակետներ հայտնեցին, անհրաժեշտ է անպայման ելույթ ունենալ:

Որևէ գործողության կատարման անհնարինության գաղափարը երբեմն արտահայտվում է ինչպե՞ս կամ ի՞նչ հարցական դերանշաններով: Հիմունքի երկրորդական նախադասությունը այս դեպքում միանում է Բանի որ շաղկապով, կամ լինում է անշաղկապ, օրինակ՝ Ինչպե՞ս շխտսե մի մայր, Բանի որ նրա սիրեցյալ գավալի վրա կարող է ծանրանալ հայրական անեծքը (Շիրվ., Փառս): Ի՞նչ մեղավոր եմ, արել եմ այն, ինչ գրված է եղել կոտնտեսության կանոնադրում (Ա. Սեկ., Ոսկի վաղերի մեջ): Ես ինչպե՞ս ձեզ չսիրեմ—դուք արվեստ եք ու հոգի (ԵԶ):

Ծանոթ.— Այս նախադասությունները համանիշ են «Մայրը չէ կարող շխտսել, որովհետև (քանի որ)...», «Հնարավոր չէ բաժանվել հարազատ զավակներից, որովհետև...» նախադասությունների: Այստեղ գլխավոր նախադասության հարցական բնույթը ունի սոսկ ոճական նշանակություն:

դ) Գլխավոր նախադասությունը պարունակում է որևէ գործողություն կատարելու կամ չկատարելու հրաման, հորդոր, խնդրանք, երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է այն պատճառը, կամ պատճառները, որոնք հիմք են հանդիսացել այդ հրամանը, հորդորը տալու: Այս բնույթի երկրորդական նախադասությունները ժամանակակից հայերենում հանդիպում են սովորաբար անշաղկապ կապակցությամբ և լինում են վերջադաս: Գրված գլխավոր նախադասության ստորոգյալը գրված է լինում կամ հրամայական, կամ բղձական եղանակով. օրինակներ՝ Տղաս, վերցրու պարկը քեզ հետ, Պարկը տանը պետք կգա (Իս.): Զարթե՛ք. երգե՛ք իմ. ժամ է հնչելու, Զինելու նորից ֆեդերը ցրի՛վ (ՎՏ): Ես գնանք, այս մարդկանց երեսը հազար անգամ տեսել եմ և ձանձրացել (Շիրվ., Զուր հույսեր):

Երբեմն երկրորդական նախադասության սկզբում գրվում է տեսնում ես (եք) բայաձևը, որը արդեն կորցրել է իր բայական արժեքը և օգտագործվում է մի կողմից հիմունքի իրական լինելը ընդգծելու համար, մյուս կողմից ուժեղացնում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապը. օրինակ՝ —էյ... մի քիչ է՛ն կողմ քաշվիր, տեսնում ես սառած մարդ կա (ԳՍ, Թեհրան): Դե դեհ, տեսնում ես ինքն է եկել (ԲՎ, Ինչպես է գալիս երջանկությունը):

§ 980. Գիտական գրականության և հրապարակախոսության

լեզվում հիմունքի երկրորդական նախադասությունները երբեմն միանում են գլխավորին այնքանով որքանով որ, այնքան որքան. այնչափով որչափով բարդ շաղկապներով, որոնք ուշ շրջանի կազմություններ են: Օրինակներ՝ Այնքանով որքանով որ հարցը դեռևս լուծված չէ, անհրաժեշտ է սպասել: Այնքանով որքանով խնդիրը վերաբերում է մեր հետագա գործունեությանը, պետք է դրանից լուրջ հետևություններ անել:

Մանր. — Դեղարվեստական գրականության և ժողովրդական-խոսակցական լեզվում այս շաղկապները գրեթե չեն գործածվում:

§ 981. Ժողովրդական խոսակցական լեզվում և գեղարվեստական գրականության մեջ պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունները երբեմն միանում են գլխավորին երբ (երբ որ) և չէ՞ որ շաղկապներով: Օրինակներ՝ Մեղն ու ծղոտը արեք անկողին, ապրուստն էլ առեք իմ լի սեղանից, երբ որ դադարդուն Էղաք ձեր տանից (ՀԹ): Սակայն Միքայելը մի տեղ չէր կարող երկար նրստել, երբ հաջորդ օրը պիտի մեկներ (ՎԽ, Մեղ մոտ հարավում): Ի՞նչ հարկավոր էր աղը, երբ որ առանց աղի էլ կերակուրը շատ համով էր (Ա. ՍԼկ., Մարավը): Հոր մահն այժմ նրան ուրախացնում էր, չէ՞ որ նա ազատվեց վերջապես մանրակրկիտ, ժլատ և խստասիրտ վերահսկողից (Շիրվ., Քառս): Գնա՞լ նրա մոտ, բայց ի՞նչ օգուտ դրանից, չէ՞ որ նա ինքն էլ կողմ եղավ պրոֆեսոր Աղնաուրյանի առաջարկին (ԲՎ, Ինչպես է գալիս երջանկությունը):

Երբ որ շաղկապի գործածության դեպքում պատճառային փոխհարաբերությունների հետ միասին շեշտվում է նաև գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած ժամանակային կապը (տե՛ս օրինակները):

Մանր. — Երբեմն խոսքին վեհություն և հանդիսավորություն տալու համար գրողները (հատկապես բանաստեղծները) պատճառային հարաբերությունների արտահայտման համար գործածում են ֆանգի գրաբարյան շաղկապը: Օրինակ՝ Բայց դիտեմ, որ թևթև են մեղքերս, ֆանգի ես պոեմ եմ (ԵԶ): Այստեղ ես պետք է զգույշ լինեմ, ֆանգի գործ ունեմ քննադատների ու բանաստեղծների հետ (ՔԹ, Պատերազմ):

ՆՊԱՏԱԿԻ ՊԱՐԱԳԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 982. Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասութիւնները ցույց են տալիս այնպիսի գործողութիւն կամ եղելութիւն, որի իրագործմանն է ուղղված գլխավոր նախադասութիւն գործողութիւնը, այսինքն՝ տալիս են այն նպատակը, որին հասնելու համար կատարվում է գլխավոր նախադասութիւն գործողութիւնը. օրինակ՝ Ու գալիս են անվերջ, անվերջ Ամբոխները ահապին, Ու կյանքը հին ու սնամեջ Ողջակիզեն կրակին (ԵԶ):

Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասութիւնները ևս պատճառ են հանդիսանում գլխավոր նախադասութիւն գործողութիւն կատարման համար, սակայն, ի տարբերութիւն պատճառի պարագա երկրորդական նախադասութիւնների, սրանք ցույց են տալիս այնպիսի գործողութիւն կամ եղելութիւն, որը չի կատարվել իրականութեան մեջ, բայց որի կատարումը հանդիսանում է գլխավոր նախադասութիւն գործողութիւն նպատակը:

Մանր.— Պատճառի և նպատակի նախադասութիւնների միջև եղած այս նմանութիւնն է նկատի ունեցել Մ. Աբեղյանը, որ այս նախադասութիւնները մտցրել է մի ընդհանուր խմբի՝ ճիւղմունքի խումբէն խմբի մէջ: Նա այդ նույն խմբի մէջ է մտցրել նաև պայճանի, գիշական և հետեանքի երկրորդական նախադասութիւնները:

§ 983. Գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների միջև եղած նպատակային հարաբերութիւնների քերականական արտահայտութեան համար օգտագործվում են հետևյալ միջոցները:

Երկրորդական նախադասութիւնը միանում է գլխավորին որպէսզի, որ, երբեմն նաև քե շաղկապներով, որոնց գլխավորի մեջ կարող են համապատասխանել նրա համար, այն նպատակով հարաբերյալները: Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում տարածված է նաև նպատակի պարագա երկրորդական նախադասութիւնների անշաղկապ կապակցութիւնը, ինչպես նաև քե ինչ է, քե չիմի, ինչ է, ինչ է քե, չիմի քե շաղկապական բառերով կապակցութիւնները:

Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասութեան ստորոգյալը, որպէս կանոն, միշտ գրվում է ըղձական եղանակով՝ անկախ գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալի եղանակից և ժամանակից: Դա բխում է երկրորդական նախադասութեան բնույ-

թից: Այն բոլոր դեպքերում ցույց է տալիս գլխավոր նախադասության գործողության համեմատությամբ գեռես չկատարված գործողություն: Օրինակներ՝ Քնքուշ երգերից հյուսում եմ մանյակ. Որ պննեմ սխրով պատկերդ տրտում (ՎՏ): Այսօր ես վերադարձա դրսից տուն ուշ գիշերին, որպեսզի Լևոնին չհանդիպեի (Շիրվ., Արտիստը): Խնայում եմ միայն նրա համար, որ այդ կլանվի նա գործ դնե ժողովրդի օգտին (Մուր., Գևորգ Մարգարտունի):

Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասություններում սովորաբար կիրառվում է ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակը: Սակայն, երբ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է մի այնպիսի գործողություն, որի կատարմանը ուղղված է գլխավորի գործողությունը, բայց որը ինչ-ինչ պատճառներով չէ կատարվել կամ անիրագործելի է, օգտագործվում է ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակը. օրինակ՝ Գիշերը մինչև լույս տղակտորների տակից դուրս չեմ եկել, որ առավոտյան վարի ղուրս գային (ՆՁ, Հայտնի):

Երկրորդական նախադասության մեջ ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակն է գործածվում նաև այն դեպքում, երբ բառի նախադասությամբ հաղորդվում է նույն նպատակով պարբերաբար կրկնվող գործողություն. օրինակ՝ Գիշերները աստղ ու լուսին վար կիջնեին երկնքեն, Որ հերիաթներ ինձ ասելին կտարագական, ոսկեղեն (Իս.):

Բայց եղանակների և ժամանակների օգտագործումը գլխավոր նախադասության մեջ ազատ է և կախված է գործողության բնույթից (տես նախորդ և հաջորդ օրինակները):

§ 984. Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները սովորաբար լրացնում են գլխավոր նախադասության ստորոգյալին, սակայն երբեմն կարող են վերաբերել նաև դերբայով արտահայտված այլ անդամի: Հաճախ նրանք լրացնում են ոչ միայն բային, այլ նաև նրա ձևի կամ ժամանակի պարագաներին՝ ցույց տալով այն նպատակը, որի համար գլխավոր նախադասության գործողությունը կատարվում է տվյալ ձևով կամ տվյալ ժամանակամիջոցում: Օրինակ՝ Նա իր տան համար պաշարեղեն ինքն էր բերում իր ձեռքով առավոտները կանուխ, որ ոչ ոք չտեսնի (Շիրվ., Քառս): Եվ Մեհենդակ իշխանը պարսկերեն, որ հետևեկածները կասկած չունենան իր ասածների մասին, հայտնեց (ՍՁ, Պապ թագավորը):

§ 985. Նպատակային հարաբերություններ արտահայտելու համար ժամանակակից հայերենում գործածվում է հատուկ շաղկապ՝ որպեսզի-ն: Այս շաղկապը ավելի հաճախ գործառուում է դիտական-հրապարակախոսական գրականության մեջ, որտեղ անհրաժեշտ է ամենայն ճշտությամբ վերարտադրել իրերի, երևույթների միջև հղած փոխհարաբերությունները: Գեղարվեստական գրականության մեջ այն հանդիպում է համեմատաբար քիչ, իսկ ժողովրդական-խոսակցական լեզվում գործածվում է հազվադեպ:

Որպեսզի շաղկապի առկայության դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ սովորաբար չի լինում, երկրորդական նախադասությունը անմիջապես ցույց է տալիս գլխավոր գործողության նպատակը: Այս շաղկապով միացող երկրորդական նախադասությունները ունենում են համեմատաբար ազատ շարադասություն, սակայն մեծ մասամբ լինում է վերջադաս: Օրինակներ՝ Մոնղոլները ավերում էին ամբողջ գավառներ, մանավանդ գյուղեր, ոչնչացնում էին նրանց բնակչությանը, որպեսզի իրենց հազարավոր հոտերի առաջ շարժման համար ընդարձակ, ամալի տարածություններ ստեղծեն (Դաս.): Վաղ առավոտյան թռիկի շուրջը բոլորած նրանց երեխաները գարե կարմիր հաց են կրծում. որպեսզի քիչ հետո դուրս վազեն փողոց բաղկերում խաղալու (ՀՔ, Մեծ տան դավակները):

Այս երկրորդական նախադասությունները ունենում են առաջադաս շարադասություն այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ է համարվում ընդգծել գլխավոր նախադասության գործողության նպատակը. օրինակ՝ Եվ որպեսզի նրան չնանդիպեն, ցրվեցին՝ ինչ-որ նշան անելով ընկերոջը (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Եվ որպեսզի չնկատեն իր շփոթությունը, արագ իջավ աստիճաններից (ՍԽ, Հոգը):

Որպեսզի շաղկապով երկրորդական նախադասությունները միջադաս գործածվում են համեմատաբար սակավ, այն էլ այն դեպքում, երբ նրանք լրացնում են գլխավորի ոչ թե ստորոգյալին, այլ գերրայով արտահայտված այլ անդամի, կամ ձևի և ժամանակի պարագաների. օրինակ՝ Մեծ ձիգ գործադրելով, որպեսզի վանի շփոթությունը, Արեիկը երերուն քայլերով մոտեցավ հյուրին (ՍԽ, Հոգը): Այդ վերակառուցելու բաղմամբիվ փորձերը այն նպատակով, որպեսզի վերացվեն բոլոր անկապակցությունները, ոչ մի գրական հետևանք չունեցան (Դաս.):

§ 986. Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները զլխավորի հետ կապակցելու ամենատարածված միջոցը ժամանակակից հայերենում որ շաղկապն է: Այն հավասարապես գործածվում է և՛ գեղարվեստական գրականության մեջ, և՛ ժողովրդական-խոսակցական լեզվում: Նպատակի իմաստային փոխհարաբերությունները այս դեպքում որոշակի են դառնում ըղձական եղանակի քայսածների գործածությամբ երկրորդական նախադասության մեջ:

Որպես նպատակի հարաբերություն արտահայտելու օժանդակ միջոցներ երբեմն հանդես են գալիս նաև հարաբերյալ բառեր՝ նրա համար, այն նպատակով: Վերջիններս գործածվում են հատկապես մամուլի լեզվում, նաև գիտական գրականության մեջ՝ նպատակային հարաբերությունները ավելի որոշակի դարձնելու, ինչպես նաև շեշտելու համար: Օրինակներ՝ Իսկ մնացածները թաքնվում էին իրենց տների խորքում, որ հարկադրված չլինեն հրկրապզել կրակին (ՍԶ, Պատմ. թաղավոր): Ամենքն շտապում էին մահամերձ միլիոնատիրոջ տունը, որ վերջին անգամ տեսնեն նրան (Շիրվ., Քառս): Ու հոգիս հրդեհին տվի, որ լափվի բոցերում դեղին (ԵԶ): Հանձնաժողովը կազմվել է այն նպատակով, որ ստուգեն բաժնի աշխատանքները: Նրա համար է այսօր շուտ վերադարձել, որ նախապատրաստվի մեկնելու:

Մանր.— Հարաբերյալների մոտ գրված նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները Մ. Աբեղյանը համարում է խնդիր երկրորդական նախադասություններ, որոնք վերաբերում են կապերին: Այս տեսակետը չի կարելի ճիշտ համարել, քանի որ կապերը նախադասության մեջ երբեք հանդես չեն գալիս առանձին, այլ իրենց խնդրի հետ միասին կազմում են նախադասության մեկ անդամ՝ տվյալ դեպքում նպատակի պարագա: Այս նախադասություններում հարաբերյալ պետք է համարել ոչ թե միայն այն կամ նրա ցուցական դերանունները, այլ այն պատճառով, նրա համար, այն նպատակով կապակցությունները:

Որ շաղկապով միացող նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները սովորաբար ունենում են վերջադաս շարադասություն (տե՛ս վերևի օրինակները): Առաջադաս նրանք լինել չեն կարող, իսկ միջադաս շարադասությամբ հանդիպում են հաղվադես, երբ լրացնում են զլխավորի ոչ թե ստորոգյալին, այլ ձևի

կամ ժամանակի պարագաներին: Օրինակ՝ Արսեն Տոնոյանը զգուշ ու դանդաղ քայլերով, որ բամբակենիները շաբուրի, դուրս եկաւ չրվող արտերից (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Եվ Մեհենդակ իշխանը պարսկերեն, որ հետեւ եկածները կասկած չունենան իր ասածներէ ժախ, հայտնեց... (ՍԶ, Պապ թագավորը):

Երբեմն որ շաղկապով նպատակի պարագա երկրորդական նախադասութիւն է գրվում հարցական գլխավոր նախադասութիւն մոտ: Այս պարագում նրանով նկարագրվում է տվյալ հարցի տրման նպատակը. օրինակ՝ Խնչ պատիժ պետք է տան նրան, որ բոլորի տեղը դուրս գա (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Բայց թագավորն ո՞ր է հիմի, որ սե կապեմ նրա օրին (ՀԹ):

Երբ երկրորդական նախադասութեամբ տրված նպատակը խոստով կողմից համարվում է անիրագործելի, որ շաղկապից հետո գրվում է իբր եղանակավորող բառը, կամ իբր քե բառակապակցութեւնը. օրինակ՝ նա եկավ, որ իբր քե միասին աշխատենք:

§ 987. Երբ երկրորդական նախադասութեւնը ցույց է տալիս աշխատի նպատակ, որը չի կատարվել, կամ որի իրագործումը համարվում է անհնար, աշխ կարող է միանալ գլխավորին նաե քե շաղկապով: Նպատակի երկրորդական նախադասութեւնների կապակցութեւն աշխ ձեւը տարածված է հատկապէս ժողովրդական-խոսակցական լեզվում, որտեղից էլ մուտք է գործել նաե գեղարվեստական գրականութեւն մեջ. օրինակ՝ Եկան քաշեցին, քե զուռով տանեն, թափ տվալ մարդկանց, պեց գես ու գեն (ՀԹ): Տեսալ, ինչ որ կենդանի կան, վազ են տալիս, քե հետ գան (ՀԹ): Թերթն էլ րող շունի, քե որ վճարի (ն. տ.):

Յանոք.— Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում նպատակային հարաբերութեւնները դրսեորվում են նաե քե ինչ է. ինչ է, չիլնի քե. քե չիլնի բառակապակցութեւններով, որոնք երբեմն մուտք են գործում նաե գեղարվեստական գրականութեւն մեջ. օրինակ՝ Սկսել են ճան խաղացող երեխաներին պսակել, քե ինչ է մի կառք: ալել ձեռք պցեն (ԱՍ, Ծարալ): Թմբերը լարային սիստեմի են վերածում, ինչ է հեկտարին 200—250 ցենտներ խաղող ստանան (Ա. Սեկ., Ոսկե վաղերի մեջ): Շորերի ծալքերը հետախուզում էր, քե չիլնի մի բան են թաքցրած տանում (Ա. Սեկ., Ծարալ):

§ 988. Ժողովրդական-խոսակցական լեզվին և գեղարվեստա-

կան գրականության լեզվին հատուկ է նաև նպատակի պարագայում
երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցություն-
ներ: Նպատակային հարաբերությունները այս դեպքում դրսևորվում
են ըզձական եղանակի, ինչպես նաև հատուկ հնչերանգի միջոցով:
Նպատակի պարագա անշաղկապ երկրորդական նախադասություն-
ները որպես կանոն լինում են վերջադաս: Փամանակակից հայե-
րենում շատ են հանդիպում հատկապես նպատակային հարաբե-
րություն արտահայտող այն անշաղկապ նախադասությունները,
որոնց գլխավոր մասը պարունակում է հորդոր, հրաման, իսկ երկ-
րորդական նախադասությամբ արվում է այն նպատակը, օրի ի-
րագործման համար հրամայվում, հորդորվում է կատարել գլխա-
վոր նախադասության գործողությունը. օրինակներ՝ է՛յ, լավ կե-
նաք, ախա՛նջ առե՛մ, մի բան պատմե՛մ ճիմի ձեզ (ՀԹ): Ասողեր,
ծածկեցե՛մ ձեր վառ բոցերը, լույսը շտեմնե սև ու խոր իղձերս
(Շեքսպ., 1, 221): Վե՛ր կաց, իմ ընկեր, վե՛ր կաց, մուրճդ առ,
նոր կյանք, նոր վայելք կոնե՛մ մեզ համար (ՎՏ):

Երբեմն հրամանը մեղմելու համար հրամայական եղանակով
գրված ստորոգյալի մոտ գրվում է տեսնե՛մ եղանակավորող բառը.
օրինակ՝ Խ՛նչ կա քաղաքում, դե պատմի՛ր տեսնե՛մ, իմանամ, ես
էլ ուրիշին ասեմ (ՀԹ):

Երբեմն անշաղկապ նպատակի պարագան կս վերաբերում է ոչ
միայն գլխավորի ստորոգյալին, այլ նաև նրա ձևի պարագային.
այսինքն՝ ցույց է տալիս գործողության՝ տվյալ ձևով կատարվելու
նպատակը. օրինակ՝ Դե առ, տեղի տակի՛ն քա՛հուն կեռ, խաղերը
շիմանա (ՀԹ):

Անշաղկապ նպատակի պարագա երկրորդական նախադասու-
թյունը կարող է ցույց տալ նաև կատարված, կատարվող կամ կա-
տարվելիք գործողության նպատակը. օրինակ՝ Ես վերադարձա՛մ,
որ Սառայի ծնողներին հեռագիր տամ՝ գան (ՆԴ, Սպանված աղավ-
նի): Մարդ քրտինք է թափել, հերկել, մշակել է խոպանը. ճիմա
դու եկել ես՝ խլե՛ս (ՍԽ, Հողը):

Երբեմն երկրորդական նախադասության սկզբում հանդես է
գալիս ասի բայաձևը, որը այս կառուցվածքներում վերածվել է
նպատակ, որոշում ցույց տվող շաղկապական բառի: Այսպես՝
«Վազեցի, ասի հասնեմ նրանց», «Դուրս եկա փողոց, ասի մաքուր
օդ շնչեմ», «Պատկեցի, ասի հանգստանամ» և այլն: Այս կառուց-

վածքի անշաղկապ բարդ նախադասությունների զլխավոր մասի ստորոգյալը միշտ դրվում է անցյալ կատարյալ ժամանակով և ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որը կատարվել է որոշակի նպատակով. վերջինս սակայն չի կատարվել կամ ընդհատվել է մեկ այլ գործողությամբ: Զիրագործված կամ ընդհատված նպատակը՝ տրվում է երկրորդական նախադասությամբ: Այս բնույթի երկրորդական նախադասությունների դրվում են մեծ մասամբ շարժում ցույց տվող բայերի մաս (տե՛ս բերված օրինակները):

Մաճոք.— Երբեմն, հատկապես, երբ զլխավոր և անշաղկապ միացած նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունն ենթական նույնն է, վերջինս երկրորդական նախադասության մեջ զեղչվում է, զլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների միջև դադարը գրեթե վերանում է, և կապը այնքան սերտ է դառնում, որ երկրորդական նախադասությունը զագարում է որպես աչգախին գիտակցվելուց: Մթաղնում է նաև բղձական եղանակով դրված բայի խոնարհված լինելու իմաստը. այն հավասարազոր է դառնում անորոշ գերբայի տրական հոլովին և կատարում է պարզ նպատակի պարագայի պաշտոն. օրինակ՝ Մայիսի 4-ի երեկոյան դեմ ես գնացել էի մեր բաղի բանդված պատը նորոգեմ (ԱԲ, Եղբայրության ընկուղենիները): Գնացել էի Վարդուշենց տնից ալրի մաղը բերեմ (Ս. գրակ. անթ., 27):

Այս երևույթը հատուկ չէ գրական լեզվին: Այն խիստ տարածված է ժողովրդական-խոսակցական լեզվում, որից էլ երբեմն անցնում է գեղարվեստական գրականության երկխոսությունների մեջ: Գրական լեզվում այս կառուցվածքի նախադասություններում ընդունված է գործածել կամ անորոշ գերբայի տրական հոլովը («Գնացել էի... պատը նորոգելու, մաղը բերելու» և այլն) և կամ շաղկապով միացած երկրորդական նախադասություն (Գնացել էի... որ... պատը նորոգեմ, որ ալրի մաղը բերեմ):

ՊԱՅՄԱՆԻ ՊԱՐԱԳԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 989. Պարագայական երկրորդական նախադասությունների խմբի մեջ են մտնում նաև պայմանի երկրորդական նախադասությունները, որոնցով նկարագրվում է այն պայմանը, որի առկա-

յության դեպքում միայն կարող է (կամ կարող էր) կատարվել զըլխավոր նախադասության գործողությունը, և կամ տեղի ունենալ այն, ինչի մասին խոսվում է զլխավոր նախադասության մեջ: Օրինակ՝ Նվե վաղը անձրև չգա, կգնանք զբոսանքի:

Պայմանի երկրորդական նախադասության գործողությունը կամ նախորդում է զլխավոր նախադասության գործողությանը և կամ կատարվում է նրա հետ միաժամանակ: Այստեղ ևս փաստորեն առկա են պատճառային հարաբերություններ, որովհետև երկրորդական նախադասությամբ տրված պայմանը միաժամանակ նաև ուղղակի կամ անուղղակի կերպով պատճառ՝ հիմք է հանդիսանում զլխավոր նախադասության գործողության կատարման համար: Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած այս հարաբերությունը կարելի է կոչել պայմանահետևանքային, որովհետև զլխավորի գործողությունը հաջորդում է երկրորդականին որպես հետևանք. օրինակ՝ Նվե այդ կնոջ պատմածների մի քառորդն էլ ճիշտ դուրս գա, Վարդանը մի լավ հուպ կտա կոլխոզի այս «օրինակելի» նախագահին (ՆՁ, Հացավան):

§ 990. Պայմանի երկրորդական նախադասություններն ունեն հետևյալ կառուցվածքային առանձնահատկությունները.

ա) Նրանք միանում են զլխավորին երև, րև ու, երև... ապա, երև... ուրեմն, երբեմն նաև եւր շաղկապներով: Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում շատ է տարածված պայմանի նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը, որտեղից էլ այն մոտեք է գործել նաև զեղարվեստական գրականության լեզվի մեջ:

բ) Շաղկապական կապակցության ժամանակ զլխավոր նախադասության մեջ կարող են հանդես գալ այն ղեպքում, այն ժամանակ հարաբերյալները:

գ) Պայմանի երկրորդական նախադասությունները մեծ մասամբ լինում են առաջադաս, կարող են լինել նաև վերջադաս, սակայն միջադաս հանդիպում են հազվադեպ (վերջին դեպքում նրանք մոտենում են միջանկյալ նախադասություններին):

դ) Պայմանի հարաբերություններ արտահայտելու համար մեծ նշանակություն ունի բայի ժամանակների հաջորդական գործածությունը զլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մեջ, որով և հիմնականում պայմանավորված է զլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած ընդհանուր պայմանային

հարաբերությունների տարբեր իմաստացին նրբերանգների առկայությունը (տե՛ս § 999—1004):

§ 991. Ժամանակակից հայերենում պայմանի երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ կապակցելու ամենատարածված միջոցը երև շաղկապն է, որը հավասարապես գործածվում է և գրական, և ժողովրդական-խոսակցական լեզվում: Այս շաղկապով միացող պայմանի երկրորդակիցն նախադասությունները սովորաբար լինում են առաջադաս: Գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ գրվում է միայն այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ է լինում ընդգծել գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև առկա պայմանի հարաբերությունը: Օրինակներ՝ Եվ երև նորից մենք աշխարհ գայինք, Ձէինք որոնի ուրիշ ճանապարհ, Այս ճանապարհը նորից կընտրեինք, նորից կանցնեինք այն հերոսաբար (ՀՍ): Երև հեղուկ օդի միջով անցկացվի ածխաթթու գազ, այդ դեպքում նա կգոյացնի ձյունանման սպիտակ փաթիլներ (Դաս.): Երև հոգուս ճոխ երգերից մի մեղմ հնչյուն, հալելիս, Քո սկանչը միայն շոյե, — հիացքներով կդյութվիս (Իս.):

Երբ գլխավոր նախադասության մեջ առկա է լինում այն ժամանակ հարաբերյալը, երկրորդական նախադասությունը ստանում է ժամանակի իմաստացին երանգ, այսինքն՝ ընդգծվում է նաև գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած ժամանակային կապը, այն, որ գլխավոր նախադասության գործողությունը կարող է կատարվել միայն երկրորդական նախադասության գործողության կատարումից հետո, օրինակ՝ Պարսիկները բարեհաճ կլինեն դեպի հայերը այն ժամանակ, երբ դրանք թողնեն ադ հոռոմասիրությունը (ՍԶ, Պապ Թագավոր): Իսկ երև տեղից վեր կենա հանկարծ, գլուխը մեխած մահակը ձեռքին՝ ...էնժամ կիմանաս, թե ինչի համար թե գող, թե դադան հենց դատարկ վախից հեռու են փախչում նրա փարախից (ՀԹ):

Երբ երև շաղկապով միացող երկրորդական նախադասությունը առաջադաս է, գլխավոր նախադասությունը հաճախ սկսվում է ապա, ուրեմն, կամ ապա ուրեմն բառերով, որոնք մի կողմից ընդգծում են գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած պայմանահետեանքային հարաբերությունը, մյուս կողմից ավելի սերտ են դարձնում բարդ նախադասության մասերի կապակցությունը: Օրինակներ՝ Երև անկյան՝ կողմերը շարունա-

կենք նրա դագաթից այն կողմ, ապա կատանանք չակաղիք անկյուններ (Դաս.)։ Եթե շրջանը ծալենք տրամագծով, ապա շրջանի և շրջանագծի երկու մասերը կհամատեղվեն (Դաս.)։ Եթե ամեն մի հաճույք սովորություն ևս դարձրել, ուրեմն հաճույքները կարգրել են քեզ համար իրենց նպատակը (ՆԴ, Աղտնված աղավաղ)։

Կապակցության այս եղանակը ունի զրբալին բնույթ, դործածվում է հատկապես գիտական զրականության մեջ, մասամբ նաև գեղարվեստական ստեղծագործություններում։

Մանոր.— Պայմանի երկրորդական նախադասությունն պարունակող բարդ ստորադասական նախադասություններից պետք է տարբերակել այն նախադասությունները, որոնք լինել կապակցության ձևով նման են պայմանի նախադասություններին, միայնում են երբ... ապա շաղկապով, սակայն ըստ իրենց իմաստային փոխհարաբերությունների համադասական են և ունեն գուգադրական հակադրական նշանակություն. օրինակ՝ Եթե հնագետի լինում Բակուր իշխանն էր և մոտենադրի մագաղաթը, ապա նկարիչը հիշում էր մանուշակները և լսում Բասուտա գետի խուլ աղմուկը (ԱՌ, Ալպիական մանուշակ)։ Այս նախադասությունը հավասարաթիվ է իսկ շաղկապով միացած բարդ համադասական նախադասություններին։

Բանավոր խոսքում, ինչպես նաև գեղարվեստական զրականության մեջ երբեմն երբ շաղկապին ավելանում է բան է կապակցությունը, որով ավելի է ընդգծվում երկրորդական նախադասության պայմանի նշանակությունը. օրինակ՝ Եթե բան է, այդ Ահմադ խանը կամ որեէ մեկը քեզ նեղացնելու փորձ անի, իսկույն կհեռագրես (ԳՌ, Մագիլներ մեջ)։

§ 992. Եթե շաղկապով միացող վերջադաս երկրորդական նախադասություններին ևս սովորաբար հարաբերյալ չի համապատասխանում։ Օրինակ՝ Իհարկե, Ֆաթին շատ ուրախ կլինեք երբ որեէ տեղ իրեն ծառայության վերցնեին (ԳՍ, Թեհրան), Դեմեռում դատարանին այսօր ևեթ, եթե կամենաս գործը հաշտությանը վերջացնել (Շիրվ., Քառս)։

Մանոր.— Առաջադաս պայմանի երկրորդական նախադասություններում երբ շաղկապը երբեմն դրվում է ոչ թե երկրորդական նախադասության սկզբում, այլ մեկ կամ մի քանի անդամից հետո. մի երևույթ, որ հատուկ է հատկապես ժողովրդական-խո-

սակցական լեզվին. օրինակ՝ Լուսաստղը դուրս չեկած երև ճանապարհվեն, կարող են թեյին հասնել քաղաք (ԱՔ, Րևա՞ն, Րևա՞ն): Աշխարհի բոլոր մարդիկ երև այս կնոջ պես լինեին, պատերազմ չէր լինի, մտածում եմ ես (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 993. Գեղարվեստական գրականության մեջ և ժողովրդական-խոսակցական լեզվում շատ է տարածված պոյմանի երկրորդական նախադասությունների կապակցությունը քե շաղկապով: Կապակցության այս եղանակը, սակայն, գիտական գրականության մեջ բոլորովին չի հանդիպում: Թե շաղկապով միացող պոյմանի երկրորդական նախադասությունները լինում են առաջադաս, և, որպես կանոն, նրանց գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ չի համապատասխանում: Թե շաղկապին երբեմն միանում է ուրթարմատարը, և երկրորդական նախադասությունը միանում է գրվածովորին քե աւ բարդ շաղկապով: Թե շաղկապն ունի նաև այն առանձնահատկությունը, որ առաջադաս երկրորդական նախադասության մեջ ունի համեմատաբար ազատ շարադասություն. կարող է զրվել երկրորդական նախադասության և՛ սկզբում, և՛ մեկ կամ մի քանի անդամներից հետո (եթե շաղկապի աջոպիսի գործածությունը հանդիպում է շատ սակավ): Օրինակներ՝ Թե ախրես, մեծ շահ, դու նրա սրտին, Թաթուլն էլ անգոր կընկնի ոտքիդ տակ (ՀԹ): Թե կատակ էր անում, շատ հիմար կատակ էր (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Քո հերն ու մերը քե ու քեզ շտան, Արին կթափեմ ես գետի նման (ՀԹ): Սիրտդ հանգիստ, հոգիդ խաղաղ նրանց միջից քե անցնես, ողջ կլուեն, և դու անփորձ ապարանքիդ կհասնես (ՀԹ):

Թե շաղկապով միացող պոյմանի երկրորդական նախադասությունները վերջադաս շարադասությամբ քիչ են գործածվում, այն էլ մեծ մասամբ այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասությունը հարցական է կամ հրամայական: Այս դեպքում քե-ն զրվում է երկրորդական նախադասության սկզբում. օրինակ՝ Ի՞նչը կհաղթի կյանքում հերոսին, քե չլինին կինն ու գինին (ՀԹ): Վճարիդ պարտքդ, քե դու ազնիվ ես (ՔԹ, Պատերազմ):

§ 994. Պոյմանի երկրորդական նախադասությունների կապակցության համար ժամանակակից հայերենում գործածվում է նաև ու շաղկապը: Վերջինս այս դեպքում հանդես է բերում այն առանձնահատկությունը, որ ունի ազատ շարադասություն երկ-

րորդական նախադասության մեջ (մեծ մասամբ դրվում է երկրորդական նախադասության մեկ կամ մի քանի անդամներից հետո): Այս շաղկապով միացող պայմանի երկրորդական նախադասությունները լինում են միայն առաջագաս և հատուկ են ժողովրդական-խոսակցական լեզվին, որտեղից մասամբ մուտք են գործում գեղարվեստական գրականության մեջ (գործածվում են մեծ մասամբ հերոսների խոսքում): Օրինակներ՝ Որսորդը ու հող-նելու մասին մտածի, երբեք որսի չի ելնի (ՆԴ, Սպանված աշակ-նի): Մի մարդ ու նրա երեսը պահի, նրա ապրուստը ի՞նչ պետք է լինի (ՀԹ): Զի կառավարել ու չի իմանում, բաժնի կոլխոզը ո՞նց պիտի կառավարի (ՆԶ, Հացավան):

§ 995. Պայմանի երկրորդական նախադասությունների մի մասն ունի ժամանակի իմաստային երանգ: Այս իմաստը, ինչպես ասվել է, քերականորեն արտահայտվում է այն ժամանակ հարաբերյալի առկայությամբ, ինչպես նաև երբ հարաբերականով, որով երբեմն միանում են պայմանի երկրորդական նախադասություններ: Դիտարկելով նախադասության մեջ վերջինիս երբեմն համապատասխանում է այն դեպքում հարաբերյալը՝ Օրինակ՝ Այս ամենից հետո որքան ծիծաղելի վիճակ կստեղծվեր իր համար, երբ տեսներ... (ՔԹ, Պատերազմ): Էլ չեմ սիրիլ ես, երբ դու չես ուզում (ՀԹ): Ես կգամ միայն այն դեպքում, երբ հեռագիր ստանամ (ԶԴ, Քննություն):

Այն, որ վերոբերյալ նախադասությունները պայմանի են և ոչ ժամանակի, պարզ կարելի է ցույց տալ նրանով, որ երբ շաղկապը ազատորեն կարելի է փոխարինել եթե շաղկապով առանց դիտարկելու և երկրորդական նախադասությունների իմաստային փոխհարաբերությունների մեջ փոփոխություն առաջացնելու («Որքան ծիծաղելի վիճակ կստեղծվեր իր համար, եթե տեսներ», «Էլ չեմ սիրիլ քեզ, եթե դու չես ուզում», «Ես կգամ միայն այն դեպքում, եթե հեռագիր ստանամ»):

§ 996. Ժամանակակից հայերենում շատ է տարածված պայմանի երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը: Անշաղկապ պայմանի նախադասությունները, համանիշ լինելով պայմանի նախադասությունների շաղկապական կապակցություններին՝ տարբերվում են վերջիններից նրանով, որ ավելի պատկերավոր, դիպուկ և սեղմ են դարձնում խոսքը: Այդ

պատճառով նրանք շատ են հանդիպում ղեղարվեստական գրական-
նություն մեջ և ժողովրդական-խոսակցական լեզվում:

Որպես կանոն, պայմանի երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցության ժամանակ լինում են առաջադաս. աշայես՝ երեւ մաներ ունենամ՝ կտանեմ հացի կտամ (ՀԹ): Արեւ աշայես ձյունակույտը, երկուսն էլ կշախջախվեն (Սով. գրակ.): Եվ դա բնական է: Եթե շաղկապական կապակցության ժամանակ շաղկապի առկայության շնորհիվ շարադասությունը որոշիչ դեր չի կատարում բարդ նախադասության մասերի միջև եղած հարաբերության բնույթը որոշելու համար, ապա շաղկապի բացակայությունը պարտադիր է դարձնում, որ հենց առաջին նախադասությամբ տրվի պայման հանդիսացող երևույթը, գործողությունը:

Պայմանի երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցության ժամանակ պայմանային հարաբերությունների արտահայտելու մեջ մեծ դեր ունի հնչերանգը: Առաջադաս երկրորդական նախադասությունը արտասանվում է նախադասության վերջում բարձրացող հնչերանգով (հատկապես շեշտվում է ստորոգյալը), դրան հաջորդում է փոքր դադար, ապա սովորական իջնող հնչերանգով արտասանվում է գլխավոր նախադասությունը: Հաճախ երկրորդական նախադասությունը ունենում է հարցական հնչերանգ, իսկ գլխավոր նախադասությունը՝ պատասխանի: Գրովոր խոսքում հնչերանգը արտահայտվում է կետադրության միջոցով. պայմանի երկրորդական նախադասությունը բաժանվում է գլխավորից բուծով և ստորակետով, իսկ հարցական հնչերանգի ժամանակ ստորոգյալի վրա դրվում է հարցական նշան: Օրինակ՝ է, ասեմ՝ բոց կլինի, շասեմ՝ խոց կլինի (Ա. Սեկ., Ոսկե վագերի մեջ): Բարձր ձայնով խոսեմ, կնեղանաս (ՄԴ, երբ ծագում է արևը): Կլինի՝ կտան, չի՞ լինի՝ իրենց փոխարեն կտան հարուստ կոլտրնտեսությունները (Ա. Սեկ., Ոսկե վագերի մեջ):

Պայմանի երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցության ժամանակ պայմանային հարաբերությունների գրասևորելու համար խիստ կարևոր, կարելի է ասել որոշիչ, նշանակություն ունի բայի եղանակների ու ժամանակների հաջորդականությունը, որը հիմնականում նույնն է, ինչ շաղկապական կապակցության ժամանակ (տե՛ս § 999—1004):

§ 997. Պայմանի երկրորդական նախադասությունների կա-

պակցության միջոցների մասին խոսելիս անհրաժեշտ է հիշատակել այն առանձնահատուկ կառուցվածքները, որոնք ժամանակակից հայերենում սկսել են զործածվել վերջերս՝ ուսերենի ազդեցությամբ:

Դրանցից են մեկ (ուսերենը раз) բառով կապակցվող պայմանի նախադասությունները, որոնք ունեն հետևյալ կառուցվածքը. պայմանի նախադասությունը լինում է առաջադաս և սկսվում է մեկ որ կապակցությամբ: Մեկ բառը այստեղ կորցրել է իր նյութական իմաստը, նախադասության անդամ չի հանդիսանում և որ շաղկապի հետ միասին ծառայում է որպես կապակցության միջոց: Մեկ որ շաղկապական կապակցությունը գրվում է երկրորդական նախադասության ստորոգյալից անմիջապես առաջ, այդ պատճառով հաճախ լինում է ոչ թե երկրորդական նախադասության սկզբում, այլ ենթակայից կամ նախադասության մեկ այլ անդամից հետո: Կապակցության այս եղանակի օգնությամբ ընդգծվում է խոսողի համոզմունքը երկրորդական նախադասությամբ տրված պայմանի իրագործումից հետո գլխավոր նախադասության գործողության կատարման վերաբերյալ: Օրինակ՝ —«Նա մեկ որ խոստացավ, անպայման կանի» (ԴԴ, Ընտիր պատմվածքների): «Մեկ որ դա, ումեն ինչ հեշտ կլուծվի»: Գլխավոր նախադասության մեջ երբեմն կարող է լինել ուրեմն շաղկապական բառը. օրինակ՝ «Նա մեկ որ ասաց, ուրեմն կանի»:

Պայմանի երկրորդական նախադասությունների կապակցության համար երբեմն զործածվում են ամբողջ նախադասություններ. այսպես՝ նրանք հաճախ միանում են բավական է, բավական է որ կապակցություններով: Այստեղ բավական է նախապես եղել է միադիմի նախադասություն, սակայն աստիճանաբար կորցրել է իր՝ նախադասության հասկությունները և այժմ ծառայում է որպես պայմանի երկրորդական նախադասությունները կատարեցելու միջոց: Կապակցության այս ձևով ընդգծվում է, որ միայն երկրորդական նախադասությամբ տրված պայմանը բավական է զբաղվոր նախադասությամբ նկարագրված գործողության կատարումը հնարավոր դարձնելու համար: Երկրորդական նախադասությունը այս դեպքում ևս լինում է միայն առաջադաս, իսկ գլխավոր նախադասության սկզբում հանդես է գալիս և համադրասական շաղկապը: Վերջինս ավելի սերտ է դարձնում գլխավոր և երկ-

բարդական նախադասութիւնների կապը, սակայն չի փոխում նրանց միջև եղած հարաբերութիւնների բնույթը, որը դարձյալ մնում է ստորադասական: Այդ տեսակետից այս նախադասութիւնները նման են գիջական երկրորդական նախադասութիւններին, որտեղ ևս որպէս գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների կապակցութեան միջոց հանդես են գալիս նաև սակայն. բայց համադասական շաղկապները (տե՛ս § 1005): Գրք-խափոր նախադասութեան սկզբում կարող է հանդես գալ նաև որպէսզի ստորադասական շաղկապը: Օրինակներ՝ Այնտեղից բաժնական էր մի խոժու հայացք, և դահը կճռնշար, մատի մի շարժում, բաջակերող մի ժպիտ, և ամեն ինչ կվերածվեր շփոթի, անվստահութեան ու քառասի (ԳՌ, Մագիլների մեջ): Բաժնական է պարոն Պետրոսին հայտնի..., որպէսզի նրանցից հիշողութիւն անգամ չմնա որբանոցում (ՆԶ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները): Բայց բաժնական էր փոխ դռները որեւէ գնորդ երևար, որպէսզի մարդկային կծիկից պոկվին երկու կամ երեք հոգի (ԳՍ, Թեհրան):

Այս նախադասութիւնները ունեն ընդգծված ժամանակի իմաստային երանդ:

§ 998. Ժամանակակից հայերենում որպէս պայմանի նախադասութիւնների կապակցութեան միջոց սկսել է գործածվել նաև նշանակում է բայածեր, որը դրվում է գլխավոր նախադասութեան սկզբում, երբ եթե շաղկապով միացող երկրորդական նախադասութիւնը առաջագաս է. օրինակ՝ Եթե կան վիրավորներ և սպանվածներ, նշանակում է վաշտը մասնակցել է մարտական գործողութիւններին (ՀՔ, Մեծ ստան զավակները): Նշանակում է բայածեր այս կառուցվածքի նախադասութիւններում կորցրել է իր բայական հատկանիշները և վեր է տնկել ուրեմն-ին համանիշ շաղկապական բառի՝ եթե-ի հետ կազմելով պայմանի հարաբերութիւններ արտահայտող բարդ շաղկապ:

Յանդ.— Հետաքրքիր երևույթ է այն, որ երբեմն պայմանի երկրորդական նախադասութիւնների կապակցութեան համար գործածվում է և համադասական շաղկապը: Այս դեպքում երկրորդական նախադասութիւնը միշտ լինում է առաջագաս և ունենում է հրամայական եղանակով դրված բայ-ատորոգյալ, որը սակայն դրսևորում է ըղձական եղանակի իմաստ. իսկ գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալը դրված է լինում ենթադրական եղանակով: Այս կառուցվածքի նախադասութիւններ են գործածվում

ընդհանուր դատողություններ անելիս: Այսպես՝ նրան զցիւր չրա-
դացի բարի տակ և նա անվնաս դուրս կգա (ԳՌ, Մադիլների մեջ):
Թվում էր, թե մեկնիւր ձեռնի և կհասնէս նրա շուշան կատարնե-
լին (ԲՎ, Ինչպէս Վ գալիս երջանկությունը): Տվե՛մ անօթեան թա-
փառաշրջիկին շորս պատ և առաստաղ... և նա կհամակվի հպարտ
երանության զգացումով (ՆԶ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարար-
ները):

§ 999. Պայմանային հարաբերություններ արտահայտող
բարդ ստորադասական նախադասությունները ունեն այն առանձ-
նահատկությունը, որ բայ-ստորոգյալների եղանակների և ժամա-
նակների գործածությունը գլխավոր և երկրորդական նախադասու-
թյունների մեջ ազատ չէ: Պայմանի երկրորդական նախադասու-
թյան մեջ գործածված տարբեր եղանակներն ու ժամանակները պա-
հանջում են, որ գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալը գրը-
վի համապատասխան որոշակի եղանակով ու ժամանակով, ըստ
որում եղանակների ու ժամանակների այդ հարաբերակցությամբ
գրեւորվում են պայմանային հարաբերությունների տարբեր ի-
մաստային երանգներ:

1. Ժամանակակից հայերենում շատ է տարածված ըզձական
էղանակի գործածությունը պայմանի երկրորդական նախադասու-
թյուններում, որին գլխավորի մեջ համապատասխանում է մեծ
մասամբ ենթադրական եղանակի բայ:

ա) Ըզձական եղանակի ապառնի ժամանակին գլխավոր նա-
խադասության մեջ համապատասխանում է ենթադրական եղանա-
կի ապառնի ժամանակը: Ժամանակային այսպիսի հաջորդակա-
նության դեպքում գլխավոր նախադասությամբ տրվում է ապա-
գային վերաբերող գործողության մասին ենթադրություն, որի կա-
տարումը կախված է երկրորդական նախադասության գործողու-
թյան կատարումից: Վերջինս հանդես է գալիս որպես անհրաժեշտ
պայման գլխավորի գործողության կատարման համար: Այս նա-
խադասությունների միջև եղած իմաստային հարաբերությունները
կարելի է անվանել պայմանահետևանքային, որովհետև գլխավոր
նախադասությամբ նկարագրված գործողությունը դիտվում է որպես
երկրորդական նախադասության գործողությունից բխող հնարավոր
հետևանք. օրինակ՝ Թե տիրես, մեծ շահ, դու նրա սրտին, Թաթուլն
էլ անդոր կրնկնի ոտքիդ տակ (ՀԹ): Եթե հաշվեմք արված ուղ-
ղանկյուններից յուրաքանչյուրի մակերեսը, ապա կստանանք

Ճիշտ ույն իվերը (Դասագիրք): Մի անգամ էլ ասե՛մ կայաւեմ (ԳՄ, Պատանեկություն):

Այս նախադասութիւններով երբեմն նկարագրւում են ոչ թե կոնկրետ գործողութիւններ, այլ արւում են ընդհանուր դատողութիւններ որեւէ պայմանի առկայութեան դեպքում հնարավոր կատարւելիք գործողութեան մասին, ըստ որում անշաղկապ կապակցութեան ժամանակ այս դեպքում երկրորդական նախադասութեան ստորոգյալը հաճախ դրւում է եզակի երկրորդ դեմքով, որն ունենում է ընդհանուր-անորոշ նշանակութիւն: Օրինակներ՝ Եթե ամեն մարդ միայն իր փորձից դասեր առնի, մտքով, խելքով, շատ աղքատ կ'մնա (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Հշուրթն երես տաս. գլխիդ կ'նստի. — կատակեց Դանիելյանը (ՄԴ, Երբ ծագում է տրեք):

Այս կառուցվածքի անշաղկապ նախադասութիւնները շատ են տարածւած հատկապես ժողովրդական առածների, ասացվածքների մեջ. ինչպես Գեղ կանգնի, գերան կկոտրի. Տուն փոխես՝ տնով մեկ կ'անդլվես, գեղը՝ փոխես՝ գեղով մեկ. Լեզուն չըլնի. ազնաւները աչքերը կ'հանեն և այլն:

§ 1000. Երկրորդական նախադասութեան ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակով դրված ստորոգյալին գլխավոր նախադասութեան մեջ երբեմն ենթադրական եղանակի փոխարեն համապատասխանում են հարկադրական և սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակները, ինչպես նաև սահմանական եղանակի ներկա ժամանակը կամ բաղադրյալ ստորոգյալ: Վերջին դեպքերում ընդգծւում է գլխավոր նախադասութեան գործողութեան իրադործելի լինելը: Օրինակներ՝ Դիմելու եմ դատարանին այսօր ևեթ, եթե չկամենաս գործը հաշտութեամբ վերջացնել (Շ., Քառս): Ի՞նչ պիտի անես, եթե գործը շուտ վերջացնես: Ուժներս տա, անելու շատ բան կա (ԱԲ, Կարմրաքար): Քարոտ սարը բարձրանա՛մ փրկված եմ (ՍԶ, Հայոց բերդը):

Երբ գլխավոր նախադասութիւնը պարունակում է հորդոր որեւէ գործողութիւն կատարելու վերաբերյալ՝ դարձյալ երկրորդական նախադասութեան գործողութեան իրադործւելու պայմանով, ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակին գլխավոր նախադասութեան մեջ համապատասխանում է հրամայական եղանակը: Օրինակ՝ Եթե գնաս գրադարան, ինձ համար էլ դիրք բեր: Ժամանակ ունենա՛մ, անցե՛մ ինձ մոտ (ԵԵ):

բ) Երկրորդական նախադասության ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակին գլխավորի մեջ համապատասխանում է ենթադրական եղանակի անցյալ ժամանակը, երբեմն նաև հարկադրական եղանակի անցյալ կամ սահմանական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակները: Այս կառուցվածքի նախադասություններն զործածվում այն դեպքում, երբ պատմվում է անցյալում որոշակի պայմանի առկայության դեպքում հնարավոր, սակայն չիրագործված, տեղի չունեցած գործողության մասին, այսինքն՝ երբ ցույց է տրվում, որ գլխավոր նախադասության գործողությունը չի կատարվել դրա համար պայման հանդիսացող գործողության չիրականանալու հետևանքով: Այս ժամանակներն են զործածվում նաև այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասությամբ նկարագրված գործողության կատարումը համարվում է անհնար՝ դրա իրագործման համար անհրաժեշտ պայմանի բացակայության, կամ անիրագործելի լինելու հետևանքով: Օրինակներ՝ Կլինեի հարդի մի մարդ, նույնիսկ եթե գլուխս այն ժամ դատարկ լինե՛ր հազար անգամ (ՀԹ): է՛, բեղ նման ջան ունենայի, մի տարում երկու տուն կսառփեի (ԱԲ, Կարմրաքար): Եվ եթե մի քիչ էլ քաղաքը հրե՛ր, դյուղի ճանապարհը պետք է ընկնե՛ր հեղեղատի վրայով (ԱԲ, Բրուտի տղան): Եթե չուշանայինք, մենք էլ էինք գնալու:

Այս նույն իմաստն արտահայտելու համար գլխավոր նախադասության մեջ երբեմն զործածվում է սահմանական եղանակի անցյալի վաղակատար ժամանակը, որով ավելի է ընդգծվում գլխավոր նախադասության գործողության կատարման հնարավոր եղած լինելը. օրինակ՝ Քո խազալն ինձ տված լինելին, հիմի մի կով էի առել (Ա. Սեկ., Ոսկե վագերի մեջ):

Երբ այս կառուցվածքի նախադասություններում երկրորդական և գլխավոր նախադասությունների ստորոգյալները դրվում են ժխտական ձևով, ցույց են տալիս իրականության մեջ արդեն տեղի ունեցած գործողություններ և համանիշ են հիմունքի նախադասություններին: Այսպես՝ «Ես չէի անհանգստանա, եթե չլսեի քո հիվանդության մասին» կամ՝ «Չլինեի Յիկ Ամրամը, Գուգարքն ու Տայքը չէին բաժանվի հայոց թագավորից» (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի) նախադասությունները համանիշ են «Ես անհանգստացա, որովհետև չսեցի քո հիվանդության մասին» և «Գուգարքն ու Տայքը բաժանվեցին հայոց թագավորից, որովհետև

կար Յլիկ Ամրամբ» նախադասություններին: Այս նախադասությունների միջև եղած տարբերությունն այն է, որ առաջին դեպքում խոսողը ոչ միայն հաղորդում է արդեն կատարված եղելությունների, գործողությունների մասին, այլ ընդգծում է նրանց միջև եղած պայմանային կապը, այն, որ գլխավոր նախադասության գործողությունը չէր կատարվի, եթե չկատարվեր դրա համար անհրաժեշտ պայման հանդիսացող գործողությունը:

§ 1001. Երկրորդական նախադասության մեջ ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակի գործածության դեպքում գլխավոր նախադասությունը երբեմն ունենում է հարցական բնույթ: Այս դեպքում գլխավոր նախադասությամբ նկարագրվում է արդեն կատարված տեղի ունեցած գործողություն (երբ բայը դրական ձևով է դրված), որը սակայն, խոսողի կարծիքով, չէր կատարվի, եթե իրագործվեր երկրորդական նախադասությամբ նկարագրված գործողությունը: Օրինակ՝ Գլուխը քարը, գոնե փող լինե, էլ ինչո՞ւ էսքան մառդ գանգաւ կանե (ՀԽ): Եթե տոմս ունենայի, ինչո՞ւ քեզ կղիմնի: Այդ նույն իմաստային հարաբերությունն է արտահայտվում, երբ գլխավոր նախադասության մեջ գործածվում է համապատասխան բայի ժխտական ձևը. օրինակ՝ Սովորական եղանակ լինե, մենք դժվարություն չէինք զգա (լեռ, Մելիքի աղջիկը): Գուցե դու մոտս լինեիր, ես այնպես մենակ, դժբախտ չլինեիր (ՄՄ): Եթե ես այդ մասին շուտ իմանայի, այդպես չէի վարվի:

2. Սահմանական եղանակի բայաձևերը պայմանի երկրորդական նախադասություններում օգտագործվում են այն դեպքերում, երբ նրանցում տրված պայմանը վերաբերում է ներկային կամ անցյալին:

ա) Երբ խոսելու պահին ենթադրվող պայմանի առկայության դեպքում ցանկալի, անհրաժեշտ կամ հնարավոր է համարվում գլխավոր նախադասությամբ նկարագրված գործողության կատարումը, երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվում է սահմանական եղանակի ներկա ժամանակով կամ լինում է բաղադրյալ ներկա ժամանակի ստորոգյալական հանգուցով: Գլխավոր նախադասության ստորոգյալը դրվում է ենթադրական ու հարկադրական եղանակների ապառնի ժամանակներով: Օրինակներ՝ Եթե կամենում եմ, իսկույն կձանոթանա (Շիրվ., Քառս): Եթե ճիշտ ես ասում, ուրեմն ես պետք է բաժանվի (ն. տ.): Եթե տանն է,

սնայաման կգա: Իմ խելքով, բարեկանում ես՝ պիտի խփես, էլ կես ժամ՝ երգելը որն է (ՍՀ):

Ավելի հաճախ գլխավոր նախադասությամբ հրամայվում, հորդորվում է կատարել որևէ գործողություն՝ երկրորդական նախադասության մեջ նկարագրված՝ խոսելու պահին արգեն առկա կամ ենթադրվող պայմանի հետեանքով: Այս ժամանակ երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվում է ներկա ժամանակով կամ լինում է բաղադրյալ, իսկ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը՝ հրամայական եղանակով և կամ ըղձական եղանակի տպառնի ժամանակով՝ բոլոր եղանակավորող բառի հետ: Օրինակ՝ Եթե ուզում ես, հենց հիմա էլ գնա: Փող ունես՝ տա՛ր քեզ բարեբար մարդոց հետ զո՛րծ ա՛րա (ԱԲ, Կարմրաբար): Եթե մի բան գիտես, ասա: Մոլորված ես, տանդ ճամփան գտի՛ր... Ի՞նչ ես ուրիշների դռները ծեծում (ԳՍ, Թեհրան): Եթե շատ է ուզում, բոլոր վաղը գա:

Անշաղկապ կապակցության ժամանակ այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը հաճախ ունենում է հարցական հընչերանդ: Օրինակ՝ Թագավորն է քո թշնամին, կո՞նի ունես, ի՞ր հետ երա (ՀԹ): Կա՞ հնարավորություն, օգտվի՞ր (Վ. Ա., Հյուսիսային աստղ): ...Կարո՞ղ եմ, բոլոր մեր թո՛ղքն այսօրվա անձկուրեն շրջա՞ն (ԵԶ):

§ 1002. Երկրորդական նախադասության մեջ ներկա ժամանակն է գործածվում նաև այն դեպքում, երբ հաղորդվում է ավյալ պայմանի առկայությամբ սովորաբար կրկնվող գործողության կամ եղելության մասին և կամ արվում է դատողություն՝ նույն պայմանի առկայությամբ սովորաբար կրկնվող գործողության մասին: Այս դեպքում գլխավոր նախադասության ստորոգյալը ևս հաճախ դրվում է ներկա ժամանակով կամ լինում է բաղադրյալ: Օրինակ՝ Եթե Մացակ ապերը մի բան ասում է, նշանակում է կանի (ՆԶ, Հացավան): Նա միշտ հանգիստ է խոսում, եթե չեն խանգարում (ՍԽ, Հողը): Ձմեռը քիչ ձյուն է գալիս՝ ցավ է, անժամանակ ցուրտ, դարնանային անշափ անձրևներ՝ դարձյալ ցավ (Լեո, Մելիքի աղչիկը):

բ) Երկրորդական նախադասության մեջ սահմանական հղանակի անցյալի անկատար ժամանակն է գործածվում հիմնականում այն դեպքերում, երբ նկարագրվում է անցյալում նույն պայմանի առկայությամբ սովորաբար կրկնվող գործողություն, ըստ որում գլխավոր նախադասության մեջ ևս հիմնականում կիրառվում է

նույն ժամանակը: Օրինակ՝ իսկ եթե մեկին մի լավություն էր ուզում անել, Հառ-Մարգարը ժպտալով ասում էր (ԱՔ, Հառ Մարգարը): Եթե հարսները մոտը չէին լինում. նա մեղմ խոսում էր ինքն իրեն (ՍԽ, Հողը):

Ինչպես նրանում է բերված օրինակներից, այս կառուցվածքի նախադասություններում պայմանային հարաբերություններին ղուգընթաց ընդգծվում է նաև գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած ժամանակային կապը: Այդ բանին օժանդակում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների բայ-ստորոգյալների ժամանակների համաձայնությունը:

7) Պայմանի երկրորդական նախադասություններում կարող են գործածվել նաև սահմանական եղանակի մյուս ժամանակները՝ իրենց բուն նշանակությամբ, որոնց ևս գլխավոր նախադասության մեջ հիմնականում համապատասխանում են ենթադրական, հարկադրական, հրամայական եղանակների, երբեմն նաև ըղձական եղանակի բայաձևերը. օրինակ՝ Եթե հոգնել ես, հանգիստ առնենք մի սակավ (ՅԶ, Պապ թագավոր): Եթե կարդացել ես, պատմիր (կպատմես): Եթե զնալու ես, ժամանակին պիտի հայտնես: Թե հոգնեցիր, հանգստացիր:

§ 1003. Անցյալ կատարյալ ժամանակը պայմանի երկրորդական նախադասություններում գործածվում է հիմնականում ոչ թե իր բուն նշանակությամբ, այլ ըղձականի ասպառնու և տալիս է պայման հանդիսացող այն երևույթը կամ գործողությունը, որի առկայությամբ ենթադրվում է գլխավոր նախադասության գործողության իրականացումը: Օրինակ՝ Եթե արձակուրդ ստացա, կգամ ձեզ մոտ կարճ ժամանակով (ԱՔ, Մայրը): Ես այնտեղից քեզ կգրեմ: Եթե ստացա քո համաձայնությունը, անմիջապես կմեկնեմ (ՆԴ, Մահը):

Բայի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակը իր այս նշանակությամբ շատ գործածական է հատկապես պայմանի անշաղկապ նախադասություններում, երբ արվում են դատողություններ՝ միեւնույն պայմանի առկայությամբ հնարավոր կամ երևան եկող գործողության, եղելության մասին: Այս դեպքում երկրորդական նախադասության բայ-ստորոգյալը հաճախ դրվում է 2-րդ դեմքով (ընդհանուր անորոշ նշանակությամբ), իսկ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը լինում է նաև բաղադրյալ: Օրինակներ՝ Հորթը կովի առաջն ընկավ, գիլի բաժին կդառնա (Հայ-

կական առածանի): Աշքդ քե՛հցիր՝ բանիդ տերը չես (ՀԹ): Ուշա-
նալ չի կարելի, փորր-ինչ դանդաղեցիր՝ կխախտվի վառարանի
ջերմային ռեժիմը (ԵԵ): Յոթ սարի ետև էլ լինես՝ փորձանքի մեջ
բնկար՝ Շնկոն կողքիդ է (ԽԴ, Խողեղան):

Երկրորդական նախադասության մեջ անցյալ կատարյալ ժո-
մանակի գործածության դեպքում գլխավոր նախադասության ստո-
րոգյալը կարող է գրվել նաև հարկադրական կամ հրամայական
եղանակներով: Վերջինս այս դեպքում գործածվում է ոչ թե իր բուն
նշանակությամբ, այլ հարկադրական եղանակի: Այս կառույց-
վածքի նախադասություններում շեշտվում է երկրորդական նա-
խադասությամբ տրված պայմանի առկայության դեպքում գլխա-
վոր նախադասության գործողության անհրաժեշտաբար, անպայ-
ման կատարվելու գաղափարը: Օրինակ՝ Աշխարհի կարգն է՝ էգ-
պես: Ծլեցիր՝ պիտի ծաղկես, ծաղկեցիր՝ պիտի պտուղ տաս
(ԽԴ, Խողեղան): Դա նման է ապակու. փշրեցի՞ր. էլ մի մտածի՛ր
փշրանքները միացնելու մասին (Սով. գրող.):

3. Պայմանի երկրորդական նախադասության ստորոգյալը
երբեմն գրվում է նաև ենթադրական կամ հարկադրական եղանա-
կի բայաձևերով, որոնք այս կիրառություններում համանիշ են
բղձական եղանակի ձևերին, որոնցից տարբերվում են միայն
նրանով, որ եթե վերջիններիս գործածության ժամանակ ընդգրծ-
վում է խոսողի ցանկությունը, իդձը տվյալ պայմանի առկայու-
թյամբ հնարավոր գործողության կատարման վերաբերյալ, ապա
այս դեպքում ավելի ընդգծվում է պայմանը. օրինակ՝ Եթե՛ կգնաս,
կասեմ: Եթե՛ պիտի ելույթ ունենաս, նախօրոք հայտնի: Թե՛ պիտի
գնայիր, ինչո՞ւ նախօրոք չէիր ասում:

4. Պայմանի երկրորդական նախադասություններում հրամա-
յական եղանակի բայաձևերը գործածվում են միայն անշաղկապ
կապակցության ժամանակ: Այս եղանակը ես, անցյալ կատարյալ
ժամանակի 2-րդ դեմքի նման, պայմանի երկրորդական նախադա-
սության մեջ գործածվում է ոչ թե իր բուն նշանակությամբ, այլ
ընդհանուր անորոշ: Գլխավոր նախադասության մեջ նրան կարող
է համապատասխանել կամ ենթադրական եղանակի բայ-ստո-
րոգյալ, կամ բաղադրյալ ստորոգյալ: Օրինակ՝ Մտի՛ր ակումբը
հիմա, մտի՛ր թատրոնն ու կաֆեն՝ հազար արքա ու Արա կհանդի-
պես ժպտադեմ (ԵԶ): Ամառն ինչքա՞ն կարաս կա Այգեձորում...

խակ հիմա՝ նոյեմբերին շրջիր գյուղը՝ ոչ մի կարասի չես հանդիպի (ՎԱ, Հովսեփաճորի գերիները):

§ 1004. Երբեմն պայմանի երկրորդական նախադասություն պարունակող բարդ ստորադասական նախադասությունները դրսևւորում են խոսողի կասկածը, թերահավատությունը որևէ գործողության իրագործելիության վերաբերյալ՝ դրա համար անհրաժեշտ պայմանի՝ խոսողի կողմից անհավանական համարվելու հետևանքով: Այս նախադասությունները ունենում են հետևյալ կառուցվածքը. գլխավոր նախադասության ստորոգյալը դրվում է հրամայական կամ ըզձական եղանակով՝ բոլ նշանակավորող բառի հետ: Երկրորդական նախադասության ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ, որի ստորոգելիական վերադիրը հաճախ լինում է նույն բայի ենթակայական դերբայը: Այս բնույթի նախադասությունները գերազանցապես լինում են անշաղկապ: Օրինակներ՝ Փրկող ես, դու նրան փրկիր (Ա. Սահ., Ծարավը): Եղնիկ կա էնտեղ, այժամ ու պախրա, կառոլ ես—գնա էնտեղ որս արա (ՀԹ): Լավն է, բոլ ինքը վերցնի: Ձեռք հզոր է՝ գլխիդ Բսն (Հայկական առածանի):

Պայմանի երկրորդական նախադասությունները այս դեպքում էս հաճախ ունենում են հարցական հնչերանգ:

ԶԻՋԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 1005. Բարդ ստորադասական նախադասությունների համակարգում պիչական երկրորդական նախադասությունները պրավում են առանձնահատուկ տեղ: Այդ առանձնահատկությունն այն է, որ նրանք շատ մոտ են ներհակական նշանակություն ունեցող բարդ համադասական նախադասություններին: Դա քերականորեն արտահայտվում է նրանով, որ որպես կապակցության միջոցներ այս ախպի նախադասությունների համար օգտագործվում են զուգադրական շաղկապներ՝ բաղկացած ստորադասական և համադասական շաղկապներից (քեև... բայց, շնայած... սակայն և այլն):

Զիչական երկրորդական նախադասությունները պարագայական նախադասությունների մի տարատեսակն են: Նրանք ցույց են տալիս այն հիմունքը, պայմանը, հակառակ որի կատարվում է գլխավոր նախադասության գործողությունը: Զիչական նախադաս-

ստիճանների այս բնույթից ելնելով՝ հայ թերականագիտության մեջ այդ նախադասությունները կոչվում են նաև հակառակ հիմունքի երկրորդական նախադասություններ:

Իրենց բնույթով զիջական երկրորդական նախադասությունները առնչակցվում են մի շարք պարագայական նախադասությունների հետ:

1. Պայմանի երկրորդական նախադասությունների հետ: Եթե պայմանի երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս այն հանգամանքներն ու պայմանները, որոնց առկայության դեպքում միայն կարող է կատարվել գլխավոր նախադասության գործողությունը, ապա զիջական նախադասությունների մի մասը ցույց է տալիս այն պայմաններն ու հանգամանքները, հակառակ որոնց կատարվում է գլխավոր նախադասության գործողությունը: Համեմատի՛ր, օրինակ, հետևյալ նախադասությունները՝ «Նրե անձրերը դադարի, ես կգնամ» և «Չնայած անձրերը դադարեց, բայց ես չգնացի»: Երկրորդ նախադասությունը բնույթով զիջական է, որովհետև ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որը չի կատարվել, չնայած առկա է եղել դրա կատարման համար անհրաժեշտ պայմանը:

2. Պատճառի երկրորդական նախադասությունների հետ: Երկրորդական նախադասությամբ տրվում է որևէ պատճառ, իսկ գլխավոր նախադասությունը ցույց է տալիս, որ նրանից սպասվող հետևանքը չի ստացվել, չի կատարվել. օրինակ՝ «Քանի որ սենյակում մուր էր, լույսը վառեցին» և «Չնայած սենյակում մուր էր, բայց լույսը չվառեցին»: Առաջին երկրորդական նախադասությունը պատճառի է և ցույց է տալիս, թե ինչպիսի գործողության կամ ինչ երևույթի հետևանք է գլխավոր նախադասության գործողությունը: Իսկ երկրորդ երկրորդական նախադասությունը զիջական է և ցույց է տալիս այն պատճառը, որից սպասվում էր գլխավոր նախադասությամբ տրված գործողությանը բոլորովին հակառակ գործողություն:

3. Իրենց իմաստային առանձնահատկություններով զիջական նախադասությունները սերտորեն կապված են նաև ներհակակոն (հակադրական) նշանակություն ունեցող համադասական նախադասություններին, սակայն իրենց շարահյուսական հարաբերությունների բնույթով որակապես տարբերվում են նրանցից, այս-

պես՝ «ես շտապ գնացի տուն, սակայն նա տանը չէր»: Սա բարդ նամադասական նախադասություն է՝ ներհակական նշանակությունամբ: Այժմ փոխենք այս նախադասության կառուցվածքը՝ «Չնայած ես շտապ գնացի տուն, սակայն նա արդեն տանը չէր»: Սա արդեն բարդ ստորադասական նախադասություն է: Ճիշտ է, այս նախադասության մեջ ես առկա է հակադրության նշանակությունը. զլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունները հակադրված են իրար: Սակայն այստեղ առկա է մեկ այլ իմաստ ևս՝ զիջականությունը, որի շնորհիվ մի կողմից ավելի սերտ է դառնում բարդ նախադասության մասերի կապը, մյուս կողմից փոխվում է ամբողջ բարդ նախադասության բնույթը: Այն դառնում է բարդ ստորադասական. այսինքն՝ առաջին նախադասությունը ստորադասվում է երկրորդին: Զիջական նշանակություն ունեցող երկրորդական նախադասությամբ տրվում է այն հանգամանքը, հակառակ որի կատարվում է զլխավոր նախադասության գործողությունը: Հարաբերությունների այս փոփոխությունը բերականորեն արտահայտվում է չնայած ստորադասական շաղկապի հավելումով:

§ 1006. Զիջական ստորադասական հարաբերությունն արտահայտելու համար ժամանակակից հայերենում գործածվում են քեև, քեպետ, քեկուզ, չնայած, քե չէ շաղկապները, ինչպես նաև՝ չնայած... բայց, սակայն, այնուամենայնիվ. քեև... բայց, սակայն, քեպետ... բայց, սակայն զուգադրական շաղկապները: Որպես կապակցության միջոց կարող են գործածվել նաև ինչ էլ ուր կապակցությունը ըզձական հղանակի բայի հետ, որքան, ինչքան, որտեղ և այլ հարաբերական բառեր՝ էլ մասնիկի հետ (որքան էլ, ինչքան էլ, որտեղ էլ): Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում, ինչպես նաև գեղարվեստական գրականության մեջ հրեմն հանդիպում են զիջական երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցության դեպքեր:

Ինչպես տեսնում ենք, զիջական երկրորդական նախադասության կապակցության միջոցները բազմազան են: Սրանցից յուրաքանչյուրը զիջական երկրորդական նախադասությանը տալիս է որոշ իմաստային երանգ:

§ 1007. Զիջական երկրորդական նախադասությունները կապակցելու ամենատարածված միջոցները քեև, քեպետ և քեկուզ շաղկապներն են: Այս շաղկապներով կապակցվող զիջական երկ-

րորդական նախադասությունները հակադրվում են պատճառի պարագա երկրորդական նախադասություններին և ունեն հակառակ հիմունքի նշանակություն:

Սրանք կարող են հանդես գալ և՛ առաջադաս, և՛ վերջադաս: Վերոհիշյալ շաղկապներից հատկապես շատ է գործածվում քեև-ը. վերջադաս գործածվելիս քեև շաղկապը դրվում է երկրորդական նախադասության սկզբում. գլխավոր նախադասության մեջ չի լինում ոչ մի օժանդակ շաղկապական միջոց, այդ թվում նաև հարաբերյալ բառ: Օրինակներ՝ Ես ահա չեմ տխրում, քեև առանց ոտքի եմ (ՄՍ., Ճասվա): Նավաստիները նրան լսում էին ուշադիր, քեև արդեն հարբած էին (Շիրվ., Արախտը): Բոլորը սիրում ու հարգում էին Բուրգենկոյին, քեև փշեր ունեցող բնավորության տեր մարդ էր (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Ավելի տարածված է քեև շաղկապով միացած զիջական երկրորդական նախադասությունների առաջադաս գործածությունը: Այս դեպքում գլխավոր նախադասությունը, որը դրվում է երկրորդականից հետո, սովորաբար սկսվում է ներհակական նշանակություն ունեցող բայց, սակայն երբեմն նաև այնուամենայնիվ շաղկապներով: Օրինակներ՝ Թեև այդ նորատիկինը դեռևս մի կատարյալ հանելուկ էր ինձ համար, բայց լավ ճանաչելով նրա ամուսնուն, եզրակացությունս տխրառիթ էր (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Թեև ամառը դեռ չէր վերջացել, բայց օդի մեջ արդեն զգալի էր վաղահաս աշնան ցուրտ շունչը (Ն. տ.): Թեև պարոն Մարկոսը զանազան դիվաճալած աղոթքներով վահանափակել էր յուր անձը, այնուամենայնիվ հարկավոր համարեց հանել շաղկապի տակից մի փայտի կտոր (ՄՆ, Մեռելահարցուկ):

Երբ զիջական երկրորդական նախադասությունը առաջադաս է լինում, այդ դեպքում քեև շաղկապի շարադասությունը համեմատաբար ազատ է լինում, այսինքն՝ այն կարող է դրվել ինչպես երկրորդական նախադասության սկզբում, այնպես էլ մեջտեղում՝ մեկ կամ մի քանի անդամներից հետո. օրինակ՝ Նա քեև գնում էր ճակատող զորախմբերից բավական հեռու, բայց շարունակ լսում էր դրանց աղաղակներն ու գոչյունները (ՍԶ, Պապ թագավոր): Գարեգինը քեև նայում էր նրան, բայց նրա ասածներից բան չէր հասկանում (ՍԽ, Հողը): Հոգու ներքին ցավը քեև դեռ մնում էր, այնուամենայնիվ նա սրտապնդվում էր, որ ելք է գտնվում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Թեև շաղկապի փոխարեն երբեմն գործածվում է քեպետ շաղկապը, որը համանիշ է առաջինին, օրինակ՝ Թեպետ ու՛ տասնյակ տարիները ծանրորեն արդեն իջել էին նրա ուսերին, բայց նրա մեջքը դեռ չէր կորացել (ԳԲ, Նովելներ, 8): Թեպետ լուռ էին, սակայն երկուսն էլ մտածում էին... ցրել քիչ առաջ եղած խոսակցության տպավորությունը (Վե, Մեզ մոտ հարավում):

Մանրթ.— Թեպետ շաղկապը այժմ սկսել է սակավ գործածվել՝ իր տեղը զիջելով քեև-ին:

Հակառակ հիմունքի նշանակություն ունեցող զիջական երկրորդական նախադասությունները կարող են միանալ գլխավորին նաև քեկուզ, քեկուզ և շաղկապներով, որոնք հատուկ են ավելի յոդովորդական-խոսակցական լիզվին: Օրինակներ՝ Թեկուզ երազին չես էլ հավատում, բայց օտար տեղում, քո տանից հեռու սիրտդ մի համառ կասկած է մտնում (ՀԹ): Թեկուզ և մենակ լինի փարախում, ածղահա Սաքոն ընչի՞ց է վախում (ՀԹ): Ու քեկուզ էն օրվանից տարիներ էին անցել, բայց պարտքը դեռ չէր վերջացել (ԳԲ, Նովելներ):

§ 1008. Ինչպես ասվեց, զիջական հարաբերություններ ստահայտելու համար ժամանակակից հայերենում գործածվում են նաև չնայած (որ), չնայելով (որ) շաղկապները:

Մանրթ.— Այս շաղկապներն ունեն դերբայական ծագում: Սրանք նախապես գործածվել են իրենց բուն նշանակությամբ, այսինքն՝ որպես ճայել բայի հարակատար դերբայ և անորոշ դերբայի գործիական հոլով: Սակայն անընդհատ գործածվելով զիջական հարաբերություններ ցույց տալու համար, սրանք այս կիրառություններում աստիճանաբար կորցրել են իրենց նյութական իմաստը, դադարել են նախադասության անդամ հանդիսանալուց և վերածվել են շաղկապի՝ կապելով զիջական նախադասությունները գլխավորի հետ:

Այս շաղկապները համանիշ են քեև և քեպետ շաղկապներին, արտահայտում են պիսավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև հղած նույն հարաբերությունները, սակայն տարբերվում են նրանցից հետևյալներով՝ 1) կարող են միանալ որ թարմատաբար շաղկապին՝ կազմելով չնայած որ, չնայելով որ բարդ շաղկապները. բ) համադասական շաղկապները գլխավոր նախադասության մեջ կարող են բացակայել նաև այն ժամանակ, երբ երկրորդական

նախադասությունը առաջադաս է: Օրինակներ՝ Չնայած դարուն է, բոլոր ջրերը հորդացած են, բայց Ղաչաղանի աղբյուրն էլի նույնն է (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ): Եղանակը դեռ տաք էր, չնայելով որ հոկտեմբերի սկիզբն էր (Շիրվ., Քառս): Չնայելով որ աշնանավերջ էր, սակայն օրը մեղմ ու տաքուկ լինելով, ախորժալի էր դարձնում երեկոն (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Չնայած որ լուսանում էր, դեռ ամրոցից չէր լսվում ոչ մի շշուկ (ԴԴ, Վարդանանք):

Ծանոթ.— Չնայելով որ ձեռք շատ տարածված էր 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի գրականություն մեջ, Այժմ այն սակավ է գործածվում՝ իր տեղը զիջելով չնայած շաղկապին:

Զիջական երկրորդական նախադասությունը կարող է միանալ գլխավորին նաև չնայած այն բանին, որ բարդ շաղկապով: Այս դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ համադասական շաղկապ չի լինում. օրինակ՝ «Նա շատ ուշացավ, չնայած այն բանին, որ հատուկ զգուշացրել էին դալ ժամանակին»: Այստեղ չնայած այն բանին կարելի է համարել նաև հարաբերյալ, որն իր նյութական բովանդակությունն ստանում է ու շաղկապով միացող երկրորդական նախադասությունից (նախապես հենց այդպես էլ եղել է):

§ 1009. Հաճախ զիջական երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ կապակցելու համար գործածվում են հարաբերական բառեր էլ եղանակավորող բառի հետ միասին՝ ինչքան էլ, որքան էլ, ինչ էլ, ով էլ, ուր էլ և այլն: Սրանցով միացող երկրորդական նախադասություններն ունեն ընդգծված զիջական նշանակություն և իրենց բնույթով հակադրվում են պայմանի երկրորդական նախադասություններին: Գլխավոր նախադասությամբ նկարագրվում է մի այնպիսի գործողություն, որը սխալ կատարվի կամ կատարվում է, ինչպիսի հակադիր պայմաններ էլ որ լինեն:

Այս շաղկապական կապակցություններից հատկապես շատ են տարածված ինչքան էլ, որքան էլ, որոնց հաճախ միանում է նաև ուր թարմատարը (ինչքան էլ ուր, որքան էլ ուր): Այս շաղկապներով միացող զիջական երկրորդական նախադասությունները երբեմն ունենում են շափի իմաստային երանգ, այսինքն՝ ցույց են տալիս, որ գլխավոր նախադասության գործողությունը կատարվում է կամ անպայման կկատարվի, անկախ այն բանից, որ երկրորդա-

կան նախադասություններ տրված նրան հակասող պայմանները բանականացնել անհնար է և կամ կարող են աճել: Բերենք օրինակներ:

Ինչքան էլ Մացակ Ավագյանը նվիրված ու աշխատասեր լինի, մեծապես չի կարող ղեկավարել հսկայական ֆերման (նՁ, Հացավան): Ինչքան էլ ճիգ էր գործադրում դեմքին անվրդով արտահայտություն տալ, ոչինչ չէր ստացվում դրանից (Վն, Մեղ մոտ հարավում): Որքան աշխատում էր, չէր կարողանում բարձրանալ (ՀԹ): Ինչքան էլ մեծանում էին այդ տարբերությունները, նրանց բարեկամությունը չէր թուլանում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Ինչքան էլ (որ), որքան էլ (որ) շաղկապներով միացող երկրորդական նախադասությունները սովորաբար լինում են առաջադաս, գլխավոր նախադասությունը հաճախ սկսվում է միևնույն է, դարձյալ էլի⁶² բառերով, որոնք ավելի են ընդգծում գլխավոր նախադասության գործողության անպայման կատարվելու գաղափարը: Որքան էլ շաղկապին երբեմն համապատասխանում են նաև սակայն, բայց, այնուամենայնիվ հակադրական շաղկապները: Օրինակներ՝ Ինչքան էլ սուր սիրտս խոցեն արյունաքամ վերքերը մեր— էլի էս որք ու արնավառ իմ Հայաստան—յարն եմ սիրում (նՁ): Ինչքան էլ որ ֆաշիստական բանակն առաջ դա, միևնույն է, կռիվախափի և ետ կշարժվի (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Որքան շտապում էր նա սթափվել և կանխել դեպքերը, դարձյալ դեպքերը թույլ տալ էին՝ իրենց հետևից բերելով նոր, ավելի հանդուգն դեպքեր (ԴԴ, Վարդանանք): Որքան էլ իր սպասածը չէր, որքան էլ վայրէջանը անպատեհ, բայց Հայր-Մարգարեք իրեն չկորցրեց (ՍՁ, Պապ թագավոր): Որքան էլ ոստիկանը համառ էր ու ինքնակամ, այնուամենայնիվ Դենպետը կարողացավ համոզել նրան (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի):

§ 1010. Մի խումբ զիջական երկրորդական նախադասություններ միանում են գլխավորին ինչ էլ (որ) բառակապակցությամբ, որի կողքին բայ-ստորոգյալը միշտ դրվում է ըղձական եղանակով: Սրանք ևս լինում են հիմնականում առաջադաս, հակադրվում են պայմանի նախադասություններին և ունեն զիջական-բացառող նշանակություն, այսինքն՝ ցույց են տալիս, որ բացառված է գրեթե նախադասության գործողության կատարմանը հակադրու-

62 Վերջինս հատուկ է ժողովրդական-խոսակցական լեզվին:

վող ամեն մի պայման. օրինակ՝ ինչ էլ որ անելն, պարզ կա գիշերվա ցուրտը սպառնում էր ոչնչացնել մինչև ոսկորները թրջված մեր պատանիներին (ՎԱ, Հովազածորի գերիները): Ինչ էլ որ լինե՞ր, նա պետք է գլուխ բերեր այդ գործը (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի):

§ 1011. Երբեմն զիջական երկրորդական նախադասությունը միանում է զխավորին որ շաղկապով: Այս դեպքում ևս զիջականության իմաստը դրսևորվում է էլ-ի միջոցով. ինչպես նաև միևնույն է կապակցությամբ, որը դրվում է վերջադաս զխավոր նախադասության սկզբում: Օրինակ՝ Հազկերար խելագար վագր է, որ առաջը երեք ոչխար էլ դցես, միևնույն է, բեզ պիտի հոշոտի (ԴԴ, Վարդանանք):

Շատ հաճախ միայն էլ-ը բավական է լինում երկրորդական նախադասությանը զիջականության իմաստ տալու և այն զխավորին կապելու համար: Օրինակ՝ Չհրածարվեին էլ՝ Երվանդը նրանց բան տվողը չէր (Իս.): Չտանեն էլ, դնալու եմ (Մ. Մանվ.): Քառասուն աստիճան ցուրտ էլ լինի, ձեզ համար ոչինչ է (ԳՄ, Թեհ-րան): Այս դեպքում ևս զխավոր նախադասության մեջ կարող է հանդես գալ միևնույն է բառակապակցությունը: Օրինակ՝ Բարձր էլ խոսեմ, միևնույն է, չի լսի:

§ 1012. Երկրորդական նախադասությունը զիջական նշանակություն է ստանում նաև հարաբերական բառերի մոտ հաստատական ստորոգյալի՝ ժխտական ձևով կրկնվելու միջոցով: Օրինակ՝ Մենակ Դավիթը, ինչ արին-չարին, մոտ չեկավ դուշման Մելիքի թրին (ՀԹ): Ով ժառանգ ունենաւ-չունենաւ, թագավորը պետք է ունենար (Ա. Սահ., Ծարավը): Տատիկս ինչ արեց-չարեց, նա գրքերի ու տետրակների համար վարձատրություն չվերցրեց (Աղ., Շիրակ):

Այս կառուցվածքի նախադասությունները լինում են առաջադաս, երբեմն նաև միջադաս:

§ 1013. Պայմանի երկրորդական նախադասությունների հետ են կապված նաև քե չէ բառակապակցությամբ միացող զիջական երկրորդական նախադասությունները: Սրանք ունեն հետևյալ կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Առաջին՝ երկրորդական նախադասությունը լինում է հրամայական, որով հորդորվում է մի բան անել, իսկ երկրորդ՝ զխավոր նախադասությունը, որը

միաժամ է առաջինին քե չէ կապակցությամբ, ցույց է տալիս մի սլոյսի գործողութիւնը, որը հակադրվում է առաջինին և տեղի վրէժնա միայն առաջին գործողութիւնը չկատարվելու դեպքում: Այդ պատճառով երկրորդ նախադասության ստորոգյալը միշտ դրվում է բայի ապառնի ժամանակով (մեծ մասամբ ենթադրական ձեւանակի): Օրինակ՝ Աստված կսիրես, դիր ուրիշ բանի, քե չէ էս խալիսին լեղաճար կանի (ՀԹ): էլ մի խոսեցնի, աստված կսիրես, քե չէ մի դաշաղ կդառնամ ես էլ (ՀԹ): Դե իմ անունով երգվիր, անդգամ, Որ էլ Սարոյին դու չես սիրելու, քե չէ, տեսնո՞ւմ ես, խանչալը հանած Մինչև դաստակը սիրտդ եմ խրելու (ն. տ.):

Մանր.— Այս շաղկապական կապակցութիւնը հաճախաբար առաջացել է պայմանի երկրորդական նախադասութիւններից՝ վերջիններիս կրճատման հետևանքով. այսպես՝ «Գրիր. թե չգրես, վատ կստանաս» կառուցվածքի նախադասութիւնները քե չգրես պայմանի երկրորդական նախադասության կրճատման հետևանքով վերածվել են «Գրիր քե չէ վատ կստանաս» կառուցվածքի նախադասութիւնների, իսկ քե չէ-ն՝ զիջական-հակադրական հարաբերութիւն ցույց տվող շաղկապական կապակցութիւն:

§ 1014. Զիջական պետք է համարել նաև միշտ է, նշմարիտ է միջանկյալ նախադասութիւններ պարունակող երկրորդական նախադասութիւնները: Սրանք եւ ցույց են տալիս այն հիմունքը, պայմանը, հակառակ որի կատարվում է գլխավոր նախադասութիւնը գործողութիւնը: Այս դեպքում երկրորդական նախադասութիւնը լինում է առաջադաս, իսկ գլխավոր նախադասութիւնը սկսվում է հակադրական համադասական շաղկապով: Օրինակ՝ Ճշմարիտ է, նա ոչնչով չէր կարող օգնել յուր թագուհուն, բայց միակ խնամքը, որ նա կարող էր և պարտավոր էր տանել, տանում էր (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Ճիշտ է, ներս խոթեցին բազմաթիվ նոր ուղեորներ, բայց Արամն այդ արանքում կարողացավ բարձրանալ երկրորդ հարկի տախտակը (ՆՁ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները):

Զիջական երկրորդական նախադասութիւնները երբեմն միանում են գլխավորին քող բայաձևով, որը այս կիրառութիւններում կորցրել է իր բայական հատկանիշները և վերածվել շաղկապական բառի: Սրանով միացած զիջական երկրորդական նախադասութիւնները միշտ ունենում են ըզձական եղանակով դրված բայ-

ստորոգյալ, լինում են առաջագաս, իսկ գլխավոր նախադասությունը հաճախ սկսվում է միայն քե, միեկնույնն է բառակապակցություններով, որոնց միջոցով մի կողմից ավելի է ընդգծվում երկրորդական նախադասության զիջական լինելը, մյուս կողմից ուժեղանում է վերջինիս կապը գլխավորի հետ: Զիջականության իմաստը ավելի է ուժեղանում, երբ երկրորդական նախադասության մեջ հանդես է գալիս ուզել բայը՝ որևէ հարաբերական զերանվան հետ (ինչ ուզում է, ով կուզի, որտեղ ուզում է): Օրինակ՝ Թող անծիր ծովը եռա, փրփրի, թխպոտ երկինքը կայծակներ շաղտա նվ քող փարոսը մշուշում քաղվի, փրկարար ափը աչքիս չեբեա՝ չեմ հուսահատվի (Իս.): Ով կուզի քող լինի, միայն քե իրեն տեղ տան ապրելու, բան տան ուտելու (ԳՄ, Ռեհրան):

§ 1015. Զիջական երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը ժամանակակից հայերենում սակավ է հանդիպում: Նվ դա բնական է: Զիջականության դրսևորման և կապակցության հատուկ քերականական միջոցների բացակայության դեպքում այդ նախադասությունները նույնանում են հակադրական համադասական նախադասություններին: Կարելի է բերել զիջական երկրորդական նախադասության անշաղկապ կապակցության միայն հետևյալ դեպքերը.

ա) Երկրորդական նախադասությունը լինում է առաջագաս, ունենում է դրական և ժխտական ձևերով կրկնվող ստորոգյալ, որի միջոցով էլ հենց երկրորդական նախադասությանը տրվում է զիջականություն. ցույց է տրվում, որ գլխավոր նախադասության գործողությունը կատարվել է կամ պիտի կատարվի՝ անկախ երկրորդական նախադասության կատարվելուց կամ չկատարվելուց. օրինակ՝ Ուզե՞նա-չուզե՞նա, ինձ մոտ պիտի թողնի (ՆԶ, Հացավան): Աշխենը լինե՞ր-չլինե՞ր, եղբայրս դարձյալ կգնար աչնտեղ (ՆԴ. Մահը): Երկրորդական նախադասության ստորոգյալը այս նախադասություններում սովորաբար դրվում է ըղձական եղանակով, իսկ գլխավոր նախադասության մեջ նրան համապատասխանում են ենթադրական, հարկադրական եղանակների համապատասխան ժամանակները (տե՛ս վերևի օրինակները):

բ) Հավիլադեսպ հանդիպում են նաև անշաղկապ միացած վերջագաս զիջական երկրորդական նախադասություններ, որոնցում ստորադասական հարաբերությունը և զիջականությունը դրսևոր-

վում է հնչերանդի և բայ-ստորոգյալների միջոցով: Բերենք մեկ-երկու օրինակ:

Մարդամեջի մարդ ունենամ՝ հազար բուման պարտք ունե-
նամ (Հայկ. առածանի): Դե որ չես սիրել, չես էլ հասկանա—հա-
զար նկարագրեմ (ՆԴ): Վատ բան է չքավորությունը, լինի նա
մշտական, լի առժամանակյա (Շիրվ., Զուր հույսեր):

ՀԵՏՏԵՎԱՆՔԻ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 1016. Ժամանակակից հայերենում կան մի շարք բարդ
ստորադասական նախադասություններ, որոնք կազմի մեջ մտնող
երկրորդական նախադասությունները լրացնում են գլխավոր նա-
խադասության միտքը՝ ցույց տալով, նկարագրելով նրանից առա-
ջացած հետևանքը: Մյանք հետևանքի երկրորդական նախադասու-
թյուններն են:

Ի տարբերություն նախորդ երկրորդական նախադասություն-
ների, որոնք լրացնում էին գլխավոր նախադասության որեէ ան-
դամը՝ իրենց շարահյուսական պաշտոնով համապատասխանելով
նախադասության պարզ անդամներին, հետևանքի երկրորդական
նախադասությունները լրացնում են ամբողջ գլխավոր նախադա-
սությանը և կամ դերբայական դարձվածի: Իմաստային փոխհա-
րաբերությունների բնույթով այս բարդ ստորադասական նախադա-
սությունները շատ մոտ են պատճառի երկրորդական նախադասու-
թյուն պարունակող բարդ ստորադասական նախադասություննե-
րին: Այստեղ ևս գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների
միջև գոյություն ունի այստեղահետևանքային կապ: Սակայն այս
երկու տիպի նախադասությունները ունեն կառուցվածքային տար-
բերություններ՝ կապված հաղորդման նպատակի հետ: Եթե առա-
ջին դեպքում հաղորդման հիմնական նպատակը հետևանք հանդի-
սացող գործողությունը կամ երևույթն է, իսկ դրա առաջացման
պատճառը հաղորդվում է միայն այդ երևույթի, գործողության մա-
սին պատկերացումը ավելի լրիվ դարձնելու համար, ապա երկ-
րորդ դեպքում տեսնում ենք բոլորովին հակառակ հարաբերու-
թյուն: Այստեղ հաղորդման հիմնական նպատակը պատճառ հան-
դիսացող երևույթը, գործողությունն է, իսկ նրանից առաջացած
հետևանքը բերվում է որպես հիմնական մտքի լրացում, ստորա-

դասվում է առաջինին: Համեմատիր հետևյալ նախադասությունները՝ «Այսօր Արամը դպրոց չգնաց, որովհետև հիվանդ էր» և «Արամը հիվանդ էր, որի պատճառով դպրոց չգնաց»:

Մանոր.— Հետևանքի երկրորդական նախադասությունները չպետք է շփոթել որոշիչ, ձևի, չափի այն երկրորդական նախադասությունների հետ, որոնք ունեն հետևանքի իմաստային երանդ (տե՛ս §§ 881, 961, 971):

§ 1017. Հետևանքի երկրորդական նախադասությունները ունեն իմաստային և կառուցվածքային հետևյալ առանձնահատկությունները.

ա) կրացնում են ոչ թե գլխավոր նախադասության ստորոգյալին, այլ ամբողջ նախադասության բովանդակությանը և կամ դերբայական դարձվածի:

բ) Իրենց կատարած շարահյուսական դերով չեն համապատասխանում սլարգ նախադասության որևէ անդամի (սլարգ նախադասության մեջ դոյություն չունի գործողության հետևանք ցույց տվող անդամ): Այդ պատճառով հետևանքի երկրորդական նախադասություններին գլխավորի մեջ որևէ հարաբերյալ չի կարող համապատասխանել:

գ) Որպես կանոն, հետևանքի երկրորդական նախադասությունները ունենում են վերջադաս շարադասություն: Միայն դերբայական դարձվածին լրացնելիս նրանք կարող են լինել նաև միջադաս:

դ) Հետևանքի երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավոր նախադասությանը հետևյալ շաղկապներով և հարաբերական բառերով՝ ուտի, ուտի և, ուրեմն, հետևաբար. այնպես որ, որից, որի համար, որի պատճառով: Հետևանքի երկրորդական նախադասությունները ժամանակակից հայերենում գլխավոր նախադասությանը առանց շաղկապական բառի չեն միանում:

Մանոր.— Մ. Աբեղյանը ուտի, ուտի և, ուրեմն շաղկապները համարում է համադասական, իսկ նրանցով կապակցված նախադասությունները բարդ համադասական⁶³: Այնինչ այստեղ պատճառահետևանքային հարաբերությունները դրսևորվում են ստորադասական կապակցության միջոցով: Ուտի, ուտի և, ուրեմն

63 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն:

շաղկապներով միացած նախադասություններից երկրորդը հավասարաբեկ չէ: առաջինին, հանդիսանում է նրա լրացումը: Իհարկե, այս հետևանքի երկրորդական նախադասությունների և զլխավորի միջև եղած հարաբերությունը որոշ չափով մոտենում է համադասությանը, սակայն նրա ստորադասական, լրացական բնույթը անկասկած է:

Վերը նշված կապակցական միջոցներից յուրաքանչյուրը ունի կիրառական հատուկ ոլորտ և երկրորդական նախադասությունը տալիս է որոշակի իմաստային երանդ:

§ 1018. Ուստի, ուստի և շաղկապները երկրորդական նախադասությանը տալիս են հետևության, եզրակացության նշանակություն: Սրանք հատուկ են հատկապես զրավոր, այն էլ գիտական, հրապարակախոսական լեզվին: Շատ տարածված են եղել հատկապես զրաբարում և 19-րդ դարի զրականություն մեջ: Այժմ հետևանքի երկրորդական նախադասությունների կապակցության այս ձևը համեմատաբար քիչ է դործածվում: Բերենք մի քանի օրինակ:

Ես քո բարեկամության վերա երկբայություն չունիմ, ուստի և անկասկած կարող եմ հավատալ քեզ իմ գաղտնիքը (ՄՆ, Մեռելահարցուկ): Նրանք թվում էր, թե թագավորն այդ արել է միայն ազրատենների համար, ուստի բավարարվում էին միայն գիտելով (ՍԶ, Պապ թագավոր): Դա մեծ օգնություն կլիներ հողից պակաս Այգեձորի համար, ուստի այդ առաջարկը շատերը պաշտպանեցին (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները):

§ 1019. Ուրեմն, հետևաբար, հետևապես շաղկապները ևս երկրորդական նախադասությանը տալիս են հետևության, եզրակացության նշանակություն, որի համար հիմք է հանդիսանում զլխավոր նախադասության բովանդակությունը: Այս տեսակետից այս շաղկապներով միացած նախադասությունները մոտ են հիմունքի երկրորդական նախադասություն պարունակող բարդ ստորադասական նախադասություններին: Օրինակներ՝ Քեզանից երբեք բան ծածկած չեմ, ուրեմն լսիր և այս գաղտնիքս, որ ոչ ոք չգիտե (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի): Գաղիկն էլի կատակով է խոսում, ուրեմն վտանգն անցավ, չեն մեռնի (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները): Մենք շատ կողմերով նման ենք իրար, հետևաբար լավ հարեաններ կլինենք (ԳՌ, Մագիլների մեջ): Իսկ սրանք համեմա-

տաբար բաղաբակրթված երկրի բնակիչներ էին, հետևապես պետք է ազատ լինեին այդպիսի վայրենությունից (Դասագիրք):

Մանր.— Ուստի, ուրեմն, հետևաբար շաղկապները ունեն այն առանձնահատկությունը, որ գրականության մեջ գործածվում են որպես զուգադիր շաղկապներ և օժանդակում են առաջագոս հիմունքի երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ կապակցելուն. օրինակ՝ Քանի որ (որովհետև) այս եռանկյան մեկ անկյունը ուղիղ է, հետևաբար (ուստի) այն ուղղանկյուն է (Դասագիրք): Նրբ գուրս ենք նետում երկրորդական նախադասության եզրի շաղկապը (որովհետև, Բանի որ), փոխվում է այս բարդ նախադասության մասերի միջև շարահյուսական հարաբերությունների բնույթը. գլխավոր նախադասությունը վեր է ածվում հետևանքի երկրորդական նախադասության, իսկ հիմունքի երկրորդական նախադասությունը վեր է ածվում գլխավոր նախադասության («Այս եռանկյան մի անկյունը ուղիղ է, հետևաբար (ուստի) այն ուղղանկյուն է»):

§ 1020. Այնպես որ շաղկապով միացող հետևանքի երկրորդական նախադասությունները լեզվի դարգացման ավելի ուշ շրջանի արդյունք են և ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն կամ երևույթ, որն առաջացել է որպես գլխավոր նախադասության գործողության հետևանք (այս կառուցվածքի հետևանքի երկրորդական նախադասությունների առաջացման մասին տե՛ս «Ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները» բաժնում, § 960): Օրինակներ՝ Ամառվա սպիտակ գլխարկը ցած էր բաշել մինչև ականջները, այնպես որ հագիվ էին երևում նրա ոսկեպատ անոցի ապակիները (ՆԴ): Աշակերտները անուշ պատառներից բաժին էին հանում տեր հոր համար, այնպես որ նրա մասը ավելի ճոխ էր լինում և բազմատեսակ (Բ, Կաթեք): ... Մի աղբյուր, որի ջուրը գալիս է միշտ կաթկթելով, այնպես որ Ղաչաղանցի կոնյակ ստիպված էին մի կուժ ջրի համար ժամերով հերթի սպասել (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ):

§ 1021. Շատ հաճախ հետևանքի երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին որ հարաբերական դերանվամբ: Վերջինս գլխավոր նախադասության մեջ միշտ հանդես է գալիս որպես պատճառի պարագա՝ կապով կամ առանց կապի՝ բացառական հայտով (որից, որի պատճառով, որի հետևանքով):

Այս հարաբերականը իր նյութական բովանդակությունը ստանում է ամբողջ գլխավոր նախադասությունից, որով ցույց է տրվում երկրորդական նախադասություն գործողության առաջացման պատճառ: Այս միջոցով ավելի սերտ է դառնում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապը, սակայն մյուս կողմից դժվարանում է որոշել, թե որ նախադասությունն է ստորադասված մյուսին: Քերականորեն իհարկե երկրորդական է հետևանք ցույց տվող նախադասությունը, որի կազմի մեջ մտնում է հարաբերական բառը: Սակայն իմաստային տեսակետից գլխավոր նախադասությունն էլ իր կողմից լրացնում է հետևանքի երկրորդական նախադասությունը՝ նյութական բովանդակություն տալով նրա հարաբերական դերանվամբ արտահայտված պատճառի պարագային. օրինակ՝ Դրան հետևեց ամպրոպի սոսկալի զզրոցը, որից երևաց գետինը (Սե, Հողը): Ննջարանս միշտ տաք էր, որի պատճառով ալգտեղ էի փոխադրել գրասեղանս (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Հալոցների կարգային համարի մեծացումով աճում է կորիզը շրջապատող էլեկտրոնների ընդհանուր թիվը, որի հետևանքով արտաքին էլեկտրոնները կորիզից հեռանում են (գասագիրք): Նա շատ դործեր... սիրում է հարթել ոչ ոքուս պաշտոնյա, այլ աշապես ասած՝ ընտանեբար, որի համար և նա ամենաիրավացի կերպով վայելում է բոլոր քաղաքացիների հարգանքը (ԵԶ, Երկիր նաիրի):

Ծանոթ.— Երբեմն հետևանքի նախադասությունները գլխավորին կապելու համար գործածվում են ոչ թե հարաբերական, այլ ցուցական դերանուններ: Այս դեպքում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորադասական կապը զգալի թուլանում է և ընդհուպ մոտենում համադասությանը: Դրան օժանդակում է նաև հնչերանգի փոփոխությունը. դադարը երկու մասերի միջև մեծանում է, և առաջին նախադասության հնչերանգը մոտենում է ավարտուն նախադասության հնչերանգին. օրինակ՝ Գիտեմ, որ ուշ ես պառկում, դրա համար եկա (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Ժերմակ էր և նրանց թուխ գլխի կենտրոնով ձգվող եղջերաթաղանթը, այդ պատճառով էլ ուսները սև փարփարին «խսուխս» անունն են տվել (ՎԱ, Սեանի ափին): Այս կառուցվածքի նախադասությունները հաճախ բաժանվում են ոչ թե ստորակետով, այլ միջակետով:

§ 1022. Ժամանակակից հայերենում, հատկապես թարգմանական դրականություն լեզվում, երբեմն զործածվում են նաև որպեսզի կամ ու շաղկապով միացած հետևանքի երկրորդական նախադասություններ, որոնց ստորոգյալը թեև գրվում է ըղձական եղանակով, սակայն ունի սահմանական եղանակի նշանակություն և ցույց է տալիս գլխավոր նախադասությունից առաջացած հետևանքը կամ դրանից արված հետևությունը. օրինակ՝ Բայց Դուիտլը բավականաչափ խելոք է, որպեսզի տեսնի բուրժուական բարոյախոսության իսկական էությունը (ԳԹ)։ Այս նախադասությունը հավասարարժեք է «Բայց Դուիտլը բավականաչափ խելոք է, այնպես որ (հետևաբար) տեսնում է բուրժուական բարոյախոսության իսկական էությունը» նախադասությանը։ Այս հետևանքի նախադասությունները հաճախ ունենում են ժխտական կառուցվածք՝ ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակով, որը, սակայն, ունի սահմանական հաստատական ձևի նշանակություն։ Այսպես՝ «Սակայն դեպքը եղակի չէր գյուղի կյանքում, որ նրանք դրա դեմ շունենային դարեր ի վեր զործադրվող իրենց դեղն ու դարմանը» (Ա. Սահ., Ծարավը) նախադասությունը հավասարարժեք է «Սակայն դեպքը եղակի չէր գյուղի կյանքում, այնպես որ նրանք դրա դեմ ունեին դարեր ի վեր զործադրվող իրենց դեղն ու դարմանը» նախադասությանը։ Սրանց միջև եղած կառուցվածքային տարբերություններն ունեն սոսկ ոճական նշանակություն։

ԱՄՔՈՂՋ ԳԼԽԱՎՈՐ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆԸ ԼՐԱՑՆՈՂ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 1023. Ժամանակակից հայերենում կան երկրորդական նախադասություններ, որոնք լրացնում են ոչ թե գլխավոր նախադասության որևէ անդամի, այլ ամբողջ գլխավոր նախադասությանը, երբեմն նաև դերբայական դարձվածին։ Այդպիսին են, ինչպես ասվեց, հետևանքի երկրորդական նախադասությունները (տե՛ս նախորդ գլուխը), մասամբ նաև պայմանի երկրորդական նախադասությունները։ Բացի դրանցից, կան երկրորդական նախադասություններ, որոնք միանալով գլխավոր նախադասությանը՝ որևէ հարաբերական բառով՝ բացահայտում են նրա բովանդակությունը նրա

հետ առնչակցված, նրա միտքը լրացնող մեկ այլ երևույթ, գործողություն նկարագրելու միջոցով: Այս երկրորդական նախադասությունները կարելի է կոչել բացատրական երկրորդական նախադասություններ:

Այս նախադասությունները եւ, հետեւների երկրորդական նախադասությունների նման, լինում են միայն վերջադաս, և նրանց գլխավոր նախադասության մեջ որեւէ հարաբերյալ չի համապատասխանում. օրինակ՝ Սկսեցին պահ մի լուսվամբ քար ջարդել, որից եւեռ Մանմեղը նսրից խզեց լուսքյումը (ՎՓ, Քար ջարդողները): Նրա կարճ ու պինդ մարմինն արդեն գոտեպնդված էր ու գրահավորված, որը նրա ծեր դեմքին տալիս էր ավելի կոռովի և բազմափորձ ուղմիկի տեսք (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ուսուցչին տեսնելով՝ նա ամաչկոտ ժպտաց, որով ասես ներողություն էր խնդրում (ՍԶ, Չմոռն գիշերներ):

Երբեմն գլխավոր նախադասությունից հետո գրվում է մի բան. բառակապակցությունը, որն ամփոփում է գլխավոր նախադասության բովանդակությունը: Ապա հաջորդում է հարաբերականով միացած երկրորդական նախադասությունը, որի օգնությամբ ավելի ամբողջական է դառնում գլխավորի բովանդակությունը. օրինակ՝ Վերականգնված չկան ժողովրդական պայքարի լայնաշունչ էպիկական նկարագրություններ, մի բան, որ պայմանավորված է գրվածքի բնույթով (ՍԶ): Այդպես նա վարպետությամբ կարողացավ քողարկել իր երկյուղը, մի բան, որ չհաջողվեց Պարույրի որդի Սարգսին (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները): Այդ պատճառով որոշ ժամանակ փակեց նրա բերանը ու զրկեց շաղակրատելուց, մի բան, որ գոհունակություն էր պատճառում բոլորին (ԳՌ, Մագիլներին մեջ):

§ 1024. Ամբողջ գլխավոր նախադասությանը լրացնող երկրորդական նախադասությունները կարող են միանալ գլխավորին՝ նաև ինչ (ինչ որ), որպիսի հարաբերականներով. այսպես՝ Մինչև ծնկները հասնող կարճ կապանները տրորված, ճմռված էին ու փոշոտ, ինչ որ ցույց էր տալիս, թե նրանք վաղուց հագուստ չեն հանել (ՍԶ, Պապ թագավոր): Դրանից ավելի միայն անհրաժեշտ է մասնագիտացման համար, որպիսի նպատակ չի հետամտում լեզվի ուսուցումը միջնակարգ դպրոցում (դաս.):

Ամբողջ գլխավոր նախադասությանը լրացնող երկրորդական

նախադասությունները լեզվի զարգացման համեմատաբար ուշ շրջանի արդյունք են և ունեն գրքային բնույթ: Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում նրանք գրեթե չեն գործածվում:

ՈՒՐԻՇԻ ԽՈՍՔ

§ 1025. Հաճախ այս կամ այն անձը զանազան նկատառումներով մեջբերում է կատարում ուրիշի ասածից կամ գրածից:

Այն խոսքը, որ մեջ է բերվում գրավոր կամ բանավոր խոսքի մեջ, կոչվում է ուրիշի խոսք:

Ուրիշի խոսքին դիմում են հիմնականում այն ժամանակ, երբ ցանկանում են հիմնավորել իրենց միտքը, տեսակետն ու կարծիքը, ապացուցել իրենց ասածի ճշմարտացիությունը, նշել, որ այդ մասին խոսել են ուրիշները: Այդպիսի խոսքը մեջ է բերվում հատկապես զեղարվեստական, գիտական ու քաղաքական գրականություն մեջ: Մեծ մասամբ մեջբերում են կատարում զեղարվեստական գրականությունից, այլև մարքսիզմի կլասիկների, խոշոր գիտնականների, քաղաքագետների, փիլիսոփաների և գիտական հասարակայնության մեջ մեծ հեղինակություն վայելող մարդկանց ասույթներից ու գրածներից՝ ի հաստատումն տվյալ տեսակետի կամ կարծիքի: Օրինակ՝ Կոմունիստական այդ մեծ ֆորումը ղեկավարվեց Լենինի այն ցուցումով, որն ասում էր. «Քննարկել հարցը, արտահայտել և լսել զանազան կարծիքներ, իմանալ կադմակերպված մարքսիստների մեծամասնության տեսակետը, այդ տեսակետներն արտահայտել հեռակա որոշմամբ, բարեխիղճ կատարել այդ որոշումը. ահա թե ինչն է միասնություն կոչվում աշխարհում ամենուրեք... Եվ այդպիսի միասնությունն է, որ անսահման թանկ, անսահման կարևոր է բանվոր դասակարգի համար: Անջատ բանվորները ոչինչ են, միավորված բանվորները ամեն ինչ» (ՍՀ, 13.2.1970):

Այս ընդարձակ մեջբերումը հոգվածագիրը կատարել է, որպեսզի հիմնավորի իր տեսակետը, ցույց տա, որ կապիտալին հաղթելու համար բանվորների միասնությունը խիստ անհրաժեշտ է: Հոգվածագիրը իր տեսակետը ավելի անառարկելի դարձնելու նպատակով մեջ է բերում նաև Կ. Մարքսի խոսքը, որտեղ ևս ընդգծվում է քանվեքների միասնության, իբրև կապիտալին հաղթելու

սպառնալից մեկի, գաղափարը: Գիտական գրականության մեջ բազմաթիվ են մեջբերումները:

Գեղարվեստական գրականության մեջ մեջբերումների նպատակը այլ է: Այստեղ հեղինակը ուրիշի խոսքին դիմում է իր հերոսների ներաշխարհը բացահայտելու, նրանց ըմբռնումները, բնավորության գծերը, այս կամ այն հարցի վերաբերյալ ունեցած մտքերն ու տեսակետները դրսևորելու նպատակով: Այդ բանը արվում է ամենից առաջ հերոսներին խոսեցնելու և նրանց խոսքերը հեղինակի խոսքին միահյուսելու, շաղկապելու միջոցով: Այսպիսով, գեղարվեստական խոսքի մեջ մի տեսակ թարմություն և մտցվում, վերացվում է նկարագրության միալարությունը, փոխվում է շարադրանքի ոճը և այլն: Ահա թե ինչու ուրիշի խոսքին դիմելը գեղարվեստական գրականության մեջ, հատկապես դրամատիկական երկերում, կարծես մի տեսակ անհրաժեշտություն է դառնում:

§ 1026. Հեղինակը ուրիշի խոսքը միացնում է իր խոսքին ասել, հայտարարել, պատմել, հարցնել, պատասխանել, գեկուցել և այս կարգի բայերով կամ էլ ուր, քե և այլ շաղկապներով: Օրինակ՝ — Իսկ ես ձեզ առաջին հայացքից ճանաչեցի, — ասաց Գարեգինը (Սև, Հողը, 1): Տուն գնալուց առաջ տեղկոմը հայտարարեց, որ Երեկոյան ժամը 6-ին բոլորը հավաքվեն (ԱՌ, Իվան Բեյը):

Ուրիշի խոսքը կարող է մեջ բերվել տարբեր ձևերով: Մի դեպքում այն կարող էր մեջբերվել նույնությամբ, առանց որևէ փոփոխության, ճիշտ այնպես, ինչպես ասվել է, մի այլ դեպքում՝ ոչ նույնությամբ, ոչ բառացիորեն, ոչ այնպես, ինչպես ասվել է, այլ այս կամ այն չափով փոփոխված: Այս դեպքում ուրիշի խոսքի մանրամասները չեն պահպանվում, պարզապես հաղորդվում կամ ներկայացվում է նրա բովանդակությունը:

Ուրիշի խոսքը ըստ մեջբերման ձևի լինում է 3 տեսակ. ուղղակի, անուղղակի և խառը կամ անխկական ուղղակի⁶⁴:

⁶⁴ Ուրիշի խոսքը հանդամանորեն քննության է առել պրոֆ. Վ. Առաքելյանը իր «Հայերենի շարահյուսություն» (հ. 2), աշխատության մեջ:

ՈՒՂՂԱԿԻ ԽՈՍՔ

§ 1027. Ուղղակի է կոչվում ուրիշի այն խոսքը, որ մեջ է բերվում բառացիորեն, առանց որևէ փոփոխության, ճիշտ և ճիշտ այնպես, ինչպես ասվել է կամ գրվել: Ուղղակի խոսքի մեջ, այսպիսով, պահպանվում են ուրիշի խոսքի մեջ եղած բոլոր բառերն ու կապակցությունները, արտահայտություններն ու ձևերը, մի խոսքով՝ ամեն տեսակի մանրամասները: Ուղղակի խոսքի համար կարևոր ու էական է հեղինակային խոսքի հետ կապակցվելը: Նվե այդ կապակցումը չկա, ապա ուղղակի խոսք չի կարող լինել: Ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ սովորաբար կապակցվում է ասացական կամ դրանց առնչվող բայերով:

Ասացական բայերից ամենից հաճախ կիրառվում է ասել բայը, մի բան, որ պայմանավորված է նրա զրոհորած յուրահատուկ իմաստով: Այս կամ այն միտքը հաստատելու, որևէ հերոսի ներքնաշխարհը բացահայտելու համար անհրաժեշտ է վկայակոչել ուրիշի խոսքը, իսկ այդ վկայակոչումը կամ մատնանշումը ավելի մեծ չափով զրոհորվում է ասել բայով: Օրինակ՝ — Ես նրանց հուկդարձեմ, — ասաց Գեղեոնը հանդիստ (ԳԳ, Վարդանանք): — Բոլոր պայմանները բնորոշում եմ, — ասաց Ներշապուհը (Ն. Խ.):

§ 1028. Ուրիշի խոսքը հեղինակի խոսքի հետ կապակցող բայերը բավական շատ են: Դրանք կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի.

1. Բայեր, որոնք արտահայտում են հարց ու պատասխան, հակաճառություն և այլն: Այդպիսիք են՝ հարցնել, պատասխանել, հակաճառել, առարկել և այլն⁶⁵: Օրինակ՝ Հանկարծ տիկինը վրդովված հարցրեց. — Այ մարդ, ինչո՞ւ ես միշտ ինձ մեռցնում ու միշտ դու ողջ մնում (Իս., Գրական նախանձ): — Ոչ որ այստեղ մահից չի վախենում, — բարձր պատասխանեց հաղարապետը, — էթե կա մի բան, որից վախենում ենք ամենքս, դա հայրենիքն է... (ԳԳ, Վարդանանք): — Այդ միտքը նորություն չէ, — հակաճառեց Լևոնյանը (ՆՁ, Հացավախ):

⁶⁵ Ուրիշի ուղղակի խոսքը հեղինակայինի հետ կապակցող այդ և հետո լվարկվող բայերը իրենց նշանակությամբ այս կամ այն չափով ասացական իմաստ են արտահայտում: Այնպես որ դրանք կամ իսկական ասացական է՝ կամ էլ իրենց իմաստով շատ մոտ են նրանց:

2. Բայե՛ր, որոնք արտահայտում են կոշ, հրաման, կարգադրություն, աղերսանք, հաղորդում կամ տեղեկություն և այլն՝ Այդպիսիք են՝ հրամայել, կարգադրել, քախանձել, խնդրել, հայտնել, գեկուցել և այլն, որոնց նշանակության մեջ հիմնականը, անշուշտ, ասելու իմաստն է։ Օրինակ՝ — Բավական է, բաց թող, — հրամայեց բանտապետը (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ)։ Եվ իշխանը կարգադրեց. — Ձողերի գլխին լաթեր ամրացնել և այդ լաթերի վրա ձևի լցնելով՝ վառել (ՍԶ, Պապ թագավոր)։ Սրտառուշ աղերսանքով թախանձեց մահին. — Ո՛վ մահ, ազաշում եմ լալագին, էդիր հավերժական անգթության մեջ գոնե մեկ անգամ բարի և թույլ տուր ապրիմ (Իս., Անանդան և մահ)։

3. Բայե՛ր, որոնք արտահայտում են կանչելու իմաստ։ Այդպիսիք են՝ կանչել, բացականչել, գոռալ, բղավել, պոռալ, գոչել և այլն։ Օրինակ՝ Բոլորը միաբերան կանչեցին. — Բարի ճանապարհ արքային... բարի ճանապարհ... (ՍԶ, Պապ թագավոր)։ Եվ տհա, մեկը նորից բացականչում էր. — Գինի՛, խմե՛նք, թո՛ղ անուշ լինի... (ն. ա.)։ Նա կանգնեցրեց իր նժույգը և գոռաց. — Պատի՛վ տվե՛ք նախարարներին, նրանք ընդունեցին մազգեղանց կրո՛նը (ԴԴ, Վարդանանք)։ Ծովի եղերքին խուռն ամբոխը շարքերով կանգնած՝ գոչում է. «Նա՛վ, նա՛վ» (Շեքսպ., Օթելլո)։

4. Բայե՛ր, որոնք արտահայտում են արտասանելու, ձայն հանելու, կրկնելու և այլ իմաստ։ Այդպիսիք են՝ արտասանել, շնչալ, կրկնել, կմկմալ, մրմրալ, մոմոալ, ծղրտալ և այլն։ Օրինակ՝ ...Զաքարեն շնչաց. — Ահա և քաղաքի պարիսպը... (ՍԶ, Պապ թագավոր)։ ...Անընդհատ կրկնել է՝ «Կեցցե՛ ժողովուրդը, կորչի՛ բռնակալությունը, կեցցե՛ ազատությունը» (Իս., Շաքրո Վալիշ-վիլի)։ Է՛, շատ շտապողը ուշ տեղ կհասնի, մի քիչ էլ համբերիր, — մրթմրթում էր շոֆերը... (ՍԽ, Հոգը, 1)։ Նախանձեց ու կախարդական գավազանը բարձրացնելով ծղրտաց. — Քարացե՛ք (ՎՊ, Հայկական էսքիզներ)։

5. Ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ կառող է կապակցվել հաև ընդհատելու, միջամտելու, շարունակելու, համառոտելու և այլ իմաստ արտահայտող ընդհատել, միջամտել, մեջ ընկնել, վրա տալ, վրա բերել, շարունակել, համառոտել, պնդել և այլ բայերով։ Օրինակ՝ — Իններորդ բրիգադավարը ամենահարվածայինն էր, — շնդհատեց տեղից Շմավոնը (ՆԶ, Հացավան)։ — Դա քո բանը

չի,— վրա տվեց անգիջում կինը,— ես երեսեքին էլ կպահեմ, աշխուր էլ կանեմ (Սե, Հոգը, 1): —Երկյուղն ավելորդ է, Գնել սիրելիս,— շարունակեց հարյուրապետը (ՍԶ, Պապ թագավոր): —Էմման հիմա սչլեա Շմավոնին չի առնի,— պնդեց հաշվապահը (ՆԶ, Հացավան):

6. Կապակցական դերով հանդես են գալիս նաև հարցաֆնենել, դիմել, շեշտել և այս կարգի որոշ բայեր: Օրինակ՝ Իսկ Խորենն արդեն հարցաքննում է.— Հա՞յ ես... (ՎՊ, Հայկական էսքիզներ): —Բայց նա գալիս է սպառազեն զորացնողի դեմ,— բարկացած շեշտեց Ներշապուհը (ԴԴ, Վարդանանք): Եղիշեն գնաց գնալ՝ բազմությունը և դիմեց նրան.— Եվ դու, Աշխարհ հայոց, ուրտնում ես (ն. տ.):

§ 1029. Հեղինակը կարող է մեջ բերել նաև ուրիշի գրածը կամ պատմածը: Այս դեպքում կապակցական դերով հիմնականում կիրառվում են գրել և պատմել բայերը: Այսպես, օրինակ՝ Մարտելից նրան գրել է. «Իսկ ոչ միայն գնացիր մեծ Կոմիտասի դած ճանապարհով, դու ասացիր նաև քո խոսքը, հարստացրիր հայկական երաժշտությունը» (ՀԱ, 1969, № 1): Ահա ինչ է պատմում նա. «Կուրդիսյանը հիանալի մարդ էր: Ես բազմիցս հնարավորություն եմ ունեցել հանդիպելու նրա հետ և միշտ նրան տեսել եմ եռանդուն, մարտական տրամադրությամբ...» (ՍԶ, 8.2.1970):

§ 1030. Բավական տարածված են այն դեպքերը, երբ հեղինակը մեջ է բերում ոչ թե ուրիշի ասածը, պատմածը, գրածը, հաղորդածը և այլն, այլ նրա մտածածը կամ խորհածը: Այս դեպքում հեղինակի և ուրիշի խոսքի կապակցումը կատարվում է մտածական մտածել, խորհել, միտք անել և այլ բայերով: Այսպես՝ «Ինչ վրեժի մասին է խոսում արդյոք այդ դյուրաբորբոք Անդրեը» — մտածեց Հայր-Մարգարե (ՍԶ, Պապ թագավոր): Եվ խորհում էր նա. «Մահը՝ այդ մեծ եղևոնագործը, այդ անհաղթելի թշնամին ոչնչացրեց իմ լսելիքն ու տեսանելիքը...» (Իս., Անանդան և մահը):

Այստեղ փաստորեն մենք գործ ունենք տվյալ անձի ներքին խոսքի հետ, մի խոսք, որ մտածվել կամ խորհվել է տվյալ անձի կողմից, միայն իր համար, այսինքն՝ սա այնպիսի խոսք է, որ ասվում կամ մտածվում է ոչ ուրիշներին հաղորդելու նպատակով: Այսպիսի դեպքում հաճախ զործածվում են ինքն իրեն, իրեն իրեն

և այլն կապակցությունները, որով ավելի է ընդգծվում մեջբերվածի ներքին խոսք լինելը: Հիշյալ կապակցությունների կիրառության ժամանակ ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ կարող է կապակցվել ոչ միայն մտածել, խորհել, այլև խոսել, հարցնել, հարց տալ և նման բայերով⁶⁶, Օրինակներ՝ «Արևիկը հիշում է արդյոք մեր վերջին հանդիպումը»,— ինքն իրեն հարց տվեց ուղեորը (Սև, Հողը 1):— Աթա, ալեսո ես,— ինքն իրեն խոսում էր ծերունին,— շատ ես ապրել, Աթա... Դու էն ժամանակ պիտի մեռնեիր, երբ ոչ կռիվ կար, ոչ սով կար... (ԱԲ, Եղբայրության ընկուզենիները):

§ 1031. Ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ կարող է կապակցվել ոչ միայն բայի դիմավոր, այլև դերբայական ձևերով: Ընդ որում, կապակցական դերով կիրառվում է հասկապես ասացական բայերի անորոշ դերբայի գործիական հոլովածներ: Օրինակ՝ ...Իշխանի վրանին մոտեցան հրամանատարները, միատեսակ կրկնելով.— Հրամանդ կատարված է, իշխան. գործը կազմպատրաստ է (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Բայց Արտակը ետ մղեց նրան, ասելով.— Մի՛ մոտնի նրա մոտ, նա չի ընդունում (ԴԴ, Վարդանանք): Նա կրկին դարձավ. դեպի բանսարկուն, հարցնելով.— Դու հաստատ դիտես, որ Մուշեղը գալու է ճաշի (Բ, Սամվել):

§ 1032. Երբեմն ուղղակի խոսքը հեղինակային. խոսքի հետ, կապակցող ասացական բայերը ղեղշվում են, և նրանց փոխարեն կապակցական դերով հանդես են գալիս դրանց լրացում հանդիսացող անորոշ դերբայի գործիական հոլովածները: Օրինակ՝ —Վա՛յ, էս ինչ բան էր: Վատ է լինելու թոռնիկիս ճակատագիրը,— վշտացավ Փառանձեմը (ՍԶ, 12.12.1969): Կի՛ն, առավոտը քեզ վիրավորեց,— ժպտաց լեռներ... շատ ներողություն է խնդրում (ՆԶ, Հացավան): Այստեղ վշտացավ, ժպտաց բայերը փոխարինել են վշտանալով, ժպտալով, ասաց (հայտնեց, հաղորդեց և այլն) ձևերին:

Նկատենք, որ առանց ասացական բայերի գործածության էլ լրացյալ բայերը մատնանշում են ուղղակի խոսքը: Այդ բանին, իհարկե, նպաստում է նաև նախադասության կառուցվածքը:

⁶⁶ Ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ կապակցող բայերը վերջնականորեն չեն սահմանափակվում: Մենք բերել ենք միայն դրանց մի մասը՝ ամենակարևորներն ու ամենակրիվ գործածություն ունեցողները:

§ 1033. Երբեմն ուղղակի խոսքը շարադասվում է ոչ թե հեղինակային խոսքի ասացական բայից, այլ ասացականություն որոշ խմատ արտահայտող որևէ գոյականից հետո: Այդ դեպքում այն տարվորությունն է ստեղծվում, թե ուղղակի խոսքը հեղինակային հետ կապակցվում է այդ գոյականներով, մինչդեռ կապակցական դերը կատարվում է բայերի միջոցով, շնայած այն բանին, որ նրանք շարադասությունում անմիջապես չեն նախորդում ուղղակի խոսքին: Օրինակ՝ ...բարանձավի մեջ ահարկու որոտում էր նրա ձայնը.— ես իմ հոր տղան չլինեմ, եթե խանլար փաշայի զորքը Դրնդանի ձորով անց կենա (ԱԲ, Եղբայրություն ընկուզենիները):

§ 1034. Ուրիշի ուղղակի խոսքը ըստ հեղինակային խոսքի նկատմամբ ունեցած շարադասության լինում է նախադաս, միջադաս, վերջադաս և կամ երկու կողմից շրջադասում է հեղինակի խոսքը, այսինքն՝ այն կարող է շարադասվել հեղինակի խոսքից առաջ, նրանից հետո, ընկնել նրա մեջ կամ էլ սկզբից և վերջից իր մեջ առնել հեղինակի խոսքը: Երբ հեղինակի խոսքը նախադաս է կիրառվում, ուղղակի և հեղինակի խոսքերի միջև արտասանական դադարը փոքրանում է, որի հետևանքով դրանց միջև եղած հնչերանգային կապը ավելի է մեծանում ու սերտանում: Նախադաս շարադասության դեպքում ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքից բաժանվում է ստորակետով ու դծով, իսկ ուղղակի խոսքը կամ շակերտների մեջ է առնվում, կամ էլ սկսվում է նոր տողից՝ գծիկով: Օրինակներ՝ «Բայց ինչ եմ կամենում ես»,— խոսեց նա դրեթե լսելի ձայնով (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): «Ապասի՛ր, մենք դեռ կհանդիպենք, սպասի՛ր»,— շշնջաց նա (Սև, Հողը, 1):

§ 1035. Ուղղակի խոսքը կարող է շարադասվել հեղինակային խոսքից հետո: Այս դեպքում հնչերանգային կապը ավելի թույլ է լինում, իսկ դադարը՝ ավելի մեծ: Երբ ուղղակի խոսքը ետադաս է կիրառվում, հեղինակային խոսքից տրոհվում է միջակետով կամ բութով և առնվում է շակերտների մեջ կամ էլ սկսվում է նոր տողից՝ գծիկով, և թվում է, թե բոլորովին նոր նախադասություն է սկսվում արտասանական մեծ դադարից հետո: Ընդ որում, հնչերանգային դադարը ավելի մեծ է լինում այն ժամանակ, երբ ուղղակի խոսքը անմիջապես հաջորդում է ասացական կամ դրանց փոխարինող բայերին: Եթե ուղղակի խոսքը անմիջապես չի շարադասվում ասացական բայերից հետո, և վերջինիս ու ուղղակի խոսքի միջև

հանդես են գալիս այլևայլ բառեր կամ կապակցություններ, ապա արտասանական զազարը որոշ շափով փոքրանում է, և համապատասխանաբար դրանց միջև հնչերանդալին կապը ուժեղանում կամ սերտանում է: Այսպես, օրինակ՝ Ապա միջակ գյուղացին կասեր. «Ես կողմնակից եմ կոմունային» (ՍՀ, 3.2.1970): ...Իսկ Օհան հայրիկն ասում էր ոգևորված. — Կերեք, խմեք, ուրախացրեք մեր Սեդրակին... (Արաքս, Օհան հայրիկը): Քմժիժաղով հարցրեց. — Դու այս ամենը հասկանալով էիր անում, թե... (ԴԴ, Վարդանանք): Ետադաս կիրառության դեպքում ուրիշի խոսքը հեղինակային խոսքից կարող է արոհվել նաև բովանդակությամբ, երբ այն կարճ է: Օրինակ՝ Այս ծառի տակ է, որ մեզ կորենցիոն ասաց՝ սպասենք (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): Աստված էլ նույնն ասաց՝ Սիրեցեք իրար (Իս., Լիլիթ): Կան դեպքեր, երբ ուղղակի խոսքը հեղինակի խոսքից արոհվում է միջակետով (ոչ բովանդակությամբ)՝ շնայած նրա կարճ լինելուն և ետադաս կիրառությանը: Այսպես՝ ...Ապա մոտեցավ հողի պարսպի նեղ անցքին՝ շնջաց. — Անցիր (ԴԴ, Վարդանանք): Երբեմն նրան է մոտենում ուսադիր շունեցող զինվորական հագուստով միակ ուղևորը և անհանգիստ հարցնում. — Զվերջացա՞վ (Սե, Հողը, 1):

Մանր. 1. — Ուղղակի խոսքը նախադաս լինելու դեպքում որբան էլ կարճ ու համառոտ լինի, հեղինակային խոսքից բովանդակ չի անջատվում: Այդ դեպքում արոհումը կատարվում է ստորակետ գծիկով. օրինակ՝ — Զենքերդ, շուտ, — գոռաց կապիտանը (ՍՀ, 15.2.1970):

Մանր. 2. — Երբ ուղղակի խոսքը անմիջապես շարունակվում է հեղինակային խոսքի ասացական կամ դրանց առնչվող ներգործական իմաստ ունեցող բայերից հետո, ուղղակի խոսքը այդ բայերի համար կարծես ուղիղ խնդիր է դառնում:

Երբեմն ուղղակի խոսքը հեղինակի խոսքի հետ կապակցող բայերը խոսքի մեջ զեղչվում են, և դրանց փոխարեն կիրառվում է թե բառը, որով մատնանշվում է ուղղակի խոսքը. օրինակ՝ Բայց ընկերս համոզել է նրան, թե՛ ես նախանձոտ չեմ և արդարը կասեմ... (Իս., Գրական նախանձ): ...Բռնում է Իրիվանի ճամփեն, շիտակ գիվանխանի դուռը, թե՛ Ես Բայրամ Ալին եմ, փախել եմ Սիբիրից (Իս., Բայրամ Ալին):

Թե՛ն անուղղակի խոսքի շաղկապն է եղել, որը ասացական բայի զեղչվելու հետևանքով կորցրել է իր բուն նշանակությունը և

Հանդես եկել ասացական բայերի փոխարեն, նրանց խմաստով: Այդ պատճառով էլ հենց անուղղակի խոսքը վերածվել է ուղղակի խոսքի: Այդ միտքը հաստատվում է նրանով, որ ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ կապակցող ասացական բայերից հետո երբեմն կիրառվում է քն շաղկապը, որը այս դեպքում միայն կիսով չափ է շաղկապական դեր կատարում: Այն փաստորեն ուղղակի խոսքը հեղինակի խոսքին կապակցելու դեր է ստանում. Հենց այն հանգամանքը, որ քն-ի վրա բուլթ է դրվում, նշանակում է, որ մենք գործ ունենք ոչ թե անուղղակի, այլ ուղղակի խոսքի հետ, հետևաբար և քն-ն շաղկապական դերով չի կիրառվել. օրինակ՝ նշան սուսով ասելով, թե՛ կթռցնեմ բնկի փափախը... (Իս., Բայրամ Ալին): Մարին մի ժամանակ դադարել էր գերեզմանատուն գնալուց, ասելով թե՛ ի՞նչ երեսով գնամ որդուս մոտ... (Իս., Սրաի դատողությունը): Հեշտ է նկատել, որ այսպիսի կառուցվածքներում ասելով գերբայական ձևը հեշտությամբ կարող է դուրս ընկնել, որի դերը արդեն որոշ չափով իր վրա է վերցրել քն շաղկապը:

§ 1036. Ուղղակի խոսքը կարող է ընկնել հեղինակային խոսքի մեջտեղը, այսինքն՝ վերջինիս նկատմամբ միջադաս կիրառություն ունենալու Այս դեպքում փաստորեն ուղղակի խոսքը շրջապատվում է հեղինակային խոսքով: Այսպես՝ Հեղինակի վերջին խոսքերը այն աստիճան ցինիկական թվացին նրան, որ քիչ մնաց ընկերուհու երեսովը շարժելը «Մեկը բավական չէ, որ երկրորդն էլ ես ուղում ունենալ», բայց զսպեց իրեն (ՆԴ, 3, էջ 22)⁶⁷:

Երբ ուղղակի խոսքը միջադաս է լինում, հեղինակի խոսքի առաջին մասը սկսվում է բարձրացող-իջնող հնչերանգով, որին հաջորդում է արտասանական մի փոքր դադար: Դրանից հետո սկսվում է ուղղակի խոսքը բավական բարձր հնչերանգով, և թվում է, թե բոլորովին նոր նախադասություն է սկսվում: Սա ավարտվում է թուլացող արտասանությամբ, որին հաջորդում է հեղինակային խոսքի երկրորդ մասը ոչ այնքան բարձր հնչերանգով, ինչպես առաջին մասում:

§ 1037. Ուղղակի խոսքը կարող է երկու կողմից շրջապատել

⁶⁷ Որինակը նույնությամբ վերցված է Վ. Առաքելյանի «Հայերենի շարահյուսության աշխատությունից»:

հեղինակի խոսքը, այսինքն՝ ուղղակի խոսքի մի մասը կարող է հեղինակի խոսքի նկատմամբ նախադաս, մի այլ մասը՝ Լատադոս կիրառվել: Այս դեպքում դրանք իրարից անջատվում են ստորակետներով և գծիկով, իսկ ուղղակի խոսքը կամ ամբողջությամբ չափերաների մեջ է առնվում, կամ էլ նրանից առաջ գծիկ է դրվում: Հիշյալ կառուցվածքի ժամանակ արտասանական դադարը այնքան էլ մեծ չի լինում, որի հետեանքով էլ հնչերանգային կապը բավական սերտանում է, գրեթե մոտենալով ուղղակի խոսքի նախադաս կիրառության հնչերանգին: Ուղղակի խոսքի առաջին մասը, որ սովորաբար ավարտված նախադասություն է լինում, արտասանվում է բարձրացող-իջնող հնչերանգով, մի փոքր դադար տրվելուց հետո սկսվում և ավարտվում է հեղինակի խոսքը գրեթե նույն հնչերանգով, որից հետո դարձյալ մի փոքր դադար է տրվում, որին հաջորդում է ուղղակի խոսքի մյուս մասը՝ բարձրացող-իջնող հնչերանգով: Նկատենք, որ այս դեպքում հեղինակային խոսքը, որ մի միջանկյալ նախադասության տվյալություն է թողնում, ուղղակի խոսքի համեմատությամբ բավական ցածր է արտասանվում, այսինքն՝ չի ունենում վերջինիս հնչերանգային ուժղությունը: Այսպես, օրինակ՝ —Մի մոռանա, իշխան,— կարող ընդհատեց նրան Պապը,— զգացմունքներն են դառնում անխորտակ ուժ կռվի մեջ և ոչ թե սառը դատողությունը (ՍԶ, Պապ թագավորը): —Հասկանում եք, թե ինչ կլինի վիճակը,— ասաց վերգովված Վասակը,— մենք մոգերին և զորքին կկոտրենք, դա զրգվար չէ. բայց հետևներիցս կհասնի արյաց բանակը (ԴԴ, Վարդաշնանը):

§ 1038. Պատահում է, երբ հեղինակի խոսքի մի մասը ընկնում է ուղղակի խոսքի արանքը, իսկ մյուս մասը դրվում է նրանից հետո, այսինքն՝ ուղղակի խոսքը շրջապատում է հեղինակային խոսքը, որից հետո շարունակվում է հեղինակայինը: Այս դեպքում ուղղակի խոսքի շարունակությունը, հեղինակային խոսքից անջատվում է ստորակետ գծով: Այսպես՝ —Ես հոր շունեմ,— պատրշգամբից բղավել էր Միլբումովների փոքր եղբայրը,— եթե այս երիտասարդները չգիտեն, դուք հո գիտեք,— և նա մի քանիսին մատով ցույց էր տվել, նրանց անունները ասել էր... (ԱԲ, Եղբայրություն ընկուզենիները): —Գնացե՛ք, վերցրե՛ք այն, ինչ տվել եք թշնամուն,— նեղացած խոսեց նա,— ետ նվաճեցե՛ք նաև ձեր

սիրելու իրավունքը: Դուք մեզ վերադարձրեք մեր կորուստները, մենք ձեզ չենք խնայի ձեր ցանկացած փողաքշանքը,— և անսպասելիորեն հեկեկաց (ՍՀ, 11.2.1970):

Երբեմն խոսքի միևնույն հատվածում ուղղակի ու հեղինակային խոսքերը մի քանի անգամ հաջորդում են միմյանց: Այս դեպքում ուղղակի խոսքը մի քանի մասի է բաժանվում, որոնցից ամեն մեկի հետ գործածվում է հեղինակի նկարագրական խոսքը: Այսպիսով, ուղղակի խոսքը շրջապատում է հեղինակային խոսքը, որին հաջորդում է հեղինակի նկարագրական մի այլ խոսք, որից հետո հանգես է գալիս ուղղակի խոսքի շարունակությունը, նրա մյուս մասը: Փաստորեն ուղղակի խոսքը մի քանի անգամ տրոհվում է հեղինակային խոսքից, ընդ որում, այդ տրոհումը գրավոր խոսքում կատարվում է ստորակետ դժով կամ միջակետ դժով: Օրինակ՝— Ահա՛ այստեղ է ապրում նա—իմ սրտի մեջ,— այս ասելով խփեց նա իր ոսկրացած կրծքին.— և նրա պատկերը կրծքիս վրա է.— և նա դողդոջուն ձեռքով քանդեց բաճկոնի կոճակները և հանեց պարանոցից կախված մի փոքրիկ նկար—Գարիբալդիի գլուխը... —Այս փոքրիկ նկարները դուք կգտնեք ամեն մի աղքատ իտալացու կրծքի վրա... (Իս., Գարիբալդիականը): Առավոտյան անցնում էի թերթերի ցուցափեղկի մոտով,— պատմում է Ռազմիկ Ղարիբջանը,— մեկ էլ հեռվից ճանաչեցի, այ, այս տղային,— ցույց տալով առաջը դրված թերթի նկարը, շարունակում է նա: Մեր սաներից է: Լավ է աշխատում, նրա մասին գրել են, որ որակով է նորոգում տրակտորները, կուլտիվատորները (ՍՀ, 21.2.1970):

§ 1039. Վերջին շրջանում մամուլի լեզվում նկատվում է հեղինակային միջադաս խոսքը ուղղակի խոսքից միայն ստորակետով տրոհելու երևույթ: Ուղղակի խոսքը այս դեպքում չափերտների մեջ չի առնվում և ոչ էլ նրանից առաջ դժիկ է դրվում: Այսպես՝ Աշխարհի առաջին սոցիալիստական պետության հիմնադիր Վ. Ի. Լենինի ծննդյան 100-ամյակը, առաջ նա, Սովետական Միությանը դիմավորում է տնտեսական, սոցիալական և կուլտուրական զարգացման ասպարեղում ձեռք բերած վիթխարի նվաճումներով (ՍՀ, 4.2.1970): Հաճախ նույնիսկ առաջին հայացքից դժվար է լինում որոշել ուրիշի խոսքի տեսակը, քանի որ այդպես կարող է մեջ բերվել նաև անուղղակի խոսքը, հատկապես երբ ուրիշի խոսքը

հեղինակային հետ կապակցվում է ընդգծել, մատնանշել, շեշտել, նշել և այս կարգի ոչ ասացական բայերով: Այս դեպքում կործես թե ներկայացվում է նրա բովանդակությունը՝ առանց բոլոր մանրամասները պահպանելու: Այսպես, օրինակ՝ Մեր էկոնոմիկայի հետագա զարգացումը, ընդգծեց Մ. Վ. Կելդիշը, պետք է գլխավորապես ընթանա ի հաշիվ հանրային արտադրության ինտենսիվացման (ՍՀ, 4.2.1970): Լազերային տեխնիկան, նշեց Մ. Վ. Կելդիշը, պակաս փոփոխություններ չի մտցնի, քան կիսահազորդիչ տեխնիկան, և ամենալայն տարածում կստանա արտադրության շատ ճյուղերում (ՍՀ, 4.2.1970): Մ. Վ. Կելդիշի զեկուցումից կատարված այդ երկու մեջբերումներն էլ կարող են դիտվել թե՛ որպես ուղղակի և թե՛ որպես անուղղակի խոսքեր:

§ 1040. Պետք է նկատել, սակայն, որ այնքան էլ նպատակահարմար չէ մի ամբողջ զեկուցում, ճառ և այլն մեջ բերել ուղղակի խոսքով: Այդ պատճառով մամուլի աշխատակիցները զեկուցումների, ճառերի մեծ մասը մեջ են բերում ոչ բառացիորեն, ոչ նույնությամբ, իսկ մի մասը նույնությամբ, բառացիորեն, ընդ որում, հնարավոր է, որ ոչ նույնությամբ մեջ բերվող խոսքից առանձնացվեն կարևոր արտահայտություններն ու մտքերը և մեջ բերվեն իբրև ուղղակի խոսք: Հաճախ է պատահում, երբ ուրիշի խոսքի մեջ ուղղակի և անուղղակի խոսքերը հաջորդում են միմյանց, այսինքն՝ ուրիշի խոսքի մի մասը մեջ է բերվում բառացիորեն, որին հաջորդում է նույն անձի անուղղակի խոսքը, դրան նորից հաջորդում է ուղղակի խոսքը, իսկ վերջինիս՝ կրկին անուղղակի խոսքը և այլն: Դա բխում է նրանից, որ զեկուցումների կամ ճառերի մեջ սովորաբար այնքան շատ մտքեր ու տեսակետներ են արտահայտվում, որ հնարավոր չի լինում անընդհատ նշել, թե ինչ ասաց զեկուցողը:

§ 1041. Երբեմն խոսքի միևնույն հատվածում ուղղակի խոսքի հեղինակը իր խոսքն ավարտում է, վկայակոչելով մի այլ հեղինակի, որի ուղղակի խոսքը մեջ է բերվում անմիջապես ի հաստատումն առաջինի ասածի կամ հայտնած մտքի: Ստացվում է երկու հեղինակների երկու ուղղակի խոսքեր խոսքի տվյալ կառուցվածքում, ընդ որում, երկրորդ ուղղակի խոսքի հեղինակը մատնանշվում է առաջին ուղղակի խոսքի մեջ, իբրև նրա մի բաղկացուցիչ մաս: Այսինքն՝ սրանք տարբեր ուղղակի խոսքեր չեն

իրարից կտրված: Օրինակ՝ — Ձեր կարծիքով ի՞նչն է գլխավորը ազդեցությունը, պրոպագանդիստի աշխատանքում: Նա ուշագրություն դարձնում է մեզ:

— Մենք բոլորս՝ պրոպագանդիստներս ու ազդեցություններս, պետք է սովորենք աշխատել այնպես, ինչպես աշխատել է Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը: Ահա լսեցեք, թե այդ մասին ինչ է ասել Նադեժդա Կոնստանտինովնա Կրուպսկայան. — Նա պարապելու էր դնում բանվորական խմբերը: Նա բանվորների համար կարգում էր Մարքսի «Կապիտալը», պարզաբանում նրա տեսությունները, կարողանում էր այդ բանն անել պարզ ու հասկանալի ձևով: ...Բայց Լենինը միայն պրոպագանդիստ չէր, նա պրոպագանդիստ-կազմակերպիչ էր... (ՍՀ, 6.2.1970): Այս օրինակում հեղինակի խոսքից հետո դրվել է պրոպագանդիստի ուղղակի խոսքը, որին անմիջապես հաջորդում է մի այլ անձի (Կրուպսկայայի) ուղղակի խոսքը, բնորոշում, թեև չի նշվում վերջինիս հեղինակը, բայց նախադասության կառուցվածքից այն որոշակի է դառնում: Այստեղ փաստորեն 2 ուղղակի խոսքեր հաջորդում են միմյանց, առանց վերջինի հեղինակի խոսքի մատնանշման: Այն հանդես է եկել առաջին ուղղակի խոսքի մեջ: Այսպիսի կառուցվածքները հիմնականում հատուկ են մամուլի լեզվին: Դրանց գործածությունը մեծ հմտություն ու զգուշություն է պահանջում, այլապես կխառնվեն ուղղակի խոսքերը, և պարզ չի լինի դրանց իմաստը:

§ 1042. Ուղղակի խոսքը ծավալային ու կառուցվածքային տեսակետից միատեսակ չի լինում: Այն չափազանց բազմազան ու բազմատեսակ ձևեր է ունենում: Ուղղակի խոսքը կարող է լինել ինչպես խոսքի մի ամբողջական ծավալուն հատված, այնպես էլ լեզվական մի նվազագույն միավոր: Նույնիսկ մեկ հնչյունը, ձայնարկությունը կամ բացականչությունը կարող է հանդես գալ որպես ուղղակի խոսք, իհարկե, եթե կան ուղղակի խոսքի ձևավորման անհրաժեշտ պայմանները: Ծավալը, այսպիսով, ուղղակի խոսքի համար էսական նշանակություն չունի: Կարևորը նրա կառուցվածքային հատկանիշներն են՝ առաջնական կամ սրանց նման բայերով կապակցվելը, հնչերանգային դադարն ու տրոհումը և այլն: Այսպես՝ Հետո սիլուետը արագ դուրս լողաց փողոց, և հետևեց թույլ ճիչը. — Ա՛, ա՛... (ՍՀ, 11.2.1970): — Ի՞նչ ասաց, — Ասաց՝ Լավ (Սի, Սպիտակ դառը): — Այո՛, — ուրախագին պատաս-

խանեց Անանդան (Իս., Անանդան և մահը): — Այս ու այն կողմից բացականչում էին. — Այ թե հա՛ (ԱԲ, Նղբայրության ընկուղենի-ները):

Բերված օրինակներում ուղղակի խոսքի ծավալը շատ փոքր է: Առաջին նախադասության մեջ մեկ բացականչություն է (Ա, ա), մյուսներում մեկական բառ, վերջինում՝ մեկ կապակցություն: Ուղղակի խոսքը կարող է չափազանց ծավալուն լինել, ընդգրկել մեկից ավելի պարբերություններ, խոսքի ծավալուն հատվածներ և այլն: Այսպես՝ Թագավորի վայել սեղան է բաց արել, ու ասել է էնոնց. «Կերե՛ք, խմեք ու ածեք, ինչքան որ փողս հերիք կանի: Ահա քսակս ձեզի: Ածեք են ամենեն անուշ ու լավ երգերը, էն ամենէն սիրտ տրորող խաղերն ու երգերը, որ սար ու քար, հավք ու անասուն, ծառ ու ջուր լսեն: Իմանան՝ թե ի՞նչ անուշ բան է երգրն ու խաղը, թե ինչպե՛ս կյանքն ու աշխարհը կանուշանան ու կթանկանան տաղերով ու երգերով: Թո՛ղ լսեն ու զուրկ չմնան աշխարհի լավ բաներից, զուրկ ու խեղճ անբան անասունների պես չերթան էս աշխարհից»... (Իս., Հովվերգություն): Կարելի է բերել ավելի ծավալուն ուղղակի խոսքի օրինակներ: Ծավալը, այսպիսով, էական նշանակություն չունի ուղղակի խոսքի համար:

ԱՆՈՒՂՂԱԿԻ ԽՈՍՔ

§ 1043. Ուրիշի խոսքը, ինչպես արդեն նշվել է, կարող է մեջ բերվել նաև փոփոխված ձևերով, ոչ նույնությամբ: Ուրիշի այն խոսք, որ մեջ է բերվում ոչ բառացիորեն, ոչ նույնությամբ, այլ փոփոխված ձևով, կոչվում է անուղղակի խոսք: Անուղղակի խոսքը, այսպիսով, ուղղակի խոսքից տարբերվում է նրանով, որ՝

ա) անուղղակի խոսքի մեջ չեն պահպանվում ուրիշի խոսքի մեջ եղած բոլոր կարգի մանրամասնությունները: Այն մեջ է բերվում ոչ թե բառացիորեն, այլ պատմողաբար, այսինքն՝ ներկայացվում է նրա բովանդակությունը:

բ) Անուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ կապակցվում է ստորադասական շաղկապներով և հեղինակային խոսքի ասացական բայերի համար դառնում երկրորդական նախադասություն, մինչդեռ ուղղակի խոսքը շաղկապներով չի կապակցվում և հեղինակային խոսքի ասացական բայերի համար խնդրային նշանակություն չի ասանում:

§ 1044. Նրբեմն անուղղակի խոսքը մեջ է բերվում բառացիորեն, այս ղեկարում ուղղակի խոսքից զանազանվում է նրանով, որ կապակցվում է շաղկապով. օրինակ՝ Վրան նեղացավ և ասաց, թե հոգևոր մարդը աշխարհի գործերին չպիտի խառնվի (ԱԲ, Կարմրաքար): Պրոֆեսորը Դիակոնսին հարցնում է, թե ինչու է այդպես անում «Իսահակը...» (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): էսօր հարսը ասաց, որ տանը մնացել է չորս հաց... (ԱԲ, Նղբալուծության ընկուզենիները):

Հիշյալ խոսքերը, թեև մեջ են բերվել նույնությամբ, բառացի կերպով, սակայն անուղղակի են, որովհետև կապակցվել են շաղկապներով: Եթե այդ շաղկապները դուրս գցենք և հեղինակի խոսքը անուղղակի խոսքից արտհանք միջակեցնել և վերջինս առնենք շակերտների մեջ կամ սկզբից գծիկ դնենք, ապա դրանք կվերածվեն ուղղակի խոսքի: Այսպես՝ Վրան նեղացավ և ասաց. «Հոգևոր մարդը աշխարհի գործերին չպիտի խառնվի»: էսօր հարսը ասաց. «Տանը մնացել է չորս հաց»:

§ 1045. Անուղղակի խոսքը բառացիորեն մեջ է բերվում նաև այն ժամանակ, երբ հեղինակի և անուղղակի խոսքերի ենթակայինը արտահայտված են անձնական գերանվան առաջին դեմքով: Օրինակ՝ Նա ասացի, որ այսօր ես մեկնում եմ արտասահման: Այս օրինակում անուղղակի խոսքը մեջ է բերվել նույնությամբ: Ուղղակի խոսքից նա արտբերվում է միայն նրանով, որ հեղինակային խոսքի հետ կապակցվել է առ ստորադասական շաղկապով: Ուղղակի խոսքի վերածվելու համար այն հեղինակի խոսքից պետք է անջատել միջակեցնել, վերացնել շաղկապը և առնել շակերտների մեջ: Այսպես՝ Նա ասացի. «Այսօր ես մեկնում եմ արտասահման»: Այստեղ փաստորեն հեղինակային խոսքի ենթակային մեջ է բերվել իր խոսքը, այդ պատճառով էլ ենթակաները դեմքով համընկնում են, մի բան, որ հնարավորություն է տալիս ստորադասական շաղկապի ավելացմամբ ուղղակի խոսքը դարձնել անուղղակի: Պետք է նկատել, որ բոլոր դեպքերում հնարավոր չէ շաղկապի դուրս գցելով անուղղակի խոսքը ուղղակի դարձնել: Այդ բանը հնարավոր է կիրառել միայն հատուկ կառուցվածքի խոսքի նկատմամբ և այն էլ ոչ միշտ, որովհետև հեղինակը շատ հաճախ ուրիշի խոսքը վերարտադրելիս զանազան նկատառումներով (պարզեցում,

ունաւորում, շեշտւածութիւն և այլն) փոխում է շատ բառեր ու արտահայտութիւններ, մտցնում իր սեփականը, կատարում որոշ կրճատումներ և այլն: Ահա թե ինչու ուրիշի խոսքի մեջ մտցված այս կարգի փոփոխութիւնները հնարաւորութիւն չեն տալիս անուղղակի խոսքը ուղղակի խոսքի վերածելու: Երկրորդական նախադասութեամբ արտահայտված ոչ բոլոր ուրիշի խոսքերն են անուղղակի լինում: Անուղղակի պետք է համարել ուրիշի այն խոսքը, որը անմիջապէս կապակցվում է հեղինակային խոսքի ասացական կամ սրանց առնչվող բայերով արտահայտված ստորոգյալների հետ և որի մեջ հիմնականում պահպանվում է նրա իմաստը: Այսինքն՝ ներկայացվում է նրա բովանդակութիւնը: Օրինակ՝ Հանկարծ մեկը հարցրեց, թե ծեծել է գլուղացուն այնքան, որ նա հիվանդանա. և անկողին մտնի (Ա.Բ. Իվան Բեյը): Տուն գնալուց առաջ տեղկոմը հայտարարեց, որ երեկոյան ժամը 6-ին բոլորը հավաքվեն (ն. տ.):

§ 1046. Ինչպէս նշվել է, անուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի համար ստորագասական նախադասութիւն է լինում, ուստի և վերջինիս հետ կապակցվում է ստորագասական համապատասխան շաղկապներով: Ընդ որում, պատմողական բնույթի անուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ կապակցելու դերով հիմնականում կիրառվում են **որ** և **թե** շաղկապները: Օրինակ՝ Եւ հրամայեց, որ բովանդակ Ջինաստանը տասը տարի սնունդ մատակարարէ բանվորներին... (Իս., Ջինական մեծ պարսպի երգը): Ազամը խորհում է, թե ո՞րտեղից այդ գիտեր Լիլիթը, ե՞րբ և ինչպե՞ս... (Իս., Լիլիթ):

Հաճախ հարկ է լինում ուղղակի խոսքը անուղղակի դարձնել: Այդ դէպքում ուղղակի խոսքի մեջ տեղի են ունենում կառուցվածքային և այլ կարգի որոշ փոփոխութիւններ, որոնք հիմնականում արտահայտվում են բայի եղանակաժամանակային, դիմային և այլ ձևերի, այլ նախադասութեան կառուցվածքի և բնույթի մեջ և այլն: Ուղղակի խոսքը անուղղակի դարձնելիս տեղի են ունենում հետևյալ փոփոխութիւնները.

§ 1047. 1. Ուղղակի խոսքը վերածվում է ստորագասական նախադասութեան, որը հեղինակային խոսքի, իբրև գերադաս նախադասութեան հետ, կապակցվում է ստորագասական շաղկապով, հատկապէս՝ **որ**, **թե**:

Օրինակ՝ երբ ներկայացրին գեներալին, վերջինս հարցրեց. — Դո՞ւ ես Շաքրո Վալիշվիլին (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի): Անուղղակի դարձնելուց հետո կլինի՞ նրբ ներկայացրին գեներալին, վերջինս հարցրեց, թե նա է Շաքրո Վալիշվիլին:

Մանր. 1.— Եթե ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ կապակցվում է ոչ թե ներդրածական սեռի ասացական բայերով, այլ ուրիշ բայերով կամ ասացականության իմաստ արտահայտող գոյականներով և այլն, ապա անուղղակի դառնալիս շողկապի գործածությունը շատ հաճախ ավելորդ, նույնիսկ անհրաժեշտ է դառնում:

§ 1048. 2. Նախադաս կամ միջադաս ուղղակի խոսքերը ստանում են հտադաս կիրառություն, իսկ հտադասները պահպանում են իրենց շարադասությունը: Այսպիսով, բոլոր կարգի անուղղակի խոսքերը հեղինակային խոսքի նկատմամբ հտադաս են գործածվում, մի բան, որ պայմանավորված է մի կողմից ու, քի շողկապների շարադասության ընդհանուր օրինաչափություններով և նրանց ընույթով, մյուս կողմից՝ նախադասության իմաստով ու կառուցվածքով:

Օրինակ՝ Նա դարձավ գեպի Մեսրոպը... ասաց.

— Գովում եմ քո զգոնությունը, գովում եմ քո լրջամտությունը, Մեսրոպ, բայց չեմ կարող ներել քո ամբաստանություններին (Բ, Սամվել):

— Լսի՛ր, անզգամ,— կատաղած գոռաց գեներալը,— լեզուդ արմատից կպոկեմ, շուտ ասա, ովքեր էին քո ընկերները (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի): Հիշյալ ուղղակի խոսքերը անուղղակի դարձնելու դեպքում կունենանք հետևյալ կառուցվածքները. նա դարձավ գեպի Մեսրոպը... ասաց, որ գովում է նրա զգոնությունը, գովում է նրա լրջամտությունը: Գեներալը կատաղած գոռաց, որ լռի անզգամը, լեզուն արմատից կպոկի, շուտ ասի ովքեր էին նրա ընկերները:

§ 1049. 3. Ուղղակի խոսքի հրամայական եղանակի բայաձևերով արտահայտված ստորոգյալները անուղղակի խոսքի մեջ վերածվում են ըղձական եղանակի բայաձևերի: Ընդ որում, պահպանվում է բայաձևերի թիվը, այսինքն՝ եղակին մնում է եզակի, հոգնակին՝ հոգնակի, իսկ դեմքը փոփոխվում է: Անուղղակի խոսքի մեջ հրամայականի երկրորդ դեմքը միշտ հտնդես է գալիս եր-

ուորդ ղեմքով: Օրինակներ՝ ...Հրամայեց ժանդարմներին. — Կապեցե՛ք ձիու պոչից այս անդգամին և տարեք անտառ, սպանեցեք (Իս., Շաբրո Վալիշվիլի): Հրամայեց ժանդարմներին, որ ձիու պոչից կապեն այդ անդգամին և տանեն անտառ, սպանեն:

Ուղղակի խոսքի արգելական հրամայականի ձևերը անուղղակի խոսքում դառնում են ըզձական եղանակի ժխտական խոնարհման ձևեր, ընդ որում, փոփոխություն է տեղի ունենում ղեմքի մեջ (երկրորդ ղեմքը վերածվում է երրորդի): Այստեղ փաստորեն անփոփոխ է մնում խոնարհման բնույթը, ժխտականությունը, իսկ ղեմքը փոխվում է: Այսպես՝ — էլ մի՛ նստի՛ր, պատրաստվի՛ր ու հենց վաղը մեկնիր Երևան, — ասաց թագուհին (Սե, Հողը, 2): Թագուհին ասաց, որ էլ չնստի, պատրաստվի ու հենց վաղը մեկնի Երևան:

§ 1050. 4. Հարցական բնույթի նախադասությունները վեր են ածվում պատմողական նախադասության:

Օրինակ՝ ...Մի քիչ հետո լսեց մի ձայն խավարի միջից.

— Ո՞վ ես, ո՞ւր ես գնում (Իս., Արևի մոտ):

Բուպեական շփոթությունից հետո, կրկնեց նա:

— Ինչո՞ւ համար եկա... և այժմ ո՞ւր եմ գնում (Բ, Սամվել):

Այս հարցական նախադասություններով ուղղակի խոսքերը, անուղղակի դառնալով, կորցնում են իրենց հարցականությունը և հանդես են գալիս որպես պատմողական նախադասություններ: Այսպես՝ ...Մի քիչ հետո խավարի միջից մի ձայն լսեց, թե ով է, ուր է գնում: Բուպեական շփոթությունից հետո նա կրկնեց, թե ինչու եկավ և այժմ ուր է գնում:

§ 1051. 5. Ուղղակի խոսքը անուղղակի դարձնելիս տեղի են ունենում ենթակայի և ստորոգյալի դիմային փոփոխություններ: Քանի որ ուղղակի խոսքը անուղղակի դարձնելիս հեղինակը ինքն է շարադրում այն, ուստի ուղղակի խոսքի մեջ կիրառված դերանունների ու ստորոգյալների դեմքերը բնականաբար փոխվում են: Այդ փոփոխությունը պայմանավորվում է ուղղակի խոսքի մեջ հանդես եկող անձերի՝ հեղինակի նկատմամբ ունեցած հարաբերությունների: Այսպիսով, ստորոգյալների ու դերանունների դիմային փոփոխությունը անհրաժեշտություն է: Հակառակ դեպքում այնպիսի խառնաշփոթություն կստեղծվի, որ հնարավոր չի լինի պարզել, թե տվյալ խոսքը ում է պատկանում. հեղինակին, ուղղակի խոսքի մեջ հանդես եկող անձին, թե մեկ ուրիշի: Նկատվում են

դերանունների և ստորոգյալների դիմային հետևյալ փոփոխությունները:

§ 1052. ա) Ուղղակի խոսքի անձնական դերանվան առաջին դեմքով արտահայտված ենթակաները վերածվում են երրորդ դեմքի, սրանց համապատասխանաբար էլ առաջին դեմքի ստորոգյալները փոխվում են երրորդ դեմքի: Օրինակ՝ Արամը նկատեց ընկերոջ ընկճվածությունը, առույգ շեշտով ասաց.— Աշխարհը միշտ այդպես չի մնա, մենք մեր վրեժը կհաճենք, անկասկած, միայն պիտի դիմանանք մինչև այդ օրը (Իս., Նրանք զրոշակ ունին): Արամը... ասաց, որ աշխարհը միշտ այդպես չի մնա, իրենք վրեժը կհաճեն, անկասկած, միայն պիտի դիմանան մինչև այդ օրը:

Եթե ուղղակի խոսքի մեջ դերանուն ենթակաները չեն կիրառվել, այսինքն՝ զեղչվել են, ապա դիմային փոփոխությունը տեղի է ունենում միայն ստորոգյալների մեջ, առաջին դեմքի ստորոգյալը վերածվում է երրորդ դեմքի: Օրինակներ՝ —Քիչ է մնում շոգից տրափվեմ..., —ասաց նա (ՍԽ, Հողը, 1): Նա ասաց, թե քիչ է մնում շոգից տրափվի: —Համաձայն եմ.— ասացին խմբովին նախարարները (ԳԳ, Վարդանանք): Նախարարները խմբովին ասացին, որ համաձայն եմ:

§ 1053. Երբ հեղինակային խոսքի անձնական դերանվան առաջին դեմքով արտահայտված ենթական ինքն է մեջ բերում իր խոսքը, այդ դեպքում ուղղակի խոսքի դերանուն ենթակայի դիմային փոփոխություն չի կատարվում, այսինքն՝ ուղղակի խոսքի առաջին դեմքի դերանունը պահպանում է իր դեմքը:

Այսպես՝ Ես հայտարարեցի. «Այսօր ես ժամը 6-ին մեկնում եմ արտասահման»: Ես հայտարարեցի, որ այսօր ես ժամը 6-ին մեկնում եմ արտասահման:

Այստեղ հեղինակային խոսքի ենթական ինքն է անուղղակի դարձնում իր ուղղակի խոսքը: Երբ դերանուն ենթական զեղչված է լինում, դիմային փոփոխություն չի կատարվում նաև ստորոգյալների մեջ. օրինակ՝ Մոսկեյա ռեկտորին և հայտնեցի. «Հրաժարվում եմ պետական քննություններին մասնակցելուց»: Մոսկեյա ռեկտորին և հայտնեցի, որ հրաժարվում եմ պետական քննություններին մասնակցելուց: Եթե առաջին դեմքի ստորոգյալը երրորդ դեմքի վերածենք, ապա նախադասությունը միտքը կփոխ-

վի: Այս դեպքում հրաժարվելու հատկանիշը կվերագրվի ոչ թե առաջին դեմքի դերանունն ենթակային (ևս), այլ մի ուրիշ անձնավորություն՝ (ներան) (նա հրաժարվում է):

§ 1054. բ) Եթե ուղղակի խոսքի ենթական արտահայտված է անձնական դերանվան երկրորդ դեմքով, ապա անուղղակի խոսքի մեջ վերածվում է երրորդ դեմքի: Դրան համապատասխան էլ փոփոխվում է ստորոգյալի դեմքը (երկրորդ դեմքի ստորոգյալը դառնում է երրորդ դեմքի): Օրինակ՝ — Հիմա լույսը հանգցրու, Արս՛ւս, և դու՛ք էլ գնացեք քնեցեք, — լավեց նրա խուլ ձայնը (Ան, Հոգր, 1): Լավեց նրա խուլ ձայնը, որ Արուսը հիմա լույսը հանգցրին, և նրանք էլ գնան քնեն:

Եթե ուղղակի խոսքի ենթական վեղշված է, բայց ստորոգյալից իմացվում է, որ երկրորդ դեմքի անձնական դերանունն է, ապա անուղղակի խոսքի մեջ դիմացին փոփոխություն է կատարվում ստորոգյալի մեջ (երկրորդ դեմքի ստորոգյալը վերածվում է երրորդ դեմքի): Օրինակներ՝ Մյուսը, որ ամենից ջահելն էր, ասաց. — Ազատ եք, կարող եք գնալ ձեր տուն և հանգստանալ (ԱԲ, Իվան բեյը): ...ասաց, որ ազատ եմ, կարող եմ գնալ իրենց տուն և հանգրստանալ:

§ 1055. գ) Երբ հեղինակը մեջ է բերում խոսակցի ուղղակի խոսքը, որի մեջ ենթական անձնական դերանվան առաջին դեմքի դերանունն է, անուղղակի խոսքի մեջ վերջինս վերածվում է ոչ թե երրորդ, այլ երկրորդ դեմքի, դրան համապատասխան էլ առաջին դեմքով արտահայտված ստորոգյալը կիրառվում է երկրորդ դեմքով. Երեկ դու մոտեցար Հասմիկին և ասացիր. «Ես պաշտպանեցի դոկտորական դիսերտացիա»: Երեկ դու մոտեցար Հասմիկին և ասացիր, որ դու պաշտպանեցիր դոկտորական դիսերտացիա:

Երբ մեջ է բերվում երրորդ անձնավորություն խոսքը, որ անմիջապես հեղինակը ուղղում է խոսակցին և վերաբերում է նրան, այդ դեպքում ուղղակի խոսքի երկրորդ դեմքի դերանվամբ արտահայտված ենթական և նրա ստորոգյալը դիմացին փոփոխություն չեն ստանում (դերանունն ենթական և նրա ստորոգյալը մնում են նույնը): Օրինակ՝ Հայրդ ասաց. «Դու դեռ փոքր ես աշխատանքի ընդունվելու համար»:

Ծանոթ. — Ուղղակի խոսքի անձնական դերանվան երրորդ դեմքով արտահայտված ենթական անուղղակի խոսքի մեջ դիմա-

յին փոփոխություն չի կրում: Բնականաբար չի փոխվում նաև նույն դեմքով կիրառված ստորոգյալը:

§ 1056. դ) Եթե միևնույն ուղղակի խոսքի մեջ կան առաջին և երկրորդ դեմքի գերանուն ենթականեր, ապա դրանք վերածվում են երրորդ դեմքի: Ընդ որում, դիմային շփոթությունից խուսափելու նպատակով կիրառվում են երրորդ դեմքի տարբեր գերանուններ (նա, ինքը): Օրինակ՝ — Հանգստացիր, Ժան, ո՛չ դու ես երեխա, ո՛չ ես, — ասաց նա (Իս., Նրանք դռնակ ունին): Նա ասաց, որ Ժանը հանգստանա, ոչ նա է երեխա, ոչ ինքը:

§ 1057. ե) Եթե խոսողը ինքն է մեջ բերում իր ուղղակի խոսքը, այդ դեպքում երկրորդ դեմքը վերածվում է երրորդի, իսկ առաջին դեմքը կա՛մ մնում է անփոփոխ, կա՛մ էլ եթե վերածվում է երրորդ դեմքի, ապա նրա հետ վերադառնում է անձնական գերանվան առաջին դեմքի իմաստ արտահայտող և հոգը: Այսպես՝ Ես մոտեցա դիրեկտորին և ասացի. «ոչ դու ես լավ աշխատում, ոչ ես»: Ես մոտեցա դիրեկտորին և ասացի, ոչ նա է լավ աշխատում, ոչ ինքս (ոչ ես):

§ 1058. զ) Եթե միևնույն խոսքի մեջ հանդես են գալիս առաջին, երկրորդ, երրորդ դեմքի անձնական գերանուն ենթականեր, և առաջին դեմքով արտահայտված ենթական խոսողը ինքն է, որ մեջ է բերում իր խոսքը, ապա անուղղակի խոսքի մեջ երկրորդ դեմքը դառնում է երրորդ, երրորդը մնում է անփոփոխ, իսկ առաջինը կա՛մ մնում է անփոփոխ, կա՛մ վերածվելով երրորդ դեմքի ինքը գերանվան, ստանում է և դիմորոշ հոգը: Օրինակ՝ Ես պարզորեն ասացի. «ո՛չ դու ես դասերդ պատրաստել, ո՛չ ես, ո՛չ էլ նա»: Ես պարզորեն ասացի, որ ոչ նա է դասերը պատրաստել, ոչ ինքս (ես), ոչ էլ նա:

§ 1059. է) Ուղղակի խոսքի անձնական գերանվան երկրորդ դեմքով կիրառված ենթական և նույն դեմքով արտահայտված ստորոգյալը վերածվում է առաջին դեմքի, երբ հեղինակային խոսքի մեջ կիրառվում է առաջին դեմքի անձնական գերանուն, որին դիմում է հեղինակը իբրև իր խոսակցի, և որին վերաբերում է խոսքը: Ընդ որում, ուղղակի խոսքը հիմնականում հարցական բնույթի նախադասություն է լինում, և խոսակիցը ինքն է անուղղակի դարձնում այն: Այսպես՝ Ընկերս հարցրեց ինձ. «Պու չէ՞ր ցանկանա արդյոք մասնակցել կոնկուրսին»: Ընկերս հարցրեց ինձ, որ ես չէի ցանկանա արդյոք մասնակցել կոնկուրսին:

Պետք է նկատել որ գրական լեզվում այս կառուցվածքները հաճախադեպ կիրառություն չունեն։ Դրանք քիչ են հանդիպում բնոգհանրապես։

§ 1060. ը) Եթե ուղղակի խոսքի մեջ տարբեր պաշտոններով (ոչ որպես ենթակա) կիրառված են անձնական դերանուններ, ապա առաջին և երկրորդ դեմքի դերանունները վերածվում են երրորդ դեմքի։ Այդ դեպքում անփոփոխ են մնում նրանց պաշտոնները։ Օրինակ՝ Իր հիույթում ասաց. «Մեզ ոգեշնչում է բոլոր տեսակի դասակարգային թշնամիների դեմ մղված պայքարում Լենինի սկզբունքայնության և անհաշտության մեծ օրինակը» (ՄՀ, 27.2.1970)։ Իր հիույթում ասաց, որ իրենց ոգեշնչում է... Լենինի սկզբունքայնության և անհաշտության մեծ օրինակը։

Շանթերը հոշոտում էին ապառաժները և անդունդները որոտում հազարակոչ. «Ես ատում եմ ձեռ ճշմարիտն ու սուտը... միակ ճշմարիտը ես եմ, իմ լինելության իմաստն ու կամքը...» (Իս., Անանդան և մահը)։ Շանթերը հոշոտում էին ապառաժները և անդունդները որոտում հազարակոչ, թե ինքը ատում է նրանց ճշմարիտն ու սուտը... միակ ճշմարիտը ինքն է, իր լինելության իմաստն ու կամքը։

§ 1061. ը) Ուղղակի խոսքը անուղղակի դարձնելիս անձնական դերանվան երկրորդ դեմքի եզակի թվի սեռական հոլովածներ վերածվում է երրորդ դեմքի նույն հոլովածների, որի հետևանքով երբեմն շփոթվում են իր, նրա դերանուններով արտահայտված անձերը, քանի որ իր դերանունը կարող է վերաբերել թե՛ հեղինակային խոսքի ենթակային և թե՛ ուղղակի խոսքի մեջ հանդես եկած այն անձերի, որին դիմում է հեղինակը, որին ուղղում է խոսքը. օրինակ՝ Վարչության նախագահը ասաց բրիգադիրին. «Վաղվանից անցիր Բո պարտականությունների կատարմանը»։ Վարչության նախագահը ասաց բրիգադիրին, որ նա վաղվանից անցնի իր պարտականությունների կատարմանը։ Այստեղ իր դերանունը կարող է վերաբերել ոչ միայն բրիգադիրին, այլև նախագահին, քանի որ հստակորեն չի մասնավորված նրա իմաստը։ Շփոթությունից խուսափելու համար անհրաժեշտ է որոշակիացնել նրա իմաստը, իբրև բացահայտիչ նրա հետ կիրառելով այն բառը, որին իսկապես վերաբերում է այն։ Այսպես՝ Վարչության նախա-

դահր ասաց բրիգադիրին, որ նա վաղվանից անցնի իր՝ բրիգադիրի (կամ իր՝ նախագահի) սրտատականությունների կատարմանը: Շփոթությունը չի վերանա, եթե ի՞ր գերանվան փոխարեն գործածենք նրա գերանունը: Այդ գեպում էլ նրա ձեռք կարող է վերաբերել ոչ միայն ենթակային՝ նախագահին ու խնդրին՝ բրիգադիրին, այլև մի երրորդ անձնավորության: Օրինակ՝ Վարչության նախագահը ասաց բրիգադիրին, որ նա վաղվանից անցնի նրա պարտականությունների կատարմանը:

§ 1062. *ժ* Եթե ուղղակի խոսքի մեջ կան տարածություններ կամ դիմային հարաբերություններ առաջին դեմքին մոտ լինելու իմաստ արտահայտող ցուցական գերանուններ, ապա դրանք շատ հաճախ վերածվում են երկրորդ դեմքին մոտ լինելու նշանակություն ցույց տվող գերանունների, իսկ երկրորդ դեմքին մոտ լինելու իմաստ ունեցողները՝ երրորդ դեմքին մոտ գտնվելու իմաստ ունեցող գերանունների. օրինակ՝ եվ ավելացրեց—էս շուն է... էս մարդ տարած չէ... (Իս., Համբերանքի շիրուխը): եվ ավելացրեց, որ ղա շուն է, դա մարդ արարած չէ:

—Ազամ, սիրելի՛ս,— փաղաքուշ ձայնով դիմեց Լիլիթ.— բռնիր այս թռչող ծաղիկը ինձ համար (Իս., Լիլիթ): Լիլիթը փաղաքուշ ձայնով դիմեց Ազամին, որ նա բռնի այդ թռչող ծաղիկը իրեն համար:

§ 1063. *Ե* Ուղղակի խոսքը անուղղակի դառնալիս դուրս են բերվում նրա բացականչական բառերն ու արտահայտությունները, բաղաբավարական, փաղաքական, հարգանքի և արհամարհանքի կոչականները և այլն: Ընդ որում, եթե անհրաժեշտ է լինում, այնուամենայնիվ, դրանք ներկայացնել անուղղակի խոսքի մեջ, ապա հեղինակը այդ արտահայտությունները անուղղակի խոսքի մեջ բերում է բառացիորեն՝ առնելով չակերտների մեջ, մի քան, որ ցույց է տալիս, թե այն բերվում է նույնությամբ:

Օրինակ՝ Ազամը շնչաց մեղմիկ.— Լիլիթ, հոգո՛ւս հոգի, ինչո՞ւ ես տխուր, ինչո՞ւ չես ժպտում, ի՞մ գեղանուշ (Իս., Լիլիթ): Ազամը շնչաց մեղմիկ, թե՛ Լիլիթը ինչու է տխուր, ինչու չի ժպտում:

—Լիլիթ, հրեշտակներից չքնա՛ղս,— թոթովեց Ազամ,— այդ ինչ ծաղիկներ էին, որ դու քաղեցիր... (ն. տ.): Ազամը թոթովեց, թե այն ինչ ծաղիկներ էին, որ Լիլիթը քաղեց:

Ինչպես տեսնում ենք, անուղղակի խոսքի մեջ չեն կիրառվել հոգուս հոգի, իմ գեղանուշ, հրեշտակներից չճնաղս փաղաքշական. սիրո, հարգանքի և այլ իմաստ արտահայտող կոչականները:

§ 1064. 7. Անուղղակի խոսքի մեջ չեն կիրառվում նաև ուղղակի խոսքի մեջ եղած ուրախության և հաճելիության, դժգոհության և արհամարհանքի, կամային և այլ իմաստ արտահայտող ձայնարկություններն ու եղանակավորող բառերը: Այսպես՝ — Ա՛խ, մարդ էս աշխարհի մեջ կամ Քյոռոզլի պտի ծնվի... կամ իսկի չծընվի..., ասում էր մի ընկեր (Իս., Հովվերգություն): Մի ընկեր ասում էր, որ մարդ էս աշխարհի մեջ կամ Քյոռոզլի պտի ծնվի... կամ իսկի չծնվի... ասաց. — է՛է՛հ, ծերացանք... (Իս., Համբերանքի շիբուխը): ...ասաց, որ ծերացան:

§ 1065. 8. Ուրիշի խոսքը անուղղակի դարձնելիս վերանում են նաև ախպեր, հեռ, օրհնած, ահաշեն և այս կարգի կոչականները և կոչականների հետ դործածվող ջան բառը, որը արտահայտում է փաղաքշանքի, ուրախության, սիրո իմաստներ: Օրինակ՝ — Կա՛մ ես դիմացել, ախպեր, — նայելով անծանոթի դեմքին, ասաց Միսակյանը (Սև, Հողը, 1): Նայելով անծանոթի դեմքին, Միսակյանը ասաց, որ լավ է դիմացել նա: Վա՛հ, տնաշեն, Գարեգինը հռչե՞ս, — ասաց նա (ն. տ.): Նա ասաց, թե Գարեգինը հռչե:

Վերանում են նաև բեզ մատաղ, այ բեզ մատաղ, հոգի ջան. հոգուդ մեռնեմ, այ հոգուդ մեռնեմ և այլ փաղաքշական, աղերսական և սիրո իմաստ արտահայտող կապակցություններն ու արտահայտությունները: Օրինակ՝ Մայրը տեսնելով տղայի հուլմունքը, հարցրեց. — Հոգի ջան, ինչո՞ւ ես հուլված, ի՞նչ է պատահել: Մայրը տեսնելով տղայի հուլմունքը, հարցրեց նրան, թե ինչու է տխուր, ինչ է պատահել:

§ 1066. Որոշ տիպի նախադասություններում ուղղակի խոսքի կոչականները ոչ թե դուրս են ընկնում, այլ վերածվում են ենթակայի, խնդրի կամ բացահայտչի՝ նայած նախադասության կառուցվածքին: Ընդ որում, ենթական և բացահայտիչը մնում են անուղղակի խոսքի կառուցվածքի, իսկ խնդիրը անցնում է հեղինակային խոսքի մեջ: Այսպես՝ Երբ պառավը գնաց, ես հարցրի. — Օհան-ամի, հիվա՞նդ ես (Իս., Համբերանքի շիբուխը): Երբ պառավը գնաց, ես հարցրի Օհան-ամուն, թե նա հիվանդ է: Այստեղ կոչականը վերածվել է խնդրի, քանի որ հարցը վերաբերում է կոչա-

կանին՝ Օհան-ամուն: Եթե կոշականը ենթակա դարձնենք, ապա նախադասության իմաստը կփոխվի: Այս դեպքում Օհան-ամու հիվանդության վերաբերյալ հարցը անմիջապես կուղղվի ոչ թե իրեն՝ Օհան-ամուն, այլ մի ուրիշ անձի՝ նրան, որից պետք է տեղեկանալ Օհան-ամու հիվանդության մասին (երբ պառավը զնաց, ես հարցրի, թե Օհան ամին հիվանդ է): Կոշականը խնդիր է դառնում նաև հետևյալ օրինակում՝ — Աղամ, սիրելի՛ս, — փաղաքուշ ձայնով դիմեց կիլիթ, — բռնի՛ր այս թռչող ծաղիկը ինձ համար (Էս., կիլիթ): Փաղաքուշ ձայնով կիլիթը դիմեց Աղամին, որ նա բռնի այդ թռչող ծաղիկը իր համար:

§ 1067. Ուղղակի խոսքի կոշականը խնդրի չի դառնում, երբ հեղինակի խոսքի մեջ արդեն կիրառվել է իբրև ալգայիսին: Այս դեպքում նա սլարդապես դուրս է բնկնում խոսքի կառուցվածքից Չեն գործածվում նաև այդ կոշականի հետ կիրառված կամային իմաստ ունեցող ձայնարկությունները, որոնցով գրավվում է աչն անձի ուշադրությունը, որին դիմում է խոսողը: Այսպես, օրինակ՝ Մի առավոտ գործի գնալիս, կնկանն ասում է. — Ա՛յ կնիկ, էսօր բանս մինչև կեսօր չեմ վերջացնի. մեր մեծ աղջկա հետ ինձ համար ճաշ կուղարկես անտառը... (ՀԹ, Անտառի տնակը): Մի առավոտ, գործի գնալիս, կնկանն ասում է, որ էսօր բանս մինչև կեսօր չի վերջացնի, իրենց մեծ աղջկա հետ իրեն համար ճաշ ուղարկի անտառը: Այստեղ կնիկ կոշականը խնդրի չի վերածվել, քանի որ հեղինակի խոսքի մեջ արդեն կիրառված է կնկա՛ն ձևը, որ խընդիր է: Կնիկ կոշականի հետ դուրս է բնկել նաև նրա հետ գործածված այժ ձայնարկությունը: Ուղղակի խոսքի կոշականը խնդիր կամ ենթակա դառնալիս վերացվում են նրա հետ կիրառվող կամային ձայնարկություններն ու լրացումները:

Ուղղակի խոսքի կոշականը մեծ մասամբ հեղինակային խոսքի մեջ խնդիր է դառնում այն ժամանակ, երբ ուղղակի խոսքի ենթական կա՛մ ղեղչված է, կա՛մ էլ արտահայտված է անձնական դերանվամբ: Այս դեպքում երբեմն անուղղակի խոսքի մեջ համապատասխան դեմքով ու թվով կարող է կիրառվել անձնական դերանվամբ արտահայտված ենթակա, որը կարող է լինել նաև ուղղակի խոսքի անձնական դերանունն ենթակա՝ դիմային համապատասխան փոփոխությամբ: Պետք է նկատել, որ կոշականի խնդիր կամ ենթակա դառնալը հիմնականում պայմանավորված է նախա-

դասութեան բնույթով: Այսպէս՝ — Ի՞նչ շուտ ես եկել, Իվան բեյ, — ասաց նա (ԱԲ, Իվան բեյը): Նա ասաց Իվան բեյին, որ նա շուտ է եկել: Պարրոտը խուլ ձայնով ասաց. — Ես ձեզ, Աբովյան, այժմ կհայտնեմ մի տեղեկութիւն... (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Պարրոտը խուլ ձայնով ասաց Աբովյանին, որ այժմ ինքը նրան կհայտնի մի տեղեկութիւն:

Ուղղակի խոսքի կոչականը անուղղակի խոսքի մեջ կարող է ենթակայի պաշտոն ստանալ, այսինքն՝ կիրառուել որպէս ենթակա: Յրինակ՝ — Թողեք վեճը, հոգեւոր տեր և դուք տյարք, — ասաց նա հանդարտ, բայց ներշնչուն շեշտով... (ԴԴ, Վարդանանք): Նա հանդարտ, բայց ներշնչուն շեշտով ասաց, որ հոգեւոր տերը և տյարքը խղենք վեճը:

Այս օրինակում ենթական ազատ կերպով կարելի է տանել հեղինակային խոսքի մեջ և դարձնել խնդիր: Առհասարակ երբ կոչականը անձ է, շատ դժուար է որոշել, թե որ դեպքում է նա ենթակա պաշտում և որ դեպքում՝ խնդիր: Այսպէս՝ — Բարձրանանք, պարոններ, արդեն լուսաբացը մոտ է, — ասում է պրոֆեսորը (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Այս ուղղակի խոսքը անուղղակի վերածելիս կոչականը (պարոններ) կարող է հանդէս գալ թե՛ որպէս խնդիր, թե՛ որպէս ենթակա:

Ուղղակի խոսքի կոչականը անուղղակի խոսքի մեջ կարող է վերածվել բացահայտչի: Դա տեղի է ունենում մեծ մասամբ այն դեպքում, երբ ուղղակի խոսքի մեջ կոչականից բացի կիրառվում է անձնական դերանվան երկրորդ դեմքի դերանուն ենթական, որին անմիջապէս ուղղվում է հեղինակի խոսքը: Քանի որ երկրորդ դեմքի դերանունը վերածվում է երրորդ դեմքի, և պահպանվում է հեղինակի խոսքի ուղղվելը այդ դերանունով արտահայտված ենթակային, ուստի նրա հետ կիրառված կոչականը, որին նույնպէս ուղղվում է խոսքը, բնականաբար պետք է հանդէս գա բացահայտչի դերով, որպէսզի կոնկրետորեն նշվի, թե ում է ուղղվում խոսքը: Այսպէս՝ Նա ձայն տվեց վշտացած կերպով, — Եթե դու, Մեսրոպ, քո երկար լեզվի շափը քո կարճ հասակին հավասարեցնեիր, ավելի քաղաքավարի կլինեիր (Բ, Սամվել): Նա ձայն տվեց վշտացած կերպով, որ եթե նա՝ Մեսրոպը, իր երկար լեզվի շափը իր կարճ հասակին հավասարեցներ, ավելի քաղաքավարի կլիներ:

ԱՆԻՍԿԱԿԱՆ ՈՐԴՂԱԿԻ ԿԱՄ ԽԱՌԻՆ ԽՈՒՓ

§ 1068. Ուրիշի խոսքը կարող է մեջ բերվել նաև այնպես, որ պահպանվեն ուղղակի և անուղղակի խոսքի որոշ հատկանիշներ: Այդ դեպքում ուրիշի խոսքը հիմնականում մեջ է բերվում նույնությամբ, սակայն առանց տաքցական ու նրանց առնչվող բառերի. Սա իր բովանդակությամբ ուղղակի, իսկ ձևով անուղղակի խոսք է, որտեղ ստորոգյալը և անձնական գերանունները հիմնականում հանդես են գալիս 3-րդ դեմքով, և թվում է, թե խոսքը հեղինակինն է և ոչ թե տվյալ հերոսինը: Այսպիսի խոսքը ընդունված է կոչել անիսկական ուղղակի: Այն կարելի է անվանել նաև խառը խոսք, նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ նա որոշ հատկանիշներով նման է ուղղակի, որոշ կողմերով՝ անուղղակի խոսքին: Այսինքն՝ իր մեջ համատեղում են և՛ ուղղակի, և՛ անուղղակի խոսքի որոշ հատկանիշներ՝ կառուցվածքային, կապակցական և այլն: Անիսկական ուղղակի խոսքը ուղղակիին նմանվում է նրանով, որ սրա մեջ հիմնականում պահպանվում են ուրիշի խոսքի բառերն ու արտահայտությունները, շարադրանքն ու մանրամասները, իսկ նրանից դանդաղանում է հեղինակային խոսքի հետ կապակցվելու, այլև ուրիշի խոսքի բովանդակությունը ներկայացնելու եղանակով ու ձևով:

Անիսկական ուղղակի խոսքը, այսպիսով, նման է և՛ ուղղակի, և՛ անուղղակի խոսքին, սակայն նա զանազանվում է թե՛ մեկից և թե՛ մյուսից:

Անիսկական ուղղակի խոսքի ամենաբնորոշ հատկանիշը այն է, որ ձուլվում է հեղինակային խոսքի հետ, և որոշակիորեն չի մատնանշվում, թե ում է պատկանում ուրիշի խոսքը: Հեղինակը հաճախ ինքն է խոսում իր հերոսի փոխարեն, նրա խոսքը ձուլելով իր խոսքին, ներկայացնում է նրա բնավորության գծերը, ըմբռնումները, մտածելակերպը և այլն: Իրապես ոչ թե հերոսն է խոսում, այլ հեղինակը, որ հերոսի բառերն ու նախադասությունները, նրանցից սպասվող մտքերն ու արտահայտությունները ներբորեն շաղկապելով իր խոսքին, կարողանում է ներկայացնել տրվյալ անձի ներքնաշխարհը, ապրումները: Բացառված չեն, իհարկե, այն դեպքերը, երբ հերոսները իրենք են ներկայացնում իրենց խոսքը: Ի տարբերություն ուղղակի խոսքի, որի մեջ պահպանվում

է ենթակայի դեմքը, այստեղ ենթակայի դիմային փոփոխություն է կատարվում, այսինքն՝ ենթակայի դեմքը նույնը չի մնում: Հնրոսը իր խոսքը ներկայացնում է ուրիշ դեմքով, կարծես ոչ թե հնրոսն ինքն է խոսում, այլ մի ուրիշ անձնավորություն: Խոսքի կառուցվածքից և ընդհանուր շարադրանքից է պարզ դառնում, թե իսկապես ում է պատկանում բերված խոսքը: Օրինակ՝ Վասակը այլևս խոսելու ոչինչ չունի: Նա այստեղ ավելորդ մարդ է ... Նա եկել է խոսելու, երկար խոսելու: Նա մի ժամ առաջ լսեց Հասմիկի դալստյան լուրը և, արհամարհելով տեղատարափ անձրևը, նետվեց դեպի նրանց տունը... Վասակը արհամարհեց մահացու վրտանքը և անցավ կամուրջը: Նա սրտատրոփ հասավ Հասմիկենց տուն, որ նրա հետ խոսի, շատ երկար խոսի... Բայց ահա, Վասակից առաջ եկել են ամեն ինչ խոսել, վերջացրել... Վասակն այլևս խոսելու բան չունի (նՁ, Հացավան):

§ 1069. Երբեմն անխակական ուղղակի խոսքի մի մասում նույնությամբ պահպանվում է ուրիշի խոսքի շարադրանքը, առանց ստորոգյալի ու ենթակայի դիմային փոփոխության, իսկ մի այլ մասում պահպանելով շարադրանքը, փոփոխվում են ենթակայի և ստորոգյալի դեմքերը, որի հետևանքով թվում է, թե ոչ թե խոսողը, այլ խոսակիցն է մեջ բերում իր խոսքը. օրինակ՝ Լողանում էինք ծովում, թավալվում ավաղի մեջ, նորից լողանում և ալապես անվերջ... Մովի որ կողմն էլ նայում էիր՝ (նայողը ինքր խոսողն է և ոչ խոսակիցը) լողացողներ էին: Զուրը դուրեկան էր, մեջը մտնելուց հետո չէիր ուղում դուրս գալ (դուրս գալ չուղողը խոսողն է և ոչ թե խոսակիցը): Բայց ևս ափի մոտ չեմ սիրում լողանալ, մարզիկ շատ են, ջուրը կեղտոտ (ԳՍ, Մովասար):

§ 1070. Հաճախ անխակական ուղղակի խոսք են դառնում ուղղակի խոսքից վերցրած առանձին բառեր, կապակցություններ, այլև նախադասություններ, որոնք պոկվում են իրենց բնագրից և ձուլվում հեղինակային խոսքի հետ: Այս դեպքում ուղղակի խոսքի ենթակաները և ստորոգյալները փոխում են իրենց դեմքերը, քանի որ հեղինակը դրանք վերաշարադրում է իր տեսանկյունից: Ուղղակի խոսքից վերցրած առանձին նախադասությունների 1-ին դեմքի ենթական վերաժվում է 2-րդ դեմքի, իսկ 2-րդ դեմքին՝ 1-ին դեմքի: Դա արվում է շարադրանքի էությունը ճիշտ ներկայացնելու համար, որպեսզի խոսողի և խոսակցի խոսքերը չշփոթվեն

իրար հետ: Այսպես՝ Ավա՛ղ, սինյորա, ներեցեք ինձ, որ ես չլսեցի ձեզ և թնայեա ալլես շեկա ձեզ մոտ, բայց շմոռացա ձեզ... Ես շմոռացա ձեզ, այո՛ւ. բայց, ինչպէս երևում է, դուք մոռացել եք այն անդունդը, որ մեզ բաժանում է իրարից: Դուք վերևն էիք, — ես ներքևը, և դա ձեզ իրավունք է տալիս արհամարհանքով նայելու դեպի ներքև: Բայց դուք հաշվի չէիք առել, որ ներքև գտնվողները երբեմն թեք են առնում, թռչում վերև... (ՆՊ, Ես և նա):

Ընդգծումները հեղինակինն են և վերցված են ուղղակի խոսքից: Այստեղ, ինչպէս երևում է, փոխվել են ենթակաների դեմքերը, ուղղակի խոսքի մեջ հղել է մենք վերևն ևնք, զուգ ներքևը, անսկական խոսքի մեջ դարձել է զուգ վերևն էիք, ես ներքևը և այլն:

Անխակական ուղղակի խոսքը ուրիշի խոսքի մի տեսակն է, որը հիմնականում ոճական երանգ է հաղորդում խոսքին, այն զարմանելով ավելի հստակ, պարզ, բնորոշված և այլն:

Անխակական ուղղակի խոսքը քիչ է հանդիպում, թերևս այն պատճառով, որ նրա կաբիքը քիչ է զգացվում: Աւղայիսի խոսքի մենք հանդիպում ենք ավելի ուշ շրջանում, հատկապէս 19-րդ դարի սկզբների դրական ստեղծագործություններում:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ
ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱ

§ 1071. Լեզվի կառուցվածքի ուսումնասիրությունը սովորաբար ավարտվում է նախադասությամբ, և խոսքը շարահյուսությամբ մեջ երբեմն հիշատակվում է նախադասության էությունը վեր հանելու կապակցությամբ. ցույց տալու համար, որ նախադասությունը խոսք կազմող միավոր է և կարող է գործածվել թե՛ խոսքի մեջ, թե՛ խոսքից դուրս¹: Շարահյուսությունը պետք է ուսումնասիրի նաև նախադասությունների կապակցությունը խոսքի մեջ:

Բանն այն է, որ խոսքի մեջ նախադասությունների ինքնուրույնությունը բացարձակ չէ, այլ այս կամ այն չափով հարաբերական: Այլ կերպ լինել չի էլ կարող. չէ՞ որ նախադասությունը խոսք կազմող միավոր է, իսկ ամբողջի բաղկացուցիչ մասերը չեն կարող բացարձակ ինքնուրույն լինել: Դու ցույց տանք, նախ, նար-Դոսի «Մահը» վեպից վերցրած մի փոքրիկ հատվածի վրա՝ «Կյանքիս մեջ ես միայն մի անգամ եմ մահ տեսել (1): Բայց այդ մի անգամն էլ բավական էր, որ զգայի մահվան պատճառած սարսափն ու վիշտը (2): Մեռնողն իմ ընկերուհին էր (3): Չափազանց լավ աղջիկ էր (4): Չեմ կարծում, թե հարազատ քոջս այնքան շատ սիրեի, որքան նրան էի սիրում (5): Նա էլ ինձ համար հոգին չէր խնայում (6): Ամեն օր իրար տեսնելը մի կատարյալ պահանջ էր դարձել մեզ համար (7): Նրա հիվանդ ժամանակ գիշերներն անգամ չէի հեռանում նրանից² (8)»:

Թեև այս հատվածը կազմված է քերականորեն որոշակի կեր-

1 Տե՛ս Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի շարահյուսություն, դասագիրք ութամյա դպրոցի 7—8-րդ դասարանների համար, 1968, էջ 3:

2 Հատվածը մեջ ենք բերում երկու անշան բացթողումով:

պով՝ ձևավորված նախադասություններից, սակայն նույնիսկ այդ դեպքում առանձին նախադասությունների միտքը լիովին հասկանալի է դառնում նախորդ նախադասության կամ նախադասությունների հետ ունեցած կապակցության մեջ: Առանց 1-ին նախադասության անհասկանալի պիտի մնար 2-րդ. նախադասության բայց շաղկապը և այդ մի անգամն էլ կապակցությունը: Նշենք, որ բայց-ը այստեղ երկու նախադասությունների որոշակի հարաբերություն է արտահայտում, և նրա փոխարեն չէր կարելի գործածել, ասենք, ուրեմն կամ ուստի, այնպես որ շաղկապները: 3-րդ նախադասության մեռնողն ենթակայի էությունը որոշակիորեն հասկացվում է 1-ին նախադասության շնորհիվ: 4-րդ նախադասության միտքը և մասնավորապես ենթական հասկացվում են 2-րդից: 2-րդ և նախորդ նախադասություններից է հասկացվում նաև, թե ինչու է 4-րդ նախադասության ստորոգյալի հանգուցցը գործածված անցյալ ժամանակով (որովհետև ազգիկը մահացած է): Այսպես կարելի էր շարունակել մինչև վերջ, բայց ասվածն էլ բավական է ցույց տալու համար խոսք կազմող նախադասությունների ինքնուրույնության հարաբերականությունը և նրանց քերականական ու իմաստային կապը: Քերականական կապի միջոցների մեջ կական դեր է կատարում նաև շարադասությունը: Բերված հատվածի նախադասությունների շարադասությունը խըստորեն պատճառաբանված է: Առաջին 4 նախադասությունների հերթականությունը բոլորովին հնարավոր չէ փոխել: Հաջորդ նախադասությունների շարադասությունը միայն մասնակիորեն կարելի է փոխել: Բայց չի կարելի, օրինակ, 6-րդ նախադասությունը շարադասել 5-րդից առաջ, իմաստային որոշ խախտում կամ անհետևողականություն կառաջանար, եթե, օրինակ, 7-րդ նախադասությունը դրվեր 6-րդից առաջ և այլն:

§ 1072. Խոսքի մեջ նախադասությունների փոխադարձ կապն ու պայմանավորվածությունը հաճախ ավելի սերտ են լինում, քան վերը բերված հատվածում: Դա հատկապես վերաբերում է երկխոսություններին ու գրանց մոտեցող կառուցվածքներին, ուր շատ են գործածվում թերի նախադասությունները: Որպես օրինակ մի փոքրիկ հատված բերենք Ս. Խանզադյանի «Մխիթար Սպարապետ»-ից՝ աննշան կրճատումներով:

— Բլիթ գնիր, եղբայր... Վերցրո՛ւ, համտես առա, հետո գնի՛ր: Անուշիկներն են...

— Տո՛ւր առանց համաճանաչմանի,— ասաց երաժիշտը:

— Քանի՞ հատ,— ուրախացավ բլիթավաճառը:

— Տասը:

— ... Երաժիշտը բլիթների գինը վճարեց, փորձեց մեկի համը:

— Համեղ է,— ասաց,— երևում է՝ կինդ քաղցր ձեռք ունի:

— Է՛... Է՛հ,— հառաչեց բլիթավաճառը: — Քաղցր ձեռք ունե՛ր. հա... Ունե՛ք: Հիմի ո՞վ գիտի, ինչ Բոստոն մահմեդականի համար է բլիթ քիտում: Ա՛խ, ա՛խ... Աստված չուզեց, որ մնա...

Ինչպես երևում է, ընդգծված թերի նախադասությունների միտքը կարելի է հասկանալ միայն համապատասխան կապակցություն: մեջ, այլ նախադասությունների հաշվառումով: Ըստ որում, նախադասության թերի լինելու աստիճանի մեծացման զուգընթաց մեծանում է այլ նախադասությունների հետ նրա կապի ու փոխհարաբերության հաշվառման անհրաժեշտությունը: Այսպես, եթե «Վերցրու, համտես արա, հետո գնիր» թերի նախադասության մեջ, խոսքով պայմանավորված, բաց է թողնված միայն ուղիղ խնդիրը (ենթակալի գեղչումը պայմանավորված է խոսելու իրադրությունմբ), ապա, օրինակ, «Տասը» թերի նախադասությունը արտահայտված է հանձնի միայն ուղիղ խնդրի որոշչի (Տուր տասը բլիթ), իսկ մյուս սնդոմաները հասկացվում են նախորդ նախադասություններից:

Այլ օրինակ՝ Գեղեցիկը: Հսթեիկալի հիմնական կատեգորիան է: Ինչո՞ւ: Ուղիղեմ գեղեցիկը լուրս դեպքերում արվեստի ելակետն ու նպատակն է (էջ): Ընդգծված նախադասությունները թերի են, և դրանք թե՛ մտքի, թե՛ քերականական տեսակետից լիովին հասկանալու համար անհրաժեշտ է վերցնել նախորդի հետ սոնեցած կապակցության մեջ: Այդպես էլ հասկանում ենք. «Ինչո՞ւ» նախադասությունը ալստեղ նշանակում է «Ինչո՞ւ է գեղեցիկը հսթեիկալի հիմնական կատեգորիան»: Իսկ վերջին նախադասության լրիվ պատկերը կլինի ալստեկա. «Գեղեցիկը հսթեիկալի հիմնական կատեգորիան է, որովհետեւ ալն (գեղեցիկը) բոլոր դեպքերում արվեստի ելակետն ու նպատակն է»:

Ը. Սահյանի «Երգ Հայաստանի» բանաստեղծության առաջին բառատողի (որը մի նախադասություն է) հետ կապված միայն կարող են հասկացվել հաջորդ հինգ բառատողերը: Բերենք առաջին երեք բառատողը.

Թե հսկտեմբերյան դրոշի փայլից
 Չշիկներ ճակատն Արագածի,
 Իր մութ տյրերում շունչը կփչեր
 Այրերի երկիր Հայաստանս:
 Մեր երդիկներից ծխի հետ նորից
 Չէր հյուսվի բույրը ցորեն-հացի,
 Շեկ ժայռերի մեջ անհույս կհանգչեր
 Ժայռերի երկիր Հայաստանս:
 Կհանգչեր անհույս և անհիշատակ,
 Կմեռներ և իր գերեզմանին
 'Իր շէր ունենա՝ մեսրոպյան ոսկյա
 Տառերի երկիր Հայաստանս:

Օրինակները հաստով միտումով ընտրել ենք տարբեր բնույթի խոսքերից, նախ, որպեսզի պարզ լինի, որ նախադասությունների փոխհարաբերությունն ու քերականական կապը առկա է խոսքի բոլոր արտահայտություններում և, երկրորդ, որպեսզի երևան այդ փոխհարաբերության ու քերականական կապի յուրահատկությունները տարբեր կիրառություններում:

§ 1073. Երբեմն նախադասությունների կապն այնքան սերտ է լինում, որ նախադասության որոշ անդամներ որոշելիս անհրաժեշտ է լինում հաշվի առնել խոսքը, տվյալ նախադասության հարաբերությունը կից նախադասության հետ:

Օրինակ՝ Ժամանակով մի թագավոր է լինում—էնքան ուժեղ, էնքան բարձր ձեն է ունենում, որ հազար վերստի վրա լավում է: Մեկի հետ, հենց էնպես, զրույց անելիս հեռվից կարծում են, թե որոտն է թնդում: Դրա համար էլ անունը դնում են Որոտ թագավոր (ՀԹ, Որոտ թագավորը): Այստեղ դրա համար կապակցությունը ցույց է տալիս թագավորի անունը Որոտ թագավոր դնելու պատճառը, ուստի և պատճառի պարագա է: Բայց դա հատկապես վերջին նախադասությունից չի բխում, այլ նախորդ նախադասություններից, որոնցում խոսվում է թագավորի՝ հազար վերստի վրա լավող և որոտի թնդունի նմանվող ձայնի մասին:

Հետևյալ օրինակում դրա համար կապակցությունը կատարում է նպատակի պարագայի դեր:

— Դու չասացիր, թե ինչ ասելիք ունես հորս:

— Ես որոշել եմ ձեր բրուտանոցն օգտագործել որպես դաշտային օթեան,— պատասխանեց Գարեգինը...

— Հենց դրա համար ես գիշերվա կեսին այստեղ եկել (Սե, Հողբ. 1): Այս օրինակում դրա համար կապակցութեամբ ցույց է տրվում Գարեգինի՝ բրուտանոց գալու նպատակը: Այդ իմաստը բխում է վերջին և նախավերջին նախադասութիւնների մտքի կույից.

§ 107-Է. Վերոհիշյալից կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացութեանը՝ ա) նախադասութիւնների կապակցութեանը խոսքի մեջ քերականական ու մասնավորապես շարահյուսական կարևոր երևւոյթ է և պետք է ուսումնասիրվի քերականութեան մեջ՝ կազմելով շարահյուսութեան մի բաժինը. բ) նախադասութիւնների կապակցութեան ուսումնասիրման կարևորութեանը մեծ է նաև քերականական կառուցվածքի ուսուցման և մասնավորապես սովորողների՝ կապակցված խոսքի ուսուցման առումով: Նախադասութիւնների կապակցութեան ուսումնասիրութեանը, քերականութեան մեջ մի նոր բնագավառ լինելով հանդերձ, միաժամանակ որոշ լույս է սփռում հենց նախադասութեան ուսումնասիրման վրա, քանի որ այդ առնչութեամբ ավելի որոշակիորեն է պարզվում նախադասութեան, որպես շարահյուսական միավորի, էութեանը և մասնավորապէս ինքնուրույնութեան հարաբերականութեան աստիճանը:

Շարահյուսութեան այս բաժինը նախապես ուղղում էինք անվանէլ «խոսք», բայց այդպիսի անվանումը ներկա վերնադրի համեմատութեամբ պակաս նպատակահարմար համարեցինք հետևյալ պատճառով: Նախ, խոսքը լեզվաբանութեան մեջ ամենից առաջ հայտնի է իբրև խոսողական գործունէութեան դրսևորում, իբրև այս կամ այն մտածութեան խոսողական արտահայտութիւն և որպես այդպիսին այն հակադրվում է լեզվին, ինչպես՝ մասնավորը՝ վերացականին: Մինչդեռ մենք նախադասութիւնների կապակցութեանը քննում ենք որպես լեզվական հարց, մեր նպատակն է՝ վեր հանել նախադասութիւնների կապակցման լեզվական օրինաչափութիւնները, այլ բան է, որ այդ օրինաչափութիւնները բնականաբար իրենց կոնկրետ արտահայտութիւնն են ստանում այս կամ այն խոսքի մեջ: Սա նման է այն երևույթին, որ նախադասութիւնը քննվում է որպես լեզվական հարց, և դա չի հակասում այն իրողութեանը, որ նախադասութիւնը բնականաբար իր կոնկրետ ար-

տահաշատությունը ստանում է խոսքի մեջ, խոսելու ընթացքում: Երկրորդ, խոսքը, որպես մտածության արտահայտություն. շատ առաձգական է իր ծավալով. այն կարող է իրենից ներկայացնել, մի կողմից, մեկ նախադասություն, մյուս կողմից, մեկ կամ մի քանի հատորանոց վեպ: Բայց ո՞չ մեկը, ո՞չ մյուսը չեն կարող սովյալ առումով դառնալ հատուկ ուսումնասիրության առարկա. քանի որ մեկ նախադասությամբ արտահայտված խոսքը բնավում է որպես նախադասություն՝ լեզվի քերականական կառուցվածքի հայտնի բաժնում, իսկ մյուսը (շատ ծավալուն խոսքը) որպես մեկ ամբողջություն, լեզվական-կառուցվածքային արժեք չի ներկայացնում: Ահա թե ինչու շարահյուսության այս բաժինը ավելի նըպատակահարմար է անվանել «նախադասությունների կապակցություն»:

ՆԱԽԱԳԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

§ 1075. Խոսքի մեջ նախադասությունների փոխհարաբերությունները, իմաստային-քերականական կապերը բազմազան են ու բարդ: Այդ բարդությունը ունի երկու հիմնական պատճառ. ա) խոսքի բաղադրիչ նախադասությունները համեմատաբար առավել ինքնուրույն են, քան թե բարդ նախադասության բաղադրիչները: Իսկ որքան բաղադրիչ միավորներն ինքնուրույն են, այնքան նրանց կապը պակաս հստակ է և հաճախ տարբեր: Տարբեր լինելը հատկապես վերաբերում է սովյալ նախադասության՝ նախորդ ու հաջորդ նախադասությունների նկատմամբ իմաստային ու քերականական կապերին: բ) նախադասությունների կապակցման քերականական միջոցների մեջ մեծ կշիռ ունի շարահարությունը. որի դեպքում հնարավոր են տարբեր քերականական հարաբերություններ, բայց որում հաճախ առանց սահմանադադիչ ձևային հատկանիշի:

Որպեսզի համոզվի լինի կապի այսարիսի բնույթի դեպքում կապվող միավորների հարաբերության պակաս որոշակիությունը, հիշենք, որ, օրինակ, եթե բարդ նախադասության բաղադրիչները կապվում են շարահարությամբ, այդ դեպքում հարաբերության բնույթն ավելի անորոշ է լինում: Հմտ. «Երբ կհավաքվեն, ժողովը կսկսենք» և «Կհավաքվեն, ժողովը կսկսենք»: Առաջին օրինակում, ուր շաղկապումը կատարված է ետք-ով, ունենք ժամանակի

հարաբերություն, իսկ երկրորդ օրինակի բաղադրիչների կապը կարելի է հասկանալ տարրեր իմաստներով՝ ժամանակի (երբ հավաքվեն...), պայմանի (եթե հավաքվեն...), և նույնիսկ այն կարելի է հասկանալ համադասական հարաբերության իմաստով (կհավաքվեն, և ժողովը կսկսենք):

Ձևայած նշված հանդամանքին, որոնք համեմատյան դեպս անկարելի չեն դարձնում նախադասությունների հարաբերությունների որոշումը, այլ միայն դժվարացնում են, այդ հարաբերությունների կարելի է որոշել ըստ նախադասությունների կապի առավել բնորոշ հատկանիշի: Նշենք, որ նախադասությունների հարաբերությունները որոշելիս խոսքի շղթայի մեջ տվյալ նախադասության՝ տարրեր (նախորդ և հաջորդ) նախադասությունների հետ ունեցած կապերը, բնականաբար, զնահատվում են առանձին-առանձին: Ասվածը ցույց տանք մեկ օրինակի վրա. Ինչ-որ վատ զգացմունք գողի նման ներս սողաց էմմայի սիրտը, և նա ակամա զզվանքով շրջեց դեմքն ամուսնուց: Բայց նույն բոպեին, կարծես բնագդմամբ հասկանալով, որ այդ լավ չէ, նա ի ներքուստ ինքն իր դեմ կատաղեց և անկոչ զգացմունքը խլացրեց իր մեջ: Արագ մոտեցավ լամպին, լույսը ցածրացրեց, գողգոշուն ձեռքերով հանվեց և պռկեց իր անկողնի մեջ... (ՆԴ, Զազունյան):

Այստեղ ունենք երեք նախադասություն, որոնցից երկրորդը նախորդի հետ կապված է հակադրական հարաբերությամբ, որ արտահայտված է բայց շաղկապով: Իսկ երկրորդ և երրորդ նախադասությունների միջև կա միավորական հարաբերություն, որ արտահայտված է շարահարությամբ:

§ 1076. Հաճախ մեկ նախադասությունը հարաբերության մեջ է մտնում մի քանի նախադասությունների հետ՝ միասին վերցրած, իսկ սրանք իրար հետ՝ կարող են ունենալ տարրեր հարաբերություններ: Օրինակ՝ Առանց քաշվելու դիտում եմ շրջապատս (1): Այստեղ համարյա բոլորը նստած են խմբերով, զույգերով, մենակ (2): Մեծ մասամբ մեկնակ (3): Կան սմեն կարգի ու տարիքի մարդիկ (4): Քիչ չեն տարեցները, մանավանդ կանայք (5): Թորշոմած դեմքեր, բայց աչքն ու ունքը ներկված, թավջյու ծաղիկներով զլխարկ (6) (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են): Այս հատվածում 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ, 5-րդ, 6-րդ նախադասությունները միասին վերցրած մասնավորման հարաբերության մեջ են գտնվում առաջինի նկատմամբ, քանի որ շրջապատի դիտածը

Թվարկված նախադասություններով մասնավորվում է ն ստանում համապատասխան մեկնաբանություններ: Բայց միաժամանակ 2—6-րդ նախադասություններն իրար նկատմամբ ունեն տարրեր հարաբերություններ: Այսպես, 3-րդ նախադասությունը մեկնական հարաբերություն ունի 2-րդի նկատմամբ, 6-րդը՝ 5-րդի, 5-րդը՝ 4-րդի նկատմամբ:

Խոսքի մեջ նախադասությունների հարաբերությունները քննելիս անհրաժեշտ է վերցնել նրանց կապակցության ամեն մի օղակըն առանձին և հաշվի առնել տվյալ օղակի առավել բնորոշ հատկանիշը: Ըստ այդմ նախադասությունների հարաբերությունները լինում են՝ միավորակաճ, ներհակաճ, մասնավորման, ընդհանրացման, մեկնական, տրոհական, պատճառա-հետևանքային, գիշակաճ, ժամանակի, տեղի և այլն:

Այժմ քննենք այդ հարաբերություններն առանձին-առանձին.

ՄԻԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1077. Բարդ համադասական նախադասության կապակցությամբ տալիս է, որ միավորական հարաբերության ղեկբում բաղադրիչ նախադասությունները միանում են իրար՝ նույն կարգի, համասեռ, թվարկվող երևույթների արտահայտելու ողի վրա և կապակցվում են միավորիչ շաղկապներով ու շարահարույթյամբ: Հիմնականում բերականական այդ նույն միջոցներն են դեր կատարում նաև նախադասությունների միավորական կապակցության մեջ այն տարբերությամբ, որ այս դեպքում շարահարույթյունն տվելի մեծ կշիռ ունի, քան շաղկապները:

§ 1078. Միավորական հարաբերության մեջ գտնվող նախադասությունների կապակցման մեջ կարևոր դեր են կատարում միավորիչ շաղկապներն ու նրանց համարժեք շաղկապական բառերը. ինչպես և, ու, նաև, ևս, նույնպես (նաև խմատով), բացի դրանից, դրա հետ միասին, մյուս կողմից և այլն:

Օրինակ՝ Ուտակոխ էին անում ջրվոր Ավետիսն այգին, խոտի ղեզն ու մարագը վառում, տունը թալանում: Եվ արշուն էր լինում, Լրեխաներ էին զոհվում, զոհվում էին նաև ջրվոր Ավետիսի եղբայրները, սրանց որդիները (Սն, Տունը): Պռոշյանը նույնպես որոշ շափով քտնվեց ռոմանտիկական դպրոցի ավդեցություն տակ: Նա մերձեցավ նաև սենտիմենտալիզմի ունին (ՀնԳՊ, 3):

Թեման վերցված է յոթերորդ դարում Հայաստանում տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններից, երբ ռաճառակ տալով երկիրը, Հայաստան էին ներխուժում արաբական հորդաները: Մյուս կողմից՝ Հայաստանը դեռևս շարունակում էր պատերազմների թատերաբեմ մնալ Բյուզանդիոնի և Պարսկաստանի միջև (ՀնԳՊ, 3): Մարտին ապերը շէր թողնում նրան ծանր բաներ վերցնի, դժվար գործ անի. վառարանը վառում էր ինքը. ինքնակուր ներս բերելու կամ կարպետ ու գորգ թափ տալու համար կանչում էր Սահակին: Եկեղեցի գնալու համար նույնպես զգուշացնում էր Մարտին ապերը, թե կարող է մրսել, սառույց կպատահի—կընկնի, շուն կհաշի՝ կվախենա (ՍԶ, Խնձորի ալգին):

§ 1079. Նախադասությունները հաճախ կապվում են թվարկում արտահայտող բառական այնպիսի զուգադրական կապակցություններով, որոնք հարում են շաղկապներին: Այդպիսիք են՝ նախ... ապա, նախ... ապա... այնուհետև, նախ... այնուհետև, նախ... ապա... այնուհետև... վերջապես, նախ և առաջ... ապա, մի կողմից... մյուս կողմից և այլն:

Օրինակ՝ Մարդկային լեզվի այս նախնական շրջանի համար շունենք շոշափելի տվյալներ, ուստի պիտի անենք միայն ենթադրություններ: Մի կողմից ունենք կենդանիների լեզուն. կատուն մշավում է, շունը հաչում է, գալը ունում է, առյուծը՝ մոնչում, թռչունը՝ ծլվում, կովը՝ բառաչում... Մյուս կողմից ծանոթ են մարդկային ցեղերի մեջ ամենաքիչ զարգացած, անգիր, մինչև անգամ բարե դարի շրջանում ապրող ցեղերը (Ավստրալիայի բնիկները) (ԱՃ., Լիակատար քերականություն, Ներածություն): Չնայելով, որ ճոթեղենի երկու խանութ միայն կար գյուղական հրապարակում, բայց Կիրակոսենց Գալոյինն անհամեմատ ավելի լավ էր: Նախ, որ Սարոյենց Թորոսի խանութի նման «ջհուդի բազար» շէր, այսինքն՝ ամեն ինչ միմյանց կողքի և իրար վրա լրջված, մի նեղ ու ցածրիկ ծակ... Բացի դրանից խանութի առջև գտնվող հովանոցաձև պատշգամբն ավելի լայն էր, գետնին ավազ փռած, սյուները հարթ, Գունավորված... (ՎՓ): Ժամանակակից հայերենը հին հայերենից (գրաբարից) ժառանգել է բառային հիմնական ֆոնդի և քերականական կառուցվածքի հիմքերը... Դրանք են, նախ, բառային հիմնական ֆոնդից այնպիսի տարրեր,

ինչպես օրինակ՝ հայր, մայր, քույր, եղբայր... Այնուհետև՝ քերականական կառուցվածքից, օրինակ, որոշ ժամանակածևեր (կարգամ, գրեմ... կարգայի, գրելի), էական կամ օժանդակ բայեր... (Ա. Մուրվալյան):

Երբեմն վերահիշյալ նպատակով գործածվում է մյուս կողմից բառակապակցությունը, առանց նախապես մի կողմից բառակապակցության գործածության: Օրինակ՝ Թնհրանի կառավարությունը մտածում է դիմել ուսաց գեսպանատան և խնդրել միջամտություն՝ Թավրիզի խոռվությունները հանգստացնելու, սակայն ուսական գեսպանությունը կտրական կերպով պահանջ է դնում նույնը, ինչ որ ժողովուրդը՝ ջնջել անգլիական ընկերության յուրաքանչյուր արտոնությունը: Մյուս կողմից անգլիական գեսպանությունը պնդում է պայմանագրության վրա՝ տուգանքի սպառնալիքը մեջտեղ բերելով (ՎՓ):

§ 1080. Միավորական հարաբերությունը հաճախ արտահայտվում է շարահարությամբ: Օրինակ՝ Թուշունները ուրախ-ուրախ ճախրում էին մի թուփից գեպի մյուսը: Գույնզգույն թիթեռները, գույնզգույն ծաղիկների նման, ցանված էին օգի մեջ: Սպիտակ արագիլը, կարմիր ոտները հորիզոնական դիրքով ուղիղ մեկնած, լայն թևքերով թափահարում էր, շտապելով գեպի Արաքսի մոտոտները: Ջեռնասուն եղջերուները, վայրենի վիթն ու աշծյամը, դուրս էին եկել խոսքով արքայական անտառներից և ազտո, համարձակ վազվզում էին շրջակա մարգերի վրա (Բ, Սամախ): Կյանքը իրականապես թվում էր ինձ մի կախարդական ճանապարհ, որի դռները վրնջում էր ոսկեսանձ նժույզը, դուրս էր գետինը և ինձ էր սպասում: Եվ ինձ էր սպասում ճանապարհին կռիվ ու պայքար, սեր և երազած աղջիկ, անկում և բարձրացում, հաղթանակ և միշտ հաղթանակ ու բնավ մահ (Իս., Հովվերգություն):

§ 1081. Միավորական հարաբերության արտահայտման գործում կարևոր դեր են կատարում թվարկման արժեք ունեցող բառերը՝ դասական թվականները, մի շարք ածականներ, մակբայներ և այլ բառեր: Այս միջոցներից ամենատարածվածը դասական թվականներով կազմվող կապակցություններն են: Նշենք, որ այս տարբեր միջոցների ընտրության հարցում որոշակի դեր կատարում են նաև տվյալ խոսքի բնույթը, ոճը: Ասենք՝ գեղարվեստական, գիտական և պաշտոնական-գրասենյակային խոսքի մեջ այս տեսա-

կետից կա զգալի տարբերություն: Վերջին երկուսում և մասնավորապես երրորդ ոճում թվականներով թվարկումն ավելի հաճախ է հանդիպում, քան զեղարվեստական խոսքի մեջ: Ըստ որում թվականները գրավոր խոսքում կարող են արտահայտվել բառերով, թվանշաններով, տառերով, և այս հանգամանքը առանձին նշանակություն չունի նրանց կապակցական արժեքի տեսակետից:

Օրինակ՝ ինքը այս հոգնակիները բաժանում է ութ խմբի:

ա) Հոգնակին առանձին ձև չունի և նույնն է եզակիի հետ: բ) Կան բառեր, որոնք միայն հոգնակի են գործածվում և եզակի չունեն (աննշան բառեր): գ) Կան բառեր էլ, որոնք հոգնակի չունեն և միայն իբրև եզակի են գործածվում (անհոգնական բառեր): դ) Հոգնակին կազմվում է եզակիի վերջում ավելացնելով զանազան մասնիկներ... (ԱՃ., Լիակատար քերականություն..., 3):

Սովորաբար թվականներով կապված նախադասությունները միմյանց նկատմամբ լինում են միավորական հարաբերության մեջ, իսկ թվարկմանը նախորդող նախադասության նկատմամբ՝ մասնավորման կամ ընդհանրացման: Այդպիսիք են նաև բերված նախադասությունները:

Գասական թվականը կապակցական դեր կատարելիս կարող է զուգակցվել հերթականություն նշող ու թվարկման իմաստ ունեցող այլ բառերի հետ. ինչպես՝ նախ, նախ և առաջ, հետո, այնուհետև, վերջապես և այլն: Օրինակ՝ Կարելի է արդյոք գուշակել, թե ինչ պիտի լինի հայերենի հոլովման վիճակը ավելի հեռու ապագայում: Կարելի է հաստատապես ասել, որ նախ գրաբարածե հոլովման մնացորդները կջնջվեն աշխարհաբարից կամ գոնե վերջին աննշան հետքեր միայն կմնան նրանցից: Ներհուրդ՝ միակերպություն ձգտումը, որ գործել է հնդեվրոպական շրջանից մինչև գրաբարը և գրաբարից մինչև արդի հայերենը և դեռ լիովին ավարտում չի ստացել, կշարունակի իր գործունեությունը... (ԱՃ., Լիակատար քերականություն..., 3): Նախ և առաջ նա ձեզ համար տատիկ չէ, այլ Ասյա Արտեմովնա, նա իմ տատիկն է միայն, ես էլ նրա միակ թոռնիկն եմ... Ներհուրդը՝ տատիկս գիտի ֆրանսերեն, անգլերեն, իտալերեն. դա ձեզ չի՞ քաջարարում, բազմաշարժար հայ ժողովրդի ընկե՞ր զավակ (ՀՔ, Մայրենի լեզու):

Երբեմն թվարկման հարաբերության համար միաժամանակ գործածվում են և՛ թվանշան կամ տառ, և՛ բառով արտահայտված

դասական թվական: Օրինակ՝ Խոնարհման համակարգի քննության ղեկավարում հարացույցը կազմող վերջամասնիկների առանձնացման և հաջորդման կարգի որոշումը որոշ զժվարություններ ունի...

ա) Առաջին զժվարությունը կապված է խոնարհման հարացույցի մեջ հանդես եկող աշխատանքային կողմից լծորդ ձայնավորների դերի հետ, որ առաջին հայացքից կարծես լիովին նույնական է հոլովման մեջ մասնիկների երկրորդ կարգը կազմող («դասահոլովանի») վերջավորությունների հետ... բ) Երկրորդ զժվարությունը կապված է լեզվի մեջ գործող նվազագույն ճիգի և դրան զուգահեռ ավելցուկայնությունից խուսափելու միտման օրենքների հետ... (ԳՁ, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը):

Ինչպես երևում է, բերված օրինակում դասական առաջին, երկրորդ թվականները կապակցված են գոյականի հետ (դժվարություն), և հատկապես այդ հանգամանքն է հնարավոր դարձնում դասական թվականի գործածությունը թվարկման այլ միջոցի հետ միասին:

Երբեմն թվարկության իմաստով գործածվող դասական թվականները միաժամանակ կատարում են փոխարինման գործառություն, և այդպիսով նրանցով կապվող նախադասությունները միմյանց նկատմամբ գտնվում են թվարկման հարաբերության մեջ, իսկ կապակցող թվականները անմիջական կապի մեջ են գտնվում մի այլ նախադասության համապատասխան բառերի կամ բառակապակցությունների հետ: Օրինակ՝ Գարեգին Սրվանձտյանը հայ գրականության մեջ մոտք է գործել 60—70-ական թվականներին գրված երկու բանաստեղծություններով: Առաջինը, որ կրում է «Ողբերգութիւն մեծին Սահակայ Պարթևի և անկումն Արտաշրի Արշակունւոյ» խորագիրը, գրված է 60-ական թվականների վերջերին... Երկրորդը, որ կրում է «Շուշան Շավարշանայ» խորագիրը, լույս է տեսել 1875 թվականին Կ. Պոլսում» (ՀՆԳՊ, 3):

Երկրորդ նախադասության մեջ առաջինը և երկրորդը բառերը միավորական հարաբերություն են ձևավորում, բայց դրանցից յուրաքանչյուրը միաժամանակ մասնավորում է «Երկու թատերգություններ» բառակապակցության իմաստը:

§ 1082. Միավորական հարաբերությունը երկու տեսակ է լինում՝ համաժամանակություն և տարժամանակություն:

§ 1083. Համաժամանակության հարաբերությամբ միավոր-

ված նախադասությունների արտահայտած երևույթները, դեպքերը տեղի են ունենում, նկարագրված առարկաները ներկայացվում են միևնույն ժամանակում: Այս հարաբերության արտահայտման դործում կարևոր դեր է կատարում ստորոգյալները միևնույն ժամանակով գրվելը, պայմանով, որ տարբեր նախադասություններում չլինեն տարբեր ժամանակների ցույց տվող բառեր: Օրինակ՝ Գիշերը խոժոռվել էր Տարոնի դաշտավայրի վրա: Ամեն ինչ ընկղմվել էր խավարի մեջ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Մաքսիմովը մեկնվել էր անտառ ձողիկների վրա, մի ոտքը լայն տարածել ու քնել: Բեկին պառկել էր կողքի վրա, մոռացել ուսապարկը հանել մեջքից: Երրորդը քնել էր՝ դեռ չմարած ծխախոտի մնացորդը բերանում (Սև, Մեր գնդի մարդիկ): Ինչպես երևում է, բացի ժամանակը կարևոր դեր է կատարում համաժամանակության հարաբերության արտահայտման մեջ, թեև նրա դերը բացարձակ չէ: Բացի ժամանակ ասելով տվյալ դեպքում նկատի ունենք ոչ միայն խոնարհված բացի (պարզ ստորոգյալ), այլև բաղադրյալ ստորոգյալի հանդույցի ժամանակը: Ըստ որում, համաժամանակության հարաբերությամբ կապված նախադասությունները հաճախ ունենում են բաղադրյալ ստորոգյալ: Օրինակ՝ «Վերք Հայաստանի»-ի տեղն ու դերը մեր նոր գրականության մեջ եզակի է, անմրցելի: Նա մեզ համար հավերժական մի բան է, որին անուն չեմ կարող տալ: Մեր գրական ամեն տեսականների սկիզբն է նա (Իս., Խ. Աբովյանը և «Վերք Հայաստանին»): Օրը մեղմ էր: Նույնմբերի արևը դուրեկան ջերմություն էր թափում ժայռերին (ՎԱ, Առաջին կրակոցը):

§ 1084. Համաժամանակության հարաբերության մեջ գտնվող նախադասությունները կարող են կապվել թե՛ շարահարության և թե՛ շաղկապներով: Վերը բերված օրինակներում առկա է շարահարական կապակցությունը: Բերենք օրինակներ, որոնցում կապակցումը կատարված է շաղկապներով: Խշխշոցը լսվում էր երկար, բայց խշխշացնողը ինքը չէր երևում: Նվ նա շարունակ ապանքները խշշած նայում էր այդ խշխշոցի կողմը (ՍԶ, Ծովանը): Գիշերվա մթության մեջ հեռվում սև կերպարանքներ էին երևում ու կարծես շարժվում էին: Ու անքուն էի ես (ՀԹ, Նղջերուն):

§ 1085. Համաժամանակության հարաբերությունն արտահայտելու համար հաճախ անհրաժեշտ է լինում հատուկ բառով կամ

բառակապակցությամբ նշելու տվյալ նախադասությամբ արտահայտվածի ժամանակային նույնությունը նախորդի հետ: Այդպիսի բառեր ու բառակապակցություններ են՝ միաժամանակ, այդ ժամանակ, այդ նույն ժամանակ, այդ պահին, այդ նույն պահին. այդ բոլորին (ժամին և այլն), դրա հետ միասին, դրա հետ միաժամանակ և այլն:

Օրինակ՝ Մեկ գդալն էր բերանը տանում, մեկ հացի կտորը կծում, և այնպես շտապ, կարծես աճապարում էր տեղ: Ու միաժամանակ նայում էր սենյակի անկյունները, իրերին, երեսաներին... (ՍԶ, Անտառում): Նա Տոլստոյի «Զարին չհակառակելու» հետադիմական ուսմունքին հակադրել է շարը ոչնչացնելու ուսմունքը, որը գեղարվեստական արտահայտություն է ստացել նրա թե՛ գիտական գործերում ու բանաստեղծական երկերում և թե՛ մանավանդ հեքիաթներում: Դրա հետ միասին նա փայփայել է մի երազանք՝ տիրապետող «համատարած թշվառությանը փոխարինող սոցիալական հավասարության մի գեղեցիկ հեռանկար (ՀՆԳՊ, 3):

§ 1086. Տարժամանակության հարաբերությունն այն երևույթն է, երբ միավորական հարաբերության մեջ գտնվող տարբեր նախադասություններում արտահայտված գործողությունները, երևույթները կատարվում, տեղի են ունենում կամ առարկաները նկատի են առնվում տարբեր ժամանակներում: Ըստ որում երկուսից ավելի նախադասությունների կապակցության դեպքում գործողությունները կարող են՝ ա) իրար կանոնավորապես հաջորդել, բ) պարզապես կատարվել տարբեր ժամանակներում, առանց օրինաչափ հաջորդականության:

Օրինակ՝ ա) Հայ մեծատաղանդ քանաստեղծ Վահան Տերյանը ծնվել է 1885 թվականին, նախկին Ախալքալաք գավառի Գանձա գյուղում: Նա գրաճանաչ է դառնում իր հոր՝ Տեր-Սուքիասի մոտ: Այնուհետև սովորում է Ախալքալաքի քաղաքային դպրոցում և Թիֆլիսի գիմնազիայում: 1899 թ. ընդունվում է Մոսկվայի Լադարյան ճեմարանը, որն ավարտում է 1906 թվականին: Դրանից հետո Վ. Տերյանը ուսումը շարունակում է Մոսկվայի համալսարանի պատմա-լեզվագրական ֆակուլտետում և Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների բաժնում (դասագիրք): Քառասունչորս թվականին փախու ճամբարից, Ֆրանսիայի Նիմ քաղա-

քում միացա հայ պարտիզանների խմբին: Կովեցինք հայրենի
 եղերքներից հետո (ՀՔ, Նահապետ): Բ) Վերջին հանդիպման ժա-
 մանակ «Արարատը» կարևոր հաղթանակ տարավ և զրավեց երկ-
 րորդ ակեր: Շուտով արարատցիները մեկնելու են Մերձավոր
 Արևելքի երկրներ, ուր հանդիպումներ կունենան այդ երկրների մի
 քանի թիմերի հետ: Այժմ նրանք վաստակածի իրավունքով հան-
 զրատանում են և պատրաստվում կարևոր ուղևորության (ՀՖ):

Տարժամանակության հարաբերությունն արտահայտվում է
 շարահարության, շարադասության, շաղկապներով, ստորոգյա-
 լի ժամանակով և ժամանակ ցույց տվող տարբեր բառերով:

§ 1087. Շարադասությունը տարժամանակության հարաբե-
 րությունն արտահայտելու խնդրում այն չափով է էական դեր կա-
 տարում, ինչ չափով նվազ է մյուս գործոնների դերը:

Օրինակ՝ Նշան բռնեցի ու կրակեցի: Մի կտոր մեղր ընկավ:
 Ես մեղրահացի կտորը ձեռքիս, մեղուներից հալածված վաղեցի
 նեղ շավիղով, մի բարայրի առաջ նստեցի և ախորժակով կերա
 մեղրը (ՎԱ, Ճերմակ առաջնորդը): Երկչուղով ու հետաքրքրու-
 թյամբ ևս շրջեցի այլը և վաղուց քայքայված դիակների մեջ մի
 զույգ շատ խոշոր եղջյուրներ նկատեցի... Ես շուռ ու մոռ տվի
 դիակը և առաջի ձախ ոտքի թիակի վրա սալի նկատեցի... Ես հա-
 նեցի դաշույնս, կտրեցի թիակը (ն. տ.):

Ինչպես կարելի է հեշտությամբ նկատել, բերված օրինակնե-
 րում (և իհարկե համանման դեպքերում) նախադասությունների
 հաջորդականությունը՝ շարադասությունը, ինքնին արդեն ցույց է
 տալիս համապատասխան գործողությունների իրար հաջորդելը,
 որ տարժամանակային հարաբերության մի տարատեսակն է:

Շարադասությունը, սակայն, ոչ միշտ է պայմանավորում
 տարժամանակություն. իրար հաջորդող նախադասությունները,
 ինչպես տեսանք վերը, բնականաբար, կարող են արտահայտել
 նաև համաժամանակության հարաբերություն: Օրինակ՝ Զինվոր-
 ները արձակել էին բաց կանաչ բլուզների կոճակները, ոմանք
 նստել դռան շեմին, ոտքերը կախ գցել: Մշուսները վիզները եր-
 կարել, ազահորեն խմում էին գաշտի ու անտառի տաք բույրերը
 (Սև, Մեր գնդի մարդիկ):

§ 1088. Տարժամանակության հարաբերության արտահայտ-
 ման հարցում մեծ դեր են կատարում ժամանակ ցույց տվող բա-

ները: Որպես այդպիսի բառեր գործածվում են ամենից առաջ ժամանակի անունները՝ ժամանակի միավորների անունները (տարի, ամիս, շաբաթ, րոպե, վայրկյան) առանձին կամ ավելի հաճախ ցուցական իմաստ ունեցող այս, հաջորդ, անցյալ, նախորդ, հետագա և նման այլ բառերի հետ), տարվա եղանակների, ամիսների, շաբաթվա օրերի անունները և ժամանակ ցույց տվող այլ բառեր, առավոտ, ցերեկ, գիշեր և այլն:

Օրինակ՝ Հունվարին ու փետրվարին նրանք լավ նախապատրաստվել էին զարնանացանին: Մարտին, երբ եղանակը փոքրինչ տաքացավ, ամբողջ կոլանտեսուկյունը մի մարդու պես անխափան աշխատում էր դաշտում:

Անցյալ տարի ջրանցքի շինարարները հասան մեծ հաջողությունների: Այս տարի ջրանցքի շինարարությունը կավարտվի, եթե աշխատանքների ընթացքը չդանդաղի (ՍՀ):

§ 1089. Տարժամանակություն արտահայտելու համար գործածվում են նաև մակրայներ, հատկապես նրանք, որոնք ունեն տարրորոշված իմաստ (այժմ, հիմա, ապա, հետագայում, այնուհետև և այլն), կապեր, իհարկե, կապվող շառի հետ գործածվելով (հետո, անց, նախքան, մինչև, առաջ և այլն), այլև տարբիվեր, ամսաթվեր և այլն: Օրինակ՝

Ալեքսանն ուղղվեց և թեքով սրբեց ճակատից ծլլող քրտինքը: Ապա, մեկեն ցնցվելով, ուշքի եկավ և սկսեց ծածկել վանոյի բացված ոտքը (ՍԶ, Անտառում): Այս կարգի պատմվածքներ «Մշակը» չափազանց շատ տարագրեց: Հետագայում մայրաքաղաքներում կրթված երիտասարդության հարցը գեղարվեստական գանազան մեկնաբանումների ստացան Շիրվանլաղեի և Մուրացանի մոտ (ՀՆԳՊ, 3): Նրանք գնում էին դաշտ և մոռացել էին, որ տանը մարդ չկա և դռները բաց էին հավերթի ու շների առջև: Փոֆո հետո նրանք դուրս եկան դաշտը և երկար ժամանակ գնում էին խոտերի միջով (ՍԶ, Պապն ու թոռը): Լուրն ստուգելու համար սղամարդիկ եկան կոտորները, երեխաները վաղեցին դեպի խճուղին: Շատ շանցած՝ երեաքին խկապեա ձխավոր կաղնուտցիներ՝ հրացանով և վախվորած դեմքերով (ՍԶ, Ցանկապատ):

§ 1090. Նախադասությունները հաճախ իրար հետ կապվում են ներհակական հարաբերությամբ, այսինքն՝ տարբեր նախադասություններ իրենց արտահայտած մտքով գտնվում են հակադրության մեջ:

Այսպիսի հարաբերությունը ամենից շատ արտահայտվում է հակադրական շաղկապներով՝ սակայն, բայց, իսկ, մինչդեռ և այլն: Օրինակ՝ Մի՞ բաշվիր նախապատվություն տալ նրան, որքան էլ իշխանները ինքնագլուխ են այնտեղ և բղբշխր կամենում է իրեն ենթարկել ողջ երկիրը: Բայց իմացիր, թագավորն առանձնապես ատում է Հազկերտին (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Վաղ առավոտ արթնանալով, դուստրերն ու տղան տեսան հորն իր գրասեղանի առջև նստած աշխատելիս, ինչպես միշտ տեսել էին աշխարհըն հիշելու իրենց առաջին օրերից: Միայն սեղանի վրա ոչ լամպըն էր վառվում, ոչ էլ մոմեր կային (ՀՔ, Սպիտակ գիրքը): Նա հաստատ գիտեր, որ այդ փողը ինքը չի ծախսել և գրպանումն էր, բայց թե ի՞նչ էր եղել, երկար ժամանակ չէր կարողանում ըմբռնել: Սակայն, ինչպես հետո պարզվեց, այդ առաք կոպեկը գրպանից հանել էր կինը և խուրմա գնել շրջիկ մրգավաճառից (ԱԶ, Ժամկոչ Անտոն):

§ 1091. Ներհակական հարաբերության արտահայտմանը մասնակցում են նաև մի շարք բառական միջոցներ՝ եղանակավորող բառեր, բառակապակցություններ և այլն: Ինչպես՝ ընդհակառակըն, ոչ, հակառակ դրան (դրան հակառակ), ինչ վերաբերում է, իսկ ինչ վերաբերում է և այլն:

Օրինակ՝ Այսօր էլ թեև նեղացած տենցիներից, բայց ցանկություն չունի այդ մասին խոսելու, Ընդհակառակը, նա ուզում էր այդ ամենը մոռանալ, չհիշել (ՍԶ, Գիքո ապիրը): Մեծ եղբայրը գտնում էր, որ կովն իրեն կհասնի, որպես ավազի, որ ավելի աշխատանք ու երախտիք ունի տան վրա: Փոքրն, ընդհակառակը, պնդում էր, որ կովը պիտի մնա իրեն, իբրև կրտսերի, որ ավելի քիչ է օգտվել հայրենական տնից (ՍԶ, Ծովանը):

§ 1092. Ներհակական հարաբերությունն արտահայտվում է նաև շարահարությամբ՝ առանց հատուկ կապակցող բառերի: Այս դեպ-

քում սովորաբար նախադասություններից մեկի ստորոգյալը բնույթով լինում է ժխտական: Օրինակ՝ Համբոն ուզում էր իր տասներկու տարեկան Գիբորին տանի քաղաք մի գործի տա, որ մարդ զառնա, աշխատանք անի: Կինը շէր համաձայնում (ՀԹ, Գիբորը): Նվագում էի, նվագում ու միայն տատիկի և թունիկի հայացքներում էի նկատում արվեստիս ազդեցությունը: Միջին սերնդի աչք պաղ ներկայացուցչուհին շէր հմայվում (ՀՔ, Սպիտակ գիրքը):

ՄԱՍՆԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1093. Մասնավորման հարաբերությունն այն է, որ մեկ կամ մի քանի նախադասությունների մասնավորում են մի ուլ նախադասության (երբեմն նախադասությունների) միտքը: Մասնավորվել կարող է ընդհանուրն իր ամբողջ ծավալով կամ մասամբ: Հետևյալ օրինակում մասնավորումը կատարվում է ընդհանուր ասվածի, ամբողջ ծավալի վերաբերմամբ. «Դա ի՞նչ էր նշանակում: Մի՞թե կինը չի հետաքրքրվում մարդով: Թե՞ սովոր է մարդու մի քանի օրվա բացակայելուն—դրա համար հանգիստ է (ՍԶ, Անտառում): «Դա ի՞նչ է նշանակում» ընդհանուր հարցը տվյալ դեպքում մասնավորվում է երկու մասնակի հարցերով, որոնցից յուրաքանչյուրն արտահայտված է մեկ նախադասությամբ: Անպիտակ որ բերված օրինակի մեջ առաջին նախադասության ընդհանուր միտքը մասնավորված է երկու նախադասություններով, որոնք, ի դեպ, իրար նկատմամբ միավորական հարաբերության մեջ են գտնվում:

Մասնավորման հարաբերությունը հաճախ մասնակի չափով է ընդգրկում ընդհանուր կերպով ասվածը: Օրինակ՝ Ամենքն էլ աշխատում են ցուլց տալ, որ պատահածը ոչինչ բան է, բայց նրանց շարժ ու ձևը, հայացքը մասնում էին նրանց: Ամենից անհանդիս էր տեսուչը: Նա շարունակ կրծում էր ներքեի շրթունքը (ՍԶ, Զերմաշավր): Մեծ պատմաբանը ծերացել էր ու կուրացել, բայց պահպանվել էին նրա վիթխարի կերպարանքը և անընկճելի, հախուռն ոգին: Փողոցով անցնելիս, ծանր ձեռնափայտը ձեռքին աչնալիս ահեղ ու կայծնակնացույտ հայացքով էր նայում մարդկանց, որ նրանց ճանաչողները փշաքաղվում էին, կարծելով, թե ծերունին վրեժ ունի աշխարհի դեմ (ՀՔ, Սպիտակ գիրքը):

Առաջին օրինակում մասնավորումը կատարված է շատերից մեկի, իսկ երկրորդում՝ նույն անձի մի մասնավոր հանգամանքի վերաբերմամբ: Կան մասնավորման այլևայլ արտահայտություններ էս:

Մասնավորման կապակցությամբ բերված բոլոր օրինակներում կապակցման քերականական միջոցներից առկա է շարահարությունը: Միաժամանակ այդ կապակցմանը նպաստում են այլ կարգի միջոցներ էս: Նշենք, օրինակ, որ ընդհանրացում արտահայտող նախադասության մեջ առկա է «ամենքը» որոշյալ դերանունը, որ ունի հանրական իմաստ. դրա դիմաց մասնավորող նախադասության մեջ ունենք «տեսուչը» բառը, որի իմաստը որոշակիորեն սահմանափակ է: Հաջորդ օրինակում առկա է ենթակայի զեղչումը, ուրեմն և ընդհանուր անդամ, որի վերաբերյալ մասնավորող նախադասության մեջ վերցված է «Փողոցով անցնելիս» մասնավորող պարագայական կապակցությունը:

§ 1094. Մասնավորման հարաբերության արտահայտության մեջ հաճախ դեր են կատարում համապատասխան իմաստ ունեցող բառեր ու բառակապակցություններ: Ինչպես՝ մասնավորապես, հատկապես, առանձնապես, այսպես, օրինակ, այսպես օրինակ, միայն, միմիայն, երբեմն, ըստ որում և այլն: Օրինակ՝ Նա ցավ ի սիրտ անաչառ ու անողոր ըննադատության է ենթարկել այդ իրականության առավել հոռի երևույթները, բացահայտելու այդ երևույթների պատճառները: Առանձնապես մռայլ գույներով է պատկերում Սրվանձայանցը այն բռնություններն ու շահատակությունները, որ գործադրում են թուրք և քուրդ հարստահարիչները գավառի հայության նկատմամբ (ՀՆԳՊ, 3): Պարոնյանի նրդիժանքի բնորոշ կողմերից մեկն էլ օբյեկտի նկարագրության ընթացքում կողմնակի միջոցներով տարբեր երևույթներ ծաղրելն է: Այսպես, ցանկանալով նկարագրել Կիրակոս աղայի նախապատրաստական աշխատանքը ուխտի գնալու համար, գրում է. «Կիրակոս աղան պատրաստած էր յուր ուխտագնացության համար պետք եղած ուտելիքը» ապուխտ, պանիր, խորոված, միս, սարգելա, խավյար... (ՀՆԳՊ, 3): Աղայանի լեզվաբանական հետաքրքրությունների մեջ կարևոր տեղ է գրավում մեր ժողովրդական բարբառների ուսումնասիրության և օգտագործման հարցը... Ըստ որում նա առավելապես ուսումնասիրել է իր մայրենի՝ Ղարաբաղի բարբառը, գրե-

լով մի շարք հոգվածներ և կազմելով նրա բացատրական բառարանը, որը պահվում է հեղինակի արխիվում (ՀՆԳՊ, 3)։

§ 1095. Մասնավորման հարաբերության ձևավորմանը մասնակցում են նաև դասական թվականները և նման իմաստ ունեցող այլ բառեր։ Օրինակ՝ «Գրոց ու բրոց» ժողովածուն բաղկացած է երկու հիմնական մասերից։ Առաջինի մեջ հեղինակը բավական հանգամանորեն խոսում է հայ ժողովրդի կենդանի խոսակցական լեզվի, մասնավորապես Տարոնի ու Վասպուրականի բարբառների առանձնահատկությունների մասին (ՀՆԳՊ, 3)։ Տաճարի քիվերից թոռն երկու աղավնի, ապա երրորդը։ Առաջինն իջավ ու նստեց ծերունու ուսերին (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին)։

§ 1096. Մասնավորման հարաբերության ձևավորման մեջ հաճախ որոշակի դեր են կատարում մասնավորող արժեք ունեցող կապակցություններ (դերանվան և գոյականի, թվականի ու գոյականի, դերանվան, ածականի ու գոյականի և այլն)։ Օրինակ՝ Անհասկանալի բաներ շատ են պատահում կյանքում։ Այդպիսի մի բան պատահեց և մեր ծեր ժամկոչին, որին ամենքը «քնոյ Անտոն» էին կանչում (ՍԶ, Ժամկոչ Անտոն)։ Ժողովրդական հեքիաթների աղայանական մշակումներում սյուժետային հյուսվածքի պատմականացման գծում զբեթե միշտ միանում է հեղինակի ազգային-հայրենասիրական գաղափարը։ Այդ առանձնահատուկ գիծը տեսնում ենք նաև «Արեամանուկ» և «Արեգնազան» հեքիաթներում (ՀՆԳՊ, 3)։

§ 1097. Չնայած այլ, ինչպես և մասնավորման հարաբերության հետ կապված լեզվական միջոցները քննում ենք առանձին առանձին (սա անհրաժեշտ է դրանցից յուրաքանչյուրի դերը վեր հանելու համար), բայց պետք է նկատի ունենալ, որ հաճախ կապակցման քերականական միջոցներին դուրակցվում են բառական և այլ միջոցներ։ Դա ցույց տանք մեկ օրինակի վրա։ «Բոլոր տասը տարիների ընթացքում Արամը եղել է ուսման առաջավորների շարքում։ Հատկապես իններորդ և առաջին ևս վերջին դասարանում նա դարձավ դպրոցի պարծանքը»։ Մասնավորման հարաբերություն ունեցող այս կապակցության մեջ քերականական տեսակետից առկա է շարահարական միջոցը։ Բայց տվյալ դեպքում միայն այդ միջոցը թիչ է արտահայտելու համար նշված հարաբերությունը։ Բերված օրինակում միաժամանակ հանդես են գալիս մասնա-

վորման հարաբերության ձևավորմանը մասնակցող լեզվական այլ միջոցներ, որոնք են՝ հատկապես ու առավել ևս մասնավորող բառերը, իններուդ դասական լվականը և վերջին ածականը, որոնք, դասաբան գոյականի հետ կապակցվելով, մասնավորում են արտահայտում տասը տարիների համեմատությանը:

ԸՆԴՀԱՆՐԱՅԻՄԱՆ, ՀԵՏԵՎՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1098. Հարաբերության այս տեսակը հակադիր է նախորդին՝ մասնավորմանը: Ընդհանրացման հարաբերության դեպքում տարբեր մասնավոր նախադասություններից կամ մեկ նախադասությանը արտահայտված մի բանի մասնավորներից կատարվում է ընդհանրացում, արվում է հետևություն: Օրինակ՝ Մեր վեպը դուրեր ու դարեր պատմել են ու երգել մեր ռամիկ ասացողներն ու գուսանները, ավանդելով սերնդե-սերունդ և հասցրել են մինչև մեր ժամանակները: Գրական մշակումի չի ենթարկվել նա, գրական միջամտություններ չի ունեցել, չի վրեսկ ոչ մի կնիք չի կրել նա, որպիսին եղել են հունական էպոսը, «Շահնամեն», «Նիբելունգների երգը»: Մեր վեպը լեռներից բխող աղբյուրի պես անարատ և անխառն հասել է մեզ—այս թանկագին գանձը: Մեր վեպը այսպիսով, բացառապես ժողովրդական ստեղծագործության արդյունք է (Իս.): Այս օրինակում ընդհանրացումն արտահայտված է վերջին նախադասությանը, իսկ նախորդ բոլոր նախադասություններն արտահայտում են համեմատաբար մասնավոր մտքեր, որոնք նախապատրաստում են վերջին ընդհանրացումը:

§ 1099. Ընդհանրացման հարաբերության դեպքում կարևոր դեր են կատարում ընդհանրացման կամ հետևության իմաստ արտահայտող մի շարք բառեր, ինչպես՝ ուստի, ուրեմն, հետևաբար, հետևապես, այսպիսով, և այսպես, առհասարակ, ընդհանրապես և նման այլ բառեր ու բառակապակցություններ: Օրինակ՝ Մի նիհար կին, երկու երեխայի հետ, տան առջևի փոքրիկ բոստանում քաղհան էր անում, իսկ երեխաները, ծաղկած արևածաղիկների տակ նստած, հաց էին կրծում: Ալեքսանն անցավ, նրանց կողմը նայելով: Կինը տարված էր աշխատանքով ու ոչ մի նշան չկար, թե անհանգիստ է, երեխաները նույնպես: Առհասարակ անհանգստության նշան չէր երևում (ՍԶ, Անտառում): 70—80-ական թվական-

ներին պատմական դրաման, շնայած իր կատարած որոշ դրական դերին, այնուամենայնիվ նկատելի վայրէջք էր ապրում: Հետևապես այդ պիեսները չէին, որ պետք է հիմնականում սնուցեին բեմը, հանդիսականին, կյանք ներշնչեին թատրոնին (ՀՆԳՊ, 3): Նոր, բարձրարժեք պիեսներ քիչ էին գրվում, «Պեպոյից» հետո Սունդուկյանը բեմ հանեց միայն «Քանդամ օջախը», որը սակայն, վերջինը եղավ և որոշ իմաստով եզրափակեց արևելահայ ռուսատական թատրոնի մի որոշ էտապը: Եվ այսպես, մի ամբողջ տասնամյա բուռն գործունեությունից հետո, 70-ական թվականների կեսերին արևելահայ թատրոնը կանգնեց տեղատվության առաջ (ՀՆԳՊ, 3):

§ 1100. Ընդհանրացման կամ հետևության հարաբերության արտահայտության մեջ դեր ունի նաև շարահարությունը, շարահասությունը: Որքան տվյալ երևույթի կապակցման ձևական միջոցները նվազ են հանդես գալիս, այնքան մեծանում է նախագասությունների իմաստային կապի, այլև շարահասության, շարահարության դերը: Բերենք մի օրինակ. Սարյանը ազգային կուլուրիտի նկարիչ է: Նրա արվեստի արձատները սուղվում են մեր հին արվեստի մեջ: Սակայն, երբ օտարը հիանում է մի ուրիշ ժողովրդի արվեստով, հասկանում է, գնահատում և սիրում, ապա այդ արվեստը անվիճելիորեն դառնում է համամարդկային: Մարտիրոս Սարյանի արվեստը բովանդակ աշխարհին է... (Իս., Սարյանը ամբողջ աշխարհինն է): Վերջին նախագասությունը նախորդներից բխող հետևություն է, որ նախորդների հետ կապված է շարահարությամբ:

ՄԵԿՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1101. Մեկնական հարաբերությամբ կապվում են այնպիսի նախագասություններ, որոնցից մեկը կամ մի քանիսը մեկնում, բացատրում, բացահայտում են նախորդի կամ նախորդների միտքը:

Օրինակ՝ Ի՞նչն էր Պեպոյի նպատակը: Կռվելով Զիմզիմովի դեմ, մերկացնելով նրան, արտահայտելով ժողովրդի զայրույթը նրա հանդեպ, միաժամանակ զգալ տալը վաճառականին, որ նա սխալ ճանապարհի վրա է կանգնած (ՀՆԳՊ, 3): Ավելի լավ է պատ-

մեմ ձեզ, թե ինչ կատարվեց Եփրատի կամուրջի վրա, երբ ես 15 տարեկան էի: Նախրի նման բշում էին մեզ խոր մի ձորի միջով, բշում էին ամբողջ մի բաղամոխյուն՝ ծեր տղամարդկանց ու պառավ, զառամյալ կանանց, պատանի տղաների ու փոքրիկ աղջիկների ու դեռ ծծկեր երեխաների, որ ճշում, ճշում ու լռում, մեռնում էին մայրական գրկի մեջ (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին): Ժողովրն ավարտվեց լուսադեմին, և լույսը դեռ չբացված նրա որոշումները հայտնի էին բոլորին՝ գյուղացիներին: Արամին հեռացրել են գյուղխորհրդի նախագահի պաշտոնից ու կուսակցության շարքերից (ՀՔ, Կարոտ):

§ 1102. Մեկնական իմաստ ունեցող նախադասությունը սովորաբար ունենում է ետադաս գործածություն: Այդպիսիք են վերը բերված օրինակները: Երբեմն նրանք գործածվում են նախադաս: Սա կարելի է ցույց տալ վերը բերված օրինակներից առաջինի շարադասությունը փոխելով: Այսպես՝ Կռվելով Զիմզիմովի դեմ, մերկացնելով նրան, արտահայտելով ժողովրդի զայրույթը նրա հանդեպ, միաժամանակ զգալ տալը վաճառականին, որ նա սխալ ճանապարհի վրա է կանգնած: Ահա թե ինչն էր Պեպոյի նպատակը:

Շարադասության փոփոխությամբ մեկնական նախադասությունը դրվեց նախադաս: Միաժամանակ վերջին նախադասության մեջ ավելացվեց ահա ցուցական եղանակավորող բառը, որով ցույց է արվում, որ մեկնող նախադասությունը նախորդն է: Ցուցականության իմաստով նման դեպքերում գործածվում են նաև այլ բառեր: Ասենք՝ Սա է Պեպոյի նպատակը: Այս է Պեպոյի նպատակը:

ՏՐՈՋԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1103. Նախադասությունների հարաբերությունը կարող է լինել նաև տրոհական: Տրոհական հարաբերության դեպքում տարբեր նախադասություններով արտահայտված երևույթներից մեկն է համարվում հնարավոր, անհրաժեշտ, իրական, և կամ թվարկվում են տարբեր հնարավորություններ, իրողություններ, որոնք լինում են կամ հնարավոր են տարբեր ժամանակներում, պարագաներում: Տրոհական հարաբերության արտահայտման համար

գործածվում են տրոհական շաղկապներ ու շաղկապական կապակցություններ՝ կամ, կամ քե, և կամ, կամ քե չէ և այլն:

Օրինակ՝ Ո՞վ գիտե, գուցե ուզում էր, որ Գարեգինը տեսնի իրեն, հասկանա, որ նշանվելով՝ մի նոր ու ծանր վերք է հասցրել իր սրտին: Կամ գուցե անբուն գիշերից հետո պարզապես գնում էր զբոսնելու, ու թարմ օդ շնչելու (Սև, Հողը, 2): Տնից դուրս էլ՝ գալիս, իջնում էր գյուղի մոտի ժայռեղեն ավերակ խոր ձորք, այնտեղ նստում էր հին մատուռի առջև, մամռոտ քարերի վրա ու ձխում էր: Կամ Ավուրդի հետ միասին մարզեր էր շինում նրա այգում, բաժակներ էր սարքում ջահել խնձորենիների բների շուրջը, նաչում էր հանդիպիկաց սարերին, կապույտ, թափանցիկ, մշուշով լցված դաշտավայրին (ՀՔ, Նահապետ):

ՊԱՏՃԱՌԱՀԵՏՆՎԱՆՔԱՅԻՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1104. Պատճառա-հետևանքային հարաբերությունը բնորոշվում է նրանով, որ նախադասություններից մեկը կամ մի քանիսը պատճառ են արտահայտում, մյուսը կամ մյուսները՝ հետևանք: Օրինակ՝ Ռազմա-ֆեոդալական պետությունը միայն զրուփում էր, իսկ տնտեսության կազմակերպումն ու բարենորոգումը նրան բնավ չէր մտահոգում: Ահա թե ինչու ընչազուրկ ժողովուրդը շարունակաբար մատնվում էր տարերային աղետների շարիքին (ՀՆԳՊ, 3):

Բերված օրինակում առաջին նախադասությունը պատճառ է արտահայտում, իսկ երկրորդը՝ հետևանք: Քննարկվող հարաբերության, ինչպես և բարդ նախադասության կառուցվածքում այդ նույն հարաբերության հարաբերակցության տեսակետից ուշադրալ է այն երևույթը, որ ինքնուրույն նախադասությունների պատճառա-հետևանքային հարաբերությունը հաճախ կարելի է արտահայտել բարդ նախադասությամբ: Վերոհիշյալ օրինակի հետ համատ. հետևյալը. Որովհետև ռազմա-ֆեոդալական պետությունը միայն գուփում էր, իսկ տնտեսության կազմակերպումն ու բարեկարգումը նրան բնավ չէր մտահոգում, ուստի ընչազուրկ ժողովուրդը շարունակաբար մատնվում է տարերային աղետների շարիքին:

§ 1105. Պատճառահետեանքային հարաբերության արտահայտմանը մասնակցում են մի շարք բառեր ու բառակապակցություններ. ինչպես՝ ուստի, ուրեմն, անա րե ինչու, անա ինչու, այդ (այս. նշված) պատճառով, զրա հետեանքով և այլն:

Օրինակ՝ Ճիշտ է կազմակերպվում արտադրությունը, դնահատվում են ռադիոնալիզատորական առաջարկություններն ու ներդրվում արտադրության մեջ, հատուկ հսկողություն է սահմանված որակական ցուցանիշների վրա: Ուստի և ձեռնարկությունը ոչ միայն ժամկետից շուտ կարողանում է կատարել առաջադրանքներն ու ստանձնած պարտավորությունները, այլև ապահովում է արտադրանքի բարձր որակը (ՍՀ): Հենց գետին ընկած միջոցին նա ձանկոտուել է հողը: Ահա ինչու ձեռներն ու շորերը հողոտ են (ՍՀ, Ժամկոչ Անտոն): Գաբրիելի հետագա կրթությունը դեմ էր առնում ընտանիքի ճորտական կեցությանը: Ճորտն իրավունք չունեի սովորել զիմնադիայում, ուր մնաց թե համալսարանում: Ահա րե ինչու Թինաթինան 1831 թվականից հարց է հարուցում ընտանիքը ճորտադրյալ վիճակից ազատելու մասին (ՀՆԳՊ, 3): Գիմնազիստ Արծրունին մեկնելով ուսման, իր հետ տարել էր թիֆլիսյան կյանքի խոր իմացությունը. նա տեղյակ էր ոչ միայն բաղաժային քարքերին, այլև ժողովրդի ընդհանուր հասարակական պահանջներին: Այդ պատճառով, հենց Պետերբուրգում նա ծրագրում է մի հայկական օրաթերթի հրատարակությունը (ՀՆԳՊ, 3):

§ 1106. Երբեմն պատճառական հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցության դերով հանդես է գալիս բարդ նախադասության բաղադրիչ գլխավոր նախադասությունը: Այդ պատճառով բառակապակցության իմաստն արտահայտվում է այդ պատճառը (կամ պատճառն այդ է), այս պատճառով բառակապակցության իմաստը՝ այս է պատճառը նախադասությամբ (որպես քարդ ստորադասական նախադասության բաղադրիչ գլխավոր նախադասություն) և այլն: Օրինակ՝ Տյուսաբի հերոսները նման են միմյանց, հանդես են գալիս միայն որպես հեղինակի մտքերի խոսափողեր: Այդ է պատճառը, որ ընթերցողը հաճախ չի հավատում նկարագրվող դեպքերի ճշմարտությանը (ՀՆԳՊ, 3): Հմատ. Տյուսաբի հերոսները նման են միմյանց, հանդես են գալիս միայն որպես հեղինակի մտքերի խոսափողներ: Այդ պատճառով ընթեր-

ցողը հաճախ չի հավատում նկարագրվող ղեպերի մշմարտությանը:

§ 1107. Պատճառահետևանքային հարաբերության ղեպում կապակցական դերով հանդես է գալիս շէ՞ որ եղանակավորող բանը, որով կապ է ստեղծվում թե՞ հարցական և թե՞ այլ բնույթի նախադասությունների հետ: Այն գործածվում է հատկապես ոճական որոշակի նպատակով՝ հետադարձական հարցի ղեպում: Օրինակ՝ վաղը նա չի լինի, և նրա հետ կմոռացվի նաև նրա անունը: Բայց ինչո՞ւ մոռացվի նրա գոհի անունը, ինչո՞ւ: Չէ՞ որ նրա հոգին ապրում է ազատ արևի շողերի մեջ, կարմիր ծաղիկների սոսափում, կարմիր դրոշների ծփանքի վրա (Սե, Մարգր և իր մորթին): Արումի հրամանով մի քանի հոգի վաղեցին գյուղի բոլոր կողմերը՝ շրջակայքը նայելու: Չէ՞ որ Առաքելը սովորություն ուներ նույնիսկ գիշերները դաշտ գուրս գալու (ՀՔ, Կարոտ):

§ 1108. Հաճախ նախադասությունների պատճառահետևանքային կապն արտահայտվում է առանց կապակցող բառական միջոցների՝ շարահարությամբ: Օրինակ՝ Զինվորները խլեցին սառավի ոսկրացած թևերը և պարաններով կապկպեցին: Պառավը դադարեց խոսելուց, բայց նրա կզակը ցնցվում էր ու դողում (ԴԴ, Խոշտանգվածի ավանդը): Ամեն անգամ, երբ խոսելու հերթը Նահապետին էր հասնում, բոլորն էլ ուշադրությամբ լսում էին: Դիտեին, որ շատ փորձությունների միջով է անցել նա, շատ մահեր է տեսել, շատ հարազատների է կորցրել (ՀՔ, Նահապետ):

ՁԻՋԱԿԱՆ ՀԱՐԱՌՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1109. Զիջական հարաբերությամբ կապված նախադասություններից մեկն արտահայտում է այնպիսի գործողություն, երկվույթ, որը կատարվում, սեղի է ունենում ի տարբերություն, ի դիջումն նախորդ նախադասության կամ նախադասությունների մեջ արտահայտվածի: Օրինակ՝ Թոկի ծայրը, որ երկաթն օղակ ուներ, դիպավ նրա կողքի ոսկորին, և դրանից Մովսեսն այնպես վատ, այնպես ծանր ցավ զգաց, ինչպես ազդրը խորանելու ժամանակ: Այնուամենայնիվ կրկին փորձեց գուրս գալ, բայց տիրուհին դարձյալ չթողեց (ՍԶ, Մովսեսը): Առաջին նախադասության մեջ արտահայտված՝ երկաթն օղակը ոսկորին կպչելուց

պատճառած ուժեղ ցավից սպասվում էր, որ Մովսեսը պիտի հնազանդներ, բայց հաջորդ նախադասությամբ նշվում է, որ շնայած դրան, նա նորից է փորձում դուրս գալ: Դրանով իսկ ստեղծվում է գիշական հարաբերություն:

§ 1110. Զիջական հարաբերությունը գերազանցապես արտահայտվում է որոշ գիշական շաղկապներով և նման իմաստ ունեցող բառակապակցություններով. ինչպես՝ այնուամենայնիվ, այնուամենայնիվ, այսուամենայնիվ, այնուհանդերձ, այսուհանդերձ, չնայած դրան, չնայած այդ ամենին, դրա փոխարեն և այլն:

Օրինակ՝ Իբրե գրող Րաֆֆին հայտնի դարձավ և հասարակականորեն ճանաչվեց 70-ական թվականներին: Այդուհանդերձ 50—50-ական թվականներին նրա երկերը կազմում են ստեղծագործական մի ուրույն էտապ և հետաքրքիր են հեղինակի գրական-գեղարվեստական ու գաղափարական զարգացումը լուսաբանելու տեսակետից (ՀՆԳՊ, 3): Աշխատել էր առանց դադարների, անընդմեջ ու անխոնջ կես դար ու ևս երկու տարի: Թողել էր հետնորդներին՝ տպագրված ու անտիպ 50 հատոր: Եվ այնուամենայնիվ հիմա տեսնում էր, որ չի բացել իր փոքր ժողովրդի մեծ պատմության բոլոր գաղտնիքները (ՀՔ, Սպիտակ գիրքը): Արարատցիները այդ օրը խաղացին մեծ եռանդով ու մի առանձին ակտիվությամբ: Չնայած դրան հաղթանակը չապահովվեց խաղացողների ոչ միասնականության պատճառով (Ավանգ.):

ԺԱՄԱՆԱԿԻ, ՏՆՂԻ, ՈՐՈՇԻՉԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 1111. Նախադասությունները այլ նախադասության հետ հաճախ կապվում են ժամանակի, տեղի, որոշիչային ու այլ հարաբերություններով: Իհարկե, այս հարաբերություններով կապված նախադասությունները, ի տարբերություն համապատասխան երկրորդական նախադասությունների, շարահյուսորեն ինքնուրույն են: Այնպես որ, թեև կրում են նրանց անունները (տեղի, ժամանակի, որոշիչային), բայց էպպես տարբեր են նրանցից, հարաբերականորեն անկախ են և չեն ղխվում որպես լրացումներ:

Հետևյալ օրինակների առաջին նախադասությունն արտահայտում է հաջորդ նախադասությամբ արտահայտված իրողու-

թյան ժամանակը: 1905 թվականի նոյեմբերի վերջերին էր: Յարական նենդ ու կեղծավոր սահմանադրությանը հաջորդեցին արյունալից օրեր (Իս., Հակոբ Հակոբյան): 1905 թվի աշնանն էր. քուրճ-հայկական ընդհարումների ամենակատաղի ժամանակը: Ես իմ հայրենիքում էի—Լոռու սարերում (ՀՔ, Ալլահից զրկված):

§ 1112. Տեղի հարաբերությունն արտահայտող նախադասությունները ես սովորաբար հանդես են գալիս նույնանման կառուցվածքով: Օրինակ՝ Գյուղի նորակառույց տներից մեկում էր: Գյուղի աշխատավորները հավաքվել էին մեծ ուրախության՝ մի խումբ հայրերի հայրենադարձության առթիվ. նրանք տասնամյակների բաժանումից հետո իրենց հարազատներին ու բնակներին վերադառնալու հայրենիքի այս բարեկարգ գյուղում:

§ 1113. Երբեմն նախադասությունները կապի մեջ են մտնում որոշիչային հարաբերությամբ: Նախադասությամբ բնութագրվում, բնորոշվում է մի այլ (սովորաբար նախորդ) նախադասության մեջ անվանված առարկան, անձը: Օրինակ՝ Ներս բերին Առաքելին: Դուռնաւ էր, այտերի կարմրուրջունն անցել էր (ՀՔ, Կարոտ): Քաղաքից եկան Արամն ու մայրը: Տխուր էին (ՀՔ, Կարոտ):

Սրանք են նախադասությունների քերականական կապի ու հարաբերությունների հիմնական տիպերը:

ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՊԱԿՅՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

§ 1114. Նախադասությունները կապակցվում են բազմազան միջոցներով: Դրանք բնութթով երբեմն իրարից տարբեր են, բայց բանի որ իրենց յուրահատկություններով հանդերձ տվյալ դեպքում ծառայում, նպաստում են նախադասությունների կապակցմանը, ուստի և կարելի է համարել նախադասությունների կապակցման միջոցներ: Այդպիսի դեր կատարում են շատ շաղկապներ, շաղկապական բառեր ու բառակապակցություններ, դերանուններ, դերանուններին հարող շատ բառեր, ածականներ, մակբայներ, եղանակավորող բառեր, տարբեր նախադասություններում մեկ ընդհանուր անդամը, շարադասությունը, շարահարությունը:

Ինչ խոսք, քանի որ շաղկապը իր էությունամբ կապակցական դեր կատարող խոսքի մաս է, իսկ, ասենք, նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերը՝ ոչ, ուստի դրանց դերը քննարկվող հար-

ցում տարբեր բնույթ ունի: Շաղկապը կամ շաղկապական բառը սովյալ դեպքում հանդես է գալիս իր ուղղակի կապակցական արժեքով: Օրինակ՝ նալ նստեցի և եկա այստեղ. միևնույն է մի տեղ պետք է գնայի... Նվ ես քանի ողջ եմ, չեմ վերադառնա նորից ստրկացած հայրենիքս... Բայց կուղենայի գոնև աճյունս թաղվեր իմ հայրենիքում (Իս., Գարիբալդիականը): Նվ, բայց շաղկապներն այստեղ ուղղակիորեն կապակցական դեր են կատարում, և դա նրանց միակ դերն է, էությունը:

Մինչդեռ, օրինակ, ցուցական դերանունների, եղանակավորող բառերի միջոցով նախադասությունների կապը, հարաբերությունն արտահայտվում է այլ կերպ: Դրանք սովյալ նախադասության մեջ որոշակի դերով ու արժեքով հանդես գալու հետ միասին հաճախ տարբեր առումներով ու շափով վերաբերում են նաև կից նախադասությանը կամ նախադասություններին և դրանով իսկ կապ են ստեղծում նրանց միջև:

Օրինակ՝ Բայց մտածել, սառը դատել անկարող էի այդ պահին. բարկություն, նախանձ, կատաղություն—այդ ուժերն էին սիրտս տակնուվրա անում: Կյանքիս մեջ առաջին անգամն էի զգում այս անսահմ վայրագ զգացումները: Մարդ, անշուշտ, այսպիսի վայրկյանի մեջ է ոճիր գործում (Իս., Գերեզմանի վրա): Ընդգծված այս, այսպիսի դերանունները համապատասխան նախադասություններում հանդես են գալիս իրենց շարահյուսական պաշտոնով, բայց նրանք միաժամանակ մատնացույց են անում նախորդ նախադասություններում արտահայտված իրողությունը, որոնցում այն ներկայացված է ըստ էության: Ուրեմն՝ այս, այսպիսի դերանուններն իրենց հարաբերության իմաստով ցույց են տալիս նախորդ նախադասությունները, իրենց բովանդակությունը ըստ էության ստանում են նրանցից և դրանով պայմանավորում նախադասությունների կապը: Անշուշտ եղանակավորող բառը, թեև մտնում է վերջին նախադասության կազմի մեջ և ուղղակիորեն վերաբերում է նրան, բայց թե՛ հեղինակի (խոսողի), թե՛ ընթերցողի (լսողի) համար վերջին նախադասության մեջ՝ ոճիր գործելու վերաբերյալ արտահայտված մտքի նկատմամբ անշուշտ բառով արտահայտված հաստատական վերաբերմունքը պատճառաբանված ու հասկանալի կարող է լինել միայն նախորդ նախադասությունների բովանդակության հաշվառման դեպքում: Վեր-

ջապես, բերված օրինակում կապակցական որոշ դեր ունի նաև անսանձ, վայրագ զգացումները բառակապակցությունը, որը, նախորդ նախադասության մեջ արտահայտված երևույթների ընդհանրացնող զննհատություն լինելով, դրանով իսկ կապի մեջ է մտնում նրա հետ, դրանով էլ արտահայտվում է այդ բառակապակցության կապակցական արժեքը: Ինչպես երևում է, նախադասությունների կապակցման միջոցները բազմազան են ու տարբեր բնույթի:

§1115. Նախադասությունների կապակցման միջոցները ըստ բնույթի կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ ա) բառական, բ) լեռականական, գ) շարահյուսական-ոճական: Իհարկե, նախադասությունների կապակցության մեջ սրանք բոլորն էլ կատարում են բերականական դեր. այդ խմբավորումը կատարված է ըստ նրանց լեզվական ընդհանուր բնույթի:

Բառական միջոցներն են՝ շաղկապները, դերանունները, շատ գոյականներ, ածականներ և այլ խոսքի մասերի պատկանող բառեր, որոնք խոսքի մեջ կատարած շարահյուսական դերի հետ միասին հաճախ որոշակի հարաբերության մեջ են մտնում մեծ մասամբ նախորդ, երբեմն էլ հաջորդ նախադասության (կամ նախադասությունների) հետ և դրանով իսկ հանդես բերում իրենց կապակցական դերը:

Լեռականական միջոցներն են՝ շարհարությունը և շարադասությունը:

Շարահյուսական-ոճական միջոց է իրար հետ կապված նախադասությունների մեկ անդամի (կամ անդամների) ղեղշումը, որը հասկացվում ու վերականգնվում է մյուս նախադասության շնորհիվ, ուր գործածված է լինում տվյալ բառը, և այսպիսով ստացվում է ընդհանուր անդամ (կամ անդամներ, անդամների խումբ) տարբեր նախադասությունների մեջ: Դա էլ հենց դառնում է այդ կապի ու հարաբերության միջոց:

Այս միջոցն անվանում ենք շարահյուսա-ոճական, հաշվի առնելով, որ այն իր հիմքով ու նպատակով ոճական է, ղեղշումը կատարվում է ոճական նկատառումով՝ անտեղի կրկնություններից խուսափելու համար. այդ երևույթը, սակայն, առաջ է բերում նախադասության կառուցվածքի (այսինքն՝ շարահյուսական) որոշակի յուրահատկություններ: Դրա հետևանքով մասնավորապես ստեղծվում է կառուցվածքային տիպ՝ թերի նախադասություն և

զրա չեա կապւած՝ ընդհանուր անդամի առկայութիւն տարբեր նախադասութիւններում:

ԲԱՌԱԿԱՆ ՄԵԶՈՏՆԵՐ

§ 1116. Նախադասութիւնների կապակցման բառական միջոցները կարելի է բաժանել չորս խմբի՝ ա) քերականական հարաբերութիւն արտահայտող բառեր, բ) իրադրական հարաբերութիւն արտահայտող բառեր, գ) անվանում արտահայտող բառեր, դ) վերաբերմունք արտահայտող բառեր:

Առաջին խմբի մեջ մտնում են շաղկապներն ու շաղկապական բառերը, որոնք, բացի բառեր ու նախադասութիւններ կապակցելուց, ունեն նաև ինքնուրույն նախադասութիւնների կապակցելու դեր:

Երկրորդ խմբի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս տվյալ խոսքի մեջ այլ նախադասութիւններով, բառերով կամ բառակապակցութեամբ արտահայտված երևույթ, առարկա և այլն, ու զրանով կոպ է ստեղծվում այդ նախադասութիւնների միջև: Այդպիսի բառեր են դերանունները և հատկապես նրանց որոշ յոսակները (ցուցական, որոշյալ, անձնական և այլն), այլն դերանուններին հարող որոշ բառեր, որոնք թեև խոսքի մասային պատկանելութեամբ դերանուն չեն, բայց նրանց պես հարաբերութիւններ են արտահայտում: Օրինակ՝ Տանը կի՛ն ունի հեզ ու բարձր, երեխա ունի, որ արդեն ման էր դալիս: Նրանց կերակուր էր հարկավոր (Սև, Վերջին արցունքները): Իր ժանրային առանձնահատկութեամբ էլ «Արութիւն և Մանվելը» նորույթ էր իր ժամանակի համար: Հեղինակի խոստովանութեամբ դա ինքնակենսագրական վեպ է, բայց այնտեղ ինքնակենսագրականն ու վիպագրականն իրար չեն ծածկում: Վերջինն առաջինի պարզ վերարտադրութիւնը չէ (ՀՆԳՊ, 3):

Յրրորդ խմբի մեջ են մտնում անվանական արժեք ունեցող բառերը, որոնք անվանում են խոսքի մեջ նկարագրված երևույթների, նշված առարկաներ, անձեր և այլն, և այդպիսով կոպ ստեղծում տվյալ ու մյուս նախադասութիւնների միջև: Այդպիսի բառեր են գոյականները, ածականները, մակբայները, թվականները, բայերը: Օրինակ՝ Համարյա ամբողջ ամառն անցավ պարսպի շինարարութեան վրա: Օր-օրի բարձրանում էր կավե պատը, օրական մի երեք մատ, երբեմն ավելի քիչ (ՀՔ, Սպիտակ գիրքը): Կավե պատը բառա-

կապակցութեամբ բնորոշվում է այլ նախադասութեան մեջ գործածված պարբոսը բառով արտահայտված առարկան:

Նահապետն ու Նուբարը տան մեջ մնացին մենակ: Նրկուսն էլ շփոթվեցին (ՀՔ, Նահապետ): Նրկուսը թվականի միջոցով քանակական հատկանիշով նշվում են նախորդ նախադասութեան մեջ անվանված անձինք:

Իհարկե, սրանք ես արտահայտում են հարաբերություն, և դա հատկանալի է, բանի որ առանց հարաբերություն արտահայտելու կապակցման դեր չէին կարող կատարել: Բայց այս խոսքի մասերի ալդ հարաբերությունն էապես տարբերվում է, ասենք, դերանունների արտահայտած հարաբերությունից: Տարբերությունն այն է, որ եթե դերանունների համար, ինչպես տեսանք վերը, այդ հարաբերությունն ուղղակիորեն արտահայտված իմաստային հատկանիշ է, ապա անվանում արտահայտող խոսքի մասերի համար բնորոշը անվանումն է, իսկ հարաբերությունը հանդես է գալիս որպես անվանման հետևանք, խոսքի մեջ նկարագրվածն անվանելուց բխող գործառնություն:

Վերաբերմունքային բառերը կապակցական դերը կատարում են յուրովի: Դրանք վերաբերմունք արտահայտելով այլ նախադասութեան մեջ արտահայտվածի նկատմամբ, զրանով իսկ ստեղծում են համապատասխան հարաբերություն, կապ այդ նախադասութեանների միջև: Օրինակ՝ Նրկու բնիշն ու պետքաղվարչութեան նախադաս Հայկազ Շավարշյանը հաստատ համոզմունք էին հայտնում, որ Առաքել էլոյանի փախուստի ու վերագործի պատմությունը քաղաքական բնույթ չունի: Իսկապես կարոտն է քրան տարել հայրենի եղերքները, և ետ է կանչել նրան հարազատ ժողովուրդը (ՀՔ, Կարոտ):

Նախադասությունների կապակցման բառական այս երեք խմբերի միջև երբեմն դժվար է լինում որոշակի սահմանագիծ անցկացնել, և մի խոսքի մասի պատկանող որոշ կարգի բառեր կարող են ձևեր բերել մի այլ խոսքի մասի հատուկ կապակցական հատկանիշներ: Այսպես, դասական թվականների կապակցական հատկանիշը հաճախ մոտենում է դերանունների հատկանիշին նրանով, որ դասական թվականները, ի տարբերություն անվանողական արժեք ունեցող խոսքի մասերի, ասենք, ածականի, պարզապես նշում է թվային կարգ և ոչ թե բնութագրում առարկան: Հմմտ. այս շենքը և առաջին շենքը, այն շենքը և երրորդ շենքը: Բայց դրանք

իրենց նշված դերով չեն նույնանում, որովհետև ի տարբերություն գերանունների, թվականներն անվանում են առարկան ըստ նրա հերթական թվային կարգի: Համտ. առաջին դասարան, երկրորդ դասարան, երրորդ դասարան և այլ դասարան, այլ դասարան:

Նշենք նաև, որ մի շարք ածականներ (վերոհիշյալ, վերջին, միջին, հաջորդ, հետևյալ և այլն) իրենց կապակցական դերով հարում են գերանուններին և բնավում են նրանց հետ միասին: Այսպիսի փաստերը և վերոհիշյալ վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ թեև բառերի ըստ կապակցման դերի հիշյալ խմբերի միջև անջրպետ չկա, բայց և այնպես այդ բաժանումն արտացոլում է բառերի կապակցական դերի հիմնական յուրահատկությունները:

Այժմ այդ միջոցները բնենք ավելի հանդամանորեն:

ԲԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 1117. Նախադասությունների կապակցության մեջ քերականական հարաբերություն արտահայտող բառերն են շաղկապները և շաղկապական բառերը:

Այդպիսի դեր կատարում են հետևյալ շաղկապներն ու շաղկապական բառերը. բայց, ուսկայն, իսկ, մինչդեռ, այնինչ, միայն, այնուամենայնիվ, և, ու, նաև, այլև, ևս, կամ, ուստի, ուրեմն, հետևաբար, այնպես որ, այսպիսով, այսպես, օրինակ, այսպես օրինակ, և այսպես ուրեմն, արդ, ի դեպ, ինչ վերաբերում է, իսկ ինչ վերաբերում է, բանն այն է, բացի դրանից և այլն:

Ինչպես երևում է, նախադասությունների կապակցման դերով հանդես են գալիս հատկապես ներհակադաս, միավորիչ, մակարեկական շաղկապները:

§ 1118. Ներհակական շաղկապները (սակայն, բայց, իսկ, մինչդեռ և այլն) արտահայտում են տարբեր նախադասությունների ներհակական հարաբերություն: Օրինակ՝ Նույն վայրկյանին բնազդական վստիով շուռ եկավ դեպի նա Բաղամյանը և ակամա պաշտպանական դիրք բռնեց, պինդ կաշեղով լուսամուտի տախտակին: Բայց Վահանը հանկարծ կանգ առավ, նույնց նրա սարսափահար աչքերին և ժպտաց (ՆԴ, Պայքար): Երկու սպաններն էլ լուրջ ու հանդիսավոր էին: Սակայն նրանք էլ սրկալս զարմանքով չէին նայում իրենց առջև կանգնած հայ զինվորներին (ՄԽ, Մեր

դնդի մարդիկ): Նա միանգամայն դո՛հ էր, որ ոչ որ և ոչինչ չէր խանդարում իր հանգիստը: Իսկ նրա հանգիստը ա՛յն էր, որ ամբողջ օրը կամ շաբաթ էր տաք սենյակի մի ծայրից մյուսը, կամ կարգում էր մազձով լի հոսեռես փիլիսոփաների երկերը (ՆԴ, Մա-հր):

§ 1119. Շատ տարածված է միավորիչ շաղկապների՝ ինքնուրույն նախադասությունների կապելու դերը: Բուն միավորիչ շաղկապների այդ դերը ըստ էության նման է նախադասության բաղադրիչ մասեր կապելու նրանց դերին: Օրինակ.

Եղկելի՛ մարդիկ, փոշի կրդառնան ձեր վատ սրտերը, ձեր
գործերը շար,
ե՛վ ժամանակի ձեռքը անտարբեր կըսրբե-կավէն պիղծ
հտքերը ձեր:
Ե՛վ ունայնաշունչ հողմը կըշաչե ձեր ոսկորների քարերի
վրա,
Իսկ վաշելելու դուք միշտ ապիկար՝ Երազն այս շքնաղ,
հերիաթին այս հսկյա (Իս., Աբու-Լալա-Մահարի):

Սա կանգնում է, թե՛ չէ, իմ գառը տալիս եք՝ տվեք, թե չէ՝
դես թռչեմ, դեն թռչեմ, հարսին առնեմ, դուրս թռչեմ: Ու հարսին
առնում է թռչում (ՀԺ, Ծիտը):

Ինչ վերաբերում է հավելական միավորիչ շաղկապներին, ա-
յա պիտի էլ ասել, որ սրանք ավելի շուտ նախադասություններ են
կապում, քան նախադասության բաղադրիչներ: Իսկ սա նշանա-
կում է, որ նախադասությունների կապակցությունն ունի իր որոշ
առանձնահատուկ, բնորոշ Խիջոցները, որոնցից են հավելական
շաղկապները:

Օրինակ՝ Բացի սահմանային ղորագնդերից, մյուս բոլոր զըն-
դերը եկել, իրենց ղորշաղներով շարվել էին նեղ ճանապարհի
կու կողմերին: Եկել էին նաև գավառների աշխարհազորային զըն-
դերը (Սե, Մխիթար սպարապետ): Առաջին նախադասության
«սահմանային ղորագնդերի» ու «մյուս բոլոր զնդերի» համեմա-
տությամբ երկրորդ նախադասության մեջ նաև շաղկապով նըշ-
վում է «գավառների աշխարհազորային զնդերի» հավելական հա-
րաբերությունը, և ղրանով իսկ երկրորդ նախադասությունը կապ-
վում է առաջինի հետ:

Հավելական այլ շաղկապներով նախադասությունների կապակցման օրինակներ՝ Հնարանությունների օգտագործումը միշտ պետք է խստորեն պատճառաբանված լինի, նրանց շարաշահումը կարող է մթաղնել երկի իմաստը... Սակայն բարբառների օգտագործումը ևս պետք է միշտ բխի անհրաժեշտությունից (էջ, Գրականության տեսություն: — Իմ քանակը գերելով, — դուր դեռ չկտրեսցիր օսմանյան աղեղի լարը, որից ահ ունեն շատ մեծ տերություններ: — Կկտրենք, փաշա՛, մեզ վրա ուղղած ձեր աղեղի լարն էլ կկտրենք (Մե, Մխիթար սպարապետ):

Ինչպես երևում է, հավելական շաղկապները, ի տարբերություն ներհակականի ու բուն միավորիչի, դրվում են ոչ թե կապվող նախադասությունների միջև, կամ ավելի ճիշտ՝ երկրորդ նախադասության սկզբում, այլ երկրորդ նախադասության այն անդամի մոտ, որի հավելական հարաբերությունն են արտահայտում: Ավելացնենք, որ հատկապես սակայն շաղկապը կարող է դրվել երկրորդ նախադասության ոչ միայն սկզբում, այլև մեջտեղում: Օրինակ՝ «Քերականությունը (ձևաբանությունը, շարահյուսությունը) բառերի փոփոխության և նախադասությունների մեջ բառերի կապակցության կանոնների ժողովածուն է»: Այդ կանոնները, սակայն, քերականությունը տալիս է ընդհանուր, աբստրակտ կերպով (էդ. Աղաջան):

§ 1120. Մակաբերական շաղկապները գործածվում են՝ արտահայտելու համար նախադասությունների միջև հետևանքային, մեկնական, հետևության հարաբերություններ, հետևապես և կապում են միմյանց նկատմամբ այդպիսի հարաբերության մեջ դրվող նախադասություններ: Օրինակ՝ Նա (Մանուշյանը) ֆաշիզմի մեջ տեսնում էր... ժողովուրդների ստրկացնող շար ոգին, Սովետական Միությունը և իր մտառեւոման կենտրոն Սովետական Հայաստանը ստրկացնել և ոչնչացնել ձգտող հին ոգին: Ուրեմն դառնալ իր ազգի և մարդկության թշնամուն՝ գերմանական ֆաշիզմը: Հիմա կանգնել է նրան դեմոկրատ: Ուրեմն պետք է դարկել նրան՝ ամեն տեղ, ամեն ձևով, ամեն միջոցներով (Իս., Մխաբ Մանուշյան): Ռուսերենում сначудо թեև ստուգաբանորեն նշանակում է «աստված քեզ փրկի», բայց այժմյան իմաստով նշանակում է «շնորհակալություն», այսպես և մյուս օրինակները: Հետևաբար լեզվի պահպանողականությունը չի կարելի գիտել որ-

պես լեզվի զարգացման բացառում (Հր. Աճառյան): Առաջի կողմից տունը բաց էր, պատր՝ բարձր, իսկ հետևի կողմից պատը չէր երևում, և կտուրի պոռնկը հավասարեցվում էր լանջին: Այնպես որ, եթե անժանոթ մարդը, մեր գյուղի միջին լանջից ցած իջներ, չէր հասկանա, որ իր առջև տուն կա (ՎԱ):

§ 1121. Շաղկապական բառերը և կապակցությունները առավելապես զործածվում են ինքնուրույն նախադասություններ կապակցելու համար: Այդպիսիք են՝ այսպիսով, այսպես, օրինակ, և այսպես, այսպես ուրեմն, արդ, ի դեպ, ինչ վերաբերում է, իսկ ինչ վերաբերում է, բանն այն է, բացի դրանից (բացի ասվածից, բացի վերահիշյալից) և այլն:

Երբ խոսքի տրամաբանական զարգացումը դնում է ընդհանուրից դեպի մասնավորը, հարաբերությունը կարող է արտահայտվել հետևյալ բառերով ու բառակապակցություններով. այսպես, օրինակ, այսպես օրինակ և այլն: Օրինակ՝ Պարոնյանի երգիծանքի բնորոշ կողմերից մեկն էլ օբյեկտի նկարագրության ընթացքում կողմնակի միջոցներով տարբեր երևույթները ծաղրելն է: Այսպես, ցանկանալով նկարագրել Կիրակոս աղայի նախապատրաստական աշխատանքը ուխտի դնալու համար, գրում է. «Կիրակոս աղան պատրաստած էր յուր ուխտագնացության համար պետք եղած ուտելիքը—տպուխտ, պանիր, խորոված, միս, սարգելտ, խավյար» (ՀՆԳՊ, 3): Լեզվի պահպանողականությունը, հաճախ հետամնաց ու սխալ ըմբռնողությունը կարելի է տեսնել ոչ միայն հասարակ առարկաների, այլև գիտության զանազան ճյուղերում: Այսպես, օրինակ, շարունակում ենք ասել շնչերակ՝ համաձայն այն հին կարճիքի, թե շունչը այդ երակումն է բնակվում (ԱՃ.):

Այսպիսով, և այսպես, այսպես ուրեմն և նման բառերով ու բառակապակցություններով արտահայտվում են ընդհանրացման, մեկնական հարաբերություններ: Օրինակ՝ Վերջապես նրա (Հր. Աճառյանի) բարբառադիտական հետազոտությունների արգասիքն են հանդիսանում բազմաթիվ բարբառների մենագրական ուսումնասիրությունները... Աճառյանը ոչ միայն գիտական անդհահատելի ավանդ է մտցրել հայ բարբառադիտության մեջ, այլև բուռն զգացում է բարբառների ուսումնասիրության գիտական եղանակ ու տրադիցիա, որին հետևում են ժամանակակից հայ բարբառագետները: Այսպիսով, Հրաչյա Աճառյանը հիմնադիրն է հայ բարբա-

ուղիտութիւն, որպէս գիտական ճշուղի, և նրա միծավաստակ մշակը (էդ Լզայան): Նա (Պուշկինը) տեսնում էր հետաւոր ապագան, զգում էր պատմութեան առաջընթացը, այդ պատճառով էլ Բելինսկին ասել է, որ նա ապագայի մեջ պիտի ապրի և զաւրբ սերունդների ուսուցիչը պիտի լինի: Եվ այսպէս, Պուշկինը իր հնչափոխական պաթոսով, իր ազատաշիրութեամբ, իր հայրենասիրութեամբ առնչվում է մեր հոյակապ էպոսային (Իս., Մեծահանճար Պուշկինը):

Երբեմն յուրահատուկ ընդհանրացման հարաբերութիւն է արտահայտվում առնասաբակ, ընդհանրապէս բառերով: Օրինակ՝ Հայ ժողովրդի հաղարամյա ուղին այստեղ ներկայացվում է լերկ անապատի ավազների վրա ձգվող քարավանի անվերջ ընթացքի փոխաբերական պատկերի միջոցով: Առնասաբակ բանաստեղծութիւնը կառուցվում է փոխաբերական պատկերների ու բնորոշումների շարքի վրա (էջ, Գրականութեան տեսութիւն):

Ինչ վերաբերում է, իսկ ինչ վերաբերում է կապակցութիւնները գործածվում են տրամաբանական անցումների, մի հարցից մի այլ բնույթի հարցի անցնելու դեպքում: Օրինակ՝ Գիտե՞ք, թե ինչ հրաշքներ են գործում գավառում... Մի հինգ-տասը տարուց հետո վերջին խողարածին էլ կտեսնեք հնչափոխական դրոշի տակ կանգնած... Ինչ վերաբերում է ընդհանուր լուսավորութեան գործին, այստեղ երևույթն ավելի մխիթարական է (ՆԴ, Պայքար): Այս այն է ապացուցանում, իմ սիրունի՜կ տիկին, որ Երուսաղէմում էլ են շներ հաշում: Իսկ ինչ վերաբերում է այն բանին, որ դու ինձանից ես հարգանք պահանջում դեպի կրոնական զգացումը, ես մի օրինակ կպատմեմ քեզ իմ պրակտիկայից (ՆԴ, Պայքար):

Արդ-ը առավելապէս գործածվում է գիտական խոսքի մեջ. նրանով նշվում է ավելի մեծ անցումը մի հարցից մեկ ուրիշի: Օրինակ՝ Եվ ահա իրեն ծանոթ այդ սյուժեն «Երկու քույրու՜մ» մշակելիս՝ Աղայանն ընդարձակել է այն, սիրային, կենցաղագրական գիծը զուգահեռաբար միացրել է մի նոր գծի՝ գյուղի սոցիալական-հողային հարաբերութիւնների... գծին: Արդ՝ ինչո՞վ է բնութագրվում վեպի գլխավոր հերոսը՝ Արզումանը (ՀՆԳՊ, 3): Արդ այստեղ նշանակում է՝ «այժմ անցնենք այն հարցին, թե...», «իսկ այժմ տեսնենք թե...»:

Բանն այն է, կապակցությունն արտահայտում է մեկնական հարաբերություն՝ բառիս լայն իմաստով. այդ հարաբերության իմաստի մեջ կարող են լինել պատճառաբանության, լրացուցիչ բացատրության տարրեր և այլն: Օրինակ՝ Սխալ է գեղեցիկը բացարձակորեն հակադրել օգտակարության զգացումին, ինչպես տրել են Կանտը և նրա հետևորդները: Բանն այն է, որ գեղեցիկի օգտակարությունը երբեք չպետք է հասկանալ տառացի, նյութական իմաստով (էջ, Գրականության տեսություն):

ԻՐԱԿՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 1122. Նախադասությունների կապակցման բառական միջոցների մեջ մեծ դեր ունեն նաև դերանունները և նրանց հարույ ու հատկապես ցուցականությունն արտահայտող բառերն ու բառակապակցությունները:

Որպես կապակցման բառական միջոց դերանունները տարբերվում են շաղկապներից: Եթե շաղկապները լոկ կապակցման քերականական դեր կատարող միավորներ են, որոնք ինքնուրույն նախադասություններ կապելիս ալլ դեր չունեն, ապա դերանունների կապակցական դերը հետևանք է նրանց իմաստային-կիրառական յուրահատկության. տվյալ նախադասության մեջ դերանունով ցույց տրված առարկան, հատկանիշը նախադասության կամ նախադասությունների մեջ տնվանված են լինում այլ խոսքի մասերով, և փաստորեն սրանց միջոցով է հասկացվում մյուս նախադասության մեջ գործածված դերանվան բուն իմաստը: Այս ձևով կապ է ստեղծվում տարբեր նախադասությունների միջև: Օրինակ՝ Ամեն ինչ փոխվում էր, բացի Մուկուչից: Տասը տարի էր, ինչ նա պահապան էր կաշվի գործարանում (ՍԶ): Ավելի սարսափելի բան չկա, քան իր կենսական ուժերի սպառման կանխադատությունը: Դա ծնում է մոտալուտ ներքին տաղնապ (ՀՆԳՊ, 3):

§ 1123. Նախադասությունների կապի դերով հանդես են գալիս նաև դերանունների որոշ կապակցություններ: Հատկապես տարածված է ցուցական դերանվան կապակցությունը, որոշյալ դերանվան հետ՝ այս (այդ, այն) բոլորը, այս (այդ, այն) ամենը (ամեն ինչը) և այլն: Օրինակ՝ Այվազյանի մասին Պարոնյանը գրել է շատ, օգտագործել է զրական բազմաթիվ ձևեր՝ մանրապա-

տաւմ, դիալոգային զրույց, աֆորիզմներ, վրիպակ և այլն: Այս բոլորի մեջ նա ներկայանում է որպէս տղետ, անսկզբունքային մի մարդ, որը ոչ միայն երգիծական գրականության, այլև առհասարակ գրականության հետ առնչություն չունի (ՀՆԳՊ, 3): Անհասկանալի նահանջներ էին լինում թուրքական ճակատում և անսպասելի հարձակումներ, դարձյալ նահանջներ ու կրկին հարձակումներ: Այդ բոլորից ոտի տակ էր գնում ժողովուրդը (ՀՔ, Մայրենի լեզու): Հայկական թատրոնը Շիրմազանյանի «Դարբասում» տվել էր իր ներկայացումները: Այս ամենն ուներ աշխարհիկ բնույթ և ոգի, առնչվում էր արդիական կյանքին (ՀՆԳՊ, 3):

Նշված նպատակով դորժածվում են նաև այնպիսի կապակցություններ, ինչպիսիք են՝ Դրանցից ոմանֆ (ամեն մեկը, յուրաքանչյուրը), Կրանցից յուրաքանչյուրը (ամեն մեկը, ոմանֆ) և այլն: Օրինակ՝ Զորրորդ դարի երկրորդ կեսին Հայաստանը դարձել էր կովախնձոր երկու հզոր պետությունների՝ Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև: Դրանցից յուրաքանչյուրը ցանկանում էր իր ազդեցությանը ենթարկել Հայաստանը (ՀՆԳՊ, 3): Պիեսներ են գրում Հովհաննես Աճեմյանը, Հովհաննես Յաղիճյանը, Մկրտիչ Աճեմյանը, Սրապ Մանասարյանը, Ռշտունին և ուրիշներ: Դրանցից ոմանֆ զբաղվել են նաև թատերական երկերի թարգմանությամբ (ՀՆԳՊ, 3):

§ 1124. Հաճախ դերանվան հետ միասին դորժածվում է նաև մի այլ խոսքի մասի պատկանող բառ, և նախադասությունների կապն արտահայտվում է դերանվան ու այդ բառի կապակցության միջոցով:

Օրինակ՝ Կառավարության որոշմամբ 1923 թ. Նրեանում հիմնադրվում է հանրապետությունում առաջին դիտահետազոտական ստորոջապահական հիմնարկը...: Նույն թվականին Ծաղկաձորում կազմակերպվում է հանգստյան տուն (ՀԺՊ, 3): Մանուկներին է ուղղված նաև «Զմեռ» բանաստեղծությունը (սկզբում «Սառնամանիք» վերնագրով՝ տպված 1884 թ. «Աղբյուր» ամսագրում): Այդ երկու վերնագրերն էլ նույն այլաբանական իմաստն ունեն (ՀՆԳՊ, 3): Յերեկն էլ արդեն հանգիստ չկար, պետք էր մեղուներին նայել, շներին ու հավերին կերակրել, գնորդներին ճանապարհ դնել և դարձյալ հսկել, որ գող շմանի որևէ կողմից... Այսօր աշխատանքից հետո նրանք կարիք էին դրում լավ ճաշելու (ՍԶ, Խնձորի այգին):

Խնչպես երևում է օրինակներից, այն գոյականը, որի վրա դրվում է գերանունը, մեծ մասամբ գործածված է լինում նախորդ նախադասության մեջ: Այդ գեղարված երկու նախադասությունների կապը արտահայտվում է ոչ միայն գերանվան միջոցով, այլև նախորդ նախադասության մեջ գործածված ու հաջորդի մեջ կրկնված գոյականով:

§ 1125. Կապակցման դերով հանդես գալիս, սակայն, հերանունը կարող է դրվել նաև այնպիսի գոյականի (կամ այլ բառի) վրա, որը հանդիսանում է կից նախադասության կամ նախադասությունների մեջ եղած նկարագրության ընդհանուր անվանումը, և այդ ընդհանուր կերպով անվանվածը որոշակի է դառնում ու պարզվում կից նախադասությունից կամ նախադասություններից: Սա ևս նախադասությունների միջև կապի արտահայտության եղանակ է: Օրինակ՝ «Ճախարակը» նախասովորական շրջանի հայ աշխատավոր գեղջկուհու կիսաբաղց կյանքի ունակիստական պատկերն է տալիս Գեղջկուհու միակ հույսը իր ճախարակն է... Մայրահեղ աղքատությունն է իշխում տանը: Ամեն ինչից զրկվել են ...Նույն ոգով ու տրամադրությամբ է համակված նաև «Սերմնացանը» (ՀնԳՊ, 3): «Սերմնացանի» մեջ արտահայտված «ողին ու տրամադրությունը» ընթերցողի համար պարզվում է նախորդ նախադասություններից: Կամ՝ Գրականագիտության մեջ ընդունված է Պոռչանի գրական ուղղությունն անվանել ունակիստական: Ընդհանուր սովորած ճիշտ լինելով, այս բնորոշումը, սակայն, չի բացառում հարցի ամբողջ բովանդակությունը (ՀնԳՊ, 3):

§ 1126. Կապակցական դեր կատարող բառեր ու բառակապակցություններ են՝ վերջին(ս), վերոհիշյալ(ը), նման (այդպիսի իմաստով), ներհիշյալ(ը), հեռևյալ(ը), հաջորդ(ը), նախորդ(ը), հշված(ը), վեր (ստորև) հիշատակված(ը), վեր (ստորև) բերված(ը) և այլն: Խնչպես երևում է բերված բառերի ու բառակապակցությունների իմաստից, դրանց մի մասը ցույց է տալիս նախորդ նախադասության կամ նախադասությունների մեջ արտահայտված առարկա, երևույթ և այլն, հետևապես և կապ է ստեղծվում տվյալ և նախորդ նախադասությունների միջև: Օրինակ՝ 441 թ. պարսիկ մարզպանը հոռ կանչվեց Հայաստանից, և նրա փոխարեն մարզպան նշանակվեց Վասակ Սյունին: Վերջինս մինչ այդ վարում էր կովկասյան մարզերի զորահրամանատարի և

վրաստանի մարդկանի պաշտոնը (ՀԺՊ, 1): Շատ լիրիկական շեղումներ է պարունակում Ֆադեևի «Երիտասարդ գվարդիա» վեպը... Հեղինակը պատմում է պատանի տարիների իր անբաժան ընկերոջ՝ քաղաքացիական կռիվներում զոհվելու հուզիչ պատմությունը: Ակներե է, որ նման շեղումով արտահայտվում է հեղափոխական երիտասարդության տարբեր սերունդների կապի, նպատակի միասնության գաղափար (էջ, Գրականության տեսություն):

Քննարկվող բառերի ու բառակապակցությունների մյուս մասը ցույց է տալիս հաջորդ նախադասության կամ նախադասությունների մեջ արտահայտված առարկա, երևույթ և այլն, հետևապես և կապ է ստեղծվում տվյալ ու հաջորդ նախադասությունների միջև: Օրինակ՝ Մի բնկեր ինձ պատմեց հետևյալ իրադեպը: Մի օր, Երևանի բանտում մեր խուցը բերին մի շղթայակապ հանցավորի (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ):

ԱՆՎԱՆՈՒՄ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 1127. Կապակցական դեր կատարող բառերի երկրորդ խումբըն ունի անվանողական արժեք: Այդպիսի խոսքի մասեր են գոյականը, ածականը, թվականը, մակբայը, բայը, վերջինիս հատկապես դերբայական ձևերը: Հայտնի է, որ այս խոսքի մասերից անուն են համարվում գոյականը, ածականը, թվականը: Առանց անուն հասկացության վերանայման, մենք նշված խմբի մեջ ենք մտցնում նաև մակբայը և բայը, հաշվի առնելով, որ ըստ էության մակբայն անվանողական դեր է կատարում հատկանշի (հմմտ. արագ քայլել, շուտ արթնանալ), ինչպես և բայը՝ գործողության համար (հմմտ. քայլել, երգել, պատասխանել, որոնք արտահայտում են որոշակի հատկանիշներ):

§ 1128. Կապակցման դեր կատարող գոյականով հաճախ մասնավորվում է նախապես ասված առավել ընդհանուր հասկացությունը: Օրինակ՝ Երկու օր ու գիշեր ճանապարհ էին գնում սարերով ու ձորերով: Ցերեկները անծանոթը նրան թողնում էր անտառում թփուտների մեջ արածելու, իսկ գիշերը քշում էր ինչ-որ վատ, անծանոթ ճանապարհներով (ՍԶ, Մովսես): ...Մեր ամուսինները փակվում էին իրենց սենյակում: Պառալը նստում և բերդի գուլպա էր գործում, իսկ ծերունին շուտ-շուտ փայտ էր ավելացնում վառարանի կրակին (ն. տ.):

Գոյականները հաճախ ամփոփ կերպով, ընդհանուր բնորո-

շումով անվանում, արտահայտում են այն, ինչ որ առավել մասնավոր ձևերով արտահայտված, նկարագրված է կից նախադասության կամ նախադասությունների մեջ: Օրինակ՝ նախագահը խիստ սաստեց նրան.

— Ճիշտ չեք պահում ձեզ, ճիշտ չեք պահում:

— Ի՞նչ ես արելուանում, տո,— պատասխանեց Սամելյանը երիտասարդին:

Վե՛նը խիստ սաստեցավ (ՀՔ, Կարոտ):

Մյուս օրն արդեն այդ գյուղում բոլորն իմացան, որ Ափրոն ու Անթառամն այլի նուբարին պիտի սպակեն Անթառամի եղբոր՝ արտամետցի նահապետի հետ: Լուրը լսեց նաև արտամետցի խելագարված ձերուռի Հակոբը, որը ապրում էր այդ գյուղում (ն. ա.):

Ինչպես երևում է, վե՛ն և լուր բառերով անվանվում, բնութագրվում է նախորդ նախադասություններում նկարագրվածը: Ահա այլ օրինակներ, որոնցում նպատակ և խնդիր բառերով բնորոշվում է նախորդ նախադասություններով արտահայտվածը:

«Մշակը» ամեն ձևով, երբեմն իբրև բաց թշնամի, երբեմն իբրև կեղծ բարեկամ գրեց և շարունակում է գրել ու հաղորդել գրական ֆոնդի դեմ: Ճգնում է, որ դպրոցական-գրական մեծ տունին գրական ֆոնդը ոչինչ ստանա: Ասում է՝ դա կիսանգարի դպրոցական ֆոնդին: Իր վատ նպատակին հասնելու համար, գրական ֆոնդին վնասելու համար, նա՝ «Մշակը, դուրս հանեց և շարունակում է դուրս հանել իր «Շ»-երը» (ՀԹ): Մեր գրողներից ոմանք դիմում են ինձ և խնդրում են պաշտպանել իրենց գրական սեփականության իրավունքն ու շահերը դատագրքեր, ժողովածուներ կազմողների, հրատարակչական մարմինների ու պարբերական հրատարակությունների դեմ: Խնդիրը լուրջ է և հաստնացած, ժամանակն է, որ վճռվի մի ձևով (ՀԹ):

Հաճախ հասարակ անունով բնութագրվում են անձ, առարկա, որոնք նախապես անվանվել են հատուկ անունով, և հակառակը՝ հատուկ անունով անվանվում են նախապես հասարակ անունով բնութագրված անձ, առարկա: Օրինակ՝ Երբ Մինասն ամեն ինչ պատրաստեց՝ սալը կապեց թոկերով, նայեց հանկարծ Թևոսի կողմը, և վարմանքից մնաց կանգնած: Հաբեանը, կարծես, բոլորովին չէր շտապում (ՍԶ, Յանկապատ): Ավարտեցի Տիգրանուհի՜, ավարտեցի

իմ պոեմը, իմ երգը ... Զգույշ բացլիք, թերթերը չկոխիրտես, գգույշ, դատրի՛կս (ՀՔ, Սպիտակ գիրքը):

§ 1129. Ածականների՝ նախադասությունների կապակցելու դե-
րը տարբեր դրսևորումներ ունի: Գոյականաբար գործածվելիս
նրանց այդ դերը նմանվում է բնութագրական արժեքով հանդես
եկող գոյականների կապակցական դերին (§ 1128), այսինքն ա-
ծականով բնութագրվում է մանրամասնորեն նկարագրված երե-
վույթ, առարկա և այլն: Օրինակ՝ Հյուսված առասպելը ջրվեց: Հի-
մա նորը պիտի ծնվեր (ՀՔ, Կարոտ), Օմար Օնրաշին ձղեց նժույզի
սանձը, նրա գլուխը շուռ տվեց մեր կողմը: Միակնուռ այլանդակ
դեմքին հիմա սարսափ էր նստել (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին):

Ոչ-գոյականաբար գործածությամբ կապակցական դեր կա-
տարելիս ածականը մեծ մասամբ հանդես է գալիս գոյականի հետ
միասին: Եվ ածականի ու գոյականի կապակցությամբ բնութագրը-
վում է այլ նախադասության կամ նախադասությունների մեջ ման-
րամասն նկարագրված կամ այլ բառերով ներկայացված երևույթ,
առարկա և այլն: Այս եղանակով կապ է ստեղծվում տվյալ (ա-
ծականի ու գոյականի կապակցություն ունեցող) նախադասության
և կից նախադասությունների միջև: Օրինակ՝ Ճիվանյանի ստեղ-
ծագործական կյանքում բացառիկ դեր խաղաց Հ. Այվազովսկին,
որի հետ նա հանդիպել էր Պոլսում: Հանճարեղ նկարչի ազդեցու-
թյամբ նա կերտում է ծովանկարների մի ամբողջ շարք (ՀնԳՊ,
3), եվ նա մոտեցավ ոտքի կանգնած Առաքելին, աջ ձեռքի բռնեց-
քը թափահարեց նրա դեմքի առաջ: Վիքսարահասակ դաշտապա-
հը նայում էր այդ փոքրամարմին, մանր աչքերով մարդուն ու
վախենում էր (ՀՔ, Կարոտ):

Մի շարք ածականների իրենց կապակցական դերով հարուս-
են դերանուններին ու թվականներին, ուստի և քննվում են նրանց
հետ միասին: Այդպիսիք են՝ նման, հիշյալ, վերոհիշյալ, վերջին,
միջին, ստորին, նախավերջին և այլն (տե՛ս § 1126): Ինչպես կա-
րելի է հեշտությամբ նկատել, այդ ածականների կապակցական
նշված յուրահատկությունը բխում է նրանց իմաստից. հմմտ.
նման—այդպիսին (այսպիսի), վերջին, նախավերջին (դասարան)
—տասներորդ, իններորդ (դասարան), ստորին (դասարաններ)—
առաջին, երկրորդ, երրորդ (դասարաններ): Հասկանալի է, որ մենք
համեմատություն համար բերել ենք առավել դիպուկ համապա-
տասխանությունների օրինակներ, երբեմն դրանց նմանությունը

հեռավոր է, բայց բոլոր դեպքերում էլ համապատասխանությունը կա:

§ 1130. Քանակական թվականների կապակցական դերը զրահավորվում է հետևյալ կերպ. անվանված կամ անվանվելիք առարկաների, անձանց բանակի նշումով կապ է ստեղծվում տվյալ և նախորդ կամ հաջորդ նախադասությունների միջև: Օրինակ՝ ՆԵՔԲՆ էլ սկսեցին մտածել տարբեր բաների մասին: Արքան խորհում էր, թե երբ պետք է առիթ ներկայանա պարթևների վրա գրոհելու համար: Բազրատը երազում էր՝ Բազրեանդի գեղեցիկ հովիտների մասին, իսկ Մերուծանը մտածում էր, թե ինչպես կընդունի Մոսիքը Արտանի զլխատվելն ու իր գահերեց նշանակվելը (Հե, Տիգրան Մեծ): Այստեղ զոյակահաբար գործածված ԵՔԲՆ թվականով ընդհանուր ձևով նշվում են հիշատակված զրուցակիցները, և դրանով իսկ կապ է ստեղծվում համապատասխան նախադասությունների միջև: Ընդհանրացնող թվականը կարող է գործածվել համապատասխան մասնավորներից հետո: Օրինակ՝ Ն՝վ տեսական, և՛ դեղարվեստական մտածողությունը ենթարկվում է իրականության ճանաչողության միևնույն ընդհանուր օրինաչափություններին՝ կենդանի հայեցողությունից զնալով դեպի ընդհանրացում: ՆԵՒՈՒՆ էլ ձգտում են տարբերել երևույթների գլխավոր գծերը երկրորդական, պատահական գծերից և հասնել իրականության էական կողմերի ճշմարտացի սրտացուման (ԷՁ, Գրականության տեսություն):

§ 1131. Դասական թվականները հաճախ հանդես են գալիս նախադասությունների, խոսքի հատվածների կապակցման, իրենց համար բնորոշ դերով և կապում թվարկման հարաբերության մեջ գտնվող նախադասություններ: Օրինակ՝ Արիստոտելը իր աշխատությունը բաժանել է 3 մասի. առաջին մասում տրվում են այն սկզբունքները, որոնցից ելնելով ճարտասանը գտնում է կամ պարսավում, համոզում կամ հերքում: ՆԵԿՐՈՐՎՈՒՄ խոսվում է ճարտասանի անձնական հատկությունների մասին, որոնցում նա կարող է հավատ ներշնչել և հասնել նպատակին: Նրորդը վերաբերում է այն միջոցներին, որոնցից օգտվում է ճարտասանը (ԳՁ, Լեզվաբանության պատմություն):

Ինչպես երևում է, այս օրինակում դասական թվականները գործածված են զոյականաբար և թվարկման հետ միասին նաեւ ցույց են տալիս նախապես ասված նախադասության մեջ արտա-

Հայտնված առարկան («3 մաս»): Սակայն թվարկում արտահայտելիս գաղափարն ի վերջո կարող է ցույց չտալ նախապես անվանված առարկան, ուրեմն և գործածվել սովորական կիրառություններ ու գոյականաբար: Օրինակ՝ Կարելի է արդյոք այդ և այդպիսի մի բանի ընդհանրությունների հիման վրա ցեղակից համարել հայերենն ու վրացերենը՝ իրար հետ և խոսիկներն հետ: Ո՞չ, չի կարելի: Զի կարելի նախ այն պատճառով, որ դրանք պարզապես փոխառություն են... խոսիկներն: Զի կարելի, երկուսով, այն պատճառով, որ այդպիսի ընդհանրությունները հայերենի և վրացերենի հիմնական բառարանների մի աննշան մասն են կազմում և, մանավանդ, չեն ընդգրկում բերականությունը... (է. Աղայան, Լեզվաբանության ներածություն):

Թվարկման նպատակով գործածվում են նաև քանակական թվականները, որոնք տվյալ դեպքում ձևեր են բերում դասականի արմեր: Ըստ որում, այս կիրառություն դեպքում նրանք սովորաբար գրվում են թվականներով: Օրինակ՝ Անտիկ աշխարհի ստուգաբանական փորձերը մի բանի կարևոր թերություններ ունենին. 1) հունարենի և ...լատիներենի լեզվական փոխանցը առնվում էին ալլ լեզուներից լիովին անկախ... 2) Ստուգաբանական զանազան փորձերի ժամանակ բացառվում էր պատմական մոտեցումը... 3) Բառերի հնչյունական համապատասխանությունները որոշելիս հունները որևէ օրինաչափություն չէին հաստատում (Գ.Ջ. Լեզվաբանության պատմություն, 1):

Առանձին դեպքերում միևնույն ասույթի մեջ կապակցական դերով գործածվում են թե՛ քանաքական և թե՛ դասական թվականներ: Օրինակ՝ Զո՞ր: Ինչո՞ւ չոր և ինչո՞ւ անպատճառ գերմանական, ալլ ոչ իտալական կամ թե՛ ֆրանսիական: Փողի հաշիվներից էլ փափուկ բա՞ն... Այդ մեկ: Երկուսով՝ արտասահմանից ես ախր գիտություն էլ եմ բերել, քույրի՜կ ջան, ինչո՞ւ ես մոռանում (Ն.Պ. Պայքար):

Այսպիսի կիրառությունները սակավադեպ են, ինչպես երևում է, գրական լեզվին հատուկ թվարկման սովորական կառուցվածքին չեն համապատասխանում և գրականի մեջ թափանցում են հատկապես ժողովրդական-խոսակցական լեզվից:

§ 1132. Մակբայները ևս հաճախ են հանդես գալիս կապակցական դերով: Այդ դեպքում մակբայներն իրենց տարբեր տեսակների հատուկ իմաստներով (ժամանակային, տեղի և այլն) կապ

են ստեղծում ալյալ և նախորդ նախադասությունների միջև: Այս դերով գործածվում են հատկապես այնպիսի մակբայներ, որոնք փրենց մեջ ունեն համեմատության իմաստ կամ իմաստային երանդ: Դա կարող է լինել ժամանակի, ձևի, շտիի, աստիճանի և այլ առումներով: Օրինակ՝ Ծովանը, որ բոլորից ետ էր, երկու անգամ իր մեջքին զգաց փայտի հարվածներ: Հետո մի հարված էլ փշավ կողքին (ՍԶ, Ծովանը): Ներսից՝ ձայն չսվեց: Քեռի՝ Անտոն, քեռի՝ Անտոն, — ասաց նա... Ներսից ձայն չսվեց: Տիրացուն նորից կանչեց. — Քեռի Անտոն, ա՛յ քեռի Անտոն, վե՛ր կաց, տերտերը կանչում է: Կեկին պատասխան չկար (ՍԶ, Ժամկոչ Անտոն): Տունը և նրա մեջ եղած իրերը առհասարակ մեծ անհանգստություն էին պատճառում ծերերին: Ավելի անհանգստացնում էր պառավը (ՍԶ, Սպիտակ տան բնակիչները):

§ 1133. Բայերը կապակցական տեսակետից ունեն հետաքրքրական յուրահատկություններ: Առավել ակնհայտ է որոշ դերայինների կապակցական դերը հատկապես գոյականաբար գործածության դեպքում: Այս նպատակով գործածվում են հատկապես հարակատար, ենթակայական, անորոշ դերբայները: Օրինակ՝ նրանցից մի քանիսը շտապում են, մշուսները ծանրաբայլ են: Շտապողները ետ մնացած բանվորներն են, ծանրաբայլ անցնողներ՝ ծառայողների բանակի առաջապահները (ԱԲ, Պրովինցիայի մայրամուտը):

Վարորդը շմտեցավ: Ասելիք չունեի և իր հետո մնալն արդարացնելու համար բացեց մեքենայի շարժիչի կախարիչը ու սկսեց ինչ-որ բան խառնել ու շտկել (ՍԶ):

— Հը՝ — և բազմաթիվ ձեռքեր հրեցին ֆուրգոնն ու անիվները: Կաս-կարմիր էին կտրել նրանց դեմքերը... — Նո՛ւ, — և ձիերը գուրս քաշեցին ֆուրգոնը: Օգնողները ետ փախան (ԱԲ, Կարմրաքար):

Դիմավոր ձևերը կապակցական դերով քիչ են գործածվում: Այդպիսի կիրառություններից հատկապես նշելի է գործողության ընդհանուր հակադրությունը՝ առավել մասնավորներով արտահայտելու և հակառակ երևույթը, որով կապ է ստեղծվում համապատասխան նախադասությունների միջև: Օրինակ՝ Լեռնային կածաններով և զովար արահետներով գնում էին մարդկանց և ձիերի անընդմեջ շարքերը: Նրանք իջնում էին բարձր լեռներից, որոնց գոգերում, ինչպես լեռնային արծվի բները ծվարել են քարակույ

զյուղերը: Նրանք ելնում էին մթին ձորերից, ուր խավար խեղճություն կար (ԱՔ, Սպիտակ ձին):

ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 1134. Վերաբերմունքային բառեր են եղանակավորող բառերը և ձայնարկությունները, որոնք, ինչպես հայտնի է, արտահայտում են խոսողի վերաբերմունքը: Հիշենք, որ եղանակավորող բառերի ու ձայնարկությունների արտահայտած վերաբերմունքը կարող է վերաբերել՝ ա) տվյալ նախադասությամբ արտահայտվածին, բ) այլ նախադասությամբ կամ նախադասություններով արտահայտվածին: Երկրորդ դեպքում այդպիսի բառերը ձեռք են բերում նաև կապակցական դեր:

Վերաբերմունքային բառերի կապակցական դերի դրսևորման յուրահատկության տեսակետից կարելի է տարբերել նրանց գործածությունը՝ ա) երկխոսության մեջ և բ) սովորական պատմողական խոսքում:

§ 1135. Երկխոսության ժամանակ հաճախ խոսողը խոսակցի ասածի վերաբերյալ արտահայտում է իր վերաբերմունքը (համաձայնություն, անհամաձայնություն, երկբայություն և այլն) եղանակավորող բառով: Այս բառի բնագրային իմաստը հասկանալու համար անհրաժեշտ է դիմել նախորդ նախադասությանը կամ նախադասություններին: Միաժամանակ վերջիններիս մտքի հետագուրնվաճքն ու զարգացումը պարզվում են հաջորդ նախադասություններում, ըստ որում հաճախ կարևոր դեր են կատարում վերաբերմունքային բառերը, որոնք կարող են ունենալ մեկ նախադասության արժեք:

— Արժանի է և իրավ, որ տեր Հաղարապետը գնա...

— Այո՛, Հմայակ սեպուհը՝ եղբայրն սպարապետի, և Մերուժան սեպուհը՝ ազգակիցը Արծրունյաց տիրոջ, — ասաց Արշավիրը (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

— Պահեք ձեզ մոտ, վաղը կտաք, — ասաց Սմբատը:

— Ո՛չ, վերցրեք, ես չեմ կարող մոտ մի ժամ անգամ դրամ պահել (Շիրվ., Քառս):

— Դու աչք ունեի՞ր Սաթենիկի վրա, — հարցրեց պառավը:

— Հիմա էլ ունիմ:

— Ինքն է՞լ:

— Էղպես է երևում:

— Վա՛յ, աչքերս թափվեն... ևս էլ ասում եմ Սաթենիկս ինչու էր չեմ ու չեմ անում: Վա՛յ սաքաթի տունը կրակվի (ՍԽ, Հոնուտոս սարի աղջիկը):

Բացի եղանակավորող բառերից ու ձայնարկություններից. նշված դերով ու վերաբերմունքային իմաստով, հատկապես երկխոսություններում գործածվում են նաև այլ խոսքի մասերի պատկանող մի շարք բառեր, ինչպես՝ ոչինչ, լավ, գեղեցիկ, բարի, ինչ և այլն: Օրինակ՝ Այս ձորը չե՞ս կարող անցնել: Ոչինչ, ես բեկ կօգնեմ (ՍԽ, Հողը, 1): Մի որդեգրուհի ունեմ տանը, էս նրա ձեռքի գործն է: Լավ, որդեգրուհիդ լինի: Տար տուր նրան, թող նա կարի (ՀԲ, Գեղեցկուհի Վասիլիսան, փոխադր.): — Մենք ևս անցավորաց ենք, սպարապետ: — Եւաթի. արհավիրքը կանցնի: Դուք կանցնեք, մենք կանցնենք, ապա ի՞նչը կմնա: — Կմնա հայոց աշխարհը, սպարապետ (ԴԴ, Վարդանանք, 2): — Չեմ գնա, — ասաց Բարիկը վրձնական: — Ի՞նչ, պիտի հակառակե՞ս, — վախեցավ Փառանձեմը, — թող, ի սեր ասածո, բան չբանաս զլխիդ (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

§ 1136. Եղանակավորող բառերն ու ձայնարկությունները կապակցական դերով հանդես են գալիս նաև սովորական պատմողական խոսքի (ոչ երկխոսության) մեջ, բայց որում, ձայնարկությունները և որոշ եղանակավորող բառեր (այո, ոչ, չլինի թե, ասպա (ասպա), դե և այլն) համեմատաբար քիչ են գործածվում, բանի որ իր իսկ պատմածի վերաբերմամբ համապատասխան վերաբերմունք արտահայտելու անհրաժեշտությունը քիչ է զգացվում:

Իսկ եղանակավորող բառերի մեծ մասի և մի շարք ձայնարկությունների համար կապակցական դերը խոսքի նշված տեսակի մեջ սովորական է: Օրինակ՝ Արամը բարկանում էր մոր վրա, որ լռի, ամբոխին առաջարկում էր, որ ցրվեն: Բայց ոչ Սանա՛ն էր լռում, ոչ ամբոխն էր ցրվում: Ընդհակառակն, ավելի ու ավելի էին շարունակում մարդիկ, գալիս էին պուղի ամենահեռու ծալքերից (ՀԲ, Կարոտ): Ծովանը հասկացավ, որ նոր պուղ են մտնում, թե շների հաշոցն էր ուրիշ, թե ճամփան... Եվ իսկապես, նոր գյուղ էր (ՍԶ, Ծովանը): Այս թ սարի աշխատել էր մեր քաղաքի սուրբ Հակոբ եկեղեցու վրա, մինչև նրա ավարտի և առաջին ժամերգություն օրը: Է՛, աչն ժամանակ այդպիս էր, հիմի ուրիշ է, լուսավո-

բույժուն կա, դիտոբյուն կա հիմի (ՀՔ, Մայրենի լեզու): Հարգում էինք նրան, հպարտանում էինք նրանով, բայց չէինք սիրում: Նույնիսկ ակնածանքով էինք նայում նրան, բայց սիրո զգացմունք չէինք տածում (ՀՔ, Մայրենի լեզու):

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՄԻՋՈՅՆԵՐ

§ 1137. Նախադասությունների կապակցման բուն բերականական միջոցներն են շարահարությունը և շարադասությունը:

ՇԱՐԱՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1138. Շարահարությունը կապակցման բերականական միջոց է, որի դեպքում չկան կապակցող շաղկապներ, շաղկապական բառեր, այլ նախադասություններ, պարզապես զործածվում են կողք-կողքի և իրար հետ կապվում են իմաստով:

Շարահարության դեպքում սովորաբար հանգես են դալիս կապակցական այլ օժանդակ միջոցներ ևս՝ ստորոգյալի ժամանակը, գոյականներ, դերանուններ և այլ խոսքի մասերի պատկանող բառեր: Այնպես որ շաղկապների ու շաղկապական բառերի չզործածությունը մեծ մասամբ զուգակցվում է նշված այլ խոսքի մասերի ու լեզվական այլ միջոցների կապակցական առավել ակտիվ դերով: Օրինակ՝ Քամին շարունակում էր սրբել փողոցն ու փողին պատերովը տալ, և Մարգոն ոչ թե քայլում էր, այլ գրեթե վազում էր հալածված մի ահավոր մտքից, որ ներշնչում են քաղաքածայրի ամացի փողոցներն իրենց մով արկածներով: Նա գնում էր արագ, ու նրա սիրտը թվում էր՝ վեր է թռչում, քունքերը արտփում են: Թվում էր լապտերները զլորվում են, ու տներն իրար են գալիս (ՍԶ, Լիկ-կալանի ուսուցչուհին):

Այս փոքրիկ հատվածի երեք նախադասությունների իմաստալին կապն այն է, որ դրանք պատկերում են ուշ գիշերին քաղաքի ծայրամասով քայլող ուսուցչուհի Մարգոյի հոգեվիճակը: Իմաստալին կապի հետ միասին այդ նախադասություններն ունեն կապի արտահայտման այլ միջոցներ ևս: Դրանցից նշելի է հատկապես ՃԱ դերանունը (երկրորդ նախադասությունում), որով ցույց է տրվում առաջին նախադասության մեջ անվանված Մարգոն և

երրորդ նախադասության մեջ զեղչված, բայց մտքով հասկացվող Մարգոլին խնդիրը (Մարգոլին թվում էր...): Սրանց ավելանում է երեք նախադասությունների բայ-ստորոգյալների՝ միևնույն ժամանակով զրված լինելը, որը նույնպես բերականական կապի արտահայտության միջոց է:

Նշենք, որ շարահարությունը, լայն ոլորտ ունեցող միջոցներից է:

ՇԱՐԱԳԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1139. Շարահարությունը նախադասությունների կապակցման ամենակարևոր միջոցներից է, այն ունի իր բերականական դերի զրոկորման շատ ավելի լայն ոլորտ, քան մի քանի այլ միջոցներ:

Նախադասությունների շարահարությամբ հաճախ պայմանաշարվում են նրանց ժամանակային, պատճառա-հետևանքային, մասնավորման, բնդհանրացման և այլ հարաբերություններ: Բերենք մեկ օրինակ Հր. Քոչարի «Եփրատի կամուրջին» պատմվածքից: «Պայթում է Օմար Օնբաշու հրացանը: Վահանիկն անշարժանում է: Սալբի նանեն ծղրտում է վիրավոր թռչունի պես»:

Այս երեք նախադասությունների տվյալ շարահարությամբ որոշվում է նրանցում արտահայտված գործողությունների հաջորդականությունը և պատճառա-հետևանքային որոշակի հարաբերությունը: Վերոհիշյալ օրինակում պատկերված իրավիճակը չէր կարելի արտահայտել նախադասությունների այլ շարահարությամբ և առանց լրացուցիչ կապակցական միջոցների: Շարահարության փոփոխությունը կստեղծեր այլ իրավիճակի նկարագրություն: Համտ. ա) Սալբի նանեն ծղրտում է վիրավոր թռչունի պես: Վահանիկն անշարժանում է: Պայթում է Օմար Օնբաշու հրացանը: բ) Վահանիկն անշարժանում է: Սալբի նանեն ծղրտում է վիրավոր թռչունի պես: Պայթում է Օմար Օնբաշու հրացանը:

Շարահարության կարևոր դերը նախադասությունների հարաբերությունների արտահայտման գործում որոշակիորեն կարելի է տեսնել նաև Ավ. Իսահակյանի «Համբերանքի չիբուխի» հետևյալ հատվածում: «Քառասուն տարեկան հասակում գլուղում հողաբաժին եղավ: Հարուստներն իրենց մեջ բաժանեցին բերրի հողերը և ստերջ հողերը տվին թուլերին, խեղճերին: Օհանը զայրացավ:

վառեց ու բորբորեց հողազուրկների արդար վրեժը: Գյուղի զրկված մասը ըմբոստացավ: Հարձակվեցին, ծեծեցին ու մի քանի հարուստներին: Գանդատը հասավ քաղաք: Եկավ կաշառված պրիստավը մի քանի յասավուլներով, հավաքեց ըմբոստներին... ու քաշեց նրանց մտրակի տակ: Լերյունը կոխեց Օհանի գլուխը: Ձեռքը ձգեց պատահած քարին և նետեց պրիստավի կրծքին»:

ՇԱՐԽԱՅՈՒՄԱԿԱՆ-ՈՃԱԿԱՆ ՄԻՋՈՅ

ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿԱՄԻ ԶՆՂՉՈՒՄ,
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՆԿԱՄ

§ 1140. Նախադասությունների կապակցման շարահյուսական-ռեական միջոցն է կապակցվող նախադասությունների անդամների գեղջումը, որի հետևանքով տարբեր նախադասություններում հանդես են գալիս, այսպիս կոչված, ընդհանուր անդամներ: Այսպիսով, մեկ նախադասության մեջ գործածված անդամը դառնում է իմաստային տեսակետից ընդհանուր նաև այլ նախադասության կամ նախադասությունների համար: Այս երևույթն էլ հանդես է գալիս որպես կապի միջոց:

Օրինակ՝ Եկեք ստուգենք, ընկերներ: Ո՞վ է ուզում Ստեփան Շահումյանի նկատմամբ ստուգել (ԱՀ, Սիրտը): Այստեղ ստուգել ենք ներգործական բայը առաջին նախադասության մեջ չունի ուղիղ խնդիր, որի կարիքը, սակայն, ղգացվում է՝ Ի՞նչը ստուգել: Այդ նախադասության ուղիղ խնդիրը պարզվում է հաջորդ նախադասությունից, ուր այն գործածված է (նկուղները) նույն ստուգել խընդրառու՝ բայի հետ: Այսպիսով, երկրորդ նախադասության մեջ գործածված նկուղները ուղիղ խնդիրը դառնում է մի տեսակ ընդհանուր անդամ երկու նախադասությունների համար, որոնցում այն վերաբերում է միևնույն բայով արտահայտված անդամին:

Միևնույն ընդհանուր անդամը կարող է վերաբերել երկուսից ավելի նախադասությունների, երբեմն նույնիսկ տարբեր բառերի: Օրինակ՝

— Կարդացել եմ Պլուտարքոսը, Կասիոս Դիոնը, ապա հունական Քսենեֆոնը, Հոմերոսը:

— Կրկնում էիր, թե մի անգամ կարդալով, շարտում մի կողմ:

— Կարդում եմ շարունակ, հայր, միամիտ կաց (ԴԴ):

Այս օրինակը կազմված է երեք նախադասություններից, որոնցից վերջին երկուսում ներգործական սեռի բայերը տվյալ նախադասություններում չունեն ուղիղ խնդիր: Այս բայերի ու բայաձևերի (կրկնում էիր, կարդալով, շարաում էիր, կարդում եմ, ուղիղ խնդիրը արտահայտված է միայն առաջին նախադասության մեջ կարդացել եմ բայի հետ կապված: Ուշադրալի աչտեղ այն է, որ առաջին նախադասության մեջ կարդացել եմ ձևի ուղիղ խնդիրը իմաստով վերաբերում է հաջորդ նախադասության ոչ միայն կարդալով, կարդում եմ բայաձևերին, այլև կրկնում էիր, շարաում (էիր) բայերին: Այս երևույթից որոշ չափով երևում է նախադասություններում ընդհանուր անդամի գործածության լայն նախադասությունը, մի երևույթ, որի շնորհիվ կապ է ստեղծվում տարբեր նախադասությունների միջև:

§ 1141. Տարբեր նախադասությունների համար ընդհանուր անդամներն իրենց պաշտոնով ու բնույթով շատ բազմազան են. դրանք կարող են լինել ենթակա, որոշիչ, հատկացուցիչ, խնդիրներ, պարագաներ: Ահա տարբեր նախադասություններում ընդհանուր ենթակայի օրինակ. մի երևույթ, որ հետևանք է ենթակայի զեղչման: Արշակը մի թևով դնեց, ծովեց, մտավ մի նեղ փողոց: ...Ներս մտավ մի փոքր սրճարան: Նստեց մեկուսի, անկյունում, պատվիրեց մի բաժակ տաք կաթ և հացիկ: Բացեց թերթը, չկարդացավ կարդալ (Իս., Նրանք զրոշակ ունին): Այս օրինակի շորս նախադասություններից վերջին երեքը իրենց կազմում չունեն քայականորեն արտահայտված ենթակա, և դրա կարիքը չի էլ զգացվում, քանի որ գրանցում արտահայտված գործողությունները կատարողը նույն առաջին նախադասության ենթական է (Արշակը), որը և որպես այդպիսին է հատկացվում հաջորդ նախադասությունների համար:

Բերենք տարբեր նախադասությունների համար ընդհանուր որոշիչ և հատկացուցչի օրինակներ. վերջիններ Շ. Թումանյանի «Հայոց լեռներում» բանաստեղծությունը... Բանաստեղծության բովանդակությունը մեր ժողովրդի պայքարով ու տառապանքով լիցուն պատմության զեղարվեստական ընդհանրացումն է... Բանաստեղծության այսպիսի բնույթն ու նպատակագրումը պայմանավորել են նրա պատկերների ամբողջ սիստեմը (էջ, Գրականություն տեսություն): Ընդգծված բառի որոշիչը տվյալ նախադասու-

Սյուններում գործածված չէ, այն գործածված է առաջին նախադասության մեջ, այն է՝ «Հայոց լեռներում», և հասկացվում է նաև հաջորդ նախադասություններում: «Մասիս» թերթի խմբագիր Կ. Ուֆումյանին հետաքրքրում էր երգիծաբանի ստորագրությունը, նա հույս ուներ այդ ստորագրության շնորհիվ ապահովել նոր բաժանորդներ: Սակայն Պարոնյանի համարձակ մերկացումները չէին կարող շանհանգստացնել զգույշ խմբագրին (ՀնԳՊ, 3): Այս օրինակի երկրորդ նախադասության մեջ խմբագրին բառը իր մոտ չունի համապատասխան լրացում, որով պարզվեց, թե ո՞ր կամ ինչի՞ խմբագրի մասին է խոսքը: Դա պարզվում է առաջին նախադասությունից, ուր նույն խմբագիր բառն ունի որոշակի լրացում՝ «Մասիս» ԻԵՐԹԻ, որը վերաբերում է նաև երկրորդ նախադասության նույն անդամին (խմբագրին):

Հ Ա Մ Ա Ռ Ո Տ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

ԱԲ—Ակսել Բակունց
 ԱԴ—Արշավիր Դարբնի
 ԱԶ—Անդրանիկ Հովսեփյան
 Ա. Հովհ.—Աշոտ Հովհաննիսյան
 Ադ.—Ադամյնի
 Աճ.—Հրաչյա Աճառյան
 ԱԾ—Աշոտ Շայրուն
 ԱՍ—Անժելա Ստեփանյան
 Ա. Սահ.—Անահիտ Սահինյան
 Ա. Սևկ.—Անահիտ Սեկոյան
 Ավանդ.—«Ավանդարդ» (լրագիր)
 Ար.—Արազի
 ԲԶ—Բաղիշ Հովսեփյան
 ԲՍ—Բենիկ Սեյրանյան
 ԲՎ—Բողդան Վերդյան
 Գ—«Գարուն» (ամսագիր)
 ԳԲ—Գարեգին Բևա
 ԳԷ—Գեորգ Էմին
 ԳԹ—«Գրական թերթ» (լրագիր)
 Դիտ. և տեխ.—«Դիտություն և տեխ-
 նիկա» (ամսագիր)
 ԴՄ—Դուրգեն Մահարի
 ԴԶ—Դեորգ Զահուկյան
 ԴԲ—Դադիկ Ռշտունի
 ԴՍ—Դարեգին Սևունց
 Դ. Սար.—Դեղամ Սարյան
 Դառ.—Դասագիրք
 ԴԴ—Դերենիկ Դեմիրճյան
 ԵԵ—«Երեկոյան երեան» (լրագիր)
 ԵԶ—Եղիշ Զարենց
 ԶԴ—Զարդանդ Դարյան
 ԷԶ—Էդուարդ Զրաշյան
 Թարգմ.—Թարգմանություն

Թոթ.—Վահան Թոթովենց
 ԻԷ—Իլյա Էրենբուրգ
 Իս.—Ավետիք Իսահակյան
 ԼԲ.—Լրագիր
 ԽԴ—Խաչիկ Դաշտենց
 Հ. աշխ.—«Հայաստանի աշխատավո-
 րուհի» (ամսագիր)
 ՀԹ—Հովհաննես Թումանյան
 ՀԺՊ—«Հայ ժողովրդի պատմություն»
 (դասագիրք)
 ՀԽ—Հայկ Խաչատրյան
 ՀՀ—Հովհաննես Հովհաննիսյան
 Հ. Հակ.—Հակոբ Հակոբյան
 ՀԶ—«Հայրենիքի ձայն» (լրագիր)
 Հ. Ղուկ.—Հովհաննես Ղուկասյան
 ՀՄ—Հարություն Մկրտչյան
 ՀՆԳՊ—«Հայ նոր գրականության պատ-
 մություն»
 ՀԾ—Հովհաննես Շիրազ
 ՀՍ—Համո Սահյան
 ՀԲ—Հրաչյա Քոչար
 ՀՅ—«Հայաստանի ֆիզիկոսություն»
 (լրագիր)
 ՂԱ—Ղազարոս Աղայան
 ՄԱ—Մկրտիչ Արմեն
 Մ. Մանվ.—Միքայել Մանվելյան
 ՄՆ—Միքայել Նարանդյան
 Մուր.—Մուրադյան
 ՆԴ—Նար-Դոս
 ՆԶ—Նաիրի Զարյան
 ՇԵԲԱՎ.—Շեքսպիր
 ՇԻՐՎ.—Շիրվանդադ
 Պոն.—Պոնոմարյով

Պո.—ՊերՏ Պուշյան
 ՊՍ—Պարույր Սևակ
 ՍԱ—Սուրեն Այվազյան
 ՍԶ—Ստեփան Զորյան
 ՍԻր.—Հմայակ Սիրաս
 ՍԽ—Սերո Խանդադյան
 ՍԿ—Սիլվա Կասյուտիկյան
 ՍՀ—«Սովետական Հայաստան» լրագիր)
 Ս. արվ.—Սովետական արվեստ»
 (սամադիր)
 Ս. գրակ. անթ.—«Սովետահայ գրականություն» անթոլոգիա»
 Ս. գրակ.—«Սովետական գրականություն» (սամադիր)
 Ս. դպ.—«Սովետական դպրոց»
 (լրագիր)

Ս. մանկ.—«Սովետական մանկավարժ»
 (սամադիր)
 ՍՎ—Սուրեն Վահունի
 ՍՏ—Սոցոմոն Տարոնցի
 Ստ. Այ.—Ստեփան Արաչադյան
 Ստ. Կուրտ.—Ստեփան Կուրտիկյան
 ՎԱ—Վախթանգ Անանյան
 Վ. Այ.—Վահրամ Այազան
 ՎԽ—Վիգեն Խեչումյան
 ՎՊ—Վարդգես Պետրոսյան
 ՎՏ—Վահան Տերյան
 ՎՓ—Վահրամ Փափաղյան
 Բ—Բաֆֆի
 ՔԹ—Քրիստոփոր Թափալցյան
 ՖՎ—Ֆրանց Վերֆել

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Շարահյուսութիւնն առարկան	3
------------------------------------	---

ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ

Քառակապակցութեան բնորոշումը և հիմնական հատկանիշները	7
Քառակապակցութեան զատարարումը	15
Գոյականական բառակապակցութիւններ	27
Գոյական ստորագոյս անդամ ունեցող զոյականական բառակապակցութիւններ	24
Անձական ստորագոյս անդամ ունեցող զոյականական բառակապակցութիւններ	57
Թվական ստորագոյս անդամ ունեցող զոյականական բառակապակցութիւններ	62
Գերանուն ստորագոյս անդամ ունեցող զոյականական բառակապակցութիւններ	65
Գերբայ ստորագոյս անդամ ունեցող զոյականական բառակապակցութիւններ	68
Մակրայ ստորագոյս անդամ ունեցող զոյականական բառակապակցութիւններ	72
Ածականական բառակապակցութիւններ	74
Թվականական բառակապակցութիւններ	85
Բաշական բառակապակցութիւններ	86
Գոյական ստորագոյս անդամ ունեցող բաշական բառակապակցութիւններ	85
Մակրայ + բայ կառուցվածքի բառակապակցութիւններ	117
Ածական + բայ կառուցվածքի բառակապակցութիւններ	112
Գերբայ ստորագոյս անդամ + բայ կառուցվածքի բառակապակցութիւններ	112
Մակրայական բառակապակցութիւններ	114

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Նախադասութիւնը որպէս շարահյուսական միավոր	117
Նախադասութեան բնորոշ հատկանիշները	119
Նախադասութիւնների զատարարումը	133

Պարզ նախադասություն
երկկիսգմ նախադասություն

Ընդհանուր բնութագիր	136
Նախադասության անդամներ	137
Նախադասության զլխավոր անդամներ	139
Ինքնակա	139
Ենթակայի արտահայտությունը	141
Ստորոգյալ	155
Բայական ստորոգյալ	157
Բայական բաղադրյալ ստորոգյալ	159
Անվանական ստորոգյալ	162
Նախադասության երկրորդական անդամներ	176
Որոշիչ	177
Գոյականական անդամի լրացումներ	177
Հատկացուցիչ	195
Դեցահայտիչ	207
Մասնական բացահայտիչ	217
Բայական անդամի լրացումներ	219
Խնդիրներ	219
Ուղիղ խնդիր	219
Հանգման խնդիր	226
Լատուցման խնդիր	232
Անջատման խնդիր	232
Միջոցի խնդիր	236
Ներդրործող խնդիր	236
Բաղկացության խնդիր	239
Վերաբերության խնդիր	239
Սահմանափակման խնդիր	242
Պարագաներ	244
Ձևի պարագա	244
Տեղի պարագա	249
Ժամանակի պարագա	253
Չափի պարագա	259
Պատճառի պարագա	260
Հիմունքի պարագա	262
Զիչման պարագա	264
Նսպատակի պարագա	264
Միասնության պարագա	266
Պայմանի պարագա	267
Տրոհվող լրացումներ	269
Տրոհվող որոշիչ	269
Տրոհվող բացահայտիչ	273
Տրոհվող պարագաներ	274

Նախադասություն Բազմակի անդամներ	276
Նախադասության մեջ գործածվող, բայց նախադասության սեղան չհան- դիսացող բառեր	292
Կոսպակցություն	297
Համաձայնություն	298
Ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը	298
Ենթակայի և ստորոգելիական վերադրի համաձայնությունը	334
Որոշչի և որոշյալի համաձայնությունը	339
Հատկացուցչի և հատկացյալի համաձայնությունը	359
Բացահայտիչի և բացահայտյալի համաձայնությունը	362
Խնդրառություն	369
Միակի խնդրառություն	372
Կրկնակի խնդրառություն	390
Անվանական խնդրառություն	394
Ածականի խնդրառությունը	398
Սեղրություն	406
Նախադասություն կազմող միավորների շարադասությունը	412
Շարադասության բերականական դերը	414
Շարադասության ոճական-խմաստային դերը	419
Ենթակայի և ստորոգյալի շարադասությունը	423
Գոյականակերտ անդամի լրացումների շարադասությունը	430
Բայական անդամի լրացումների շարադասությունը	438
Թերի նախադասություն	
Ընդհանուր բնութագիր	445
Թերի նախադասության արտահայտությունը	446
Թերի նախադասությունը երկխոսության մեջ	448
Զխելված ենթակայով ու ստորոգյալով նախադասություններ	453
Զևելված ենթակայով նախադասություն	454
Զելելված ստորոգյալով նախադասություն	456
Միակազմ նախադասություն	
Ընդհանուր բնութագիր	458
Միակազմ նախադասության տեսակները. նրանց արտահայտությունը	461
Գիմավոր միակազմ նախադասություն	467
Ձևական զիմավոր միակազմ նախադասություն	473
Անորոշ զիմավոր նախադասություն	478
Ընդհանրական միակազմ զիմավոր նախադասություն	481
Անդեմ նախադասություն	487
Բայական անդեմ միակազմ նախադասություններ	492
Անվանական անդեմ միակազմ նախադասություններ	495
Բառ-նախադասություններ	500
Բառ-նախադասությունների տեսակները	501
Նախադասության տեսակներն ըստ երանգի	501
Ընդհանուր դիտողություններ	501
Պատմողական նախադասություն	509

Հարցական նախադասություն	517
Հրամայական նախադասություն	528
Բացականչական նախադասություն	537
հասոր կամ ընդհանրական երանգի նախադասություն	544
Բարդ նախադասություն	
Համադասությունն ու ստորադասությունը բարդ նախադասության կառուցվածքում	551
Բարդ նախադասության բաղադրիչների հարաբերության արտահայտ- ման եղանակներն ու միջոցները	555
Բարդ համադասական նախադասություն	
Ընդհանուր բնութագիր	559
Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների կապակցման միջոցները	565
Միավորական հարաբերություն	569
Համաժամանակություն	571
Տարժամանակություն	577
Ներհակական հարաբերություն	581
Հանդիպողական հակադրություն	582
Հակառակ հակադրություն	586
Ժխտման հակադրություն	590
Պայմանա-ներհակական հակադրություն	593
Տրոհական հարաբերություն	594
Հավելական հարաբերություն	598
Համադասական տարբեր հարաբերությունների համատեղումը միե- նույն բարդ նախադասության մեջ	603
Բարդ ստորադասական նախադասություններ	602
Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցությունը շաղ- կապների և հարաբերական բառերի օգնությամբ	604
Բարդ ստորադասական նախադասությունների անշաղկապ (շարա- հարական) կապակցությունը	607
Նախադասության գլխավոր անդամների պաշտոն կատարող երկրոր- դական նախադասություններ	615
Ընթակա երկրորդական նախադասություն	615
Ստորոգելիական երկրորդական նախադասություն	625
Գլխավոր նախադասության ենթակային կամ պոչականով արտա- հայտված որևէ անդամի լրացնող երկրորդական նախադասու- թյուններ	629
Որոշիչ երկրորդական նախադասություններ	629
Բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններ	645
Հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններ	648
Գլխավոր նախադասության ստորոգյալին կամ բաշխվ արտահայտված ալլ անդամի լրացնող երկրորդական նախադասություններ	652
Խնդիր երկրորդական նախադասություններ	652

Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններ	653
Հանգման խնդիր երկրորդական նախադասություններ	664
Մատուցման խնդիր երկրորդական նախադասություններ	667
Անջատման խնդիր երկրորդական նախադասություններ	667
Միջոցի խնդիր երկրորդական նախադասություններ	669
Վերաբերության խնդիր երկրորդական նախադասություններ	669
Պարագայական երկրորդական նախադասություններ	671
Տեղի պարագա երկրորդական նախադասություններ	672
Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություններ	677
Ձևի պարագա երկրորդական նախադասություններ	705
Զափի պարագա երկրորդական նախադասություններ	711
Համեմատության իմաստային հարաբերություն ցույց տվող երկրորդական նախադասություններ	716
Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասություններ	719
Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասություններ	729
Պայմանի պարագա երկրորդական նախադասություններ	735
Զիջական երկրորդական նախադասություններ	751
Հետևանքի երկրորդական նախադասություններ	761
Ամբողջ գլխավոր նախադասությանը լրացնող երկրորդական նախադասություններ	766
Ուրիշի խոսք	768
Ուղղակի խոսք	770
Անուղղակի խոսք	781
Անխսկական ուղղակի կամ խոսք խոսք	794

ՆԱԽԱԳԻՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Նախադասությունների կապակցությունը որպես շարահյուսության ուսումնասիրության առարկա	797
Նախադասությունների քերականական հարաբերությունները	802
Միավորական հարաբերություն	804
Ներհակական հարաբերություն	813
Մասնավորման հարաբերություն	814
Ընդհանրացման, հետևության հարաբերություն	817
Մեկնական հարաբերություն	818
Տրոհական հարաբերություն	819
Պատճառ-հետևանքային հարաբերություն	820
Զիջական հարաբերություն	822
Ժամանակի, տեղի, որոշիչային հարաբերություններ	823
Նախադասությունների կապակցման միջոցները	824
Բառական միջոցներ	827
Քերականական հարաբերություն արտահայտող բառեր	829
Իրադրական հարաբերություն արտահայտող բառեր	834

Անվանում արտահայտող բառեր	834
Վերաբերմունք արտահայտող բառեր	843
Քերականական միջոցներ	845
Շարահարություն	845
Շարադասություն	846
Շարահյուսական-ոճական միջոց	847
Նախադասության անդամի զեխշում, ընդհանուր անդամ	847
Համառոտագրություններ	850

ԱՐԱՆԱՄՅԱՆ ՍԵՐԳԵՅ ԳԳԱՆՋՈՒՄԻ, ՊԱՌՆԱՍՅԱՆ ՆՎԱՐԴ ԱՎԵՏԻՍԻ,
ՕՂԱՆՅԱՆ ՀՄԱՅԱԿ ԱՎԵՏԻՍԻ, ԲԱԴԻԿՅԱՆ ԽԱՉԻԿ ԳԱՐԻԲԵԼԻ
Абрамян Сергей Гянджумович, Парнасян Нвард Аветисовна,
Оганян Амаяк Аветисович, Бадикян Хачик Габриелович

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵՁՈՒ

հատոր 3
Շաբախյանություն

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Հ. Անադյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր Հ. Գ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ
Նկարիչ Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր Ս. Կ. ՉԱՔԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ Ա. Ա. ՂԱՓԼԱՆՅԱՆ

ՎՅ 05492

Պատվեր 279

Տպաքանակ 2000

Հրատ. № 4185

Հանձնված է շարվածքի 4/IV 1975 թ.: Ստորագրված է տպագրության 15/IV 1976 թ.:

Տպագր. 53,75 մամուլ, հրատ. 44,58 մամուլ:

Թուղթ № 1, 60X90¹/₁₆: Դինը՝ 3 ռուբ. 80 կոպ.:

ՀՍՍՀ ԴԱ հրատարակչություն, Երևան 19. Բարեկամության 24.

Издательство АН Арм. ССР. Ереван, 19. Брекамятян, 24.

Հայկական ՍՍՀ հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24

A II
58933

ԳԱՄ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220058933